

KOVÁCS LÁSZLÓ

A KORA

ÁRPÁD-KORI

PÉNZVERÉSRŐL

VARIA
ARCHAEOLOGICA
HUNGARICA

Kovács László

A kora Árpád-kori magyar pénzverésről

VARIA ARCHAEOLOGICA HUNGARICA

VII

Redigit

CSANÁD BÁLINT

Publicationes Instituti Archaeologici Academiae Scientiarum Hungaricae
Budapestini

KOVÁCS LÁSZLÓ

A KORA ÁRPÁD-KORI MAGYAR PÉNZVERÉSRŐL

Érmetani és régészeti tanulmányok a Kárpát-medence
I. (Szent) István és II. (Vak) Béla uralkodása közötti időszakának
(1000–1141) érméiről

Budapest
1997

Számítógépes szövegszerkesztés: *Pál Balázs*

Az összefoglalást fordította: *B. Kiss Zsuzsa*

Az ábrákat és térképeket *Kovács László* vázlatai alapján *Dukay Bernadette* kivitelezte

A táblázatokat készítette: *Kovács László*

Fényképezte: *Kádas Tibor*

A hely- és személynévmutatót készítette: *K. Bende Ildikó*

Borító- és kötéstervező: *Mayer Gyula*

A kötet

a Honfoglalás 1100 Éves Évfordulója Emlékbizottság, a Magyar Modernizációért Alapítvány,
az MTA Társadalomtudományi Főosztálya, az Országos Tudományos Kutatási Alap (OTKA),
az OTKA Társadalomtudományi Szakkollégiuma és a Pécsi Süítőipari Vállalat
támogatásával készült

ISBN 963 7391 72 X

HU-ISSN 0237-9090

© Kovács László, 1997

© MTA Régészeti Intézete, 1997 • Igazgató: Bálint Csanád

Nyomás és kötés a NEOTIPP BT-ben készült

1025 Vöröstorony lejtő 5.

Felelős vezető: Dr. Naszályi Gábor

Telefon: 176-2656

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó.....	11
I. Bevezetés.....	13
I/1. Az értékelt érmék származása	13
I/1.1. 1. csoport: az MNM É gyűjteménye	13
I/1.2. 2. csoport: a régészeti leletek.....	13
I/2. Az értékelt érmék kibocsátóinak köre	17
I/3. Az értékelt érmék időbeli határai	17
I/4. Az értékelt érmék elterjedése.....	18
I/5. Az értékelt érmék neve	19
I/6. Az értékelt érmék típusmeghatározása.....	21
I/7. Az értékelt érmék állapota	22
I/8. Az értékelt érmék fémösszetétele.....	23
II. Az I. (Szent) István és II. (Vak) Béla uralkodási ideje közötti másfélszáz év (1000–1141) érmetípusai: (H1–H54).....	24
II/1. Kutatástörténeti áttekintés	24
II/2. I. (Szent) István (1000–1038) H1–H2 (H3?–H5?) típusú denára	31
II/2.1. Bevezetés	31
II/2.2. I. (Szent) István H1–H5 típusú denára	33
H1 denár	33
H1a denárváltozat	35
H1b denárváltozat	36
H1c denárváltozat.....	36
H1d denárváltozat	36
A H1 denár értékelése.....	36
H2 denár	51
H2a denárváltozat	53
A H2 denár értékelése.....	55
H3 denár	62
H4 denárutánveret.....	73
H5 denárutánveret.....	78
Dbg. 1305–1307 denárutánveret.....	78
A H1–H5 denár együttes értékelése	79
II/2.3. Időrendi értékelés.....	83
II/3. Péter (1038–1041, 1044–1046) H6 típusú denára	94
II/3.1. Bevezetés	94
II/3.2. Péter H6 típusú denára.....	95
H6 denár	95
H6a denárváltozat	96
A H6 denár értékelése.....	96
II/3.3. Időrendi értékelés.....	96
II/4. Aba Sámuel (1038–1041) H7 típusú denára	97
II/4.1. Bevezetés	97
II/4.2. Aba Sámuel H7 típusú denára.....	97
II/4.3. Időrendi értékelés.....	98
II/5. I. András (1046–1060) H8–H9 típusú denára	99
II/5.1. Bevezetés	99
II/5.2. I. András H8–H9 típusú denára.....	100
H8 denár	100
H9 denár	101
H10 denárutánveret.....	102
A H8–H9 denár együttes értékelése	102

II/5.3. Időrendi értékelés.....	104
II/6. Béla dux (1048–1060) H11 típusú denára.....	104
II/6.1. Bevezetés	104
II/6.2. Béla dux H11 típusú denára	105
H11 denár.....	105
H11a denárhibridveret	106
H13 denárutánveret.....	107
A H11 denár értékelése	107
II/6.3. Időrendi értékelés.....	107
II/7. I. Béla (1060–1063) H12 típusú denára.....	108
II/7.1. Bevezetés	108
II/7.2. I. Béla H12 típusú denára	109
II/7.3. Időrendi értékelés.....	112
II/8. Salamon (1063–1074) H14–H17 típusú denára.....	112
II/8.1. Bevezetés	112
II/8.2. Salamon H14–H17 típusú denára	114
H14 denár.....	114
H14 denár előlapi felső verőtöve.....	115
H14a denárváltozat.....	115
H14b denárváltozat	115
H14c obulus	116
H15 denár.....	116
H16 denár.....	116
H17 denár.....	117
H17a denárváltozat.....	119
A H14–H17 denár értékelése	119
II/8.3. Időrendi értékelés.....	123
II/9. Géza dux (1064–1074) H18 típusú denára.....	124
II/9.1. Bevezetés	124
II/9.2. Géza dux H18 típusú denára	124
H18 denár.....	124
H18a denárváltozat.....	125
H18b denárváltozat	125
A H18 denár értékelése	125
II/9.3. Időrendi értékelés.....	126
II/10. I. Géza (1074–1077) H19–H20 típusú denára	126
II/10.1. Bevezetés	126
II/10.2. I. Géza H19–H20 típusú denára	128
H19 denár.....	128
H20 denár.....	129
A H19–H20 denár együttes értékelése.....	129
II/10.3. Időrendi értékelés.....	130
II/10.4. A hercegi veretek elterjedéséről	130
II/11. I. (Szent) László (1077–1095) H21–H30 típusú denára.....	139
II/11.1. Bevezetés	139
II/11.2. I. (Szent) László H21–H30 típusú denára	140
H21 denár.....	140
H22 denár.....	141
H23 denár.....	142
H23a denárváltozat.....	144
H24 denár.....	144
H24a denárváltozat.....	145
H25 denár.....	146
H26 denár.....	147
H27 denár.....	148
H28 denár.....	151

H28a denárváltozat.....	153
H28b denárváltozat	153
H29 denár.....	153
H29a denárváltozat.....	155
H30 denár.....	155
A H21–H30 denár együttes értékelése.....	156
II/11.3. Időrendi értékelés.....	158
II/12. Kálmán (1095–1116) H31–H43 típusú denára	163
II/12.1. Bevezetés	163
II/12.2. Kálmán H31–H43 típusú denára	166
H31 denár.....	166
H32 denár.....	167
H33 denár.....	168
H33a denárváltozat.....	169
H34 denár.....	169
H35 denár.....	170
H36 denár.....	171
H37 denár.....	171
H37a denárváltozat.....	172
H38 denár.....	172
H39 denár.....	173
H39? denár hátlati verőtöve	174
H40 denár.....	174
H41 denár.....	175
H42 denár.....	176
H42a denárváltozat.....	176
H43 denár.....	177
A H31–H43 denár együttes értékelése.....	177
II/12.3. Időrendi értékelés.....	178
II/13. II. István (1116–1031) H44–H48 típusú denára	180
II/13.1. Bevezetés	180
II/13.2. II. István H44–H48 típusú denára	182
H44 denár és H44a denárváltozat	182
H44b denárváltozat	184
H44c obulus	184
H45 denár.....	184
H45a denárváltozat.....	185
H46 denár.....	185
H47 denár.....	185
H47a denárváltozat.....	187
H48 denárcegely	187
A H44–H48 denár együttes értékelése.....	188
II/13.3. Időrendi értékelés.....	188
II/14. II. (Vak) Béla (1031–1141) H49–H54 típusú denára.....	189
II/14.1. Bevezetés	189
II/14.2. II. (Vak) Béla H49–H54 típusú denára	191
H49 denár.....	191
H49a denárváltozat.....	192
H49b denárváltozat	192
H49c denárváltozat.....	193
H49d denárváltozat	193
H50 denár.....	193
H50a denárváltozat.....	194
H50b denárváltozat	194
H50c denárváltozat.....	194
H51 denár.....	194

H52 denárcsegely	194
H53 denár.....	194
H53a denárváltozat.....	195
H53b denárváltozat	195
H53 denár előlapi felső verőtöve.....	196
H54 denár.....	196
A H49–H54 típusú denár együttes értékelése	197
II/14.3. Időrendi értékelés.....	197
III. Összefoglalás	199
III/1. A pénzlábról	199
III/1.1. Hóman Bálint adatainak áttekintése.....	199
III/1.2. Az egytípusú érmék méretkülönbségeiről	201
III/1.3. A körülnyírásról.....	204
III/1.4. Az érmék ezüsttartalmáról.....	206
III/2. Pénztörténeti vázlat	206
III/2.1. Első szakasz (1000–1038).....	206
III/2.2. Második szakasz (1038–1060, ill. a dukátusban még 1064–1074).....	211
III/2.3. Harmadik szakasz (1060–1077)	213
III/2.4. Negyedik szakasz (1077–1095).....	215
III/2.5. Ötödik szakasz (1095–1141).....	216
III/3. Befejezés	217
IV. Függelék:	219
IV/1. Királynevek másfélszáz év magyar érméin (1000–1141)	219
IV/1.1. Bevezetés	219
IV/1.2. A H1–H21 jelzetű érmék előlapi köriratának királynevei	219
Géza nagyfejedelem.....	219
Mihály herceg és családja	219
I. (Szent) István király.....	221
Péter király.....	221
Aba Sámuel király.....	221
I. András király	222
Béla herceg, majd király	223
Salamon király	224
Géza herceg	224
I. Géza király.....	226
IV/1.3. A H22–H53 jelzetű érmék elő- és hátlapi köriratának királynevei.....	226
I. (Szent) László király	227
Kálmán király	228
II. István király	230
II. (Vak) Béla király	231
IV/1.4. Összefoglalás	231
IV/2. A pénzverőhely nevének változása nyolc évtized magyar érméin (1000–1080 k.)	232
IV/2.1. Bevezetés	232
IV/2.2. A REGIA CIVITAS lokalizálása	232
IV/2.3. A PANNONIA, PANONIA TERA jelentése.....	239
IV/2.4. Hány pénzverőhely működött?.....	243
IV/2.5. Összefoglalás	247
IV/3. A LANCEA REGIS – a király kezében.....	247
IV/3.1. Bevezetés	247
IV/3.2. Dexter a (manus) Dei/Domini ábrázolások érméken.....	250
A Dexter a Dei/Domini körirat alapján.....	251
A kéz melletti REX felirat alapján.....	251
A kéz mögötti kereszt és egyéb kísérő jegyek alapján	252
A kéz két oldalán lévő jegyek alapján.....	252

Az érmeképek egyéb részletei alapján	254
Értékelés.....	254
IV/3.3. Tárgyat tartó kéz érmeképeken	255
Szent Péter és a mennyország kulcsa.....	255
Pásztorbotot vagy keresztes pálcát tartó egyházi méltóság keze	256
I. Miesko lengyel herceg denára.....	258
IV/3.4. Összefoglalás	260
IV/3.5. A H2 denár lándzsajelvényének zászlajáról.....	260
IV/4. I. (Szent) István/I. (Szent) László király feltételezett aranypénzéről	262
IV/4.1. Bevezetés.....	262
IV/4.2. Leírás és értékelés	262
Korábbi vélemények.....	263
Gedai István feltevése.....	268
IV/4.3. Összefoglalás	272
IV/5. A kora Árpád-kori pénzüjtásról	273
IV/5.1. Bevezetés és külföldi példák.....	273
Karoling birodalom, Anglia.....	273
Csehország.....	273
Németország.....	275
Lengyelország.....	275
IV/5.2. A 11–12. századi magyar gyakorlatra vonatkozó vélemények.....	277
I. (Szent) Istvántól Péterig (1000–1046).....	278
I. András, Béla dux és I. Béla (1046–1063)	279
Salamon, Géza dux és I. Géza (1063–1077).....	282
I. (Szent) László (1077–1095)	284
Kálmán, II. István és II. (Vak) Béla (1095–1141).....	286
Visszatekintés	289
A Kárpát-medence sír- és kincsleletei.....	289
IV/5.3. Összefoglalás	291
IV/6. Sejtések a 12. századi anonim denárokkal kapcsolatban	291
IV/6.1. Kutatástörténet	291
IV/6.2. A régészeti leletek tanúsága.....	292
Anonim denárok erdélyi magyar temetőkben	294
Anonim denárok a Kárpát-medence többérmés sírjaiban.....	305
Anonim denárok a Kárpát-medence 12. századi kincsleleteiben.....	306
IV/6.3. Összefoglalás	309
V. Emlékezés az elődökre	310
VI. A Kárpát-medence helynevei és egyéb (lelő)helynevek	318
VI/1. Az alkalmazott rövidítések.....	318
VI/1.1. Országnevek	318
VI/1.2. A magyar megyenevek.....	318
VI/1.3. Az idegen közigazgatási nevek	318
VI/1.4. Egyéb rövidítések.....	318
VI/2. Kárpát-medencei helynév- és lelőhelynév-mutató.....	
VII. Irodalomjegyzék	323
VII/1. Rövidítések	323
VII/2. Irodalom	327
VIII. <i>Zusammenfassung: Über die ungarischen Münzprägung in der frühen Arpadenzeit</i>	353
IX. Hely- és személynév mutató.....	382
X. Táblák	406

ELŐSZÓ

Jelen munkám egy nagyobb feldolgozás része, amelyen 1987 óta több-kevesebb megszakítással állandóan dolgozom, és amely előzetesen *A Kárpát-medence I. (Szent) István és II. (Vak) Béla uralkodása közötti időszakának (1000–1141) érmeleletei*¹ címet viseli. Amint e címből kiderül, korábbi régészeti-érméleti könyvem, a *Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Archäologische Untersuchung der arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus dem Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts*. Budapest 1989² témája folytatásának tekintem, és a teljesen más, s egyben lényegesen nagyobb régészeti anyagbázis ellenére nagyjából hasonló elvek alapján és azzal összeegyeztethető módon és formában óhajtom a későbbiekben elkészíteni. Anyaggyűjtés közben úgy terveztem, hogy a kész műben majd közreadom a Kárpát-medence 1000–1141 közötti érmeleleteinek katalógusát, amely a terület köznépi és templomkörüli temetői, valamint települései ásatásából, továbbá a kincs- és szórványleletekből származó érmék kritikai feldolgozását tartalmazza,³ s amelyet e leletanyag régészeti értékelése követ, magában foglalva a pénzadás gyakorlatának és a pénzes sírok régészeti leletanyagának elemzését, valamint a kincsleletek újraértékelését is. Miközben az eltelt évek során a tervezett katalógus mintegy 800 kézirati oldalon összeállt, egyre inkább szükségét éreztem annak, hogy a szóban forgó érmékre vonatkozó érmetani adatokat és feltevéseket is összegyűjtsem. Ezért mintegy kitérőképpen, a szükséges szakirodalom tanulmányozása mellett hozzákezdtem az MNM számomra leginkább elérhető, s Magyarországon legnagyobb állományú Éremtárának gyűjteményében található megfelelő korú érmék áttekintéséhez is.

E munka során ért engem, a témával csupán ismerkedő régészt az a meglepetés, hogy milyen sok szétszórt és összeegyeztetlen információt közöltek már e pénzekről elsősorban a numizmatikai, de a történeti és régészeti szakirodalomban is, s milyen sok új adat nyerhető a gyűjtemény egyszeri (valójában a fel-felvetődött új szempontok miatt többszöri), egységes szempontok szerinti tanulmányozásából még akkor is, ha e vereteket kitűnő katalógusok már végleges érvényűnek látszóan feldolgozták. Ahogy ez az anyag növekedett, és — bármennyire hihetetlen — először a kutatás történetében, megfigyeléseimet bizonyos mértékig a teljesnek mondható Kárpát-medencei leletanyaggal is össze tudtam vetni, egyre inkább értelmét láttam eredményeim megírásának. Az elkészült munkát az akkor még működő Tudományos Minősítő Bizottságnak (nagy)doktori disszertációként nyújtottam be 1994. május 13-án, s az 1995. október 11-én megtartott nyilvános vitán Bóna István, Gedai István és Székely György opponenciája mellett sikerrel meg is védtem.⁴

Ez a könyv tehát jórészt a doktori értekezés szövegével azonos, amelyet kibővítettem az opponensek által felvetett kérdések megválaszolásával, ill. megtettem benne azokat a javításokat, amelyeket magam tartottam szükségesnek. Lényegesen kibővítettem a tárgyalt érmék megismerési folyamatának 18–19. századi kezdeteire vonatkozó adatokat, sőt az érmetípusokat bemutató II. részt általános kutatástörténeti bevezetővel láttam el, így az értékelt H1–H54 jelzetű⁵ érmék egyenkénti megismerési folyamatát is be tudtam mutatni. Az ehhez szükséges és idézett 18–19. századi szakirodalom a valóságban is átfutott a kezem között, csak néhány esetben volt szükséges a nem közvetlen idézet származására utalnom.

Féldoldalas lett volna azonban az így formálódó kép, ha csupán időben visszafelé gazdagítottam volna, ezért mivel azóta is figyelemmel kísértem a korszak régészeti-érméleti kutatásának új eredményeit, az ezekkel kapcsolatban kialakított nézeteimet tanulmányok sorában is megfogalmaztam.

¹ A magyar nyelvben mind az *érme* 'fémpénz/1848', mind az *érem* 'kitüntetés, emlékérem/1851' szó nyelvújítási alkotás. „Az *érme* főnevet az *ér* 'értéke van' igéből alkották kikövetkeztetett *-me* képzővel, vö. *eszme, játszma, kelme, szakma*. Az *érem*, amely a hangugrató tövek csoportjába tartozik, valószínűleg úgy keletkezett, hogy az *érme* alakot birtokos személyragos alaknak fogták fel, s elvonták belőle az *érem* formát. A jelentésmegoszlás a két szó között új fejlemény és nem is egészen teljes.”: TESz (1967) 788. Magam a szaknyelvi pontosítás céljából az alábbiakban következetesen megkülönböztettem a két szót, s fémpénz értelemben kizárólag az *érmét* használtam, kivéve a régen elfogadott elnevezéseket (pl. *Éremtár*), valamint a korábbi szakszövegek idézeteit.

² Kovács (1989).

³ Mindeddig ilyen munka nem készült. A Kárpát-medence Árpád-kori kincsleleteiről rövid áttekintést adott: FÉK, 10–12: 17. jegyzet; Saltzer (1985); Saltzer (1992). Kézikönyvszerű feldolgozása, amely 156 éremlelet 86706 érméjének érmetípusok szerinti térképes feldolgozású adatait tartalmazza, nemrég jelent meg: Saltzer (1996). A felvidéki (SZLK) leletanyag igen jól közreadott, vö. Kolníková (1967); Hlinka – Kraszkovská – Novák (1968); Hlinka – Kolníková – Kraskovská – Novák (1978); Hlinka (1989); Hunka – Kolníková (1994). A Partium és Erdély (ROM) leletanyaga ugyancsak összegyűjtött, vö. Sabău (1958); Velter (1988).

⁴ Vö. Bóna (1995a); Gedai (1995a); Székely (1995).

⁵ Huszár (1979) alapján.

Amennyiben ezek az eredmények a disszertáció szövegének nagyobb változtatása nélkül abba beilleszthetők voltak, a beolvasztást elvégeztem, amennyiben beillesztésük megbontotta volna a korábban kialakított arányokat, akkor a megfelelő helyen csak utaltam rájuk, s teljes terjedelmükben függelékként csatoltam: IV/3. *A LANCEA REGIS – a király kezében*, IV/6. *Sejtések a 12. századi anonim denárokkal kapcsolatban* címmel. Néhány résztéma esetében pedig úgy jártam el, hogy a királyonként, ill. érmetípusonként szakaszolt adatolást kiemeltem a szövegből és jobban áttekinthető, önálló fogalmazásban foglaltam össze: IV/1. *Királynevek másfélszáz év magyar érméin (1000–1141)*, IV/2. *A pénzverőhely nevének változása nyolc évtized magyar érméin (1000–1080 k.)*, IV/5. *A kora Árpád-kori pénzüjtésről (1000–1141)* címen. Végezetül kiemeltem I. (Szent) László király érméinek fejezetéből a Gedai István véleménye szerint a lovagkirály vagy újabban I. (Szent) István által verettetni vélt aranypénz tárgyalását is, mert nagy mértékben kibővítve önálló tanulmánnyá formáltam: IV/4. *I. (Szent) István/I. (Szent) László feltételezett aranypénzéről* címen.

Új, V. fejezetként rövid összeállítást készítettem a felhasznált irodalom már nem élő szerzőiről. Kibővítettem az illusztrációs anyagot is. Elhagytam a disszertációhoz mellékelte érmerajzokat, amelyek a CNH⁶ megfelelő érmekepei alapján sürgősséggel készültek, s felváltottam őket a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárában készült éremfelvétel-sorozathoz tematikusan kiválogatott fényképekből összeállított 20 táblával. Remélem, hogy az ily módon kibővült képanyag hozzájárul majd mondanivalóm jobb megértéséhez.

Munkámhoz megkaptam a régész és érmész kutatók önzetlen és szívélyes támogatását, hadd fejezzem ki ezúton is mindannyiukat érintő köszönetemet. Kiemelt hálámat Bóna Istvánnak és V. Székely Györgynek címezem. Ugyancsak hálásan köszönöm Jankovich B. Dénesnek, Romhányi Beatrixnak és Veszprémy Lászlónak a hosszabb latin szövegek fordításában nyújtott segítségét, valamint Ábrányi Hedvignek az elhunyt érmészekre vonatkozó adatgyűjtésem támogatását.

Sajátos módon kötelezett hálára az a jó nevű pályatársam, aki disszertációm megismervén 1995. június 8-án kelt magánlevelében hozta tudomásomra kendőzetlen véleményét, amelyből az alábbiakban idézve kihagytam a személyes vonatkozású részleteket: „...meg kell mondjam, ha ez a munka egy egyetemi szakdolgozat lenne, talán még jelest is adnék rá. De egy ilyen magas fokozat megszerzéséhez ezt benyújtani enyhén szólva erkölcstelen. Egyetlen új tudományos megállapítás nincs benne. Az eddigieket ismerteted, egyeseket elfogadsz, másokat nem. Utóbbiakat nem indokolod tudományos érvekkel, de helyettük nem adsz másikat. (Mégiscsak meg kell kérdeznem: milyen tudományos erkölcsi alapon tudtad ezt beadni...?). László! nem ismered a nemzetközi pénztörténetet és semmi affinitásod nincs a numizmatikához. A szorgalmadat azonban tisztellem...” Azt hiszem, egy tudományos munka hiányosságait leginkább annak szerzője ismeri, mégsem árt, ha mások tükröt tartanak elébe. Ily módon volt e vélemény hasznos segítség számomra, mert megerősítette a fent kifejtett javítási és bővítési szándékaimat. Munkám objektív minőségét pedig majd a használhatósága fogja eldönteni...

Könyvem kiadását kényszerűségi okból teljes mértékben szponzorok finanszírozták. Hadd köszönjem meg ezúton is a nevük szerint ábécérendbe szedett támogatók segítségét, nélkülük munkám nem láthatott volna napvilágot: a Honfoglalás 1100 Éves Évfordulója Emlékbizottság, a Magyar Modernizációért Alapítvány, az MTA Társadalomtudományi Főosztálya, az Országos Tudományos Kutatási Alap (OTKA), az OTKA Társadalomtudományi Szakkollégiuma és a Pécsi Sütőipari Vállalat.

Budapest, 1996. december 1.

Kovács László

⁶ Réthy (1899) besorolásai szerint.

I. BEVEZETÉS

I/1. AZ ÉRTÉKELT ÉRMÉK SZÁRMAZÁSA

Az értékelt érmék származásukat és feldolgozásuk módját tekintve két csoportra oszlanak: az elsőbe a Magyar Nemzeti Múzeum éremtári gyűjteményének (MNM É) vegyes eredetű példányai, a másodikba a régészeti leletek tartoztak. Az alábbiakban a leíró, típusismertető részek inkább az első, a típusok földrajzi elterjedésére,⁷ együttes forgalmára, s az ebből megállapítható kronológiájára vonatkozó részletek viszont főként a második csoport anyagára épültek. Mivel ez utóbbi csoport katalógusba rendezett anyagát e munkám folytatásában tudom és tartom érdemesnek közreadni, jelen szövegben leletleírást csupán szükség szerint, de nem rendszeresen, katalógusszerűen adtam.

I/1.1. 1. csoport: A Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárának (MNM É) gyűjteménye

Régészeti anyaggyűjtésem végén, a katalógus írása közben ismertem fel, hogy a szakirodalmi bűvárkodást kiegészítően az érmékkel is szükséges megismerkednem: nem éreztem elégségesnek, hogy csupán az elfogadott típusleírások alapján szerezzek róluk tudomást. Ezért tekintettem át többször újrakezdve, s egyre bővített szempontok szerint az MNM É gyűjteményének a témához tartozó érmeit, nevezetesen 4114 példányt.⁸ Meglepetésemre ugyanis kiderült, hogy Jeszenszky Géza úttörő jelentőségű, s a későbbiekben gyakran idézett munkásságán kívül, Schönvisner István, Weszerle József, Rupp Jakab és részben Réthy László, valamint Zimmermann Lajos típusmeghatározó tevékenysége óta az érmetan kutatói voltaképpen már nem érezték annak szükségességét, hogy típusrendszerük összeállításához minél több érmét meg is tekintsenek, hanem elődeik jól beváltnak ítélt rendjét vették át, és mindössze a kutatás időközben elfogadott s a szakirodalomban már szerepeltetett új megállapításaival bővítették ki vagy alakították át. Így járt el Unger Emil és Huszár Lajos is, jóllehet az MNM É munkatársai új szerzeményeik beleltározásakor az érmék dobozkáinak kísérőcéduláin olyan megjegyzéseket is tettek, amelyek saját megfigyeléseim előzményeinek tekinthetők, de amelyeket ők numizmatikai tanulmányaikban mégsem szerepeltettek. Végül is, amint az előszóban kifejtettem, így önállósult tervezett munkámnak az érmetípusokat tárgyaló része, amelyben igyekeztem összefoglalni a korábbi nézeteket, hozzáadva a saját vizsgálataim közben kialakult véleményemet is.

A származásukat tekintve első és a második csoport érmei abban a tekintetben összemosódtak, hogy az MNM É gyűjteményébe besorolták a begyűjtött kincsleletekből megtartott példányokat, ill. bizonyos szórványleleteket, s ezek az idők folyamán teljesen vagy csupán részlegesen őrződtek meg. Mivel azonban az éremtári tárolás a legújabb időkben leszámítva nem leletegyüttesenként, hanem az uralkodók vereteinek CNH típusa szerint történt, az éremtári példányokon tett megfigyelések egy-egy kincs állományára való összesítése olyan önálló feladatnak mutatkozott, amelyre e munkában nem vállalkozhattam. Az alábbiakban az MNM É minden tanulmányozott érméjével, beleértve a leletegyüttesekből származottakat is, csupán egyedi példány módjára foglalkoztam, s amennyiben egy-egy lelet érmeegyüttesének összességére kellett kitérnem, akkor arra a második csoport tagjaként hivatkoztam.

I/1.2. 2. csoport: A régészeti leletek

A tárgyalt korszak érmei előkerülésének régészetileg értékelhető formája a kincs- és a sírlelet, továbbá a temetkezések leletösszefüggéseit elvesztett, valamint a településátadások objektumaiban vagy azok környékén, de a feltárás közben lelt, végezetül pedig a csupán a találás helyével jelzett

⁷ Munkám szövegében a magyarországi helyneveket megyenevük rövidítésének kíséretében adtam meg, amelyeket a helynévmutató elején oldottam fel. A szomszédos országok magyar helyneveit és a Kárpát-medencén kívüli idegen helyneveket zárójelben az országnevük nagybetűs rövidítése követi, ugyancsak a helynévmutató elején feloldva. A helynévmutatóban a magyar helynevek sorrendjébe illesztettem a Kárpát-medencén kívüli idegen helyneveket, s zárójelben az előbbieket a mai hivatalos név alakjuk, mindőjüket pedig a közigazgatási beosztásuk, végezetül rövidített országnevük kíséri.

⁸ Ezt a mennyiséget Bóna István és Székely György elismeréssel fogadta, Gedai István azonban több „más nagyobb

közgyűjtemény... Debrecen, Szeged, Miskolc, Zágráb, Pozsony, Kassa, Bécs stb.” vizsgálatát is hiányolta: *Gedai* (1995a) 3. Hasonlóképpen V. Székely György is felvetette a Magyar Nemzeti Bank, az ELTE, valamint a vidéki közgyűjtemények, sőt a szomszéd országok éremtárai magyar anyaga vizsgálatának szükségességét: *V. Székely* (1995). Útmutatásuk, amelyet ezúton is megköszönök, a következő generáció számára lehet majd hasznos a magyar érmetani kutatás — a történész Hóman Bálint nagyszerű és az MNM Éremtáránál bizonyítottan több gyűjteményre alapozottan megírt munkáját: *Hóman* (1916) követő — csaknem egy évszázados elmaradásának felszámolásához.

szórványelet. Az így ismertté vált érmék a komplex (numizmatikai, régészeti, történeti) feldolgozás szempontjából különböző értékűek: közülük a magyar kora Árpád-kori numizmatika szinte kizárólag a kincsleleteket tekintette forrásának.⁹

Ez a megkülönböztetett bánásmód természetesen érthető, hiszen a kincsleletek nagyobb mennyiségű érméje igen sok következtetés levonását teszi lehetővé, felhasználását azonban egy általános és Magyarországon egy további sajátos körülmény nehezíti meg. Általános jelenség, hogy a kincsleletek véletlenszerű körülmények között bukkannak elő, s teljes begyűjtésüket a szakértelem, újabban a megfelelő technikai felszerelés vagy az idő hiánya és a körülmények alkalmatlansága, teljes beszolgáltatásukat pedig a lakosság alacsony kulturális színvonala, a hivatalosan kifizethető jutalmak nem értékarányos volta, valamint az érme gyűjtők kereslete gátolja meg. Ebből következően ritka a zártnak tekinthető kincs, a hiányosan múzeumba került leletek értékelése pedig pontosan körül nem írható óvatosságot igényel.

Az óvatosság szükségességére utal az a sajátos körülmény, hogy bár Magyarország a 11–12. században bekapcsolódott a nemzetközi pénzforgalomba, az észak-európai kincsleletek érméinek nemzetközi típusgazdagságához képest a Kárpát-medence kincsleleteiben ennek igen csekély nyoma maradt, ezért utóbbiak feldolgozása kapcsán nem lehet az egymást gyorsan követő idegen érmék lehetséges első kibocsátási évéből számított *terminus post quem* alapján az elrejtés idejét szűkebb határok közé szorítani. Ha a kincs utolsó veretét többpénzes uralkodó bocsátotta ki, akkor az értékelésben döntő jelentőséget kap a király vereteinek kronológiája. Mivel pedig ehhez a kronológiához egyéb források adatai rendszerint nem állnak rendelkezésre — mint alább kitérek rá, a majd talán egyre szaporodó régészeti adatokat csak újabban vette figyelembe a magyar numizmatika —, a kincsleletek összetételében kellett annak bizonyítékait felismerni.

A zárt és a hiányos leleteket megkülönböztetni nem tudó vagy célszerűségi szempontból nem akaró gyakorlat közben szilárdult meg az a vélemény, hogy a többpénzes uralkodók érmesorrendjének megállapításához „támaszpontul... az éremfaj típusának az előző és következő uralkodó pénzeihez való viszonya és elsősorban a leletek összetétele szolgál. Tudvalevő, hogy a középkorban az új érmék kibocsátásakor az előző uralkodó pénzei, valamint ugyanazon uralkodó régebbi kibocsátású pénzei beváltottak. A régebbi pénzek ezáltal elvben a forgalomból kikerültek. A beváltás azonban nem lehetett teljes, példányaik egy része továbbra is használatban maradt, de számuk minden új pénzkibocsátással fogyott. Ennek természetesen következése, hogy az érmeleletekben legnagyobb számban előkerülő érmék rendszerint a legfiatalabbak vagy korban az utolsóelőttiek, s egyszersmind az érmelet elrejtési korának meghatározói.”¹⁰

Az utóbbi jellegzetesség magyarázataként a fentieket megállapító Hóman Bálint még hozzáfűzte, hogy „ez az eset akkor következett be, ha a leletben levő érmék az utolsó pénzkibocsátáshoz közel eső időben kerültek a földbe, amikor még az előző évi pénzek beváltása nem fejeződött be”.¹¹ Ezt az elvet nem egy kincslet összetétele igazolni látszott,¹² jóllehet e kincsek értékelésében nem kapott jelentőségének megfelelő szerepet annak vizsgálata, hogy többé-kevésbé zárt vagy hiányos leletről van-e szó. Ráadásul az egyes kincsek értékelésekor a fenti elvekből kiindulva a korábbi értékelők azt a gyakorlatot követték, hogy a többpénzes uralkodó ismeretlen korrendű vereteit azok növekvő mennyisége szerint rendezték sorba, így alakítva ki e bizonytalan korrendű érmék teljesen automatikus, s mint manapság már megállapíthatjuk: egyben megalapozatlan kronológiáját.¹³ A módszerben való

⁹ Önértékelésben: Kovács (1994b). Vö. Potin (1976); Kolníkóvá (1986); Zedeliusz (1992); Suchodolski (1996).

¹⁰ Hóman (1916) 204.

¹¹ Hóman (1916) 204: 1. jegyzet. Ugyanitt utalt arra, hogy „az a körülmény, hogy I. Béla és I. Géza királyi pénzei sokkal kisebb számban ismeretesek az ő hercegi pénzeiknél, nincs ellentétben fenti megállapításunkkal. Az ő korukban ugyanis még nem volt rendszer az évi pénzüjtés. Hercegségük ideje alatt állandóan egy pénzláb alapján s azonos típusú pénzt verettek, melyből a régebbi veretek is forgalomban maradtak. Ezért aztán rövid (2–3 éves) királyságuk idején a hosszú hercegség idején vert pénzek nem voltak kellőképpen a forgalomból kivonhatók. Ugyanez áll fenn Péter és Sámuel pénzeire nézve — I. (Szent) István pénzeivel szemben.” A pénzüjtés kérdéséről ld. IV/5. Függelék.

¹² Pl. Nyitraudány (SZLK): valószínűleg utolsó verettípusa Salamon H14 (2) és H15 (10) denárát követően a H17 (227) denára, ám a kincs leletkörülményei ismeretlenek; Nagy-

tapolcsány (SZLK)-Alsóhelvény: utolsó előtti verettípusa Géza dux H18 (1569) denára, az utolsókat pedig I. Géza verette: H19 (29), H20 (2). Ez a kincs sem teljes, mert 1857 példányából min. 45 meghatározatlanul vészelt el: Hóman (1916) 205; Siófok (So)-Balatonkiliti: a két utolsó verettípusnak tekintett érméből, I. (Szent) László H26 (13) és H27 (41) veretéből volt a legtöbb a biztosan hiányos kincsben: Hóman (1916) 207, 250–251.

¹³ Igen jó példája e keltezési rendszernek a Bács (JUG)-Perlyance-dűlő lelőhelyű, jórészt a 12. századból, ill. a 12. sz. vége–13. sz. elejéről való anonim magyar, valamint aquileai és friesachi denárokat tartalmazó kincs, amelyet Hóman Bálint tévedésből III. Béla korinak tekintett H66a típusú zárópénzzel. A kincs valójában II. András idején került a földbe, zárópénze pedig a király valamelyik (H204, H236, H237, H242) denára vagy II. Eberhard salzburgi püspök (1200–1246) friesachi denárai voltak. A sokféle, II. Géza (1141–1162) és III. Béla (1172–1196) uralkodási ideje közé beszoríthatónak vélt kibocsátású anonim denárt tartalmazó kincs a következő tagolást nyerte

hit alkalmasnak látszott a kincsek zárópénzének meghatározására is.¹⁴ Ha azonban e tárgykörben tanulságot csupán a zártnak tekinthető, olyan kincsleletek alapján kísérelünk meg levonni, amelynek utolsó előttiinek tartott veretípusát egy bizonyos uralkodó, zárópénzét viszont az őt követő király bocsátotta ki, vagy a zárópénz típusa egyébként is keltezett a kibocsátó király érmesorozatában, akkor a sok elemzésre alkalmatlan kincs miatt zavaros képet kapunk. Van ugyanis kincslelet, amelyben a zárópénzből kevesebb volt az azt megelőző típusnál,¹⁵ van viszont ahol több,¹⁶ mutatva, hogy általános szabály nem létezik.

Ugyancsak nem állíthatók időrendbe az érmék a kincsbéli mennyiségük alapján, ez az egyébként keltezhetetlen veretek esetében használhatónak látszó módszer csődöt mond, hogy ha ellenőrzés céljából az egymást váltó uralkodók által keltezett érmékre vonatkoztatjuk.¹⁷ Mindezen nehézségeket átlátták az újabb érmehatározók készítői, s volt aki Hóman Bálintnak Nuber Károly Ferenc tapasztalataira, saját metrológiai és ezüstfinomsági vizsgálataira, valamint kettejüknek a bemutatott módon értendő leletbizonyítékaira alapozott rendszerét, amelyben sok 12. századi anonim denár is uralkodónkénti besorolást nyert,¹⁸ a rendszer bizonytalanságait jelezve alkalmazta,¹⁹ vagy egyáltalán nem vette figyelembe.²⁰ Külön meg kell említenem a kincsleletek ritka fajtáját, amelyben csupán egyetlen típus példányai láttak napvilágot,²¹ ezek körében a más leletek feldolgozásával nyert kronológia különös jelentőségű, hiszen földbeásásuk a kiverésük után röviddel kellett megtörténnük.

Az érmeleletek másik nagy csoportját a sírleletek és a településásatások objektumaiban talált példányok alkotják. A sírleletek vagy köznépi, vagy templomkörüli temetőből, ill. ezek kisebb-nagyobb feltárt részletéből valók. Az előbbieket a magyar királyság lakóinak falusi temetői, amelyeket vagy a 10., vagy a 11. században nyitottak meg, s használatukkal még a 11. században, de legkésőbb a 12. század első felében fel is hagytak, s temetkezéseiket kizárólagosan a templomok kerítéssel határolt udvarában²² létesített, helyenként ugyancsak már a 11. század elejétől használatba vett templomkörüli temetőkben

úgy, hogy Hóman Bálint uralkodónként vette figyelembe a sorrendet adó mennyiségi növekedést:

1–9. II. Géza denárai Nuber Károly Ferenc megfigyelései nyomán: *Hóman* (1916) 249: 1. Új faj (1 = H178), 2. H204 (1 = valószínű II. András denára!), 3. H149 (3), 4. H139 (4), 5. H148 (1, az ugyanígy értékelt erdődi [HOR?] kincsrészlet alapján, amelyről csupán annyi volt ismert, hogy „Nuber Károly szíves közlése az erdődi leletnek Cseh Ervin ny. minister birtokában levő részéről.”: *Hóman* (1916) 251: 2. jegyzet), 6. H124 (1, az erdődi kincs alapján), 7. H152 (10), 8. H157 (14), 9. H150 (29). A meghatározások bizonytalanságát jelzi, hogy Harsányi Pál ugyanebből a leletből ugyanezen királyhoz a következő típusokat kötötte: **H124, H139, H149, H156, H161** (= CNH 151A) és **H171** (= H157D): *Harsányi* (1916) 43 (az egyező meghatározások **kövérrrel** jelezve),

10–17. III. István denárai Nuber Károly Ferenc megfigyelései nyomán: *Hóman* (1916) 249: 10. H112 (40), 11. H156 (41), 12. H161 (118), 13. H140 (238), 14. H117a (246), 15. H113 (274), 16. H127 (276), 17. H151 (395). Ugyanezek Harsányi Pál szerint: **H112, H113, H117a, H127, H127c, H131, H140, H150, H152, H156, H161, H164, H167?** (= CNH 156A), H171 (= CNH 157, CNH 157A): *Harsányi* (1916) 43–44 (az egyező meghatározások **kövérrrel** jelezve),

18–19. III. Béla denárai: 18. H164 (526), 19. H66a (228). amelyek közül Harsányi Pál csak a H66a (= CNH 111, 111A) jelzetűt fogadta el: *Harsányi* (1916) 43.

Hóman Bálint megjegyzése: „2 II. András kori pénz is keveredett a lelethez”: *Hóman* (1916) 251, 251: 5. jegyzet. Ezeket a kincs táblázatba foglalt anyagában nem is szerepeltette, holott jelenlétük a publikációból kiderült: H236 (1), H237 (2), H242 (1) típusú érmék voltak: *Gubitz* (1913) 13; *Harsányi* (1916) 43. Jelentőségükre az a tény utal, hogy az újabb kutatás a Hóman Bálint idejében csupán anonim denárként kezelt H204-et szintén II. András veretének tekinti: *Huszár* (1979) 54. Bár Hóman Bálint természetesen ismerte a lelettel foglalkozó két adatközlést, azoknak II. András denárait és a friesachi érmékre alapított II. András kori korhatározását nem vette figyelembe, vö. *Gubitz* (1913) 1; *Harsányi* (1913) 81; valamint: *Gedai* (1969) 115, 115: 165. jegyzet, 117. Ezt a módszert időközben részletesen is megtárgyaltam: *Kovács* (1994b).

¹⁴ Az etyek (Fe)-richárdpusztai kincsen „a legnagyobb számban előfordult 59-es számú [= H50] fajt kell a legfjábbnak, kormeghatározónak tartanunk, és a leletben előforduló többi faj időben mind megelőzte az 59-es számút. Amde a richárdpusztai leletben előfordult a CNH 67 sz. [= H80] érme is, amelyet dr. Hóman Bálint súlya, finomsága és a mezőzati [azaz mezőzáhi, ROM. – K.L.] lelet alapján II. Gézának tulajdonít. Itt valami nincs rendben. Ha a 67. sz. előfordult a richárdpusztai leletben, úgy nem lehet II. Géza denárja, hanem csak II. István pénze, ahová tipológiai alapon... a gyűjtők eddig is helyezték, de ahová mint denár, súlya és finomsága miatt sehogyan sem illik, vagy csakugyan II. Gézáé, de akkor megdől a legnagyobb számban előforduló éremre alapított kormeghatározó elméletünk.”: *Jeszzenszky* (1929–30) 45–46.

¹⁵ Dömsöd (Pe)-Dab: Salamon H17 (2), ill. I. (Szent) László H21 (1); Gölle (So): I. (Szent) László H24 (54), ill. H27 (14); Jászberény (JNSz)-Borsóhalma: Béla dux H11 (596), ill. I. Béla H12 (72).

¹⁶ Badacsonytomaj (Ve): I. (Szent) László H26 (10), ill. H27 (30); Hódmezővásárhely (Cso): I. András H9 (1072), ill. Salamon H14 (1), H17 (19).

¹⁷ Pl. Dömsöd (Pe)-Dab, Hódmezővásárhely (Cso), Mosonytény (AU).

¹⁸ Nuber Károly Ferenc kronológiai sora: *Hóman* (1916) 229; saját kiegészítései után: *Hóman* (1916) 250–256.

¹⁹ Vö. II. István és II. Béla bizonytalan azonosítású, s kérdőjellel jelzett érmetípusai: *Unger* (1960) 7–8.

²⁰ Vö. *Huszár* (1979) 36.

²¹ Pl. Apagy (SzSzB): Salamon H17 (82)?; Magyarfráta (ROM): I. (Szent) László H27 (120); Somogyvár (So): I. (Szent) László H27 (185); Torda (ROM): I. (Szent) László H27 (48). A korábbi szakirodalomban I. (Szent) László egytípusú érmeit tartalmazó leletként kezelték a biharszentandrás kincset is, amelyről azonban a legutóbb bebizonyosodott, hogy a király két érme-fajtáját tartalmazta: H25 (9), H26 (161). Új meghatározású lelőhelye neve pedig Nagyvárad (ROM)-Téglagyár: *Sási-anu* (1995) 13.

²² Magyar neve „cinterem” a latin *coemeterium* ’temető, templomudvar’ szóból: *TESz* (1967) I: 443.

folytatták. A még a pogány korban létesített köznépi temetők elhagyására törvényekkel próbálták rászorítani a magyar királyok a még nem eléggé keresztény érzelmű alattvalóikat. Így az 1092. május 20-i szabolcsi (SzSzB) zsinati határozatokban (a király ún. I. törvénykönyvében) I. (Szent) László király megkísérelt bizonyos keresztény normákat érvényesíteni, amelyek mind a magán-, mind az egyházi tulajdont védték, s mind a keresztények egymás közötti, mind a keresztények és a pogányok együttes viselkedését szabályozták.²³ E célhoz illet a temetkezések rendjét megszabó 25. cikkelynek a határozatba való sorolása is: ez a pont ugyanis szinte a keresztény szokások minimumának összefoglalásaként kimondta: „Ha valaki a vasárnapot nem tartja meg és az ünnepnapokat nem ünnepli meg, vagy a négy böjti időben és az ünnepek előestéin nem böjtöl, avagy halottait nem az egyház mellett temeti el, 12 napig kenyéren és vízen vezekeljen. Ha az úr szolgájának testét vagy a falusi bíró a szegény sorsú idegen vagy falubeli holttestét nem viszi az egyházhoz, ugyanúgy bűnhődjék.”²⁴

A kegyes intézkedés nem vezetett eredményre, ezért Kálmán király a maga 1100 körüli, ún. I. törvénykönyvének 73. cikkelyében már keményebben rendelkezett: „A keresztények temetkezési helyei csak a templomok körüli térségben lehessenek.”²⁵ Kivételt csupán az egyházból kiközösítettek képezhettek: az első, ún. esztergomi (KE) zsinat 1100 utáni határozatának 9. cikkelye ugyanis azt mondotta ki, hogy „ha valaki az elkövetett vétkéért rárótt vezeklést elhanyagolja s a püspöktől ezért kiközösítve e bűnében meghal, ne legyen eltemethető a templom sírkertjében, sem pedig papok által.”²⁶

A Kárpát-medence templomkörüli temetői nagy számban tanúsítják, hogy I. (Szent) László és Kálmán törvényei nyomán a területükre korlátozott temetkezési gyakorlat lassanként valóban kizárólagossá vált, s ugyanerre utalnak a feltárt nagy köznépi temetők legfiatalabb, azaz rendszerint Kálmán, ritkábban II. István és II. (Vak) Béla verette érméket tartalmazó utolsó temetkezései is. S annak ellenére, hogy mind a köznépi, mind a templomkörüli temetők sírjait általában a kis érme mennyiség jellemzi,²⁷ ezek kronológiai jelentősége igen nagy lehet, hiszen a vegyes többérmés sírok²⁸ mellékletei között talált, különböző uralkodók kibocsátotta veretek vagy ugyanazon uralkodó különböző érmetípusai az egyidejű forgalmuk, azaz részben egykorúságuk bizonyítékai, mivel minden bizonnyal a napi pénzforgalomból emelték ki őket. Erre az anyagra talán a régészeti szakirodalom bősége és nehezen nyomon követhetősége miatt a numizmatikus szerzők általában nem tartottak igényt, a régészek pedig, Hampel Józsefet leszámítva,²⁹ nem érezték feladatuknak az érmék korrendje kérdésének boncolgatását.³⁰ Ezért volt magától értetődő, hogy a többi sírleletet nem ismerve nyilatkozott úgy Hóman Bálint, hogy „a torontálmegyei oroszlamosi sírokban lelt néhány érem chronológiai szempontból mit sem mond”,³¹ holott ez a 3 sírból való 7 érme fontos egyidejűségek tanúbizonyságát szolgáltatatta.³² Később, amikor a szorgalmas adatgyűjtő Jeszenszky Gézának mondanivalója bizonyításához jól jött volna I. Béla és I. Géza hercegi majd királyi veretei elterjedésének ismerete, régészeti tájékozódás híján csupán 2 temetőbeli lelőhelyükre tudott hivatkozni.³³

²³ Waldmüller (1987) 120, 123; Jánosi (1992) 7–10.

²⁴ „De negligencia fidelium cadaverum. Si quis dominicum diem non servaverit et dies festos non feraverit aut quatour tempora et vigiliis non ieiunaverit, aut mortuos suos ad ecclesiam non sepelierit, XII dies in pane et aqua peniteat in cippo. Si dominus servi sui corpus, aut villicus pauperis hospitii vel villani ad ecclesiam non detulerit, tantumdem peniteat.”: Závodszy (1904) 162; Szilágyi (1961) 32; Waldmüller (1987) 122. Határjárás leírásában 1263-ból maradt fenn először templomkörüli temetőre való utalás: Kristó (1981) 24–25, 24: 22. jegyzet.

²⁵ „Sepulture christianorum non nisi in atriis ecclesiarum fiant.”: Závodszy (1904) 192; Szilágyi (1961) 48.

²⁶ „Si quis pro facinore commissio iniunctam penitentiam negligens, ab episcopo excommunicatus in eadem perversitate obierit, in cimiterio ecclesie non sepeliatur, nec a presbiteris.”: Závodszy (1904) 199; Szilágyi (1961) 51. A határozatok keletkezését legújában 1104–1112/13 közé keltezte: Jánosi (1986) 28.

²⁷ Egynehány érmét sok temetkezésben találtak, s amennyiben azok különböző veretek voltak, alább értékelésre kerülnek. Néhány temetkezésben feltűnően sok, kincsleletnyi pénz került elő: Kaposvár (So)-61. út 501. sír: Kálmán H35 (6), II. Béla H49 (8), azaz 14 denár: Bárdos (1978) 192, 195; Esztergom (KE)-Budai Nagy A. u. 24. sír: I. András H9 (2), Béla dux H11 (13), I. Béla H12 (17), azaz 32 denár: Horváth (1977) 59; Rezi (Ve)-Gyöngyösi csárda 4. sír: I. András H8 (1), Béla dux H11

(8), I. Béla H12 (48), azaz 57 denár: Müller (1987) 76; Gedai (1987) 78.

²⁸ Ezekből el kell különíteni azokat a temetkezéseket, amelyek csupán egy adott típus több példányát tartalmazták, illetve azokat a sírokat, amelyek érmeegyüttesében akár csak egyetlen meghatározhatatlan veret is napvilágot látott. Az alábbiakban kizárólag az így kiválogatott vegyes többérmés temetkezésekkel foglalkoztam, a többérmések általános értékelésére e munkám folytatásában a halotti obulusadás tárgyalásánál keríték majd sort.

²⁹ Hampel József jó érzékkel ismerte fel a pénzletek keltező értékének jelentőségét, de a kora Árpád-kori köznépi temetők balul sikerült etnikai értékelésével többet ártott, mint használt: vö. Hampel (1907) 12–20. Az ún. Bijelo Brdo kultúra kérdésével itt nem, hanem e munkám folytatásának a sírleletekkel kapcsolatos fejezetében kívánok foglalkozni.

³⁰ Kivételként Csallány Gábor külön tanulmányban adta közre ásatásai érmeanyagát: Csallány (1939–40).

³¹ Hóman (1916) 207: 6. jegyzet.

³² Az oroszlamosi (JUG) 1./1903. sírban I. (Szent) László H21 és H22, a 2./1903. sírban Salamon H14, I. (Szent) László H22 és H27 érméjének együtt forgása jelentkezett: Tömörkény (1904) 269; Tömörkény – Harsányi (1912) 12; Kovács (1989–90) 67; Kovács (1991/92) 46–47.

³³ A Bijelo Brdo (HOR) és Svinjarevci (HOR) lelőhelyekre: Jeszenszky (1941) 25.

Kivételnek Huszár Lajos tekinthető, aki I. (Szent) István érméit a régészeti irodalomból is igyekezett leletkataszterszerűen összegyűjteni,³⁴ a legújabbban pedig Gedai István érdeme, hogy a magyar pénzverés kezdeti kérdéseinek tárgyalásához a temetőelemzésnek, korábban már Török Gyula által felhasznált, s más régészek által is megkedvelt³⁵ módszerét újra alkalmazni kezdte.³⁶

A szórványleletek — a feldúlt temetkezések leletösszefüggéseit elvesztett érméi, a településátalakítások objektumainak környékén feltárás közben lelt pénzek, végezetül a csupán a találás helyével jelzett érmék — ugyancsak fontos információkat őrizhetnek: az előfordulás lokalizálását vagy egy temető érmeanyaga származási, kronológiai határainak bővítését stb. Ezért e munkám folytatása katalógusának anyaggyűjtési határát általában e leletek körénél vontam meg, s a lelőhely nélküli, érmegyűjteményi példányokat abból kirekesztettem. Több esetben azonban az utóbbi leletek köréből is válogattam. Vannak ugyanis olyan szórványleletek, amelyek múzeumba juttatójáról, foglalkozása és lakhelye ismeretében nehéz feltételezni, hogy széles gyűjtőkörű, külföldről is vásárló vagy cserélő érmegyűjtő lett volna, ezért a tőle szerzett pénzek valamiképpen visszautalnak lakhelyének környékére. Vannak továbbá olyan veretek is, amelyek a hiteles kincs- és síranyagban nem fordulnak elő (pl. CNH 19a stb.), de a velük kapcsolatos feltevések miatt állományuk legalább valamekkora részletének megismerésétől nem tekinthettem el. Végezetül vannak a numizmatikai irodalomban többször tárgyalt ismeretlen lelőhelyű kincseletek, amelyeket a teljességre törekvés igényétől sarkallva szintén nem hagyhattam figyelmen kívül.

Az ily módon összeállított katalógus anyagát jelen munkámban elsősorban az egyes érmetípusok Kárpát-medencei egyidejű forgalmának bizonyításában használtam fel.

I/2. AZ ÉRTÉKELT ÉRMÉK KIBOCSÁTÓINAK KÖRE

Amint az a címből is kitűnik, az alábbiakban kizárólag magyar veretekkel, tehát a mindenkori király (rex) és a 11. századi két pénzkibocsátó herceg (*dux*) érméivel foglalkozom. Idegen veretet csak akkor említek meg, ha az magyar érmék kincseletében látott napvilágot; idegen érmék sír- és szórványleleteinek összegyűjtésére ez alkalommal nem vállalkoztam. Ezt a munkát korábban Kárpát-medencei szemhatárral Gedai István,³⁷ a Felvidék területére vonatkozóan Eva Kolníková,³⁸ az egykori Dél- és Délkelet-Magyarország bizánci érméit illetően pedig Vojislav S. Jovanović és Ana Maria Velter³⁹ végezte el.

I/3. AZ ÉRTÉKELT ÉRMÉK IDŐBELI HATÁRAI

Korábbi könyvem⁴⁰ témáját folytatni kívánván, anyaggyűjtésemet I. (Szent) Istvánnak a magyar pénzverés kezdetét jelentő érméivel kellett indítanom; nem volt azonban ennyire magától értetődő: melyik típussal, azaz melyik király kibocsátásaival zárjam munkámat. A teljesen feltárt köznépi temetők azonban lehetővé tették a döntést, hiszen temetkezéseik érmeanyagában I. (Szent) László veretei még rendszeresen, Kálmán, II. István és II. (Vak) Béla hiteles veretű, azaz nevükkel jelzett köriratos denárai viszont egyre csökkenő típus- és darabszámban bukkannak fel. A 11. századtól akár a 18. századig használt templomkörüli temetők természetszerűleg jóval kiterjedtebb, és egyebek között 12. századi anonim denárokat is tartalmazó érmeanyagától különbözően a köznépi temetőkben vagy részletükben a hagyományosan Kálmán (1095–1116) és II. Géza (1141–1162) uralkodása közötti időszak érméi közé besorolt 12. századi anonim denárok⁴¹ csaknem egyike sem került elő,⁴² így a régészeti érmeanyag katalógusában szintén csupán a II. Béla halálával zárult időszak köriratban is megnevezett kibocsátójú érméit szerepeltettem, s az alábbiakban is csupán ezeket tárgyaltam.

³⁴ Huszár (1938) 354–355.

³⁵ Török (1962) 95–100, ill. 35, 118. A módszer elfogadásra talált: vö. Kiss (1968) 245; Kovács (1975) 257–262; Kovács (1976) 123–130; Kiss (1983) 176–190; Bóna (1984) 289; Szőke – Vándor (1987) 77–79; Kovács (1988) 290–294; Kovács (1988a) 683–689; Kovács (1989–90) 67–72; Kiss (1990) 199–204; Kovács (1990) 316–320.

³⁶ Gedai (1971) 25–26; Gedai (1986) 56–69.

³⁷ Gedai 1969.

³⁸ Kolníková (1967); újabb összefoglalások: Hlinka – Kraskovská – Novák (1968) 43–62; Hlinka – Kolníková – Kraskovská – Novák (1978) 43–50; Kraskovská (1989).

³⁹ Jovanović (1977) 144–151; Velter (1988) 263–269.

⁴⁰ Kovács 1989.

⁴¹ Vö. Huszár (1979) 36. Az anonim denárokkal időközben önálló tanulmányban foglalkoztam, vö. Kovács (1997). Az e sorok írásakor még megjelenésre váró szöveget ld. IV/6. Függelék.

⁴² Az általam ismert egyetlen kivétel a Szabolcs (SzSzB)-Petőfi utcai 10–12. századi köznépi temető 82. sírjának H91 típusú, 12. századi anonim denára, amely egy, a feltáráskor megsemmisült további érmével együtt került elő — vö. Kovács (1976a) 387; Kovács (1994) 31, 142–143. Az előbbi az előzetes jelentésben magam is tévesen II. István denárának határoztam meg; Kovács – Németh (1971) 58.

Arra majd munkám folytatásának elkészítendő régészeti fejezetében térek vissza, hogyan értékelhető a nevezett érmék hiánya a köznépi temetőkben. Döntésem helyességét Huszár Lajos óvatos állásfoglalása is alátámasztja, aki az elfogadott hagyomány ellenére sem vette fel Kálmán, II. István, II. (Vak) Béla és II. Géza hivatalos vereteinek sorába a szóban forgó 12. századi anonim denárokat. Az így kialakult időhatárokat következetesen érvényesítettem, ezért nem soroltam be a katalógusba azokat a kincsleleteket sem, amelyek a II. (Vak) Béla nevével jelzett veretekkel bezáruló érmesorozaton kívül akár csupán egyetlen 12. századi anonim denárt is tartalmaztak.⁴³

I/4. AZ ÉRTÉKELT ÉRMÉK ELTERJEDÉSE

Amint arról már volt szó, munkám a Kárpát-medence érmeleleteivel foglalkozik, mégis a jelen szöveg nem tartalmazza az egyes érmetípusok elterjedésére vonatkozó anyaggyűjtésemet sem térképes, sem pedig szövegesen kiértékelő formában. Ennek az az oka, hogy a tömeges mértékű — azaz nem a H2, hanem minden bizonnyal a H1 alakjában történt — magyar pénzverés megkezdésétől e pénz a magyar királyság területén forgalmi funkcióba került, tehát gazdasági igény támadt országos elterjedésére. Egy más indoklás alapján már lakottnak ítélt terület érmeleletei hiányára alapozva a pénzforgalom helyi meglétét viszont nem vonhatjuk kétségbe az alábbi okok miatt:

1) Az érmék zömét szolgáltató sírleletek csak közvetve jelzik az érmeforgalmat, mert nem annak, hanem egy attól ugyan elválaszthatatlan, de azt csak felhasználó sajátos temetkezési szokásnak, a halotti obulusadásnak emlékei. Mivel pedig a vizsgált érmék igen gyakran nem teljesen feltárt temetőkben láttak napvilágot, csak a meglétüket lehet regisztrálni, de az egyes típusok arányára, sőt hiányára alapozott következtetést nem lehet rájuk építeni. Mellékletül adásuk teljesen szubjektív, akár a család, akár a faluközösség elvárása által, s csak rövid távon szabályozott gyakorlatát vitathatatlanul tanúsítják azok a teljesen feltárt temetők, amelyekben vagy az egymást követő uralkodók vereteinek többé-kevésbé szabályosan váltó rendjét,⁴⁴ vagy éppen ellenkezőleg: kihagyásokkal tarkított sorát⁴⁵ lehetett megfigyelni.

2) A kincsleletek a pénzforgalom jelzésének regisztrálásán túl további következtetés levonására csak szerencsés esetben alkalmasak, ugyanis rendkívül nehéz a sokféle lehetőség közül elrejtésük valódi okára következtetni.⁴⁶

Mindebből következett, hogy az egyes érmetípusok elterjedésének vizsgálatára munkám tervezett régészeti részében keríték majd sort. Kivételt csupán azon időszak érméivel tettem, amikor az országban a király és a herceg is veretett pénzt, s mind a pénzverdék helyének megállapítási kísérletéhez, mind pedig a királyi és hercegi veretek esetleges elkülönült forgalmának vizsgálatához — a fenti ellenvetések érvényben maradásával — sem lehetett a régészeti leleteket figyelmen kívül hagyni. A belőlük levonható tanulságokat az illető uralkodóknál tekintettem át.

Egyedi esetekben természetesen felhasználtam az egyes sírmelléklet-érméknek a közölt temető-térképekről leolvasható horizontálstratigráfiai jellemzőit, amelyek esetleg a típusrend felállításához

⁴³ Disszertációm egyik opponense nem tudott „egyetérteni az időhatárral: II. (Vak) Béla uralkodási idejével. Ez semminek sem határa, még a pénz sírmelléklet-adásának sem, különösen az ország keleti felén (pl. az itt nem említett zabolai temető) későbbi kibocsátások is vannak. Az Árpád-koron belül lehet korszakhatár Kálmán kora (a 12. századra jellemző, gyakran felirat nélküli »aprópénzek« verésének kezdete), vagy a 12–13. század fordulóján megjelenő friesachi denárok hatásának kezdete”: *Gedai* (1995a) 2. Bírálomnak érmetani szempontból bizonyára igaza van, de én régészként, s a fenti megalapozottnak érzett indoklással nyúltam a témához. Az anonim denárok kérdésében ugyancsak magam kísértem meg az előrelépést, részben az említett zabola (ROM)-tatárdombi, s a Gedai István által indokolatlanul említetlenül hagyott petőfalva (ROM)-alsóhatári temető érmeanyagának újszerű értékelésével: *Kovács* (1997); ld. IV/6. Függelék.

⁴⁴ Pl. Biharkeresztes (HB)-Ártánd, Fiad (So)-Kérspuszta, Halimba (Ve)-Cseres, Magyarhomorog (HB)-Könyadomb, Majs (Ba)-Udvari rétek, Pusztaszentlászló (Za)-Deáksűrű, Sarkadkeresztúr (Bé)-Csapháti-legelő, Tiszalúc (BAZ)-Sarkadpuszta. E sok érmet szolgáltató nagy sírszámú köznépi temetőkben is általános jelenség, hogy főként Kálmán uralkodásától kezdődően érmeso-

rozataik foghíjassá váltak, vö. *Kovács* (1988) 289–290; *Kovács* (1988a) 685; *Kovács* (1989–90) 67–72; *Medgyesi* (1993) 488–490.

⁴⁵ Különösen érdekes a 805 síros, teljesen feltárt Csekej (SZLK)-Templom dűlői temető, amelyben I. (Szent) István és II. Béla uralkodási ideje közötti érmékre bukkantak, de a teljes sorozatból hiányzott Péter, Aba Sámuel, Géza dux, I. Géza, II. István összes verett típusa, továbbá Salamon H14–H16, I. (Szent) László H21–H24, H26, H29–H30, Kálmán H31–H36, H38–H42a, II. (Vak) Béla H49 típusa, vö. *Rejholcová* (1989). Más helyzet mutatkozott a 91 síros Letkés (Pe)-Tégláégető I. sz. temetőben, ahol mindössze I. (Szent) László H26 (1) denárára leltek. Hasonlóan kevés érme lehetett azokban a temetőrészekben, amelyekben az érmék sorozata ugyancsak hiányos volt, vagy amelyekben csupán egy-két érme látott napvilágot, pl. Mőzs (To)-Szárzadomb, Szentés (Cso)-Szentlászló, vö. *Kovács* (1988) 288–289; *Kovács* (1988a) 685–687.

⁴⁶ A legelterjedtebb felfogás a veszélyhelyzetekben látja a kincselrejtés magyarázatát, de a „je mehr Schätze, desto größere Verheerungen und grössere Not” jelenség mögött igen sokféle, országos, regionális, helyi veszély olyan fenyegetése állhatott, amely írásos forrással egyáltalán nem adatolt, vö. *Bálint* (1981) 115–118; *Bálint* (1982) 16–17.

nyújthattak segítséget. Ugyanezen célból áttekintettem a Kárpát-medence minden olyan síregyüttesét, amelyben ugyanazon uralkodónak eltérő típusú veretei vagy több uralkodó veretei láttak napvilágot (82a–b. táblázat).

I/5. AZ ÉRTÉKELT ÉRMÉK NEVE

Jóllehet a magyar pénzverés I. (Szent) István uralkodásának elején megindult, a kiveret érmék hivatalos nevére vonatkozó adat először I. (Szent) László törvényeiben maradt fenn, és pedig a három törvénykönyvében *denar*, ill. *nummus* alakban. Többségi vélemény szerint a bizonytalan keltezésű⁴⁷ ún. III. törvénykönyv még a király trónra lépése, azaz 1077 előtt készült, mások szerint viszont uralkodásának kezdetén, tehát mindenestre 1077 táján denárnak nevezték az akkor veretett érméket.⁴⁸ Az ugyancsak nehezen keltezhető ún. II. törvénykönyv talán megelőzte a III.-at, vagy bizonyos részletei előtte, a többiek pedig utána keletkeztek. Témánk szempontjából ez a különbségtétel érdektelen, mert a denár említése a mindenki által későbbinek ítélt szövegrészben található.⁴⁹ Bár az 1092. május 20-án Szabolcs (SzSzB) városában tartott zsinati dekrétum, azaz a király ún. I. törvénykönyve nem a denár, hanem az „aprópénz” (*nummus*) megnevezést tartalmazza,⁵⁰ Hóman Bálint szerint ez ugyancsak denárértékre vonatkozott, mivel ő azt következtette ki, „hogy 40 *nummust* 1 *pensa* értékben számítottak. Ez a számítás csak akkor lehetséges, ha a *nummus* alatt denárt értettek s László I. törvénykönyvét az 1092-iki szabolcsi zsinat határozatai alkotják, a mikor már nem obulusokat, hanem denárokat veretett.”⁵¹ Mivel Hóman Bálint I. (Szent) László király néhány érmetípusának átlagsúlyát a korábbi magyar veretekénél nehezebbnek találta, ezeket már denároknak tekintette, s így módon vélte összeegyeztethetőnek a történeti és numizmatikai források tanúságát. Ebből az is következett, hogy a megelőző uralkodók érmeit obulusoknak, azaz féldenároknak tartotta.⁵² Utóbbiak ilyen megnevezése, amely részben Finály Henrik fél évszázaddal korábbi véleményét⁵³ idézte, részben pedig a H1 érmekepeinek regensburgi obulus párhuzamain, ill. átlagsúlyának a I. (Szent) László nehezebb, s emiatt denároknak tekintett érmeit megelőzően vert könnyebb többi érme átlagsúlyához való közelségén alapult,⁵⁴ átment a tudományos köztudatba. A későbbiekben leginkább ez a nézet maradt érvényben,⁵⁵ jóllehet felbukkant más felfogás is: pl. Jeszenszky Géza⁵⁶ és Unger Emil a korszakunkba tartozó minden érmét denárnak nevezte.⁵⁷ Rádóczy Gyula csak az I. (Szent) László király érmeinek általa 1085-től kezdődően kibocsátani vélt, s 0.7 g-nál nehezebb átlagsúlyú sorozatát tekintette denárnak.⁵⁸

⁴⁷ A király 3 törvénykönyvének keltezésére vonatkozó nézeteket a legutóbb összefoglalta: Jánosi (1992) 3–4.

⁴⁸ 8. §.: Az olyan tolvajokról, akik tíz vagy hat denár értékűt lopnak: „Ha a szabad tíz denár értékűt lop [*Si liber, quod decem denarios valeat, furatus fuerit*], minden vagyonával együtt vesszen el ha kevesebbet, egyik szemét vájják ki és Szent István törvényei szerint ítélik meg. Továbbá ha a szolga hat denár értékűt lop [*Item, si servus sex denariorum precium furatus fuerit*], vesztse el mindkét szemét ha kevesebbet, egyik szemét és amit lopott, ura kétszeresen adja vissza.” A 20. [= 5.] §. az eltulajdonított javakról ítéleve kimondja, „... ha valaki megtalálja saját szolgáját vagy szolgáját, váltsa vissza kilencven denárért, lovát tizenkettőért, ökrét ötért, ... (*ut si quispiam suam repererit personam redimat nonaginta denariis, equum duodecim, bovem quinque*)”: Szilágyi (1961) 20, 22. Závodszy (1904) 175, 178.

⁴⁹ A 14. §. többek között kimondja, „ha valamely szabad tíz denár értékűt lop akasszák fel, ha tíz denárnál kisebb értékűt lop, a lopott értéket tizenkétszeresen adja vissza és egy ökröt fizessen [*Si quis liber decem denariorum precium furatus fuerit, suspendatur; minus decem denariis si furatus fuerit, furtum duodecies reddat...*]. A rabszolga pedig, ha ilyen lopást követ el, adja meg kétszeresen és orrát vesztse...”: Szilágyi (1961) 28. Závodszy (1904) 170.

⁵⁰ 42. §.: Azokról, akik a király vagy a bíró pecsétjét megvetik. „Ha pedig valaki a király pecsétjét valakire kiküldeti és maga elmulasztja, hogy a királyi udvarba jöjjön, ügyét vesztse el és fizessen öt pensát, és ahányszor ezt megismétli, annyiszor öt pensát fizessen. Ha pedig a bíró pecsétjét küldeti ki és ő nem megy el, száz nummust fizessen [*Si quis autem regis sigillum super aliquem proiciens et ipse in curiam venire neglexerit, rationem perdat et quinque pensas persolvat et quo-*

ciescumque renovaverit, tociens quinque pensas solvat. Si vero iudicis sigillum proiciens non venerit, centum nummos solvat].”: Szilágyi (1961) 35. Závodszy (1904) 165.

⁵¹ Hóman (1916) 231. Számítása azon a feltevésen alapult, hogy a törvénycikk forrásául szolgáló Lex Alamannorum 28. §.-ában a herceg vagy a comes pecsétjének nem engedelmeskedő személy büntetésének aránya 2:1 volt. Ennek analógiájára esetünkben az királynak fizetendő 5 *pensa* állt szemben a bírónak járó 100 nummussal, eszerint a nevezett 2:1 arányt figyelembe véve az 5 *pensa* 200 nummussal volt egyenértékű, vagyis 1 *pensa* 40 nummust/denárt ért: Hóman (1916) 224: 1. jegyzet. Hóman Bálint egyébként érmetípusok szerint a H29, valamint a király uralkodásának végén kibocsátott H24, H26 és H27 érméket tartotta denárnak: Hóman (1916) 231.

⁵² Hóman (1916) 229–232; Kovács (1989–90) 65: 2. á.

⁵³ Vö. Réthy (1899) 11. Réthy László ugyanitt kifejtette, hogy e témával nem foglalkozik, s a vereteket következetesen csupán „érme”-ként emlegette. Másutt viszont a H1-et a király „rendes”, „közönséges” féldenárainak nevezte: Réthy (1903) 85.

⁵⁴ Hóman (1916) 172–174, 189–191, 212–213. stb.

⁵⁵ A I. (Szent) László bizonyos érmeivel kezdődő denárverési elméleteket bemutatta: Kovács (1989–90) 64–66.

⁵⁶ Jeszenszky Géza a 11. századi ezüstpénzekre megkülönböztetés nélkül használta a denár megjelölést: Jeszenszky (1914) 62; Jeszenszky (1939–40) 26; Jeszenszky (1941) 25. Ugyanakkor I. (Szent) László újdonságként megjelent, s véleménye szerint is már valódi denárai súlyviszonyairól nem nyilatkozott.

⁵⁷ Vö. U1–53. típus!

⁵⁸ Azaz az általa 1089., 1091., 1093. és 1095. évre keltezett H23, H26, H29 és H27 típusokat: Rádóczy (1968) 6.

A különösen óvatos Huszár Lajos az általa is denárnak tartott I. (Szent) László kori vereteket⁵⁹ megelőzően az „ezüstpénz” megnevezés használatára szorítkozott.⁶⁰ Később, már a német-római birodalmi értelemben is kétségtelen denár, a H2 ismeretében Gedai István a H1-re az obulus és a denár nevet vaglyagosan használta, attól függően, hogy egy nehezebb pénzláb⁶¹ obulusának vagy egy könnyebb pénzláb denáraként írta le,⁶² másutt viszont már a korszakunkhoz tartozó összes ezüstpénzt denárnak nevezte.⁶³ A terminológia zavaros, hiszen e fogalmak nem cserélhetők: Gedai István szerint Györffy György 60 denáros pensával számolt, holott az szerinte valójában 30 denáros (vagyis 60 obulusnyi) volt.⁶⁴ Több denársúly is megfért egymás után vagy mellett, amennyiben nem azonos származásának tekintjük őket, ahogyan Jiří Sejbal e súlyoknak a karoling fontból, ill. a skandináviai márkából való levezetését elképzelhetőnek vélte,⁶⁵ s e vélemény ismeretében használta Kenneth Jonsson a „light denar” és a „heavy denar” kifejezést.⁶⁶ Stanisław Suchodolski viszont a H1-et illetően a „leichte Münze (Obole?)”, másutt Münze mit „Gewicht des Obols”, vagy éppen a „gewöhnliche Obole” megnevezéseket, a H4-gyel kapcsolatban a „Denare, die das gleiche Gepräge wie die Obole tragen” szókapcsolatot, a H2–H3-ra vonatkozóan pedig a szokványos denár megnevezést használta.⁶⁷ Ráadásul Györffy György a H2 denárt is könnyű denárnak nevezte, mert ebből a 408 grammos karoling márkaként nem 240 1.7 g átlagsúlyú eszmei karoling („nehéz”) denárt, hanem 320, 1.275 g átlagsúlyú („könnyű”) denárt verhettek.⁶⁸ Természetesen a H1 denárból kiindulva a H2 nehéz denárnak számít, az 1.94 g átlagsúlyú, s egy márkából 210 példányban kiverhető H3 pedig szupernehéznek.

Véleményem szerint azonban a korábbi állástfogalók nem használták ki a fenti dokumentumok kronológiai jelentőségét, azt a tényt, hogy a denár kifejezés I. (Szent) László mindhárom törvénykönyvében előfordul. Ebből ugyanis vitathatatlanul az következik, hogy függetlenül a király érmetípusai átlagsúlyának változásában tetten érni vélt törekvéstől, amelyben — Hóman Bálint szerint — I. (Szent) László a nehéz pénzláb alapján vert obulusokról egy könnyebb pénzláb szerinti denárok kibocsátására tért át,⁶⁹ a II. és III. törvénykönyvbeli említésük nyomán I. (Szent) László összes veretét, sőt esetleg — amennyiben e törvénykönyvek 1077 előtti keltezése is elfogadottá válik — még valamelyik elődjét (legvalószínűbben I. Géza H19–H20 érméit) is, denárnak kell tekintenünk. Mindenesetre, ha már I. (Szent) László uralkodása alatt, tehát ugyanúgy, mint utódai idején, denár volt a magyar veretű érme neve, függetlenül annak igencsak változó súlyától,⁷⁰ akkor az írásbeli forrás hiánya alapján sem kell kétségbe vonni, hogy elődeinek — az ő egyes típusainál nem könnyebb, sőt esetenként nehezebb átlagsúlyú — ezüstpénzeire szintén ráillett a denár megnevezés.⁷¹ Ráadásul e megkülönböztetésnek

⁵⁹ A denársúly megállapítása tetszőleges volt, ezt korábban már áttekintettem: vö. Kovács (1989–90) 65: 2. á. Huszár Lajos a kb. 0.81 g-t vélte a I. (Szent) László kori magyar denársúly alsó határának, s a király denárverését a H25 típustól kezdődően folyamatosnak tekintette: vö. Huszár (1979) 10, 35: Nr. 24.

⁶⁰ A H1 érmék elnevezését illetően Huszár Lajos úgy vélekedett, hogy „es sind durchwegs Prägungen im Halbgewicht des Denars, also Obole. Wir halten es aber nicht für richtig, von einer Epoche von Halbdennaren zu sprechen, in der es keine Denare gab — andererseits ist uns die zeitgenössische Benennung dieser Münzen nicht bekannt —, deshalb werden sie bis zum Erscheinen tatsächlicher Denare zur Zeit König Ladislaus’ I. einfach als Silbermünze angeführt. Dies ist um so mehr berechtigt, als im 11. Jahrhundert nur diese eine Art Münze im Verkehr war”: Huszár (1979) 31.

⁶¹ A fogalomról ld. alább!

⁶² Vö. Gedai (1986) 53, 105–106.

⁶³ Vö. Gedai (1991a).

⁶⁴ Gedai (1986) 92–93. Györffy György egyértelműen fél-denárról, obulusról írt, amelyből márkaként 510 darab volt kiverhető, vö. Györffy (1977) 339, 342; Györffy (1984) 825.

⁶⁵ Der Typus H2 „hat ganz überzeugend nachgewiesen, daß auch in Ungarn die ältesten Denarprägungen einen größeren Schrötling und, ähnlich wie in Bayern und Böhmen das karolingische Pfund als Gewichts- und Münzeinheit zur Grundlage hatten. Offenbar wurde im Zusammenhang mit dem Anfängen des ungarischen Münzwesens vom byzantinischen Pfund Abstand genommen, das auf diesem Territorium in Zusammenhang mit Großmähren im 9. und noch zu Anfang des 10. Jh. dominierend war. Relativ bald, infolge des Einflusses der skandinavischen Mark, ließ das ungarische Münzwesen von dieser

karolingischen Grundlage ab und ging zur Mark über. Ein Ausdruck dessen sind die ungarischen Denare von kleinerem Schrötling, die in der Literatur fals als Obolusse bezeichnet werden. Ähnlich war es im böhmischen und mährischen Münzwesen, das unter Břetislav I. Mitte des 11. Jh. zu einer anderen Münzgrundlage übergang — zur Mark, aus der bereits Denare mit kleinerem Schrötling geprägt wurden. Zu diesem Übergangsprozeß auf eine andere Münzgrundlage kam es offenbar in Ungarn früher als in Böhmen und Mähren.”: Sejbal (1979) 383–384.

⁶⁶ Véleménye szerint I. (Szent) István hasonló megformálási veretei közül a H4 1.24 g átlagsúllyal nehéz, a H1 0.8 g átlagsúllyal könnyű denár volt, bár utóbbi az előbbi obulusának is tekinthető lenne, ha nem fogadta volna el Jiří Sejbal már idézett véleményét, aminek következtében „below they are referred to as heavy and light denars.” Ugyancsak nehéz denárnak tekintette a H2 és H3 típust is, könnyűnek pedig a tévesen hiteles magyar veretnek számított H5-öt: Jonsson (1988) 95, 101; Jonsson (1990) 3, 8.

⁶⁷ Suchodolski (1990) 165–166, 168, 169. stb.; vö. Suchodolski (1992). Itt, s mindössze egyetlen alkalommal jegyzem meg, hogy a magyarul kiadott változat fordítása hol hevenyészett, hol nem szószerinti, úgyhogy csupán tájékoztató jelleggel használható!

⁶⁸ Györffy (1977) 339.

⁶⁹ Hóman (1916) 230–231.

⁷⁰ Az egyes érmetípusok átlagsúlyára vonatkozó adatgyűjtésemet ld. 79. táblázat.

⁷¹ Ismereteim szerint ilyen érveléssel korábban csupán Kupa Mihály jelentkezett az alábbi módon: I. (Szent) István „kezdetben átvette a frank-bajor pénzrendszert, mert más, az akkori magyar viszonyoknak jobban megfelelő pénzrendszer nem volt [ezzel verette a H2 és H3 denárokat — K. L.]. Mihelyst

akkor lett volna igazán értelme, ha királyaink denárt és obulust egyszerre veretnek, ilyen törekvésnek azonban nemigen maradt nyoma. Szóba jöhetne a H2 és a H1 párosa, de e két veret nem azonos pénzláb szerint készült, azaz a H2 súlya nem kétszerese a H1-ének.

A legújabban, e szöveg ismeretében, Gedai István is végleges jelleggel foglalt állást a H1 denár volta mellett: „Neve aligha lehetett obulus. Egyrészt, mert obulus léte feltételez egy vele párhuzamosan használt denárt, már pedig a CNH. I. 7. [= H4] időben előtte volt és nem egyidejű vele, mert ebben az esetben a magyarországi leletekben is együtt kerülnének elő.⁷² Másrészt a CNH. I. 1. [= H1] átlagsúlya 0.8 g., ami 1,6 g. denársúlynak felel meg. A Dbg. 1706/a átlagsúlyául 1.26 g.-ot közöltünk.⁷³... A súlyadatok így még inkább kétségbe vonnák, hogy a CNH. I. 1. obulus lenne, s azt a feltevést erősítik meg, hogy Szent István ezüstpénzeinek neve denár volt, ennek pénzlába viszont változott. Igaz, hogy elsőként denárt László törvényei említene, de előtte nem szólnak más elnevezésről, így éppen, hogy a törvény a korábbi korszakra is a denár nevet valószínűsíti.”⁷⁴ Nem zárható ki viszont egy közvetlen német hatásra létrejött denár-obulus kapcsolat Salamon H14 fajtájú és a közel félsúlyú H14c típusú verete között, bár a H14 lényegesen nagyobb gyakorisága, valamint e páros egyedisége egy ilyen feltevés realitását is megkérdőjelezi. Más kérdés, hogy a denár elnevezés akár I. Géza uralkodása előtti vagy akár már I. (Szent) István kori valóságos használatától függetlenül, számomra az alábbiakban teljességgel megfelelt, kivéve az idézeteket, ill. az obulus meghatározásra vonatkozó elméleteket, ahol az obulus kifejezést használni kényszerültem.

A fentiekkel összefügg egy technikai kérdés, éspedig a frank-bajor pénzrendszer magyarországi megléte, s a belőle következő számítások alkalmazása. Bár e számítások realitásáról nem tudtam meggyőződni,⁷⁵ kényelmi okból következetesen használtam: éspedig Hóman Bálint vizsgálatainak áttekintő ismertetése, ill. saját mérési eredményeimmel való összevethetőségének és a lejátszódott folyamatok ábrázolásának megkönnyítése céljából. Ezért, bár ő a szóban forgó veretek egy részét, egészen I. (Szent) László nehezebb, már általa is denárnak ítélt pénzeiig obulusnak tekintette, magam pedig mindvégig a denár megnevezést használtam, a számításoknál e denárokat obulusként szerepeltettem.

I/6. AZ ÉRTÉKELT ÉRMÉK TÍPUSMEGHATÁROZÁSA

Amint azt fentebb említettem, a ma is használatos érmehatározók és katalógusok a tárgyalt korszak érmeinek egy sor sajátosságáról nem vettek tudomást. Mégis, mivel megfigyeléseim csupán az MNM É érmeire korlátozódnak, elhamarkodottnak éreztem volna Huszár Lajos nemrégén megjelent, nemzetközileg is elfogadott rendszerének megbolygatását, ezért megjegyzéseimet a kibocsátó uralkodók sorrendjében a Huszár-féle katalógus⁷⁶ alapján (H jelzéssel) tettem meg, utalva a korábbi érmehatározók — Rupp Jakab (R), Weszerle József (W), Réthy László (CNH) és Unger Emil (U)⁷⁷ — besorolásaira

azonban az államépítésben elért eredmények lehetővé tették számára, azonnal megalkotta az eleinte kisebb értékű, de később a többit, beleértve a mintát is, értékben felülmúló saját pénzrendszerét az értékálló új magyar denárok verésével. A pénzrendszer megalapítója ugyanis — már abban az időben is — maga szabta meg pénzének értékét, még akkor is, hogyha ugyanazt a pénzsúlyt vette alapul, mint egy másik állam... I. Istvánnal kezdődik a magyar királyok hosszú sora, akik csak denárokat verettek, obulusokat nem. Ha nem úgy lenne, nem lehetne megmagyarázni, hogy miért nevezik az utódok ugyanolyan súlyú, rontott minőségű pénzeit denároknak, holott szerintük [a frank-bajor metrológiát túlértékelő érmések szerint — K. L.] István csak obulusokat vert és hogyan lehetséges, hogy a későbbi utódok feleértékben vert pénzeit is obulusnak nevezik.”: *Kupa* (1975–76) 24–26.

⁷² Természetesen ez az érv egyelőre időszerűtlen, ugyanis H4 és H1 egyaránt nem szerepel az egyetlen I. (Szent) István kori kincsben, a nagyharsányiban (Ba), s a H4 egyáltalán nem ismeretes a sírletelekből, szemben a nagy számban előkerült H1 denárokkal; vö. a H1 és H4 tárgyalását lejjebb!

⁷³ Itt kitért arra, hogy ez az ép érmék átlagsúlya, míg az 1-1 verőtővel készült érmecsoport ép és körülvágott példányaié együttesen 1.21, ill. 1.02 g. *Gedai* (1995) 321.

⁷⁴ „Sein Name dürfte wohl kaum Obulus gewesen sein. Zum einen setzt die Existenz des Obulus einen parallel mit ihm genutzten Denar voraus; der CNH. I. 7. [= H4] aber ging dem

Obulus voran und war nicht kontemporär, weil diesem Falle beide auch in den ungarischen Münzfunden gemeinsam vorkämen [vö. 72. jegyzet – K. L.]. Zum anderen beträgt das Durchschnittsgewicht des CNH. I. 7. [= H4] 0.8 g, was einem Denargewicht von 1.6 g entspricht. Publiziert wurde als Durchschnittsgewicht des Dbg. 1706/a [= H2] 1.26 g... Somit lassen die Gewichtsangaben noch eher zweifelhaft erscheinen, daß es sich bei dem CNH. I. 7. [sajtóhiba CNH. I. 1. helyett – K. L.] um einen Obulus handeln soll. Und gleichzeitig bekräftigen sind die Annahme, daß die Währung der Silbermünzen Stephans des Heiligen der Denar gewesen ist, allerdings mit verändertem Münzfuß. Zugegeben, erstmals wird der Denar in den von Ladislaus dem Heiligen verabschiedeten Gesetzen erwähnt; doch gibt es aus der Zeit davor gar keine andere Benennung, weshalb gerade diese Gesetze auch für den früheren Zeitraum die Bezeichnung »Denar« wahrscheinlich machen.”: *Gedai* (1995) 321.

⁷⁵ Részletesen visszatérek rá az összefoglalásban, I. Béla H12 denárjának értékelésekor. Új, általam nem vizsgált lehetőségre Jiří Sejbal hívta fel a figyelmet: *Sejbal* (1979) 383–384; ld. fentebb idézve 65. jegyzet.

⁷⁶ *Huszár* (1979).

⁷⁷ *Rupp* (1841); *Weszerle* (1873); *Réthy* (1899); *Unger* (1960). Az összevetést konkordanciátáblázatok is megkönnyítették, a *Rupp* (1841) és a *Réthy* (1899) vonatkozásában: *Lakos* (1958),

is. Amikor régi meghatározású érmével találkoztam szövegben vagy illusztrációban, azt minden alkalommal a H jelzetű besorolásra átírva használtam fel. Az újnak tekintett érmetípusokat és változatokat ugyancsak a H típusszámra való utalással és betűvel (a–d) jeleztem.

I/7. AZ ÉRTÉKELT ÉRMÉK ÁLLAPOTA

Vizsgálódásom az MNM É gyűjteményének összes szóban forgó darabjára kiterjedt. Igyekeztem megjelölni a példányok általános jellegzetességeit, de bizonyos határig kitértem az egyedi jegyek (pl. a köriratok iránya, betűrendje, a betűk formája, helyzete, hibái, az érmekepek eltérései, az előlapi érmekep hátlapi reflexéből következő brakteáta-jelleg stb.) ismertetésére is. Megmértem minden példány átmérőjét (ha szükséges volt, akkor az érmekepeit határoló körök méreteit is felvettem) és súlyát. Az átmérő és súly viszonyát táblázatokba rendezve adom közre, e táblázatokban természetesen nem szerepelnek a sérült darabok. Ezzel egy időben a szakirodalomból is összegyűjtöttem a korábbi súlymérések általam négyről két tizedesjegyre kerekített értékeit, s jöllehet bennük gyakran előttem ismeretlen mennyiségben ugyanazon érmékre történt vagy történhetett hivatkozás, átlagolva s a források megjelölésével közöltem őket újra, hogy saját méréseim eredményeivel össze lehessen őket hasonlítani. Az így nyert átlagsúly (*átl*s) mellett, az ún. kiverési súlyt (*kivs*)⁷⁸ is szerepeltettem, ily módon egységes módszer szerint adhattam meg a grammban mért korábbi súlyadatokat.⁷⁹

Különös gondot fordítottam a pénzek állapotának eddig eléggé nem tanulmányozott, jöllehet elismert fontosságú⁸⁰ részletére: ép vagy körülnyírt voltára. Ez a kérdés korábban elsősorban I. András H9 és I. (Szent) László H24 típusú vereteivel kapcsolatban vetődött fel, egyébként pedig alkalomszerűen érintették. Munkámban először tettem kísérletet az MNM É témába vágó teljes érmeanyagának ilyen szempontú tanulmányozására. Ennek eredményeként megállapíthattam, hogy a sejtettnél lényegesen több típust érintett ez a gyakorlat, amely Kálmán kis méretű denáriaiig csaknem általános volt és pedig úgy, hogy az olló gyakran csupán bele-bele vágott a széles gyöngy- vagy félholdsoros szegélykörbe (ezeket az érméket még az épekhez soroltam), vagy a körülnyírás a peremet szegélyező kör sávján belül maradt ugyan, de az érme széléről kisebb-nagyobb szélességű gyűrűt eltávolított, ritkábban pedig a teljes szegélyt is csaknem eltüntette úgy, hogy annak megmaradt belső, emelkedő széle az érmeközép kiemelkedő peremeként jelentkezett. Ha egy érmefajta körülnyírása ebben a rendszerben történt, akkor az átmérő és a súly összefüggéseit bemutató táblázatokban külön-külön oszlopot kaptak a sértetlen (*ép*) veretek mellett, a fenti módon kissé (*A*), ill. jobban (*B*) körülnyírt érmék. Ha a csonkítás más rendszerű volt, akkor a csonka példányok besorolásának (*a–c*) magyarázatát is mellékeltem. E megkülönböztetést azért tartottam fontosnak, mert mind az átmérő, mind pedig a súly adatai csak ép darabokra vonatkoztathatók.

A táblázatokba rendezett érmék súlyadatait szemlélve feltűnhet, hogy az ép példányok átmérője és súlya is mily mértékben változó. Az átmérő a verőtőre mintázott érmekep méretétől és a kiverést követő darabolás után történt körülvágás mértékétől függött. A súlyingadozás a középkorban szokásos „*al marco*” pénzverési eljárás következménye volt. Mivel a pénzek alapanyagául szolgáló „pengét” (ezüstlemezt) nem hengerléssel, hanem kalapálással állították elő, nem kaphattak mindenütt teljesen azonos vastagságú végterméket, ezért ugyanazzal a verőpárral készült, tökéletesen egyforma átmérőre vágott érmék között is lehetett súlykülönbség. Ezt az elkerülhetetlen nehézséget úgy hárították el, hogy nem volt meghatározva „az egyes darabok pontos súlya...”, csak az, hogy a pénzverési alapsúlyból hány darab pénz verendő,⁸¹ továbbá a maximális és a minimális súlyeltérés.⁸² Az egyes pénzdarabok súlya *al marco* verésnél meglehetősen nagy ingadozást mutat s a törvényekből és szabályokból csak a törvényes középsúly állapítható meg, a melytől az egyes darabok súlya tetemesen eltért... A középsúly volt a törvényes kiverési súly, a forgalomban azonban az *al marco* verés mindig bizonyos súlycsökkenésre vezetett. A nehezebb darabok természetesen kivonattak a forgalomból a kereskedők és más magánosok által, lévén azok ezüstértéke beolvastva több a törvényes középsúlyban vert pénz értékénél. Ezért azután az *al marco* vert pénzek forgalmi súlyátalaga alulmaradt a törvényes középsúlyon... Az *al marco* vert pénzeknél... következtetések rendszerint csakis nagyobb mennyiségű és hibátlan pénz-

a Huszár (1979), valamint Réthy (1899) és Unger (1960) vonatkozásában: Huszár (1979) 347–366.

⁷⁸ E fogalmakról ld. alább!

⁷⁹ Hasonló módszert alkalmaztam: Kovács (1989–90) 65: 1. á.

⁸⁰ Vö. Hóman (1916) 20.

⁸¹ Ezért volt a módszer neve „*al marco*”, mert az volt meghatározva, hogy 1 márkából hány drb. verendő.”: Hóman (1916) 19: 1. jegyzet.

⁸² A maximális és minimális súlynak a középsúlytól való eltérése 25–35%-os is lehetett: Hóman (1916) 19–20.

darabok átlagsúlyából vonhatók. A fennmaradt denárok átlagsúlya azonban csak akkor vehető a számítások alapjául, ha ahhoz az *al marco* veresű pénzek törvényes közepsúlya és a forgalmi átlagsúlya közt fennállott eltérés és a kopás hibáinak kiküszöbölésére” egy tapasztalati úton nyert 5%-ot hozzáadunk (= kiverési súly).⁸³

Itt kell megemlítenem, hogy „a pénzverési alapsúly⁸⁴ és a pénzdarab közti viszonyt, vagyis annak megállapítását, hány darab veretik egy súlyegység féméből, pénzlábnak (Münzfuss) nevezzük. A pénzláb könnyű, ha sok, nehéz, ha kevés pénzdarabot vernek az alapsúlyból.”⁸⁵

Külön kívánok utalni arra, hogy felsorolásukon kívül nem foglalkoztam a magyar érméken I. András (H8?) H9 típusú denárán megjelent pénzverőjegyekkel, sziglákkal, mivel az értelmezésük jelenleg elképzelhető összes változatát érintő korábbi próbálkozások ellenére a magyarázatuk még nem megoldott,⁸⁶ s magam alkalmas ötlet híján semmiféle újabb magyarázatkísérletre nem vállalkozhattam. E tekintetben előrelépés talán csak az egyes érmék elképzelhető összes adatának együttes, számítógépes feldolgozásától remélhető.⁸⁷

I/8. AZ ÉRTÉKELT ÉRMÉK FÉMÖSSZETÉTELE

Munkám alapvető hiányossága, hogy anyagi lehetőségek híján ezüstfinomsági vizsgálatokat nem végeztethettem, jöllehet ezekre a mai roncsolásmentes és gyors módszerekkel a jövőben feltétlenül sort kellene keríteni. Jelenleg azonban csupán a szakirodalmi említések összegyűjtésére szorítkozhattam,⁸⁸ amelyből kiderült, hogy Hóman Bálint saját kezűleg, ill. I. (Szent) István pénzeinél Gasparez Géza segítségével határozta meg az ezüstfinomságot „próbatűvel és savakkal, próbakövön végzett vizsgálattal. Tökéletes eredményeket természetesen csak igen nagyszámú pénzek vizsgálata és az eredmények átlagos közepszámának kiszámítása nyújthatna. Erre azonban sem időm, sem alkalmam nem volt” – jellemezte saját munkáját.⁸⁹ Jeszenszky Géza arról számolt be, hogy az ő vizsgálatai alkalmával „súlymeghatározásra csak teljesen ép és körülvágatlan darabok kerültek, a finomság meghatározását tűzi úton a m. kir. főfémjelző hivatal végezte. Feltűnő, hogy a tűzi úton nyert vizsgálat adatai lényegesen meghaladják a Magyar Pénztörténet próbakövön nyert adatait. Hogy lehetőleg megbízható adatokat nyerjünk, egy-egy fajból több darabot olvasztattunk össze és a nyert átlagos finomságú rögök ezüsttartalmát vizsgáltattuk meg.”⁹⁰

Természetesen a negyvenes évek óta is történtek ilyen vizsgálatok, de mindig valamilyen részletkérdés tanulmányozásához, ezekre az illető helyen ki is tértem. A már Hóman Bálint által is javasolt, s egyre inkább halaszthatatlan sorozatmérés még várat magára.⁹¹

⁸³ Hóman (1916) 19–21, 187, 215. Az 5% hozzáadásának javaslatát később Huszár Lajos is elfogadta: Huszár (1938) 347. Az alábbiakban érmetípusonként mind az átlagsúlyt, mind a kiverési súlyt megadtam.

⁸⁴ A tárgyalt időszakban a 408 grammos ún. Karolingfont: Hóman (1916) 83–89. Újabban Stanisław Suchodolski 409 g-mal számolt: Suchodolski (1986) 349.

⁸⁵ Hóman (1916) 19.

⁸⁶ Magyarázták ezeket a pénzverőhelyek, ill. a pénzverő munkások megkülönböztető pénzverőjegyeiként – Réthy (1899) 12. —, az egymást követő kibocsátások megkülönböztető jelzéseiként — Börzsönyi (1903) 97–98; Jeszenszky (1914) 59. —, de csupán helykitöltő díszítésként is: Hóman (1916) 200: 3. jegyzet. Hóman Bálint az összes fenti véleményt elutasította, s arra a megállapításra jutott, hogy a pénzverő munkás az egyszeri öntésű pénzvezűstől vagy 1-1 fontból (márkából) kivert érméket ugyanazzal s ugyanott elhelyezett sziglával jelölte. Ily módon könnyebbé vált mind a hibás munkavégző, mind pedig a hibás munkavégzés (a mérhetőároknál nehezebb vagy könnyebb, ill. a nem megfelelő finomságú érmék) ellenőrzése: Hóman (1916) 200–203. E vélemény további finomítása szerint később, de már Béla dux H11 veretével kezdődően a kettős szigla-rendszer jelentkezett a köriratban állandó, az érmeképben változó jegyek kombinálásával. Az előbbieket a műhelyeket, az utóbbiakat az egyes öntéseket jelezthették: Jeszenszky (1929–30) 55. Olyan vélemény is ismeretes, miszerint egy érmesorozatban a szigla nélküli példányok a legkorábbi kibocsátásúak, s az őket követők kronológiáját pedig az egyszerűtől az összetett jelek használata felé való

fejlődés mutathatja: Chirilă – Feneşan (1974) 45, 44: 8. jegyzet. Nemrégén Huszár Lajos is csupán azt regisztrálta, hogy „zur Zeit König Andreas’ I. erscheinen auf den Münzen kleine Zeichen, sogenannte Siglen (Punkt, Keil, Kreuz, Kreis usw.), teils in der Umschrift, teils im Feld der Münze. Diese Siglen weisen große Mannigfaltigkeit auf und sind bis Ende des 12. Jahrhunderts auf allen Prägungen zu finden.”: Huszár (1979) 31. A legújabbban az a vélemény látott napvilágot, hogy a szigláknak az volt a szerepük, hogy egy-egy érmekép geometrikus szerkesztésének alappontjait az ezekre való utólagos ráverésükkel elfedjék, „titkosítsák”: Egri (1992c) 1. Ez a vélemény nem fogadható el, mert következetes alkalmazása pl. a H2-nek a H2a alapján készített hamisítványnak való minősítéséhez vezetett: vö. Egri (1993); ld. 171. és 335. jegyzet. Jó általános tipológiai összeállítás: Szentgáli (1922) 23.

⁸⁷ Joggal hiányolta egyik opponensem e vizsgálatok elmaradását, vö. Gedai (1995a). Elvégzett munkám mintegy kiemelte ezek szükségességét, s remélem, hogy az érmetan szakemberei előbb-utóbb nekidurálják magukat e feladat megoldásának is!

⁸⁸ A különféle módszerekkel végzett vizsgálati eredmények összevetésének nehézségeire rámutatott: Mazo Karras (1985) 196–203.

⁸⁹ Hóman (1916) 641. A módszerről: Gasparez (1913).

⁹⁰ Jeszenszky (1939–40) 27.

⁹¹ A régi és új módszerrel történt ezüstfinomsági vizsgálatok eredményeinek összevetettségéről: Mazo Karras (1985) 196–203.

II. AZ I. (SZENT) ISTVÁN ÉS II. (VAK) BÉLA URALKODÁSI IDEJE KÖZÖTTI MÁSFÉLSZÁZ ÉV (1000–1141) ÉRME-TÍPUSAI (H1–H54)

II/1. KUTATÁSTÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS

Miután a magyar numizmatika történetét még nem írták meg, máig feldolgozatlanul maradt a kezdetének másfélszáz évére vonatkozó kutatások anyaga is. Annyi azonban a saját szakirodalmi bűvárkodásaimból is kiderült, hogy az I. (Szent) István és II. (Vak) Béla uralkodása közötti időszakban kibocsátott érmék vagy némelyikük ismerete nem őrződött meg az egymást követő évszázadok folyamán, hanem az egyes pénzdarabokat valósággal fel kellett fedezni a magyar és idegen érmék tengerében. Ez a folyamat meglepően jól volt nyomon követhető, mert a legtöbb típus esetében konkrét közleményre vagy legalábbis néhány egymást követő híradás között eltelt időszakra lehetett a szakirodalmi felbukkanást rögzíteni. Különösen érdekes volt azokat az erőfeszítéseket szemügyre venni, amelyek eredményeképpen jó meghatározások születtek, vagy amelyek némi tévelygés után vezettek el azokhoz.⁹² Minden elismerésünket megérdemlik azok az elődök,⁹³ akik a rendelkezésükre álló kevés érme és a mainál csekélyebb írásos forrásanyag és szakirodalom alapos ismeretében kiváló logikával igyekeztek eligazodni a meghatározás nehéz kérdéseiben. Az alábbiakban e folyamatról olyan rövid áttekintést adok, amelyben elsősorban az egyes érmetípusok felbukkanására vetül fény, s amelynek minden állítása saját nem teljes anyaggyűjtésemre⁹⁴ támaszkodik azzal a céllal, hogy felkeltse a figyelmet a teljességre törekvő bemutatás későbbi elkészítésére. Utóbbi feladat fontosságát ugyan beláttam, de meghaladta képességeimet! Rövid áttekintésem adataira az egyes uralkodók pénzverésének tárgyalásánál még visszatérek.

Weszprémi István⁹⁵ kezdte azzal méltatlanul elfeledett kutatástörténeti tanulmányát, hogy miután I. Ferdinánd magyar király, majd császár (1526–1556–1564) 1550-ben a pozsonyi országgyűlésen elrendelte: minden magyar pénzre a Boldogságos Szűz Mária képe veressék, felvetődött a kérdés: melyik királyunk pénzére került először az Istenanya képe? Egy anonim szerző ezt az érmeképet egyenesen I. (Szent) István korába vezette vissza,⁹⁶ majd három tudós jezsuita kísérelte meg a választást. 1734-ben Timon Sámuel „tsak ezt tudta közönségesen mondani, Hogy Magyar Országnak eleitől fogva a Kereszt, és a Szűz Máriának a képe lett volna Tzímere.”⁹⁷ Péterffi Károly 1741-ben közreadott véleménye szerint „Első és Második Béla Királyoknak Pénzeiken feltaláltatik már a Boldogságos Szűznek a Képe, jóllehet durva éktelen ki-ábrázolással, az akkori időknek bárdolatlan mivolta szerént.”⁹⁸ Végezetül Palma Károly Ferenc 1766-ban is csupán IV. Béla (= III. Béla H72 típusú) rézpénzéig tudta visszakövetni az ábrázolást,⁹⁹ amelyet majd 1795-ben Weszprémi István I. Géza és I. (Szent) László koráig vitt tévesen tovább.¹⁰⁰ A felvetődő kérdésre adott válaszok jól mutatták a felhasználható ismeretek hiányát, azokat az ismereteket, amelyek ekkortájt kezdtek feltűnni a korabeli szakirodalomban.

⁹² Jól látta Rupp Jakab, hogy a 11. század első feléből való pénzek meghatározása egymást erősítette meg: „István királyunk pénzeinek valódisága s azok helyes meghatározása nem szenvedhet semmi kétséget, ha a következő királyok t. i. Péter, Sámuel és Endre pénzeivel, mellyekkel alakra, veretre s alakra nézve ugyanazok, hasonlítanak össze.”: Rupp (1841) 3.

⁹³ Az V. fejezetben összeállítottam rövid adattárukat a további ismeretszerzés lehetőségét biztosító elsődleges szakirodalmi utalással.

⁹⁴ Gyűjtésem több esetben új adatokkal bővítette a *Fejér – Huszár* (1977) bibliográfia anyagát, jelezvén, hogy a korai magyar érmészeti forrásanyag még nem tekinthető feldolgozottnak! Hasonló kitekintést készített: V. Székely (1991–92) 110–111; I. (Szent) István érmeverésére szorítkozva: Gedai (1986) 26–33; valamint az Árpád-korra vonatkozó általános igényű bevezetést követően a felvidéki (szlovákiai) kutatástörténetre összpontosítva, gazdag szakirodalmi bibliográfiával: Hunka (1989).

⁹⁵ A 18–19. századi szerzők azonosításában Szinnyei József kitűnő munkája volt a segítségemre, vö. Szinnyei (1891–

1914); a 20. századiaknál elsősorban Gulyás Pál és Viczián János műveit, valamint a Magyar életrajzi lexikon köteteit használtam. *Gulyás* (1978); *Gulyás – Viczián* (1990–); MÉL.

⁹⁶ „Anonymus, *Cerographiae Hungariae Auctor* Cap. II. *Certum vulgo manifestumque est apud omnes, D. Stephanum Regem Hungariae Primum, effigiem subinde Virginis Filium Divinum sinu gestantis cum vexillis suis signisque militaribus, tum numis monetaeque intulisse.*”: Weszprémi (1795) 89–90: b) jegyzet.

⁹⁷ „Sam. Timon *Imago Hungariae Novae*. Tirnav. 1734. 8. Cap. I. pag. 4. *Insigne Regni Hungariae fuit Crux et effigies Deiparae sedentis in solio, et dextra Sceptum, vel potius lilium tenentis.*”: Weszprémi (1795) 90: c.) jegyzet.

⁹⁸ „Carol. Péterffi *Sacra Concilia Ecclesiae Rom. Cathol. in Regno Hungar. Posonii. 1741. in fol. Part. I. pag. 34. not. 5. Monetis effigiem B. V. impressam iam dudum fuisse, probant Numi, utut rudes, Belae I. et II.*”: Weszprémi (1795) 90: d.) jegyzet.

⁹⁹ Palma (1766) 4, II. t. 3; Weszprémi (1795) 91–94.

¹⁰⁰ Vö. 805. jegyzet.

A korszak valamely érméjére vonatkozó legkorábbi hiteles utalást Bél Mátyás egyik munkájában találtam meg, aki I. (Szent) István király egy H1 jelzetű denárát ismertette 1718-ban szöveggel és képpel.¹⁰¹ A magyar érmészet tudománya igen sokat köszönhet Johann Friedrich Joachimnak, a hallei egyetem egykori történelemprofessorának, így egyebek között elsőként I. András H9 denárának 1750-ben történt közreadását.¹⁰² A későbbiekben érmegyűjtemények sorának bemutatása közben, 1761-ben megjelent könyvének XXXIVb. táblája 1–23. ábráján a pozsonyi Kempelen Engelbert gyűjteményében lévő 23 magyar érmére is sort kerített (1. kép A).¹⁰³ Hasznos bevezetőjében rámutatott a meghatározások nehézségeire, s felkérte a hozzáértő magyar szakferfiak segítségét az adódó hibák kijavítására.¹⁰⁴ Ezt követően bemutatta a gyűjtemény érméi közül I. (Szent) István H1, Péter H6 és H6a, I. András H8, valamint I. Béla H12 jelzetű denárát.¹⁰⁵ Minden bizonnyal kérésén felbuzdulva reagált Felmer Márton, a nagyszzebeni gimnázium rektora 1762. június 29-én kelt levelében Johann Friedrich Joachim idézett munkája XXXIVb táblájának 23 rajzán bemutatott érmék közül az 1–11. és 13.-on ábrázoltak meghatározására.¹⁰⁶ Értékes megjegyzéseit Johann Friedrich Joachim mellékletként csatolta könyvének 1764-ben kiadott második kötetéhez,¹⁰⁷ amelyben egyébként ugyancsak a rektor e levelében kifejtett további tanácsait követte Béla dux H11, I. (Szent) László (valójában Salamon H14), végezetül Kálmán H32 és H38 jelzetű, szintén a pozsonyi Kempelen Engelbert-gyűjteményből való denára bemutatásakor (1. kép B).¹⁰⁸ Munkája a magyar közvélemény előtt hamarosan ismertté vált, magam már

¹⁰¹ Bél (1718) 69–70, IV. t. III.H.1.

¹⁰² Joachim (1750) 641–644, XXXVI. t. 1.

¹⁰³ „Zuförderst muß ich hier den Münzliebhabern warnen, daß alle auf der gegenwärtigen Kupfertafel befindliche Münzen sich in dem berühmten Kempelischen Münzcabinet zu Preßburg befinden, aus welchem dieselben zu dieser Münzarbeit sind mitgetheilt worden.“: Joachim (1761) 326; Joachim (1764.6) 334; Rupp (1841) XIII.

¹⁰⁴ A munkájában leírt magyar pénzekről szólva megállapította: „Es sind diese Münzen alte und seltene Stücke, die alle Achtung verdienen, und ich hoffe, die Münzliebhaber, welche dergleichen Münzen zu schätzen wissen, werden sich freuen, wann sie davon die Abdrücke und Erläuterungen hier antreffen werden. Ich muß aber zum Voraus die ungarischen Herren Gelehrten und Münzkenner um Vergebung bitten, wenn ich bei Erläuterung dieser Stücke sollte etwa Fehler mit unterlaufen lassen. Wie wenig ist von den ungarischen Münzen und dem Münzwesen dieses Königreichs bekannt? Die Münzen selbst auf welchen die Namen der Könige vorkommen, und gleichwol keine Namenszahl haben, können einen gar leicht in Irrthum verleiten. Man leget manchmal einem Könige eine solche Münze bei, die gleichwol von einem andern gleiches Namens herkommt. Aber auch dergleichen Fehler geben bisweilen Gelegenheit, daß von andern, die eine mehrere Erkenntniß und bessere Einsicht haben, die Sachen in ein heller Licht gesetzt werden. Ich will also hier einen Versuch mit Erklärung dieser Münzen machen und diejenigen Herren Gelehrten, welche in dieser Wissenschaft eine stärkere Einsicht als ich haben, auf das dienlichste ersuchen, mir ihre Gedanken davon mitzutheilen, und mich, wo ich gefehlet, zurechte zu weisen. Die Wahrheit wird dabei gewinnen, und ich werde nichts verlieren.“ Joachim (1761) 326–327.

¹⁰⁵ Joachim (1761.1–4) 332–335, 342, 345–347, XXXIVb. t. (= 1. kép A): 3–5, 13, 19–20. Megjegyzendő, hogy a tábla 1–2. érméjéről maga mutatta ki, hogy a MONETA REGIS STEFANI körirata ellenére nem I. (Szent) István magyar, hanem egy szerb király verete: „cui primum Nemanja nomen, cognomen Crapalus, adsumpto regno, autum Stephani nomen suscepit, eoque in regni administratione usus est. Crapalum excepit filius Stephanus, Primo pronepos, qui Helenam nobilissimam feminam quam Francica gente prognatam ferunt, duxit uxorem... Mir kömmt indessen sehr wahrscheinlich vor, das unsere Münzen dem Könige Stephano, welcher sonst Crapalus geheissen, müssen beigelegt werden.“: Joachim (1761) 331. Makk Ferenc szíves segítsége szerint a nevezett uralkodó I. Uroš István (1243–1276) lehetett, akit a késői szerb krónikák az elhaló hangja miatt „rekedt királynak (hrapavi kralj)“ neveztek, s ezt adhatta vissza Johann Friedrich Joachim a crapalus formában. Felesége Anjou

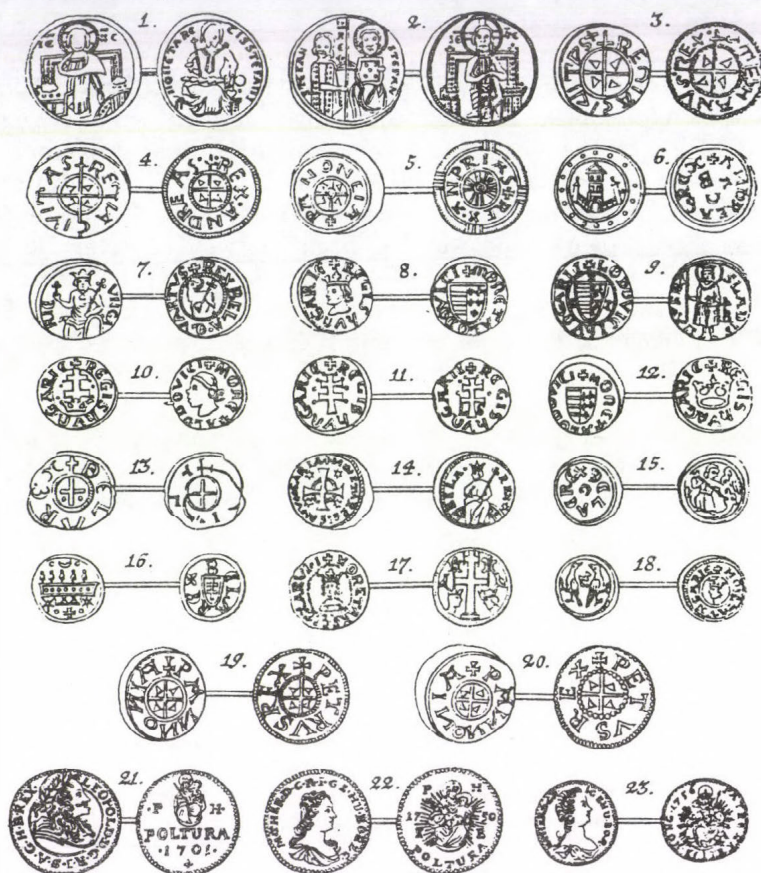
Ilona (†1314) volt, vö. Jireček (1988) 177. Makk Ferenc segítségét ezúton is megköszönöm. Az érme meghatározása egyébként tévesnek bizonyult, a helyesbítést V. Székely György végezte el (ld. az 1. kép aláírásában)

¹⁰⁶ Joachim (1764.1) 21.

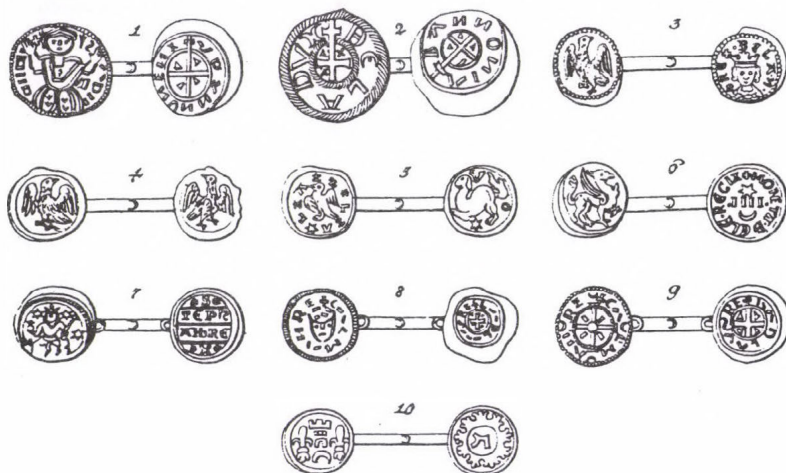
¹⁰⁷ Felmer Mártonnak a Joachim (1761.1–4) XXXIVb. tábla (= 1. kép A) 1–13. ábrájára, köztük a munkám időszakához tartozó 1–2 (téves meghatározással I. /Szent/ István veretei), 3 (H1), 4 (H8), 5 (H9) és 13 (H12) ábrára, ill. érmére vonatkozó véleményét tartalmazó levélrészleteit teljességgel közreadta: Joachim (1764.6) 328–334. A levélnek azokat a részleteit, amelyekben Felmer Márton a hallei professzor könyvének 2. kötetébe felvett újabb 10 magyar érme értékeléséről adott véleményt, Johann Friedrich Joachim az egyes érmék tárgyalásakor idézte: Joachim (1764.1–5) 21–23, 29–31. Ezekhez bizonyára előre kikérhette Felmer Márton véleményét, mert csak így állhatott módjában ezen érmék leírásához Felmer Márton 1762. június 29-én kelt levelében ismertetettéket mellékelni! Johann Friedrich Joachim a következő bevezetéssel méltatta, ill. zárta a közlésre szánt levélrészletet: „Es hat diesem wackern und in der ungarischen und siebenbürgischen Geschichte hochehrfahrenden Gelehrten gefallen, mich mit seiner werthen Zuschrift zu beehren, und mir nicht allein unterschiedene Erläuterungen zu denen in diesem Bande beigebrachten ungarischen Münzen gütigst mitzutheilen, sondern auch einige Anmerkungen zu denen, bereits im ersten Bande tab. XXXIV. b. [= 1. kép A] aufgeführten ungarischen Münzen beizufügen, welche, da sie zu deren Erklärung vieles beitragen, und auch nicht wenigen Liebhabern damit wird gedienet sein, hierher setze... Ich habe gegen alle diese gelehrte Anmerkungen nichts zu erinnern. Vielmehr bin ich dem hochgelehrten Verfasser gar sehr verbunden, daß derselbe hat geruhen wollen, diese Arbeit zu besserer Erklärung der königlichen ungarischen Münzen gütigst zu übernehmen. Ich muß hierbei noch gedenken, daß sowohl die hier erläuterte, als auch die in diesem Bande beigebrachte und erklärte ungarische Münzen sich in dem berühmten kempelischen Münzcabinet zu Preßburg [azaz Kempelen Engelbert gyűjteményében – L.K.] befinden. Dieses auserlesene Cabinet ist, nachdem dessen Besitzer im Jahre 1762. den 10. August mit Tode abgegangen von dem Herrn Baron von Festetiz, Kaiserlich-Königlich-Ungarischen Canzleirath zu Wien, erkauffet worden.“: Joachim (1764.6) 328, 334. Felmer Márton és Cornides Dániel közreműködését megemlítette: Czirbesz (1774) 13–14.

¹⁰⁸ Joachim (1764.1–5) 21–23, 29–31, IV. t. (= 1. kép B): 1–2, 8–9. Itt jegyzem meg, hogy Joachim (1761), (1764), (1770) c. munkái, valamint folytatásuk, ill. befejezésük, Reinhard (1773) c. munkája teljes anyagának igen jó tárgymutatója tanulmányozható Reinhard (1773) kötetének végén, oldalszámozás nélkül.

Tab. XXXIV. b.

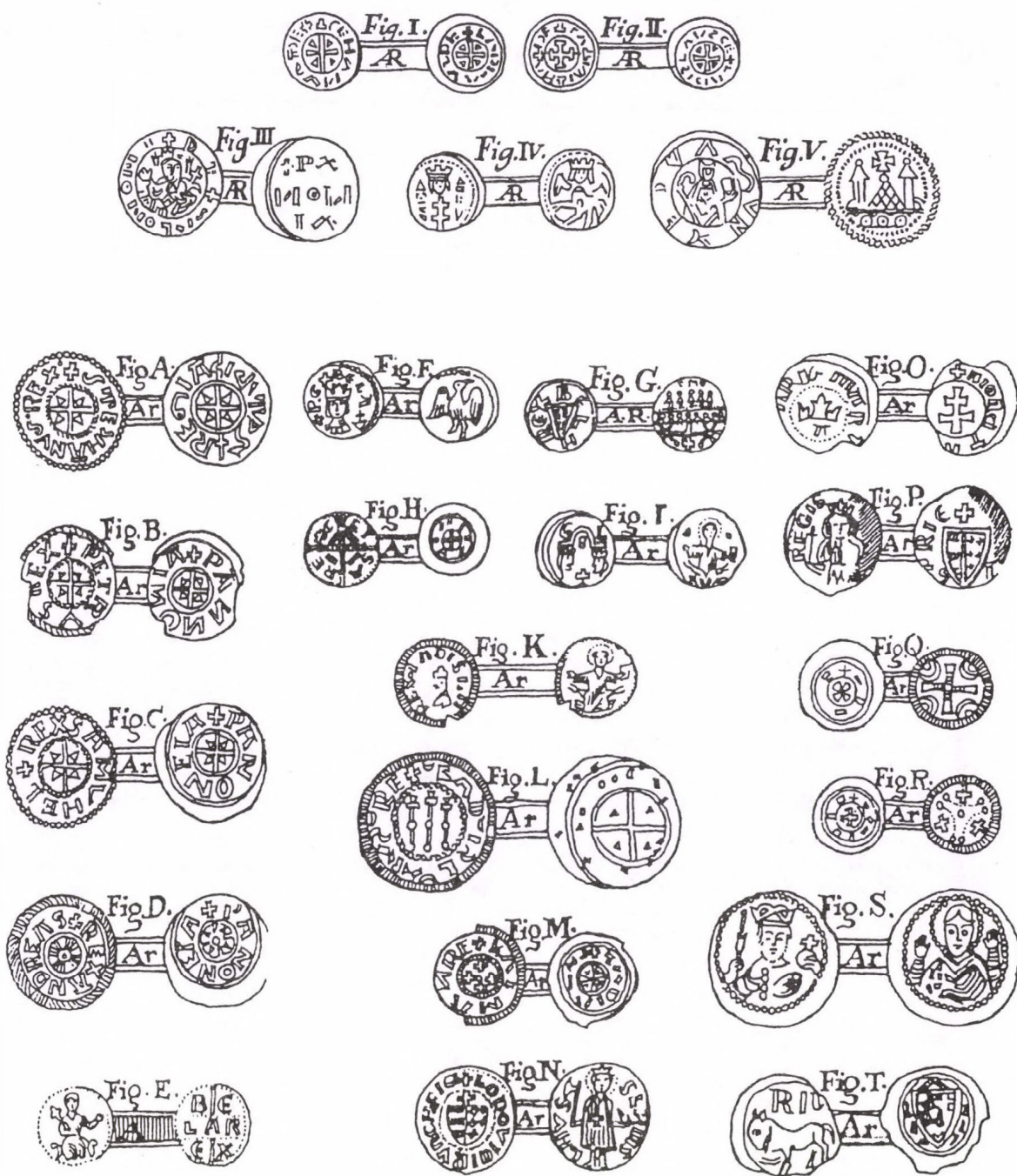
Tab. IV.

1. kép: Érmék a pozsonyi Kempelen Engelbert-féle gyűjteményből (először a korabeli, majd zárójelben a jelenlegi meghatározás és a H típuszám vagy egyéb utalás).

A: Joachim (1761) XXXIVb. tábla 1: István szerb király [= Dragutin István (1276–1282) vagy II. Uroš Milutin István (1282–1321) garas, Ljubić (1875) V. t: 19–22. típus], 2: István szerb király [= Dragutin István vagy III. Dečani Uroš István (1321–1331) vagy IV. Uroš Dušan István (1331–1346–1355) garas, Ljubić (1875) V. t: 15–18. típus], 3. I. (Szent) István (H1), 4–5: I. András (H8–H9), 6: II. András (H206), 7: IV. Béla (H294), 8–10: I. Nagy Lajos (H534, H542, H548), 11: I. Nagy Lajos (H547 változata, mindkét oldalán hátlapi érmeképpel), 12: I. Nagy Lajos (H535), 13: I. Béla (H12), 14–15: II./III. Béla (= IV. Béla H320, H310), 16: II./III. Béla (= III. Béla H69), 17: Károly Róbert (H459), 18: I. Hunyadi Mátyás (= V. István H357), 19–20: Péter (H6–H6a), 21: I. Lipót (H1483), 22–23: Mária Terézia (H1736, H1744). Az 1–2, 11, 18. sorszámu érmét V. Székely György határozta meg

B: Joachim (1764) IV. tábla 1: I. (Szent) László (= Salamon H14), 2: Béla dux (H11), 3: II. Béla (= IV. Béla H313), 4: Vencel (= IV. Béla H313 vagy IV. László H383), 5: IV. László (H378), 6: IV. Béla (H324), 7: III. István (= V. István H343), 8–9: Kálmán (H32, H38), 10: Kis Károly (= IV. Béla H306). A 4. sorszámu érmét V. Székely György határozta meg

2. kép: Érmék a debreceni Kazay Sámuel-féle érmegyűjteményből (először a korabeli, majd zárójelben a jelenlegi meghatározás és a H típusszám vagy egyéb utalás):

A: Weszprémi (1781) 496–497: ábra (az eredeti számozás megtartásával). I: I. Géza (= II. István H45), II: Gaitiha rex (= Kálmán H35), III: Salamon (H17), IV: ? (= IV. László H36), V: Kálmán (= friesachi denár)

B: Weszprémi (1787) 1016–1021: ábra (az eredeti jelölés megtartásával). A: I. (Szent) István (H1), B: Péter (H6), C: Aba Sámuel (H7), D: I. András (H9), E: Béla (= IV. Béla H301), F: II. (Vak) Béla (= IV. Béla H313), G: Béla (= III. Béla H69), H: Géza (II. Géza H55), I: Géza Lajossal (= IV. László H371), K: I. (Szent) László (= IV. László H363), L: I. (Szent) László (H27), M: Kálmán (H33), N: Lajos [= I. (Nagy) Lajos H543], O: Mária (H570), P: Mária (= Károly Róbert H495), Q–R: Iaiaz, talán Géza (= H100, H91 anonim denár), S: ? (német? érme), T: ? [= I. Rudolf és IV. Lajos (1294–1347) felső-bajorországi pfennige Wi63, Oberhofen 6 típus]. A P–T jelzetű érméket V. Székely György határozta meg.

egy 1774-ben megjelent szemlében találtam utalást rá.¹⁰⁹ Időközben lezajlott egy érdekes vita is, amelynek eredményét Johann Friedrich Joachim még nem tudta felhasználni. 1749-ben megjelent művében Michael Christophorus Hanovius egy Aba Sámuel verette H7 denárt Sámuel bolgár cár (976–1014) pénzeként írt le, de tévedését Schwarz Gottfried már 1761-ben helyesbítette.¹¹⁰ A jó meghatározások gyorsan közkinccsé váltak: elsősorban talán a Bécsben megjelenő *Anzeigen*-ben indult magyar numizmatikai cikksorozat egy-egy részleteként,¹¹¹ de önálló művekben is.¹¹² 1766-ban a már említett Palma Károly Ferenc I. (Szent) László király első helyesen azonosított érméjeként egy H27 jelzetű denárt mutatott be.¹¹³ A szórványos adatközlésekkel Czirbesz Jónás András¹¹⁴ nem tudott megbékélni, s 1774-ben írott esszéjében kifogásolta a magyar tudomány e téren tapasztalható elmaradottságát.¹¹⁵ Az adatok azonban egyre szaporodtak. Pray György 1774-ben Kálmán H33¹¹⁶ és 1779-ben H37¹¹⁷ típusú denárát tárta a tudományos nyilvánosság elé, beleértve e veretekről, továbbá II. István H45 denáráról folytatott vitában szereplő partnereit, Cornides Dánielt, valamint Gánóczy Antalt.¹¹⁸ Csakhamar megjelent Weszprémi (Csanády) István négykötetes orvos-életrajzi monográfiája, amelyben a debreceni Kazay Sámuel-féle érmegyűjteményből is csemegézett: 1781-ben Salamon H14, H17, Kálmán H35 és II. István H45 jelzetű denárát (2. kép A),¹¹⁹ 1787-ben pedig I. (Szent) István H1, Péter H6, Aba Sámuel H7, I. András H9, I. (Szent) László H27 és Kálmán H33 típusú veretét (2. kép B) mutatta be az általam tárgyalt korszakból.¹²⁰ Később a fent már említett munkájában visszatért az Árpád-kori magyar pénzek Szűz Mária-ábrázolásainak kérdésére, s eközben I. Géza és I. (Szent) László téves érmehatározásait adta közre, de közben sikerült a korábbiaknál jobban értelmeznie Salamon H14/H15 és H17 jelzetű veretének előlapi ábrázolását.¹²¹

Lassan gyűlt tehát a — nemcsak a tárgyalt korszakból való — magyar érmeanyag,¹²² s mindezen előzmények 1801-ben Schönvisner István pompás összefoglalásában öltöttek testet. E könyvben, amelyben Magyarországon először formálódott rendszerré az elődök minden eredménye, tapasztalata, sejtése és tévedése, bőséges saját megfigyelés és szakirodalmi kommentár mellett részletes leírással és többségében képpel mutatott be meglepően nagy mennyiségű érmét, korszakunkat illetően is tekintélyes sort: I. (Szent) István H1 denárát és hamis arany, valamint ezüstpénzét, Péter H6, H6a, Aba Sámuel H7, I. András H8, H9, Salamon H14, H17 (a 4 típusából), I. (Szent) László H22, H23, H25, H27, H28 (a 10 típusából), Kálmán H32, H33, H37, H38, H41 (12 típusából), II. István H45 (5 típusából) és végül II. (Vak) Béla H50 (6 típusából) jelzetű denárát (3. kép).¹²³ Könyve, amelyet csakhamar

¹⁰⁹ Czirbesz (1774) 13–14.

¹¹⁰ Michael Christophorus Hanovius munkájáról csupán mások idézetéből szereztem tudomást; vö. Schwarz (1761).

¹¹¹ Pl. a H6-ra vonatkozólag: „So hat der Herr D. Schwarz den silbernen Denarium vom K. Samuel, oder Aba, in einer besondern Abhandlung... sehr gründlich erläutert.”: Czirbesz (1774) 12: *) jegyzet; a H11-re vonatkozólag Czirbesz (1772).

¹¹² Pl. a H6-ra vonatkozólag: Voigt (1771) 245–246; Simonchicz (1794) *) jegyzet a 85–87. oldalon: 86.

¹¹³ Palma (1766) 48, II. t. 1. Munkájára gyorsan felhívta a figyelmet: Czirbesz (1774) 12: *) jegyzet és Katona (1779) 174.

¹¹⁴ A névre Weszprémi István említése alapján következtettem, vö. Weszprémi (1781) 480–481: a 474–475. oldalon kezdődő *) jegyzetben. Megerősítette feltevésemet, hogy az 1770-es években több magyar érmetani munkára leltem Cz., v. Cz., ill. a döntő adatként: J. A. v. Cz. szignóval, ld. Czirbesz (1772), (1774), (1775), (1775a). Később kiderült, hogy szignójának feloldása ismert, ld. Gulyás (1978) 112, 226.

¹¹⁵ „Fast jedes Land, kann schon Erläuterungen, und historisch-kritische Beschreibungen, seiner Münzen aufweisen, die meistens von einheimischen Gelehrten, mit dem größten Fleiß asgearbeitet worden sind. Nur Ungarn allein ist immer noch zurückgeblieben, und hat bis jetzt nichts eigenes und besonders über diesen so nützlichen, als anmuthigen Gegenstand aufweisen. Wir läugnen hiermit keinesweges, daß nicht schon verschiedene, verdienstvolle Männer; und einige darunter sehr glücklich, eine einzelne ungarische Münzen erläutert haben*.) Nur dieses wollen wir sagen, daß noch kein Ungarischer Schriftsteller vorhanden sei, der die Bearbeitung der vaterländischen Numismatik vorzüglich gewählt, und alle, zur Zeit bekannte alte und neuere Münzen, mit ihrem Alter, Metall, Gepräge, Werth und andern dergleichen Dingen, historisch und kritisch beschreiben hätte.”: Czirbesz (1774) 12. Maga igen jól értesült-

ként a *) jegyzetében Schwarz (1761) és Palma (1766) munkáját említette.

¹¹⁶ Pray (1774) 100.

¹¹⁷ Pray (1779) II: 108.

¹¹⁸ Cornides (1778), (1783); Gánóczy (1781).

¹¹⁹ Weszprémi (1781) 488–489: a 474–475. oldalon kezdődő *) jegyzetben, 496–497: (= 2. kép A) I–III. á; a H14 érmét kép nélkül! Itt jegyzem meg, hogy ezt a munkát nem az eredeti, hanem az 1960–1970 között kiadott latin–magyar kétnyelvű kiadás Kővári Aladár fordította III. és Vida Tivadar fordította IV. kötetét használva idéztem.

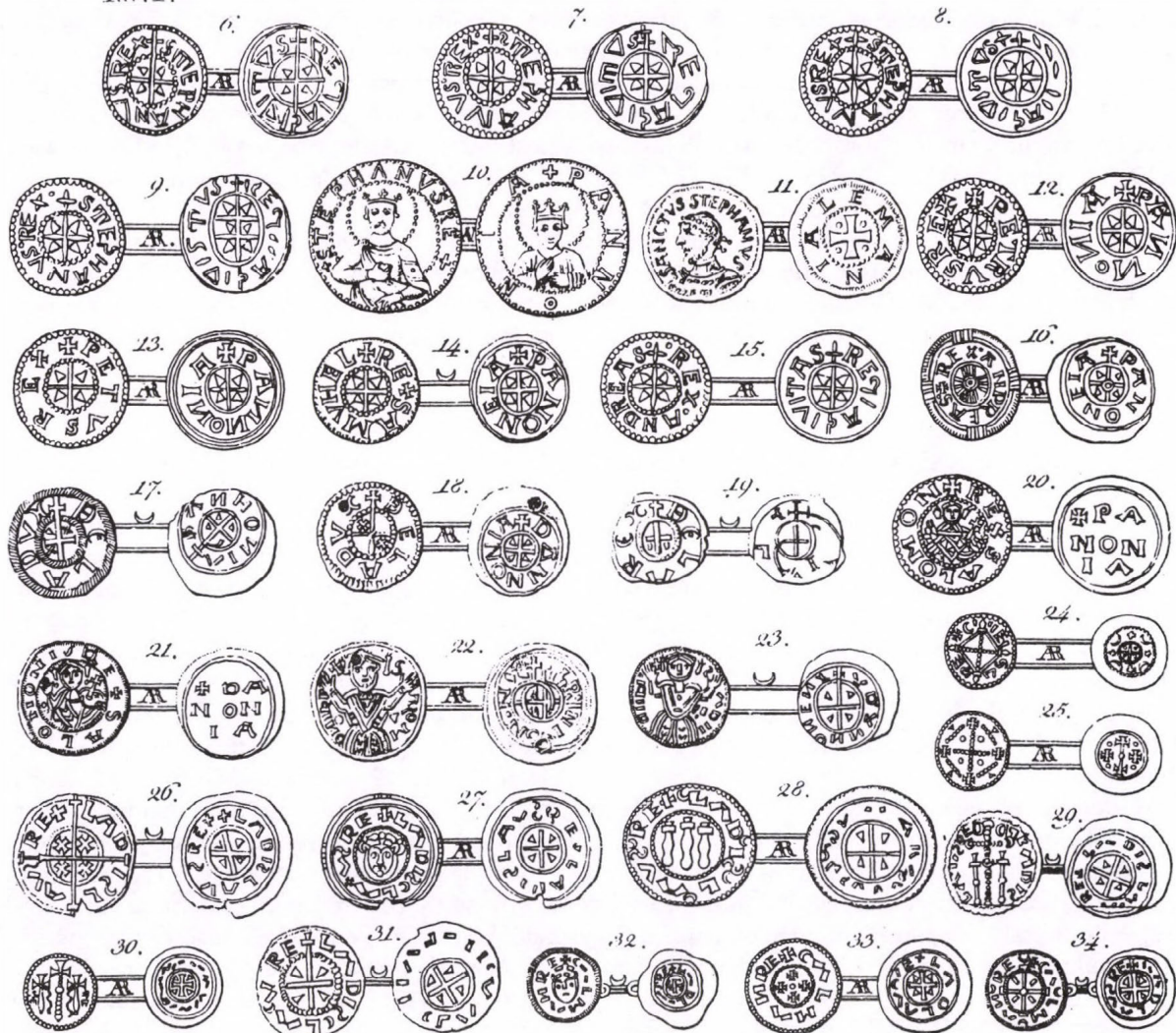
¹²⁰ Weszprémi (1787) 1014–1015, 1016–1017: (= 2. kép B) A–D. á, 1018–1019: (= 2. kép B) L–M. á.

¹²¹ Vö. 705–706. jegyzet.

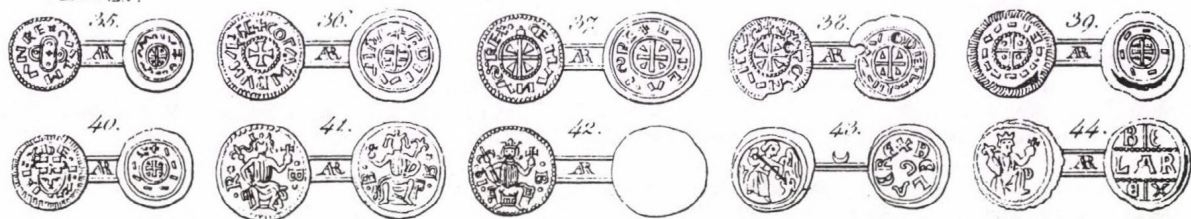
¹²² Itt jegyzem meg, hogy a későbbiekben sort kellene keríteni a különféle 18. századi érmegyűjtemények kéziratos katalógusainak feldolgozására is, hiszen az ezekben megörökített érmék jórészt besorolhatóak a mai kíváncsiak szerint is, viszont a megjelent numizmatikai művekben leírtaknál finomabban nyomon követhető belőlük az ismeretek szaporodása. Magam erre a feladatra nem vállalkozhattam, csupán egyetlen kéziratos jegyzéket tekintettem meg, mert egy szakirodalmi idézetből tévesen úgy véltem, hogy szöveges-rajzos jegyzék lévén, megelőzhette Schönvisner István munkáját. Peer Jakab gyűjteményének — amelyet később Széchényi Ferenc vásárolt meg — csupán szöveges, s a tárgyalt korszakból mindössze 8–11 érmét tartalmazó listája azonban érdektelennek mutatkozott számomra, vö. Peer (1778). A gyűjtemény katalógusának említése: Gárdonyi (1904) 40.

¹²³ Schönvisner (1801) 85–125, I. t. (= 3. kép): 1–34, II. t. (= 3. kép): 35–42. Adatok Schönvisner István életéből: Keresztényi (1959–60).

Tábl. I.

Tábl. II.

3. kép: Érmetípusok az I. (Szent) István és II. (Vak) Béla uralkodása közötti időre keltezve (először a korabeli, majd zárójelben a jelenlegi meghatározás és a H típuszám). Schoenwisner (1801) I–II. tábla (az eredeti számozás megtartásával): 6–9: I. (Szent) István (H1), 10–11: újkori hamisítvány, 12–13: Péter (H6, H6a), 14: Aba Sámuel (H7), 15–16: I. András (H8–H9), 17–18: Béla dux (H11), 19: I. Béla (H12?, III. Béla, H63?), 20–23: Salamon (2 H17, 2 H14), 24–25: I. Géza (= II. Géza, H55, anonim denár H152), 26–31: I. (Szent) László (H25, H23, H27, H28), II. István (H47, H22), 32–36: Kálmán (H32, H33, H38, H41, H37), 37–39: II. István (2 H45, anonim denár H102), 40–42: II. (Vak) Béla (H50, 2 anonim denár H191),

többé-kevésbé részletes recenziók ismertettek meg a művelt pesti közönséggel,¹²⁴ n. n.-nek élesebb kritikái,¹²⁵ Joseph Madernek kritikus, de mégis elismerő véleménye pedig a nemzetközi közvéleménnyel,¹²⁶ az érmetani kutatások fellendülését eredményezte, amelyből a szerző is kivette a részét. 1802-ben a brakteátákról írott vitacikkében ismételten kitért a hamis I. (Szent) István-aranypénz értékelésére,¹²⁷ majd 1807-ben publikálta a Széchényi-gyűjtemény anyagát, jelentős kiegészítéseket téve korszakunkban is a korábbi összefoglalásához képest, mert megjelent benne I. Béla H12, I. Géza H19, I. (Szent) László H21, Kálmán H34, II. István H47 típusa is.¹²⁸ Elméleti szempontból volt jelentős az az összefoglaló tanulmánya, amelyben két katalógusának eredményeit összesítette.¹²⁹ Időközben 1804-ben Alois Emanuel von Stipsics/Stipsics Alajos Manó igen jó történeti háttérrel adta közre Géza dux H18 denárát,¹³⁰ amelyet Luczenbacher/Érdy János 1839-ben megújrazott.¹³¹ Miközben az ismeretek átmentek a nemzetközi köztudatba is,¹³² Weszerle József hozzáfogott a rendelkezésre álló teljes érmeanyag saját kezű, ill. levelezés útján megvalósított összegyűjtéséhez és közlésre előkészítéséhez. Bár hirtelen halála miatt munkája megszakadt, hátrahagyott érmészeti tábláit egyrészt művének megvalósítója, Rupp Jakab is fel tudta használni, másrészt nagy értékére és keresettségére való tekintettel az MNM É 1873-ban szöveg kísérete nélkül ki is adatta.¹³³

Rupp Jakab Schönvisner István és Weszerle József munkásságának folytatója volt, könyve a külön magyar és latin nyelvű kiadásának következtében a legszélesebb felhasználói és gyűjtői körben is használatossá vált, s típusait jelzetként történő utalás formájában múzeumi leltárkönyvek, érmetani vagy régészeti szaktanulmányok egyaránt alkalmazták. A korábbi idők szakirodalmának ismeretén, saját jó szemű meglátásain, valamint a gondos érmeleírásokon alapuló munkájában a korszak érmeanyaga annyira kibővült, hogy elégséges csupán a mai ismereteink szerint — akár objektív okból is — hiányzó típusokat (csegyeket stb.) felsorolni: I. (Szent) István H2, H3?, H4?, I. (Szent) László H30, Kálmán H36, H43, II. István H48, II. (Vak) Béla H51, H52 jelzetű denára.¹³⁴ A kitűnő munkát elismerő hangú, részletes ismertetés tárta a művelt magyar olvasótábor elé,¹³⁵ sőt az eredményei több-kevesebb késéssel külföldi munkákba is bekerültek.¹³⁶ Negyedszázad múlva jelent meg Érdy János tanulmánya I. (Szent) László még hiányzó H30 jelzetű denárának közzétételével,¹³⁷ majd Kálmán H31 denára ép példányának, ill. tévesen Kálmánhoz és II. (Vak) Bélához kötött anonim denárok bemutatásával.¹³⁸ Ekkortájt látott nyilvánosságot Végh Ödön átfogó igénnyel készült, de jelentéktelen munkája,¹³⁹ és 1-1 téves II. István- és II. (Vak) Béla-veret meghatározása,¹⁴⁰ majd a századvégen a ma is használatos, klasszikus értékű mű: Réthy László *corpusa*.¹⁴¹ Bár ez a munka nem szorul e sorok írójának méltatására, annyi mindenképpen megjegyzendő, hogy szerzője egyebek között bölcs mérséklettel választotta le korszakunk királyneves érméiről a Weszerle József és Rupp Jakab rendszerező igyekezete révén hozzájuk csatolt anonim denárokat, s alkotott meg egy elődei nyomdokain haladó olyan rendszert, amely több mint fél évszázadon át kizárólagos használatban volt bel- és külföldön

¹²⁴ N. n. (1802); n. n. (1803).

¹²⁵ „H[err]. Sch[önvisner]. habe nicht ein Lehrgebäude der ungarischen Numismatik, eine eigentliche Notitia h[ungaricae]. r[ei]. n[umariae]., sondern bloß Materialien dazu liefern wollen... Zwar findet man nur wenige Spuren der strengen Kritik, ohne der jeder Versuch eine Notitia h. r. n. nur Versuch bleiben muß.”: n. n. (1804):54, 433.

¹²⁶ Mader (1810). Joseph Mader életéről és Széchényi Ferencel való kapcsolatáról: Gárdonyi (1904b) 92.

¹²⁷ Schönvisner (1802) 374–376.

¹²⁸ Schönvisner (1807) I: 29–41, IV: 1–2. t: I–XI. A Széchényi-gyűjtemény katalógusa 1807. évszámmal jelent meg ugyan, de Schönvisner István 1808. augusztus 5-én Tibolth Mihályhoz írott levelében említette, hogy a még hiányzó Széchényi-címeres címlap elkészítésére új rézmetszőt bízott meg: Gárdonyi (1903) 89. Széchényi Ferenc gróf érmegyűjteményének történetéről: Gárdonyi (1904), (1904a), (1904b). Visszapillantás az MNM É 175 éves történetére: Korek (1977–78). Schönvisner István munkájának ismertetése: n. n. (1812). Schönvisner István 1910-ben megjelent függelékében egyebek között fel is sorolta a Széchényi-gyűjtemény érméit, ezek sorában az alábbi kora Árpád-koriakat: I. (Szent) István 12 db, Péter 3 db, Aba Sámuel 4 db, I. András 4 db, I. Béla 1 db, Salamon 4 db, I. Géza 1 db, I. (Szent) László 5 db, Kálmán 4 db, II. István 3 db, II. (Vak) Béla 7 db stb.: Schönvisner (1810) 18. Az összevetés Schönvisner (1807) IV: 1–2. táblája anyagával jól mutatja, hogy a legtöbb érme rajz kíséretében közlésre került.

¹²⁹ Schönvisner (1807.1).

¹³⁰ Stipsics (1804).

¹³¹ Luczenbacher (1839).

¹³² Ld. Appel (1822).

¹³³ Weszerle (1873); vö. Rupp (1841) III–VII; Gohl (1907); Gohl ((1918); Frey (1918).

¹³⁴ Rupp (1841) 1–64, I. t: I–IV t: 91.

¹³⁵ Bitnicz (1842).

¹³⁶ Vö. Schönvisner (1801) alapján korszakunkat illetően: Lelewel (1835) III.: 59–60; Lelewel (1835a) XXIX. táblázat, XXIII. t: 1 (H1), 2 (H17), 3 (H25), 4 (H24), 5 (H28), 6 (H33), 8 (H32), 9 (H45). Megjegyzem, hogy 7. számú ábra nincs. Ugyancsak Schönvisner (1801) alapján, valamint Weszerle Józsefnek nem az 1873-ban kiadott tábláira történő utalásokkal Leopold Welzl tanácsos gyűjteményének árverési katalógusában: Welzl (1845) II: Nr. 1–4 (H1), 5 (H7), 6 (H6a), 7–9 (H9), 10 (H12), 11 (H14), 12–14 (H15), 15–17 (H17), 18 (H16), 19 (H18), 20–21 (H22), 22 (H27), 23 (H26), 24 (H25), 25 (hamisítvány?), 26–27 (H34), 28 (H38), 29 (H47), 30–34 (H? anonim denárok), 35 (H49), 36 (H50); Die Reichelsche (1850) 345–348. stb.

¹³⁷ Érdy (1865) 10–11.

¹³⁸ Érdy (1865a) 138–140 (H31), ill. 141–142 (H106 jelzetű anonim denár), 142 (H93 jelzetű anonim csegegy más hátállappal).

¹³⁹ Végh (1867).

¹⁴⁰ II. István denár helyett H158 jelzetű anonim denár; II. Béla csegegy helyett H101 jelzetű anonim csegegy: Végh (1868) 60–61.

¹⁴¹ Réthy (1899); vö. Harsányi (1915).

egyaránt,¹⁴² s amelyhez a 20. század e korszakban is kiemelkedőt alkotó magyar szaktudósa, Huszár Lajos is mint megbízható alaphoz tért vissza.

A 20. századi kora Árpád-kori érmészet és a kapcsolódó szakterületek kisebb-nagyobb jelentőségű műveinek szerzői, így Berkeszi István, Börzsönyi Arnold, Csallány Gábor, Frey Imre, Gálócsy Zoltán, Gárdonyi (korábban Grün) Albert, Gasparetz Géza Elemér, Gohl Ödön, Gubitza Kálmán, Hampel József, Harsányi Pál, Herepei János, Horváth Adolf János, Jósza András, Keresztényi József, Király Ferenc, Kováts Ede, Kupa Mihály, Leszih Andor, Nagy Lóránt, Rhé Gyula, Szentgáli Károly, Tömörkény István, Zimmermann Lajos, Zolnay László különféle munkáit alkalomszerűen idéztem, közülük szeretnék kiemelni három nevet. Jeszenszky Géza a tapasztalati érmészet kiváló érzékű szakembere volt, aki a rendszerezés továbbfejlesztésében is közreműködött.¹⁴³ Máig alapvető, témámon széles horizontjával teljességgel túlmutató, általános Árpád-kori pénztörténeti monográfiát írt 1916-ban Hóman Bálint,¹⁴⁴ amelyet munkámban mindvégig haszonnal forgattam, s személyének és teljesítményének emlékét e kötettel tiszteltem meg.

Elévülhetetlen érdemekkel teljes munkásságot fejtett ki Huszár Lajos a korai Árpád-kor érmészetének területén is, állandóan forgatott munkái közül itt csupán korszerű és megbízható katalógusára utalok.¹⁴⁵ Ugyancsak eredményesen merítettem kiváló kortársaim gazdag munkásságából, azaz Bóna István, Egri János, Gedai István, Gerics József, Györffy György, Horváth István, Kahler Frigyes, Kállai Géza, Káplár László, Kiss Attila, Kőhegyi Mihály, Kristó Gyula, Ladányi Erzsébet, Lakos János, László Gyula, Makk Ferenc, Mesterházy Károly, Müller Róbert, Nagy Ádám, Parádi Nándor, Rádóczy Gyula, Saltzer Ernő, Székely György, V. Székely György, Török Gyula, Unger Emil és Vadász György műveiből. A külföldi szerzők közül itt csak azokat említem meg, akik a magyar kora Árpád-kori pénztörténet témájával a leletközlési szinten túl is foglalkoztak: Peter Berghaus, Wolfgang Hahn, Milan Hanuliak, Vera Hatz, Jozef Hlinka, Ján Hunka, Kenneth Jonsson, Vojislav S. Jovanović, Štefan Kazimír, Eva Kolníková, Ludmila Kraskovská, Pavel Radoměský, Mária Rejholcová, Alexander Ruttkay, Ion Sabău, Jiří Sejbal, Stanisław Suchodolski, Christian Turnwald és Ana-Maria Velter tanulmányaira s a leletközlők munkáira is bőven történt hivatkozás.

II/2. I. (SZENT) ISTVÁN (*970 K./975 ŐSZE; 1000. DECEMBER 25/1001. JANUÁR 1–†1038. AUGUSZTUS 15.) H1–H2 (H3?–H5?) TÍPUSÚ DENÁRA

II/2.1. Bevezetés

Géza nagyfejedelemnek (971/972–997) és az erdélyi gyula Sarolta nevű leányának 975 őszén született fia a pogány Vajk, a keresztségben pedig az István nevet¹⁴⁶ kapta. 996-ban kötött házasságot, felesége Boldog Gizella, II. (Civakodó) Henrik bajor herceg (985–995) leánya. I. (Szent) István, apja 997-ben történt halálát követően lett a magyarok nagyfejedeleme, s az 1000 karácsonyán megkezdett koronázási szertartással az első királya. Hosszú uralkodása alatt sikerrel védte meg országa függetlenségét, s eközben kiépítette királyságának állami és egyházi szervezetét. A magyar királyság szuverén uralkodójaként először ő veretett pénzt, adott ki oklevelet, alkotott törvényt. Miután többi gyermekét követve, 1031. szeptember 2-án trónjának örököse, Szent Imre (eredetileg Henrik) herceg is meghalt, ismételten nem Mihály nevű nagybátyja fiát, Vazult tette meg utódjának, hanem unokaöccsét, Orseolo Pétert. Emiatt Vazul összeesküvést szervezett ellene, amely azonban 1032 táján kudarcot vallott, s István Vazult megvakíttatta, fiait pedig száműzette. Később Pétert fiává fogadta és meg is koronáztatta, hogy uralkodását biztosíthassa. 1038. augusztus 15-én halt meg, Székesfehérvárott temették el és 1083-ban avatták szentté.¹⁴⁷

I. (Szent) István uralkodása alatt több érmetípust (H1–H2, H3?–H4?) veretett,¹⁴⁸ s közülük az egyiket (H1) már legalább a 18. század elején felismerték. Bél Mátyás egy 1718-ban megjelent munkájában ugyanis szöveggel és képpel is bemutatott egy H1 jelzetű denárt, leírta köriratait, sőt feltételezte a *Civitas Regia* Székesfehérvárral való azonosságát.¹⁴⁹ Munkáját Schwarz Gottfried ismerte és 1761-ben idézte is,¹⁵⁰ Johann Friedrich Joachim viszont nem, ezért még ugyanabban az évben önálló módon

¹⁴² Vö. Réthy – Probszt (1958).

¹⁴³ Vö. Jeszenszky (1914), (1929–30), (1939–40), (1941), (1942), vö. Huszár (1943).

¹⁴⁴ Hóman (1916).

¹⁴⁵ Huszár (1979). Saját munkásságáról írott tézisei: Huszár (1987–88).

¹⁴⁶ Nevéről ld. IV/1. Függelék.

¹⁴⁷ Vajay (1967) 68–69; Györffy (1977) 110–121, 148–162, 374–383; Györffy (1984) 745–834; Kristó (1994a); Kristó – Makk (1995) 32–52.

¹⁴⁸ Hasonló, részletesebb áttekintést adott: Gedai (1986) 26–33.

¹⁴⁹ Bél (1718) 69–70, IV. t. III.

¹⁵⁰ Schwarz (1761) 54–55.

kényszerült a meghatározás megindoklására,¹⁵¹ kiküszöbölve egy felvethető vagy fel is vetett (?) téves magyar krónikahely-értelmezést, miszerint az első magyar pénzt csupán I. Béla király verette.¹⁵² Megállapításait Felmer Márton 1762. június 29-én írott levelében megerősítette.¹⁵³ A H1-re vonatkozó adatok a 18. század 2. felében már újságcikkekben is felhasználhatóknak bizonyultak.¹⁵⁴ Ez időtől kezdve folyamatos I. (Szent) István e veretének idézése, Weszprémi István,¹⁵⁵ Schönvisner István 1801-ben,¹⁵⁶ és 1807-ben,¹⁵⁷ a munkáját ismertető Joseph Mader,¹⁵⁸ n. n.,¹⁵⁹ Joseph Appel,¹⁶⁰ Joachim Lelewel,¹⁶¹ az 1838-ban félbeszakadt gyűjtésű Weszerle József,¹⁶² Rupp Jakab,¹⁶³ Érdy János,¹⁶⁴ Végh Ödön,¹⁶⁵ Réthy László¹⁶⁶ és Hóman Bálint¹⁶⁷ után Huszár Lajos 1938-ban szinte a véglegesség igényével tárgyalhatta.¹⁶⁸ Mégis ez a kép a hatvanas évektől kezdődően olyannyira megváltozott, hogy I. (Szent) István pénzverésének kezdete, ill. folyamata az egyik legvitatottabb magyar numizmatikai kérdéssé

¹⁵¹ Érdekes módon a királyneves oldalt tekintette az érme hátlapjának! „Auf dem Avers der Münze ist ein Kreuz, in dessen Winkeln Dreiecks stehen, mit der Umschrift. REGIA CIVITAS. Der Revers ist wie der Avers, und hat die Umschrift: STEPHANVS REX. Diese ungarische wohl erhaltene alte Münze aus den mittlern Zeiten kommt von einem Könige Stephan her. Und von welchem? Dies ist wieder eine schwere Frage zu beantworten. Es ist bekannt, daß der erste christliche König in Ungarn Stephanus geheissen habe. Dieser ist im Jahr 1038 gestorben, und daher getraue ich mich, ihm die gegenwärtige Münze beizulegen. So viel giebt das Gepräge zu erkennen, daß die Münze im elften Jahrhundert zum Vorschein gekommen. Die Umschrift im Avers: Regia Ciuitas, giebt zu erkennen, daß sie in der königlichen Residenzstadt geprägt worden. Übrigens ist dieses Stück wie die deutschen Münzen geprägt worden, und vermuthlich haben die Ungarn ihre ersten Münzmeister aus Teutschland erhalten, welche dann gewohnt gewesen, die Muster ihrer Gepräge zu gebrauchen.“: *Joachim* (1761.1) 332, XXXIV. t. (= 1. kép A): 3.

¹⁵² „Nun möchte noch ein Zweifel entstehen: ob auch dieser erste christliche König in Ungarn, Stephan, habe Münzen prägen lassen. Gemeiniglich wird vorgegeben, daß der König in Ungarn, Bela der erste, die Münze in Ungarn eingeführet habe. Wenn dieses sich in der Wahrheit gegründet befände: so müste man freilich Anstand nehmen, dem Könige Stephan dem ersten die gegenwärtige Münze beizulegen...“ majd az idézett Képes Krónika-beli szöveggel (vö. 683. jegyzet) csaknem azonos Thuróczy János krónikájának 45. fejezete, vö. *Thuróczy* (1978) 138–139. valamint Petrus Ransanus: *Epitome rer. Hung.* 359. alapján ismertette az I. Béla pénzverésére vonatkozó beszámolót és helyesen arra mutatott rá, hogy „aus dem Bericht des Thurocz erhellet so viel, daß der König Bela grössere Silbermünze habe schlagen lassen: er saget aber nicht, daß er der erste gewesen, welcher Silbemünze prägen lassen. Der Bericht des Ranzani aber ist so allgemein, daß aus demselben obige Meinung nicht kan bestätigt werden.“: *Joachim* (1761.1) 332–333. Petrus Ransanus a következőket említette: „*Magna cum tranquillitate regnum administravit, cudi fecit argenteum nummum, constituit mensuram et pondera, quibus in emendis vendendis rebus sui populares uterentur; ...*“: *Ransanus* (1977) 110: Index X.

¹⁵³ „Num. 3. [azaz *Joachim* (1761.1) 332–333, XXXIV. t. (= 1. kép A): 3] ist wirklich eine Münze des heiligen Stephanus.“ kezdte véleményét Felmer Márton, majd részletesen idézte a korábbi szerzők véleményét. Bél Mátyást (vö. 149. jegyzet), majd Timon Sámuel, Szegedi Jánost és Otokócsi Főris Ferencet a hátlapi körirat értelmezéséhez: *Joachim* (1764.6) 329, ld. IV/2. Függelék.

¹⁵⁴ Az érmekre vonatkozó adatok ismertségére utal az alábbi híreszke: „Nem régiben Mária Terézia (hajdan Szabadka nevű) városához tartozó Tompa nevezetű tsárdánn Sz. István és Péter királynak országlásakor veretett ezüst pénzek találtak. Német Péter Király pénzének egyik felén Petrus Rex, másikán Pannonia vagon, valamely kerék forma figura körül írva. Sz. Istváné hasonló, tsak hogy a túlsó felén Pannonia helyett más valamely (még ki nem talált) betűk vagynak az

innentsön lévő írás: Stephanus Rex. Mind egyiknek mintegy egy ezüst polturányi a nagysága.“: n. n. (1781).

¹⁵⁵ A debreceni Kazay Sámuel-féle érmegyűjteményből: *Weszprémi* (1787) 1014–1015, 1016–1017: (= 2. kép B) A. á (H1).

¹⁵⁶ *Schönvisner* (1801) 89–92, I. t. (= 3. kép): 6–9. A 9. ábrán (3. kép 9) a kétszer vert hátlapi érmekepű, patriciusi kettőskeresztrel díszítettnek vélt példány; ezt az értelmezést azonnal elutasította Joseph Mader, ld. 158. jegyzet. A patriciusi kereszt kérdése egyébként többször felvetődött. Képét G. Schwarz I. (Szent) István, I. András, Béla herceg és király, valamint I. (Szent) László veretein is felfedezte nyilvánvalóan a középső keresztnek a körirat szóelválasztó keresztcskéjével közös szárú kialakítására gondolt. A gondolatát idéző Johann Friedrich Joachim helyesen vette észre, hogy nem ezek az ábrázolások, hanem az általa II. vagy III. Béla veretének tekintett, s valóban utóbbinak a H69 jelzetű denára lehetett a legelső magyar érme, amelynek előlapi érmekepét a pajzsba foglalt kettőskereszt díszítette: *Joachim* (1761.3) 344. Szentgáli Károly szerint a kettőskereszt először III. Béla 112. sz. [= H67] pénzén szerepel lebegve, de ugyancsak e pénzfaj testvérein (C. N. H. 263–66 [= H69–H71] már mint kifogástalan címerkép.“: *Szentgáli* (1924) 5.

¹⁵⁷ *Schönvisner* (1807) I: 29–31, IV: 1. t. I.1–10.

¹⁵⁸ „Daß N. 6–9. [azaz *Schönvisner* (1801) I. t. (= 3. kép): 6–9] von K. Stephan I... sein, bewähret auch die ganz andere Form fast aller Buchstaben, als man auf den jüngern ungarischen Münzen, und namentlich K. Stephans II. antrifft. Das gedoppelte Kreuz auf N. 9. entstand blos durch Verrückung des Stempels: wie der eben dadurch eingeschobene überflüssige Buchstabe in der Umschrift beider Seiten zeigt. Mithin ist an ein beabsichtigtes Patriarchkreuz da nicht zu denken.“: *Mader* (1810) 53.

¹⁵⁹ n. n. (1802). Ügyesen mutatott rá „hogy ezen pénzek első Sz. Istvánhoz tartozandók s nem az utóbbi 2. 3. 4. 5-dik akármelyik Istvánhoz, abból mutatja meg Schenv. [azaz Schönvisner – K.L.] Fő. T. T. Katona, Belius, Schwartz után: mert a minta = modulus, forma, a betű vonások ábrázattya, typus, hasonlók a Sz. István után egy végbe következett Péter, Samu-hel, I. András pénzeikhez igen elhasonlítanak pedig egyéb István Királyok pénzeiktől.“: n. n. (1803) 197; n. n. (1804); n. n. (1812); n. n. (1818) 38–39, vö. IV/2. Függelék.

¹⁶⁰ *Appel* (1822) 847.

¹⁶¹ *Lelewel* (1835) III.: 59; *Lelewel* (1835a) XXIII. t. 1.

¹⁶² *Weszerle* (1873) I. t. 1–6, 8–15 (H1), 16–21 (H1a), 7 (H1b). A 10. képen a kétszer vert hátlapi érmekepű, „kettőskereszt” példány.

¹⁶³ *Rupp* (1841) 1–5, I. t. 1–4 (H1), 5–6 (H1a).

¹⁶⁴ A Hartvik-legenda kiadásának mellékleteként: *Érdy* (1854) 51–52, I. t. 1–21 = *Weszerle* (1873) I. t. átvétele; *Érdy* (1865) 3–5: a baksai (Ba) kincs H1, H1a érméről, vö. *Kovács* (1991–92).

¹⁶⁵ *Végh* (1867) 5–17.

¹⁶⁶ A H1 különféle változataival és utánvereteivel: *Réthy* (1899) 7–11, I. t. 1–4 (H1, H1a, H1b, H1c.) 5–7 (H4, H5); *Réthy* (1903).

¹⁶⁷ *Hóman* (1916) 169–191.

¹⁶⁸ *Huszár* (1938). A részletes kifejtést ld. alább!

vált, amelynek szakirodalma szinte nagyobbra nőtt, mint az itt tárgyalt másfélszáz év összes többi érmefajtájára vonatkozó összesen!

A változtatás igényével először László Gyula lépett fel, amikor azt kísérelte meg bizonyítani, hogy a H1 denárok egy részét már I. (Szent) István apja, az ugyancsak István névre keresztelt Géza nagyfejedelem (971/972–997) kezdte veretni. Ötletgazdag elmélete csaknem egyöntetű elutasításra talált, de a vita kapcsán eddig ismeretlen új adat is felmerült: Vera Hatz 1966-ban frissen megjelent tanulmányát kommentálva Christian Turnwald ismertette meg 1966-ban a magyar közvéleménnyel a Gotland szigeti (SVÉD) bosarvei leletben 1939-ben felbukkant új érmetípust (később, s teljesebb példányok előkerülése után: H3). A lelet értékelése feletti vita az eltelt bő három évtized alatt oly módon kristályosodott ki, hogy a külföldi kutatás I. (Szent) István első hiteles kibocsátású denárának, a magyar viszont korabeli utánveretnek vagy nem királyi kibocsátású pénznek tekintette. Gyorsabban alakult ki az egyetértés a nagyharsányi (Ba) kincsleletben 1968-ban előkerült, korábban modern hamisítványnak, majd II. Konrád német király (1024–1027) regensburgi veretének tekintett denártípussal (H2, azaz Dbg. 1706/a, ill. pontosabban utóbbi a H2a-val volt azonos!) kapcsolatosan, amelyet hamarosan elismertek I. (Szent) István első, koronázása alkalmára készült veretének.

A király pénztípusai feletti vita azonban még nem ért véget, ez részben a H3–H4 típusú denárok hitelesként való elismerésére, ill. a H1–H4 kronológiájára összpontosul.

II/2.2. I. (Szent) István denárai Huszár Lajos érmekatalógusának sorrendjében

H1 denár (R1–R3, CNH 1, U1): érmeképei poncolással készültek. Gyöngykörrel¹⁶⁹ szegélyezett előlapján a belső gyöngykörben egyenlő szárú kereszt van, amelynek felső karja megnyújtva a köriratot megosztó kis keresztcskében végződik. A kereszt karjai között 1-1, hegyével sugarasan kifelé irányított ék. A két gyöngykör között +STEPHANVS•REX• körirat, amelyet olyan előzetes szerkesztéssel alakítottak ki, hogy bizonyos betűket a központi kereszt meghosszabbított karjaihoz kapcsolva, a körirat betűelosztását előre biztosították: a középső nagy kereszt száraihoz csatlakoztatták a szóelválasztó keresztcskét, valamint az N és az R, az esetek egy részében, talán az érmekép tervezését követő első vereteken pedig még a P betűt is.¹⁷⁰ Ugyanezt a reális gondolatot a legújabb aprólékos gondossággal túlértelmezték,¹⁷¹ de az ötlet nem talált elfogadásra. A köriratot részben sajátos betűk alkalmazásával állították elő, mint pl. a kétoldalt hosszan lefutó vonalú, „háromlábú” T, a két függőleges vonalkára ütött ívű P.¹⁷² A köriratban nagyon sok a hiba:¹⁷³ általános a fordított, ritkább a fekvő S, az N alakú H, ritka

¹⁶⁹ Az MNM É gyűjteményében a gyöngykörnek két változatát figyeltem meg. Az első úgy készült, hogy a gömbszelet alakú gyöngyöcskék egymástól elkülönülve a jelölővonalon ülnek, vagy utóbbi nem is látható. A másikat úgy poncolták egy szinte lekerekített sarkú téglalap alakban végződő szerkesztéssel, hogy tagjai egymással összeérnek. A két előállítási móddal vert érmék különbsége abban is megmutatkozott, hogy az előbbi inkább a könnyebb, utóbbi a nehezebb pénzeket jellemezte.

¹⁷⁰ Vadász (1978) 7–9. Vadász György megállapításait az MNM É gyűjteményének érméi megerősítik. A szokásos — tehát a szóelválasztó keresztcske, az N és R csatlakoztatásán kívül, az E és P közötti irányba mutató negyedik ágú kereszt — elrendezésétől eltérően megfigyeltem a kereszt szárára egyenesen vagy ferdén csatlakozó P, ill. E betűket is, ritka kivételként pedig a kereszt szárától elkülönült szárú P és R betűt. Az érmeképek szerkesztéséről és a kivitelezés munkafázisainak sorrendjéről a legújabban: Egri (1992); Egri (1992a).

¹⁷¹ Négy-ötszörös nagyítású fényképeken felfedezni vélt részletekből visszakövetkeztetve Egri János azt állította, hogy az érmeképek „mérnöki precizitással” készültek, s rendszerük alappontjai a köriratok szóelválasztó szerepű szabályos pontjaiban, ill. az érmeképek eddig figyelmen kívül hagyott kisebb-nagyobb pontocskáiban lelhetők fel. „Minden esetben két pontból — a szerkesztési alappontokból indul, történik a szerkesztés. A szerkesztési alappontokat először pontokká (gyöngy, szemcse, gömböcske), majd keresztté, X betűvé, S betűvé, azaz két félhold találkozási pontjává poncolták át, azaz a poncolással beütött különböző formák alá elrejtették, ezekkel a plasztikákkal elfedték... A geometrikus szerkesztés elemeit, alappontjait, kijelölő-

seit a szemlélő elé mindennaposan előtűnő érmeképi formákkal, alakzatokkal, betűkkel elfedve, elrejtve átponcolták oly módon, hogy mind a legendák, mind a képmzői ábrázolások egymástól változatos formájú eltéréseket mutatnak az egyes típusok és subtípusok szerint. Így tehát újól fog fel kellett állítani a következő kibocsátás előzőtől eltérő »biztonsági zárját« az új típus garanciális szerkesztési rajzát; továbbá a hozzá tartozó, a szerkesztést elfedő, eltakaró új érmeképi ábrázolást és köriratot... A szerkesztési alappontok (átponcolt formációi) egy-egy típusra, subtípusra vonatkoztatva garanciális standardnak számítanak; kicsiny, alig feltűnő méretűkkel, szerény megjelenésükkel fordítottan arányos a fontosságuk az egyes érmeképek biztonsági zárjának megszerkesztésekor. Átponcolásukkal jelentéktelen szerepkörbe szorulva tápot adtak bonyolult és ellentmondásos elméletek keletkezésének; hibás és hiányos eredményességű magyarázatoknak; téves célzatú szerepkörrel történt felruházásnak, értelmezésnek, amikor pénzverőjegyeknek, szigláknak, jeleknek, stb. aposztrofálták őket: betöltött szerepüket illetően homályos sejtéseknek engedve.”: Egri (1992c) 1; vö. Egri (1992a). Sok finom megfigyelésre épített, de következetes alkalmazásával hibás eredményre vezető elmélete — 335. jegyzet — osztatlan elutasításra talált.

¹⁷² Mind az S, P, R, a jellegzetes G bal oldali vége és a C betű kialakításánál nem félhold vagy félkör, hanem kör (gyűrű) végződésű számszámot használtak, s azt ferdén beütve nyerték a C alakot, gyakran azonban a függőlegese(bbe)n beütött körponc nyoma egyértelműen felismerhető olyannyira, hogy emiatt az S betű 8-as alakú.

¹⁷³ Mind az elő-, mind a hátlap érmeképére vonatkozóan már régen megállapították, hogy a változatok száma több százra

az E-vel összebonyolódó P és a P alakú R. Megfigyelhető mind a szókezdő kereszttecske, mind a befejező X pontokkal díszített végű kialakítása. Gyakran hiányzik a szóelválasztó pontok egyike vagy mindkettője, nemritkán pedig másutt van: pl. a szókezdő S előtt, a H-ban, az R szárán, az X előtt, vagy két pont van az X után stb. Betűkihagyásos körirat is előfordul, megfigyelhettem a STEPHANVS-ban az E, a P, az E és a H¹⁷⁴ vagy a H hiányát, ill. a REX E betűjének a hiányát. Betűtöbblet is előfordult: +STIEPHANVS alakban.

A hátapon két vonalkör között +REGIA•CIVITAS^{X175} körirat olvasható. Ezt az érmeképet az előlaphoz hasonlóan szintén előzetes szerkesztéssel alakították ki, a központi kereszt meghosszabbított karjaira építve a szóelválasztó kereszttecskét és a T betűt, az esetek többségében pedig — minden bizonnyal az eredeti kijelölés szerint — a C betűt is,¹⁷⁶ míg a kereszt negyedik szára hagyományosan a G közepe felé irányult. A köriratban ugyancsak sajátos betűtípusokat alkalmaztak, mint pl. az előredöntött R, a 180°-al elfordított L alakú, vízszintes szára végén félkörrel zárt G, valamint a CIVITAS szóban az előlapi P-t fordítva tükrözött C, a csúcsára állított háromszög alakú V és A, s a „háromlábú” T. Csupán Jeszenszky Géza adott magyarázatkísérletet arra a jelenségre, hogy a hátlapi körirat végén részint önálló, a többi betűvel egyező vagy éppen kisebb méretű, részint a CIVITAS szóvégi S betűje meghosszabbított felső szárának metszésével kialakított kereszttecske vagy x szerepel. Ez a körirat szempontjából felesleges toldás sok esetben az érme külső vonalkörét és az S felső szárát együttesen vagy csak az előzőt metsző vonalként jelentkezik ugyan, de valamilyen formában szinte minden H1 denáron megvan, sőt olyan példányokat is találtam, ahol az említett szó CIVITAS alakú volt! Jeszenszky Géza Huszár Lajos tolmácsolásában arra gondolt, hogy ez az elő- és hátlapi verető eltérő mesterére utal.¹⁷⁷ A köriratban nem túl gyakori a betűhiba: a REGIA szóban a fordított E, a két keresztvonalas, sőt néha fordított A, a háromszögű A, a H2 megfelelő betűjével azonos alakú G, továbbá a CIVITAS-ban a fordított, vagyis P alakú C (akár a félhold helyett teljes körívvel), a meghosszabbított szárú, ezért fordított A alakú háromszögű A, fordított vagy fekvő S. A betűkihagyások miatt a körirat szövege gyakran eltorzult, pl. REGNA, REGHA, REPNA, REGA, TEGA, REGE stb. alakra.

A H1 típusú veretek előlapjának megjelenése a gyöngykörök átmérőjétől, s az általuk határolt körbefutó sáv szélességétől függött, mert a betűnagyság és a belső kör mérete meghatározta az érmekép nagyságát.¹⁷⁸ A különbségeket magyarázza a külső gyöngykör belső átmérőjének 14.0–16.6 mm közötti váltakozása, s változó volt a belső gyöngykör átmérője is. A nagyjából középen tartott hátlapi érmekép vonalkörei szintén nem voltak egyformák, a külső kör átmérője saját méréseim szerint 15.5–19.5 mm között változott.¹⁷⁹ E pénzek átlagsúlyát 0.77, kiverési súlyát 0.8 grammnak számították (egyébként ez a súlyadat azóta is elfogadott!),¹⁸⁰ átlagos finomsága 86% ezüsttartalom.¹⁸¹ Saját anyaggyűjtésem alapján azonban a fenti átlagsúly nem fogadható el, mert mérése közben feltehetőleg nem különítették el közülük a különféle képpen körülnyírt példányokat.

rúg: Réthy (1907) 3; Hóman (1916) 199–200; Huszár (1938) 344. Nem helytálló az az állítás — sem csupán I. (Szent) István, sem pedig utódai érméire is vonatkoztatva —, miszerint „a magyar király kibocsátásai, az eredeti magyar pénz felirata és ábrája mindenkor tiszta, világos, soha sincs sem betűkihagyás, sem betűtöbblet.”: Gedai (1986) 94. Gedai István e megállapítással vitába szállt, kijelentve, „ha a [szerző] nemzetközi kitekintést tett volna, bizonyára ezt nem írja le. Elég lett volna, ha Szent István pénzeit összeveti II. Henrik vereteivel.”: Gedai (1995a) 4. Véleményem szerint az összehasonlítás tényeken nem változtatható volt, az arányokról pedig nem esett szó!

¹⁷⁴ Valójában +STTPANVS alakban, ahol a „háromlábú” T-vel egyező alakúra sikerült az eldől E.

¹⁷⁵ Nem X betűnek, hanem ferde keresztnek tekintette: Huszár (1938) 345–346.

¹⁷⁶ Vö. Vadász (1978) 8–9. Véleményének csupán azzal a részletével nem érthetek egyet, hogy a jellegzetes C betű két vonalkája mindenkor megegyezett a kereszt szárának meghosszabbításával, ugyanis ez a betű gyakran volt a kijelölt helytől, azaz a keresztzár és a belső vonalkör metszéspontjától indított ferde irányú vagy attól jobbra és balra elhelyezkedő úgy, hogy sokszor már a következő betű, az I került a helyére. Egy esetben viszont a jellegzetes G szára egyezett meg a keresztzár vonalával.

¹⁷⁷ „Az a feltevés sem látszik elvetendőnek, hogy az elő- és hátlapi körirat más-más kéz munkája. [A 2. jegyzetben közli, hogy ez Jeszenszky Géza véleménye – K. L.]. Ezt támogatja az

a körülmény is, hogy míg az előlapon a körirat végén mindig pont van, addig a hátapon ferde kereszt látható.”: Huszár (1938) 346. Az érmét gondosan leíró Rupp Jakab természetesen ezt a részletet is megemlíttette: vö. Rupp (1841) 4–5; de szerepel Réthy László corpusában is: +REGIA CIVITAS+ alakban: Réthy (1899), 11: Nr. 1.

¹⁷⁸ A maga felfedezte rendszer szerint Egri János a H1 típusnak 3 szerkesztési változatát („varietas 1–3.”) vélte elkülöníteni: Egri (1992a) 7a–10.

¹⁷⁹ A hátlapi érmekép feltűnően kis belső körét megemlíttette: Huszár (1938) 344. A méretkülönbségeket is megfigyelte, vö. 210. jegyzet.

¹⁸⁰ Huszár Lajos saját mérései szerint az MNM É példányai között a 3 legnehezebb érme 1.09, 1.04 és 1.01 g, míg a szentesi múzeum 5 példány 0.82–0.73 g, a leningrádi Ermitage 12 példány 0.93–0.58 g közötti súlyú volt: Huszár (1938) 347.

¹⁸¹

H1	db	átls/g	kivs/g
Hóman (1916) 208–209, 600.	158	0.7682	0.80
Hóman Bálint 0.556–0.962 g szélső értékeket mért és 9 példány ezüstfinomsági vizsgálatát elvégezve 80–90% közötti értékeket és 86% átlagot kapott: Hóman (1916) 208–209, 603, 642. Még nagyobb, 0.508–1.037 g szélsőségeket mért: Jeszenszky (1939–40) 32. Az MNM É kiválogatottan ép 58, Jeszenszky Géza gyűjteményének 48, a szentesi múzeum 5, az Ermitage 12 példányát lemérve, s a kopást 5% hozzáadásával pótolva, véglegesnek fogadta el a Hóman Bálint által			

A bemutatott mérési adatok tanúsítják, hogy a H1 denár több méretváltozatban készült. Az ép példányok átmérőjének átlalam 0.5 mm-es tűréssel felvett 15.5–19.5 mm közötti szélességű sávját nem okozhatta az előírások véletlen megszegése, hanem tudatos — bár jelenleg nem okadatolható — törekvés eredményének kell tekintenünk,¹⁸² jóllehet különböző méretű és súlyú veretek együttes forgalmából a nehezebb darabokat a közönség általában kivonta.¹⁸³ A körülnyírás lényeges súlycsökkenéssel járt, hiszen az átlalam mért, különböző átmérőjű ép példányok átlagsúlya 0.82, a kevéssé körülnyírtaké 0.71, a jobban körülnyírtaké 0.64 g-nak mutatkozott,¹⁸⁴ s a csökkenés még az épen vagy körülnyírtan egyenlővé vált átmérőjű veretek között is jelentkezett (1. táblázat, 1. tábla 1–8¹⁸⁵).

átm/mm	ép				A				B			
	db	min/g	max/g	átls/g	db	min/g	max/g	átls/g	db	min/g	max/g	átls/g
14.5					1			0.74				
15.0					1			0.65	7	0.41	0.76	0.61
15.5	1			0.72	9	0.52	0.79	0.66	10	0.48	0.77	0.62
16.0	5	0.63	0.82	0.74	12	0.52	0.83	0.72	41	0.50	0.82	0.64
16.5	19	0.56	0.87	0.78	17	0.48	0.89	0.65	27	0.47	0.75	0.62
17.0	40	0.43	1.20	0.81	29	0.56	0.87	0.70	22	0.57	0.78	0.66
17.5	24	0.59	1.07	0.82	24	0.63	0.96	0.76	2	0.69	0.71	0.70
18.0	33	0.59	1.00	0.84	1			0.85	1			0.69
18.5	16	0.66	1.11	0.88	1			0.67				
19.0	7	0.77	1.05	0.89								
19.5	1			0.79								
össz	146	0.43	1.20	0.82	95	0.48	0.96	0.71	110	0.41	0.82	0.64

1. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép és körülnyírt H1 típusú denárainak adatai. *Jelmagyarázat:* A: a gyöngysoros szegélyben maradóan bele- vagy körülnyírva, B: a gyöngysoros szegély belső széléig körülnyírva, átm/mm: mm-ben megadott átmérő, db: darab, min/g–max/g: a legkönnyebb, ill. a legnehezebb súlya g-ban, átls/g: átlagsúly g-ban, össz: összesen

H1a denárváltozat (R5–6, CNH 2): a korábbi kutatás hagyománya, hogy a H1 denár fordított irányú hátlati körirattal vert példányait önálló változatnak tekintette.¹⁸⁶ A H1 érmekepeinek szerkesztéséről és sajátos betűiről írottak a H1a-ra is érvényesek, de a betűhibák bővíthetők: pl. az előlapon egymásra fektetett félholdakból álló S, a REX fordított E-je, a hátlaton „háromlábú” R, fordított E és C, valamint a CIVITAS rendszerint az alaplapján álló háromszög alakú V és A, valamint a meghosszabbított szárú, s ezért a csúcsára állított A alakú V betűje. Az MNM É gyűjteményében lévő ép példányok átmérője 16.0–18.5 mm között változott, átlagsúlya pedig a H1-gyel azonosan 0.82 g-nak mutatkozott. A kissé mértéktartóbban körülnyírt darabok 0.74, a többiek 0.69 g átlagsúlyúak voltak (2. táblázat, 1. tábla 9–11¹⁸⁷).

ajánlott s egyező módon nyert 0.8 g átlagsúlyt, az ezüstfinomságra viszont 3 példány kémiai vizsgálatával némileg magasabb, 93% értéket kapott: Huszár (1938) 346–350; úgy-szintén fenntartotta: Jeszenszky (1941) 27: 1. táblázat. Ezt később ugyancsak elfogadta: Gedai (1986) 106. Modern, de kis példányszámon végzett ezüstfinomsági vizsgálatok lényegesen magasabb, pl. 95–97.9% közötti eredményt hoztak: Gedai (1986) 99–104; vö. még Káplár (1975).

¹⁸² E méretváltozatokra Huszár Lajos is felfigyelt, vö. 210. jegyzet!

¹⁸³ Az *al marco* verési technikából következő lehetőségről: Hóman (1916) 19–20; részletezését ld. fentebb! Esetünkben azonban nem ugyanazon vagy hasonló, hanem lényegesen eltérő méretű verőtővel vert érmék súlykülönbségéről van szó!

¹⁸⁴ A szakirodalomban elsikkadt Huszár Lajosnak az az 1938-ban közölt lényeges megfigyelése, hogy az MNM É 278 példányából 210 (!) körülnyírásgyanus és körülvágott példányt kellett kiemelnie s ezek átlagsúlya mindössze 0.51 g-ot mutatott, szemben az ékek 0.81 g-jával: Huszár (1938) 346–347.

¹⁸⁵ Az 5 érmét, továbbá 2 elő- és 1 hátlapot bemutató fényképek a méretkülönbségekre (1: 19.5–3: 15.5 mm), a gyöngykörök és az ékek alakjának eltéréseire, a körülvágásra

(4.), a köriratban +STIEPHANVS-REX (6), ill. +REGNA CIVITAS (4-Rv) alakra, a CIVITAS S utáni többletére (minden hátlaton, de különösen: 8) hívják fel a figyelmet. Jól látható az érmekepek, a körirati betűk változatossága. Az érmekepek látványát a gyöngykörök mérete és szemeinek nagysága is befolyásolta. Az érmék leltári adatai: 1: 120./1971 (2:8:1), 2: 4./1888.47 (1:2:3), 3: N.II.10 (1:13:10), 4: 4./1888.24 (2:4:7), 5: 81./1872.II.1 (3:6:8), 6: N.II.21 (2:1:1), 7: B. 4./1914.1 (2:11:1), 8: 81./1872.II.1 (4:8:3).

¹⁸⁶ Vö. Rupp (1841) B. sorozat: Nr. 21–26, I. t: 5–6. A fordítva futó (retrográd) betűsorú körirat a verőtő készítőjének hibájából keletkezett, s a korabeli német pénzverésben is előfordult, pl. II. Konrád király, majd császár (1024–1027–1039) Dbg. 756. típusú dortmundi denárán, Av, Rv: ERSVDARNOC; Ottó százsz herceg (1059–1071) Dbg. 595. jelzetű denárán, Av, Rv: ODDOXVD: Dannenberg (1876) 232–233, 292.

¹⁸⁷ A 2 érmét és 1 előlapot bemutató fényképek a méretkülönbségekre és az érmekepek (pontkörök, köriratok) különbségeire hívják fel a figyelmet. Pontok (verőtőhibák?) a kereszt az ékek mellett (9). Az érmék adatai: 9: 29./1978.1 (3:13:3), 10: B.8./1907.2 (4:7:2), 11: 4./1888.31 (4:1:6).

átm/mm	ép				A				B			
	db	min/g	max/g	átls/g	db	min/g	max/g	átls/g	db	min/g	max/g	átls/g
15.5					1			0.72	7	0.58	0.75	0.65
16.0	1			0.74	3	0.66	0.88	0.79	6	0.60	0.75	0.66
16.5	3	0.87	0.93	0.90	6	0.66	1.00	0.77	3	0.66	0.77	0.72
17.0	6	0.73	0.90	0.81	5	0.57	0.75	0.68	5	0.60	0.97	0.76
17.5	8	0.70	0.94	0.80	1			0.80				
18.0	8	0.71	0.91	0.81								
18.5	1			0.80								
össz	27	0.70	0.94	0.82	16	0.57	1.00	0.74	21	0.58	0.97	0.69

2. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép és körülnyírt H1a típusú denárváltozatainak adatai. Jelmagyarázat az 1. táblázatnál

H1b denárváltozat (R4, CNH 3): ugyancsak a korábbi kutatás hagyománya azon példányok elkülönítése, amelyeknek mind az elő-, mind a hátlapján az érmekép keresztjének karjai között a háromszögű ékek helyett domborúbb felületű levélalakok láthatók. Körülnyírt példányok közöttük is előkerültek. A nem határozottan elkülöníthető néhány példány átlagsúlya az előbbieknél kisebbnek mutatkozott: az épek 0.79, a kissé körülnyírtak 0.69 g-nak bizonyultak (3. táblázat, 1. tábla 12¹⁸⁸).

átm/mm	ép				A	
	db	min/g	max/g	átls/g	db	átls/g
16.0					1	0.66
16.5					1	0.73
17.0						
17.5	2	0.70	0.73	0.71		
18.0	1			0.94		
össz	3	0.70	0.94	0.79	2	0.69

3. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép és körülnyírt H1b típusú denárváltozatainak adatai. Jelmagyarázat az 1. táblázatnál

H1c denárváltozat (CNH 4): a H1 denár azon ritka változata, amelynek mind az elő-, mind a hátlapján STEPHANVS • REX körirat fut, ráadásul a hátlapon az óramutató járásával ellentétes irányban. Az MNM É egyetlen példánya enyhén körülnyírt, átmérője 16.5 mm, a súlya 0.80 g (1. tábla 13).¹⁸⁹

H1d denárváltozat: Huszár Lajos a legkülönbözőbb egyéb betűhibákat, hiányt vagy többletet tartalmazó köriratokkal vert denárokat önálló változat példányainak tekintette.¹⁹⁰ Mivel egybesorolásukat túlságosan sommásnak tartom, elkülönítésük kritériumainak kidolgozásáig e változattal nem számoltam.

A H1 denár értékelése: a magyar pénzverés azon sajátossága, hogy I. (Szent) István H1 típusú denára érmeképeiben nagyon hasonlít utódai, s közülük is Péter H7 jelzetű, Pannonia szövegű hátlapi körirata és egyetlen ezen országbeli királyra vonatkoztatható neve miatt másokéval összetéveszthetetlen vere-tére, megkönnyítette és korán biztossá tette meghatározását.¹⁹¹ Egyelőre számomra még kiderítetlen, ki közölte először a király érméjét, csak annyi bizonyos, hogy 1718-ban Bél Mátyás már egy H1 denár leírását adta és érmeképeit is bemutatta.¹⁹² Johann Friedrich Joachim 1761-ben még főként a 11. századi német jelleg miatt választotta az e nevű magyar királyok közül az elsőt, s a Regia Civitas köriratról csak azt jegyezte meg, hogy a király székvárosát jelenti.¹⁹³ Egy H1 példányt Weszprémi

¹⁸⁸ A körülnyírt denár adatai: 39./1967.153 (4:9:6).

¹⁸⁹ Réthy (1899) 11: Nr. 4; Huszár (1938) 344; MNM É 4./1888.6 (4:10:2).

¹⁹⁰ A H1a-H1d típusok: Huszár (1979) 31.

¹⁹¹ Schönvisner (1801) 89; Rupp (1841) 3.

¹⁹² Georgius Ferdinandus Gleichgross pozsonyi egyházszo-nok szívességéből jutott hozzá: Bél (1718) 69, IV. t: III. A Regia civitas-ra adott magyarázatára ld. IV/2. Függelék.

¹⁹³ Akkortájt még úgy vélték, hogy I. Béla volt az első magyar pénz kibocsátó király, tehát még abban sem lehetett

biztos, hogy I. (Szent) István egyáltalán veretett pénzt. Mégis Thuróczi János krónikájából idézve a Képes Krónika 52. feje-zetének I. Béla pénzverésére vonatkozó rész megfelelőjét, vö. 683. jegyzet, éleselméjűen mutatott rá, hogy „aus dem Berichte des THVROCZ erhellet so viel, daß der König Bela grössere Silbermünze habe schlagen lassen: er saget aber nicht, daß er der erste gewesen, welcher Silbermünze prägen lassen.” Joa-chim (1761.1.) 332–333, XXXIV t. (= 1. kép A): 3; vö. 152. jegyzet.

István is közölt 1787-ben.¹⁹⁴ Az 1801-ben 4, 1807-ben 12 H1 érmét közreadó Schönvisner István pedig rámutatott a körirat regensburgi kapcsolataira is.¹⁹⁵ Joseph Mader csupán apró helyesbítést tett,¹⁹⁶ s a Weszerle József nagy gyűjtését¹⁹⁷ is felhasználó Rupp Jakab 26 érmeleírás és 6 ábra segítségével foglalta össze az addigi ismereteket.¹⁹⁸ Érdy János később kétszer is további kiegészítésekkel jelentkezett,¹⁹⁹ Végh Ödön pedig általános összefoglalást készített.²⁰⁰

Mindez azonban csupán előmunkálat volt Réthy László érmekegyűjtéséhez, amelyben máig ható módon írta le és magyarázta meg a H1 típussal és változataival kapcsolatos legfontosabb tudnivalókat:²⁰¹ ezek közül a királyneveknek, ill. a REGIA CIVITAS körirat értelmezésének munkámban önálló fejezeteket szenteltem.²⁰² Mai értelemben véve komplex vizsgálatot, amely a H1 típus érmekegyűjtésére, körirataira, mintáira, súlyviszonyaira, finomságára és jórészt csak külföldi (!) leleteire²⁰³ is kiterjedt, Hóman Bálint végzett, s eredményeit a következőképpen összegezte: „Szent István, az önálló magyar pénzverés megalkotója, uralkodása első éveiben kezdett pénzt veretni. Pénzei előállítási technika, éremrajz és súly tekintetében apósa, II. Henrik bajor herceg 985 és 995 közt vert regensburgi obolusainak mintájára verettek. Denárokat... nem veretett, csak obolusokat (féldenárokat) igen nagy számban... obolusai — a kor technikai készségének megfelelő módon előállított — 0.900 finomságú ezüsből készültek. Súly tekintetében, bár a jó Karoling-denárokat és II. Henrik herceg regensburgi denárainak félsúlyát²⁰⁴ nem érik el, az összes egykorú német és cseh uralkodók denárainak félsúlyát meghaladják.”²⁰⁵

Hóman Bálint ellenvetés nélkül elfogadott megállapításait két évtized múltán is alig lehetett bővíteni. Huszár Lajos joggal emelhetette ki, hogy e „20 esztendő tudományos kutatása a Szent István-kori pénztörténetre nézve nem hozott semmi lényeges újabb eredményt, sem pedig olyan lelet vagy írott forrás nem került elő, mely Hóman megállapításait megdöntené vagy módosítaná. Ennélfogva... mi sem tehetünk egyebet, mint a Hómantól kitaposott utat követve, részletadatokkal és néhány azóta felmerült bizonyítékkal igyekszünk az általa rajzolt képet teljesebbé tenni.”²⁰⁶ Mit mutatott ez a már szinte a véglegesség igényével megrajzolt kép?

Eszerint a H1 denár közvetlenül I. (Szent) István koronázását követően,²⁰⁷ a király apósa, II. (Civakodó) Henrik bajor herceg (985–995) regensburgi obolusainak mintájára készült, de önálló sa-

¹⁹⁴ A debreceni Ztréczei/Streczei Kazay Sámuel gyógyszerész (*patikarius*) gyűjteményéből, amelyet Weszprémi István hol Kazai, hol Kazay néven emlegetett: *Weszprémi* (1787) 1015, 1016–1017: (= 2. kép B) A. ábra. A Kazay-gyűjtemény nem Jankovich Miklós tulajdonába, majd tőle az MNM-ba került: *Grünn* (1903); hanem a debreceni kollégium érmegyűjteményét alapozta meg: *Zoltai* (1915) 138–140. Gohl Ödönnek, az NK szerkesztőjének kiegészítő 3. jegyzete szerint Schönvisner István, Kiss Ferenc és Weszerle József egyaránt listát készített a gyűjteményről, s az utóbbi szerint abban többek között I. (Szent) István (4), I. András (4), Salamon (2), I. (Szent) László (8) és II. István (1) denára volt: *Gohl* (1903a).

¹⁹⁵ A REGIA CIVITAS „felirattal csakúgy, mint a denárai közepén látható keresztjellel, Szent István király a német fejedelmeknek Kopasz Károly által bevezetett és sokáig követett szokását utánozta, amely az Edictum Pistense XI. fejezetében előírja új pénzének denárain az egyik oldalon a nevét írják körbe, középen pedig ugyanannak a névnek a monogramja legyen, a másik oldalon pedig a város neve és középen kereszt. Különösen korának bajor pénzeit tekintette mintának, amely ország hitvese, Gizella révén vele a legbarátságosabb viszonyban volt. Oly nagy az... istváni... és a bajor ezüstdenárok között a hasonlóság, hogy azt véletlennek tekinteni nem lehet.” Leírásuk közben azt is megjegyezte, hogy a „REGINA CIVITAS felirat (Regensburg régi neve a REGEN folyó nevéből)... és a bajor pénzekén is vannak... pénzverő hibák, mint pl. a REGNA vagy) EGNA CIVS, vagy RCICNV CIVTVS (REGINA CIVITAS (vetus Ratisbonae nomen, a praeterfluente amne REGEN)... quoque non absimiles Monetarium errores...”: *Schönvisner* (1801) 89–92, I. t. (=3. kép): 6–9; *Schönvisner* (1807) I: 29–31, IV: 1. t. I.1–10..

¹⁹⁶ Utalt arra, hogy *Schönvisner* (1801) I. t. (=3. kép): 9. hátlati érmekegyűjtésén csak a kettős verés miatt látszik „patriciusi kereszt”: *Mader* (1810) III.: 53. Gedai István ezt, s egy másik közölt példányt (talán I. t. 8?) tévesen utánveretnek nevezte:

Gedai (1886) 26. További H1 denár: *Appel* (1822) 847; *Die Reichelsche* (1850) 345..

¹⁹⁷ Weszerle József 1807–1838. között 166 táblányi érmekegyűjtés képét metszetett rézbe, de munkája megírását és megjelentetését 1838-ban bekövetkezett halála megakadályozta. Hátrahagyott érmészeti tábláit Römer Flóris adatta ki 1873-ban. I. (Szent) István H1 típusú érméi: *Weszerle* (1873) I. t. 1–21.

¹⁹⁸ *Rupp* (1841) 1–5, I. t. 1–6. Méretet és súlyt nem adott érménként, másként: *Gedai* (1886) 26, hanem sorozatonként: A. Nr. 1–20: nagyság: 10–11 [= 16–17 mm a *Mader* (1803) címlapján közölt „Münzen Messer” ábra szerint], súly: 11–16 szemer (0.80–1.17 g), B. Nr. 21–26: nagyság: 10–11, súly: 12–15 szemer (0.87–1.09 g). A szemer/granum = 0.0729 g volt.

¹⁹⁹ *Érdy* (1854) 51–52, I. t. 1–21. 1865-ben közölte a baksai (tévesen: bognári; Ba) feltehetőleg Ába Sámuel korabeli kincselethez I. (Szent) István király 1-1 H1 és H1a, 1 ellentétes irányú előlapi köriratú denárát, s 1 kétszer vert példányt: *Érdy* (1865) 3–5; vö. *Ein Fund* (1865). A kincsről: *Kovács* (1991–92).

²⁰⁰ *Végh* (1867) 5–17.

²⁰¹ *Réthy* (1899) 7–10, 1. t. 1–4.

²⁰² Ld. IV/1–2. Függelék.

²⁰³ Vö. *Hóman* (1916) 185, 185: 1. jegyzet. A 11. századi magyarországi leleteket illetően csupán rövid bibliográfiát adott, s egyúttal utalt a bjelobrdi temető érméinek *Hampel* (1907) 152–153-on lévő másodközlésére: *Hóman* (1916) 186: 1. jegyzet.

²⁰⁴ Előbbiek 1.6003, utóbbiak 1.596 g átlagsúlyúak, míg a H1 átlagsúlyát 0.7682 g-ban állapította meg: *Hóman* (1916) 181.

²⁰⁵ *Hóman* (1916) 168–191, különösen: 189.

²⁰⁶ *Huszár* (1938) 338: 1. jegyzet.

²⁰⁷ „A pénzverés kezdete a legszorosabb viszonyban van a királyi cím és hatalom felvételével, mert nyugati felfogás szerint — amire számos példát lehet felhozni — az önálló hatalom egyik leglényegesebb külső kifejezési módja volt az önálló pénz-

tosságokkal: verőtöveit ugyanis vésés helyett poncolásos technikával készítették,²⁰⁸ s mindkét oldalára a mintául vett obulus előlapi keresztje került, szárai között egy-egy ékkel, köriratait pedig a bajor érmék antikvától részben eltérő betűkből állították össze. A H1 átlagsúlya, amelyet saját méréssorozattal nyert, ugyan a Hóman Bálint mérte 0.76 g-nál magasabbnak, 0.81 g-nak mutatkozott, de a különbséget az ép példányok szigorú válogatásával magyarázva, elfogadta elődje eredményét. Saját méréssorozattal határozta meg II. (Civakodó) Henrik és fia, IV. (Szent) Henrik bajor herceg (995–1002), a későbbi német király, majd császár (1002–1014–1024), I. (Szent) István sógora denárainak átlagsúlyát is, és megállapította, hogy a H1 átlagsúlya²⁰⁹ és mérete²¹⁰ csakis II. (Civakodó) Henrik herceg denáiraival hozható kapcsolatba, ezzel is igazolva származtatását. Mivel a pénzlábra konkrét adat nem maradt, számértéke valószínűleg a bajor pénzverésben is használt karoling fontból vezethető le, eszerint „egy font (408 g) ezüst = (255 denár; 0.80 g-ra véve az átlagsúlyt) = 510 obulus, viszont a számítási font = (240 denár) = 480 obulus, függetlenül a pénzek minőségétől.”²¹¹

Huszár Lajos ellenőrizte a Hóman Bálint által próbatűvel meghatározott ezüstfinomsági adatot is, s 3 érme kémiai úton nyert átlagára 93%-ot kapott, vagyis a kor technikai színvonalán az érmét színezüstnek lehetett tekinteni.²¹² Ezenkívül hosszan mérlegelte a Regia Civitas körirat lokalizálását,²¹³ és külön említést érdemel igyekezete a H1 érmefaj példányai hazai leletkataszterének összeállítására: a Kárpát-medencei temetők, kincsek és szórványleleteknek a régészeti szakirodalomból, sőt a szentesi múzeum gyűjteményéből is szaporított lelőhelylistája 26 tételre sikerült.²¹⁴

A szinte végleges igénnyel megrajzolt kép megváltoztatására csaknem negyed évszázad múltán László Gyula tett kísérletet, azt kívánván bizonyítani, hogy a H1 denárok egy részét már I. (Szent) István apja, az ugyancsak István névre keresztelt Géza nagyfejedelem (971/972–997) kezdte veretni. Az ötlet valószínűleg Hóman Bálint sejtésének finomításából eredt, aki úgy vélekedett, hogy a H1 denár előképe I. (Szent) István apósa, II. (Civakodó) Henrik (985–995) regensburgi denára volt, s ebből arra következtetett, „hogy I. (Szent) István talán már a 10. században (997–1000 közt), de — mivel ennek a »rex« cím használata ellentmond — mindenesetre uralkodása legelső éveiben verette első pénzeit. Ha később tette volna, bizonyára sógora és nem 995-ben meghalt apja pénzeit vette volna mintául.”²¹⁵

László Gyula azt vizsgálta: elégséges-e I. (Szent) István választását csupán a bölcsességével indokolni? Előfeltételként azt vetette fel, hogy a Kárpát-medencében folyamatos, bár hullámozó erősségű pénzforgalom volt még a római kort követően is, amelyből a hagyományos vélemény szerint az ezredfordulótájt induló magyar pénzverés előtt aligha maradhatott ki Géza nagyfejedelemségének negyedszázada. Miután forrásokkal támasztotta alá Géza uralkodásának jelentőségét és bemutatta azokat az adatokat, amelyek a keresztségben kapott Stephanus/István nevét, sőt *rex/krales* címét is említették, a H1 denárokkal kapcsolatban a következő megjegyzéseket tette: a jórészt poncolt (de kiegészítőleg vésett is) verőtövé pénzkek köriratainak már érintett nem antikva betűit görögös, ill. rovásszerű je-

verés joga... Szent István megkoronázása... után indult meg a magyar pénzverés. Természetesen pontosan nem tudjuk megmondani, hogy mikor, de a jelek szerint nem sok idő leforgása után, tekintve a fennmaradt Szent-István pénzkek rendkívül sokféle változatát. Érdekes különben analógiaképpen megemlíteni, hogy csaknem minden nép a keresztyénység felvételével egy időben kezdett pénzt verni.”: Huszár (1938) 337.

²⁰⁸ Erről részletesen: Kovács (1903); Hóman (1916) 199–200; Vadász (1976); Vadász (1977). Jó áttekintést adott a poncolás irodalmáról, szerszámairól és technikájáról: Egri (1992b).

²⁰⁹ II. Henrik 30 denárának átlagsúlya 1.57, IV. Henrik 54 denáré pedig 1.17 g-nak mutatkozott, míg Hermann Dannenberg korábban 1.596, ill. 1.398 g-ot kapott. Hóman Bálintot követve ismételhette meg, hogy „a Szent István-pénzek súlyadatai IV. Henrik pénzeivel semmi kapcsolatba nem hozhatók, ellenben kb. éppen a felét teszik ki II. Henrik herceg denárainak. Ugyanis az 1.596-os denárnak 0.798 g-os obulus felel meg, s a magyar denár 0.768 g-os átlagsúlya közel áll ehhez és feltétlenül valószínűvé teszi, hogy a magyar pénz a bajor denár félsúlyának (obulus) mintájára készült, bár valamivel könnyebb pénzláb szerint. Az is kétségtelen, hogy a legnehezebb magyar obulus (1.09 g) is könnyebb, mint a II. Henrik számba jöhető legkönnyebb (1.15 g) denára, és a nagy tömeg tényleg 0.80 g körül mozog. Igaz ugyan, hogy II. Henrik tényleg fennmaradt obulusai jóval alacsonyabb súlyúak (3 müncheni darab 0.58, 0.50

és 0.44 g), de oly kevés példány ismeretes ezekből, hogy nehéz biztos összehasonlító alapnak tekinteni őket, nem is beszélve a fennmaradt példányok rossz állapotáról.”: Huszár (1938) 347.

²¹⁰ „A féldenár-elméletet igazolják különben az átmérők nagyságából levont következtetések is. II. Henrik denárainak átmérője 21–23 mm között ingadozik, de a legnagyobb számban (30 drb. közül 22 drb.) 22 és 23 mm nagyságú átmérő szerepel; az obulusok átmérője 15.5–16.5 mm. Szent István pénzeinek átmérője 15–19 mm között változik, de úgy, hogy a megmért 388 drb. közül csak 3 drb. 15 mm és 4 drb. 19 mm, ellenben 55 drb. 15–16 mm, 107 drb. 16–17 mm, 68 drb. pontosan 17 mm, 87 drb. 17–18 mm és 64 drb. 18–19 mm, vagyis megint ugyanaz az eset mint a súlyadatoknál, a legnagyobb magyar érme átmérője (19 mm) sem éri el a legkisebb bajor denár (21 mm) átmérőjét, ellenben a bajor denár és a magyar féldenár között 5–6 mm, a bajor és magyar féldenár között viszont legfeljebb csak 1–2 mm különbség van, tehát mindez támogatja a feltevést, hogy Szent István pénzei obulusok voltak.”: Huszár (1938) 347–348.

²¹¹ Huszár (1938) 348–349.

²¹² Huszár (1938) 349–350.

²¹³ Vö. IV/2. Függelék.

²¹⁴ Huszár (1938) 354–355.

²¹⁵ Hóman (1916) 175; László (1962) 27; László (1963) 382; László (1968) 288.

gyeknek tekintette, s emiatt a verőtöveket nem nyugati (bajor), hanem magyar mesterek keze munkájának sejtette.²¹⁶

Utalt arra is, hogy az I. (Szent) István király udvarában készült és ránk maradt 3 feliratos tárgy,²¹⁷ s a közöttük legfontosabb ún. Gizella-kereszt (1008) betűi semmiféle hasonlóságot nem mutatnak a H1 denárok köriratának sajátos betűivel, hanem utóbbiak azoknál régiesebbek. „Ezt a betűvetést nemcsak jóval a Gizella-kereszt készülése előtti időre kell kelteznünk, hanem az egyházi latin tudás és betűvetés István-kori elterjedése elé. Így megközelítőleg ahhoz a korhoz jutunk el, amelyet a pénz súlyrendszere, mintája, ezüstfinomsága keltez: II. Henrik herceg, illetőleg Géza-Stephanus korába... A Stephanus-pénzek betűvetése nehezen képzelhető el István király latinul tudó környezetében, ellenben görögös és rovásírásos formáival jól beleillik a Veszprém-völgyi görög kolostort alapító Géza korába. István király nem hiába hangoztatta büszkén az »atyai trónust«, ²¹⁸ úgy látszik, szívósan őrizte, nem alakította át kora írásának megfelelően az első pénzek rajzát és írásjellegét. Pontosabban szólván őrizte a »jó pénzt«, amelynek ismertető jele, megjelenése ²¹⁹ már őelőtte kialakult... Talán ezzel magyarázható az is, hogy amikor a bitorlónak tartott Péter és Aba Sámuel után I. Endre kerül a trónra, első pénzein a Pannonia felirat helyett ismét István király *Regia civitas*-át használja.”²²⁰ Mindehhez „bizonyítékot azonban csak olyan zárt pénzleletek adnának, amelyekben csak X. századi pénzek vannak” – fűzte hozzá Huszár Lajos szóbeli megjegyzését követően a fentiekhez László Gyula, majd azzal folytatta, hogy „ez így is van, de zárt, X. század végéig terjedő éremleletet keveset ismerünk (hazánkban egyet sem!). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a XI. századi leletekben, amelyekben Stephanus rex-pénzek találhatók, vannak korábbi, X. század végi, sőt középeről való pénzek is. Ezek a leletek tehát sem meg nem erősítik, sem nem gyengítik feltevésünket, mert a többi X. század végi s közepi pénzek között jól megférnének Géza-Stephanus pénzei is, akárcsak Istvánéi.”²²¹ Lehetséges azonban, hogy a Kárpát-medencétől északra húzódó, Skandináviáig és a Baltikumig terjedő terület H1 denároiban és I. (Szent) István király utódai pénzleleteiben való gazdagsága annak a kereskedelmi kapcsolatnak a nyoma, amelynek eredményeként e pénzekért cserébe már Géza nagyfejedelem uralkodása alatt fegyverek, elsősorban kétélű kardok kerültek Magyarországra.²²²

László Gyula ötletgazdag elmélete csaknem egyöntetű elutasításra talált. Huszár Lajos elutasította Magyarország 10. századi pénzforgalmának feltételezését, homályosnak ítélte az északi pénzleletek gyakoriságának magyarázatát és figyelmeztetett a 10. század végére keltezhető, s H1-et is tartalmazó leletek hiányára.²²³ Utóbbi ellenvetését később is megismételte, Géza pénzverésének konkrét bizonyítékát abban látva, „ha ezek a pénzek előfordulnának az észak-európai pénzforgalomban már a X.

²¹⁶ Erre 4 bekezdéssel alább még visszatérek!

²¹⁷ A XIX. János pápának (1024–1033) küldött, s elveszett miseruha felirata, a koronázási palástát átalakított székesfehérvári miseruha (1031) felirata: vö. László (1963) 393–395; László (1962) 47–48.

²¹⁸ A pannonthalmi apátság alapítólevelében István király „atyai trónusáról (*paterna me sede*)” beszél, vö. Györffy (1992) 39: 18. sor.

²¹⁹ Itt említem meg Huszár Lajosnak azt a feltevését, miszerint „általános érvényű megfigyelés, hogy a poncolási technika mellett az első példányok mindig a legsikerültebbek és legkevésbé hibásak. A következő sorozatok mindig gyöngébbek, mert az újabb pontot vagy verőtövet a vésnök a megelőző példája után készíti s itt mindig elkerülhetetlen bizonyosfokú hiba, különösen az írástudás szempontjából olyan kezdetleges időben, mint a XI. sz. Minél későbbi tehát egy veret, e szerint az elmélet szerint, annál hibásabb. Szent István pénzei is támogatni látszanak a teóriát, mert a vizsgálat alá vett nagyszámú pénztek tetemes része egységes képet és feliratot mutatott, és a legszebb, legtisztább veretek ebben a csoportban találhatók... s minél hibásabb a felirat és a kép, annál valószínűbb, hogy későbbi verettel van dolgunk. Tehát a körirati változatok bizonyos esetekben, természetesen megfelelő lelet- és egyéb adatok segítségével és nagy óvatossággal esetleg kronológiai megállapításokra is felhasználhatók.”: Huszár (1938) 345. E gondolatmenetre László Gyula tagadólág válaszolt: „Elképzelhető a pénzek betűvetésének, tiszta rajzának állandó romlása, s ennek alapján bizonyosfajta időrend. Ám ennek ellene mond, hogy bár Péter és Aba Sámuel pénzei a Stephanus-pénzeket követik, mégsem

a romlottnak mondható kései Stephanus-pénzek betűit másolják, hanem szép tiszta betűikkel közvetlen nyugati mintákat követnek. Feltehető, hogy Péter és Aba Sámuel pénzeinek verőtöveit ugyanazok az ötvösök készítették (I. Andrásét bizonyosan), akik a kései Stephanus-pénzekét. Így legalább annyi érv szólna amellett, hogy a legtisztább István-pénzek a legfiatalabbak, mindamellett, hogy ezek volnának a legkorábbiak.”: László (1963) 392; vö. László (1962) 45–46. Véleményem szerint ebből nem következik az, hogy László Gyula a H2 kibocsátását az 1038 utáni időkre keltezte — Suchodolski (1990) 165; Suchodolski (1992) 3. —, hiszen legfeljebb sejteni engedte, hogy nem I. (Szent) István uralkodásának elejéről, hanem későbbi évtizedekből származhatnak, vö. László (1975) 276.

²²⁰ László (1963) 395; vö. László (1962) 48–49; László (1968) 290.

²²¹ László (1963) 396; vö. László (1962) 50; László (1968) 291.

²²² László (1963) 396; vö. László (1962) 51; László (1968) 291.

²²³ Az észak-európai éremleleteket „a bennük előforduló sokféle veret alapján pontosan lehet datálni 5–10 évnyi pontossággal. Amennyiben tehát előkerülnek olyan éremleletek, melyeknek elrejtését — a bennül levő magyar pénzekről függetlenül — kétségkívül a X. század végére lehet keltezni, akkor nyilvánvaló bizonyítékot találhatunk arra, hogy a magyar pénzverés már 1000 előtt megindult. Ez idő szerint ugyan mi nem ismerünk ilyen leletet, de mindenesetre kíváncsatos lenne az egész szóba jöhető leletanyag keltezésének pontos felülvizsgálata, a magyar pénzek nélkül.”: Huszár (1963–64) 101.

század II. felében, azaz ismeretes lenne *több* olyan magyar féldenárt tartalmazó lelet a Balti tenger környékén lezajló nagy nemzetközi pénzforgalom területéről, melyeknek elrejtési ideje — a magyar pénzekről függetlenül — a X. század végére tehető. Az eddig összegyűjtött igen tekintélyes leletanyag azonban erre nem nyújt bizonyítékot, mert az ismert mintegy 200-ra rugó leletsorozat mind a XI. század elejétől kezdve került elrejtésre a bennük szereplő pénzek datáló adatai szerint.”²²⁴ Véleményéhez azonnal csatlakozott Vera Hatz is, rámutatva arra, hogy a svédországi leletanyagban a magyar érmék szintén csak a 11. sz. 2. negyedétől kezdődően mutathatók ki.²²⁵

László Gyula forráskezelését Deér József bírálta, rámutatva, hogy ha egy *dux*ot vagy fejedelmet elbeszélő források *rex*nek is címeznek, még nem jelenti azt, hogy az illető valóban királyi méltóság volt.²²⁶ Ugyancsak elutasította annak lehetőségét, hogy a Veszprém-völgyi görög apácakolostor alapítólevelét még Géza adta volna ki, s a benne említett „egész Magyarország királya (*kralés pasés Uggriás*)” címzés rá, s nem fiára, I. (Szent) Istvánra vonatkozna.²²⁷ Mindkét állításával a magyar szaktudomány egyetértett.²²⁸ Egyébként Huszár Lajos annyira komolyan vette a magyar pénzt is tartalmazó észak-európai leletek egyebek között László Gyula elméletével kapcsolatban is perdöntő jelentőségűnek sejtett kritikai-kronológiai vizsgálatának saját maga ajánlotta szükségességét,²²⁹ hogy ezt a munkát el is végezte. 186 tételből álló gyűjtésére támaszkodva állapította meg, hogy ezek a részben sír-, többségében kincs- és szórványleletek, szemben többek között László Gyula fentebb idézett véleményével, nem a

²²⁴ Huszár (1966) 291 = Huszár (1965–66) 29–30.

²²⁵ Hatz (1965a) 143–144; vö. Hatz (1965) 79, 79: 3. jegyzet.

²²⁶ László Gyula véleménye szerint a H1 Stephanus rex-nem I. (Szent) István, „sondern bereits von dessen Vater, in den meisten Quellen als *dux*, *princeps*, *senior* bezeichneten Fürsten Géza herrühren sollen. Der Schwierigkeit, daß dieser Fürst Géza — den Thietmar von Merseburg als einen Halbheiden charakterisiert — sich auch dann nicht als *Stephanus rex* hätte nennen können, wenn er in der Taufe den gleichen Namen wie sein heiliger Sohn erhielt, sucht László auf die Weise aus dem Weg zu gehen, daß er sich auf Quellen beruft, die schon diesem den Titel *rex* beilegen. Diese Titulatur kommt jedoch nur bei späten und schlechtunterrichteten Chronisten, etwa bei dem Verfasser der sog. C-Fassung der Chronik des Adhémar de Chabannes, oder bei jenem Gaufridus de Bruil (um 1184) vor, der auch die Nachfolger Stephans verwechselt. Davon ganz abgesehen, ist die Bezeichnung eines faktischen *dux* oder *princeps* als *rex* in erzählenden Quellen noch kein Beweis für die Führung des Königstitels durch den Betreffenden. Mit dem gleichen Recht könnte man auch allen jenen ungarischen Häuptlingen den Rang eines Königs zumuten, die in den deutschen Quellen des 10. Jhs. in Zusammenhang mit ihren Streifzügen als *reges* bezeichnet wurden, und unter denen einige bereits getauft waren.”: Deér (1965) 703.

²²⁷ „Daß die griechisch abgefaßte Urkunde für die Nonnen von Veszprémvölgy, der einen Stephan als »Christen« und als »König ganz Ungarns« in der Intitulatio erwähnt, sich auf Géza-Stephan und nicht auf Vaic-Stephan beziehen würde, ist nicht mehr als eine unbewiesene Hypothese, die in der ung. Forschung schon vielfach auf Widerspruch stieß. Die Urkunde wurde von Szentpétery (Regesta Nr. 3) auf 1002, von Moravcsik sogar in die Zeit nach 1010 datiert. Neuestens steht auch B. L. Kumorowicz der Frühdatierung in die Zeit Géza's eher ablehnend gegenüber. Der »*krales pasés Uggriás*« kann nur mit jenem Stefan I identisch sein, der nach der Beseitigung mehrerer Häuptlinge eine monarchische Gewalt — was bei Géza noch nicht der Fall war — innehatte. Die daraufbezügliche These Vf. muß sich aber vor allem auf Grund der Überlegung als unhaltbar erweisen, daß Géza nach dem Erscheinen seiner Gesandten am Reichstag von Quedlinburg (972) und nach der Zulassung christlicher Missionäre die eigenwillige Annahme des *rex*-Titels nicht mehr wagen konnte. Dazu wäre eine Zustimmung höherer Autoritäten erforderlich gewesen und eben ein solcher Konsens — *gratia et hortatus* — ist erst für Vaic-Stephan und nicht schon für Géza-Stephan belegt, der dementsprechend das Münzrecht der christlichen Könige ebenso wie das der Gesetzgebung und der Erlassung von Urkunden als erster aus seinem

Volke für sich in Anspruch nehmen konnte und durfte.”: Deér (1965) 703–704.

²²⁸ „Ha Géza tényleg az István nevet kapta a keresztségen, ebből még nem következik, hogy Géza viselte is az István nevet és élt a *kral* címmel. A hivatalosnak számító udvari történetírás csak Géza (*Gyeücsa*) nevét jegyezte fel, az udvari pap-ság pedig a *magnus senior* 'nagyfejedelelem' címét őrizte meg, s ez görög oklevélben *megász arkhón* alakban kellene jelentkez-zék. Ezekről eltekintve az uralkodó jelzőiből is kiderül, hogy itt csak egy keresztény rítusok szerint felavatott királyról lehet szó: ezért kezd levelét »En, a keresztény István« megjelöléssel, és ezért végzi a mélyen vallásos uralkodók és papok *hamartólosz* jelzőjével, 'bűnösnek' kiáltva ki magát. Ez pedig a több istennek áldozó Gézával alig egyeztethető, csak Istvánnal.”: Györffy (1977) 322. Az oklevél elfogadott keltezését egyesek ma is vitatják, szerintük Géza, ill. felesége Sarolta alapította az apácakolostort a nagyfejedelelem uralkodásának végén (†997), a többség szerint azonban az alapítást Imre hercegnek az 1020-as években egy görög (bizánci) hercegnővel való házasságával kell összekapcsolni: Komjáthy (1994). Imre házasságának idejéről: Györffy (1997) 289, 321; Kristó – Makk (1995) 45. A keltezés azonban aligha lehet vitás, mert amint Györffy György beszámol róla, „Moravcsik Gyula az oklevél új kiadásához írt kommentárjában elegendőnek tartotta a kérdés eldöntéséhez azt a tényt közölni, hogy Könyves Kálmán az oklevél (1109. évi) átírásakor kifejezetten megmondja, hogy Szent István okleveléről van szó, mely Szent István pecsétjével volt megerősítve. Bár-mely középkori király esetében felvetődhet a kérdés: vajon meg tudta-e ítélni, hogy az előtte fekvő oklevelet ki írta, egyedül Könyves Kálmán esetében nem jöhet ilyen érvelés szóba. Könyves Kálmán művelt, írástudó püspök volt,... tudta, hogy mit ad írásban, s tévedés annál kevésbé jöhet szóba, mert ő ismerte a helyszínt: anyja görög hercegnő volt, aki Veszprémben tartotta székét, s Kálmán mint gyermek és mint papnövendék bizonyára személyesen beszélt öreg apácaikkal, akik még az alapítót is ismerték és róla tájékoztatták. Ezért van különös jelentősége Kálmán azon megjegyzésének, hogy az oklevelet görögül írták, a monostor létesítőjének nyelvén (*iuxta linguam auctoris monasterii grece scriptum*). Ez azt jelenti, hogy az a főrangú személy, aki miatt a monostort létesítették, görög anyanyelvű volt, s így e korban más nem jöhet számításba, mint Imre herceg görög felesége... Végül biztosan 1001 után datálja az oklevelet az a körülmény, hogy a monostort az érsek alá rendelték, a magyar érsekséget pedig 1001-ben állították fel.”: Györffy (1977) 322–323.

²²⁹ Vö. 223. jegyzet.

közvetlen kereskedelmi és gazdasági kapcsolatok jelei, bár értelmezésük még várat magára.²³⁰ Adatgyűjtése lehetővé tette a H1 típus Géza-korabeli kibocsátásának lehetséges ellenőrzését is, ismételten megállapítva, hogy az eredmény teljesen negatív, hiszen kizárólag 1000 után keltezhető leleteket tudott regisztrálni.²³¹

Megérdemel egy kis kitérőt a korai magyar érmék és a nagyszentmiklósi (ROM) kincs László Gyula feltételezte kapcsolata, amely a H1 és — a tárgyalás egysége miatt előrehozott — I. András H8–H9 denára bizonyos részleteinek vélt azonosságára, hasonlóságára épült. László Gyula szerint a H1 mindkét és a H8 hátlapi köriratának „árnyalatlan, vonalas és széteső betűformái barbár jellegűek. Ókori és rovásjellegű betűformái kétségtelenné teszik, hogy vésnökeik nem nyugati gyakorlatú mesterek voltak, hanem — amint a nagyszentmiklósi kincs kapcsán bizonyítottam — a királyi udvar ötvöseivel közöl kerültek ki.”²³² Véleménye szerint a H1 STEPHANVS-ának P-je és a H1 meg a H8 CIVITAS-ának C-je jelzésére használt sajátos betűk egyeznek meg a nagyszentmiklósi kincs 8 edénye feliratának megfelelő betűjével.²³³

A legújabb e tárgyú munkából, Robert Gröbl és Róna-Tas András könyvéből azonban ismételten kiderül, hogy a H1 és a H8 jellegzetes C betűjével azonos alak a kincs egyetlen edényén sem szerepel, s bár a P betűjének megfelelő forma a kincs hagyományosan 3–4, 8–10, 17, 22–23. sz. edényének feliratában valóban előfordul, egyetlen más, párhuzamként felsorolt rovásírással szövegben nem jelentkezik.²³⁴ Mivel pedig a kincs edényeinek rovásírással feliratai mindmáig megfejtetlenek, nem tudható, hogy a bennük szereplő szóban forgó betű milyen hangértékű volt, ezért nem bizonyítható — bár egyáltalán nem valószínű —, hogy a H1 verőtövének készítője, s hátlapi érmeképeinek a H8 verőtövére másolója az előlapokon a P, a hátlapokon a C helyettesítésére tudatosan választotta volna. Valószínűbb az ismeretlen hangértékű rovásírással betű²³⁵ és a pénzek P betűjének véletlen formai azonossága, ami oly módon keletkezhetett mind a P, mind a C esetében, hogy a verőtöbe poncolásuk során túl rövid dúc-végű poncot és túl kis átmérőjű gyűrűponcot használt a mester, aki annak sem tulajdonított jelentőséget, hogy a betűszárnak egytagúnak kell lennie, s hogy a betűszárhoz hol kell az ívnek csatlakoznia.²³⁶

A feltételezett kapcsolat második elemének László Gyula egy olyan díszítőmintát vélt, amely a kincs 3–4. számú korszakának 4 féle méretű, 4-4 körte alakú, keskeny végén egyenesen lezárt mezőjében látható. Ez a minta előrekarcolt négyzethálóba szerkesztett ékdíszes keresztből álló egységek textilmintászerű többszörözéséből keletkezett, s amelyet a H1 denáron látható ugyancsak ékdíszes keresztel vetett össze. Maga mutatott rá azonban arra, hogy a korszok és a pénzek ékmintás keresztjei

²³⁰ Huszár (1967) 185.

²³¹ „Die Untersuchung der auf insgesamt 186 Funde bezügliche Angaben führt in dieser Hinsicht zu einem vollkommen negativen Ergebnis, d. h. bisher begegnete man ungarischen Münzen nur in jenen Funden, die nachweisbar nach 1000 gehortet wurden. Ganz unabhängig von den in ihnen vorkommenden ungarischen Münzen prüften wir alle uns zugänglichen, bisher bearbeiteten und veröffentlichten Hortfunde mit größter Sorgfalt auf ihre Hortungszeit und kamen dabei zu dem Ergebnis, daß sämtliche nordeuropäische Hortfunde, die u. a. auch ungarische Münzen enthalten, ausnahmslos im 11. Jahrhundert vergraben worden waren. Den unwiderleglichen Beweis für die Richtigkeit dieser Datierung bilden die in diesen Funden neben Münzen Stephans I. — oder zuweilen auch ohne solche — angetroffenen Münzen jener Könige, die nach Stephan I. im 11. Jahrhundert regierten. Es braucht nicht eigens betont zu werden, daß solche Münzen nicht vor dem Kursieren dieses Geldes, d. h. nicht vor dem 11. Jahrhundert gehortet werden konnten. Erhöhte Beachtung verdient der Umstand, daß auf dem nächstliegenden polnischen Nachbargebiet ungarische Münzen... erstmals in den um 1020 gehorteten Funden auftreten. Das Fundmaterial bietet mithin keinerlei Anhaltspunkt dafür, daß sich schon vor 1000 ungarisches Geld in Umlauf befunden hätte. Das muß mit allem Nachdruck betont werden, weil nur das Auftauchen der ersten ungarischen Münzen in mindestens vier-fünf solchen Hortfunden, die sich auf Grund der übrigen — nichtungarischen — Münzbeigaben einwandfrei auf das Ende des 10. Jahrhunderts datieren ließen, einen unumstößlichen und glaubwürdigen Beweis für den angeblichen Münzprägungen des Fürsten Géza liefern können. In solchen Funden be-

gegnet man wohl in der zweiten Hälfte des 10. Jahrhunderts geprägten böhmischen und skandinavischen, aber keinem einzigen Falle ungarischen Münzen. Wir wollen nicht behaupten, das fehlende Beweismaterial sei ein stichhaltiges Gegenargument gegen Lászlós Hypothese. Theoretisch bestünde noch immer die Möglichkeit, daß die vom Fürsten Géza geprägten Münzen, — falls es solche gab — aus irgendeinem Grund erst im 11. Jahrhundert im Umlauf kamen. Da aber die einzige wirklich überzeugende Bestätigung einer ungarischen Münzprägung vor Stephan I., die nur das einschlägige Fundmaterial beizubringen vermöchte, bisher fehlt, handelt es sich bei Lászlós Ansicht auch weiterhin nur um eine unbewiesene Vermutung — *quod erat demonstrandum*.“: Huszár (1967) 186–187.

²³² László (1963) 392; vö. László (1962) 45; László (1968) 290.

²³³ László (1957) 147.

²³⁴ Vö. Buchstabe 2, amely mindig szóbelőben található: Gröbl – Róna-Tas (1995) 37, I–IV, VI. t. és az összehasonlító XI. t.

²³⁵ A kincs rovásírással feliratait megfejtő Németh Gyula a szóban forgó betűhöz a „j” hangértéket kötötte: Németh (1932) 33. Mivel a megfejtéseit nem fogadták el, a betű hangértékét is bizonytalannak kell tekintenem.

²³⁶ Csak távoli párhuzamként utalok arra, hogy Béla dux H11 denárával kezdődően gyakori volt a pénzek hátlapjain köriratának romlott DANNONIA alakja, a túlságosan nagy átmérőjű gyűrűponc használata miatt, de előfordult bANNONIA alak is az elcsúszott ív következtében. Természetesen mindez nem elégséges a különös, tagolt szárú P és C betű magyarázá-

csupán hasonlóak.²³⁷ A korszok gondosan tervezett ékdíszes keresztjeinek mintaelemei azonban csak a „mester” keze nyomát őrző 3. számú edényen álltak tervszerűen össze,²³⁸ ahol a kereszt 4 szár-végéhez 1-1 ék az oldalával csatlakozik, azaz csúcsával kifelé áll, míg a köztük lévő 4 ék oldalával kifelé, csúcsával pedig a kereszt középpontja felé mutat, s így nyolcan alkotják a keresztet körülzáró négyzetes teret.²³⁹ A 4. számú korszok megfelelő mezőiben a „tanítványnak” már nem sikerült előállítani az óhajtott rendszert, a minta szétesett: az aszimmetrikus szárú keresztet körül az ékek rendetlenül kavarnak. Emiatt nem lehet különösebb jelentőséget tulajdonítani azoknak az itteni ékdíszes keresztnek sem, amelyek szárközi ékei oldalukkal néznek a középpont felé ugyanúgy, mint a H1 (és az érmekepeit ismétlő további magyar veretek) ékdíszes keresztjein. Utóbbiak szárvégeihez azonban további ék sohasem ízesül. László Gyula úgy vélte, hogy az érmeiken a köriratot belülről határoló kör akadályozta meg 1-1 éknek a kereszt szárvégeihez illesztését. Ebben a látványt tekintve igaza volt, jöllehet kisebb keresztet tervezve erre sort keríthettek volna. Ezért a korszok és a pénzek ékmintás keresztjeit elkülönítő első jellegzetességnek tekintendő, hogy egyetlen magyar érmén sem látható ékkel meghosszabbított szárú kereszt, további elkülönítő jellegzetességnek számítandó a szárak közti mezőkben elhelyezkedő ékek helyzete, ugyanis míg a H1 előképeinek tekintett bajor denárokon s főként obulusokon az ékek a korszodiszsekkel egyezően hegyvel befelé mutatnak,²⁴⁰ a királyi magyar ötvösök éppen e tekintetben változtattak az átvett érmekepen: a H1-en — s a későbbi érmeiken is — az ékeket ellenkező állásba fordították.

Legutóbb Bálint Csanád is a különbségeket hangsúlyozta, s elvetette a kincs és a H1 egyeztetését az ékdíszes kereszt alapján.²⁴¹ További keleti, vagyis a nagyszentmiklósi kincs felé mutató hatást tételezett fel László Gyula a H9 előlapjának gyöngy- és 2 vonalkörös, 3-3 vonással négyszer osztott keretelésében.²⁴² A keleti hatás nem kétséges, de a kincssel kapcsolatba nem hozható, ugyanis valószínűleg a 10. századi szamanida dirhemekre vezethető vissza.²⁴³ Végezetül László Gyula a kincs omphalos csészéinek és I. András H9, sőt a Kálmán veretének megnevezett CNH 65 (= H76 anonim denár!) denár keresztábrázolása mögött sejtetett azonos bizánci hatást.²⁴⁴ Véleményem szerint a nevezett csészéken látható háromkaréjos szárúvégű (lóherelevél-végű) keresztet és a H9 kissé szétágazó 3-3 sugárból képzett szárú keresztjének ugyanúgy nincs semmi köze egymáshoz, mint az előbbiek és a H76 anonim denár csavart szárú, keresztet végű keresztjeinek.²⁴⁵ E kitérő végén tehát megállapítható,

tához, de részletesebb írástörténeti vizsgálatra nem voltam képes.

²³⁷ Részletezés nélkül írta, hogy a kincsek textilmintája „megvan a Karoling-pénzekben, bár itt az ékek a keresztzáraknál nem éppen olyanok, mint a két korszón.”: László (1970) 125; vö. László (1957) 148; László – Rácz (1977) 32. A 4 ékkel díszített obulus II. (Civakodó) Henrik bajor herceg (985–995) Dbg. 1070 regensburgi obulusa lehetett, de ugyanaz látható II. Konrád király (1024–1027) Dbg. 1114 freisingi denárán is, az előbbi tévesen III. Henrik bajor herceg (982–985) vereteként, vö. László (1957) 146: 17. jegyzet; az utóbbi szintén tévesen II. (Civakodó) Henrik regensburgi obulusaként, vö. Hóman (1916) 173. szerepel a magyar szakirodalomban. Utalás nélküli Hóman (1916) 174: 6–8 á., amelyen II. (Civakodó) Henrik regensburgi obulusának 3 változata látható, 6: Dbg. 1070c, 7: Dbg. 1070. 8: Dbg. 1070b.

²³⁸ „A mester például világosan látta a keresztkekkel díszített mező sakktáblaszerű szerkezetét, a tanítvány kezén ebből mintabozót lett: rendje felbomlott.”: László – Rácz (1977) 138.

²³⁹ Az engem érdeklő részletek makrofotói tanulmányozásának lehetőségét Bálint Csanád szívességének köszönhetem!

²⁴⁰ Vö. Hóman (1916) 172–173, 175. A szíglás keresztet nagyon széles körű párhuzamait összegyűjtötte, s ezzel a kincs és a H1 denár összevethetőségének alapját még inkább megrendítette: Bálint (1996).

²⁴¹ Érvélése a magaméval rokon: „1) A pénzekben a kereszt egy körben, a korszokon viszont négyszöghálóban áll, 2) A Szt. Istvánnak és utódainak pénzein látható kompozíció vitathatatlanul a bajor pénzverés hatását tükrözi. A kétféle kereszt között lényeges különbség viszont, hogy az a pénzekben valódi kereszt és kitölti a kört, míg a korszok esetében a kereszt csak a kompozícióból, a háromszög alakú poncok elhelyezkedéséből paszszíve adódik és a díszítésnek részét képezi, 3) A pénzek szíglái

a felületből kidomborodnak, míg a kincsnél a háromszög alakú poncnyomok az edénybe bemélyednek, 4) A pénzek szíglái a hegyükkel befelé, a korszokon kifelé néznek, 5) A pénzeknél a háromszög alakzat egy olyan díszítő elem, melyhez az ötvös nem feltétlenül ragaszkodott a verető készítésekor ez az alakzat olykor szabálytalanra, ha nem éppen cseppalakúra sikeredett. A korszoknál a háromszög alakzat a poncoló meghatározott használatára révén állandó típust mutat.”: Bálint (1996).

²⁴² „Megjegyzendő még, hogy I. Endre... (H9 típusú) pénzeinek osztott keretelésében a kutatók kelet-iráni hatást fedeztek fel, ismét olyan mozzanat ez, amely a nagyszentmiklósi kincs irányába vezet.”: László (1957) 148.

²⁴³ László Gyula fenti állításához Hóman Bálintra hivatkozott, aki az idézett helyen így írt: A H9 köriratát „s ezzel az egész előlapot négyszer — három-három vonással — megszakított négyes vonalkör (egy gyöngykörrel) szegélyezi. Ez a vonalkör samanida hatásra mutat és talán András oroszországi tartózkodására vezethető vissza, mert ott voltak arab-perzsa pénzek nagyobb számban forgalomban.”: Hóman (1916) 193.

²⁴⁴ „Talán nem véletlen az sem, hogy éppen ezeken a pénzekben [= H9] találjuk meg azt a fajta szétnyíló szárú, metszéspontjában körrel ékített bizánci keresztet, amelyet a nagyszentmiklósi kincs omphalos csészéin látunk. Megvan a XI. század fordulóján táján az a háromkaréjos, vagy legalább is hármisan tagolt keresztforma, amely ismét a kincs omphalos csészéinek keresztjeire utal (... CNH. 65 Kálmán király pénze).”: László (1957) 148.

²⁴⁵ A csészék lóherelevél-végű keresztje (= Kleeblatt-Kreuz) visszavezethető általános ikonográfiai formára, a H9 sugárnyalábos szárú kereszt nem. A H76 keresztvégű keresztje (= Wiederkreuz) viszont ismét általános forma: Dinkler (1970) 569–570, 569: 20. á. Ezek egymással össze nem vehetők.

hogy a nagyszentmiklósi kincs és a magyar pénzek között feltételezett kapcsolat valószínűleg nem létezett.

László Gyula elméletének fogadása, ill. az újonnan ismertté vált H3 típus magyar veretkénti elismertetésének igyekezete kihatott a H1 kronológiájára is. E szempontból zsákutcának bizonyult Christian Turnwaldnak egyébként a H3 típust a magyar szakkörökkel is megismertető, s ezt követő tanulmányosorozata. Már az elsőben kifejtette: I. (Szent) Istvánnak csupán 1022 tájára sikerült hatalma alá kényszeríteni az országot és csak ezt követően, 1025 táján kezdhette meg a H1 típus veretését. Mivel pedig több mint negyedszázad telt el a H1 denárok előképének vélt Dbg. 1070 jelzetű regensburgi obolusokat kibocsátó II. (Civakodó) Henrik bajor herceg uralkodása óta, a magyar király pénzeit inkább valamelyik kortársa érmekepeit, például II. Konrád német király, majd császár (1024–1027–1039) Dbg. 1114 típusú, korai freisingeni denárának hátlapját követve bocsáthatta ki.²⁴⁶ Azt azonban valószínűtlennek tartotta, hogy a távolsági kereskedelemben szereplő Magyarország éppen a 11. század elején²⁴⁷ saját pénz nélkül maradt volna, ezért azt feltételezte, hogy két kereszt-templom érmekepű és értelmetlen köriratú, valószínűleg 1010–1015 között kibocsátott denár játszotta ezt a szerepet: a Dbg. 1305/1307, előlapi keresztjének szárai között kör; kör és ív, ill. négyzet kíséretében jelentkező 1-2 háromszöggel/ékkal,²⁴⁸ valamint a Dbg. 1306, az előbbiekhöz csupán hasonlóan zavaros köriratával kapcsolódva.²⁴⁹

Christian Turnwald úgy vélekedett, hogy e típusok verőtöveit valamelyik észak-pannoniai földvárban nem magyar mesterek készítették arra a célra, hogy a kiveret érmékkel a magyarok a lengyel és sziléziai vidéken kereskedhessenek.²⁵⁰ E munkájához csatolta a H3 típust ismertető függelék, amelynek végén I. (Szent) István következő érmesorrendjét állította fel: 1010 táján bocsáthatta ki a Dbg. 1305–1307, 1016 táján a H3 jelzetű denárokat, majd 1025 táján verette a H4 típusú obulusrajzú denárokat, végezetül a következő évtizedben egy devalvációs pénzreformot végrehajtva a H1-et.²⁵¹ Egy következő cikkében visszalépett a Dbg. 1305–1307 magyar eredeztetésétől,²⁵² de egyébként kitartott álláspontja mellett, megismételve a fenti kronológiai sort: 1015 körül a H3, mintegy 10 évvel később a H4 külföldi importvásárlások céljából, s vele egyidejűleg a H1 belföldi fizetőeszközként került kibocsátásra.²⁵³ Géza nagyfejedelem lehetséges pénzverésének taglalását helyhiány miatt hagyta el.²⁵⁴ Következő tanulmányában Christian Turnwald részletesebb érmekepi összehasonlítást készített azon

²⁴⁶ Turnwald (1965–66) 21. Későbbi cikkében II. Konrád király (1024–1027) ez időben vert denárának nevezte e típust, Turnwald (1969) 6., tekintet nélkül arra, hogy I. (Szent) István az idő tájt éppen II. Konráddal nem volt olyan viszonyban, hogy pénze másoltatásával foglalkozzék. Köztudomású, hogy II. Konrád már 1027-ben tervezte Magyarország megtámadását, amelyet 1030-ban végre is hajtott, vö. Györffy (1977) 297, 310–313.

²⁴⁷ Mint a szerző nevezte, a „Vorbolzeit” korában: Turnwald (1965–66) 21.

²⁴⁸ Valami furcsa tévedésként hozta kapcsolatba az általa is „die etwas volkstümlich, unordentlich da unregelmässig ausgeführten Dreieck- bzw. Viereck-Keile” módon megnevezett jeleket a H1 háromszögeivel: Turnwald (1965–66) 19.

²⁴⁹ „Wenn der Denartyp Dbg. 1305/7 ungarisch ist, so kann die ihrer Mache nach mit ihm nahverwandte Emission Dbg. 1306 auch ungarisch aber mit Rücksicht auf spezielle südbaltische Interessen geprägt worden sein.”: Turnwald (1965–66) 22.

²⁵⁰ Turnwald (1965–66) 21–25, különösen 23: a Dbg. 1305–1307 típus „die in die engere Zeit um 1010–1015 herum fällt, für die Tätigkeit von Einkäufen im polnischen und schlesischen Raum in einer nordpannonischer Wallburg geprägt wurde.”

²⁵¹ „Bezüglich der ziemlichen Gewichtsabnahme der Schrötlinge des in der Regia Civitas geprägten Kreuz-Kreuz-Typs [= H4] mache ich mir von der Ursache dieser Erscheinung die Vorstellung, dass nach dem schweren Kreuz-Kirche Typ (nämlich Dbg. 1305–1307 und dem Fundstück aus Gotland – H3) später um 1025 zuerst wohlgewichtige richtige Denare vom Kreuz-Kreuz-Typ (z. B. die selteneren von V. Hatz erwähnten oder beschriebenen – H4) geprägt wurden, die dann im Verlaufe des nachfolgenden Jahrzehnts nicht allmählich (es gibt ja keine halblichten Übergangsstücke), sondern auf Grund einer einmaligen, vom König Stephan für das verhältnismässig selbst-

ständige ungarische Geld- und Münzwesen angeordneten devaluationsartigen Münzreform auf ungefähr die Hälfte reduziert wurden.”: Turnwald (1965–66) 25, az idézet: 27.

²⁵² A H3 denár felfedezése előtti álláspontjától, „dass die Denaremissionen Dbg. 1305–7 von wikinschen Münzen in ungarischem Auftrag in Nordungarn um 1010 geprägt wurden, nehme ich definitiv Abstand, da durch den neuen Denar die ökonomische Lücke im europäischen Münzwesen für Ungarn des 1. Viertels des XI. Jhdts genügend ausgefüllt wurde.” — írta, s a nevezett vereteket az Odera torkolatvidékén fekvő dán-viking Jomsburgból vagy a szász-szláv Wolynból származtatta ugyancsak az 1010 tájáról: Turnwald (1967–68) 23.

²⁵³ „Es dürfte dann also abschliessend wiederholt werden können, dass der im Münzfund von Bosarve am Gotland (vergraben um 1029) vorgekommene Denar des Königs Stephan I. im Gewicht von 1.99 g und vom Typ Kreuz-Kirche [= H3] in Pressburg (Pozsony, Bratislava) um 1015, somit nach der gleichen, vielleicht im Jomsburg knapp nach 1010 geprägten Emissionen Dbg. 1305/7 und 1306 geprägt worden ist, worauf erst 10 Jahre später zuerst die Regia-Civitas-Denare [= H4] für Importeinkäufe im Ausland und gleich darauf die massenhaften Obole [= H1] auch schon für einheimische Zahlungszwecke hergestellt worden sind.”: Turnwald (1967–68) 26–27.

²⁵⁴ „Bezüglich einer politischen und ökonomischen Möglichkeit, dass — nach László — schon Géza unter einem Namen Stephanus Rex zwecks Importgeschäften und Tributeinnahmen für sein Stammesgebiet prägte, das erst nur einen Teil des historisch später vereinten Ungarreiches Stephans d. Hlg. bilden konnte, ist hier für Überlegungen und Widerlegungen leider kein Platz.”: Turnwald (1967–68) 25. Megjegyzendő, hogy Géza fejedelemségének fenti leszűkítése nem több alaptalan ötletnél!

állításának bizonygatására, hogy I. (Szent) István a H1 denárt csupán 1025 után hozatta forgalomba. Megismételte, hogy a H1 érmekepein a kereszt szárai között látható ékek „nem közvetlen hasonmásai azoknak a II. (Civakodó) Henrik bajor herceg második uralkodása idején vert obulusoknak (Dbg. 1070), amelyeken szintén négy éket láthatunk, valamint Liutolf püspök ugyanebből az időből való [987–996 – K. L.] augsburgi denárjának (Dbg. 2124). Mindezek a kb. 1010–1015. évekből származó négy ékes pomerániai denárok (Dbg. 1305–1307) csoportjába tartoznak. Ugyancsak e minta alapján készültek II. Konrád király (1024–1027) ez időben vert freisingi denárjai (Dbg. 1114), hátlapjukon négy ékkel.²⁵⁵ Ebben az időben Regensburgban a denárok mellett V. Henrik herceg [1004–1009, 1017–1026 – K. L.] második uralkodása idején obulusokat is vertek (Dbg. 1093) és a Balti-tenger mellékén általánosan használt szász pfennigekeket (Dbg. 1335, 1338, 1342 és mások),²⁵⁶ melyeknek súlyát a bardowicki királyi pénzverdében már féldenárosra csökkentették. Ha a pannoniai [sic! – K. L.] obulusok már Szt. István uralkodásának első feléből származn(án)ak, avagy még Géza uralkodásának végén keletkeztek volna, úgy stílusuknak és különösen a betűk alakjának hasonlítása kellene a regensburgi leletekben talált darabokhoz (Dbg. 1070, 1072, 1073, 1726), de azok a székesfehérvári pénzverdében nem készülhettek még (ekkor), mert ez a pénzverde már a megindulásakor is minden bizonnyal nagyon jól fel volt szerelve. A pannoniai obulusok késői származása bizonyítva van hazai és külföldi leletekkel.”²⁵⁷

Elutasította László Gyula véleményét Jozef Hlinka is, utalva arra, hogy Géza nagyfejedelem nem verethetett rex címmel jelölt pénzeket, amint azt Magyarországon a duxok veretei a későbbiekben egyértelműen tanúsítják, és ellenérvként hozta fel a H1 típuson a bizánci hatás hiányát, amelynek véleménye szerint jelentkeznie kellett volna rajta, hiszen Géza nagyon szoros politikai, kulturális és gazdasági kapcsolatot tartott fenn a birodalommal. Emellett, véleményem szerint tévesen kétségbevonta a H1 mint „kereszt-kereszt” típusú érme kizárólagos bajor eredeztetését is, utalva korabeli cseh és lengyel párhuzamainak tekintett veretekre.²⁵⁸ Egyébként már csak azért sem fogadhatta el a H1 Géza kori kibocsátásának lehetőségét, mert maga is a jóval későbbi verése mellett foglalt állást, és pedig azzal a történetinek látszó érveléssel megtagadta, hogy I. (Szent) István azért veretett oly kevés denársúlyú (H2–H3 típusú) érmét, mert 1025 tájáig, Bolesław Chrobry haláláig, a felvidéki ezüstmányák még nem kerültek birtokába, s a H1 tömeges kibocsátását csak ezek elfoglalása után kezdhette meg.²⁵⁹

²⁵⁵ Turnwald (1969) 6. Ha az idézet állításként értendő, akkor megjegyzendő, hogy a Dbg. 1305–1307, 2124 típusoknak a H1-hez semmi köze sem lehet ugyanúgy, mint II. Konrád személyéhez, vö. 246. jegyzet! A cikk félreérthető szövegeit illetően meg kell jegyezni, hogy Saskó Kázmér nem túl szerencsés fordításában jelent meg.

²⁵⁶ Persze ezek érmekepeinek a H1 jelzetűéhez nincsen semmi köze!

²⁵⁷ Turnwald (1969) 6.

²⁵⁸ Hlinka (1967–68) 68–71; Hlinka (1976) 4; utóbbival egyezően: Hlinka (1977) 247; Hlinka (1979) 375. Az itt először idézett munkájában megadott, s III. Boleslav (999–1003) és I. Brétislav (1034–1055) uralkodási ideje közötti időből való cseh párhuzamait — Fiala (1895) IV. t. 27–28, V. t. 1–4, 6, VI. t. 7, VIII. t. 8. —, valamint egy a 11. század 1. feléből való lengyel püspöki veret — Gumowski (1960) 88: 48–49, 51–53, és II. t. — nem felelnek meg a követelménynek, ugyanis érmekepeiken a kereszt szárai között sohasem szerepel a 4 háromszög/ék, vö. Hlinka (1967–68) 70–71.

²⁵⁹ „Die Tatsache, daß nur verhältnismäßig wenige Münzen Stephans im Denargewicht und eine verhältnismäßig große Menge im Halbdennargewicht erhalten blieben, kann damit erklärt werden, daß die Münzen mit Denargewicht vor dem J. 1025 geprägt wurden, als die Gebiete der heutigen Slowakei, die reich an das für die Münzprägung wichtige Silbererz waren, noch nicht in das Reich Stephans I. eingegliedert waren, und daß die Münzen mit dem Halbdennargewicht erst nach dem J. 1025 geprägt wurden.”: Hlinka (1977) 260. Vö. Hlinka (1967–68) 71; Hlinka (1976) 6. A „bánya-érvet” a hazai irodalomban utoljára Kupa Mihály vetette fel oly módon, hogy I. István 1018-ban vagy 1025-ben foglalhatta vissza „a lengyel Boleszláv Chrobry-tól az ezüstmányákat rejtő Felvidéket. Így akadályozta meg annak, hogy 1020 és 1038 között megjelenjen az újabb magyar pénz...” (= H1): Kupa (1975–76) 24, 25. Az ötletet

Gedai István utasította vissza azzal, hogy „a Felső-Vág menti magyar terület 1014–1017 között lehetett Boleszló fennhatósága alatt.”: Gedai (1977–78) 53–54. Abban igaza volt, hogy I. (Bátor) Boleszló sohasem foglalta el az egész Felvidéket, vö. Györffy (1977) 276, s 1013/14–1018 között is csupán a morva-völgyi magyar várak és Trencsén (SZLK) jutott a kezére: Györffy (1977) 281–282. A magyar ezüstmányászat legkorábban azonban minden bizonnyal még Géza nagyfejedelem (971/972–997) uralkodásának idején Selmechánya (SZLK) művelésbe vételével indult meg, vö. Györffy (1977) 102, 109, 344; Almási – Wehli (1994); Heckenast (1994) 80. Györffy György is elképzelhetőnek tartotta, hogy I. (Szent) István nem utánzásból vette át a bajoroktól a H1-ben testet öltött féldenárt, hanem olyan gazdasági szükségessérségből, „hogy a magyar ezüstmányászat termelése nem volt elegendő dupla súlyú denárok nagy tömegű verésére.”: Györffy (1977) 338. Mivel azonban a H1 verését ő maga 1020 tájára keltezte, vö. Györffy (1984) 825, kronológiailag ellentmondásos az a megjegyzése, hogy „István obulusainak északi elterjedését egy ideig gátolhatta a hosszas német-lengyel háborúskodás, amelybe 1014–17 között Magyarország is belesodródott a lengyelekkel szemben, a háborúság azonban magát a rendszeres pénzverés elindítását is késleltethette, annál is inkább, mert az ország fő ezüstmányája, Selmechánya közel esett a lengyelek által veszélyeztetett Vág-völgyhöz.”: Györffy (1977) 339. Adatok híján nem bizonyítható, hogy még a Garamtól is keletre fekvő helységet valóban elérték-e a háború viszontagságai, a bánya éves ezüsttermeléséről pedig semmiféle adatunk sincsen. Ebből következik, hogy csupán a magyar pénzverés, ill. az egyes típusok kibocsátása keltezésének prekonceptióját vitette rá minden szerző a bányával kapcsolatos állásfoglalására. Egészen más-ként látta a magyar ezüstmányászat helyzetét Vsevolod M. Potin. Véleménye szerint a „[Münz]prägung am Ende des 10. Jhdts. hat in solchen europäischen Ländern begonnen, deren Westgrenze mit der Grenze der Massenverbreitung von Dir-

Mindeme vélemények ellenére László Gyula pontról pontra kitartott feltevése mellett. Mindössze annyit ismert el, hogy Gedai István (alább majd tárgyalandó) mérései²⁶⁰ kétségesé tették a H1 denár és a Hóman Bálint óta elfogadott II. (Civakodó) Henrik-féle denárok súlybeli kapcsolatát, ugyanakkor nem mondtak ellent a H1 és a bajor herceg obulusai érmeképi egyeztetésének. Azzal a többször hangoztatott igénnyel szemben, hogy elméletét csupán a Géza nagyfejedelem korában végződő kincsleletek bizonyíthatnák, azt az ellenvetést hozta fel, hogy „a numizmatikusok mindig csak a kincsleletek felső határával dolgoznak és nem adják meg a leletben foglalt pénzek kezdő, alsó határát. Ha pedig ebbe az időtávlatba beleférnek Géza-István pénzei — márpedig egytől-egyig beleférnek —, akkor a bizonyítás egyszerre erejét veszti és sem a Géza kori pénzveréssel szemben, sem pedig mellette nem szolgálhat érvül.”²⁶¹

Ezzel egy időben magam véltem megtalálni az 1840-ben lelt brandsgárdi (DÁN) kincsben a László Gyula-féle elmélet Huszár Lajos által megkívánt objektív kritériumát: H1-gyel záruló kincsleletet a 10. sz. végéről, ill. a 11. sz. elejéről,²⁶² s időközben a Deér József által elutasított egyik forrás, a Gézát Stephanusként említő Ademar Cabannensis krónikája C változatának hitelessége is bebizonyosodott.²⁶³ Mindez azonban nem elegendő László Gyula ötletgazdag elméletének életben tartásához, mert nem egynémely adatával, hanem módszertani alapjaival volt a baj.²⁶⁴ Érdekes módon az elméletnek vadhajtsa is született.²⁶⁵

Különösen sok figyelmet fordított Gedai István a H1 denárral kapcsolatosan felvetődő és a H2–H3 előkerülését követően önállóan már többé szinte nem is vizsgálható kérdésekre. Mindenekelőtt régészeti módszerrel kísérelte meg a H1 kibocsátásának korhatározását,²⁶⁶ és az elfogadott bajor származtatás ellenőrzésére, s egyben a korhatározás alátámasztására súlyméréseket is végzett. Korábban, amint arról fentebb már volt szó, a H1 átlagsúlyát is felhasználták az érme kronológiájának meghatározására úgy, hogy összevetették a kortárs bajor veretek átlagsúlyával az átvétel idejének kimutatására. A H1-nél ez a számítás azzal az eredménnyel járt, hogy a fentebb már ismertetett módon 0.8 g átlagsúlyúnak tekintett²⁶⁷ ezüstpénzt nem I. (Szent) István kortársa és sógora, IV. Henrik bajor herceg (995–1002), ill. II. (Szent) Henrik néven német király, majd császár (1002–1014–1024), hanem apja, II. (Civakodó) Henrik (985–995) denáraival hozták kapcsolatba.²⁶⁸ A metrológiai vizsgálatokban Hóman Bálint Hermann Dannenberg adataira támaszkodott, s a vonatkozó mennyiségeket Gedai István — igaz, csupán kis mennyiségű pénzt megmérve — helyesbítette (4. táblázat).

Nem vonta kétségbe Hóman Bálintnak Hermann Dannenberg és Th. Inama-Sternegg adatait is felhasználó vizsgálatai eredményét, sőt arra is utalt, hogy a középkori pénzverésnél teljes bizonyossággal alig állapítható meg átlagsúly.²⁶⁹ Mégis számításai alapján feltételezte, hogy IV. Henrik hercegi veretei könnyebb pénzlábbal készültek, mint apja, II. (Civakodó) Henrik denárai, de amikor királlyá koronázták, valamivel jobb (bár apjánál továbbra is könnyebb) denárokat veretett.²⁷⁰ A H1 bajor kötődésére

hems zusammentrifft. Anfänge und Charakter der Prägung in Russland, Polen, den Skandinavischen Ländern sind sich in ihren Gesamtzügen sehr ähnlich. Einige Eigentümlichkeiten weisen Böhmen, Ungarn und Dänemark auf. Dies kann damit erklärt werden, dass in den beiden erstgenannten Ländern schon vor der Münzprägung Silber gewonnen und nach Dänemark grosse Silbermenge aus England und Norwegen eingeführt wurden. Nach einer kurzen Prägezeit in Russland, Polen, Schweden und Norwegen tritt eine Pause in der Tätigkeit der Münzen ein, ...” s e jelenséget legalábbis az orosz viszonylatban a keleti ezüst behozatalának krízisével magyarázta: *Potin* (1982) 813–814. A korán megindult magyar ezüsbányászat viszont biztonságos alapot teremtett a hazai pénzveréshez.

²⁶⁰ Gedai István vizsgálatai az 1971-ben írt kandidátusi értekezését követően váltak ismertté, később rövidebben idézte is őket, de részletesen csak disszertációjának könyves változatában jelentek meg, vö. *Gedai* (1986) 51–53.

²⁶¹ *László* (1975) 276.

²⁶² A röviddel 1000 után eláshatott kincsben 67 arab dirhem (a legfiatalabb 972-ből), 18 német (a legfiatalabb Sváb Ottó /976–982/) és 1 itáliai (III. Ottó /983–1002/) denár, valamint 65 10. századi dán félbrakteáta társaságában került elő egyetlen H1 denár: A III. Ottó-veret valószínűleg a 996–1002 közötti időből való: *Brambilla* (1883) 190. Részletesen: *Kovács* (1975) 263: 25. jegyzet; *Kovács* (1976) 130–131: 25. jegyzet.

²⁶³ A forrásidézzel együtt ld. 341. jegyzet.

²⁶⁴ Mint a H1 verésére vonatkozó vélemények egyik háttérteseként említette László Gyulát és e sorok íróját: *Suchodolski* (1990) 165; *Suchodolski* (1992) 3.

²⁶⁵ Csak a teljesség kedvéért említem meg azt a sajnálatosan célt tévesztett írást, miszerint a H1 +REGIACIVITAS körirata az érmén balról jobbra olvasva, s rovásjelekként értelmezve, a következő magyar szöveget adja: „DUKÁTUS GÉ-SZÉJAISZ INPÉRJE (vagy INPÉRI), azaz „A HERCEGSÉG GÉZA BIRODALMA”. A szerző szerint e pénzeket „még Géza életében 997 előtt, de Istvánnak mint kisebb úrnak a hatalom részbeni gyakorlójának, európai uralkodóvá történt nevelése időpontjában verheték.”: *Kukai* (1991). A szakkörökben említetlenül hagyott írást támogató érvelésű, vegyesen szemelgető érvkészletű reflexió követte: *Fekete* (1992).

²⁶⁶ Részletes ismertetését ld. alább!

²⁶⁷ Jóllehet az az 5%-kal megnövelt kiverési súly volt, s a Hóman Bálint mérte 0.7682 g nyomán, ezeket az adatokat véglegesnek tekintő Huszár Lajos is csupán 0.76 g átlag- és 0.80 g kiverési súllyal számolt, vö. *Hóman* (1916) 181, 187; *Huszár* (1938) 347.

²⁶⁸ *Hóman* (1916) 173–189; *Huszár* (1938) 347–348.

²⁶⁹ *Gedai* (1986) 51.

²⁷⁰ Ugyanakkor szerinte az 1002–1004 között kibocsátott denáraival egyező átlagsúlyúnak mutatkozik viszont a H2, ld. alább!

több lehetőség is kínálkozott, amelyek közül Gedai István inkább a király sógora későbbi veretei között vélte az előképet megtalálni,²⁷¹ e kérdésben azonban egyelőre véglegesen még nem lehet dönteni. Ráadásul a H1 MNM É-beli különféle változatait érintő összesített mérési adataim, amelyeket úgy összegezhetek, hogy a H1 174 ép példányának átlagsúlya 0.82 g-nak mutatkozott, mindenesetre nem Gedai István, hanem elődei véleményét erősítik meg, hiszen ez szinte pontosan II. (Civakodó) Henrik éppen Gedai István által mért 1.63 g-os denárai²⁷² félsúlyának felel meg. Más kérdés, hogy egyetértve egy másik gondolatával,²⁷³ szükséges-e egyáltalán valamilyen idegen denársúly felében gondolkodnunk.

	db	átls/g	db	átls/g
II. Henrik hg. (985-995)	27	1.596c	33	1.63f
IV. Henrik hg. (995-1002)		1.398c	23	1.25f
II. Henrik kir. (1002-1014)a		1.300c	36	1.40f
II. Henrik kir. (1002-1014)b			8	1.54f
I. (Szent) István H1	343	0.76d	174	0.82g
I. (Szent) István H2			17	1.2665f
I. (Szent) István H3			3	1.94h
I. (Szent) István H4			8	1.24f
I. (Szent) István H5	20	0.728e		

4. táblázat: I (Szent) István érméinek és lehetséges előképeinek súlyadatai. *Jelmagyarázat:* a: 1002–1004 között veretett denár, b: 1009–1014 között veretett denár, c: *Hóman* (1916) 152, 176; d: 158 db: *Hóman* (1916) 178; 343 db: *Huszár* (1938) 346–347, 353; e: *Huszár* (1938) 353. Új mérési eredmények f: *Gedai* (1986) 51–53; g: saját mérésem; h: *Jonsson* (1988) 96

A kronológiai bizonytalanságot Gedai István már régen felismerte, s monográfiájában rámutatott, hogy a hagyományos numizmatikai módszerek elégtelenek a H1 kibocsátási idejének meghatározásához, ezért a spekulatív eljárások helyett komplex vizsgálattal próbálkozott. Három új területet vont be elemzésének körébe: 1. a magyarországi köznépi temetők térképeinek korábban általános numizmatikai érvénnyel nem használt horizontálstratigráfiai elemzését, 2. a bel- és külföldi kincsleletek teljességre törekvő összegyűjtését, 3. végezetül eddig kellően ki nem értékelt történeti, adózástörténeti adatok megfontolását. Vegyük ezeket sorra, el nem különíthetően a H2 denárra is vonatkozó nézeteitől.

Gedai István az általa vizsgált 12, több-kevesebb teljességgel feltárt magyar köznépi temető temetkezéseiben talált érméket felrajzolta a temetőtérképre, s a következőket állapította meg: e temetőkre jellemző az, hogy van egy magyar érmementes (esetleg kalandozás kori idegen pénzeket vagy római érméket tartalmazó), a 11. század elejéig sírokkal betelepített területük, amelynek pereméhez tapadnak a magyar királyok vereteivel, először is a I. (Szent) István H1 típusú pénzeivel ellátott sírok. E jelenséget azzal magyarázta, hogy a H1 denár a király uralkodásának „végénél előbb nem kerülhetett a földre, sőt a két temetőben²⁷⁴ megfigyelt kopott veretek hiánya szerint az tűnik valószínűbbnek, hogy ezeket uralkodása második harmadának vége felé verhették.”²⁷⁵

A továbbiakban Gedai István a király érméit tartalmazó kincsleleteket tekintette át. A Kárpát-medencében mindössze egyetlen olyan kincsleletre bukkant, amely ismeretei szerint csupán H1 típusú denárokat tartalmazott, azonban sem ezzel, sem a későbbi vereteket is tartalmazó többivel nem volt szerencséje.²⁷⁶ A szóban forgó békésgyulai, helyesebben gyula (Bé)-farkashalmi-dűlői kincslelet ugyanis

²⁷¹ „A CNH I. 1. [= H1] obulus súlyának eredetére nézve több lehetőség kínálkozik. Egyik szerint István később [azaz a H2 kibocsátása után – K. L.] kisebb súlyú pénzt kívánt kibocsátani, de nem akarta saját [= H2] denárának felét venni, ezért egy nehezebb denársúlynak megfelelő obulust veretett minden újabb külső befolyás nélkül. Feltételezhető azonban ismételt, közvetlen bajor hatás is. II. Henrik király ugyanis nehezebb pénzláb alapján veretett, mint herceg korában. Az 1002–1004 közötti 36 berlini példány átlagsúlya 1.40 gramm. Az 1009–1014 közötti vereteiből Berlinben 8 példányt mértünk le,... ennek átlagsúlya 1.54 g. Ha esetleg túl szigorú volt a válogatás, s több példány kisebb átlagsúlyt adna, még akkor is igen közel lenne a CNH I. 1. 0.7682 grammos átlagsúlynak megfelelő 1.5364 gramm denársúlyhoz. Ennek alapján nem lehet elutasítani azt a feltevést, hogy István obulusainak súlya sógorának későbbi vereteihez igazodott.”: *Gedai* (1986) 53. Korábban, rövidebb formában, de ugyanígy: *Gedai* (1976) 421.

²⁷² *Gedai* (1986) 52.

²⁷³ Miszerint „obulusát” minden külső befolyás nélkül, valamilyen nehezebb denársúlyt követve verette, vö. *Gedai* (1986) 53.

²⁷⁴ Ellend (Ba)-Nagyödör-dűlő és Ellend (Ba)-Szilfa-dűlő.

²⁷⁵ Nem idéztem minden e tárgyú munkáját, hanem csupán a legrészletesebben kifejtett, s térképekkel legjobban ellátott változatot: *Gedai* (1986) 56–68, különösen: 69. Idézett állításához fontos adaléknak tekintette Pavel Radoměský véleményét vagy megfigyelését, „hogy a pénzt rögtön a kiverése után tették sírba. A magyar leletek ugyanis ezt nem igazolják, mert ebben az esetben nem fordulhatna elő egy sírban különböző kibocsátók verete, amint erre pl. Magyarhomorogon van több példa.” Kár, hogy nem mondta ki: Pavel Radoměský nézete a Kárpát-medencei korabeli viszonyokra nem alkalmazható!

²⁷⁶ Táblázatának 2. Baksa és 4. Bognár lelőhelyű tétele, valójában Baksa (Bak) néven volt azonos; a pontos adatokat ld. *Kovács* (1991–92).

mindössze egyetlen H1 szórvány érme volt, amelyet tehát a kincsek sorából törölni kell.²⁷⁷ E leletszerénységhez képest hatalmas számú, 145 olyan külföldi kincsleletet talált amelyben a király érmeje is előfordult. Ezek vizsgálata azzal az eredménnyel zárult, hogy a legkorábbi leleteket régi voltak vagy csekély példányszámuk miatt el kell hagyni,²⁷⁸ s mivel a korban utánuk következő két kincslelet²⁷⁹ sem teljes értékű, a többiek tanúsága szerint „a magyar pénzeket tartalmazó leletek hulláma csak 1030 után keltezhető. Hangsúlyozzuk, hogy minden utolsó kibocsátó első uralkodási évét vettük, gyakorlatilag ebben az évben még elméletileg is szinte kizárt, hogy külföldön földbe kerülhetett. Az azonban igen valószínű, hogy több év is eltelt, amíg külföldre jutott... [Ezért] a CNH I. 1. kibocsátási idejének meghatározása — a leletadatokat (mind a magyarországi temetőelemzések, mind a külföldi kincsleletek) alapján — István uralkodásának második évtizedének végére tehető.”²⁸⁰

Végezetül Gedai István utalt arra, hogy bár a pénzforgalom feltételei Magyarországon az ezredfordulóra már kialakultak, e szükséglet, valamint az uralkodói szuverenitás kifejezésének kényszere I. (Szent) Istvánt nem a H1, hanem a H2-ben megtestesülő pénzverés megindítására készíthette, s a H1 verését csak akkor kezdte meg, amikor az 1020 táján bizánci mintára bevezetett füstadó (*fumarium*) beszedéséhez megfelelő mennyiségben, feltételezése szerint egymillió denár értékben kibocsátott forgalmi pénzre volt szükség.²⁸¹

Gedai István fenti megállapításainak sok részletével és egészével nem értettem egyet, s véleményemet a könyvről írott kritikámban részletesen kifejtettem.²⁸² Mivel az alábbiakban a temetőelemzések eredményességének kérdésére még visszatérek, legyen elég itt összefoglalóan csupán annyit megemlítenem, hogy a pénzadás 11. századi gyakorlata alapján a temetőkben nem lehet e szokás tömegesen éppen a H1-gyel induló kezdetét évtizednyi pontossággal keltezni. Ez a bizonytalanság országos léptékben még inkább érvényes, hiszen sok temetőben (gyakrabban: temetőrészletben) I. (Szent) István veretei elő sem bukkantak, másutt viszont még I. András H8 típusú ezüstpénzével való együttes forgalmuk is bizonyítható. Ezért a pénzmellékletadás szubjektív gyakorlata és a H1 hosszú forgalma miatt e pénz verésének kezdete, majd a temetkezésekben való földbe kerülése közötti időszakot sem temetőnként, még kevésbé országos mértékben nem tudjuk megbecsülni.

Hasonló a helyzet a kincsleletekkel is. I. (Szent) István korában elásott magyarországi kincs a csupán H2 denárokat tartalmazó nagyharsányin (Ba) kívül nincsen, a Gedai István által ilyennek említett békésgyulai kincs valójában egyetlen H1 veret szórványlelete, amint arról fentebb már volt szó.²⁸³ Ugyanakkor lehetséges, hogy a külföldi kincsleletek közül a legkorábbiak némelyikét valóban el kell hagyni,²⁸⁴ másokat viszont nem lehet!²⁸⁵ Bármennyire is nem illik a brandsgárdi (DÁN, t. p. q.

²⁷⁷ Kovács (1991–92) 219: 10. jegyzet, Nr. 3.

²⁷⁸ Az 1010 előtti *terminus post quem* 4 lelettel kapcsolatosan igen sajátos álláspontra helyezkedett: „Elsőként a dániai ibskeri leletet kell elvetnünk a CNH I. 1. kormeghatározása szempontjából. A múlt században előkerült lelet — ismerve az észak-európai leletekben előforduló pénzek általános mennyiségét — minden bizonnyal még lelettörredéknek is alig nevezhető. Feltételezhető, hogy Ibskeren kerültek elő, de egy nagyobb lelethől és csak 3 db került múzeumba. Az ibskeri leletnek éppen hogy figyelemztető szerepe van, hiszen alig van olyan, még a XI. század végével záródó lelet esetében is, amelyben ne lenne Ottó császár verete. Ha tehát egy magyar utánverettel (!) együtt Ottó denárát találjuk (miként itt is), még nem következtethetünk a CNH I. 1. korai verésére. A brandsgárdi [DÁN] leletet már nem lehet ennyire figyelmen kívül hagyni, bár 1840-ben került elő, és teljessége vitatható. Mégis tény, hogy 152 db között István király CNH I. 1. típusa az utolsó kibocsátás, és a végső értékelésnél ezt figyelembe kell venni. A lengyelországi zakrzewi [valójában sochaczewi – K. L.] leletben nem CNH I. 1. volt [hanem H2 – K. L.], a stroszki lelet [LEN] teljessége ugyancsak csekély példányszáma — 27 db — miatt vitatható.” Gedai (1986) 90–92, valamint 72: Nr. 1–2, 86: Nr. 1–2.

²⁷⁹ Az 1011–1020 közötti *terminus post quem* 3 kincslelet rendelkezett, közülük a karlbergi (SVÉD) H2 denárja itt ugyancsak figyelmen kívül hagyható, míg az egy-egy H1 példányos, egyébként 28 érme, s 1011 előtt el nem áshatott rudai (LEN), valamint az 1016 után keltezhető adathiányos majkóvi (LEN) kincset ugyancsak értékelhetetlennek ítélte: Gedai (1986) 90–92, valamint 72: Nr. 3–4, 81: Nr. 1.

²⁸⁰ Gedai (1986) 69–92, különösen: 92. Hasonlóan: Györffy (1977) 339; Györffy (1984) 825.

²⁸¹ 120–150 000 adófizetőt feltételezve — vö. Györffy (1977) 343 — közel 1 millió denár kibocsátásának szükségességével számolt: Gedai (1986) 92–93. Hasonló számításokat végzett: Suchodolski (1995) 59–60.

²⁸² Mindezt részletesen kifejtettem: Kovács (1988) 286–300; Kovács (1988a) 683–693. A bírálatra írott válasz: Gedai (1988).

²⁸³ Vö. 277. jegyzet.

²⁸⁴ Lelettörredék (?) volta miatt értékelhetetlen az ibskeri (DÁN) kincs. Stanisław Suchodolski is úgy vélte, hogy nem értékelhetők az 1018 után, tehát az 1020-as években elásott kincsek, amelyek felületesen vagy csupán részlegesen ismertek, pl. a majkóvi (LEN), a Poznań/Posen környéki (LEN) és elnézésből az a karlbergi (SVÉD) kincs, amelyről másutt maga írta meg, hogy nem volt benne H1, vö. Suchodolski (1990) 172, ill. 169: 25. jegyzet; Suchodolski (1992) 9; a korábbiakat viszont elutasította, „weil ihr Inhalt entweder fast ganz unbekannt ist [Starczanowo, LEN; Gedai István jegyzékében nem szerepel – K. L.], oder auch solche Gepräge enthielt, die zwar anonym sind, aber in Wirklichkeit wesentlich später entstanden, als die eindeutig datierten Münzen [Sachsenpfennige im Fund von Ruda, LEN; a »megszokott« t.p.q. 1011 – K. L.]”: Suchodolski (1990) 172; Suchodolski (1992) 9.

²⁸⁵ A starczanowói (LEN, t.p.q. 1004) és a majkóvi (LEN, t.p.q. 1018) kincset értékelhető, hiteles leletként szerepeltette: Jonsson (1988) 99, 98; Jonsson (1990) 5–6, olyan további 1018-as lehetséges elrejtési évű német leletekkel, amelyek Gedai István gyűjtésében nem szerepeltek, s Stanisław Suchodolski sem

1000) és a stroszki (LEN, *t. p. q.* 1004) kincs a H1 1018/1020 körüli kibocsátását valló, s manapság elfogadott elméletekhez, velük nem számolni nem lehet,²⁸⁶ s e két kincs léte már önmagában is kihúzza a talajt e késői keltezés alól! Nem lehet említetlenül hagyni, hogy más megközelítéssel is hasonló eredményre juthatunk. Ha figyelembe vesszük, hogy — függetlenül a H3–H4 denárok általam el nem ismert hiteles magyar pénz voltától — az egyes nézetek képviselői a H2–H4 kiverése és első külföldi lehetséges földbekerülése között 3/5–10/18 évet feltételeznek, akkor feltűnően kevés az a 0–3 év, amelyet a H1-re vonatkoztatnak. Ha az előbb említett átlagot vennénk figyelembe, akkor az általuk legkorábban tartott (bár nem a legkorábbi!) Posen (azaz Poznań) környéki kincsből (*t. p. q.* 1018) is a H1 kibocsátásának kezdetét az 1000/1008–1013/1015 közötti időszak valamelyik évére kellene tenni (5. táblázat).

	lelőhely	<i>t. p. q.</i>	a kibocsátás ideje			„késés”
			Jonsson	Gedai	Suchodolski	
H1	Poznań vidéke	1018a	1018–	1018/1020–	1015–	0–3 év
H2	Sochaczew	1011b	1008–1013	1001–	1000–1010	3–10 év
H3	Skåne	1018c	1013–1015	1008–	1000–1015	5–18 év
H4	Majków	1018a	1013–1018	1001–	1010–1020	5–17 év

5. táblázat: I. (Szent) István érméinek a kibocsátást követő „késése”, a Kárpát-medencén kívüli kincsleletekben Kenneth Jonsson, Gedai István és Stanisław Suchodolski nyomán. *Jelmagyarázat*: a: Suchodolski (1990) 172; b: *uo.* 166: 13. jegyzet; c: Jonsson (1988) 96; *t. p. q.*

Gedai Istvánnak a H1 keltezésére vonatkozó rendszerében a temetőelemzések és a külföldi kincsleletek tárgyalásán túl harmadik pillérként Györffy Györgynek a veszprémvölgyi görög apácakolostor alapítólevelére vonatkozó gazdaságtörténeti megjegyzései szolgáltak. Az 1001 után írott görög nyelvű alapítólevelében, amely Györffy György szerint 1015 előtt aligha keletkezhett, 48 szárberényi önállóan gazdálkodó családot nem „család”-nak (*familia*), hanem „füst”-nek (*kapnos*) neveztek meg, „ami e korban adózási műszó volt. Így nevezték a (bizánci) birodalomban minden szabad paraszt adóegységét, mely szerint a »füstpénz« (*kapnikon*) adót fizették.”²⁸⁷ Ez a szóhasználat Györffy György

hivatkozott rájuk: Grapzow (NÉM), Neustadt (NÉM): *Jonsson* (1988) 99; *Jonsson* (1990) 6. Mindez arra utal, hogy szükséges volna sort keríteni azon leletek kritikai kiadására, amelyek révén dönthetnénk a magyar pénzek külföldi kincsleletekben való szereplésével, főként pedig első fellépésével kapcsolatos kérdésekben!

²⁸⁶ Ilyen az a stroszki (LEN) kincs (*t.p.q.* 1004), amelynek „teljessége ugyancsak csekély példányszáma — 27 db — miatt vitatható.”: *Gedai* (1986) 92. Ez az érv önmagában nem helytálló, hiszen kicsi, bár az előbbinél nagyobb példányszámú kincsek a magyarországi anyagban is szerepelnek: a badacsonytomaji (Vé): 40 db, a tordai (ROM): 48 db és a dömsöd (Pe)-dabi: 51 érmét tartalmazó kincs. Egészen más a helyzet a brandsgárdi kincssel. Erre, a dániai Bornholm szigetén 1840-ben talált kincstre én hívtam fel a figyelmet abban a tekintetben, hogy akár a H1 Géza-kori pénzverésének példája lehetne — *Kovács* (1975) 263: 25. jegyzet; *Kovács* (1976) 130–131: 25. jegyzet —, de mivel ilyen magyarázata elutasításra talált, ettől visszaléptem. Ugyanakkor Gedai István csupán azt az érvet tudta felhozni az ilyen értékelése ellen, hogy „a brandsgárdi leletet már nem lehet ennyire figyelmen kívül hagyni, bár 1840-ben került elő, és teljessége vitatható. Mégis tény, hogy 152 db között István király CNH I. 1. [= H1] típusa az utolsó kibocsátás, és a végső értékelésnél ezt figyelembe kell venni.”: *Gedai* (1986) 92. Sajnos ezt követően a leletet többé nem vette figyelembe, s a későbbiekben a karlbergi (SVÉD, *t.p.q.* 1018) és a sochaczewi (= „zakrzewi”, LEN, *t.p.q.* 1011) kincseket említette a magyar pénzeket, jelesen H2 denárt tartalmazó legkorábbi leletekként: *Gedai* (1986) 93. A rudai (LEN) és a starczanowói (LEN) kincseket a kis példányszámú állományuk, a brandsgárdit (DÁN) pedig oly módon utasította el Kenneth Jonsson, hogy az „is so early that the Hungarian coin cannot possibly have been part of the original hoard.”: *Jonsson* (1988) 100; vö. *Jonsson* (1990) 7. Hasonlóan elutasító volt Stanisław Suchodolski is: „Die Zusam-

mensetzung des mehrmals zitierten Fundes von Brandsgaard auf der Insel Bornholm ist so untypisch [kiemelés – K. L.], dass auch er leider nicht in Betracht gezogen werden kann. Neben dem kompakten Münzensatz aus der Periode bis etwa 982 enthielt er einen italienischen des Kaisers Otto III. (996–1002), vier Otto-Adelheid-Pfennige (ab 991) und einen Obol von Stephan I. Es fehlen hier dagegen die üblichen deutschen Münzen aus den achtziger Jahren, die angelsächsischen Münzen jeder Art sowie die jüngsten skandinavischen Halbbrakteaten. Wenn der Inhalt des Schatzes nicht schon nach der Entdeckung geändert wurde, kann man vermuten [kiemelés – K. L.], dass der Besitzer nach und nach kleine Mengen des erworbenen Silbers dem Schatz zulegte.”: *Suchodolski* (1990) 172–173; *Suchodolski* (1992) 9.

²⁸⁷ „Márpedig a füstpénz (*fumarium*) az Árpád-kori Magyarországon a »szabadok denárai« (*liberi denarii*) adó másik neve volt. Mivel ezt Könyves Kálmán már megreformálta és Péter király előzőleg külön adót vetett ki, a füstpénz visszavihető István korára. István ezt minden bizonnyal bizánci hatás alatt vezette be... A füstpénz átvétele Bizáncból (Nyugaton általi egyenes adó ekkor nem volt!) csak 1018 utánra valószínűsíthető. A denáradó bevezetése valószínűleg István király tömeges denárverésével volt kapcsolatos. Kézenfekvő a feltevés, hogy a denáradó szolgált István pénzeinek elterjesztésére... Magyarországon is a várak és a vásárhelyek lehettek a pénz forgalomba hozásának helyei, s itt szerezhetette be a magát »szabadnak« tekintő adózó a pénzt... A denár megvásárlása a paraszti gazdaságban megtermelt tinó ellenében történhetett... Az a gazdasági és politikai rend, ami a denár adóként forgalomba hozatalát országszerte lehetővé tette, az 1010-es évek előtt nem alakult ki.”: *Györffy* (1973–74) 39–40; *Györffy* (1977) 276, 323, 336, 342; *Györffy* (1984) 824; *Gedai* (1986) 92–93. Ugyanígy *Zsótér* (1994); *Makk – Szádeczky-Kardoss* (1994) 112.

véleménye szerint az adózás e fajtájának egykorú magyarországi gyakorlatát bizonyítja, ez az új adófajta a korábbi terményadót válthatta fel, s bevezetésére bizánci hatásra csak 1018 után kerülhetett sor, amikor Bulgária bekebelezése után a bizánci birodalom Magyarország közvetlen szomszédja lett.²⁸⁸ Ezt a koncepciót Gedai István fenntartás nélkül átvette, holott ellene kifogások is állíthatók. Bizonytalan, hogy a vitatott korú²⁸⁹ veszprémvölgyi oklevélben a „család” és a „fűst”, a rab családok és a lovas szolgák megadóztatására utaló, megkülönböztető műszóként szerepelt-e, vagy pedig a királyi udvarban az oklevelet író görög egyházi férfiú használta bizánci terminológiát és a bizánci népies oklevelek nyelvét tükröző szöveg a magyar viszonyok ilyen megkülönböztetett jelzésére nem is alkalmas. Az utóbbit látszik ugyanis bizonyítani, hogy a Kálmán király elrendelte 1109. évi renovatióban, amely szó szerint tartalmazta az eredeti görög szöveget is, az azt követő latin fordítás mind a szóban forgó *kapnost*, mind pedig a *familiát* egyaránt *mansió*nak adta vissza!²⁹⁰

Bizonytalan továbbá, hogy ez az 1018-tól az 1020-as évekig keltezhető, viszonylag korai adat országosan kiterjedt gyakorlatot takar-e az adóztatásban. E bizonytalanságot csak fokozza, hogy a pénzadó előtt, Magyarországhoz hasonlóan ugyancsak terményadózó Bulgáriában, a szomszédságnál jóval szorosabb kapcsolatot jelentő 1018. évi bizánci hódoltatás után sem változott meg egy csapásra a helyzet, s a pénzadót csak Paphlagoniai Mihály császár (1031–1041) vezette be.²⁹¹ Ha tehát 1018-ban Bizánc magyar szomszédává válása meg is teremthette a bizánci pénzadó, a füstpénz (*kapnikon*) közvetlen átvételének lehetőségét, ebből azonnali átvételre kényszerűen nem kell következtetnünk. Ha pedig a pénzadó bevezetése Magyarországon is a bulgáriaihoz hasonlóan késett volna, akkor mikor kezdte volna veretni I. (Szent) István király a H1-et? Ráadásul ha a bebizonyosodna, hogy a veszprémvölgyi alapítólevélben ránk maradt egyetlen adat mögött 1018–1020 táján valóban a füstadó országos kiterjedtsége húzódtott meg, akkor ez a dátum nem *terminus post queme*, hanem *terminus ante queme* lenne a H1 kibocsátásának: ugyanis éppen Györffy György érvelése nyomán feltételezhetjük, hogy már jó néhány évvel korábban veretni és terjeszteni kellett volna a H1 denárt ahhoz, hogy 1015 után valamikor, Szárberény falucskában már oklevélbe rögzített gyakorlatként ne terményben, hanem pénzben követelhesse a veszprémvölgyi apácakolostor az adót.²⁹²

Összefoglalásként megállapítható, hogy Gedai István széles körű és újszerű bizonyító anyagának vizsgálati eredményeit logikusan felépített rendszerben összegezte, s a H1 késői, 1020 táján történt kibocsátását feltételező elméletét az általa ajánlott módszereken túl, másokkal sem jobban bizonyítani, sem cáfolni nem lehet. Ellenvetéseim azonban elméletének mindhárom pillérét — a régészeti temetőelemzéseket, a külföldi kincsleletek értékelését, valamint Györffy Györgynek a füstpénzre vonatkozó nézeteit — is érintették, s azt hittem, hogy kikényszerítik a tételes cáfolatot. Mindenesetre Gedai István a könyvének megjelenését követő cikkeiben,²⁹³ s a legújabbban is csupán megismételte állításait,²⁹⁴ amelyek részletesebb kifejtésére csupán könyvének ismertetésében írott bírálatomra készített válaszcikkében vállalkozott, a „három pillér” közül az elsőre vonatkozólag a következőket rögzítve:

„Sajnos csak olyan temetőnk van, amelyben István pénzei közül kizárólag a CNH I. 1. [= H1] fordul elő. Kivétel a rácalmási temető, amelynek egyetlen pénze a Dbg. 1706a [= H2], s mint egyetlennek nincs összehasonlítási, viszonyítási lehetősége.²⁹⁵ Szinte valamennyi temetőnkben van egy érem nélküli középső rész, amely körül — „gyűrűkben” — időrendi sorban találhatók a pénzek. Tény, hogy nem

²⁸⁸ Györffy (1977) 342; Györffy (1984) 823–825.

²⁸⁹ Vö. Kovács (1988) 296: 103. jegyzet; Kovács (1988a) 691–692: 73. jegyzet; továbbá ld. 227–228. jegyzet! Györffy György a kolostor alapítására tárgyalta ugyan az 1009. évet, de végül is az 1018 tájára tette, s utalt arra, hogy „egy 1009 körüli alapítás feltevése Imre herceg házasságának idejével sem egyeztethető, amit 1015-nél korábbra nehezen lehet tenni.”: Györffy (1977) 323. Az 1020-as évekre keltezte Imre házasságát: Kristó – Makk (1995) 45.

²⁹⁰ Vö. Kovács (1988) 296: 104–106. jegyzet; Kovács (1988a) 691–692: 74–76. jegyzet. Pedig éppen ő, aki a feltevés szerint éppen ezt az adót reformálta meg — vö. 287. jegyzet — a görög szövegből is megérthette, valamint a joggyakorlatból igazán ismerhette is volna annak görög nevét, s a *kapnos/kapnikont fumariumra* fordít(tat)hatta volna!

²⁹¹ Györffy (1977) 342–343.

²⁹² Kovács (1988) 296–297; Kovács (1988a) 691–692.

²⁹³ Pl. Gedai (1987a) 10–11; Gedai (1987b) 10–11; Gedai (1987c) 11–12; Gedai (1989) 101.

²⁹⁴ „László Kovács faßt die von mir aufgestellte Chronologie — reichlich vereinfacht — als eine auf drei Pfeilern gegründete Theorie zusammen, die er, wie er schreibt ist, ins Wanken gebracht hat. Ich konnte dieses Wanken weder aufgrund der Argumente in seiner Artikeln noch der numismatischen Literatur empfinden und sehe so auch keinen Grund, meine frühere Datierung zu verändern.”: Gedai (1995) 320.

²⁹⁵ Természetesen 1988-ban Gedai István még nem tudhatott arról, hogy az 1992-ben, sőt e sorok írásakor is még befejezetlen feltárású temetőben a 72. sír átlukasztott H2 denára mellett a 604. sírban Péter H6 és I. András H8, végezetül a 629. és 642. sírban 1-1 I. András H9 jelzetű ép, ill. átlukasztott denára látott napvilágot: B. Horváth – Bóna (1993), valamint az újabb adatok az ásatók szíves szóbeli közléséből, amelyet ezúton is megköszönök. Gedai István logikájával a H2 ugyancsak Péter vagy I. András uralkodásához közel vagy alatt kerülhetett volna a földbe (ami akár igaz is lehet!), vagyis kibocsátását sem I. (Szent) István koronázására, hanem uralkodásának 2–3. évtizedére sejtette volna, ami viszont minden eddigi feltételezésnek nyilvánvalóan ellentmondana!

bizonyítható az István pénzeket is megelőző (megelőzni látszó?) érem nélküli temetőrész évszámokban is kifejezhető kora. Bizonytalan a halotti obulus adásának kezdete, bizonytalan a pénz sírba tételének keltezése és bizonytalan a forgási ideje. Mégis figyelembe kell venni mindezeket az adatlehetőségeket, ha mégoly bizonytalanok is, mert a sok bizonytalan, ám egy sem ellentmondó (!) adat összességében nagyobb valószínűséggel adhat számunkra elfogadható bizonyítékot.²⁹⁶ A 11. századi pénzeket tartalmazó temetők első használati ideje ugyan bizonytalan, de élesen elkülönül a 10. századi, leletekben gazdag temetőktől.²⁹⁷ Még ha a 10. század végére is keltezzük a 11. századi pénzes temetőket, akkor sem valószínű, hogy István uralkodásának elején már az egész érem nélküli középső rész betelt, és megkezdődött az István-pénzek sírba tétele.²⁹⁸ De viszonyíthatjuk a Salamon- és László-pénzek gyűrének »vastagságát« és egymástól távolságukat az István- és Péter-pénzek egymástól távolságához,²⁹⁹ s akkor joggal tételezzük fel, hogy ha az István-pénzek a király uralkodásának elején sírba kerültek volna, akkor az István-pénzek gyűréje vastagabb lenne. Az István-pénzeket megelőző római pénzek talán azt tételezhetik fel, hogy a pénz sírba tételének szokása vagy kialakulása korábbi, mint a CNH I. 1.³⁰⁰ Nem tisztázott a majs temető kerek kis lemezének szerepe, de — a nagyharsányi leletben lévő hasonló lemezek alapján³⁰¹ — joggal tételezhetjük fel, hogy a pénzekkel összefügg, és ebben az esetben a római pénzekkel azonos szerepet tölthetett be.³⁰²

A „második pillér”, a kincsleletek kérdésében két részre osztotta a választ, ezek közül a külföldiekkel illetően csupán általánosságban nyilatkozott,³⁰³ a belföldiekre vonatkozó megjegyzéseire pedig alább térek ki.³⁰⁴ A „harmadik pillér”, a füstadó további vitáját álláspontja fenntartása mellett szűk-

²⁹⁶ Véleményem szerint nem adhat, s hogy ezt Gedai István sem gondolta át, azt az idézetben következő, homályos értelmű mondatai jelzik, vö. *Gedai* (1988) 694.

²⁹⁷ *Gedai* (1988) 694. Itt minden bizonnyal arra gondolt, hogy a magyar érméket is tartalmazó köznépi temetők használatbavételi ideje temetőként (falvanként) más és más volt. Ugyanakkor éppen a köznépi temetők jellegzetessége az, hogy amennyiben van szegényes leletanyagukban a gazdagabb 10. századi temetőkéhez hasonló leletanyag, azt rendkívül nehéz vagy nem is igen lehet évtizednyi pontossággal keltezni: pl. ki gondolná, ha nem egy, sajnos jelzetre nem meghatározható I. András érme tanúsítaná, hogy a magyarhomorog (HB)-kónyadombi csontlemez íjat és 1 nyílcsúcsot tartalmazó 25. sír már a király korából való vagy hogy az I. (Szent) István–I. András pénzes sírok közvetlen környékén íjjal, nyílcsúcsokkal, tegezsek, csikózáblával stb. is ellátott halottak nyugodtak: 80–81, 103, 323. sír; vö. *Kovács* (1997a). Ugyanezen köznépi temetők másik jellegzetessége, hogy a megszokottan egyszerű leletanyagukat a pénzek feltűnése előtt nem lehet évtizednyi pontossággal sem keltezni, tehát nem állapítható meg, hogy a pénzes sírsávok gyűréjébe fogott érmenélküli rész mekkora időszakot ölelt át, vö. Bóna István és Kiss Attila vitája a Majs (Ba)-Udvari-rétek lelőhelyű köznépi temető érmenélküli és érmés temetkezéseinek kronológiájáról: *Bóna* (1984); *Kiss* (1990); vö. *Kovács* (1984) 274–276; *Kovács* (1985) 208–220.

²⁹⁸ Ezen valószínűleg azt érthette, hogy ha a 10. század végére keltezzük is a köznépi temetőknek 11. századi pénzeket nem tartalmazó érmenélküli középrészét, akkor sem valószínű, hogy ez I. (Szent) István uralkodásának elején már betelt volna, s a következő, az első „gyűrűt” alkotó temetkezésekbe már I. (Szent) István érméi is bekerültek volna.

²⁹⁹ Ezt két okból sem tehetjük meg: 1. egyenlő időtartamú temetkezés mellett a belsőbb gyűrűk szélessége (és nem vastagsága!) mindig kisebb volt, mint az őket övező külsőké. Az I. (Szent) István érméivel jelzett sáv/gyűrű időtartamának meghatározása viszont azért nehéz, mert nem tudjuk, hogy a H1 kiverését mikor követte a pénz országos elterjedése, majd ezt a halotti obulusadás helybeli megjelenése. Első királyunk utódait illetően viszont már magától értetődőnek tekintjük, hogy egyetlen vagy első érméjüket közvetlenül a trónra lépést követően bocsátották ki, s mivel a halotti obulusadás akkor már elterjedté vált, a forgalomba hozott érméjük azonnal sírba is kerülhetett. 2. I. (Szent) István H1 típusú vereteit illetően a vegyes többpénzes sírleletek (82. táblázat) alapján nyilvánvaló, hogy azok legalább még I. András első, H8 típusú vereteivel

együtt a forgalomban maradtak. Igazán tehát az sem dönthető el, hogy pl. a halimba (Ve)-cseresi egyetlen H1 denár még I. (Szent) István korát vagy már Péter–Aba–I. András uralkodási idejét jelzi-e? Vajon az utóbbi, vagyis az 1038–1046/1050 táján történt földbekerülése esetén a Gedai István által ajánlott 1015 táján kezdeni vélt kibocsátását nem kellene ugyancsak egy évtizeddel 1025 tájára módosítani? Mindenesetre a nem egyetlen, hanem 29 I. (Szent) István denárt tartalmazó magyarhomorog (HB)-kónyadombi érmés temetőtérkép ismeretében — vö. *Kovács* (1989–90) 70: 5. á. — sem lehet megállapítani, hogy melyik év, évtized táján tettek először a temetőhöz tartozó falu lakói H1 denárt a sírba, vagyis az itteni nagyszámú sírmellékletből sem lehet a H1 forgalomba hozatalának dátumára következtetni!

³⁰⁰ Az elhamarkodott fogalmazás természetesen nem a pénz sírba tételének szokására, hanem a halotti obulusadására vonatkozik, de még így sem állja meg a helyét, ugyanis a római érmék sírmellékletként minden bizonnyal ékszerként jelentek meg a 10. századi magyar köznépi temetkezésekben, s halotti obulusként eltemetett példányaik sírba helyezése finomra éppen olyan nehezen keltezhető, mint a 10. századi idegen érmék hasonlóképpen mellékelt darabjaié, vö. *Kovács* (1989) 167–168. Az azonban nagyon valószínű, hogy mindjűnk mellékletül adása megelőzte a H1 forgalomba hozatalát.

³⁰¹ E lemezeket nem annyira kincsleletbeli párhuzamokkal, hanem sírleletbeli megfelelőikkel kell egyeztetni, vö. *Kovács* (1989) 163–165.

³⁰² *Gedai* (1988) 694–695.

³⁰³ „A külföldi kincsleletek értékelésénél kétségbe vontam néhány korai lelet hitelességét. Ez valóban önkényesnek tűnik, de feltűnő, hogy az igen nagy példányszámú leletek mellett néhány csekély példányszámú van, s ezek a múlt században kerültek elő, amikor kevesebbet törődtek a leletek teljességével; így tehát ez joggal vonható kétségbe. S éppen ezek a magyar pénzít is tartalmazó leletek a koraiak. Egy lelet földbe kerülésének meghatározása rendkívül nehéz és bizonytalan. Ugyanis pontosan csak azt az évet lehet meghatározni, ami előtt nem rejtették el (A leletben előkerülő pénzek utolsó kibocsátójának első uralkodási éve.) Ám, hogy ezt az évet még hány év, vagy évtized követte, azt meghatározni lehetetlen.”: *Gedai* (1988) 695. A fentiekben a „korai” kitétel nem a kincslelet korára, hanem az elsősorban 19. századi előkerülési idejére vonatkozik.

³⁰⁴ Vö. II/2.3. fejezet.

ségtelennek tekintette,³⁰⁵ holott időközben Gerics József és Ladányi Erzsébet elfogadta az erről általam írottakat.³⁰⁶

A magyar pénzverés kezdeteinek kérdésében több külföldi állásfoglalás is született jelezvén, hogy az új leletek és elméletek nyomán kialakult zavaros állapot a nemzetközi kutatás érdeklődését is felkeltette. Kenneth Jonsson csaknem Gedai Istvánnal egy időben készített katalógusában szintén áttekintette I. (Szent) István király érméinek Kárpát-medencén kívüli leleteit, s Gedai István módszerével egyezően ugyancsak kizárta az értékelésből a három legkorábbi,³⁰⁷ s mivel 1018 utánra mindössze 2 apró,³⁰⁸ 1021 és 1022 utánra pedig 1-1 nagyobb kincset helyezett,³⁰⁹ a H1 kibocsátására csak az 1018–1020-as éveket javasolta.³¹⁰ A kialakult véleménykülönbségek tisztázásának igényével foglalt állást kérdésünkben Stanisław Suchodolski, de a rendkívül jelentős véleményéből most csupán a H1-re vonatkozó részleteket emelem ki. Eszerint I. (Szent) Istvánnak az általa 3 típusra (Su1: H3, Su2: H2, Su3a: H4, Su3b: H1) tagolt érmeverésében a 3. típust jórészt az H1 jelzetű obulusok képviselik, amelyeket ugyanott vertek, ahol a H2 típust, de nem egy időben vele, hanem később, mert a nagyharsányi (Ba) kincs 1010 körüli elrejtésekor a H1 és a H4 valószínűleg még nem volt forgalomban.³¹¹ E forgalom jellemzéséhez maga is alapvetőnek ítélte a tárgyalta érmetípusokat tartalmazó kincsleleteket, de ő sem tekintette értékelhetőnek a legkorábbi külföldieket, beleértve a brandsgárdit is.³¹² Állást foglalt 3. típusának két tagja, a H4 és a H1 időrendjével kapcsolatban is és pedig úgy, hogy saját korábbi nézetével szemben is a H4–H1 sorrend mellett döntött.³¹³ Szerinte a H2 és a H4 azonos átlagsúlya jelzi a H4 elsőbbségét a típus könnyebb tagjával, a H1-gyel szemben, s ugyanerre utalnak epigráfiai bizonyítékok is: a H4 körirataiban látható szabályos A és V betűk, amelyek a H1-nél gyakran háromszöggé egyszerűsödtek. Némileg hasonlóan Kenneth Jonsson és Gedai István feltevéséhez, a H4 denár kibocsátását 1010–1020, a H1 jelzetű kezdetét pedig néhány évvel 1018 elé keltezte.³¹⁴ Elsőként kísérelt magyarázatot adni a típusok váltására és azok ránk maradt példányai mennyiségi különbségére, erre a típusok tárgyalását befejezve térek majd vissza, de nem hagyhattam említés nélkül a H2 ismertetésének végén sem.

H2 denár (-): az egyelőre még igen kis példányszámban ismert denár³¹⁵ előlapján kettős vonalkörben +LANCEA•REGIS körirat, a belső vonalkörben pedig ruhaujjból ferdén felfelé nyúló kézfej szalagokkal

³⁰⁵ „Vitatja Kovács László a füstadó létét. E történeti kérdéssel nem kívánunk foglalkozni; elfogadtuk és elfogadjuk Györfly György véleményét.”: *Gedai* (1988) 695.

³⁰⁶ „Kovács László... kimutatta, a [veszprémi] L. oklevélben a kapnosz csak egyszer fordul elő, a familia = család pedig kétszer. Ennek az oklevélnek a Kálmán-kori latin szövege mind a két kifejezés helyett a *mansio* terminust használja. Nem lehet tehát egy görög átvétellel magyarázni és általánosítani *füstpénz*kénti feltételezett értelmezését, miként ezt Györfly tette.” *Gerics – Ladányi* (1990) 10–11. Mindehhez hozzáfűzte: „Györfly (1977) 342. szerint a füstpénz, a *kapnikon* önálló termelői egységekre vonatkozott Bizáncban. Osztva Kovács László erre vonatkozó bírálatát... meg kell jegyeznünk, hogy Magyarországon István uralkodása idején ilyen adózó réteg még nem tételezhető fel.”: *Gerics – Ladányi* (1990) 14: 36. jegyzet.

³⁰⁷ „Two of the hoards with a *t.p.q.* prior to 1018 are very small (less than 30 coins documented) and one (Brandsgård) is so early that the Hungarian coin cannot possibly have been part of the original hoard... The Hungarian coin in the Brandsgård hoard no doubt represents a stray find which is not connected with the coins in the hoard. The dates of the first three hoards are thus not decisive.”: *Jonsson* (1988) 100; *Jonsson* (1990) 7.

³⁰⁸ Az ide sorolt leletek közül a karlbergi (SVÉD) eleve kiesik, mert abban H2 és nem H1 került elő, vö. *Suchodolski* (1990) 169: 25. jegyzet, a 210+ példányos grapzowi (NÉM) szintén, mert csak néhány érméjét határozták meg, a megmaradt neustadti (NÉM) 12, s a Poznań vidékét (LEN) pedig 29+ példányával túl aprónak ítélte: *Jonsson* (1988) 99–100; *Jonsson* (1990) 6–7. A német leletek hiányoznak *Gedai* (1986) 70–93. felsorolásából.

³⁰⁹ Parlin (LEN) 119+ db, ill. Wielowieś (LEN) 433 db: *Jonsson* (1988) 99–100; *Jonsson* (1990) 6–7. A parlini kincs hiányzik *Gedai* (1986) 70–93. felsorolásából.

³¹⁰ *Jonsson* (1988) 100; *Jonsson* (1990) 7.

³¹¹ „Der Typ 3 [= H4 és H1], der hauptsächlich durch Obole representiert ist, war — wie es die Umschrift auf der Rückseite zeigt — in derselben Königsstadt geprägt, in der der Typ 2 [= H2] entstand. Im Hinblick auf wesentliche, schon genannte Unterschiede zwischen den beiden Typen ist es nicht möglich, dass sie gleichzeitig entstanden sind. Zusätzlich sprechen diese Unterschiede auch dafür, dass ein größerer Zeitraum die Tätigkeit der Münzstätte trennte, wodurch die direkte Tradition unterbrochen wurde: es unterliegt keinem Zweifel, dass die Münzen vom Typ 3 andere Menschen herstellten als die Münzen vom Typ 2. Es scheint sogar wahrscheinlich zu sein, dass in der Vergrabungszeit des Schatzes von Nagyharsány, d.h. um das Jahr 1010, die Münzen vom Typ 3 noch nicht existieren. Sie entstanden möglicherweise erst im nächsten Jahrhundert (1010–1020), man weiss aber nicht genau, wann.”: *Suchodolski* (1990) 172; *Suchodolski* (1992) 9.

³¹² Vö. 262., 278., 286. és 307. jegyzet.

³¹³ Részletesen ld. a H4 tárgyalásánál!

³¹⁴ *Suchodolski* (1990) 172; *Suchodolski* (1992) 9.

³¹⁵ A nagyharsányi (Ba) kincsben 1968-ban előkerült 42–44 H2 jelzetű denárból Gedai István 1986-ban megjelent monográfiájában csupán 40 példányt közölt (!), s még azt sem említette meg, hogy ezek közül 2 denár nem a kincs érmeállományával 1968-ban, hanem utólag, 1971-ben került az MNM É-be attól a Tóth Ferenc pécsi magángyűjtőtől, aki egymaga 4 példányra tett szert! A megszerzés bizonyítékait magam adtam közre együtt a kincs további 2 biztos és 2 valószínű H2 példányával együtt, amelyekről Gedai István ugyancsak nem adott hírt. Ugyanis a szintén Tóth Ferentől származott 41. H2 denár 1974-ben a Magyar Nemzeti Bank gyűjteményébe került, a 42. példány pedig közvetett úton jutott Tóth Ferentől jelenlegi tulajdonosa, Bujdosó Dénes nagykőrösi gyűjtő birtokába. A 43. példánynak csak a gipszmásolata őrződött meg az MNM É-ben, ezt Szécsi Endre budapesti gyűjtő engedte lemásolni; a halálát

jelzett, s a szélén három nagy ponttal megjelenített bojtos zászlóval díszített nyelvű szárnyaslándzsát (német terminológiával Flügellanze) tart. Hátlapján a külső vonalkör mentén +REGIA•CIVITAS körirat, amely egy ívelt vonalakkal mintázott, oromzatán négy ponttal díszített karoling templomképet ölel körül, az oszlopsora helyén a köriratra visszautaló RECI, RCI felirattal. A ritka denár több, feltehetőleg 3 verőtővének használatát lehetett bizonyítani.³¹⁶ Az ismert példányok többségét ügyetlenül körülnyírták, ezért a külső vonalkör egyiken sem fut sértetlenül körbe. A kevésbé körülnyírt, többségében az I. verőtővel készült denárokon az olló ugyan bele-belekapott a köriratba, de néhol meghagyta a vonalkörön kívüli sima peremszegélyt is, míg a jobban körülnyírt, II. verőtővel készült érmeiken a vonalkörnek már nyoma sincs, s a beljebb hatoló vágás a köriratot is megsértette. A nagyharsányi (Ba) lelet 17 épebb példánya alapján Gedai István 1.2665~1.27³¹⁷ g átlagsúlyt mért, továbbá a kiverési súlya: 1.33 g, finomsága 94.35% ezüsttartalomnak mutatkozott.³¹⁸ Saját méréseim ezt az átlagsúlyt végül is megerősítették, hiszen az összes, kevésbé körülnyírt példány átlagsúlyával

követően azonban a denár lappang. A 44. példány Emmert István mohácsi magángyűjtőtől jutott 1972-ben az MNM É-be, aki a nagyharsányi származtatást ugyan tagadta, de a valószínűsége mégsem hagyható figyelmen kívül. 1-1 további példány került elő 1976-ban a Bóna István és B. Horváth Jolán vezette ásatású rácalmás (Fe)-göböljárású temető 72. sírjából, valamint 1991-ben az akkor még építés előtt álló M1-es autópálya-szakasz nyomvonalát Tomka Péter vezetésével bejáró kutatócsoport terепbejárásán Lébény (GyMS)-Kaszásdombon, amelynek hitelesítésekor 1991-92-ben 10-11. századi magyar köznépi temető 91 síros részletét tárták fel. Magyarországról tehát összesen 46 H2 denár ismeretes, s ehhez csatlakozik még 2 külföldi darab: Sochaczew (LEN) környékéről, ill. a stockholm (SVÉD)-karlbergi kincsből: minderről részletesen Kovács (1994a) 363-370; Kovács (1995) 1075-1081. Ebben a munkámban a kincs 40 darabos állományába később besorolt 2 példányt tévesen szintén többletnek tekintettem, mert sem az MNM É leltárkönyvében, sem a cserékmányokon még 1994-ben sem (!) szerepelt feljegyzés arról, hogy ez a két érme, azaz a kincs L. 6./1975. leltári számú állományának a 24. és 36. alszámú darabja nem Kiss Attila 1968. évi közvetítése, hanem a Tóth Ferencel való 1971. évi csere útján került az MNM É gyűjteményébe. Tévedésemet a minden részletről tudó, a cseréket és közvetítéseket lebonyolító, de az adatokat nem közreadó Gedai István javította ki a maga verziójára: Gedai (1995) 320, 320: 9. jegyzet. Ugyanitt viszont a H2 egyik lengyelországi leletét megkettőzve, 1-1 sochaczewi és zakrzewi, s újdonságként egy mozgowói példányra utalt: Gedai (1995) 319. A valóságban azonban zakrzewi és mozgowói H2 jelzetű denár nem létezik, az egyetlen lengyelországi példány Sochaczew környékén látott napvilágot: Kovács (1995) 1080-1081.

³¹⁶ A nagyharsányi (Ba) kincselemben az érme valószínűleg három verőtőpárral vert példányai láttak napvilágot mind az elő-, mind a hátlapon jelentkező megkülönböztető jegyekkel. Az első és második verőtőpárt illetően az előlapon a lándzsát tartó csukló vékony, ill. duzzadt, a lándzsa két szárnya lapos rombusz alakú, ill. szakás nyílhegy alakot utánoz, s a belső ívelésű ruhaujj vonala az N betű szárához, ill. annak közepéhez tart. A hátlapon a kereszt talpához futó két tetővonal már korábban egyesül, ill. kettősen éri azt el, az oszlopsor helyén a felirat betűelosztása pedig R E C I, ill. R E C I. A feltehetően harmadik verőtőpárral készített denáron a fenti jegyek némiképp keverednek, a hátlapi oszlopsorban viszont csupán R C I áll. Ez az időközben elveszett denár minden bizonnyal ugyancsak a nagyharsányi kincsből jutott Szécsi Endre budapesti ügyvéd-magángyűjtő birtokába, akinek halála óta lappang, vö. Kovács (1994a) 365, 368, 368: 3. á. A többi példány közül a nagyharsányi kincsből utólag ismertté vált 2 denárt — 1-1 a Magyar Nemzeti Bank gyűjteményében és Bujdosó Dénes magángyűjteményében: Kovács (1994a) 365, 366: 1. á: 1, 6. ill. 366: 1. á: 2, 367: 2. á: 1. —, valamint az ismeretlen lelőhelyű (Mohács környéki vagy inkább nagyharsányi? — Kovács (1994a) 368, 366: 1. á: 3, 367: 2. á: 2. —, a lébény (GyMS)-kaszásdűlői — Kovács (1994a) 369, 366: 1. á: 4,

367: 2. á: 3. —, a stockholm (SVÉD)-karlbergi és sochaczewi (LEN) példányt az 1. verőtővel verték. A rácalmás (Fe)-göböljárású denár érmekepe még közöletlen.

³¹⁷ Gedai (1986) 51. Ugyanakkor munkájának katalógusában 1.22 g átlagsúlyt adott meg: Gedai (1986) 105.

³¹⁸ Gedai (1971); Gedai (1971a) 5-17; Gedai (1971-72); Gedai (1973) 71-77; Gedai (1974) 42-43; Gedai (1975); Györffy (1975); Káplár (1975); Kovács (1975); László (1975); Kupa (1975-76), 23-25; Kovács 1976; Györffy (1977) 152-157; Gedai (1977-78), 54; Gedai (1979) 2; Huszár (1979) 31: H2; Gedai (1980) 134; Gedai (1985) 170-173; Gedai (1985a) 305. Összefoglalóan: Gedai (1986) 37-54, 99-106; Gedai (1987a) 10-11; Gedai (1987b) 10-11; Gedai (1987c) 10-12. Áttekintően: Suchodolski (1990) 165, 165: 6-8. jegyzet; Suchodolski (1992) 3-4. Gedai István 17 példány átlagsúlyát mérve 0.9438-1.7 g közötti szélső értékeket kapott, 4 példány ezüstfinitomsági vizsgálata pedig 93.0-95.7% értékek közötti eredményt hozott: Gedai (1986) 51, 102. A fentieknek ellentmond, hogy a Magyar Nemzeti Bank múzeumába került példány — R. Nánássy Éva és Garami Erika szíves közlése szerint — csupán 64.5% ezüsttartalmú volt.

³¹⁹ Az ügyetlen s a belső vonalkört sem követő körülvágás miatt az érme alakja eltávolodott a körtől, s formájukat Gedai István két átmérő felvételével adta meg. A táblázatban a két érték átlagával dolgoztam, s a négy tizedesjegyre megadott súlyt is kettőre kerekítettem, hogy a H2 denárokat is beilleszthessem munkám rendszerébe. Meg kell említenem, hogy sok denár pereme egy részén feltétlenül körülvágott, a többi részén pedig ráhagyás maradt rajta. Ezeket kénytelen voltam a kevésbé körülnyírtak közé (6-7. táblázat: A) sorolni. Mint a többiekét is, a H2 típus példányainak átmérőjük és súlyuk szerinti csoportosulását még az *al marco* verési eljárás gyártmányainak egyedi súlyeltérései is befolyásolták.

A H2 körülvágásának okát nehéz megmagyarázni, mert a különböző verőtővel készült érmecsoport darabjait körülnyírták, de nem egyenlő mértékben (vö. 6-7. táblázat). Kezdetben arra gondoltam, hogy a körülnyírást a pénzforgalom számára alkalmasabb obulus-súlyhoz való közelítés okozhatta: Kovács (1975) 272; Kovács (1976) 144. Ötletemet Stanisław Suchodolski elutasította: „Mann kann jedoch L. Kovács nicht zustimmen, dass es hier um die Anpassung an die Norm des Obols gehe. Das Gewicht des beschnittenen Denare ist nämlich noch wesentlich höher, als das der Obole.”: Suchodolski (1990) 175; Suchodolski (1992) 11. Már ez az érve sem volt elfogadható, hiszen a pl. 2. verőtővel készült csoport 14 érméjének súlya a 0.8 g obulus-átlagsúlyhoz viszonyítva az alábbi módon oszlott meg: obulusnak túl nehéz volt 7, a legnehezebb és az átlag között 5, nagyjából az obulus átlagsúly körül 1 és végül annál könnyebb 1 db: Kovács (1975) 272; Kovács (1976) 144. A legújabbban Gedai István inkább a magam véleményéhez látszott közelíteni: „Im Zusammenhang mit dem Münzfuß und dem Gewichtsverhältnissen soll hier auch eine früher beobachtete, jedoch nicht pub-

ugyanazt az értéket kaptam, míg az épnék tekinthető példányoknál 1.30 g jelentkezett³¹⁹ (6. táblázat, 1. tábla 14, 2. tábla 1–2³²⁰).

átm/ mm	ép				A										B							
	I. verőtővel				I. verőtővel				II. verőtővel				III. ver.		I. verőtővel				II. verőtővel			
	db	min/g	max/g	átls/g	db	min/g	max/g	átls/g	db	min/g	max/g	átls/g	db	átls/g	db	min/g	max/g	átls/g	db	min/g	max/g	átls/g
16.0																			1			0.56
16.5																			2	0.94	0.97	0.95
17.0																			2	0.80	1.08	0.96
17.5																			1			0.99
18.0																			2	0.90	0.93	0.91
19.0													1d	1.39					3	0.93	0.99	0.96
20.0					1			0.97	1			1.11			2e	1.01	1.26	1.13				
20.5					2	1.15	1.25	1.20	2	1.30	1.58	1.44										
21.0	1a			1.52	2	0.94	1.19	1.06	1			1.24										
21.5					7	0.95	1.71	1.31														
22.0	1b			0.90	4	1.21	1.70	1.41														
22.5					6	0.93	1.50	1.21														
23.0	1c			1.48	3	0.99	1.24	1.15														
23.5					1			1.06														
mind					26	0.93	1.71	1.23	4	1.11	1.58	1.31	1	1.39	2	1.01	1.26	1.13	10	0.56	1.08	0.91
össz	3	0.90	1.52	1.30	31 db	min/g	0.93	max/g	1.71	átls/g	1.27				12 db	min/g	0.56	max/g	1.26	átls/g	0.95	

6. táblázat: Az ismert H2 denárok adatai. *Jelmagyarázat:* a–d: Nagyharsányi (Ba) kincs: betűjelzés nélkül az MNM É példányai, továbbá a: Bujdosó-gyűjtemény, b: MNB-gyűjtemény, c: Ismeretlen lelőhely (volt Emmert-gyűjtemény MNM É), d: az egykori Szécsi Endre-gyűjtemény; e: Lébény (GyMS)-Kaszásdomb, Sochaczew (LEN). A rácalmás (Fe)-göböljárás denár adatait és a Stockholm (SVÉD)-karlbergi példány súlyát nem ismerem

Ez az átlagsúly sajátos pénzlábnak felelhetett meg, Györffy György szerint ez esetben a 408 grammos karoling fontból nem 240 (nehéz), hanem 320 (könnyű) denárt vertek,³²¹ míg Stanisław Suchodolski számítása szerint, együtt vonatkoztatva a H2 és a H4 típusra, ugyanabból a fontból 300 (könnyű) denár kiverése tételezhető fel.³²²

H2a denárváltozat (-): a manapság mindössze 3 példányban ismert altípus³²³ előlapjának körirata a H2 jelzetűével egyezően ugyan +LANCEA•REGIS, de sajátosan fordított állású, balra mutató alap-

lizierte Erscheinung erwähnt werden, wonach von 40 Dbg. 1706/a [= H2] Denaren 26 Stück mit dem einen und 14 Stück mit dem anderen Prägestock gefertigt waren... Das Durchschnittsgewicht beider Gruppen weicht voneinander ab. Im Zuge der Aufarbeitung des Themas wählten wir unversehrt erscheinende Exemplare aus, so ergab sich das Durchschnittsgewicht von 1.26 g. Es bestände aber auch die Möglichkeit, daß die hauptsächlich bei der mit dem 2. Prägestock gefertigten Gruppe beobachtete Umschneidung wissentlich erfolgte. Ohne weitere Schlußfolgerungen abzuleiten, teile ich hier die Durchschnittsgewichte beider Gruppen mit, alle (also nicht nur die unversehrten) Exemplare inbegriffen: es beträgt für die mit Nr. 1–26 bezifferten Stücke 1.21 g, für die mit der Nr. 27–40 bezifferten 1.02 g." *Gedai* (1985) 321.

³²⁰ A 3 érmekép a H2 típus 3 verőtővel készült 1-1 nagyharsányi (Ba) példányát mutatja be: 1. tábla: 14: 1. verőtő, 58/1872.1 (1:1:2), 2. tábla 1: 2. verőtő, 2: 3. verőtő, a Szécsi Endre-féle példány gipszmásolata

³²¹ Györffy (1977) 339.

³²² Suchodolski (1990) 169; Suchodolski (1992) 6.

³²³ 1. Hermann Dannenberg-féle rajz, 2. Svédországi ismeretlen lelőhely (stockholmi múzeum), 3. kelői (CSEH) kincs. Valójában ez az altípus volt hosszú ideje ismert, hiszen a típusjelző Dbg. 1706a számon egy H2a példány rajza szerepelt az egykori regensburgi W. Schratz-gyűjteményből Hermann Dannenberg érmekorpuszában újkori hamisítványként: „Diesem selben Könige [Heinrich II. (1002–1004, 1009–1014) – L. K.]

würde auch folgender Denar... 1706a... zuzuschreiben sein, wenn er ächt wäre. Obwohl er das nicht ist, war er doch der Abbildung werth, da er von guter Arbeit und wohl zum Irreführen geeignet ist." *Dannenberg* (1894) 684. Ugyanitt az 1. jegyzetben hozzáfűzte: „... Der Verwechslung von Regina civitas, der Stadt am Regen, mit regia civitas, der königliche Stadt, hat sich der Fälscher... schuldig gemacht..." Ferdinand Friedensburg úgy utalt az általa is hamisítványnak tekintett denárokra, „die entweder ausschliesslich zu Täuschungszwecken angefertigt sind, wie die Erzeugnisse Beckers, von denen einzelne sich als Geschichtsmünzen geben, der ebenfalls wie eine Geschichtsmünze aussehende falsche Regensburger mit LANCEA REGIS [Dbg. 1706a] u. a., oder aber auf missverstandenen Nachrichten, Abbildungen u. dergl. oder ganz unverständiger Erfindung berufen...": *Friedensburg* (1903) 349. Az említett Carl Wilhelm Becker (1771–1830) a gyűjtők számára ténykedő híres érmehamisító volt, vö. *Pinder* (1843); *Szentgáli* (1922a) 28. A második példányt a stockholmi múzeumban őrzik ismeretlen svédországi lelőhelyről, ezt Peter Berghaus közölte II. Konrád német király, majd császár (1024–1027–1039) 1025–1030 között Regensburgban kibocsátott pfennigeként, amelyet a király talán az ottani látogatásakor veretett, s uralkodói felségjogát a német királyi lándzsa érmeképével jeleníttette meg: *Berghaus* (1952–53) 61–62; *Gedai* (1982) 802. A harmadik példány az 1938 októberében a morvaországi Kelč község (CSEH) Strážne nevű határrészében napvilágot látott törtezüstkincshez tartozott, amelynek csak 268 érmés részletét közölték (*t.p.q.*:

vonaltól L betűvel. A belső körben a lándzsát tartó kéz nem a két kettős ív alól, az érmekép aljáról ferdén felfelé nyúlik ki, hanem egyértelműen ruhaujjból, s az érmekép közepéről kissé lefelé irányulva. A ruhának az alsó karra boruló, majd leomló szárnya, ill. az alsó karon 3 függőleges ráncjal jelzett gyűrődése jól látható. A lándzsát tartó kézfej előrenyújtott ujjakkal ábrázolt, a lándzsanyél alulról mintegy ráfut a tenyér felületére. A lándzsa képe fegyvertörténetileg is helyesen jelenít meg egy karoling/frank szárnyaslándzsát levél alakú pengével, s a köpűjén kétoldalt kiálló szárnyakkal. Utóbbiak közül a bal oldali szárny nem keskenyül s fut tovább a zászló második vagy második és harmadik szalagjában, mint a H2 példányokon, hanem a második és harmadik szalag közé nyúlva a maga természetes alakjában ábrázolt. A zászló nem öt,³²⁴ hanem csak négy szalaggal jelzett, s a szélét jelentő keresztirányú vonalka nem balra felfelé, hanem függőlegesen fut. A zászló szélére erősített 3 bojt (? , gömböcske?) nem a keresztirányú vonalkát követően ferdén, hanem függőlegesen helyezkedik el, alakja nem szabályos kerek pont, hanem szabálytalan, sőt a felső kifejezetten ellipszis alakú. Mivel a verőtő készítője a kézfej visszaadásának hűségére törekedett, a zászlót csak a tenyér fölött ábrázolhatta, ezért úgy jelentette meg, hogy csupán az alsó szélénél van a lándzsanyélre kötve, a felsőnél viszont a lándzsa vashegyére.³²⁵ A hátlap összképe teljesen elüt a H2 denárok lendületes, íves, Gedai István véleménye szerint, a honfoglalás kori magyar ötvösművészet hagyományait átörökítő megfogalmazásától.³²⁶ A körirat ugyan szintén +REGIA•CIVITAS, de a szókezdő + nem ék alakú poncokkal készült, hanem vésett, s a szárvégein kerek pontok ülnek. Az érmekép közepét elfoglaló karoling templomábrázolás teljesen egyedi.³²⁷ A tető nem homorúan, hanem domborúan ívelt, sarokdíszei nem felpalmettásan kihajlóak, hanem csak ferde oldalúak, az oromdíz ötszögű pajzsában a négy pont nem szabályos, s nem rendezetten elosztott, az ötszög melletti két keretelt mező belső felülete közepén ferde vonallal osztott, s nem sima. Az oszlopsort helyettesítő felirat R E CI betűelosztása pedig a nagyharsányi 1. verőtővel készült példányokéval egyező.³²⁸ A 3, köztük egy hiányos adatsorú, s legalább 1 körülnyírt példány adataiból egyelőre általános érvényű következtetést levonni nem lehet (7. táblázat, 2. tábla 3–5³²⁹).

átm/mm	A		B	
	db	átls/g	db	átls/g
17.0			1a	1.01
19.5	1b	1.18		
össz	1	1.18	1	1.01

7. táblázat: Az ismert H2a denárváltozati példányok adatai. Jelmagyarázat: a: Ismeretlen lelőhely (SVÉD), b: Kelč (CSEH) – Strážne. Az ismeretlen lelőhelyű, Hermann Dannenberg közölte regensburgi példány átmérője mintegy 21.0 mm lehetett, súlyát nem jegyezték fel

Az említett 3 példány közül a svédországi és a kelči talán azonos verőpárral is készült, ha viszont minden részletében hitelesnek tekintjük a Dannenberg-közölte rajzot, akkor az altípus második verőpárjával is számolnunk kell. A rajz szerint ugyanis az előlapon a körirati kereszt ékekből összeállított, a szókezdő L betű helyes állású ugyan, de függőleges szára egy nagy ponttal (?) átvert.³³⁰ Az érmekép

Adéla, Elten környéki grófnő /†1017/ Dbg. 1237/1556 típusú denára), s újabb, eddig még közöletlen érméit szerezte meg napjainkban magángyűjtőktől Jiří Sejbál és Tatána Kučerovská. Utóbbiak egyike volt a H2a denár; minderről részletesen: Katz (1939); Štěpánková (1957); Turek (1962); Kučerovská (1986); Kovács (1995); Kovács (1996a).

³²⁴ A kéz hüvelykujja vastagabb, mint a szalag szélessége, s egyértelműen csak a lándzsanyél megtámasztására szolgál. A továbbfutó sáv mindenképpen az ötödik szalag, amely az alsó bojt felé irányul.

³²⁵ „Auf dem Schaft ist das Lanzenblatt befestigt. Links davon hängt das gestreifte Fahmentuch herab, das in drei Quasten ausläuft. Das Fahmentuch ist auf der Münze ganz offensichtlich zu hoch angebracht. Eigentlich mußte es unterhalb des Lanzenblattes am Schaft befestigt sein. Hier hat der Stempelschneider jedoch die Hand wiedergegeben, so daß für das Fahmentuch zwangsläufig nur der Platz weiter oben übrig blieb.”: Berghaus (1952–53) 62.

³²⁶ Gedai (1986) 49–50.

³²⁷ Peter Berghaus II. Henrik császár (1014–1024) regensburgi veretét (DBG. 1103) tudta legközelebbi párhuzamaként megemlíteni, azonban annak a Dbg. 1706a hátlapi érmeképéhez véleményem szerint semmi köze, vö. Berghaus (1952–53) 61; Kovács (1975) 268, 271: 13. á. 1; Kovács (1976) 139, 141: Abb. 16. 1.

³²⁸ Vö. Kovács (1988) 280; Kovács (1988a) 682; Kovács (1994a) 371–372: 38. jegyzet.

³²⁹ A H2a denár 3 ismert példányát bemutató fényképek az összehasonlítást könnyítik meg. Az érme adatai: 2. t. 3: a Hermann Dannenberg-féle rajz (az érme őrzési helye ismeretlen), 4: Ismeretlen lelőhely (SVÉD), Stockholm, Kungl Myntkabinettet Statens Museum för Mynt-, Medalj- och Penninghistoria lt. sz.: 3861 (foto: Gunnel Jansson), 5: Kelč (CSEH), Ján Zbranek gyűjteménye, Ratibor (CSEH).

³³⁰ Hasonló a hátlapi körirat REGIA és CIVITAS szavait választja el, s az sem kizárt, hogy átlukasztást akart jelezni.

ruhaujjának, a kézfej ujjainak s a szárnyaslándzsának rajza sajátosan leegyszerűsített, a zászló csak három szalaggal jelzett. A hátlati érmekép tetővonala egyenes, sarokdíszei nem egyformák, az alattuk levő mezők szinte oszlopokká merevültek. A belső felirat R E C I elosztásának látszik. A megfigyelt különbségek természetesen a hevenyészett vázlatból is származhattak, de azt kizártnak tartom, hogy a rajzoló egy H2 típusú denárt akart volna megörökíteni.³³¹ A H2a lándzsaképe „tárgyszerűbb”, drapériája ruhaujjszerűbb, mint a H2-é, hátlati templomábrázolása pedig mintegy középúton van a H2 példányainak ívelt vonalrajza és a hagyományosan merev mintázatú német megfogalmazás között, de mindenképpen az utóbbiakhoz áll közelebb.³³² Ezt a félreismerhetetlen különbséget igyekeztem magyarázni annak feltevésével, hogy a H2a altípus „a magyarországiak utánverete oly módon, hogy verőtoveik készítői a német gyakorlathoz közelítették azok — számukra szokatlan — rajzi elemeit.”³³³ Ez a véleményem egyaránt talált elfogadásra³³⁴ és elutasításra,³³⁵ s volt, aki fel sem figyelt a H2 és a H2a különbségeire.³³⁶

A H2 denár értékelése: a H2–H2a denár értékelését megelőzően röviden érintenem kell érmeképeinek néhány sajátosságát.

Az előlapon ábrázolt lándzsa típusa a „szárnyaslándzsa” (Flügellanze). E régészeti szakkifejezés egy már a 9. században elterjedt lándzsafajtát jelöl, amely onnan kapta a nevét, hogy a köpűjéből kétoldalt egy-egy lemezke állt ki azzal a céllal, hogy a sebszélbe akadva meggátolja a lándzsahegy túl mélyre hatolását az ellenfél vagy annak lova, vagy a vadászott állat testében.³³⁷ Bár a szárnyaslándzsa köpűjéből alul, heraldikailag balra kiálló szárny gerincelt háromszögű túske alakjában az érmeképen jól felismerhető,³³⁸ szabatos megnevezése mindmáig nem vált kizárólagossá, holott mind a koronázási paláston,³³⁹ mind a H2 denáron ábrázolt magyar királyi jelvény csak így nevezhető meg egyértelműen.³⁴⁰ Ráadásul éppen azért, mert egy a használatból kiment, s időközben el is veszett magyar királyi

³³¹ Vö. Suchodolski (1990) 171–172, részletesen ld. 335. jegyzet; Suchodolski (1992) 8. E kérdéssel kapcsolatban tulajdonképpen korábbi véleményemet ismétélhettem meg, vö. Kovács (1994) 371–372: 38. jegyzet.

³³² Vö. Dbg. 13, 776, 825, 1404, 1671 stb.: Dannenberg (1876–1905); Kovács (1975) 266; Kovács (1976) 134–135.

³³³ Kovács (1975) 272; vö. Kovács (1976) 144; Kovács (1988) 281: 16a. jegyzet, 298.

³³⁴ Gedai (1980) 134; Gedai (1986) 106; Gedai (1989) 97.

³³⁵ A kelci példányt még nem ismerve, a másik kettőre vonatkoztatva fejtette ki Stanisław Suchodolski, hogy „im Hinblick auf den nicht ganz einwandfreien Ausführungsstil behauptet zwar L. Kovács, beide Exemplare seien nördliche Nachahmungen, solch eine Qualifizierung kann man aber nicht als zutreffend anerkennen. Wie bereits gesagt, entscheidet die Fundstelle nicht über die Herkunft. Wenn man dagegen die Qualität der Stempel betrachtet, so muss man zu dem Schluss kommen, dass sie nur wenig der Qualität der Stempel nachsteht, die als original anerkannt werden, und viel besser ist, als die zweifellosen Nachahmungen. Es ist auch möglich, dass das von Dannenberg beschriebene Exemplar in Wirklichkeit mit denselben Stempeln geprägt wurde wie die Denare aus Nagyarsány [azaz a H2 típus – K. L.], und die kleinen Unterschiede nur von den Ungenauigkeiten der Zeichnung kamen.”: Suchodolski (1990) 171–172; Suchodolski (1992) 8. Manapság már a svédországi ismeretlen lelőhelyű és a kelci példány ismeretében nem lehet vitás, hogy e példányok a H2 általam ajánlott H2a jelzetű önálló altípusát képviselik, amelyhez inkább, mintsem a H2-höz tartozott a dannenbergi példány is. A H2 és a H2a érmeképének különbségeit pedig nem a jó és a gyengébb, hanem a más kategóriával kell megjelölni! A felfogásommal ugyancsak ellentétes véleményt képviselő Egri János a saját felfedezésű egykori érmekép-szerkesztési módszer alkalmazását kereste vissza a H2, ill. a H2a érmeképein, s (a kelci /CSEH/ példány nem ismeretében) arra a megállapításra jutott, hogy a H2a ismeretlen svédországi lelőhelyű példánya „hiteles fellelő, hiteles, eredeti pénznek minősül; egyértelmű, tiszta, világos érmeképpel, csodálatos szerkesztéssel, ennek következtében tovább él Dannenberg álláspontja a »modern hamisítvány« beso-

rolást illetően: ezért feltételezni lehetne azt, hogy épp a dél-skandináviai lelet darabjának érmeképe szolgált hamisítási mintául a nagyarsányi érmékhez.”: Egri (1993) 16. Korábban már ugyanerre az álláspontra jutott, mert szintén a saját felfedezésű érmekép-szerkesztési módszer nyomait vizsgálva állapította meg, hogy a H2 érmeképei sajátosságosan különböznek I. (Szent) István H1 denára, sőt a kora Árpád-kori magyar pénzek érmeképeitől. „A fentiekben részletezett eredményeket összevetve, mérlegelve; továbbá azt, hogy a korai Árpád-házi pénzek között egyetlen olyan példány sem található, mely ovális előlapi érmeképben két középponttal — s pontokból szerkesztett hátlati érmeképpel bírna — arra enged következtetni, hogy a Dbg. 1706a [= H2] nem tartozik ezek sorába; vélhetően modern hamisítvány.”: Egri (1992a) 28. Ez a nézet elfogadhatatlan, mert megalkotója nem vette észre, hogy Hermann Dannenberg véleménye ugyanúgy a H2a változatra vonatkozott, mint saját elképzelése a dél-skandináviai lelet H2a példányát illetően! A H2 típus pedig nemcsak a hiteles 11. századi nagyarsányi kincsleletbeni darabjai, hanem a rácalmás (Fe)-göböljárású magyar köznépi temető 11. századi 72. sírjába mellékelte példány alapján sem tekinthető „modern” hamisítványnak.

³³⁶ Jonsson (1988) 95; Jonsson (1990) 3.

³³⁷ A lándzsátípusról: Kovács (1978–79).

³³⁸ A jobb oldali párja ugyanígy megformált, de a zászló második szalagjában végződik, ezért kevésbé megfigyelhető.

³³⁹ Felesleges óvatossággal fogalmazott pl. Gedai István e fegyverről úgy, hogy miután „lehetőség volt az eredeti koronázási palást vizsgálatára is, és ha nem is egyértelműen, de az állapítható meg, hogy István király kezében szárnyaslándzsa van.”: Gedai (1986) 54. A paláston I. (Szent) István és Szent István protomártír, a király védőszentje kezében egyértelműen szárnyaslándzsa van, a többi szentében viszont szokványos lándzsa. A lándzsaábrázolások jelentőségére még akkor utaltam, amikor a palást nem volt Magyarországon, vö. Kovács (1970) 328–331; Kovács (1970a) 134–138; ismételt, s részletesen: Kovács (1988) 281–282; Kovács (1988a) 677–679.

³⁴⁰ Gedai István nem érezte át az ábrázolás e részletének fontosságát, s azt mindenképpen kicsinyíteni igyekezett. Értékelésemet figyelemreméltónak nevezve a következőket fűzte

jelvényről lévén szó, amelynek alakja e korabeli ábrázolások alapján jól rekonstruálható és ritka kivételként konkrét írásbeli forrásadat is bizonyítja létét.³⁴¹ ill. a különböző műfajú források egymás adatainak hitelét éppen e részletek alapján erősítik meg, még egy numizmatikus részéről is rövidlátásnak bizonyul kijelenteni, hogy a lándzsa alakja a H2 denár érmeképét illetően másodlagos.³⁴² Azért kellett még egyszer visszatérnem a magyar királyi jelvény szárnyaslándzsa alakjára, mert szabatos megnevezésére a történészek többsége mindmáig nem törekedett.³⁴³

hozzá: „Ám meg kell jegyezni, hogy a korai pénzverésben, különösen, ha a publikációkhoz kissé kopott példányok álltak rendelkezésre, nem biztos, hogy a pénz lándzsaábrázolása alapján eldönthető a kibocsátó által használt lándzsatípus: azaz szárnyas vagy egyszerű köpűs lándzsa van-e a pénzen. Felismerhető viszont, ha zászló van a lándzsán.”: *Gedai* (1986) 36. Túlbonnyolított fogalmazásban tért vissza még egyszer a lándzsa formájára: a H2 érmeképén „szárnyaslándzsát vélünk felismerni. Bár — mint már említettük — nem tartjuk meggyőzőnek a lándzsatípus valóságábrázolását, azaz, hogy ennek alapján a magyar uralkodó királyi jelvényére — a lándzsára — szárnyaslándzsát mondjunk. Mégis utalnunk kell arra, hogy a magyar pénzverésben sem az ábrázolás, sem a körirat — különösen a XI. században — sohasem torzult, mindenkor pontos és szabatos volt [ami természetesen nem áll, — K. L.], így a [H2 — K. L.] lándzsája is lehet valóságú, azaz szárnyaslándzsa.”: *Gedai* (1986) 37. Nem véletlen tehát, hogy a H2 típusleírásában az előlapi érmeképről szólva csak a „középen zászlós lándzsát tartó kéz” említésére szorítkozott: *Gedai* (1986) 34. Hasonló véleményt korábban, egyéb állásfoglalásai mellett Györffy György is megkockáztatott: a koronázási paláston szerinte „az ülő királyalak jobbjaival egy köpűs lándzsát tart... Ami a lándzsa alakjára vonatkozó vizsgálatokat illeti, a kezdetleges ábrázolásokon nehéz formai sajátosságokat észlelni, s ha az egyik látszólag a szárnyas, a másik a köpűs lándzsák közé sorolható is, ezekből messzemenő következtetéseket nehéz levonni. Ilyen megkülönböztetésekkel a kézművesek bizonyára nem sokat törődtek.”: *Györffy* (1977) 156–157.

³⁴¹ Ademar Cabannensis (†1035) krónikája C-változatának szövegében a következő tudósítás őrződött meg: „Szent Brúnó pedig a hitre térítette Magyarország provinciát, s egy másikat, amelyet Russiának hívnak. Magyarország királyát, kit Gouznak hívnak megkeresztelte, és nevét a keresztségben megváltoztatva Istvánnak nevezte el, amit Ottó császár István protomártír évfordulóján a kereszteléskor kiválasztott. A királyságot pedig teljesen szabadon bírni átengedte, engedélyt adva neki a szent lándzsát hordani mindenütt, mint ahogy magának a császárnak szokása, és ereklyéket az Úr szögéből és Szent Maurítius lándzsáját átengedte neki saját lándzsájául [Gerics József fordításában: ...megengedte nagylelkűen, hogy királysága legyen (vagy: megengedte, hogy teljes szabadsággal királysága legyen), engedelmet adva neki arra, hogy mindenhol szent lándzsát hordoztasson, amint a császárnak szokása, és az Úr szegeiből és Szent Móríc lándzsájából saját lándzsáján való ereklyét engedett át neki.]. A fent említett király megparancsolta szent Brunónak, hogy a fiát is keresztelje meg, és azt a nevet adta neki, amely az övé is volt, az István nevet. És ehhez a fiához, Istvánhoz Ottó császár hozzáadta Henriknek, a későbbi császárnak nővérét feleségül (*Sanctus autem Brunus convertit ad fidem Ungriam provinciam, aliam que vocatur Russia. Regem Ungrie baptizavit, qui vocabatur Gouz, et mutato nomine in baptismo Stephanum vocavit, quem Otto imperator in natali protomartiris Stephani a baptisate excepit, et regnum ei liberrime habere permisit, dans ei licentiam ferre lanceam sacram ubique, sicut ipsi imperatori mos est, et reliquias ex clavis domini et lancea sancti Mauricii ei concessit in propria lancea. Rex quoque supradictus filium suum baptizare iussit sancto Bruno, imponens ei nomen sicut sibi Stephanum. Et ipsi filio eius Stephanus Oto imperator sororem Emerici, postea imperatoris, in coniugio dedit.*)”: Ademar Cabannensis: *Chronicon Aquitani-*

cum et Francicum lib. III., c. 31: Gombos (1937) I: 16. Vö. *Kovács* (1970) 327; *Kovács* (1970a) 132–133. Az idézett helyeken áttekintettem a tárgyalat forrás szavahihetőségéről kialakult korábbi véleményeket, s magam a hitelessége mellett foglaltam állást. Utóbb a C-változat hitelessége be is bizonyosodott, vö. *Kovács* (1988) 283; *Kovács* (1988a) 680. Részletes és mindenre kiterjedő bizonyítással élt: *Gerics – Ladányi* (1990) 3–4; *Gerics – Ladányi* (1991) 7–10; őket követve: *Kovács* (1994) 376, 377; 57. jegyzet; *Kovács* (1995) 1085, 1100: 73. jegyzet. Vö. 348. jegyzet!

³⁴² „Ismételten leszögezzük, hogy számunkra a lándzsa és annak szerepe a lényeges, formája másodlagos.”: *Gedai* (1986) 54. Kissé meglepő, hogy ezt még később is megismételte: „Részletesen foglalkozik Kovács László a lándzsa típusával. Fejtegetései logikusak, számunkra is elfogadhatóak, numizmatikai szempontból azonban érdektelen.” (sic! — K. L.): *Gedai* (1988) 695.

³⁴³ Néhány példa: Györffy György először csaknem szabatos meghatározást adott, miszerint „az érmeképen egy kéz szárnyas lándzsát tart, melyre zászló van erősítve, végén bojtokkal”: *Györffy* (1977) 156–157, később azonban a „zászlós lándzsa” megnevezésnél maradt: *Györffy* (1984) 763, vagy csupán lándzsát írt: *Györffy* (1983) 57, 56: 5. jegyzet. Kristó Gyula szerint „István legelső (a nagyharsányi éremleletből származó) érmén LANCEA REGIS 'a király lándzsája' körirat van, míg az érmeképen felbukkan a szárnyas (zászlóval ellátott) lándzsa. A koronázópaláston egy másik típusú (ún. köpűs) lándzsa ábrázolása látható — *Kristó* (1983) 56 —, később mintegy helyesbített: az érmekép „középen szárnyas lándzsát tartó kéz látszik.” *Kristó* 1993, 110; *Kristó* (1993a) 65, 62–63! Bertényi Iván egy helyütt a palást „lándzsá”-ját említette, s az Egbert- (Dunston-) féle koronázási ordóban szereplő bottal (*baculus*) azonosította: *Bertényi* (1978) 57. Másutt kifejtett véleménye szerint viszont „a magyar királyi hatalom jelvénye a 11. századtól a nyélre tűzött kereszt volt. Itáliában és általában Nyugat-Európában az egyszerű keresztet használták. A magyar királyok is ezt vették át, a 11. században készült koronázási palástra pedig rá is himezték.”: *Bertényi* (1983) 67. Székely György említette szabatosan a denáron látható „zászlós lándzsát (szárnyaslándzsát)”: *Székely* (1984) 925. Az érmén ábrázolt német eredetű királyi jelvényt Szegfű László is csupán lándzsának nevezte, a palást szárnyaslándzsájának leírását pedig feleslegesen terhelte meg az ún. budapesti viking lándzsa jellegzetes díszítőelemeinek sejtetésével: „A koronázási paláston maga az uralkodó tart jobb-jában egy aranyos, rövid köpűű, gerincétől szimmetrikusan ívelt (feltehetőleg a kor ízlése szerint szalagfonatokkal, akan-tuszokkal és palmettákkal díszített) pengéjű, ún. frank szárnyaslándzsát.”: *Szegfű* (1994a) 359. A tökéletesen más típusú budapesti lándzsáról: *Kovács* (1970) 323–326; *Kovács* (1970a) 127–131. A legutóbb Varga Mihály amatőr kutató foglalkozott a H2 érmeképeivel és sajnálatos hozzá nem értését tanúsítva állapította meg: „Kérdőjel a... [H2] sorszámu érmen levő zászlós lándzsa is. Nemcsak azért, mert a marokra fogott lándzsa a hűbériség jelképe, különösen a XI. század második felétől, de azért is, mert ez a zászlós lándzsa sehol sem szerepel az István király relikviái között. A koronázási paláston nyoma sincs a szárnyas lándzsának, ott egy köpűs lándzsát tart kezében a király.”: *Varga* (1995) 3. A palást alsó sávján ábrázolt szentek lándzsajelvényéről és I. (Szent) István, ill. védőszentje szárnyas-

Az előlapi érmekép lándzsájának fontos kiegészítője a nyelére kötött jellegzetes zászló, amellyel kapcsolatos ismereteimet önálló tanulmányrészletben foglaltam össze.³⁴⁴ Ugyancsak szükség volt a kézfej feletti motívumok magyarázatára is, amelyet felhőnek vagy a király ruhája ujjának véltek, vagyis az érmeképi ábrázolást a király lándzsát tartó kezének vagy az Isten keze által nyújtott lándzsajelvénynek tekintették. Magam széles körű összehasonlító anyag bevonása alapján az első lehetőség mellett döntöttem.³⁴⁵

Végül is a H2 típus magyar voltát illetően 1986 óta sem merült fel kétely, s a leletek szaporodása talán már véglegesen kizárta a kételkedés lehetőségét.³⁴⁶ Az érmeképek értelmezése is befejezéséhez közeledik. Az előlapi érmekép a körirattal egyezően kizárólag a király lándzsájaként magyarázható. Ez a zászlóval is ékesített szárnyaslándzsa I. (Szent) István egyik uralkodói jelvénye volt, amelyet a hasonlóval rendelkező III. Ottó császártól (996–1002),³⁴⁷ s nem II. Szilveszter pápától (999–1003) kapott.³⁴⁸ Az előlapi érmekép teljességgel önálló, öntörvényű alkotás: a korabeli német (bajor) pénzverésből, ahonnan a H1 analógiája alapján származtatni kívánhatnánk, I. (Szent) István ötvöse semmiképpen sem vehették át: a királyfej vagy mellkép nélküli, csupán a szárnyaslándzsát tartó kéz ábrázolására korlátozódó érmeképet, továbbá a kibocsátó király nevének az ábrázolt tárgy/jelvény megnevezésével való helyettesítését a kortárs német, cseh, lengyel pénzverésből nem kölcsönözhatték.³⁴⁹

Igen szemléletesen fogalmazta meg az előlapi érmekép jelentőségét Stanisław Suchodolski: „Az előlapi érmekép valóban szokatlan tartalmú és teljesen eltér a korabeli modellektől. A mezőben és a köriratban ugyanis csupán a koronázási jelvények egyike, a királyi lándzsa van előtérbe állítva. E tartalom annyira fontos volt a verető készítője számára, hogy úgy döntött, nemcsak uralkodó ábrázolására, hanem nevének megjelenítésére sem lesz tekintettel. Nem kétséges, hogy az érmekép a pénzt kézbevevő számára teljesen egyértelmű volt: ugyanis a lándzsának és a királyi székhelynek kizárólag egyetlen birtokosa volt, akinek mindemellett e tekintetben sem elődje, s magától értetődően ekkor még utódja sem volt.”³⁵⁰

lándzsájáról Kovács (1988) 281–282, 276: 1. á. és Kovács (1988a) 677–679. ismerete nélkül: Tóth (1997) 25–27.

³⁴⁴ Vö. IV/3. Függelék.

³⁴⁵ Vö. IV/3. Függelék.

³⁴⁶ Egyedül áll ebben a tekintetben véleményével Egri János, aki a H2a-t hiteles 11. századi veretnek, a H2-t viszont modern hamisítványnak jelentette ki, vö. 171. és 335. jegyzet.

³⁴⁷ Peter Berghaus már az általa feltételezett II. Konrád király (1024–1027) veretként közölt példány ismertetése kapcsán rámutatott, „durch die Darstellung und wörtliche Bezeichnung der deutschen Königslande kommt unserem Regensburger Pfennig [azaz a stockholmi múzeum H2a példányán – K. L.] eine wesentliche historische Bedeutung zu. Die deutsche Königslande begegnet wohl auch sonst auf deutschen Münzen des 11. Jahrhunderts, z. B. in Goslar, Magdeburg, Dortmund, Hiltagesburg und Aachen, niemals aber mit derart hervorsteckender Bedeutung.”: Berghaus (1952–53) 62.

³⁴⁸ A lándzsadományozást megörökítő forrás, Ademar Cabannensis (†1035) krónikája C-változatának, korábban 12. századi interpolációnak tartott részletében — ld. 341. jegyzet — maradt meg, s e beszámolót újabban hitelesnek ismerték el: Gerics – Ladányi (1990) 3–4; Gerics – Ladányi (1991) 7–10. Más vélemény szerint, éppen e részlet szorult még hitelesítésre, s ezt a H2 felbukkanása végezte el. Egyébként a lengyel és a magyar lándzsajelvény történetét igen részletesen áttekintő Johannes Fried az aacheni Liuthar-evangelium felajánlási képeinek értelmezése kapcsán arra a megállapításra jutott, hogy az I. (Szent) István és I. (Bátor) Boleszlóként ábrázolt két király vállán hordozott zászló, azaz „das geschulterte Kreuz und die ebenso am Lanzenstab oder Kreuzstab getragene Fahne sind das christliche vexillum triumphale; mit ihm sind also, ohne Heilige zu sein, die beiden Könige... ausgestattet — und zwar... vom Kaiser selbst. Statt eines »Lebensfahne« führen sie ein königliches Majestätssymbol. Otto aber konstituiert oder »verleiht« genau genommen damit keine Königsherrschaft; es liegt nicht ganz in seinem Belieben, ob und wen er zum König promoviert. Der Kaiser unterwirft auch keine Fürsten durch Königserhebung seiner Herrschaft, er bekundet vielmehr, daß er die mit Königsnamen, Krone und »vexillum triumphale« »Be-

schenken« für die vornehmsten Aufgaben eines christlichen Königs, der Teilhabe der Evangelienverkündung und Glaubensverbreitung, der Unterwerfung heidnischer Völker und der Errichtung christlicher Kirchen, für fähig erachtet. Er hat sie stellvertretend für die lateinische Christenheit als das anerkannt, als was sie durch eigene Leistung erwiesen: als Fürsten, in der Gemeinschaft der Könige aufzunehmen sind.”: Fried (1989) 129–136, az idézet: 138. Györffy György véleményét, miszerint a királyi lándzsa a pápától kapott felségjelvény volt, amely szuverenitást biztosított I. (Szent) Istvánnak a német birodalom igényeivel szemben — Györffy (1984) 763; vö. Györffy (1977) 156. — tehát a korábban általam újra felelevenített álláspont látszik kiszorítani: a lándzsa onnét származott, ahol vele egyező típusú, azaz karoling-frank szárnyaslándzsát használtak uralkodói jelvényként, ahonnan I. (Bátor) Boleszló lengyel herceghez (992–1025) is került császári ajándékként hasonló példány, s ahonnan úgy jutott el I. (Szent) Istvánhoz is az ereklyével megszentelt küldemény, hogy mindkét ajándékozási aktusról forrás is tanúskodik: azaz III. Ottó császártól, vö. Kovács (1970) 326–333, 337–338; Kovács (1970a) 129–140, 144–145; Kovács (1975) 264–268; Kovács (1976) 132–139; Kovács (1988) 276–283; Kovács (1988a) 674–681; Fried (1989) 129–136; Gerics – Ladányi (1991) 11–12.

³⁴⁹ Kovács (1975) 267–268; Kovács (1976) 136–139; vö. Berghaus (1952–53) 62.

³⁵⁰ „Das Gepräge der Vorderseite zeigt wirklich aussergewöhnliche Inhalte, die sich von den zeitgenössischen Schablonen loslösen. Im Feld und in der Umschrift wird eins der Krönungsinsignien — die königliche Lanze, in der Vordergrund gestellt. Diese Inhalte waren für den Hersteller des Stempels so wichtig, dass er sich entschieden hat, nicht nur die Darstellung, sondern auch dessen Namen nicht zu berücksichtigen. Es unterliegt keinem Zweifel, dass das Münzbild für den Empfänger ganz eindeutig war: es gab doch nur einen einzigen Besitzer der Lanze und der königlichen Residenzstadt, wobei er in diesem Charakter keine Vorgänger und natürlich auch noch keine Nachfolger hatte.”: Suchodolski (1990) 171; Suchodolski (1992) 8 (hevenyészett fordításban).

A hátlati érmekepet illetően e sorok írója visszalépett korábbi ötletétől, hogy az a király koronáját ábrázolja,³⁵¹ időközben azonban ez a vélekedés — az elfogadottnak tűnt templomábrázoláskénti magyarázattal³⁵² szemben — legalábbis a hazai szakirodalomban új érveket nyert. Annak idején Györffy György nagyon körültekintően fogalmazta meg, hogy vajon a H2 hátlati érmekepeül választott kápolnaábrázolást illetően a „verető készítője tudatosan módosította-e a kápolnát korona alakúra, amilyenhez hasonló egy püspöki veret koronaábrázolásán látható, vagy a magyaros palmettadíszet jelenítette meg, azt nehéz eldönteni, de az bizonyosra vehető, hogy István koronájára nem következtethetünk belőle. István koronájának egykorú képét az 1031-ben himzett ún. koronázópalást tartotta fenn. Ezen első pillanatra feltűnik, hogy nem egyezik a szent koronának sem alsó, sem felső részével. István koronája ui. egy drágakövekkel kirakott abronskorona volt... [mert az ő] korában ilyen volt a »koronadivat«, s így akárhol készült István koronája, ezt a formát kellett követnie. Többben a paláston ábrázolt korona bizonyító erejével szemben felhozták, hogy a paláston Gizellát és a szenteket is hasonló koronával ábrázolták. Ez ténylegesen csak azt húzza alá, hogy e korban ilyen uralkodói koronát használtak, és valószínűvé teszi, hogy Gizellának is hasonló koronája volt, mint Istvánnak. Meg kell itt jegyezni, hogy a középkori uralkodóknak általában nem csak egy koronájuk volt, és számolni kell azzal a lehetőséggel is, hogy István és Gizella számára Henrik szintén adott ajándékba koronát, minden jogi kötelezettség nélkül. Az ilyen »használati« koronákat azonban megkülönböztették a koronázási jelvénytől. István koronázásakor használt koronája csakis a pápa által adott felségjelvény lehetett.”³⁵³

Az utóbbi gondolatmenetet bővítette ki Gerics József és Ladányi Erzsébet tanulmánya, amelyben egyebek között éppen azt a kérdést tárgyalta a szerzőpáros, hogy „a pénzen ábrázolt korona miért tér el Szent István keresztpántos — vélt vagy valódi — koronájától, amelyet *corona latina*-ként említ a szakirodalom?”³⁵⁴ Megtalálta a király e második koronájának (az elsőt a H2 hátlati érmekepe mutatja),

³⁵¹ Az ábrázolás koronához való hasonlósága vitathatatlan, s egy olyan korabeli érmét találtam is, amelyen a H2 lándzsájával egyező kiemelt szerepben — eltérő formájú — korona van: ez Vicellinus püspök (1006–1014) Dbg. 944 típusú strassburgi denára: Kovács (1975) 268, 271: 13. á. 2; ill. rajta kívül ugyanazokkal az érmekepekkel, de koronás előlapján nem a püspökre, hanem II. Henrik német királyra (1002–1014) utaló körirattal, Dbg. 915: Kovács (1976) 141, 141: 16. á. 2–3. A hátlati feliratos mező RECI rövidítésének Regina Gisla feloldását — ld. 352. jegyzet — nehéz szívvel elvetve, 1975–76-ban azt a magyarázatot ajánlottam, „hogy a denár két oldalán a király a hatalmi jelvényeit, a lándzsát és a koronát ábrázoltatta”: Kovács (1975) 272; Kovács (1976) 145. Azt pedig akkor nem fűztem hozzá, bár a feltevésemből magából is következett: választása nem volt véletlen, hiszen a H2 denár éppen I. (Szent) István király koronázása, azaz újonnan kapott jelvényeivel történt felkenése alkalmával, 1000 karácsonya–1001. eleje táján került kibocsátásra. Nem volt elutasító e korona-magyarázatot illetően Györffy György, amikor úgy fogalmazott, hogy a hátlati érmekep kiválasztásakor „István szuverén királyságát hangsúlyozta, amikor nem a bajor hercegek templomát, hanem Ottó császár kápolnáját vette mintául. Ebből a kápolnából a pénzverő palmettaszerűen görbülő vonalakkal egy koronához hasonló építményt alakított ki.”: Györffy (1977) 154.

³⁵² Gedai István mutatott rá arra, hogy „a karoling templomban nem lehet koronát látni. Egyrészt szerkezete — orom, orom alatti felirat, a felirat alatt lépcsősorot jelentő vízszintes vonalak — a kor karoling templom érmeképeire utal, másrészt Istvánt a koronázási paláston egyértelműen nyitott, lilomos abronskoronával látjuk.”: Gedai (1986) 54. Magam is elfogadtam, hogy a templomábrázolás mellett szól a feliratos mező talapzata alatti, az egykori lépcsőt jelző vonalka: Kovács (1988) 284; Kovács (1988a) 682. Stanisław Suchodolski is oly mértékben ezt az álláspontot fogadta el, hogy a H2 hátlati érmekepet nem is magyarázta, azt többször is „Kirchengiebel”-nek nevezve: Suchodolski (1990) 168, 170, 171; vö. Suchodolski (1992) 6, 8.

Külön értelmezési nehézséget támasztott a templomábrázolás oszlopsorát helyettesítő RECI felirat. Kezdetben Gedai István is REGI-nek olvasta, s a pénzverőmester nevének (pl. REGINALD) rövidítésére gondolt: Gedai (1971a) 6; Gedai (1971–72)

25; Gedai (1974) 41. Magam más magyarázattal, a RE-GI azaz Regina Gisla rövidítésének vagy a REGI (’királynak’ – dativus) lehetőség felvetésével éltem: Kovács (1975) 268–270, 272; Kovács (1976) 142–143, 145; Gedai (1979) 2; legújabbban ez utóbbit fogadta el Gerics – Ladányi (1990) 8 (l. alább!). Már Dbg. 1706a (= H2a) stockholmi múzeumi példányának közreadója, Peter Berghaus is egy másik megoldás mellett voksolt: „Nicht einwandfrei ist endlich das REGI im Tempelgiebel zu erklären. Hat sich hier ein Münzmeister (REGInald?) verewigen wollen, wie die vielen anderen Münzmeister auf den älteren Regensburger Prägungen? Eine Wiederholung des Stadtnamens REGINA CIVITAS scheint mir vorerst einleuchtender zu sein.”: Berghaus (1952–53) 62. Később Gedai István, immár Wolfgang Hahn nyomán, ugyanezre a magyarázatra jutott, hogy a felirat RECI-nek olvasandó s ugyanúgy a verdehelyre utal (REGia Civitas) mint a körirat: Gedai (1976) 417–420; Gedai (1977–78) 54; Györffy (1977) 154; Gedai (1986) 49; a legújabbban ugyanígy vélekedett Stanisław Suchodolski is: „Eine zusätzliche Stärkung der monarchistischen Inhalte wurde durch die innen im Kirchengiebel untergebrachte Aufschrift: RECI erreicht, auf dem Platz, der bei den bayerischen Münzen für den Namen des Münzmeisters reserviert war. In diesem Falle hatten die Buchstaben wohl eine andere Bedeutung. Es kommt wahrscheinlich weder der Dativ vom Wort rex, noch die Abkürzung von RE(gina) GI(sla), wie es L. Kovács vermutete, in Frage. Eher geht es hier um die Wiederholung des Namens einer Stadt (RE[glia] CI[vitas]), ähnlich wie bei den älteren Münzen, die in Regensburg (RE), Eichstätt (EIHT), Augsburg (A.C.) oder Prag (PRA) geprägt wurden.”: Suchodolski (1990) 171; Suchodolski (1992) 8. E véleményhez magam is csatlakozom, mert az érme mindkét köriratában az C és G jól megkülönböztethető, s ennek figyelembe vételével a kis felirat csak RECI-nek olvasható.

Különlegesen egyedi véleményt jelentett Kállai Géza az a magyarázatkísérlete, hogy a szóban forgó érmekep magát a Géza nagyfejedelem által Székesfehérváron építtetett, s a Kralovszky Alán feltárta, centrális, négykaréjos alaprajzából rekonstruált Szent Péter-templomot ábrázolná, jobbára elutasításra talált, vö. Kállai (1987–88); és a vélemények, Kállai (1987–88) 68–71; Kovács (1987–88); Kovács (1988b).

³⁵³ Györffy (1977) 154–155.

³⁵⁴ Gerics – Ladányi (1990) 5.

a keresztpántos *corona latina*-nak (Bügelkrone) korabeli ábrázolását érmén, koronán, miniatúrákon és pecséten, és ugyancsak megtalálta a paláston ábrázolt harmadik, az ún., nyitott abroncskorona kortárs párhuzamait is, gyűjtése összegzésképpen megállapítva, „Szent Istvánnak is több koronaábrázolása maradt fenn. Ebből biztosan István-kori a dénár (Dbg. 1706a) és a paláston lévő korona. A *corona latina* — és különösen III. Ottó-kori — párhuzamai feltétlenül igazolják István zárt keresztpántos koronájának létét is. Az uralkodó felségjelvényévé tehát a korona és a lándzsa lett. Nem egyedülálló ez. Az *Annales Magdeburgenses ad 1030* tartalmazza II. Konrádnak a lengyel Mieszkóhoz intézett szavait: »Quid tibi regale ornamentum in corona et lancea deaurata.«³⁵⁵

Elfogadván az általam korábban felhozott párhuzamokat korabeli koronaábrázolás kiemelt érmekepi jelentőségére,³⁵⁶ a H2 hátlati ábrájának még két sajátosságára mutattak rá: 1. „a magyar dénár hátlapjának térben ábrázolt (!) koronája (az említett párhuzamokénál) határozottabb formát mutat: egyszersmind zárt ívelésű is,³⁵⁷ 2. „legalább két esetben az is kimutatható, hogy a korona pántján olyan feliratot alkalmaztak, amely egyáltalán nem készítőjére vonatkozott³⁵⁸... ezek az adatok analógiaként is megvilágíthatják a magyar dénár... koronája pántjának feliratát: REGI, vagyis az ábrázolás és felirat együttesen is megszólal: korona a királynak (dativus). Ezt a koronát pedig nyilván azért látják el a REGIA CIVITAS körirattal, mert az a koronázás pontosan meg nem állapítható, de mégis földrajzi értelemben vett helyére utal.”³⁵⁹ A legújabban Szigeti István a H2 érmekepeiben egyenesen a „Szent Korona-tan és az istentől való hatalom klasszikus jelvénye” megörökítését látta.^{359a} A hátlati érmekep kérdése tehát még nem véglegesen lezárt. Léven öntörvényű a H2 dénár előlapi körirata, érmekepe, miért ne készülhetett volna sajátos hátlapképe is?³⁶⁰

Nem tisztázódott véglegesen a H2 dénár kronológiája sem. Gedai István kezdetben 1000–1002 közé keltezte a lándzsás dénár kibocsátását,³⁶¹ majd pontosított véleménye szerint ezt a veretét „István koronázását közvetlen követően verték”,³⁶² de ekkor már sem a szertartás dátumát nem adta meg, sem e pénzverési folyamat hosszára nem utalt. Kitért azonban a H2 „emlékpénz” jellegét valló feltevés³⁶³ bírálatára, leszögezve, „hogy ebben a korban nem volt olyan »emlékpénz«, amely ne vett volna részt a pénzforgalomban.

³⁵⁵ Gerics – Ladányi (1990) 5–7; azaz: „mely királyi jelvény neked a korona és az aranyozott lándzsa”.

³⁵⁶ Gerics – Ladányi (1990) 7: Dbg. 915, Dbg. 944, vö. 351. jegyzet.

³⁵⁷ Gerics – Ladányi (1990) 7.

³⁵⁸ „Benzo szerint II. Miklós pápa (1059–1061) saját szobrát királyi koronával koronázta meg, amelynek alsó pántján ez volt olvasható: »Corona regni de manu Dei«, ill. »Diadema imperii de manu Petri«. Valamivel későbbi adatunk arról tudósít, hogy a VII. Gergelytől — a IV. Henrik idején élt — Rudolf ellenkirály részére adott korona felirata: »Petra (oder Roma) dedit Petro, Petrus diadema Rudolfo«.”: Gerics – Ladányi (1990) 8. Hasonló céllal korábban magam a numizmatika tárgykörében maradvány, Konrád burgundi király (937–993) Dbg. 968 típusú baseli denárát közöltem, amelynek CHVONRAEX köriratú érmekepén a király fején ülő abroncskoronában is szerepel a nyomtatékosító REX: Kovács (1975) 270, 271: 13. á. 3; Kovács (1976) 142–143, 141: 16. á. 4. Akkor elkerülte a figyelmemet a király Dbg. 966 típusú... REX körirat-maradványú másik baseli denára, amelyen a profilban ábrázolt királyfejen lévő abroncskoronában szerepel a REX.

³⁵⁹ Gerics – Ladányi (1990) 8. A REGIA CIVITAS köriratról ld. IV/2. Függelék.

^{359a} Szigeti István a H2 előlapi érmekepeiben a király lándzsáját látta: „egy felhőből kinyúló kéz tartja a király hatalmi jelvényét, a Szent Lándzsát, amelyet István III. Ottótól (a világ csodájától) kapott. Királyi méltósága elismerésének bizonyítékeként e lándzsával ábrázolják a koronázási paláston is.” A hátlati érmekepet kamelaukion típusú, azaz boltozatos korona ábrázolásaként magyarázta és a szent korona stilizált rajzának tekintette. A képet övező REGIA CIVITAS körirat „= királyi birodalom. A »civitas« szót sokan helytelenül fordították, és így többek között városnak írták. Ismert tény, hogy Szent Ágoston... fő művének címe: *De Civitate Dei*, amit soha senki nem fordított Isten városának, hanem Isten országának, azaz birodalmának.” Véleménye szerint az előlapi érmekep „a király lándzsája (és nem királyi lándzsa) = a király hatalma, amely Istentől van,

és így az égből, a felhőkből nyúló keze adja át.” A hátlati kép pedig „a király koronája = a királyi állam. Civitas, -atis, f. = állam... És hogy ez mennyire így van, ezt a tervező még egyszer kihangsúlyozta, amikor a korona abroncsában megismételte: RE CI = azaz REGIA CIVITAS... a hiányzó két betűcsoportot egy hosszú és egy rövid vízszintes vonalka jelzi az abroncs alatt és így ezek semmi esetre sem egy képzelte karoling templom lépcsőit”: Szigeti (1996) 74–75.

³⁶⁰ Egri János ezúttal is igen sok részletfinomságra figyelemmel lévő leírásában a hátlati érmekep szerkesztésének öt átpontolt alappontját vélte felismerni a körirat szövevényében és az oromdíz 4 nagy pontjában, s további 3 — a RECI E és C betűje között, és a 2 oldalsó „palmettában” lévő —, eredeti formájában maradt pontocskájában: Egri (1992a) 21–28. Elméletét téves végkövetkeztetése miatt azonban el kell utasítanom, vö. 335. jegyzet.

³⁶¹ Vö. Gedai (1971a) 17; Gedai (1973) 77; Gedai (1975) 252; 1001 körülként: Gedai (1985) 171, 173.

³⁶² Gedai (1986) 55; ugyanígy: Gedai (1989) 97..

³⁶³ Az ötlet Györffy Györgytől származott, aki szerint „a koronázás alkalmából vert denárról van szó, amely nem kereskedelmi forgalom számára készült, hanem az új király felségjogának hangsúlyozására.”: Györffy (1973–74) 38; „A lándzsás veret a koronázásra készült, a gazdasági forgalomban használt pénz [azaz a H1 – K. L.] kb. 1020 után.”: Györffy (1975) 287; „István király koronázási érme... nem jutott kereskedelmi forgalomba”: Györffy (1977) 336; ugyanígy: Györffy (1984) 825. Magam az ő véleményéhez csatlakoztam utalva arra, „hogy ilyen — részben emlékpénz jellegű — veretről egyáltalán szó eshet, azt II. Henrik (1002–1024) két — feltehetőleg mainzi — verete engedi meg (Dbg. 1185–1186), ezek egyik oldalán HE-INRICVS körirat és kereszt van, míg a másik oldalukra bizánci két császárt ábrázoló éremkép, ill. II. Hesám cordobai kalifa (976–1008) dirhemének képe került. E pénzék készítésére valószínűleg egy-egy nevezetesebb bizánci, illetve mór követjárás adta az okot.”: Kovács (1975) 272, 271: 13. á. 4–5; Kovács (1976) 144, 141: 16. á. 5–6. Ha talán nem elég világos fogalmazásban

Egyes kibocsátások éremképe vonatkozhat egy-egy eseményre, ez azonban nem jelenti azt, hogy a pénzforgalomban ne töltötte volna be ugyanazt a szerepet, mint az a pénz, amely nem kiemelkedő esemény alkalmával készült. A Dbg. 1706/a [= H2] denárban István első pénzét látjuk, amely közvetlen koronázása után készült ábrája — a lándzsa — a királyi hatalom jelvénye. Ennyiben tehát utalhat a koronázásra. Ugyanakkor forgalmi pénz is volt, noha nem volt olyan elterjedt, mint a CNH I. 1. [= H1]. Ennek azonban más, gazdasági oka volt.”³⁶⁴ Gedai István a továbbiakban kifejtette, hogy a H2 egyetlen keltezhető lelete, a *terminus post quem*et szolgáltató Bruno püspök (1006–1029) Dbg. 1025 típusú augsburgi denára alapján korhatározott nagyharsányi (Ba) kincs, 1010 körül kerülhetett a földbe, tehát eddig a H2 forgalomban volt.³⁶⁵ Később a kincselrejtés idejét 1006-ra módosította, tehát „a denárt ekkor még veretni kellett, vagy legalábbis forgalomban volt.”³⁶⁶ Kenneth Jonsson úgy vélte, hogy a nagyharsányi (Ba) kincset — amelynek legfiatalabb vereteként éppen a H2-t sejtette — 1008 táján rejthették el, a pénz verését pedig 1008–1013 között folytathatták.³⁶⁷

Stanisław Suchodolski a már említett rendszerező cikkében összehasonlította az I. (Szent) István vereteinek tartott típusok általános jegyeit,³⁶⁸ és a H2 jelzetű denára vonatkozólag a következőket állapította meg: a szóba jöhető típusok közül a legbiztosabb éppen a H2 kronológiája, mert az általa zártnak tekintett nagyharsányi (Ba) kincs, amelyet a legutolsó veretei alapján³⁶⁹ 1006 után, valószínűleg 1010 táján került földbe, sem az 1009 táján veretni kezdett bajor és sváb denárokból, sem Jaromír későbbi típusaiból egyet sem tartalmazott. Ebből viszont az következik, hogy a típust I. (Szent) István 1000-ben történt koronázása és 1010 között verethette a király.³⁷⁰

A verési idő pontosabb meghatározása Gedai István, a magam és Kenneth Jonsson álláspontjának ismeretében is nehéz feladatnak bizonyult, különösen miután elutasította utóbbinak a nagyharsányi kincs összetételére alapozott véleményét.³⁷¹ Stanisław Suchodolski úgy magyarázta e kincs létrejöttét, hogy egykori tulajdonosa a már összegyűjtött ékszerei, nemesfém-nyersanyaga és a koronázás táján forgalomba hozott H2 denárai mellé 1010-ig még idegen érméket is csatolhatott. Azért fogadta el a H2 típusnak a koronázás alkalmával megkezdett kibocsátását, mert csak akkor jelezte egyértelműen az ábrázolt és megnevezett LANCEA REGIS a méltóság magyar sorrendjében első, megnevezetlen királyi tulajdonosának személyét. Az uralkodó immáron király voltát hangsúlyozta a hátlapi REGIA CIVITAS körirat, valamint a templomhomlokzat érmeképében az ugyanerre utaló RE CI rövidítés is. Mivel pedig a jelenleg ismert három magyarországi H2 és egy-két külföldi H2a³⁷² verőtővel s alig pár heti munkával néhány tízezer denárnál többet amúgy sem verhettek ki, a kibocsátásra vagy egy menetben a koronázás táján került sor, vagy ezt az első a század kezdő évtizedében hosszabb szünet után akár még egy későbbi H2a kibocsátás is követhette.³⁷³

is, de itt arra akartam utalni, hogy az érmekép konkrét eseményhez, ill. tárgyhöz kötött, eltérően I. (Szent) István király többi érméjétől. Ez természetesen nem zárta ki pénzforgalmi szerepét, amelyet bel- és külföldi kincseletei, valamint hazai sírmellékletei meggyőzően tanúsítanak. A forgalmon kívüli „emlékpénz” ötletet tévesen kérte rajtam számon: *Gedai* (1986) 54; *Suchodolski* (1990) 171; *Suchodolski* (1992) 7.

³⁶⁴ *Gedai* (1986) 54.

³⁶⁵ *Gedai* (1986) 49.

³⁶⁶ *Gedai* (1989) 101; *Gedai* (1990) 17; vö. *Suchodolski* (1990) 174: táblázat.

³⁶⁷ A H2 3 kincseletével számolt, a *t.p.q.* adatuk sorrendjében: 1002: Zakrzewo/Sochaczew (LEN), 1006: Nagyharsány (Ba), 1018: Stockholm (SVÉD)-Karlberg. Hozzáfűzte, „The Nagyharsány hoard is of course the crucial one and the composition of the hoard suggest a deposit c. 1010 (or possibly shortly earlier). The Zakrzewo hoard would indicate an even earlier date of deposit, but the date is very uncertain since only a few of the coins have been described. The coinage of the LANCEA REGIS Type was evidently not large and only two dies were represented in the Nagyharsány hoard which suggests that the coinage had commenced only shortly before the hoard was deposited. However, the coinage probably continued for some time and the specimen in the Karlberg hoard — which must be regarded as Hungarian — would then represent a later stage.”: *Jonsson* (1988) 98, 101; *Jonsson* (1990) 5, 8. Megjegyzendő, hogy a H2-t tartalmazó, s legkorábban jelzett zakrzewói, valójában sochaczewi (LEN) – *Kovács* (1988) 280–281: 16a. jegyzet; *Kovács* (1988a) 677: 17. jegyzet; *Kovács* (1994a) 363–

370; *Kovács* (1995) 1075–1081. – kincs *terminus post quem*e nem az általa megadott 1002, hanem 1011: *Suchodolski* (1990) 166: 13. jegyzet.

³⁶⁸ Ennek ismertetésére a H3 tárgyalásakor térek ki, vö., *Suchodolski* (1990) 169–170; *Suchodolski* (1992) 7.

³⁶⁹ II. Henrik király (1002–1014) Dbg. 1074 típusú, 1002–1009 között vert denára: *Hahn* (1990) 83–84; Jaromír cseh herceg (1003–1011) *Fiala* (1895), a továbbiakban: F.VI.2 = *Cach* (1970) a továbbiakban C239–240. típus változata; Bruno augsburgi püspök (1006–1009) Dbg. 1025 = *Hahn* 142 típusú denára: *Hahn* (1990) 84–85; *Suchodolski* (1990) 170; *Suchodolski* (1992) 7.

³⁷⁰ „Der Schatz wurde also nach 1006, wahrscheinlich um 1010 vergraben, weil er sowohl keine bayerischen und schwäbischen Denare enthält, die seit 1009 geprägt wurden, als auch keine späteren Typen der Münzen Jaromirs. Daraus geht hervor, dass die Denare mit der Umschrift *Lancea regis* zwischen der Königs-Krönung von Stephan I. im Jahre 1000 und dem Jahr 1010 geprägt worden sein konnten.”: *Suchodolski* (1990) 170; *Suchodolski* (1992) 7.

³⁷¹ *Gedai* István véleményét úgy interpretálta, hogy a forgalmi kibocsátású H2 verése 1015 tájáig (?) tartott, a magamét úgy, hogy emlékpénzként a koronázásra készült az új király hatalmának és felségjogának kinyilvánítására vö.: *Suchodolski* (1990) 170–171; *Suchodolski* (1992) 7.

³⁷² Vö. 330. jegyzet!

³⁷³ „Der Ausstoss der Münzen von Typ [Su2 = H2] war also relativ sehr bescheiden. Wenn man die maximale Anzahl von 4 Stempelpaaren annimmt und sie hinsichtlich der Möglich-

Számomra ennek az egyébként logikus és elfogadható gondolatmenetnek két hibája van. Az egyik a H2a hiteles magyar kibocsátásnak való elismerése, a másik a H2 verési időszakának végének meghatározása. A H2a altípus érmekepeiben magam ugyanis nem a nem egészen kifogástalan kivitelezési stílus megnyilvánulásait láttam, hanem a megszokott német ízléshez való közeledését³⁷⁴ emiatt tekintettem, s tekintem továbbra is utánveretnek. Nem tartom szerencsésnek azt sem, hogy a H2 denár kibocsátási időszakának végét a nagyharsányi kincs összetételéből határozta meg, egyrészt azért, mivel e kincset nem szabad zárt leletnek tekinteni,³⁷⁵ ezért záróérméjéről csak óvatosan lehet nyilatkozni, másrészt pedig azért, mert I. (Szent) István korának egyetlen magyarországi kincslelete lévén, semmiféle általános képet nem adhatott elrejtése idejének magyar, ill. külföldi pénzekben megtestesült magyarországi pénzforgalmáról. Nem bizonyítéka tehát annak, hogy ekkor még nem volt forgalomban a H1 denár,³⁷⁶ s nem lehet alapja földbekerülése korhatározásának az sem, hogy milyen érmék nem jutottak be az állományába,³⁷⁷ vagyis elásása megtörténhetett 1006 után még hosszabb idő elteltével is. Mivel pedig a H2 régészeti leletei is legfeljebb az erős kopással s az átlukasztások szélének kitérésével jelzett, hosszantartó ékszerkénti használatról tanúskodnak,³⁷⁸ véleményem szerint jelenleg sem a H2 verésének időtartamáról, folyamatosságáról vagy szakaszosságáról, sem a nagyharsányi (Ba) kincs földbekerüléséről — nem vitatva, hogy az 1006 után történt — nem lehet megalapozottan nyilatkozni.³⁷⁹ Olyasféle feltevésnek, hogy a H2 denár talán 10. századi külföldi veret, a jelen ismereteim szerint semmiféle alapja nincs!³⁸⁰

Ha tehát nem feltétlenül szükséges, a talán már 1000 karácsonyán megkezdett, de 1001. január 1-re tehető³⁸¹ koronázási szertartás alkalmára, vagy kevéssel azt követően kibocsátott lándzsás denár veretésének folyamatos vagy szakaszosnak tekintett időtartamát — sem a H3–H4 közbeiktatásával, sem nélkülük — a H1 denár feltételezett, de nem bizonyított (s jelenleg aligha bizonyítható), túlzottan késői indításának idejéig, azaz 1015/1020 tájáig megnyújtani, akkor a jelenlegi verőtövek mennyisége alapján becsült, s hetek alatt kiverhető néhány tízezer példányát³⁸² valójában csupán az ünnepélyes alkalomra készíthették. Más mesterek keze munkája volt, mint a H1 denár, hiszen az uralkodó nevének szerepeltetése nélkül,³⁸³ egyedi rajzú érmekepekkel, klasszikus formálású körirati betűkkel készült.

keit vom Bestehen weiterer noch nicht bekannter Stempel verdoppelt, so kann man den globalen Ausstoss höchstens auf einige zehntausend Münzen schätzen. Bei einer nicht besonders intensiven fortlaufenden Arbeit könnte er in einigen Wochen geschafft werden. Wenn also die Anfänge von diesem Typ wirklich bis in das Jahr 1000 zurückreichen, so muss angenommen werden, dass seine Prägung entweder bald eingestellt oder mit längeren Pausen während des nächsten Jahrzehntes zeitweilig fortgesetzt wurde. Es scheint, die These von einer mindestens zweistufigen Erzeugung dieses Typs könne damit untermauert werden, dass im Fund von Nagyharsány keine Denare auftraten, die dem in Schweden entdeckten Denar [azaz a H2a-val – K. L.] analog ist.”: *Suchodolski* (1990) 172, 174; táblázat: 1000–1010 között; *Suchodolski* (1992) 8. Az egy verőtövel kiverhető érmemennyiségéről egyezően: *Berghaus* (1992a) 936.

³⁷⁴ Vö. 323., 335. jegyzet.

³⁷⁵ Magángyűjtők kezéből később nemcsak a 4 H2 denár, hanem II. Henrik király (1002–1014) 1002–1004 közötti Dbg. 1074 típusú denárának olyan utánverete is előkerült, amelyből további 2 példányt a kincs közreadásakor Gedai István már leírt: *Gedai* (1986) 42: Nr. 41–42; vö. *Kovács* (1994a) 365; *Kovács* (1995) 1077.

³⁷⁶ Téves az a feltevés, hogy a nagyharsányi (Ba) kincs „Bruno augsburgi veretét tartalmazva azt bizonyítja, hogy 1006 után még a Dbg. 1706/a volt a hivatalos pénz, a CNH I. 1. csak ezután készülhetett”: *Gedai* (1988) 695. Sokkal inkább Stanislaw Suchodolski egyik véleményével értek egyet, miszerint „es fällt... auf, dass Münzen von diesen Typen [H1–H4 – K. L.] nicht zusammen in einem Fund auftreten. Da die zwei ersten Gepräge [Su1–Su2 = H2–H3] sehr selten vorkommen, könnte dies natürlich ein Zufall gewesen sein. Dasselbe zeigte sich aber auch beim Schatz Nagyharsány, wo unter den 40 [H2 – K. L.] Denaren keiner der gewöhnlichen Obole [= H1] gefunden wurde.”: *Suchodolski* (1990) 169; *Suchodolski* (1992) 6. Másutt viszont azt írta, „dass in der Vergrabungszeit des Schatzes von Nagyharsány, d.h. um das Jahr 1010, die Münzen vom Typ [H1

und H3 – K. L.] noch nicht existieren. Sie entstanden möglicherweise erst im nächsten Jahrzehnt (1010–1020), man weiß aber nicht genau, wann.”: *Suchodolski* (1990) 172; *Suchodolski* (1992) 9. Véleményem szerint ilyen állítás a nagyharsányi kincs összetételéből és kronológiájából nem következik.

³⁷⁷ Vö. 369–370. jegyzet.

³⁷⁸ Nem szabad túlértékelni azt a tényt, hogy a lébényi (GyMS) példány igen nagy valószínűséggel egy olyan temető feldúlt sírjából való, ahol több magyar pénz nem került elő, ugyanis pl. a 629 sírig feltárt rácálmás (Fe)-göböljárású temetőben is csupán 3 temetkezésben volt érme: a 72. sír H2-jén kívül, a 604. sírban Péter és I. András, a 629.-ben ugyancsak I. András verete. Mivel e temető horizontálstratigráfiai adatai még ismeretlenek, e két I. András kori sír és a 72. sír helyzetének összevetetőségéből következtetést levonni egyelőre nem lehet.

³⁷⁹ Hasonló áttekintés: *Kovács* (1994a) 370–378; *Kovács* (1995) 1081–1086.

³⁸⁰ A már említett Varga Mihály Gedai István megállapításait félreértve vonta kétségbe a H2 I. (Szent) István által történt kibocsátását, s a rácálmási (Fe) példányra hivatkozva jelentette ki, hogy e rendkívül kopott, átlukasztott érme „időrendi meghatározása még nem történt meg. De ha ez az érme a kalandozások idején került országunkba — és tárgyilagossá kormeghatározást kap — fordulatot jelenthet a... [H2] számozású István királyunk érme sorsában... így erősíthetjük meg, hogy a... denár I. István pénze, vagy így deríthetjük fel annak valós származását.”: *Varga* (1995) 4.

³⁸¹ *Györffy* (1977) 149–150.

³⁸² *Suchodolski* (1990) 172; *Suchodolski* (1992) 8.

³⁸³ E megoldásnak korabeli analógiája nincsen, de hasonló törekvésként említhető I. (Bátor) Boleszláv denára, amelynek mindkét oldalán PRINCES POLONIE a körirat. Azaz itt is elmaradt a fejedelem neve, viszont kétszer szerepel a manifesztáció tárgya: a kortársak előtt ismert személyű uralkodó által elnyert titulus: *Suchodolski* (1990) 175; *Suchodolski* (1992) 11.

Minél hosszabb ideig verték volna, s minél tovább maradt volna forgalomban, annál inkább feledésbe merült volna kiverésének oka, tehát még jobban hiányzott volna róla a király neve, ugyanakkor minél nagyobb mennyiségben került volna kibocsátásra (különösen ha a H3–H4-et is számításba kellene vennünk), annál inkább szükség lett volna a megszokás kényszere, valamint az egyre fejlődő pénzforgalom miatt e denársúlyú veretnek vagy hozzá(juk) hasonló denároknak I. István utódai pénzverésében való további szerepeltetésére. Azonban köztudomású, denársúlyú veretet hosszú szünet után majd csak I. László király veretett, s még ő sem uralkodása kezdetén,³⁸⁴ továbbá a H2 denár érmekepei sohasem jelentkeztek többé újra a magyar pénzverésben. Salamon érméiig lényegében véve a H1 denár megformálása maradt kizárólagos, sőt később még I. Géza is ehhez ragaszkodott.

Az sem lehetett véletlen, hogy amikor I. András a hatalmi folytonosság hangsúlyozása és kifejezése céljából, tudatosan a békeidők jó pénzének jelképéül egy régebbi veretnek, csupán a saját nevével korszerűsített újra-kibocsátását határozta el, akkor nagy elődje nyilvánvalóan közismert, elterjedt, sőt a leletek tanúsága szerint még 1046 után is használatban maradt elterjedtebb forgalmi pénzét, a mind a H2 denár, mind pedig Péter H6 és Aba Sámuel H7 denára megformálásához képest visszalépésnek tekinthető, H1 típusú denárt választotta.³⁸⁵ Véleményem szerint tehát, mindezek alapján nem szükséges azon a nézeten változtatnunk, hogy a lándzsás (H2 típusú) denár csupán a koronázás szertartására, vagy közvetlenül azzal kapcsolatosan, azaz 1000/1001 fordulóján készült, s bizonyíthatóan csak az 1006–1010-es évek tájáig lehetett szűk körű forgalomban, amely nem befolyásolta a H1 denár verését és elterjedését.³⁸⁶

H3 denár (-): előlapján két vonalkör között +SPHANVS•RE+ körirat, fordított első S és N betűvel, a belső vonalkörben egyenlő szárú, végein kiszélesedő kereszt, amelynek karjai között rendre egy-egy ék, ék, golyó és vonás/dúc váltja egymást, mégpedig a 2 ék nem — ahogyan az magyar vereteknél szokás — az alaplapjával, hanem a hegyével irányulva a kereszt középpontja felé. Sajátos továbbá az is, hogy a felfelé mutató keresztzár nem fut be a köriratba, hogy kis keresztetcskét képezve szókezdő szerepet játsszon. Vonalkörrel szegélyezett hátlapján merev kompozíciójú karoling templom képe, oszlopsorának helye üresen hagyva, körülötte +PRESLAVVACIV körirat. A 3 ismert példány átlagsúlya 1.94, kiverési súlya 2.04 g, ezüstfínomsági adata nem ismeretes, pénzlába „szabálytalan” (2. tábla 6–8).³⁸⁷

1965-ben jelent meg Vera Hatz tanulmánya, amelyben Gotland sziget Bosarve (SVÉD) nevű lelőhelyén 1939-ben talált, kb. 400 érméből álló, s 1030 előtt elásott kincsből ismertette a később és teljesebb példányok előkerülését követően a H3 katalógusszámon jegyzékbe vett érmetípus első példányát. Az érme kora a zárt leletegyüttes következtében nem volt vitatható, s a kincs *t. p. q.*-éből³⁸⁸ következően a veret előlapi köriratában megnevezett uralkodó egyedül I. (Szent) István magyar király lehetett. A H3 denár mind elő-, mind hátlapi érmekepe a bajor (s közvetve a cseh) érmeverés hatását mutatta (bizonyos egyedi sajátosságaira majd visszatérek), szenzációvá azonban az olvashatatlan betűvel kezdődő hátlapi ?RESLAVVACIV körirata tette. A leletközlő joggal emelte ki, hogy a magyar király akkor ismert egyetlen H1 típusú érméjén (s mint kiderült, az időközben személyéhez kötött H2 és H4 jelzetűeken is) a REGIA CIVITAS nem ilyen konkrét módon jelölte meg a verőhelyet. Kérdéses csupán az maradt, hogy a feltételezett (B)RESLAVVA CIVITAS hogyan lokalizálható?

³⁸⁴ Vö. Kovács (1989–90) 64–66.

³⁸⁵ Vö. Hóman (1916) 192. Választásában természetesen a közismertségen kívül az is közrejátszhatott, hogy a H2 denáron ábrázolt lándzsa ekkor már valószínűleg nem tartozott az uralkodói jelvényei közé: vö. Kovács (1970) 333–338; Kovács (1970a) 140–145; Fried (1989) 134–135.

³⁸⁶ Kovács (1994a) 377–378; Kovács (1995) 1086.

³⁸⁷ Hatz (1965); Hatz (1965a) 143: 3. jegyzet; Turnwald (1965–66) 25–27; Turnwald (1967–68). A súlyadatok 1.67, 1.99, 2.16 g. A szabálytalan átlagsúly miatt Kenneth Jonsson arra gondolt, hogy a kibocsátása csupán a hatalom kinyilvánítására szolgált: „The weights of the [H3 – K. L.] type are erratic... , indicating a coinage that was perhaps more of a prestige character and less well organized, which is also indicated by the spelling error SPHANVS.”: Jonsson (1988) 100–101; Jonsson (1990) 8. Stanisław Suchodolski rámutatott, hogy „ihr Durchschnittsgewicht (1.94) liegt dem vollwertigen karolingischen Denare und anderer nahe, die nach dem karolingischen

Münzfuss geprägt wurden – z. B. die polnischen und bayerischen Denare (das Gewicht der Denare von Heinrich I. aus den Jahren 948–967 kommt auf 1.93 g, der Denare von Boleslaw Chrobry mit der Umschrift PRINCES POLONIE – auf 2.22 g und mit der Umschrift REX – sogar auf 2.33 g. Eine Abweichung nach oben von der gültigen Norm (etwa 1.7–1.8 g) scheint bei der Verwendung des Systems *al marco* wahrscheinlich zu sein...”: Suchodolski (1990) 166–167; Suchodolski (1992) 4. Ugyanő még azt sem zárta ki, hogy alkalmilag véletlenszerű súllyal vertek „für donativa” céllal érmét. Szabálytalan súlyára utalt még: Gedai (1977–78) 54. A H3 típus 3 ismert példányát bemutató fényképek az összehasonlításukat könnyítik meg. Az érmék adatai: 6: Bosarve (SVÉD), Stockholm Kungl. Myntkabinettet Statens Museum för Mynt-, Medalj- och Penninghistoria lt. sz.: 22468, 7–8: Skåne (SVÉD), uo. lt. sz.: 22468.

³⁸⁸ II. Konrád császár (1027–1039) huyi denára: Gedai (1985) 171; Gedai (1986) 95..

Vera Hatz mindhárom lehetőséget felvillantotta, amellyel a kutatás még ma is számol, azaz a bulgáriai Preszlav,³⁸⁹ a morvaországi Břeclav,³⁹⁰ valamint Pozsony/Bratislava városát és egyértelműen az utóbbi mellett döntött. Breslavva civitasnak ugyanis olyan helységnek kellett lennie a véleménye szerint, amely a 11. század elején jelentős szerepet játszott Magyarországon a közlekedés-földrajzi helyzete lehetővé tette az érmeverés megjelenését. Ilyen előfeltételeknek Pozsony megfelelt, hiszen több kereskedelmi út találkozásában feküdt. Első, *Brezalauspurc* formájú említése 907-ből való, s egy bajor sereg vereségével kapcsolatos, e nevet az ugyanerre a forrásra támaszkodó Aventinus *Braslavespurch* alakban őrizte meg. „Pozsony alapítója feltehetőleg Brazlav dux (†901), aki a Dráva–Száva között kormányozta s akit 896-ban Arnulf keleti frank király/császár (887–899) Pannoniának a magyarok elleni védelmével bízott meg. A 907. évi csata és a magyar királyság megalapítása közötti időből Pozsonyra utaló forrás nem ismert. A város német neve a 11–12. századból adatolt: *Brezesburg* (1042), *Preslavaspurch* (1052), *Brezizburch*, *Bresburch* stb. Magyar nevének legkorábbi bizonyítéka: *Pozsony* vagy a latin *Posonium* alakban 1052-ből, a legrégebbi fennmaradt városprivilegiuma 1291-ből való. Verőhelyként először csak a 15. század első feléből ismeretes.”³⁹¹ Mindezt előrebocsátva mondotta ki, „Nem lehet meggondolkoztató, hogy a magyarországi István király nevével jelzett nehéz pénzek [= H3–H4] nyugati (valószínűleg bajor) pénzverők gyártmányai, akik az új király felkérésére a maguk megszokott módján azonnal pénzt vertek, amíg egészen rövid idő múlva a sajátos magyar pénztípus kialakult? A mi pénzünk meghatározására ezért javasolható: Magyarországi I. István király (1000–1038), verőhely Pozsony, bajor–cseh ízlésű denár.”³⁹² Vera Hatz frissen megjelent tanulmányát Christian Turnwald ismertette meg a magyar közvéleménnyel egy elhibázott ötletét³⁹³ kifejtő cikkének függékében. A lelet értékelése feletti vita az eltelt negyedszázad alatt oly módon kristályosodott ki, hogy a külföldi kutatás I. (Szent) István első hiteles kibocsátású denárának, a magyar viszont korabeli utánveretnek vagy nem királyi kibocsátású veretnek tekintette. Az álláspontokat e hármas felosztásnak megfelelően tárgyaltam.

A külföldi kutatásban teljes egyetértés alakult ki arról, hogy a H3 denár I. (Szent) István király pozsonyi verete. Már a nézeteit folyamatosan formálgató Christian Turnwald első cikkében is tipológiai adatokkal egészítette ki a korhatározását,³⁹⁴ s állást foglalva az ósláv Pereslav, Prjeslav személy- és helynévből eredeztethető Preslavva civitas/Pozsony/Pressburg azonosítás mellett, I. (Szent) István király következő érmesorozatát tételezte fel: 1010 táján a Dbg. 1305–1307, 1016 táján a H3, majd 1025 táján a H4, s a következő évtizedben a H1.³⁹⁵ Későbbi munkájában a Dbg. 1305–1307 magyar meg-

³⁸⁹ Az idézett Réthy – Probst (1958) 4. is Hóman (1940) 150-re hivatkozott, miszerint a magyarok »mit ihren Waren auf den Märkten der benachbarten slawischen Hauptstädte Preslav und Prag« erschienen; hier dürfte von dem in Bulgarien gelegenen Preslav die Rede sein.“: Hatz (1965) 82, 82: 20. jegyzet; vö. PVL I, 246: a 969. évnél: „V god 6477. Skazal Sujatoslav materi svoej i bojaram svoim: »Ne ljubo mne sidet v Kieve, hoču žit v Perejaslavce na Dunae, — tam srediina zemli moej, tuda stekajutsja vse blaga: iz Grečeskoj zemli — zoloto, povoloki, vina, različnye plody, iz Čehii i iz Vengrii srebro i koni, iz Rusi že meha i vosk, med i raby.«”

³⁹⁰ A név hangzása alapján mutatott rá, hogy „auch Břeclav [Lundenburg 1054-ben Laventenburch: Györffy (1977) 57. – K. L.] nördlich von Preßburg an der österreichisch-mährischen Grenze war in Betracht zu ziehen.“: Hatz (1965) 82.

³⁹¹ „RESLAVVA CIV muß jedoch einen Ort bezeichnen, der zu Beginn des 11. Jahrhunderts im ungarischen Bereich eine bedeutsame Stellung einnahm und dessen verkehrsgeographische Lage die Prägung von Münzen möglich erscheinen läßt... Die erste Erwähnung der Burg [Preßburg – K. L.] stammt aus dem Jahre 907, als am 4. Juli der bayerische Heerbann von den Ungarn vernichtend geschlagen wurde: »bellum pessimum fuit ad Brezalauspurc III^{to} nonas Iulii«. Bei Aventinus (Anf. 16. Jhd.), der auf die gleiche Quelle zurückgeht, lautet die Namensform *Braslavespurch*. Dieses *Brezalauspurc/Braslavespurch* ist ohne Zweifel das heutige Preßburg... Als Gründer von Preßburg gilt (vermutlich) die slawische Herzog Brazlav (†901), der das Land zwischen Drau und Save beherrschte und 896 von König Arnulf mit der Verteidigung Pannoniens gegen die Ungarn betraut worden war. Von der Schlacht 907 bis zur Gründung des Königreiches Ungarn haben

wir keinerlei Kunde über Preßburg. Als deutsche Bezeichnungen sind dann für das 11. und 12. Jahrhundert belegt *Brezesburg* (1042), *Preslavaspurch* (1052), *Brezizburch*, *Bresburch* u. ä. Der älteste Beleg für den ungarischen Namen stammt aus dem Jahr 1052 (bzw. 1002): *Pozsony*, lat. *Posonium*... Das älteste erhaltene Stadtprivileg ist aus dem Jahr 1291 überliefert. Als Münzstätte war Preßburg erst in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts hervor...“: Hatz (1965) 83–84. A Hóman (1940) 150. oldalon idézett 907. évi forrásadat: *Continuatio Annalium Iuvavensium maximorum altera ad a. 907*: Gombos (1937) I: 754. Említette Györffy György is azzal a kitételrel, hogy az adat Gombos művéből kimaradt: Györffy (1973–74) 36.

³⁹² „Wäre es nicht denkbar, daß die schwere Münzen mit dem Namen König Stephans von Ungarn Erzeugnisse westlicher (vermutlich bayerischer) Münzmeister sind, die im Auftrag des neuen Königs zunächst Münzen in der ihnen geläufigen Art schlugen, bis sich dann ganz kurzer Zeit der eigentliche ungarische Münztypus herausbildete? Als Bestimmung unserer Münze sei deshalb vorgeschlagen: König Stephan I. von Ungarn (1000–38), Münzstätte Preßburg, Denar auf bayerisch-böhmischen Schlag.“: Hatz (1965) 85.

³⁹³ Vö. 248–251. jegyzet!

³⁹⁴ Rámutatott, hogy az előlapi kereszt szárai közötti 3 ék és 1 golyó, eltérően a H1 4 ékétől, csupán a megszokott kibocsátási különbségnek számítható. Az érmeképek, valamint a körirat betűinek nagysága és formája némiképp bizonyos cseh veretekére, így Jaromír (1004–1012) utolsó kibocsátásaira, vö. Fiala (1895) VI. t. 3–6, főként azonban II. Henrik császár (1014–1024) 1014–1017 között kibocsátott Dbg. 1087 típusú regensburgi denáráéra emlékeztet: Turnwald (1965–66) 25.

³⁹⁵ Turnwald (1965–66) 25, 27.

határozásától visszalépett, és a H3-at illető fenti helynév-azonosítást ismételte meg. Szemben Huszár Lajos véleményével, aki hivatalos magyar érmén latin helynevet várt volna, Christian Turnwald szerint a hímnemű szláv *Preslawnak* a nőnemű *Preslavvara* változása éppen ilyen latinizálódás jele. Mivel pedig a H3 tipikusan hivatalos és mintaszerű Duna-vidéki belföldi célú veret, Közép-Európában és Skandináviában (ahol gotlandi lelőhelye volt) pedig nincs a köriratával egyező vagy hasonló hangzású másik helynév, a pénz bajor jellegéből következően kétségtelen, hogy a Gizella hercegnő érkezését követő német betelepülők I. István király pénzverési monopóliuma alapján verték Pressburg-Pozsonyban, verőpárját 1015 táján készítve.³⁹⁶ Záró feltevése szerint I. (Szent) István pénzverésének szakaszolása az alábbiakban módosult: 1015 táján a H3, 1025 táján a H4 a külföldön lebonyolított vásárlások céljára, s közvetlenül ezután a tömegesen vert H1 a magyarországi pénzforgalom kielégítésére.³⁹⁷ Magyar nyelvű megjelentetésre szánt összefoglaló jellegű tanulmányában az érmekepei és köriratai alapján általa a H3 párhuzamainak tekintett német veretek verőtövei gyártási színvonalának változását vizsgálva arra a megállapításra jutott, hogy a H3 denár 1014–1015-ben készített verőpárja olyan vésnök keze munkája, akit Regensburgból vagy Salzburchból kölcsönöztek ki Pozsonyba erre a megbízásra,³⁹⁸ s aki a finom mívű munkát pl. II. Henrik német király (1002–1014) Dbg. 1139 típusú salzburgi denárának mesterétől tanulhatta meg. Az 1015–1021 közötti német–lengyel–morva (és magyar) háborúk idején elkészült nehéz denártípus főként a távolsági rabszolga-kereskedelemben és az északi irányú átmenő kereskedelemben foroghattak.³⁹⁹

Ugyancsak elfogadta a H3 magyar származtatását Jiří Sejbal.⁴⁰⁰ Több munkájában foglalkozott a H3 denár kérdésével Jozef Hlinka is. A (B)RESLAVVA CIV Pozsony/Brezalauspurch/Preslavvaspurch feloldást támogatva, s Christian Turnwald nézetét követve, maga is a kortárs cseh „kereszt-templom” típusú denárok, elsősorban Jaromír herceg (1004–1012) vereteiben látta a H3 jó párhuzamait, s a denárt a 11. sz. első negyedének közepéig keltezte.⁴⁰¹ 1975-ben körképet adott a H3 felbukkanása óta eltelt évtizedben napvilágot látott véleményekről. Hangsúlyozta, hogy a H2 ismeretében immár a H3 típus denár volta sem lehet érv a magyar származtatása ellen ugyanúgy, mint egyetlen ismert példánya, s annak nem-magyarországi lelőhelye sem, s érmekepeinek sajátos bajor jellege a király más veretein (H2, H1, H3–H4) is felismerhető.⁴⁰² A Breslavva/Preslavva civitas Pozsonnyal való azonosításának egyetlen ellenérve tehát a már részletesen tárgyalt szláv verőhelynév maradt. Az elvárható latinizálódásnak éppen a Preslavva alakot ajánlva, a továbbiakban visszautasította Gedai István érvelését is, amelyet ő a városnak a pannonthalmi alapítólevélben feljegyzett Poson névre alapozott. Jozef Hlinka rámutatott arra, hogy az oklevélnek csak 12. századi átírása maradt fenn, amellyel a 11. század elejére vonatkozóan érvelni nem lehet,⁴⁰³ emellett még ezt a Poson/Pozsony nevet is egy szláv *Božan* személynévből származtatta. Nézete szerint egy hiteles okleveles adat is csupán azt tanúsíthatná, hogy a városnak Breslavva/Preslavva és Pozsony/Posonium neve egymás mellett létezett, s míg az oklevélíró magyar lehetett, a verőpár készítője bizonyára nem, azért választotta a szláv helynév-változatot. Mind a Posonium, mind a Poson alakú névformát megelőzte a 907-ből már adatolt Brezalauspurc/Braslavaspurch helynév, amelynek névadója nem az alsó-pannoniai Braslav herceg, hanem feltételezhetően a várnak is nevet adó ósláv előkelő család feltételezhető sarja, a cividalei evangeliáriumban említett Braslav zárandok vagy az ugyanott megnevezett Predeslav/Predezlaus, vagyis mindenképpen jelentős morva személyiség lehetett.⁴⁰⁴ Miután megismételte korábbi, a H3 kibocsátását a 11. század első 15 éves szakaszára korlátozó véleményét, tanulmányát a hátlati körirat PRES LAVVA alakú rekonstruk-

³⁹⁶ Mivel a H3 „eine typisch offizielle und mustergültige donauländische Inlandprägung darstellt und es in Mitteleuropa und Skandinavien (Gotland ist sein Fundort) keine solchen gleich- oder ähnlichlautenden Ortsnamen gibt, so kann es wohl nichtmehr bezweifelt werden, dass er — wegen seines bayerischen Schlages — im Zusammenhang mit der Ankunft der Prinzessin Gisela von den weiteren deutschen Kolonisten in Pressburg-Pozsony auf Grund des Münzregals des Königs Stephan I. geprägt wurde. Seine Prägeeisen wurden um rund 1015 hergestellt...”: Turnwald (1967–68) 24–25.

³⁹⁷ Turnwald (1967–68) 26–27.

³⁹⁸ „Nem szabad ugyanis feltételeznünk, hogy Szt. István eme denárja verőtövének vésnöke magyar, szlovák, esetleg a helyi német zsidó kolonisták közül való lett volna, avagy hogy már abban az időben volt Preslau-Pozsonynak pénzverdéje önálló személyzettel. Ilyesmit nagyobb és állandó pénzverdékben

is csak elvéve találunk, mert ez nem volt kifizetődő. Vésnököket rendszerint az aranyművesek soraiból választottak és bíztak meg, akik különben fegyverművességgel, pecsétek vagy fémedények stb. vésésével is foglalkoztak. A hűbéri hivatalnokok csupán a veréshez szükséges ezüst beszerzését, a pénzverde üzemeltetésének és gazdasági működésének biztosítását végezték.”: Turnwald (1969) 4.

³⁹⁹ Turnwald (1969) 4–6.

⁴⁰⁰ Sejbal (1973) 79.

⁴⁰¹ Hlinka (1967–68) 72, 72: 37. jegyzet, 77. Vö. Fiala (1895) V. t: 27–28, VI. t: 1–6.

⁴⁰² Hlinka (1979) 375–379. Megjegyzendő, hogy e munkája 1975-ben elmondott előadásának szövege!

⁴⁰³ A magyar oklevéltani kutatás is ezt az álláspontot képviselte, vö. 427. jegyzet.

⁴⁰⁴ Hlinka (1979) 379–380.

ciójával zárta.⁴⁰⁵ Később többször is összefoglaló áttekintést adott a kutatás állásáról, lényegében véve újra kifejtve korábbi nézeteit, amelyek közül még említést érdemel az a feltevése, hogy az I. (Szent) István uralkodása elején veretni vélt H3–H2–H4 denároknak a H1 jelzetűekhez képest feltűnően csekély mennyiségét a magyar ezüstművelésbe vételével magyarázta.⁴⁰⁶ Elfogadta a pozsonyi kibocsátás elméletét Štefan Kazimír is, akinek a mondanivalóját Gedai István alaposan félreértette.⁴⁰⁷ Különösebb bizonyítás nélkül állt az érmét magyarnak elfogadók táborába Wolfgang Hahn is, aki a cseh és lengyel érmeverés kezdeteihez hasonlóan a magyarban is közvetlen regensburgi vagy cseh közvetítésű átvétel eredményeként számolt a H3 megjelenésével.⁴⁰⁸

A mindeddig jórészt elméleti fejtegetésekre épített elméletek adatbázisa Kenneth Jonsson reveláció jellegű tanulmányával gazdagodott, amelyből kiderült, hogy a H3 típusnak a bosarvei (SVÉD) denáron (2. tábla 6) kívül további 2, ráadásul a köriratok hiányosságait is tisztázó példánya ismeretes a dél-svédországi Skåne félszigeten, közelebbről ismeretlen lelőhelyen talált 1018. évi t.p.q.-ű kincsből (2. tábla 7–8). A leletben egy több mint 100 délnémet érméből álló, 1015 táján összeálltnak látszó rész különíthető el, ehhez tartozhatott az emiatt 1015 előtti kibocsátani vélt 2 H3 denár is.⁴⁰⁹ E közlés nyomán véglegessé vált a +SPHANVS•REX olvasat, s egyben megszűnt annak az esélye is, hogy az immár jól olvasható PRES LAVVACIV-et a REGIA CIVITAS analfabéta torzításaként magyarázhassák.

Ily módon tisztázódtak a H3 érmekepei és köriratai, ismert volt a külföldi és a magyar szakértők vele kapcsolatos ellentétes állásfoglalása, nem véletlen tehát, hogy a kérdéssel már korábban is foglalkozó Stanisław Suchodolski⁴¹⁰ elérkezettnek látta az időt a teljes revízióra. Bevezetőben felsorolta a magyarnak való meghatározás nehézségeit: a) a jelenleg csupán külföldi lelőhelyek, b) a szokatlan metrológiai adatok, c) a magyar verőtechnikától eltérő technika, d) a köriratban a király névírásának hibája, e) a *Preslavva civ* verőhelynév és f) a Magyarországon idegen templomábrázolás.⁴¹¹ Stanisław Suchodolski a lelőhelykérdést [a]) jelentéktelennek ítélte,⁴¹² a szokatlanul nehéz súlyt [b]) viszont igyekezett úgy magyarázni, hogy a 3 ismert példány 1.94 g átlagsúlya közel esik a teljes értékű karoling denárok, ill. más karoling pénzláb szerint vert érmék 1.7–1.8 g átlagsúlyához, s az eltérés akár az *al marco* verési technikával magyarázható. A karoling pénzláb kissé csökkentett denársúlyának alkal-

⁴⁰⁵ Hlinka (1979) 381.

⁴⁰⁶ Hlinka (1976) 6; Hlinka (1977); Hlinka (1977) 259–260.

A bányákról: „Die Tatsache, daß nur verhältnismäßig wenige Münzen Stephans I. im Denargewicht und eine verhältnismäßig große Menge im Halbdengergewicht erhalten blieben, kann damit erklärt werden, daß die Münzen mit Denargewicht vor dem 1025 geprägt wurden, als die Gebiete der heutigen Slowakei, die reich an das für die Münzprägung wichtige Silbererz waren, noch nicht in das Reich Stephans I. eingegliedert waren, und daß die Münzen mit dem Halbdengergewicht erst nach dem J. 1025 geprägt wurden.”: Hlinka (1977) 260. Érdemes közreadni egyik utolsó, csaknem bizonyossággá fogalmazott állásfoglalását: „Die erste bekannte Arpadenmünze, deren Ursprung nach Bratislava verlegt wird, ist ein Denar Stephans I.... mit dem Text am Avers (ST)EPHANVS REX und mit jenem auf dem Revers (B)RESLAVVA CIV. Dieser Bratislavaer Denar Stephans I. bildet nicht nur ein wichtiges numismatisches Unikat, sondern ist auch ein bedeutsamer linguistischer und historischer Nachweis der Slawizität von Bratislava. Er gehört unter diejenigen Quellen, die dessen ursprünglichen slawischen Namen, wenn auch in einer latinisierten Form, und darin auch die Kraft großmährischen Tradition erhalten haben.”: Hlinka (1982) 79. Ugyanő Salamon és más kora Árpád-kori (?) magyar uralkodók pozsonyi pénzverését is feltételezte, ld. 772. jegyzet.

⁴⁰⁷ Jozef Hlinka könyvének általános ismertetését követően rámutatott, hogy a szerzőnek nem volt világos képe témájáról. Így pl. a pozsonyi pénzverés kiváltó oka szerinte „I. István király rövid idejű tartózkodása volt Délnyugat-Szlovákiában, ahová a felkelők ellen húzódtott vissza. Eszerint a királynak menekülés közben nem volt más gondja, minthogy magával vigye a pénzverőket, ráadásul verető nélkül, majd megparancsolja, hogy [B]RESLAVVA CIV köriratú veretővet készítsenek, hogy a pénzek is megjelölje a helység nevét, ahol rövid ideig székel. A szerző szerint tehát, a mi [azaz a szlovák] történelmünk szempontjából fontos érme egy pillanatnyi helyzet terméke. Ugyanezt állítja I. István király utódjával [Sala-

monnal, vö. 772. jegyzet] kapcsolatban is. Ha elfogadjuk, hogy a szerző e feltevése helyes, akkor nem lehet megmagyaráznunk az 1291-ben kiadott [s a szabad királyi város státusát biztosító] privilegium azon részletét, miszerint ebben a városban pénzverők közössége létezett. Meg vagyunk győződve arról, hogy ez a közösség már 1030-ban is működött (ekkor verték a BRESL. CIV pénzt), és működtek itt pénzverők 1030 és 1291 között is és azután is. Ez persze nem jelenti azt, hogy minden évben bocsátottak ki pénzt. Nem helyes, ha azt feltételezzük, hogy a Magyarországon készült pénzek verése csak a királyi székhelyre szorítkozott. Így 1291-ben a király nem székel Pozsonyban, mint ahogy később pl. Körmöcbányán sem.”: Kazimír (1983) 116–117 (a szlovák eredetiből való fordítást Molnár Erzsébet szívességének köszönhetem). Miután Štefan Kazimír végül is rálicitált Jozef Hlinka véleményére, teljesen célt tévesztett Gedai István alábbi megfogalmazása: „Im übrigen ist auch der slowakische Standpunkt nicht einheitlich. Stefan Kazimir [sic!], der die historische Quelle nüchtern beurteilt, lehnt die Prägung der Münze in Bratislava ab.”: Gedai (1995) 322.

⁴⁰⁸ „Der Regensburger Schlag hat auch in Nachbarländern Nachahmung gefunden. Die um 970 einsetzende Prägung der böhmischen Herzöge kopierte zuerst getreulich den bayerischen Typ, entfernte sich aber rasch vom Vorbild; später entlehnte sie nur mehr einzelne Elemente von den Regensburgern. Auch beim Beginn der ungarischen Münzprägung um 1010 ist der bayerische Typus Pate gestanden, bzw. ist er über Böhmen vermittelt worden. Im entfernteren Polen sind ebenfalls einige seltene Denarprägungen nach bayerischen Typ (um 1005) stande gekommen.”: Hahn (1976) 15–16, 15: 2. á. a H3 képével.

⁴⁰⁹ Jonsson (1988) 96–98; Jonsson (1990) 4–5.

⁴¹⁰ Elfogadta a H3 magyar származtatását: Suchodolski (1969); Suchodolski (1971) 122–127, 9. t. Nr. 95.

⁴¹¹ Suchodolski (1990) 166; Suchodolski (1992) 4.

⁴¹² Ezt a kérdést alább részletesen tárgyalom, vö. 459–467. jegyzet

mazását kezdettől fogva feltételezték a H1 kapcsán, tehát a H3-at illetően a növelése sem volna elképzelhetetlen, de az a lehetőség sem kizárt, hogy idegen pénzlábat egyáltalán nem vettek figyelembe és a lapkák súlya véletlenül alakult. Pusztán arra törekedtek, hogy az érmék szolidan nézzenek ki, aminek jelentősége lehetett a vezérek és a sereg tagjai számára készült alkalmi kibocsátás vagy *donativa* esetén. A magas súlyt az is indokolná, ha az érméket fizetéskor súly szerint használták volna, amire bizonyos svéd analógiák vannak ugyan, de ebből semmi esetre sem lehet a H3 skandináviai készítésére következtetni.⁴¹³ A továbbiakban cáfolta azt a magyar álláspontot, hogy a magyar érmék veretőveit kizárólag poncolással, utánzataikét véséssel állították elő [c]. Véleménye szerint mindkét fajta készítésekor mindkét szerszámot használták és e szerszámhasználat nyoma többé-kevésbé attól függően látható, hogy a verető mesterének milyen szakértelme volt, milyen gondnal dolgozott, s mindenekelőtt attól, hogy a munka végén a verető kész felületét lecsiszolta-e, s a kitüremkedett fém maradványait eltávolította-e?⁴¹⁴ Nem tartotta jelentős hibának a H3 előlapján I. (Szent) István nevének +SPHANVS•RE+ alakját [d]),⁴¹⁵ s nem érezte jelentősnek a már eddig is részletesen tárgyalt Preslavva civitas=Pozsony azonosítás problémáját [e]. Úgy érvelt, hogy a magyar királysághoz nemrégén csatolt, soknyelvű határvidéken több városnév is használatban lehetett, amelyek közül a Poson változat amúgy is csupán egy később átírt oklevélben maradt fenn.⁴¹⁶ A templomábrázolás idegenségének kérdését [f]) a H2 előkerülését követően ugyancsak megoldottnak tekintette.⁴¹⁷

Áttekintését a következő összeggel fejezte be: a H3 hiteles magyar voltának legfontosabb indoka „azonban nem a köriratok formájából, hanem azok tartalmából következik. Amint Vera Hatz már sok évvel ezelőtt megállapította, akkor nem volt Európában egyetlen másik István király sem, aki *Preslavva* helységben pénzt verethetett volna. Alig elképzelhető, hogy egy észak-európai műhelyben egy teljesen új, szabályos metrológiai adatokkal rendelkező érmetípust alkottak volna. Még ha fel is tételeznénk, hogy az ismert 3 példány utánveret, azt is biztosra kellene vennünk, hogy valamilyen eredeti alapján készült. Tehát nem lehet kétséges I. (Szent) István *preslavva/pressburg/bratislavai* származású denártípusának léte.”⁴¹⁸ Kibocsátásának okát — a Koppány-féle változatot immár figyel-

⁴¹³ A H3 1.94 g átlagsúlya „liegt dem der vollwertigen karolingischen Denare aund anderer nahe, die nach dem karolingischen Münzfuss geprägt wurden – z. B. die polnischen und bayerischen Denare (das Gewicht der Denare von Heinrich I. aus den Jahren 948–967 kommt auf 1.93 g, der Denare von Boleslaw Chrobry mit der Umschrift PRINCES POLONIE — auf 2.22 g und mit der Umschrift REX — sogar auf 2.33 g). Eine Abweichung nach oben von der gültigen Norm (etwa 1.7–1.8 g) scheint bei der Verwendung des Systems *al marco* wahrscheinlich zu sein, um so mehr in einem Lande ohne Tradition im Münzwesen. Die Verwendung des karolingischen Münzfusses soll hier niemanden in Verwunderung setzen, wenn man gleichzeitig annimmt, dass die üblichen Münzen von Stephan I. die Obolen waren, deren Gewicht an das Halbgewicht der zeitgenössischen bayerischen Denare anknüpfte, die nach einem nur ein wenig herabgesetzten karolingischen Standard geprägt wurden. Es besteht auch die Möglichkeit, dass hier kein Münzfuss beachtet wurde und das Gewicht der Schrötlinge ganz zufällig war. Man gab sich lediglich Mühe, damit die Münzen solide aussahen, was im Falle einer Gelegenheitsemission, die für Anführer, Mannschaftsmitglieder oder für *donativa* bestimmt war, eine Bedeutung hätte haben können. Das hohe Gewicht wäre auch in dem Fall erklärbar, wenn die Münzen zu Zahlungen nach Gewicht gebraucht worden wären. Eine gewisse Analogie stellen hier manche schwedischen Münzen (besonders jene, die auf viereckigen Schrötlingen geschlagen wurden) dar, woraus man jedoch in keinen Fall schliessen kann, dass die Münzen mit dem Namen *Preslavva* in Skandinavien entstanden.“: Suchodolski (1990) 166–167; Suchodolski (1992) 4–5.

⁴¹⁴ „Es stimmt nämlich nicht, dass die Stempel der Originalen Exemplare mit der Punze, und die Stempel der als Nachprägungen erklärten Exemplare durch Gebrauch von Grabsticheln hergestellt werden. In Wirklichkeit stellte man sowohl die einen als auch die anderen her, indem man eine kleine mehrfach hineingeschlagene Punze und einen Meissel verwendete. Im Einzelfallen wurde auch eine grössere Punze in Form von Dreieck, Halbmond, Strich oder Kugel gebraucht. Die Spuren vom Gebrauch dieser Werkzeuge sind besser oder schlechter

zu sehen, nachdem welche Fachkenntnisse der Eisenschneider besass und mit welcher Sorgfältigkeit er arbeitete, vor allem davon, ob er die Stempelfläche in der Endphase der Arbeit glättete und die Reste des ausgedrückten Metalls beseitigte.“: Suchodolski (1990) 167; Suchodolski (1992) 5.

⁴¹⁵ „Eine falsche Verteilung und Übergehung zweier Buchstaben muss jedoch nicht unbedingt für die Herkunft der Münze aus einer inoffiziellen Werkstatt sprechen. Viele in renommierten Münzstätten geprägte Exemplare weisen nämlich Buchstabenfehler auf.“: Suchodolski (1990) 168; Suchodolski (1992) 5.

⁴¹⁶ „Die Tatsache, dass auf der Münze die slawische Form *Preslavva* statt *Poson* gebraucht wird, kann nicht als Argument gegen eine Herkunft dieses Typs aus einer offiziellen Münzstätte Stephans I. benutzt werden. Im Grunde genommen wissen wir heute nicht, welche Form damals gebräuchlich war, weil die Version *Poson* nicht aus einem originalen Dokument, sondern aus seiner Kopie stammt, in die Änderungen eingeführt worden sein konnten. In mehrsprachigen Grenzgebieten, besonders solchen, die erst seit kurzer Zeit von den Staatsgrenzen eingeschlossen waren, ist es durchaus möglich, dass verschiedene Formen gleichzeitig gebraucht wurden. Auch in Bayern schrieb man zu dieser Zeit auf den Münzen *Regina civitas* oder *Ratispona civitas*, und später auch *Regensburg*. In Nabburg waren gleichzeitig die Formen: *Navalis civitas*, *Nappa civitas* und *Napepurc* gebräuchlich.“: Suchodolski (1990) 167–168; Suchodolski (1992) 5.

⁴¹⁷ Suchodolski (1990) 168; Suchodolski (1992) 5.

⁴¹⁸ „Das wichtigste Argument, das diese These untermauert, geht jedoch nicht aus der Form der Legenden hervor, sondern aus ihrem Inhalt. Wie schon vor vielen Jahren Vera Hatz feststellte, gab es damals in Europa keinen anderen König Stephan, der die Münzen in der Ortschaft *Preslavva* hätte prägen können. Man kann sich kaum vorstellen, dass in einer nordeuropäischen Werkstatt ein ganz neuer Münztyp geschaffen worden wäre, der sich durch die ordnungsgemässen Metrik-Daten gekennzeichnet hätte. Selbst wenn man annähme, dass die 3 bekannten Exemplare Nachahmungen seien, so müsste

men kívül hagyva⁴¹⁹ — egyszerűen azzal magyarázta, hogy a véletlenül éppen Pozsonyban tartózkodó királynak vert pénzre volt szüksége (vö. 84. táblázat).⁴²⁰ E magyarázat azonban elfogadhatatlan: a magyar pénzverés általam tanulmányozott másfél százada alatt ilyen ad hoc jellegű igényrel való érvelés lehetősége egyetlen egyszer sem merült fel.⁴²¹

A bemutatandó magyar vélemény gyorsan kialakult, hiszen már az elsőként nyilatkozó Huszár Lajos megfogalmazta a legfontosabb ellenérveket. Megállapította, hogy a később H3 jelzetű besorolást nyert típus példánya, együtt tárgyalva a Christian Turnwald által magyar veretnek ajánlott Dbg. 1305–1307 típus példányaival, teljes denársúlyúak, kizárólag észak-európai lelőhelyekről valók, és hát-lapi érmeképükön a magyar pénzverésben teljesen szokatlan és ismeretlen karoling templom jelentkezik.⁴²² A továbbiakban a magyarországi H3 lelőhely(ek) hiányának fontosságát kiemelve hangsúlyozta, hogy miután a 11. században a pénzmelléklet-adás szokása a magyar köznépi temetőekben általánosnak tekinthető, szinte elképzelhetetlen, hogy amennyiben a H3 magyarországi veret lett volna, egyetlen példánya sem fordulna elő belőle a sírokban. „Ez a negatív tényező teszi legalábbis kétségesse e denárok magyar eredetét, mert nyilvánvaló, hogy ha szerepelnének a halottak mellett, akkor magyarországi eredetüket — egyéb megfontolások figyelembevételével — legalábbis valószínűnek lehetne tekinteni.”⁴²³ Fejtegetését azzal zárta, hogy a rendelkezésére álló adatok birtokában az összes denár csak észak-európai utánveretnek ítéltető, amelynek előképei nyugat-európai és magyar pénzek lehettek.

A H3 típust illetően egy további súlyos probléma is felmerül, hiszen a hát-lapi körirat „Pozsony neve lenne a szláv Breslava formában. Nehezen képzelhető el, hogy a XI. században, amikor az egész egyházi és hivatalos nyelv Magyarországon minden vonatkozásban a latin volt, a verdehelyet szláv névvel jelezték volna a pénzekben.”⁴²⁴ Gedai István 1971-ben kapcsolódott be a vitába. Elfogadva Huszár

man doch als sicher voraussetzen, dass sie auf Grund eines Originals entstanden. Das Vorhandensein eines Denartyps von König Stephan I. aus Preslavva-Pressburg-Bratislava kann also keinem Zweifel unterworfen sein.“: Suchodolski (1990) 168; Suchodolski (1992) 5.

⁴¹⁹ Vö. 432. jegyzet. A H3 kiverését 1015 tájára keltező Christian Turnwald is elvetni kényszerült ezt a megoldást, bár Esztergomot tévesen határvárnak tekintette, a Koppány-felkelést pedig ugyancsak tévesen a 997 őszét követő idő (998 tája?) helyett 1002/3-ra keltezte: „Auch von historischen und technischen Gesichtspunkt gesehen, wurde der neue Stephansdenar [= H3] bestimmt nicht schon etwa um 1002/3 während des in der damaligen Grenzwallburg Strigonium-Esztergom-Ostrogom-Gran (die Stephans-Obolo [= H1] kommen da erst recht nicht in Frage) ausgebrochenen Aufstandes der Koppány-Partei geprägt, als der neugekrönte König vorübergehend in Pressburg Zuflucht suchen musste...“, die Regierungspartei Stephans hatte zu jener Anfangszeit kaum die nötige Ruhe, sich mit Aushandelsbeziehungen zu befassen; von Repräsentations-Interessen, die eine Neuerrichtung einer Schmiedewerkstatt für Silberblechherstellung und Prägestempelschneiden kann für damals ebensowenig die Rede sein. Ein ausgedehnteres politisches und ökonomisches Vorland von Pressburg in der Südslowakei und von Gran in der Mittelslowakei (Nitra und etwa Kremnitz) wird wohl erst im Zuge der Errichtung der vorübergehenden polnisch-böhmischen Personalunion i. J. 1003 unter Boleslaw Chr., dem ersten Schwager Stephans, als Gegenleistung an Ungarn abgetreten worden sein.“: Turnwald (1967–68) 26–27: 8. jegyzet.

⁴²⁰ Azt az általános európai helyzetet tekintve, hogy az uralkodón kívül hercegek, grófok, püspökök, sőt apátok is vertek pénzt, „in diesem Kontext sollen uns die schweren Denare aus Preslavva keinesfalls schockieren, um so mehr, als sie sich — ausser dem Gewicht — nicht einmal durch den Inhalt ihrer Stempel auszeichnen. Die Emission, aus der sie stammen, konnte durch den Bedarf des Königs an Münzgeld verursacht worden sein, als er in dieser Stadt akzidentell weilte.“: Suchodolski (1990) 175; Suchodolski (1992) 11.

⁴²¹ Anélkül, hogy e kérdés tárgyalásába belebonyolódnék, utalni szeretnék arra, hogy ismereteim szerint mindössze két érmétpussal kapcsolatban vetődött fel kibocsátásának konkrét magyarázata, szemben pl. a lengyel érmék érmeképeinek a politikai eseményeket is tükröző értelmezésével, vö. Suchodolski

(1961) 67–68. A hagyományosan 1091 húsvétján kibocsátani vélt H27–H28 típus egyikének érmeképét magyarázta Györffy György a király dalmáciai hódításaira való utalásként: Györffy (1977a) 19., az 1095 húsvétjára keltezett H30 előlapját díszítő keresztet pedig az uralkodó által tervezett kereszties hadjáratral hozta kapcsolatba: Györffy (1977a) 20; Györffy (1984b) 938; vö. IV/5. Függelék. Megemlíthetem, bár bizonyíthatatlansága miatt nem vehető komolyan az a témánkhoz furcsa módon kapcsolódó feltevés sem, hogy Salamon király a H16 típusú denárát 1074–1080 között Pozsony várába zárva, saját szükségletei céljára verette volna; a felhasználás időtartama azonban még ez esetben sem rövid; ld. a király érméinek tárgyalásakor!

⁴²² „Sie alle sind Münzen mit ganzem Denargewicht, kamen ausnahmslos an nordeuropäischen Fundorten zum Vorschein und tragen auf der einen Seite das für die späteren ungarischen Münzen gänzlich ungewöhnliche und unbekannte Münzbild einer karolingischen Kirche.“: Huszár (1965–66) 30.

⁴²³ Utalt arra, hogy a H3 (a H4 és a Dbg. 1305–1307) példányai közül „kein einziges Stück mit ungarischer Fundstätte findet. Prinzipiell sind wir mit Turnwald darüber einig, daß die ungarische Fundstätte für sich allein nicht entscheidend sein kann für die ungarische Herkunft eine Münze und umgekehrt, auch die ausländische Fundstätte nicht die ungarische Herkunft ausschließt; in diesem Fall muß aber noch auf einen weiteren sehr beachtenswerten Umstand hingewiesen werden: daß nämlich in den aus ungarischen Friedhöfen des X–XI. Jahrhunderts erschlossenen Gräbern neben dem Toten oft Münzen vorkommen und zwar aus Gräbern... des XI. Jahrhunderts... alle bekannten ungarischen Münzen. Nachdem also diese Sitte der Bestattung mit Münzbeigaben als allgemein üblich angesehen werden darf, ist es beinahe undenkbar, daß kein einziges Stück der erwähnten Münzen mit dem Gewicht eines Denars in den Gräbern vorgekommen wäre, wenn diese ungarische Gepräge waren. Dieser negative Faktor läßt die ungarische Herkunft der Denare als zumindest zweifelhaft erscheinen, denn es ist klar, daß ihre ungarische Herkunft — kämen sie neben den Bestatteten vor — unter Beachtung anderer Überlegungen zumindest als wahrscheinlich betrachtet werden könnte.“: Huszár (1965–66) 30.

⁴²⁴ „Unserseits können wir, auf Grund der mitgeteilten Beobachtungen und im Besitz des gegenwärtigen Beweismaterials, sämtliche Denare für nichts anderes als lediglich Nachprägungen ansehen, die irgendwo auf nordeuropäischem Gebiet

Lajos érvrendszerét, egy adattal ki is bővítette azt: „a pannonthalmi alapítólevél XI. század elejéről származó részében »Poson« alak szerepel, már pedig ha István udvarában oklevélen »Poson«-nak írták Pozsonyt, nem valószínű, hogy pénzén más névalakot – »Breslavva«-t használtak volna. A gotlandi utánveret rendkívül magas súlya — 1.99 gramm — semmiképpen nem illeszthető István király pénzrendszerébe.”⁴²⁵ Ugyanezt később többször is megismételve azzal töltötte meg, „hogy a bosarvei példány olyan Magyarországon kívül készült utánveret, amelynek egyik mintája István obulusa volt.”⁴²⁶

A pannonthalmi oklevélből levont következtetést Györffy György azonban megcáfolta, utalva arra, hogy „az alapítólevél névalakja ebben a vitában nem használható fel. Eltekintve attól, hogy az alapítólevél egy elveszett eredeti interpolált utánzata, nem a XI. hanem a XII. században gyártották azt és a *Poson* név az alul írt birtokfelsorolásba is utólagos toldásként került példányunkba. Általánosan elfogadott nézet a magyar diplomatikában, hogy István király eredeti oklevele nem tartalmazta a pozsonyi váradományt, ezt a XII. század végén írták hozzá.”⁴²⁷ Györffy György arra gondolt, hogy a bosarvei denár hátlapján körirata nem más, mint a REGIA • CIVITAS részben eltorzult, részben AVVA térkitöltővel bővült, értelmetlenné vált változata, amelyből városnevet kiolvasni egyáltalán nem is lehet. Magyar oldalról ő részletezte a Pozsony nevére vonatkozó forrásadatokat, egyetértve a véleményét csak később megjelentetni tudó Bóna Istvánnal,⁴²⁸ s csak ebben értve egyet Vera Hatzcal, hogy az első említésű *Brezalauspurc* Pannonia frank kormányzójának nevéből ered, mert „Pannonia urai ugyanúgy közben tarthattak egy hídfőállást a Duna határfolyó túlsó partján, mint a magyarok Nándorfehérvárat, Szendrőt és Galambócot, mint a törökök az Esztergommal szemben Dzsigerdelen – Parkant és mint ma a szlovákok Pozsonnyal szemben Ligetfalut és Oroszvárt. Birtoklása kivált elképzelhető Szvatopluk 894-i halála után.”⁴²⁹ Az érméről leolvasott *Preslava civitas* a középkori forrásokban nem szerepel, még Cosmas, a prágai székesegyház krónikáiról dékánja (†1125) 1110 körül írott krónikájában is a *Possen* névalakot használta, amelyből nem lehet arra következtetni, „hogy a város ősi szláv neve *Pozsony* lett volna. Egyrészt ispáni váraink, legalábbis felerészben, az ezredforduló táján állított első ispánokról nyerték nevüket, másrészt a Dunántúlon, ahol módunkban áll a IX. századi nevek kontinuitásának kérdését megvizsgálni, azt tapasztaljuk, hogy a magyarok nem vettek át régi helységneveket... Mivel a *Poson* személynévet az Árpád-korban is viselték, legvalószínűbb, hogy a várat magyar névadással 1000 táján nevezték el, (ezért egy esetleges) pozsonyi veret esetén elsősorban *Poson civitas*⁴³⁰ feliratot várhatnánk. Ha viszont valaki a latinosított német névalakot követelné, a XI. század első felében már a rövidebb *Brezesburg civitas* járta, az, amelyből a német *Pressburg* kifejlődött.”⁴³¹

Györffy György még nagyobb nehézségnek tekintette Vera Hatz elméletével szemben, „hogy Közép-Kelet-Európában e korban az uralkodó csak a székhelyen veretett pénzt: a cseh pénzek PRAGA CIVITAS, a lengyel pénzek GNESEN CIVITAS áll. Ez azt jelenti, hogy egy feltételezett és Pozsonynak értelmezett BRESLAVA CIVITAS felirat esetén Pozsonyt István király székhelyének kellene tekinteni.”⁴³² Mivel pedig ez a székhely a véleménye szerint történeti megokolással 1018-ig

entstanden sind...” A H3 hátlapján felirata „... soll nämlich der Name von Preßburg in der slawischen Form Breslawa sein. Es ist schwer vorstellbar, daß im XI. Jahrhundert, als in Ungarn die kirchliche und offizielle Sprache ausnahmslos und in jeder Hinsicht Latein war, die Prägestätte auf den Münzen mit slawischen Namen angegeben worden wäre.”: *Huszár* (1965–66) 30.

⁴²⁵ *Gedai* (1971) 1–2, 4–5.

⁴²⁶ *Gedai* (1971–72) 23, 29–30; *Gedai* (1973) 70–71; *Gedai* (1974) 43: 5. jegyzet; *Gedai* (1975) 249–250.

⁴²⁷ *Györffy* (1973–74) 36.

⁴²⁸ Bóna István már 1971-ben megírt, de csak 1984-ben megjelent munkájában elfogadta, hogy a Duna túlsó partján frank hídfőállás és vár *Brezalauspurc*, *Braslavaspurch*, *Preslawaspurch* nevével lehet csak szó, amelynek „egyetlen számba jöhető névadója *Braszlav* frank-szláv gróf, 884-től a magyar honfoglalásig *Arnulf* keleti hadainak parancsnoka és Pannonia katonai kormányzója...” volt: *Vö. Bóna* (1984a) 368, 1605. Véleményét megismételte, *vö. Kovács* (1994a) 375: 49. jegyzet.

⁴²⁹ *Györffy* (1973–74) 36.

⁴³⁰ A város neve a következő alakokban fordul elő az Árpád-kori forrásokban: *Poson*, *Bosan*, *Bosania*, *Bosenburgium*, *Bosonium*, *Bozonium*, *Buzana*, *Pessen*, *Pisonium*, *Posania*, *Possionia*, *Possen*, *Possonium*, *Puossionium*, *Pusionium*: *Csapodi* (1943) 112.

⁴³¹ *Györffy* (1973–74) 37.

⁴³² *Györffy* (1973–74) 37. Itt rá is mutatott Peter Ratkó tarthatatlan feltevésére, hogy I. (Szent) István királyt Koppány szorította volna Pozsonyba, ami a harc lefolyásából következően is tévedés, másrészt Pozsony csupán egy veszélyeztetett határvár volt, miközben Esztergom volt a királyi székhely: *uo.* Képtelen állítás, hogy Koppány elől menekült volna István trónörökös 997-ben apja halálát követően Pozsonyba, ahol pénzt veretni is kényszerült, hiszen ilyen feltevésnek a hadjárat eseménytörténete teljességgel ellentmond. Mivel Koppány a hatalom szimbólumaként az özvegyé vált Sarolta kezét is követelte, hadjáratát az ő várának, Veszprémnek ostromával kezdte. Eközben Esztergomban fejedelemmé avatták Istvánt, aki seregével aligha került Pozsony felé, hanem valószínűleg anyja várának felmentésére indult. „A döntő ütközet bizonyára valahol Veszprém és Várpalota között zajlott le, talán a somogyi út elágazása közelében, Súlyon, ahol 12 év múlva egy Szent István vértanú tiszteletére emelt kápolnát említenek.”: *Györffy* (1977) 116–119; *vö. Györffy* (1973–74) 37; *Györffy* (1984) 750. Mindemellett a pozsonyi kiterő ötletének felröppentője Peter Ratkó elfelejtkezett arról, hogy 997-ben István még nem volt király, tehát nem verethetett volna Stephanus rex körirattal a H3 denárt. Ez volt ugyanis az egyik fő érv László Gyula azon — fentebb tárgyalt — feltevése ellen, hogy a H1 denárok egy részét már a kereszt-ségben ugyancsak István nevet kapott Géza nagyfejedelem

Esztergom volt, s az általa 1000–1020 tája között kibocsátott H2 és H1 verőhelye ugyanaz a Regia civitas volt, „a közbeeső időre nézve nem indokolt más verőhely-feliratot feltételezni.”⁴³³

1976-ban kapcsolódott be a vitába Kupa Mihály azt a gondolatot fejtve ki, hogy a H3 „minden valószínűség szerint I. István koronázására készülhetett nem nagy mennyiségben és nyilván bajor pénzverésben. A Koppányt sikeresen leverő, de általa ideiglenesen a Dunától északra, sőt talán éppen Pozsonyba szorított István e helyzet tisztázódását, sőt esetleg a koronázását ellenzők figyelmeztetését jelezve bocsáthatta ki e veretét, amelyre ezért kerülhetett... a magyar király udvartartásának vagy egyenesen Gizella királynénak a megrendelésére... a magyar viszonyokkal többé-kevésbé ismerős bajor udvari kancellária döntése alapján Pozsony pénzverőhelyként, természetesen egyházi latin nevén. A bajor pénzveretők Pozsonyt ismerték, jelentőségével tisztában voltak és — szándékosan vagy e nélkül — olyan helységet akartak a pénzre vésni, amit a magyar király feltétlenül birtokol.”⁴³⁴

Kupa Mihály feltevését Gedai István azonnal elutasította.⁴³⁵ Kitarzott a H3 utánveret volta mellett Huszár Lajos is,⁴³⁶ Gedai István pedig később azt hangsúlyozta, hogy nem egy modellje volt e pénznek, hanem verőpárjának észak-európai mesterei több érmetípus részleteiből egyesítették.⁴³⁷ Monográfiájában is megmaradt álláspontja mellett: elutasította a téves történeti feltevéseket, felsorolta a korábban már közreadott állításait,⁴³⁸ és az előzőknél részletesebben körvonalazta az utánveretnek tekintett H3 lehetséges eredetijét. Az előlapi köriratot illetően a H1 típusát vette mintaként számításba, a hátlapit pedig Györffy György nézetéhez csatlakozva a REGIA CIVITAS torzulásának vélte.⁴³⁹ Mind-azt addig lehetett változtatás nélkül fenntartani,⁴⁴⁰ amíg Kenneth Jonsson fent már említett munkájában nem tisztázta a H3 korábban még hiányos adatait. Ezt követően a magyar érmészetet képviselő Gedai István elismerte ugyan, hogy az előlapi körirat megnevezettje csak a magyar I. (Szent) István lehet, de a H3 denárt még a legújabb időig sem fogadta el hivatalos magyar kibocsátásnak.⁴⁴¹ A kutatás — korábbi állásfoglalásokat szintén nem nélkülöző — fordulatát e kérdésben a legújabban Bóna István fogalmazta meg,⁴⁴² a H3 kibocsátásának eddig még nem tárgyalt harmadik magyarázati lehetőségére utalva.

A H3 I. (Szent) István által való kibocsátását elfogadó külföldi és tagadó magyar álláspont mellett ugyanis kezdettől fogva létezett az a harmadik irányzat, amelyik nem magyar királyi, s nem pozsonyi denárnak tekintette a szóban forgó érmét. Már Vera Hatz felvetette, hogy a PRESŁAVVACIV magyarázataképpen a Pozsonytól északra, az osztrák morva határnál fekvő Břeclav (Lundenburg) is szóba jöhet.⁴⁴³ E gondolathoz Magyarországon Rádóczy Gyula csatlakozott, mert szerinte is a Morva jobb oldali mellékfolyója, a Dyje (Thaya) melletti Břeclav lehetett a névadó hely. A honfoglalástól kezdve magyar határvár 995-ben került német kézre, majd az 1015–1018 közötti német–lengyel háborúban I. (Bátor) Boleszló lengyel fejedelem (992–1025) foglalhatta el. Lehetséges, hogy e vár parancsnokának tette meg az 1008/1009 táján hozzá menekült Prokuj gyulát, I. (Szent) István nagybátyját. A vár később kétszer is visszakerült magyar kézre: először 1018-ban hódította vissza a I. (Szent) István és tartotta birtokában 1029-ig, majd II. Konrád császár (1027–1039) támadását visszaverve 1030-ban ismét megszerezte. Rádóczy Gyula szerint „az 1018-ban (vagy 1030-ban) újból visszahódított város a hódító

(971/972–997) verette. Györffy György többszöri felvetése ellenére a „Koppány-elmélet” sokáig tovább élt, vö. *Hlinka* (1982) 15.

⁴³³ Györffy (1973–74) 37. Teljes gondolatmenetét rövid összefoglalásban ismételte meg: Györffy (1975) 287; hasonlóan: Györffy (1977) 340; Györffy (1984) 825; vö. IV/2 Függelék.

⁴³⁴ Kupa (1975–76) 21–22.

⁴³⁵ Gedai István nemcsak a tarthatatlan történeti feltevést hárította el, hanem Kupa Mihálynak az általam sem részletezett numizmatikai gondolatait is: Gedai (1977–78); vö. Gedai (1986) 94–95. Az előbb idézett cikkében még arra is rámutatott, hogy a „magyar álláspontot az 1973-as nemzetközi numizmatikai kongresszuson tártam a világ numizmatikusai elé. Sajnos, a hozzászólások nem jelentek meg, de az előadásomhoz hozzászólók, e téma legnevesebb szakemberei — Peter Berghaus münsteri és Philipp Grierson cambridgei professzorok — teljes mértékben elfogadták az előadásomban kifejtetteket.”: Gedai (1977–78) 54. Érdekes, hogy az itt idézett előadásának szövegében — vö. Gedai (1976) — nincs egyenes utalás a H3 denárra.

⁴³⁶ Huszár (1979) 32: Nr. 3.

⁴³⁷ Gedai (1980) 135; ismételt véleménynel: Gedai (1985) 171–172.

⁴³⁸ Szerinte az eredeti magyar pénzekben nincs felirati hiba, a H3 példányán pedig mindkét lapon hibás a szöveg. Györffy György véleményével szemben, s Szentpétery Imrére hivatkozva kitarzott amellett, hogy a Posen név a pannonhalmi alapítólévél elvesztett eredetijéből való, s nem 12. századi interpoláció. A magyar pénzverésben idegen, hogy a H3 előlapi keresztjének szárai a belső körben maradnak, a hátlapi templomkép „oszlópsorának” mezeje üres, s e denár nagy súlya sem illeszkedik a magyar érmék súlyához, vagyis összegezve: e denár „valahol Észak-Európában készült utánveret.”: Gedai (1986) 95.

⁴³⁹ Gedai (1986) 94–96.

⁴⁴⁰ Vö. Gedai (1987a) 11; Gedai (1987b) 11; Gedai (1987c) 12.

⁴⁴¹ Lényegében véve az 1986-ban megjelent álláspontját ismételte meg: Gedai (1988) 695–696; Gedai (1989) 97–100; Gedai (1990) 11–14; Gedai (1995) 321–322.

⁴⁴² Vö. 452–453. jegyzet.

⁴⁴³ Hatz (1965) 82; 1054-ben Laventeburch: Györffy (1977) 57.

magyar király tiszteletére, annak nevével »hódolati érmet« veretett és talán éppen Prokuj, a hódító nagybátyja viszonzta azt a gesztust, hogy visszakapta feleségét váltságdíj fizetése nélkül.”⁴⁴⁴

Ez az elmélet nem aratott sikert, mert bár Gedai István megjegyezte, hogy Břeclav egy 12. századi forrás szerint is régen pénzverőváros volt, de a morva kutatás egyelőre nem ismer ott vert pénzt,⁴⁴⁵ a lehetséges ellenvetéseket is megfogalmazta: 1) nem ismerjük az I. (Bátor) Boleszlóhoz menekült Prokuj valószínű nevét, bár feltehető, hogy a Prokuj nem neve, hanem nevének jelzője volt. S jóllehet apját, Zombor gyulát Stephanus/István névre keresztelték, ebből nem következik, hogy Prokujjal is ez történt.⁴⁴⁶ 2) Prokuj nem használhatta a *rex* címet, legkevesbé I. (Bátor) Boleszló fejedelem alattvalójaként.⁴⁴⁷ 3) Nincs forrásbizonyíték annak, melyik várat bízta I. (Bátor) Boleszló Prokujra.⁴⁴⁸ Mindezek ismeretében Gedai István helyesen vetette fel, hogy bár az alábbi ellenérveket sem lehet kizárni, azok tényként semmiképpen sem kezelhetők, vagyis csak bizonyíték nélkül vethető fel, hogy Prokujt István névre is keresztelhették, s ő, mint az I. (Szent) István hatalma ellen lázadó, királynak is címezhetette magát, és akár éppen a németektől elhódított Břeclavot is megkaphatta I. (Bátor) Boleszlótól. Mivel azonban a Morva folyó jobb partja csupán az 1015–1018 közötti két lengyel támadás idején volt I. (Bátor) Boleszló kezén, akár Prokuj, akár más aligha verethetett volna itt érmét ez idő alatt.⁴⁴⁹ Gedai István összefoglaló értékelésével azonban nem lehet egyetérteni. Szerinte ugyanis „a bosarvei érmetípus [= H3] PRESŁAVVA köriratának a morvaföldi Břeclav-val, STEPHANVS REX névadójának Prokuj/Istvánnal való azonosítása csak feltevés lehet, de alapul szolgálhat István király pozsonyi pénzverésének feltételezésére.”⁴⁵⁰ Számomra meggyőző érveléssel utasította el e břeclavi változatot Stanisław Suchodolski is.⁴⁵¹

⁴⁴⁴ Rádóczy (1984) 8–11; Vadász (1984). A történeti vázlat: Györffy (1977) 276–283, 311–313. nyomán. Prokuj gyula életének e szakaszáról Thietmar merseburgi püspök (†1018) számolt be 1018 előtt: I. (Bátor) „Boleszló lengyel duxnak volt egy vára saját országa és Magyarország végein (*habuit quandam urbem in confinio regni suimet et Ungariorum sitam*), amelynek őrzését Prokuj főúr, a magyar király nagybátyjára (*avunculus*) bízta, kit a király a székből, úgy, mint most, régebben is elűzött. Ki midőn feleségét a fogságból nem válthatta ki, ellenségétől, unokaöccsétől mintegy ajándékképpen megkapta. Sosem haltottam valakiről, aki így kímélte volna a legyőzöttet.”: Thietmar: *Chronicon* c. VIII. 3: *Gombos* (1938) III.: 2203; Györffy (1977), 124, 281.

⁴⁴⁵ Jiří Sejbal: XI. századi pénzverés Esztergomban c., meg nem jelent előadása nyomán (Magyar Numizmatikai Társulat, Budapest 1984. szeptember 19.): *Gedai* (1989) 100; *Gedai* (1995) 322, 322: 17. jegyzet.

⁴⁴⁶ „1) We do not know the real name of Prokuj... It can be presumed that Prokuj was not his name but an attribute. His father, gyula Zombor was christened István, but it does not follow that this applied to Prokuj too. There are no sources which prove this”: *Gedai* (1989) 100. A fentebb Thietmar által említett Prokujt (*Proci*) — akinek nevében „az -uj végződés a szláv eredetű régi magyar *uj* ’nagybácsi’-szóval azonos, s így neve a szláv *Prok* ’maradék’ szóval egyeztethető — Anonymus „kisebbik Gyula” (*minor Gyla*) néven említette, vö. c. 24, 27: *MEH* 155, 157; *Gombos* (1937) I: 241, 242., vagyis pogány neve és méltósága vitán felül Prokuj gyula lehetett: *Györffy* (1977) 60. Lehetséges keresztnévéről ld. alább!

⁴⁴⁷ „2) Prokuj could not use the title REX, particularly not as vassal of Boleslaw.” *Gedai* (1989) 100. E felvetéssel egyet kell érteni, hiszen Prokuj természetesen sohasem volt felkent király (*rex*), de ismeretes olyan korabeli forrás, amely megadta neki — I. (Szent) István nagybátyjának (*avunculus*) — ezt a titulust, vö. *Annales Altahenses maiores* ad a. 1003: „*Stephanus rex Ungaricus super avunculum suum Iulum regem cum exercitu venit...*”: *Gombos* (1937) I: 92; *Györffy* (1977) 60. A *rex* cím esetleges előfordulása azonban olyannyira nem jelentett királyi jogállást, hogy László Gyula Géza nagyfejedelem pénzverését hirdető elméletének ellenfelei egyik ellenérvként éppen azt hozták fel, hogy a Stephanus/István névre keresztelt Géza sohasem verethetett *Stephanus rex* köriratú denárt, mert nem volt az egyház által felkent király, vö. *Deér* (1965) 703; vö. 227. és 432. jegyzet.

⁴⁴⁸ „3) There are no sources as what castle Prokuj was entrusted by Boleslaw.” *Gedai* (1989) 100. Györffy György összefoglalása szerint, ez manapság „biztosan el nem dönthető kérdés. Pauler Gyula kérdőjellel Trencsént [SZLK] vetette fel, míg Robert Holtzmann a Kárpátokon túl fekvő [Těšín (CSEH)] Teschenre gondolt. Mivel [Prokuj gyula] akkor kapott kormányzásra egy nagy város helyet, amikor Boleszló még nem keveredett harcba Istvánnal, Trencsénre alig gondolhatunk, inkább valamelyik nagy helyre az Északnyugat-Kárpátok előterében, Krakko és a Morava középső szakasza között. Innen indított 1014-ben Boleszló [Prokuj gyulával] hadat a Morva völgyében fekvő magyar várak ellen, majd a magyaroktól elfoglalt Morva melléki várakból támadták a Dunáig terjedő vidéket, míg István király Henrik osztrák örgróf (994–1018) 1017-i támadásával egyidejűleg vissza nem foglalta e várakat s [Prokuj gyulát] elűzte a határvárból.”: *Györffy* (1977) 281.

⁴⁴⁹ „Prokuj could have been christened István and as a rebel he could have called himself rex and, along with many other possibilities, Boleslaw could have given this particular town to him as well. Because of the uncertainties nothing can be stated as a fact. The region of the river Moravia was the scene of war between 1015–1018; the Poles invaded Hungary twice, but in the end István drove back the enemy and he also expelled Prokuj from his castle. He must have stayed temporarily on Moravian territory, and it would be logically unlikely that he had coins struck during that time; hence an other presumptive emitter is also unlikely.”: *Gedai* (1989) 100.

⁴⁵⁰ „The identification of the Moravian Břeclav with PRESŁAVVA and of Prokuj or István with STEPHANVS REX of the Bosarve type coin can only be a hypothesis, but there might be grounds for supposing king István’s coinage in Pozsony.”: *Gedai* (1989) 100.

⁴⁵¹ „Eine neue Konzeption, die von den ungarischen Forschern lanciert wird, überzeugt auch nicht. Danach bedeute der Name *Preslavva* nicht Bratislava, sondern Břeclav (Lundenburg) in Mähren. Herausgeber der Münze sei der Fürst Prokuj gewesen, der mit König Stephan kämpfte und diese Burg angeblich besetzte. Selbst wenn es so gewesen wäre und Prokuj den christlichen Namen Stephan getragen hätte, wofür es übrigens keine Quellen gibt, dann wäre es trotzdem ganz unwahrscheinlich gewesen, dass er sich auf der Münze als König titulierte. Eine andere Variante dieser These setzt voraus, dass es sich hier um Huldigungsmünzen handelt, die von Prokuj

A legújabb viszont Bóna István állt ki mellette, megállapítván: „bár tény, hogy csak arra van adatunk, hogy [I. (Szent) István] nagyapját, az első erdélyi gyulát keresztelték Stephanos-ra, ami azonban nem zárja ki, sőt valószínűsíti, hogy az unokát is így hívták (ld. az Árpádok ismétlődő neveit!). Az 1003. évi német krónikák szerint — vagyis a németek szemében — viszont Prokuj rex volt, aki lengyel segítséggel 1003 után, 1018 előtt szembefordult I. (Szent) Istvánnal és egy határvárban székelt. Ez lehetett Breslavva civitas és hasonló nevű morva megfelelője is. Itt nem volt akadálya, hogy lengyel mintára és támogatással pénzt veressen (ez akkoriban általános volt, még a püspökök is verettek), annak azonban igen, hogy ezek a pénzek I. (Szent) István országában is elterjedjenek.”⁴⁵² Bóna István e nézetét disszertációm opponensi véleményében is fenntartotta: „A H3-at én továbbra is igazi pénznek tartom (mindig is annak tartottam) s nagyon egyetértek Gedai Istvánnal, aki végleg elhatárolta a PRES LAVVA CIVITAS-t 'Bratislavától'. Talán nem bűn, ha itt saját megoldási javaslatom a Prokuj-Stephanus rex-Preslava-Břeclav lehetőséget újból megpendítem. Örömmel látom, hogy a civitas azonosítása tekintetében nem állok egyedül.”⁴⁵³ Ugyanekkor Gedai István is kevésbé elutasítónak mutatkozott: „A PRES LAVVA CIV pénzzel kapcsolatban mindenképpen további kutatások szükségesek, tisztázni kell azt a Kovács László által nem említett XII. századi morva adatot, amely szerint Břeclavban »régén« pénzverde volt, ám a morva kutatás nem ismer onnan származó pénzt. Talán éppen ez az.”⁴⁵⁴ A legújabbban a korábbi elméletét felelevenítő Rádóczy Gyula adta meg az említett forrásadatot: Jiří Sejbal „kutatásai szerint, nem sokkal a kérdéses időpont után már okleveles bizonyíték is alátámasztja e területen a »régóta nagyra becsült pénzverést« ami ugyan Podivínra vonatkozik, de ez a helység Břeclav tőszomszédságában van és a 11. század első évtizedeiben Břeclavhoz osztották.”⁴⁵⁵

A csehszlovákiai szakirodalomban a kérdés természetesen régen ismert, de nem az említett vonatkozásban merült fel, hanem a Podivínban vert érmék eddigi azonosíthatatlanságára utalva. Ugyanis a morva pénzverés a 11. század első felében még nagy valószínűséggel Olomouc/Olmütz-re, I. Břetislav morva, majd cseh herceg (1028–1034–1055) székhelyére korlátozódott. A herceg azonban röviddel a halála előtt, 1055-ben Moráviát három részfejedelemségre osztotta, Olomouc, Brno/Brünn és Znojmo/Znaim központtal, ahol verőhelyek is működtek, mert a morva részfejedelmek — a cseh gyakorlattól eltérően — pénzverési jogot is kaptak. Mindemellett a 12. század elejéről Cosmas prágai dékán (1125) krónikája, valamint a negyvenes éveiből két hiteles irat, III. Konrád német király (1138–1152) 1144-ben kelt, továbbá II. Vladislav cseh herceg, majd király (1140–1158–1172) datálatlan, de az 1146–1148 közötti időből származtatott oklevele is megemlíti egy negyedik verdét, éspedig az olomouci püspökök podivíni verőhelyét. A mai Podivín az egykori osztrák–magyar–morva határ közelében lévő Břeclavtól északnyugatra mintegy 8 km-re fekszik. Ez a műhely azonban valószínűleg nem kizárólag a püspökök számára dolgozott, hanem a 11. század 2. és a 12. század 1. felében, legalábbis alkalmanként, talán a prágai hercegek részére is, míg a morva részfejedelmeknek nem. A prágai uralkodó podivíni érmekibocsátása bizonyára egy-egy cseh herceg ottani tartózkodása idejére eshetett háborús, udvartartási vagy külföldi követjárásai költség azonnali fedezésére, ill. a dél-morvaországi piacok időszaki vert pénzbeli hiányának pótlására, ha pl. az olomouci püspöki szék betöltetlen volt, vagy viszály támadt a prágai és olomouci püspökség között. A kutatás jelenlegi állása szerint nem kizárt, hogy az 1886-ban a Břeclavtól északnyugatra mintegy 12 km-re fekvő, Podivínnal szomszédos Rakviceban, ill. néhány éve az azonos irányban, Břeclavtól csupán 4 kilométernyi távolságban lévő Ladná és Podivín között előkerült 12. századi kincslelet osztrák Breitpfennig-utánpótlásai ugyancsak a podivíni verőhelyről származnak, amelyeket az olomouci püspökök az Ausztriával való kereskedelem céljára bocsáthattak ki. Jan Bobek véleménye szerint a csaknem kizárólag a rakvicei leletből ismert Jaromír olomouci püspök (1085 végétől) nevével és titulussal ellátott denárok, továbbá az előlapjukon Szent Péter, hátlapjukon Szent János képét hordozó anonim morva denárok ugyancsak Podivínban készülhettek.⁴⁵⁶ Mindebből viszont

zu Ehren des siegreichen Stephan I. geschlagen wurden.”: Suchodolski (1990) 168; Suchodolski (1992) 6.

⁴⁵² Kovács (1994a) 375: 49. jegyzet.

⁴⁵³ Bóna (1995a) 3.

⁴⁵⁴ Gedai (1995a) 5.

⁴⁵⁵ Rádóczy (1996) 3. Rádóczy Gyula 1996 májusában Esztergomban elmondott előadásának szövegét kéziratban kaptam meg; szívességet ezúton is megköszönöm.

⁴⁵⁶ A korábbi irodalomban — ld. Pošvár (1954); Sejbal (1979a) 117; Sejbal (1981) 58; Pošvár (1986) 324–325, 327. — is behatóan tárgyalt kérdés áttekintése Bobek (1986) 110–112. nyomán. III. Konrád oklevelében az áll, hogy „...per presentis precepti paginam reddimus tibi et per te Olomucensi ecclesie

tuisque catholicis successoribus in perpetuum confirmamus castellum Podivin cum omnibus suis pertinentiis... ad cumulandum vero nostre devotionis benivolentiam in eodem castro percussuram monete publice tibi concedimus et confirmamus...” II. Vladislav oklevelében „...iura quoque antiquae institutionis super eodem castro reformare intendentes, monetam ut primo fuit inibi fieri statuimus.”: Pošvár (1954) 9; Bobek (1986) 75, 75: 6–11. jegyzet. Az oklevelekről: Dušková (1986) 318. A legújabb állásfoglalás szerint, „abgesehen von diesen drei Münzstätten [azaz Olomouc, Brno és Znojmo – K. L.] sprechen — ausnahmsweise — die schriftliche Belege von einer vierten Münzstätte in Podivín in der Nähe der österreichischen Grenze aus den 40er Jahren des 12. Jahrhunderts. Vor allem handelt es sich um ein

az következik, hogy az eddig ismeretlen vagy vitatott meghatározású érméket kibocsátó Podivín azonosságának feltételezése a dokumentálatlanul Breslavva civitasnak sejtett Břeclavval ugyan el nem utasítható, de nagyon gyenge lábakon áll. Ugyanis a 12. századi említések, ill. a 11. század 2. felére sejtetett érmeanyagból a verde I. (Szent) István kori, mégpedig uralkodása első felére keltezendő működése egyáltalán nem következik, tehát e rejtélyes műhelynek mind a helye, mind latin neve, keletkezésének ideje és a típusválasztéka is kérdéses. Ilyen bizonytalan háttérrel viszont kicsi a valószínűsége annak, hogy éppen Prokuj denárát sikerült volna a Podivín/Břeclav/Breslavva civitasban kibocsátani vélt korai H3 típusban felfedezni.

E gondolatmenet lezárásaként még képtelenebb ötletként az is felvethető, hogy a Preslavva civitas a pannoni Mocvár/Mosaburg (ma: Zalavár, Za) lehetett, amelyet 896 után szintén nevezhettek Brazlavuspurchnak, hiszen Arnulf császár ekkor Pannoniát Mocvárral egyetemben a fentebb már említett Brazlav dux védelmére bízta.⁴⁵⁷

Összevetve a külföldi kutatási eredményeket legutóbb és minden részletre kiterjedően képviselt Stanisław Suchodolski véleményét és a folyamatosan formálódott magyar álláspontot, a következő eredményre juthatunk:

A *Preslavva civitas* = Pozsony azonosítást a magyar kutatás egyértelműen elutasította az oda sejtett királyi székhelyre és az ottani pénzverésre vonatkozó minden eddigi történeti feltevessel együtt, s ezzel kizárta a H3 magyar királyi veretként létrejöttének lehetőségét. Nem véletlen, hogy a verőhely kérdésének további vitáját vagy eldöntését Stanisław Suchodolski is a történészekre bízta.⁴⁵⁸ E megállapítás fényében a többi vitapont elenyésző súlyt képvisel ugyan, de egy áttekintést megérdemel. Magam — mind a hazai, mind a külföldi kutatók véleményével szemben —, továbbra is nagy jelentőséget tulajdonítok a H3 típus eddigi Kárpát-medencei hiányának.

Már Huszár Lajos rámutatott ugyanis arra a jogos elvárásra, hogy egy magyar verettípusnak magyarországi környezetben is elő kell fordulnia, és pedig ha kincsletben nem is, sírletben mindenképpen.⁴⁵⁹ E kíváncsúnak az — egyébként csak e munkája megjelenését követően felbukkant — H2 típus is időközben annyira eleget tett, hogy teljesülésének kritériumáról a H3 esetben sem mondhatunk le még akkor sem, ha más országok érmeivel kapcsolatban, ezzel ellentétes nézetek alakultak ki. A Kárpát-medence régészeti viszonyainak nem ismerete fejeződött ki már Kenneth Jonssonnak abban a gondolatában is, hogy mivel „számos olyan Nyugat- és Közép-Európában vert viking-kori érme van, amely kizárólag észak-európai leletből ismert. Így logikus lenne, hogy olyan magyar pénzek is lehessenek, amelyek szintén csupán észak-európai leletben kerülnek elő.”⁴⁶⁰ Stanisław Suchodolski érvelése sem volt meggyőzőbb: „Az érme leőhelye, különösen azoké, amelyek nagyon ritkák vagy teljesen egyediek, nem dönthet verőhelyükről. Erre utal olyan cseh és német denárok példája, amelyek egyetlen példányát lengyel földön, Svédországban vagy a Szovjetunióban lelték.”⁴⁶¹ A fent említett területekkel ellentétben ugyanis, a Kárpát-medencében I. (Szent) István korában nem a kincs-, hanem a sírletek szolgáltatták a királyi érméit, ezek minden típusának van esélye — a H1, H2 gyakorisága sorrendjében! — tehát a magyar királyság még pogány módon temetkező lakói falusi temetőiben való előkerülésére.⁴⁶² A morva példában (8. táblázat) jelentkezett 1 belföldi:4 külföldi leletarány⁴⁶³ a magyar viszonyokra nem érvényes, hiszen a magyar nem magyar leőhelyek mennyisége lényegesen másnak, típusonként a következőnek

Privileg König Konrads III., das den Olmützer Bischöfen das Münzrecht erteilt, und um eine Urkunde des böhmischen Fürsten und späteren Königs Vladislav II., die im Zusammenhang mit der Münze der Olmützer Bischöfe auch von altherwürdigen Münzprägungen auf der Burg Podivín spricht.”: *Sejbal* (1995) 52. A rakvicei és ladnai kincsről: *Sejbal* (1995) 52–53.

⁴⁵⁷ Vö. *Annales Fuldensis* ad a. 896: „*Stipantibus denique isdem in partibus inter se conflictibus, imperator Pannoniam cum urbe Paludaram tuendam Brazlavoni, duci suo, in id tempus commendavit*”: *Gombos* (1937) I: 133. A magyar–morva 11. századi határról: *Zemek* (1972) 25–27. E munkára Szőke Béla Miklós hívta fel a figyelmet, amit ezúton is megköszönök.

⁴⁵⁸ *Suchodolski* (1990) 173; *Suchodolski* (1992) 10.

⁴⁵⁹ *Huszár* (1965–66) 30; *Huszár* (1966) 292–293; *Kovács* (1994a) 373–375; *Kovács* (1995) 1083–1085.

⁴⁶⁰ „... there has been a general perception among Hungarian numismatists to regard most coins purporting to be Hungarian as imitations when they have been found only outside Hungary. There are, however, numerous coins struck in

Western and Continental Europe during the Viking Age which are only known from North-European finds. It would thus be logical to find Hungarian coins which are also only known from North-European finds.”: *Jonsson* (1988) 96; vö. *Jonsson* (1990) 4.

⁴⁶¹ „Die Fundstelle der Münzen, besonders derer, die sehr selten vorkommen oder ganz einzigartig sind, kann nicht über den Ort ihrer Prägung entscheiden. Es gibt Beispiele von böhmischen und deutschen Denaren, deren einzige Exemplare auf polnischem Boden, in Schweden oder in der Sowjetunion gefunden wurden.”: *Suchodolski* (1990) 166.

⁴⁶² Vö. *Kovács* (1994a) 373–375; *Kovács* (1995) 1083–1086.

⁴⁶³ „Das Verhältnis von 9 Inlands- zu 39 Auslandsfinden überrascht nicht und ist mit 1:4 gemessen etwa an den deutschen Verhältnissen noch recht günstig. Die höchste Anzahl an im Inland gefundenen Exemplaren weist der Fund von Prag, Kanálská zahrada mit ca. 18 Stücken auf. Unter den Auslandsfinden nimmt Maniow in Polen mit 47 Ex. bei weitem Spitzenstellung ein.”: *Kluge* (1986) 226.

mutatkozik: H1: 108:119⁴⁶⁴ H2: 4:4⁴⁶⁵ H3: 0:2⁴⁶⁶ H4: 1?:7.⁴⁶⁷ A magyarországi sírleletek igen nagy számában viszont még inkább elvárható volna a H3 felbukkanása, legalábbis a H2 mennyiségében. Ami a többi vitapontot illeti: ameddig a király nevének hibás alakja minden ismert H3 példányon kizárólagos marad, addig ez is ellenérve a hivatalos kibocsátásnak. Ugyanis a magyar pénzekben mindenféle betűhiba előfordul, de I. (Szent) László H30 jelzetű denára hátlap $+LADILAUSRE$ alakjáig a tipikus mindig a hibátlan körirat. Nem lehet említetlenül hagyni mint megkülönböztető jegyet, a H3 templomképének — amely a H2 előkerülését követően ugyan már valóban nem egyedülálló a magyar pénzverésben, noha a két érmekép jellege egymástól nagyon eltér — mind a közép-európai érmék, mind a H2 érmeképe megfelelő részétől eltérő üres „oszlopsorát”. Mint közömbös adatra, arra is utalni kell, hogy a H3 nehéz súlya oly virtuózan megmagyarázhatónak bizonyult, hogy a magyar pénzverési viszonyokhoz való teljes idegensége legalább ilyen könnyedséggel fogadható el. Végezetül Stanisław Suchodolskinak a verőtövek gyártástechnikáját érintő gondolatmenetéből nem kizárt, hogy véleményét a magyarok által utánveretnek tartott H3–H4 típus példányaira alapozta. Mivel a magyar érmészek ismételten a H1–H2–H4 verőtöveinek poncolt technikája mellett foglaltak állást, megérett az idő e kérdés kritikai vizsgálatára.

	belföldi		külföldi		ism.	
	lelőhely	db	lelőhely	db	lelőhely	db
I. típus	2	2	2	2		
II. típus	2	2	4	4	1	1
III. típus	2	2	4	4		
IIIa. típus					1	1
IV. típus	4	10	26	113		
V. típus	4	15	15	26		
VI. típus			2	2		
VII. típus			2	2	2	2
VIII. típus	2	2	1	1		
IX. típus			1	1		
X. típus			1	1	1	1
összesen*	9	33	41	156	5	5
kincs/szórvány	4/5	27/6	39/2	154/2		

8. táblázat: A 11. századi morva érmetípusok példányainak megoszlása a lelőhelyük szerint Kluge (1986) adatai alapján. Jelmagyarázat: *: mivel 1-1 típus több leletben is előfordult, előfordulásuk száma meghaladta a belföldi (9) és külföldi (41) leletek valóságos mennyiségét

Végül is a H3 továbbra sem számítható hivatalos magyar kibocsátásnak, s újabb leletek előbukkanásáig még az sem elképzelhetetlen, hogy valamelyik észak-európai verdében egy STEPHANVS REX köriratú magyar, s egy PRES LAVVACIV köriratú nem magyar (morva?) denár érmeképeit egyesítették.⁴⁶⁸ Ugyanis amennyiben a břeclavi verőhely bizonyulna valóságosnak, ott I. (Szent) István magyar király még kevésbé bocsáthatott ki pénzt, ha pedig Stephanus/Prokuj verette volna, érméjén nem szerepelhetett rex titulusú kibocsátó.

H4 denárutánveret (CNH 7): a H1 súlyosabb, valódi denársúlyú utánverete vagy más vélemény szerint más pénzlab szerint vert könnyű denár, amely a H1 érmeképeit hozzávetőlegesen megőrizte. Előlapján két vonalkör között $+STEPHANVS \cdot REX$ körirat, a H1 leírásánál említett szerkesztési mód részleges alkalmazásával, s fordított állású szókezdő S, valamint N betűvel. A belső vonalkörben ábrázolt kereszt felső karjának meghosszabbításán ül a szóelválasztó keresztcske. A kereszt karjai között 1-1, csúcsával kifelé irányuló levélke. A hátlap érmekép H1-hez való hasonlósága jobb, a körirat különleges G, C

⁴⁶⁴ Gedai (1986) 72–89.

⁴⁶⁵ Lébény (GyMS), Nagyarsány (Ba), Rácalmás (Fe), Ismeretlen lelőhely (Mohács Ba): Stockholm (SVÉD)-Karlberg, Sochaczew (LEN), Ismeretlen lelőhely (SVÉD, NÉM).

⁴⁶⁶ Csak külföldi lelet van: Bosarve (SVÉD), Skåne félsziget (SVÉD).

⁴⁶⁷ Ismeretlen lelőhely (MNM É: Nuber Károly Ferenc, majd Niklovits Károly gyűjteményéből): Djuped (SVÉD), Nylarsker (DÁN), Přerov (Prerau, CSEH), Stora Sojdebý (SVÉD), Tomsarve (SVÉD), Ismeretlen lelőhely (Ermitage és

Visby Múzeum): Gedai (1986) 97. Valószínű, hogy nylarskeri lelet nincsen, hanem az az enegårdi (DÁN) kinccsel azonos, amelynek adatai: „Enegård, Nylarsker, Bornholm, Denmark”: Jonsson (1988) 98.

⁴⁶⁸ Ilyen lehetőségre csak kizártságának említésével gondolt: Suchodolski (1990) 168. A lehetőség azonban mégsem kizárt, hiszen tudunk pl. I. András H8 denára előlapi, s Cnut angol király (1016–1035) korábbi denára hátlap érmeképének egy érmén való, feltehetőleg észak-európai egyesítéséről: Gedai (1979–80).

betűjét majuszkula betűk váltották fel, csak a CIVITAS szó V és A betűjének régi alakja maradt meg. A köriratok technikájának lényeges különbsége, hogy betűit a verőtőbe nem poncolták, hanem vették, ez legjobban az S betűk megformálásában, valamint a betűk aljának és tetejének a vonalkörökbe való kötésében mutatkozik meg. Az érmék átmérője 20 mm, átlagsúlya 1.24, kiverési súlya 1.30 g, finomsága 95,2% ezüsttartalom⁴⁶⁹ (3. tábla 1470).

A H4 denárok állománya az utóbbi időben nem gyarapodott, de az értékelése nem látszik megoldottnak. A kezdetektől az volt a magyar numizmatika álláspontja, hogy az obulusrajzú, de denársúlyú, csaknem kizárólag Észak-Európában előkerült érmék I. (Szent) István király közkedvelt H1 denárainak helyi utánveretei. Első említésük Réthy László tollából való, aki a magyar érmék I. (Szent) István és I. András H1–H8 típusát magában foglaló I. sorozatában a CNH 7 típusnál jegyezte meg, hogy „kivételt képez e sorozatban egy nagyobb átmérőjű és súlyosabb utánzat vagy próbaveret, a preraui (morvaországi leletből), mely jelenleg Windisch-Grätz Ernő hg. gyűjteményében van.”⁴⁷¹

Később, amikor az Ermitage-ban felfedezte az általa elsőként közöltétől eltérő verőtővel készült második példányt, már nem zárta ki, hogy a típus a király eredeti verete: „A denár... 1.350 gr. súlyú s nem azonos bélyegű a már ismert bécsi példánnyal, a miből kitűnik, hogy I. István korában a rendes féldenárokon kívül, nagyobb számban kellett egész denárokat is verni, melyekből ma csak e két példányt ismerjük.”⁴⁷² Véleményét Hóman Bálint csakhamar elutasította: „Egész denárt Szent István nem veretett. Ismeretes ugyan két darab duplasúlyú állítólagos pénze, a melyeknek súlya 1.35 és 1.1 g. Ez azonban nem jogosít fel arra a feltevésre, mintha István rendszeresen veretett volna denárokat – ezerszámra ismeretes obolusai mellett. E kivételes súlyú pénzek egykorú külföldi utánveretek... Hazai leletben nem fordult elő... Annak a feltevésnek, mintha ezek az állítólagos »denárok« lettek volna Szent István első pénzei, ellentmond maga a veret. István obolusának s e két utánveretnek is a rajza tipikus obulusrajz s még ha csakugyan István verette volna is a szóban forgó denárokat, azok verése az obolusok verését semmi esetre sem előzhette meg. Réthy maga arra alapítja — korábbi helyes feltevésével szemben — újabb véleményét, hogy a két ismert példány bélyege nem azonos. Ebből azonban még nem következik, hogy mindkettő ne lehetett volna utánveret.”⁴⁷³

Ugyanígy vélekedett Réthy Lászlót követően 3 évtized múltán Huszár Lajos is. Nem magyarországi lelőhelyükből⁴⁷⁴ következtetve állította: „igen valószínű tehát, hogy mindkettő külföldi utánveret. Még ha hazai veretűek lennének, akkor sem lenne elég e két ismert darab a több száz Szent István-pénz adataiból levont következtetés megváltoztatására, viszont ha idegen utánveretek, ami csaknem kétségtelen, akkor egyenesen bizonyító erővel rendelkeznek a féldenár-elméletet illetően. Ugyanis az idegen pénzverető a Szent István-pénzek Északon közismert népszerűségét kihasználva, azok mintájára verette e két pénzdarabot, azonban nem az eredeti Szent István-pénzek obulus értékében, hanem az illető területen szintén elterjedt német és cseh denárok súlyában vagy legalább megközelítő súlyában. Vagyis e két érme denár ugyan, azonban nem magyar denár, hanem a magyar féldenár képével, de az idegen pénzek súlyában vert külföldi utánveretű denár.”⁴⁷⁵

Ezt a véleményét az MNM É példányát⁴⁷⁶ ismertetve még inkább fenntartotta: „Miután I. István pénzei rendes súlyban hazai lelőhelyekről aránylag nagy számban kerülnek elő, e súlyosabb veretek előfordulása viszont igen ritka, és közülük kettő bizonyosan észak-európai lelőhelyre utal, már régen az a valószínű feltevés alakult ki, hogy e súlyosabb veretek és nagyobb érmek valójában nem is magyar veretek, hanem a magyar pénzek (féldenárok) mintájára készült idegen utánzatok [amelyek a H5 típus példányaival együtt – K. L.]... talán ugyanazon vend hercegek vereteinek tekinthetők, akik a XI. század folyamán a Sachsenpfennigek mintájára is készítettek utánvereteket az Odera és Elba közötti területen. E három súlyosabb veret eredete a következőképpen képzelhető el. Észak-Európában, főként a Balti-tenger mellékén a XI. században különböző idegen pénzek forogtak, elsősorban német és angol denárok, de hamar utat találtak ide a XI. századi magyar pénzek is. A népszerű és jó magyar pénzek alkalmas mintának szolgáltak az utánveréshez. Minthogy azonban az érdekelt területen főként nyugat-európai denárok forogtak, melyek súlyosabbak voltak a magyar vereteknél, azért a magyar pénzek

⁴⁶⁹ Talán 3 db vizsgálatok Karetka Gábor és Turmezey Tibor 96.1%, Költő László 94.8–95.3% értéket mért: *Gedai* (1986) 101–102. A H4 denár átlagsúlyára 1.24 g-ot kapott: *Gedai* (1986) 97.

⁴⁷⁰ MNM É 80./1938 (4:14:3).

⁴⁷¹ Réthy (1899), 11: Nr. 7.

⁴⁷² Réthy (1903) 85.

⁴⁷³ Hóman (1916) 181, 181: 3. jegyzet.

⁴⁷⁴ Az Ermitage példányáról feltételezte, hogy orosz vagy északi lelőhelyről származik, a Windischgrätz-gyűjteményből Szemere Miklós gyűjteményébe — *Hóman* (1916) 181: 2. jegyzet —, onnan a debreceni Déry Múzeumba került példány pedig a morvaországi přerovi (CSEH) kincsen látta meg a napvilágot: *Huszár* (1938) 348.

⁴⁷⁵ *Huszár* (1938) 348.

⁴⁷⁶ Az ismeretlen lelőhelyű példány valószínűleg Nuber Károly gyűjteményéből került az MNM É-be: *Huszár* (1954) 116.

külső képét (obulus jellegét) átvették ugyan, de magát az utánveretet már a forgalomban lévő nyugati denárok súlya és nagysága szerint verték ki... Az eredeti Szent István-pénzek köriratai poncolási technikával készültek, ennek az utánveretnek a köriratai pedig vésett eljárással — mint a nyugati pénzek általában —, de mégis utánozni igyekeznek az eredeti magyar pénzek poncolási eljárást mutató karakterét. Így jöhettek létre ezek a különös éremfajok, melyeknek minden előkerült változatát önálló típusnak kell tekinteni, mert a különböző utánzatok egymástól teljesen függetlenül, különböző pénzveretők által jöhettek esetleg létre.”⁴⁷⁷ A későbbiekben megmaradt ez az álláspontja, de a verőtökészítési technika különbségét nem tekintette az eredetkérdést eldöntő jelentőségű tényezőnek.⁴⁷⁸ Véleményén később sem változtatott,⁴⁷⁹ s ilyen értékeléssel került be a H4 az érmekatalógusába is.⁴⁸⁰

Ezt a felfogást képviselte Györffy György is,⁴⁸¹ és szintén így vélekedett erről Gedai István Vera Hatz cikkének a H3-at illetően többszöri idézését követően, a nagyharsányi (Ba) kincs feldolgozásának táján,⁴⁸² sőt még egy ideig azt követően is, amíg nem támadt benne az ötlet H2 és a H1 kibocsátása között általa feltételezett egy-két évtizedes szünet valamilyen kitöltésére.⁴⁸³

Tudomásom szerint ugyanis Vera Hatz volt az első, aki miután a magyar szakirodalomból ismertett 3 H4 példány bemutatását követően svédországi leletekből újabb 3 példányt közölt,⁴⁸⁴ a H3 bemutatását követően vetette fel a típus utánveret voltának kérdését. A H3 típus „küllemét, súlyát és nagyságát tekintve közelebb áll I. (Szent) István ún. denársúlyú utánvereteihez [= H4], mint a szabályos vereteihez [= H1]. De valójában utánveretek egyáltalán e nehéz érmék? Az István-érmék számos normál-súlyú utánverete is ismeretes, amelyek azokkal egyező nagyságúak, de rosszabb kivérésűek, körirataik pedig zavarosak és olvashatatlanok [= H5]. Az utánveretek jellegzetessége éppen a többnyire teljesen értelmetlen körirat. Ezzel szemben az eddig ismertté vált 6 nehéz példány [= H4] mindkét körirata korrekt, eltekintve a féldenárokon [= H1] is előforduló tükörképi állású S vagy N betűktől. A pozsonyi példány [= H3] viszont minden tekintetben novum. Azonban főként olyan ismert és kedvelt érméket szokás utánverni, amelyeket már bevezettek a kereskedelmi forgalomba. Nem volna elképzelhető, hogy a magyar István király nevével jelzett nehéz érmék nyugati (feltehetőleg bajor) pénzverőmesterek kezemunkái, akik az új király megbízásából az általuk megszokott módon kezdtek érmét verni, míg egészen rövid idő múltán a sajátos magyar pénztípus kialakult? Ezért javaslom a szóban forgó pénzfaj [= H3] meghatározására: I. István Magyarország királya (1000–1038), pénzverőhely Pozsony, bajor–cseh mintára vert denár.”⁴⁸⁵

⁴⁷⁷ Huszár (1954) 116.

⁴⁷⁸ A H3 és a Dbg. 1305–1307 tárgyalásához fűzte hozzá, hogy „zu diesen Denaren gesellen sich noch drei weitere Silbermünzen mit dem Gewicht eines Denars, die aber hinsichtlich ihres Münzbildes ganz nach dem Muster der Halbdenare CNH. I. 1., aber mit doppeltem Gewicht, gefertigt sind. Auch letztere sind sämtlich an nordeuropäische Fundstätten gefunden worden. Von diesen wurde jenes Stück, welches im UNM bewahrt wird, näher untersucht, und es stellte sich dabei heraus, daß die Technik der Herstellung dieses Stückes von jener der ungarischen Halbdenare verschieden ist; während nämlich das erstere Stück mittels Gravierung hergestellt wurde, wurden die ungarischen Halbdenare gepunzt. Der ungarische Ursprung der mittels Gravierung hergestellten Münzen ist deshalb problematisch, weil bei der ungarischen Münzprägung des XI. Jahrhunderts im allgemeinen die Punzierung gebräuchlich war; indessen kann diesem Faktor dennoch keine entscheidende Bedeutung zugemessen werden.”: Huszár (1965–66) 30; Huszár (1966) 292.

⁴⁷⁹ Itt megemlítette, hogy mindhárom ismert példány más-más műhelyből való, vö. Huszár (1967) 186.

⁴⁸⁰ „Denar-Nachprägung... , Nachprägungen von ähnlichen Denargewicht dürften in Nordeuropa hergestellt worden sein.”: Huszár (1979) 32: Nr. 4.

⁴⁸¹ Huszár Lajos idézett gondolatmeneteit követve: Györffy (1973–74) 36; Györffy (1977) 340; Györffy (1984) 825.

⁴⁸² „A több-kevesebb sikerrel utánzott [H1 – K. L.] utánveretek között tartjuk nyilván az úgynevezett duplasúlyú István-vereteket is [H4 – K. L.]. Ezeket nemcsak súlyuk tekintetében — 1.12–1.39 g — nem egyeznek meg az obulusok súlyrendszerével, de eltérő technikai eljárással készült verőtüveik — poncolás helyett vésés — egyértelműen bizonyítják, hogy azt

a hat külföldön talált példányt nem tekinthetjük István király hivatalos veretének.”: Gedai (1971a) 4; ugyanígy: Gedai (1973) 70; Gedai (1975) 250.

⁴⁸³ „A magyar numizmatikai kutatás szerint — mint sumázott eredmény — Istvánnak két éremtípusa volt: a Dbg. 1706/a... és a CNH I. 1. Az előbbi közvetlen koronázása után verette, a másodikat egy-két évtizeddel később.”: Gedai (1977–78) 53; ugyanígy: Gedai (1979) 2–3. Következő munkájában is megmaradt ennél: „The coin of another type issued by the Hungarian King Stephen shown a cross on both sides and its legend is: STEPHANVS REX, that is, respectively: REGIA CIVITAS. As I have mentioned, — this type, even if in not so many samples — often occurs in North Europe and we also have several data of its imitation. There is scarcely any significant museum collection in which we would not encounter a few samples of them.”: Gedai (1980) 135.

⁴⁸⁴ Stora Sojdebý (SVÉD), Djuped (SVÉD), Ismeretlen lelőhely (Gotland, SVÉ) 20–20 mm átmérővel és 1.30, 1.16, ill. 1.22 g súllyal: Hatz (1965) 79–80; Hatz (1965a) 145, 147, 149.

⁴⁸⁵ „Nach Fabrik, Größe und Gewicht steht er [a H3 denár – K. L.] den sog. denar-gewichtigen Nachprägungen König Stephans I, näher als seinen regulären Geprägten. Handelt es sich bei den schweren Münzen aber wirklich um Nachprägungen? Wir kennen zahlreiche normal-gewichtige Nachprägungen der Stephans-Münzen, diesen auch in der Größe gleich, aber von schlechterer Ausprägung und mit verwirrten, unlesbaren Umschriften. Ein Charakteristikum der Nachprägungen ist ja gerade ihre zumeist völlig sinnlose Schrift. Die bislang bekannten sechs Exemplare der schweren Art haben alle beiderseits ganz korrekte Umschriften (abgesehen von zeitweise spiegelverkehrten S oder N, was aber auch auf den Halbdenaren vorkommt). Und nun gar das Stück aus Preßburg: es ist in jeder

A H4 magyar kibocsátásának ötletét Christian Turnwald azonnal átvette, csak nem I. (Szent) István uralkodásának legelejére tette kibocsátását, hanem a Dbg. 1305–1307-et és a H3-at követően 1025 tájára.⁴⁸⁶ Ezzel teljesen egyetértett Josef Hlinka is, mert a kezdeti denártípusok (H3, H4, később közük iktatva a H2 is) csekély mennyiségének okát abban látta, hogy a szükséges ércet szolgáltató felvidéki ezüsbányák 1025 tájáig nem voltak I. (Szent) István kezében.⁴⁸⁷ Jiří Sejbál viszont azzal a megfontolással kelezte vissza a magyar pénzverés kezdeti idejére az I. (Szent) István vereteinek tekintett denársúlyú érméket (H2, H3, H4), hogy azok együttesen képezték e pénzverés első szakaszát,⁴⁸⁸ s mögöttük a karoling font, a következő szakasz H1 típusa mögött pedig már a skandináv márka állhatott.⁴⁸⁹

Ezt követően kapcsolódott be a H4 típust hivatalos magyar kibocsátásnak elismerő folyamatba Gedai István is. Az ötlet nyilvánvalóan az 1971-ben megvédett kandidátusi disszertációjának kiadásra előkészítésekor merült fel, s 1985-ben került először külföldi közlésre. Rövid kutatástörténeti áttekintést követően s Vera Hatz gyűjtését további 4 darabbal kiegészítve⁴⁹⁰ állapította meg, hogy a H4 verőtüvei is poncolással készültek,⁴⁹¹ s a mérhető példányok 1.23 g átlagsúlya a H2 1.26 átlagsúlyával gyakorlatilag azonos: vagyis ugyanazon pénzláb szerint verték őket.⁴⁹² Az új besorolás indokaként arra hívta fel a figyelmet, hogy a H4 szerkesztése és köriratai a vitathatatlan H1 utánveretektől (H5) eltérően, az eredeti magyar veretek (H1, H2) gondosságával,⁴⁹³ s legalábbis részben ugyancsak poncolási technikával készültek,⁴⁹⁴ a H2-ével azonos pénzlábbal. Mindezek után helyesen mutatott rá, hogy a kelezés kérdése csaknem megoldhatatlan maradt, ezért az egyes érmetípusok általa feltételezett sorrendjének kényszerével sorolta be a H4-et a H2 és a H1 verése, azaz 1001–1018 közé.⁴⁹⁵ A típus kelezésének további lehetőségét keresve, a külföldi kincsletek kaptak jelentős szerepet. Kenneth Jonsson a már korábban ismert adatok új részleteivel szolgált,⁴⁹⁶ s a H4 verésének kezdetére kétféle megközelítést is adott: 1013–1018 közé helyezve azt (9. táblázat).⁴⁹⁷

Beziehung ein Novum. Nachgeprägt werden aber vorwiegend bekannte und beliebte Münzen, die bereits in Handelsverkehr eingeführt sind. Wäre es nicht denkbar, daß die schweren Münzen mit dem Namen König Stephans von Ungarn Erzeugnisse westlicher (vermutlich bayerischer) Münzmeister sind, die im Auftrag des neuen Königs zunächst Münzen in der ihnen geläufigen Art schlugen, bis sich dann ganz kurzer Zeit der eigentliche ungarische Münztypus herausbildete? Als Bestimmung unserer Münze sei deshalb vorgeschlagen: König Stephan I. von Ungarn (1001–38), Münzstätte Preßburg, Denar auf bayerisch-böhmischen Schlag.”: *Hatz* (1965) 84–85.

⁴⁸⁶ Vö. 395. és 397. jegyzet.

⁴⁸⁷ Vö. *Hlinka* (1967–68) 71; *Hlinka* (1979) 375–377; *Hlinka* (1976) 3, 6; *Hlinka* (1977) 259: az idézet, valamint az ezüsbányákról vö. 259. jegyzet!

⁴⁸⁸ *Sejbál* (1973) 79.

⁴⁸⁹ Vö. 65. jegyzet!

⁴⁹⁰ Majkóv (LEN; *t.p.q.* 1018), Enegård (Nylarsker, DÁN; *t.p.q.* 1038), Tomsarve (SVÉD; *t.p.q.* 1106) kincsletek, valamint Ismeretlen lelőhely (Visby Múzeum): *Gedai* (1985) 172.

⁴⁹¹ Vö. 477–478. jegyzet.

⁴⁹² *Gedai* (1985) 172–174; összefoglalóan: *Gedai* (1986) 96–98, 106.

⁴⁹³ Utalt arra, „hogy a H1 hivatalos kibocsátásainak felirata és annak valamennyi betűje, rajza tökéletes, ép, betűhiba nélküli, az említett módon [vö. *Vadász* (1978).] szerkesztett Észak-Európában készült utánveretei [= H5] azonban többnyire olvashatatlanok, néhány jellegzetes betű utal csupán István királyunk pénzére. Ezzel szemben az összes ismert CNH I.7. [= H4]-nek a felirata, rajza tökéletes, a CNH I.1. [= H1]-nél ismertetett szerkesztés szerint készítették. Ez annál feltűnőbb, mert valamennyi más verőtővel készült. Réthy már a második általa látott példány után kétségbe vonta e típus utánveret eredetiségét, nekünk pedig a nyolc példány ismeretében a CNH I.7. [= H4] eredetiségét el kell fogadnunk.”: *Gedai* (1986) 97.

⁴⁹⁴ „A magyar pénzek eredetisége egyik kritériumának azt tartottuk, hogy a pénzek verőtüveit poncolták és nem vészték.

Szerintünk a magyar ötvösök mindkét eljárást ismerték és használták [sic! – K. L.], a pénzt azonban valóban poncolták. A stora sojdebys és djupedi leletekből előkerült példányoknál egy C ponc nagyon határozottan megállapítható volt, de a többi vizsgált példányoknál is kimutatható a ponctechnika.”: *Gedai* (1986) 98. Korábban az MNM É példányát ismertette Huszár Lajos másképp ítélte meg az előállítási technikát, vö. 477–478. jegyzet, s a nevezett érme verőpárja a magam véleménye szerint is valóban véséssel készült.

⁴⁹⁵ *Gedai* (1985) 173; „A leletek tehát nem teszik lehetővé egyértelműen a CNH I. 7. [= H4] pontos kelezését, numizmatikai érvekkel azonban időhatárok közé szoríthatjuk. Ha a Dbg. 1706/a [= H2] volt az első, amelyet István koronázása után közvetlen kiadtak és a CNH I. 1. [= H1] kibocsátása 1020 körül történhetett, akkor a CNH I. 7. [= H4] a kettő között kell, hogy elhelyezkedjék. Súlya a Dbg. 1706/a [= H2]-vel egyezik, éremképe pedig a CNH I. 1. [= H1]-gyel. Ennél tovább menni azonban nem lehet.”: *Gedai* (1986) 98. A sorrendre utalást egy metrológiai adattal is alátámasztani vélte, amikor megállapította, hogy a H4 a H2-vel azonos pénzláb szerint készült: *Gedai* (1986) 97; „így numizmatikailag elképzelhetetlen más sorrend, mint: első a Dbg. 1706/a [= H2], ezt követte a CNH I. 7. [= H4] az előző típus pénzlába szerint, de új éremképpel, végül a CNH I. 1. [= H1] az előzővel azonos éremképpel, de új pénzláb szerint.”: *Gedai* (1988) 695.

⁴⁹⁶ Rámutatott, hogy a tomsarvei (SVÉD) kincs dokumentumai szerint benne egyetlen magyar érme, I. András verete volt, így e lelőhelyet törölni kell. Utalt arra, hogy a majkóvi (LEN) kincs rosszul dokumentált, H4 veretéről csupán annyi ismert, hogy az Ermitage-ban őrzött példánnyal egyező, végül pedig az 1018-as terminus *post quem*-t is csak fenntartással lehet elfogadni: *Jonsson* (1990) 99; *Jonsson* (1990) 6. A leletek egyébként is ellentmondásosan közöltek (9. táblázat).

⁴⁹⁷ 1025 előtt kezdték verni, ill. 1013–1018 között verték: *Jonsson* (1988) 99, 101; *Jonsson* (1990) 6, 8.

Lelőhely	t.p.q	
	Gedai	Jonsson
Majkóv	1016	1018
Djuped	1052	1024
Enegård	1034	1038
Prerau		1046
Stora Sojdeby	1089	1089

9. táblázat: A H4 típusú denárutánvereteket tartalmazó kincsek terminus post quem adatai Gedai (1986) 72, 81, 84, 86. és Jonsson (1988) 98. nyomán

Stanisław Suchodolski fenntartás nélkül fogadta el a H4 hitelességét. Nem tartotta zavarónak a súlyuk denár, érmeképük obulus voltát, s a H2 ismeretében elfogadta kettejük azonos, Bajor-, Cseh- és Szászországban egyaránt használt pénzlábát is.⁴⁹⁸ Miután az obulusrajzú érmekeket ugyanazon eszmei típus (Su3) nehéz (Su3a = H4) és könnyű (Su3b = H1) két változataként szerepeltette, a H4-et a H1-gyel kelezte. Megállapította, hogy bár a H3 mindkét altípusát ugyanazon királyi városban verték, mint a H2-t, a különbségeik következtében nem készülhettek egy időben s ugyanazon kezek által. Véleménye szerint a nagyharsányi (Ba) kincs 1010 körüli földberejtésekor a H4–H1 párosa még nem létezett, ezért „minden bizonnyal csak a következő évtizedben (1010–1020) keletkezhetett, de nem lehet pontosan tudni, hogy mikor.”⁴⁹⁹ Mivel a H1 külföldön előkerült példányai olyan kincsekben bukkantak fel, amelyeket 1018-tól kezdődően, de az 1020-as években már biztosan elástak Lengyel- és Svédországban, és valamennyi idő az odakerülésükhöz is kellett,⁵⁰⁰ a H1 denár verését több-kevesebb joggal 1015-től, a denárét tulajdonképpen csak súlyának a H2 denársúlyával való egyezésére, továbbá a H1-nél pontosabb betűformák alkalmazására alapítva és saját korábbi felfogását is feladva 1010-től vélte I. (Szent) István által kibocsátani.⁵⁰¹ Mindezek ismeretében Gedai István utoljára éppen e sorok írójával vitatkozva nyilatkozott a H4 eredetiségét újólág, de nem új érvekkel megerősítve,⁵⁰² a H4 denárt pénzláb- és érmekepváltozások hiányzó láncszemének tekintve.⁵⁰³

Ugyanezt a véleményt képviselte legutóbb Bóna István is azzal, hogy a H4 esetében „Szent István igazi pénzéről van szó, amelynek hitelességét nem merném úgy megkérdőjelezni, mint Kovács László. Már csak azért sem, mivel a régészeti bizonyításnak is megvannak a maga határai és korlátai.”⁵⁰⁴ Mivel a H4 értelmezése a legszorosabban összefügg a H1-gyel, az ott kifejtetteket most nem ismétlem meg ugyanúgy, mint a H3 kapcsán írottakat a Kárpát-medencén belüli előfordulás szükségességéről.⁵⁰⁵ Számomra ugyanis az eddig ismertetett, s egyre inkább összehangolódó elméletek igazsága azért kétséges, mert egyrészt a H4-nek mindeddig nem ismeretes lelőhelye az egykori magyar királyság területéről, másrészt nem tartom hihetőnek azt, hogy I. (Szent) István a H2-t követően ugyanazon a verőhelyen azonos denársúllyal, de obulus érmekepekkel verette volna a H2 poncolt verőpárjától eltérően vésett verőtövé H4 denárt, amely kibocsátásának — szemben a H2 veretésével — semmiféle aktualitása nem tételezhető fel, majd néhány év elteltével továbbra is ugyanott, az érmekepeket megtartva, de a súlyt csökkentve tért volna át az ismét poncolt verőtövé H1 tömeggyártására. Kétkedő hozzáállással Stanisław Suchodolski érve, miszerint a H2 és a H4 átlagsúlya a szomszéd országokban is ismert volt, fordítottnak is értelmezhető: a megkedvelt H1 utánveretét nem eredeti formájában,

⁴⁹⁸ „Das Problem von Denaren, die das gleiche Gepräge wie Obole tragen [= H4], scheint uns jetzt viel weniger kontrovers zu sein, als vor der Entdeckung... eines anderen Denartyps [= H2]... Beide Arten der Münzen wurden nach dem ähnlichen Münzfuss geprägt, den man auch in Bayern, Böhmen und Sachsen verwendete. Es gibt keinen Zweifel mehr, dass dieser Münzfuss auch in Ungarn in der Herrschaftszeit von Stephan bekannt war.”: Suchodolski (1990) 166; Suchodolski (1992) 4.

⁴⁹⁹ Suchodolski (1990) 172; Suchodolski (1992) 9; vö. 314. jegyzet.

⁵⁰⁰ Vö. a H1-nél írottakat, továbbá ld. 5. táblázat.

⁵⁰¹ Suchodolski (1990) 171–172, 173: táblázat; Suchodolski (1992) 9.

⁵⁰² Megjegyezte, „daß jemand, der die lange Serie der CNH. I.3–6 Nachprägungen studiert hat, den Denar vom Typ CNH. I. 7 mit präziser Inschrift und Zeichnung von vornherein nicht als Nachprägung betrachten kann... Von den bislang be-

kannten und untersuchten CNH. I. 7 Exemplaren ist nachweisbar, daß sie mit verschiedenen Prägestöcken gefertigt wurden (und dennoch ist jedes der Stücke vollkommen, keines zeigt die sinnwidrige Inschrift und Zeichnung der Nachprägungen!), was die Vermutung zuläßt, daß man sie zweifellos in größerer Menge geprägt hat als die Dbg. 1706/a [= H2]. Diese nämlich wurden — unseren bisherigen Kenntnissen nach — mit zwei Prägestöcken gefertigt. Zwar stimmt es, daß der Typ CNH. I. 7 nur im Ausland zum Vorschein kam, doch als Parallele kann gerade der Dbg. 1706/a angeführt werden, der bis 1968 bald einhundert Jahre lang ebenfalls nur aus dem Ausland bekannt war. Der Fund von Nagyhasznai wiederum ist vom Standpunkt des Zeitalters nicht typisch, weil Schatzfunde für diese Zeit — Beginn des 11. Jahrhunderts — nicht kennzeichnend sind.”: Gedai (1995) 321.

⁵⁰³ Gedai (1995a) 5.

⁵⁰⁴ Bóna (1995a) 4.

⁵⁰⁵ Vö. 422–423., 459. jegyzet.

hanem a helyben megszokott pénzláb alapján denársúlyúvá alakítva hozták forgalomba. Ily módon a H2-ével azonos pénzláb nem jelent mást, mint ugyanazon minta kettős átvételét.

H5 denárutánveret (CNH 5–6): a H1 denár mintájára Észak-Európában, tökéletlen technikával és zavaros köriratokkal készített utánveretek, az eredeti méretét és súlyát megközelítő értékekkel.⁵⁰⁶ A hiteles veretekkel ellentétben, kevés közöttük a környéirt példány, az MNM É gyűjteményében 21 ép mellett mindössze 4. Korábban mért átlagsúlya 0.73, kiverési súlya 0.76 g, finomsága 89% ezüsttartalomnak mutatkozott,⁵⁰⁷ saját méréseim szerint az ép példányok átmérője 15.5–19 mm között változott, átlagsúlya 0.78 g volt (10. táblázat, 3. tábla 2–3⁵⁰⁸).

átm/mm	ép				A		B			
	db	min/g	max/g	átls/g	db	átls/g	db	min/g	max/g	átls/g
15.5	1			0.48						
16.5	2	0.67	0.88	0.77			1			0.50
17.0	6	0.67	0.85	0.77			1			0.77
17.5	4	0.62	0.82	0.72	1	0.82	1			0.71
18.0	6	0.70	1.00	0.82						
19.0	2	0.85	1.02	0.93						
össz	21	0.48	1.02	0.78	1	0.82	3	0.50	0.77	0.66

10. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép és környéirt H5 típusú denárutánvereteinek adatai. Jelmagyarázat az 1. táblázatnál

A H5 típusú denárok magyarországi leletben eddig nem fordultak elő, ezért a katalógusomból kimaradtak. Gedai István gyűjtéséből ismeretes egy valódi denársúlyú példányuk is.⁵⁰⁹ Kenneth Jonssonnak az az ötlete, hogy az egy kivételével csupa „késői”, pontosabban 1038 utáni kincsleletben felbukkant H5 utánveretek valójában a I. (Szent) István halála után bekövetkezett polgárháború idején készült, anonim kibocsátású magyar veretek lennének,⁵¹⁰ nem találkozott elismerő kritikával. Gedai István az I. (Szent) István halálát követő 8 év történéseit áttekintve utalt arra, hogy a király utódai, Péter, Aba Sámuel és I. András veretei egyaránt ismeretesek, tiszták, világosak és betűhiba nélküliek. „Egyértelmű, hogy a rossz feliratú pénzek ott készültek, ahol a X–XI. századi német, angol stb. pénzek utánzatai. Ezt éppen egy András pénz utánzata bizonyítja. Ismeretes egy olyan utánveret, melynek egyik oldala I. András denárát, másik oldala Cnut angol király (1016–1035) denárát utánozza.”⁵¹¹ Jelen ismereteink szerint a H5 típusú denárok nem tekinthetők hivatalos kibocsátású magyar vereteknek.

Dbg. 1305–1307 (-): Christian Turnwald fentebb már tárgyalt elmélete szerint, amelyet közreadását követően azonnal visszavont, e veretek I. (Szent) István kibocsátotta, importvásárlásokra szolgáló magyar érmék lettek volna.⁵¹²

⁵⁰⁶ Huszár (1938) 348, 353.

⁵⁰⁷ 20 db lemerésével 0.728 g átlagsúlyt kapott: Huszár (1938) 353. Talán 3 példány ezüstfinomsági vizsgálatokor Karétk Gábor és Turmezey Tibor, ill. Költő László 80.7, 91.3, 94.98% értékeket kapott: vö. Gedai (1986) 101–102. Korábban 3 példány ezüstfinomsági vizsgálata csupán 73.0, 82.0, 85.0%-ot szolgáltatott: Hóman (1916) 208–209, 641. A hat adat átlaga: 84.5%.

⁵⁰⁸ A 2 érmefénykép a méret-, érmekép-, köriratkülönbségeket, a körünyírást mutatja be. Torz retrográd körirat (2-Av), romlott köriratok. Az érmék adatai: 2: B.8./1907.3 (4:12:8), 3: 88./1875.26 (4:12:6).

⁵⁰⁹ A göteborgi múzeum példánya, előlapján tökéletes, hátlapján a második I kettőzésekkel rontott körirattal. Mérete a H1-ével egyező, súlya a vastagsága miatt, azonban a H1-nek csaknem a kétszerese: 1.43 g. Ez a példány is az utánveretek közé sorolt: Gedai (1986) 98, 111: Nr. 54.

⁵¹⁰ „This blundered series is hence best conceived of as a Hungarian coinage struck during the period of civil war that

followed the death of Stephen in 1038.”: Jonsson (1988) 100, 101; Jonsson (1990) 8.

⁵¹¹ „Kenneth Jonsson’s opinion that the illegible coins or imitations with not completely clear legends are regarded as Hungarian coins struck during the struggle for the throne after István’s death can be definitely rejected. Reference must be made here to the clear Hungarian legends, which were characteristic not only of István’s, but also of later coins. It is a fact that István’s death was followed by a struggle for the throne... The coins of every ruler are known — Peter, Samuel, András I — and they prove that even István’s death coinage was well-ordered and intense... their legends... are always clear and distinct, not are there any errors in the spelling. It is evident that coins with misspelt legends were struck as imitations of 10th and 11th century German, English etc. coins. This proved by the imitation of a coin of András’s. Another imitation is also known; one side shows the denar of András I, the other imitates the denar of the English king, Cnut.”: Gedai (1989) 101; Gedai (1990) 16.

⁵¹² Vö. 250–257. jegyzet.

I. (Szent) István feltételezett aranypénze (-): ld. IV/4. Függelék.

A H1–H4 denár együttes értékelése: munkám szerkezete megkívánta, hogy I. (Szent) István érmeit — ugyanúgy, mint az utódaiét — típusuk kialakult sorrendjében tekintsem át. Ez bonyolultabbá tette az értékelést, némi ismétléssel is járt, ezért szükségét éreztem annak, hogy a bemutatást csupán a legutolsó vélemények alapján készített rövid összefoglalással zárjam le.

Az I. (Szent) István királynak tulajdonított új érmetípusok előkerüléséig (H2–H3), ill. a H4 újraértékeléséig a H1 származtatása és időrendje véglegesnek tűnt: II. (Civakodó) Henrik bajor herceg (985–995) obulusának részleges utánzásával 1000–1038 között került kibocsátásra. Nézetem szerint a H2 elébe sorolásán kívül ma sincs elfogadható érv annak a — H1 egyedülvaló voltából következő, s magától értetődő, de ugyancsak feltevésen alapuló korábbi — vélekedésnek megváltoztatására, hogy a király nem uralkodása elején kezdte volna veretni tömeges elterjedésű, H1 jelzetű könnyű denárát. Ezt a típust tehát a király második veretének tartom, a bevezetés időpontjának pontosabb meghatározására azonban egyelőre nem látok lehetőséget. Ezzel a véleményemmel magamra maradtam: a kialakult magyar-nemzetközi felfogás — számomra elfogadhatatlan érveléssel — a király harmadik/negyedik érmefajtájaként az 1010-es évek közepétől, 1015 tájától eredezteti.⁵¹³ A H2 azonosítása után elfogadottá vált, hogy ezt a kis példányszámban kibocsátott forgalmi denárt, István első pénzét 1000. december 25–1001. január 1-je között történt koronázására vagy azt közvetlen követően verték,⁵¹⁴ vagy amennyiben a H2a-t önálló kibocsátásnak tekintjük, legfeljebb némi szünet után 1010 tájáig, annak képeiben még egyszer forgalomba hozták.⁵¹⁵

A H3 denárt a magyar kutatás megalapozottan továbbra sem tekinti a király hivatalos veretének, a kronológiáját illetően bemutatott vélemények pedig erős eltéréseket mutatnak az 1000/1008/1013/1015–1015/1018-as évek közötti időszakon belül⁵¹⁶ magam — kizárólag csupán az időrendet illetően — Stanisław Suchodolski véleményével (1000–1015) értek egyet, miszerint a típus *terminus ante quem* adatát a király trónra lépésénél pontosabban nem lehet meghatározni.⁵¹⁷ A H4 eredetiségét tagadó felfogással — lehet, hogy csupán ideiglenesen, az első Kárpát-medencei példány előkerüléséig — ugyancsak magamra maradtam. Az általam elutasított elfogadó vélemények összhangba hozhatók Gedai István legutóbb kifejtett álláspontjával, miszerint e denár mint a király második verete a H2 után és a H1 előtt, vagyis 1000 és 1015 között került forgalomba.⁵¹⁸ A H5 típus elismerten utánveret, s nem tartozott a király által veretett érmék sorába sem a Dbg. 1305–1307, sem az ún. I. (Szent) István/I. (Szent) László-féle aranypénz.

Amennyiben tehát vitathatók a kibocsátás tagjait és sorrendjét bemutató kronológiai vázlatok, egyelőre csupán ideiglenesnek tekinthetők azok az — utolsó, s ezért összefoglaló igényű magyar, ill. külföldi — elméletek is, amelyek a magyarázatokra szolgáltak. Gedai István utalt arra, hogy az általa javasolt H2–H4–H1 sorrend vereteinek „kezdeti pénzlába nem találkozott a gazdasági igénnyel. A pénzverés megindításakor átvették a bajor pénzlábat, ezzel készült a Dbg. 1706/a [= H2], majd a koronázás után eltelt néhány év időszerűvé tette a király nevét feltüntető pénz kibocsátását, s ezt még mindig a Dbg. 1706/a pénzlábalal verték. Ez volt a CNH. I. 7. [= H4]. Később azonban ezt a pénzlábat módosították, pontosabban csökkentették az igényeknek megfelelően, s így került kiverésre — most már nagy tömegben — a CNH. I. 1. [= H1].”⁵¹⁹

Nagyon figyelemre méltó, s a későbbiekben legalábbis részleteiben felhasználandó az a — a H3 elutasítása miatt bizonyos elemeiben magyar szemmel elfogadhatatlan — rendszer, amelyet a magyar pénzverést és Kárpát-medencei leletanyagot kívülről tanulmányozó Stanisław Suchodolski alkotott I. (Szent) István király általa kibocsátottnak vélt, s a könnyebb összevethetőség kedvéért kivételesen az ő sorrendje szerint nevezett Su1 [=H3], Su2 [=H2], Su3 (= Su3a: H4, Su3b: H1) jelzetű denárait illetően. Megállapította, hogy e típusok mind közös vonások, mind pedig lényeges eltérések egész sorát mutatják: a) feltűnő, hogy e típusok érméi egyetlen leletben sem kerültek együtt elő. Mivel azonban

⁵¹³ Gedai (1995) 320. A korábbi vélemények: Suchodolski (1990) 173–174; Suchodolski (1992) 9–10.

⁵¹⁴ Gedai (1986) 55.

⁵¹⁵ Suchodolski (1990) 172, 174; Suchodolski (1992) 8, 10.

⁵¹⁶ Vö. Suchodolski (1990) 174: táblázat; Suchodolski (1992) 10: táblázat.

⁵¹⁷ Suchodolski (1990) 173–174; Suchodolski (1992) 9–10.

⁵¹⁸ Gedai (1995) 320. A korábbi vélemények: Suchodolski (1990) 172–174; Suchodolski (1992) 9–10.

⁵¹⁹ „Bei Interpretierung der Zeitstellung muß logischerweise aufgeworfen werden, daß der anfängliche Münzfuß nicht

den wirtschaftlichen Ansprüchen entsprach. Als die Münzprägung anlief, übernahm man den bayerischen Münzfuß; damit wurde der Dbg. 1706/a [= H2] geprägt. Dann machten die der Krönung folgenden Jahre die Emission von Münzen mit dem Namen des Königs aktuell, die noch immer mit dem Münzfuß des Dbg. 1706/a [= H2] geprägt wurden. Das war der CNH. I. 7. [= H4]. Später veränderte man den Münzfuß, genauer gesagt, man verminderte ihn den Ansprüchen gemäß, und so kam es — nun schon in großen Mengen — zur Prägung des CNH. I. 1. [= H1].”: Gedai (1995) 321.

az első két veret (Su1-Su2) nagyon ritka, ez véletlen is lehet.⁵²⁰ b) A típusok eltérő metrológiájáról a megfelelő helyen már szó esett. c) A bajor eredetű érmekepek közül az előlapi kereszt a Su1 denáron a kereszt szárai közötti jelekre vonatkozó változtatásokkal, a Su3a-b típusokon viszont mindkét oldalon megfigyelhető, míg a Su2 egyedi tervezésű, párhuzam nélküli szárnyaslándzsa-ábrázolás. A hátlapi templomoromzat átalakult: a Su1-en hiányzik az oszlopsor helyére illő betűsor, ami az egyedi kivitelezésű Su2-n is látható, viszont a Su3 mindkét tagjáról végleg elmaradt.⁵²¹ d) Az előlapi köriratokban a Su1 és Su3 megnevezi a királyságot, a Su2 nem: szokatlan körirata az érmekepet nevezi meg. Minden típuson a bajor hagyományú *civitas* jelöli a verőhelyet, amely szerint a Su1-en Pozsony, a Su2-3 típusnál pedig egy közelebbiről meg nem nevezett „királyi város”.⁵²² e) A Su1-Su2 érmekepei és köriratai jellege (‘Mache’) hasonló, s a bajor-cseh hagyományokhoz kötődő. A Su3 mindkét altípusa a későbbi magyar pénzek másutt elő nem forduló jellegzetességeit mutatja.⁵²³ „Megmutatkozik tehát, hogy az említett eltérések ellenére a magyar pénzek mindhárom legrégebbi típusának közös jegye a bajor hagyomány, s vannak olyan jegyei is, amelyek csak két-két típusnál jelentkeznek. Ilyen a Su1 és Su3 típusnál a keresztábrázolást övező, az uralkodó nevét és címét tartalmazó körirat, a Su2 és Su3 típusnál a »királyi város« neve és a metrológia (a Su3a-t illetően), a Su1 és Su2 típusnál a templomoromzat ábrázolása, a verőtövek epigráfiája és jellege. Mindebből az a következtetés vonható le, ... hogy... e 3 típus ugyanazon korban és ugyanazon ország határain belül, de biztosan nem ugyanabban az időben és egy verőhelyen készült.”⁵²⁴ A látványos konstrukció valódiságot sugall, bár a rendszer a H3 (= Su1, és a magam véleménye szerint még a H4 = Su3a) kiesésével magától is összeomlik.

Ugyancsak vitára indít az az átfogó szemléletű kép, amelyet Stanisław Suchodolski vázolt a magyar pénzverés kezdeteiről. Megállapította, hogy I. (Szent) István két helyen (Pozsonyban, valamint Esztergomban vagy Székesfehérvárott)⁵²⁵ kétszakaszos pénzverést folytatott. „Az első periódusban a pénzverés esetleges és kevésbé fejlett, a másodikban azonban már rendszeres és nagyon magas felkészültségű volt. A kezdeti szakasz néhány ezres példányszámáról később érme-milliók kiadására változott. Bár a magyar pénzverés a bajor kör néhány általános vonását átvette, megtartotta egyéni jellegzetességét. Ez nemcsak a verőtövek gyártásában és a különleges köriratozásban, hanem mindenekelőtt a metrológiában (obulusok) és a pénzverés szervezetében mutatkozott meg. Utóbbi sokkal központosítottabb volt, mint bármelyik más kortárs államban. Egyetlen verőhely működött anélkül, hogy a művelet kis műhelyekre osztódott volna, amint ez a bajor és angolszász körben történt.”⁵²⁶

A második szakasz analógiáját minden különbség ellenére Bajor- és Csehországban vélte megtalálni, az első azonban leginkább a lengyel pénzverésre emlékeztette. Itt ugyanis a 10. század vége és 1020 között 21 típust adtak ki I. Mieszko herceg (960–992) és I. (Bátor) Boleszló herceg, majd király (992–1025, 1025) nevével vagy idegen kibocsátók névutánszatával. A legfontosabb állami központokban kis példányszámban verhettek őket, mert e 21 típus ismertté vált össz-példányszáma mindössze 200 körüli. Némelyik még ma is unikum, de olyan is van, amelyből 30 példányt ugyanazon verőpárral készítettek. Szembetűnő a tipológiai sokféleségük és a nagy súlykülönbségük (a nagyjából egy időben forgott nehéz érmék átlagsúlya 1.5–1.7 g, a legnehezebb 2.33 g, míg a könnyű érméké 1.00 g körüli),

⁵²⁰ „Diese Typen weisen eine Reihe sowohl gemeinsamer Merkmale als auch wesentlicher Unterschiede auf. Es fällt zum Beispiel auf, dass Münzen von diesen Typen nicht zusammen in einem Fund auftreten. Da die zwei ersten Gepräge sehr selten vorkommen, könnte dies natürlich ein Zufall gewesen sein”: Suchodolski (1990) 168; Suchodolski (1992) 6. A kincsek — beleértve az egyetlen Kárpát-medenceit és a külföldieket egyaránt — állományának létrejöttében a véletlen szerepére való utalásával messzemenően egyetértek. Stanisław Suchodolski a továbbiakban a nagyharsányi (Ba) kincs esetével példálózott, amelyben a 40 db H2 mellett egyetlen H1 sem volt, a példa hibás voltáról vö. 369–379. jegyzet.

⁵²¹ Suchodolski (1990) 169; Suchodolski (1992) 6.

⁵²² Suchodolski (1990) 170; Suchodolski (1992) 6–7.

⁵²³ Suchodolski (1990) 170; Suchodolski (1992) 7.

⁵²⁴ „Es zeigt sich, dass — trotz der... erwähnten Unterschiede — alle drei Typen der ältesten ungarischen Münzen gemeinsame Merkmale haben (bayerische Tradition), sowie Merkmale, die nur bei jeweils zwei Typen auftreten. Dies ist bei Typ 1 und 3 die Legende mit Namen und Titel des Herrschers, die die Darstellung des Kreuzes umläuft; bei Typ 2 und 3 sind es der Name der »Königsstadt« und die Metrologie (bei den

Denaren); beim Typ 1 und 2 sind dies die Darstellung der Kirchengiebeln, die Epigraphik und die Mache der Stempel. All das lässt den Schluss ziehen, ... das die... drei Typen in derselben Epoche und in den Grenzen desselben Staates entstehen konnten, sicher aber nicht alle in derselben Zeit und in derselben Münzstätte.”: Suchodolski (1990) 170; Suchodolski (1992) 7.

⁵²⁵ Vö. IV/2. Függelék.

⁵²⁶ „In der ersten Periode war die Prägung akzidentell und wenig entwickelt, in der zweiten dagegen regelmässig und sehr hoch entwickelt. Von Tausenden von Exemplaren in der Anfangsphase stieg sie dann auf Millionen von Münzen. Obwohl sich die ungarische Münzprägung manche allgemeine Muster der bayerischen Kreises angeeignet hat, behielt sie doch ihre eigene Spezifik bei. Diese drückte sich nicht nur in der Fabrik der Stempel und der seltsamen Epigraphik aus, sondern vor allem in der Metrologie (Obole) und der Organisation der Münzprägung. Letztere war viel mehr zentralisiert als in irgendwelchem zeitgenössischen Staat. In Betrieb war nur eine einzige Münzstätte, ohne dass sie in kleinere Werkstätten geteilt wurde, wie es der Fall im bayerischen und angelsächsischen Kreis war.”: Suchodolski (1990) 174; Suchodolski (1992) 10.

ez utóbbi nem csupán a készítőik gyakorlatlanságára, hanem a különféle — régi karoling és új, gyakorlatiasabb — pénzlábak tudatos váltogatására utal.

Az érmék kibocsátásának kül- és belföldre egyaránt manifesztációs célja volt, amely nem csupán a szuverenitás demonstrációját jelentette, s az uralkodón kívül széles körben éltek a pénzverés jogával hercegek, grófok, püspökök sőt apátok is.⁵²⁷ A megnyerő analógiák azonban elhibáztak. I. (Szent) István 1001. január 1-től megkoronázott királyként uralkodott, s ezt a rangot I. (Bátor) Boleszló csupán halála évében, 1025-ben érte el. Bár I. (Szent) Istvánnak is időre volt szüksége, amíg hatalmát elismertette a Kárpát-medence egész lakható területére kiterjedő országa vele kezdetben szembehelyezkedő néhány méltóságával,⁵²⁸ sem ezek, sem a hatalmát önként elismerők egyike sem veretett, verethetett soha pénzt. Ezt a jogot később is mindössze a magyar királyi hatalom legfőbb támaszának tekintett és a legközvetlenebb rokonságban álló, duxi méltóságot nyert családtagok közül is csupán kettő kapta meg: Béla dux (1048–1060) és Géza dux (1064–1074). Herceg tehát általában, gróf, püspök és apát pedig sohasem verethetett pénzt a magyar pénzverés általam vizsgált első másfél évszázadában. A centralizált pénzverés tehát a király privilégiuma maradt, amelyet véleményem szerint mindössze egyetlen helyen, azaz esztergomi verdéjében⁵²⁹ és csupán 2 (mint láttuk, legfeljebb 4!) típus kibocsátásával gyakorolt.

Gondolatmenete folytatásában Stanisław Suchodolski a kibocsátások okára tért rá. Az elsőnek tekintett H3 esetében azt az egyszerű megokolást adta, hogy az éppen Preslavva civitasban lévő I. (Szent) Istvánnak kivert pénzre volt szüksége, ezt az indoklást, mint a magyar pénzverés szemléletétől idegen feltevést nem fogadhattam el.⁵³⁰ Az általa másodiknak, általam elsőnek besorolt H2 esetében a véleményünk jórészt megegyezik, a H4 kapcsán pedig mindössze annyit állított, hogy az megelőzte a H1-et. „Egészen más kísérőköörülményei voltak a királyi lándzsajelvénnel ékes könnyű denárok kibocsátásának — írta —, amelyek közvetlenül vagy közvetett módon a királlyá koronázással összefüggő manifesztációs tartalom különlegesen erős kifejezését mutatják. E pénz előlapjához illő kortárs analógia nem létezik. Összevetésül azonban megemlíthető I. (Bátor) Boleszló, mindkét lapján *PRINCES POLONIE* köriratú híres denára, amelyen szintén hiányzik az uralkodó neve, s amit mindkétszer a címével helyettesítettek. És éppen ez a titulus volt a manifesztáció tárgya. A kortársaknak ugyanis nem volt kétséges: kinek verete ez a pénz.”⁵³¹ Az érdekes analógia azonban nem egészen találó, ugyanis a H2 hátlapján a maga korában egyértelműen jelezve volt az általunk csak sejtett verőhely, Esztergom *Regia civitas* alakban megadott neve. Az előlapon pedig nemcsak a király nevének a hiánya szokatlan, bár megmagyarázható, hanem a korabeli európai pénzverésben páratlan magának a legjelentősebb magyar királyi jelvénynek a megnevezése, sőt tárgyi valóságának ábrázolása is. Az ezredik év világvége várása által kiváltott vallási fellángolásban ugyanis a fiatal magyar király az uralkodói jelvényei közül a lándzsát részesítette előnyben, bizonyára a Megváltó belefoglalt szent szögereklyéje miatt,⁵³² s e földi hatalmának égi megerősítését is szolgáló jelvényt tartó kézfejének ábrázolása a *pars pro toto* elvnek megfelelően őt magát jelentette,⁵³³ akinek megnevezésére a koronázása idején nem volt szükség.

A lándzsajelvény elsődlegességét nemcsak a H2 szárnyaslándzsájának az ugyancsak ereklyetartó német birodalmi szent lándzsát (az ún. Szt. Mauritius-lándzsát)⁵³⁴ típusában követő ábrázolása, hanem

⁵²⁷ Suchodolski (1990) 174–175; Suchodolski (1992) 10–11.

⁵²⁸ Miután Koppány somogyi duxot I. (Szent) István még koronázása előtt leverte, vö. 419., 432. és 434. jegyzet, királyi hatalmának csupán országa délkeleti részén maradt ellenfele. Az Erdélyben székelő Prokuj/Stephanus? gyulát 1003-ban, a Marostól délre országló Ajtonyt pedig valamivel később verte le. Az Ajtony elleni hadjárat éve vitatott; felmerült 1003, 1004, 1008, 1014, 1027/1028, 1030. Györffy György 1008-ra, Kristó Gyula 1027/1028 tájára tette, vö. Györffy (1977) 171–176; Szegfű (1994) 32–33.

⁵²⁹ A lengyel hercegségben hercegi vereteket a nagylengyelországi Gnieznóban (*Gnezdun civitas*), Mogilnóban (*Mogiln civitas*), a kislengyelországi Krakóban, 1003–1004-ben a csehországi Prágában (*Praga civitas*), érseki pénzeket Gnieznó/Gnezdunban, püspöki denárokat a sziléziai Wrocław/Breslauban és a nagylengyelországi Poznańban: Gumowski (1960) 13–14; Suchodolski (1971) 102–120.

⁵³⁰ Vö. 420–421. jegyzet.

⁵³¹ „Ganz andere Begleitumstände traten dagegen bei den leichten Denaren mit dem Symbol der königlichen Lanze auf,

die eine besonders starke Ladung der direkt oder indirekt mit der königlichen Krönung zusammenhängenden Manifestationssinhalte aufweisen. Zeitgenössische Analogien zur Vorderseite dieser Münzen sind nicht vorhanden. Für Vergleichszwecke kann hier aber der berühmte Denar von Bolesław Chrobry mit der beiderseitigen Umschrift *PRINCES POLONIE* angeführt werden. Auch hier fehlt der Name der Herrschers, der zweimal durch seinen Titel ersetzt wurde. Und eben dieser Titel war das Objekt der Manifestation. Die Zeitgenossen hatten also keine Zweifel, wem die Münze gehörte.”: Suchodolski (1990) 175; Suchodolski (1992) 11; Kovács (1994a) 371–372, 377–378; Kovács (1995) 1082, 1086. A Bolesław Chrobry első, 992 tájára keltezhető *PRINCES POLONIE* típusáról: Gumowski (1960) 13; Suchodolski (1967) 174–175: IX. típus, 8. t: 14–15.

⁵³² Vö. Kovács (1970) 327–332; Kovács (1970a) 132–139; Kovács (1988) 282–283; Kovács (1988a) 680–681.

⁵³³ Vö. IV/3. Függelék.

⁵³⁴ Vö. Kovács (1970) 326, 54. t: 1–2; Kovács (1970a) 129–132, 133; 5. á: 1–2; Kovács (1975) 265, 265: 8. á: 1–2; Kovács (1988) 282, 276: 1. á: 1, 2a–2b; Kovács (1988a) 680.

néhány későbbi — véletlen vagy éppen nem véletlen — forrásadat is megerősíteni látszik: 1044-ben a ménfői csata után a német évkönyvek nem Aba Sámuel koronájának, hanem aranyozott királyi lándzsájának zsákmányul ejtésével jelezték a győzelmet,⁵³⁵ 1045-ben Péter király aranyozott lándzsa képében adta át Magyarországot III. Henrik császárnak,⁵³⁶ végezetül pedig 1074-ben VII. Gergely pápának (1073–1085) Salamon magyar királyhoz írott levelében is a „lándzsa és korona” szórend szerepelt.⁵³⁷

Stanisław Suchodolski gondolatmenetének következő szakasza a pénzforgalom és az érmék kérdésével foglalkozott. Utalt arra, hogy a manifesztációs funkció nem gátolta az azt megjelenítő érmék valóságos pénzforgalmát, amint az lengyel,⁵³⁸ sőt skandináv és cseh példákkal is bizonyítható. Magyarországi bizonyítékának a H2 körülnyírt példányait tekintette, amelyek eredetileg is könnyített, csupán 1.2–1.3 g denársúlyát is túl magasnak érezték a használók. A körülnyírás azonban nem a H1 súlyához való közelítést célozta,⁵³⁹ hiszen a megcsonkított H2 példányok a H1 átlagsúlyánál lényegesen nehezebbek maradtak, „hanem az új pénztípus jelenléte a forgalomban a magyar pénzverés új szakaszába való áttérés jele. A gazdasági funkciók ettől kezdve megelőzték a manifesztációt, ámbár utóbbi sem vált jelentéktelenné. Az új célokhoz való alkalmazkodás mindenekelőtt a nagy mennyiségű kibocsátásban, valamint az érmeképek egységesedésében és változatlanságában mutatkozott meg. Lengyelországban az ilyen jellegű pénzverés csak a 11. század 2. felében, az összes lengyel verőhely 50 éves nyugalmi idejét követően jött létre, ugyanis az ottani pénzverés első periódusa 1020 tájáig tartott.”⁵⁴⁰ A két ország e tekintetben eltérő fejlődésének nem gazdasági s nem politikai oka volt, hanem a „hazai érc hiánya Lengyelországban, amely Magyarországon bőségesen jelen volt. Lengyelországban felhagytak a pénzveréssel, mivel a manifesztációs feladatát betöltötte, s a gazdasági szükségszerűség nyilvánvaló elvárásainak valószínűleg nem volt képes megfelelni. Magyarországon viszont fokozták a pénzverést, mivel az a hazai ércvagyonra támaszkodhatott.”⁵⁴¹

A gondolatmenet e részével csaknem egyet lehet érteni, a körülnyírásra vonatkozó kitétel kivételével. A Stanisław Suchodolski által is bírált helyen magam is hibáztam, ugyanis e csonkítást csupán a H2–H1 párosára vonatkoztatva vizsgáltam. Csak a disszertációs adatgyűjtésem során figyeltem fel arra, hogy a körülnyírás az apró 12. századi denárok bevezetéséig minden uralkodó csaknem minden érmetípusára kiterjedt. Ennek egyetlen magyarázata az lehet, hogy nem súlya, hanem darabra szá-

⁵³⁵ *Annales Altahenses Maiores* ad a. 1044: „A földet számtalan holttest borítja, az aranyozott királyi lándzsa zsákmányul esik, püspökök, káplánok, főurak és sokan mások elpusztulnak (*terram innumeris cadaveribus operiunt; lancea regis deaurata capitur; episcopi, capellani, principes, alii complures retrahuntur*)”. *Gombos* (1937) I: 98; *Sigebertus Gemblacensis monachus* (†1112): *Chronica* ad a. 1043: „Henrik császár ismét Magyarországra jött, csekély erővel Obbo királyt a csatából megfutamította, és a lándzsát, a király jelvényét visszaszerezte (*Henricus imperator iterum Ungariam ingressus, cum paucis Obbonem regem de bello fugavit et lanceam, insigne regis, recepit*)”. *Gombos* (1938) III.: 2127. További forrásokkal: *Kovács* (1970) 333: 69. jegyzet; *Kovács* (1970a) 141: 77. jegyzet.

⁵³⁶ *Annales Altahenses Maiores* ad a. 1044: „Magyarországra érkezvén királyi módon és illedelemmel fogadták és tiszteletben tartották. Ugyanazon szent ünnepen [1045. május 16-án, pünkösd napján Székesfehérvárott – K. L.] Péter király Magyarország királyságát aranyozott lándzsával átadta császári urának, minden népe és népünk jelenlétében (*Veniens autem Ungariam, regio more susceptus decenter est et honorifice retentus. In ipsa sancta solemnitate Petrus rex regnum Hungariae cum lancea deaurata tradidit caesari domino suo, coram omni populo suo et nostro*)”. *Gombos* (1937) I: 99. Ugyanígy emlékezett az eseményre a *Képes Krónika* 78. fejezete is: „Péter király húsvét szent ünnepén a magyarok és németek színe előtt átadta neki Magyarországot aranyozott lándzsa képében (*Petrus rex in ipsa sancta sollempnitate regnum Hungariae cum deaurata lancea tradidit coram Hungaris simul et Teutonicis*)”. *Képes* (1964) II.: 108.

⁵³⁷ „Országod véneitől tudhatnád, hogy Magyarország, amelyet hajdan István király minden joggal és hatalommal Szent Péternek ajánlott fel és adott át, a római szentegyházé. A megboldogult Henrik császár pedig, amikor az országot Szent Péter tiszteletére meghódította, és a királyt legyőzte, lándzsát

és koronát küldött Szent Péter sírjához, győzedelmének dicsőségére, oda irányozván az ország jelvényeit, ahonnan méltósága ered (*Nam sicut a maioribus patriae tuae cognoscere potes, regnum Hungariae sanctae Romanae ecclesiae proprium est, a rege Stephano olim beato Petro cum omni iure et potestate sua oblatum et devote traditum. Praeterea Henricus pia memoriae imperator ad honorem sancti Petri regnum illud expugnans, victo rege, et facta victoria, ad corpus beati Petri lanceam coronamque transmisit, et pro gloria triumphi sui illuc regni direxit insignia, quo principatum dignitatis eius attinere cognovit*)”. *Gombos* (1938) II.: 1082.

⁵³⁸ „Die Betonung der Manifestationsfunktionen, die bei der ältesten ungarischen und polnischen Münzen in Erscheinung traten, soll natürlich nicht bedeuten, dass die Münzen keinen ökonomischen Sinn hatten. Im Falle der polnischen Münzen ist das besonders gut erkennbar an dem Beispiel der Denare, die eine Nachahmung fremder Münzen sind. Wie die gegenseitigen Stempelverbindungen nachweisen, wurden diese Nachahmungen zeitgenössisch und in derselben Werkstatt geprägt, in der die normalen Münzen entstanden, die die aktuellen Metrik-Daten trugen. Ähnliche Umstände traten auch in Skandinavien in Erscheinung und... auch in Böhmen.”: *Suchodolski* (1990) 175; *Suchodolski* (1992) 11.

⁵³⁹ Ezt az ötletet magam vetettem fel: *Kovács* (1975) 272; *Kovács* (1976) 144.

⁵⁴⁰ „Das Vorhandensein dieser neuen Münzart im Umlauf bedeutet den Übergang in die neue Etappe der ungarischen Münzprägung. Die ökonomischen Funktionen überwogen seitdem die der Manifestation, obwohl diese nicht ohne Bedeutung blieben. Die Anpassung an die neuen Ziele ist vor allem an dem grossen Ausstoss sowie auch an der Unifikation und Unveränderlichkeit der Muster erkennbar.”: *Suchodolski* (1990) 175–176; *Suchodolski* (1992) 12.

⁵⁴¹ *Suchodolski* (1990) 176; *Suchodolski* (1992) 12.

mítva fizettek, vagyis az *al marco* kiverési technika által létrejött, s forgalomba is hozott nagyobb, súlyosabb érmék körülnyírásán illegális nyereségre lehetett szert tenni. Ily módon a H2 körülnyírása nem bizonyítéka a H1 egyidejű létezésének, viszont tanúsítja a H2 valóságos pénzforgalmát.

Stanisław Suchodolski alapvető tanulmánya végén feltette a kérdést: „miért választottak Magyarországon ilyen alacsony, s sehol Európában ennyire általánosan nem használt pénzegységet alapul, holott ez bizonyára a verési költségek emelkedésével járt. Két magyarázat is kínálkozik. Egyrészt szükség lehetett mind bel-, mind külföldön denárnál kisebb pénzegységre. Ez az igény Magyarországon az érmék peremének körülnyírásában, a Keleti-tenger vidékén pedig a pénzek apró darabokra vagdalásában mutatkozott. Másrészt az újonnan központosított Magyarország erős uralkodója talán könnyebben tudott olcsóbb munkaerőre szert tenni, mert emellett szolgál- vagy rabszolgamunkára támaszkodott. Így vagy úgy, de a kísérlet sikerült, s eredményei Magyar-, Lengyel-, valamint a szomszédos országok leleteiben jól felismerhetők.”⁵⁴² A fenti gondolatokban a körülnyírás túlzottan nagy jelentőséget nyert, ugyanis nemcsak a rendkívül ritka H2 denárokat csonkították meg, hanem a sokszorta gyakoribb igen könnyű H1 típusúakat és I. (Szent) István király utódainak érméit egyaránt. Ugyanakkor minden tárgyalt s később tárgyalandó pénztípus előkerült példányainak csak bizonyos mennyiségét vágták körül, a többi megmaradt hivatalos kibocsátásának állapotában. Ez az általánosnak tekinthető megfigyelés a denárnál kisebb értékű pénzegység mindennapi igénye ellen szól.

II/2.3. Időrendi értékelés

Amint az az eddigiekből kiderült, érmetani módszerekkel nem lehet végérvényesen meghatározni sem I. (Szent) István érmetípusait, sem azok sorrendjét. A vita leginkább a H2 denár értékelése körül csillapodott le. Miután mindössze egyetlen, még a király uralkodási idejében elrejtett kincsről van mindeddig tudomásunk, e nagyharsányi (Ba) kincs összetételéből (vö. 83a. táblázat) csupán az a következtetés vonható le, hogy elásása 1006 után történt. A kincsben szereplő H2 denár kibocsátására tehát 1006 előtt került sor, mégpedig a ma már elfogadottnak tűnő magyarázat szerint, a király 1000 karácsonya és 1001 újéve között történt megkoronázása alkalmával, ill. azt követően. Mivel pedig a nagyharsányi (Ba) kincs nem zárt lelet, ráadásul a korabeli Kárpát-medencében egyetlen a maga nemében, nem nyújthat felvilágosítást elrejtése idejének magyar, ill. külföldi pénzekben megtestesült magyarországi pénzforgalmáról, pontosabban a még vitatott időrendű H1 denár akkori meglétéről vagy hiányáról. Segíthet-e a régészeti leletanyag a továbblépésben?

Arról korábban már volt szó, hogy a H3 vagy a H4 denár magyar veretnek elfogadását hiteles Kárpát-medencei előkerülésüktől tettem függővé. Ilyen egyelőre nem lévén, a velük kapcsolatos álláspontomat fenntartva, keltezésükkel a továbbiakban nem foglalkozom. A H2 esetében ugyanis ez a feltétel már többszörösen teljesült, de jóllehet az érme napjainkban már magyarországi kincs-, sír- és szórványleletből egyaránt ismert, példányainak megszorodása időrendjének finomítását nem eredményezte. Nem jobb a helyzet a H1 esetében sem, de a nehézséget itt más okozza!

Mivel a magyar tömeges érmeverés vitathatatlanul a H1 denárral kezdődött meg, földből előkerült példányainak finom keltezése csupán a külföldi kísérő érmékre épülhetne. Bár utóbbiak hazai forgalma bizonyított, sírba nem tettek belőlük, ezért velük a H1 denár régészetileg nem keltezhető. Gedai István korábbi régészeti jellegű kísérletének ellenérveit azonnal csokorba gyűjtöttem.⁵⁴³ A magyarországi köznépi és templomkörüli temetők 11. századi részében megfigyelhető temetkezési szokás, a király H1 és H2 denárainak halotti obulusként való tömeges, ill. kivételes mellékletül adása nem alkalmas e típusok kibocsátási idejének meghatározására. A halotti obulusadás ugyanis kezdettől fogva szubjektív gyakorlat maradt: sok temetőben (ill. azok feltáratlansága miatt leginkább csupán temetőrészletben) I. (Szent) István veretei elő sem bukkantak, másutt viszont a H1 denárnak még I. András H8 típusú denárával való együttes sírba tétele is bizonyítható, ami valószínűsíti részben egyidejű forgalmukat is.

⁵⁴² „Am Ende bleibt noch ein Problem zu klären: warum hat man in Ungarn als Basis eine so niedrige, nirgends in Europa so allgemein verwendete Münzeinheit angenommen, obwohl dies sicher eine Steigerung der Prägekosten verursachte. Als Gründe dafür kann man wohl zweierlei anführen. Einerseits war es der Bedarf — und sowohl von innen, als auch von aussen — an Geldeinheiten, die kleiner als ein Denar waren. In Ungarn drückte sich das z. B. in der Beschneidung der Münzränder aus, im Ostseeraum dagegen in der Teilung der Münzen in kleinere Bruchstücke. Andererseits konnte vielleicht

ein starker Herrscher des neuen zentralisierten Staates leichter billigere Arbeitskräfte beschaffen, weil er sich dabei auf Diener- und Sklavenarbeit stützte. So oder so ist das Experiment gelungen, und seine Ergebnisse sind in den Funden Ungarns, Polens und der benachbarten Länder gut erkennbar.”: Suchodolski (1990) 176; Suchodolski (1992) 12.

⁵⁴³ Mindezt részletesen kifejtettem: Kovács (1988) 286–300; Kovács (1988a) 683–693. A bírálatra írott válasz: Gedai (1988).

Amint az anyaggyűjtéséből kiderült (82a táblázat), a H1 denár Péter H6 denárával 5, Aba Sámuel H7 veretével 1, I. András H8 érméjével pedig 6 esetben látott egyazon sírban napvilágot, sőt e tucatnyi alkalmat a H1a és a H6a 1, továbbá I. (Szent) István és Péter, valamint I. András pontosan meg nem határozott típusú vereteinek további 2-2 esete 17-re szaporította. A két uralkodó megnevezett érméi ugyanazon korszak határait jelölték meg, ezért nyilvánvaló, hogy miután Péter H6 denára a H7-tel 1, a H8-cal 4 további alkalommal kísérte egymást, napjainkig nagyjából a 11. század első feléből 22 együttes előfordulással számolhatunk. Gedai István már korábban, 12 síradat birtokában utalt e jelenségre, s az évi pénzüjtással magyarázta: „I. Andrásig, illetve uralkodása kezdetén még forgalomban voltak István, Péter és Aba Sámuel pénzei, valamint Béla dux veretei. Egy-egy síron belüli keveredésük tehát természetes.”⁵⁴⁴ Általánosságban bizonyára helyesen vélekedett, de a sírleletek állításának utolsó, valósnak tűnő részletét már nem támasztották alá: Béla dux érméje egyetlen alkalommal volt csupán társa I. András H8 denárának, de már I. Béla idejéből származó temetkezésben. Mindebből az következik, hogy I. (Szent) István halálát követően H1 denára még legalább egy évtizedig forgalomban maradt, tehát egyéb kiegészítő adat híján egy-egy ilyen érme — feltehetőleg kisebb valószínűséggel — akár utódai uralkodási idejét is jelezheti. Lehetséges azonban, hogy e pénzek forgalma még tovább tartott, ugyanis kincsleletekben — amelyeknél természetesen a hosszú idejű gyűjtés is elképzelhető — még I. Géza denárával záródó leletegyüttesben is szerepelt.⁵⁴⁵

Ennek előrebocsátására azért volt szükség, mert Gedai István az általa elérhető 12 temető, valójában 3 teljesen feltárt sírmező: Halimba (Ve)-Cseres (4. kép), Fiad (So)-Kérpuszta (5. kép), Majs (Ba)-Udvari rétek (6. kép), továbbá 9 temetőrészlet lelőhelytérképének horizontálstratigráfiai értékelése alapján, de főként a halimbai térképről leolvasható tanulságot általánosítva úgy vélekedett, hogy a H1 denárt „István uralkodásának utolsó éveiben, de legalábbis uralkodásának második felében kellett” veretnie.⁵⁴⁶ Hogyan jutott erre a nagy horderejű megállapításra? Abban igaza volt, hogy a halimbai (Ve) sírmezőn az egyetlen H1-nek a temető pénz nélküli középső része szélén való felbukkanása a közeli sírok I. András és Béla dux érméihez hasonló korú földbekerülésére utal, s e megfigyelését a fiatalabb érméket tartalmazó sírok egymáshoz való hasonló kapcsolata még meg is látszott erősíteni.⁵⁴⁷ Nem ismerte azonban fel, hogy mindez csupán a halimbai temetőre volt érvényes, ezért a magyar pénzverésre vonatkozó utalás helyett mindössze egy temetkezési szokás helybéli fellépésének hozzávetőleges pontosságú idejét jelzi. A rendelkezésére álló térképekről az is kiderült, hogy némelyik teljesen feltárt temetőben egyértelműen, a részlegesebben pedig sejtetően a sírmezők egy, általában központi érmenélküli (vagy éppen római veretekkel jelzett) részét övezik azok a sírsorok, amelyek temetkezései nagyjából sugárirányban fiatalodva tartalmazzák az egymást váltó magyar uralkodók vereteit. A rendszer azonban általában nem mutatkozott tisztán, mert minden bizonnyal a családok temetkezése számára biztosított, előre kijelölt helyeken a halálozás ütemének megfelelő érméjű sírokat ástak egymás mellé. Bizonyára a pénzmelléklet adásának egyéni gyakorlata, valamint a családtagok együvé fektetése a magyarázata a Gedai István által még nem ismert csekej (SZLK)-templom-dűlőbeli teljesen feltárt köznépi temető észak-, északnyugati részén megmutatkozó, s egyébként máshonnan is már ismert „érme-kavarodásnak” vagy az ipolykiskeszi (SZLK)-felsőkenderesek-dűlőbeli sajátos helyzetnek (7–8. kép).⁵⁴⁸ Ezzel szemben egészen új helyzet jelentkezett az ugyancsak teljesen kiásott, érmegazdag

⁵⁴⁴ Gedai (1986) 68. és 66.

⁵⁴⁵ A I. (Szent) István érméit is tartalmazó, később elásott kincsleletek zárópénze: lelőhelye a kincsbeli érmék összmenyisége és benne a H1 darabszáma:

Péter H?: Szabadka (JUG) ?,

Aba Sámuel H7: Baksa (Ba) 275+: sok; Visonta (He) 18:13,

I. András H9: Bögöt (Va) 32:7; H?: Budapest-Nagytétény (2000) 160:48+; Felsőfalu (SZLK) 200+:?; Jászberény (JNSz) 40+:27+; Vác (Pe) 200?:?,

Salamon H17: Hódmezővásárhely (Cso) 1542:25,

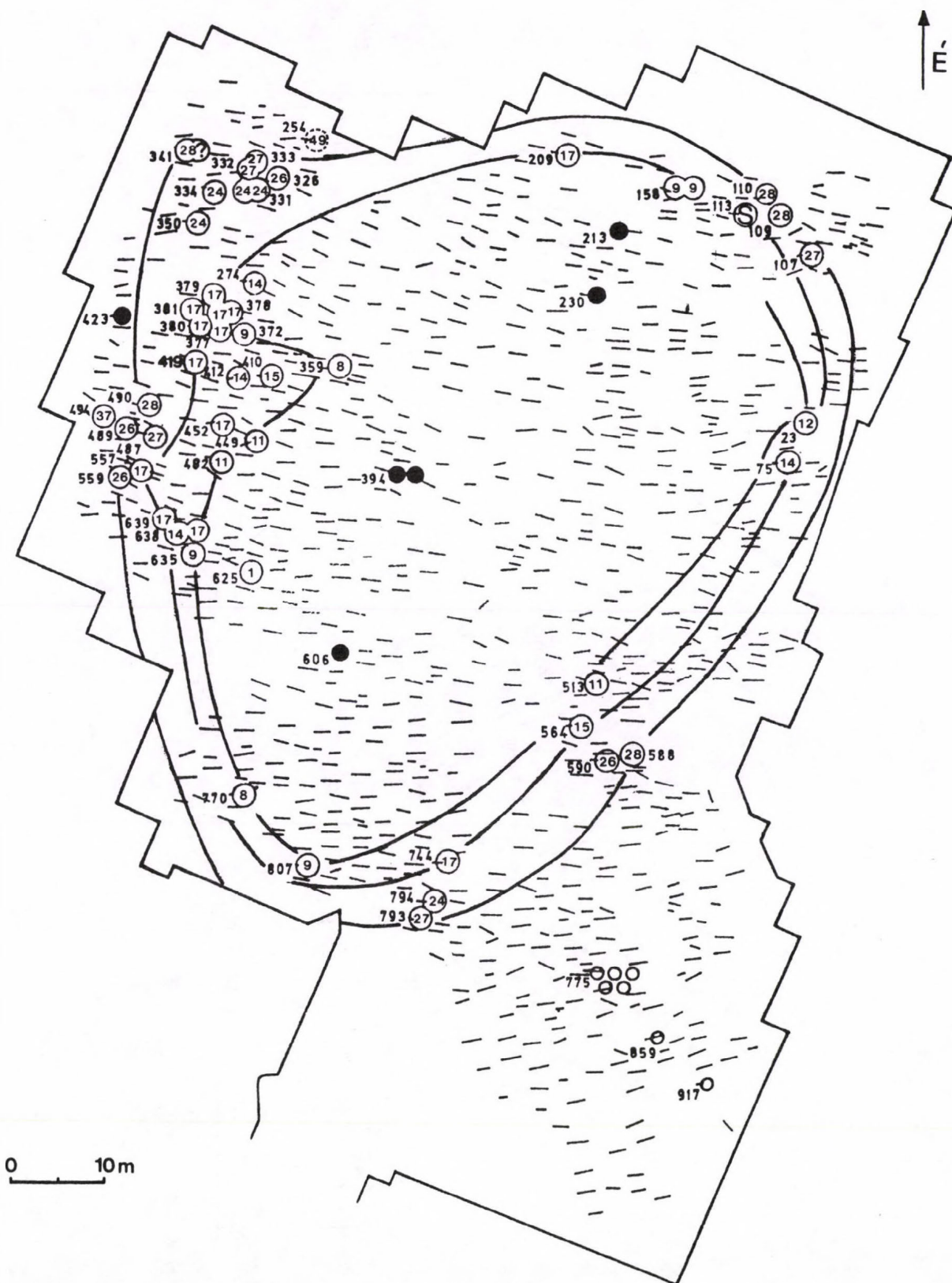
I. Géza H19: Nagytapolcsány (SZLK) 1857:2.

⁵⁴⁶ Gedai (1986) 58.

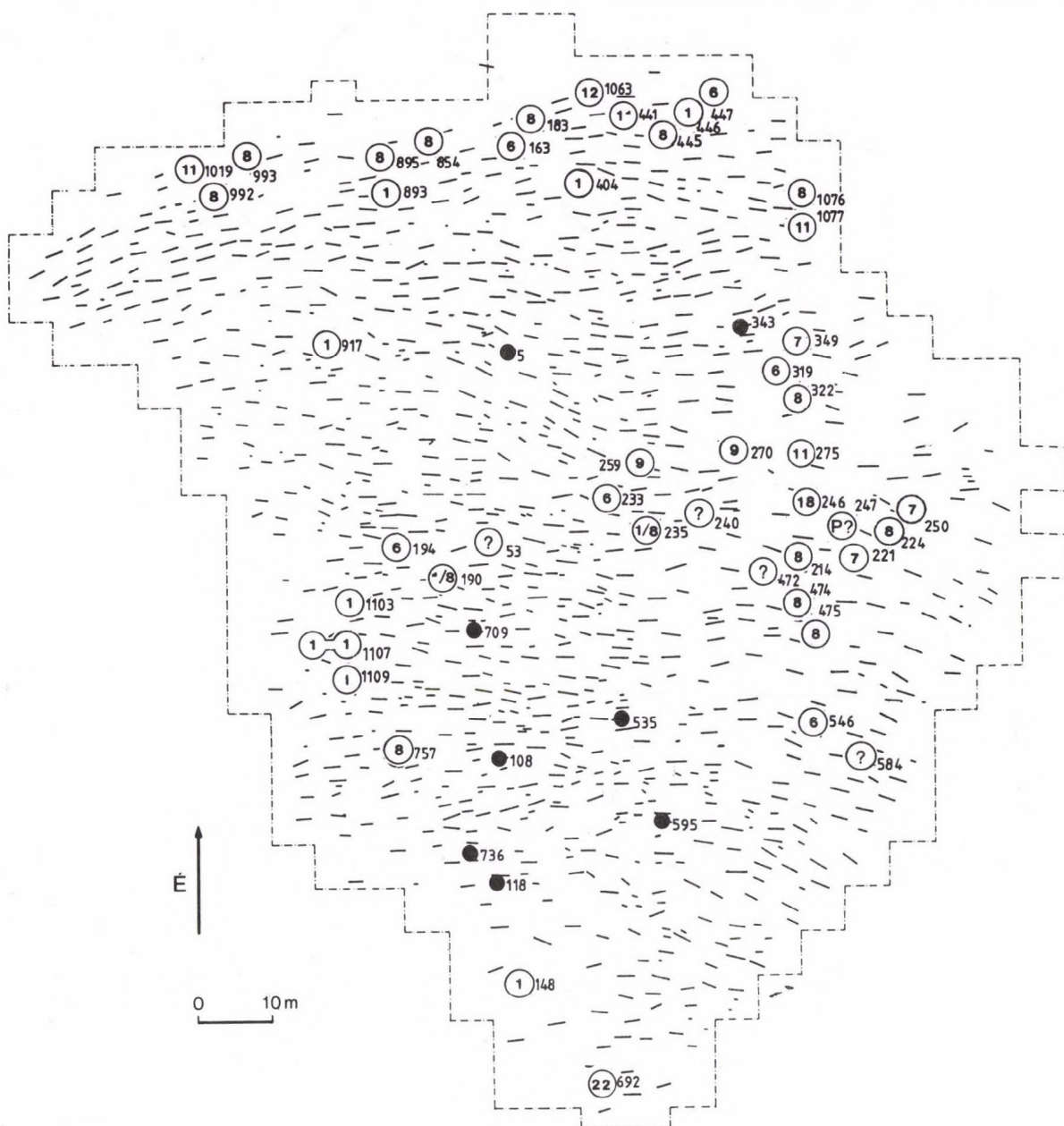
⁵⁴⁷ „Tény, hogy az István-veretet tartalmazó 625. sír igen távol esik a pénz nélküli tömb középpontjától, viszont rendkívül közel van az I. András pénzével keltezett 635. és 359. sír közötti vonalhoz. Tulajdonképpen ehhez a vonalhoz kell számítanunk a 482. és 449. Béla dux pénzével keltezett sírokat is, mert ezek egyidejűek. Ettől a vonaltól kifelé helyezkednek el a Salamon pénzével keltezett sírok. Az I. András- és Béla dux-sírokhoz hozzávetőlegesen úgy tapadnak a Salamon-sírok, mint másik

oldalról az István pénzével keltezett sír. Ugyanez ismétlődik meg László pénzével, amelyek a Salamon-pénzekkel keltezett sírok vonalát követik.”: Gedai (1986) 57. Mindössze azt kívánom megjegyezni, hogy a temető pénz nélküli tömbjének közepe csupán fikció, a 359. sírban H8, a 635. sírban viszont H9 típusú, tehát semmiképpen sem egykorú denár volt.

⁵⁴⁸ A disszertációm megírásakor még közöletlen temető-térképet az ásató, Mária Rejholcová szívességből, publikációs engedély nélkül ismerhettem meg, amiért ezúton is köszönetet mondok; vö. Rejholcová (1989); Rejholcová (1995). Érdekes módon e hatalmas, 805 síros 9–12. századi nagy köznépi temető (északi)-északnyugati szélén csoportosuló magyar érmés 29 temetkezés horizontálstratigráfiai helyzete nem mutat jól értékelhető képet. Talán csupán az sejtető, hogy egy észak-déli irányú sávban helyezkedtek el az I. (Szent) István és I. Béla közötti időszakban kibocsátott érmés temetkezések, amelyek tömbjét a későbbi, Salamon (csupán H17) és I. (Szent) László (mindössze H25, H27 és H28 jelzetű) vereteit tartalmazó sírok sávja övezte. Tőlük északkeletre feküdt a temető egyetlen Kálmán-érmés (H37) temetkezése, s az I. (Szent) László-pénzes

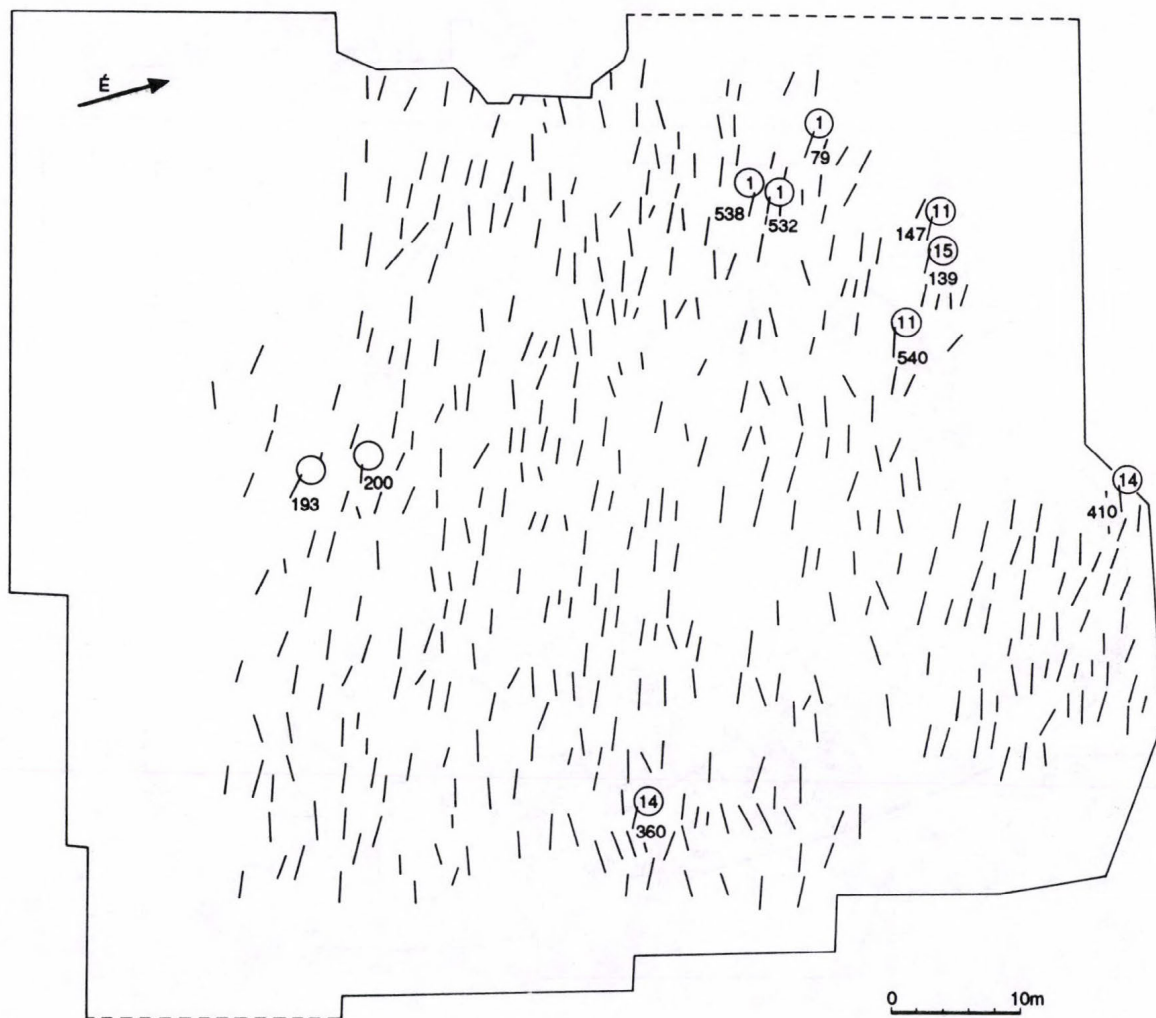
4. kép: A halimba (Ve)-cseresi 10–12. századi magyar köznépi temető érmés temetkezései. *Jelmagyarázat:* fekete kör: római érme, üres kör: 10. századi külföldi érme, betűjeles kör: a névnek kezdőbetűjével jelzett király meghatározhatatlan típusú verete, kettős kör: korabeli hamisítvány. A sírszámmal jelzett temetkezések érméit a Huszár (1979)-féle katalógusszámmal adtam meg, de a helyhiány miatt a „H” jelzés nélkül. A vonalkeret a feltárt terület határait jelzi

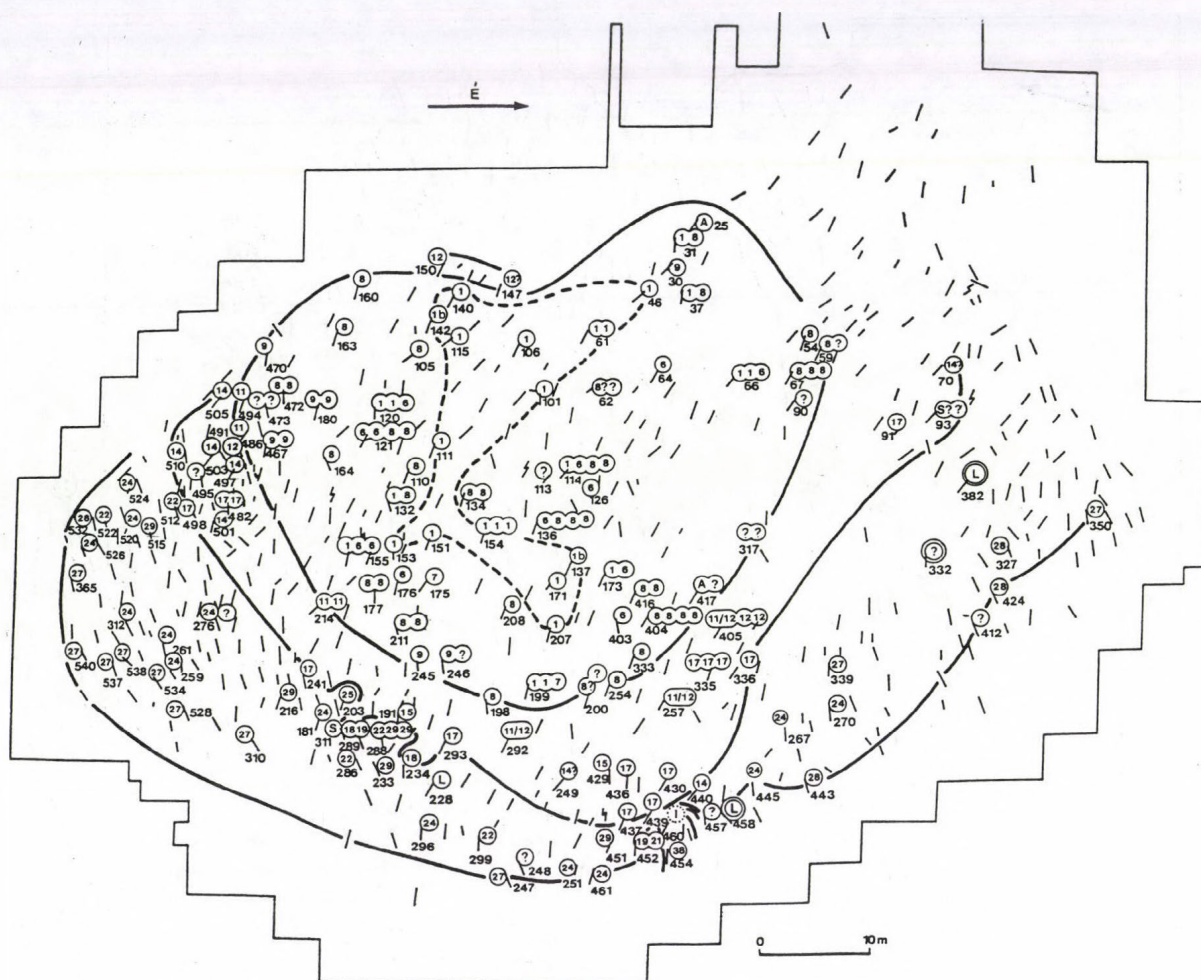
6. kép: A Majs (Ba)-Udvari-rétek lelőhelyű 10-11. századi magyar köznépi temető érmés temetkezései. Jelmagyarázat a 4. képnél

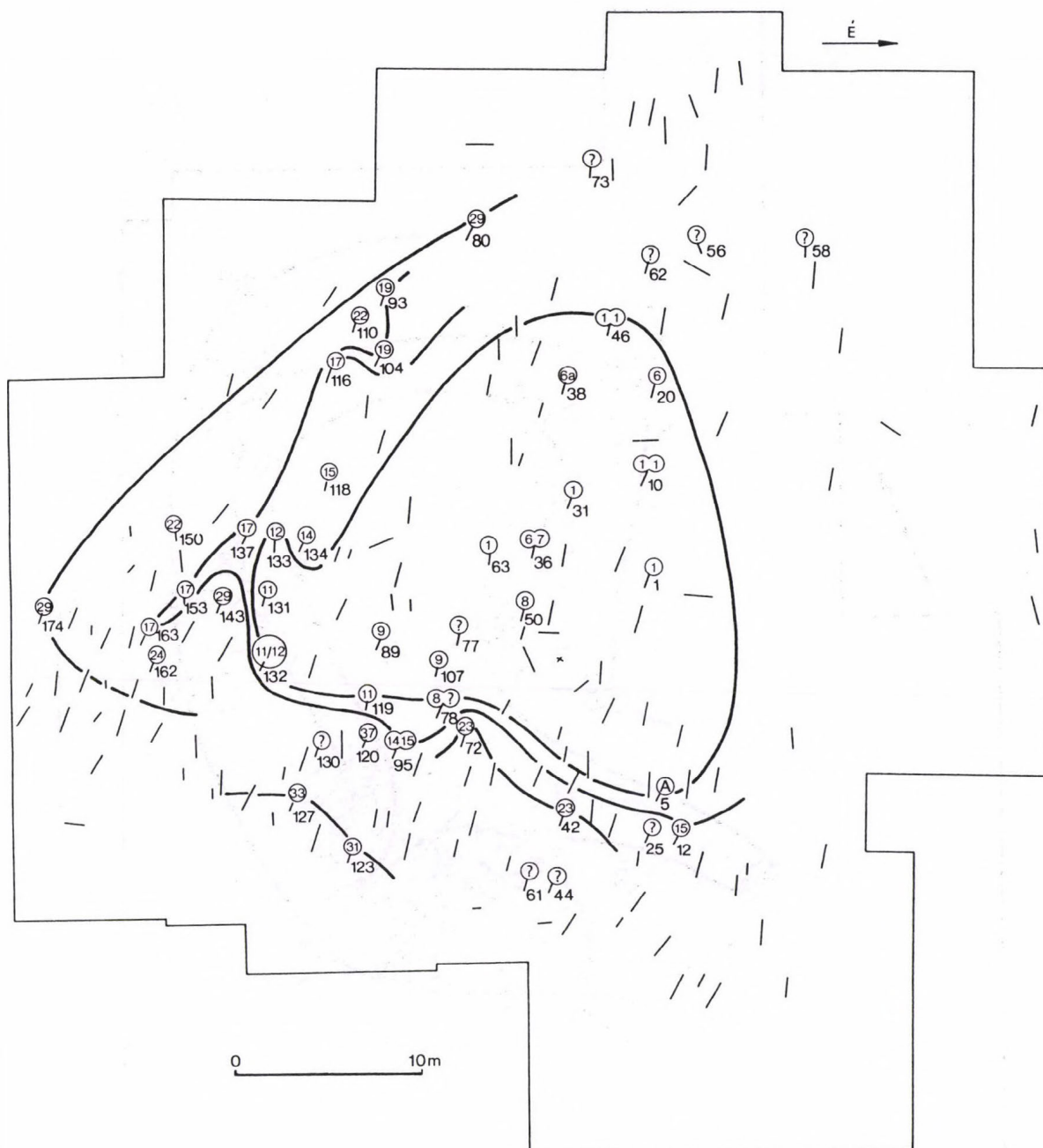
7. kép: A csekej (SZLK)-templom-dűlői 9-12. századi szláv-magyar köznépi temető érmés temetkezései. Jelmagyarázat a 4. képnél

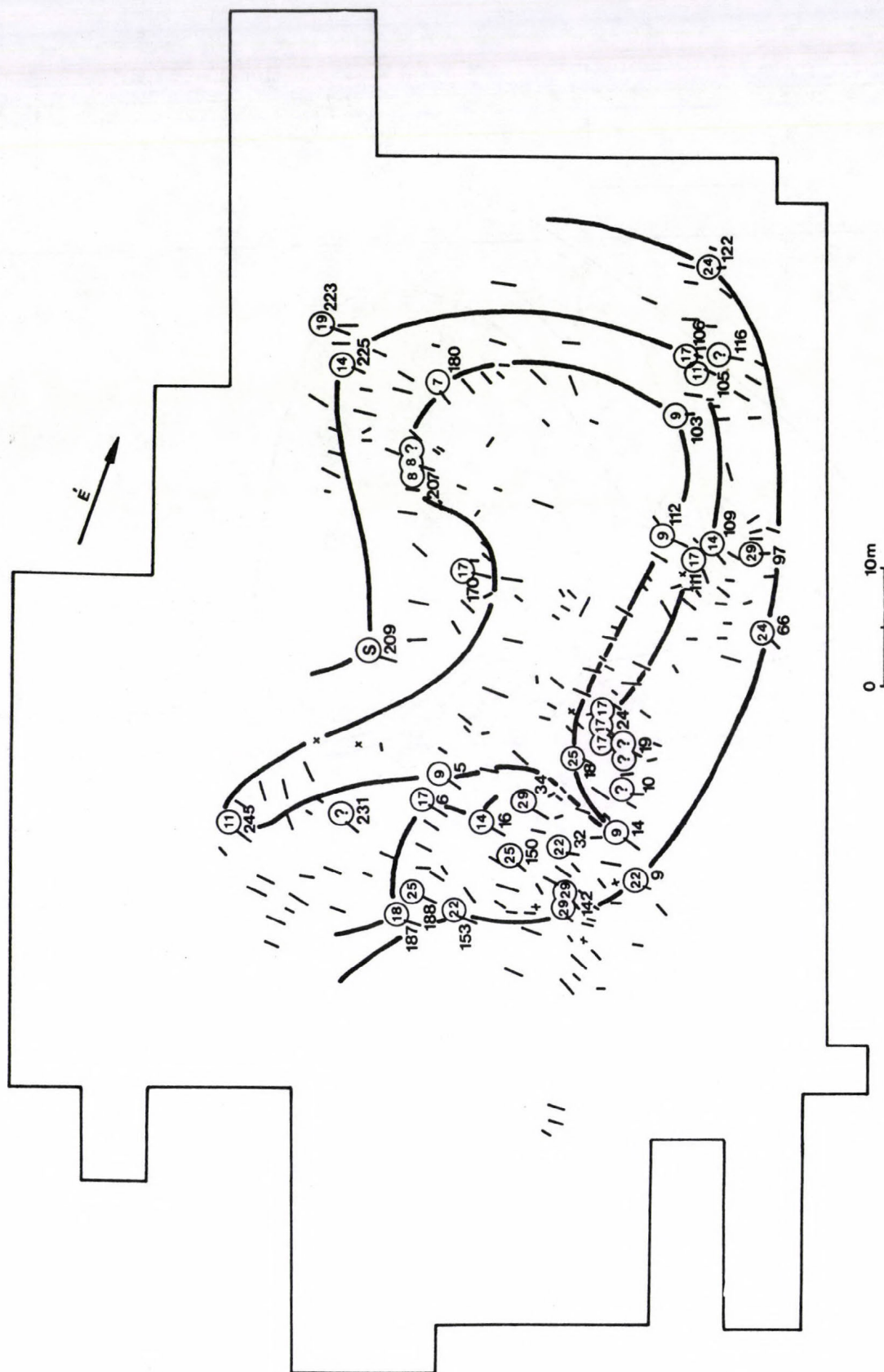
8. kép: Az ipolykiskeszi (SZLK)-felsőkenderesek-dűlői 10–11. századi magyar köznépi temető érmés temetkezései. Jelma-
gyarázat a 4. képnél

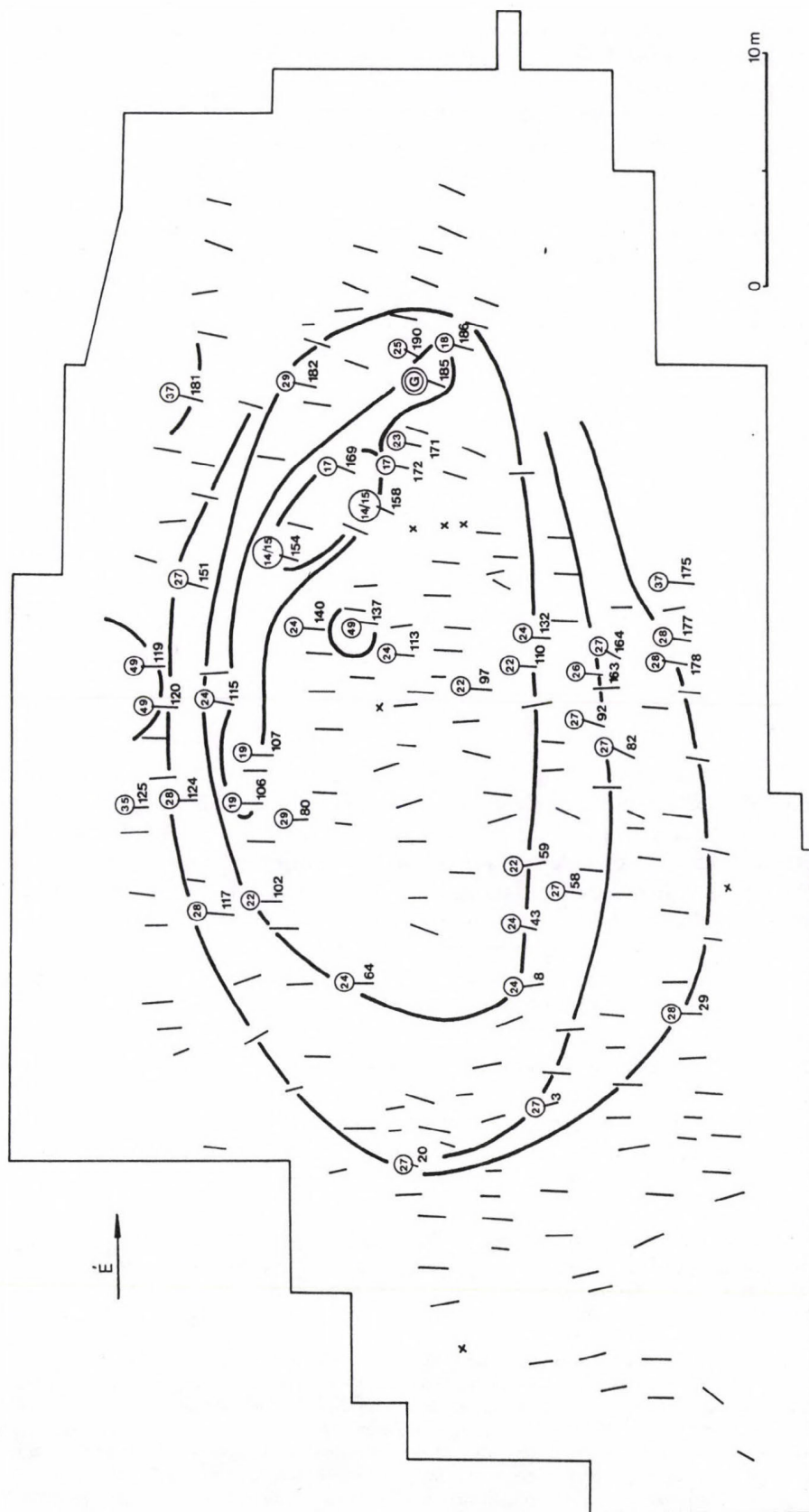
9. kép: A magyarhomorog (HB)-kőnyadombi 11–12. századi magyar köznépi temető érmés temetkezései. Jelmagyarázat a 4. képnél

10. kép: A biharkeresztes (HB)-ártándi 10–12. századi magyar köznépi temető érmés temetkezései. Jelmagyarázat a 4. képnél. A 141. sír az eredeti közlésben is lemaradt a térképről, benne Kálmán H31 denárával

11. kép: A tiszalúc (BAZ)-sarkadpusztai 11–12. századi magyar köznépi temető érmés temetkezései. Jelmagyarázat a 4. képnél

12. kép: A pusztaszentlászló (Za)-deáksűrűi 11–12. századi magyar köznépi temető érmés temetkezései. Jelmagyarázat a 4. képnél. Nincs jelölve az 1943. évi ásatás néhány érmés sírja, a 3./1947. sír H? verete, valamint a 4./1947. sír I. (Szent) László H? denára

magyarhomorog (HB)-kőnyadombi köznépi temetőben (9. kép). Itt ugyanis nem volt érmementes középponti terület, hanem ennek helyén a csupán I. (Szent) István vereteit tartalmazó sírok jelentkeztek egy olyan gyűrűs sávtól övezve, amelynek csontvázai mellett a király és öt I. Andrásig követő utódainak érméi gyakori együttes előfordulásban bukkantak fel.⁵⁴⁹ Amennyire tehát a csekeji (SZLK), halimbai (Ve) és majsi (Ba) temetők, sőt némiképpen a temetőrészletek is a H1 denárral kezdődött halotti obulusadás viszonylagos késői fellépését sejtetik, a magyarhomorogi (HB) temető ilyen feltételezésnek mindenképpen ellene mond, másutt pedig e kérdésre a temető horizontálstratigráfiai képe nem is ad választ: pl. Biharkeresztes (HB)-Ártánd (10. kép). Mivel pedig maga a halotti obulusadás ezzel az érmetípussal terjedt el a magyarság körében a Kárpát-medencében, semmiféle alapunk sincsen annak megállapítására, hogy mekkora volt a szokás késése az érme verésének megindulásához képest, vagyis a pénzmellékletadás szubjektív gyakorlata és a H1 hosszú forgalma miatt, e pénz verésének kezdete, majd a temetkezésekben való földbe kerülése közötti időszakot sem temetőnként, még kevésbé országos mértékben nem tudjuk megbecsülni.⁵⁵⁰ Még Gedai István is érezte, hogy temetőterképek elemzéséből levont érmekronológiai fejtegetései gyenge lábon állnak, ezért a H1-re vonatkozó kijelentését az alábbi talányos szöveggel zárta: „Természetesen az említett megfigyeléseket csak a sírba tett pénzekre lehet vonatkoztatni. Távolról sem kívánjuk azt állítani, hogy mivel kimutathatóan István uralkodásának végén kerültek sírba a pénzek, ezért István uralkodásának vége előtt nem készültek István-obulusok.”⁵⁵¹ Kérdéses tehát az maradt, hogy 1038 előtt hány évvel kerültek kibocsátásra. A választ talán az új, teljesen feltárt köznépi temetők megismerése adhatja majd meg.⁵⁵²

II/3. PÉTER (*1011 KÖRÜL; 1038 ŐSZE–1041, 1044 NYARA–1046. SZEPTEMBER; †1059. AUGUSZTUS 30.) H6 TÍPUSÚ DENÁRA

II/3.1. Bevezetés

Mivel a trónörökös Imre herceg 1031. szeptember 2-án meghalt, I. (Szent) István nővére és sógora, Orseolo Ottó, az 1026-ban elűzött velencei doge (1009–1025) fiát, Orseolo Pétert jelölte ki utódául. Az apja halála (1032) után Magyarországra költözött Péter, I. (Szent) István 1038. augusztus 15-én bekövetkezett halálát követően lépett a trónra, s Ruprecht regensburgi vágrófi (1002–1029) Judit nevű leányát vette feleségül. Uralkodásának első szakasza mindössze három évig tartott, mert 1041-ben a politikájával maga ellen hangolt magyar főurak támadó fellépése elől Bajorországba kellett menekülnie, s onnan hívei és III. Henrik császár (1039–1056) serege támogatásával csak 1044 nyarán sikerült hazatérnie. Július 5-én a ménfői csatában legyőzte Aba Sámuel királyt, s szövetségese viszszaültette a magyar trónra. Mivel 1045 pünkösdjén a császár hűbéresévé lett, idegenbarát politikája miatt 1046-ra újra szembefordult vele az egész ország a hazahívott Vazul-fiak, András és Levente vezetésével. Péter ismét menekülésre kényszerült, de útban az osztrák örgrófság felé szeptemberben Zámolyon (To) elfogták, s megvakítva a további uralkodásra alkalmatlanná tették. Valószínűleg még 13 évet élt. Újra megnősült, s második felesége 1055-től Judit, Schweinfurthi Henrik bajor-nordmarki örgróf (981–1014) leánya, I. Břetislav cseh fejedelem (1034–1055) özvegye volt. 1059-ben bekövetkezett halála után Pécssett temették el.⁵⁵³

sáv déli végébe ékelődött a szintén egyetlen II. (Vak) Béla-érmés (H50) sír. Mindebből véleményem szerint típuskronológiai következtetés nem vonható le, hiszen I. (Szent) István veretei itt is csupán a pontosan meg nem határozható idejű halotti obulusadási gyakorlat megjelenését és nem a pénztípus elterjedését jelzik ugyanúgy, mint ahogy nem lehet I. (Szent) László, Kálmán, II. István és II. (Vak) Béla bizonyos érmetípusainak hiányából egykori kibocsátásukat vagy forgalmukat is tagadni; vö. *Rejholcová* (1995a) 33, 83–87, 84: 19. á. A csaknem teljesen feltárt 436 síros (543-ig sírszámozott) ipolykiskeszi (SZLK)-felsőkenderesek-dűlői 10–11. századi nagy köznépi temető magyar érmés 8 temetkezése a temető északi felének peremén helyezkedett el, s helyzetéből típuskronológiai következtetés nem vonható le. Talán a temetkezés rendje is eltérő volt az e kötetben tárgyalt többi temetőétől: az ásátó ugyanis három nagycsalád hagyatékát vélte felismerni benne. Horizontálstratigráfiai megfigyelés csupán az 1. (X jelzetű) nagycsalád 6 érmés sírjánál sejthető dél-észak irányban I. (Szent) István (?) és Salamon

kora között, míg a másik két nagycsaládnál (Y, ill. Z) 1-1 Salamon korabeli veretes temetkezés mutatkozott, az Y csoportban kalandozás kori érméket tartalmazó 2 temetkezés mellett: *Hanuliak* (1994) 61–63, 66–76, 70–71. között: 55. á, 73: 58. á, 75: 61. á.

⁵⁴⁹ Vö. Kovács (1989–90) 70.

⁵⁵⁰ Ráadásul a helyzet falként, pontosabban a falvak temetőit illetően volt más és más, hiszen olyan teljesen feltárt köznépi temetőket is ismerünk, ahol a pénzadás (s minden bizonnyal a temetkezés is) csupán a 11. század későbbi évtizedeiben kezdődött meg, pl. Tiszalúc (BAZ)-Sarkadpusztán: Aba Sámuel H7 denárával vagy Pusztaszentlászló (Za)-Deáksúrán Salamon H14/15 denárával indítva.

⁵⁵¹ Gedai (1986) 69.

⁵⁵² Hajdúdorog (HB)-Temetőhegy, Püspökladány (HB)-E-perjesvölgy.

⁵⁵³ Györffy (1977) 286–287, 377–381; Györffy (1984) 831–834; nem említette, hogy a megvakítás után meghalt: Györffy

Péter egyetlen érmetípusának mindkét változata (H6, H6a) legalább a 18. század közepétől ismert volt, sőt mivel e néven egyetlen magyar királyként uralkodott, pénzének jellegzetes érmekepei döntően járultak hozzá olyan korabeli veretek felismeréséhez, amelyeket meg kellett különböztetni ugyanazon nevű királyi utódaik 12. századi vagy későbbi kibocsátásaitól. Johann Friedrich Joachim leírása szerint 1761-ben már mindez ismert volt,⁵⁵⁴ ezt bizonyítja az a szerep is, amelyet Péter denára Aba Sámuel denárának Schwarz Gottfried által végzett meghatározásában kapott.⁵⁵⁵ Az ily módon állandósult adatok a továbbiakban változatlan megítéléssel kerültek be a különféle szerzők — n.n.,⁵⁵⁶ Weszprémi István,⁵⁵⁷ Schönvisner István,⁵⁵⁸ az érme színvonalát külföldi verőtőkészítők munkájával magyarázó Joseph Mader,⁵⁵⁹ Joseph Appel,⁵⁶⁰ Weszerle József,⁵⁶¹ Rupp Jakab,⁵⁶² Végh Ödön,⁵⁶³ Réthy László⁵⁶⁴ és Hóman Bálint⁵⁶⁵ — munkáiba. Vita csak a hátlapi körirat Pannonia verdehely-megjelölésének értelmezése körül támadt.⁵⁶⁶

II/3.2. Péter H6 típusú denára

H6 denár (R7, CNH 8, U2): előlapján két gyöngyör között +PETRVSREX⁵⁶⁷ körirat, a belső gyöngyörben egyenlő szárú kereszt, karjai között 1-1 ékkel. Hátlapjának közepén tartott érmekepén két vonalkör között +PANNONIA körirat, gyakrabban részben vagy teljesen fordított állású N betűkkel, de a szókezdő P helyett I betűvel, vagyis a verőtőbe vert körponc használatának hiányával is előfordul. A belső vonalkörben egyenlő szárú kereszt, karjai között 1-1 ékkel. A hátlapon elvéve megjelentek a kidomborodó előlapi érmekepi részleteknek (pl. a háromszögű poncoknak) megfelelő bemélyedések, de nem váltak jellemzővé és általánossá. Az előlapi érmekep mérete változó, a külső gyöngyör belső átmérője 15.0–16.0 mm. A pénz átmérője 16.5–18.0 mm, a szakirodalomból egyesített átlagsúlya 0.65, kiverési súlya 0.68 g, átlagos finomsága 87.2% ezüsttartalom.⁵⁶⁸ Méréseim a fenti átlagsúlyt megerősítették, pedig a sértetlen példányok között elkülönítettem az ép és a kissé körülnyírt darabokat: az előbbieknél is bele-belevágott az olló a perem gyöngyörébe, de az utóbbiaknál is vágás közben mindig abban maradt. Határozottan jelentkezett egy ép, kisebb méretű és súlyú sorozat, amelynek átlagsúlyához körülnyírással igazíthatták a nagyobb sorozat példányait. Csábító volna e jelenségben a király kétszakaszos uralkodásának kétféle pénzláb szerint vert denárait sejteni, az ötlet azonban nem bizonyítható (11. táblázat, 3. tábla 4–5⁵⁶⁹).

(1984a) 835–846. Az 1058. évi halálozási évszáma — *Huszár* (1979) 32 — Vajay Szabolcs kutatásaira megy vissza, aki 1059. augusztus 30-án határozta azt meg: *Vajay* (1967) 93–95, 100–101: táblázat; *Szegfű* (1994) 544; *Kristó – Makk* (1995) 53–60.

⁵⁵⁴ Mind a H6, mind a H6a illusztrációval együtt szerepel: *Joachim* (1761.4) 345–347, 327: XXXIV. b. t. (=1. kép A): 19–20. Az érmeleírások kapcsán utalt arra is, hogy a H6–H6a köriratai biztos korhatározók: „Hier haben die Münzfrennde zwo recht alte ungarische Münzen aus dem elften Jahrhundert zu betrachten, von welchen man mit der zuverlässigsten Gewißheit weiß, daß sie von dem Könige in Ungarn, Peter, herkommen. Unter den Königen in Ungarn findet sich nur ein einziger, welcher Peter geheissen, und der vom Jahr 1039. bis 1046. regieret hat. Weil nun dessen Name und königlicher Titel, wie auch das Wort PANNONIA auf diesen Münzen vorkommt: so ist offenbar, daß dieselben ungarische Münzen sein. Ihr Gepräge hat auch mit derjenigen, welche oben n. 3 angeführt worden, eine vollkommene Ähnlichkeit, welches mich auch in der oben geäußerten Muthmassung bestärket, daß vorangeführte Münze dem Könige Stephan dem Heiligen zu zutheilen sein. Die gegenwärtigen beiden Münzen sind nicht von einem Stempel. Der Unterschied in Setzung der Buchstaben, und auf der einen das Wort Petus anstatt Petrus, läßt uns daran nicht zweifeln.”: *Joachim* (1761.4) 345–347; vö. *Hóman* (1917) 227.

⁵⁵⁵ *Schwarz* (1761) 52–53.

⁵⁵⁶ n. n. (1781)

⁵⁵⁷ A debreceni Kazay Sámuel-féle érmegyűjteményből: *Weszprémi* (1787) 1014–1015, 1016–1017: (=2. kép B) B. é (H6).

⁵⁵⁸ A hátlapi Pannonia körirat értelmezésével: *Schönvisner* (1801) 97–98, I. t. (=3. kép): 12–13 (H6–H6a); *Schönvisner* (1807) I: 31, IV: 1. t: II. 1–3 (csak H6).

⁵⁵⁹ „Die Schrift auf den Pfennigen Peters... des unmittelbaren Nachfolgers von K. Stephans, ist auffallend besser geformt. Vielleicht sind unter den, von Ihm überhaupt begünstigten Ausländern, auch geschicktere Stempelschneider ins Land gekommen.”: *Mader* (1810) 55.

⁵⁶⁰ *Appel* (1822) 847.

⁵⁶¹ *Weszerle* (1873) II. t: 1–4, 6 (H6), 5 (H6a).

⁵⁶² *Rupp* (1841) 5–7, I. t: 7 (H6), 8 (H6a); *Die Reichelsche* (1850) 345: Nr. 1632–1633.

⁵⁶³ Joseph Mader idézett helyét idézve: *Végh* (1867) 17–18.

⁵⁶⁴ *Réthy* (1899) 11: Nr. 8–9.

⁵⁶⁵ *Hóman* (1916) 192.

⁵⁶⁶ Vö. IV/2. Függelék.

⁵⁶⁷ A király nevééről ld. IV/1. Függelék.

⁵⁶⁸

H6	db	átls/g	kivs/g
<i>Hóman</i> (1916) 208–209, 603.	48	0.6718	0.70
<i>Jeszzenszky</i> (1941) 27: 1, 3.t.	?	0.6252	0.66
összesen	48+	0.65	0.68

Hóman Bálint 0.47–0.88 g szélső értékeket mért és 4 példány ezüstfinomsági vizsgálatát végezve el, 85–89% közötti eredményt és 87.2% átlagot kapott: *Hóman* (1916) 208–209, 600, 641. Szembetűnő, hogy meg nem nevezett számú példány mérésekor Jeszenszky Géza mennyire más értékhez jutott: *Jeszzenszky* (1941) 27: 1. táblázat; lehetséges, hogy nem válogatta ki az ép darabokat!

⁵⁶⁹ A bemutatott két példány egyike ép, finomabb rajzú, hátlapi köriratában fordított állású N betűs példány (4), a másik körülhúzott, kopottabb verőtővű, hibátlan hátlapi köriratú példány (5). Adataik: 4: Sz.I.31.3 (5:2:7), 5: 28/1887.5 (5:1:3).

átm/mm	ép				A			
	db	min/g	max/g	átls/g	db	min/g	max/g	átls/g
16.5	2	0.61	0.64	0.62	2	0.60	0.64	0.62
17.0	6	0.52	0.74	0.62	3	0.53	0.64	0.59
17.5	3	0.58	0.72	0.65	9	0.60	0.93	0.75
18.0	2	0.71	0.75	0.73	4	0.60	0.75	0.69
össz	13	0.52	0.74	0.65	18	0.53	0.93	0.70

11. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép és körülvágott H6 típusú denárainak adatai. Jelmagyarázat az 1. táblázatnál

H6a denárváltozat (R8, CNH 9): a H6 kezdettől fogva elismert változata azzal a különbséggel, hogy előlapján szépen elosztott betűközökkel +PETVSREX körirat van.⁵⁷⁰ Az MNM É 3 példányán a hátlapi körirat N betűi fordítottak. E 3 érme a méretei alapján nem különül el a H6 példányaitól és enyhén körülnyírott, ilyen állapotban az átmérője 17.5–18.0 mm, átlagsúlya 0.74 g (12. táblázat, 3. tábla 6⁵⁷¹).

átm/mm	A			
	db	min/g	max/g	átls/g
17.5	1			0.66*
18.0	2	0.70	0.78	0.74
össz	3	0.66	0.78	0.71

12. táblázat: Az MNM É gyűjteménye körülvágott H6a típusú denárváltozatainak adatai. Jelmagyarázat: az 1. táblázatnál, *: kissé sérült

A H6 denár értékelése: Péter pénzének érmekepei nem lényegtelen változásokkal ugyan, de I. (Szent) István H1 denáraét mintázták. Megmaradt mind az elő-, mind a hátlapon a központi kereszt rajza szárai között 1-1 ékkel, de mivel a kereszt nem törte át a belső gyöngykört, kapcsolata a köriratot elválasztó keresztcskével megszűnt ugyanúgy, mint a többi szárának szándékos összefüggése a körirat egyes betűivel. Míg a H1-en a kereszt szárai között hosszúkás, a H6–H6a érmekepein szinte egyenlő szárú háromszög alakú ékek láthatók. Megváltozott a köriratok betűtípusa is, a H1-en szerepelt részben különleges, de mindenképpen barbár betűket a nyugati pénzek gondosan formált majuszkulái váltották fel.⁵⁷² A felsorolt formai újításokhoz képest tartalmi változást jelentett, hogy a H1 hátlapi REGIA CIVITAS körirata helyére PANNONIA került, ami vitathatatlanul Magyarország értelemben szerepelt rajta. A Regia Civitas körirat Pannoniára változtatásából vagy a pénzek technikai kivitelének változásából azonban még nem lehet egy másik, azaz két pénzverőműhely működésére következtetni.⁵⁷³

II/3.3. Időrendi értékelés

Péter király kétszakaszos uralkodásának pénzverésében nem maradt nyoma, valószínű tehát, hogy menekülésében sorsát vállaló párthívei magukkal vitték pénzei verőtoveit is, vagy azokat a pénzverőműhelyben őrizték meg. A H6a érmetani változat ugyan, de mivel csupán a betűhibás előlapi körirata különíti el a H6 típustól, nem lehet tudatosan megkülönböztetett, önálló pénzverési időszak emlékének tekinteni. A H6 denár keltezése végül is tisztázott. Az érme használata síregyüttesekben természetszerűleg Aba Sámuel királysága idején, ill. I. András uralkodásának kezdetéig kimutatható: az előbbinek H7, az utóbbinak H8 típusú denárával 1, ill. 5 esetben (82a. táblázat). A később elásott kincseletek a hosszú forgalmát vagy lappangását tanúsítják, hiszen ezekben a H6 jelenléte I. (Szent) László uralkodásának idejéig kimutatható (83a. táblázat).

⁵⁷⁰ Benkő Loránd szíves véleménye szerint a Petus alak minden bizonnyal a verőő mesterének hibája, kizárt a becező forma szerepeltetése.

⁵⁷¹ Kissé körülnyírt példány, hibátlan hátlapi körirattal; MNM É lt. sz.: 133/1932.3. (5:5:4).

⁵⁷² Mader (1810) 55; Végh (1867) 17–18; Hóman (1916) 192; László (1962) 44–46; László 1963, 392–393; László (1975) 276.

⁵⁷³ Részletes tárgyalását ld. IV/2. Függelék.

II/4. ABA SÁMUEL (*990/1000 KÖRÜL; 1041–1044 NYARA) H7 TÍPUSÚ DENÁRA

II/4.1. Bevezetés

Aba Sámuel I. (Szent) István király *sororiusa*, azaz sógora vagy még inkább unokaöccse lehetett, aki még az uralkodó életében az ország nádora lett. Korában ritka kivételképpen, viselte nemzetségének nevét, s a keresztségben kapott Sámuel nevet is.⁵⁷⁴ Péter elűzését követően 1041-ben királlyá választották. Minden igyekezetével megkísérelte elhárítani a Pétert támogató német támadás veszélyét, de nem járt sikerrel. 1044. július 5-én Ménfőnél (GyMS) csatát veszített, s a Tisza felé menekültében Füzesabonynál (He) elfogták és megölték. Temetése után néhány évvel felnyitották a sírját, s a csodaképpen megőrződött tetemét az abasári (He) nemzetségi monostorában helyezték végső nyugalomra.⁵⁷⁵

Aba Sámuel hároméves uralkodása alatt egyetlen pénztípust veretett, amelyet a régi szakirodalomban felbukkant első közlője, Michael Christophorus Hanovius 1749-ben még Sámuel bolgár cár (976–1014) érdemének vélt és helyes meghatározását Schwarz Gottfried 1761-ben adta meg.⁵⁷⁶ Az érdekes vita végeredménye meglepő gyorsasággal átkerült a tudományos köztudatba.⁵⁷⁷ Helyesen nevezte meg Weszprémi István,⁵⁷⁸ a nevezetes vita részleteit és forrásalapjait is bemutató Schönvisner István,⁵⁷⁹ Joseph Mader,⁵⁸⁰ Joseph Appel,⁵⁸¹ s gyűjtötte össze Weszerle József,⁵⁸² valamint a fent említett vitát magyar nyelven is összefoglaló Rupp Jakab.⁵⁸³ Az ő nyomdokaikon haladó Végh Ödönnek nem volt lényeges megjegyzése,⁵⁸⁴ mint ahogyan Réthy Lászlónak,⁵⁸⁵ sőt Hóman Bálintnak sem.⁵⁸⁶ Nem véletlen tehát, hogy az Aba Sámuel egyetlen érdemjére vonatkozó ismereteink változás nélkül kerültek át Unger Emil és Huszár Lajos katalógusába is.

II/4.2. Aba Sámuel H7 típusú denára

H7 denár (R9, CNH 10, U3): ez az érme tovább őrizte a H1 és a H6 hagyományát, mert az érmeképek minden részletükben Péter ezüstpénzét követték, különbség csupán a köriratokban lépett fel. Előlapján két gyöngykör között +REXSAMVHEL körirat olvasható,⁵⁸⁷ azaz itt előzte meg először a király nevét a titulusa. A belső gyöngykörben egyenlő szárú keresztt, karjai között 1-1 ékkel. A nagyjából középen tartott hátlapi érmeképen két vonalkör között +PANONEIA körirat fut, de előfordul fordított állású első N betűvel, továbbá +IANONEIA és +ANONIA alakban is. A Pannonia név görögösnek látszó alakjára magyarázatkísérlet sem ismert.⁵⁸⁸ A belső vonalkörben egyenlő szárú keresztt, karjai között 1-1 ékkel. A hátlayan elvéve megjelentek a kidomborodó előlapi érmeképi részleteknek (pl. a betűk vonalát záró háromszögű poncoknak) megfelelő bemélyedések, de nem váltak jellemzővé és általánossá. A pénz átmérője 17.0–18.5 mm, a szakirodalomból egyesített átlagsúlya 0.68, kiverési súlya 0.71 g, átlagos finomsága 87.6% ezüsttartalom.⁵⁸⁹ Méréseim a korábbi átlagsúlynál kissé magasabb értéket eredményeztek, ami abból következhetett, hogy a sértetlen példányok között elkülönítettem az ép és

⁵⁷⁴ Nevéről, nevének és titulusának megváltozott sorrendjéről ld. IV/1. Függelék.

⁵⁷⁵ Györffy (1984a) 838–842; Szegfü (1994); Kristó – Makk (1995) 61–67.

⁵⁷⁶ Hanovius (1749) 4: az idézet Schönvisner (1801) 98. és Rupp (1841) 8. nyomán! Vö. Schwarz (1761).

⁵⁷⁷ A nagyszebeni Felmer Márton 1762. június 29-én kelt levelében már tudott róla: „Sowohl Petrus als auch Aba (der auf den Münzen Samuhel heist); wie ich in dem allerneuesten aus den anmuthigen Wissenschaften, und der gelehrte Herr Schwarz in einer Dissertation angezeigt hat) haben anstatt REGIA CIVITAS, PANNONIA gesetzet...”: Joachim (1764.6) 330; Voigt (1771) I: 245–246; Czirbesz (1774) 12: *) jegyzet; Simonchicz (1794) *) jegyzet a 85–87. oldalon: 86.

⁵⁷⁸ Egy példányt közölt a debreceni Kazay Sámuel-féle éremgyűjteményből: Weszprémi (1787) 1014–1015, 1016–1017: (=2. kép B). C. á.

⁵⁷⁹ Schönvisner (1801) 98–100, I. t. (=3. kép): 14; Schönvisner (1807) I: 32, IV: 1. t. III. 1–4.

⁵⁸⁰ „Von K. Samuhel... habe ich nur ein Stück... Die Arbeit daran ist, wie bei denen K. Peters.”: Mader (1810) 55.

⁵⁸¹ Appel (1822) 848; hasonlóan: Die Reichelsche (1850) 345: Nr. 1634.

⁵⁸² Weszerle (1873) II. t: 7–9.

⁵⁸³ Rupp (1841) 7–8, I t: 9.

⁵⁸⁴ „Sámuel... ellen királynak ránk maradt egyetlen nemű igen ritka pénzei Péterével majdnem mindenekben megegyeznek, s az összes különbség mely rajtuk észrevehető, a köriratok némi eltérésében mutatkozik.”: Végh (1867) 18.

⁵⁸⁵ Réthy (1899), 12: Nr. 10, I. t: 10.

⁵⁸⁶ Hóman (1916) 193.

⁵⁸⁷ A REX szó X betűje rendszerint kisebb a többinél, viszont az +ANONIA hátlapi köriratú példányoknál a többivel azonos méretű, amint az az MNM É gyűjteményében is megfigyelhető.

⁵⁸⁸ Részletesen ld. IV/2. Függelék.

⁵⁸⁹

H7	db	átls/g	kivs/g
Hóman (1916) 208–209, 600.	33	0.689	0.72
Jeszzenszky (1941) 27: 1, 3.t.	?	0.6746	0.71
összesen	33+	0.68	0.71
Hóman Bálint 0.54–0.87 g szélső értékeket mért és 3 példány ezüstfinomsági vizsgálatát elvégezve 85–90% közötti eredményeket, ill. 87.6% átlagot kapott: Hóman (1916) 208–209, 600, 642.			

a kissé körülnyírt darabokat, amelyeknél az olló vagy bele-belevágott a perem gyöngykörébe (a táblázatban még: ép), vagy a vágás közben mindvégig abban maradt (a táblázatban: A). Az ép és körülnyírt érmék súlyának ellentmondásai az *al marco* verési technikával magyarázhatók (13. táblázat, 3. tábla 7–10⁵⁹⁰).

átm/mm	ép				A			
	db	min/g	max/g	átls/g	db	min/g	max/g	átls/g
16.0	1			0.55	1			0.55
17.0	3	0.71	0.83	0.76	3	0.64	0.69	0.66
17.5	1			0.58	1			0.81
18.0					1			0.67
18.5	1			0.72				
össz	6	0.55	0.83	0.69	6	0.55	0.81	0.67

13. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép és körülvágott H7 típusú denárainak adatai. Jelmagyarázat az 1. táblázatnál

II/4.3. Időrendi értékelés

Aba Sámuel egyetlen denártípusa időrendi kérdést nem vet fel. Rövid uralkodási idejéből mindössze 1-1 olyan sírleletet ismerünk, amelyben a H7 I. (Szent) István, ill. Péter veretével együtt fordult elő (82a. táblázat), a kincsleletek tanúsága szerint azonban I. András, s talán szörványosan még Salamon királyságának idejében is kincsképző tényező lehetett (83a. táblázat).

II/5. I. ANDRÁS (*1015 KÖRÜL; 1046. SZEPTEMBER VÉGE/1047–1060 ŐSZE) H8–H9 TÍPUSÚ DENÁRA

II/5.1. Bevezetés

A Pétert előző pogány magyarok hívták be 1046-ban az országba Vazul fiait: Leventét és öccsét, Andrást,⁵⁹¹ utóbbi oroszországi száműzetésében 1038-ban Bölcs Jaroszláv kijevi nagyfejedelem (1019–1054) leányát, Anasztáziát vette feleségül. Levente még ebben az évben meghalt,⁵⁹² Andrást pedig hamarosan királlyá választották. Megkoronázására azonban csak 1047-ben került sor.⁵⁹³ I. András sikerrel védte meg országát III. Henrik császár hadaitól, s elhárított egy úz-besenyő betelepülési kísérletet is. Hadjárataiban a Lengyelországból hazahívott öccse, Béla, hadvezéri képességeivel segítette. I. András 1048 táján megosztotta vele az országát, magának tartva kétharmad, Bélának átadva egyharmad részét. Együttműködésük akkor bomlott meg, amikor I. András Bélának tett utódlási ígérete ellenére 1057-ben jövődöbeli uralmát biztosítandó, királlyá koronáztatta fiát, az ötéves Salamont. A fokozódó ellentét 1060-ban háborúvá szélesedett, s a győzelmet Béla szerezte meg. A fogságába esett I. András még 1060 őszen Zircen (Ve) meghalt és Tihanyban (Ve) temették el.⁵⁹⁴

I. András ezüstpénzei ugyancsak legalább a 18. sz. második felétől ismertek, ugyanis 1750-ben adott közre Johann Friedrich Joachim egy gondosan leírt és értékelt H9 példányt,⁵⁹⁵ majd 1761-ben

⁵⁹⁰ A 2 érmét, valamint 1-1 elő- és hátlapot bemutató fényképek a csekély méret- és érmeképi („zsúfoltság”) különbségeket mutatják. A hátlapon helyes (8) és fordított állású (7) N betűs +PANONEIA, ill. +ANONIA; a kereszt szára közti ékek hegyével a középpont felé (10). Az érmék adatai: 7: Sz.I.32.3 (5:6:10), 8: Sz.I.32.1 (5:6:2), 9: 133./1932 (5:7:1), 10: N.II.41 (5:7:3).

⁵⁹¹ A király nevééről ld. IV/1. Függelék.

⁵⁹² Levente halálát 1047-re tette: Kristó – Makk (1995) 79; Levente és András viszonyáról: Tóth (1985).

⁵⁹³ „András herceget ezután ellenség nem háborította, biztonságban koronázták Székesfehérvárott királlyá, de csak az a három püspök, aki megmenekült a keresztények nagy veszedelméből, koronázta meg az Úr 1047-ik esztendejében (*coronatus est anno Domini Mo XL° VII°*).”: Képes Krónika c. 86.: Képes (1964) 113. A királyi hatalom megszerzésének ideje bizonytalan. Pauler Gyula szerint Andrást „kevésbé a pesti és

zámori vénapok után, az a három püspök, ki az üldözést túlélte, királlyá avatta.”: Pauler (1899) I: 94. Györffy György szerint Andrást „rögtön bejövetelekor királlyá választották, de koronázására csak 1047-ben került sor.”: Györffy (1984a) 848. Kristó Gyula szerint a „megürült magyar trónt 1046 utolsó hónapjaiban” foglalta el: Kristó – Makk (1995) 71.

⁵⁹⁴ Györffy (1984a) 847–865; Kristó (1994); Kristó – Makk (1995) 68–76.

⁵⁹⁵ Az érme rajzát biztosan, az értékelését valószínűleg (ld. 596. jegyzet.) D. Richter a szász választófejedelem drezdai éremtárának tudós szaktekintélye adta meg számára: „Wir werden nicht irren, wenn wir dieselbige dem Könige Andreas dem ersten dieses Namens zuschreiben, denn 1) hat selbige alle Kennzeichen eines solchen Althertums, sie ist vom ungemischten Silber, hat auf jeder Seite ein Kreuz und alte Buchstaben, so denen auf andern Münzen des eilften Jahrhunderts vorkommenden ziemlich ähnlichen,... 3) ist das Gepräge ungemein

már mind a H8, mind a H9 jelzetű denárról tudomása volt, és mindkettejük egy és ugyanazon uralkodótól, azaz I. Andrástól való származását ismételten megerősítette.⁵⁹⁶ Véleményét elfogadta Felmer Márton is,⁵⁹⁷ és hamarosan köztudottá vált,⁵⁹⁸ helyességét Schönvisner István 1801-ben még egy felvidéki leletre való hivatkozással is megerősítette,⁵⁹⁹ majd 1807-ben tovább finomította.⁶⁰⁰ Joseph Mader is egyetértett a kialakuló véleménnyel, a H9 érmeképéhez párhuzamot is keresett,⁶⁰¹ sőt a sziglákról is nyilatkozott: nem értékjelnek vagy egyébnek, hanem önkényes díszeknek tekintve őket.⁶⁰² Később egyre több példányukat közölve⁶⁰³ felismerték ugyan a H9 körülvágásából származó, s nyilvánvaló méretkülönbségeit, de még nem tekintették őket önálló kibocsátásoknak,⁶⁰⁴ a H8 „barbár” érmeképét pedig a német pénzverők szünetelt működése jelének vélték.⁶⁰⁵ Ismereteim szerint csupán Réthy László választotta szét a H9 körülnyírt példányait 3 eltérő méretű típusra (CNH 12–14 = H9),⁶⁰⁶ de Hóman Bálint hamarosan rámutatott, hogy e negyed-, harmad- és féldenároknak tartott

sauberer und schärfer, als auf der ungestalteten Münze des Königs Andreae II. diennten sub No. 4. erscheint [ugyanitt 647–650, XXXVI. t. 4: azaz H72 – K. L.], mithin kan selbige weder von diesem noch von dessen Enkel Andrea III. herkommen: 4) ist auch der ursprüngliche Name des Ungarischen Reichs nemlich Pannonia nicht ausser acht zu lassen... A továbbiakban áttekintést adott a Pannonia név eredetéről, majd ismertette I. András életét, kitérve a pogányság ellen, a kereszténység védelmében, I. (Szent) István törvényeinek szellemében hozott intézkedéseire. „Und an diesem heilsamen Gesetze hat er die seinen mit dem auf beide Seiten unserer Münze geprägten Kreuze erinnern wollen.” Ezt követő mondatában érdekes módon magyarázta a H9 előlapi érmeképét, a középponti körből négy irányba kinyúló 3-3 vonalkát s azok körirat-megszakító „folytatását” ugyanazon kereszt ágainak véve: „Das Kreuz auf der ersten Seite distinguiret sich besonders, da es nicht allein seine durch die Umschrift abgeschnittenen äussern Theile, in richtiger Zeichnung, bis auf den Rand ausstreckt, sondern auch jeder Schenkel desselben aus 3. schmahlen Streifen besteht, die acht mal wiederholet sind, mit dem Ungarischen Wappen viele Ähnlichkeit haben...”: *Joachim* (1750) 641–644, XXXVI. t. 1; vö. IV/2. Függelék.

⁵⁹⁶ Itt visszautalt „Supplement” módon az előző jegyzetben említett korábbi munkájára, ahol egy H9 denárt ismertett, „welche mit gegenwärtigen die grösste Aehnlichkeit hat, und nur in einigen Kleinigkeiten unterschieden ist. Da das Gepräge nebst den Zügen der Buchstaben sich einander so gleich sind: so giebt dieses zu erkennen, daß beide Münzen von einem Herrn herkommen. Die n. 4. [= H8 – K. L.] angeführte Münze ist zwar dem Gepräge und der Umschrift nach von der andern unterschieden: allein der Name Andreas und die Züge der Buchstaben, die den andern gleich kommen, machen, daß ich sie einem Herrn beilege. Aber von welchem? In dem angeführten Supplement S. 642. wird jene Münze aus guten Gründen dem ungarischen Könige, Andreas dem ersten beigelegt. Eben diese Gründe gelten bei der gegenwärtigen. Ich bin von dem erwähnten Supplement nicht Verfasser, abgleich einige mich irrig dafür halten. Es hat ein anderer gelehrter und im Münzwesen hochehrwürdiger Freund in Dreßden dasselbe verfertigt: ich kan aber versichern, daß ich mit dessen gelehrten Anmerkungen vollkommen einig bin.”: *Joachim* (1761.2) 333–335, XXXIV. b. t. (=1. kép A): 4 (H8), 5 (H9). Ezután a H9 hátlapi Pannonia köriratának magyarázata következett, vö. IV/2. Függelék.

⁵⁹⁷ „Num. 4. und 5. [azaz *Joachim* (1761.2) 333–335, XXXIV. b. t. (=1. kép A): 4–5.] Auf diesen Münzen des Andreas des Ersten müste das Wort Pannonia aus dem, was bei num. 3. [vö. 153. jegyzet] gesagt worden, erklärt werden.” – írta 1762. június 29-én kelt levelében: *Joachim* (1764.6) 330; vö. IV/2. Függelék.

⁵⁹⁸ Egy H9 példányt közölt a debreceni Kazay Sámuel-féle érmegyűjteményből: *Wesprémi* (1787) 1014–1015, 1016–1017: (=2. kép B) D. á.

⁵⁹⁹ Maga is Johann Friedrich Joachim idézett munkáitól eredeztette a király érmeinek felismerését, s az esetleges ma-

radék kétséget eloszlatandó, beszámolt az 1781-ben Felfaluban (SZLK) előkerült legalább 200 példányos érmekincsről, amelyben I. (Szent) István, Aba Sámuel, I. András denárai láttak napvilágot, továbbá cseh és morva veretek: a legfiatalabb közöttük II. Vratislav cseh herceg, majd király (1061–1086–1092) denára volt. Az érmék típusaiból sikerült vásárolnia, ezért saját szemével bizonyosodhatott meg a Rex Andreas köriratú érmék I. Andrásához való tartozásáról: „*Atque haec sunt, quae pro antiquitate, & sinceritate duorum, diversi generis denariorum, Andreae Primo, adscriptorum visum est adnotare. Observari praeterea velim, solum hucusque esse Andream I, in cujus denariis variat aversae inscriptio. Nec enim Sancti Stephani Regis denarius adhuc repertus est cum inscriptione PANNONIA, vel PANONEIA, & neque seu Petri, seu Samuelis denarium eiusmodi habemus, in cujus parte aversa legeretur REGIA CIVITAS.*”: *Schönvisner* (1801) 100–102, I. t. (=3. kép): 15 (H8), 16 (H9).

⁶⁰⁰ Ekkor ismét közölte a két típust, s a H8-at érintően megjegyezte, hogy előlapi körirata és annak betűi I. (Szent) István denaráét idézik: *Schönvisner* (1807) I: 32–33, IV: 1. t. IV. 1–4. á.

⁶⁰¹ „Vom K. Andreas... hat man zweierlei Gepräge. Das eine [N. 16. – azaz *Schönvisner* (1801) 100, I. t. (=3. kép): 16: H9] hat die Besonderheit, daß auf dem A. das Kreuz aus drei, in der Mitte, in einen kleinen Zirkel zusammenlaufenden Linien besteht, und bis zu den Rand reicht. Die Umschrift unterbricht es. Ausserhalb dieser zwischen den äussersten Enden des Kreuzes, ist ein leerer, gekerbter Raum. Dieses leere Raum, aber glatt, ist auf auch dem R. (Die Beschreibung des H. A. [azaz Herren Abtes] ist nicht gut gefaßt.) Ganz von demselben Gepräge entsinne ich mich jeztz keiner andern Münze. Etwas Aehnliches findet sich auf Pfennigen der Englischen Könige Hardknuts und Eduards des Bekenner.”: *Mader* (1810) 55–56. Az említett uralkodók Hardknut angol király (1035–1037, 1040–1042) s talán Hitvalló Edvárd (1042–1066).

⁶⁰² „Auf einigen Exemplarien ist in jedem Winkel des Kreuzes ein Punkt; auf anderen sind 4 Dreiecke; 2 halbe Monde, und 2 Ringelchen; 2 Dreiecke; 1 halber Mond, und 1 Dreieck; 1 Ringelchen; 1 Punkt; 3 Punkte; alle vier Winkel leer. Ein Beweis, daß dergleichen Beizeichen weder den Werth der Münze, noch irgend etwas anders bedeuten, wie so manche Schriftsteller, selbst neuere sich einbildeten, sondern bloße willkührliche Zierrathen sind.” *Mader* (1810) 56: 1). jegyzet.

⁶⁰³ Pl. *Weszerle* (1873) II. t. 10–18 (H8) 19–24, és III. t. 1–24 (H9); vö. *Appel* (1822) 848 (H9); *Die Reichelsche* (1850) 346: Nr. 1635 (H8), 1636–1640 (H9).

⁶⁰⁴ *Rupp* (1841) 9–12, I. t. 10–11 (H8), 12–15 (H9).

⁶⁰⁵ Végh Ödön azzal magyarázta a H8 érmeképének mind a H6–H7, mind pedig a H9-től eltérő, „durva” megjelenését, hogy I. András uralkodásának elején, amikor ezt a típust verette, „a kereszténynek, papok és idegenek üldözése, s rajtok elkövetett kegyetlenségek miatt gyászos emlékü években az ügyesebb német pénzverők, félve a pogány hazafiak üldözésétől, külföldre menekültek.”: *Végh* (1867) 18–19.

⁶⁰⁶ *Réthy* (1899) 12: Nr. 11–14, 1. t. 11, 2. t. 12–14.

kisebb érmék tulajdonképpen a CNH 12 egykorú, határozott céllal körülvágott példányai, tehát önálló típusnak nem tekinthetők.⁶⁰⁷ Ez a vélemény később végleg megszilárdult, s ezért vonta össze Huszár Lajos a CNH 12–14. típust H9 jelzettel.⁶⁰⁸

II/5.2. I. András király denárai Huszár Lajos érmekatalógusának sorrendjében

H8 denár (R10–11, CNH 11, U4): a veret előlapján két gyöngyör között, az Aba Sámuel érméin jelentkezett szósorrendű +•REX•ANDREAS körirat olvasható, a kisebbik gyöngyör belsejében keresztrel, amelynek kifutó felső szára egyben a szóválasztó kis keresztcskéé is (bár különválasztva is előfordul). A kereszt szárai között 1-1 ék. A szóválasztó keresztcske ágai között gyakran megfigyelhető, változó állásban 1-2 pont: ezek fellépését a numizmatikai irodalomban nem tekintették a szíglák első jelentkezésének, hanem azzal csak a H9-nél számoltak. A középről rendszerint elcsúszott hátlati érmekép olyannyira követte a H1 mintáját, hogy a két vonalkör között futó köriratnak nemcsak a +REGIACIVITAS szövegezése, hanem betűformái is azét utánózták,⁶⁰⁹ sőt a középső kereszt felső szárának a szóválasztó kis keresztrel, többi szárának pedig a körirat C és T betűjével való kapcsolata is megújult. A középről általában elcsúszott hátlati érmekép rendszerint halványabban, nem elég markánsan vert, s amint arról már a H6 és H7 esetében is volt szó, az előlapi érmekép és körirat kiemelkedő, „magas plasztikájú” részletei a hátlaton sekélyebb-mélyebb mélyedéseként jelentkeznek. Ennek, az ezt követő 11–12. századi magyar érmék egyik feltűnő tulajdonságának okát Jeszenszky Géza a következőképpen magyarázta: „A vékony pengére vert pénzek a példázóvasra mért erős pörölyütés hatása alatt a terjedő fém benyomult, bemélyedt az előlap mélyen vésett peremébe és betűibe, mitől a hátlat gyakran bracteaszerűvé vált és a különben is igen finoman és gyengén vésett hátlati veret alig felismerhetővé tette.”⁶¹⁰ Az érme előlapjának a szemléltetőre gyakorolt hatása a gyöngyörök átmérőjétől, ill. az általuk közrefogott betűsáv szélességétől, s a betűk nagyságától függ. A külső gyöngyör belső szélének átmérője 14–16 mm között változik, de a belső gyöngyöré sem volt állandó. A pénz átmérője 17.5–18.0 mm, a szakirodalomból egyesített átlagsúlya 0.58, kiverési súlya 0.60 g, átlagos finomsága 86.6% ezüsttartalom.⁶¹¹ Jeszenszky Géza nagy mennyiségű érmén végzett vizsgálataival összevetve csekély darabszámon végzett mérés sem aligha adhat mérvadó eredményt, de az mégis megjegyzésre érdemes, hogy az MNM É gyűjteményében mindössze három többé-kevésbé körülvágatlan példány volt (átlagsúlyuk a fenténél lényegesen magasabb, 0.67 g), a többiek zömét a gyöngyörben maradóan, egyet pedig még jobban vágta körül az olló. Nagy számú ép H8 denár vizsgálatára lenne szükség a valós átlagsúly megállapításához, s az feltehetőleg a szakirodalmi adatnál súlyosabbnak fog mutatkozni.

Végezetül említést érdemel, hogy az MNM É gyűjteménye alapján úgy tűnik, az érmének volt egy kisebb, 16 mm átmérő körüli változata is, kisebb érmeképi — a külső gyöngyör belső szélén mért, s a szokásos 16 mm-rel szemben, csupán 14 mm-es — átmérővel, kisebb körirati betűkkel, s csekély mértékben körülvágott állapotában lényegesen kisebb, 0.43 g átlagsúllyal (14. táblázat, 3. tábla 11–14, 4. tábla 1–2⁶¹²).

⁶⁰⁷ Nuber Károly Ferenc ismert olyan kincsleletet, amelyben az érmékről levágott vonalkörös érmeszegélyek töredékei is előkerültek, s hasonló töredékeket Hóman Bálint is talált az MNM É gyűjteményében: *Hóman* (1916) 198–199.

⁶⁰⁸ Huszár (1979) 32: Nr. 9.

⁶⁰⁹ A CIVITAS szó a hagyományos formájú, ill. a H1-en látható háromszög alakú V és A betűvel egyaránt előfordul. A hátlati köriratváltozásról vö. IV/2. Függelék.

⁶¹⁰ Érdekes, hogy Jeszenszky Géza szerint „ennek a technikai eljárásnak első nyomait I. Béla vezéri pénzein találjuk és Szt. László CNH 26 [=H22] számával tűnnek el.”: *Jeszenszky* (1939–40) 27. Az alábbiakból kitűnik, hogy egyes típusokat kivéve ezt az eljárást az e munkában tárgyalt további érmék többségénél meg lehetett figyelni. A technikai magyarázatot később Vadász György is megerősítette: „Horváth József barátom, akinek hosszú pénzverdei tapasztalatai vannak, hívta fel a figyelmem arra, hogy a jó ezüstből, de vékony lapkára vert... denárok magas előlapi plasztikája »elszívta« a hátlatról az

anyagot: ami ezeken az előlapokon domborúan jelentkezett, az a hátlapokon homorú képet adott.”: *Vadász* (1988) 13.

H8	db	átls/g	kivs/g
<i>Hóman</i> (1916) 208–209, 600.	49	0.5970	0.63
<i>Jeszenszky</i> (1941) 27: 1, 3. t.	388	0.5747	0.60
összesen	437	0.58	0.60

Hóman Bálint 0.37–0.75 g szélső értékeket mért és 3 példány ezüstfinomsági vizsgálatát elvégezve 83–89% közötti értékeket és 86.6% átlagot kapott: *Hóman* (1916) 208–209, 600, 642.

⁶¹² A 2 érmét, 2-2 elő- és hátlatot bemutató fényképek szembetűnővé teszik a méret-, körirat- és gyöngyörkülönbségeket, érzékeltetik a körülményrást (3. t: 12–14), a félbrakteátszerű, „beszívott” hátlatot (4. t: 2). Az előlapi körirat szóválasztó keresztcskéje szárai között 1 (3. t: 11, 13), 2 pont (3. t: 12). Az érmék adatai: 3. t: 11: B.8/1907.7 (5:9:10), 12: B.32/1908.3 (5:10:5), 13: Weszerle 4c (5:8:6), 14: Kiss F 5 (5:10:8), 4. t: 1: 75./1891.19 (5:8:10), 2: 15./1885.10 (5:8:8).

átm/mm	ép				A				B	
	db	min/g	max/g	átls/g	db	min/g	max/g	átls/g	db	átls/g
15.5					2	0.38	0.48	0.43		
16.0					2	0.44	0.48	0.44	1	0.47
16.5					6	0.46	0.56	0.52		
17.0					10	0.51	0.71	0.61		
17.5	2	0.62	0.64	0.63	5	0.52	0.75	0.65		
18.0	1			0.74	1			0.52		
össz	3	0.62	0.74	0.67	26	0.38	0.75	0.57	1	0.47

14. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép és körülvágott H8 típusú denárainak adatai. Jelmagyarázat az 1. táblázatnál

H9 denár (R12–15, CNH 12–14, U5): előlapját díszes szegély köríti, amely olyan gyöngykör és beljebb 2 vonalkör hármából áll, amelyet a középső kereszt karjai irányában 3-3 keresztirányú vonalka metsz át. E díszes érmeszegély⁶¹³ és a belső vonalkör között +REX•ANDREAS körirat. A belső vonalkörben 3-3 sugárnyalábból formált szárú, pontkörös közepű díszes kereszt, szárai között 1-1 ék, félhold, félholdas pont, ill. köröcske, valamint 1–3 pont formájú pénzverőjegy változatos kombinációjú összeállításával. A középről általában félrecsúszott hátlati érmeképen két vonalkör között +PANONEIA körirat van, amely több változatban is felbukkan.⁶¹⁴ A belső vonalkörbe zárt egyenlő szárú kereszt meghosszabbított felső szára egyesített a körirat szóelválasztó kereszttecskéjével. Az ugyancsak rendszerint pontkörrel díszített közepű (bár van példány köröcske nélkül is) kereszt karjai között 1-1 ék. A hátlaton megjelentek a kidomborodó előlapi érmeképi részleteknek megfelelő bemélyedések, sőt megfigyelhetők már a teljesen brakteátaszerű, a hátlati érmeképnek csupán nyomait őrző veretek is. A pénz átmérője 15.5–18.0 mm, a szakirodalomból egyesített, s Jeszenszky Géza nagy számú érmére kiterjedő vizsgálatai által meghatározott átlagsúlya 0.69, kiverési súlya 0.73 g, átlagos finomsága 86.5% ezüsttartalom.⁶¹⁵ Saját mérésemnek a körülvágatlan érmekre vonatkozó eredménye lényegében véve nem hozott jelentős átlagsúly-különbséget, a körülnyírtak kérdésére pedig az alábbiakban még vizs-

H10 denárutánveret (-): e szám alá nyert besorolást egy utánveret, amelynek előlapja a H8 denár előlapját másolja, torz köriratában az óramutató járásával ellentétesen futó, többségében sugárirányú, nagyjából +XANDREASEXA betűsorral. Nagy keresztis érmeképű, értelmetlen köriratú hátlapját Harsányi Pál I. (Bátor) Boleszló lengyel herceg (992–1025) G3 típusú denárával egyeztetette, Gedai István szerint viszont inkább Cnut/Nagy Kanut angol király (1016–1035) denára szolgált mintául. A magyarországi leletanyagban nem fordult elő (4. tábla 18).⁶¹⁷

⁶¹³ A peremdísz ilyen kialakítása a szamanida dirhemekre utal: Hóman (1916) 193.

⁶¹⁴ Az MNM É gyűjteményében előfordul +PANONEIA, +PANONEA, +PANONIIA, +PANONEIAS, sőt +NENNINO-NA, +NIANONEIA alakban is. A verdehely nevééről vö. IV/2. Függelék.

⁶¹⁵

H9 (CNH 12)	db	átls/g	kivs/g
Hóman (1916) 208–209, 601.	31	0.6745	0.71
Jeszenszky (1941) 27: 1, 3. t.	1078	0.6938	0.73
összesen	1109	0.69	0.73

Hóman Bálint 0.49–0.92 g szélső értékeket mért és 9 példány ezüstfinomsági vizsgálatát elvégezve 79–91% közötti értékeket, ill. 86.5% átlagot kapott: Hóman (1916) 208–209, 600, 642.

H9 (CNH 13)	db	átls/g	kivs/g
Hóman (1916) 208–209, 601.	44	0.4410	0.46

H9 (CNH 14)	db	átls/g	kivs/g
Hóman (1916) 208–209, 601.	10	0.2098	0.22

⁶¹⁶ Az 5 érmét és további 5-5 elő- és hátlatot bemutató fényképek jól érzékeltetik a méretek, a köriratok betűnagysága s az érmeképek „zsúfoltsága” különbségeit, a körülnyírás foko-

zait az ép példánytól (6) a 3–4–5–7–8–9–10 sorrendben egészen a középrész-kivágatig (16). Különösen szép köriratok (5). Az előlapon az ANDREAS D-je P alakú (3, 7). A hátlapokon eltérő belső vonalkör átmérők, kereszt középső köröcske nélkül (12), hibás köriratok: fordított P-vel (4), +PANONEIAS (12), +PANONEA (13), +NENNINONA helyes és fordított állású N betűkkel (14), +NIANONEIA? (15). Utánveret(?) retrográd feliratok nyomaival (17). Az érmék adatai: 3: B. 8./1907.8 (5:12:9), 4: B.5./1914.2 (6:9:1), 5: 15./1891.28 (5:13:7), 6: 27./1877.111 (6:13:3), 7: 15./1885.18 (6:13:9), 8: 87./1881 (6:7:9), 9: Weszerle 4/c (6:10:7), 10: 255./1879.10 (7:12:3), 11: B.3./1903.9 (6:12:1), 12: B.31./1902.2 (5:12:5), 13: 15./1885.41 (7:3:8), 14: B.8./1907.8 (7:2:8), 15: 75./1891.34 (7:2:7), 16: B.8./1907.8 (6:11:9), 17: B.2./1983.18 (7:13:1).

⁶¹⁷ Harsányi (1912) 85: Nr. 12. Az ismeretlen lelőhelyű érme a müncheni Staatliche Münzsammlungba jutott, onnan 1931. június 2-án Niklovits Károly cserélte el, majd az ő gyűjteményének megvásárlása alkalmával, az 1960-as évek első felében került az MNM É-be, lt. sz.: N. II.44 (5:11:6). Gedai (1979–80) 41.

átm/ mm	ép				a				b				c			
	db	min/ g	max/ g	átls/ g	db	min/ g	max/ g	átls/ g	db	min/ g	max/ g	átls/ g	db	min/ g	max/ g	átls/ g
12.5													1			0.28
13.0													2	0.43	0.51	0.47
13.5	1			0.26					2	0.27	0.37	0.32	3	0.27	0.46	0.40
14.0					3	0.22	0.48	0.39	12	0.34	0.58	0.47	4	0.34	0.54	0.44
14.5					1			0.25	13	0.42	0.61	0.49				
15.0					25	0.37	0.66	0.52	24	0.31	0.69	0.51	1			0.49
15.5	1			0.61	19	0.44	0.73	0.57	11	0.45	0.75	0.59	1			0.59
16.0	5	0.34	0.65	0.56	14	0.51	0.69	0.59	2	0.45	0.65	0.55				
16.5	12	0.53	0.80	0.68	9	0.22	0.71	0.57	2	0.48	0.49	0.48				
17.0	43	0.51	0.95	0.69	5	0.55	0.77	0.66								
17.5	7	0.57	0.93	0.72												
18.0	2	0.70	0.80	0.75												
össz	71	0.26	0.95	0.68	76	0.22	0.77	0.55	66	0.27	0.75	0.51	12	0.27	0.59	0.44

15. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép és körülvágott H9 típusú denárainak adatai. *Jelmagyarázat:* a: a külső gyöngykör valamelyik oldalán körülnyírva, b: a gyöngykör melletti vonalkör valamelyik oldalán körülnyírva, c: a gyöngykör melletti második vonalkör valamelyik oldalán körülnyírva.

A H8–H9 denár együttes értékelése: I. András király tehát valójában csak 2 érmetípust bocsátott ki, mégis kérdéses lehetne ezek sorrendje, ha a H8 nem a H1 érmekepeit követte volna. Nagyon valószínű, hogy a király első veretét tudatosan különböztette meg Péter és Aba Sámuel érméitől, s a I. (Szent) Istvánra utaló jogfolytonosságot kívánta jelezni azzal, hogy e pénzt a H1 mintájára verette; ezért tartották kezdetűl fogva úgy, hogy a H8 volt a király első kibocsátása.⁶¹⁸ I. András tudatos cselekvésének forrásbeli nyoma is maradt: a Képes Krónika beszámolója szerint „megparancsolta... egész nemzetének, fejvesztés terhe mellett, hogy hagyják el a pogány szokást,... térjenek vissza Krisztus igaz hitére, és mindenben ama törvény szerint éljenek, amelyre Szent István oktatta őket.”⁶¹⁹ Hatalmának külsőségeiben is az ő példáját kívánta követni, mert „miután frissen megkoronázták, kutatni kezdett elődje királyi jelvényei után és Leodvin főpapot utasította, hogy olvassa el a relikviák okleveleit és ha azokban az ereklyéről szó van, arról biztosat tudjon. A mondott főpap elolvassa az okleveleket és visszatéve azokat tékáikba, egy részüket magának visszatartotta. Akkor azokat magához vette, amiket később nekünk adott.”⁶²⁰ A H9 jelzetű második veret több újdonsággal is szolgált: ekkor szűnt meg az elő- és hátlapi érmekep azonosága, s rajta jelentek meg először — a H8-nál említett előlapi szókezdő kereszt szárai közé illesztett pontokat leszámítva — a magyar érméken az ún. szíglák, azaz pénzverőjegyek. „Kezdetben a kereszt négy karjában lévő háromszögek helyét foglalták el változó mellékjegyek (kör, pont, kereszt, félhold, vonal stb.), majd Salamon pénzein és I. (Szent) László ideje óta minden éremfajon a belső körben avagy a köriratban, a betűk közt gyakran magán az éremrajzon vagy egyes betűkben elhelyezve találjuk e nagy változatosságot mutató jegyeket.”⁶²¹ Használatuk indoka ma is

⁶¹⁸ A H8 előképének felismerése miatt, kezdetűl fogva ez volt a sorrend, vö. *Joachim* (1761.1) 333–335. Az utánzás gyenge minőségére utalt: *Pauler* (1899) 95. Hóman Bálint óvatosabban fogalmazott, miközben kifejtette, hogy Péter és Aba Sámuel denárai csupán az új uralkodó nevében és a hátlapi körirat Pannoniára változtatásában különböztek I. (Szent) Istvánéitól. Ezután mutatott rá, hogy „I. Andrásnak időrendben első [H8 – K. L.] éremfaján ismét a Regia Civitas felirat szerepel. Nem tartom lehetetlennek, hogy András célzatosan verette pénzére — a tőle bitorlóknak tekintett Urseolo Péter és Aba Sámuel alatt használatos Pannonia helyébe — a régi feliratot. Ezzel akarta talán jelezni a jogfolytonosságot, hogy nem e trónbitorlók, hanem István király utódának tekinti magát. Lehet azonban, hogy csupán az a gyakorlati oka ennek, hogy első pénzeihez mintául Istvánnak általa ismert pénzeit vette. Erre mutat az, hogy későbbi pénzeire ő is Pannoniát veretett.”: *Hóman* (1916) 192.

⁶¹⁹ „Precepit itaque universe genti sue sub pena capitalis sentencie, ut deposito ritu paganismo... ad veram Christi fidem

reverterentur, et in omnibus secundum legem illam viverent, quam sanctus rex Stephanus eos docuerat.”: *Chronicon Pictum* c. 86: *Képes* (1964) II. 113.

⁶²⁰ „Qui noviter intronizatus, dum antecessoris inquireret ornamentum, superlectilem regiam, Leuduino presuli precepit, ut breves reliquiarum legeret et, quorum lipsana essent, pro certo sciret. Cartas legit pontifex prefatus, relocansque in eorum thecis, partim sibi retinuit. Ibi eas assumpsit, quas nobis postea dedit.”: *Fundatio ecclesiae s. Albani Namucensis* (1064 után) a. 1047: *Gombos* (1937) II.: 970. Nem volt tehát véletlen, hogy felkutatatta I. (Szent) István felségjelvényeit, „összeíratta és rendezette az István által gyűjtött ereklyéket is a királyi kincstárban,... felségpecsétjét I. István pecsétjének mintájára készítette el. Használóképpen első pénzverete is István dénárját utánozta.”: *Makk* (1990) 25, 27; *Kristó – Makk* (1995) 72. Leodvin bihari püspökről: *Veszprémi* (1994) 407; vö. *Lenduin néven: Pauler* (1899) 94, 424: 195. jegyzet.

⁶²¹ *Hóman* (1916) 200.

ismeretlen, ezért — amint azt a bevezetőben már említettem — az alábbiakban csak regisztrálom jelenlétüket, de magyarázólag nem foglalkozom velük.

Sokkal nagyobb horderejű a H9 típusba foglalt, s a szakirodalom szerint háromféle méretű, a körülvágás mértéke szerint az eredeti 17 mm-ről 14, ill. 10 mm-esre csökkent átmérőjű érmék kérdése (CNH 12–14). Réthy László csupán e méretkülönbségeket jegyezte meg,⁶²² Jeszenszky Géza azonban már többre is felfigyelt. Megállapította, hogy a H9 típusú érmék a 11. századi Magyarországon példátlanul, erősen körülnyírva forogtak, s e jelenséget a köznépnek egy könnyebb pénzlábhöz való igazolódásával indokolta, még I. András, vagy inkább Salamon uralkodásának zavaros idejében.⁶²³ Ez a feltevés később elmélettől terebélyesedett, s a jelenségben egy korai és primitív pénzüjtés nyomát vélték felismerni. Mivel e kérdés nemcsak I. András uralkodása, hanem az egész általam tanulmányozott korszak pénzügypolitikájával kapcsolatos, az érmeképek tárgyalásából kiemelve, önálló munkában tekintetem át.⁶²⁴ Itt csupán annyit jegyzek meg, hogy az MNM É gyűjteményében is megtalálhatók a H9 denár különböző mértékben körülnyírt példányai, s emiatt szükségesnek láttam ezek valamiféle rendszerbe foglalását. Mivel az érme szegélyének kiképzése szinte kiváltotta a körülnyírás reflexét, e műveletek eredményét a külső gyöngykör (a 15. táblázatban: a), az első, ill. a második vonalkör a 15. táblázatban: b és c) valamelyik oldala mentén körülvágott kerek veretek, valamint a belső vonalkör mentén — bizonyára a megmaradt rész kicsisége miatt — szabálytalanul körülvágott apró érmeközepecskék csoportjára lehetett osztani (16. táblázat).

átm/mm	db	min/g	max/g	átls/g
8.5	1			0.16
9.0	3	0.16	0.25	0.21
9.5	1			0.25
10.0	3	0.24	0.24	0.24
10.5	1			0.28
11.0	1			0.23
11.5	3	0.27	0.32	0.30
12.5	1			0.30
13.0	1			0.41
össz	14	0.16	0.41	0.27

16. táblázat: Az MNM É gyűjteménye H9 típusú denárai középrész-kivágatainak adatai. Jelmagyarázat az 1. táblázatnál

A mért adatokat táblázatba rendezve teljes következetességgel mutatkozik meg az érmék épsége, ill. körülvágásának mértéke, valamint súlya, s az ebből tovább számítható adatok változásának folyamata (17. táblázat).

	db	átm/mm	min/g	max/g	átls/g	e/%	e/g	kivs/g	f/db
ép	71	13.5–18.0	0.26	0.95	0.68	86.5	58.8	0.71	575
a	76	14.0–17.0	0.22	0.77	0.55	86.5	47.6	0.58	703
b	66	13.5–16.5	0.27	0.75	0.51	86.5	44.1	0.54	756
c	12	12.5–15.5	0.27	0.59	0.44	86.5	38.1	0.46	887
d	14	8.5–13.0	0.16	0.41	0.27	86.5	23.4	0.28	1457
össz	225	12.5–18.0	0.22	0.95	0.57	86.5	49.3	0.60	680
ÖSSZ	239	8.5–18.0	0.16	0.95	0.55	86.5	47.6	0.58	703

17. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép és körülvágott H9 típusú denárainak összesített adatai. Jelmagyarázat: a–c: a 15. táblázatnál, d: középrész kivágatok (ld. 16. táblázat), össz: ép és a–c együtt, ÖSSZ: ép és a–d együtt, e/%: átlagos ezüsttartalom, e/g: ua. gramm súlyban, kivs/g: kiverési súly (= átl + 5%) grammban, f/db: 1 font, azaz 408 g ezüsből kiverhető ép, ill. az 1 fontra számítható körülvágott érmék száma = 408: kivs/g.

A kérdés vizsgálatát a régészeti leletek sem segítik, mert a H9 kevésbé körülnyírt változata (a szakirodalomban CNH 13) mindössze 12 Kárpát-medencei sírleletből ismeretes, a nagyon körülvágott (azaz a CNH 14) pedig mindössze 8 temetkezésből.⁶²⁵ Ráadásul 18 esetben a csontváz egyedüli érme-mellékleteként, egy alkalommal pedig meghatározhatatlan érmével együtt láttak e veretek napvilágot,

⁶²² Réthy (1899) 12: Nr. 12–14.

⁶²³ Jeszenszky (1914) 64–65; vö. 1889. jegyzet.

⁶²⁴ Vö. IV/5. Függelék.

⁶²⁵ A CNH 13 sírleletei: Deszk (Cso)-D. temető 42., 44. sír; Ellend (Ba)-Szilfádúljó 93. sír; Füzesabony (He)-Kastélydűlő 14., 38. sír; Gyulavarsánd (ROM)-Laposhalom 1./1930. sír; Halimba (Ve)-Cseres 372., 807. sír; Nyitra (SZLK)-Molnos 5. sír; Pécs

tehát relatív kronológia sem áll rendelkezésünkre. Lehet, hogy csupán a véletlen műve, de említetlenül nem hagyható, hogy e 19 érmét szolgáltató 14 lelőhelyből ötben 2-2 körülyírt denárra bukkantak, de mindkét típus (azaz a CNH 13, ill. 14) együtt mindössze egyetlen temetőben fordult elő. A leletek kis száma óvatosságra int: egyelőre nem lehet e jelenséget faluközösségenként eltérő szokás számlájára írni!

II/5.3. Időrendi értékelés

Amint azt fentebb érintettem, I. András kettőre mérsékelt számú denártípusának sorrendje már régen eldőlt. A felhasznált érveket régészetiakkal is lehet bővíteni: a H8 denár ugyanis a király elődeinek vereteivel lényegesen többször került ugyanazon halott mellé, míg a későbbiekben mindkét típus egyaránt csupán I. Béla uralkodása alatt eltemetettek mellékleteként (82a. táblázat),⁶²⁶ ill. Salamon-kori kincsek állományának részeként (83a. táblázat) szerepelt. A H8–H9 váltás időpontjának meghatározása egyelőre nem látszik lehetségesnek. Ha mindennemű különbségtől eltekintve, egyetlen fogódzóként a két típus anyaggyűjtésében véletlenszerűen előkerült példányainak (H8: 541 db, H9: 1209 db, vö. 86. táblázat) arányát vetjük össze a király uralkodásának 14 évével, akkor ez nagyjából 4.33:9.66 éves szakaszokat eredményezne, vagyis a H9 kibocsátására hozzávetőlegesen 1051 elején-tavaszán kerülhetett volna sor. Természetesen egy ilyen számításnak csupán figyelemfelkeltő jelentősége van, valószínűsége azonban nincs! További, bár szintén bizonyíthatatlan ötletként vehető fel kibocsátásának Béla dux H11 jelzetű denára forgalomba hozatalával való egyeztetése. Ugyanis feltételezhető, hogy amikor I. András engedélyezte az 1048–1050 között hazahívott, és a dukátusi országharmaddal megtisztelt öccsének a pénzverést, maga a H1, H6 és H7 denárokból megtestesült korábbi hagyománytól és saját első, H8 veretétől eltérő érmeképű denárt készíttetett (H9), s az általa már felhasznált formát átengedte öccsének. Ha így lehetett, akkor a H8/H9 váltásra 1048–1050 között kerülhetett sor.^{626a}

II/6. BÉLA DUX (*1016 KÖRÜL; 1048/1050–1060 ŐSZE) H10 TÍPUSÚ DENÁRA

II/6.1. Bevezetés

Vazul legfiatalabb fia, Béla⁶²⁷ herceg, akinek felesége Richeza/Adelhaid, II. Mieszko lengyel király (1025–1034) leánya volt, Lengyelországban maradt, amikor két bátyja, Levente és András 1046-ban Magyarországra jött. Levente halála után, 1048/1050 között⁶²⁸ I. András hazahívta öccsét, mert szükség volt hadvezéri képességeire, s ennek érdekében megosztotta vele hatalmát: országa kétharmadát magának tartotta, egyharmadát öccsének adta.⁶²⁹ A Bihar, Szabolcs és Nyitra, de talán az Alduna vidékére is kiterjedő dukátus területén Béla uralkodói jogokat kapott, s első volt Magyarországon, aki nem királyként pénzt verethetett.⁶³⁰ A király által is elismert trónöröklési reményei mégis megghiúsultak, amikor 1057-ben I. András királlyá koronáztatta öt éves fiát, Salamont. A rex és a dux erősödő ellentéte háborúvá fajult, amelyben Béla győzedelmeskedett és 1060 végén megszerezte a trónt.⁶³¹

(Ba)-Somogy 65. sír, Szomotor (SZLK)-Hegyilegelő 63. sír, Vág-sellye (SZLK)-Veča-Andelok II. 36./1963. sír. A CNH 14. sírleletei: Csanytelek (Cso), Ellend (Ba)-Szilfadűlő 50., 98. sír, Gyomaendrőd (Bé)-Ugari-dűlő 1. sír, Nagykőrös (Pe)-Barátságos 47. sír, Szeghegy (JUG) 4., 9. sír, Várfalva (ROM)-Jósika-kastély parkja 38. sír.

⁶²⁶ A H8 a H1-gyel 6, a H6-tal 4, mindkettőjükkel 3 esetben bukkant fel egyazon sírban, míg a H9 mindeddig egyetlen H? típusú I. (Szent) István denárt tartalmazó temetkezésből ismeretes. Fiatalabb korú temetkezésekben a H8 denárt 1-1 alkalommal kísérte H11, ill. H11 és H12 típusú érme, míg a H9-et egyszer ugyancsak az utóbbiak kettőse. A H8 és H9 együtt egy sír mellékleteként jelentkezett.

^{626a} Közvetlen előadásomban: Kovács (1997 b); vö. IV/2.4. Függelék.

⁶²⁷ A herceg nevéhez vö. IV/1. Függelék.

⁶²⁸ A hazatérés dátumáról eltérőek a vélemények. Az valószínű, hogy I. András csak Levente halála után hívta haza Bélát, s osztozott vele az országon. Mindez 1047-ben?: Kristó – Makk (1995) 79; 1048 táján: Kristó (1974) 58, 60, 66; Kristó

(1985) 84; Makk (1994a) 90; vagy 1050 táján történhetett: Györffy (1984a) 856, 1509. A numizmatikai irodalomban az 1048. év használata az általános: Jeszenszky (1941) 25; Huszár (1979) 33.

⁶²⁹ A megosztás lehetséges előzményeinek vitájáról: Kristó 1974; Györffy (1984a) 856, 862–863; Kristó (1985) 85.

⁶³⁰ Jeszenszky (1914) 66; Hóman (1916) 217. Jeszenszky Géza összefoglalása szerint, „Magyarországon a királyság megalapítása óta a pénzverés a király féltékenyen őrzött felségjoga volt, senki rajta kívül törvényes pénzt nem verhetett... Egyetlen kivétel e szabály alól középkori pénztörténetünk során, a hercegek pénzverése a 11. század második felében, mikor nem a »jus cudendae monetae«, hanem a »jus propriae monetae« a saját országreszükben gyökerező jog alapján saját nevük és címük alatt vertek törvényes pénzt és azt belátásuk szerint használták fel.”: Jeszenszky (1941) 25.

⁶³¹ Kristó (1974) 60–61; Györffy (1984a) 856, 862–865, 1509–1511; Kristó (1985) 84–87. A szlovák álláspont összefoglalása a morva fejedelemség hagyományaira való erőltetett hivatkozással: Marsina (1987) 212; Marsina (1989) 106–111.

Béla dux hercegségének 10-12 éve alatt mindössze egyetlen pénztípust veretett, s ennek Johann Friedrich Joachim által történt, Felmer Mártontól megerősített és 1764-ben közreadott felismerését elődei denárainak érmeképéhez való hasonlatossága könnyítette meg.⁶³² Érdekes, hogy az érmét később ismertető Czirbesz Jónás András az előlapi keresztben kettőskeresztet látott, s mivel annak a magyar címerben való megjelenését csak IV. Béla uralkodási idejére keltezte, inkább az érmekép közreadott rajzának megbízhatóságában kételkedett,⁶³³ Cornides Dániel azonban elfogadta a Béla dux köriratú érme meghatározását.⁶³⁴ Schönvisner István 1801-ben 2 példányt közölt Béla hercegségének 1050-1058? közé keltezett korszakából,⁶³⁵ s az azonosítás ellen Joseph Madernek sem volt kifogása.⁶³⁶ 1838-ban félbeszakadt gyűjtésében Weszerle József már a típus 18 példányát szerepeltette,⁶³⁷ Rupp Jakab pedig a dux címet Imre herceg „*dux Ruizorum*” titulásától kezdődően levezetve s Béla dukátusát 1048–1060 közé keltezve már 27 denár részletes leírását adta. Rámutatott, hogy a H11 előlapi érmeképe középső keresztjének a szóelválasztó keresztcskében végződő szára I. (Szent) István és I. András első (H8) pénzére hasonlítván jelzi a denár korát, s felhívta a figyelmet a szíglák gazdag választékára,⁶³⁸ Érdy János pedig a körirat jellegzetesen „gömbölyű” E és X betűire,⁶³⁹ amit Végh Odön is megismételt,⁶⁴⁰ és nem tért el tőlük Réthy László,⁶⁴¹ sőt Hóman Bálint sem, bár utóbbi igen jelentős hozzájárulásként vázolta fel a herceg pénzverésének gazdasági hátterét.⁶⁴² Unger Emil (U6) és Huszár Lajos katalógusában (H11) változás nem mutatkozott.

II/6.2. Béla dux denára és denárának utánverete Huszár Lajos érmekatalógusának sorrendjében

H11 denár (R16–18, CNH 15, U6): az érme előlapján két durva, ferdén benyomott körponccal kialakított félholdsoros kör között +BELADVX körirat, jellegzetesen kerekedő B, E, D és X betűvel,⁶⁴³ egyetlen esetben +BEADVX is előfordult. A félholdsoros körök,⁶⁴⁴ valamint az általuk közrefogott körirati sáv szélességétől, s e sáv által meghatározott betűnagyságtól függően az érmekép zsúfoltabb vagy levegősebb. A belső körben olyan egyenlő szárú kereszt van, amelynek felső szára a félholdsoros kört áttörve, a körirat szóelválasztó keresztcskéjének szárát is képezi. A kereszt karjai között pénzverőjegyek: pont, 2 pont, kör, ék, kereszt, félhold, igen változatos elrendezésben; ha valamelyik jegy ismétlődik, akkor egymással szemben helyezkednek el.⁶⁴⁵ Előfordul a DVX D betűjében is apró ék, ebben a kettős

⁶³² „Diese ungarische Münze hat dieses besonderes, daß der Prinz, welcher sie hat prägen lassen, *Dux* und nicht *Rex* genennet wird” – kezdte, majd Felmer Márton 1762. június 29-én kelt levelében hozzá juttatott véleményét idézte, aki magyar források alapján körvonalaizta Béla személyét, s így folytatta: „Der Beweis schärfet die Vergleichung der Münzen der Könige Stephans, Petrus, Samuels und Andreas, am meisten aber dieses, daß Bela der Zweite niemals den Titel eines *Ducis* geführt, Bela der Dritte die Zeit vor seiner Krönung meißt ausserhalb des Reichs zugebracht hat, Bela der Vierte endlich in seiner Jugend, im Jahr 1215 zum Könige von Ungarn getrönet worden, und den Titel eines *Ducis* seinem Bruder Colomannus überlassen hat.”: Joachim (1764.2) 22–23.

⁶³³ Czirbesz (1772) 114. Ismertetésének további részében a dux méltóság és a dukátus történetét tárgyalta.

⁶³⁴ Cornides (1778) 91.

⁶³⁵ Schönvisner (1801) 102–104, I. t. (= 3. kép): 17–18. Nem szerepelt Béla hercegi verete a Széchényi-gyűjtemény katalógusában: vö. Schönvisner (1807).

⁶³⁶ „Die Pfennige [N. 17. 18. – azaz Schönvisner (1801) I. t. (= 3. kép): 17–18] sind ohne Zweifel von Bela I, aus der Zeit, als sein Bruder, K. Andreas, da er selbst noch keinen Sohn hatte, ihn wie seinen Mitregenten und bestimmten Thronfolger betrachtete, auch einen Theil des Reiches ihm eingeräumt hatte. Er schrieb sich DVX.PANNONIE.”: Mader (1810) 56; vö. Die Reichelsche (1850) 346: Nr. 1641.

⁶³⁷ Weszerle (1873) IV t: 1–18.

⁶³⁸ Rupp (1841) 13–16, I. t: 16–18.

⁶³⁹ Érdy (1865) 5–6.

⁶⁴⁰ Végh (1867) 19.

⁶⁴¹ Réthy (1899) 12: Nr. 15, I. t: 15.

⁶⁴² Hóman (1916) 193–194, 205–221.

⁶⁴³ A „gömbölyű” betűk jelentkezésének az az oka, hogy ívelt részüket (a B-t kettős ívelés nélkül) egy ferdén tartott gyűrűponc használatával ütötték be a verőőbe. Előfordult, hogy túlzottan nagy méretű gyűrűponc választása miatt a hátlapi P (sőt néha a H12 jelzetű királyi vereteinek R-je is) D alakúra sikerült. E gömbölyű betűk korán felkeltették a kutatók érdeklődését. Előfordulásukat a H63-ra vonatkozóan Joseph Mader (ld. 668. jegyzet), Rupp Jakab (ld. 670. jegyzet) és Érdy János is korhatározó jellegnek tekintette. Utóbbi úgy vélekedett, hogy a gömbölyű és szegletes E betűket a legrégebb időktől a középkorban használták ugyan, de az előbbieket megjelenésének Béla érméin konkrét oka volt: „I. Béla vezérsege s rövid királysága alatt, két-két krónikánk szerint, a byzanti aranyok használatát hozta be Magyarországra, hol (két)ségkívül XIII. [a jelenlegi számozás szerint X. – K. L.] Konstantin Dukasz (1059–1067) konstantinápolyi császár I. Bélának kortársa aranyai is voltak forgalomban, melyek előlapján: CONSTANTIN. O. DOVKAS. hátlapján: IHS.XRS (Jesus Christus) REX REGNANTIVM. körirat olvasható. E byzanti aranyak és I. Bélának BELA DVX és BELA REX köriratú színezüst érmei azon egy időben és együtt forogtak közkezen; miből könnyű megfejtetni, miért fordul elő I. Béla érmein a gömbölyű E betű, melynek ismerete magából az akkori életből fejtett ki s vésetett I. Béla érembélyeire.”: Érdy (1865) 6. Véleményét átvette: Végh (1867) 19–20. A „gömbölyű” E betű 1000–1100 közötti keltezéséhez: Totten (1982) 786: táblázat.

⁶⁴⁴ A szegélyező félholdsoros kör belső átmérője 13–15 (zömmel 14), a belső félholdsoros kör belső átmérője 5–7 mm nagyságúnak mutatkozott, s az emiatt jellegzetesen eltérő hatású érmeképek esetleg kronológiát is rejthetnek.

⁶⁴⁵ Jeszenszky (1941) 25.

sziglarendszer első jelentkezését látta Jeszenszky Géza.⁶⁴⁶ A hátlapi érmekep átmérője kisebb az előlapinál (a külső vonalkör átmérője 11–14 mm között változik), ezért gyakran elcsúszva verték ki. A hátlapon két vonalkör között finomabb, vékonyabb betűsorú +PANNONIA körirat, ugyancsak kerekre formált, gyakrabban D alakú, néha fordított P betűvel, valamint összehangolatlanul helyes, ill. fordított állású N betűkkel, néhány esetben pedig leromlott változatokkal: +DANNIDIA, +DNNO-NIA, +DANNONA, +IANNINIA stb. A kis belső vonalkörben egyenlő szárú kereszt, amelynek megnyújtott felső szára a körirat szóelválasztó keresztcskéjével egyesített. E kereszt karjai között 1-1 ék. Mivel az előlap érmekep részletei erősen kiemelkedők, a vékony lemez használata miatt a hátlap gyakran „beszívódott”, azaz az előlap domborulatok rajta homorulatként jelentkeznek. Ily módon a hátlapi érmekek között a tiszta veretűtől a mélyedésekkel finomabban-erősebben tarkázotton át, a brakteátszerű (az érmekep nyomait tartalmazó, de olvashatatlan köriratú) példányokig minden átmenet megtalálható. A pénz átmérője változó, 16.5–20.0 mm, a szakirodalomból egyesített, valamint az általam az ép példányokon végzett mérések alapján egyezőnek talált, s így módon megerősített átlagsúlya 0.70, kiverési súlya 0.73 g, átlagos finomsága 87.8% ezüsttartalom.⁶⁴⁷

Az érmekek alkalomadtán körül is nyírták, és pedig vagy a félholdsoros szegélykör kisebb-nagyobb részét távolították el, vagy annak belső széle mentén vágták körbe úgy, hogy az egykori félholdsoros szegélyből annak csupán a kiemelkedve induló pereme maradt meg. Az MNM É gyűjteménye érmeinek mintegy 17.70%-a volt a körülnyírtakhoz sorolható, s az enyhébben megcsontított példányok súlyából meg lehetett állapítani, hogy a legnehezebb darabokkal bántak így, hiszen az enyhébben körülvágott érmék átlagsúlya még mindig közel maradt az ép veretek átlagsúlyához. Az erősen körülvágott példányoknál akkora volt a súlycsökkenés, hogy csupán néhány maradt az átlagsúly környékén, a többi jóval az alá került (18. táblázat, 4. tábla 19, 5. tábla 1–9⁶⁴⁸).

átm/mm	ép				A				B			
	db	min/g	max/g	átls/g	db	min/g	max/g	átls/g	db	min/g	max/g	átls/g
14.5									1			0.39
15.0									2	0.44	0.48	0.46
15.5									1			0.48
16.0					2	0.54	0.56	0.55	1			0.47
16.5	6	0.58	0.85	0.70	6	0.55	0.96	0.73	1			0.69
17.0	55	0.50	0.93	0.68	11	0.57	0.81	0.64	3	0.66	0.73	0.70
17.5	57	0.52	0.95	0.71	5	0.67	0.82	0.75				
18.0	90	0.52	0.98	0.69	6	0.62	0.82	0.69				
18.5	15	0.58	0.80	0.70								
19.0	2	0.69	0.97	0.83								
20.0	1			0.87								
össz	226	0.50	0.98	0.70	30	0.54	0.96	0.68	9	0.39	0.73	0.56

18. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép és körülnyírt H11 típusú denárainak adatai. Jelmagyarázat az 1. táblázatnál

H11a denárhíbridveret (-): Béla hercegi denárának olyan híbridverete, amelynek előlapja H11 típusú, hátlap érmekepe és körirata viszont I. András H9 típusú ezüstpénzéével azonos. Amennyiben több példányának létezésére is fény derülne, azt annak bizonyítékaként lehetne mérlegelni, hogy a király és a herceg vereteit ugyanabban a verdében (is?) verték, hiszen így lehetne a legkönnyebben magyarázni

⁶⁴⁶ Jeszenszky (1929–30) 47: 9. jegyzet.

⁶⁴⁷

H11	db	átls/g	kivs/g
Hóman (1916) 208–209, 601.	171	0.6959	0.73
Jeszenszky (1941) 27: 1, 3. t.	210	0.6956	0.73
összesen	381	0.70	0.73

Hóman Bálint 0.52–0.89 g szélső értékeket mért és 6 példány ezüstfinomsági vizsgálatát elvégezve 85–90% közötti értékeket, ill. 87.8% átlagot kapott: Hóman (1916) 208–209, 601, 642.

⁶⁴⁸ A 4 érmét, valamint 2 elő- és 4 hátlapot bemutató fényképek jól érzékeltetik a nagyságkülönbségeket, valamint az ép és körülnyírt (5. t. 3–4) állapotot, az előlapok „zsúfoltságá-

nak” a nagyságtól, továbbá a külső és belső félholdsoros körök szélességétől függő különbségét, valamint a finomabb (5. t. 2–3) és vaskosabb betűk (5. t. 1) megjelenésének eltérését. Kivételes a +BEADVX körirat (5. t. 5). A „beszívott” felületű hátlapokon a változó nagyságú vonalkörök közötti körirat gyakran csaknem felismerhetetlen (4. t. 19, 5. t. 1, 3), más esetekben (5. t. 2, 6–8) a D-hez hasonló betűvel kezdődő +PANNONIA jól felismerhető. Előfordul +DNNONIA körirat is (9). Az érmék adatai: 4. t. 19: B.8./1907.5 (9:12:4), 5. t. 1: B.8./1907.9 (8:5:1), 2: 18./1873 (9:1:5), 3: 18./1873 (8:7:2), 4: 18./1873 (9:4:5), 5: 23./1887.1 (9:10:10), 6: Weszerle 5/c (9:4:6), 7: 18./1873 (8:10:6), 8: N.II.69 (8:3:10), 9: 8./1885.4 (9:1:2).

az eltérő verőtövek párosítását! Az MNM É egyetlen példánya, a félholdsoros körben maradón, tehát kevésbé körülnyírt veret, átmérője 17 mm, súlya 0.56 g (5. tábla 10⁶⁴⁹).

H13 denárutánveret (CNH 18): Béla herceg denárának olyan utánverete, amelynek előlapja a H11 denárt utánozza, de a két gyöngyör közötti +BELA•DVX körirat fordított irányú. Hátlapja minden bizonnyal I. (Szent) István H1 denárát utánozza, de két vonalkör között ugyancsak retrográd irányú romlott STES...TATVET körirattal. Magyarországi leletből nem ismeretes (5. tábla 17).⁶⁵⁰

A H11 denár értékelése: az érmék vizsgálata közben gyorsan kiderült, hogy a H11 átlagsúlya nagyobb I. András mindkét vereténél,⁶⁵¹ vagyis „Béla herceg — szemben Andrásnak eléggé nem kárhoztatható pénzrontásával — az egészséges gazdasági fejlődés előfeltételéül szolgáló állandó, nehéz pénzláb és rendszeres pénzverés híve volt. A külföldi hatás alatt bekövetkezett pénzrontás idején Béla herceg volt I. (Szent) István és közvetlen utódai szolid alapokon nyugvó pénzverésének hagyományosa és folytatója” — írta Hóman Bálint.⁶⁵² Természetesen felvetődött az a kérdés is, hogy hol készítette Béla dux a denárait. Jeszenszky Géza fogalmazta meg, hogy aligha verethette a lassan ellenségévé vált király országrészének területén, annak verdéjében,⁶⁵³ ráadásul aligha vertek volna kétféle pénzláb szerint különböző megformálású királyi, ill. hercegi vereteket ugyanabban a verdében.⁶⁵⁴ A valószínűnek tartott önálló hercegi verde helyének megállapítására nem mutatkozott elégséges adat, mert a hevenyészetten összegyűjtött régészeti leletekben a királyi és hercegi veretek nem látszottak határozottan elkülönülni,⁶⁵⁵ mindenesetre Gedai István a számításba vehető helységek közül Nyitrával⁶⁵⁶ szemben Biharra gondolt.⁶⁵⁷ Lokalizálási javaslat nélkül Jeszenszky Géza tett más megközelítésű kísérletet hercegi és királyi verdék gyártmányainak elkülönítésére, de elméletére az abban középpontban tárgyalt I. (Szent) László-érmék bemutatása kapcsán fogok visszatérni. Magam is áttekintettem a hercegi veretek Kárpát-medencebeli elterjedését, de a tanulságok együttes levonása érdekében majd csak I. Géza vereteinek tárgyalását követően térek ki rá.

II/6.3. Időrendi értékelés

Béla dux egyetlen denártípusa időrendi kérdést nem vet fel. Meglepő módon hercegsége idejéből egyetlen olyan vegyes többérmés sírlelet sem ismeretes, amelynek zárópénze a H11 denár lett volna, 6 esetben saját királyi kibocsátású H12 típusú denára, egyben pedig Salamon H15 denára játszott a szerepet. A 7 temetkezésből kettőben egykorú egyéb veret is előfordult, mégpedig a H8 és a H9 egy-egy alkalommal (82a. táblázat). A kincsleletek hosszabb idejű lappangását bizonyítják, I. (Szent) László uralkodásának elejéig, s szórványosan szinte uralkodásának végéig (83a. táblázat).

⁶⁴⁹ MNM É lt. sz.: 18./1873 (10:3:3).

⁶⁵⁰ A hátlapi körirat értelmetlen betűsorát három „háromlábú” T és egy E negyedeli, betűi a sugáriránnyal részben egyező, részben ellentétes állásúak. Németországi leletből ismertette: Réthy (1899), 12: Nr. 18, 2. t. 18.

⁶⁵¹ Jeszenszky Géza már korán rámutatott: „megállapítható, hogy Béla vezéri pénzei súlyosabbak I. András pénzeinél és hogy Béla királyi pénzei könnyebbek vezéri pénzeinél.”: *Jeszenszky* (1914) 65. Később viszont arra az eredményre jutott, hogy a H11 átlagsúlya szinte pontosan egyezik I. András H9 veretének általa 0.6938 g-nak mért átlagsúlyával: *Jeszenszky* (1941) 25. Utóbbi Hóman Bálint mérése szerint: 0.6745 g: *Hóman* (1916) 208–210.

⁶⁵² *Hóman* (1916) 217–218. Itt utalt arra, hogy e tény felismerője: *Jeszenszky* (1914) 65. Később utóbbi hasonlóképpen vélekedett: *Jeszenszky* (1941) 25.

⁶⁵³ „Nehéz volna megérteni, hogy az ország felső- és tiszántúli részeit bíró hercegek miért és miképpen verethették volna pénzeiket a velük sokszor ellenséges király (I. Endre és I. Béla, Salamon és I. Géza) pénzverőjében vagy területén.” *Jeszenszky* (1914) 54.

⁶⁵⁴ Különbözött az átlagsúly, az előlapi szósorrend a köriratban (H8–H9: REX ANDREAS, H11: BELA DVX), ill. a hátlapi körirat (H8: REGIA CIVITAS, H9: PANONEIA, H11: PAN-

NONIA), mások a közös betűk is (az E és az X éppen a H11-en kerekedő, görögös formájú): *Gedai* (1969a) 101–102; *Gedai* (1969b) 208–209.

⁶⁵⁵ Hóman Bálint — legalábbis a nyitraludányi (SZLK) kincs alapján — ezt másképpen látta. Szerinte, mivel e leletben Péter, Aba Sámuel, I. András, Béla dux H11 (1) és Salamon veretei voltak, „feltűnő, hogy Béla pénzei 1 darabbal vannak s Géza hercegei nincsenek képviselve benne, de ezt megmagyarázza a királyi ház két ága közti állandó viszály. A király hívei az ő [mármint Salamon – K. L.] és apja pénzeit használták s a hercegeket — ha volt ilyen a birtokukban — siettek beváltani vagy beolvasztani.”: *Hóman* (1916) 205: 1. jegyzet. Figyelmen kívül hagyta azonban a könyvének írásakor már általa is ismert, szinte az előző szomszédságában talált nagytapolcsány (SZLK)-alsóhelbényi nem zárt, 1857 ismert érméjű kincset, amelynek összetételéből — I. (Szent) István H1 (2), Béla dux H11 (18), I. Béla H12 (1), Salamon H17 (191), Géza dux H18 (1569), I. Géza H19 (29), H20 (2) denára és 45 meghatározatlanul elvesztett denár — ilyen következtetést nem vonhatott volna le, vö. *Kovács* (1991) 89–90 (13. kép: Nr. 59, 61).

⁶⁵⁶ Peter Ratkoš véleménye: vö. *Kristó* (1974) 94: 41. jegyzet.

⁶⁵⁷ *Gedai* (1969a) 103; *Gedai* (1969b) 209.

II/7.1. Bevezetés

I. András halála után özvegye a kis Salamon királlyal s híveik egy csoportjával Ausztriába menekült. Az 1060 decemberében trónra került I. Bélának nem sikerült elhárítania országa felül Salamon német segítséggel történő visszatérésének veszélyét, pedig mindent megtett a békéért, többek között felajánlva, hogy a hercegségébe való visszavonulásáért a királyságáról is lemond Salamon javára. Mindezek ellenére 1063 szeptemberében megkezdődött a német megtorló hadjárat, s ez idő tájt I. Bélát a dömösi udvarházában olyan súlyos baleset érte, hogy a hadba vonulás közben a Rábca vidékén meghalt. A szekszárdi bencés monostorban temették el.⁶⁵⁸

I. Béla rövid uralkodása alatt saját hercegi érméjét utánzó egyetlen pénztípust veretett, amelyet kezdetben tévesen ismertettek. Egy *Bela rex* köriratú érme kibocsátóját illetően Johann Friedrich Joachim már 1761-ben I. Bélára is gondolt, de végül is inkább II. vagy III. Béla mellett döntött.⁶⁵⁹ Hogy igaza volt-e vagy tévedett, az attól függ, hogy az olvashatatlan hátlati köriratú érmét I. Béla H12 vagy III. Béla rendkívül hasonló H63 jelzetű denárának tekintjük-e. A magam véleménye szerint⁶⁶⁰ Felmer Márton helyesen mutatott rá 1762. június 29-i levelében Johann Friedrich Joachim tévedésére, és helyesen nevezte e denár I. Béla korinak.⁶⁶¹ Wespzprémi István 1787-ben viszont 1 vagy 2 más érmetípust kötött tévesen I. Bélához,⁶⁶² s szintén tévesen határozta meg Cornides Dániel a H191 jelzetű anonim denárt I. Béla veretének,⁶⁶³ amit Gánóczy Antal inkább II–IV. Bélára vonatkoztatva kétségbevonat, arra hivatkozva, hogy a trónszékén ülő király ábrázolása csak a 12. századi érméken jelent meg.⁶⁶⁴ Még Schönvisner István 1801-ben kiadott munkájában sem rendeződött a helyzet, ugyanis hiába talált a Széchényi Ferenc-gyűjteményben ép és jól olvasható +BELAREX – – – +PAN-NONIA köriratú H12 jelzetű érmére, azt nem rajzoltatta le, hanem a típus második példányaként a Johann Friedrich Joachim által 1761-ben közölt ábrát mellékelte.⁶⁶⁵ A szakirodalomba mindkét oldalán szép érmeképű H12 denár képe csak Schönvisner István 1807-ben megjelent katalógusával került. ⁶⁶⁶ Josephus Mader már 1795 előtt a saját gyűjteményéből ismerte ezt az akkor még közöletlen H12 típust,⁶⁶⁷ ezért úgy vélte: határozottan el tudja különíteni azt az 1761-ben, ill. 1801-ben közölt példánytól, amelyet továbbra sem I. Béla, hanem tévesen III. Béla királyhoz kapcsolt.⁶⁶⁸ Ilyen előzmények

⁶⁵⁸ Györffy (1984a) 865–870, 1665.

⁶⁵⁹ Johann Friedrich Joachim ugyan egy olvashatatlan hátlati köriratú példányt közölt és a gyűjtők segítségét kérte jobb darab bemutatásához, s inkább II. vagy III. Béla kibocsátói mivolta mellett foglalt állást: „daß diese alte rare ungarische Münze von einem Könige Bela herkomme, zeigt die Umschrift der Hauptseite an. Nur aber ist nicht auszumachen, welcher König Bela dieselbe hat schlagen lassen. Von dem schlechten und einfältigen Gepräge das auf derselben sich findet, ist nicht wohl der Schluß auf den König Bela den ersten, der im elften Jahrhundert regieret, zu machen, massen auch in den jüngeren Zeiten die Münzen bisweilen schlecht sind geprägt worden, da damals noch keine Hamerani [?] und Heblinger [?] gewesen sind. Indessen halte ich dafür, daß entweder der König Bela der zweite, oder der dritte, welche beide im zwölften Jahrhundert regieret, diese Münze habe prägen lassen.“: Joachim (1761.3) 342, XXXIVb. t. (= 1. kép A): 13. Egyébként a Béla nevű királyoknak önálló fejezetet szentelt, s ebben a fent említett H12 mellett, ugyancsak II. vagy III. Béla vereteként IV. Béla H320 és H310, valamint III. Béla 69 jelzetű denárát szerepeltette: Joachim (1761.3) 342–344, XXXIVb. t. (= 1. kép A): 14–16.

⁶⁶⁰ Véleményem szerint az olvashatatlan hátlati érmekép miatt csupán az előlapi nagy kereszt szárvégeinek, ill. az egyik szárnak a köriratba benyúló végén ülő keresztcske végeinek kialakítása lehet a meghatározó. Eszerint Joachim (1761.3) XXXIVb. t. (= 1. kép A): 13. ábráján H12 látható inkább tompa szárvégekkel, nem pedig H63, amelynek előlapi érmeképén a kereszt szárvégei ék alakban nagyon jellegzetesen kiszélesedők, vö. Réthy (1899) 2. t. 16–17; Unger (1960) I. t. 7. VII. t. 115.

⁶⁶¹ „Num. 13. [azaz Joachim (1761.3) 342, XXXIV b. t. (= 1. kép A): 13.] möchte wohl dem Belae I. gehören. Wenn man

das einfache Kreuz in einem Zirkel auf den ältesten Münzen und die Innschrift REGIA CIVITAS mit dem Avers vergleicht, muß man auf diese Gedanken gerathen. Noch mehr aber bestätigt diese Meinung die Vergleichung dieser Münze mit der obigen von Bela dem Jüngern.“: Joachim (1764.6) 334. Az ifjú Béla veretére való utalás: Joachim (1761) 7, XXXIV. b. t. (= 1. kép A): 7 (IV. Béla H294 denára).

⁶⁶² A debreceni Kazay-gyűjteményből említette, felsorolásában I. András után Béla, Vak Béla és Béla denárait, amelyek III., ill. IV. Béla kibocsátásainak bizonyultak: Wespzprémi (1787) 1014–1015, 1016–1017: (= 2. kép B) E. á. (IV. Béla H301), 1018–1019: (= 2. kép B) F. (IV. Béla H313), G. á. (III. Béla H69).

⁶⁶³ Cornides (1778) 85; a H191-ről legújabbban: Hunka (1996a) 91, 111: 1. táblázat. (= 3. kép)

⁶⁶⁴ Schönvisner (1801) 124–125. és Mader (1810) 62–63. nyomán.

⁶⁶⁵ Schönvisner (1801) 104–105, I. t. (= 3. kép) 19.

⁶⁶⁶ Schönvisner (1807) I: 33–34, IV: 1. t. V. 1. A példány minden bizonnyal Joseph Mader érmegyűjteményéből, cserével került a Széchényi-gyűjteménybe, vö. következő jegyzet!

⁶⁶⁷ Széchényi Ferenc grófhhoz még 1795-ben írott levelében többek között „Béla király denárjáról megjegyzi, hogy sem Joachim érmekatalógusában, sem másutt nem sikerült megtalálnia. Minthogy e denár az ő kedves középkori érmegyűjteményéből való, a melyben úgys kevés a magyar érme, csak más középkori éremért cserébe engedné át e darabot.“: Gárdonyi (1904b) 92.

⁶⁶⁸ Elfogadta I. Béla királyi denárának létét, hiszen a saját gyűjteményében volt is H12 példánya (vö. 666–667. jegyzet), de ezt nem tekintette azonosnak az 1761-ben először, majd 1801-ben újraközölt ábrájú érmével. Nem vette észre, hogy utóbbit csupán a H12-re is vonatkoztatható érvek: kis mérete és „gó-

után talán nem véletlen, hogy Joseph Appel még 1820-ban is III. Béla H72 jelzetű rézpénzét tekintette I. Béla egyetlen veretítípusának.⁶⁶⁹ Weszerle József 1838-ban megszakadt gyűjtésében az ellenőrizhető H12 érmeképek között is meghúzódott még az 1761. évi ábra,⁶⁷⁰ és Rupp Jakab helyes érveléssel bizonyította Joseph Mader érvelésének hibás voltát.⁶⁷¹ Érdekes módon éppen ennek az érvelésnek megismételt cáfolata szolgáltatott téves alapot Érdy Jánosnak arra, hogy egy új érmetípust (H63 = CNH 17) csatlakoztasson I. Béla király H12 jelzetű denára mellé. A H63 jelzetű denárt hátlapjának két vonalkör között futó +MONETA körirata különbözteti meg a H12-től, előlapjának sajátosságai, azaz köriratának korjelzőnek tekintett „gömbölyű” E betűi,⁶⁷² valamint a középső keresztnek a körirat szóelválasztó keresztcskéjével egyesített szára inkább a H12-höz közelítik.⁶⁷³ Érvelését, azaz a H63 I. Béla veretének ítéletét teljességgel elfogadta Végh Ödön⁶⁷⁴ és Réthy László is (CNH 17).⁶⁷⁵ Döntést, mint annyiszor, Hóman Bálint hozott, aki leletbizonyítékokra hivatkozva foglalt állást a CNH 17 (= H63) III. Béla kori mivolta mellett, bár e leletbizonyítékokat nem adta közre.⁶⁷⁶ Őt követően ez lett az elfogadott álláspont, amelyet Unger Emil (U115) és Huszár Lajos besorolása (H63) is megismételt. Magam is ehhez csatlakozván, arra szeretnék utalni, hogy I. (Szent) István H2 és I. (Szent) László H21 jelzetű denára közötti folyamatos érmesor hátlapi körirata kivétel nélkül a verőhelyre utal, vagyis nem illik közéjük a H63 +MONETA-ja.⁶⁷⁷ Még súlyosabb érvnek tekintem e felfogás mellett, hogy a korabeli sír- és kincsleletekben — szemben Béla dux H11 és I. Béla H12 vereteivel — egyetlen H63 jelzetű denár sem látott napvilágot!⁶⁷⁸

II/7.2. I. Béla denára

H12 denár (R19–21, CNH 16, U7): előlapján a H11 típusúénál finomabb két félholdsoros kör között +BELAREX körirat, megtartva benne annak kerekedő E és X betűit. Kivételképpen +BLAREX körirat is előfordul⁶⁷⁹ ugyanúgy, mint néhány esetben nagyobb pont alakú szigla az L és A, egyszer kisebb pont pedig az R és E között. A belső, kis gyöngykörben egyenlő szárú kereszt, meghosszabbított felső

tikus” E betűje alapján tekintette III. Béla veretének: „Joachim hat diesen Pfennig vorgelegt, aber dem [Bela] II. oder IIIten zugebracht: ohne jedoch einen Grund anzugeben. Der Hr. Abt [azaz Schönvisner István – K. L.] meinet, schon die Form, und das Gepräge, beides ganz so wie auf der ungarischen Münze des 11. Jahrhunderts, spreche laut für dem Isten. Und dann finde sich in dem gräflich Széchényischen Kabinete ein anderer besser erhaltener Pfennig desselben, mit PANNONIA. auf der R. Das Gepräge beider Seiten sei das nehmlische, wie auf den Pfennigen K. Stephans I. – Wohl! diesen, auch ich aus dem von Sr. Excellenz mir, mitgetheilten Kataloge, notirt habe, schreibe ich willig dem Isten Bela zu. Nebst dem Gepräge, entscheidet auch die Legende des R. für ihn: da man sie nach König Salomon, auf keiner ungarischen Münze mehr findet. Aber dieser Pfennig ist offenbar nicht einerlein mit dem obigen [N. 19 – utalás Schönvisner (1801) I. t. (= 3. kép) 19-re. K. L.]. Hätte doch der Herr Abt das Gewicht angegeben! Nach seinem kleineren Umfange scheint er keineswegs dem Isten Bela anzugehören, welcher numos magnae monetae fabricari fecit, – denarios, quorum quadraginta Bysantius censeretur [idézte Schönvisner (1801) 104. nyomán – K. L., vö. 685. jegyzet]. Verdächtig ist mir auch das gerundete gothische e. Auf allen ungarischen Pfennigen des 11ten Jahrhunderts, die ich in Original gesehen habe, ist das römische E. Selbst beim Herrn Abt kommt jenes nur erst auf N. 43. u. ff., die Er Bela dem IIIten zueignet... vor. Blos der eine von den zwei Pfennigen von BELA DVX würde eine Ausnahme machen. Es fragt sich aber, ob auf dem Original entschieden ein geründetes e siehe? – Ich zweifle nicht, daß jener Pfennig [N. 19] von Bela III. sei.”: Mader (1810) 57–58.

⁶⁶⁹ Appel (1820) 849–850.

⁶⁷⁰ Weszerle (1873) IV. t: 19–20, 22–27, ill. 21 (mind H12)!

⁶⁷¹ Az I. táblája 21. képén újraközölt 1761. évi ábrát kommentálva idézte Joseph Mader felfogását, s azzal a reális érveléssel vette vissza, hogy „e véleményét megczáfolja minden itt leírt és rajzolatban előadott kétségtelen I. Béla pénze, melyek mindegyike változatlanul góth E betűt állít előnkbe.”: Rupp (1841) 17, vö. uo. 16–18, I. t: 19–20, ill. 21!

⁶⁷² A gömbölyű E betűket Érdy János I. Béla kortársa, X. (Dukász) Konstantinosz (1059–1067) császár aranyairól származtatta, amelyek hátlapján az IHS.XRS REX REGNANTUM köriratban gömbölyű E betűk láthatók: Érdy (1865) 6. Érdekes, hogy az ugyancsak ívelt testű X betűre nem volt figyelemmel, ráadásul feltevése nem illeszkedik Béla dux 1048-tól veretett, ugyancsak gömbölyített E és X betűs köriratú H11 denáraihoz!

⁶⁷³ „Ez érem előlapján gömbölyű E betű látható, mint I. Béla többi érmein; hátlapján szegletes E fordul elő, mint elődeinek példányain, a mi azért figyelemre méltó, mivel Mader József I. Béla érmeit e gömbölyű E miatt volt hajlandó III. Bélának tulajdonítani. Csakhogy I. Béla érmeit nem a gömbölyű E betű jellemzi, melyre Mader támaszkodik, hanem oly keresztnek verete, melynek tönke egész a külkarimáig emelkedik föl. III. Béla... király érmein nem két-, hanem háromféle: szegletes E, gömbölyded E és félhold alakú E betűt találunk; de az I. Bélához hasonló veretű kereszt itt hiányzik, mely sz. Istvánnak érmein és I. Endrének egyik nemén [= H8] fordul elő; a mi annak bizonyosága, hogy ez érmekeket első s nem más Bélának kell tulajdonítanunk.”: Érdy (1865) 5–6, 5. á.

⁶⁷⁴ Teljesen Érdy János gondolatmenetét követve: Végh (1867) 19–20. Egyetlen H12 példányt közölt: *Die Reichelsche* (1850) 347: Nr. 1642.

⁶⁷⁵ Külön megjegyzés nélkül mindössze annyit említett a CNH 16 (= H12)-re utalva, hogy „U.a. Av. mint előbb, Rev. +MONETA, egyébként mint 16.”: Réthy (1899), 12: Nr. 16, 1. t: 16.

⁶⁷⁶ Hóman (1916) 193: 2. jegyzet, 244, 253 (itt említette megnevezés nélkül az „újabb leleteket”), 258, 260–261, 265. Nem világos, hogy melyik kincsleletekre hivatkozott, ugyanis az általa bemutatott anyagban a CNH 17 (= H63) nem szerepelt, vö. Hóman (1916) 250–251, 254.

⁶⁷⁷ A MONETA köriratról vö. 677. jegyzet.

⁶⁷⁸ Ezt a megfigyelést kiegészíthetem azzal, hogy az anónim denárak körében végzett anyaggyűjtésben sem került elő, vö. IV/6. Függelék!

⁶⁷⁹ Zavaros, olvashatatlan hátlapi körirattal; talán utánveret?

szára egyesített a köriratot elválasztó keresztetcskével. A kereszt karjai között változatos összeállítású pénzverőjegyek: 1–3 pont, 1–2 kör, ék, kereszt, félhold, pontkör, E alak, 1–2 vonás; egyféle jegyből 1–4 is előfordul.⁶⁸⁰ Az általában a középről félrecsúszott hátlati érmeképen két vonalkör között +PAN-NONIA körirat, amelynek P betűje gyakran D alakú, a helytelenül választott nagyságú körponc miatt, N betűi pedig gyakran — akár vegyesen is — fordított állásúak. A belső, kis vonalkörbe zárt kereszt az előlapival egyező kialakítású. A hátlati érmekép gyenge veretű, gyakran brakteátszerű, rajta az előlapi érmekép domborulatai mélyedésekkel jelentkeznek. A pénz átmérője 14.0–18.0 mm közötti, s a hátlaton a külső vonalkör jól elhatárolódó, 11.0–12.0–13.0–14.0 mm-es méretváltozatokat mutat. Az érmének a szakirodalomból egyesített átlagsúlya 0.49, kiverési súlya 0.51 g, átlagos finomsága 88.6% ezüsttartalom.⁶⁸¹ Gyakoriak a körülvágott példányok is, mind a félholdsoros szegélykörben maradó, mind pedig azt egy kis perem meghagyásáig csaknem teljesen eltávolító módon. Az érmék tekinthető példányok átlagsúlya saját méréseim szerint a fenti adatnál magasabbnak (0.52 g) bizonyult (19. táblázat, 5. tábla 11–16⁶⁸²).

átm/mm	ép				A				B			
	db	min/g	max/g	átls/g	db	min/g	max/g	átls/g	db	min/g	max/g	átls/g
13.5									2	0.27	0.45	0.36
14.0	1			0.35	3	0.32	0.47	0.37	6	0.30	0.41	0.36
15.0	3	0.43	0.58	0.51	6	0.35	0.46	0.42	1			0.36
15.5	6	0.40	0.50	0.48	10	0.39	0.71	0.47				
16.0	12	0.42	0.59	0.51	5	0.37	0.53	0.47				
16.5	3	0.43	0.66	0.53	1			0.51				
17.0	2	0.50	0.70	0.60								
17.5	1			0.66								
18.0	2	0.66	0.72	0.69	1			0.77				
össz	30	0.35	0.72	0.52	26	0.32	0.77	0.46	9	0.27	0.45	0.36

19. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép és körülnyírt H12 típusú denárainak adatai. Jelmagyarázat az 1. táblázatnál

I. Béla pénzverésére vonatkozóan lényeges adatokat őrzött meg a 14. századi Képes Krónika beszámolója: „Békességgel országolt, ellenség nem zaklatta, nemzetének javát kereste. Egyebek között okosságának adta bizonyosságát abban, hogy pénzt veretett, nagy érméket szintisza ezüsből, és az eladó portékák árát szabott mérték szerint a bölcsen intézkedő elme igaz méltányosságával állapította meg. Nem tűrte, hogy a kalmárok és pénzbevéltők átkos, fősvény mohósága fölös hasznót szerezzen az együgyű és paraszti emberektől. Ugyanis kiváltképpen ez az oka annak, hogy a népek ínségre, szegénység veszedelmére jutnak; de így mindenki szabott ár szerint adott és vásárolt, igazságtalanság és csalás nélkül. Szombati napra rendelte mind a vásárokat, ahol adtak és vettek; országa területére a bizánci aranyat hozta forgalomba. Míképpen fentebb írtuk, ezüst denárokat is veretett, melyekből negyven ért egy bizánci aranyat. Ezért mondják mai napiglan negyven denár, hogy arany – nem mintha aranyból volnának, hanem azért, mert abban az időben annyi denárt értékeltek egy bizánci aranyak. Egész életében nem változtatta meg a pénz értékét.”⁶⁸³ Ez az egyedülálló beszámoló már

⁶⁸⁰ Vö. Szentgáli (19229 21.

⁶⁸¹

H12	db	átls/g	kivs/g
Hóman (1916) 208–209, 601.	58	0.5125	0.54
Jeszenszky (1941) 27: 1, 3. t.	66	0.5105	0.54
Gedai (1987) 79.	43	0.4158	0.44
összesen	167	0.49	0.51

Hóman Bálint 0.32–0.84 g szélső értékeket mért és 5 példány ezüstfinomsági vizsgálatával 85–91% közötti értékeket, ill. 88.6% átlagot kapott: Hóman (1916) 208–209, 601, 642. A Rezi (Za)-Gyöngyösi csárda lelőhelyű 4. sírban talált 43 példány súlya 0.28–0.58 g között ingadozott, de közülük a Hóman Bálint megadta 0.5125 g átlagsúlyt mindössze 4 érme érte el, ill. haladta túl (0,5–0.58 g). A feltűnő eltérés miatt Gedai István a Hóman Bálint által mért átlagsúly újraértékelését javasolta: Gedai (1987) 79; tanulmányából azonban nem derül ki — bár nagyon valószínűnek tűnik —, hogy az érmék körülvágását, nem vette

figyelembe, hiszen saját méréseim az MNM É gyűjteményében megerősítették Hóman Bálint és Jeszenszky Géza eredményét.

⁶⁸² A 2 érmét, valamint 3 elő- és 1 hátlapot bemutató fényképek jól érzékeltetik a nagyságkülönbségeket (11–12, ill. 13–15), az ép és a körülnyírt (12, 13) állapotot, az előlapi érmeképek eltérő „zsúfoltságát”. Előfordul +BLADDEX alakú körirat (15) is (az R íve túl nagy, ferde szára alig látszik). A hátoldalak kisebb mértékű „beszívódása” következtében a változó méretű vonalkörök közötti körirat általában olvasható: a +PANNONIA gyakran +D-ként indul (12, 16). Az érmék adatai: 11: R.II.41 (10:14:7), 12: Weszerle 5/c (10:10:10), 13: B.8/1907.10 (10:12:4), 14: 75/1891.40 (10:8:8), 15: R.II.37 (10:14:2), 16: 117/1877.3 (10:11:10).

⁶⁸³ „Tenuit autem regnum pacifice, sine molestacione hostium, et quesivit bona genti sue. Inter cetera siquidem pericie sue argumenta fecit fabricari nummos magne monete ex purissimo argento et pretium rerum venalium secundum terram, quantitatem, iusto moderamine discrete rationis constituit. Non

a legkorábbi időben ismertté, sőt egy olyasféle tévedés forrásává is vált, hogy eszerint Magyarországon I. Béla veretett volna először pénzt!⁶⁸⁴

A krónikaadatra Katona István, Cornides Dániel, Schönvisner István és Rupp Jakab is felfigyelt.⁶⁸⁵ Érdy János szintén tárgyalta,⁶⁸⁶ s az érmészeken kívül kiváltotta természetesen a történészek érdeklődését is. Pauler Gyula nem vitatta, hogy a szöveg valóban I. Bélára vonatkozik, „kinek a szegény ember javára, mint századok múlva még emlékeztek, gondja volt, hogy a piaci árt adás-vevésben megszabja” stb., de a fennmaradt érmék alapján kétségbevonta a király vereteinek minőségére vonatkozó állítást, s a vasárnapi vásárnapot sem a zsidók ellen hozott intézkedésnek tekintette.⁶⁸⁷ A szövegben Marczali Henrik, Békefi Remig és Domanovszky Sándor a „*non est mutata mutanda*” kifejezésből a pénzűjtás III. Béla kori (1172–1196) gyakorlatára utaló betoldást vélt felismerni.⁶⁸⁸

Hóman Bálint ezt a felfogást bírálva mutatott rá arra, hogy a kétely annak ellenére alakult ki, hogy a forrás kritikussai „a krónikának 1046–1152-ig terjedő részét jól értesült, XII. századi író művének tartják. A Béla pénzveréséről szóló fejezet szavahihetőségével szemben azonban bizonyos kételyeket támasztottak, sőt újabb történeti irodalmunkban inkább III. Béla, mint I. Béla korába illőnek tartják.”⁶⁸⁹ Utalt arra is, hogy „a történettudósok e felfogásának alapja az a — magyar numismatikai irodalomban elfogadott vagy legalábbis sejtetett — feltevés volt, hogy I. Béla pénzei nem különböztek elődei és utódai pénzeitől. Hozzájárult ehhez az is, hogy az évi pénzűjtás rendszerének első írott nyomai III. Béla idejéből valók. Mivel azonban e két feltevés téves, a reájuk alapított következtetés nem állhat meg.”⁶⁹⁰

Hóman Bálint ugyanis saját kutatási eredményei alapján teljességgel hitelt adott a krónika elbeszélésének, amelynek szövegét úgy értelmezte, hogy Béla dux denárai valóban nehezebbek voltak I. András H8 és körülvágott H9, valamint Salamon összes vereténél, tehát a krónikás méltán nevezhette azokat „nagy pénzeknek”. Mivel pedig Béla dux nem élt a kényszerbeváltás — Hóman Bálint szerint — I. András gyakorolta módszerével, trónra lépve pedig amúgy is új pénzt kellett veretnie, hiába járt ez akkor pénzlábcsoökkentéssel,⁶⁹¹ végül is sem hercegi, sem királyi uralkodásának idején nem volt kényszerű pénzűjtás, tehát a király maga sem üzérkedett a pénzzel, s a kereskedők és pénzváltók kapzsiságának is gátat vetett.⁶⁹² Sikertült egzaktnak tűnő módon bebizonyítania a bizánci arany ezüst egyenértékének 30-ról 40 denárra való emelését: eszerint az I. (Szent) Istvánéhoz képest kissé csökkentett pénzlábú obulusok (H6, H7, H9, H11 átlagsúly: 0.692 g) ezüst színsúlya 0.644 g volt, vagyis a bizánci arannyal egyenértékű 30 denaré (60 obulusé) 38.64 g. A könnyebb pénzláb alapján vert H12 színsúlya 0.483 volt, vagyis ebből 60 csak 28.98 g színsúlyú lett volna. A 40 denárra (80 obulus) való egyenérték változtatással viszont megmaradt az értékarány, hiszen a 80 obulus színsúlya ugyancsak 38.64 g volt.⁶⁹³ Mivel tehát a krónikaszöveg két fő állítását, azaz a jó pénz verését és a pénzűjtás szüneteltetését, ill. a bizánci arany denárban kifejezett értékének megváltoztatását bizonyítottak

enim permittebat mercatores et nummularios per detestabilem avaricie voraginem a simplicibus et rusticis superfluum lucrum congregare. Hec est enim causa, que maxime solet populos paupertatis et inopie periculis obvolvare, sed statutum pretium unusquisque vendebat et emebat sine iniuria et circumvencione. Iste etenim omnia foras die Sabbati constituit pro vendendo et emendo, bizancinosque misit currere per districtum regni sui. Argenteos eciam denarios, ut supra scriptum est, cudere fecit, quorum quadraginta aurum apellantur; non quod sint aurei, sed quod tot denarii bizancium valere illo tempore videbantur. Omnibus enim diebus vite sue in tota Hungaria non est mutata moneta.”: Chronicon pictum, cap. 52. in: Képes (1964), II: 119; Hóman (1916) 219.

⁶⁸⁴ Vö. Joachim (1761.1) 332; vö. 152. jegyzet.

⁶⁸⁵ Katona (1779) 168–173; Cornides (1784) 231–132. Schönvisner István ki is emelte, hogy Béla pénzei „semmi változást sem tüntetnek fel előzői, és követőivel szemben”: Pauler (1899) 431: 220. jegyzet, vö. Schönvisner (1801) 104–105, 161; Rupp (1841) 13.

⁶⁸⁶ Rámutatott, hogy a korábbi szerzők szerint I. Béla „új, formájokra alkalmasabb, értékekre jobb (ezüst) pénzeket veretett, melyek közül egy-egy az István, Péter, Sámuel régibb igen apró pénzei (pensa, ae) közül tizszel — honnan denarius nevék — ért fel.” De hol vannak az itt említett sz. István, Péter,

Sámuel igen apró pénzei? Az ismeretesekek színezüst veretűek, nem is apróbbak I. Béla érem példányainál.”: Érdy (1865) 7.

⁶⁸⁷ Pauler (1899) 109, 431: 220. jegyzet; Hóman (1916) 220: 1. jegyzet. Pauler Gyula itt utalt I. (Szent) László I. törvénykönyvére: „Ha valaki vásárnapokon vagy a nagyobb ünnepeken, az egyházat elhanyagolva, vásárra megy, lovát veszítse. Ha valaki vásárnap vásárt út, megparancsolja e szent zsinat, hogy amiképpen felállította sátrát, ép úgy bontsa szét. Ha pedig valaki ellenszegül, ötvenöt pensát fizessen (*Si autem quis renuit, quinque pensas solvat*).”: Szilágyi (1961) 31: 15–16. §; Závodszy (1904) 160. Ő is megemlítette azt aényt, hogy „I. Béla pénzei egyébiránt nem különböznek elődei vagy utódainak pénzeitől.”: Pauler (1899) 508: 547. jegyzet.

⁶⁸⁸ Hóman (1916) 220: 1. jegyzet.

⁶⁸⁹ Hóman (1916) 219–220.

⁶⁹⁰ Hóman (1916) 220: 1. jegyzet.

⁶⁹¹ A pénzlábcsoökkentést célszerűségi szempontokkal magyarázta: 1) A királyság területén élő lakosság András idején hozzácsokott a csonkítással könnyűvé tett pénzhez (H9 = CNH 12–14), amelyhez gazdasági okból Béla királyként, pénzrontás nélkül csatlakozhatott, 2) mert talán ezüsthány is fellépett, hiszen országos mértékben sokkal több pénzt kellett veretnie, mint az ország egyharmadát kitevő dukátusban: Hóman (1916) 223.

⁶⁹² Hóman (1916) 220–221.

⁶⁹³ Hóman (1916) 210–211, 218–224.

tekintette, joggal vélte állítani, hogy eredményei „teljes mértékben igazolják a krónikának I. Béla pénzveréséről szóló sorait.”⁶⁹⁴

Véleményét többen jelenleg is osztják,⁶⁹⁵ Györffy György viszont a Vazul-ág mellett állást foglalt krónikáiról elfoglaltságára hivatkozott, amikor az adatokat elemezvén arra a megállapításra jutott, hogy „a krónikás... az 1063–1095 közötti időszak pénzügyi újításait mind I. Béla javára írta.”⁶⁹⁶ Véleménye szerint ugyanis a korszakra vonatkozó egyéb források cáfolják a krónika Béla személyéhez kötött állításait: „I. Béla herceg korában tényleg elkezdte a nagyobb és nehezebb súlyú obulusok, féldénárok verését, de koronázása után 25%-kal könnyebb obulusokra tért át, amivel minden elődjének alatta maradt, s ezen nem segített sokat, hogy pénzeinek ezüstfinomsága 1–2%-kal emelkedett. Salamon volt az első, aki nyugati mintára bevezette a kétévenkénti pénzújítást, és fokozatosan silány pénzt veretett. I. Géza — mint herceg — apja jó obulusának verését folytatta, királyként pedig apjénál 18%-kal nehezebb pénzt veretett. Ami a nagy dénárokat és az 1 bizánci arany = 40 dénár értékarányt illeti, nehéz súlyú dénárt először Szent László veretett, éspedig a krónikában említett 1 pensa = 40 dénár arányban... A szombatnapi vásárok bevezetése sem I. Béla, hanem I. Géza műve volt, s a kötött árszabás intézménye mint a vásári rendtartás velejárója valószínűleg ezzel volt kapcsolatos.”⁶⁹⁷

Később megismételte ezt a nézetét: „A krónika a rövid ideig uralkodott I. Bélának, a későbbi királyok ősenek olyan ténykedéseket tulajdonít, amelyeket fiai valósítottak meg: a szombat-napi vásárokat nézetem szerint nem I. Béla, hanem fia, I. Géza hívta életre 1074 és 1077 között, a bizantius-nak nevezett nehezebb súlyú dénárokat szintén nem I. Béla, hanem másik fia, I. (Szent) László verette az 1080-as évektől.”⁶⁹⁸ Ebben a bonyolult kérdésben nehéz az állásfoglalás. Saját méréseim alapján is megállapíthattam, hogy Béla dux H11 ép denárai (átls: 0.70 g) alig voltak nehezebbek I. András H8 (átls: 0.67 g) és H9 (átls: 0.68 g) ép denárainál, viszont királyként kibocsátott H12 denára (átls: 0.52 g) elődei és utódai érmeinek többségénél is könnyebbnek bizonyult. Helyesen mondták ki tehát a korábbi numizmatikus szerzők, hogy Bélának sem hercegi, sem királyi pénze nem felel meg a krónika állításának. A periodikus pénzújítás korabeli meglétének kérdésében pedig inkább tagadó álláspontra helyezkedvén, nem a Györffy György által idézett adatokat, hanem az általa is említett szerteágazó kapcsolatokat figyelembe véve magam is azt tartottam valószínűnek, „hogy e szöveg különböző korú információk szövedékeként állt össze, s a személyi vonatkozása egyelőre eldönthetetlen.”⁶⁹⁹

Végezetül megemlítem: mivel a hercegi veretek elterjedését magam is vizsgáltam, ennek szemléletes bemutatásához, valamint a királyi kibocsátások földrajzi eloszlásával való összehasonlításához I. Béla vereteinek elterjedését is térképre vetítettem, s a tanulságokat I. Géza veretei tárgyalását követően összegeztem.

II/7.3. Időrendi értékelés

I. Béla egyetlen denártípusa időrendi kérdést nem vet fel. A H12 veret rövid uralkodási idejéhez képest meglepő módon sok, 8 vegyes többérmés temetkezésnek képezte zárópénzét igen sajátos leletösszetételben. 2 esetben I. András H8, egyben pedig H9 denára kísért, egyébként pedig az említettek közül 1-1 temetkezést is beleértve, 7 alkalommal saját hercegi veretei voltak az állandó kísérői (82a. táblázat). A kincsleletek a H12 denár hosszabb idejű, szórványos lappangását bizonyítják egészen I. (Szent) László uralkodásának elejéig, s közöttük 2 kincs is csupán az ő hercegi és királyi vereteiből állott (83a. táblázat).

II/8. SALAMON (*1052; 1063 ŐSZE–1074 TAVASZA; †1087) H14–H17 TÍPUSÚ DENÁRA

II/8.1. Bevezetés

I. Béla halála után Salamon⁷⁰⁰ akadálytalanul térhetett haza. Béla fiai, Géza, László és Lampert Lengyelországba menekültek, majd fegyverrel tértek vissza, de háborúskodásra nem került sor, mert 1064 januárjában Salamon és Géza Győrben (GyMS) kibékült. Salamont húsvétkor újból meg is

⁶⁹⁴ Hóman (1916) 220.

⁶⁹⁵ Pl. Kristó (1985) 88; Makk (1994a) 90; Kristó – Makk (1995) 83–84.

⁶⁹⁶ Györffy (1984a) 870.

⁶⁹⁷ Györffy (1984a) 869–870.

⁶⁹⁸ Györffy (1993) 394.

⁶⁹⁹ Kovács (1996) 833; vö. IV/5. Függelék.

⁷⁰⁰ Nevéről ld. IV/1. Függelék.

koronázták, Géza pedig a dukátus ura lett. A fiatal király helyett felesége, Judit, III. Henrik császár (1039–1056) leánya irányította az ügyeket. A sikeres együttműködés éveit követően, idővel viszály támadt a király és a dux között, s ez 1074-ben nyílt összecsapássá fajult: először a király, majd Mogyoródnál (Pe) a dux győzött. Salamon menekülésre kényszerült, s híveivel Moson (GyMS) és Pozsony (SZLK) vidékére, ill. Pozsony várába szorult vissza. Sógora, IV. Henrik 1074-ben és 1079-ben egyaránt sikertelen kísérletet tett a hatalomba való visszahelyezésére. Végül is Pozsonyban húzódott meg 1081-ig, majd I. (Szent) Lászlóval kibékülve fogságából kijöhetett, de 1082-ben egy sikertelen merénylet miatt ismét szembekerült vele. 1083-ban kiszabadult, majd Regensburgba ment, később az országra törő moldovai besenyőkhöz csatlakozott, s vett részt harcaikban. 1087-ben valahol a Balkánon halt meg.⁷⁰¹

I. (Szent) István utódai között I. András veretett először uralkodása alatt több pénztípust, de két veretének helyes sorrendjét már a 18. században felismerték. Utána Salamon király volt az a következő uralkodó, aki ugyancsak több típussal jelentkezett, de ma még azt sem tudjuk biztosan megmondani, hogy hányat, ill. hogy mindet uralkodása alatt bocsátotta-e ki? A 18. század közepén még egyetlen veretét sem ismerték fel, jöllehet Johann Friedrich Joachim rajzával együtt közreadta egy H14 típusú denárát, amelynek köriratát azonban Felmer Márton elkész 1762. június 29-én hozzá írott levelében Ladislausnak olvasta, s ezért az érmét ő is és Johann Friedrich Joachim is I. (Szent) László veretének tekintette.⁷⁰² A levélíró beszámolt arról is, hogy kétségbe vonta barátja, Cornides Dániel feltevését, miszerint az I. (Szent) Lászlónak tulajdonított érmén a leányrabló kun kezéből megszabadított nőt ábrázolták, mert az véleménye szerint inkább Szűz Mária képe,⁷⁰³ s ezt fogadta el Fridwaldszki János is, valószínűleg egy H17 denár kapcsán.⁷⁰⁴ Mivel azonban a magyar gyűjteményekben, pl. a debreceni Kazay Sámuel-féle érmegyűjteményben jobban olvasható köriratú példányokat őriztek, 1781-ben Weszprémi István már rajzban is be tudta mutatni Salamon H17 és megemlíteni H14 jelzetű 1-1 denárát,⁷⁰⁵ 1795-ben pedig ismételtlen megmagyarázta azok előlapi érmeképét.⁷⁰⁶

⁷⁰¹ Györffy (1984a) 863–865, 871–888; Györffy (1984b) 893–898, 928–929; Makk (1994); Kristó – Makk (1995) 86–97.

⁷⁰² „Die Hauptseite dieser Münze stellt eine stehende Person vor, welche beide Hände empor hebt. Die Umschrift ist sehr verderbet, es scheint aber, daß dieselbe LADISLAUS heißen soll. Auf der Rückseite steht ein Kreuz in einem Zirkel, mit der Umschrift: PANNONENA, i. e. PANNONIA.”: Joachim (1764.1) 21.

⁷⁰³ „So unförmlich die Inschrift der Hauptseite ist, so gewiß muß dieselbe LADISLAUS REX gelesen werden. Eben diese Unförmlichkeit, nebst der Gestalt der Rückseite, und dem Worte PANNONIA, welches darauf zu lesen ist, nöthiget uns diese Münze dem heiligen Ladislaus, Könige in Ungarn beizulegen, so bald wir die Münzen des heiligen Stephanus, Samuel oder Aba und Andreas des Ersten damit vergleichen. Das die Figur mit den aufgehobenen Händen anzeigen soll, getraue ich mich nicht errathen. Mein Freund [azaz Cornides Dániel – K. L.] vermutet, es werde damit auf diejenige That des Königes Ladislaus gesehen,... daß dieser Held einem Cumaner ein junges Weibsbild entrissen habe... Bei alle dem fällt es mir schwer zu glauben, daß es einem ungarischen Könige in diesen Zeiten sollte haben einfallen können, dergleichen Unternehmung durch eine Münze verewigen zu lassen. Ehe würde ich auf den Einfall gerathen, daß ein Prinz, der den Namen eines Heiligen erworben, die Mutter Gottes auf Münzen habe vorstellen lassen.”: Joachim (1764.1) 21–22, IV. t. 1. A nézeteket szintén ismertette: Rupp (1841) 18–19.

⁷⁰⁴ Weszprémi István említette meg, hogy „eggy Könyvében hoz elő ugyan Salamon Magyar Királynak valamely Pénzét – i.) jegyzet: Jo. Fridwaldszki e Soc. J. in Regibus Hungariae Marianis. pag. 33. Wien. an. 1775. in 4. –, melyet ő egyszer futólag látott Cornides Dánielnél, hogy arra a Szűz Máriának Képe lett volna üttetve” Weszprémi (1795) 98–99. Fridwaldszki János a következőket írta: „Numi quoque loquuntur, non vulgari pietate animum suisse Salamonem Hungariae DOMINAM; videram quippe apud memoratum CL. Danielelem Cornides numum, cujus antica pars DEIPARAE Iconem refert manu ad bene precandum accomoda, qualem Graeci Imperatores suis saepe numis insculpi fecerant, cum epigraphe SALAMONI

REX. Posticae vero parti vocabulum PANNONIA terris distinctum lineolis incisum fuit.”: Fridwaldszki (1775) 33.

⁷⁰⁵ A debreceni Kazay Sámuel-féle gyűjtemény érméiből csemegézve említette, hogy „a kezemben van... Salamon király két ezüstdénárja, melyeknek az előlapján az első [(= 2. kép A) III. ábra] kinyújtott jobbával áldást adva, bal kezével kettős, ún. pátriárka kereszttel díszített kormánypalcát tartva [= H17], az utóbbi meg pikkelyes páncélba öltözve, két kezét az ég felé nyújtva, Istennek az országha való visszahozataláért hálát adva és a népre áldást kérve látható [= H14], bizony mindkettő SALOMONI REX körirattal ellátva; de megfigyelhető, hogy amannak a mezőnek a hátsó részére +PANONIA. emezére PANNONEIA, más darabokon pedig PANONNIA szót is bevészték. Ezt a hibás írást igaziban, már az írás változékonysága miatt is, egyedül a tudatlan vésnőknek lehet méltán betudni, akiknek más helyeken elkövetett csúnya tévedéseiről jól tudnak az éremgyűjtésben és a fölíratokban jártas szakértők.”: Weszprémi (1781) 488–489: a 474–475. oldalon kezdődő * jegyzetben, 496–497: (= 2. kép A) III. á.

⁷⁰⁶ Fridwaldszki Jánosnak a 704. jegyzetben közreadott véleményét követően így folytatta: „de ha igazságot akarunk szólni, minthogy éppen azon leírt ezüst pénz kezünknel is megvagyon, rajta ingyen sem a Sz. Szűznek, hanem magának Salamon királynak a Képe vagyon; mert a fején nem a Szenteknek szokott koszorúja, Meniscus, hanem Királyi Korona vagyon, mind mellye, mind a dereka vas pántzállal vagyon felövedve, körülötte pedig a Királynak neve világos betűkkel ím így olvastatik: SALAMONI REX. Azért pedig, hogy mind két kezét ki-terjesztvén felfelé tartja, Fridwaldszkinak állítását azonnal helyben hagynunk nem lehet; mert Salamon Királynak kezünk alatt lévő más hasonló pénzén is, a mellynek lerajzolt képét... nem régiben előadtuk [Weszprémi (1781) 496–497: (= 2. kép A) III. á. H17], a jobb kezét szintén úgy ki-terjesztve tartja ugyan, de a bal kezében egyes keresztes Királyi páltzát tart; és nyilván Salamon Király mind e két pénzt akkor veretethette, Istennek tartozó háládatosságának megbizonyítására, midőn Henrik Császár ötlet a Királyi Székbe újra viszont beültette volna.”: Weszprémi (1795) 99.

1801-ben Schönvisner István is még ezt a 2 típust ismerte,⁷⁰⁷ de a sorozat 1807-re már a legritkább Salamon-pénzzel (H16) is kibővült.⁷⁰⁸ Joseph Mader viszont még csak a H14 és H17 jelzetűekhez tett figyelemre méltó megjegyzéseket.⁷⁰⁹ Teljes biztonsággal Joseph Appel munkájában bukkantam a még hiányzó H15 típus említésére,⁷¹⁰ s nem véletlen, hogy Weszerle József 1838-ban félbeszakadt gyűjtésében már mind a négy (H14–H17) szerepelt.⁷¹¹ Annak nem bukkantam nyomára, miként alakult ki e négy veret megszokott (H14–H17) sorrendje, hiszen az az egyes szerzőknél megokolás nélkül más és más,⁷¹² csupán a 20. században újra formálódott H14–H15–H17–H16 sorrendről ismert, hogy Gohl Ödön és követői alább tárgyalta véleményét tükrözi.⁷¹³ Mindenesetre a megbízhatóan konzervatív Huszár Lajos a Réthy László megadta sorrend mellett maradt, tehát ezt követve, a király veretei a következők:⁷¹⁴

II/8.2. Salamon denártípusai Huszár Lajos érmekatalógusának sorrendjében

H14 denár (R22–24, CNH 19, U8): vonalkörös szegélyű előlapi érmeképén a király szemből néző, orans tartású térdalakját ábrázolták, galléros bő palástban, amelynek négyeszegetes vagy háromszög alakú nyaki kivágása van. A behúzott derekú palást a combokon V alakok 3–3 sorával redőzik. A király koronáját három háromágú oromdísz, kétoldalt pedig egy-egy gömbös végű halántékcücsű ékesíti.⁷¹⁵ Az érme körirata a fej és a bal kéz között kezdődően, a fej, a kezek és a törzs által tagolva S - ALOM - ONIRE - X, fordított állású S betűvel. Az alábbi helyek — a király arcának, derekának két oldala, továbbá nyaka, mellkasa, ill. derekának közepe, végezetül mindkét combja — valamelyikén, ezenfelül a páros helyek mindkettőjén, sőt a mellkason és a combokon, ill. a mellkason és a derék két oldalán együtt is, egyszerű pénzverőjegyek: 1–3 pont, ék, pontkör, dúc, kereszt. Az érme laposan vert, s általában a középről elcsúszott érmeképpű hátlapjára két vonalkör között +Pannonenia köriratot tervezhettek, amely azonban +APANNONENI alakúra sikerült, azaz a végső A betűje a szóelválasztó kereszt túoldalára került. A verető vésnökének hozzá nem értését azonban az is mutatja, hogy e körirat gyakran lapos és rosszul formált betűi fordítottak, azaz kívülről befelé irányítottak, vagyis a mester a veretőbe poncolta be a szöveget helyesen. A köriratban a P betű lehet szabályos vagy D, ritkábban R, sőt I alakú, míg az N betűk lehetnek oldalcserélt vagy helyes állásúak, de hiányozhat az átkötő vonalkájuk is. Mindemellett e körirat két fő változatban készült, a gyakoribb betűi jobbról balra, a ritkábbai balról jobbra futnak. Egy példányon +ADANNONEAI körirat van. A hátlap közepén feltűnően kis vonal-

⁷⁰⁷ Csak Johann Friedrich Joachim hibás meghatározását javította ki, de Weszprémi István publikációjáról nem tudott. Az érmék leírásában már magától értetődően királyalaknak értelmezte a felemelt karú alakot: Schönvisner (1801) 106–108, I. t. (= 3. kép): 20–21 (H17), 22–23 (H14).

⁷⁰⁸ Schönvisner (1807) I: 34–35, IV: 1. t. VI. 1 (H16), 2 (H17), 3–4 (H14).

⁷⁰⁹ Utalt arra, hogy a H17 példányai gyakran félbrakteáta jellegűek: „Auf dem R. ist die Aufschrift nicht *literis incis*, sondern diese Pfennige sind Halbbrakteaten, und auf der Rückseite einige Vertiefungen durch den zuerst aufgeprägten Stempel des A. entstanden.”: Mader (1810) 58. Az érméken ábrázolt alak korábbi magyarázatait maga is elvetette, s egyetértett Schönvisner István királyalakkénti értelmezésével. Az ábrázolás párhuzamaként I. Brétislov cseh herceg (1034–1055) denárát, a korona megfogalmazásához a korabeli császári denárokat hozta párhuzamul, de megemlítette a magyar szent korona pendiliumait is, amelyek még tisztábbak I. (Szent) László egyik denárán (= H24) láthatók: Mader (1810) 58–59.

⁷¹⁰ Appel (1822) 850. Mindössze egyetlen H17 típussal utalt a király vereteire: Lelewel (1835) III.: 59; Lelewel (1835a) XXIII. t: 2.

⁷¹¹ Weszerle (1873) V t: 1–24, 26–27 (H14), 25: korabeli hamisítvány?, VI. t: 1–21 (H17), 22–27 (H15), 28–30 (H16). Salamon négy érmetípusának ismeretében sem világos, hogy milyen érmeket látva írt „Salamon ötféle veretű” pénzéről egy Nyitra megyei kincsen: Luczenbacher (1839) 49; lehetséges, hogy a H17 különféle méretű példányait tekintette önálló típusoknak. Különösen nagyra értékelhető Rupp Jakab gyűjtése és az érmék részletes leírása: Rupp (1841) 18–25, II. t: 22–24 (H14),

25–26 (H15), 27–29 (H17), 30 (H16), X. t: 292–293: korabeli hamisítványok?; *Die Reichelsche* (1850) 347: Nr. 1643 (H14), 1644–1645 (H17), 1646 (H?): „gekröntes Brustbild mit Kreuz in der Rechten”: a felirat nélküli érmét a H17-hez való hasonlatossága miatt sorolta a szerző Salamon veretei közé, kijelentve, hogy ezzel indult Magyarországon az olvashatatlan köriratos érmék verése. Talán korabeli hamisítvány volt?; Végh (1867) 20–22; Réthy László csupán a típusokat közölte: Réthy (1899), 12–13: Nr. 19–22, I. t: 19–22.

⁷¹² H17–H14: Schönvisner (1801) I. t. (= 3. kép): 20–23; H16–H17–H14: Schönvisner (1807) I: 34–35, IV: 1. t. VI. 1–4; H14–H17–H15–H16: Weszerle (1873) V–VI. t; H14–H15–H17–H16: Rupp (1841) 18–25, II. t: 22–30; Végh (1867) 20–21; H14–H17: Réthy (1899) 12–13: Nr. 19–22, I. t: 19–22.

⁷¹³ Gohl (1908) 103; Hóman (1916) 206; Unger (1960) 5: Nr. 8–11.

⁷¹⁴ Salamon pénzverését korábban önálló tanulmányban tekintettem át, melynek szövegét a leletek katalógusa nélkül e munkámba bedolgoztam, vö. Kovács (1991); rövidített változata: Kovács (1993).

⁷¹⁵ I. (Szent) Istvánnak a palástra hímzett ábrázolásán, valamint Péter és Salamon ölompecsétjén „ugyancsak három lilium formájú oromdísszel ellátott korona van”, Péterén nem, Salamonén „jól kivehető az abroncsnak a homlok fölött ékbe futó vonala. Mindkettőn a járomcsont magasságáig érő, egyenes, karikában (gyöngyben) végződő halántékcücsű jelenti az eltérést I. (Szent) Istvánnak a paláston lévő koronájától. Ugyanez a koronaforma látható” Salamon H14, H15 és I. (Szent) László H23, H24 érméin is: Lovag (1990) 194. A magyar korona halántékcücsűre utalt az ábrázolás kapcsán már: Mader (1810) 59.

körben⁷¹⁶ kereszt, amelynek felső szára egyben a körirati szóelválasztó keresztcske szára is. A kereszt szárai között 1-1 ék. Az előlap minőségi veretű, míg a hátlap kevésbé plastikus, de az előlapi érmekép domborulatának brakteátságos reflexe ritkán jelentkezik rajta. A pénz átmérője 17.0–18.0 mm, egyesített átlagsúlya 0.68, kiverési súlya 0.71 g, átlagos finomsága 86.8% ezüsttartalom; a szakirodalmi s a saját méréseim adatai csaknem megegyezők.⁷¹⁷ Az általam tanulmányozott példányokat nem vágták körül (20. táblázat, 6. tábla 1–2⁷¹⁸)!

átm/mm	db	min/g	max/g	átls/g
17.0	11	0.46	0.82	0.68
17.5	25	0.57	0.78	0.68
18.0	6	0.58	0.78	0.69
össz	42	0.46	0.82	0.68

20. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép H14 típusú denárainak adatai. Jelmagyarázat az 1. táblázatnál

H14 denár előlapi vas felső verőtőve: említést érdemel, hogy a H14 típus előlapjának egy ismeretlen lelőhelyű, vas felső verőtőve került a múzeumba: henger alakú testének 2-2 ellentétes oldalán fogónyomok bizonyítják, hogy a vele való verést 2 verőmunkás végezte. Gedai István véleménye szerint a negatív érmeképet a verőtővön vésés és poncolás együttes alkalmazásával készítették el. H: 3.5, á: 2.2, bélyeg á: 1.57 cm.

MNM É, lt. sz.: B. 16./1981.1. (20. tábla 4).⁷¹⁹

H14a denárváltozat (-): a H14 típus ritkán olyan hátlapi körirattal is előfordul, amely az óramutató járásával ellentétesen futó, talpukkal kifelé fordított betűkből áll: +INENONNAPA. Az MNM É gyűjteményében 9 (ebből 7 ép, 2 sérült) példányra bukkantam, amelyek a H14-hez képest inkább a kisebb és a könnyebb darabok közé tartoztak: átmérőjük 17.0–17.5 mm között változott, átlagsúlyuk 0.64 g-nak mutatkozott (21. táblázat, 6. tábla 3⁷²⁰).

átm/mm	db	min/g	max/g	átls/g
17.0	4	0.62	0.66	0.64
17.5	3	0.56	0.77	0.65
össz	7	0.56	0.77	0.64

21. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép H14a típusú denárváltozatainak adatai. Jelmagyarázat az 1. táblázatnál

H14b denárváltozat (-): a H14 típus ritkán gyöngykörös szegéllyel is előfordul, meglepően kis fejű királyalakkal az előlapon, s nagy középső körrel a hátlapon, amelynek +VDANNONENI körirata mind a H14-ével egyező, kívülről befelé, mind az általános belülről kifelé irányított betűkkel egyaránt létezik. Talán említést érdemel, hogy minden példány sziglarendszere más, de a derék jobb oldala melletti keresztcske mindegyiken szerepel. Az érme átmérője a H14 17.0–18.0 mm-ével szemben csupán 15.5–17.0 mm. Önálló típusnak is lehetne tekinteni a H19–H20 páros ugyancsak a szegélykülönbségre épített elkülönítése alapján (22. táblázat, 6. tábla 4–7⁷²¹).

átm/mm	db	min/g	max/g	átls/g
15.5	1			0.57
16.0	1			0.65
16.5	3	0.40	0.62	0.50
17.0	1			0.65
össz	6	0.40	0.65	0.56

22. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép H14b típusú denárváltozatainak adatai. Jelmagyarázat az 1. táblázatnál

⁷¹⁶ Az MNM É gyűjteményében 5.0–6.0–7.0–8.0–9.0–11.0 mm átmérőjű hátlapi körrel bíró, azonos nagyságú példányok is előfordulnak.

⁷¹⁷

H14	db	átls/g	kivs/g
Hóman (1916) 208–209, 602.	42	0.6792	0.71
Jeszenszky (1941) 27: 1, 3. t.	49?	0.6925	0.73
összesen	91	0.69	0.72

Hóman Bálint 0.54–0.83 g szélső értékeket mért és 5 példány ezüstfinomsági vizsgálatát elvégezve 84–91% közötti értékeket, ill. 86.8% átlagot kapott: Hóman (1916) 208–209, 602, 642; vö. Gedai (1991a) 32. Az MNM É gyűjteményében

3 lényegesen eltérően formált utánverete (?) is megtalálható.

⁷¹⁸ A két érmekép bemutatja a csekély méretkülönbséget, a királyalak egyedi megformálását, s a hátlapi vonalkörök és a köriratok betűinek nagyságkülönbségét, valamint a körirat futását. Az érmék adatai: 1: B.8./1907.11 (11:5:9), 2: B.8./1907.11 (11:8:8).

⁷¹⁹ Gedai (1985–86) 48: Nr. 1.

⁷²⁰ MNM É lt. sz.: Weszerle 6/b (11:3:4).

⁷²¹ A 2 érme és 2 előlap fényképe érzékelteti az előlapok különbségeit mind a királyalak megformálásában, mind a körirat betűméreteiben. A köriratokban az M, N, R összekötő vonalai, ill. ferde szára hiányozhatnak, s az ily módon SALOII-

H14c obulus (CNH 19a): megjegyzendő, hogy Hóman Bálint az MNM É gyűjteményében bukkant rá a H14 félsúlyú változatára, amit CNH 19A típusú „féllobulusnak” (terminológiám szerint tehát félde-nárnak, vagyis obulusnak) nevezett el. A gyöngykörös peremű pénzecske a H14 utáizata, köriratainak betűi jelzésszerűek, s talán kívülről befelé irányítottak: az előlapon a H14-ével egyező tagolású +SA-LOMONIREX, a hátlapon +ADANNOENI. Átmérője 13 mm, átlagsúlya 0.36, kiverési súlya 0.38 g, finomsága 51% ezüsttartalmúnak mutatkozott (6. tábla 8).⁷²² Ezt a vitathatatlanul létező pénztípust később egyetlen érmehatározó sem szerepeltette, viszont a király pénzverésének történeti értékeléséből nem maradt ki.

H15 denár (R25–26, CNH 20, U9): a H14 denár valamivel kisebb változata. Vonalkörös szélű előlapján a király szemből néző, orans tartású térdalakja, galléros bő palástban, háromszög alakú kis nyakkivágással. A behúzott derekú palást a keskeny combokon V alakok 2-2 sorával redőzik. A király koronáját három háromágú oromdísz, kétoldalt pedig gömbös végű halántékcsonkók díszítik. Az érme körirata a fej és a bal kéz között kezdődően, a fej, a kezek és a törzs által tagolva S - ALOM - ONIRE - X. A király derekának közepén, továbbá feje és dereka két oldalán, valamint a két könyöke táján pénzverőjegyek: pont, kör, pontkör, kereszt, félhold, dúc, S alak, kettőspont, pont és ék, pont és dúc stb. a fej és a derék két oldalán, ill. a fej jobb oldalán és a jobb könyöktájon együttesen is. A középről általában elcsúszott érmeképző hátlapon két vonalkör között, önálló szóelválasztó keresztcskével +PANONIA-TERA körirat van, fordított állású N betűkkel, egy példányon pedig +PANONIAERA változattal. Az érmeképet 11.0–13.0 mm átmérőjű külső kör határolja, ennek belsejében, a H14-énél valamivel kisebb, 4.0–7.0 mm átmérőjű középső vonalkörben egyenlő szárú — ritkán ponttal hangsúlyozott közepű — kereszt, karjai között 1-1 ékkel. Az előlap minőségi veretű, míg a hátlap kevésbé plasztikus, s az előlapi domborulatok reflexének nyomai, sőt brakteátaszerű jellege egyaránt megfigyelhető. A pénz átmérője 14.0–16.5 mm, s a szakirodalomból egyesített átlagsúlya 0.49, kiverési súlya 0.51 g, átlagos finomsága 84.3% ezüsttartalom.⁷²³ Az általam tanulmányozott példányok átlagsúlya csupán 0.46 g-nak mutatkozott, jellehet közöttük körülírt denár nem fordult elő (23. táblázat, 6. tábla 9–14⁷²⁴).

átm/mm	db	min/g	max/g	átls/g
14.0	1			0.30
14.5	1			0.27
15.0	7	0.32	0.63	0.41
15.5	5	0.32	0.47	0.41
16.0	10	0.40	0.65	0.54
16.5	1			0.58
össz	25	0.27	0.65	0.46

23. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép H15 típusú denárainak adatai. Jelmagyarázat az 1. táblázatnál

H16 denár (R30, CNH 21, U11): előlapján külső durvább, belső finomabb gyöngykör között +REX-SALOMONI körirat, vastag szárú, igen vékony átkötésű betűkből kialakítva, amelyek között az S mindig fordított állású. A belső gyöngykörben szembe néző, a többi típuséhoz hasonló palást-nyakkivágásra utaló, vagy csupán két vonallal jelzett nyakú királyfej, a Salamon többi veretén láthatótól eltérően megformált, széles abroncsú, annak tagolt felületét függőleges csíkozással jelző, tompaszögben

OIIIEX alakú (4). A hátlapon a változó méretű vonalkörök között előfordul talppal befelé (5), de inkább kifelé (4) álló be-tűsor is. Az érmék adatai: 4: Weszerle 6/a (11:8:2), 5: 35./1875.138 (11:9:9), 6: N.II.58 (11:8:1), 7: Weszerle 6/g (11:13:6).

⁷²² 2 példány (1-1 az UNM É és a Zágrábi NM gyűjteményében) súlymérése és 1 példány ezüstfinomsági vizsgálatának eredménye nyomán: Hóman (1916) 208–209, 224, 602, 642. Az MNM É ép példányának átmérője 13 mm, súlya 0.32 g, lt. sz.: B 8./1907.11 (11:6:7). Van egy további, sérült példány is, egyező átmérővel, de csupán 0.25 g súllyal.

H15	db	átls/g	kivs/g
Hóman (1916) 208–209, 602.	35	0.4953	0.52
Jeszenszky (1941) 27: 1, 3. t.	40	0.4831	0.51
összesen	75	0.49	0.51

Hóman Bálint 0.31–0.65 g szélső értékeket mért és 3 példány ezüstfinomsági vizsgálatát elvégezve 80–88% közötti értékeket, ill. 84.3% átlagot kapott: Hóman (1916) 208–209, 224–225, 602, 642.

⁷²⁴ A 3 érmét, valamint 3 elő- és 1 hátlapot bemutató fényképek jól érzékeltetik a méretkülönbségeket, az előlapon a királyalak egyedi kialakítását, a köriratok jobb (9) és gyengébb (10–11, 13–14) kivételét. A hátlapon változó méretű vonalkörök között szép (12, 14) és nehezen olvasható (9–10) körirat. Az érmék adatai: 9: B.3./1910.3 (11:11:10), 10: B.8./1907.12 (11:13:3), 11: 75./1891.46 (11:11:2), 12: B.8./1907.12 (11:13:1), 13: B.32./1908.6 (11:11:8), 14: B.8./1907.12 (11:12:5).

megtörő emelkedésű pántkoronával. A korona két oldalát lezáró, pontokban végződő vonalka az oromdísz és a halántékcüsgő együttes jelzése, míg a harmadik oromdísz a korona csúcspontján elhelyezkedő pont helyettesíti. Az arc két oldalánál 1-1 ferde helyzetű, megnyúlt szárú kereszt; egy példányon e keresztnek alsó végénél 1-1 pont alakú pénzverőjegy. A középről általában elcsúszott érmekepű hátlapján két vonalkör között +PANONAI körirat, ritkán D alakú P betűvel; a külső kör átmérője 11.0 vagy 12.0 mm. A középső kis vonalkörben egyenlő szárú kereszt, szárai között 1-1 ékkel. A pénz átmérője 13.5–14.0 mm, hátlapi vonalköréi 11.0, ill. 5.0 mm, s a szakirodalomból egyesített átlagsúlya 0.58, kiverési súlya 0.61 g-nak mutatkozott, átlagos finomsága 88.3% ezüsttartalom.⁷²⁵ Az általam mért példányok átlagsúlya 0.59 g-nak bizonyult, körülnyírt darabot nem találtam (24. táblázat, 6. tábla 15, 7. tábla 17²⁶).

átm/mm	db	min/g	max/g	átls/g
13.5	3	0.48	0.64	0.56
14.0	3	0.56	0.68	0.62
össz	6	0.48	0.68	0.59

24. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép H16 típusú denárainak adatai. Jelmagyarázat az 1. táblázatnál

H17 denár (R27–29, CNH 22, U10): előlapján két finom gyöngykör között +REXSALOMONI körirat, nemegyszer betűhibával,⁷²⁷ gyakran magas, vastag szárú, szinte „olvadékosan” torz betűkből, ami a kikopott verető használatának következménye. A belső gyöngykörben a király mellképe: jobb karja orans tartású, melléhez emelt bal kezében hosszú nyelű keresztet tart úgy, hogy kézfejét a palástnak a karjára csavart, gazdagon redőződő anyaga rejtje. A kereszt szárai ugyancsak kiszélesedők, esetenként a nyélre erősítő, annál szélesebb köpűjét is ábrázolták.⁷²⁸ Az uralkodó ruházata a H14–H15 érmekepe palástjához közelít, fején ugyancsak az azokéhoz hasonló, vastagabb vonalakkal formált korona látható, szintén három háromágú oromdísszel és kétoldalt rövid halántékcüsgővel. A mellkas és a derék közepén, a bal váll és a kereszt külső oldala között, valamint a jobb könyökön, ill. alatt, végezettel a két váll fölött és a két vállon pénzverőjegyek, az alábbi helyeken együttesen is: a vállak felett, a kereszt két oldalán, a jobb kar felett és alatt, s a jobb kar és a kereszt külső oldalánál: 1–3 pont, kör, 1–2 pontkör; ék, kereszt, félhold, pontos végű félhold, dúc, E alak, ellipszis vagy négyzet alak, valamint e jelek kettős-hármas kombinációi. A köriratban is fellépnek pénzverőjegyek: a +REXS után egy fekvő T alak (25. táblázat, 7. tábla 2),⁷²⁹ a MONI után két nyújtott pont.⁷³⁰ A középről rendszerint elcsúszott érmekepű hátlapján az érme átmérőjénél mindig kisebb, 9–11 mm között változó nagyságú vonalkörben 3 vízszintes sorba tagolt felirat: +PA - NON - IA. Az O betű az érmekep középeré esik, s pontkör alakú. A feliratban a P betű néha D alakú, az N betűk gyakran fordított állásúak, néha függőleges átkötő vonalakkal vagy ezek teljes hiányával.⁷³¹ A felirat vastagabb és szinte pontokban végződő vékonyabb megformálású betűkkel is megfigyelhető. Az előlapi érmekep domborodásait mélyedésekkel kísérő hátlap gyakran brakteátaszerű, ez jelentkezhethet úgy, hogy a többé-kevésbé olvasható érmekepét

⁷²⁵

H16	db	átls/g	kivs/g
Hóman (1916) 208–209, 602.	8	0.5787	0.61
Jeszenszky (1941) 27: 1, 3. t.	9	0.5825	0.61
összesen	17	0.58	0.61

Hóman Bálint 0.4–0.7 g szélső értékeket mért és 3 példány ezüstfinomsági vizsgálatát elvégezve 87–90% közötti értékeket, ill. 88.3% átlagot kapott: Hóman (1916) 208–209, 225, 602, 642.

⁷²⁶ A 2 érmekep érzékelteti az előlapok, s rajtuk elsősorban a királyfej megjelenésének különbségeit, valamint a hátlapok eltérő nagyságú vonalköréit. Az érme adatai: 6. t: 15: Sz.I.34.1 (12:1:4), 7. t: 1: B.8./1907.13 (12:1:5).

⁷²⁷ A köriratban a SALOMONI szó S betűje az esetek többségében fordított állású, ritkán pedig fekvő helyzetű. Az M betű gyakran az N betűvel azonosan formált, s mindkét N előfordul fordított helyzetben is, a lehetséges variációk mindegyikében. 1-1 példányon megfigyelhető volt a +REXSALOMONI, ill. a RESALONONI változat is.

⁷²⁸ A jelvény meghatározásáról ellentmondó vélemények ismeretesek: Huszár (1979) 34: H17; kereszties jogar: Rupp (1841) 22; vagy koronás országalma: Réthy (1899), 13:

Nr. 22; Hóman (1918–21) 7–8. Különösen az utóbbi vélemény cáfolható, mert a ruha redőinek félreértésén alapult.

⁷²⁹ Megjegyzendő, hogy e veretek általános jellemzője a viszonylag nagy méret, ami egyébként csak a megfelelő átlaghoz hasonló súllyal párosult. Többségük a nagytapolcsány (SZLK)-alsóhelbényi kincs 186 H17 típusú veretéből való (24 db), ami feltűnő, s talán a kincs gyűjtésének szubjektív okával kapcsolatos pénzforgalmi jelenség tükröződése, hiszen a szomszédos nyitraudányi (SZLK) kincs 227 ilyen típusú veretéből 1 (bár eredetileg 3 db volt benne: Gohl /1908/ 33–34: Nr. 50, 77–78.), az apagyai (SzSzB) kincs 82 érméjéből 2, egy ismeretlen lelőhelyű (dunántúli?) kincs 218 veretéből 4 volt e fekvő T jeggyel is ellátott. A jegynek, mint a kettős szigla-rendszer megjelenési formájának létretealt: Jeszenszky (1929–30) 47: 9. jegyzet. Az ábrázolt, +IANONIA hátlapi feliratú érme MNM É lt. sz.: B.34./1903 (15:5:5).

⁷³⁰ Az e jeggyel ellátott 6 érméből 5 egy ismeretlen lelőhelyű (dunántúli?) kincsben látott napvilágot, a király 218 egyéb H17 típusú verete között; lásd a megelőző jegyzetet!

⁷³¹ További elő- és hátlapi köriratváltozatokat sorolt fel: Gohl (1908) 106–109.

kevesebb-több mélyedés tagolja, vagy pedig úgy, hogy a hátlapi érmekép csak nyomaiban sejthető. Az MNM É gyűjteményében általam átnézett 485 példány között mindössze 28 olyat találtam, amelynek hátlapja csaknem sértetlennek mutatkozott.

átm/mm	ép				A				B			
	db	min/g	max/g	átls/g	db	min/g	max/g	átls/g	db	min/g	max/g	átls/g
15.5					1			0.47				
16.0									1			0.55
16.5					2	0.49	0.52	0.50	3	0.42	0.60	0.52
17.0	7	0.56	0.72	0.63	14	0.48	0.74	0.58	2	0.42	0.47	0.44
17.5	8	0.51	0.74	0.63	2	0.52	0.70	0.61				
18.0	4	0.64	0.84	0.70								
18.5	1			0.74								
össz	20	0.51	0.84	0.64	19	0.47	0.74	0.57	6	0.42	0.60	0.50

25. táblázat: Az MNM É gyűjteménye H17 típusú ép és körülvágott, a köriratában fekvő T alakú pénzverőjegyes denárainak adatai. Jelmagyarázat az 1. táblázatnál

A H17 nagyságát illetően a korábbi szakirodalomban Gohl Ödön nyomán az a nézet vált általánossá, hogy ez a pénz három méretben ismeretes.⁷³² A nagysági változatokat Hóman Bálint is különböző méretű verőtövekkel készült, önálló kibocsátású érmetípusoknak tekintette.⁷³³ Kibocsátásuk okát Jeszenszky Géza a „királyi pénzhamisítás” gyakorlatában határozta meg,⁷³⁴ s ezt újabban Nagy Lóránt is megerősítette.⁷³⁵ Bár a későbbiekben a H17 ilyen további, 3 önálló típusra való tagolását a numizmatikusok nem fogadták el,⁷³⁶ az a gazdaságtörténetben fontos szerephez jutott.

Az elmélet szerint a CNH 22 (H17)-ből létrehozott új típusok közül a CNH 22 átmérője 17.0 mm, átlagsúlya 0.61 g, a CNH 22A-é 16.0 mm és 0.41 g, végezetül a CNH 22B-é pedig 15.0 mm és 0.38 g-nak mutatkozott.⁷³⁷ Az összevethetőség céljából, a szakirodalomban közölt mérési adatokból kiszámoltam a pénz egyesített átlagsúlyát is, ami 0.47 g-nak bizonyult, míg az átlagos ezüstfinomsága 84.8%-nak mutatkozott.⁷³⁸ Az MNM É gyűjteményének áttekintésekor azonban kiderült, hogy a fenti rendszer nem felelt meg a valóságnak, ugyanis az érmék nem különböztek el a jelzett mérethatárok szerint, hanem átmérőjük a 13.5–18.5 mm közötti tartományban váltakozott, ami a szinte észrevehetetlen nagyságkülönbségük miatt a súlycsonkítás lehetőségét még inkább aláhúzza. Fel kellett figyelmem arra is, hogy az érmék többsége nem volt ép, mert valamilyen mértékben körül volt nyírva. A mért 473 darab közül csupán 134 (28.33%) volt a sértetlen példány, annál gyakoribb volt a csonka, amelynek többnyire csupán bele-belevágtak a gyöngykörébe, vagy a körülnyírás a peremét szegélyező gyöngykörön belül maradt (289 db, azaz 61.10%), ritkábban pedig a szegélyt csaknem eltávolították úgy, hogy annak

⁷³² Gohl Ödön a 17, 16, és 15 mm átmérőjű példányokat választotta külön, bár 18, 17, 16, 15 és 14 mm átmérőjűeket is ismert: Gohl (1908) 102, 104, 106–109.

⁷³³ Hóman Bálint a 17–18, 16, 15–14 mm átmérőjű típusokkal számolt, s az utóbbiak összevonását azzal magyarázta, hogy „nem tekinthetők külön pénzláb alapján vert pénzeknek, s egyébként is a 14 mm-es példányok nagyon ritkák”: Hóman (1916) 225: 2. jegyzet.

⁷³⁴ Jeszenszky Géza úgy vélekedett, hogy Salamon zavaros uralkodása alatt a király „alattomban nyúzta népét és egy már ismert és a forgalom által befogadott pénznemet hígított fel ugyanazon formájú, de csekélyebb súlyú és értékű emissiókkal. Ez ha úgy volt, királyi pénzhamisítás és az alattvalók kifosztása volt, melyet bizonyára semmi törvényes rendelkezés nem szentesített. Sőt e célra éppen a közkézen forgó pénz típusát kellett megtartani, hogy a közönség a turpisságot ne egykönnyen vegye észre.”: Jeszenszky (1914) 65–66.

⁷³⁵ „Az érmekép kialakításánál... adódik egy hamisítási, pénzrontási mód, amire már pl. Salamon király pénzverdéje is rájött, amikor a MÉ. 10. számú [= H17] dénárt háromféle, csökkenő nagyságban és súlyban verette. Úgy is lehet nemesfémeket csalárdul megtakarítani, ha az érmekezt az eleve meghatározottnál kisebb átmérőjűre verik.”: Nagy (1979) 18.

⁷³⁶ Vö. Unger (1960) 5: Nr. 10. Bár Huszár Lajos megjegyezte, hogy a típus „kommt in drei Größen vor (17, 16 und

15 mm)”, további tagolást nem tartott szükségesnek: Huszár (1979) 34: Nr. 17.

⁷³⁷

H17 (CNH 22): 17 mm db átls/g kivs/g

Hóman (1916) 208–209, 602. 32 0.6087 0.64

Hóman Bálint 0.54–0.75 g szélső értékeket mért: Hóman (1916) 208–209, 602, 642.

H17 (CNH 22A), átm: 16 mm db átls/g kivs/g

Hóman (1916) 208–209, 602. 51 0.4115 0.46

H17 (CNH 22B), átm: 15 mm db átls/g kivs/g

Hóman (1916) 208–209, 602. 92 0.3782 0.40

⁷³⁸ A H17 egyesített adatai a CNH 22 (32), 22A (51) és a 22B (92) példányának a szakirodalomban közölt mérési eredményeinek összegzésével:

H17 (CNH 22, 22A, 22B együtt) db átls/g kivs/g

Hóman (1916) egyesített adatai 175 0.4301 0.45

Jeszenszky (1941) 27: 1, 3. t. 219 0.4964 0.52

összesen 394 0.47 0.49

Hóman Bálint 186 vegyes példány ezüstfinomsági adatát kapta meg az Állami Főfémjelző Hivataltól: Hóman (1916) 208–209, 602, 642. Jeszenszky Géza együtt mérve a CNH 22–22A–22B típusokat, 0.24–0.885 súlyhatárokat tapasztalt: Jeszenszky (1939–40) 32.

megmaradt belső széle az érmeközép kiemelkedő peremeként jelentkezett (50 db, azaz 10.57%, (vö. 26. táblázat, 7. tábla 2–10⁷³⁹).

átm/mm	ép				A				B			
	db	min/g	max/g	átls/g	db	min/g	max/g	átls/g	db	min/g	max/g	átls/g
13.5	1			0.30	3	0.31	0.33	0.32	1			0.39
14.0	2	0.25	0.30	0.27	14	0.25	0.43	0.31	2	0.26	0.32	0.29
14.5	5	0.26	0.40	0.31	33	0.23	0.45	0.33	2	0.31	0.36	0.33
15.0	16	0.29	0.45	0.35	53	0.25	0.52	0.37	9	0.34	0.52	0.41
15.5	3	0.41	0.66	0.52	46	0.30	0.56	0.40	14	0.33	0.57	0.43
16.0	6	0.41	0.97	0.55	63	0.30	0.64	0.44	11	0.32	0.67	0.45
16.5	18	0.37	0.57	0.50	35	0.30	0.66	0.49	9	0.37	0.60	0.47
17.0	52	0.44	0.89	0.59	38	0.42	0.74	0.57	2	0.42	0.47	0.44
17.5	24	0.46	0.84	0.64	4	0.52	0.70	0.60				
18.0	6	0.64	0.84	0.69								
18.5	1			0.74								
össz	134	0.25	0.97	0.54	289	0.23	0.74	0.43	50	0.26	0.67	0.43

26. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép és körülnyírt H17 típusú denárainak adatai. Jelmagyarázat az 1. táblázatnál

H17a denárváltozat (-): előfordul a H17 denár tükröképszerűen tévesen megjelenő hátlati érmeképpel is AP+ = NON = AI felirattal, részben fordított, ill. tükrözött állású betűkkel is (7. tábla 11).⁷⁴⁰

A H14–H17 denár együttes értékelése: Salamon érméinek külalakja első pillantásra elűt elődei vereteinek érmeképeitől, mivel néhány jellegzetességük kötődik ugyan azokhoz, több viszont elkülöníti őket tőlük. Csatlakozó vonásnak tekinthető az előlapi körirat szokásos, a király nevével kezdődő (H14, H15),⁷⁴¹ ill. azt a REX címmel megelőző (H16, H17)⁷⁴² változata, a hátlati érmekép hagyományos rajza (H14, H15, H16), valamint a hátlati körirat némely változata.⁷⁴³ Többségben vannak azonban az elkülönítő jellegzetességek! Salamon összes veretének előlapi érmeképe előzmény nélküli a 11. századi magyar pénzverésben,⁷⁴⁴ s közülük is csupán a H16 királyfeje — a két kísérő keresztcske nélkül — jelent még meg később, a tárgyalta korszakban I. (Szent) László H23, H24, Kálmán H31, II. István H44 és II. (Vak) Béla H49, H50, H51 veretein. Meglepő, hogy az előlapon a király neve⁷⁴⁵ — s csak kizárólag Salamon érméin — a szokásos nominativus helyett genitivusban jelentkezik: SALOMONI REX (H14, H15), ill. REX SALOMONI (H16, H17) alakban.⁷⁴⁶ A hátlati köriratok között egyedülálló a +PANONIA TERA változat (H15),⁷⁴⁷ de elűt a többi magyar érmétől a H14 +PANNONENIA alakja is, még inkább a +PANONIA szó három sorba tördelt elrendezése.⁷⁴⁸ Nem véletlen, hogy a 11. századi magyar pénzverésre jellemző folyamatosságba Salamon érméi egyáltalán nem illeszkednek be.⁷⁴⁹

⁷³⁹ A 3 érme, valamint 3 elő- és 3 hátlati fényképe jól érzékelteti a méretkülönbségeket, az ép és a kissé körülnyírt (3, 5) állapotot, az előlapi érmeképen a kisebb belső gyöngykör okozta „zsúfoltságot”, a királyalak egyedi megformálását, szebb (7), ill. kuszább vonalhálójú (4) kialakítását. A köriratok finom (7) vagy vaskosabb (5) betűkből állanak, jellegzetes a SALOMONI S és A betűje közötti fekvő T alakú szigla (2). Előfordul +REXALOMONI változat (6), a szókezdő S fekvő alakja (7), a SALOMONI után 2 pont (3) is. A kissé „beszívódott” felületű (3–4, 8) hátlapokon a legfeltűnőbb a vonalkör méreteingadozása (2, ill. 4), s a felirat ehhez alkalmazkodó nagysága. Előfordul +P (3, 8), ill. csaknem +D (9–10) alakú szókezdő, +ΠΑΙΟΙΙΑ (3) és +ΙΑΝΟΝΙΑ (2) változat, pontkörös O betű (10) is. Az érmék adatai: 2: B.34./1903 (15:5:5), 3: B.34./1903. (15:7:8), 4: B.32./1908.7 (15:6:3), 5: 80./1891.18 (12:9:1), 6: 57./1884.1 (16:8:1), 7: B.32./1908.7 (12:3:8), 8: 80./1891.32 (12:3:3), 9: B.15./1914.3 (15:1:10), 10: Sz.I.34.2 (15:11:1).

⁷⁴⁰ MNM É lt. sz.: B.32./1908.7 (15:12:3). Adatait — á: 16.5 mm, s: 0.56 g — nem vettem külön táblázatba.

⁷⁴¹ Vö. H1, H6, H11, H12, H19, H20.

⁷⁴² Vö. H7, H8, H9; valamint IV/1. Függelék.

⁷⁴³ H16: PANONAI, H17: PANONIA – vö. H18, H19, H20.

⁷⁴⁴ Mint fentebb utaltam rá, Schönvisner István már 1801-ben felismerte, hogy érméin királyalak látható, azaz Salamon magát ábrázoltatta rajtuk: *Schönvisner* (1801) 106–107; helyes-

lően: *Mader* (1810) 58–59. Az ábrázolás ebben a korban nem törekedett a király egyéni vonásainak visszaadására, hanem toposzként az ábrázolt személy rangját jelenítette meg: *Berg-haus* (1982).

⁷⁴⁵ A király neve a héber *Selomoh* 'békés, szelíd' latinos alakja: *Kálmán* (1967) 18; vö. *Galambos* (1942) 20. Árpád-kori, 1138-tól összegyűjtött, Salamin, Salomon, Salomo, Solomun, Solomon, Salomon változatainak előfordulása: *Fehértői* (1983) 296.

⁷⁴⁶ Vö. IV/1. Függelék.

⁷⁴⁷ Vö. IV/2. Függelék.

⁷⁴⁸ Bár a belgrádi (JUG) vár ásatásán 1973-ban előkerült Salamon ólombullájának hátlati körirata ugyanúgy négy sorba tördelt – DEI - GRACI(E) - VNGRO(R) - VM alakban: *Gaj-Popović* (1978) 163–167. — mint Péter király ólombullájáé – DI GRA - VNGA - RIORV - REX: *Huszár* (1947) 13–16. – nem valószínű, hogy e feliratok jellegét magyar gyakorlat határozta volna meg, hanem mindkettő német mintára, pl. II. Henrik király majd császár (1002–1014–1024) ötsoros feliratú ólombullájának mintájára mehet vissza: *Huszár* (1947) 15; *Kovács* (1991) 104: 130. jegyzet.

⁷⁴⁹ Már Joseph Mader arra utalt, hogy a királyábrázolások I. Břetislav cseh herceg (1034–1055) érméivel mutatnak kapcsolatot: *Mader* (1810) 58–59; vö. alább!

Hóman Bálint nyomán ma is érvényes az a felfogás, amely e különállást német hatással magyarázza, hiszen ő a koronás királyfejet és a térdalakat általános, ill. ritka német típusnak határozta meg.⁷⁵⁰ A H17 hátlapi érmeképét kölni mintából eredeztette, és II. Hanno kölni érsek (1056–1075) — aki Salamon sógorának és támogatójának, IV. Henrik német király és császárnak (1056–1084–1105) nevelője volt⁷⁵¹ — érméi hátlaprajzának átvételével magyarázta. A német hatást jogosan hangsúlyozta legutóbb Györffy György is, rámutatva, hogy az az új típusú érmekepek kiválasztásában is megmutatkozott, többek között a H17 kölni mintájú háromsoros feliratában.⁷⁵² E feltételezett kölni hatás azonban még további vizsgálatot igényel, ugyanis a H14 és H15 érmekepe (a király térdalakja átlósan kitölti az érme közepét, mindkét keze imádkozó, orans tartásban felemelt, vagyis semmiféle tárgyat nem fog, teste a köriratot négy szakaszra tagolja) gyakorlatilag ismeretlen a német pénzverésben. Ha hasonló helyzetben ábrázoltak uralkodót, akkor az jelvényeit (jogar, országalma, lándzsa) tartja.⁷⁵³ Ugyanez érvényes a H17 középső vonalkörébe komponált, felemelt jobb karú, baljában keresztet tartó király mellképére is. A német uralkodók veretein a fenség ilyen kompozícióban szintén a jelvényeit tartja, csak előkelők érméin bukkan fel hasonló alak: jobbájában karddal, s felemelt bal karral.⁷⁵⁴ Teljesen általános viszont a német pénzverésben a vonalkörbe komponált (nyakas) királyfej ábrázolása, de párhuzamként felhasználható mennyiségét lecsökkenthetjük, ha — egyezően a H16 érmeképével — a fej két oldalán jelzett 1-1 kis keresztet is figyelembe vesszük.⁷⁵⁵ Végezetül szinte még gyakoribbnak tűnik a verőhely megnevezésének nem köriratba foglalt, hanem több vízszintes sorba tördelt kivitele,⁷⁵⁶ ezért a kölni megfelelő kizárólagos említését csupán a II. Hanno kölni érsekkel (1056–1075) feltételezett kapcsolat motiválhatta.

Amint arról e szakasz bevezetőjében már volt szó, a király veretei 4 alaptípusának Réthy László által rögzített sorrendje (H14–H17) a szakirodalomban visszakerekeshető megokolás nélkül alakult ki. A későbbiekben igen erősen felmerült mind a változtatás, mind a bővítés igénye. Az 1908-ban előkerült nyitraludányi (SZLK) kincsleletet közreadó Gohl Ödön megfigyelve és önálló típusnak tekintve a H17 3 méretváltozatát,⁷⁵⁷ Salamon király 6 érmekibocsátásával számolt, és máig ható megjegyzést tett a H16 kronológiájával kapcsolatosan. Eszrevette ugyanis, hogy a kincs Péter és Salamon uralkodási ideje között veretett csaknem teljes érmesorozatából, amely 221 Salamon-érmét is tartalmazott, hiányzott a H16, s e tényből arra következtetett, „hogy ez az éremfajta Salamon uralkodásának későbbi éveiben veretett, és a Nyitra-ludányi lelet elásásakor még nem, vagy csak kevéssé volt forgalomban.” Az elásás okát és időpontját Salamon e vidéken vívott 1074. évi háborúskodásával kapcsolta össze, s végezetül azzal a feltevessel is megpróbálkozott, „hogy Salomonnak a C.N.H. 21. sz. pénzfaja [= H16], mely e dús leletben hiányzik, 1074 után veretett vagy került szélesebb körben forgalomba.”⁷⁵⁸

Hóman Bálint csatlakozott a fenti állásponthoz,⁷⁵⁹ s bár könyvének írásakor már két, egymásnak ellentmondó következtetés levonását is lehetővé tevő kincsleletről, azaz a nyitraludányi (SZLK) és

⁷⁵⁰ Hóman (1916) 194. A német érmék közül kiválogatott párhuzamait — Dbg. 831, 833–835, 846–848, 1099–1100. típusú III. Henrik császár (1039–1056) kori érmék — nem tartom szerencsésnek.

⁷⁵¹ Hóman (1916) 195. Utalásai II. Bolesław lengyel uralkodó (1058–1079) Salamonéhoz hasonló vereteire — Hóman (1916) 195: 3. jegyzet — tévesek, mert e veretek valójában IV. Bolesław (1146–1173) érméi: Gumowski (1960) 90, 4. t. 89. II. Hanno kölni (1056–1075) és Adalbert brémai érsek (1045–1072) vitte a szót abban a birodalmi gyűlésben, ahol 1063 nyarán elhatározták Salamon visszaültetését a magyar trónra: Györffy (1984a) 870.

⁷⁵² Györffy (1984a) 872–874. Korábban: Réthy – Probszt (1958) 8.

⁷⁵³ Vö. a lotharingiai Celles, Aachen és Duisburg III. Henrik (1039–1056) és IV. Henrik (1056–1105) verette néhány denára: Dbg. 185–186, 300, 325 (ez utóbbin a császár bal keze üres). Más kivétel, nem átlós, hanem gyöngykörbe komponált, de két karját áldóan felemelő alak látható I. Brétiszlav cseh herceg (1034–1055) C310 denárán: Cach (1970) 44. Ugyanez, a felemelt jobbájában lilomot, ill. keresztet jogart, baljában pedig keresztet országalmát tartó fél-, ill. térdalak látható Péter és Salamon olombullájának előlapján: Huszár (1947) 13; Gaj-Popović (1978) 163, 165.

⁷⁵⁴ Vö. II. Dietrich von Kathlenburg gróf (†1085) Dbg. 688–690, 1900–1902 gitteldei denárai. Sokkal jobb az egyezés I. Brétiszlav cseh herceg (1034–1055) denáraival: az egyiken a

gyöngykörbe komponált alak felemeli jobbját, s a bal oldala mellett kereszt látható, a másikon azzal a különbséggel, hogy ott a herceg a baljában zászlót tart: C305–306, ill. C307 típus: vö. Cach (1970) 43.

⁷⁵⁵ Vö. III. Henrik (1039–1056) Dbg. 1521 kölni, IV. Henrik (1056–1105) Dbg. 669 goslari, Dbg. 1831 deventeri, valamint II. Dietrich gróf (1085) Dbg. 1900 gitteldei denárai. Említést érdemel, hogy II. Vratislav cseh herceg (1061–1092) C337 olomouci denárán a középső körben ábrázolt (nem király) fejet két oldalt 1-1 kereszt kíséri, vö. Cach (1972) 19.

⁷⁵⁶ Más körirati részletek nélkül, csupán több sorba rendezett hátlap felirattal *Lotharingia*: Andernach, Bilsen, Dinant, Köln, Lüttich, Maastricht, Metz, Nivelles, Remagen, Toul, Verdun; *Friesland*: Thiel; *Szászország*: Bremen, Corvey, Dortmund, Halberstadt, Minden, Paderborn, Soest; *Frankföld*: Fritzlar, Schwabach, Speyer; *Svábföld*: Basel, Breisach, Strassburg s Zürich városok nagy számú veretén, vö. Dannenberg (1876–1905).

⁷⁵⁷ H17 = CNH 22 á: 17 mm, CNH 22a á: 16 mm, CNH 22b á: 14–15 mm; Gohl (1908) 102.

⁷⁵⁸ Gohl (1908) 103–104.

⁷⁵⁹ A H17 „éremfaj keretén belül több nagyságbeli változatot különböztethetünk meg, a melyek nem tekinthetők egyazon éremfaj bélyegváltozatainak, hanem különböző kibocsátású pénzeknek. A kisebb fajokon a csonkításnak semmi nyoma sem látszik. Ellenkezőleg úgy az elő- mint a hátlap rajza (keret, ábrák, betűk stb.) bizonyítja, hogy különböző nagyságú be-

nagytapolcsány (SZLK)-alsóhelbényi (nála nyitrakorosi) kincsről tudott, amelyek egyikében sem bukkant fel az érdeklődés középpontjába került H16. Mindezek ismeretében vélekedett úgy, hogy „Salamonnak a koronás főt ábrázoló (C.N.H. 21. sz.) érme egyik leletben sem fordul elő. Annak kora tehát biztosan nem határozható meg. A ludányi lelet, amelyben valamennyi érmefaja szerepel, arra mutat, hogy a legfiatalabb Salamon érmei közül, viszont a korosi ezzel ellentétben látszik állani. Tekintettel az érmefaj ritkaságára, nagyon valószínű Gohl feltevése, hogy az érem 1074 után veretett. Tudjuk, hogy Salamon, I. Géza és I. (Szent) László uralkodása alatt 1074–1080-ig még birtokában tartotta Északnyugat-Magyarország néhány vármegyéjét, így például Nyitra és Pozsony megyéket. Királyi címet viselt, s nyilván pénzt is veretett. A Géza király korából való nagy Nyitra megyei [azaz nagytapolcsány-alsóhelbényi – K.L.] leletben a C.N.H. 21. sz. [= H16] érmefaj még egy példányban sem szerepel, tehát verésének idejét nagy valószínűséggel Géza utolsó évére vagy I. (Szent) László korára tehetjük.”⁷⁶⁰ Hóman Bálint szerint tehát Salamon hat érméjének sorrendje a következő volt: H14,⁷⁶¹ H15 és a háromnak számított H17 (CNH 22, 22A, 22B), amelyekkel egy időben Géza dux a dukátusban a maga H18 denárát forgalmazta, majd I. Géza H19 veretével egy időben Salamon a H16 denárával jelentkezett.⁷⁶² Ezt a sorrendet a típusok átlagsúlyából és finomságából levont következtetésekkel is megerősíteni vélte, ugyanis számításai nyomán arra az eredményre jutott, hogy az első 5 érme értéke a súlyvesztésnek megfelelően fogyó színezüstérték miatt tendenciózusan, fokozatosan 25%-kal csökkent. Bár a sor végére került, s az I. Géza H19 veretével egyidejűnek tartott H16 súlynövekedést mutatott, magától értetődőnek vélte, hogy e két típust, mivel egy időben forogtak, azonos pénzláb szerint verték. Hóman Bálint úgy érvelt, hogy a H16-ot leszámítva, Salamon egymás után kibocsátott vereteinek ezüsttartalma fokozatosan csökkent, mert — feltételezése szerint, s elmélete itt bicsaklott meg! — a hagyományos pénzlábak alapján vert H14, H17, H16-ból 60-at, az I. Béla királyi pénzverését mintául vett H15, CNH 22A, CNH 22B-ből viszont 80-at számoltak egy pensára.⁷⁶³

Ugyancsak a különféle érmék súlycsökkentési folyamatát tekintette korjelzőnek Jeszenszky Géza is, aki szemmel láthatólag elfogadta a H14–H17 sorrendet, azzal a lényeges különbséggel, hogy ő Salamon pénzverését apja, I. András halálától kezdődően számította, azaz kezdetben I. Béla H12 denárával párhuzamosan.⁷⁶⁴ Később Unger Emil a Hóman Bálint-féle H14, H15, H17, H16 típusrendet vette át,⁷⁶⁵ Huszár Lajos viszont nem fogadva azt el, a CNH sorrendjét követte.⁷⁶⁶ Kristó Gyula is megemlíti Salamon 1074 utáni pénzverését,⁷⁶⁷ és e véleményét Makk Ferencsel együtt bizonyára a legutóbbi időkig fenn is tartotta.⁷⁶⁸

lyegzőkkel vert, különböző kibocsátási pénzekkel állunk szemben. A C. N. H. 22. sz. fazon [= H17] belül három alfajt (nevezük C. N. H. 22, 22A és 22B.-nek) különböztethetünk meg.”: *Hóman* (1916) 198, 225.

⁷⁶⁰ *Hóman* (1916) 205–206. A nyitraludányi (SZLK) nem zárt, 244 megmaradt érméjű kincs összetétele: Péter H6 (3), Aba Sámuel H7 (1), I. András H8 (5), H9 (14), Béla dux H11 (1), Salamon H14 (2), H15 (10), H17 (227) denára. Az 1913-ban előkerült nagytapolcsány (SZLK)-alsóhelbényi ugyancsak nem zárt, 1857 ismert érméjű kincs összetétele: I. (Szent) István H1 (2), Béla dux H11 (18), I. Béla H12 (1), Salamon H17 (191), Géza dux H18 (1569), I. Géza H19 (29), H20 (2) denára és 45 meghatározatlanul elveszett denár; vö. *Kovács* (1991) 89–90. A két kincs összetétele, pontosabban a belőle hiányzó H16 típus hiányának jelentősége az adott kérdésben azért ellentmondásos, mert amennyiben a nyitraludányi elégséges alapot szolgáltatna a H16 I. Géza kori voltahoz, annyiban a nagytapolcsányi már az I. László kori keltezését bizonyítaná. Ilyen ötletnek azonban még kevésbé van bizonyítéka! Egyébként a legújabb vélemények szerint Salamon nem megyéket, hanem csupán Pozsony környékét, ill. várát — *Györffy* (1984a) 885–886; *Györffy* (1984b) 896–897 — vagy legfeljebb „egy keskeny területsávot — Moson és Pozsony várakkal a középpontban” tartott meg hatalmában: *Kristó* – *Makk* (1995) 94.

⁷⁶¹ A rosszezüstből félsúlyban veretett H14c (CNH 19A)-t csupán kísérletnek nevezte, s nem vette be e sorba: *Hóman* (1916) 194, 208–209, 224.

⁷⁶² *Hóman* (1916) 206.

⁷⁶³ *Hóman* (1916) 210–211, 226–227.

⁷⁶⁴ „Szinte természetes, hogy atyja halála után Salamon, vagy inkább német gyámjai, tekintettel a körülményekre és politikai helyzetére, kénytelenek voltak a pénzlábat erősen csökkenteni. Első kibocsátása a [H14] 0.6925 g-os átlagsúlyával még atyja nyomdokain jár, de fokozatosan leszáll és utolsó, legelterjedtebb pénzének, a [H17] 219 lemért darabjának átlagsúlya már csak 0.4964 g. Béla, kinek országrésze a legszorosabb gazdasági kapcsolatban állott az anyaországgal, területén fenntartotta Endre haláláig annak nehéz pénzlábat. Mikor trónra került és a királyságban Salamon könnyebb pénzláb szerint kezdett pénzt verni, nagy károsodás nélkül Béla se tarthatta fenn I. András nehezebb pénzlábat és királyi címmel kisebb értékű pénzt bocsátott ki. Ez a [H12]... 0.5120 g-os denár, értékre megfelel Salamon [H15, H16, H17] számú pénzei átlagának = 0.5206 g-nak.”: *Jeszenszky* (1941) 25. A fenti szövegben szereplő átlagsúlyok eltérnek a Hóman Bálint által meghatározottaktól.

⁷⁶⁵ A CNH 19A és CNH 22A-B változatokról nem vett tudomást, s az ő U8–11. típusa a CNH 19, 20, 22, 21 típusokkal egyezett: *Unger* (1960) 5: Nr. 8–11.

⁷⁶⁶ *Huszár* (1979) 34.

⁷⁶⁷ A vonatkozó jegyzetéből kiderül, hogy megállapítását a Gohl Ödön – Hóman Bálint-féle elmélet alapján tette: *Kristó* (1974) 89, 93, 93: 30. jegyzet.

⁷⁶⁸ Salamon „a mogyoródi csata után... az ország nyugati határvidékén... egy keskeny területsávot — Mosony és Pozsony várakkal a középpontban — hosszú évekig a hatalmában tartott. Királyként viselkedett, gyakorolta uralkodói jogait, saját hadserege volt, még pénzt is veretett.”: *Kristó* – *Makk* (1995) 94.

Györffy György is hasonló véleményt képviselt. Kifejtette, hogy a fiatal Salamon helyett felesége, Judit irányította az országot. Általános vélemény szerint a király új típusú érméit német előképeket átvéve, minden bizonnyal német mesterek keze munkájával, az ő intézkedésére bocsátották ki, s német mintára vezette be pénzügyi reformját.⁷⁶⁹ az időszakonkénti pénzűjtás rendszerét is. Mivel Györffy György a király 7 érmetípusával számolt — vagyis önállónak tekintette a H14c (CNH 19a) obulust is — ezek számából arra következtetett, hogy Salamon kétévenként bocsátott ki új pénzt.⁷⁷⁰ Az általa közölt átlagsúlyok sorozatából kitűnt, hogy Hóman Bálint rendszerét vette át úgy, hogy a bizonytalan helyzetű H16 és H14c (= CNH 19a) típusokat a sorozat végére tette. Arra azonban nem utalt, hogy Salamon ezen utolsó 2 érméjének bármelyikét is már I. Géza vagy I. (Szent) László uralkodása idején bocsátotta volna ki.⁷⁷¹ Végezetül megemlítendő, hogy Salamon pozsonyi pénzverésének gondolata napjainkig fennmaradt.⁷⁷²

Az időrendi értékelés előtt még ki kell térnem Salamon életének 1074-ben és az azt követő években történt eseményeire. A fiatal király gyanakvó szembenállása felnőtt, tapasztalt unokabátyjaival ez idő tájt már nyílt ellenségeskedéssé fajult, s 1074 februárjában a király Markward karantán órgróf csapataival megerősített serege „átkelt a Tiszán, s a kemeji részekben, a mai Nagykunság vidékén” összecsapott Géza herceg felényi seregével és győzelmet aratott. Géza Vác felé menekült, s ott erői maradványait sikerült egyesítenie László herceg hadaival és sógoruk, I. Ottó morva herceg (1061–1087) segédcsapataival. A mogyoródi (Pe) csatában melléjük pártolt a szerencse, ezért Salamon menekülésre kényszerült. Útközben valószínűleg magához vette a székesfehérvári királyi kincstárát, majd az ország határvidékén, Moson és Pozsony környékére vette be magát. A nyár elején visszaverte Géza besenyő határőreinek támadását, családját Ausztriába küldte, s a császárhoz fordult segítségért. Ősszel IV. Henrik csak kisebb sereggel érkezett Pozsonyba, de a Vácig mégis eljutó közös hadjáratuk végül is kudarccal zárult, sőt Moson várába német őrség települt. Salamon a híveivel Pozsony várába zárkózott, amelyet körülvettek ugyan László csapatai, de ostromra nem került sor.⁷⁷³ A még 1074 nyarán trónra lépett I. Géza béketárgyalásokat szorgalmazott, amelyek 1075-ben megszakadtak, majd Pozsony 1076. évi ostroma után tovább folytatódtak. I. Géza 1077 tavaszán váratlanul elhunyt, de a királlyá választott I. (Szent) László tovább szorgalmazta az egyezkedést, bár közben még jobban elszigetelte Salamont: 1079 elején visszafoglalva a német kézen maradt Mosont. Miután pedig 1080-ban II. (Szép) Lipót osztrák herceg (1075–1095) elzárta a császárral való kapcsolat lehetőségét, az év közepén Salamon meghódolt, lemondott királyságáról és elhagyhatta Pozsonyt. Külön uralma ezzel véget ért,⁷⁷⁴ vagyis feltételezett pozsonyi pénzverésének, azaz a H16 ottani kibocsátásának lehetősége 1074 ősze és 1080 nyara között állhatott fenn.

⁷⁶⁹ A királyné ténylegesen közreműködött pénzverési ügyekben: Jehuda-Ha-Kohen mainzi rabbi (†1070) döntvénytárában szerepel egy ügy, amelyben egy magyarországi zsidó az 1060-as években, a magyar királynétól kapott engedélyt, hogy a maga részére, saját ezüstjéből 100 fontot denárá verethessen a pénzverőműhely főnöke felügyeletével: *Hóman* (1916) 411; Györffy (1984a) 872; vö. 1915. jegyzet.

⁷⁷⁰ Vö. IV/5. Függelék.

⁷⁷¹ A „... veretek súlya igen eltér egymástól, és csökkenő tendenciát mutat: 0.67, 0.49, 0.60, 0.41, 0.37 (0.57, 0.36) gramm. A veretek egymásutánja a leletegyüttesekből csak hozzávetőlegesen állapítható meg; a két utolsó veretből olyan kevés maradt fenn, hogy elhelyezésük bizonytalan.”: Györffy (1984a) 872–873. Az átlagsúlyok a *Hóman* (1916) 208–209. oldalán lévő táblázat adatai alapján kerekítettek, s a következő típusrendet adják: H14, H15, H17, CNH 22A, CNH 22B, H16, H14c (= CNH 19A).

⁷⁷² Jozef Hlinka könyvének összefoglalójában csupán úgy vélekedett, „daß der nächste ungarische Herrscher [I. (Szent) István után], der seine Münzen in Bratislava prägte, König Salomon (1053–1074), der sich hier lange Zeit aufhielt, gewesen sei.”: *Hlinka* (1982) 79. Nézetét a szlovák nyelvű alapszövegben fejtette ki: „O mincovaní v Bratislave doloženom hodnovernými dokladmi v období ďalších uhorských kráľov z rodu Arpádovcov je ťažko hovoriť. Výnimkou je azda kráľ Šalamún (1063–1074) a to vtedy, keď ako protikráľ Gejzu I. (1074–1077) a Ladislava

I. (1077–1095), mal ešte vo svojej držbe viac žup na území severozápadného Uhorska, ako napr. Bratislavsku župu, Nitriansku župu a i. Zdržiaval sa spravidla v Bratislave a v jej okolí a sú predpoklady, že tu razil svoje mince. Môžu to byť mince typu CNH 21 [= H16], prípadne aj niektoré iné razby.”: *Hlinka* (1982) 18. Ehhez megjegyzendő, hogy az ostromgyűrűvel a pozsonyi várba zárt Salamon már nem maradt a pozsonyi és nyitrai ispánság ura, s ha a H16 jelzetű denáráról feltételezték is, hogy a várban verette — maga is *Hóman* (1916) 206.-ot idézte —, további pozsonyi denáráról, különösen nem a legjobban elterjedt H17 típusról egyetlen szerzőnél sem esett szó. Ezért furcsa, hogy e szöveghez két helyen is nem egy-egy H16, hanem éppen egy H17 (= CNH 22) típusú denár képét mellékelte, vö. *Hlinka* (1982) 18 (az előlap 8–2 óra állásban), 99. A pozsonyi pénzverés lehetőségéről még: *Szőke – Vándor* (1987) 78; vö. *Kovács* (1991b).

⁷⁷³ Még az is felvetődött, hogy a korszak nagy érmeleletei — Nyitraudány (SZLK), Nagytapolcsány (SZLK)–Alsóhelbény — nem véletlenül éppen a Salamon király és Géza herceg területének határát jelentő Nyitra folyó mentén kerültek elő: *Jeszzenszky* (1914) 66.

⁷⁷⁴ Vö. Györffy (1984a) 881–886; Györffy (1984b) 896–897; *Képes* (1964) 116–132. fej. Részletesen tárgyalta Salamon és Géza viszonyát, majd a Lászlóval való kiegyezést 1081-re keltezte: *Makk* (1987) 42. Salamon életének utolsó szakaszáról: *Makk* (1992) 13–16.

II/8.3. Időrendi értékelés

A H16 keltezésének kérdését korábban tanulmányozva csupán e verettípus leletanyagát kívántam összegyűjteni, mert régészeti prekoncepcióm szerint feltételezett pozsonyi kibocsátását valamilyen mértékben tükröznie kellett volna az érmetípus példányai korabeli temetkezésekben való előfordulásának. Amikor azonban kiderült, hogy meglepő eredményre számíthatok, vizsgálatomat Salamon összes veretére kiterjesztettem. Akkori megállapításaimat⁷⁷⁵ a mostani, nagyobb anyaggyűjtésre támaszkodva nem látszik szükségesnek módosítanom.⁷⁷⁶ Itt említem meg, hogy a hercegi veretek elterjedésének felméréséhez összegyűjtöttem és térképre vetítettem Salamon érméinek földrajzi eloszlását is, s a tanulságokat I. Géza veretei tárgyalását követően összegeztem.

Salamon érméi meglepően kevésszer, mindössze hatszor szerepeltek vegyes többérmés sírokban és a halotti obulusadás e kis számából nem lehet határozottan az egyes típusok kibocsátási sorrendjére következtetni. Mechanikusan szemlélve az együttes előfordulásokat, a sort a H15-nek kellene kezdenie, hiszen 3 temetkezésben 1-1 H8, H11 és H14 érmét kísért, míg a H14 4 csontváz mellett 1-1 H11/12, H14/15, H15 és H17 típusú denár társaságában látott napvilágot, a H17 pedig mindössze egy, a H14-gyel közös mellékletű sírban maradt ránk (82a. táblázat). A H14–H15 elsőbbségére azonban esetleg még közvetett módon is következtethetünk.⁷⁷⁷ Valami hasonlóság a kincsleletekből is kiolvasható, hiszen az egyetlen H14 zárópénzű, de sajnos nem hiteles, ismeretlen lelőhelyű (Moson megyei) kincsben 6 példányához a H11 163 példánya tartozott, míg a H15 kincsbéli zárópénzként egyáltalán nem szerepelt. A H17 ilyen minőségét nehéz eldönteni: a hódmezővásárhelyi (Cso) kincsben a H14 vagy a H17, a nyitraudányi (SZLK) kincsben a H14, H15 vagy a H17 egyaránt lehetett az érmesorozat utolsaja. Eppen a többi, Salamon vereteit tartalmazó kincs összetétele tanúsítja, hogy az egyes típusok mennyisége nem függ következetesen a kibocsátásuk óta eltelt időtől és nem áll törvényszerű kapcsolatban sem a kibocsátójuk uralkodási éveinek vagy forgalmuk feltételezett hosszúságának nagyságával.⁷⁷⁸

Nem hagyható figyelmen kívül a kincsek érméinek darabszáma sem, jóllehet elrejtésük okát nem ismerjük, s nem szükséges mindegyiküket hasonló módon magyarázni. Például csábítónak látszott a nyitraudányi (SZLK) és a nagytopolcsányi (SZLK)-alsóhelbényi kincs elrejtését az említett I. Géza kori felvidéki harcokkal hozni kapcsolatba, azonban ez a földrajzi magyarázat nem illenék a hódmezővásárhelyi (Cso) és az apagyai (SzSzB) kincstre. Ugyanakkor, ha a véletlen következtében is, el nem hanyagolható különbség mutatkozik Salamon vereteinek — egyébként össze nem vethető — sír- és kincsleletbeli mennyiségében: a H17 túlsúlya⁷⁷⁹ megkérdőjelezhet minden olyan véleményt, amely csupán a király uralkodása második felében történt kibocsátását hirdette. Végeredményben tehát nincs kellő alapja annak, hogy eltérjünk a hagyományos, de egyben minden bizonyítást nélkülöző H14–H17 sorrendtől, annak hangsúlyozásával, hogy e bizonytalan sorrendben a H16 helye teljességgel ismeretlen.

⁷⁷⁵ Kovács (1991).

⁷⁷⁶ Salamonnak a rejtélyes H16 típusú, azaz csak királyfejes denárával kapcsolatban megtörtént az áttörés, amely e veretet a pénzmellékletadás szabályos, bár igen-igen ritka szereplőjévé változtatta. Már korábban is tudomásom volt arról, hogy az elek (Bé)-téglagyári köznapi temető 5. sírjában talált érme apró töredékét Huszár Lajos feltételeken a H16 típusba sorolta (magam ugyan a H17 jellegzetes szókezdő +P-jét véltem felismerni rajta), újabban azonban Buzás Gergely szívességéből egy hiteles példányról is hírt szereztem. A visegrádi (Pe)-várkert-dűlői köznapi temető 54./1972. sírjának egyetlen mellékleteként a csontváz jobb alkarja alatt egy átlukasztott H16 típusú denárra bukkantak, átmérője: 16.0 mm, súlya 0.15 g volt. Az érmét Buzás Gergely és Tóth Csaba szívességéből tanulmányozhattam, amit ezúton is megköszönök. Egyébként a hiteles sírleletként előkerülés ténye további következtetést egyelőre nem tesz lehetővé: sem meg nem erősíti, sem nem cáfolja a H16 kései, már I. Géza uralkodása idejére sejtett kibocsátásának feltételezését.

⁷⁷⁷ Nem lehetetlen, hogy a magyarhomorog (HB)-kónyadombi temetőben a H17 denárt tartalmazó temetkezések horizontálstratigráfiai helyzete megerősíti a H17 típus késői, Salamon veretsorában utolsónak számítható besorolását, de ez csak óvatos feltételezés lehet, mert a H17 denárból lényegesen több fordult itt elő, mint Salamon többi érméjéből: H14 (8), H15 (2), H17 (15). Hasonló megfigyelést már Török Gyula is tett a halimba (Ve)-cseresi temetőben a H14–H15, ill. a H17 tekintetében:

Török (1962) 99. Közvetett módon talán ugyanezt jelzi, hogy két teljesen feltárt köznapi temetőben a királynak csak e korainak sejtett veretei bukkantak fel: az ibrány (SzSzB)-esbóhalmi sírmezőben mindössze I. (Szent) István 1-1 sírbéli H1 és H? típusú denárát követően a H14/15, ill. a H15 1-1 csontváz mellett: Istvánovits (1996) 26., ill. az ipolykiskeszi (SZLK)-felsőkenderesek-dűlői temetőben az elődök ugyancsak hiányos — a H1: 3 és H11: 2 sírban való — jelenkezését követően a H14 2, a H15 pedig 1 temetkezésben, vö. 548. jegyzet (8. kép). Ezt úgy is lehetne értelmezni, hogy a halotti obulusadás szokásának félbeszakadása vagy e temetők felhagyása idején a H17 még nem volt forgalomban. Németh Péter úgy vélte, hogy Salamon és Géza herceg 1074. február 28-i kemeji csatáját követően mind a vereséget szenvedett herceg, mind az őt üldöző király serege Tokajnál kelt át a Tiszán, s e hadmenettel kapcsolatban rejtették el a tokaji (BAZ), valamint a csupán Salamon H17 (82) denárából álló (?) apagyai (SzSzB) kincset: Németh (1988) 28. Bizonyíték nélküli feltevéséből az a semmitmondó megállapítás következne, hogy a H17 1074 előtt került forgalomba.

⁷⁷⁸ Vö. nyitraudányi (SZLK), nagytopolcsányi (SZLK)-alsóhelbényi és az ismeretlen lelőhelyű (felvidéki) kincs: 83a–b. táblázat.

⁷⁷⁹ E sorok írásakor az anyaggyűjtésem állása szerint, a sírleletekben a H14 46, a H14/15 9, a H15 32, a H16 2?, a H17 122, s a H? 23 példánnyal van képviselve, míg a kincsleletekben a H14 32+, a H15 19+, a H17 790+ darabban szerepel, vö. 82a–b. és 83a–b. táblázat.

II/9.1. Bevezetés

Salamon trónra ültetése után IV. Henrik hazatért, I. Béla fiai, Géza/Magnus és öccsei, azaz László és Lambert⁷⁸⁰ viszont lengyel segédcsapatokkal jelentek meg az országban. Szerencsére azonban Derzs kalocsai érsek közbenjárása nyomán a háború elmaradt. 1064 januárjában a király és a hercegek megegyeztek, s Géza az ország dukátusi harmadrészének ura lett. Első feleségétől, Zsófia hercegnőtől legalább hat gyermeke született, közülük Kálmán és Álmos neve maradt ránk. Salamon király és a herceg eredményes együttműködése 1071-ig tartott, elhidegülésük pedig 1074-re a nyílt összecsapás mértékéig romlott. A küzdelemből végül Géza került ki győztesen, s 1074. nyarán királlyá koronázták.⁷⁸¹

Géza dux, méltóságának 10 esztendeje alatt egy érmetípust veretett, amelynek felismerése nem volt könnyű feladat. Első említése 1804-ben jelent meg: az évben ugyanis Winkler Mihály a pécsi székeskáptalan címzetes kanonokja a pesti egyetemnek ajándékozta érmegyűjteményét, s abban ismerte fel és határozta meg helyesen és forrásadatokkal alátámasztva a közreadó Stipsics Alajos Manó.⁷⁸² Weszerle József halála évében, 1838-ban félbeszakadt gyűjtésében már 5 példánya szerepelt,⁷⁸³ következő példányai egy ismeretlen lelőhelyű (Nyitra megyei) leletben láttak napvilágot, s a kíséretében felbukkant I. Béla és Salamon pénzek segítettek megerősíteni a már ismert azonosítást és korhatározást,⁷⁸⁴ amelyet Luczenbacher/Érdy János nagy apparátussal ismételt meg a következő eredménnyel: A felsorolt adatok alapján „világos, hogy pénzpéldányainkon íme körirat: DVX MAGNVS, az egykori hiteles kútfőkkel egyezően áll, és hogy e pénzeket I. Gyéza, más néven *Magnus*, vezérsege alatt, 1074 előtt vereté.”⁷⁸⁵ Megállapításai változatlanul kerültek át a későbbi szerzők munkáiba.⁷⁸⁶

II/9.2. Géza dux denára

H18 denár (R31–33, CNH 23, U12): előlapjának peremét szélesen, durván és erősen kidomborodóan tagolt, félholdsoros kör szegélyezi, s közte, valamint a belső kis hasonlóan félholdsoros kör között, önálló szókezdő keresztcskével Géza herceg keresztény Magnus nevére utaló +DVX MVONAS körirat olvasható.⁷⁸⁷ E köriratban a D helyett gyakran P, továbbá csaknem kivétel nélkül fordított S betű szerepel. A belső kis körben egyenlő szárú kereszt,⁷⁸⁸ karjai között különféle pénzverőjegyekkel, mint az 1–3 pont, ellipszis, kör, pontkör, ék, kereszt, félhold, félholdban pont stb., ill. együttesükkel úgy, hogy egy pénzen legfeljebb 3 jegy kombinációja mutatkozott. Ha valamelyikből kettőt alkalmaztak, akkor azokat szemközt helyezték el. Előfordul 4–3–2 egyforma jegy alkalmazása is, az utóbbiak 2–2 más, ill. 2 egyforma és 2 más jegy együttes szerepeltetésével. Pont és ék alakú pénzverőjegyek a köriratban is előfordulnak, a MVONAS szó O betűjében és az S után, valamint a DVX szó D-jében, a D után és az V-ban.⁷⁸⁹ A hátlaapon rendszerint elcsúszott érmekép: két vonalkör között +PANONAI körirattal, s abban rendszerint fordított N betűvel. A kis belső vonalkörben egyenlő szárú kereszt, karjai között 1-1 ékkel. Mindkét körirat betűinek szára vastag, jól kiemelkedő. Az érmék többségénél az előlapi peremnek megfelelően az érme hátlapján brakteátszerűen jelentkező homorú barázda fut körbe,⁷⁹⁰ de mélyedésként mutatkoznak rajta az előlap kidomborodó jelei és betűi is. Az érme több

⁷⁸⁰ Mindhárom herceg nevééről ld. IV/1. Függelék.

⁷⁸¹ Györffy (1984a) 871–883; Makk (1994c); Kristó–Makk (1995) 101.

⁷⁸² Felismerte, hogy a hátlapi +DANONAI körirat az I. Béla és Salamon veretein láthatónak felel meg, a +DVX MAGNVS pedig a százdi (BAZ) és a garamszentbenedeki (SZLK) apátság alapítólevelében foglaltak alapján Géza herceggel azonosítható. Ezt követően részletesen tárgyalta a 11. századi dukátus történetét is: Stipsics (1804) 21–28. Az adományról: Keresztényi (1959–60) 69, 73.

⁷⁸³ Weszerle (1873) VII. t. 1–4, 9.

⁷⁸⁴ Géza dux „néhány pénze, nem rég került Kiss Ferencz, ismeretes régiségbúváruink, sok tekintetben nevezetes régiséggyűjteményébe, s ezek között azon különböző három ép példány is, mely az ide kapcsolt réznyomatban látható, s mely, a mi figyelemre méltó, együtt találtatott I. Béla vezérsege s királysága alatt vert két példányával, és Salamon ötféle veretű

pénzével.”; Luczenbacher (1839) 49. A lelőhelyről: Rupp (1841) 27. vö. Réthy (1899), 13: Nr. 23, 2. t. 23.

⁷⁸⁵ Luczenbacher (1839) 52.

⁷⁸⁶ Rupp (1841) 26–27; Vég (1867) 22; Réthy (1899), 13: Nr. 23, 2. t. 23.

⁷⁸⁷ Géza Magnus keresztnevéről és Jeszenszky Gézának a Magnus Muonas-ra torzulására vonatkozó magyarázatkísérletéről ld. IV/1. Függelék.

⁷⁸⁸ Megemlítendő, hogy az előlapi keresztnek 5.0–6.0–7.0–8.5 mm hosszúságúak; nagyságuk meghatározta a belső kör átmérőjét, ez pedig a körirat betűinek méretét. Mindez, valamint a fogazott körök finomabb-vastagabb volta eredményezte a levegősebb, ill. zsúfoltabb érmeképek kialakulását. Ezt a jelenséget Jeszenszky Géza már felismerte: Jeszenszky (1939–40) 28.

⁷⁸⁹ Jeszenszky (1914) 60; Jeszenszky (1929–30) 47: 9. jegyzet; Jeszenszky (1939–40) 28.

⁷⁹⁰ Erre a jelenségre felfigyelt: Jeszenszky (1939–40) 33; vö. Vadász (1986) 6.

méretben készült, átmérője 17.0–19.0 mm, a legjellemzőbb — de „köztes” méretű példányai miatt nem ennyire élesen elhatárolódó — változatokkal a 19.0 mm (hátlapján 15.0 és 7.0 mm-es vonalkörökkel), 18.0 mm (hátlapján 10.0 és 5.0 mm-es vonalkörökkel), 17.5 mm (hátlapján 13 és 7 mm-es vonalkörökkel) és 17.0 mm (hátlapján 14.0 és 6.5–8.0 mm-es vonalkörökkel). A szakirodalmi adatokból egyesített átlagsúlya 0.68, kiverési súlya 0.72 g, átlagos finomsága 88.7% ezüsttartalom.⁷⁹¹ Saját adatgyűjtésem közben kiderült, hogy az érmék lényeges része körülnyírt úgy, hogy az olló mindvégig a széles tagolású perem sávjában maradt, de annak belső széléig körülvágott példányok is előfordultak. Méréseim alapján a korábbiaknál magasabb, 0.70 g átlagsúlyt kaptam, bizonyára azért, mert a fentiek szerint megkülönböztettem az ép, ill. a különböző mértékben körülnyírt denárokat (27. táblázat, 7. tábla 12–16, 8. tábla 1–3⁷⁹²).

átm/mm	ép				A				B			
	db	min/g	max/g	átls/g	db	min/g	max/g	átls/g	db	min/g	max/g	átls/g
16.0									3	0.46	0.56	0.49
16.5									4	0.43	0.66	0.57
17.0	1			0.62	12	0.49	0.72	0.61	2	0.48	0.51	0.49
17.5	13	0.53	0.87	0.68	24	0.51	0.81	0.62				
18.0	65	0.52	0.94	0.68	65	0.52	0.84	0.65				
18.5	63	0.55	0.86	0.68	45	0.48	0.85	0.69				
19.0	105	0.55	0.93	0.71	34	0.53	0.93	0.70				
19.5	50	0.55	0.94	0.73	4	0.62	0.73	0.70				
20.0	21	0.59	0.89	0.72								
össz	318	0.52	0.94	0.70	184	0.48	0.93	0.66	9	0.43	0.66	0.53

27. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép és körülnyírt H18 típusú denárainak adatai. Jelmagyarázat az 1. táblázatnál

H18a denárváltozat (-): a csak a szakirodalomból ismert példányt Gohl Ödön úgy adta közre, hogy az előlapi körirata szokatlan +PA+NOVNAS alakú. Véleményem szerint azonban, amennyiben nem egyedi hamisítvány volt, rendkívül hibás +DVXMVONAS körirata lehetett, amelyben a D íve kicsire sikerült, a V helyett A-t poncoltak, az pedig nem szokatlan, hogy az X a többi betűnél kisebb és álló helyzetű, végezetül a MVO helyett NOV poncolásakor csinált betűhiba, ill. betűcsere sem elképzelhetlen (8. tábla 4).⁷⁹³

H18b denárváltozat (-): a H18 önálló típusnak is besorolható változata: előlapján finomabb és sűrűbb félgöngy-körök között, balról jobbra futó, kívülről nézett, tükörképi állású +PVXMVONA körirat, amelyet az ötvös helyes állású betűknek az óramutató járásával ellenkező sorrendjében poncolt a verőtőbe. A középről elcsúszott hátlapi érmeképen rosszul felismerhető körirat +DA...AN részlete. A kettétört érme átmérője 19 mm, súlya 0.62 g (8. tábla 5).⁷⁹⁴

A H18 denár értékelése: Jeszenszky Géza számára adódott lehetőség, hogy a nagytapolcsány (SZLK)-alsóhelbényi lelet általa közölt részletének 75 példánya alapján a 19. századi kutatókat követve alkot-hasson először véleményt a H18 típusról. Vizsgálatai nyomán kiderült, hogy e veretek feltűnően egyöntetűek, mégis az „összbenyomás” alapján átlagsúlyban is elkülönülő 3 csoportot tudott felállíta-

791

H18	db	átls/g	kivs/g
Hóman (1916) 208–209, 603.	1557	0.693	0.73
Jeszenszky (1939–40) 37: 3.2. t.	1861	0.6778	0.71
összesen	3418	0.68	0.72

Hóman Bálint 0.56–0.884 g szélső értékeket mért és a H19-cel együtt mért 1537 példány ismeretlen számú darabjából meghatározott ezüstfinomsági adatát adta meg 80.0–92.2% értékek között, 85.0% átlaggal: Hóman (1916) 208–209, 603, 642. Jeszenszky Géza 10 példány összeolvasztása után végzett vizsgálattal 92.4% ezüstfinomsági értéket kapott: Jeszenszky (1939–40) 27. Saját átlagsúlyadatát megismételte: Jeszenszky (1941) 27: 1, 3. t. Az ezüstfinomsági értékek egyszerű átlaga: 88.7%.

⁷⁹² A 4 érmét, valamint 3 elő- és 1 hátlapot bemutató fényképanyag jól érzékelteti a méretkülönbségeket, a külső

gyöngykörök eltérő domborodását, az előlapi érmeképeknek a kisebb-nagyobb belső gyöngykörök miatt kialakult eltérő „zsúfoltságot”, a különböző körülnyírást (7. t: 14–15, 8. t: 2); a köriratban a PVX alakot (7. t: 12, 14 stb.). A hátlapok jól mutatják a fémanyag „beszívódását”, de a különböző méretű külső és belső körök meghatározta érmeképek is jól összehasonlíthatók. Az olvasható köriratok inkább +DANONAI formájúak. Az érmék adatai: 7. t: 12: B.15./1914.4 (16:14:6), 13: B.15./1914.4 (20:6:7), 14: B.15./1914.4 (16:14:5), 15: B.15./1914.4 (16:10:10), 16: N.II.89 (16:14:1), 8. t: 1: 91./1938.12 (18:2:4), 2:B.8./1921.1 (16:12:4), 3: B.15./1914.4 (17:10:4).

⁷⁹³ Jeszenszky Alajos preláthus hívta fel rá a figyelmet: Gohl (1914) 28; őrzési helye ismeretlen.

⁷⁹⁴ MNM É lt. sz.: 91./1938.10 (20:2:6).

ni,⁷⁹⁵ úgy találta, hogy a különbségek az *al marco* verés határértékein belül maradtak.⁷⁹⁶ Hóman Bálint saját vizsgálatai idején ugyanezen lelet teljes állományából már 1557 példány átlagsúlyával számolhatott,⁷⁹⁷ s kettejük munkája nyomán egyértelműen kiderült, hogy Géza dux apjának nem király korában kibocsátott könnyebb H12, hanem herceg korában vert, nehezebb pénzlábú H11 denárait tekintette saját pénze mintájának.⁷⁹⁸ Ez a megállapítás saját vizsgálatom eredményeivel is egybevág, hiszen a H11 ép példányainak általam mért átlagsúlya 0.70, a H12 denároké 0.52, a H18 típusúaké pedig ugyancsak 0.70 g nagyságúnak mutatkozott. A H18 denár földrajzi elterjedésének kérdésére alább, I. Géza vereteinek tárgyalása után tértem ki.

II/9.3. Időrendi értékelés

Géza duxnak a leletanyagban kimutatott egyetlen denártípusa időrendi kérdést nem vet fel. Meglepő módon hercegsége idejéből egyetlen olyan vegyes többbérme sírlelet sem ismeretes, amelynek zárópénze a H18 denár lett volna, s a mindössze 2 vegyes többbérme sír mellékletéből az egyikben király kori H19 típusú verete, a másikban pedig emellett még I. (Szent) László H21 típusú első kibocsátása volt a kísézője, jelezvén, hogy az 1070-es évek végén még bizonyára forgalomban volt (82a–b. táblázat). Záróérmeként a bizonytalan összetétele miatt szinte említésre sem érdemes ismeretlen lelőhelyű Nyitra megyei kincsben szerepelhetett, egyébként hosszú lappangása egészen Kálmán uralkodása elejéig kimutatható (83a–b. táblázat).

II/10. I. GÉZA (1074 NYARA–†1077. ÁPRILIS 24/25.) H19–H20 TÍPUSÚ DENÁRA

II/10.1. Bevezetés

A mogyoródi csata után Géza dux az ország ura lett és még 1074 közepe táján királlyá választották. Királyságát nem VII. (Szent) Gergely pápa (1073–1085), hanem VII. Mihály Parapinakész bizánci császár (1071–1078) ismerte el korona küldésével. Koronázására 1075 nyarán került sor, s ekkor köthette második házasságát, ezúttal Szünadéné bizánci hercegnővel. Apjához hasonlóan megosztotta hatalmát, s László öccsének adta a dux méltóságát.⁷⁹⁹ I. Géza jelentős gazdasági intézkedéseket hozott. 1077 elején békétárgyalást kezdett Salamonnal, de április végén elhunyt. Vácott helyezték örök nyugalomra.⁸⁰⁰

⁷⁹⁵ A nagytapolcsány (SZLK)-alsóhelbényi kincsleletben 64 H18 denár látott napvilágot, amelyekről az „összbenyomás” alapján a következőket állapította meg: „A Dux Magnusok nagyságra nézve oly csekély eltérést mutatnak, hogy ez alapon való csoportosításuk nem sikerült. 29 jegyváltozatban fordulnak elő és az egyjegyűek sem egyformák egymás között, hanem a kereszt nagysága, a fogazás finomsága, a betűk alakja és elrendezése tekintetében mutatnak fel, szóval nehezen kifejezhető subtilis különbségeket. Ezek alapján az egyjegyűek is három csoportba oszthatók: I. A betűk alakja és finom metszése Salamon pénzeire emlékeztet; a belső kereszt nagy, a fogazás és a belső kör finom, a betűk kicsinyek, száruk vége felé szélesedik. II. Durva fogazás, durva veret; a belső kereszt kisebb, a betűk szára hol szélesedő, hol egyenes. Az egész érme érdes fogású. III. Egészben simább veret. A fogazás nem éles, a belső kereszt kicsi; a betűk nagyok, szélesek, száruk majd szélesedő, majd egyenes. A pénzek valamivel kisebbek, fogásuk sima. Hogy ezen csoportok csupán más-más mester kezére avagy több verőhelyre vagy több emissióra mutatnak-e? az egyelőre annyival kevésbé dönthető el, mert... a súlyviszonyok se nyújtanak e tekintetben biztosabb támpontot.” *Jeszenszky* (1914) 53, 56: 1. jegyzet. Az említett súlyviszonyok: I. 24 db átl: 0.69312 g, II. 19 db átl: 0.70313 g, III. 21 db átl: 0.66245 g: *Jeszenszky* (1914) 61. Egy ismeretlen lelőhelyű felvidéki kincsben 334 H18 denár volt, s ezekre vonatkozólag némileg más megfogalmazásban hasonló megfigyelést tett: a H18 „veret teljesen Béla vezéri pénzeinek modorában van tartva. Három típusbeli változatot lehet megkülönböztetni: a) szélesperemű, durvaveretű, érdes fogású változat, a legnagyobbak, b) finomabb veret, kisebb betűi miatt

nem látszik oly tömötnnek, mint az előbbi, c) nagyobb, vastagabb betűk, fogása sima, a perem gerincének éle is sima. A hátapon a... homorú barázda vagy nyomai a legtöbb darabon láthatók.”: *Jeszenszky* (1939–40) 28. A két megfigyelés egybevágott a következő módon: I=b, II=a, III=c.

⁷⁹⁶ Véleménye szerint 1 márka 88.8%-os ezüsből 10 penst, azaz 400 obulust vertek, 360-at kibocsátottak, 40 pedig a kincstár haszná volt: *Jeszenszky* (1914) 61–63.

⁷⁹⁷ 1572 példány adatát vette fel, de megjegyezte, hogy „csak a nyitrai korosi lelet 1493+64 darabját vettem fel az átlaghoz”: *Hóman* (1916) 603, 603: 3. jegyzet. A Nyitrai korosi lelőhelynév valójában a nagytapolcsány (SZLK)-alsóhelbényi kincsre vonatkozott!

⁷⁹⁸ *Jeszenszky* (1914) 65; *Hóman* (1916) 227; *Györffy* (1984a) 887. *Jeszenszky* Géza az ismeretlen lelőhelyű felvidéki kincs 334 példányá átlagsúlyaként hibás eredményt adott meg: a 156 „közepes” veret összsúlyából emiatt ugyanis nem 0.5952, hanem 0.7097 g átlagsúly adódik. Ily módon a 3 változat egyesített átlagsúlya nem az általa közölt 0.6003, hanem (kerekítve): 0.67 g, vö. *Jeszenszky* (1939–40) 28: Nr. 5.

⁷⁹⁹ *Kristó* (1974) 89. *Györffy* György szerint, I. Géza a dukátus nyitrai részét nagyobbik öccsének, Lászlónak, a biharit pedig a fiatalabb Lambertnek engedte át: *Györffy* (1984a) 886. Mindenesetre valószínűleg sem László, sem Lambert dux nem rendelkezett Béla és Géza dux pénzverési jogával, mert mindeddig erre utaló kőiratú érme nem került elő, vö. *Kristó* (1974) 94.

⁸⁰⁰ *Györffy* (1984a) 887; *Makk* (1994c); *Kristó* – *Makk* (1995) 98–106.

I. Géza két, egymáshoz igen hasonló érmetípust veretett, amelyen az elvárható Magnus kereszt-neve helyett a pogány Geuca neve szerepel.⁸⁰¹ A király vereteinek felismerése nem ment könnyen. 1781-ben Weszprémi István a debreceni Kazay Sámuel-féle érmegyűjteményből egyebek között II. István H45 típusú denárát is ismertette, s CEHANVS•REX köriratát pedig Cothman báró és Czirbesz Jónás András iglói prédikátor véleményét követve Geysa királynak értelmezte. Bár e nevet I. Gézára vonatkozó forrásokkal magyarázta meg, a király sorszámát eldöntetlenül hagyta, mert nem tudta megoldani az elő- és hátlapi köriratból sejtett Géza-László társkirályok korhatározását.⁸⁰² Ugyanitt ábra nélkül egy további pénzt (H?) is közreadott a saját gyűjteményéből, amelyet azonban meg sem határozott.⁸⁰³ 1787-ben több sorszámozás nélküli Géza-veretet is közölt, de mindet tévesen.⁸⁰⁴ Ez a kérdés azonban nem hagyta nyugodni, s 1795-ben visszatért az egyik érmére, s részletesen bizonygatta, hogy a testvérpár: I. Géza és I. László közösen forgalomba hozott⁸⁰⁵ (emlék?)pénzről⁸⁰⁶ van szó. Schönvisner István 1801-ben már kétségbevitte Weszprémi István 1781. évi meghatározásait, s mindkét érmét II. Gézához kötötte.⁸⁰⁷ Érdekes, hogy I. Gézát illetően viszont maga is tévedett, hiszen éppen II. Géza (1141–1162) H55 típusú denárát és egy H152 jelzetű 12. századi anonim denárt kapcsolt — legalábbis formailag — I. Géza személyéhez.⁸⁰⁸ Gondolatmenetét Joseph Mader ismertette, s csupán az utolsó megjegyzésével nem értett egyet, ő II. Géza kibocsátói személye mellett szállt síkra.⁸⁰⁹ Ezt követően azonban a helyzet hamarosan megváltozott, mert megszorodtak a leletekből való, hitelesen meghatározható érmék: 1807 táján Sárospatak (BAZ)-Páterhomokán előkerült egy H19 denár, de még ez évben Schönvisner István nem ezt, hanem egy másik darabot közölhetett valamelyik meg nem nevezett gyűjteményéből.⁸¹⁰ Bár Joseph Appel Gézának még sem hercegi, sem királyi veretét nem ismerte, Weszerle József 1838-ban befejezett adatgyűjtésébe már 4 H19 jelzetű denár is bekerült,⁸¹¹

⁸⁰¹ Géza nevére ld. IV/1. Függelék.

⁸⁰² *Weszprémi* (1781) 487–491: a 475. oldalon kezdődő * jegyzetben, 497: (= 2. kép A) II. á. A teljes idézetet ld. 1133. jegyzet.

⁸⁰³ „Az én ezüst Géza-dénárom, amely a királyt pánccalba öltözve, állva s jobb kezében kardot tartva mutatja, Ciaianak is nevezi, ezzel a megfordított körirattal: XEPAIAIC.”: *Weszprémi* (1781) 490–491: a 475. oldalon kezdődő * jegyzetben. Az érme típusát nem sikerült azonosítanom.

⁸⁰⁴ *Weszprémi* (1787) 1014–1015, 1016–1019: (= 2. kép B) H. á: „Géza” (= III. Béla H69), I. á: „Géza-Lajossal” (= IV. László H371), Q. és R. á: „Iaiáz, talán Géza” (= H100, ill. H91 anonim denár).

⁸⁰⁵ Utalt *Weszprémi* (1787) 1018–1019: (= 2. kép B) I. ábrájára, amely valójában IV. László H371 típusú denára, s amelyen nem G és L (a megfjéts alapja!), hanem E (= Elisabeth) és L (= Ladislaus) betűk láthatók a két szembenéző koronás fej feletti ív sarkában, a hátapon pedig Krisztus trónoló alakja: Réthy (1899) 35: Nr. 319, XVI. t. 319; Huszár (1979) 69: Nr. 371. *Weszprémi* István elhibázott, de jó szemű magyarázata a következő volt: az idézett lap ábrái között (= 2. kép B) az I. á. denárán (= IV. László H371) az L betűvel jelzett királyt ugyanúgy ábrázolták, mint a K. á. denárán (= IV. László H363), amelynek személyét a Ladislaus Rex körirat alapján I. (Szent) Lászlóval kell azonosítani. Mindkét pénz hátlapján Szűz Mária képe van (a valóságban Jézus Krisztus), ami annak az emléke, hogy a testvérpár az Istenanya segítségét kérte az 1074. évi mogyoródi ütközet előtt, s a győzelem reményében a váci templom felépítésére tett fogadalmat (I. á. = H371), amire I. (Szent) László is visszaemlékezett (K. á. = H363): *Weszprémi* (1795) 96–102. Érdekes a felsorolt 2 hátlapi érmekép feletti további vita is. *Weszprémi* István e munkáját Göttingenben latinul is előadta, s ott Gatterer János királyi tanácsos, történelemprofesszor recenziaként úgy nyilatkozott, hogy az érmeképek nem Szűz Máriát, hanem magát I. (Szent) Istvánt ábrázolják, in: Göttingische Anzeigen von Gelehrten Sachen (1795?) 93. Stück (június 12): *Weszprémi* (1795) 116: *) jegyzet. *Weszprémi* István e felvetés válaszában is igen elmésen nyilatkozott: 1) I. Géza uralkodása idején I. István király még nem volt szent, hiszen szentté avatására csupán 1083-ban került sor, 2) Bonfini szerint I. (Szent) Istvánnak szakálla volt, ami a pénzen nem látszik, 3) a jó görög kapcsolatokat tartó I. Géza a bizánci pénzek ha-

tására szerepeltette veretén a Boldogasszony alakját: *Weszprémi* (1795) 116–118: *) jegyzet.

⁸⁰⁶ Mivel munkájának írásakor a szóban forgó I. Géza–I. (Szent) László (= IV. László H371) érmének csupán egyetlen példányát ismerte, s e ritkaságot összevetette IV. Béla (= III. Béla H72) „rézkrajcárjának” gyakoriságával, a maga lehetőségei között helyesen válaszolta meg a felvetődő kérdést, „ha vallyon azok [azaz a H371 – K. L.] egyszersmind folyó Pénzek voltak-e? vagy talán tsupán tsak emlékezetre verettenek?... azokról azért semmi bizonyost mondani nem tudunk.”: *Weszprémi* (1795) 108.

⁸⁰⁷ Hozzászámítva egy harmadik, itt nem említett H35 típusú Kálmán denárt is, amelynek köriratát *Weszprémi* István GAITIHAREX-nek olvasta: *Weszprémi* (1781) 486–487, 490–491, 496–497: a 475. oldalon kezdődő * jegyzetben., ld. Kálmán érméi bevezetőjében.

⁸⁰⁸ Az érmék az I. Géza vereteit tárgyaló fejezetbe kerültek, s így utalt ábrájukra is. Mégis igen szellemes magyarázata szerint, mivel hasonló jellegű érmék csak Kálmán uralkodásától kezdve léptek fel Magyarországon, ráadásul I. Géza nagyon rövid ideig uralkodott, s nem lehetetlen, hogy emiatt egyáltalán nem veretett pénzt, végezetül pedig a magyar pénzek verőhelye *villa Pannonia* az ő uralkodása alatt ellenfele Salamon uralmi területéhez tartozhatott, valószínűbbnek ítélte, hogy a szóban forgó denárok inkább mégis II. Géza kibocsátásai: Schönvisner (1801) 108–111, I. t. (= 3. kép): 24–25.

⁸⁰⁹ „Letzteres täucht mich nicht viel zu beweisen, indem die damalige Münzprozeß eben nicht sehr weitläufige Vorrichtungen brauchte, um nicht am nächsten, besten Orte eine neue Münze im Gang bringen zu können. Sonst bin ich aber ganz einverstanden, daß jene Obolen [azaz a H55 és H152 jelzetű denár – K. L.], nach ihren Fabriken, vom Ilten Geisa sein.”: Mader (1810) 59–60. Jellegzetes példája a jó eredményhez vezető téves bizonyításnak: Magyarországon nem működtek alkalmi, úti verőhelyek!

⁸¹⁰ +GEVSA•REX körirattal, s az előlapi kereszt ágai között 3 karika és 1 dúc szíglával Schönvisner (1807) I: 35, IV: 1. t. VII. 1. A sárospataki példány +GEVCA•REX köriratos volt, keresztjében 2 ék, karika, „korona” szíglával, vö. lelőhelyének és a Kiss-gyűjteménybe kerülésig tartó sorsának ismertetésével: Rupp (1841) 28, II. t. 35.

⁸¹¹ Weszerle (1873) 7. t. 5–8.

Rupp Jakab pedig 1841-ben meg is írta róluk, hogy „e pénzek, mivel felette nagy ritkaságúak, itt minden ekkorig ismeretes példányai vannak előadva és lerajzolva.”⁸¹² Ezzel a bemutatással a H19 denár véglegesen elfoglalta a helyét a magyar pénzverésben.⁸¹³

A H20 felfedezése Jeszenszky Géza érdeme: 1913-ban figyelt fel arra, hogy az előlapjukon a köriratot közrefogó két fogazásos körrel mintázott H19 jelzetű érmék között előfordulnak két vonalkörösök is,⁸¹⁴ s bár önálló típusként való kezelésüket Hóman Bálint elutasította,⁸¹⁵ megfigyelése később elfogadásra talált, ezért manapság is a király H19–H20 jelzetű denáraival számolhatunk.

II/10.2. I. Géza denárai Huszár Lajos érmekatalógusának sorrendjében

H19 denár (R34–35, CNH 24, U13): az érme előlapján két félholdsoros kör között +GEVCA•REX körirat, vastag szárú, kiemelkedő betűkből formálva, közöttük jellegzetesen kigyózó G betű alkalmazásával. A belső kis félholdsoros körben egyenlő szárú kereszt, ágai között változatos pénzverőjegyekkel: kör és ellipszis alakú pont, kör, pontkör, ék, dúc, félhold, kereszt egy érmén legfeljebb három féle jegy, amelyek közül ha kettő egyforma, az mindig egymással szemben látható. Pénzverőjegyek a köriratban is előfordulnak, a G és E, a C és A, az A és R között, valamint az X után: pont, ék, dúc alakban.⁸¹⁶ Az igyekezetten középre vert hátlati érmeképen két vonalkör között finomabb betűtípusú, leggyakrabban +ANONAI, ritkábban +PANONAI, ill. +DANONAI szövegű körirat.⁸¹⁷ A kicsi középső körben egyenlő szárú kereszt, karjai között 1-1 ékkel. A Géza dux H18 veretének stílusában készült, de finomabban kivitelezett érmék előlapi érmeképének kiemelkedései a gyenge veretű hátlaton mélyedéseként jelentkeznek, ezért azok többé-kevésbé brakteátaszerűek. Átmérője 17.0–18.5 mm között változott, a hátlaton 15.0, 14.0 és 13.0 mm átmérőjű külső, valamint 7.0, 6.0 és 5.0 mm belső átmérőjű vonalkörrel, a szakirodalomból egyesített átlagsúlya 0.53, kiverési súlya 0.55 g, átlagos finomsága 88.65% ezüsttartalom.⁸¹⁸ Saját vizsgálataim közben kiderült, hogy az MNM É példányainak többsége körülvágott, mert a széles félholdsoros szegély valósággal csábított erre a műveletre. A többséget e szegélyen belül maradvá nyírták körül, s csupán egy esetben távolította el azt az olló teljesen. Az általam nyert akár csak az ép, akár a körülnyírtakra is érvényes átlagsúly nagyjából egyezett a korábbi adattal (28. táblázat, 8. tábla 6–10⁸¹⁹).

átm/mm	ép				A				B	
	db	min/g	max/g	átls/g	db	min/g	max/g	átls/g	db	átls/g
15.0					1			0.32		
16.0					5	0.40	0.72	0.53	1	0.61
16.5					1			0.50		
17.0	14	0.40	0.67	0.51	10	0.44	0.67	0.55		
17.5	2	0.50	0.51	0.50	3	0.51	0.61	0.56		
18.0	1			0.59	1			0.65		
18.5	2	0.69	0.76	0.72						
össz	19	0.40	0.76	0.54	21	0.32	0.72	0.54	1	0.61

28. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép és körülvágott H19 típusú denárainak adatai. Jelmagyarázat az 1. táblázatnál

⁸¹² Rupp (1841) 28–29, II. t: 34–36, X. t: 294.

⁸¹³ Vég (1867) 22; Réthy (1899), 13: Nr. 24, 2. t: 24; Hóman (1916) 193–194, 205–206, 208–212, 227–228.

⁸¹⁴ Jeszenszky (1914) 53, 58–59: Nr. 42–43, 64; vö. 271. jegyzet.

⁸¹⁵ Vö. Hóman (1916) 228: 2. jegyzet.

⁸¹⁶ Vö. Jeszenszky (1914) 60; Jeszenszky (1939–40) 28.

⁸¹⁷ Huszár Lajos típusleírásában +PANONAI szerepel, de az MNM É gyűjteménye hozzáférhető 44 példány közül a többé-kevésbé olvashatóak a következőképpen csoportosultak: +ANONAI: 22, +PANONAI: 5, +AMONAI szerű, kétszer vert: 1, +DANONAI: 1 érmén.

⁸¹⁸

H19	db	átls/g	kivs/g
Hóman (1916) 208–209, 603.	33	0.6022	0.63
Jeszenszky (1941) 27: 1, 3. t.	172	0.5074	0.53
összesen	205	0.52	0.55

Hóman Bálint 0.397–0.75 g szélső értékeket mért és 1531 együtt vizsgált H18 és H19 érme 85.0% értékű átlagos ezüstfinomsági adatát kapta meg: Hóman (1916) 208–209, 603, 642. Jeszenszky Géza 6 példány összeolvasztása után végzett vizsgálattal 92.3% ezüstfinomsági értéket kapott: Jeszenszky (1939–40) 27. A táblázatba nem vettem fel egy korábbi 120 db-os adatfelvétel eredményét: 120 db, átl: 0.5235 g, +5%-kal: 0.55 g: vö. Jeszenszky (1939–40) 28–29. Az ezüstfinomsági adatok egyszerű átlaga: 88.65%.

⁸¹⁹ A 3 érmét és 2 hátlatot bemutató fényképek jól érzékeltek a méretkülönbségeket, valamint a finom körülnyírást. Az előlapi érmeképek „zsúfoltsága” a mérettől és a gyöngykörök nagyságától függ (6–8). A hátlapok felülete „beszívódott”, az eltérő nagyságú vonalkörök között a +PANONAI (6, 9), +DANONAI (7), +AMONAI (8), +ANONAI (10) többé-kevésbé felismerhető. Az érmék adatai: 8. t: 6: 104./1938.11 (21:5:8), 7: N.II.107 (21:3:7), 8: N.II.103 (21:6:2), 9: 104./1938.6 (21:2:7), 10: 104./1938.3 (21:2:2).

H20 denár (-): ez a típus csupán abban különbözik a H19-től, hogy két vonalkör között helyezkedik el az előlapi körirata: önálló kereszttecskével indított +GEVCA•REX. Közepén kis vonalkörben egyenlő szárú kereszt, karjai között pont, ék és félhold alakú, míg a köriratban a G és E, a C és A, az A és R között, valamint az X után kör és dúc alakú pénzverőjegyekkel.⁸²⁰ A középen tartani igyekezett hátlapi érmekepen két vonalkör között +ANONAI körirat, a belső vonalkörben egyenlő szárú kereszt, szárai között 1-1 ékkel. Az érmekepek jól kivertek, az előlap kiemelkedései a hátlapon jelentkeznének ugyan, de a hátlapi érmekep ennek ellenére jól felismerhető maradt. A pénz átmérője 17.0 és 18.0 mm között változik, hátlapján 15.0 mm átmérőjű külső, és 6.0, 7.0, 8.0 mm-es belső vonalkörökkel. A szakirodalomban különféle átlagsúlyai szerepeltek, a 0.67–0.72 g között.⁸²¹ Az általam vizsgált anyagban 4 ép és 1 kissé körülnyírt példánya fordult elő, valamint egy zavaros köriratú, feltehetőleg utánverete; az ép denárok átlagsúlya pedig 0.70 g-nak mutatkozott (29. táblázat, 8. tábla 11–12⁸²²).

átm/mm	ép				A	
	db	min/g	max/g	átls/g	db	átls/g
17.0	1			0.60	1	0.59
17.5	1			0.56		
18.0	3	0.69	0.88	0.78		
össz	5	0.56	0.88	0.70	1	0.59

29. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép és körülvágott H20 típusú denárainak adatai. Jelmagyarázat az 1. táblázatnál

A H19–H20 denár együttes értékelése: Jeszenszky Géza a nagytapolcsány (SZLK)-alsóhelbényi kincslelet töredékének közlésekor figyelt fel a H20 meglétére,⁸²³ s úgy vélekedett, hogy I. Géza más pénzláb szerint veretett pénzt egykori dukátusa és a Salamontól elnyert királyi terület rész számára.⁸²⁴ Hóman Bálint elutasította ezt a véleményt, mert szerinte a H20 csupán a H19 verőtövi, azaz bélyegváltozatának tekintendő, s a két érmetípus nem egyidejűleg, hanem egymást követőleg kerülhetett kibocsátásra.⁸²⁵ Egy ismeretlen lelőhelyű (felvidéki) leletben újabb 4 példány bukkant fel, s az akkor összegyűjtött 12 érme adatainak birtokában Jeszenszky Géza felújította álláspontját. Helyesbítette a két típus egyidejű kibocsátásáról vallott nézetét, viszont fenntartotta azt az állítását, hogy a H19 és H20 különbsége túlmegy a bélyegváltozat minőségén.⁸²⁶ Később a két típus egymásutániságának keltezésére is vállalkozott: nézete szerint, az ország pénzügyeinek rendezését óhajtó I. Géza, trónra kerülése után, talán 1075-ben a nehezebb dukátusi denárának (H18) mintájára verette első királyi pénzét (H20), majd ezt bevonva bocsátotta ki az alacsonyabb súlyú másodikat (H19).⁸²⁷ A legújabbban Györffy György e két veretípus létét tudomásul vette,⁸²⁸ sőt a király rövid uralkodásának gazdaságtörténeti jelentőségét erőteljesen kihangsúlyozva arra is rámutatott, hogy véleménye szerint a magyar krónikának az I. Béla uralkodásához kapcsolt, s fentebb már tárgyalt beszámolóját I. Géza működésére kell vonatkoztatni.

⁸²⁰ Vö. Jeszenszky (1914) 60; Jeszenszky (1939–40) 28.

⁸²¹

H20
Jeszenszky (1941) 27: 1–3. t. db 13 átls/g 0.6698 kivs/g 0.70
Az átlagsúly az érmék szaporodásával csökkent, vö. 0.7175 g/2 db: Jeszenszky (1914) 64; 0.6764 g/11 db: Jeszenszky (1939–40) 29; 0.6698 g/12 db: Jeszenszky (1941) 26, 27: 1–3. táblázat.

⁸²² A 2 érmét bemutató fényképek alapján némi méretkülönbség, a hátlapok „beszívódása” és a finom körülnyírás is felismerhető. Az érmék adatai: 8. t. 11: 91./1938.70 (21:1:6), 12: 104./1938.14 (21:5:3).

⁸²³ A kincs feldolgozása közben vette észre, hogy „a Geuca REXEK – az Árpádok kócsagai! — nem egyformák. A megvizsgált 7 darab közül 2 elütő a többitől, a különbség szembeötlő... Nagyobbak a többinél és ami ez időben, Salamon pénzeit kivéve példátlan nálunk: csak vonalkörök vannak rajta.”: Jeszenszky (1914) 53, 58–59: Nr. 42–43, 64.

⁸²⁴ Rámutatott, hogy egy időben a rex és dux könnyebb, ill. nehezebb érméket veretett, s amikor I. Béla, ill. I. Géza idején „az egész ország területe egy kéz, a király kezének uralma alatt egyesült, az ország egyik része számára, a hercegség területére, királyi címmel más, ott eddig is dívott súlyosabb pénz-

láb szerint verettek. Hogy miért dívott a ducatusban más pénzláb, azt nehéz megmondani. Talán a külkereskedelmi viszonyokban, a szomszédos országok pénzrendszeréhez való alkalmazkodásban kell keresnünk az okot.”: Jeszenszky (1914) 65.

⁸²⁵ „En e különbségnek nagyobb fontosságot nem tulajdonítok, mint egyéb bélyegváltozatoknak. Az meg éppenséggel elfogadhatatlan feltevés, hogy Géza király korában két pénzláb alapján verette volna pénzeit. Ha volna is súlyeltérés a két típus közt, amit vizsgálataim eddig éppen nem igazoltak, két egymást követő kibocsátásra kellene következtetnünk.”: Hóman (1916) 228: 2. jegyzet. Egyébként ő úgy gondolta, hogy I. Géza a duxi H18-nál valóban könnyebb érmét veretett a H19 alakjában, de ez súlyosabb volt apja királyi vereténél (H12), és valószínűleg I. András H8, ill. Salamon H17 (csak a CNH 22-t értve rajta), valamint talán a H16 veretének súlyában bocsátotta ki: Hóman (1916) 228.

⁸²⁶ Jeszenszky (1939–40) 28–29.

⁸²⁷ Jeszenszky (1941) 26.

⁸²⁸ Györffy György megemlítette a király két veretét, de a pénzrontás kényszerével magyarázva csupán egyetlen, 0.6 g súlyú denárát (azaz a H19-et) nevezte meg: Györffy (1984a) 687.

Eszerint az uralkodó gazdasági reformot vezetett be, amelyből témánkhoz az üzérkedő zsidók tevékenységét meggátoló szombatnapos vásározás előírása és a jó pénz verése említendő.⁸²⁹ Ezt a feltevést lényegében véve Makk Ferenc is elfogadta,⁸³⁰ jóllehet a Gézavására/Szombathely névcserére épített ötleten kívül semmiféle bizonyítéka nincs ugyanúgy, mint az események I. Béla személyére történt vonatkoztatásának. Saját vizsgálati anyagom alapján a „jó pénz” jelző mind Géza dux H18, mind pedig I. Géza elsőnek tekinthető, H20 típusú veretére ráillik, kérdéses csupán az maradt, hogy a kis példányszám következtében reális-e a H19 jelzetű denár önálló kibocsátásának megítélése?

II/10.3. Időrendi értékelés

I. Géza király általánosan elterjedt H19 és ritka H20 típusú denárának időrendje tisztázatlan. A király rövid uralkodásának idejét a H19 jelenléte mindössze egyetlen temetkezés zárópénzeként jelzi, ezenkívül további 3 csontváz mellett bukkant fel, kettőben I. (Szent) László első kibocsátású H21 denárától, a harmadikban emellett még saját H18 hercegi veretétől kísérve, s a H18 denárhoz hasonló forgalmi idejét tanúsítva (82a-b. táblázat). H20 típusú denárának elterjedése a nagytapolcsány (SZLK)-alsóhelbényi és ismeretlen lelőhelyű (felvidéki) kincsen kívül nem adatolt: sem a régészeti leletanyagban, sem a kincsleletekben nem voltak az elkülönítésére figyelemmel. Csak az említett kincsen szerepelt a király verete zárópénzként, de arra nincs bizonyíték, hogy e szerepet a H19 vagy a H20 játszotta-e. A mennyiségi különbség nem nyom sokat a latban, mert a H20 általában ritkábbnak tűnik a H19-nél! I. Géza H19 és H20 verete ezenkívül mindössze a nagy mennyiségű érmét tartalmazó, s I. (Szent) László uralkodási idejének nagy részét átívelő ismeretlen lelőhelyű felvidéki (SZLK) kincsen látott még napvilágot (83a-b. táblázat).

II/10.4. A hercegi veretek elterjedéséről

Mivel a 11. századi duxok közül László, Lambert és Álmos nem, hanem csak Béla és Géza veretett pénzt,⁸³¹ szükségesnek láttam hercegi vereteik lelőhelyeinek térképre vitelét elterjedésük lehetséges körvonalazása céljából. Ahhoz pedig, hogy az így nyert képet valóságghűen értékelhessem, összehasonlító anyagként ugyancsak térképre vetítettem a hercegek országlásával egy időben uralkodott királyok, I. András és Salamon érméinek, valamint a hercegek későbbi, királyi méltóságukban kibocsátott pénzeinek lelőhelyeit is. A válaszra váró kérdés az volt, hogy kimutatható-e a nevezett érmék lelőhelye alapján a királyi és hercegi veretek közös vagy elkülönült forgalma? A válaszadást megnehezíti, hogy a sírleletek a pénzforgalmat csak közvetve jelzik, hiszen közvetlenül csupán egy temetkezési szokás: a halotti obulusadás emlékei, a kincsleletek elrejtésének oka pedig többnyire ismeretlen, tehát nemigen lehet megindokolni sem felbukkanásukat, sem hiányukat egy bizonyos területen.

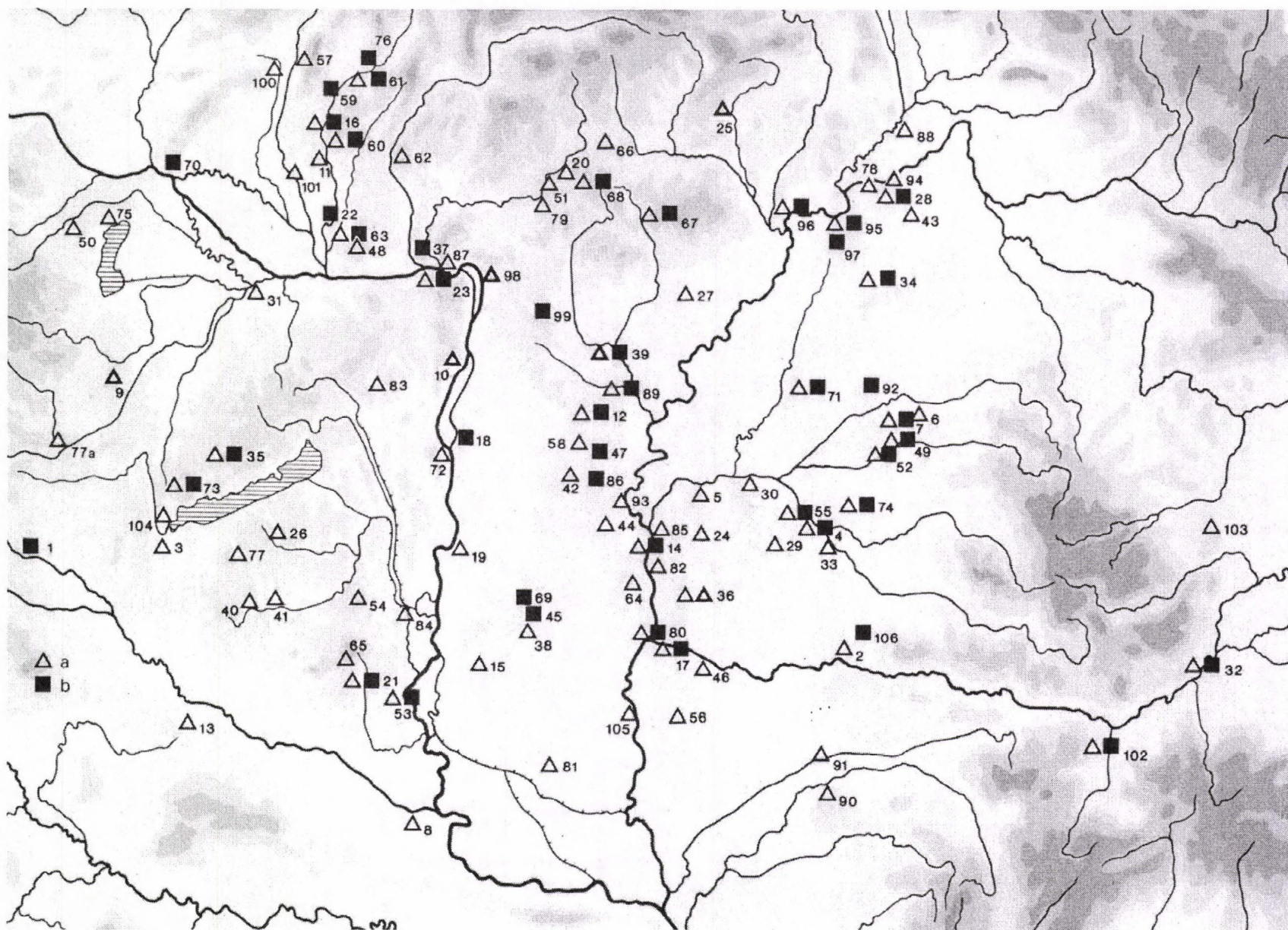
Mindezt előrebocsátva talán mégsem meglepő, hogy I. András pénzei változó sűrűségben, királyságának egész területén előfordulnak, elsősorban a síkságokon, ill. a hegységekből lejtő folyók településre alkalmas völgyeiben. Lelőhelyeitől általában nem különülnek el Béla dux veretei (13. kép), gyakran látott napvilágot mindkettejük pénze egyazon nagyobb sírszámgig feltárt temetőben. Megtévesztő lehet Béla herceg vereteinek jellegzetesnek tűnő dunántúli hiánya is, hiszen a sok évtizedes

⁸²⁹ „Abból, hogy a budai Gézavására hospesei utóbb, a várba költözve, vásárhelyüket Szombathelynek nevezték, és hogy a krónika az I. Béla kezdeményezte reformok között sorolja fel a szombati vásározás elrendelését, biztosra vehetjük, hogy Géza volt a vásári reform tényleges megvalósítója, és Géza vásárai ténylegesen Szombathelyek voltak. A Szombathelyek jelentős része Géza alapítása lehet — általában megyénként találunk egyet belőlük — a törvény azonban nemcsak ezekre vonatkozott, hanem minden meglevő vásárhelyre. A szombati vásár ugyanis a zsidóság számára lehetetlenné tette a kereskedést, s így ez a Judit királyné alatt Magyarország gazdasági életében szerephez jutott német zsidóság visszaszorítására irányult. Mint láttuk, a zsidóság közreműködésével honosították meg Magyarországon az évi pénzűjtés rendszerét, de ez vezetett a csökkenő értékű, egyre silányabb új pénz veréséhez is. A változó súlyú pénz forgalma ugyanakkor árdrágulást idézett elő, és ez lehetővé tette az üzérkedést. Éppen ennek meggátolását célozta az az intézkedés, mely szerint a király »az eladó portékák

árát szabott mérték szerint állapította meg«: Györffy (1984a) 887.

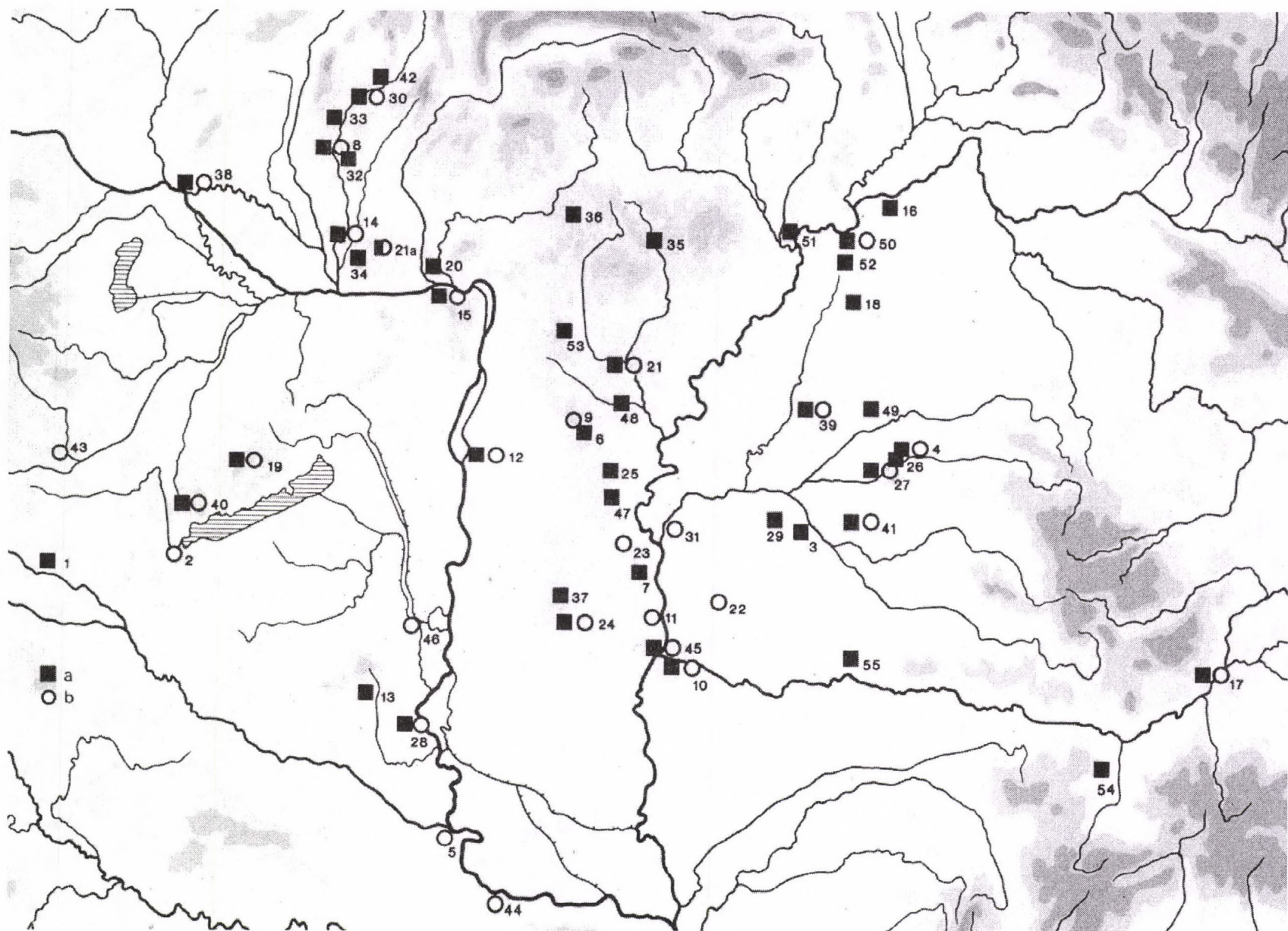
⁸³⁰ „Jelentősek gazdasági intézkedései: vásári reform, ármaximalás (a krónikás ezeket I. Bélának tulajdonítja), pénzűjtés.”: Makk (1994c) 236. „Az azonban biztos, hogy Géza nevéhez komoly gazdasági intézkedések fűződtek: az ármaximalás mellett neki tulajdonítható a vásárok és a piacok szombatra helyezése, ami a vásárrnap templomba járást könnyítette meg. (A Szombathely nevű települések jelentős része ennek az intézkedésnek következtében jött létre.) Géza, aki már herceggént is veretett pénzt, uralkodása alatt — Salamonhoz hasonlóan — jövedelme gyarapítása érdekében alkalmazni kényszerült a pénzrontást.”: Kristó – Makk (1995) 106. Az I. Géza-kori pénzűjtés feltevéséről ld. IV/5. Függelék.

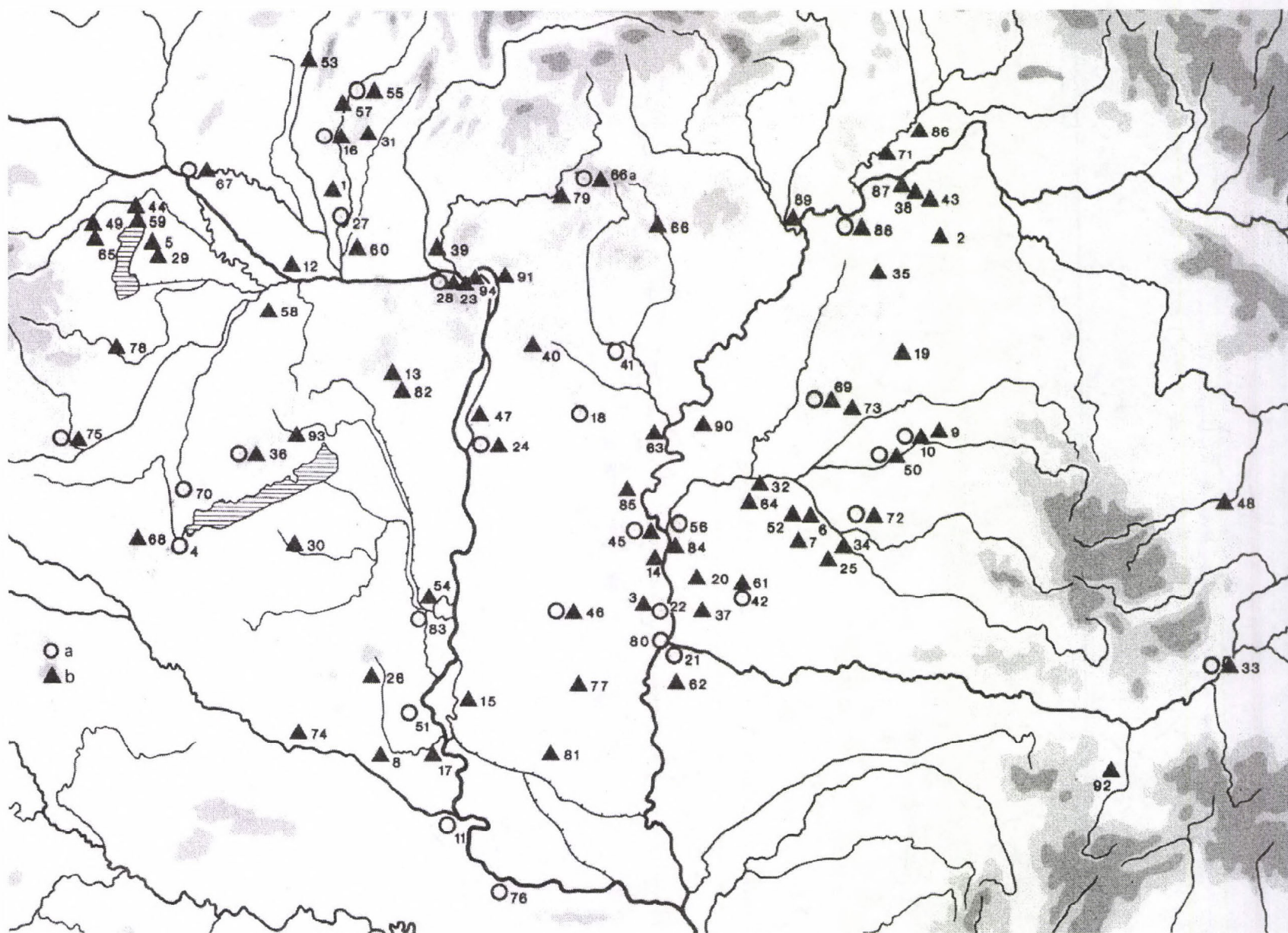
⁸³¹ A hercegi pénzverés még egyszer, talán II. András királynak (1205–1235), bátyja, Imre király (1190–1204) uralkodása alatt herceggént veretni vélt érméivel újulhatott fel, vö. Gedai (1996a).

13. kép: I. András (a) és Béla dux (b) érméinek sír-, kincs- és lelőhelyes szórványleletei (sírszámok nélkül; a kincsleletek lelőhelyneve **kővérrel**): 1. **Alsólendva** (SZLN), 2. Arad (ROM)-Öthalom, 3. Balatonmagyaród (Za)-Felső-Koloni-dűlő, 4. Békés (Bé)-Povádzug, 5. Békésszentandrás (Bé)-Pálinkásér-dűlő, 6. Bihar (ROM)-Földvár, 7. Biharkeresztes (HB)-Ártánd, 8. Bijelo Brdo (HOR)-Velika Venecija ulica, 9. **Bögöt** (Vas), 10. **Budapest-Nagytétény**, 11. Cabaj (SZLK)-Cápor, 12. Cegléd (Pe)-Nyúlfülehalom, 13. Ciganka (HOR)-Mesarna, 14. Csanytelek (Cso)-Dilitor, -Síróhegy, 15. Csávoly (BK)-Tanyai iskola, 16. Csekej (SZLK)-Templom-dűlő, 17. Deszk (Cso)-Nádashalmi-dűlő, 18. **Dömsöd** (Pe)-**Dab**, 19. Dunapataj (BK)-Szelidi várhegy(?), 20. Egyházasgerge (Nó)-Sirmány, 21. Ellend (Ba)-Nagyödör-dűlő, -Szilfa-dűlő, 22. Érsekújvár (SZLK)-Szomoray útra-dűlő, 23. Esztergom (KE)-Alsósziget, -Vasútállomás (Szt. János-templom, Szt. Mihály-templom), -Szentkirály-dűlő I-II., 24. Fábiánsebestyén (Cso)-Kórogy csárda, 25. **Felsőfalu** (SZLK), 26. Fiad (So)-Kérpusztá, 27. Füzesabony (He)-Kastély-dűlő, 28. Gáva (SzSzB)-Vásártér, 29. Gerendás (Bé)-Grjecs-halom, 30. Gyomaendrőd (Bé)-Szujókereszt, 31. Győr (GyMS)-Pósdomb, 32. Gyulaféhevár (ROM)-Zalatnai út, 33. Gyulavarsánd (ROM)-Laposhalom, 34. Hajdúdorog (HB)-Simon-tanya, -Temetőhegy, 35. Halimba (Ve)-Cseres, 36. **Hódmezővásárhely** (Cso)-Rárós, -**R. kat. plébánia földje**, 37. Ipolykiskeszi (SZLK)-Felsőkenderesek-dűlő, 38. Jánoshalma (BK)-Hergyeivai iskola, 39. **Jászberény** (JNSz)-**Borsóhalma**, -, 40. Kaposfő (So), 41. Kaposvár (So)-61. sz. út, 42. Kecskemét (BK)-Szikrapusztá, 43. Kék (SzSzB)-Telek-dűlő, 44. Kiskunfélegyháza (BK)-Kántordomb, -Páka, 45. Kiskunhalas (BK)-Fehértó, 46. Kiszombor (Cso)-B. temető, 47. Kocsér (Pe), 48. Komáromszentpéter (SZLK)-Kisrét, 49. Körösszegapáti (HB)-Pállapály, 50. Lajtapordány (AU)-Loretum, 51. Ludányhalászi (Nó)-Apáti-pusztá, 52. Magyarhomorog (HB)-Könyadomb, 53. Majs (Ba)-Udvari-rétek, 54. Mekényes (Ba)-Kühumpel tanya, 55. Mezőberény (Bé)-Kérhalom-dűlő, 56. Mokrin (JUG), 57. Moraván (SZLK)-Ducó, 58. Nagykőrös (Pe)-Barátság, 59. **Nagytapolcsány** (SZLK) - **Alsóhelbény**, 60. Nyitra (SZLK)-Molnos, -Sindolka, -Zobordarázs, 61. **Nyitraudány** (SZLK), 62. Óbars (SZLK)-Pri kostole, 63. Ógyalla (SZLK)-Bagota, 64. Ópusztaszer (Cso)-Hantháza-pusztá, 65. Pécs (Ba)-Somogy, 66. Perse (SZLK)-Bércz, 67. Pétervására (He)-Ivádi műút mellett, 68. Piliny (Nó)-Sirmányhegy, 69. Pirtó (BK), 70. Pozsony (SZLK)-Vár, -Dévény, 71. Püspökladány (HB)-Eperjesvölgy, 72. Rácalmás (Fe)-Göböljárás, 73. Rezi (Za)-Gyöngyösi csárda, 74. Sarkadkeresztúr (Bé)-Csapháti-legelő, 75. Sásony (AU), 76. Simony (AU), 77. Somogyvár (So)-Kupavár, 77a. Sorokpolány (Vas)-Berekalja, 78. Szabolcs (SzSzB)-Petőfi u., 79. Szécsény (Nó)-Kerekdomb, 80. Szeged (Cso)-Szőreg, 81. Szeghegy (JUG)-Telecska, 82. Szegvár (Cso)-Óromdűlő, 83. Székesfehérvár (Fe)-Maroshegy II., 84. Szekszárd (To)-Csatári-telep, -Jobbremete-szőlőhegy, 85. Szentes (Cso)-Cserebökény, -Kaján, 86. Szentkirály (BK)-Homokbánya, 87. Szob (Pe)-Vendelin-földek, 88. Szomotor (SZLK)-Hegyilegelő, 89. Tápiószéle (Pe)-I-II., 90. Temesliget (ROM)-Beszerikucza-domb, 91. Temesvár (ROM), 92. Tépe (HB), 93. Tiszaalpár (BK)-Dunszt-tanya, 94. Tiszabercel (SzSzB)-Mezőgazdasági szakiskola kertje, 95. Tiszalök (SzSzB)-Halmidomb, -Rázompusztá I-II., 96. Tiszalúc (BAZ)-Sarkadpusztá, 97. Tiszavasvári (SzSzB)-Második-dűlő, 98. **Vác** (Pe)-**Darányi szőlő**, 99. Vácszentlászló (Pe)-Eresztvény, 100. Vágbori (SZLK)-Rakovica ulička, 101. Vágsellye (SZLK)-Veča, 102. Vajdahunyad (ROM) - Kincses-szőlőhegy, 103. Várfalva (ROM)-Jósika kastély kertje, 104. Zalavár (Za)-Községi temető, 105. Zenta (JUG)-Farkas-tanya, 106. Zimándújfalu (ROM)-Földvári-pusztá

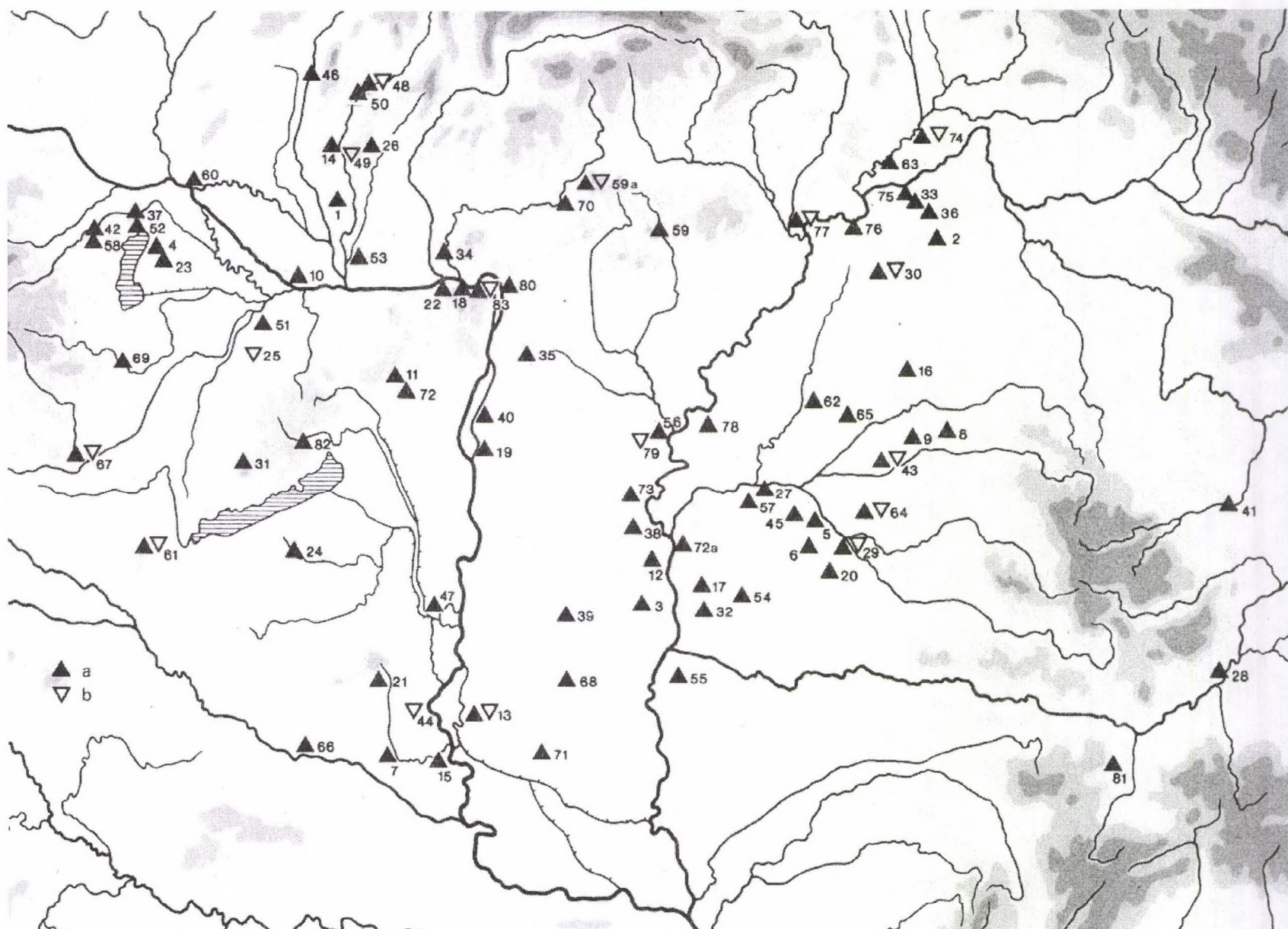
14. kép: Béla dux (a) és I. Béla (b) érméinek sír-, kincs- és lelőhelyes szórványleletei (sírszámok nélkül; a kincsleletek lelőhelynevei **kővérrel**): 1. **Alsólendva** (SZLN), 2. Balatonmagyaród (Za)-Felső Koloni-dűlő, 3. Békés (Bé)-Povádzug, 4. Biharkeresztes (HB)-Ártánd, 5. Bijelo Brdo (HOR)-Velika Venecija ulica, 6. Cegléd (Pe)-Nyúlfülehalom, 7. Csanytelek (Cso)-Dilitor, 8. Csekej (SZLK)-Templom-dűlő, 9. Dánszentmiklós (Pe)-Tetveshalom, 10. Deszk (Cso)-Nádashalmi-dűlő, 11. Dóc (Cso)-Kötörés, 12. **Dömsöd** (Pe)-**Dab**, 13. Ellend (Ba)-Szilfa-dűlő, 14. Érsekújvár (SZLK)-Szomoray útra-dűlő, 15. Esztergom (KE)-Vasútállomás (Szt. Mihály-templom), -Szentkirályi-dűlő I-II., 16. Gáva (SzSzB)-Vásártér, 17. Gyulaféhevár (ROM)-Zalatnai út, 18. Hajdúdorog (HB)-Temetőhegy, 19. Halimba (Ve)-Cseres, 20. Ipolykiskeszi (SZLK)-Felsőkenderesek-dűlő, 21. **Jászberény** (JNSz)-**Borsóhalma**, 21a. Jászfalu (SZLK)-Harangozó-dűlő, 22. Kardoskút (Bé)-Fecskéspart, 23. Kiskunfélegyháza (BK)-Páka, 24. Kiskunhalas (BK)-Fehértó, 25. Kocsér (Pe), 26. Körösszegapáti (HB)-Pállapály, 27. Magyarhomorog (HB)-Könyadomb, 28. Majs (Ba)-Udvari-rétek, 29. Mezőberény (Bé)-Kérhalom-dűlő, 30. **Nagytapolcsány** (SZLK)-**Alsóhelbény**, 31. Nagytóke (Cso)-Jámborhalom, 32. Nyitra (SZLK)-Molnos, -Sindolka, 33. **Nyitraudány** (SZLK), 34. Ógyalla (SZLK)-Bagota, 35. Pétervására (He)-Ivádi műút mellett, 36. Piliny (Nó)-Sirmányhegy, 37. Pirtó (BK), 38. Pozsony (SZLK)-Dévény, -Vár, 39. Püspökladány (HB)-Eperjesvölgy, 40. Rezi (Za)-Gyöngyösi csárda, 41. Sarkadkeresztúr (Bé)-Csapháti legelő, 42. Simony (SZLK)-Brogyán, 43. Sorokpolány (Vas)-Berekalja, 44. Svinjarevci (HOR), 45. Szeged (Cso)-Szőreg, 46. Szekszárd (To)-Csatári-telep, 47. Szentkirály (BK)-Homokbánya, 48. Tápiószéle (Pe), 49. Tépe (HB), 50. Tiszalök (SzSzB)-Rázompusztá II., 51. Tiszalúc (BAZ)-Sarkadpusztá, 52. Tiszavasvári (SzSzB)-Második-dűlő, 53. Vácszentlászló (Pe)-Eresztvény, 54. Vajdahunyad (ROM)-Kincses-szőlőhegy, 55. Zimándújfalu (ROM)-Földvári-pusztá

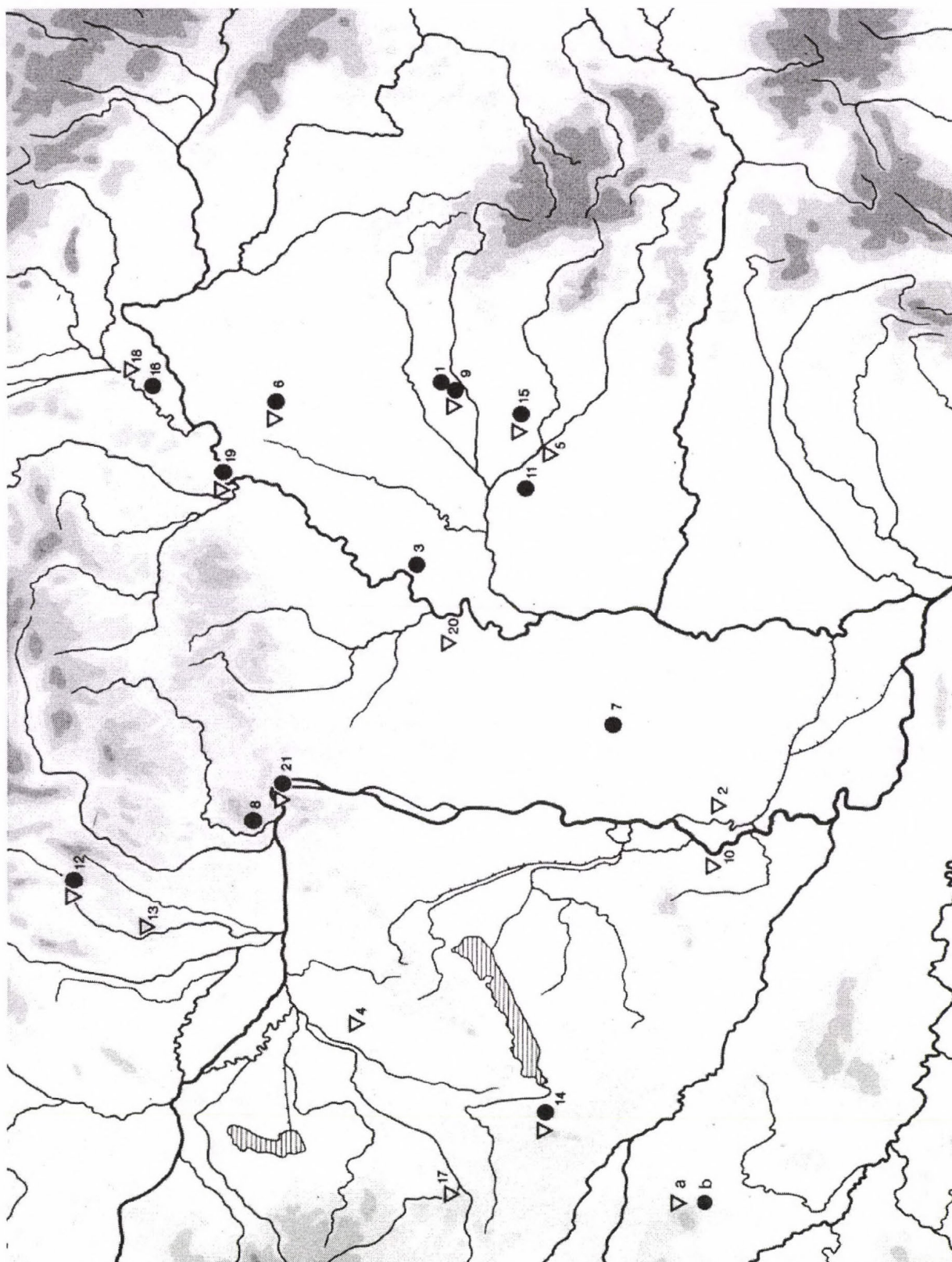

15. kép: I. Béla (a) és Salamon (b) érmeinek sír-, kincs- és lelőhelyes szórványleletei (sírszámok nélkül; a kincseletek lelőhelye neve **kővérr**el): 1. Alsójattó (SZLK), 2. **Apagy** (SzSzB), 3. Balástya (Cso), 4. Balatonmagyaród (Za)-Felső Koloni-dűlő, 5. Barátudvar (AU), 6. Békés (Bé)-Povádzug, 7. Békéscsaba (Bé), 8. Beremend (Ba)-Homokbánya, 9. Bihar (ROM)-Földvár, 10. Biharkeresztes (HB)-Ártánd, 11. Bijelo Brdo (HOR)-Velika Venecija ulica, 12. Bogya (SZLK)-Alsógellér, 13. Csákerény (Fe)-Homokbánya, 14. Csanytelek (Cso)-Dilitor, 15. Csátalja (BK)-Vágotthegy, 16. Csekej (SZLK)-Templom-dűlő, 17. Csúza (HOR)-Kedves Sándor szőleje, 18. Dánszentmiklós (Pe)-Tetveshalom, 19. Debrecen (HB)-Parlag, 20. Derekegyház (Cs)-Ibolyásdomb, 21. Deszk (Cso)-Nádashalmi-dűlő, 22. Dóc (Cso)-Kötörös, 23. Dömös (KE)-Alsóföldek I-II., 24. **Dömsöd** (Pe)-**Dab**, 25. Elek (Bé)-Téglagyár, 26. Ellend (Ba)-Nagyödör-dűlő, -Szilfa-dűlő, 27. Érsekújvár (SZLK)-Szomoray útra-dűlő, 28. Esztergom (KE)-Vasútállomás (Szt. János-templom, Szt. Mihály-templom), -Szentgyörgymező, -Szentkirály-dűlő I-II., 29. Feltorony (AU), 30. Fiad (So)-Képuszta, 31. Gimeskosztolány (SZLK)-Poloha pri kostole, 32. Gyomaendrőd (Bé)-Szujókereszt, 33. Gyulafehérvár (ROM)-Zalatnai út, 34. Gyulavarsánd (ROM)-Laposhalom, 35. Hajdúdorog (HB)-Temetőhegy, 36. Halimba (Ve)-Cseres, 37. **Hódmezővásárhely** (Cso)-Gorzsa, -Hunyadi-halom, -Kopáncs, **R. kat. plébánia földje**, 38. Ibrány (SzSzB)-Esbó-halom, 39. Ipolykiskeszi (SZLK)-Felső-kenderesek-dűlő, 40. Isaszeg (Pe), 41. **Jászberény** (JNSz)-**Borsóhalma**, 42. Kardoskút (Bé)-Fecskéspart, 43. Kék (SzSzB)-Telek-dűlő, 44. Királyhida (AU), 45. Kiskunfélegyháza (BK)-Páka, 46. Kiskunhalas (BK)-Fehértó, -Sóstó, 47. **Kiskunlacháza** (BK), 48. **Kolozsvár** (ROM)-**Kolozsmonostor**, 49. Lajtaújfalu (AU), 50. Magyarhomorog (HB)-Könyadomb, 51. Majs (Ba)-Udvari-rétek, 52. Mezőberény (Bé)-Kérhalom-dűlő, 53. Moraván (SZLK)-Ducó, 54. Mözs (To)-Szárzadomb, 55. **Nagytapolcsány** (SZLK)-**Alsóhelvény**, 56. Nagytóke (Cso)-Jámborhalom, 57. **Nyitraudány** (SZLK), 58. Nyúl (GyMS), 59. Nyulas (AU), 60. Ógyalla (SZLK)-Bagota, 61. Orosháza (Bé)-Rákóczi-telep, 62. Oroszlámos (JUG)-Vasútállomás, 63. Oszlár (BAZ)-Csörsz árka, 64. Örménykút (Bé), 65. Pecsényéd (AU), 66. Pétervására (He)-Ivádi műút mellett, 66a. Piliny (Nó)-Sirmányhegy, 67. Pozsony (SZLK)-Dévény, -Vár, 68. Pusztaszentlászló (Za)-Deáksűrű, 69. Püspökladány (HB)-Eperjesvölgy, 70. Rezi (Za)-Gyöngyösi csárda, 71. Sárassadány (BAZ)-Akasztószér, 72. Sarkadkeresztúr (Bé)-Csapháti legelő, 73. Sárrétudvari (HB)-Iskolák udvara, 74. Sellye (Ba)-Dobina-dűlő, 75. Sorokpolány (Vas)-Berekalja, 76. Svinjarevci (HOR), 77. Szabadka (JUG)-Nosza, Hingadomb, 78. Szakony (GyMS)-Lenin Tsz. majorja, 79. Szécsény (Nó)-Kerekdomb, 80. Szeged (Cso)-Szóreg, 81. Szeghegy (JUG)-Telecska, 82. **Székesfehérvár** (Fe)-**Megyeháza utca**, 83. Szekszárd (To)-Csatári-telep, 84. Szentes (Cso)-Szentlászló, 85. Szentkirály (BK)-Homokbánya, 86. Szomator (SZLK)-Hegylegelő, 87. Tiszabercel (SzSzB)-Mezőgazdasági szakiskola kertje, 88. Tiszalök (SzSzB)-Rázompusztai I-II., 89. Tiszalúc (BAZ)-Sarkadpuszta, 90. Törökszentmiklós (JNSz)-Szenttamás, 91. Vác (Pe)-Szent Márk-pusztai, 92. Vajdahunyad (ROM)-Kincses-szőlőhegy, 93. Veszprém (Ve)-Kálvária-domb, 94. Visegrád (Pe)-Várkert-dűlő

16. kép: Salamon (a) és Géza dux (b) érmeinek sír-, kincs- és lelőhelyes szórványleletei (sírszámok nélkül; a kincseletek lelőhelye neve **kővérr**el): 1. Alsójattó (SZLK), 2. **Apagy** (SzSzB), 3. Balástya (Cso), 4. Barátudvar (AU), 5. Békés (Bé)-Povádzug, 6. Békéscsaba (Bé), 7. Beremend (Ba)-Homokbánya, 8. Bihar (ROM)-Földvár, 9. Biharkeresztes (HB)-Ártánd, 10. Bogya (SZLK)-Alsógellér, 11. Csákerény (Fe)-Homokbánya, 12. Csanytelek (Cso)-Dilitor, 13. Csátalja (BK)-Vágotthegy, 14. Csekej (SZLK)-Kostolné-dűlő, 15. Csúza (HOR)-Kedves Sándor szőleje, 16. Debrecen (HB)-Parlag, 17. Derekegyház (Cso)-Ibolyásdomb, 18. Dömös (KE)-Alsóföldek I-II., 19. **Dömsöd** (Pe)-**Dab**, 20. Elek (Bé)-Téglagyár, 21. Ellend (Ba)-Nagyödör-dűlő, 22. Esztergom (KE)-Vasútállomás (Szt. János-templom), -Szentgyörgymező, -Szentkirály-dűlő I., 23. Feltorony (AU), 24. Fiad (So)-Képuszta, 25. **Gecse** (Ve), 26. Gimeskosztolány (SZLK)-Poloha pri kostole, 27. Gyomaendrőd (Bé)-Szujókereszt, 28. Gyulavarsánd (ROM)-Laposhalom, 30. Hajdúdorog (HB)-Temetőhegy, 31. Halimba (Ve)-Cseres, 32. **Hódmezővásárhely** (Cso)-Gorzsa, -Hunyadi-halom, -Kopáncs, **R. kat. plébánia földje**, 33. Ibrány (SzSzB)-Esbó-halom, 34. Ipolykiskeszi (SZLK)-Felsőkenderesek-dűlő, 35. Isaszeg (Pe), 36. Kék (SzSzB)-Telek-dűlő, 37. Királyhida (AU), 38. Kiskunfélegyháza (BK)-Páka, 39. Kiskunhalas (BK)-Sóstó, 40. **Kiskunlacháza** (BK), 41. **Kolozsvár** (ROM)-**Kolozsmonostor**, 42. Lajtaújfalu (AU), 43. Magyarhomorog (HB)-Könyadomb, 44. Majs (Ba)-Udvari-rétek, 45. Mezőberény (Bé)-Kérhalom-dűlő, 46. Moraván (SZLK)-Ducó, 47. Mözs (To)-Szárzadomb, 48. **Nagytapolcsány** (SZLK)-**Alsóhelvény**, 49. Nyitra (SZLK)-Šindolka, 50. **Nyitraudány** (SZLK), 51. Nyúl (GyMS), 52. Nyulas (AU), 53. Ógyalla (SZLK)-Bagota, 54. Orosháza (Bé)-Rákóczi-telep, 55. Oroszlámos (JUG)-Vasútállomás, 56. Oszlár (BAZ)-Csörsz árka, 57. Örménykút (Bé)-Maczonkai-domb, 58. Pecsényéd (AU), 59. Pétervására (He)-Ivádi műút mellett, 59a. Piliny (Nó)-Sirmányhegy, 60. Pozsony (SZLK)-Dévény, -Vár, 61. Pusztaszentlászló (Za)-Deáksűrű, 62. Püspökladány (HB)-Eperjesvölgy, 63. Sárassadány (BAZ)-Akasztószér, 64. Sarkadkeresztúr (Bé)-Csapháti legelő, 65. Sárrétudvari (HB)-Iskolák udvara, 66. Sellye (Ba)-Dobina-dűlő, 67. Sorokpolány (Vas)-Berekalja, 68. Szabadka (JUG)-Nosza, Hingadomb, 69. Szakony (GyMS)-Lenin Tsz. majorja, 70. Szécsény (Nó)-Kerekdomb, 71. Szeghegy (JUG)-Telecska, 72. **Székesfehérvár** (Fe)-**Megyeháza utca**, 72a. Szentes (Cso)-Szentlászló, 73. Szentkirály (BK)-Homokbánya, 74. Szomator (SZLK)-Hegylegelő, 75. Tiszabercel (SzSzB), 76. Tiszalök (SzSzB)-Rázompusztai I-II., 77. Tiszalúc (BAZ)-Sarkadpuszta, 78. Törökszentmiklós (JNSz)-Szenttamás, 79. Törtel (Pe)-Szeghalom mellett, 80. Vác (Pe)-Szent Márk-pusztai, 81. Vajdahunyad (ROM)-Kincses-szőlőhegy, 82. Veszprém (Ve)-Kálvária-domb, 83. Visegrád (Pe)-Várkert-dűlő

17. kép: Géza dux (a) és I. Géza (b) érméinek sír-, kincs- és lelőhelyes szórványleletei (sírszámok nélkül; a kincseletek lelőhelye neve **kővérr**): 1. Biharkeresztes (HB)-Ártánd, 2. Csátalja (BK)-Vágotthegy, 3. Fegyvernek (JNSz), 4. **Gecse** (Ve), 5. Gyulavarsánd ((ROM)-Laposhalom, 6. Hajdúdorog (HB)-Temetőhegy, 7. Kiskunhalas (BK)-Bodoglár, 8. Letkés (Pe)-Téglaégető II., 9. Magyarhomorog (HB)-Könyadomb, 10. Majs (Ba)-Udvari-rétek, 11. Mezőberény (Bé)-Kérhalom-dűlő, 12. **Nagytapolcsány** (SZLK)-**Alsóhelbény**, 13. Nyitra (SZLK)-Šindolka, 14. Pusztaszentlászló (Za)-Deáksűrű, 15. Sarkadkeresztúr (Bé)-Csapháti legelő, 16. Sárospatak (BAZ)-Páterhomok, 17. Sorokpolány (Vas)-Berekalja, 18. Szomotor (SZLK)-Hegylegelő, 19. Tiszalúc (BAZ)-Sarkadpuszta, 20. Törtel (Pe)-Szeghalom mellett, 21. Visegrád (Pe)-Várkert-dűlő

folyamatosságú halimbai (Ve) és majsi (Ba) temetőben, sőt a Rezi (Za)-Gyöngyösi csárda melletti 4. sírban I. András és Béla hercegi és királyi denárai egyaránt előkerültek. Ezzel szemben az ugyancsak hosszú használati idejű balatonmagyaród (Za)-felső-koloni-dűlőbeli temetőben I. András H8 és H9 típusú vereteit I. Béla denára követte, viszont a fiad (So)-kérpusztai temetőben I. András H8 és H9 denárait követően már csak Salamon veretei láttak napvilágot, Béla herceg érméi hiányoztak. Mégis aligha lehet mindezek után a H11 denárok korlátozott, a Dunántúlt jobbra elkerülő forgalmát feltételezni, hiszen akár az érmék forogtak egyenetlenül, akár egy adott időszakban egy bizonyos temetőben nem kellett temetni, vagy a temetéskor nem adtak pénzmellékletet a halottnak: az egykori pénzforgalomra a leletek alapján rendkívül óvatosan lehet csak következtetni. A kétkedőket meg kell győznie annak a ténynek, hogy éppen a Dunántúl délnyugati sarkában, távol egyéb lelőhelyektől Alsólendván (SZLN) került elő az egyetlen Béla dux zárópénzü kincs a Kárpát-medencében!

A fentebb I. András és Béla dux viszonylatában megrajzolt kép lényegét tekintve Béla hercegi és királyi vereteinek elterjedésére vonatkozóan sem változott, legfeljebb I. Béla rövidebb uralkodási ideje miatt, érméinek lelőhelyszáma csökkent (14. kép). Látható ugyan néhány, csupán I. Béla pénzt szolgáltató lelőhely a közös elterjedési terület déli-délnyugati szélén, de ezek egyike sem teljesen feltárt temető,⁸³² tehát még azokénál is kisebb a jelenségeinek valós értéke.⁸³³

Ha összehasonlítjuk az egymást követő I. Béla és Salamon érméinek elterjedési területét, akkor számottevő változást ismét nem tapasztalhatunk (15. kép). Salamon pénzeinek megsaporodott lelőhelyei jobban betöltik a már korábban is érmét adó síkságokat és folyóvölgyeket, mindenütt több fordul elő belőlük, mint elődje érméiből. Csábító volna a Sorokpolány (Va) és Nagytapolcsány (SZLK) közötti területsáv Salamon pénzekben való gazdagságát valamiképpen a király uralkodásának végén történt eseményekkel összekapcsolni, de még egy ilyen lépéstől is óvakodni kell, vereteinek hasonló, de történeti megokolással aligha magyarázható Tisza–Körösök közötti, vagy a Duna–Dráva szegletében való csoportosulása alapján.

A hasonló ideig volt király, Salamon és herceg, Géza pénzletei összehasonlításakor gyakoriságuk különbözősége a feltűnő (16. kép). Ennek ellenére, utóbbiak elterjedése — talán jellegzetesebben, mint I. András és Béla dux pénzei esetében — inkább kirajzolódik a dukátus valószínű területén: mind Nyitra (SZLK), mind pedig még határozottabban Bihar (ROM) környékén. Mégis, mielőtt ezt már eredménynek tekintenénk, Géza hercegi és királyi vereteinek összehasonlításakor, amikor a Salamon-pénzes lelőhelyek elhagyásával a kép kitisztul, a térképelemek ismét csak a meglepő hasonlóságú elterjedésről tanúskodnak (17. kép).

A fentiek áttekintése során kialakult véleményem szerint, a térképre rajzolt, s a közvetlen pénzforgalmat csak áttételesen jelző sír- és kincsleletek lelőhelyei alapján nem lehet a feltételezett duxi pénzverde helyére következtetni! Elég egy pillantás a bemutatott térképekre annak eldöntésére, hogy a javasolt helységek közül akár Nyitra, akár Bihar vára mellett lehetne felhozni érveket. Ezek az érvek azonban csak látszólag megalapozottak. A Nyitra környéki kincsek, amelyeket tulajdonosaik hosszú időn keresztül gyűjtögettek, csak egy adott, s éppen Salamon vagy I. Géza uralkodása alatt bekövetkezett esemény(?) kiváltotta elrejtési kényszerre utalnak,⁸³⁴ míg pl. a Bihar környéki magyarhomorog (HB)-kőnyadombi, a 11–12. sz. közepe között folyamatosan használt köznépi temető királyi és hercegi érméi⁸³⁵ meggyőzően tanúskodnak e veretek állandó helyi forgalma mellett. Mégis sem az egyik, sem a másik bizonyítérendszer alapján nem lehet a szóban forgó érmék verőhelyére következtetni. A térképről ráadásul az is kiderül, hogy a király veretei megkülönböztetés nélkül forogtak a herceg dukátusi országharmadának területén és viszont, annak ellenére, hogy a kortárs I. András és Béla dux denárai hasonló, míg Salamon és Géza dux denárai eltérő pénzlábbal verettek (vö. 79. táblázat). A lelőhelyek tanúsága tehát egyértelműen kizárja pénzeiknek a kibocsátóik uralmi területére korlátozott forgalmának feltevését, vagyis egyelőre semmiféle alapunk nincs annak eldöntésére, hogy hol verték e dukátusi denárokat!

⁸³² Bijelo Brdo (HOR), Dóc (Cso), Sorokpolány (Va), Svinjarevci (HOR).

⁸³³ Hasonló összevetést Gedai István is végzett, s a H11–H12 denárokat is tartalmazó kincsek felsorolásában tévesen említett egyet Elek (Bé) lelőhelyről is. Ez valójában az Elek (Bé)-Téglagyár lelőhelyű köznépi temető Huszár Lajos 1951-ben meghatározta érmeanyaga, igaz az MNM É kéziratos leletleírásában ez nincs megemlítve: vö. *Éremleletek-MNM É* (1958–1989) 39./1951.ÉT

⁸³⁴ A nyitraludányi (SZLK) kincs I. (Szent) István és Salamon (H17), a nagytapolcsány (SZLK)-alsóhelbényi pedig inkább I. András és I. Géza (H19) uralkodási ideje közötti érméket tartalmazott ugyan (vö. 83a. táblázat, valamint 208. jegyzet), de elrejtésük talán valóban az 1074-ben bekövetkezett eseményekkel kapcsolatos.

⁸³⁵ I. András H8: 22 sírból 36, H9: 5-ből 6, H?: 6-ból 7, Béla dux H11: 3-ból 4, I. Béla H12: 4-ből 5, Béla dux/rex H11/12: 3-ból 3, Salamon H14: 8-ből 8, H15: 2-ből 2, H17: 10-ből 13, Géza dux H18 2-ből 2, I. Géza H19: 2-ből 2 db.

A hercegi pénzveréssel a legújabbán Ján Hunka foglalkozott, s a Béla és Géza dux verette érmék általam rendelkezésére bocsátott leletkataszterére alapozva azt állapította meg, hogy míg a lelőhelyek Magyarországon viszonylag egyenletes eloszlásúak, s a feltételezett bihari (ROM) székhely környékén sem csoportosulnak, a felvidéki Nyitra–Nagytapolcsány–Érsekújvár (SZLK) háromszögben határozottan sűrűsödnek. Mivel pedig a hercegi vereteket általában nehezebbnek és nagyobb ezüsttartalmúnak tekintette a királyi kibocsátásúaknál, országos forgalmukat jobb minőségükkel magyarázta. Nézete szerint ugyanis a hercegek a királyi vereteknek a forgalomból történt kivonásával, valamint a mai Közép-Szlovákia gazdag ércbányáiból kitermelt ezüst felhalmozásával könnyen megteremthették a jó pénz folyamatos kibocsátásához szükséges ezüstkészletet. Ezért sem kellett élniök a király területén szokásban volt kényszerű pénzüjtítés (*renovatio monetae*) módszerével.^{835a} Mindezek alapján azt feltételezte, hogy a nyitrai hercegség Nyitra verőhellyel a biharinál jelentősebb hercegi központ volt.^{835b} Ján Hunka fenti véleményével azonban nem lehet egyetérteni, ugyanis módszertanilag nem volt szerencsés az Árpád-kori Magyarország szóban forgó leleteinek a jelenlegi országhatárok szerint elkülönített vizsgálata ugyanúgy, mint kizárólag a hercegi veretek lelőhelyeinek szemrevételezése. Véleményem szerint a párhuzamosan uralkodó király és herceg érméinek együttes vizsgálata az általam készített összevetések alapján nem erősíti meg a hercegek nyitrai verdéjének feltételezését.^{835c}

II/11. I. (SZENT) LÁSZLÓ (*1046 KÖRÜL; 1077. ÁPRILIS 24/25. UTÁN–†1095. JÚLIUS 29.) H21–H30 TÍPUSÚ DENÁRA

II/11.1. Bevezetés

I. Béla második fia, I. (Szent) László⁸³⁶ — akinek felesége Adelheid, Rudolf sváb herceg (1075–1080), IV. Henrik német király majd császár (1056–1084–1105) ellenkirályának (1077–1080) leánya volt —, folytatta a feudális államrend megerősítését és az egyház széleskörű kiépítését. 1080-ban I. Géza igyekezetének megfelelően megbékélt a hatalmára sóvárgó Salamonnal, akit 1081–1083 között mégis a visegrádi (Pe) börtönbe zárni kényszerült. I. (Szent) László 1085-ben sikerrel verte vissza Cselgü (Kutesk) besenyő vezér, 1091-ben pedig Kapolcs, majd 1092-ben Ákos kun vezér csapatait, sőt az utóbbit felbuzgó I. Vsevolod (1078–1093) kijevi orosz fejedelem ellen is megtorló hadjáratot vezetett.⁸³⁷ Mivel II. (Boldog) Orbán pápa (1088–1099) ellenezte Horvátország 1091-ben befejezett elfoglalását, I. (Szent) László szakítva elődei külpolitikájával, IV. Henrik császár mellé állt. Jeruzsálemi zarándokutató és csehországi hadjáratot tervezve 1095. július 29-én valahol ÉNY-Magyarországon, Nyitra és a morva határ között érte a halál. Somogyvározt temették el, majd később a testét (Nagy)Váradra vitték. 1192-ben avatták szentté.⁸³⁸

I. (Szent) László uralkodása alatt a dukátus jelentősége nem növekedett, mert öccse, Lampert dux minden bizonnyal szintén nem veretett pénzt.⁸³⁹ A király 18 éves uralkodása alatt viszont 10 érmetípust bocsátott ki, s e veretek hosszabb idő alatt váltak a tudományban ismertté. A 18. század

^{835a} „Die Analyse der Münzfunde löst auch das Problem des Umlaufs der Münzen von König Andreas I. ... und Salamon ... auf dem Gebiet des ungarischen Herzogtums und der herzoglichen Münzen auf königlichen Gebiet. Es wurde festgestellt, daß für die Benutzer der herzoglichen und königlichen Münzen vor allem der Silbergehalt in den Münzen und nicht der Herausgeber ausschlaggebend war... Die Handelsleute bevorzugten lieber die qualitativeren herzoglichen Münzen. Zur Prägung der herzoglichen Münzen wurden wahrscheinlich die reichen Silber- und Kupfererzlager aus der Region der Mittelslowakei ausgenutzt. Für die Herzöge war es kein Problem, die Edelmetallvorräte durch Einziehung königlicher Münzen aus dem Umlauf und Lieferungen abgebauten Silbers zu ergänzen. Davon zeugt nicht nur die höhere Qualität der herzoglichen Münzen, sondern auch die Tatsache daß die Herzöge in ihrem eigenen Gebiet niemals den pflichtgemäßen Geldumtausch einführten (*renovatio monetae*), während er auf königlichem Gebiet oft war.“: Hunka (1996) 82–83. A tanulmányt munkám korrektúrájának idején a szerző szívességéből ismerhettem meg, amit ezúton is megköszönök. A hercegi veretek jobb minősége valóban megfigyelhető (vö. 79. táblázat), de ez nem zavarta a kirá-

lyiakéval közös forgalmukat. A *renovatio monetae* korabeli gyakorlatáról kialakult véleményemet ld. IV/5.2. Függelék.

^{835b} „Bestätigt ist dies durch die Fundkonzentration herzoglicher Münzen im nahen Umkreis von Nitra, und umgekehrt die lockere Streuung um Bihar. Geprägt wurden die Münzen wahrscheinlich auf der königlichen Burg, zugleich im Bischofsitz, also auf der heutigen Nitraer Burg. Konkrete Beweise in Form archäologischer Funde wurden bisher nicht gewonnen. Die Nitraer Burg wurde im Mittelalter wie auch in der Neuzeit mehrmals niedergebrannt und umgebaut.“: Hunka (1996) 83.

^{835c} Más szempontú magyarázatkísérletemet ld. IV/2.4. Függelék.

⁸³⁶ Nevére ld. IV/1. Függelék.

⁸³⁷ Mivel e hadjáratok dátumait felhasználták a király érméi kronológiájának kidolgozásakor, ill. érmekincseinek keltetésében, részletesebb ismertetésükre alább még visszatérek.

⁸³⁸ Györffy (1984b) 893–940; Makk (1994g); Kristó – Makk (1995) 107–124.

⁸³⁹ A korábbi egyező véleményekkel: Kristó (1974) 94. Lehetőséges, hogy Lampert csupán a bihari dukátus ura lett, míg a nyitrai rész vezetését I. (Szent) László magának tartotta meg: Györffy (1984b) 894.

közepén még egyetlen pénzt sem ismerték, hiszen Johann Friedrich Joachim 1750-ben még IV. (Kun) László (1272–1290) H362 jelzetű denárát kapcsolta — bár feltételeken — a személyéhez,⁸⁴⁰ s 1764-ben sem járt nagyobb sikerrel: az ekkor a szent királynak tulajdonított érme Salamon H14 jelzetű ezüst-pénzének bizonyult.⁸⁴¹ A helyes felismerés folyamatát általánosságban nem tudtam nyomon követni, de kivételes módon a H27 jelzet korai felbukkanását igen. Már 1766-ban közreadta egy példányát Palma Károly Ferenc,⁸⁴² 1787-ben pedig Wespzprémi István a debreceni Kazay Sámuel-féle érmegyűjteményből mutatott be rajzban is egy további darabot.⁸⁴³ 1801-ben már valóban I. (Szent) László 5 (H22, H23, H25, H27, H28),⁸⁴⁴ 1807-ben további 1 (H21)⁸⁴⁵ érmetípusa került Schönvisner István jegyzékébe máig ható kommentárokkal. Joseph Mader az 1801. évben közreadott típusokat elfogadta a király veretének,⁸⁴⁶ míg Joseph Appelnak csak 1-1 H27 és H28 példány állt a rendelkezésére,⁸⁴⁷ Joachim Lelewel pedig 3 típust választott ki.⁸⁴⁸ Weszerle József 1838-ban lezárult hatalmas gyűjtésében azonban már 3 új (H24, H26, H29), azaz összesen 9 típus (H21–H29) szerepelt,⁸⁴⁹ de Rupp Jakab csupán VII nembe rendezte őket, mert nem tekintette önállónak a H23–H24 (III. nem) és a H25–H26 (IV. nem) kettősét.⁸⁵⁰ A még hiányzó 10., azaz H30 típust (mint a Rupp-féle VIII. nemet) Szabó János érmegyűjtő szemorvos ismerte fel 1857-ben, s Érdy János adta közre 1865-ben.⁸⁵¹ Ezzel az I. (Szent) László király kibocsátotta verettípusok sorozata teljessé vált.⁸⁵² Amikor azonban Réthy László a Rupp Jakab-féle nemek helyett típusokba rendezte az anyagot, a H28 különféleképpen körülnyírt példányai-iból 3 típust alkotott (CNH 28–30), ezenkívül önálló jelzetet adott a H28 (CNH 34) egyoldalú változatának/hamisítványának (CNH 35), ezért a 8 nem, ill. az annak megfelelő 10 típus helyett, nála 13 típus jelentkezett.⁸⁵³ Hóman Bálint figyelt fel arra, hogy a CNH 29–30 besorolású érmék tulajdonképpen a CNH 28 (= H24) kétféle méretű körülüvágatai, az egyetlen példányban létező CNH 35 (= H28a) pedig a H28 (CNH 34) korabeli hamisítványa, azaz 3 típust (CNH 29–30, 35) a sorozatból törölni javasolt.⁸⁵⁴ Véleményét elfogadták, s így alakult ki I. (Szent) László király érmeinek véglegesnek tekinthető típusállománya,⁸⁵⁵ amelyen belül a korrend mindmáig kérdéses maradt.

II/11.2. I. (Szent) László denárai Huszár Lajos érmekatalógusának sorrendjében

H21 denár (R37, CNH 25, U15): I. (Szent) László hagyományosan elsőnek tekintett verete,⁸⁵⁶ amelyet Béla és Géza pénzeivel azonos, hagyományos stílusban bocsátott ki. Előlapján két félholdsoros kör között +LADISLAVSREX körirat, széles és magas betűkből, amelyek közül az S-ek fordított állásúak. A kisebbik félholdsoros körben igen jellegzetes és feltűnő, felfelé meghosszabbított szárú és a körirat szóelválasztó keresztcskáját is hordozó kereszt látható, ágai között 1-1 ékkel, valamint 1–2 pont, ék, félhold és kereszt alakú pénzverőjeggyel. A köriratban további pénzverőjegyek: mindkét L szegletében, az I és S között, a második A szárai között, a második S alsó öblében, végezetül e második S és az R

⁸⁴⁰ „Ob wir wohl diese Münze obbenannten heiligen Ladislao mit völliger Gewißheit nicht zuschreiben, so können wir uns doch auch nicht völlig überreden, daß sie einem derer übrigen vier Könige, welche eben diesen Namen geführt, beizulegen sei.” Ezt követő érvelése mai szemmel sikertelen, végül II. és I. László között döntött az utóbbi javára, mert az érme jó ezüst, súlya és betűi pedig az általa II. vagy III. Béla veretének vélt érméjéhez (valójában IV. Béla H320 jelzetű denáráéhoz) hasonlók: *Joachim* (1750) 644–646, XXXVI. t. 2. Az azonosítási hibát Schönvisner István küszöbölte ki, aki leszögezte, hogy a szóban forgó denár IV. (Kun) László kibocsátása: *Schönvisner* (1801) 145–146.

⁸⁴¹ *Joachim* (1764.1) 21, IV. t. 1; vö. 702. jegyzet.

⁸⁴² *Palma* (1766) 47: (I) jegyzet, II. t. 1 (körirat nélküli, csupán kereszt és vonalkörös hátlattal). Itt jegyzem meg, hogy a magyar pénzeket bemutató tábláján még 2 további Árpád-kori érmét is közölt: II. t. 2 (H69), 3 (H72).

⁸⁴³ *Wespzprémi* (1787) 1014–1015, 1018–1019: (= 2. kép B) L. á.

⁸⁴⁴ *Schönvisner* (1801) 111–114, I. t. (= 3. kép): 26 (H25), 27 (H23), 28 (H27), 29 (H28), 30: tévesen meghatározva, valójában II. István H47 jelzetű denára, 31 (H22).

⁸⁴⁵ *Schönvisner* (1807) I: 35–38, IV: 2. t. VIII. 1 (H23), 2–3 (H28), 4 (H27), 5 (H21).

⁸⁴⁶ *Mader* (1810) 60–61.

⁸⁴⁷ *Appel* (1822) 851: Nr. 1 (H27), 2 (H28). Később a szentpétervári gyűjteményben is csupán 2 denár szerepelt: *Die Reichelsche* (1850) 347–348: Nr. 1647 (H23/24?), 1648 (H28).

⁸⁴⁸ *Lelewel* (1835) III.: 59; *Lelewel* (1835a) XXIII. t. 3 (H25), 4 (H24), 5 (H28).

⁸⁴⁹ *Weszerle* (1873) VII. t. 10–11 (H21), 12–16 (H22), 17–21 (H29), 22–24 (H25), 25–27 (H26), VIII. t. 1 (H26), 2–5 (H25), 6–14 (H27), 15–21 (H28), 22–28 (H24), 29–30 (H23).

⁸⁵⁰ *Rupp* (1841) II. t. 37 (I. nem = H21), 38–39 (II. nem = H22), 40 (H23), 41, X. t. 296 (H24 – azaz a H23–H24 a III. nemmé összevonva), II. t. 42, X. t. 297 (H25), III. t. 43 (H26 – azaz a H25–H26 a IV. nemmé összevonva), III. t. 44–45, X. t. 298 (V. nem = H27), III. t. 46 (VI. nem = H28), III. t. 47–48 (VII. nem = H29).

⁸⁵¹ *Érdy* (1865) 10–11.

⁸⁵² Így, érmeinek VIII. nemét különböztette meg: *Végh* (1867) 22–23.

⁸⁵³ *Réthy* (1899) 13–14: Nr. 25–37, II. t. 25, III. t. 26–37.

⁸⁵⁴ *Hóman* (1916) 196–199, 196: 1. jegyzet.

⁸⁵⁵ *Vö. Unger* (1960) 6: U15–24; *Huszár* (1979) 35–36: H21–30.

⁸⁵⁶ A király érmei közül azok (H21), „melyeken az előlapi kereszt tönke a pénzkárimáig terjed, hol új apró kereszttel végződik, PANONAI hátlati felirattal, úgy látszik országlása első éveiben verettek...””: *Rupp* (1841) 29.

között: 1–3 pont, pontkör, ék, félhold, kereszt.⁸⁵⁷ A középről rendszerint elcsúszott érmeképű hátlaapon két vonalkör között +ANONAI körirat, kisebb és finomabb megformálású betűkből.⁸⁵⁸ A belső vonalkörben egyenlő szárú kereszt, ágai között 1-1 ékkel. A belső kör átmérője mindkét érmeképen kicsi, az előlapi érmekép kiemelkedései a finom, alig látható veretű hátlaapon mélyedésként jelentkeznek, brakteátaszerűvé téve azt. Az épnek tekinthető példányok 17.0–19.0 mm átmérővel fordulnak elő, a H18 leírásánál említett mindhárom megjelenési formában,⁸⁵⁹ ami onnan adódott, hogy a perem félholdsoros körének belső széle átellenében mért átmérő 13.5–15.0 mm között változik, ezért a kisebb érmeképek zsúfoltabbnak mutatkoznak. Az érmének a szakirodalomból egyesített átlagsúlya 0.60, kiverési súlya 0.63 g, átlagos finomsága 88.5% ezüsttartalom volt.⁸⁶⁰ Saját vizsgálatom közben kiderült, hogy az MNM É gyűjteményének nagyszámú példánya körülvgott, erre természetszerűleg a széles félholdsoros körrel szegélyezett perem csábított, de az olló mindannyiszor a széles félholdsoros körben maradt. Az épnek tekinthető denárok 0.64 g-os átlagsúlya a korábbi értéknél nagyobbknak mutatkozott, a szakirodalmi adat az ép és körülnyírt példányok együttes átlagsúlyának felelt meg (30. táblázat, 8. tábla 13–14, 9. tábla 1–2⁸⁶¹).

átm/mm	ép				A			
	db	min/g	max/g	átls/g	db	min/g	max/g	átls/g
16.5					6	0.52	0.65	0.55
17.0	3	0.62	0.73	0.67	13	0.44	0.71	0.58
17.5	3	0.51	0.64	0.57	2	0.59	0.62	0.60
18.0	5	0.53	0.73	0.64				
18.5	5	0.62	0.72	0.67				
19.0	3	0.58	0.68	0.65				
össz	19	0.51	0.73	0.64	21	0.44	0.71	0.57

30. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép és körülvgott H21 típusú denárainak adatai. Jelmagyarázat az 1. táblázatnál

H22 denár (R38–39, CNH 26, U16): hagyományosan szerkesztett, de a H21-énél finomabb kivitelű érmekép. Széles peremű előlapján két félholdsoros kör között eredetileg +LADISCLAVSRE körirat volt, amelynek sok betűhibája, ill. változata figyelhető meg.⁸⁶² A köriratot a belső félholdsoros körben lévő egyenlő szárú kereszt megnyújtott felső szárának végén kialakított szóelválasztó keresztcske indítja. A kereszt ágai között 1-1 ék, ezek gyakran hosszúkásak és hegyükkel a kereszt középpontja felé mutatnak. A köriratban a király nevének A és V betűi között, valamint az V szárai között pénzverőjegyek: 1–4 pont, kör, 1–2 ék, kereszt, dúc, félhold, pont és ék.⁸⁶³ A rendszerint elcsúszott érmeképű hátlaapon két vonalkör között finom megformálású +LADISCLAVSRE körirat, amelyben a D betű gyakran P alakú, az S betűk rendszeresen fordított állásúak, a C pedig kisebb a többinél. Közepén hagyományos hátlaapi érmeképpel: a belső vonalkörben egyenlő szárú kereszt, karjai között 1-1, csúcsával a középpont felé irányított ékkel. A hátlaapi érmekép általában elmosódott, az előlapi érmekép kiemelkedései a hátlaapon mélyedésként jelentkeznek, sőt a vékony lemezből vert példányokon

⁸⁵⁷ Vö. Jeszenszky (1929–30) 47: 9. jegyzet; Jeszenszky (1939–40) 29. Az érmekép szerkesztettségéről: Vadász (1983) 7.

⁸⁵⁸ Huszár Lajos típusleírása szerint a hátlaapon visszafelé futó +PANONAN körirat olvasható. Az MNM É gyűjteményének 42 példányából a vizsgálható 35 — véleményem szerint — kivétel nélkül +ANONAI köriratú volt, hasonlóképpen I. Géza H19 és H20 veretéhez, ill. azok többségéhez.

⁸⁵⁹ Jeszenszky (1939–40) 29; vö. 795. jegyzet.

⁸⁶⁰

H21	db	átls/g	kivs/g
Hóman (1916) 208–209, 603.	29	0.6136	0.64
Jeszenszky (1939–40) 37: 3.2. t.	68	0.6010	0.63
Rádóczy (1968) 4.	62	0.60	0.63
összesen	159	0.60	0.63

Hóman Bálint 0.415–0.8 g szélső értékeket mért és 3 példány ezüstfinomsági vizsgálatát elvégezve 85–88% közötti értékeket, ill. 86.3% átlagot kapott: Hóman (1916) 208–209, 603, 642; Jeszenszky Géza 2 példány összeolvasztása után végzett vizsgálattal 91.8% ezüstfinomsági értéket nyert: Jeszenszky (1939–40) 27. Átlagsúly adatait ismétli: Jeszenszky

(1941) 27: 1, 3.t. A közölt finomsági adatok súlyozott átlaga: 88.5%.

⁸⁶¹ A 2 érmét, valamint 1-1 elő- és hátlapot bemutató fényképek érzékeltetik a méretkülönbségeket és a körülvgást, továbbá mutatják az előlap kidomborodó peremét és érmeképének az eltérő belső körmérete által befolyásolt „zsúfoltágát”. A „beszívódással” megbolygatott felületű hátlaapi köriratok +ANONAI formája egyértelmű. Az érmék adatai: 8. t: 13: 44./1946.11 (21:10:3), 14: Weszerle 8/i (21:7:6), 9. t: 1: N.II.115 (21:8:8), 2: N.II.109 (21:8:10).

⁸⁶² A C rendszerint fele betűnagyságú, mert azzal a ponccal készült, amelynek kettőzésével verték az S betűt. A körirat D betűje gyakran P alakú, sőt van +LAISCLAVSRE, +LAPPISCLA+VSRE, +LAIISCLAVSRE változata is, következetesen fordított állású S betűkkel. Megjegyzendő, hogy az MNM É gyűjteményének vizsgálható példányainak mindegyikén — eltérően a következő típusoktól — az előlapon kizárólag a LADISCLAVS névalak fordult elő. A név sc-betűkapcsolatáról ld. IV/1. Függelék.

⁸⁶³ Vö. Jeszenszky (1939–40) 29; Jeszenszky (1942) 25.

a hátlap érmekep gyakran hiányzik, s ezért a veret teljesen brakteátságos.⁸⁶⁴ Az érme több megjelenési formában és méretváltozatban is előfordul. Az épnak tekinthető érmék átmérője 18.0–20.0 mm között változik, megjelenése az előlapi gyöngykörök finomságában, a félholdsoros kör belső széle közötti átmérő nagyságában (14.0–15.0–16.0–16.5 mm), a belső kör átmérőjében, a középső kereszt méreteiben különül el, s e méretektől függően az előlapi érmék levegősebb, ill. zsúfoltabb kinézetű. A hátlapi vonalkörök átmérője ugyancsak változó, és pedig a külsőké 15.0–17.0, a belsőké 7.0–9.0 mm között.⁸⁶⁵ A típusnak a szakirodalomból egyesített átlagsúlya 0.70, kiverési súlya 0.73 g, átlagos finomsága 88.2% ezüsttartalom.⁸⁶⁶ Az MNM É példányainak nagyobbik fele körülvágott volt, és pedig egyenlő mértékben a félholdsoros szegélykörben maradvány, ill. azt a belső széléig eltávolítva. Az épnak tekinthető példányok átlagsúlya 0.72 g, azaz a korábban mérténél nagyobbak mutatkoztak (31. táblázat, 9. tábla 3–7⁸⁶⁷).

átm/mm	ép				A				B			
	db	min/g	max/g	átls/g	db	min/g	max/g	átls/g	db	min/g	max/g	átls/g
15.0									5	0.46	0.49	0.47
15.5									4	0.43	0.48	0.45
16.0									3	0.43	0.48	0.45
16.5					5	0.48	0.58	0.53	6	0.44	0.56	0.50
17.0					6	0.53	0.66	0.56	3	0.51	0.54	0.53
17.5					4	0.44	0.67	0.57	1			0.53
18.0	1			0.65	7	0.51	0.63	0.57	1			0.54
18.5	3	0.61	0.92	0.74	1			0.55				
19.0	14	0.55	0.82	0.69	1			0.65				
19.5	7	0.69	0.92	0.78								
20.0	15	0.64	0.97	0.72								
össz	40	0.55	0.97	0.72	24	0.44	0.67	0.56	23	0.43	0.56	0.49

31. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép és körülvágott H22 típusú denárainak adatai. Jelmagyarázat az 1. táblázatnál

E verettel, ill. a hasonló csoportjával szűnt meg a magyar érméken a verdehely jelölése,⁸⁶⁸ s a helyette legalább egy évszázadig használt, s I. (Szent) László nevét tartalmazó körirat lassan vonalkák és pontok kezdetben még értelmezhető, később viszont teljesen értelmetlen sorozatává vált.⁸⁶⁹

Egri János szerint létezik az érmének egy egyező érmeképű változata is, amely a H21-nél nagyobb, de a H22-nél kisebb. Ilyen példányra az MNM É gyűjteményében nem figyeltem fel.⁸⁷⁰

H23 denár (R40, CNH 27, U19): előlapját a szamanida dirhemekéhez és I. András H9 denaráéhoz hasonló, 3-3 keresztvonalkával négyszer megszakított három kör keretei: kívül finom gyöngy- vagy félholdsoros kör; majd 2 vonalkör. A közepén ugyancsak gyöngy- vagy félholdsoros körben szembenéző királyfej, a Salamon király veretein láthatókéthől eltérő formájú koronával, amelynek pántját 2-2, tom-

⁸⁶⁴ Erre már korán utaltak, vö. *Schönvisner* (1801) 113: Nr. 6, I. t. (= 3. kép): 31; *Mader* (1810) 60.

⁸⁶⁵ *Jeszenszky* (1939–40) 29.

⁸⁶⁶

H22 db átls/g kivs/g
Hóman (1916) 208–209, 603. 25 0.7024 0.74
Jeszenszky (1939–40) 37: 3.2. t. 152 0.6591 0.69
Rádóczy (1968) 4. 127 0.70 0.73
összesen **304 0.68 0.71**
Hóman Bálint 0.59–0.79 g szélső értékeket mért és 3 példány ezüstfinomsági vizsgálatát elvégezve 82–88% közötti értékeket, ill. 85.3% átlagot kapott: *Hóman* (1916) 208–209, 603, 643. *Jeszenszky* Géza 2 példány összeolvasztása után végzett vizsgálattal 92.5% ezüstfinomsági értéket nyert: *Jeszenszky* (1939–40) 27. Saját átlagsúlyadatát ismételte: *Jeszenszky* (1941) 27: 1, 3. t. Az ezüstfinomsági adatok súlyozott átlaga: 88.2%.

⁸⁶⁷ A 3 érmét és 2 előlapot bemutató fényképek érzékeltek az ép és körülvágott állapotot, a körirati betűk eltérő finomságú kialakítását, közöttük a hibás névalakokat: +LAI-ISCLAVS (4), +LAPISCLAVS (5–6), +LAISCLAVS (7) formá-

ban. A hátlapi változó méretű vonalkörök közötti körirat a „beszívódás” miatt gyakran olvashatatlan (4), de a +LADISCLAVSRE is felismerhető (3, 5). Az érmék adatai: 3: B.51./1922.1 (21:12:3), 4: N.II.143 (22:7:1), 5: B.51./1922.1 (22:1:8), 6: N.II.126 (21:13:3), 7: 255./1873.7 (22:6:10).

⁸⁶⁸ E változás oka ismeretlen, de nem lehetetlen, hogy a brakteátságos verés miatt a hátlapi érmekép elvesztette korábbi jelentőségét, ezért elégségesnek ítélték a király nevének ismétlését, amely utódai körében „márkajeggyé” vált. Így ítélte meg már *Rupp* Jakab is, a következőket írva: a király első (H21) veretének Panonai körirata „csakhamar LADISLAUS névvel cseréltetvén fel, utóbb változatlanul megtartaték, és a következő királyok pénzein is elfogadtatván, azon tisztelet emlékeztére, mellyel e szent király iránt viseltettek, szinte fél századon túl lélekismeretesen folyvást használtaték.”: *Rupp* (1841) 29. Hasonlóan: *Végh* (1867) 22.

⁸⁶⁹ *Hóman* (1916) 196–197; *Jeszenszky* (1939–40) 29.

⁸⁷⁰ Méréseim szerint a H21 átmérője 17.0–19.0, a H22-é pedig 18.0–20.0 mm között változik, tehát a feltevés a magam véleménye szerint nem is értelmezhető.

paszögben összefutó, párhuzamos vastag vonalka, oromdíszait és halántékcüngőit 3 nagy pont helyettesíti.⁸⁷¹ A különböző verőtőváltozatok koronás királyfeje a képi elemeik eltérő méretű és csoportosítású összeállítása miatt egymástól elütő jellegű. A +LADISCLAVSRE alakú, leginkább széles és magas betűkből összeállított körirat S betűi következetesen fordított állásúak, a C gyakran kisebb a többi betűnél. Romlott változatként +LADISCLAVSLE is előfordul. A körirat A és V betűje között, de a második A betű szárai között is, pénzverőjegyek: 1–3 pont, pont és ék, pont és dúc, pont és kereszt, 1–2 ék, ék és négyzet, 1–2 kereszt.⁸⁷² A középről gyakran elcsúszott hátlapi érmekép két vonalköre között kisebb és finomabb betűkkel kivert két köriratváltozat szerepel: +LADISLAVSRE vagy +LADISCLAVSRE formájú névalak.⁸⁷³ A kis belső vonalkörben egyenlő szárú kereszt, ágai között 1-1 ék. Az előlapi érmekép kiemelkedő részletei a hátlapon mélyedésként jelentkeznek, ezért az brakteátszerűnek látszik, és saját érmeképe csak nehezen kivehető. Az érpnek tekinthető példányok⁸⁷⁴ átmérője 18.0–21.5 mm között változik. A méretváltozatokkal is összefüggeni látszik, hogy a típus előlapja eltérő nagyságú érmeképpel készült, a belső vonalkör átmérője rendszerint 15.0, ill. 16.0 mm volt, de 13.0 és 14.0 mm-es példányok is előfordulnak. A H23 típusnak a szakirodalomból egyesített átlagsúlya 0.71, kiverési súlya 0.75 g, átlagos finomsága 91.4% ezüsttartalom.⁸⁷⁵ Az MNM É gyűjteménye példányainak több mint a fele körülvágott (42:62), e műveletre a hármastagolású perem szinte kínálkozott. Ennek megfelelően 3 körülnyírt méretváltozat alakult ki: vannak a gyöngykör belső széléig (a 32. táblázatban: a), továbbá az 1., ill. a 2. vonalkör külső széléig (a 32. táblázatban: b-c) körülvágott érmék. Az érpnek tekinthető veretek átlagsúlya a szakirodalmi adathoz képest kisebbnek, 0.65 g-nak mutatkozott, ami 0.61 g-ra csökkenne tovább, ha a különféle képpen körülnyírt érmékével együtt számítanánk (32. táblázat, 9. tábla 8–15⁸⁷⁶).

átm/mm	ép				a				b				c			
	db	min/g	max/g	átls/g	db	min/g	max/g	átls/g	db	min/g	max/g	átls/g	db	min/g	max/g	átls/g
16.0													2	0.40	0.52	0.46
16.5													9	0.46	0.60	0.51
17.0	1			0.50	1			0.49	1			0.48	6	0.49	0.59	0.55
17.5	1			0.56					6	0.49	0.68	0.57				
18.0	3	0.47	0.66	0.59	3	0.50	0.59	0.55	9	0.50	0.72	0.62				
18.5	2	0.51	0.80	0.65	7	0.44	0.72	0.59	3	0.40	0.67	0.54				
19.0	4	0.46	0.61	0.52	6	0.54	0.79	0.63	5	0.56	0.68	0.62				
19.5	13	0.50	0.79	0.65	5	0.47	0.75	0.63								
20.0	42	0.52	1.06	0.67	1			0.74								
21.5	1			0.73	1			0.74								
össz	67	0.46	1.06	0.65	23	0.44	0.79	0.60	24	0.40	0.72	0.59	17	0.40	0.60	0.51

32. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép és körülvágott H23 típusú denárainak adatai. Jelmagyarázat a 15. táblázatnál

⁸⁷¹ Vö. Gedai (1991) 36. Korábban a koronás érmeképre a leírásán kívül sem Schönvisner István, sem Rupp Jakab nem tett megjegyzést, Joseph Mader is csupán a korona rossz ábrázolását tartotta említésre érdemesnek: Mader (1810) 60; hasonlóan: Végh (1867) 22.

⁸⁷² Szentgáli (1922) 22; 14 jegyváltozatot (1 és 2 pont, 3 pont 2 változata, 1 és 2 ék, ék és pont 3 változata, ék és 2 pont, dúc, dúc és pont, dúc és ék, 1 és 2 kereszt) ismertetett: Jeszenszky (1939–40) 30; vö. Jeszenszky (1942), 25.

⁸⁷³ Huszár Lajos típusleírásában a H22-re utalva tulajdonképpen csak az utóbbi szerepel, de az MNM É gyűjteményének többé-kevésbé értékelhető példányai között mindkét jelzett változat előfordult (l. alább).

⁸⁷⁴ A teljesen ép példányoknál a gyöngykört kívül még vékony, sima perem szegélyezte, de ide soroltam azokat a darabokat is, amelyek külső gyöngyköre többé-kevésbé hiányos volt, hiszen ezek a verés után, a penge darabolásakor is megsérülhettek.

⁸⁷⁵

H23	db	átls/g	kivs/g
Hóman (1916) 208–209, 603.	35	0.684	0.72
Jeszenszky (1939–40) 37: 3.2. t.	306	0.7062	0.74
Rádóczy (1968) 4.	249	0.72	0.76
összesen	590	0.71	0.75

Hóman Bálint 0.54–0.86 g szélső értékeket mért és 3 példány ezüstfinomsági vizsgálatát elvégezve 85–89% közötti értékeket, ill. 86.3% átlagot kapott: Hóman (1916) 208–209, 603, 642. Jeszenszky Géza 22 példány H23–H24 típusú veret összeolvasztása után végzett vizsgálattal 92.1% ezüstfinomsági értéket nyert: Jeszenszky (1939–40) 27. Az átlagsúlyhoz vö. Jeszenszky (1939–40) 29: 211 db, 0.6710 g, +5%-kal: 0.70 g. Az ezüstfinomsági értékeket Jeszenszky Géza együttes mérése ellenére is átlagoltam, mert Hóman Bálint külön mérése a H23 és H24 esetében csaknem azonos értéket eredményezett. Eredményeik súlyozott átlaga: 91.4%.

⁸⁷⁶ A 6 érmét és 2 előlapot bemutató fényképek érzékeltek a nagyságkülönbségeket és a körülnyírást eltérő mértékűen (8–11). Az előlapi királyfejek egyedi megformálásúak, a köriratban +LADISCLAVSLE is előfordul (11). A köriratok betűsorának különbségei is szembetűnőek (8–10–12). A hátlapok vonalkörei eltérő nagyságúak (8–10), a fémanyag „beszívódása” miatt a +LADISLAVSRE (8) és a +LADISCLAVSRE (9) egyaránt nehezen ismerhető fel. Nem lehetetlen, hogy korabeli hamisítvány is megbújik közöttük eltorzult (bár olvasható) előlapi körirattal, brakteátszerű hátlappal (13) vagy teljesen brakteáta módjára verve (15). Az érmék adatai: 8: 91./1938.25 (23:3:8), 9: 255./1873.4 (23:2:10), 10: B.51./1922.2 (23:11:1), 11: N.II.181 (21:12:1), 12: 41./1890.1 (23:11:2), 13: N.II.144 (22:12:3), 14: N.II.149 (22:13:9), 15: 5./1889.4 (23:12:5).

Feltétlenül megjegyzendő, hogy a H23 típusú denárokon jelentkezett először I. (Szent) László érméi köriratának az a sajátossága, hogy hátlapján a király neve mind Ladislaus, mind pedig Ladislaus alakban szerepel. Erre alább részletesen kitérek, itt csak azt említem meg, hogy a kétféle névforma használata és a méret/súly között nem sikerült kapcsolatot felismernem, a látszólagos különbségek inkább a körülvágás mértékével függenek össze. Szembetűnő viszont, a két névalak előfordulásának 14:53 aránya a Ladislaus változat javára (33. táblázat).

átm/mm	SL				SCL			
	ép	a	b	c	ép	a	b	c
16.0				1				
16.5				1				4
17.0						1	1	2
17.5	1		2				3	
18.0		1	1		3	1	5	
18.5		2			2	2	2	
19.0						3	2	
19.5					7	1		
20.0	5				14			
össz		14			53			

33. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép és körülvágott H23 típusú denárainak olvasható hátlati köriratai. *Jelmagyarázat:* SL: +LADISLAUSRE, SCL: +LADISCLAUSRE hátlati körirattal. Az a–c. feloldását lásd a 15. táblázatnál

H23a denárváltozat (-): egyetlen példányban bukkantam a H23 denár olyan utánveretére, amelynek előlapi körirata az óramutató járásával ellentétesen futó, fordított állású betűkből álló +ERSVALCSIAL (sic!). Közepén a koronás királyfej ugyancsak sajátosan, ívelt és ferde vonalak felhasználása helyett vízszintesen elrendezett elemekből összeállított. A hátlap „beszívódása” miatt az érmekép brakteáta-szerű ugyan, de az olvashatatlan körirat kiemelkedő nyomar felismerhetők (10. tábla 1).⁸⁷⁷

H24 denár (R96, R41, CNH 28–30, U17): az előzőhöz hasonló kialakítású érme, csak szélét vastag széles félholdsoros kör övezi, amelynek domborodása a hátapon barázdaként jelentkezik. Egyéb különbség csupán a király koronájának kialakításában van, amely nem a I. (Szent) László H23, hanem a Salamon H14, H15, H17 típusú veretén láthatóhoz hasonló ugyanúgy, mint a király arca. A következőket fordított állású S betűkkel formált +LADISCLAUSRE köriratban,⁸⁷⁸ az L betű szegletében, az A és D, főként pedig a második A és V között, végezetül közöttük s ugyanakkor az V szárai között is, pénzverőjegyek: 1–4 pont, 1–2 kör, 1–2 ék, 1–3 kereszt, dúc, négyzet, félhold, valamint ék és 1–3 pont, dúc és pont, ék és 3 kereszt, ék és vonás együttese.⁸⁷⁹ A rendszerint nem középen tartott hátlati érmekép finom, vékony vonalú, s a H22 típuséhoz hasonló: két vonalkör között +LADISCLAUSRE körirattal, amelynek S betűi ugyancsak fordított állásúak. A belső vonalkörben egyenlő szárú kereszt, szárai között 1-1 ékkel. Az érme a szakirodalomban három méretváltozatban ismert (á: 20.0, 17.0 és 14.0 mm), s ebben Hóman Bálint a H24 különféle átmérőjű körülvágatait ismerte fel, jelezve, hogy a leletekben a levágott érmeszélek is előfordultak.⁸⁸⁰ Jeszenszky Géza szerint magát az érmét verték fokozatosan, milliméterenként csökkentett nagyságban, s zömüket még körül is nyírták.⁸⁸¹ Saját méréseim alapján az utóbbi véleményhez kell csatlakoznom, ugyanis az MNM É gyűjteményében a 17.5–20.0 mm között 0.5 mm-rel növekvő átmérők mindegyike előfordult a körülvágatlannak tűnő példányok körében. A pénznek a szakirodalomból egyesített átlagsúlya 0.65, kiverési súlya 0.68 g, átlagos finomsága 91.2% ezüsttartalomnak mutatkozott.⁸⁸² Saját mérésem lényegesen magasabb át-

⁸⁷⁷ MNM É lt. sz.: B.7./1983 (23:13:1).

⁸⁷⁸ Előfordul +LADISCLAUSRE változat is: MNM É lt. sz.: 51./1874.8, B. 57./1906.3.

⁸⁷⁹ Vö. Jeszenszky (1939–40) 30; Jeszenszky (1942) 25.

⁸⁸⁰ Hóman (1916) 198. Hóman Bálint a CNH 28-ból 20, a CNH 29–30-ból 17 példányt tudott lemérni: Hóman (1916) 603–604.

⁸⁸¹ Jeszenszky (1939–40) 30.

⁸⁸²

H24 (CNH 28–30 egyesített adatai)

	db	átls/g	kivs/g
Hóman (1916) 208–209, 603–604.	37	0.669	0.70
Jeszenszky (1939–40) 37: 3.2. t.	138	0.6622	0.70

Rádóczy (1968) 4.

összesen

75	0.62	0.65
250	0.65	0.68

4 db H28 példány ezüstfinomsági vizsgálatokor 83–90% közötti értékeket, ill. 86.5% átlagot kapott: Hóman (1916) 643. Be nem számított adat: 114 db, átls: 0.6304 g, +5%-kal: 0.68 g; Jeszenszky (1939–40) 30. Jeszenszky Géza 22 példány H23–H24 típusú veret összeolvasztása után végzett vizsgálattal 92.1% ezüstfinomsági értéket kapott: Jeszenszky (1939–40) 27. Az ezüstfinomsági értékeket az ő együttes mérése ellenére is átlagoltam, mert Hóman Bálint külön mérése a H23 és H24 esetében csaknem azonos értéket eredményezett. Eredményeik súlyozott átlaga: 91.2%.

lagsúlyt (0.75 g) eredményezett, aminek az lehetett az oka, hogy a korábbi mérések alkalmával nem különítették el következetesen a különféleképpen körülnyírt példányokat, ill. az, hogy én a 14.0–16.0 mm átmérőjűeket különválasztottam (ld. alább!). Huszár Lajos fogalmazásából úgy tűnik, hogy a CNH 28–30 típusú denárok egyetlen, a H24 típusszám alá történt besorolása ellenére a legnagyobb méretűekkel ő is külön számolt, ezeket már maga is normál denársúlyú pénzeknek tekintette.⁸⁸³ Ilyen súlyos érmék létrejötté az *al marco* verés egyik irányú szélsőségeként is magyarázható volna, de az MNM É gyűjteménye H24 típusú példányainak vizsgálata megerősíteni látszik azt a nézetet, hogy kisebb-nagyobb, s egyben könnyebb és nehezebb H24 típusú denárok verésére tudatosan került sor, ugyanis a fenti méretek az ép példányok között fordultak elő, míg a körülnyírtak állománya természetesen a kisebb és könnyebb veretek túlsúlyát mutatta (34. táblázat, 10. tábla 2–5⁸⁸⁴).

átm/mm	ép				A				B			
	db	min/g	max/g	átls/g	db	min/g	max/g	átls/g	db	min/g	max/g	átls/g
12.0									1			0.37
13.0									3	0.32	0.43	0.39
13.5									5	0.26	0.46	0.37
14.0					3	0.35	0.57	0.48	11	0.36	0.51	0.45
14.5					1			0.64	10	0.41	0.56	0.47
15.0					4	0.36	0.54	0.43	15	0.42	0.59	0.50
15.5					8	0.38	0.59	0.49	14	0.44	0.55	0.50
16.0					4	0.43	0.60	0.55	10	0.48	0.62	0.53
16.5					8	0.48	0.66	0.60	4	0.57	0.63	0.59
17.0	1			0.71	15	0.51	0.71	0.61	2	0.51	0.62	0.56
17.5	2	0.72	0.74	0.73	7	0.52	0.72	0.63				
18.0	11	0.62	0.86	0.69	6	0.61	0.82	0.68				
18.5	8	0.66	0.89	0.77	1			0.62				
19.0	14	0.61	0.89	0.72								
19.5	12	0.59	1.05	0.82								
20.0	6	0.73	0.87	0.80								
össz	54	0.59	1.05	0.75	57	0.35	0.82	0.58	75	0.26	0.63	0.48

34. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép és körülvágott H24 típusú denárainak adatai. Jelmagyarázat az 1. táblázatnál

H24a denárváltozat (-): mivel az MNM É gyűjteményében az általam vizsgált H24 típusú, 0.75 g átlagsúlyú példányok átmérője a 17.5–20.0 mm között folyamatosan növekvő volt, tudatosan elkülönített kibocsátásnak lehetett tekintenem a csupán 14.0–16.0, zömében 15.0 mm átmérőjű, ráadásul félhold-soros szegélyükön kívül széles sima peremmel is rendelkező, tehát nem körülnyírt, 0.54 g átlagsúlyú érméket, amelyek érmeképei, köriratai a H24-ével egyezők. Feltehetőleg nagyobb mennyiségben verték, mert szigllái minden példányon különbözőek: az előlapi körirat A és V betűje között 2–3 pont, 2 ék, kereszt, pont és ék, pont és dúc, továbbá egy érmén a pont és ék mellett, az R és E között egy további ék. A gyűjteménybeli kis példányszám miatt egyelőre nem világos, hogy véletlen-e a hátlapi köriratok kizárólagos +LADISCLAVS alakja (35. táblázat, 10. tábla 6⁸⁸⁵).

H24 (CNH 28: 20.0–17.0 mm)	db	átls/g	kivs
Hóman (1916) 208–209, 603.	20	0.8157	0.86
Jeszenszky (1939–40) 37: 3.2. t.	138	0.6622	0.70
összesen	158	0.68	0.71
Be nem számított adat: 40 db, átls: 0.6668 g, +5%-kal: 0.70 g; Jeszenszky (1939–40) 30.			
H24 (CNH 29–30: 17.0–14.0 mm)	db	átls/g	kivs
Hóman (1916) 208–209, 604.	17	0.4960	0.52
Jeszenszky (1939–40) 30.	70	0.6096	0.64
összesen	87	0.5874	0.62

⁸⁸³ A H24 „kommt in drei Größen vor (20, 17 und 14 mm), die Stücke mit dem größten Gewicht (0.81 g) sind bereits normale Prägungen von Denargewicht (Übergang zur Denar-

prägung).”: Huszár (1979) 35: Nr. 24. Másutt úgy fogalmazott, hogy „die Münzen von König Ladislaus' I. von etwa 0.80 g sind bereits Denarprägungen”: Huszár (1979) 10.

⁸⁸⁴ A 2 érmét és 2 előlapot bemutató fényképek jól érzékeltek a nagyságkülönbségeket, az ép és körülnyírt állapotot, az előlapi érmeképek nagyságából és a gyöngykörök méretéből következő eltérő „zsúfoltságot”, valamint a királyfejek egyedi kialakítását. Noha az eltérő nagyságú hátlapi érmeképek felülete gyakran „beszívott” anyagú, a +LADISCLAVSRE körirat jól olvasható. Az érmék adatai: 10. t: 2: 114./1893.6 (24:4:9), 3: N.II.186 (24:7:1), 4: Weszerle 8/g (24:1:4), 5: 51./1874.16 (24:8:2).

⁸⁸⁵ MNM É lt. sz.: B.57/1906.3 (25:1:7).

átm/mm	db	min/g	max/g	átls/g
14	1			0.60
15	5	0.42	0.60	0.53
16	1			0.57
össz	7	0.42	0.60	0.54

35. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép H24a típusú denárváltozatainak adatai. Jelmagyarázat az 1. táblázatnál

H25 denár (R42, R97, CNH 31, U20): érmekepe tulajdonképpen a H1-gyel indult hagyományos érmerajz változata: a középső kereszt szárai elérik a peremet szegélyező finom vagy durvább félhordsoros kört, s a — következetesen fordított állású S betűket alkalmazó — köriratot négy helyen metsző, azt a LAD - ISL - AVS - REX⁸⁸⁶ formában tagoló ágain 1-1 kis keresztcske (talpacska) ül. Az egységben nézve: nagy mankóskereszt⁸⁸⁷ szárai között a megszokott ékek helyett 1-1 ferde állású kis kereszt van, s a környezetükben még pénzverőjegyek is láthatók: 1-2 pont, kör, 1-2 ék, dúc, pont és ék, pont és félhold akár mind a négy cikkelyben. Pénzverőjegyek — 1-2 pont, 1-2 vessző, pontkör — előfordulnak még a köriratban is, mindkét L szegletében, mindkét A, továbbá az V és az X szárai között, valamint az A és D, az A és V között, végezetül az X után, s egyedülálló különlegességgént fellépnek a nagy kereszt szárain is: pont, ék, ellipszis jegy közül akár 2-3 jegy is 2-3 száron.⁸⁸⁸ A nem középen tartott hátlati érmekepen két vonalkör között +LADISLAVSREX körirat, amelyben az első S rendszerint fordított állású.⁸⁸⁹ Az érme előlapján ritka szemléletességgel jelentkeznek az elhasznált verőtövekre utaló nyomok: míg az eredeti formájúak betűi és érmekepi elemi finomak és laposak, s különösen a keresztcskéi gondosan formáltak, az elhasználdott verőtővel vertekén a betűk és a kis keresztcske magasak és szélesek, a megfutott forrasztóon formájára hasonlóak. A hátlaton az előlapi érmekep minden domborulata mélyedésként jelentkezik, s mivel a hátlati érmekep köréi, keresztje és betűi egyaránt finomabbak az előlapiaknál, gyakran alig felismerhetők: a két oldalán vert denár brakteátszerűnek tűnik. Az érme több méretváltozatban fordul elő,⁸⁹⁰ átmérője 18.0–21.0 mm között változik (hátlati vonalköreinek átmérője 15.0–17.0 mm, ill. 6.0–9.0 mm közöttiek). A pénznek a szakirodalomból egyesített átlagsúlya 0.63, kiverési súlya 0.66 g, átlagos finomsága 91.11% ezüsttartalom.⁸⁹¹ Az érme megjelenésére jellemző finom félhordsoros szegély sem tartotta vissza a pénz egykori tulajdonosait annak körülnyírásától, bár ollójuk többnyire a szegély sávján belül maradt. Saját méréseim a korábbinál nagyobb (0.65 g) átlagsúlyt eredményeztek, a régi adat a válogatás nélkül együtt mért példányok súlyátalaga lehetett, ez az általam vizsgált érmék körében 0.62 g-nak bizonyult (36. táblázat, 10. tábla 7–10⁸⁹²). Egyelőre nem világos, hogy a sorozatból elkülönülő kis átmérőjű és súlyú példányt a H24-nél leírthoz hasonlóan önálló kibocsátásnak vagy esetleg korabeli, brakteáta(szerű?) utánzatnak kell-e tekinteni (20. tábla 7).⁸⁹³

átm/mm	ép				A				B			
	db	min/g	max/g	átls/g	db	min/g	max/g	átls/g	db	min/g	max/g	átls/g
15.0	1			0.28								
16.5					1			0.41				
17.0									2	0.49	0.50	0.49

⁸⁸⁶ A REX szóvégi jegye lehet x vagy + állású egyaránt.

⁸⁸⁷ Dinkler (1970) 570, 569: 24. á.

⁸⁸⁸ Hóman (1916) 197; egyszerű pénzverőjegyek 63 változatáról: Jeszenszky (1939–40) 30; az érmekep szerkesztéséről: Vadász (1983) 8.

⁸⁸⁹ Huszár Lajos típusleírásában a H22-re utalva +LA-DISCLAVSREX szerepel (az első S fordított állású), de az MNM É gyűjteményének vizsgálható példányain kivétel nélkül a C nélküli változatot figyelhettem meg.

⁸⁹⁰ Jeszenszky (1939–40) 30.

⁸⁹¹

H25	db	átls/g	kivs/g
Hóman (1916) 208–209, 604.	28	0.6932	0.73
Jeszenszky (1939–40) 37: 3.2. t.	315	0.6318	0.66
Rádóczy (1968) 4.	298	0.63	0.66
összesen	641	0.63	0.66

Hóman Bálint 0.59–0.83 g szélső értékeket mért és 3 példány ezüstfinomsági vizsgálatát elvégezve 85–90% közötti

értékeket, ill. 87.3% átlagot kapott: Hóman (1916) 208–209, 604, 642. Jeszenszky Géza 13 példány összeolvasztása után végzett vizsgálattal 92% ezüstfinomsági értéket nyert: Jeszenszky (1939–40) 27. Be nem számított adat: 307 db átls: 0.6080 g, +5%-kal: 0.64 g: Jeszenszky (1939–40) 30. Az ezüstfinomsági értékek súlyozott átlaga: 91.11%.

⁸⁹² A 4 érmét bemutató fényképek jól érzékeltetik a nagyságkülönbségeket, az ép és körülnyírt (10) állapotot, a vékonyabb (7, 10) és ormótlán szélességű dúcok (8–9) használatát a betűszárok verőtőbe poncolásakor: A „beszívódott” felületű, eltérő vonalkörméretű hátlapokon a +LADISLAVSREX körirat ritkán ismerhető fel (10). Az érmék adatai: 7: 91./1938.57 (25:11:5), 8: N.II.210 (26:3:4), 9: 91./1938.33 (26:6:7), 10: 91./1938.34 (25:12:1).

⁸⁹³ Bár a 15.0 mm átmérőjű, s 0.28 g súlyú érme határeset az ép, ill. a kissé körülnyírt kategória között, mind ennek, mind pedig a kissé körülvágottan 16.5 mm átmérőjű és 0.41 g súlyú veretnek — MNM É lt. sz.: N. II. 201. (25:13:10) — a léte azt

átm/mm	ép				A				B			
	db	min/g	max/g	átls/g	db	min/g	max/g	átls/g	db	min/g	max/g	átls/g
18.0					3	0.40	0.50	0.44	1			0.51
18.5	1			0.67	6	0.42	0.62	0.52				
19.0	6	0.40	0.75	0.60	8	0.51	0.82	0.63				
19.5	21	0.49	0.84	0.66	6	0.53	0.72	0.59				
20.0	25	0.49	0.85	0.65	2	0.58	0.69	0.63				
20.5	6	0.55	0.86	0.72	1			0.72				
21.0	2	0.66	0.70	0.68	1			0.67				
össz	62	0.28	0.86	0.65	28	0.40	0.82	0.58	3	0.49	0.51	0.50

36. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép és körülvágott H25 típusú denárainak adatai. Jelmagyarázat az 1. táblázatnál

Érdekes, hogy Schönvisner István a megsokszorozott számú keresztcskében I. (Szent) László király I. törvénykönyve, azaz az 1092. május 20-án Szabolcsban megnyílt zsinati határozat bevezetőjében használt *christianissimus* 'legkeresztényibb' jelzőjére való utalást látott,⁸⁹⁴ amit Joseph Mader azonnal elutasított.⁸⁹⁵ Hasonló nagy érmeképi kereszt⁸⁹⁶ szárai között a német pénzverésben a legkülönbözőbb jelek és betűk tarka kombinációi láthatók, mind a négy mezőben ugyanazon jegy (pont, csillag, pontkör, ék, „treff”) azonban ritka; 4-4 keresztre mindössze 2 esetben bukkantam.⁸⁹⁷ Ugyanez a cseh⁸⁹⁸ és a lengyel⁸⁹⁹ pénzverésben is előfordul, az összes általam talált párhuzam azonban I. (Szent) László uralkodásánál jóval korábbi időből való. Előtte nem ismeretes, hogy az ábrázolás összevethető-e az ún. jeruzsálemi kereszttel (= Jerusalem-Kreuz), amely a nagy kereszt szárai között, azzal párhuzamosan elhelyezkedő 1-1 kis kereszt alakjában eredendően Krisztus 5 sebének jelképezi.⁹⁰⁰ Maga az érmekép nagy keresztos végű keresztje is létező ikonográfiai alakzat.⁹⁰¹

H26 denár (R43, CNH 32, U21): a H25 laposabb, finomabb kivitelű változata, félholdsoros körrel, ill. különféle finomságú és ritkaságú gyöngysoros körrel szegélyezve, s érmeképében a H25-höz viszonyítva apró különbségekkel: a köriratot negyedelő nagy kereszt szárainak végéhez egymásnak szembefordult 2-2 félholdacska vagy félköröcske csatlakozik. A többnyire széles és magas betűkből álló, rendszeresen fordított állású S betűket alkalmazó körirat tagolása: LAD - ISL - AVS - REX.⁹⁰² A már korábban megfigyelt „kétarcúság” ezt az előlapot is jellemzi, ugyanis mind a finoman kivert érmekép, mind a kikopott verető használatára utaló széles és magasban kiemelkedő, szinte olvadt ónszerű benyomást keltő betűk és kereszttek egyaránt előfordulnak. Pénzverőjegyeinek összessége a H25-énél kevésbé bonyolult: a belső gyöngykör bármelyik mezejében a 4 keresztcske mellett 1–2 pont, ék, kereszt, a köriratban pedig az L szegletében, az A és D, valamint az A és V között 1–4 pont, dúc, ék, kereszt látható, de előfordulnak jegy nélküli példányok is.⁹⁰³ A középről rendszerint elcsúszott hátlati érmeképen két vonalkör között a +LADISLAVSRE vagy a +LADISCLAVSRE köriratváltozat olvasható,⁹⁰⁴ az előbbi kisebb, az utóbbi nagyobb, de az előlapiaknál lényegesen kisebb, vékonyabb és laposabb betűkkel, amelyek között az S-ek következetesen fordított állásúak. A hátlati érmekép minősége változó: vannak szépen kivert példányok, de olyan brakteátaszerű darabok is, amelyeken az előlapi érmekép kiemelkedő részei — főként a nagy kereszt — mélyedésként jelentkeznek. Meglepően egységes

sejteti, hogy I. (Szent) László a sorozatban 18.0–18.5 mm átmérővel és 0.66 átlagsúllyal induló típusnagyságnál kisebb érmekeket is kibocsátott.

⁸⁹⁴ Schönvisner (1801) 111: Nr. 1, I. t. (= 3. kép): 26; vö. Szilágyi (1961) 29.

⁸⁹⁵ „Die vielen Kreuze auf Nr. 26. haben wohl keine besondere Bedeutung. Es kommen dergleichen auf gar manchen Pfennigen vor, deren Urheber *Christianissimi* weder waren, noch je genannt wurden.”: Mader (1810) 60.

⁸⁹⁶ Angol, norvég, dán, morva párhuzamait — igaz, a rokon érmeképi H26-tal kapcsolatban — szemléletesen tekintette át: Vadász (1985) 13–15.

⁸⁹⁷ Pl. III. Otto (983–1002) Dbg. 343 osnabrücki, ill. egy megnevezetlen apátnó Dbg. 2034 gandersheimi denára előlapján: Dannenberg (1876) 145–146, 15. t: 343, Dannenberg (1905) 909–910, 113. t: 2034.

⁸⁹⁸ Pl. III. Boleslav (999–1002) C204–C205 denára előlapján: Cach (1970) 34, 12. t: 204–205.

⁸⁹⁹ Pl. I. (Bátor) Boleszló lengyel herceg (992–1025) G26 prágai denárának előlapján: Gumowski (1960) 88, I. t: 26..

⁹⁰⁰ Dinkler (1970) 570, 569: 23. á.

⁹⁰¹ Dinkler (1970) 570, 569: 20. á.

⁹⁰² Az MNM É gyűjteményének 1-1 példányán a LADISLAVSREI, ADISLAOIEEX, ill. ADISLASREX változata is előfordul, sőt van teljesen zavart, a széles betűponcok szinte tetszőleges beütögetésével létrehozott jeleken kívül, csupán 1-1 L és S betűt tartalmazó körirat is.

⁹⁰³ Vö. Barb – Dworschak (1936) 70–71; Jeszenszky (1939–40) 35; Jeszenszky (1942), 25–26.

⁹⁰⁴ Huszár Lajos típusleírásában a H22-re való utalás formájában tulajdonképpen csak az előbbi szerepel, de az MNM É gyűjteményének többé-kevésbé értékelhető példányai között e két változat 49:24 arányban fordult elő.

méretűek, átmérőjük 20.0–21.0 mm között váltakozik,⁹⁰⁵ ugyanakkor hátlapi vonalköreik átmérője változatos: a nagyobb 17.0–19.0, a kisebb 9.0–14.0 mm közötti. Az érmének a szakirodalomból egyesített átlagsúlya 0.86, kiverési súlya 0.90 g, átlagos finomsága 89.53% ezüsttartalom.⁹⁰⁶ Mivel az MNM É gyűjteményében a típus körülvágott példánya ritka, saját mérésem csaknem a fentivel azonos végeredményt (0.85 g) hozott (37. táblázat, 10. tábla 11, 11. tábla 1–5⁹⁰⁷).

átm/mm	ép				A				B			
	db	min/g	max/g	átls/g	db	min/g	max/g	átls/g	db	min/g	max/g	átls/g
19.5	1			0.85								
20.0	19	0.59	0.97	0.82	1			0.85				
20.5	63	0.51	1.19	0.85	3	0.73	0.80	0.77	2	0.81	0.91	0.86
21.0	33	0.67	1.07	0.86								
össz	116	0.51	1.19	0.85	4	0.73	0.85	0.79	2	0.81	0.91	0.86

37. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép és körülvágott H26 típusú denárainak adatai. Jelmagyarázat az 1. táblázatnál

A típusszámok sorrendjében a H23 után ez a második típus, amelynek hátlapján a király neve mind Ladislaus, mind pedig Ladislaus alakban előfordul. A kétféle névforma használata és a méret/súly között nem sikerült kapcsolatot felismernem, ugyanakkor szembetűnő a 49:24 arány az előbbi javára (38. táblázat)!

átm/mm	SL			SCL	
	ép	A	B	ép	B
20.0	8	1		4	
20.5	21	3	1	15	1
21.0	15			4	
össz		49			24

38. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép és körülvágott H26 típusú denárainak olvasható hátlapi köriratai. Jelmagyarázat: SL: +LADISLAVSRE, SCL: +LADISCLAVSRE, A-B: lásd az 1. táblázatnál

H27 denár (R44–45, R 298, CNH 33, U22): az előlap két finom gyöngyör közötti, fordított állású S betűket tartalmazó köriratát a H25–H26 nagy keresztjének metszési helyeit utánzóan 1-1 kis félhold tagolja LAD - ISL - AVS - REX formában, amelyben az X-et egy kis szabályos állású kereszt képviseli.⁹⁰⁸ A köriratban pénzverőjegyek a király nevének A és V betűi között: 1–4 pont, 1–2 pont és ék, pont és 2 ék, 2 pont és félhold, 1–2 pont és kereszt, pont és négyzet, 1–3 ék, négyzet, 1–2 dúc, félhold, négyzet és dúc, ék és kereszt, kereszt és kör, ék és 2 kör, valamint 1–2 hosszú ék alakban, változatos elrendezésben.⁹⁰⁹ A belső körben két rövidebb között egy valamivel hosszabb kereszt: mindegyikük sima

⁹⁰⁵ A mosonytétényi (AU) kincsben feltűnően nagy, 26 mm átmérőjű és 0.89 g átlagsúlyú pénzeket jeleztek: *Barb – Dworschak* (1936) 70.

⁹⁰⁶

H26 db átls/g kivs/g
Hóman (1916) 208–209, 603. 46 0.8423 0.88
Barb – Dworschak (1936) 67. 67 0.89 0.93
Jeszzenszky (1939–40) 37: 3.2. t. 233 0.8711 0.91
Rádóczy (1968) 4. 156 0.85 0.89
összesen 502 0.86 0.90
Hóman Bálint 0.64–1.0958 g szélső értékeket mért és 3 példány ezüstfinomsági vizsgálatát elvégezve 85–88% közötti értékeket, ill. 86.3% átlagot kapott: *Hóman* (1916) 208–209, 604, 643. 17 példány vizsgálata szerint, az ezüsttartalom 90.1% volt: *Barb – Dworschak* (1936) 71. Egy ismeretlen lelőhelyű (Székesfehérvár környéki, Fe) kincsben *Jeszzenszky Géza* mérte 110 db összsúlya 94.314 g volt, s ebből ugyan 0.881 g átlagsúlyt számolt, holott az valójában 0.8574 g: vö. *Jeszzenszky* (1942), 25–26. Az ezüstfinomsági értékek súlyozott átlaga: 89.53%.

⁹⁰⁷ A 3 érmét, valamint 2 elő- és 1 hátlapot bemutató fényképek jól érzékeltetik a nagyságkülönbségeket, a vékonyabb (10. t: 11, 11. t: 1) és a vastagabb (11. t: 2, 4) betűszárú köriratokat. Az előlapon előfordul LADISLAVSREI (11. t: 3) és ADISLASREX (11. t: 4) alak is. A gyakran „beszívott” felületű, eltérő vonalkör méretű hátlapokon (11. t: 2) alkalomadtán mind a +LADISLAVSRE (10. t: 11, 11. t: 5), mind a +LADISCLAVSRE (11. t: 1) felismerhető. Az érmék adatai: 10. t: 11: B.8./1921.39 (27:3:8), 11. t: 1: B.8./1921.40 (27:1:5), 2: B.56./1899.15 (27:7:10), 3: B.56./1899.12 (27:8:1), 4: B.56./1899.16 (27:8:2), 5: B.8./1921.41 (26:11:7).

⁹⁰⁸ Az érmekép szerkesztésére: *Vadász* (1983) 8.

⁹⁰⁹ *Börzsönyi* (1903) 94–95; 6 változatot közölt: *Barb – Dworschak* (1936) 71; 10 változatot közölt: *Jeszzenszky* (1939–40) 31; további körirati jegyek, s pénzverőjegy a keresztek között is: *Jeszzenszky* (1942), 26. A magyarfrátai (ROM) kincs érméiről 24 változatot közölt az előlapi körirathoz a LADISLA és az VS közötti helyről: *Chirilă – Fenegan* (1974) 44–46; s további — részben új — 14 változatot a tordai (ROM) kincsből: *Chirilă – Hopârtean* (1978) 60.

nyelének alján és közepén 1-1 nagy pontszerű dudorral, végén magával a kereszttel.⁹¹⁰ Az előlap „kétarcúsága” itt is megfigyelhető mind a körirat betűit, mind pedig az érmeképi ábrázolásokat illetően. A közepén tartani nem sikerült hátlati érmekép teljességgel a H26 hátlapjához hasonló, lapos és finom kivitelű. A két vonalkör közötti, rendszeresen fordított állású S betűket alkalmazó +LADISLAVSRE vagy +LADISCLAVSRE köriratváltozatok⁹¹¹ betűi kicsik, finomak. A belső vonalkörben egyenlő szárú kereszt, szárai között 1-1 ékkel. Az előlapi érmekép kiemelkedései többnyire mélyedésként jelentkeznek a hátlaton annyira, hogy a brakteátaszerű hátlap látványát rendszerint az előlapi keresztnek megfelelő 3 árok határozza meg. Az érme a 18.5–20.5 mm között 0.5 mm-ként növekvő folyamatosságú átmérőjű méretváltozatokban készült,⁹¹² előlapi belső gyöngykörének átmérője 10.0–13.5, hátlati külső vonalköréé pedig 16.0–18.0 mm közötti nagyságú. A szakirodalomból egyesített átlagsúlya 0.79, kiverési súlya 0.83 g, átlagos finomsága 87.8% ezüsttartalom.⁹¹³ Bár az MNM É gyűjteményében a típus körülvágott példánya ritka, saját méréssem a fenténél kisebb, 0.77 g átlagsúlyt eredményezett, ami azt jelzi, hogy az *al marco* verés szerinti szóródás leletenként igen eltérő lehet (39. táblázat, 11. tábla 6–9, 12. tábla 1–3⁹¹⁴).

átm/mm	ép				A				B	
	db	min/g	max/g	átls/g	db	min/g	max/g	átls/g	db	átls/g
17.0	1			0.62						
17.5	1			0.77						
18.0	1			0.59						
18.5	1			0.64	2	0.73	0.76	0.74		
19.0	25	0.61	1.06	0.76	2	0.71	0.77	0.74	1	0.65
19.5	115	0.60	1.07	0.76	2	0.77	0.80	0.78		
20.0	35	0.63	1.02	0.83						
20.5	1			0.97						
össz	180	0.60	1.07	0.77	6	0.71	0.80	0.76	1	0.65

39. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép és körülvágott H27 típusú denárainak adatai. Jelmagyarázat az 1. táblázatnál.

A jelzetek sorrendjében a H23 és a H26 után ez a harmadik típus, amelynek hátlapján a király neve mind Ladislaus, mind pedig Ladislaus alakban előfordul. A kétféle névforma használata és a méret/súly között nem sikerült kapcsolatot felismernem, ugyanakkor szembetűnő a mennyiségi arány: 10:114 (40. táblázat)!

Az MNM É gyűjteményében való csekély képviselő miatt egyelőre nem világos, hogy külön változatnak kell-e tekintenünk a 18.5–20.5 mm között 0.5 mm-ként folyamatosan növekvő átmérőjű érméknél kisebb, 17.0, 17.5 és 18.0 mm átmérőjű, az átlagsúlynál könnyebb példányokat. Annakidején ezekből is tekintélyes mennyiséget kellett a királynak veretnie, hiszen mindhárom példány sziglája más: az előlapi körirat LA és VS betűi között pont, 2 pont, 2 ék.

⁹¹⁰ A legtöbb érmekép verőtővén a kereszt végét talán kényelmi okból egy keresztben álló téglalap alakú dűcöt mintázó, s felette egy hegyével feléje irányuló ék alakú végződéssel rendelkező ponccal ütötték be, de vannak olyan H27 példányok is, amelyeken a kereszt felső végét hegyükkel összeérő 3 ék alakú jegy képezte, azaz eredetileg szabályos kereszt alakú végződést terveztek.

⁹¹¹ Huszár Lajos típusleírásában a H22-re való utalás formájában tulajdonképpen csak az utóbbi szerepel, de az MNM É gyűjteményének többé-kevésbé vizsgálható, nem csak ép példányai között mindkettő jelen volt (l. alább).

⁹¹² A H26-hoz hasonlóan, a mosonytétényi (AU) kincsben ugyancsak igen nagy, 25 mm átmérőjű példányait jelezte: *Barb* – *Dworschak* (1936) 71.

⁹¹³

H27	db	átls/g	kivs/g
<i>Hóman</i> (1916) 208–209, 604.	81	0.8116	0.85
<i>Barb</i> – <i>Dworschak</i> (1936) 71.	18	0.77	0.81
<i>Jeszenszky</i> (1939–40) 37: 3.2. t.	255	0.7772	0.82
<i>Jeszenszky</i> (1942), 26.	111	0.7909	0.83
<i>Rádóczy</i> (1968) 4.	214	0.79	0.83

<i>Chirilă</i> – <i>Feneşan</i> (1974) 46.	119	0.789	0.83
összesen	798	0.79	0.83

Hóman Bálint 0.61–1.12 g szélső értékeket mért és 4 példány ezüstfinomsági vizsgálatát elvégezve 82–88% közötti értékeket, ill. 85.5% átlagot kapott: *Hóman* (1916) 208–209, 604, 643. 4 példány ezüstfinomsági vizsgálati eredménye: 90.1% ezüsttartalom: *Barb* – *Dworschak* (1936) 71. *Jeszenszky* Géza 111 példány vizsgálatakor 0.619–0.907 g szélső értékeket mért: *Jeszenszky* (1939–40) 32. Az ezüstfinomsági értékek súlyozott átlaga: 87.8%.

⁹¹⁴ Az 5 érmét és 2 hátlapot bemutató fényképek jól értékeltek az érmék, ill. előlapi gyöngykörök átmérőjének nagyságkülönbségét (11. t: 6 és 9), a finom (11. t: 6) és az ormótlan (11. t: 7) betűszárak, kereszték különbözőségét. A „beszívott” anyagú hátlapok némelyikén a +LADISCLAVSRE (11. t: 6, 8, 12. t: 1, 2), ill. a +LADISLAVSRE (12. t: 2) körirat egyaránt felismerhető. Az érmék adatai: 11. t: 6: *Kiss F* 19 (27:11:3), 7: B.8./1921.47 (27:13:2), 8: B.8./1921.46 (27:10:4), 9: B.8./1921.47 (27:12:10), 12. t: 1: B.8./1907.20 (28:6:1), 2: B.57./1906.4 (28:7:7), 3: B.51./1922.4 (28:3:3).

átm/mm	SL	SCL	
	ép	ép	A
17.0		1	
18.0		1	
18.5		2	
19.0	3	16	2
19.5	3	67	1
20.0	4	23	
20.5		1	
össz	10	114	

40. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép és körülvágott H27 típusú denárainak olvasható hátlati köriratai. *Jelmagyarázat*: SL: +LADISLAVSREX, SCL: +LADISCLAVSREX, A: lásd az 1. táblázatnál

A H27 jelzetű érme előlapjának érmekepe előzmény nélküli újdonság a magyar pénzverésben, jelentéstartalmának feloldása még nem tekinthető végleges érvényűnek. Ismereteim szerint hasonló ábrázolás csupán II. Ota Černý olomouci hercegsége idején (1107–1110, 1113–1125) veretett denárán látható (C476) és 3 bot- vagy pálcaként magyarázott.⁹¹⁵ A H27 érmekepétől azonban nyelének díszítése megkülönbözteti: mindhárom „pálca” végein és közepén ugyanis egyforma kerek pont ül. Itthon már Schönvisner István felvetette, hogy a H27 érmekepe három jogart ábrázol, amely Magyarországon kívül I. (Szent) László 1091–1095 között megszerzett új területeit, azaz Horvátországot és Szlavóniát jelképezi.⁹¹⁶ Joseph Mader elfogadta ezt a véleményyt, s a kommentárjából az is kiderül, hogy mások a Kálvária 3 keresztjét látták benne,⁹¹⁷ utalásként a király élete végén tervezett palesztinai útjára.⁹¹⁸ A későbbiekben is ez a két magyarázati lehetőség maradt. Rupp Jakab még szintén a hódítás jelképének tekintette a 3 kormánypálcának vélt érmekepet, az egyéb sejtéseket pedig elutasította.⁹¹⁹ Hasonló véleményen maradt Végh Ödön,⁹²⁰ a legújabbban pedig Eugen Chirilă és Virgil Feneşan is.⁹²¹ Korábban viszont Réthy László indoklás nélkül „három egyenesen álló bütykös keresztel (kálvária)” számolt,⁹²² s e nézet mellé állt Börzsönyi Arnold is, bár erre csupán egy véletlen utalásából lehet következtetni,⁹²³

⁹¹⁵ Cach (1972) 32. Eduard Fiala nevezte 3 pálcának (*tři hole*), utalva arra, hogy e buzogányok olyanok, mint a magyar pénzek: Fiala (1895) 85, XIII. t. 18.

⁹¹⁶ „Sunt, qui per tria sceptrā, in praesente numulo, existiment repraesentari tria Regna, Hungariam nempe, & huic sub divo Ladislao accessere, Croatiam, Sclavoniam. Quod si foret (praeter morem Saeculi XI.) signari oportebat monetam huius typi intra annos 1091–1095. post factam nempe dictorum Regnorum accessionem.”: Schönvisner (1801) 112, I. t. (3. kép): 28.

⁹¹⁷ Alighanem már itt megkezdődött a H27 és H28 némi-képp hasonló tartalmú érmekepére való utalások keveredése. Amennyiben ez ma egyáltalán kideríthető, Joseph Mader esetleg Pray György alábbi feltevésére célozhatott, aki azonban Rupp Jakab szerint a H28-ra (a Rupp-féle VI. nemű veretekre) vonatkoztatva tette: „Hogy értelmezzük azt, ha a három kereszties érmét, amely László nevét viseli, az élete végén verték? A hazai tudósok közül nem kevesen vélik úgy, hogy a hármas kereszt mintegy a Kálváriahegy Palesztina szimbólumaként, a jeruzsálemi zarándokútra tett fogadalmát jelzi (Quid si numus cum triplici cruce, nomen Ladislai referens, in hunc finem cusus fuerit? Sunt enim permulti ex eruditis domesticis, qui triplici illa cruce, tamquam Calvariae mons symbolum Palaestinae sit, projectionem Jerosolymitanam indicari existiment.”: Pray (1774) 18: 1. jegyzet; vö. Rupp (1841) 35: *jegyzet.

⁹¹⁸ „Wern man die zweideutigen drei Figuren im Felde von Nr. 28., mit Nr. 29. und 30. [azaz Schönvisner (1801) I. t. (= 3. kép): 28–30 = H27, H28 és H42, az utóbbi viszont II. István denára!] zusammenhált, so kann man kaum zweifeln, daß auch sie drei Kreuze, oder Kreuzzepter vorstellen sollen. Daß aber die drei Kreuze den Calvarianberg, und dieser Palästina, und die Fahrt dahin, zu welcher der König sich anschickte (obendarein erst gegen das Ende seines Lebens) andeuten, das scheint mir zu weit hergeholt zu sein. Viel besser gefällt mir die Meinung, daß man durch drei Zepter, nebst Ungarn, die (1091) hin-hinzugekommenen Reiche Kroatien und Slawonien

habe bezeichnen wollen. Zur Unterstützung dieser Auslegung wäre ich versucht, auf Nr. 29. die vom H. Abt [azaz Schönvisner István – K. L.], wie es scheint, ganz übersehenen einzelnen Buchstaben, nach LADISLAVS.RE zu lesen: *Dalmatiae, Croatiae*. Aber freilich ist dergleichen weitläufigerer Titel überhaupt nicht Stil dieser Zeiten.”: Mader (1810) 60–61. Érdekes, de téves utóbbi megjegyzése a H28 denár nagy keresztje hegyének két oldalán lévő o-o jel félreértésén alapult, s már Rupp (1841) 36–37.-en helyes érveléssel megcáfolta, vö. Huszár (1979) 35–36: Nr. H28. Joseph Mader egyébként egy jegyzetben elutasította a buzogány értelmezést is: „Einige glauben, da drei Streitkolben zu erkennen. Allein die Waffe der Ungarn war vielmehr ein Hammer.”: Mader (1810) 60: 1) jegyzet. Ha a kalapácson harcpörölyt (vö. 919. jegyzet) vagy még inkább harcbaltát értünk, akkor Joseph Madernek igaza volt, a magyarok ekkor buzogányt feltehetően még nem használtak: ld. Kovács (1986) 237–238, 251, 264, 276–279, 236: 21. á, 277: 29. á.

⁹¹⁹ Az érmekepet „körbe foglalt három fennálló bütykös kormánypálca” módján nevezte meg, majd jegyzetben hozzáfűzte: „Mások három keresztnek, vagy lovagzászlónak, mások épen buzogánynak, vagy harcpörölynek vélik inkább; előttem helyesebb azok véleménye, kik e jeleket kormánypálcáknak tartják, mert valószínű Mader József... azon gyanítása, hogy ezek Magyarországon kívül, 1091-ben [helyesebben 1089-ben] elfoglalt Horvát- és Tótországok jelei lehetnek.”: Rupp (1841) 34, 34: *) jegyzet.

⁹²⁰ A „három bütykös kormánypálca” meghatározást vette át: Végh (1867) 22. is.

⁹²¹ „Drei Zepter mit Kreuz” módon értelmezte az érmekepet: Chirilă – Feneşan (1974) 43.

⁹²² Réthy (1899) 13: Nr. 33.

⁹²³ A síófok (So)-balatonkiliti kincsrészletben csupán I. (Szent) László alábbi denárai voltak/maradtak?: H21 (1), H22 (2), H23 (7), H24 (11), H25 (2), H26 (12), H27 (39), H28 (1), H29 (2), továbbá H? (28?) azaz min. 105 db. „A hármas ke-

mert magyarázata a H28-ra is érvényes lett volna.⁹²⁴ Hóman Bálint elvetette mindkét értelmezési lehetőséget, s az ábrázolást III. Ottó király (983–996) Dbg. 646 magdeburgi veretéhez hasonlította.⁹²⁵ Típusra utalás nélkül foglalt állást a Golgota magyarázat mellett Szentgáli Károly is.⁹²⁶ Gedai István azonos jellegűnek tekintette a H27 és a H28 érmeképét, és az I. András tihanyi sírkövén látható hosszú, csavart nyelű körmeneti keresztet tartotta mindkettejük mintájának.⁹²⁷ Huszár Lajos csupán három keresztnek nevezte meg az érmeképét, értelmezést nem adott.⁹²⁸ Utóbbit Györffy György pótolta, de nem nevezte meg, hogy a szóba jöhető H27–H28 párosából melyikre gondolt. Nézete szerint bár 1091-ben a „Tengermellék megszállását félbe kellett hagynia, László Horvátország (akkori nevén Moesia vagy Messia) nagy részének ura lett, ezeket felvette királyi címébe Pannonia mellé, és bizonyára a három ország⁹²⁹ feletti uralma jelképezésére 1091 húsvétjára kibocsátott nehéz dénárjára három olyanféle hordozható kereszt képét verette, amilyen I. Endre tihanyi sírkövén látható.”⁹³⁰ A tárgyalt előzményeket elegyítő, azaz a hódítás szimbólumát nem 3 jogként, hanem 3 hordozható keresztként értelmező álláspontja azonban nem tekinthető végleges eredménynek, ugyanis a magyar érmék érmekepei általában nem tükröztek konkrét politikai eseményeket,⁹³¹ egyébként sem tűnik találónak ez a magyarázatkiért. I. (Szent) László ugyan valóban meghódította a tengermelléki Horvátországot, de Pannonia/Magyarország és a Tengermellék/Horvátország csak kettőnek számíthatott a 3 kereszttel jelképezni vélt 3 országból, ugyanis a harmadikat, Boszniát csak II. (Vak) Béla idején vagy még később csatolták a magyar királyok az országhoz.⁹³² Egyébként az érmekép 3 keresztnek való minősítésével egyet lehet érteni, hiszen Kálmán több denárának nagy előlapi keresztjét is dúcnak és éknek a veretőbe poncolásával alakították ki (H31, H35, H38).

H28 denár (R46, CNH 34, U23): az előlapi érmekép rajza a H27-ével rokon, a veretet finom gyöngy- (félholdsoros) kör szegélyezi, s a hiányzó belső kör által megnagyobbodott felületet a H27 érmeképéhez hasonló, 3 keresztből álló kompozíció tölti ki: a két szélső a H27-en láthatókkal azonos, míg a középső egy hosszabb és gyöngyözéssel jelzett, csavart szárú keresztet ábrázol, utóbbinak karját a kicsik csúcsával egy vonalban egy félholdacska metszi, másik 3 karját pedig 1-1 hasonló félholdacska zárja. Csúcsa két oldalán 1-1 kör, talán a keresztre feszítéskor ábrázolt nap és hold jelzéseiként.⁹³³ A következőket fordított állású S betűket tartalmazó köriratot a keresztek képe + LADIS - LAVSRE módon

reszttel (Kálváriával) díszített nagyszámú példány” említése miatt egyértelmű, hogy értékelését nem az ugyancsak szóba jöhető, de csupán egyetlen példánnyal képviselt H28-ra, hanem a 3 példányos H27-re vonatkoztatta: *Börzsönyi* (1903) 98.

⁹²⁴ Börzsönyi Arnold a király uralkodása vége felé vert típusnak tekintette a H27-et. Rámutatott, hogy a kálváriás érmekep „a kor általános hangulatának, különösen pedig a minden széperért, nemes célokért küzdő király akaratának szimbolikus nyílt kifejezése. Nem ismeretlen ugyanis, hogy Szent László élete vége felé, egyik historikusunk szerint 1093-tól kezdve, komolyan foglalkozott a szentföldi zarándoklat eszméjével s így ezzel szorosan összefügg a pénzek a kálváriának megjelenítése, hogy így is nyíltan hirdesse, terjessze és népszerűvé tegye az eszmét az országban mindenfelé, a mi külföldön, főleg nyugaton, úgyis mindenütt beszéd tárgya volt; mindenfelé a Szentföld visszafoglalásának kérdéssel foglalkoztak az emberek a keresztény világban; zsinatot is tartottak, hogy a vitézségéről mindenfelé híres magyar királyt az összes kereszties hadak fővezérévé válasszák, de meghalt, mielőtt e magas tisztséget elfoglalhatta volna.”: *Börzsönyi* (1903) 98–99.

⁹²⁵ A H27 (= CNH 33) „érem rajza egészen új. Három keresztet ábrázol s a két kör közt a köriratot négy kis félhold metszi.” Az ide mellékelte jegyzetben hozzáfűzte, hogy „az éremrajz emlékeztet a (Dbg. 646 sz.) III. Ottó korabeli éremre, a mely két kereszt karcsú torony közt egy magasabb keresztet ábrázol.”: Hóman (1916) 197–198, 198: 1. jegyzet. Később a II. Szilveszter pápa (999–1003) által I. (Szent) Istvánnak adományozott „hordozható apostoli kereszt” megjelenítésének tekintette a H28, valamint Kálmán H34, II. István H47 és II. (Vak) Béla H54 jelzett denárainak érmekepeivel együtt: Hóman (1918–1921) 7–8.

⁹²⁶ „Szent Lászlónál... a Golgota három keresztjét fedezzük fel.”: *Szentgáli* (1924) 5.

⁹²⁷ „... I. Istvántól III. Béláig minden bizonnyal a magyar királyi hatalom egyik jelvénye volt a nyélre tűzött hordozható egyes apostoli kereszt, mint amilyent I. Endre király tihanyi sírkövén is láthatunk... Hasonló ábrát... találunk a korabeli pénzekben is, természetesen a pénz jellegének megfelelően, kissé torzabb formában. I. László CNH. 33 [= H27] és CNH. 34. [= H28] vereteire gondolunk elsősorban. A kereszt éremképelemként való felhasználása általános, mégis a kibocsátó személy hatalmát hangsúlyozza. Az éremképek ábrái többnyire a használat legmagasabb jelvényeket mutatják... így kerülhetett a hosszú szárú kereszt is I. László pénzeire, mint királyi jelvény.”: *Gedai* (1965) 50.

⁹²⁸ „Drei Langkreuze mit je zwei kugelförmigen Knoten am Längsbalken.”: *Huszár* (1979) 35: Nr. H27.

⁹²⁹ Korábban úgy vélekedett, hogy „ha a tengermellék megszállását félbe is kellett hagynia, új hódításai — Szlavónia (Ó-Horvátország) és Moesia (Bosznia) — nevét felvette királyi címébe Pannonia mellé, s 1091 húsvétjára kibocsátott súlyos dénárjaira három olyanféle hordozható kereszt képét verette, amilyen I. Endre tihanyi sírkövén látható”: *Györffy* (1977a) 19.

⁹³⁰ *Györffy* (1984b), 937; vö. *Gedai* (1965) 50.

⁹³¹ Ez másutt, pl. a lengyel éremképeken másként van: sokuk ábrázolásai történeti eseményekre való konkrét utalásként magyarázhatók meg, vö. *Suchodolski* (1961) 62–68.

⁹³² „A diokleai királyság hanyatlását kihasználta a magyar királyok — akik már a 11–12. sz. fordulóján meghódították a Boszniával határos Horvátországot —, és a 12. sz. első felében ők hajtották Boszniát is fennhatóságuk alá.”: *Rokay – Takács* (1994) 123. Szlavóniát éppen Györffy György véleményével egyezően, már I. (Szent) László uralkodása előtt is Magyarország részének lehet tekinteni: *Rokay – Takács* (1994b) 651.

⁹³³ Amennyiben kálvária-ábrázolásnak tekintjük. Korábban Joseph Mader e köröcskéket betűknek értelmezte, vö. 918. jegyzet!

tagolja.⁹³⁴ Az érmén változatos pénzverőjegyek: a bal oldali kereszt külső oldala mellett 1–2 pont, pontkör, 1–2 ék, kereszt, félhold, kereszt és vonás, a jobb oldali kereszt külső oldalánál ék, a középső kereszt két oldalán 1-1 pont, végezetül a körirat első A betűjének szárai között, alatt és felett, továbbá az A és V betű között 1–3 pont, pont és ék, 1–2 ék, dúc, fekvő T alak, kereszt, kereszt és vonal, különféle elrendezésben. Az előlapi köriraton megfigyelhető a finom, de a kopott verőtövekre utaló „elfolyó”, vaskos betűk megléte, a már korábban is hangsúlyozott „kétarcúság” szerint. A közepén tartani nem sikerült hátlati érmeképen 2 vonalkör között +LADISLAVSRE vagy +LADISCLAVSRE köriratváltozatok,⁹³⁵ vékony, kicsi, nem ritkán igen apró testű betűkből, amelyek közül az S következetesen fordított állású. A belső vonalkörben egyenlő szárú kereszt, szárai között 1-1 ékkel. Az érmeképek jó kivitelűek, s mivel a veret az előző típusoknál általában vastagabb, az előlapi érmekép kiemelkedéseit követő mélyedések a hátlaton jelentéktelenek. Az érme több méretváltozatban készült, átmérője a 15.5–17.0 mm közötti tartományban 0.5 mm-ként mért folyamatosságúnak mutatkozott, hátlati vonalköreinek átmérője pedig 12.0–14.0, ill. 6.0–9.0 mm között váltakozott. A pénznek a szakirodalomból egyesített átlagsúlya 0.70, kiverési súlya 0.74 g, átlagos finomsága 85% ezüsttartalom.⁹³⁶ Az MNM É gyűjteményének példányain gyakori volt a körülvágás mind a gyöngykörben maradvány, mind pedig azt szinte teljesen eltávolítva; az érmék tekinthető érmék átlagsúlya saját méréseim szerint is a fenti adattal azonosnak bizonyult (41. táblázat, 12. tábla 4–9⁹³⁷).

átm/mm	ép				A				B			
	db	min/g	max/g	átls/g	db	min/g	max/g	átls/g	db	min/g	max/g	átls/g
13.5									1			0.55
14.0									5	0.47	0.55	0.50
14.5					2	0.63	0.77	0.70	1			0.69
15.0					6	0.57	0.80	0.64				
15.5	6	0.67	0.73	0.70								
16.0	20	0.59	0.83	0.69	1			0.59				
16.5	16	0.62	0.90	0.72	1			0.54				
17.0	3	0.67	0.76	0.72								
össz	45	0.59	0.90	0.70	10	0.54	0.80	0.63	7	0.47	0.69	0.54

41. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép és körülvágott H28 típusú denárainak adatai. Jelmagyarázat az 1. táblázatnál

A jelzetek sorrendjében a H23, H26 és a H27 után ez a negyedik típus, amelynek hátlatján a király neve mind Ladislaus, mind pedig Ladislaus alakban előfordul. A kétféle névforma használata és a méret/súly között nem sikerült kapcsolatot felismernem, ugyanakkor szembetűnő a csaknem egyező mennyiségi arány: 24:25 (42. táblázat)!

átm/mm	SL			SCL		
	ép	A	B	ép	A	B
13.5			1			
14.0			2			2
15.0		2	1		3	
15.5	4			2		
16.0	7			10		

⁹³⁴ Az érmekép szerkesztésére: Vadász (1983) 8.

⁹³⁵ Huszár Lajos típusleírásában a H22-re való utalás formájában tulajdonképpen csak a +LADISCLAVSRE szerepel, de az MNM É gyűjteményének többé-kevésbé vizsgálható, nemcsak ép példányai között e két változatot csaknem egyenlő, 24:25 arányban találtam meg.

⁹³⁶

H28
Hóman (1916) 208–209, 605. db átls/g kivs/g
Jeszenszky (1939–40) 37: 3.2. t. 35 0.7039 0.74
Rádóczy (1968) 4. 45 0.7040 0.74
összesen 32 0.70 0.73
112 0.70 0.74

Hóman Bálint 0.48–0.822 g szélső értékeket mért és 3 példány ezüstfinomsági vizsgálatát elvégezve 81–88% közötti értékeket, ill. 85% átlagot kapott: Hóman (1916) 208–209, 605, 643.

⁹³⁷ A 4 érmét, valamint 1-1 elő- és hátlatot bemutató fényképek jól érzékeltetik a méretkülönbségeket, az ép és körülvágott (7) állapotot, valamint a hátlati vonalkörök nagyságkülönbségeit (5, 9). A hátlapokon mind a +LADISLAVSRE (4), mind a +LADISCLAVSRE (5, 9) köriratváltozat felismerhető. Két hátlati érmekép kettősen vert (6–7). Az érmék adatai: 4: B.56/1899.39 (29:12:7), 5: B.8/1907.21 (29:12:1), 6: 65/1888.7 (29:6:2), 7: Weszerle 8/f (29:8:10), 8: B.56/1899.54 (29:11:6), 9: 75/1891.69 (29:6:4).

átm/mm	SL			SCL		
	ép	A	B	ép	A	B
16.5	5	1		7		
17.0	1			1		
össz	24			25		

42. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép és körülvágott H28 típusú denárainak olvasható hátlapjainak köriratai. *Jelmagyarázat:* SL: +LADISLAVSRE, SCL: +LADISCLAVSRE, A-B: lásd az 1. táblázatnál

Megjegyzendő, hogy minden bizonnyal a fenti mérethatárok közül való olyan körülvágott példány is előkerült, amelynek köriratai teljesen eltorzultak. Lehetséges, hogy korabeli utánveretről van szó.⁹³⁸

H28a denárváltozat (CNH 35): az érme egyoldalú veretű változata, amelyet a korábbi vélemények⁹³⁹ közül Hóman Bálintéhoz csatlakozva, korabeli hamisítványnak, nem pedig ritka változatnak tekintek, mivel előlapi köriratának értelmetlen jelsorrá alakulása s az érmekép leromlása a brakteáta kivitelével párosulva más példányon nem adatolt. Az MNM É gyűjteményében egyetlen, mintegy kétharmadnyi töredékben képviselt, á: 15.0 mm (12. tábla 10).

H28b denárváltozat (-): korábban nem figyeltek fel arra a jelenségre, hogy a H28 típus 15.0–17.0 mm közötti átmérőjű érmeinek folyamatosságától egy 13.5 és 15.5 mm átmérőjű, mindkét oldalon vert, hasonló érmeképekkel, de eltorzult köriratokkal rendelkező érmecsoport különül el. Kisebb méretük miatt a teljes előlapi köriratuk nem fért el, s így kényszeredett romlások keletkeztek,⁹⁴⁰ hátlapjukon pedig különféle értelmetlen jelsorok foglalták el a körirat helyét. Az érmék átlagsúlya 0.53 g (43. táblázat, 12. tábla 11–13⁹⁴¹).

átm/mm	db	min/g	max/g	átls/g
13.5	1			0.51
14.0	1			0.49
15.0	2	0.55	0.59	0.57
össz	4	0.49	0.59	0.53

43. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép és körülvágatlan H28b típusú denárváltozatainak adatai. *Jelmagyarázat* az 1. táblázatnál

H29 denár (R47–48, CNH 36, U18): Jeszenszky Géza mutatott rá, hogy ennek az érmetípusnak a technikája, gyöngy-, ill. félholdsoros körei, köriratai és hátlapja a vele legszorosabb rokonságban álló H24-hez hasonló.⁹⁴² Eltérés a belső körben ábrázolt érmeképben van, itt ugyanis nem királyfej, hanem pontkörből szétágazó 8 recés vonalú küllő látható, amely egyelőre nem értelmezhető.⁹⁴³ A körirat fordított állású S betűket, egyszer pedig tükörképi szőkezdő L-et tartalmazó +LADISCLAVSRE, a köríves betűket, ill. betűrészeket leszámítva, rendkívül széles, magas betűkből. Több példányon a betűelosztás úgy sikerült, hogy a RE és + között legalább egy betűhelynyi hézag keletkezett, s ide sem illesztették be a teljes név végéről hiányzó X-et. Pénzverőjegy az érmekép több helyén fordul elő: a küllők között kereszt, a köriratban mindkét L és A, valamint a C és L, az A és V, az S és R, az R és E, végezetül az E és + között, továbbá az A betűk szárai között 1–2 pont, pont és 1–2 ék, pont és dúc, pont és kereszt, 1–2 ék, 1–2 kereszt, dúc, 2 vonalka stb. alakban.⁹⁴⁴ A középen tartani nem sikerült hátlapjain érmeképen két vonalkör között +LADISLAVSRE vagy +LADISCLAVSRE köriratvál-

⁹³⁸ Előlapján +DLNVC (vagy +DLAINVC) - SVVVCV (fordított C, és bizonytalan, alulról csatlakozó ponttal, ill. ékkel ellátott V betűkkel), hátlapján jelsorrá romlott körirattal: MNM É lt. sz.: B. 56./1899.41.

⁹³⁹ A H28 korabeli, kisebb változatának tartotta: Börzsönyi (1903) 95. Hóman Bálint a H28 korabeli hamisítványának vélte: Hóman (1916) 196: 1. jegyzet; Huszár Lajos pedig a H28 változatának fogadta el: Huszár (1979) 36: Nr. 28a. Az érme MNM É lt. sz.: B. 4./1914.A.

⁹⁴⁰ 3 példányt ld. a 941. jegyzetben, a 4. példány MNM É lt. sz.: 14./1894.6 (24:12:9).

⁹⁴¹ A 3 érmeképen jól láthatók a zavaros köriratok. 11: +LADAVLE (az R íve kimaradt), ill. IILVIAAO, 12: +DLAVS...

(?), ill.?, 13: +LADSASRE (tükörképi L-lel), ill. +DSAMIENSA (? részben tükörképi állású betűkkel). Két hátlap (11–12) kétszeresen vert. Az érmék adatai: 11: B.8./1907.21 (28:7:1), 12: B.56./1899.41 (29:8:9), 13: B. 4./1914.16. (29:6:3).

⁹⁴² Jeszenszky (1939–40) 31.

⁹⁴³ Börzsönyi Arnold arra gondolt, hogy a H29 kerékküllős ábrája nem más, mint a H22-n látható „kereszt karjainak és köztük előjövő ékeknek módosult változata fogazott szélekkel...”: Börzsönyi (1903) 98; vö. Rupp (1841), II. t. 38. Természetesen Hóman Bálint utalt az I. András H9 denára középrészével való hasonlóságára is: Hóman (1916) 197: 1. jegyzet.

⁹⁴⁴ Jeszenszky (1939–40) 31; Jeszenszky (1942), 26.

tozat,⁹⁴⁵ az előlapiaknál kisebb, laposabb, valamint sokkal kisebb és rossz kivitelű, szétesően formált betűkkel. A belső vonalkörben egyenlő szárú kereszt, ágai között 1-1 ékkel. Az előlapi érmekép kiemelkedései a hátlapon mélyedésként mutatkoznak, s emiatt az érme brakteátaszerűnek látszik, s a hátlapi érmeképből többnyire a középső kereszt maradt csak felismerhető. Az érme meglepően szűk mérethatárok között készült, átmérője 19.5–21.5, hátlapi vonalköreinek átmérője pedig 11.0–16.0, ill. 4.0–8.0 mm közöttinek mutatkozott. A pénznek a szakirodalomból egyesített átlagsúlya 0.77, kiverési súlya 0.81 g, átlagos finomsága 85.3% ezüsttartalom.⁹⁴⁶ Nem tekintettem különálló változatnak egy kisebb méretű brakteáták (á: 17.0 mm, s: 0.45 g), szabályos, bár összezsúfolt előlapi érmeképpel, s köriratában az A és V között 2 keresztcskével (13. tábla 6). Az MNM É gyűjteményében végzett mérésem alkalmával kiderült, hogy az érmék többségét körülnyírták, az olló leginkább a félholdsoros körben maradt, de gyakran csaknem teljesen el is távolította azt. Az érnék tekinthető érmék átlagsúlya saját méréseim szerint a fenti adatnál lényegesen nehezebbnek (0.84 g) bizonyult (44. táblázat, 12. tábla 14, 13. tábla 1–6⁹⁴⁷).

átm/mm	ép				A				B			
	db	min/g	max/g	átls/g	db	min/g	max/g	átls/g	db	min/g	max/g	átls/g
16.5					1			0.47				
17.0					7	0.42	0.59	0.50				
17.5					2	0.46	0.55	0.50	4	0.54	0.65	0.59
18.0					1			0.64	6	0.52	0.73	0.61
18.5					3	0.58	0.70	0.64	3	0.57	0.69	0.62
19.0					8	0.61	0.78	0.68	4	0.56	0.75	0.63
19.5	2	0.45	0.70	0.57	12	0.59	0.88	0.71				
20.0	4	0.66	0.89	0.81	3	0.52	0.83	0.72				
20.5	13	0.62	0.97	0.85	5	0.56	0.89	0.71				
21.0	8	0.80	1.10	0.92								
21.5	6	0.67	0.92	0.84								
össz	33	0.45	1.10	0.84	42	0.41	0.89	0.65	17	0.52	0.75	0.61

44. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép és körülvágott H29 típusú denárainak adatai. Jelmagyarázat az 1. táblázatnál

A jelzetek sorrendjében a H23, H26, H27 és a H28 után ez az ötödik típus, amelynek hátlapján a király neve mind Ladislaus, mind pedig Ladislaus alakban előfordul, és pedig nagyjából hasonló arányban. Emiatt talán az is említést érdemel, hogy az ép érmék között többségben a Ladislaus hátlapi köriratos példányok jelentkeztek (45. táblázat).

átm/mm	SL			SCL		
	ép	A	B	ép	A	B
17.0					1	
17.5				1	1	1
18.0		1	1			1
18.5						1
19.0		2			2	
19.5		1		1	4	
20.0	1	1		1		
20.5	6			4		
21.0	4			1		
21.5	2					
össz		19			19	

45. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép és körülvágott H29 típusú denárainak olvasható hátlapi köriratai. Jelmagyarázat: SL: +LADISLAUSRE, SCL: +LADISCLAUSRE, A–B: lásd az 1. táblázatnál

⁹⁴⁵ Huszár Lajos típusleírásában a H22-re való utalással tulajdonképpen csak az előbbi szerepelt, de az MNM É gyűjteményének többé-kevésbé vizsgálható példányain e két változatot 19:19 arányban figyeltem meg.

H29	db	átls/g	kivs/g
Hóman (1916) 208–209, 605.	55	0.827	0.87
Jeszenszky (1939–40) 37: 3.2. t.	151	0.7764	0.82
Rádóczy (1968) 4.	211	0.77	0.81
összesen	417	0.78	0.82

Hóman Bálint 0.55–1.0 g szélső értékeket mért és 4 példány ezüstfinomsági vizsgálatát elvégezve 82.5–88% közötti értékeket, ill. 85.3% átlagot kapott: Hóman (1916) 208–209, 605. 3 pld. átlagsúlyára 0,54, 6 példányára pedig 0.9022 g-ot mért: Jeszenszky (1939–40) 31; ill. Jeszenszky (1942), 26. Néhány köriratbeli pénzverőjegyet is közölt: Jeszenszky (1942), 26.

⁹⁴⁷ Az 5 érmét és 2 előlapot bemutató fényképek jól érzékeltes a nagyságkülönbségeket (12. t: 14, 13. t: 1–2, ill. 12. t: 3–4, 6), az ép és körülnyírt (12. t: 3–5) állapotot. Az előlapi

H29a denárváltozat (-): amennyiben nem korabeli (?) hamisítvány, akkor változatnak tekinthető az előlapján az óramutató járásával ellentétes irányban futó, talpával részben ki-, részben befelé álló betűkből képzett, torz +IADICPLAVOPE (a második P elmaradt szárú R) köriratú brakteáta, amely feltétlenül +LADISCLAVSRE köriratot utánoz, s amelyen a kiemelkedő perem belső, valamint a küllők kétoldali vonalát utólag (?) beütögetett pontsorról hangsúlyozták (13. tábla 7⁹⁴⁸).

H30 denár (CNH 37, U24): mint a H28 előlapján, itt is elmaradt a belső kör, s a kettős gyöngykörrel szegélyezett veret felületét egy nagy, kiszélesedő végű, egyenlő szárhosszúságú, ún. görög kereszt tölti ki.⁹⁴⁹ E kereszt szárai által alkotott négy negyedben 2-2 háromszög (ék) között, középről kifelé, sugár-irányban futó, köztük következetesen fordított állású S betűkkel, a király négy részre osztott neve olvasható LAD - ISL - AVS - REX alakban úgy, hogy az X-et szabályosan álló kis kereszt képviseli.⁹⁵⁰ A köriratban pénzverőjegyek: 1-3 pont, pont és ék, ék, kör, félhold, a kereszt valamelyik szárának két oldalán: 1-1 pont, 1-1 félhold. A finom rajzú, rendszerint a középről elcsúszott hátlati érmeképpen két vonalkör között apró betűs, következetesen fordított állású S betűket alkalmazó +LADISLAVSRE, +LADISCLAVSRE vagy LADILAVSRE köriratok láthatók,⁹⁵¹ de megjelentek rajtuk a különféle képpen továbbromlott változatok is.⁹⁵² A romlást az a már az előző típusoknál is fellépett, de itt gyakoribbá vált módszer segítette elő, hogy a betűelemeket egymáshoz való kapcsolásuk nélkül, csupán a betű alakjához hasonló alakzatban poncolták a verőtőbe, elősegítve ezzel a betűk alkotórészeire esését, s fokozatosan értelmetlen jellé válását. A körirat által körülölelt belső vonalkörben egyenlő szárú kereszt, szárai között 1-1 ékkel. A pénz több méretváltozatban készült, átmérője 15.0–17.5, hátlati vonalköreinek átmérője 11.0–15.0, ill. 5.0–8.5 mm között változott. A szakirodalomból egyesített átlagsúlya 0.66, kiverési súlya 0.69 g, átlagos finomsága 87.52% ezüsttartalomnak mutatkozott.⁹⁵³ Voltak, akik ezt a típust a király uralkodásának végéről származtatták,⁹⁵⁴ s hozzájuk csatlakozott Györffy György is, akinek véleménye szerint az 1093 húsvétján a zarándoklatra indult IV. Vilmos toulouse-i gróf (1060–1088) a Somogy megyei Bodroghban biztathatta a királyt példája követésére, s a beleegyezni hajló I. (Szent) László „1095 húsvétján kibocsátott denárjára éppenséggel olyan keresztet veretett, mint amilyent utóbb a keresztések viseltek.”⁹⁵⁵ Az MNM É gyűjteményének példányai zömmel épnek tekinthetők, mert mindössze két kissé körülnyírt darabot találtam közöttük, így nem véletlen, hogy az általam lemért érmék átlagsúlya megegyezett a szakirodalmi adattal (46. táblázat, 13. tábla 8–11, 14. tábla 1–4⁹⁵⁶).

A jelzetek sorrendjében a H23, H26, H27, H28 és a H29 után ez a hatodik típus, amelynek hátlapján a király neve mind Ladislaus, mind pedig Ladislaus alakban előfordult, sőt itt jelent meg először a névalak — később nagy szerephez jutott — további romlását jelző Ladilaus forma, és pedig az előző kettővel egyenlőnek mutató arányban. A kis esetszám miatt csak utalni szeretnék arra a

belső gyöngykörök átmérője meghatározta a küllőminta nagyságát (13. t: 5, ill. 4). Az előlapi köriratok között van olyan is, amelyen a RE után lett volna hely az X jelölésére, de ettől ezen is (13. t: 3), s valószínűleg a többin is tudatosan tekintettek el. A „beszívott” anyagú hátlapok változó nagyságú vonalkörök között futó körirata nehezen felismerhető, de olvasható +LADISLAVSRE (12. t: 14) és +LADISCLAVSRE (13. t: 1) egyaránt. Az érmék adatai: 12. t: 14: 255/1873.8 (30:3:7), 13. t: 1: B.8./1907.22 (30:1:8), 2: N.II.232 (30:2:8), 3: N.II.225 (30:6:1), 4: 159/1884.19 (30:1:6), 5: N.II.223 (30:2:2), 6: R.II.103 (30:8:9).

⁹⁴⁸ MNM É lt. sz.: N.II.247 (30:10:8).

⁹⁴⁹ Dinkler (1970) 569, 569: 4. á.

⁹⁵⁰ Az érmekép szerkesztésére: Vadász (1983) 8–9.

⁹⁵¹ Huszár Lajos típusleírásában csupán a +LADISCLAVSRE szerepelt, és pedig a H22-re való utalás formájában. Az MNM É gyűjteményének többé-kevésbé vizsgálható példányai között a nevezett változatok a következő arányban fordultak elő: 4:4:4, olvashatatlan: 11.

⁹⁵² Pl. +LADILARIE(?) vagy még a betűkhöz hasonló, vagy már teljesen értelmetlen jelsorrá váló hátlati köriratok több változata.

⁹⁵³

H30	db	átls/g	kivs/g
Hóman (1916) 208–209, 605.	21	0.6711	0.70
Barb – Dworschak (1936) 71.	13	0.65	0.68

Jeszenszky (1939–40) 37: 3.2. t.	35	0.6611	0.69
összesen	69	0.66	0.69

Hóman Bálint 0.57–0.84 g szélső értékeket mért és 3 példány ezüstfinomsági vizsgálatát elvégezve 83–90% közötti értékeket, ill. 86.3% átlagot kapott: Hóman (1916) 208–209, 605, 643. 13 példány ezüsttartalma: 87.8%: Barb – Dworschak (1936) 71. Rádóczy Gyula minden bizonnyal csupán a Hóman Bálint-féle adatsort vette át, vö. Rádóczy (1968) 4. Az ezüstfinomsági értékek súlyozott átlaga: 87.52%.

⁹⁵⁴ Rupp Jakab a H30 típust még nem ismerte. I. (Szent) László érmesorozatának végére tette Réthy László (CNH 37) és Jeszenszky Géza, velük szemben viszont korábbi időre keltezte Hóman Bálint és Rádóczy Gyula, vö. Hóman (1916) 207; Kovács (1989–90) 65: 1. ábra.

⁹⁵⁵ Györffy (1977a) 15, 19–20; Györffy (1984b), 938.

⁹⁵⁶ A 4 érmét, valamint 4 hátlapot bemutató fényképek jól érzékeltek a nagyságkülönbségeket. A hátlapok eltérő méretű vonalkör párosai között jól felismerhető a köriratok +LADISLAVSRE (13. t: 8, +LADISCLAVSRE (13. t: 9, 11), +LADILAVSRE (13. t: 10, 14. t: 2), +LADILARIE (14. t: 1) és olvashatatlan (14. t: 3, 4) változata. Az érmék adatai: 13. t: 8: B.56/1899.62 (30:12:9), 9: B.8./1907.13 (30:13:3), 10: R.II.112 (30:12:8), 11: B.8./1907.23 (30:13:3), 14. t: 1: R.II.109 (30:11:6), 2: B.56/1899.66 (30:11:3), 3: B.8./1907.23 (30:11:5), 4: B.6./1914.2 (30:11:9).

jelenségre, hogy a Ladislaus alak inkább a kisebb, a Ladilaus pedig következetesen a nagyobb érmeiken jelentkezett (47. táblázat).

átm/mm	ép				A			
	db	min/g	max/g	átls/g	db	min/g	max/g	átls/g
15.0	3	0.47	0.67	0.59	1			0.59
15.5	2	0.60	0.64	0.62				
16.5	2	0.63	0.77	0.70				
17.0	11	0.57	0.77	0.68	1			0.72
17.5	3	0.58	0.67	0.64				
össz	21	0.47	0.77	0.66	2	0.59	0.72	0.65

46. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép és körülvágott H30 típusú denárainak adatai. Jelmagyarázat az 1. táblázatnál

átm/mm	SL	SCL		L
	ép	ép	A	ép
15.0		1	1	
15.5	1			
16.5		1		
17.0	2	1		4
17.5	1			
össz	4	4		4

47. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép és körülvágott H30 típusú denárainak olvasható hátlati köriratai. Jelmagyarázat: SL: +LADISLAUSRE, SCL: +LADISCLAUSRE, L: +LADILAUSRE, A: lásd az 1. táblázatnál

A H21–H30 denár együttes értékelése: I. (Szent) László H21–H30 típusú denárának leírásából kiderült, hogy a király neve⁹⁵⁷ a köriratokban különféleképpen szerepelt. A kibocsátott 10 denár közül hatnak az előlapján, három köriratváltozatban a Ladislaus, négyen pedig a Ladislaus alak jelentkezett (48. táblázat).

körirat		H21	H22	H23	H24	H25	H26	H27	H28	H29	H30
Av	+LADISLAUSREX	+++									
	LADISLAUSREX					+++	+++	+++			+++
	+LADISLAUSRE								+++		
	+LADISCLAUSRE		+++	+++	+++					+++	
Rv	+ANONAI	+++									
	+LADISLAUSREX					+++					
	+LADISLAUSRE			+++			+++	+++	+++	+++	+++
	+LADILAUSRE										+++
	+LADISCLAUSRE		+++	+++	+++		+++	+++	+++	+++	+++
jelsor									+++		+++

48. táblázat: I. (Szent) László denárai elő- és hátlati köriratai. Nincs felvéve a H24a és H28b típus, s nincs jelölve a köriratok tagolása és betűik rendellenes állása

Jóllehet kezdettől fogva felfigyeltek a király nevének kétféle írásmódjára,⁹⁵⁸ nem tulajdonítottak neki jelentőséget. Rupp Jakab még felvetette azt a lehetőséget is, hogy a köriratban „felesleges” C betű tulajdonképpen pénzverőjegy, de arra is utalt, hogy csaknem korabeli írásos forrásokban is szerepelt Ladislaus névalak.⁹⁵⁹ Réthy László csak jelezte az előlapokon észlelt különbségeket, de nem foglalkozott velük, Hóman Bálint ki sem tért rájuk, s bár Jeszenszky Géza táblázatba is foglalta előlapi előfordulásukat, megokolásukra ő sem törekedett.⁹⁶⁰ A csupán az előlapokat vizsgáló szakértők szerint a kétféle szóhasználat azért jelentkezett a különféle érmekepeken, mert ahol lehetőség nyílt a szó-

⁹⁵⁷ Vö. IV/1. Függelék.

⁹⁵⁸ Rupp Jakab munkáját követően azonban csak az előlapi köriratokra voltak tekintettel, s a hátlatiakat elfelejtették megfigyelni, ezért a Rupp-nál még leírt különbségekkel később már nem törődtek!

⁹⁵⁹ Vö. IV/1. Függelék.

⁹⁶⁰ Réthy (1899) 13–14; Hóman (1916) 196. Más célra, s más alapon készített 3 csoportja közül az elsőnek a H21-et követő tagjaira többek között a Ladislaus alakot tartotta jellemzőnek, amely egyben a 2. csoport első, átmeneti jellegű veretének (H23) is sajátossága volt, szemben a csoport többi tagjára jellemző Ladislaus alakkal: Jeszenszky (1939–40) 34–34.

elválasztó keresztcske megfelelő helyre jelölésére, ott egyszer a teljes +LADISLAVSREX (H21), négyszer pedig — mivel a név itt egy C betűvel bővült, s a rex szóvégi X-e már nem fért el — +LADISCLAVSRE formájú lett a körirat (H22, H23, H24, H29).⁹⁶¹ Ahol az érmekep miatt a szóelválasztó keresztcske nem kerülhetett a helyére, ott a rex szóvégi X-e ként szerepelt, azaz mint LADISLAVSRE+ (H26, H27, H30)⁹⁶² vagy LADISLAVSREX (H25), egy esetben pedig +LADISLAVSRE (H28) alakban. Ez lehetővé tette 12 tagú betűsornak az érmekep miatti két (H28) vagy négy (H25, H26, H27, H30) részre osztását.

Az előlapi érmekek gondos szerkesztését felismerő Vadász György mégsem tartotta eldönthetőnek, hogy „az új érmekek kompozíciói tessékelték-e ki a veretekről a C betűket, vagy pedig fordítva: a C betűket nélkülöző LADISLAVS RE+ felirat kézenfekvő oszthatósága eredményezte az új érmekek kialakítását.”⁹⁶³ A legújabban Egri János is csak az előlapokat vizsgálta, s tévesen a +LADISLAVSREX (H21, H25, H26, H27, H28, H30) és +LADISCLAVSRE (H22, H23, H24, H29) formájú, 13-13 jelből álló köriratú csoportokat választotta szét.⁹⁶⁴ Utóbbiban a király neve S és L betűje közé iktatott „C betű alakú beütés” jelentkezésének az előlapi érmekek egykori szerkesztésére vonatkozó feltevése szerint az volt az oka, hogy míg a köriratok +je az egyik szerkesztési alappont, a szóban forgó C-je a kisegítő szerkesztési alappont átponcolással megvalósított elrejtésére szolgált.⁹⁶⁵ A fenti összes vélemény hiányossága az volt, hogy a köriratok e sajátosságát csupán az előlapon vizsgálta, holott a hátlapok még érdekesebb képet mutatnak. Leszámítva a sorrendben első H21 hagyományos, még I. Géza H20 típusáéval egyező +ANONAI köriratát, ezt követően a hátlapon is a király neve vált kizárólagossá. Három típust következetesen csak egyféle hátlapi körirattal vertek: a LADISLAVS egy (H25), a LADISCLAVS két jelzetnél (H22, H24) fordult így elő, négy további típus — ha nem is egyenlő arányban — mindkét köriratváltozattal kibocsátásra került (H23, H26, H27, H29), kettőnél pedig további változás is bekövetkezett: részben a szövegromlást éppen csak jelző LADILAVS forma (H30),⁹⁶⁶ részben pedig az értelmetlen jelsor (H28, H30) fellépésével.

A köriratváltozatok együttes jelenlétéből logikus magyarázat nem következik, ugyanis volt olyan I. (Szent) László-érme, amelynek elő- és hátlapján ugyanaz a Ladislaus (H22, H24), ill. Ladislaus névalak szerepelt (H25)⁹⁶⁷, míg a többiekénél az előbbihez az utóbbi is (H23, H29), ill. az utóbbihoz

⁹⁶¹ Érdekes, hogy ez a négy veret H22, H24, H29, H23 sorrendben, csupán a Jeszenszky Géza-féle rendszerben került egymással logikai kapcsolatba, ahol az 1. csoport 3 utolsó, s a 2. csoport átmeneti jellegű 1. tagját jelentik: vö. *Jeszenszky* (1939–40) 34.

⁹⁶² Benkő Loránd szíves véleménye szerint még az sem lehetetlen, hogy esetleg létezett a rex élőnyelvi re változata is! Székely György opponensi véleményében vonta kétségbe a feltevés valóságát, utalva arra, hogy pl. Gyermeke Lajos keleti frank király (899–911) érméin is van LVDOVICVS REX, HLVDVVICVS REX és HLUDOVVICVS RE változat is: *Székely* (1995) 5. A 10–12. századi német érmék között is előfordul a RE változat éspedig úgy, hogy a nevet megelőző + egyben a nevet követő rex x-betűjét is helyettesíti, pl. I. Konrád király (911–919) Dbg. 2129 regensburgi denárán Av: +CHVONRADVSRE; I. (Madarász) Henrik király (919–936) Dbg. 774 mainzi denárán Av: +HEINRICVSRE; Konrád burgundiai király (937–993) Dbg. 967 baseli denárán Av: +CHVONRADVSRE; II. Konrád király, majd császár (1024–1027–1039) Dbg. 756 dortmundi denárán Av, Rv: ERSVDARNOC; III. Henrik király, majd császár (1039–1046–1056) és Wilhelm de Ponte utrechti püspök (1054–1076) Dbg. 546–548 denárán Rv: +HENRICVSRE; IV. Henrik király, majd császár (1056–1084–1105) egyedül, valamint Boissward frieslandi gróffal és Bruno frieslandi gróffal (1038–1057) közösen kiadott duisburgi és frízöldi Dbg. 327, 498–509 denárán Av: +HEINRICVSRE, ill. +HEINRICVSIM; IV. Henrik király, majd császár (1056–1084–1105) Dbg. 1516 duisburgi denárán Av: +HEINRICVSRE: *Dannenberg* (1876) 147, 203–205, 214–215, 300, 363–364; *Dannenberg* (1905) 964. Nem kizárt tehát, hogy csupán a körirat szerkesztése, betűelosztása következtében kialakult formával van dolgunk, de az sem lehetetlen, hogy mindössze a verető mestere hibázott, hiszen ugyancsak a német érméken látható RX, sőt E változat is pl. Konrád burgundiai király Dbg. 963 denárán Av: +CHVONRADVSRX; IV. Henrik Dbg. 321 duisburgi denárán Av:

(+H)EINRICVSRX; Dbg. 760 dortmundi denárán: +HEINRICVSRX; ill. IV. Henrik és Boissward Dbg. 498c frízöldi denárán Av: HENRICVSE: *Dannenberg* (1876) 147, 294, 363–364; ill. 203.

⁹⁶³ *Vadász* (1983) 7–9.

⁹⁶⁴ *Egri* (1992c) 5–7. Elkerülte a figyelmét, hogy az első csoportbeliek a H21-et leszámítva csak 12 jelből állanak, hiszen a H25-tel kezdődően nem szerepel rajtuk a név előtt a szókezdő keresztcske, ill. a H28 jelzetűn van ugyan szókezdő kereszt, de hiányzik a REX X betűje, azaz második hibájaként, e csoport minden tagján sem teljesen kiírt a REX!

⁹⁶⁵ „A név leírása nem szabályos: LADISCLAUS, mert az S és L betűk közé egy C betű alakú beütés került (a kisegítő szerkesztési alappont átponcolása következtében) és ennek szóközbeni hangként történő kiejtése a szó (a név) jelentéstartalmát, érthetőségét jelentős érdemi változással nem zavarja; bár nem szabályos és a hangsúlyoknak, a latin nyelvtani szabályoknak nem megfelelő”: *Egri* (1992c) 5. Ez a feltevés a Ladislaus névalak szabályos volta miatt nem állja meg a helyét.

⁹⁶⁶ A Ladis(c)laus névalak már I. (Szent) László korában megkezdődött, majd utódai uralkodása idején fokozódó leromlása nem a nyelvi fejlődés irányát mutatja, hiszen a sok változat közül hiányoznak az „s” betűt tartalmazó alakok, pedig a Ladislaus – László átalakulás a Ladislaus közbeiktatásával ment végbe. Benkő Loránd szíves közlését ezúton is megköszönöm.

⁹⁶⁷ Csak az előlap érmekepének szerkesztése nem tette lehetővé a szókezdő + szerepeltetését. Egyébként a nagyjából korabeli német pénzverésben is előfordul, hogy egy veret elő- és hátlapjának köriratában ugyanaz a név szerepel, pl. II. Henrik király, majd császár (1002–1014–1014) Dbg. 2003 maestrichti denárán Av: REX(HE)I(N)RIC, Rv: REXHERICVS; Bardo erfurti érsek (1031–1051) denárán, Dbg. 878 Av: BARDO, Rv: P(AR?)TO; Dbg. 880 Av: (BA)RTO+EBSCOPV, Rv: +BARTOMEF(E)CI(T); Otto szász herceg (1059–1071) Dbg. 595 denárán Av, Rv: ODDOXVD; V. Henrik király, majd

az előbbi is (H26, H27, H28, H30) szabadon csatlakozhatott. A hátlap köriratok értékelésének bevonásával tehát vitathatatlanul vált, hogy kétféle írásmóddal számolhatunk, ugyanis a hátlapon szabadon körbefutó köriratban tetszés szerinti betűállományú névformát szerepeltethettek, tehát az egyforma, vagyis azonos módon szerkeszthető érmeképhez nem az Egri János ajánlotta megokolás szerint volt szükséges kétféle köriratot választani. Csábító gondolatnak tűnt viszont, hogy e kettősségben — a köriratváltozatok jelentkezése mellett egyéb, Jeszenszky Géza által megfigyelt és alább tárgyalandó különbségek meglétében is — két, azaz értelemszerűen a királyi⁹⁶⁸ és hercegi pénzverőműhely részben nem egyidejű, részben viszont egymással párhuzamos működésének termékeit lehet elkülöníteni. Ezt a gondolatot Vadász György fogalmazta meg, aki Jeszenszky Gézának általa kissé átalakított rendszerébe⁹⁶⁹ Béla dux és I. Béla érméit is befoglalva, a következőként vélekedett: a hercegi verde termékeit az előlapon magasan kidomborodó, szélesen rovátkolt perem jellemzi, amely az érme hátoldalán homorú barázdaképpen jelentkezik. Az előlapi körirat szóelválasztó keresztcskéje a hagyományos helyen van (H11, H18), s I. (Szent) László ide sorolt érméi, a H22, H23, H24, H29 előlapján 13 jelből álló, +LADISCLAVSRE alakú körirat szerepel.

A királyi verde gyártmányait a finomabb megjelenés jellemzi: szegélyük finoman gyöngyözött vagy rovátkolt, s a hercegi verde gyártmányaira jellemző homorú barázda nem jelentkezik rajtuk. Ezenfelül I. (Szent) László ide sorolható vereteinek hátlapja gyenge verésű, az előlapi betűk negatívban jelentkeznek rajta. Mivel pedig e gyártmányokon az előlapi érmeképek négyes osztásúak, a körirati szóelválasztó keresztcske nem kerülhetett a hagyományos helyére [H12, H19: átmeneti típus, H20, I. (Szent) László ide sorolt érméi, a H25, H26, H27, H28, H30 előlapján a LADISCLAVSRE+ köriratban nem is szerepel].⁹⁷⁰ Kétségtelen, hogy a duxból lett király, I. Béla és I. Géza esetében van jogosultsága a hercegi és királyi kibocsátások elkülönítésének, viszont I. (Szent) László uralkodásának idején csak feltételezni lehet, de nem bizonyítani a kizárólag királyi kibocsátású érmék királyi és hercegi verdehelyekben akár egymást időben követő, akár párhuzamos működését. Az ugyanis nagyon valószínű, hogy az 1077-ben trónra lépett I. (Szent) Lászlót egykori duxi méltóságában követő öccse, Lampert nem veretett pénzt,⁹⁷¹ az meg valószínűtlen, hogy a király uralkodása első 8–10 évében kizárólag egykori hercegi verdéjét, utána pedig a csak királyi verdét használta volna. Témánk szempontjából pedig annyi bizonyos, hogy a Ladislaus név kétféle írásából semmiféle ilyen horderejű következtetés nem vonható le!

II/11.3. Időrendi értékelés

Salamon után I. (Szent) László volt az a következő uralkodó, aki olyan sok érmetípust veretett, hogy azok kronológiája nem volt magától értődő.⁹⁷² I. (Szent) László felsorolt 10 érmefajtája (H21–H30) közül az I. Béla H12, és I. Géza H19, H20 vereteivel egyező érmeképű, bár eltérő súlyú H21 veretét tekintette elsőnek minden olyan kísérlet szerzője, aki az érmesorozat egyes tagjainak verési idejét próbálta meghatározni. Maga a rendszer a hasonló érmeképű párosok összeválogatásával alakulhatott ki, erről indoklás azonban nem maradt fenn. Bár Schönvisner István 1801-ben még csak 5 típust ismert, azok sorrendjébe már egymás után illesztette az akkor még egyetlen hasonló H27–H28 párosát.⁹⁷³ Weszerle István is minden bizonnyal ezért válogatta össze a hasonló H25–H26, H27–H28, H24–H23 párosait,⁹⁷⁴ amelyen Rupp Jakab már csak keveset finomított. Géza dux H18 érméjének

császár (1106–1111–1125) Dbg. 2033 goslari denárán Av: +REXHEN(RICVS), Rv: REXHEN(RICVS): Dannenberg (1876) 232–233, 335–336; Dannenberg (1895) 893, 968.

⁹⁶⁸ Ilyen veretnek lehetne tekinteni a Ladislaus nevet hordozó denárokat, hiszen I. (Szent) László H21 típusú, elődje, I. Géza érmeverési hagyományait folytató érméje nagyobb valószínűséggel lehetett volna a királyi, mint a hercegi műhely terméke.

⁹⁶⁹ Jeszenszky Géza alább tárgyalandó, I. (Szent) László érméi időrendjére vonatkozó rendszerén az ugyancsak az érmeképek megjelenését és technikáját tanulmányozó Vadász György annyit változtatott, hogy a H21-et kiemelte Jeszenszky Géza 1. csoportjából és besorolatlanul hagyta, viszont saját 1. csoportjába annak H21-et immár nem tartalmazó maradékához hozzávette az elődjénél a 2. csoportot nyitó, s még átmeneti jellegűnek ítélt – H23-t is (H22, H23, H24, H29), míg a Jeszenszky-féle 2. csoport H23-at nélkülöző maradékát és a Jeszenszky-féle 3. csoportot egyesítve alkotta meg saját 2. csoport-

ját (H25, H26, H27, H28, H30): Vadász (1986) 6–9; a hercegi és királyi verdéről ld. Béla dux alatt!.

⁹⁷⁰ Vadász (1983) 7–9; Vadász (1986). Részletesen I. (Szent) László vereteinek tárgyalásánál.

⁹⁷¹ Pontosabban, mindeddig nem került elő nevével jelzett érme!

⁹⁷² Áttekintésem alapja: Kovács (1989–90) 63–66, amelynek eredményeit egyébként már meghaladottnak tekintem.

⁹⁷³ A H25, H23, H27, H28, H22 sorrendet közölte: Schönvisner (1801) I. t. (= 3. kép): 26–29, 31. Az I. t.: 30-on ábrázolt I. (Szent) László érme valójában II. István H47 típusú verete volt.

⁹⁷⁴ A H21, H22, H29, H25, H26, H27, H28, H24, H23 jelzeteknek megfelelően rendezte táblákba az 1838-ig gyűjtött anyagát: Weszerle (1873) VII. t.: 10–11 (H21), 12–16 (H22), 17–21 (H29), 22–24 (H25), 25–27 (H26), VIII. t.: 1 (H26), 2–5 (H25), 6–14 (H27), 15–21 (H28), 22–28 (H24), 29–30 (H23).

hátlapi +PANONAI és I. Géza H19 verete +ANONAI körirata alapján I. (Szent) László első veretének sorolta be az ugyancsak +ANONAI köriratú H21-et (I. nem), s hozzá csatlakoztatta a hasonló érmeképű, de már +LADISCLAVSRE köriratú H22-t (II. nem). Ezt már talán az ábrázolások jelentőségét mérlegelve követte a többi hasonló páros: az el nem választott H23–H24 (III. nem) és a H25–H26 (IV. nem), továbbá a külön-külön számított H27 (V. nem)–H28 (VI. nem) s végül a pár nélkül maradt H29. Az utóbbiak vagy az utolsó jelzet ismét kronológiai okból kerültek a rendszer végére, mert Rupp Jakab felismerte, hogy sok közöttük a brakteátaszerűen vert, s e jellegzetességében már inkább a 12. századi érmékkel közös példány.⁹⁷⁵ Ezzel tehát még némi kronológiai sejtéssel is megerősítve kialakult I. (Szent) László király érméinek „végleges” sorrendje, amelyen Réthy László csupán annyit változtatott, hogy szétválasztotta a H23 és H24-et, s utóbbitól (H24 = CNH 28) elkülönítette a körülnyírással létrejött 2 méretváltozatát (H24 = CNH 29–30), közbeiktatta az időközben felismert H28a (= CNH 35) jelzetet, és valószínűleg az általa is elfogadott rendszer fenntartása miatt a sor végére helyezte az ugyancsak új, 1857-ben felbukkant H30 (= CNH 37) típust.⁹⁷⁶

A kincsletek szaporodásával azonban a CNH sorrendje egyre inkább kérdésessé vált. Nuber Károly Ferenc tapasztalatai és saját metrológiai vizsgálatai nyomán, Hóman Bálint ismerte fel, hogy a CNH 29–30 jelzetek tulajdonképpen a CNH 28 (= H24) kétféle méretű körülvágatai, az unikális CNH 35 (= H28a) pedig a H28 (CNH 34) korabeli hamisítványa. E 3 típust (CNH 29–30, 35) törölve⁹⁷⁷ foglalt állást a H21, H23, H29, H25, H22, H28, H30, H24 (CNH 28–30), H26 és H27 sorrend mellett. E sorrend kronológiai vázát az a feltevés adta meg, hogy a király 18 éves uralkodási időtartamának és kibocsátott 10 érmetípusának összevetéséből a kétévenkénti pénzüjtása valószínűsíthető. E kétévenként új denárt kibocsátó rendszerbe Hóman Bálint gazdaságtörténeti megfontolások alapján sorolta be az egyes érmefajtákat: eszerint a király a folyamatos súlycsökkentéssel általában hasznót húzott, de alkalomadtán az előzőnél jobb pénz kibocsátását is megkísérelhette. Első verete (H21) még I. Géza könnyű denárához igazodott, de második érméjével (H23) már visszatért apja — még Béla duxként veretett — pénzének nehezebb pénzlábjához, s az ezt követő még súlyosabb veret (H29) kivételétől eltekintve négy további érméjénél (H25, H22, H28, H30) is ehhez a pénzlábjához ragaszkodott. Uralkodásának végén az összes korábbi magyar denárnál nehezebb átlagsúlyú három típust veretett (H24, H26, H27).⁹⁷⁸ Ezt a nagy ívű folyamatot azonban a szükség időnként befolyásolta, ez mutatkozott meg a szerinte még a verdében történt körülnyírásban (a H23-tól egészen a leggyakrabban megcsonkított H24-ig).⁹⁷⁹ A zavarok elmúltával viszont már nem állt érdekében nehéz denárokat veretni, hiszen a lakosság időközben hozzászokott a 0.5 g-ra csonkított H24 (csak a CNH 29–30) típusú denárok forgalmához, ezért a pénzláb csökkentéséhez nyúlt: ugyanis utolsó veretei (H24, H26, H27) Hóman Bálint szerint már nem obulusok, hanem az összes korábbi magyar obulusnál nehezebb átlagsúlyú denárok, amelyeket a korábbi obulusok dupla súlyánál ugyan könnyebb, de a kortárs német és cseh denároknál nem rosszabb pénzláb szerint bocsátott ki.⁹⁸⁰ Az általa felvázolt sorozat a bizonyítottan vélt korabeli pénzüjtás lebonyolításának szempontjából is elfogadhatónak látszott, ugyanis a hasonló párosok rendszere felbomlott, s a sor minden tagja szemléltetést különböztet az előzőtől, ami a pénzcserét nagyban megkönnyíthette volna.

Hóman Bálint eredményeinek felülvizsgálatára Jeszenszky Géza akkor vállalkozott, amikor egy ismeretlen lelőhelyű felvidéki kincslet feldolgozása kapcsán I. (Szent) László érmesorrendjének, ill. a megállapítására alkalmazott módszerek eredményességének ellenőrzésére kényszerült. Eközben rájött az átlagsúlyszámítás eredményeinek ingatag voltára, a néhány példányon mért finomsági adatok át-

⁹⁷⁵ A H21–H22 (azaz I–II. nem) típusra vonatkozó mondatot úgy folytatta, hogy I. (Szent) László „pénzein továbbá, vagy a király koronás fejét látjuk szemközt [H23–H24 = III. nem], vagy nagyobb keresztet [H25–H26 = IV. nem],... vagy végre kormánypálczákat [H27 = V. nem] és magas keresztet [H28 = VI. nem], valamint csillagot, vagy fogas fentők- vagy küllőkkel ékes keréket [H29 = VII. nem]: itt már a mindkét lapra vert lemezpénzek használata is gyakrabban fordul elő mint az előbbi királyok pénzein.”: Rupp (1841) 29.

⁹⁷⁶ CNH 25–37: Réthy (1899) 13–14: Nr. 25–37, II. t: 25, III. t: 26–37.

⁹⁷⁷ Hóman (1916) 196–199, 196: 1. jegyzet.

⁹⁷⁸ Hóman Bálint valójában csak a H29, H24, H26 és H27 jelzetű érmefajokat tekintette az első magyar denároknak: vö. Hóman (1916) 196–199, 208–211, 228–235.

⁹⁷⁹ A kényszerítő okokat is meghatározhatni vélte, figyelembe véve a I. (Szent) László 1077-ben történt trónraléptét

követő uralkodási idő és a kétévenkénti pénzkibocsátás feltevésének összevetéséből adódó kronológiát. Ennek alapján a király a H21-et 1077-ben, a H23-at pedig 1079-ben bocsáthatta ki, vagyis a H24-re 1091-ben került volna sor. Az utóbbi két dátum jeles esztendeje volt uralkodásának, hiszen 1079-ben hadat viselt IV. Henrik császárral szemben, 1091-ben pedig befejezte Horvátország elfoglalását és kiverte az országból a Kaposcs vezette, portyázó kun sereget. 1092-ben Ákos kun vezér seregét űzte ki és oroszországi hadjáratot is vezetett: Hóman (1916) 230.

⁹⁸⁰ A kortárs IV. Henrik korabeli német denártípusok átlagsúlya 0.52–1.06 g, II. Vratislav denártípusaié 0.52–0.86 g között mozgott: Hóman (1916) 229–232. A I. (Szent) László verete H24 (= CNH 28), H26, H27 és H29 típusú denárok 200 példányából megállapított átlagsúlya 0.8232 g volt, vagyis az obulusa csupán 0.4116 g lett volna, vö. Hóman (1916) 211.

lagolásából fakadó nehézségekre, a kincseletek összetételének a logikus magyarázatnak ellentmondó véletlen tényezőire, a pénzverőjegyek változásának értelmezhetetlenségére, s mindezek után a sorrendiség megállapítását az érmekepek egésze és részletei látványának összevetése alapján kísérelte meg, abból indulva ki, hogy a kényszerpénzváltás gyakorlata miatt azonos vagy hasonló érmekepű veretek nem vagy csak kivételesen követhették egymást.⁹⁸¹ Három veretcsoporthat különített el, majd szellemes logikai érveléssel ezek között is megkísérelte a belső sorrendet megállapítani:

a) a Géza H18 típusú hercegi és H19, H20 jelzetű királyi vereteihez közelálló első csoport (H21, H22, H24, H29) jellemzője „a széles, durván rovátkolt, az előlapon magasan kidomborodó perem, mely a hátlapon brakteátaszerűen bemélyedve jelentkezik és az előlap magas és széles peremének megfelelő homorú barázdát képez”. További jellemzője a H21-et leszámítva, a király nevének elő- és hátlapi Ladislaus alakja (H21, H22, H24, H29). A csoportban a H21 kezdő helye az I. Géza H19, H20 érméjével való rokonsága miatt kezdettől fogva elfogadott volt, ezt a hozzá rendkívül hasonló H22 követhette, annak feltételezésével, hogy kibocsátásakor még nem működött az évi kötelező pénzváltás, ami csak az új érmekepű, többféle nagyságú H24-gyel lépett életbe. Az ugyancsak új érmekepű H29 a csoport végére került.⁹⁸²

b) „a második csoportot [H23, H25, H26, H27 – K. L.] finomabb veretű és egészen elütő megjelenésű pénzek képezik. Jellemző vonásuk a finoman gyöngyözött vagy finoman rovátkolt keskeny szegély és a pontos körülvágás, ami a csonkítás ellen volt hivatva védelmet nyújtani. Az első csoportot jellemző homorú barázda hiányzik a hátlapról, de az előlap betűinek negatívja erősen látszik rajta. A hátlap verete igen finom és gyengén van kiverve, gyakran alig látható.” A király nevének Ladislaus alakja csak az első, átmeneti típus előlapján (H23) szerepelt, majd Ladislausra változott, a hátlapon viszont mindvégig megmaradt (H23, H25, H26, H27). A H29-et követően, a csoport első, átmeneti jellegű tagja a H23 lehetett, mert — a talán új mester készítette — érmekepe a H24-ét utánozta, az attól tudatosan eltérő s a H9-re utaló peremképzéssel, de annak az első csoportra jellemző hátlapi barázdája nélkül. Miután Jeszenszky Géza kizárta annak a lehetőségét, hogy a H25 és H26 csak egy típus két változata,⁹⁸³ egy Baja környéki ismeretlen lelőhelyű kincselet alapján⁹⁸⁴ csoportmásodiknak a H25 jelzetet tette meg. Ezt magától értetődően a H26 követhette, s a csoport a H27-tel zárult.⁹⁸⁵

c) „egy harmadik, Szt. László többi pénzétől teljesen különálló csoportot [H28, H30 – K. L.] képez két faj... Kisebb, de vastagabb pengére vannak verve és egész megjelenésükkel inkább Kálmán pénzeihez közelednek... Mindkét faj verőtüveibe az írást más, kisebb betűkkel verték... A két szám együvé tartozik és egymástól el nem választhatók. I. (Szent) László többi pénzeinek sorába be nem illeszthetők. Egész mivoltuk a sorozat végére helyezi, ahová a leletek is utalják és ahol átmenetet képeznek Kálmán pénzeihez.” Előlapjukon megmaradt a Ladislaus, hátlapjukon pedig a Ladislaus névforma (H28, H30). Jeszenszky Géza a két típus közötti sorrendiség meghatározására ismét a leletek alapján vállalkozott.⁹⁸⁶

Végeredményként tehát Jeszenszky Géza az alábbi mind a CNH, mind pedig Hóman Bálint rendszerétől eltérő sorrendet javasolta: H21, H22, H24, H29, H23, H25, H26, H27, H28, H30.⁹⁸⁷ Bár rendszerét két évtizeddel később Unger Emil megjegyzés nélkül vette át, sőt Török Gyula régészeti bizonyítékát is felismerni vélte,⁹⁸⁸ a sorrend kérdése mégsem látszott megoldottnak, ezért Rádóczy

⁹⁸¹ Jeszenszky (1939–40) 31–33.

⁹⁸² Jeszenszky (1939–40) 33–34, 37: 3.2. t.

⁹⁸³ Arra utalt, hogy a sífok (So)-balatonkiliti kincs kivételével a H25 és H26 ugyanazon leletben elő sem fordult: vö. Jeszenszky (1939–40) 35.

⁹⁸⁴ „Az elsőbbség kérdését a csoporton belül a bajai lelet dönti el a 31. szám [= H25] javára, s így ezt tesszük a 27 szám [= H23] után másodikká.”: Jeszenszky (1939–40) 35. A bajai leletről pedig mindössze annyit tudott, hogy H21 (néhány), H23 (sok), H25 (kevés), H29 (legtöbb) példány volt benne: Hóman (1916) 207; Jeszenszky (1939–40) 36: II. t. Csaknem 8 évtizeddel később (!) V. Székely György fedezte fel az MNM É-ban az 1907-ben cserére felajánlott lelet ma is meglévő iratait, amiből kiderült, hogy a 298 darabos kincs 286 ismertté vált érméje a következő megoszlású volt: I. (Szent) István H1 (24), H1a (6), Péter H6 (2), Aba Sámuel H7 (4), I. András H8 (6), I. Béla H12 (1), Salamon H14 (2), Géza dux H18 (3), I. (Szent) László H21 (21), H23 (54), H25 (27), H29 (132) denára, valamint 4 bizánci elektron érme, továbbá 12 ismeretlen pénz. A lelet összes egyéb körülménye, teljességgel dokumentálatlan, vagyis semmiféle

kronológiai következtetés levonására nem alkalmas. V. Székely György közöletlen tanulmánya felhasználásának engedélyét ezúton is megköszönöm!

⁹⁸⁵ Jeszenszky (1939–40) 33–35.

⁹⁸⁶ A figyelembe vett leletek többé-kevésbé hitelképtelenek, hiszen a 2 típus akkor csupán a hiteles mosonytétényi (AU), a hiányos sífok (So)-balatonkiliti, valamint 3 ismeretlen lelőhelyű és hiányos kincsen jelentkezett. Az egyiket Boszniában találták, de csak kiválogatott állománya ismert (ún. Zandrea kapitány lelete), a másik Székesfehérvár (Fe) környékén került elő, a harmadik pedig az egykori Szerém megyében (JUG), ma már nem is rekonstruálható módon jelentkezett. Jeszenszky Géza ide vonatkozó adataiban ráadásul sok a hiba, vö. Jeszenszky (1939–40) 33–38.

⁹⁸⁷ Jeszenszky (1939–40) 37: 3.1–3. t.

⁹⁸⁸ Az Unger Emil-féle rendszer a Jeszenszky Géza ajánlotta sorrenddel azonos: U15 (H21), U16 (H22), U17 (H24), U18 (H29), U19 (H23), U20 (H25), U21 (H26), U22 (H27), U23 (H28) és U24 (H30): vö. Unger (1960) 6: Nr. 15–24. Török Gyula a halimba (Ve)-cseresi temető érmés temetkezéseinek horizon-

Gyula új megközelítéssel próbálkozott. Újra meghatározta I. (Szent) László érmetípusainak átlagsúlyát, s a típusokat súlyuk növekedése alapján állította sorba (1–10). Ezután a király 10 érmetípusát egymáshoz való hasonlóságuk alapján 5 párba (A.I–B.I—A.V–B.V)⁹⁸⁹ rendezte, s a kapott két ötös sorozatot az átlagsúlyok mellé rendelte. Típusrendje az A.I–V, B.I–II-ig megfelelt az átlagsúlyok növekedésének, a B.III-tól kezdődően viszont nem, mégis inkább a típusrendet tartotta meg a H21, H24, H25, H30, H28, H22, H23, H26, H29 és H27 formában, s egyben jelezve, hogy I. (Szent) László uralkodásának végén átmeneti pénzrontásra kényszerült (H26 > H29 < H27). Végezetül a kétévenkénti pénzbeváltás lehetséges időpontjaival kiegészítve állította össze táblázatát (49. táblázat).⁹⁹⁰

	év	típus	átls/g
H21	1077	A.I	0.60
H24	1079	A.II	0.62
H25	1081	A.III	0.63
H30	1083	A.IV	0.67
H28	1085	A.V	0.70
H22	1087	B.I	0.70
H23	1089	B.II	0.72
H26	1091	B.III	0.85
H29	1093	B.IV	0.77
H27	1095	B.V	0.79

49. táblázat: I. (Szent) László érmeinek kronologikus adatsora Rádóczy Gyula szerint (kövérrel szedve a denárnak tartott típusok)

Véleménye szerint a táblázatból az derül ki, hogy bár a király tudatosan törekedett pénzei minőségének javítására, 1091 után elveiből engedni kényszerült. Erre az átmeneti jellegű lépésre a horvát hódítás és a kun betörés visszaverése, valamint az 1092. évi oroszországi hadjárat költségei kényszeríthették. Az ily módon rekonstruált rendszerben egy-egy új pénz nem hasonlított a közvetlen előtte forgalomban lévő érmékhez, ami megkönnyíthette a pénzcserét. A hasonló párok második sorozatára csak 10 év elteltével, 1087-től kerülhetett sor, amikor az első sorozatbeli társuk már biztosan kikerülhetett a forgalomból.⁹⁹¹ A király természetesen 10 különféle érmeképző típus is kibocsáthatott volna, de az ismétlődő típuspárokkal pénzverésének sajátosan jellemző vonásait jobban megőrizhette. Rádóczy Gyula szerint a király veretei az 1085-ben kibocsátott 0.7 g átlagsúlyú érmékkel kezdődően már nem obulusoknak, hanem denároknak tekintendők.⁹⁹²

Érmekatalógusának összeállításakor Huszár Lajos nem vett tudomást sem Jeszenszky Géza, sem Rádóczy Gyula elméletéről, hanem indoklás nélkül a hagyományos CNH sorrend mellett maradt.⁹⁹³ Őt követően Györffy György tekintette át a tárgyalta kérdést. Tömör megfogalmazása szerint „László — Salamont követve — kétévenként új pénzt veretett; 18 éves uralkodása alatt 10 alkalommal veretett esztergomi pénzverdéjében LADIS(C)LAUS RE(X) feliratú új érmekeket. László először a Géza által vert 0.6 g súlyú denár, tulajdonképpen féldenár vagy obulus verését folytatta, de már második veretétől kezdve rátért a 0.65–0.7 g körüli nehezebb denárookra, majd uralkodása második felében elkezdte az elődeiét meghaladó súlyú 0.8 g körüli denárok verését, melyből összesen 3 veret készült. Az utóbbi reform azért volt jelentős, mert a magyar denárok súlyát olyan magasra emelte, hogy belőle 40 darab, azaz 1 pensa azonos értékű lett egy bizánci aransolidusszal. Ezért nevezték latinul bizantiusnak, magyarul pedig aranynak László »pensáját«, amit a krónikás helytelenül I. Bélának tulajdonított. A nehezebb denárookra való áttérés az ötszáz éven át nagyjából változatlan görög aranyhoz, a kora középkor nemzetközi aranyvalutájához való igazodást jelentette, és arról a törekvéstől tanúskodik, hogy a magyar pénz ugyanolyan nemzetközi csereeszköz legyen, mint volt István regensburgi mintát követő féldenárja. Ha László az uralkodása végén kibocsátott két veretével letért az »aranyalapról« ennek oka elsősorban az lehetett, hogy Komnénosz Elek (1081–1118) alatt Bizáncban a pénzrontás állandó jellegűvé vált, és a régi, teljes értékű aranynomizmak helyett 6 különféle ötvözetű és értékű

tálstratigráfiai helyzetéből arra következtetett, hogy e sírok egymáshoz viszonyított helyzete I. (Szent) László érmeinek a Jeszenszky Géza által javasolt kronológiáját látszik alátámasztani: Török (1962) 98–100.

⁹⁸⁹ A.I–V: H21, H24, H25, H30, H28, ill. B.I–V: H22, H23, H26, H29, H27. Tanulmányának fényképes táblázatában zavaró, hogy az A. és B. típusokat nem a bal, ill. jobb oldali sorba

rendezte, hiszen az A.I–V pl. a táblázat bal, jobb, bal, jobb, jobb oldalán, ill. a B.I–IV ennek ellenében szerepel: Rádóczy (1968) 4–5.

⁹⁹⁰ Rádóczy (1968) 4–6, 6: táblázat.

⁹⁹¹ Rádóczy (1968) 6–7; vö. Hóman (1916) 246–247.

⁹⁹² Rádóczy (1968) 6–7.

⁹⁹³ Vö. Huszár (1979) 35–36: Nr. 21–30.

nomizma terjedt el.”⁹⁹⁴ Györffy György véleménye leginkább Rádóczy Gyula gondolataival egyeztethető; jóllehet korábban a Jeszenszky Géza-féle rendszerre is utalt.⁹⁹⁵

Korábban magam is foglalkoztam I. (Szent) László vereteinek kronológiájával, s a vélemények ellentmondásosságának rögzítését követően megkíséreltem felhasználni az addig figyelmen kívül hagyott régészeti leleteket, és pedig a Kárpát-medencei 11. századi temetők vegyes többbর্মés sírjai egy-egy csontváz mellett lelt érméinek típusából levonható tanulságokat. Miután sajnos csupán 6 értékelhető eset kínálkozott, ebből mindössze arra következtethettem, hogy bizonyos típusok együttes előfordulása, valamint a I. (Szent) László-érmés temetkezéseknek a temetők rendszerében elfoglalt („horizontálstratigráfiai”) helye, végezetül pedig a király érméit is tartalmazó kincseletek némely tanulsága leginkább a Jeszenszky-féle típusrend alapján magyarázható.⁹⁹⁶ Megállapításaimat legújabbán Egri János utasította vissza, aki minden egyéb adatot figyelmen kívül hagyva, csupán saját módszerére támaszkodva állította fel a király érméinek időrendjét. Módszere a pénzűjtés folyamatában egyre változó érmeképek geometrikus szerkesztésének általa kidolgozott elméletére épült, amelynek eredményeképpen a H21, H22, H26, H29, H27, H23, H28, H30, H25, H24 sorozatot kapta, a következő leegyszerűsített indoklással: a H21 első helyét az I. Géza pénzveréséhez való kötődése szavatolja, a vele kapcsolatot mutató H22 pedig átmeneti típus a +LADISLAVSREX és +LADISCLAVSRE főcsoportok között, amelyek tagjai bizonyos váltással követik egymást: H26 (SL),⁹⁹⁷ H29 (SCL),⁹⁹⁸ H27 (SL), H23 (SCL), H28 (SL), H30 (SL), H25 (SL), H24 (SCL).⁹⁹⁹

Összevetve az eddigi elméleteket, csupán az tűnik elfogadottnak, hogy I. (Szent) László első veretének az I. Géza pénzveréséhez sok szállal kötődő H21-t lehet tekintenünk,¹⁰⁰⁰ a többit illetően viszont alaposan eltérnek a különféle logikai megfontolásokkal kialakított nézetek (50. táblázat), amelyek között dönteni numizmatikai, gazdaság-, sőt eseménytörténeti érveléssel aligha lehet, ezért mindeképpen további forrás bevonására volt szükség! Ezt a forrást már korábban is a régészeti leletekben véltem megtalálni,¹⁰⁰¹ s az alábbiakban a lehető legteljesebb adatgyűjtés birtokában térek vissza hozzá!

Verési év	Hóman	Jeszenszky	Rádóczy	Egri	Kovács
1077	H21	H21	H21	H21	H21
1079	H23	H22	H24	H22	H22
1081	H29	H24	H25	H26	H29
1083	H25	H29	H30	H29	H23–H25
1085	H22	H23	H28	H27	H23–H25
1087	H28	H25	H22	H23	H23–H25
1089	H30	H26	H23	H28	H26/H27
1091	H24	H27	H26	H30	H26/H27
1093	H26	H28	H29	H25	H28/H30
1095	H27	H30	H27	H24	H28/H30

50. táblázat: I. (Szent) László érméinek időrendje különféle szerzők szerint. *Jelmagyarázat: Hóman* (1916) 196–197, 230–231; *Jeszenszky* (1939–40) 29–31; *Rádóczy* (1968) 4; *Egri* (1992c) 8–13; *Kovács László* e munkában

Jelen adatgyűjtésemben már 8 olyan vegyes többbর্মés temetkezés szerepel, amelynek zárópénze I. (Szent) László király valamelyik denára volt. A halotti obulusleletek is megerősítik, hogy az uralkodó első kibocsátása a H21 lehetett, ez ugyanis 3 temetkezésben került együtt elő elődje, Géza dux H18 és I. Géza H19 típusú denárával. Lehetséges az is, hogy a H22-t a király második veretének tekintsük, hiszen két csontváz mellett is a H21–H22 párosára bukkantak. A sírok mellékletei alapján kirajzolódó további kép azonban már homályos marad, hiszen a csekély számú leletegyüttes csak részmegfigyelé-

⁹⁹⁴ Györffy (1984b) 904–905, 1668.

⁹⁹⁵ 1091. évi kibocsátásának említette I. (Szent) Lászlónak az I. András tihanyi (Ve) sírkövéhez hasonló 3 hordozható kereszttel díszített súlyos denárait (H27 vagy H28), valamint a 1095. évinek a keresztesvitézekéhez hasonló kereszttel ékes vereteit (H30): Györffy (1977a) 15, 19–20.

⁹⁹⁶ Kovács (1989–90).

⁹⁹⁷ Ezzel kezdődően a +LADISLAVSREX főcsoportban a körirati kereszt elmarad, de maga a kereszt az érmeképi ábrázolás központi részévé válik: Egri (1992c) 9.

⁹⁹⁸ A +LADISCLAVSRE főcsoport e denarán a képmezői kereszt már csak küllős formává átalakulva van meg, majd ezután megszűnik: Egri (1992c) 9.

⁹⁹⁹ Egri (1992c) 5–13.

¹⁰⁰⁰ Még akkor is, ha előlapjaik nagyfokú hasonlósága ellentmond annak a követelménynek, hogy az egymást követő érmék könnyen megkülönböztethetők legyenek! A H18-hoz jobban, a H19-hez kevésbé hasonlító H21-et előlapján leginkább a köriratok más szövege különböztette meg, hátlapja viszont mind a H19-hez, mind pedig a H20-hoz igen hasonló volt.

¹⁰⁰¹ Kovács (1989–90) 66–74.

sekre jogosít: valószínű a H22 és H29 sorrendje (11–12. kép),¹⁰⁰² valamint a H26 és H27 (vagy fordított!) egymásutánisága, s az is elképzelhető, hogy a Kálmán H38 típusú denárával alkotott együttese nyomán a H28-at I. (Szent) László utolsó kibocsátásai valamelyikének tekintsük (82b. táblázat). Még kevésbé lehet határozottan nyilatkozni a nagy számú, de e 13 leteből mindössze 3 többé-kevésbé hitelesnek, s további 3 esetleg számításba vehetőnek tekinthető, I. (Szent) László verette zárópénzü érmekincs összetétele alapján, hiszen e 6 kincsből 3 eleve csupán egytípusú érmeket tartalmazott (83b. táblázat).¹⁰⁰³ A H21–H22 sorrendre itt is akad bizonyíték,¹⁰⁰⁴ a továbbiakban azonban akár a H23, H25, H28, akár a H23, H24, H26 vagy H27 sorrend is elképzelhető. Az első változat szoros kronológia aligha lehet, hiszen a sírletelek alapján a H28 inkább I. (Szent) László uralkodásának végéről származtatható.¹⁰⁰⁵ A fiatalabb zárópénzü kincsek közül csupán egyetlen tűnik használhatónak, s ennek állományából a király utolsó érméi közé a H26, H27, H30 típusokat is be kellene számítani.¹⁰⁰⁶ Azzal sem lesz tisztább a kép, ha minden kincsletet összetételét egyforma súllyal vesszük figyelembe, ekkor a H21, H22, H23, H24 (vagy H25, H28), H27, H26, H29 és H30 is elképzelhető, ennek azonban szinte nincs is valóságértéke. Számomra úgy tűnik: a sír- és kincsletelek sem igazítanak el I. (Szent) László király érméinek sorrendjét illetően, ezért a jelenlegi adatok birtokában sem a régi feltevések valamelyikének elfogadása, sem új sorrend felállítása mellett nem lehet dönteni. Csupán annyi vázolható, hogy a H21, H22, H29 után a H23–H25 következhetett egyelőre ismeretlen sorrendben, majd a H26–H27 és a H29–H30, talán egymást követő, de páronként meg nem állapítható sorrendű kettőse.

II/12. KÁLMÁN (*1074 KÖRÜL; 1095/1096–†1116. FEBRUÁR 3.) H31–H43 TÍPUSÚ DENÁRA

II/12.1. Bevezetés

A trónörökös nem hagyó I. (Szent) László, I. Géza fiai közül nem Álmos herceget, azaz 1091 óta a horvát királyt, hanem annak püspöki méltóságig jutott bátyját, (Könyves) Kálmánt jelölte ki utódjául, akit II. (Boldog) Orbán pápa (1088–1099) által adott felmentés után csak 1096-ban koronáztak meg. Első felesége 1097-től I. Roger normann herceg (1061–1101) leánya,¹⁰⁰⁷ második pedig 1112-től Eufémia, Vladimir Monomakhosz orosz fejedelem (1078–1125), később házasságtörés miatt eltaszított leánya volt. Az I. (Szent) László politikáját folytató király sikertelenebbnek bizonyult elődjénél. Horvátország és Dalmácia megtartása állandó erőfeszítést igényelt, szláv szomszédaival sem sikerült megbékélnie, országában pedig, a hazatérve a dukátust elnyert Álmossal bonyolódott élete végéig tartó küzdelemben. 1106-ban ugyan megszűntette a dukátus intézményét, de ezzel sem sikerült Álmost

¹⁰⁰² Olyan teljesen feltárt kőnépi temetőben, amelyek utolsó verettípusait I. (Szent) László király bocsátotta ki, ezek meglétét s a többiek hiányát úgy is lehetne értelmezni, hogy a halotti obulusadás szokásának félbeszakadása vagy a temető felhagyása idején az utóbbiak még nem voltak forgalomban, pl. a csaknem teljes magyar érmesorozat felmutató sarkadkeresztúr (Bé)-csapháti-legelőbeli temetőben: H21: 2, H22: 1, H24: 2 és H25: 1 sírban: *Medgyesi* (1993); a hasonlóan gazdag, de Salamon érméit nem tartalmazó Majs (Ba)-Udvari-rétek lelőhelyű sírmezőn: H22: 1 sírban (vö. 6. kép); az Ába Sámuel érméjével kezdődő csaknem teljes érmesorozat nyújtó tiszalúc (BAZ)-sarkadpusztai lelőhelyen: H22: 3, H24: 2, H25: 3 és H29: 3 sírban (vö. 11. kép); végezetül a szintén csaknem hiánytalan érmeválasztékú Fiad (So)-Képusztán: H27: 1 és H29: 1 sírban (vö. 5. kép). A fentiek alapján a H21 mellett a H22, H24, H25, H27 és H29 is I. (Szent) László korábbi veretei közé volna sorolható. Áttekintésembe nem vettem be a részlegesen feltárt vagy a teljes feltárást megelőzően bizonyos mértékig megsemmisült, bár hasonló tanulságot ígérni látszó temetőrészeket, pl. Gyomaendrőd (Bé)-Szujókereszt: *MRT* 8, 3/39. lh: 146 (149 sír feltárásig jutva), 73. t: 2–7. Az ásatók a teljes dokumentációt a rendelkezésemre bocsátották, amit ezúton is megköszönök; Nyitra (SZLK)-Šindolka: Gabriel Fusek szíves közlése alapján, amit ezúton is megköszönök; Perse (SZLK)-Papföld: vö. *Točík* (1992) 168–177.

¹⁰⁰³ Mivel a göllei (So) és badacsonytomaji (Ve) kincset a találó földtulajdonos ajánlotta vételre, van esélye annak, hogy minden megtalált (!) érmét átadott. Talán ugyancsak teljesen

begyűjtésre került a magyarfratai (ROM) és a nagyváradi (ROM) kincs is. Rajtuk kívül lehet még akár zárt a horti (He) és tordai (ROM) kincs is, de az előkerülésükre vonatkozó adatok hiánya, ill. kétsége miatt ezt nem lehet állítani. A többi kincs biztosan hiányosan, vagy pedig csupán szakirodalmi említés formájában őrződött meg, velük számolni nem lehet.

¹⁰⁰⁴ Pl. a nagyváradi (ROM)-téglagyári kincs I. (Szent) László H25 (9) és H26 (161) denárából, valamint IX. Konstantinosz Monomakhosz bizánci császár (1042–1055) arany szküphatoszából álló összetétele.

¹⁰⁰⁵ Ezt látszik sugallani a halimba (Ve)-cseresi, magyar-homorog (HB)-kőnyadombi, pusztaszentlászló (Za)-deáksűrűi és tiszalúc (BAZ)-sarkadpusztai temetők H28 denáros temetkezéseinek helyzete is (vö. 4, 9–12. kép).

¹⁰⁰⁶ Mivel az ismeretlen lelőhelyű (Székesfehérvár környéki, Fe) kincs állományának határait Salamon H17 és Kálmán H31 típusú verete jelezte, az általuk bezárt időszakban I. (Szent) László bármelyik érmetípusának megléte, ill. hiánya nem bír kronológiai jelentőséggel. Feltűnő viszont az, hogy a hitelesként kezelt, Kálmán egész uralkodási idején átvéló, s II. István 3 denártípusával záródó mosonytétényi (AU) kincs első veretei I. (Szent) László H26 (67), H27 (18) és H30 (13) típusú denárai voltak.

¹⁰⁰⁷ Nevét nem ismerjük, a téves Buzilla név csak az olasz „szüzlány” jelentésű szó félreértése: *Györffy* (1984b) 948. Lehetséges, hogy Feliciának hívták: vö. *Makk* (1980) 24: 39. jegyzet.

megtörnie, majd hogy saját fiának, Istvánnak, akit 1105-ben megkoronáztatott, biztosíthassa a trónt, 1113-ban Álmost és fiát, Bélát megvakíttatta. Kálmán 1116. február 3-án halt meg és Székesfehérváron temették el.¹⁰⁰⁸

Kálmán uralkodása alatt, 1095–1106 között Álmos ugyan a bihari és nyitrai dukátus birtokosa lett, de Lampérthez hasonlóan pénzverési jog nélkül.¹⁰⁰⁹ Az uralkodó pénzverésével azonban a magyar pénztörténetnek a korábbihoz képest minőségileg más, jóval kevésbé kutatott, s a leglényegesebb megállapításokat is nélkülöző korszaka kezdődött el. A király kiírt nevét felmutató denárok közül az első kettő (H32 és H38) Johann Friedrich Joachim 1764-ben megjelent munkájában tűnt fel, és pedig Felmer Márton lelkész 1762. június 29-én hozzá írott levelében tett megállapításait¹⁰¹⁰ ismételve meg és bővítve ki, elhárítva annak lehetőségét, hogy az előlapi Coloman(us) rex és a hátlapi Ladislaus rex köriratú pénzek Kálmán király és fia, László herceg (*1101–†1112) közös veretei lennének.¹⁰¹¹ 1774-ben Pray György kiadott ugyan egy H33 jelzetű denárt, de Kálmánra és I. (Szent) Lászlóra utaló körirataiból arra következtetett, hogy a pénz még az utóbbi életében, Kálmán királlyá jelölésekor került kibocsátásra,¹⁰¹² egy COLVMBANVD-nak olvasott, romlott köriratú H37 jelzetű denár kapcsán pedig azt vetette fel, hogy a szóvégi D a DVX jelzéseként bizonyítaná, hogy Kálmán még nagybátyja alatt duxi méltóságot viselt volna.¹⁰¹³ Nagy vitát kiváltó véleménye végül is helyesen, elutasításra került.¹⁰¹⁴ Weszprémi István 1781-ben ugyancsak, és pedig kétszeresen is hibázva nyúlt e kérdéshez: félreolvasva a köriratát, nem ismerte fel a király H35 típusú denárát,¹⁰¹⁵ ugyanakkor személyéhez kötött egy friesachi denárt.¹⁰¹⁶ 1787-ben már több szerencséje volt: ő is egy H33 jelzetű denárt kapcsolt a király

¹⁰⁰⁸ Györffy (1984b) 940–960; Makk (1994f); Kristó – Makk (1995) 125–148.

¹⁰⁰⁹ Nevével jelzett érme ugyanis mindeddig nem került elő: Kristó (1974) 94, 108–111, 113–115; Györffy (1984b) 943.

¹⁰¹⁰ A munka IV táblájának 8–9. ábráján bemutatott 2 pénz „sind von dem Könige Colomannus. Die Aufschrift, *Ladislaus Rex*, dürfte schwerlich den heiligen Ladislaus andeuten, als welcher damals noch nicht canonisiert war. Überdies möchte das Andenken des König Ladislaus dem Colomann eben nicht das werthe sein, weil er ihn von der Thronfolge ausgeschlossen, und seinen jüngeren Bruder Almus dazu bestimmt hatte. Vermuthlich soll also der Prinz Colomann dadurch angezeigt werden, der Ladislaus geheissen. Mein Freund [bizonyára Cornides Dániel, vö. 151. jegyzet] – K. L.) glaubt, dieser dürfte bei Lebzeiten seines Vaters zum Könige gekrönt worden sein, weil Colomannus, nach dem Absterben dieses Ladislaus, sogleich im Jahr 1113. seinen jüngeren Sohn Stephanus zum König in Ungarn hat krönen lassen... Wowider ich nichts einzuwenden habe: es müste denn sein, daß Colomannus sich dadurch bei dem Volke habe beliebt machen wollen, daß er den Namen seines fürsterlichen Vorfahren auf seine Münzen setzen lassen.”: Joachim (1764.4–5) 29: Nr. 8–9, IV t. (= 1. kép B.): 8–9. Felmer Márton leveléről vö. 107. jegyzet.

¹⁰¹¹ A Felmer Márton leveléből vett idézetet követően részletesen ismertette Kálmán király életrajzi adatait, majd immár saját véleményeként megerősítette a nagyszebeni rektor által írottakat, „welches mir in der That sehr wahrscheinlich vorkommt, und eher eingetret als die andere Meinung, nach welcher der, auf den Münzen benannte, Ladislaus der Sohn des König Colomannus sein soll. Es wird zwar gemuthmasset, daß dieser den Lebzeiten seines Vaters zum Könige gekrönt sein dürfte, weil der König Colomannus, nach dem Absterben dieses Ladislaus, sogleich im Jahre 1113. seinen jüngeren Sohn, Stephanus, zum Könige in Ungarn habe krönen lassen. Es kommt demselben auch einigermaßen zu statten: daß dieser Fall nicht ohne Beispiele sei. Indessen aber sind mir einige Umstände begefallen, welche mir die Sache unwahrscheinlich machen. Es ist wahr; Stephan ist im Jahr 1113. bei seines Vaters Lebzeiten gekrönt worden; dieses aber ist nicht sogleich nach seines Bruders Ladislaus; Absterben geschehen; den dieser war schon im Jahr 1102. gestorben. Sodann weiß ich auch nicht, ob die Krönung bei dem jungen Ladislaus wegen seines zarten Alters habe geschehen können: denn Joannes a Thurocz; cap. 60. saget, daß er im Jahre 1101. geboren worden.”: Joachim (1764.5) 30–31. Bár véleménye nem volt helyes, abból a szem-

pontból nagy jelentőségűnek bizonyult, hogy a későbbiekben az érmék hátlapi köriratában szerepeltetett Ladislaus rex nevet nem tekintették többé társuralkodóra való utalásnak. A ténybeli tévedés pedig az volt, hogy a hercegi ikerpár László (esetleg Miklós?) és István valóban 1101-ben született, de nem Lászlót, hanem Istvánt koronáztatta meg trónörökösnek 1105-ben az öccsével, Álmossal szemben inkább a saját fia trónutódlását biztosítani óhajtó apja: Kristó – Makk (1995) 143, 149–151.

¹⁰¹² Másutt kifejtett saját helyes álláspontjával szemben is, ez ügyben úgy vélekedett, hogy Kálmán I. (Szent) László király fia volt: „*Nec dubito huc pertinere nummum argenteum, cujus typum hic exhibeo [H33 – K.L.] quive utriusque nomen, una ex parte LADLAUS, ex alia vero CALMAN refert; non quod hunc ab Ladislai obitu memoriae causa Colomannus feriundum curavit; nec enim nummi, quem ex usitata Regni moneta suisse constat, exiguus modulus pro dignitate utriusque Regis futurus erat; sed quod vivo Ladislao Colomannus jam Hungariae Rex a patre designatus erat, cujus rei exemplum in nummo aereo, qui Belam IV cum Stephano filio refert, exstantissimum habemus.*” Pray (1774) 100: az érme képével. Ugyanígy vélekedett: Cornides (1778) 71–72; vitában volt velük, a helyes álláspontot képviselve: Ganoczy (1781) 379–380.

¹⁰¹³ Az érme képével: Pray (1779) II.: 108.

¹⁰¹⁴ Vö. Schönvisner (1801) 115–116, 118–120; Rupp (1841) 39, 43.

¹⁰¹⁵ Egyszerre közölte a debreceni Kazay Sámuel-féle érme gyűjteményből II. István H45 jelzetű, és Kálmán H35 típusú denárát. Utóbbi előlapi (Huszár Lajosnál CA - LA - MA - RE formájúnak tartott, valójában LABVNARE vagy hasonló) köriratát GAITIHA REX-nek olvasta, sőt két másik példányon GAITIHA REX, ill. CAIHIHA REX köriratot látott, hátlapi köriratukat pedig LADISLAUS/LAITISLAUS REX-nek figyelte meg. „Hogy mit kell helyesen tartani Gaitiha magyar királyról, azt — ha úgy tetszik — ítéljék meg és döntsék el hazánk történetének jártasabb kutatói.”: Weszprémi (1781) 487–491: a 475. oldalon kezdett * alatti jegyzetben, 497: (= 2. kép A.) II. ábra. A rejtélyt Schönvisner István igyekezett megoldani, s a pénz előlapi köriratát LAIMIHARE-nek (tükörképi állású L-lel, és átkötés nélküli A-val) olvasva, II. Géza veretének határozta meg: Schönvisner (1801) 125–126. Schönvisner (1807) 64. Végül is Rupp Jakab mutatott rá, hogy a „visszás felirat” LVBANV-RE-nek olvasható, s így a pénz Kálmán veretei közé (= H35) kell sorolni: Rupp (1841) 66.

¹⁰¹⁶ „De kezemben van egy... , amely biztosan Kálmán királyé és a váradi püspöké (V ábra). Ennek a hátlapján egy

pénveréséhez.¹⁰¹⁷ Schönvisner István 1801-ben az eddigieken túl további 1 (H41), azaz már összesen 5 CALMAN RE, ill. COLUMBANUS RE köriratú típus (H32, H33, H38, H41, ill. H37) biztos ismeretében mutatta be a király érmeverését,¹⁰¹⁸ s a sort 1807-ben még további 2 új, CALMAN, ill. CALMN köriratú érmefajtával (H34, H40) hétre sikerült kibővítenie.¹⁰¹⁹ Joseph Mader az első 5 meghatározásának ismeretében azokkal teljes mértékben egyetértett, s csupán a H41 érmeképét illetően javasolt értelmezési kiegészítést.¹⁰²⁰ Joseph Appel mindössze 2, már ismert típusra (H32, H38) tért ki ugyanúgy,¹⁰²¹ mint ahogyan Joachim Lelewel ugyancsak 2 típust (H32, H33) választott.¹⁰²² Újabb előrelépést Weszerle József 1838-ban félbehagyott gyűjtése hozott: ebben 4 új típus (H31, H35, H39, H42a) szerepelt, amelyek száma ezzel 11-re emelkedett. Megjelent viszont közöttük egy olyan anonim denár (H102?), amelyet a későbbi kutatás nem ismert el Kálmán veretének.¹⁰²³ Rupp Jakab 1841-ben a némileg kibővített anyagot 13 nemre osztva szerepeltette, de a típusszám 11 maradt, mert bár a valószínűleg együvé került H41 és H42/H42a (XI. nem) eggyel emelte, a H76 (IX. nem), H106? (X. nem) és H102 (XII. nem) anonim denártípus viszont hárommal csökkentette.¹⁰²⁴ Az általa képzett kibővített sorozat (H32, H33, H34, H31, H35, H37, H38, H40, H41, H42, H39) nem tért el a Schönvisner István által felállított iránytól, s még az az egymondatos utalás sem volt a rendezési elve, miszerint az előlapi „megszokott szemközti fej, kormánypálczák és különféle képpen vésett keresztek” követték volna egymást.¹⁰²⁵ A rendező elv ismeretének hiánya¹⁰²⁶ pedig azért sajnálatos, mert a H31-et és a H39-et kivéve már minden típus a későbbi lánc megfelelő helyére került. Rupp Jakab külön utalt a Kálmán uralkodásától kezdődően veretett pénzek kicsiny voltára, valamint a leromlott köriratú vagy csupán jelsoros utánzatú veretek elterjedésére.¹⁰²⁷ A király érmeinek ily módon történt 13 nemre osztását Végh Ödön is átvette, s csupán annyi kiegészítést fűzött hozzá, hogy a II. és VI. nembeliek

egyszerű kereszt látható a templom tetején, oldalt két egyenest álló toronnyal, az előlapján pedig egy főpapi díszbe öltözött emberalak, mitrával a fején, jobb kezében pástorbottal, bal kezében misekönyvvel, evvel a fordított rendbe rakott betűjű felirattal: ERNAWLAC. azaz CALMAN RE. Egészítsd ki: REX. Ehhez hasonló az én Kálmán-dénárom is, amely egy ülő, s lábait keresztbe rakó szárnyas angyalalakot ábrázol, hátlapján pedig valami szent férfit, bokáig erő talárban, két kezében kulcsokkal, s ezzel a fordított rendbe rakott betűjű felirattal: XAMLAC. Emezen meg az ugyanilyen méretű másik pénzen egy ülő, főpapi díszbe öltözött, Péter-palástos férfi látható, fején mitrával, jobb kezében a nyitott evangéliummal, baljában pástorbottal, a kerületen — mivel a többi már lekopott — ezekkel a betűkkel: PTOCPC. Hátlapján egy különféle oszlopokkal ékesített kőemeletes székesegyház van, evvel a fölirattal: OCTA. OC OL. Nem merném állítani, hogy a végén lévő A. COL. betűk a kalocsai érsekséget jelenthetik.”: *Weszprémi* (1781) 495: A 475. oldalon kezdődött * jegyzetben, 497: V. á. A denár bizonyára a rajz gyarlósága miatt pontosan meg nem határozható friesachi denár, minden bizonnyal Adalbert salzburgi érsek (1183–1200) Luschin 6. (az ún. FRIACENSIS) típusú érseki veretének változata, meghatározását V. Székely György szívességének köszönhetem.

¹⁰¹⁷ A kibocsátó felismerésével, a debreceni Kazay Sámuel-féle érmegyűjteményből: *Weszprémi* (1787) 1014–1015, 1018–1019: (= 2. kép B.) M. á.

¹⁰¹⁸ Schönvisner (1801) 114–122, I. t. (= 3. kép): 32 (H32), 33 (H33), 34 (H38), II. t: 35 (H41), 36 (H37).

¹⁰¹⁹ Schönvisner (1807) I: 38–39, IV: 2. t: IX.1 (H34), 2 (H40), 3 (H38), 4 (H33).

¹⁰²⁰ „Das die Obole [Nr. 32–36. – Schönvisner (1801) I. t. (= 3. kép): 32–36 – K. L.] CALMAN. REX. R. LADISLAUS. REX. weder auf K. Colomans Sohn, Ladislaus, sich beziehen; noch von K. Ladislaus I. sich herschreiben, wo dann der Sohn, Colomann, nur als bereits gekrönter Nachfolger auf der Münze mit genannt worden wäre, hat unser V [azaz Schönvisner István – K. L.] überzeugend ausgeführt. Sie sind von Coloman, als wirklichem König (1095–1115) der vermutlich seine kindliche Verehrung gegen den allgemein geliebten Ladislav darthun, und die Liebe des Volkes dadurch auch für sich gewinnen wollte. Auf Nr. 25. [sajtóhiba Nr. 35 helyett, vö. H41 – K. L.] erscheint mir nicht eine Art Schildes; sondern auf meinem vortrefflichen

Exemplar ist deutlich in der Mitte der Münze ein Kreuzchen, zwischen zwei senkrechten Strichen. Mann könnte sich ein H daraus bilden, und *Hungariae* lesen: wenn es nur durch irgend eine andere ungarische Münze dieser Zeiten zu rechtfertigen wäre.”: Mader (1810) 61–62.

¹⁰²¹ Schönvisner (1801) I. t. (= 3. kép): 32, ill. Schönvisner (1807) IV: 2. t: 3 alakjában történt utalással: Appel (1822) 851: Nr. 1 (H32), 2 (H38). A H38 köriratát valószínűleg tévesen COLOMANVS•RE-nek olvasta, s ezt, mint gyakori hibáinak egyikét a szemére is vetette: Rupp (1841) 44. Éles megfogalmazásának az volt az oka, hogy a király érmeihez frott bevezetőjében utalt arra, hogy a Colomannus névforma egyetlen veretén sem szerepel: Rupp (1841) 38.

¹⁰²² Lelewel (1835) III.: 60; Lelewel (1835a) XXIII. t: 6 (H33), 8 (H32).

¹⁰²³ Weszerle (1873) IX. t: 1–3 (H32), 4–11 (H34), 12–18 (H41), 19 (H42a), 20–22 (H40), 23–33 (H33), 34–40 és X. t: 1–8 (H38), 9–18 (H37), 19–23 (H35), 24–35 (nem H36, hanem véleményem szerint a keresztszárak belső osztatlansága miatt, inkább H102 anonim denár), 36–39 (H39), 40 (H31).

¹⁰²⁴ Rupp (1841) 37–49, III. t: 49 (I. nem = H32), 50 (II. nem = H33), 51 (III. nem = H34), 52 (IV. nem = H31), 53 (V. nem = H35), 54 (VI. nem = H37), 55–56 (VII. nem = H38), 57 (VIII. nem = H40), 58 (IX. nem = H76 anonim denár), 59 (X. nem = H106? anonim denár), 60 (XI. nem = H41), 61–62 (XI. nem = H42?/H42a?), 65 (XII. nem = nem H36, hanem inkább H102 anonim denár), 66 (XIII. nem: H39). A III. t: 63–64-re vö. II. (Vak) Béla alatt: 1210. jegyzet.

¹⁰²⁵ Ennek az 1) H32 (fej), 2) H34 (kormánypálca), 3) H33, H31, H35, H37–H38, H40, H39 (kereszt), 4) H41–H42 (egyéb) sorrend jobban megfelelt volna.

¹⁰²⁶ Nem játszhatta ezt a szerepet a király nevének körirati formája sem, hiszen a (+)CALMAN (RE) a sor elején (H32, H33, H34, H31) és végén (H38, H40, H41) egyaránt szerepel, de közrefogja a LABVHARE? (H35) és +COLUMBANVS RE (H37) köriratokat. A sor végére viszont az értelmetlen köriratos H42, ill. H39 került.

¹⁰²⁷ A köriratutánzatok megjelenését „a metszők ügyetlenségében, és restségében kell keresnünk, kik ily parányi pénzeket betűket előállítani vagy nem bírtak, vagy nem akartak, könnyebb is volt névfeliratok helyett, holmi önként választott értelem nélküli jegyeket használniok.”: Rupp (1841) 38.

érmeképe külföldiek utánzata, a többi viszont nemzeti jellegű.¹⁰²⁸ Érdy János 1865-ben különféle okból újra tárgyalta a H31 denárt és a H106 anonim denárt, s a H31 típust először helyezte Kálmán érmesorozatának élére.¹⁰²⁹ Mindezeket követően 1899-ben Réthy László adta közre a ma is csaknem érvényes, 12 tagú sorozatot. Nagyobb átmérője és az I. (Szent) László érméin is látható előlapi „kettős reczés köre” miatt a sor élére a H31 jelzetű denárt állította,¹⁰³⁰ s a továbbiakban következő „kispénzek” végén volt H39-et előbbre sorolta a keresztesek közé, s ugyancsak közéjük illesztette a korábban már szerepeltetett H102 anonim denárhoz hasonló H36 jelzetű ugyancsak anonim típust. Ezzel ismertté vált a király ma is elfogadott összes verete és azok sorrendje.¹⁰³¹ Mivel századunkban az előbbiek értékelése alig változott, az egymást követő kibocsátások rendszere viszont kronológiai szempontú vizsgálódások tárgyává vált, az áttekintést a fejezet végén folytatom.

Röviden itt kell kitérnem arra, hogy miközben az olvasható köriratos érmék típusainak száma gyorsan elérte a ma is ismertekét, megszorozódott azok mennyisége is, amelyeket csupán tipológiai alapon lehetett ezekhez, vagyis Kálmán és utódai kibocsátásai közé sorolni. E módszer bizonytalanságát felismerve¹⁰³² a köriratosokéhoz hasonló érmeképű példányokat Réthy László 2 sorozatba rendezte,¹⁰³³ és belső kronológia nélkül Kálmán, II. István, II. (Vak) Béla valamint II. Géza együtt számított uralkodási idejére (1095–1162) keltezte; ezekkel az érmék sorrendjét követő tárgyalásban a továbbiakban nem foglalkozom!¹⁰³⁴

II/12.2. Kálmán denárai Huszár Lajos érmekatalógusának sorrendjében

H31 denár (R52, CNH 38, U25): a pénz előlapját széles, recézésként ható félholdsoros kör szegélyezi, s ez, valamint a belső gyöngyör között +CALMANRE körirat olvasható, helyes vagy fordított állású N betűvel, s rendszerint fordított V alakú, csak nagyritkán átkötött A-val. A belső körben mankóskeleszt,¹⁰³⁵ amelynek e talpas szárvégeihez 1-1, hegyével illeszkedő ék csatlakozik. A kereszt szárai között, az említett 4 ékkel körvonalban további 1-1 ék. Itt és a köriratban pénzverőjegyek: a kereszt szárai között 1–2 pont, pont és dúc, dúc, félhold, kereszt változatos összeállításban; ezenkívül a köriratban a CALMANRE mindkét A betűjében, ill. felett vagy alatt, az L betűben, valamint az A és L, az L és M, s az A és N között: 1–2 pont, pont és dúc, pont és ék, 1–2 ék, dúc, félhold, kereszt, pontvonalka fordult elő, de pénzverőjegy nélküli érmék is voltak.¹⁰³⁶ A középről rendszerint félrecsúszott hátlapú érmeképen két vonalkör között +LADLAVSRE körirat, rendszerint fekvő, egymásba csúszott ívekből álló S betűvel, de a szakirodalomban említettek +LADISCLAVSRE és LADISLAVSREX köriratú példányokat is.¹⁰³⁷ A belső vonalkörben egyenlő szárú kereszt, szárai között 1-1 ékkel. Az előlap minden kiemelkedése a hátlapon mélyedésként jelentkezik, ezért utóbbi teljesen brakteátaszerű,

¹⁰²⁸ „Kálmán királynak ekkorig ismeretes XIII. nemű pénzei veretük tekintetében majdnem kizárólag nemzeti jellegűek, egyedül a II. és VI. neműek azok, melyeken idegen és pedig Nyugat-Európa érmészetének némi igen csekély befolyása észrevehető.” A II. nembeliek (H33) keresztes végű keresztje francia, német, sőt cseh vereten, a VI. nembeliek (H37) szélesedő végű keresztje a frank, német, különösen pedig a bajor érméken látható. „E két veret tehát nem valami új, nem is hazai érmészeink által feltalált, hanem a nyugat-európai pénzekben láthatónak utánzata.”: *Végh* (1867) 24–25. Megjegyzendő, hogy mindössze egyetlen típust tudott bemutatni: *Die Reichelsche* (1850) 348: Nr. 1 (H41?). 2–3 (H102? anonim denár).

¹⁰²⁹ A király korai veretei közé sorolt H31-et — vö. 1114. jegyzet — azért közölte újra, mert mindeddig csupán egy törött példánya volt ismert, vö.: *Weszerle* (1873) X. t. 40; *Rupp* (1841) III. t. 52. A Kálmán veretének tekintett H106 jelzetű anonim denár újraközlésének — vö. *Rupp* (1841) III. t. 59 (X. nem = H106?) — pedig az volt az oka, hogy esztergomi (KE)-Szentkirályon 1858-ban kiszántott tömegtelen Árpád-kori pénz között e típus több, addig ismeretlen változatára bukkant: *Érdy* (1865a) 138–140, 141–142.

¹⁰³⁰ Lehet, hogy ebben Érdy János fent idézett véleménye is közrejátszott, vö. *Érdy* (1865a) 139.

¹⁰³¹ CNH 38 = H31, CNH 40–CNH 50 = H32–H41, 42a: *Réthy* (1899) 14–15: Nr. 38, 40–50, III. t. 38, IV. t. 40–50.

¹⁰³² Hóman Bálint szerint „egyes uralkodók neve alá túl sok, másoké alá alig egy-két fajt soroltak.” Így pl. „Rupp a 10 évig uralkodó II. Bélának 14, a 8 évig uralkodó Imrének 14,

viszont a 20 évig uralkodó II. Gézának csak 5 éremfajt tulajdonít.”: *Hóman* (1916) 241, 241: 2. jegyzet.

¹⁰³³ A köriratos Kálmán–II. Géza veretek előlapi érmeképeihez hasonló rajzú veretek: V. sorozat: CNH 65–CNH 86. azaz H76–H88, az előzőkhöz hasonló érmeképű, de eltérő hátlapú veretek: VI. sorozat: CNH 87–CNH 93. azaz H99–H102, H105–H107: *Réthy* (1899) 15–17; *Hóman* (1916) 241–242.

¹⁰³⁴ Visszatérek részbeni tárgyalásukra az összefoglalásban, továbbá vö. IV/6. Függelék.

¹⁰³⁵ *Dinkler* (1970) 570, 569: 24. á.

¹⁰³⁶ *Jeszzenszky* (1942) 27; *Leszih* (1942) 29.

¹⁰³⁷ Az MNM É gyűjteménybeli olvasható köriratú példányainak egyikén sem volt a két utóbb említett változat látható, csupán 33 többé-kevésbé biztos +LADLAVSRE, valamint további 1-1 érmén a romlott +LAILAVSRE, ill. +LADIAVSRE. E típusból csak egyetlen IV. nemű brakteátaszerű, hátlapú körirat nélkülinek nevezett, valójában az általa is említett brakteátaszerűség miatt észrevehetőtlenné vált köriratú, töredékes példányt írt le: *Rupp* (1841) 41. „Rev. mint az I. László-féle sorozaton” utalt általánosságban, de ábráján +LADLAVSRE köriratot közölt: *Réthy* (1899) 14, 3. t. Nr. 38. Valószínűleg elírás lehet, hogy az előlapi +CALMANRE említése után a hátlapra vonatkoztatott „ebenso”-val azt a látszatot keltette, mintha itt is ugyanaz a körirat volna: *Barb – Dworschak* (1936) 71. A LADISLAVSREX-et említette: *Leszih* (1942) 28. Huszár Lajos típusleírásában +LADISCLAVSRE alak szerepel: *Huszár* (1979) 36.

kevés az ép rajzolatú példány. Az érme több méretváltozatban fordul elő, az ép példányok átmérője 17.5–19.5 mm közötti. Az előlapok között szembetűnő különbség mutatkozik, mert a félholdkörös szegély szélességétől és a belső gyöngykör 7.0–10.0 mm-es átmérőjétől függően az érmekép közepe, valamint a körirat sávja eltérő zsúfoltságúra sikerült: a kisebb gyöngykörbe rövid szárú, csaknem összeérő díszítésű kereszt fért el. Hasonló különbség mutatkozik a hátlapi vonalkörök átmérőjében is, 12.0–15.0, ill. 6.0–7.0 mm között. Az érméknek a szakirodalomból egyesített átlagsúlya 0.46, kiverési súlya 0.48 g, átlagos finomsága 84.02% ezüsttartalom.¹⁰³⁸ Az MNM É gyűjteményének példányain gyakori volt a körülvágás,¹⁰³⁹ jobbra a gyöngykörben maradvány, s mindössze egyetlen esetben azt szinte teljesen eltávolítva; az épnek tekinthető érmék átlagsúlya saját méréseim szerint a fenti adatnál nagyobbak (0.48 g) bizonyult (51. táblázat, 14. tábla 5–10¹⁰⁴⁰).

átm/mm	ép				A				B	
	db	min/g	max/g	átls/g	db	min/g	max/g	átls/g	db	átls/g
16.0					2	0.40	0.51	0.45	1	0.36
16.5					1			0.37		
17.0					5	0.38	0.55	0.44		
17.5	4	0.37	0.49	0.42	5	0.40	0.45	0.41		
18.0	16	0.33	0.74	0.49						
18.5	12	0.41	0.59	0.48						
19.5	2	0.50	0.59	0.54						
össz	34	0.33	0.74	0.48	13	0.37	0.55	0.43	1	0.36

51. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép és körülvágott H31 típusú denárainak adatai. Jelmagyarázat az 1. táblázatnál

H32 denár (R49, CNH 40, U33): gyöngy- vagy félholdsoros megjelenésű körrel szegélyezett előlapja közepén előlnézetű, az I. (Szent) László H23 veretén ábrázolthoz hasonló koronájú királyfej.¹⁰⁴¹ Koronája 2-2 tompaszögben emelkedő párhuzamos vonalkából áll, amelynek csúcsához illeszkedik a körirat szókezdő keresztje. A korona oromdísz és halántécsüngő nélküli, kétoldalt mindössze 1-1 félkörös vonalka határolja. A királyfej körül +CALMANRE körirat, rendszerint fordított állású N betűvel. Vannak pénzverőjegy nélküli példányok is; egyébként a pénzverőjegyek a király arcának bal oldalánál, a bal koronavégben, a király homlokán: pont, dúc, ék, továbbá a körirat L, C, N betűiben, ill. alatt, valamint mindkét A, ill. az R után: 1–3 pont, 1–3 ék, pont és ék, pont és dúc, 3 ék és dúc, dúc, kereszt alakban fordulnak elő. A közétről rendszerint elcsúszott, laposan vert hátlapi érmeképen két vonalkör között eredetileg bizonyára +LADLAVSRE volt a megkívánt körirat, de idővel ennek nagy számú romlott változata is megjelent: +LADLAVSE, +LADLAASE, +LADLASE, +LADLSE alakban, végezetül pedig az ezekből tovább romlott, az egykori betűket csak széteső részleteikben megőrzött különféle jelsorok formájában.¹⁰⁴² A belső kis vonalkörben egyenlő szárú kereszt, szárai között 1-1 ékkel. A pénz

1038

H31	db	átls/g	kivs/g
Hóman (1916) 255, 605.	31	0.4293	0.45
Barb – Dworschak (1936) 71.*	4	0.45	0.47
Leszih (1942) 28–29, 33.**	18	0.435	0.47
Jeszenszky (1942) 27.	18	0.476	0.50
összesen	71	0.44	0.47

Hóman Bálint 0.31–0.54 g szélső értékeket mért és 3 példány ezüstfinomsági vizsgálatát elvégezve 79–88% értékek közötti eredményt, ill. 84% átlagot kapott: Hóman (1916) 255, 605, 643. *: A mosonytétényi (AU) lelet 400 H31 érméjének megoszlása: 18.0 mm (4 db: 0.45 g), 16.0 mm (300 db: 0.31 g, 84.5% finomság), részben braktea jellegű: 15.0–16.0 mm (96 db: 0.25 g, 81.8% finomság), további 24 töredék finomsága 87% volt. A táblázatba csak a legnagyobb példányokat vettem be, mert az MNM É gyűjteményében a kisebbek különféleképpen körülvágottak voltak. **: az andornaktályai (He) leletben 45–49 érme volt 0.4301 g átlagsúlyal, az ép példányok átmérője 18.0–19.0 mm közöttinek bizonyult. Sok volt a braktea szerű példány, leginkább az előlap nyomta el a hátlapot, de fordított összefüggés is előfordult. Az ezüstfinomsági értékek súlyozott átlaga: 84.02%.

¹⁰³⁹ Leszih Andor is megjegyezte, hogy az andornaktályai (He) kincsbéli 45 darabból 16 példány körül volt nyírva, s ezek legkisebbikének 15.0 mm volt az átmérője: Leszih (1942) 28.

¹⁰⁴⁰ A 2 érme, valamint 3 elő- és 1 hátlap fényképe jól érzékelteti a nagyságkülönbségeket, az előlap félholdsoros szegélye szélességétől és a belső pontkör átmérőjétől meghatározott érmekép „zsúfoltságát”, a körirat betűinek finomabb (5, 7), ill. vaskos (6, 8–9) kialakítását, az ép és körülnyírt (6) állapotot. A hátlap felülete „beszívott”, ennek ellenére az apró, finom betűs körirat +LADLAVSRE alakja jól felismerhető (5–6, 10). Az érmék adatai: 5: 81./1872.III.5 (31:4:1), 6: N.II.1765 (31:6:1), 7: B.8./1921.85 (31:1:8), 8: N.II.249 (31:3:10), 9: 91./1872.III.5 (31:6:2), 10: B.8./1921.78 (31:6:3).

¹⁰⁴¹ Gedai (1991a) 38.

¹⁰⁴² Az MNM É gyűjteményének vizsgálható példányain az említett változatok rendre felismerhetők. Többségüket már közölte: Rupp (1841) 38–39. Réthy László a hátlapi köriratot nem is említette, de a típusrajzon további változatként a +LADLSE sejthető, vö. Réthy (1899) 14: Nr. 40, IV. t. 40. Ugyancsak csupán „Trugschrift”-ként említi a denár köriratát a mosonytétényi (AU) kincs 50 példányára vonatkozó leírásában: Barb – Dworschak (1936) 71. Huszár Lajos típusleírásában csak körirati nyomok említése szerepel: Huszár (1979) 37.

nagyon szépen kivert. Előlapján a körirati betűk széles szárúak, igen vékony átkötő és ívelt vonalakkal. Mivel az érme viszonylag vastag, a hátlapi érmeképet nem zavarja meg az előlapi kiemelkedések reflexe, ezért a körirat jól tanulmányozható. I. (Szent) László H28 és H30 típusú denárait követően Kálmán érméi között itt jelentkezett újra a hátlap körirati betűinek részleteire darabolása és elemeinek ellapítása,¹⁰⁴³ aminek következtében a körirat csak bizonyos prekonceptióval olvasható. A pénz több méretváltozatban készült, átmérője 11.0–12.5 mm, hátlapi vonalköréi 8.0–10.0, ill. 4.0–5.0 mm között változott, a szakirodalomból egyesített átlagsúlya 0.46, kiverési súlya 0.48 g, átlagos finomsága 76.78% ezüsttartalom.¹⁰⁴⁴ Az átlagsúly adatát saját méréseim is igazolták. Nem a biztos időrend, hanem csupán a tárgyalás sorrendjét tekintve, Salamon H14, H14b, H15, H16, valamint I. (Szent) László H24a és H28b típusú vereteit követően ez az első olyan érme, amelyet nem vágtak körül, köszönhetően vastagabb lapkájának, kisebb átmérőjének és a közvetlen a szegélyén futó gyöngykörének, valamint egy olyan verdehelyi körülvágásnak, amelynek eredményeként a veret nyolcszegletes lett. Ez a veret már bele-tartozott azon érmék sorába, amelyek kisebbé, könnyebbé és gyengébb ezüsttartalmúvá válva a 12. századi pénzromlás tárgyi emlékei¹⁰⁴⁵ (52. táblázat, 14. tábla 11–20¹⁰⁴⁶).

átm/mm	db	min/g	max/g	átls/g
11.0	25	0.29	0.54	0.47
11.5	34	0.33	0.63	0.46
12.0	16	0.39	0.59	0.48
12.5	1			0.58
össz	76	0.29	0.63	0.46

52. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép H32 típusú denárainak adatai. Jelmagyarázat az 1. táblázatnál

H33 denár (R50, CNH 41, U27): előlapján két finom gyöngyör között vastag szárú betűkkel formált +CALMANRE körirat, következetesen fordított állású N betűvel. A belső körben középponti pont körül 4 kis egyenlő szárú, szélesedő végű keresztcske, Rupp Jakab szép kifejezésével: „négy hintett keresztcske koszorúban.”¹⁰⁴⁷ Sok példány pénzverőjegy nélkül, másokon pénzverőjegyek: a keresztcskék között dúc, ék, félhold, pont és dúc; a körirat első A betűje után és alatt, az L betűjében, ill. az M után 1–2 pont, 1–2 ék, csillag, dúc, félhold, kereszt, pont és dúc, pont és ék.¹⁰⁴⁸ A középről rendszerint elcsúszott hátlapi érmeképen két vonalkör között részleteikre széteső betűkből összeállt, még olvasható +LADLAVSRE vagy +LADLAVSE körirat, fordított állású, ill. fekvő S betűvel, s az ív méretétől függően R vagy D alakú RE-vel.¹⁰⁴⁹ A kis belső vonalkörben egyenlő szárú kereszt, ágai között 1-1 ékkel. A pénz viszonylag vastag, ezért a szépen kivert előlapja érmeképének reflexe nem zavarja az ugyancsak nagyon szép hátlapi érmeképet, így módon az is jól tanulmányozható. Az érme egy méretben készült, átmérője 13.5–14.0, a hátlapi vonalköré 10.0–11.0 mm, egyesített átlagsúlya 0.50, kiverési

¹⁰⁴³ Ezen azt értem, hogy pl. az A vagy a V hegyesszöget bezáró két szára egyre inkább tompaszögben találkozott, sőt akár — alakúvá vált, az S két íve ellipszis alakban egymásba nyomódott stb.

¹⁰⁴⁴

H32	db	átls/g	kivs/g
Hóman (1916) 255, 605.	61	0.5054	0.53
Barb – Dworschak (1936) 71.	50	0.45	0.47
összesen	111	0.46	0.50

Hóman Bálint 0.31–0.55 g szélső értékeket mért és 4 példány ezüstfinomsági vizsgálatát elvégezve 81–88% szélső értékeket, ill. 85% átlagot kapott: Hóman (1916) 255, 605, 643. 50 példány vizsgálati eredménye 76.1% volt: Barb – Dworschak (1936) 71. Az ezüstfinomsági értékek súlyozott átlaga: 76.78%.

¹⁰⁴⁵ Egyező véleménnyel, de a H33-ra vonatkoztatva, mert az andornaktályai (He) kincsleletből a H32 hiányzott: Leszih (1942) 34.

¹⁰⁴⁶ A 4 érmét, valamint 2 elő- és 4 hátlapot bemutató fényképek jól érzékeltek a csekély nagyságkülönbségeket, a királyfejek feltűnően egyedi megformálását, valamint az előlapi köriratok finomabb (11), ill. vaskos (12) betűtípusát. A jól tanulmányozható hátlapi köriratokban némi fantáziával a +LA-

DILARE (11), +LADLAVSRE (13), +LADLASE (12), +LADI-ASE (19) és a romlott változatok egyaránt felismerhetők. Az érmék adatai: 11: B.20./1869.1 (31:11:8), 12: Weszerle 9/a (31:10:2), 13: B.20./1899.1 (32:4:7), 14: B.20./1899.1 (31:12:4), 15: B.8./1907.26 (31:10:4), 16: Pénzverő 26 (31:13:8), 17: B.20./1899.1 (32:2:3), 18: N.II.251 (31:13:9), 19: B.20./1899.1 (31:13:6), 20: B.20./1899.1 (31:10:8).

¹⁰⁴⁷ Rupp (1841) 39.

¹⁰⁴⁸ Vö. Rupp (1841) 39–40; Barb – Dworschak (1936) 71; Leszih (1942) 29–30.

¹⁰⁴⁹ A +LADLAVSE az általános, mert az MNM É gyűjteményének vizsgálható példányain 23:4 arányban szerepelt a +LADLAVSRE-vel szemben. Mindkettőt bemutatta: Rupp (1841) 39–40: II. nem: 1–13; Réthy László viszont nem tért ki rá, de ábráján ugyancsak az előbbi alak olvasható: Réthy (1899) 14, IV. t. Nr. 41. A mosonytétényi (AU) kincs 84 példányára vonatkoztatva viszont csupán az utóbbit említette: Barb – Dworschak (1936) 71. Mindkét változatra utalt (81 példányból 15-nél volt +LADLAVSRE alak), sőt egy +LADLAVELE köriratos példányt is említett: Leszih (1942) 30. Huszár Lajos típusleírásában ugyancsak és kizárólag az első változat szerepel: Huszár (1979) 37.

súlya 0.53 g, átlagos finomsága 86.9% ezüsttartalom.¹⁰⁵⁰ Saját méréseim az átlagsúly adatát megerősítették, s azt is megállapíthattam, hogy az MNM É példányai között körülvágott darab nem volt, bár igen ritkán ilyen H33 típusú denár előfordult¹⁰⁵¹ (53. táblázat, 15. tábla 1–4¹⁰⁵²).

átm/mm	db	min/g	max/g	átls/g	*	**
13.5	3	0.41	0.46	0.43	1	2
14.0	26	0.40	0.73	0.52	3	21
össz	29	0.40	0.73	0.51	4	23

53. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép H33 típusú denárainak adatai. Jelmagyarázat: *: +LADLAVSRE, **: +LADLAVSE hátlapú körirattal; ld. még az 1. táblázatnál.

H33a denárváltozat (-): a H33 denár olyan változata, amely csupán az előlapi +LABVHARE köriratban¹⁰⁵³ különbözik attól. A körirat pénzverőjegyek nélkül s jegyekkel együtt is előfordul, az utóbbiak az L vagy a H után: dúc, 1–2 ék. Átmérője 14.0 mm, a hátlapú köré 9.0–10.5 mm.¹⁰⁵⁴ Legújabb aukción bukkant fel egy példánya, előlapján +LABVHARE, hátlapján +LADLAVSE körirattal, átmérője 14.4 mm, súlya 0.56 g volt (15. tábla 5).¹⁰⁵⁵

H34 denár (R51, CNH 42, U30): gyöngy- vagy félholdsoros körrel szegélyezett előlapján I. (Szent) László H27–H28 denárához hasonló, leginkább 3 hosszú szárú keresztnek tekintett ábrázolás, e keresztnek nyelének közepét és mindkét végét 1-1 nagy pont (gömb) díszíti.¹⁰⁵⁶ A pálcák kereszt alakú vége egy keresztben álló dúc, s felette pedig egy hegyével csatlakozó ék beütésével került a verőtőre, s mivel több típus érmeképét ugyanilyen dúc-ék kialakítású nagy kereszt díszíti (pl. H31, H35, H38), a gömbös nyelű tárgyak is inkább keresztnek, mint jogarok lehettek.¹⁰⁵⁷ A köriratot a 3 kereszt +CAL - MAN alakban tagolja, ebben az A betűk átkötés nélküliek, az N pedig fordított állású. A típusosan formált betűkön kívül vannak olyan köriratok is, amelyek betűtörzse széles és lapos, az átkötő és ívelt vonalkák igen vékonyak. Vannak pénzverőjegy nélküli példányok is, de pénzverőjegyek a keresztnek között és mellett különféle helyeken, valamint a körirat A betűinek és L betűjének öblében is előfordulnak: 1–3 pont, pont és félhold, 1–3 ék, pont és ék, kereszt, félhold, dúc alakban. A középről rendszerint félrecsúszott hátlapú érmeképen két vonalkör között +LADLAVSRE vagy +LADLAVSE körirat, részleteire szétesett, rosszul kapcsolódó betűkből, amelyek között az S következetesen fekvő vagy összezsúszott ívű.¹⁰⁵⁸ A belső vonalkörben egyenlő szárú kereszt, ágai között 1-1 ékkel. Az érme

¹⁰⁵⁰

H33	db	átls/g	kivs/g
Hóman (1916) 255, 606.	23	0.5054	0.53
Barb – Dworschak (1936) 71.	84	0.48	0.50
Leszih (1942) 33.	79	0.5043	0.53
összesen	186	0.50	0.53

Hóman Bálint 0.40–0.59 g szélső értékeket mért és 4 példány ezüstfinomsági vizsgálatát elvégezve 81–89% közötti értékeket, s 84.4% átlagot kapott: Hóman (1916) 255, 606, 643. 61 példány vizsgálatakor 87.1% ezüstfinomsági értéket kapott: Barb – Dworschak (1936) 71. Az ezüstfinomsági értékek súlyozott átlaga: 86.93%.

¹⁰⁵¹ Az andornaktályai (He) lelet 82 példányából mindössze 2 db, ezek átmérője 13.0 mm volt: Leszih (1942) 30.

¹⁰⁵² A 4 érme fényképe érzékelteti az előlapok látványának, köriratuk betűformájának különbségeit, fő tekintettel azonban a kissé változó méretű hátlapú vonalkörök között futó köriratokra van, amelyeken a +LADLAVE (?1), +LADLAVSRE (2, 4), +LADLAVSE (3) felismerhető. Az érmék adatai: 1: Weszerle 9/c (32:7:2), 2: nincs lt. száma (32:7:10), 3: Weszerle 9/e (32:9:1), 4: Weszerle 9/e (32:9:10).

¹⁰⁵³ Körirata a H35 típusával egyező azzal a különbséggel, hogy annál a székezdő L mindig tükörképszerűen áll. Leszih Andor érdekes módon csupán a LABVHA betűcsoportot említette köriratként, jöllehet a változat leírását azzal kezdte, hogy „mint a CNH. 41, de az előlapi körirat olyan, mint a 43. sz. (Rupp III. 53. és Weszerle X. 19–23-nál is ez a körirat a CNH. 43 érmeképével szerepel és nem mint itt a 41. sz.-val)”: Leszih

(1942) 30. Egyértelmű, hogy minden általa idézett ábrán a LABVHARE szerepel, amely a H33a-n a H35 nagy keresztje szárvégeinek tagolása nélkül folyamatosan futhat. A továbbiakban mindenképpen Kálmán nevére való utalást szeretne volna belőle kiolvasni, ezért az L betűt a C helyettesítőjének tekintette, a harmadik, s cífrázatával látszólag B-hez hasonló betűt L-nek, az ötödik, H betűt pedig M-nek látva a CALVMA(n) nevet vélte benne: Leszih (1942) 30–31. A körirathoz vö. alább a H35 alatt írottakat!

¹⁰⁵⁴ A különleges denár 5 példányban fordult elő az andornaktályai (He) kincsben, s a későbbiekben egyik érmehatározó szerzője sem vett róla tudomást.

¹⁰⁵⁵ „Denar (Ag). Av. hasonló éremkép mint a 33. sz. CNH. I. 41, de a felirat LABVHA REX.” Arra is helyesen utalt, hogy CNH-, U- és H-, de publikálatlan unikumnak nevezni túlzás volt: Nudelman (1995) 15: Nr. 36. Az érmét az MNM É-ban Tóth Csaba szívességéből tanulmányozhattam és fényképeztettem, szívességét ezúton is megköszönöm.

¹⁰⁵⁶ „Három labarum alakú kereszt (tres cruces labariformes) módon említette: Schönvisner (1807) I: 38: Nr. 1; „három fennálló kormánypálcának” nevezte: Rupp (1841) 40; kálváriának értelmezte: Réthy (1899) 14: Nr. 42; a „három kereszt” típus egyik származékának tekintette: Hóman (1916) 246; „drei Kreuze mit Kugeln” formát használt: Huszár (1979) 37: Nr. 34.

¹⁰⁵⁷ Vö. 915–922. jegyzet.

¹⁰⁵⁸ Az MNM É gyűjteményének többé-kevésbé vizsgálható példánya között a +LADLAVSE 24, a +LADLAVSRE 1 esetben volt megfigyelhető; mindkettőt ismerte: Rupp (1841) 40–41: III.

elég vastag ahhoz, hogy az előlapi érmekep reflexe a hátlapon ne jelentkezzen. Mindkét érmekep szép, tiszta veretű. Az egy méretben készült érme átmérője 10.0–11.0 mm, a szakirodalomból egyesített átlagsúlya 0.43, kiverési súlya 0.45 g, átlagos finomsága 76.2% ezüsttartalom.¹⁰⁵⁹ Az MNM É példányain végzett méréseim a fentínél kisebb, 0.41 g átlagsúlyt eredményeztek. A verdében nyolcszegletesre vágott H34 típusú denárokat később már nem nyírták körül, az általam látottak között egyetlen darab volt csak hiányzó fél szegélykörü (54. táblázat, 15. tábla 6–9¹⁰⁶⁰).

átm/mm	db	min/g	max/g	átls/g	*	**
10.0	2	0.35	0.38	0.36		2
10.5	12	0.20	0.50	0.37	1	9
11.0	15	0.28	0.56	0.44		12
össz	29	0.20	0.56	0.41	1	23

54. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép H34 típusú denárainak adatai. Jelmagyarázat: *: +LADLAVSRE, **: +LADLAVERSE hátlapi körirattal; ld. még az 1. táblázatnál

H35 denár (R53, CNH 43, U26): előlapján két finom gyöngykör között fut a körirat, amelyet a belső gyöngykört áttörő nagy mankóskereszt szárvégei LA - BV - NA - RE alakban négy részre tagolnak. A betűk közül az L tükörképű, az A betűk hol átkötésesek, hol anélküliek, az N pedig gyakran H alakú. Száraik laposak, szélesek, az átkötők és az ívek vékonyak. E furcsa körirat rejtélyét Rupp Jakab már megoldotta, amikor nem a szokásos irányból, hanem kívülről tekintve LUBANV-nak olvasta, vagyis úgy vélte, hogy az ötvös a verőtőbe poncolta be a kívülről nézve helyes állású szöveget,¹⁰⁶¹ amely végső soron valamiképpen a COLVMBANVS REX-szel függhetett össze. Álláspontjáról később megfigyeltek, s a köriratot minden indoklás nélkül CALAMA-nak írták le.¹⁰⁶² Egyedül Leszih Andor említette meg a korábbi olvasatot, de nem tudott vele egyetérteni,¹⁰⁶³ mégis azt hiszem, más megoldás nem képzelhető el, hiszen az ötletet megerősíti a H27 vitathatatlanul +COLVMBANVSRE formájú, de ugyancsak a sugáriránnyal ellentétes, tükrözött állásban futó betűinek rendje!¹⁰⁶⁴ Az érmekepet a nagy mankóskereszt négy részre osztja, s a már a köriratot negyedelő végeihez egy-egy hegyével

nem 1–11; Réthy László a szövegben ki sem tért a hátlapi körírra, a közölt ábrán viszont csak az első változat szerepelt: Réthy (1899) 14, IV t: Nr. 42. A mosonytétényi (AU) kincslelet 179 példányára vonatkoztatva a hátlapi köríratot „Trugschrift”-ként említette: Barb – Dworschak (1936) 72. Huszár Lajos típusleírásában a H33-ra való utalás formájában csupán a +LADLAVERSE változat szerepelt: Huszár (1979) 37.

¹⁰⁵⁹

H34	db	átls/g	kivs/g
Hóman (1916) 255, 606.	29	0.396	0.42
Barb – Dworschak (1936) 72.	179	0.44	0.46
összesen	208	0.43	0.45

Hóman Bálint 0.25–0.57 g szélső értékeket mért és 3 példány ezüstfinomsági vizsgálatát elvégezve 85–87.5% közötti értékeket, s 85.8% átlagot kapott: Hóman (1916) 255, 606, 643. 179 példányon végzett vizsgálat 76% ezüstfinomsági értéket eredményezett: Barb – Dworschak (1936) 72. Az ezüstfinomsági értékek súlyozott átlaga: 76.16%. Megemlítendő, hogy rézből készült korabeli utánzata is ismeretes: Hóman (1916) 472: 1. jegyzet.

¹⁰⁶⁰ A 4 érme fényképe érzékelteti a csekély méretkülönbségeket, az előlapi kereszt arányainak és részleteinek, valamint a köriratok betűinek különbözőségét. Az általában jól vizsgálható hátlapok eltérő méretű vonalkörei között a +LADLAVERSE (6), LADLAVERSE (7–8) körirat felismerhető. Az érmék adatai: 6: 37./1887.1 (32:11:2), 7: 87./1887.6 (32:11:10), 8: B.8./1907.28 (32:13:6), 9: Weszerle 9/b (32:11:3).

¹⁰⁶¹ Rupp Jakab szerint „LVBANV RE felforgatott betűkkel”: Rupp (1841) 41: V. nem 1, vö. uo. 38, 66.

¹⁰⁶² Réthy László szerint: CALAMARE: Réthy (1899) 14: Nr. 43; Talán mind ez, mind pedig Leszih Andornak a H33a leírásánál említett véleménye játszhatott közre abban, hogy szintén a CALAMARE alakot szerepeltette: Huszár (1979) 37: Nr. 35.

¹⁰⁶³ Rámutatott, hogy „a Rupp által V-nek (U-nak) olvasott betű azonban a Rupp, Weszerle, Réthy könyvében közölt 7 rajzból 3, s e most leírt [andornaktályai (He) – L. K.] lelet 16 darabja közül 9 esetben az A betűre jellemző összekötő szárral van ellátva, így visszafelé olvasva nem lehet V (U) betű. A két félkörrel ellátott, illetve cifrázott L [pontosabban I – K. L.] betű tényleg B betűnek látszik, bár Kálmán többi pénzén a B egészen szabályos... A kezdő +, illetve L megmagyarázhatatlan, annál is inkább, mert a többi pénzeken látható C kialakítására alkalmas, gyakran használt félkör alakú poncolótűk kéznél lehetnek a pénzverő műhelyben. Végül, ha az L tényleg a LVBANV kezdőbetűje lett volna, akkor a lelet [ben, azaz a H33a típusnál – K. L.] nem szerepelne a kezdő betű következetesen L-nek írva, holott az visszafelé olvasva nem L, hanem + lett volna. Mivel a LVBANV(s) név sem pénzeken, sem okmányokon nem fordul elő, a pénz körirata valószínűleg az éremvész hibás munkája...”: Leszih (1942) 32.

¹⁰⁶⁴ Az MNM É gyűjteményi példányok szerint kétségtelen, hogy a szókezdő L kivételével a többi betűt sokszor nem lehetett fordított helyzetűnek tekinteni, mert az átkötésekkel is ellátott A, valamint az R betűk állása egyértelműen bizonyította sugárirányú helyzetüket. Ugyanakkor Rupp Jakab logikus, s a COLVMBANVS névalak (vö. H37) torzulásából eredeztethető magyarázatát azért nem lehet elvetni, mert a 27 példányból egyet, mivel két A betűje átkötés nélküli, R betűje pedig tükörképi helyzetű volt, a sugáriránnyal ellentétes (tükörképi) helyzetű, fordított állású betűkből összeálló LVBANVR köriratúnak lehetett tekinteni (E betűje helyén kitört a fém), egy másik példány köriratát csupán a második A átkötős volta, egy harmadikét pedig az R állása miatt nem lehetett LVBANVRE-nek olvasni. Véleményem szerint a LVBANVRE szöveg volt az óhaj, amelynek elkészítése az írástudatlan vagy a verőtőkészítésben járatlan ötvösmester révén így sikerült. Az andornaktályai (He)

csatlakozó ék illeszkedik, szárait pedig közepén, azaz a belső körben egy-egy további dúc (keresztá-vocska) tagolja. Pénzverőjegyek mind a kereszt szárai között a belső körben, mind pedig a körirat A betűinek szegletében, valamint az első A és az N után is előfordulnak: 1–2 pont, pont és ék, pont és vonalka, 1–2 ék, kereszt, félhold és dúc formában. A középről rendszerint félrecsúszott hátlati érme-képen két vonalkör között változatos köriratok: +LADISLAVSRE, +LADLAVSRE, sőt +LADIS-LA•SRE, ill. tovább romlott alakban, kis méretű, finom betűkkel, amelyek között az S következetesen fordított állású, vagy egymásba csúsztatott ívű.¹⁰⁶⁵ A belső körben egyenlő szárú kereszt, szárai között 1-1 ékkel. A pénz elég vastag, ezért az előlapi érmekep reflexe a hátlaton nem látszik; mindkét oldal szép veretű. Az érme több méretváltozatban készült, átmérője 11.0–13.0 mm között változik; a szakiro-dalomból egyesített átlagsúlya 0.42, kiverési súlya 0.44 g, átlagos finomsága 88% ezüsttartalom.¹⁰⁶⁶ Az MNM É példányai között körülnyírt nem akadt, s a körükben végzett méréseim kisebb, 0.42 g átlagsúlyt eredményeztek (55. táblázat, 15. tábla 10–12¹⁰⁶⁷).

átm/mm	db	min/g	max/g	átls/g	*	**
11.0	1			0.34		1
11.5	4	0.31	0.47	0.39	3	1
12.0	11	0.26	0.54	0.42	7	3
12.5	7	0.35	0.52	0.43	6	1
13.0	1			0.49	1	
össz	24	0.26	0.54	0.42	17	6

55. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép H35 típusú denárainak adatai. *Jelmagyarázat*: *: +LADISLAVSRE, **: +LAD-LAVSRE hátlati körirattal; ld. még az 1. táblázatnál

H36 denár (CNH 44): a H35 plasztikusabb, kevésbé finom veretű változata, előlapjának mankóske-resztje azéhoz hasonló, de a szárvégi ékek nélkül. A külső széles, sűrű félholdas kör és a belső gyöngykör között várható köriratát értelmetlen vonalkasor helyettesíti, amelynek végén egy E betűre hasonlító jelegyüttes még kivehető. A nem közepén lévő hátlati érmekepe hagyományos jellegű, finom veretű; két vonalkör közötti köriratát 9 négyszegletes pont sorozata utánozza. A belső vonalkörben egyenlő szárú kereszt, karjai között 1-1 ékkel. Az érme egyesített átlagsúlya 0.48, kiverési súlya 0.50 g.¹⁰⁶⁸ Az MNM É gyűjteménye egyetlen példányának átmérője 11.0 mm, súlya mindössze 0.29 g (15. tábla 13¹⁰⁶⁹). A H36 denár Kálmán kori kibocsátása megkérdőjelezhető, mert a Kárpát-medence köznepi temetőinek leletanyagából nem ismeretes,¹⁰⁷⁰ s véleményem szerint korabeli hamisítvány lehet.

H37 denár (R54, R95, CNH 45, U28): finom gyöngy- vagy félholdas körrel peremezett előlapja közepén, a belső gyöngykörben egyenlő szárú, kiszélesedő végű görög kereszt. A két gyöngykör között széles szárú betűkkel, köztük néha H alakú N-nel formált +COLVMBANVSRE körirat, a sugáriránnyal

kincsben LAVBHA és LABVCHA köriratváltozat is előfordult, természetesen itt is tükörképi L betűvel: *Leszih* (1942) 32.

¹⁰⁶⁵ Az MNM É gyűjteményének vizsgálható példányain az első két változatot figyeltem meg 17:6 arányban, viszont a Huszár Lajos közölte ábrán kétségtelenül az általa megadott, harmadik változat látható, vö. *Huszár* (1979) 37: Nr. 35. Való-szerűleg már mindhárom változatot ismerte: *Rupp* (1841) 41–42: V. nem 1–7. Az andornaktályai (He) kincsben a +LAISVSRE (az első S kagyló alakban összefordított ívekkel), ill. a +IASVHALVS-DE (az első A átkötés nélkül) is előfordult: *Leszih* (1942) 31.

¹⁰⁶⁶

H35 db átls/g kivs/g
Hóman (1916) 255, 606. 4 0.4587 0.48
Leszih (1942) 33. 9 0.4322 0.45
összesen 13 0.44 0.46
Hóman Bálint 0.41–0.515 g szélső értékeket mért és 2 pél-dány ezüstfinomsági vizsgálatát elvégezve, 86–90% közötti értékeket, ill. 88% átlagot kapott: *Hóman* (1916) 255, 606, 643. A legújabbban 1 példány neutronaktivációs vizsgálatával kapott ezüstfinomság érték 86.6%-nak bizonyult: *Boroş – Dărăban – Fiat* (1995) 233: 2. táblázat; míg ugyanabból a leletből 13 példányt egyaránt 80.0%-osként közölt: *Boroş* (1995) 240: 1. táblázat.

¹⁰⁶⁷ A 3 érme fényképe jól mutatja a csekély méretkülönb-ségeket, az előlapok érmekepeinek és köriratának a belső gyöngykör méretétől függő „zsúfoltságát”. A szép hátlapok vál-tozó méretű vonalkörei között a +LADISLAVSRE (10–11) és a +LADLAVSRE (12) körirat egyaránt felismerhető. Az érmék adatai: 10: Weszerle 9/h (33:2:2), 11: 39/1967.169 (33:2:8), 12: R.II.120 (33:3:2).

¹⁰⁶⁸

H36 db átls/g kivs/g
Hóman (1916) 607. 2 0.4775 0.50
Hóman Bálint 0.465–0.49 g szélső értékeket mért, s ezüst-finomsági vizsgálatot nem végzett: *Hóman* (1916) 606, 643. Megemlítendő, hogy rézből készült korabeli utánzata is is-meretes: *Hóman* (1916) 472: 1. jegyzet.
¹⁰⁶⁹ MNM É lt. sz.: 6/1914.3 (33:4:2).

¹⁰⁷⁰ Mindössze egyetlen, vitatott meghatározású példányát közölték az ógyalla (SZLK)-abadomb-dűlői, valószínűleg temp-lomkörüli temető 34. sírjából, amelyet Kálmán H36 (CNH 44) vereteként említett: *Kolníková* (1956) 46: Nr. XVI., III. t. 12; *Čaplovič* (1965) 243, 243: 8. á. 2; *PDOS* (1989) 118: 5:10 (154.) Nr. 1; valójában azonban H76 típusú 12. századi anonim denár volt: *Kolníková* (1967) 191: Nr. 10, 202: Nr. 55, 218: 1. á. 27.

ellentétes, tükörképi helyzetű betűkből, amelyeket tehát az ötvös a verőőre poncolt ki kívülről szemlélve helyes, de az óra járásával ellentétes irányú futásban,¹⁰⁷¹ de előfordulnak eltorzult betűsorú köriratok is.¹⁰⁷² Pénzverőjegyek a belső körben, a kereszt szárai között láthatók: 1–3 pont, 1–2 ék, kör, félhold, kereszt, dúc, kereszt és ék, 2 vonalka változatos csoportosításban, továbbá a körirat a V és A betűinek szegletében, valamint az L és V, az V és M s az N és V betűk között. A középről rendszerint elcsúszott hátlati érmekepen két vonalkör között rendkívüli változatosságú köriratok,¹⁰⁷³ mintegy bizonyítékként annak a gondatlanságnak, ahogyan a hátlati körirat helyesírását kezelték. A belső körben egyenlő szárú kereszt, szárai között 1-1 ékkel. Az érme mindkét lapja szép veretű, mert a lapka elég vastag ahhoz, hogy az előlapi domborulatok reflexe meg ne jelenjék meg a hátlaton; átmérője 12.0–13.5 mm között változik, s a rávonatkozó szakirodalomból ismert adatai — átlagsúlya 0.50, kiverési súlya 0.53 g, átlagos finomsága 85.4% ezüsttartalom¹⁰⁷⁴ — közül saját méréseim az átlagsúlyt igazolták is. Az MNM É gyűjteményében nem volt körülnyírt példány (56. táblázat, 15. tábla 14–22, 16. tábla 1–4¹⁰⁷⁵).

átm/mm	db	min/g	max/g	átls/g
12.0	10	0.34	0.59	0.42
12.5	41	0.36	0.66	0.48
13.0	74	0.35	0.71	0.52
13.5	3	0.52	0.54	0.53
össz	128	0.34	0.71	0.50

56. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép H37 típusú denárainak adatai. Jelmagyarázat az 1. táblázatnál

H37a denárváltozat (-): a típus olyan változata, amelyen az előlapi körirat fordított, azaz az óramutató járásával ellentétes irányú, talpukkal kifelé fordított betűkből álló +SCOLVM[B?]ANIRE (16. tábla 5¹⁰⁷⁶).

H38 denár (R55-R56, CNH 46, U29): gyöngy- vagy félholdsoros körrel peremezett előlapján a H35 érmekepe változatának tekinthető nagy mankóskereszt látható, a kisebbik félholdsoros kört metsző, s a köriratba benyúló végeihez hegyével csatlakozó ékkel. A kereszt középpontja dudoros körrel jelölt, szárai között 1-1, sugarasan a középpont felé irányított vonalka (dúc) van. A kereszt végei a két gyöngykör között futó, rendszerint fordított állású N betűt tartalmazó köriratot +CA - LM - AN - RE alakban négy részre osztják. A belső körben, a kereszt szárai között, valamint a köriratban az A és L

¹⁰⁷¹ Az MNM É gyűjteményében van érme +OCLVMBANISRE betűcseréjű körirattal, ill. C nélkül kezdődő +OLVMBANVSRE körirattal is.

¹⁰⁷² E zavaros betűsorokat nem tudtam visszaadni, ld. MNM É lt. sz.: B.56./1899.114 (33:10:1), L 10/8-1992 (33:8:4).

¹⁰⁷³ Az MNM É gyűjteményének 131 példányából a többieké vizsgálható hátlapú érmék körirata, a mennyiség csökkenő sorrendjében, a következő változatokat mutatta, megkülönböztetve a László név kétféle — Ladislaus vagy Ladislaus — és eldönthetetlen alakját:

a) +LADISLAVSRE: 21; +LADISLADVSRE: 15; +LADSLADSRE: 3; +LADISLADIE: 2; +LADISILADIE: 1; +LADISLADVE: 1; +LADSLADISE: 1; +LDISLAVSRE: 1 db,

b) +LADISLAVSRE: 6; +LAISLAVSRE: 2; +LADISCLADCLE: 1; +LADISCLADVE: 1; +LAISCLADSRE: 1; +LAISCLAVSRE: 1; +LAISCLAVSRE: 1 db,

c) +LADILAVSRE: 22; +LADILADISE: 3; +LADILADSE: 2; +LADILADISE: 2; +LADILAISRE: 2; +LADILADLSRE: 1; +LADLADISE: 1; +LADLARE: 1 db,

d) részben vagy egészben értelmetlen jelsorral vált köriratú veretek: 39 db.

Rupp Jakab részben egyező, részben egyéb változatokat is felsorolt: Rupp (1841) 42–43.

¹⁰⁷⁴

H37
Hóman (1916) 255, 606. 31 0.505 0.52
Hóman Bálint 0.36–0.67 g szélső értékeket mért és 5 példány ezüstfinomsági vizsgálatát elvégezve 82–90% közötti értékeket, ill. 85.4% átlagot kapott: Hóman (1916) 255, 606, 643. A legújabbban 7 példány neutronaktivációs vizsgálatával

kapott ezüstfinomság értékei 82.4–97.8% között váltakozva átlaga 89.74%-os átlagot eredményeztek: Boroş – Dărăban – Fiat (1995) 233: 2. táblázat; más vizsgálat 28 példányon egyformán 80.0%-ot eredményezett: Boroş (1995) 239–240: 1. táblázat.

¹⁰⁷⁵ Az 5 érmét, valamint 8 hátlatot bemutató fényképek érzékeltetik a csekély nagyságkülönbségeket, valamint az előlapi érmekepek eltérő hatását, ami elsősorban a belső gyöngykör átmérője által meghatározott kereszt nagyságától és finomságától függ. A köriratokban ugyancsak finomabb (15. t: 16) és vaskosabb (15. t: 15) betűformák, van zavaros +OCLVMBANISRE (15. t: 16), +OCLIMBAHISPE betűsorhoz hasonló alak (15. t: 18) is. A hátlati eltérő nagyságú vonalkörök között a sok körirati változat közül +LADILADSE (15. t: 20), +LADILAISRE (16. t: 2), +LADILAVSRE (15. t: 21), +LADISCLAVSRE (15. t: 15), +LADISLADVSRE (15. t: 22), +LADISLAVSRE (15. t: 16), +LADLARE (16. t: 4), +LADSLADSRE (16. t: 3), +LADSLADVE (15. t: 19), +LAISCLAVSRE (16. t: 1), +VSVSVVDE (15. t: 17), értelmetlen (15. t: 14, 18) látható. A belső kör nagysága különböző méretű kereszt megjelenítését tette lehetővé. Az érmék adatai: 15. t: 14: B.56./1899.106 (33:5:2), 15: B.56./1899.91 (33:10:6), 16: B.56./1899.110 (33:5:8), 17: B.56./1899.11 (33:5:9), 18: L.10./8-1992 (33:8:4), 19: B.56./1899.93 (34:1:7), 20: B.8./1907.30 (33:9:6), 21: B.56./1899.72 (33:9:3), 22: B.56./1899.99 (33:6:10); 16. t: 1: B.56./1899.70 (33:9:8), 2: B.8./1907.3d (33:7:5), 3: B.7./1907.30 (33:11:8), 4: B.8./1907.30 (33:12:1).

¹⁰⁷⁶ Az MNM É egyetlen példánya á: 12.5 mm, s: 0.46 g, lt. sz.: B.56./1899.112 (33:8:3). Az érmét a H37 típus táblázatában szerepeltettem.

betűk szegletében pénzverőjegyek: 1–2 pont, 1–2 ék, dúc, pont és dúc, kereszt és félhold alakban. A középről rendszerint félrecsúszott hátlati érmeképen két vonalkör között +LADLAVSRE körirat, szétesűszott elemű betűkkel, közöttük fekvő vagy egymásba csúszott ívű S betűvel.¹⁰⁷⁷ A belső kis vonalkörben egyenlő szárú kereszt, karjai között 1-1 ékkel. Az érme mindkét oldala szép veretű. A pénz több méretváltozatban készült, átmérője 11.0–13.5 mm, hátlati vonalköréi 8.5–11.0, ill. 5.0–6.0 mm között változott, egyesített átlagsúlya 0.42, kiverési súlya 0.44 g, átlagos finomsága 84.1% ezüst-tartalom.¹⁰⁷⁸ Az MNM É gyűjteményében az ide sorolt veretek nagyobbik fele körülnyírt volt; többségüknél az olló a szegélyben maradt, de három esetben csaknem el is távolította azt. Az általam végzett mérések a fenti átlagsúlynál magasabb, 0.44 g értéket eredményeztek¹⁰⁷⁹ (57. táblázat, 16. tábla 6–8¹⁰⁸⁰).

átm/mm	ép				A				B			
	db	min/g	max/g	átls/g	db	min/g	max/g	átls/g	db	min/g	max/g	átls/g
10.5					5	0.35	0.46	0.40	1			0.34
11.0					2	0.42	0.51	0.46	1			0.38
11.5					1			0.42	1			0.40
12.0	2	0.43	0.46	0.44	1			0.50				
12.5	2	0.36	0.47	0.41								
13.0	5	0.35	0.57	0.44								
13.5	2	0.42	0.51	0.46								
össz	11	0.35	0.57	0.44	9	0.35	0.51	0.43	3	0.34	0.40	0.37

57. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép és körülvágott H38 típusú denárainak adatai. Jelmagyarázat az 1. táblázatnál

H39 denár (R66, CNH 47, U32): gyöngyörös peremű előlapján gyöngyözött egyenlő szárú, szélesedő végű görög kereszt, szárai között 1-1 hegyel kifelé fordított félhold. Körirata domborodó, széles testű, szétesett elemű betűkkel megjelenített, értelmetlennek látszó +VDVNAE vagy +ADANVE betűsor.¹⁰⁸¹ Pénzverőjegyek a kereszt szárai között, a félholdak mindkét oldalán 1–4 pont, 1–3 ék, 1–2 kereszt, 1–2 vonalka, félhold alakjában, s változatos csoportosításban, továbbá a körirat A és D betűiben, ill. alatt, végezetül mindkét A után 1–2 pont, 1–3 ék, 1–2 vonalka, kereszt, félhold alakban. A középről rendszerint félrecsúszott hátlati érmeképen két vonalkör között többféle köriratváltozat: +LADLAVSSE vagy +LADLAASE, továbbá +LADLAVS vagy +LADLAAS, ill. az e köriratokat utánzó értelmetlen jelsorok.¹⁰⁸² A belső vonalkörben egyenlő szárú kereszt, karjai közt 1-1 ékkel. Az érmék tiszta veretűek,

¹⁰⁷⁷ +LADLAVSRE köriratot adott meg a mosonytétényi (AU) kincs 20 példányára vonatkoztatva: *Barb – Dworschak* (1936) 72. Típusleírásában Huszár Lajos viszont csak körirat-maradványokat említett: *Huszár* (1979) 37: Nr. 38; holott a fenti szöveg még az általa közölt képen is jól olvasható, bár a betűk részleteinek szétesűszása itt is megfigyelhető, különösen az L, S és R betűk esetében.

¹⁰⁷⁸

H38	db	átls/g	kivs/g
<i>Hóman</i> (1916) 255, 606.	5	0.4656	0.49
<i>Barb – Dworschak</i> (1936) 71.	20	0.38	0.40
összesen	25	0.40	0.42

Hóman Bálint 0.338–0.57 g szélső értékeket mért és 4 példány ezüstfinomsági vizsgálatát elvégezve 80–88% közötti értékeket, ill. 84.9% átlagot kapott: *Hóman* (1916) 255, 605, 643. 20 példányt vizsgálva 83.9% ezüstfinomsági értéket nyert: *Barb – Dworschak* (1936) 72. Az ezüstfinomsági értékek súlyozott átlaga: 84.07%.

¹⁰⁷⁹ Az MNM É összes mérhető példányának átlagsúlya is csak 0.43 g lett volna, mert a számottevő különbség a mosonytétényi (AU) kincsbéli 20 példány igen alacsony, 0.38 g átlagsúlya beszámításának eredménye.

¹⁰⁸⁰ A 3 érme fényképe jól érzékelteti a méretkülönbségeket, az ép (6–7) és körülnyírt (8) állapotot, valamint mind az elő-, mind a hátlati köriratok eltérő betűformáit. A hátlapok vonalköréi s keresztjei különböző nagyságúak. Az érmék adatai: 6: Weszerle 9/f (34:6:2), 7: Weszerle 21.XX.1 (34:9:8), 8: B.8./1907.31 (34:8.1).

¹⁰⁸¹ Szóelválasztó keresztje egy hellyel balra csúszott, s pozíciójának helyzetében egy fordított állású E betű van. Ennek állását figyelembe véve, ha a köriratot az óramutató járásával ellentétesen futó, a sugáriránnyal ellentétes állású betűkből valónak ítéljük, akkor az +VDVNAE, átkötés nélküli A és fordított állású N betűkkel, ha viszont sugárirányúaknak, akkor a jelsor +ADANVE, fordított állású D, N és E betűvel. Azt hiszem Rupp Jakab nem járt messze a valóságtól, amikor a harmadik jelpárt, amely inkább V mint — — alakú +VDANVE-ként olvasva, azt „visszáról, Lubanus vagy Columbanus Rex helyett” módon értelmezte: *Rupp* (1841) 49. Minden megokolás nélkül +CALMA alakban oldotta fel a jelsort: *Réthy* (1899) 14, IV t: Nr. 47; s ennek bizonyítatlanságot fejezheték ki a mosonytétényi (AU) kincs közlői az alábbi módon: „+CALMA (nach Réthy)”: *Barb – Dworschak* (1936) 72. Huszár Lajos típusleírásában a +CALAMA változat szerepelt: *Huszár* (1979) 37: H39, de az MNM É gyűjteményének példányai alapján tévesnek tekinthető mind a +CALMA, mind a +CALAMA feloldás.

¹⁰⁸² Az MNM É gyűjteménye 96 érméjének többé-kevésbé vizsgálható példánya az alábbi megoszlást mutatta: +LADLAVSSE: 16 (megjegyzendő, hogy a szétesett részletekből összetákolat betűk közül az L gyakran fekvő T, az A és V gyakran — —, az S két egymásra fekvő ív alakjára romlott, de vitathatatlanul felismerhető. Ennek következtében a körirat e változata +LADLAASE-nek is olvasható), +LADLAVS vagy a fenti okból +LADLAAS. Egyébként a csupán jelsorrá romlott köriratokban az L, A, E betűk nyoma gyakran még felismerhető. Ugyanezen változatokat adta közre: *Rupp* (1841) 49; viszont egyiket sem

az előlap reflexe a hátlapon nem jelentkezik. Az érme valószínűleg csak egy méretben készült, átmérője 10.5–11.5 mm,¹⁰⁸³ hátlapi vonalköreie 7.5–9.0, ill. 5.0–5.5 mm között változott, s a szakirodalomból egyesített átlagsúlya 0.53, kiverési súlya 0.56 g, átlagos finomsága 72.3% ezüsttartalom.¹⁰⁸⁴ Körülvágott példány az MNM É gyűjteményében nem volt. Saját méréseim a fenti adatnál lényegesen kisebb, 0.41 g átlagsúlyt eredményeztek, amely jól egyezik Hóman Bálint eredményével, vagyis a különbség a mosonytétényi (AU) 296 db érme meglepően nagy, 0.54 g-nak mért átlagsúlyából következett. Az MNM É olvasható hátlapú érméin a +LADLAVSE, ill. +LADLAAS körirat 16:2 arányban jelentkezett, az utóbbi a nagyobb, s az átlagsúlynál nehezebb példányokon (58. táblázat, 16. tábla 9–13¹⁰⁸⁵).

átm/mm	db	min/g	max/g	átls/g	*	**
10.5	3	0.33	0.44	0.37	1	
11.0	57	0.28	0.54	0.41	11	
11.5	36	0.32	0.54	0.42	4	2
össz	96	0.28	0.54	0.41	16	2

58. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép H39 típusú denárainak adatai. Jelmagyarázat: *: +LADLAVSE, **: +LADLAAS hátlapi körirattal; ld. még az 1. táblázatnál.

H39 (? vagy más típus) hátlapi vas felső verőtöve: említést érdemel, hogy egy olyan, ismeretlen lelőhelyű, vasból készült hátlapi felső verőtő került múzeumba, amely több típus, közöttük akár a H39 jelzetű denár kiverésére is alkalmas volt, h: 73.0, á: 19.0, fej á: 26.0, bélyeg á: 7.0 mm.

MNM KO, lt. sz.: 58.34.B (20. tábla 5).¹⁰⁸⁶

H40 denár (R57, CNH 48, U31): félholdsoros körrel szegélyezett peremű előlapján nagy, gyöngyözött egyenlő szárú görög kereszt, amelynek végeit egy-egy csúcsával illeszkedő ék zárja le. A kereszt szárai, amelyek között 1-1 nagy pont van, a következetesen átkötés nélküli A és fordított állású N betűt tartalmazó, egyébként széles törzszű betűkből álló köriratot +C - AL - M - N alakban tagolják. Pénzverőjegyek a kereszt szárai között 1–2 pont, ék, kereszt, félhold, vonalka, pont és vonalka alakjában, továbbá a körirat minden betűje után, ill. az M felett is, 1–3 pont, 1–2 ék formájában. A középről rendszerint elcsúszott hátlapi érmekepen két vonalkör között +LADLAVSE körirat, kicsi, vékony testű, elemeire szétesett és rosszul kapcsolt betűkből, amelyek közül az A átkötés nélküli, az S pedig egymásba csúszott, fekvő ívekből áll.¹⁰⁸⁷ A belső körben egyenlő szárú kereszt, szárai között 1-1 ékkel. Az egy méretben vert érme átmérője 10.5–11.0 mm,¹⁰⁸⁸ hátlapi vonalköreie 8.0, ill. 5.0 mm, a szakirodalomból egyesített átlagsúlya 0.45, kiverési súlya 0.47 g, átlagos finomsága 77.6% ezüsttartalom.¹⁰⁸⁹

említette, s ábráján is csupán értelmetlen jelsort közölt: Réthy (1899) 14, IV. t. Nr. 47, s szintén ugyanígy szerepeltette szövegben és képen egyaránt: Huszár (1979) 37.

¹⁰⁸³ Az átmérő méretkülönbségei nem számottevők, mert jórészt abból fakadnak, hogy a mérés a nyolcszegletesre vágott lapka oldalai vagy csúcsai között történt-e.

H39	db	átls/g	kivs/g
Hóman (1916) 255, 606.	28	0.4054	0.43
Barb – Dworschak (1936) 72.	296	0.54	0.57
összesen	324	0.53	0.56

Hóman Bálint 0.38–0.53 g szélső értékeket mért és 3 példány ezüstfinomsági vizsgálatát elvégezve 84–90% közötti értékeket, ill. 87.33% átlagot kapott: Hóman (1916) 255, 606, 643. 296 példány vizsgálati eredménye 72.2%: Barb – Dworschak (1936) 72. Az ezüstfinomsági értékek súlyozott átlaga: 72.35%.

¹⁰⁸⁵ A 3 érme, valamint 2 hátlap fényképe mutatja a nagyságkülönbségeket, valamint az eltérő vastagságú elemekből összeállított, megfejtetlen köriratot. A hátlapok kissé eltérő méretű vonalköreie között +LADLAVSE (9, 11), +LADLAAS (11, 13) körirat vagy jelsor (10). Az érmék adatai: 9: R.II.134 (34:12:2), 10: B.8/1907.32 (34:11:4), 11: Kiss F.20 (34:11:2), 12: B.8/1907.32 (34:13:4), 13: R.II.158 (35:3:1).

¹⁰⁸⁶ Legvalószínűbben a H102 verőtöve lehetett, de nem zárható ki a H39, H84, H86–89, H91–92, H94–95, H97–97a, H98–99 sem: Gedai (1985–86) 49.

¹⁰⁸⁷ Az MNM É gyűjteményének 38 érmeje közül 31 példányon a nevezett körirat jól felismerhető volt. Ugyanezt figyelte meg, bár +LADLAVSR, ill. +LADLAVSI változatokat is közreadott: Rupp (1841) 45. Nem írta le a köriratot, bár az ábráján nagyjából a +LADLAVSE szerepel: Réthy (1899) 14, IV. t. 48. Másutt nem közölt, ezért olvasatát illetően óvatosságra int a mosonytétényi (AU) kincs 117 példányára vonatkoztatott +LAD LAVS RE szövegű és tagolású körirat: Barb – Dworschak (1936) 72. Huszár Lajos típusleírásában +LADLA-SE szerepel, mert nem vette figyelembe, hogy a betűrészek széthúzóása miatt az A vagy V gyakran — — alakban látható: Huszár (1979) 37.

¹⁰⁸⁸ Az átmérő 0.5 mm méretkülönbsége attól függött, hogy a nyolcszegletesre vágott lapka lapjai, ill. csúcsai között mértém; 11.0 mm szerepel még: Barb – Dworschak (1936) 72.

H40	db	átls/g	kivs/g
Hóman (1916) 255, 606.	25	0.4325	0.45
Barb – Dworschak (1936) 72.	117	0.45	0.47
összesen	142	0.45	0.47

Hóman Bálint 0.25–0.6 g szélső értékeket mért és 3 példány ezüstfinomsági vizsgálatát elvégeztetve 82–89% közötti ér-

Az MNM É gyűjteményében körülvágott példány nem fordult elő, és saját súlyméréseim a fenti átlagsúlyadatot megerősítették (59. táblázat, 16. tábla 14–15¹⁰⁹⁰).

átm/mm	db	min/g	max/g	átls/g
10.5	16	0.35	0.57	0.46
11.0	21	0.34	0.63	0.47
össz	37	0.34	0.63	0.47

59. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép H40 típusú denárainak adatai. Jelmagyarázat az 1. táblázatnál

H41 denár (R60, CNH 49, U34): finom félholdsoros körrel szegélyezett előlapján hegygyel összefordított 4 félhold alkotta négy karéjos mező/pajzs középpontjában két vagy vízszintes, vagy függőleges vonalka között¹⁰⁹¹ apró kereszt, a karéjok közepén 1-1 nagy pont. E pajzs körül széles testű, közöttük rendszeresen átkötés nélküli A és fordított állású N betűkből kialakított +CALMANRE körirat. Pénzverőjegyek a karéjokon belül, ill. kívül: 1–2 pont, 1–2 ék, dúc, pont kereszttel és ékkel, kereszt 1–2 vonalkával, ill. félhold alakban, továbbá a körirat L és A betűiben, ill. felette és alatta, valamint az A és M között: 1–4 pont, pont és ék, 1–3 pont és félhold, kereszt, dúc, félhold alakban. A középről rendszerint elcsúszott hátlati érmeképen két vonalkör között +LADLAVSRE vagy +LADLAVSE körirat, széteső részleteiből gondatlanul összeállított, vékony testű apró betűkkel, amelyek között az S elfekvő, egymásba csúszott ívekből áll.¹⁰⁹² A kis belső vonalkörben egyenlő szárú kereszt, karjai között 1-1 ékkel. A nagyjából egy méretben kiverett pénz átmérője 10.0–11.0 mm, hátlati vonalköréi 7.0–8.0, ill. 4.0–5.0 mm, a szakirodalomból egyesített átlagsúlya 0.44, kiverési súlya 0.46 g, átlagos finomsága 80.96% ezüsttartalom.¹⁰⁹³ Az MNM É gyűjteményében talán egy körülvágott példány fordult csak elő, átlagsúly méréseim mégis a fenti adatnál némileg kisebb, 0.43 g-ot eredményeztek. Az általam megvizsgált érmék között sem az előlapi két vonalka függőleges, ill. vízszintes helyzete szerinti csoportosításban, s ennek alapján sem a méret, sem a súly, sem pedig a hátlati körirat tekintetében nem tudtam jellegzetes különbséget megfigyelni, ezért nem különítettem el a H41 típusból egy vízszintes vonalpárral rendelkező H41a változatot (60. táblázat, 16. tábla 16–21¹⁰⁹⁴).

átm/mm	vízszintes vonalakkal						függőleges vonalakkal						együtt					
	db	min/g	max/g	átls/g	*	**	db	min/g	max/g	átls/g	*	**	db	min/g	max/g	átls/g	*	**
10.0	4	0.26	0.69	0.50	3		7	0.26	0.49	0.35	1	2	11	0.26	0.69	0.41	4	2
10.5	11	0.30	0.51	0.41	3	1	13	0.37	0.64	0.46	10		24	0.30	0.64	0.44	13	1
11.0	9	0.34	0.51	0.44	5		9	0.32	0.60	0.46	5	1	18	0.32	0.60	0.45	10	1
össz	24	0.26	0.69	0.44	11	1	29	0.26	0.64	0.43	16	3	53	0.26	0.69	0.44	27	4

60. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép H41 típusú denárainak adatai. Jelmagyarázat: *: +LADLAVSRE, **: +LADLAVSE hátlati körirattal

tekeket, ill. 85.33% átlagot kapott: Hóman (1916) 255, 606, 643. 117 példány ezüstfinomsági vizsgálatának eredménye 77.4%: Barb – Dworschak (1936) 72. Az ezüstfinomsági értékek súlyozott átlaga: 77.6%.

¹⁰⁹⁰ Mindkét érme hátlapján +LADLAVSE jellegű körirat. Az érmék adatai: 14: B.5./1914.7 (35:11:3), 15: B.55./1901.4 (35:11:5).

¹⁰⁹¹ Az MNM É gyűjteményének 54 érméjén a körirati szökezdő keresztet viszonyított függőleges, ill. vízszintes elhelyezés 30:24 arányú volt (1 sérült érme a táblázatban nem szerepel).

¹⁰⁹² Az MNM É gyűjteményének példányain a jelzett 2 változat 27:4 arányban volt megfigyelhető, de a többi érme hátlati köriratát nem tudtam elolvasni, ezért nem egyértelmű, hogy ezeken esetleg nem csupán a köriratot utánozó jelsor szerepelt-e. Mindkét köriratot leírta, sőt közreadott +LADLAVSR változatot is: Rupp (1841) 46–47: XI. nem. Nem írta le a köriratot, de ábráján a +LADLAVSE-hez hasonló szöveg szerepel: Réthy (1899) 15, IV t: 49. Csak a +LADLAVSRE változatot említette a mosonytétényi (AU) kincs 263 érméjére vonatkoztatva: Barb – Dworschak (1936) 72. Huszár Lajos típusleírásá-

ban csak az értelmetlen jelsor szerepelt annak ellenére, hogy ábráján a +LADLAVSRE kivehető: Huszár (1979) 37.

¹⁰⁹³

H41	db	átls/g	kivs/g
Hóman (1916) 255, 606.	14	0.4205	0.44
Barb – Dworschak (1936) 72.	263	0.44	0.46
összesen	277	0.44	0.46

Hóman Bálint 0.28–0.61 g szélső értékeket mért és 5 példány ezüstfinomsági vizsgálatát elvégezve 82.5–91% közötti értékeket, ill. 86.8% átlagot kapott: Hóman (1916) 255, 606, 643. 263 példányt vizsgálva 79.2% ezüstfinomsági értéket nyert: Barb – Dworschak (1936) 72. Az ezüstfinomsági értékek súlyozott átlaga: 80.96%.

¹⁰⁹⁴ A 6 érme fényképe érzékelteti a csekély méretkülönbségeket, az ép és körülírt (18) állapotot, valamint az előlapi érmekép két változatát a függőleges (19–21) és vízszintes (16–18) vonalpáros szerint. A hátlapok különféle méretű vonalköréi között +LADLAVSRE (16), +LADLAVSE (20) és nem olvasható körirat. Az érmék adatai: 16: B.9./1898.2 (36:5:4), 17: B.20./1899.4 (36:4:4), 18: 110./1884.3 (36:1:4), 19: N.II.252 (36:3:2), 20: 90./1879.1 (36:1:7), 21: 20./1883.12 (36:1:3).

H42 denár (R61-R62, CP 2/CNH 50a): tulajdonképpen a H41 denár változata: széles, zsúfolt félhold-soros, fogazott körrel peremezett előlapja a H41-re hasonlít, de érmeképének vonalai vastagabbak, kiemelkedőbbek. A négy karéj találkozásánál egy-egy nagy pont. Ha az érmét úgy forgatjuk, hogy az E betű három (vagy éppen csak két) vízszintes vonalkájához hasonló jel a bal felső, a C-hez hasonló pedig a jobb felső helyre kerüljön, s közöttük egy romlott alakú kereszt lássék, akkor a középső vonalkák többé-kevésbé függőleges futása jelzi az érmekép állását.¹⁰⁹⁵ A négy karéjban további 1-1 nagy pont, középen pedig egy olyan ötödik pont, amely eredetileg apró keresztetske volt. Az ezt a mintát körülfutó köriratot csupán jelsor helyettesíti, benne pénzverőjegyek: 1-3 pont, 1-3 vonalka, pont és 2 vonalka formájában. A középről elcsúszott hátlati érmeképen a két vonalkör közötti köriratot mindössze 4-6 hosszúkás jel helyettesíti, a kis belső vonalkörben, az egyenlő szárú kereszt karjai között — az eddigi típusoktól eltérően nem a megszokott 1-1 ék, hanem — 1-1 kerek pont. A nyolcszegletesre vágott lapkájú érme vastagsága miatt az előlapi érmekép reflexe a hátlaton nem mutatkozik. A pénz átmérője 9.5–10.5 mm, átlagsúlya 0.18, kiverési súlya 0.19 g, átlagos finomsága 26% ezüsttartalom.¹⁰⁹⁶ Az MNM É gyűjteményében körülvágott példány nem volt, saját méréseim a fenti átlagsúlyt megerősítették (61. táblázat, 16. tábla 22–24¹⁰⁹⁷).

átm/mm	db	min/g	max/g	átls/g
9.5	6	0.14	0.18	0.16
10.0	30	0.12	0.25	0.18
10.5	17	0.14	0.26	0.19
össz	53	0.12	0.26	0.18

61. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép *H42* típusú denárainak adatai. Jelmagyarázat az 1. táblázatnál

Amennyire a kis rajzocskákról megítélhető, a Rupp Jakab közölte mindkét példány a *H42* jelzethez tartozott, bár a szövegben a *H42a*-ra utaló leírásokat is adott.¹⁰⁹⁸ Réthy László szövegben is a *H41*-re utalt vissza, s a rajzán is az utóbbi hátlapjához hasonló négy ékes keresztet szerepeltette.¹⁰⁹⁹ Zimmermann Lajos utalt először a maga CNH 50A (= CP 2 = *H42*) típusának leírásakor arra, hogy a kereszt szárai között pontokat mutató változat „igen sok gyűjteményben előfordul, sőt gyakoribb az ékekkel díszített C. N. H. 50. számú darabnál.”¹¹⁰⁰ Hóman Bálint a *H41* denár obulusának tekintette a szóban forgó érmét, mivel azonban az MNM É gyűjteményéből csupán 3 példányára hivatkozott, nem lehetetlen hogy valóban nem a *H42*, hanem a *H42a* jelzetűekre gondolt.¹¹⁰¹ Unger Emil a *H41* változatoként csupán a *H42a*-ra utalt,¹¹⁰² s csak Huszár Lajos alapozta ismét a véleményét a mennyiségi különbségre. Valószínű ugyanis, hogy az MNM É-beli túlsúlyát tekintve nevezte ki a négy pontos (CNH 50a = CP 2) változatot a *H42* típusú, s jelölte változatként a jóval ritkább négyékes CNH 50-et *H42a*-ként.¹¹⁰³

H42a denárváltozat (R61?, CNH 50, U34 változata): az alaptípustól mindössze annyiban tér el, hogy a középről elcsúszott hátlati érmeképén a kereszt szárai között nem 1-1 pont, hanem a megszokottabb egy-egy ék van. Az MNM É gyűjteményének tisztítatlan *H42* jelzetű denárai között jellegzetes *H42a* példányt nem tudtam felismerni, de volt néhány olyan, amelyen nem a kerek pontok, hanem talán hosszúkásabb jelek voltak láthatók (16. tábla 25¹¹⁰⁴). E bizonytalan besorolású érmeket önálló táblázatban nem szerepeltettem.

¹⁰⁹⁵ Így állította be Rupp Jakab is — Rupp (1841) III. t: 61–62 —, Réthy László azonban erre nem ügyelt: Réthy (1899) 4. t: 50.

¹⁰⁹⁶

H42a db átls/g kivs/g
Hóman (1916) 255, 606. 16 0.18 0.19
Hóman Bálint 0.12–0.26 g szélső értékeket mért, és 5 példány ezüstfinomsági vizsgálatát elvégezve 15–40% közötti értékeket, ill. 26% átlagot kapott: Hóman (1916) 255, 606, 643. Megemlítendő, hogy rézből készült korabeli utánzata is ismeretes: Hóman (1916) 472: 1. jegyzet.

¹⁰⁹⁷ A 3 érme fényképe az előlapi érmekép finomabb (22) és vastagabb (23–24) kivitelét szemlélteti, látható a középső pont helyén eredetileg szereplő keresztetske is (22), továbbá a „háromvonalkás E” helyett szereplő „kétvonalkás” alak (23)

is. A hátlati érmeképeken a köriratot 6 (22), ill. 4 (23–24) jel helyettesíti. Az érmék adatai: 22: 37/1887.10 (36:8:5), 23: B.8./1907.35 (36:11:6), 24: B.5./1914.9 (36:8:3).

¹⁰⁹⁸ Rupp (1841) 47, III. t: 61–62.

¹⁰⁹⁹ Réthy (1899) 15: Nr. 50, 4. t: 50.

¹¹⁰⁰ Zimmermann (1907) IV: Nr. 2, I. t: 2.

¹¹⁰¹ Hóman (1916) 255: 3. jegyzet, vö. Hóman (1916) 606: Nr. 42.

¹¹⁰² A CNH 50-et (= *H42a*) csupán a hátlati keresztje szárai között 1-1 ékes CNH 49 (= U34, *H41*) változatának tekintette, ezért önálló sorszámot nem is adott neki: Unger (1960) 24.

¹¹⁰³ Huszár (1979) 37.

¹¹⁰⁴ MNM É lt. sz.: B.5./1914.9 (36:12:4)

A H42, H42a típusnak Kálmán hiteles vereteként való kezelése véleményem szerint vitatható. Besorolását leletösszefüggés nem támasztja alá, az pedig éppen ellene látszik szólani, hogy a régészeti anyagból ismert példányai között¹¹⁰⁵ köznépi temetőből való nincsen, hanem vagy templomkörüli temetőből, vagy szórványleletből valók. Ugyancsak ellene mond e besorolásnak, hogy kivételesen mind elő-, mind hátlapi körirata csupán értelmetlen jelsor,¹¹⁰⁶ továbbá hiteles korabeli típus híján ellene mond kis átlagsúlya és csekély, a király hiteles vereteitől elütő ezüsttartalma is.

H43 denár (CNH-, U-): hibridveret, előlapja a H42 megfelelője azzal a különbséggel, hogy az alsó és felső karéjban nincsen pont. Hátlapja a H41-éhez hasonlóan körirat-utánzatú (17. tábla 1).¹¹⁰⁷ Meghatározója, Huszár Lajos is lehetségesnek tartotta, hogy korabeli hamisítvány.¹¹⁰⁸ Hiteles kibocsátásként való besorolásának semmiféle bizonyítéka nem ismeretes, s a Kárpát-medence általam összegyűjtött régészeti leletanyagában sem került elő. Véleményem szerint lelőhelyes (esetleg keltezhető) példányok felbukkanásáig csupán a 12. századi anonim denárok egyikeként lehet kezelni.

A H31–H43 denár együttes értékelése: Kálmán érmetípusainak áttekintéséből kiderült, hogy pénzei előlapjának köriratában a király nevének latin Colomanus/Colomannus¹¹⁰⁹ formája nem jelent meg (62. táblázat).¹¹¹⁰ Hozzá legközelebb a Columbanus alak állt (H37), amely érmekepi utalással nem magyarázható, s minden bizonnyal vele függ össze a H33a, H35, H39 tárgyalása közben érintett Labuna/Labuha, ill. Adanue/Udunae névforma is. Kálmán érméin tehát a leggyakrabban a Calman alakot szerepeltették.¹¹¹¹ A hátlapi köriratok általános jellemzője az, hogy követve I. (Szent) László példáját, Kálmán érméin sem jelentkezett a verőhely megnevezése vagy a kibocsátó országra utaló szöveg, hanem elődjének nevét jelenítette meg a verőtöveken. Bóna István vetette fel, hogy „ami Kálmán és III. Bélaig uralkodó utódai pénzverését illeti, tudtommal az eszmetörténet máig nem magyarázta meg, hogyan s miért kerül pénzeik hátlapjára már 1095-től László neve, hiszen sem Kálmán, sem az Álmosfi II. (Vak) Béla nem mondható László műve vagy politikája folytatójának. Avagy mégis...”¹¹¹² A régebbi szerzők Kálmánnak I. (Szent) László iránt megnyilvánuló gyermeki szeretetéről írtak, vagy arra céloztak, hogy ily módon akarta magának is biztosítani a nép I. (Szent) Lászlóra vonatkozó szeretetét, vagy így kívánt(ak) megemlékezni a dicső elődről.¹¹¹³ Magam is azt hiszem, hogy a hátlapi körirat valamiféle „minőségi tanúsítványként” utalt vissza I. (Szent) László személyére, ill. pénzverésére, s a hozzá kapcsolódó folyamatosságra. Mindez azonban bizonyára hamarosan veszíteni kezdett a jelentőségéből, hiszen a jelentéktelen és információhordozásra alkalmatlan hátlapi érmekepek egyre kisebbé váltak, s a csökkenő átmérőjű vonalköreik közötti sávban egyre rövidebb betűsor fért el. Ezért poncolták vékony, apró betűkből a köriratot, szétszedett s szervetlenül összeillesztett betű-elemeiket ezért „lapították el, egyenesítették ki”, majd ezért tértek át kényelmi okból az amúgy is egyre olvashatatlanabb köriratokról az értelmetlen, de szöveg benyomását keltő, majd ezt a hatást is elvesztő jelsorokra. Valószínűleg ez a folyamat önmagában is keltező értékű lehetne, erre utalhat az, hogy a H31 a hátlapi körirataival is biztosan kötődik I. (Szent) László érméihez, jelezvén, hogy Kálmán első verete; mégis e folyamat lépéseinek végigkövetéséhez egyelőre nincs fogódzónk. Az I. (Szent) László kori hagyomány továbbvitelét jelzi egyébként a Ladislaus név már a király érméin jelentkező két fő, azaz Ladislaus és Ladislaus alakú változatának Kálmán kori s azt követő továbbélése, s e kettőnek igen sok leromlott változata. Nem véletlen, hanem a csökkenő figyelem jele lehet, hogy Kálmán veretein sem az előbbieket a gyakoriak. A teljes Ladislaus három (H31?, H35, H37), a teljes Ladislaus mindössze két (H31?, H37) denárán olvasható, a többin pedig — valamilyen határozott igényt jelezve — a név romlott alakjai közül a I. (Szent) László érméin nem szerepelt Ladlaus alak

¹¹⁰⁵ Csökmő (Bé)-Peterd 14. sír, Kardoskút (Bé)-Hatablak 12. sír, Madar (SZLK)-Szentkirálykúti-dűlő: szórványlelet, Tiszakeszi (BAZ): szórványlelet, Zenta (JUG)-Paphalom 106. sír.

¹¹⁰⁶ A hiteles vereteken — véleményem szerint — legalább törekvés figyelhető meg arra, hogy a király neve vagy annak valamilyen rövidített változata felismerhető legyen.

¹¹⁰⁷ MNM É lt. sz.: B.29/1908.7 (36:14:2).

¹¹⁰⁸ Huszár (1979) 37.

¹¹⁰⁹ Vö. IV/1. Függelék.

¹¹¹⁰ Igen helyesen mutatott rá Érdy János, hogy Kálmának a „névére vert példányain Colomannus neve nem fordul elő, hanem azokon Calman, Columbanus, Lubanus és Vdanu nevek olvashatók;”: Érdy (1865a) 139.

¹¹¹¹ Az összes névformában csaknem kivétel nélkül átkötés nélküli A és fordított állású N betűket alkalmaztak, csupán a H33 előlapi, és a H31 hátlapi köriratában van helyesen formált A, de az előbbinél fordított N, az utóbbinál fordított S betűvel.

¹¹¹² Bóna István opponensi véleményében: Bóna (1995a) 5.

¹¹¹³ Pl. Gyakorlatilag Felmer Márton véleményét követve: Joachim (1764.3–4) 29–30; Schönvisner (1801) 120; Mader (1810) 61–62; Rupp (1841) 29, 43; Végh (1867) 22. Nem lehet azonban elfelejteni, hogy ez nem Kálmán kori újdonság volt, hanem maga I. (Szent) László király vezette be, minden bizonyítással második, H22 jelzetű denárán.

fordult valamilyen formában elő a király összes, nem jelsoros hátlati köriratú veretén (H31–H35, H37–H41).

	körirat	H31	H32	H33	H33a	H34	H35	H36	H37	H38	H39	H40	H41	H42a	H43
Av	+CALMANRE	+++	+++	+++						+++			+++		
	+CALMAN					+++									
	+CALMN											+++			
	+COLVMBANVSRE								+++						
	LABVHARE				+++		+++								
	VDVNAE										+++				
	jelsor							+++						+++	+++
Rv	+LADISLAVSREX	?													
	+LADISCLAVSRE	?							+++						
	+LADISLAVSRE						+++		+++						
	+LADLAVSRE	+++	+++	+++		+++	+++		+++	+++			+++		
	+LADLAVSE			+++		+++					+++	+++	+++		
	+LADLAVS			?							+++				
	egyéb (féle)		4		?		3		20		2				
	jelsor		+++	+++		+++		+++	+++		+++			+++	+++

62. táblázat: Kálmán denárainak elő- és hátlati köriratai. Nincs felvéve a H42 típus, s nincs jelölve a köriratok tagolása és betűik rendellenes állása sem

II/12.3. Időrendi értékelés

A bevezetőben eljutottam Réthy László munkásságáig, aki a Kálmánra vonatkozó rendszerét nem indokolta meg, s a H31 tipológiai jellegű és sorozatkezdő kiemelésén túl nem utalt arra, hogy ez a rendszer valamiféle időrendet is mutatna. Az viszont nem lehetetlen, hogy a H31 elsőnek sorolása végül is Érdy János érdeme, aki szerint ez a pénz hasonlít legjobban elődje, I. (Szent) László vereteire.¹¹¹⁴ Hóman Bálint a későbbi kutatási lehetőségeket megalapozó teljesítménynek ismerte el Réthy László kritikai eljárását, maga azonban szűkített a Kálmánéknak tekintett veretsorán. Kihagyta belőle a körirat-utánzatokat (H36, H42), a köriratosok egymást követő láncolatát pedig Nuber Károly Ferenc tipológiai megfigyelései és a kincseletek összetételéből következtetett „leletbizonyítékok”¹¹¹⁵ alapján a következő 10 érmefajra csökkentve állította össze: H37, H31, H33, H38, H35, H34, H40, H39, H32, H41 és kiegészítőleg a körirat nélküli H42a, amelyet a H41 obulusának tekintett.¹¹¹⁶ Később a mosonytétényi (AU) kincsben (vö. 83b. táblázat) került elő nagyobb mennyiségű Kálmán-érme, de mivel a kincs három típusú és nagy számú II. István-denárt is tartalmazott, Kálmán vereteinek belső időrendjéhez nem adhatott támpontokat,¹¹¹⁷ ugyanúgy mint a máig feldolgozatlan garamszentbenedeki (SZLK) kincs,¹¹¹⁸ bár ez esetleg a H32 késői, a király uralkodásának inkább a végéről való eredeztetését

¹¹¹⁴ „Kálmán király érmecseinek e neme [= H31]... oly véseményű s veretű, mint sz. László királyéi; ez világosan mutatja, hogy Kálmán e legnagyobb példányainak veretése ország-lásának első éveire esik; mert ezek kiállítását után Kálmán érmelési rendszere egészen megváltozott, és annak többi érmecsei s ezen legnagyobb példányai, valamint az előbbi királyokéi között, véseményre veretve s csekélyebb súlyra nézve lényeges a különbség, nem csak azért; mivel nevére vert példányain Colomanus neve nem fordul elő,... de leginkább azért, mivel Kálmán alatt veszik kezdetüket az apró íratlan példányok, melynek ezután századokon keresztül verettek, és kétfélék: olyanok, melyeken a névkörirat helyett egyszerű vonalak tűnnek fel, és olyanok, melyek teljesen íratlanok, melyeneket egyedül összehasonlítás által, a már máskor előadott szabályok szerint határozhatni meg.”: Érdy (1865a) 139. Ugyanitt azt a sejtését is előadta, hogy Kálmán 1097. évi házasságával Apuliából itáliai, ill. sógora, IV Raimund toulouse-i gróf (1088–1105) birtokáról francia ötvösök és pénzverők is érkezhettek, akik átalakíthatták a király egész pénzverési rendszerét: Érdy (1865a) 139–140.

¹¹¹⁵ A leletbizonyítékok között csupán etyek (Fe)-richárdpusztai és az etyek (Fe)-botpusztai lelettöredékekre hivatkozhatott, amelyek valószínűleg egy részben elkallódott, feldolgozatlan nagyobb lelet, kronológiailag kétszeresen is értékelhetet-

len részletei: értékelhetetlenek, mert a teljes kincs még II. (Vak) Béla denárait is tartalmazta, s értékelhetetlenek, mert nemhogy hiteles adatai nem maradtak, hanem részletei egykori összetartozásáról is csupán sejtések voltak. E kincsrészletekben Kálmán vereteinek 7 (H32–H34, H38–H41), ill. 2 (H32, H39) típusa fordult elő, mennyiségi adataik ismerete nélkül. Ezenkívül Hóman Bálint még a vörösmarti (HOR) kincset említette, ennek érméi azonban a település határában talált, összefüggés nélküli szórványleletek: Hóman (1916) 249–250. A leletekről: Éber (1904); Szentgáli (1911); Harsányi (1910).

¹¹¹⁶ Hóman (1916) 249–250, 255. A leletbizonyítékokra később még visszatérek!

¹¹¹⁷ I. (Szent) László H26 (67), H27 (18), H30 (13), Kálmán H31 (424), H32 (50), H33 (84), H34 (179), H38 (20), H39 (296), H40 (117), H41 (263), II. István H44 (75), H45 (106), H47a (201), azaz 1913 denár: Barb – Dworschak (1936) 72. Tehát ebből az I. (Szent) László és II. István uralkodási ideje között átvéló nagy kincs középből is hiányoztak Kálmán H35–H37, H42 típusú denárai.

¹¹¹⁸ Garamszentbenedeken (SZLK) Jozef Kotor 186. sz. házának udvarán 1929. szeptember 5-én edényben került elő az a kincselet, amelynek összetételéről a következőket ismerjük: néhány érmét a két találó, F. Gafrík és V. Ballo eltett em-

sejtetheti. Egy ismeretlen lelőhelyű (Székesfehérvár környéki, Fe), sajnos nem zárt leletben a I. (Szent) László érméit követő, zárópénz szerepű H31 típusú veretek az első sorrendi helyek valamelyikére utaltak.¹¹¹⁹ A tisztán Kálmán-veretekből állt andornaktályai (He) kincslelet összetételéből és mért adataiból Leszih Andor arra következtetett, hogy a király első érméinek sorrendje: H31, H35, H33 volt.¹¹²⁰ Ajánlását használta fel Unger Emil saját érmehatározójának a korábbiaktól részben elütő érmesorrendje összeállításához (H31, H35, H33, H37, H38, H34, H40, H39, H32, H41),¹¹²¹ viszont Huszár Lajos mindezen eredmények iránti kételkedésére utalva,¹¹²² lényegtelen változtatásokkal a CNH hagyományos sorrendjéhez ragaszkodott (63. táblázat).¹¹²³

Az érmesorrend bizonytalansága, valamint az átlagsúly és ezüstfínomsági vizsgálatok eredményeinek kétségbevonhatósága ellenére máig érvényesek Hóman Bálintnak a 12. sz. 1. felére vonatkozó általános pénz- és gazdaságtörténeti megállapításai, miszerint, „I. (Szent) László denáraival véget ér a nehéz pénzláb és jó pénz fenntartására irányuló törekvés. A nehezebb pénzláb alapján vert pénzek verése a 12. században végleg megszűnt. Kálmán trónra léptével kezdődik és a 12. században folyamatosan tart pénztörténetünknek az a korszaka, amelyet pénzeiről legjellemzőbben aprópénz-korszaknak nevezhetünk.”¹¹²⁴ Gondolatmenetének további részével azonban aligha érthetünk egyet: „A metrológiai és finomsági adatok alapján nyert színezüstértéket véve figyelembe, a 12. századi magyar pénzverés története két korszakra osztható. Az első tart I. (Szent) László halálától II. Géza király második érmefájáig,¹¹²⁵... egy nagyarányú és fokozatos pénzrontás tüneteit mutatják. Kálmán... első pénzeinek súlya és finomsága körülbelül megfelel I. Béla király-kori és Salamon könnyű obulusainak.”¹¹²⁶ Mivel Hóman Bálint a király 10 érmetípusával számolt,¹¹²⁷ ebből arra következtetett, hogy Kálmán I. (Szent) Lászlóhoz hasonlóan kétévenként bocsátott ki új pénzt.¹¹²⁸ E gondolatmenetre alapozta Györffy György még a legújabbban is a következő véleményét: „Kálmán pénzügyi politikájában nem követte I. (Szent) Lászlót a bizánci aranyhoz viszonyított nehéz denárok verésében, sőt letért a 11. századi féldenárok veréséről is, s ezzel elindítója lett a 12. századi aprópénzkorszaknak. Ennek fő oka az volt, hogy annyira elharapódzott az ezüstpénzek peremének lenyírása, hogy még a 30–40%-os súlycsökkentés is mindennapossá vált. Ennek megelőzésére Kálmán apró, átlagban 0.45 gramm súlyú érméket veretett, amelyeknek nem volt sima pereme, s úgy alig volt mit levágni belőlük. Ez az üzérkedést akadályozó intézkedés párosult azzal, hogy a kétévenként kibocsátott érmék súlya és finomsága állandó maradt.”¹¹²⁹ Gondolatainak ellenőrzéséhez legalább az érmesorrendet kellene meghatározni, erre azonban az eddig fel nem használt módszer, a régészeti leletek tanúsága sem alkalmas!

lékbe. A bártfai múzeumnak küldött 1727 ezüstpénzből a töredékeket elhagyták, s az épeket válogatták ki. Ezután a pozsonyi múzeumnak adtak át 1221 példányt, a bártfaiban maradt 290 vagy 262 denár. A pozsonyi múzeum érméi: Kálmán H32 (111), II. István H39 (445), H45 (463), H45 (= CNH 51a: 5), H47 (1), H47a (194), H? (2)?: *Kraskovská* (1939). Más megközelítéssel: Kálmán-denár (111), II. István-denár (658), brakteáta (442). Ugyanitt a bártfai múzeum 290 közelebből meghatározatlan érméjét említették: *Hlinka – Kraskovská – Novák* (1968) 49: Nr. 27; ott azonban csak 262 példány van, ezek megoszlása: II. István H? (223) denár, H? (37) brakteáta, H? (2) obulus. Lubomír Panigaj szíves felvilágosítását ezúton is megköszönöm. A kincs említett 1727 érméjéből tehát 244 példány meghatározatlanul veszett el. Bizonytalan továbbá, hogy az Amant Zoltán által közölt garamszentbenedeki „kis lelet” a szóbanforgó lelet része vagy önálló kincs volt-e, ebben ugyanis szintén „főleg” H44 és H45 típusok láttak napvilágot. A H44 3 méretben fordult elő (á: 19.0, 17.5, 15.0 mm), a két kisebb változat brakteáta volt: vö. *Amant* (1927–28) 72. Az esetleges összetartozást nem zárja ki e kisebb leletnek a nagyobb 1929. évi előkerülését megelőző látszó közlése, ugyanis a Numizmatikai Közöny 26–27 (1927–1928) kötete csak 1931-ben jelent meg, tehát Amant Zoltán féldolanyi kis cikke akár még korrektúrában is belekerülhetett. A lőcsei (SZLK) múzeum egy további, ugyancsak Garamszentbenedekről való II. István-érméje talán ugyanebből a leletből való: *Hlinka – Kraskovská – Novák* (1968) 50: Nr. 31: jegyzet. A fontos lelet még feldolgozójára vár!

¹¹¹⁹ Vö. *Jeszzenszky* (1942).

¹¹²⁰ Véleménye szerint Kálmán először a I. (Szent) László-féle denárok obulusaként verette ki, a még körülírásható H31-et, majd az emiatt a pénzében való megcsökkentet bízalom

fokozására, rátért a nem körülírásható, s kissé súlyosabb H35, majd a H33 kibocsátására: *Leszih* (1942) 32.

¹¹²¹ Mivel nincs tudomásom általa felhasználható leletanyagról, véleményem szerint e sorrend a következő spekuláció révén állhatott össze: a H31, H35, H33 Leszih Andor nyomán, s emiatt csak a következő lehetett a Hóman-féle sorrendben első H37. Ettől kezdődve a további sorrend Hóman Bálintét követte: *Unger* (1960) 6–7: Nr. 25–34.

¹¹²² „Die Chronologie der Münzen ist zur Zeit noch nicht befriedigend feststellbar. Für jene, die das Münzmaterial trotzdem nach Herrschern ordnen möchten, teilen wir die auf das abnehmende Münzgewicht begründete Hómansche Chronologie nach den Nummern unseres Kataloges mit.”: *Huszár* (1979) 36.

¹¹²³ A H42–H42a változat beiktatásán kívül a H43 szerepeltetése új vonás, noha utóbbiról maga sem zárta ki, hogy korabeli hamisítvány: *Huszár* (1979) 36–37: Nr. 31–43.

¹¹²⁴ *Hóman* (1916) 271.

¹¹²⁵ Azaz a H136 típusú 12. századi anonim denárig! Jellemző, hogy a II. Géza király tulajdonított 22 érmetípus közül, Huszár Lajos mindössze kettőt ismert el a király veretének: *Hóman* (1916) 257–258; *Huszár* (1979) 39. Hóman Bálint egyébként arra is rámutatott, hogy e korszak érméi külalakjuk szerint is zárt csoportot alkottak: *Hóman* (1916) 236.

¹¹²⁶ *Hóman* (1916) 266.

¹¹²⁷ A H42a (CNH 50) típust nem tartotta önálló denárnak, hanem csupán a H41 (CNH 49) denár obulusának: *Hóman* (1916) 259, 255: 3. jegyzet.

¹¹²⁸ Vö. IV/5. Függelék.

¹¹²⁹ *Györffy* (1984b) 961–962.

Sajnos a 12. század elején még általánosabbá vált a halotti obulusadás korábban is kedvelt szokásának olyan gyakorlata, hogy a halott mellé hozzátartozói csupán egyetlen érmét tettek, ezért a különféle veretek egyidejű forgalmára utaló együttes előkerülésükkel a megelőző idők csekély gyakoriságával szemben is már alig számolhatunk. Ennek megfelelően a részletesen tárgyalt andornaktályai (He) kincsen kívül mindössze 2 vegyes többérmés sírlelet ismeretes a Kárpát-medencéből, amelynek zárópénzét Kálmán bocsátotta ki. E két sírlelet a H31 és a H38 korai besorolását erősíti meg, ugyanis egy temetkezésben a H38 I. (Szent) László H28, egy másikban pedig Kálmán H31 típusú denárával együtt került feltárássra (82b. táblázat), egyébként közvetett úton is talán hasonló eredményre juthatunk.¹¹³⁰ A bemutatott sírmellékletek, valamint fentebb a kincsek felsorolásában említett ismeretlen lelőhelyű (Székesfehérvár környéki, Fe) és andornaktályai (He) leletek megerősíteni látszanak a H31 korai, akár Kálmán első veretének számított helyét, ezzel szemben, bár a H38 típust minden eddigi szerző későbbre sorolta, e kevés adat alapján talán a H31-et követő 2–4. hely valamelyikére illetékes az andornaktályai (He) kincs sugallta H35 és H33 mellett. Kálmán király többi veretének kronológiai sorba rendezéséhez nem áll bizonyíték jelenleg a rendelkezésünkre.

	CNH	Hóman	Leszih	Unger	Huszár	Kovács
1	H31	H37	H31	H31	H31	H31
2	H32	H31	H35	H35	H32	H38/H35/H33
3	H33	H33	H33	H33	H33	H38/H35/H33
4	H34	H38		H37	H34	H38/H35/H33
5	H35	H35		H38	H35	
6	H36	H34		H34	H36	
7	H37	H40		H40	H37	
8	H38	H39		H39	H38	
9	H39	H32		H32	H39	
10	H40	H41		H41	H40	
11	H41	H42a			H41	
12	H42				H42	
13					H42a	
14					H43	

63. táblázat: Kálmán denárainak időrendje különféle szerzők szerint. *Jelmagyarázat:* Hóman (1916) 249, 255; Leszih (1942) 31–32; Unger (1960) 6–7; Huszár (1979) 36–37; Kovács László e munkában

II/13. II. ISTVÁN (*1101; 1116. FEBRUÁR–†1131. MÁRCIUS 1.) H44–H48 TÍPUSÚ DENÁRA

II/13.1. Bevezetés

A már 1105-ben trónörökösként megkoronázott II. István 1116-ban, apja halála után azonnal a trónra lépett; felesége Róbert capuai normann herceg leánya volt, gyermekük nem született.¹¹³¹ II. István Kálmán politikáját folytatva állandó és váltakozó sikerű háborúba bonyolódott cseh, német, orosz és velencei szomszédaival egyaránt, sőt nagybátyjának, Álmosnak Bizáncba menekülése után még a birodalom is ellenségévé vált. Emiatt belső helyzete is megrendült annyira, hogy az országba települt besenyőkre volt kénytelen támaszkodni, s ki kellett egyeznie az 1127-ben meghalt Álmos fia,

¹¹³⁰ A két említett többérmés sírlelet: Madar (SZLK)-Szentkirálykúti-dűlő 38. sír: Kolniková (1977) 147; Moraván (SZLK)-Ducó 130. sír: Alexander Ruttkay szívességéből, vö. Kolniková (1975) 142. Olyan teljesen feltárt köznépi temetőben, amelyek utolsó verettípusait Kálmán bocsátotta ki, ezek meglétét s a király többi pénzfajának hiányát úgy is lehetne értelmezni, hogy a halotti obulusadás szokásának félbeszakadása vagy a temető felhagyása idején az utóbbiak még nem voltak forgalomban, pl. Biharkeresztes (HB)-Ártánd: I. (Szent) László hiányos, csupán H22, H23, H24, H29 érméiből álló sorozatát követően H31: 1, H33: 1, H37 és H38: 1-1 sírban (vö. 10. kép); Ógyalla (SZLK)-

Bagota: mindössze egyetlen sírbéli I. (Szent) László verette H27 denárt követően H33: 1 sírban: Rejholcová (1976) 216–217. Nem tekintettem szempontunkból értékelhetőnek a sebtében leletmentett Érsekújvár (SZLK)-Szomoray-útra-dűlő lelőhelyű temetőt, amelyben csupán 1-1 Béla dux és I. Béla érmés temetkezést követően ugyancsak egyetlen sírban volt H38 denár: Rejholcová (1974) 438, 442, 447–448. Vö. továbbá 1269a. jegyzet!

¹¹³¹ II. István nővérének, Zsófiának fiát, Sault jelölte trónörökösének, de a halálát követő trónviszályban II. (Vak) Béla diadalmaskodott: Kristó – Makk (1995) 158–160, 164.

Vak Béla körül csoportosult táborral. Ezért, amikor 1131. március 1-én vérhasban meghalt, II. (Vak) Béla követte a trónon. II. Istvánt (Nagy)váradon temették el.¹¹³²

A király érméinek meghatározásában az első lépést a 18. sz. végén Wespriemi István tette meg, aki a debreceni Kazay Sámuel-féle érmegyűjteményből 1781-ben adta közre a H45 egy példányát, amelyet azonban I. Géza, pontosabban Géza-László társkirályok kibocsátásának tekintett, feladva a kérdést a pontosabb korhatározásra.¹¹³³ Cornides Dániel szinte azonnal megtalálni vélte a választ, mert felismerte, hogy a CEHANVS név és változatai az István névnek feleltek meg, tehát már csak a több ilyen nevű uralkodó közül kellett választania. Sajnálatos, hogy logikus felépítésű és imponáló adatgazdagságú, de hibás adatokra épített tanulmánya végül is hibás eredménnyel zárult: ugyanis az érmét II. László és III. István egyidejű uralkodása emlékének határozta meg.¹¹³⁴ Hibáját Schönvisner István javította ki, az előzők ismeretében megállapítván, hogy a H45 jelzetű denár kizárólag II. István kibocsátása lehet.¹¹³⁵ Ezt a kijelentését Joseph Mader elfogadta,¹¹³⁶ s a denár belekerült Joachim Lelewel könyvébe is.¹¹³⁷ Schönvisner István munkájában egyébként már a H47 egy példánya is szerepelt, de még I. (Szent) László veretének meghatározva.¹¹³⁸

¹¹³² Kristó (1984) 1178–1188; Makk (1991); Makk (1994e); Kristó – Makk (1995) 149–160.

¹¹³³ Együtt közölte Salamon felismert H17 és Kálmán fel nem ismert, Labuha helyett Gaitiha rexnek olvasott köriratú H35 típusú denárával. II. István/Cehanus H45 és Kálmán/Gaitiha H35 jelzetű pénze „elő- és hátlapjukon néhány apróbb vonal kivételével mindketten megegyeznek abban, hogy mezeiket csak a középpontjukon át a kerületük felé haladó, majdnem egyforma s egymással derékszöget alkotó négy sugár választja szét, mindkét oldalukon, elöl és hátul, ezzel a körirattal: ... CEHANVS REX és LADISLAUS REX, ... GAITIHA REX és LADISLAUS REX... Hogy az egyik oldalán Cehanusnak, másik oldalán meg Ladislausnak a nevét viselő első pénzdarab melyik királyunknak tulajdonítható, — úgy látszik — e rejtvény helyes módját valóban nehéz kideríteni. Megengedjük a mi tudós Czirbeszünk [= Czirbesz Jónás András, vö. uo. 481.] tekintélyének, akit méltóságos Cothmann báró véleménye bírt erre a hitre, hogy a Cehanus a mi pénzünkön Geysa királyt jelentheti és csak a tudatlan vésnök fejezte ki hibásan a király nevét, azzal a megokolással, hogy az írást a középkor legtöbb külföldi és hazai pénzén csodálatosan eltorzítottak találjuk. Például ezen a mi pénzinken a Ladislaus nevet Ladlausnak, Ladislausnak, Laitislausnak, másokon Ladilausnak meg Ladislausnak is lehet olvasni... Az említett Czirbesz a múlt, 1778. év augusztus 3-án Imre fiannak írt kedves levelében helyesen emlékeztetett arra, hogy annak a kornak a legtöbb frója is más-másképpen írta a Geysa nevet. Az Admonti Halotti Beszéd 204. szakasza ui. a mi Gézánkat Kautse magyar királynak, a Szent Vince krónika 75. lapja Devia királynak, a római pápa levele Pray Annales-a I. részének 75. lapján Geysa vezérnek, Iordanus krónikája, Muratori *Antiquitates Italicae medii aevij* IV. kötetének 965. lapján I. Zecha magyar királynak, mások Iessának, Ioasnak, Gisónak, Guezkának, sőt a birtokban levő denárok is Iaznak és Cieisának nevezik. Az én ezüst Géza-dénárom, amely a királyt páncélba öltözve, állva s jobb kezében kardot tartva mutatja, Ciaianak is nevezi, ezzel a megfordított körirattal: XE-PAIAIC. Mivel alig, vagy aligse találjuk egyik magyar király nevét se úgy eltorzítva, mint Gézáét, semmi se lehetett könnyebb pénzverőinknek, akiket akkoriban még külföldről hívtak ide, mint Cieisából Zechát, a Cieisanusból Zechanust, vagy Cehanust csinálni, ahogy éppen akarták, sőt a Cehanus névvel Zechát vagy helyesebben Geyzát akarni kifejezni a tudatlan vésnöknek. De hogy melyik Géza királyunknak tulajdonítsuk a mi pénzünket, s melyik Lászlót kapcsoljuk hozzá társkirályul vagy hogy milyen alkalmából verették ezt a két király nevét viselő pénzt, ezeket az elképzelésnél is nehezebb kérdéseket tudós honfitársaimnak adom át megfajteni.”: Wespriemi (1781) 487–491: a 475. oldalon kezdődő * jegyzetben, 497: (= 2. kép A) II. á.

¹¹³⁴ 12–13. századi forrásidézetekkel bizonyította, hogy a H45 előlapján olvasható Cehanus rex Cephanus, azaz István, a

hátlapi Ladlaus rex pedig László nevű királyt jelez. Abban viszont tévedett, hogy együttes szerepeltetésük egyidejű uralkodásuk jele, ugyanis úgy vélte, hogy „dieses ist eine allgemeine numismatische Regel, die, meines Wissens, keine Ausnahme leidet...”: Cornides (1783) 366. A továbbiakban kifejtette, hogy a két király ellenséges viszonyban állhatott, s ez egyedül II. (Vak) Béla második fiára, II. Lászlóra (*1131; 1162. július–1163. január 14.) illik, csak azt kell eldönteni, hogy Cehanus vagy II. Géza fia III. István (*1147; 1162. június–1172. március 4.), vagy II. (Vak) Béla harmadik fia, IV. István (*1133 k.; 1163. január 27–1165. április 11.) volt-e. Végül is III. István mellett döntött, „ich trage kein Bedenken, mich für Stephanum III. zu erklären, ob sich gleich überhaupt von dieser ganzen Sache nicht die geringste Spur in der Ungarischen Geschichte findet.”: Cornides (1783) 370. Ennek kimondását követően véleményét 6 állításba rendezte, s állításait rendkívül gazdagon alátámasztva bizonyította. Időrendi állításai azonban tévesnek bizonyultak, így II. Géza 1161. évi halálának, III. István és II. László még az évi, IV. István 1162-beli trónra léptének, III. István és II. László 1164. évi együttes uralkodásukat biztosító szerződésének, végezetül II. László 1172. évi halálának adata, vö. Cornides (1783) 370–388. A jelenleg érvényes dátumok: Kristó – Makk (1995) 175–203.

¹¹³⁵ „Sed certum prope, ac indubitatum est, hanc monetam a Stephano II. Colomani filio, S. Ladislai nepote, signatam fuisse.” A továbbiakban rámutatott, hogy az előlapon II. István neve, a hátlapon unokabátyjára, I. (Szent) Lászlóra való utalás szerepel: Schönvisner (1801) 122–123, II. t. (= 3. kép): 37–38. Későbbi munkájában saját megállapítására hivatkozott: „Qui has monetas referunt vel ad Geysam I. vel ad Stephanum Tertium, quasi cum patruo suo Ladislao Secundo, sibi reconciliato, regnantem, refelluntur ab Auctore cit. Notitiae. p. 122. seqq.”: Schönvisner (1807) I: 40, IV: 2. t. X: 1–3 (H45). Megjegyzendő, hogy az elsőként idézett munka II. t. 39-en ugyancsak a király vereteként közölt érme valószínűleg egy H102 típusú 12. századi anonim denár volt.

¹¹³⁶ „Das CEHANVS.REX... ist ganz unstreitig K. Stephan II. (1115–31.) Die auf dem einen Obol deutliche Legende des R. LADLAUS.REX. die hier auf keinen anderen Ladislaus, als den ersten König dieses Namens sich beziehen kann, bestättigt, was über den Sinn der nehmlichen Legende zuvor gesagt worden [vö. 1020. jegyzet – K. L.]; und zeigt zugleich, daß man fortgefahren habe das Andenken jenes Regenten zu ehren.”: Mader (1810) 62.

¹¹³⁷ Lelewel (1835) III: 60; Lelewel (1835a) XXIII. t. 9 (H45), 9b (ábra nélkül).

¹¹³⁸ Vö. 844. jegyzet. Tévedésére rámutatott: Rupp (1841) 54; de ismerte Weszerle József is, hiszen 1838-ban lezárult gyűjtésében már II. István veretei között szerepeltette: Weszerle (1873) XI. t. 13–14.

Weszerle József az 1838-ban lezárult gyűjtésében a H45 jelzetet már méretben és körülményírásban is különböző 12 példányban ábrázolta, sőt helyesen ugyancsak e királyhoz sorolta a H47 jelzetű denár, és tévesen a H80 típusú anonim denár 2-2 példányát.¹¹³⁹ Rupp Jakab még egyszer megerősítette a Cehanus rex = II. István azonosítást,¹¹⁴⁰ s újabb 2 érmefajjal (H44, H46, H47a) egészítette ki az állományt, bár a H46 önállóságára még nem figyelt fel.¹¹⁴¹ Mivel 4 érmefajából kettőhöz B változatot is csatolt, az így keletkezett 6 csoportba a király H44, H45, H46 és H47/H47a verete, II. (Vak) Béla H54 denára és a már ismert H80 anonim denár egyaránt belefért. Figyelemre méltó, hogy bár ez a sorrend már magában rejti a ma is használatos Réthy László- és Huszár Lajos-féle sorozattal való azonosságot, csak az első tagjára vonatkozott időrendi megfontolás,¹¹⁴² amelyet Végh Ödön is elfogadott,¹¹⁴³ majd sikertelenül a H158 jelzetű anonim denárral kiegészíteni is igyekezett.¹¹⁴⁴ A Rupp Jakab rendszerében még a H45 változatának számított H46 különbözősége még Réthy Lászlónak sem ötlött a szemébe, ezért külön típuszámon nem is szerepeltette;¹¹⁴⁵ önálló típus voltára Zimmermann Lajos mutatott rá.¹¹⁴⁶ Ezután Hóman Bálint bővítette ki a hitelesnek elfogadható köriratot veretek sorát 12. századi anonim denárokkal Nuber Károly Ferenc tapasztalatai és saját metrológiai és ezüstművelési vizsgálatai, valamint bizonyos leletbizonyítékok alapján.¹¹⁴⁷ 1928 táján Amant Zoltán figyelt fel a H44 egyoldalú veretű méretváltozataira,¹¹⁴⁸ s ezzel gyakorlatilag kiegészült a király vereteinek sora. A későbbiekben Unger Emil kételkedéssel ugyan, de a király kibocsátásainak fogadta el a fent említett 12. századi anonim denárokat is,¹¹⁴⁹ Huszár Lajos viszont elutasította II. István hiteles vereteként való kezelésüket.¹¹⁵⁰ A legújabbban Gedai István azt a véleményét fejtette ki, hogy a H76, H84, H91, H92 és H94 anonim denár nem lehet II. Géza verete, s talán inkább II. István, esetleg II. (Vak) Béla kibocsátása.¹¹⁵¹ Feltevését nem lehet bizonyítottaknak tekinteni.

II/13.2. II. István denárai Huszár Lajos érmekatalógusának sorrendjében

H44 denár (R69, R299, CNH 39, U36): előlapjának peremét széles és zsúfolt, fogazás benyomását keltő félholdsoros kör kereteli, míg a belső gyöngyköre finomabb kivitelű. E két kör között az óramutató járásával ellentétes irányban haladó fordított állású betűkből kialakított +STEPHANVSREX• körirat,¹¹⁵²

¹¹³⁹ Weszerle (1873) XI. t: 1–12 (H45), 13–14 (H47), 15–16 (H80).

¹¹⁴⁰ Utalt Cornides Dániel feltevésére, miszerint „e pénz II. Lászlóval együtt országlott III. Istvánnak kell tulajdonítanunk; ennek megbizonyítására azt vette fel pénztani szabályul, hogy valahányszor a régi magyar pénzen két király neve olvastatik, ez mindig bizonyos jele annak, hogy azon két király együtt országlott, mint II. András és IV. Béla, továbbá ezen Béla és V. István. Cornidesnek ezen kényálítmánya el nem fogadható; mert ha úgy volna, akkor a többi királynak is, millyenek Kálmán és II. (Vak) Béla, mivel pénzeik hátlapján Ladislaus név áll, valamelly illy nevű királlyal kellett volna uralkodniok; mit, mivel a történeti hitelességgel ellenkezik, senki sem mer vitatni.”: Rupp (1841) 52–53.

¹¹⁴¹ Vö. CP3: Zimmermann (1907) IV: Nr. 3.

¹¹⁴² Rupp (1841) 50–54, III. t: 69 és XI. t: 299 (I. nem = H44), III. t: 70–71 (II. nem = H45), XI. t: 300 (II. nem B. = H46), III. t: 72 és IV. t: 73–74 (III. nem = H47), IV. t: 75 (III. nem B. = H54, mai vélemény szerint II. (Vak) Béla), IV. t: 76 és XI. t: 301 (IV. nem = H80 anonim denár). Rupp Jakab rámutatott, hogy II. István első pénze (H44) még I. (Szent) László „kispénzeinek szabálya szerint készült, mások az előlapon CEHANVS REX feliratúak, hátlapon a szokott László nevével; mások továbbá felirat helyett három keresztet S. T. E. betűkkel...”: Rupp (1841) 50. A leírásról átüt a köriratra épülő, időrendileg talán nem is hibás logika, amelynek azonban bizonyítéka akkor sem volt és ma sincsen.

¹¹⁴³ Rupp Jakab véleményére építve írta, hogy „II. István... ekkor ismert IV. nemű pénzei közül az első kettő László I. és II. nemű pénzeinek utánzása [azaz a H44 a III. nemű H23/H24-nek, a H45 és H46 pedig az I–II. nemű H21/H22-nek – K. L.], a másik két nemhez tartozók [amelyek közül a III. nem B: H54 II. (Vak) Béla kori, a IV. nemű H80 anonim denár – K. L.] pedig miként II. Béla... XIV. nemű igen változatos, sokkal finomabb veretű és szerencsétlen, valamint II. Géza... V. első nemű hason

finom veretű kis pénzei is sajátos nemzeti jellegűek, melyeken idegen érmészet befolyásának legkisebb jelei sem mutatkoznak.”: Végh (1867) 25.

¹¹⁴⁴ Azért sorolta be ily módon, mert szerinte a Rupp (1841) 54: III. nembéli B.6-ra (IV. t: 75-re = II. (Vak) Béla? H54) hasonlít a leginkább, bár nemkülönbözteti annak T - T (?) betűjelzését: Végh (1868) 60, 60: 1. á.

¹¹⁴⁵ Réthy (1899) 14: Nr. 39, 15: Nr. 51–56, III. t: 39; IV. t: 51–56.

¹¹⁴⁶ Utalt arra, hogy a típus már szerepelt Rupp Jakab munkájában is: Rupp (1841) 53: a király 2. nemű verete B. változatoként, XI. t: 300: Zimmermann (1903) 25, I. t: 1; Zimmermann (1907) IV: Nr. 3, I. t: 3.

¹¹⁴⁷ Hóman (1916) 249, 252. A H47a (= CNH 54) jelzetet viszont csupán bélyegváltozatnak tekintette: Hóman (1916) 248.

¹¹⁴⁸ Amant (1928–29) 72.

¹¹⁴⁹ Vö. U35 (H45), U36 (H44), U37 (H47), valamint az anonim denárok: U38? (H94), U39? (H84), U40? (H91), U41? (H92), U42? (H76): Unger (1960) 7.

¹¹⁵⁰ Csak a kiírt vagy rövidített királynevesek besorolását fogadta el: Huszár (1979) 37–38: H44–H48.

¹¹⁵¹ Gedai (1989–90) 379. Elképzelése összecseng Nuber Károly Ferencnek, a feltehetőleg ugyanazon leletekre, azaz az etyek (Fe)-richárdpusztai, etyek (Fe)-botpusztai I–II és esztergomi (KE) kincsre vonatkoztatott véleményével, vö. Hóman (1916) 250; Huszár (1979) 36. A nevezett érméket Unger Emil fenntartással ugyan, de Kálmán veretei közé sorolta. Eltérő véleményemet lásd IV/5–6. Függelék.

¹¹⁵² Rupp Jakab a T alakú keresztet is betűnek vélvén TSTEPHANVS EX•, ill. a hiányzó vonalkájú R betűt D-nek tekintvén TSTEPHANVS DEX• köriratváltozatokat olvasott: Rupp (1841) 51: I. nem 1–3. A +STEPHANVS RX köriratot említette: Réthy (1899) 14: Nr. 39; s ugyanezen forma mellett foglalt állást a mosonytétényi (AU) lelet 75 érmeje nyomán:

amelyet az ötvös a verőtőbe poncolt be a helyes állásban. A körirat egyiptomi vagy tau-kereszt, más néven Antonius-kereszt alakú jellel kezdődik,¹¹⁵³ a szókezdő S betűje fekvő és egymásba csúsztatott ívű, T betűje háromlábú, P betűje 2 vonallal megtöltött C alakú, R betűje pedig következetesen fordított helyzetében is tükrözött állású.¹¹⁵⁴ A belső körben szembenéző koronás királyfej, a korona részletezőbb, inkább a salamoni előzményekre visszautaló kialakítású: az abroncskorona vonala a homlok közepe felett tompaszögben megtörik, s a tetején háromágú oromdíszre, kétoldalt egy-egy, a koronától ugyan elkülönülten ábrázolt, de jól azonosítható, felül háromágú oromdíszes, alul gömbös végű halántékcsonkja van.¹¹⁵⁵ A középről rendszerint félrecsúszott, finom veretű hátlati érmeképén két vonalkör között eredetileg talán +LADLAVSRE vagy +LADLAVSE körirat lehetett, esetleg mindkettő, amelyet igen vékony betűkből formáltak.¹¹⁵⁶ A belső körben egyenlő szárú kereszt, szárai között 1-1 ékkel. Az előlapi érmekép kiemelkedő részletei a hátlaton mélyedésként jelentkeztek, emiatt a veretek egy része brakteátszerű, a többi szinte brakteáta, mert a hátlati érmeképnek a nyomait sem lehet felfedezni rajtuk. Ez a megfigyelés nem új, mert Amant Zoltán már felhívta arra a figyelmet, hogy az ép, hibátlan peremű érmék többféle méretváltozatban fordulnak elő, s rámutatott, hogy általában a kisebb példányok egyoldalú veretek.¹¹⁵⁷ Megfigyeléseit a mosonytétényi (AU) kincs feldolgozói igazolták,¹¹⁵⁸ és a garamszentbenedeki (SZLK) pedig tovább fogják erősíteni.¹¹⁵⁹ Később az egyoldalú vereteket Huszár Lajos a H44a típusszámmal jelölte (vö. 17. tábla 5).¹¹⁶⁰ A szakirodalomból nyert adatok szerint a legnagyobb, s általam a továbbiakban H44 típusúnak tekintett érmék átmérője 17.0–19.0 mm, egyesített átlagsúlya 0.31, kiverési súlya 0.33 g, átlagos finomsága 90.9% ezüsttartalom.¹¹⁶¹ Az MNM É gyűjteményében meglepően kevés, mindössze 3 példány szerepelt,¹¹⁶² mindegyik a széles szegélyben maradóan körülvágya. Átmérőjük ilyen állapotban is 17.0–17.5 mm között változott, átlagsúlyuk pedig 0.33 g volt (64. táblázat, 17. tábla 2–5¹¹⁶³).

átm/mm	A			
	db	min/g	max/g	átls/g
17.0	2	0.31	0.38	0.34
17.5	1			0.30
össz	3	0.30	0.38	0.33

64. táblázat: Az MNM É gyűjteménye körülvágtott H44 típusú denárainak adatai. Jelmagyarázat az 1. táblázatnál

Barb – Dworschak (1936) 72; T•TEHANVS köriratot látott két példányon is: Kraskovská (1939) 42; végezetül a +STEPHANVS RX formát adta meg típusleírásában: Huszár (1979) 38.

¹¹⁵³ Olyan kereszt, amelynek szára keresztgerendában végződik: Dinkler (1970) 570, 569: 7. á. Valószínű azonban, hogy ez a forma csupán a gondatlan kivitelezés eredménye, mert ugyanilyen jel van a H45 előlapján vitathatatlanul a REX szóvégi szerepében méghozzá úgy, hogy a H45 egyéb példányain itt a T helyett valóban X látható.

¹¹⁵⁴ A P betű alakja a I. (Szent) István verette H1 és az I. András kibocsátotta H8 érméken volt hasonló!

¹¹⁵⁵ Gedai (1991) 41; vö. általános leírással, de II. István említetlenül hagyásával: Lovag (1990) 194.

¹¹⁵⁶ Rupp Jakab +LADLAVSRE, +LADLAVSPE változatokat jegyzett le: Rupp (1841) 51: I. nem 1–3. A +LADISLAVS-REX körirat nyomaiként értelmezte: Barb – Dworschak (1936) 72; ... HANVI... töredéket vélt felismerni: Huszár (1979) 38: H44. Az MNM É gyűjteménye vizsgálható, altípusokra még nem osztott 9 példánya közül mindössze 3 érmén volt egyáltalán megfigyelhető a rendkívül rosszul látható körirat nyoma, a többi olvashatatlanak bizonyult.

¹¹⁵⁷ 3 változatot különített el: CNH 39A: átm: 19.0 mm, súly: 0.22 g; CNH 39B: 17.5 mm, 0.19 g (ezt tekintette azonosnak a korábbi CNH 39 számmal); CNH 39C: 15.0 mm, 0.16 g: Amant (1928–29) 72, X. t: 19–21.

¹¹⁵⁸ A kincs 75 félbrakteáta-, vagy brakteátszerűen vékony lemezre vert érméjének adatai: 27 db kétoldalú veret: átm: 17.0–19.0 mm, súly: 0.32 g, ezüstfinomság: 91.3%; 34 db egyoldalú veret: 17.0–19.0 mm, 0.30 g; 2 db egyoldalú veret, körirat-változattal: 17.0 mm, 0.28 g; 6 db recézett szegély nélkül: 16.0–18.0 mm, 0.21 g; 4 db recézett szegély nélkül: 14.0 mm, 0.18 g; 2 db obulus: 8.0 mm, 0.06 g: Barb – Dworschak (1936) 72.

Az előkerült 75 érméből tehát a H44 denárhoz az 1–3. tétel, azaz 63 db, valószínűleg a H44b denárhoz a 4–5. tétel, azaz 10 db; végezetül a H44c obulushoz a 6. tétel, azaz 2 db tartozhatott.

¹¹⁵⁹ Vö. 1118. jegyzet.

¹¹⁶⁰ Huszár (1979) 38: Nr. 44–44a.

¹¹⁶¹

H44	db	átls/g	kivs/g
Hóman (1916) 255, 605.	3	0.327	0.34
Barb – Dworschak (1936) 72: 12a.	27	0.32	0.34
Barb – Dworschak (1936) 72: 12b.	34	0.30	0.36
Barb – Dworschak (1936) 72: 12c.	2	0.28	0.29
összesen	66	0.31	0.33

Hóman Bálint 0.29–0.393 g szélső értékeket mért és 2 példány ezüstfinomsági vizsgálatát elvégeztetve 83–88% közötti értékeket, ill. 85% átlagot kapott: Hóman (1916) 255, 605, 643. A mosonytétényi (AU) kincs 27 db ép, 17.0–19.0 mm átmérőjű, kétoldalasan vert denárának ezüstfinomsági vizsgálata 91.3% értéket adott, ezenkívül 34 további, azonos méretű egyoldalú veret átlagsúlyát is közölték: Barb – Dworschak (1936) 72. Az ezüstfinomsági értékek súlyozott átlaga: 90.9%.

¹¹⁶² Egy negyedik, brakteáta (szerű?), körülnyírt példányt azért nem tudtam a táblázatba felvenni mert sérült, ebben az állapotában 15.0 mm átmérőjű, súlya 0.23 g. MNM É lt. sz.: B.8./1907.25.

¹¹⁶³ A 4 érme fényképe jól érzékelteti a nagyságkülönbségeket, az ép (2), a részben (3–4) és erősebben (5) körülnyírt állapotot, az előlapi érmeképek királyfejének, ill. köriratának egyedi sajátosságú kialakítását. A brakteátszerű hátlapok közül egyetlen példányon ismerhető fel jól a kettős vonalkör; a vékony ágú nagy kereszt és a +LAD... RE? körirat maradványa (2), egy továbbin a vonalkörök, a kereszt és a körirat (3) nyoma, egy másikon ugyanez a kereszt nélkül (4). Egy példányon a

H44b denárváltozat (-): az MNM É gyűjteményében a H44 denárnak olyan önálló, kisebb változata is megtalálható, amely előlapjának peremét sima vonalas keretelés övezi, a belső azonban többé-kevésbé felismerhetően gyöngyör maradt. Előlapú érmekepe egyébként a H44-nek megfelelő. Minden veret brakteáta vagy brakteátszerű, a hátapon érmeképnek nyoma sem látszik.¹¹⁶⁴ Körülvágott nem volt a példányok között, átmérője 13.0–17.0 mm között változott, átlagsúlya 0.16 g (65. táblázat, 17. tábla 6–10¹¹⁶⁵).

átm/mm	ép	
	db	átls/g
13.5	1	0.12
14.0	1	0.13
15.0	1	0.18
17.0	2	0.18
össz	5	0.16

65. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép H44b típusú denárainak adatai. Jelmagyarázat az 1. táblázatnál

H44c obulus (-): a mosonytétényi (AU) lelet feldolgozói figyeltek fel a kincsből a H44 denár 8.0 mm átmérőjű, mindössze 0.06 g súlyú 2 példányára, ezeket a denár obulusának nevezték el, de leírását nem mellékeltek.¹¹⁶⁶ Huszár Lajos nem vett róla tudomást, s ilyen veret az MNM É gyűjteményében sem található.

H45 denár (R70, R71, CNH 51, U35): előlapján két félholdsoros kör között, amelyek közül a külső széles és sűrű, a belső finom és ritka eloszlású, +CEHANVS - REX• körirat, amelyet a belső körben lévő nagy aszimmetrikus, csak felfelé, ill. balra meghosszabbodott szárú kereszt két helyen is tagol: felső szárának kis keresztvonalkával való lezárása köriratkezdő keresztként is szerepel, jobbra kifutó, s ugyanígy lezárt szára egyben az R betű szárát is képezi. A betűk törzse széles, az átkötő és ívelt vonalaik viszont vékonyak, az N fordított állású ugyanúgy, mint a fekvő helyzetű, egymásba nyomódott ívekből álló S, az R-et csupán az íve képviseli, az X gyakran T alakú, vékony lábon széles dúccal. A kereszt szárai között 1-1, hegyével a középpont felé mutató ék, s mind e körnegyedekben, mind pedig a körirat C és X betűje előtt és után, valamint az A betűben, ill. felett pénzverőjegyek: 1–4 pont, ék, ék és kereszt, félhold, dúc és vonalka alakban. A középről rendszerint elcsúszott hátlapú érmekepen két vonalkör között vékony betűkből kialakított többféle köriratváltozat, amelyek közül valószínűleg a +LADLAVSRE lehetett az elsődleges.¹¹⁶⁷ A kis vonalkörben egyenlő szárú kereszt, szárai között 1-1 ékkel. Az érme vastagsága miatt az előlapú érmekép reflexe a hátapon nem látszik. A pénz átmérője 12.0–13.0 mm, hátlapú vonalköre 8.5–10.0, ill. 4.5–6.0 mm között változott, a szakirodalomból egyezett átlagsúlya 0.53. kiverési súlya 0.56 g, átlagos finomsága 90.9% ezüsttartalom.¹¹⁶⁸ Az MNM É

hátlapú érmeképnek semmi nyoma (5), ez akár a H44a változatként is felfogható. Az érmék adatai: 2: 1./1938.5 (31.8:3), 3: Weszerle 10/a (31.8:4), 4: 1./1938.5 (31.8:2), 5: B.8./1907.25 (31.8:5).

¹¹⁶⁴ Vagy körülnyírt, vagy valószínűbben ide sorolható 10 denárra utalhattak a mosonytétényi (AU) kincs közreadói a következő módon: „ohne Strichelrand, 16–18 mm, 0.21 g (6); ebenso, 14 mm, 0.18 g (4)”: Barb – Dworschak (1936) 72. E 10 érme átlagsúlya tehát 0.20 g volt.

¹¹⁶⁵ Az 5 érme fényképe jól érzékelteti a jelentős méretkülönbségeket és az egyedi megformálású előlapú érmekek és köriratok különbségeit. A hátlapok veretlennek tűnnek. Az érmék adatai: 6: N.II.250 (31.8:10), 7: Weszerle 10/a (31.8:6), 8: 101./1970.1 (31.8:9), 9: 75./1891.94 (31.8:7), 10: B.9./1930 (31.8:8).

¹¹⁶⁶ Barb – Dworschak (1936) 72.

¹¹⁶⁷ Rupp Jakob a +LADLAVSREX, LADLAVSDE, +LADLAASDE, +LADLAASE változatokat figyelte meg, ezek leginkább az R rosszul választott íve miatt különböztek: Rupp (1841) 51–52: II. nem 1–15; ezek közül Réthy László megnevezés nélkül csupán egy +LADLAVSRE köriratú példányt ábrázolt: Réthy (1899) 15: Nr. 51, IV t: 51; s szintén ezt vette át típusleírásában: Huszár (1979) 38. Talán +LADLAVS REX változatra utalt:

Barb – Dworschak (1936) 72. További változatok az MNM É gyűjteményében: +LADISLAV(SE vagy RE), +LADLAVSRE, +LADLAASRE, +LADLVVSE, +LADLAASE formában. A sok változat eltérésének oka a szöveg gondatlan kezelése volt, s az átkötés nélküli A-t és fekvő, összecúszott ívű S-et tartalmazó körirat szétesett betűrészeinek önkényes összekapcsolása. Mivel az olvasható köriratú 34 példány közül 13 a +LADLAVSRE, 17 pedig a +LADLAASRE változatot tartalmazta, s ezek mindössze a csaknem — — alakú, akár átkötés nélküli A-nak, akár V-nek olvasható jelben különböztek: nyilvánvaló, hogy a király nevét helyesebben visszaadó első változat lehetett a szabványos körirat.

¹¹⁶⁸

H45	db	átls/g	kivs/g
Hóman (1916) 255, 607.	10	0.521	0.55
Barb – Dworschak (1936) 72.	106	0.53	0.56
összesen	116	0.53	0.56

Hóman Bálint 0.43–0.70 g szélső értékeket mért és 3 példány ezüstfinomsági vizsgálatát elvégeztetve 81–88% közötti értékeket, ill. 85% átlagot kapott: Hóman (1916) 255, 607, 643. 106 példányt vizsgálva 91.1% ezüsttartalmat mért: Barb – Dworschak (1936) 72. Az ezüstfinomsági értékek súlyozott átlaga: 90.93%.

gyűjteményének példányai között mindössze két, enyhébben körülvágott veret volt, s az ép példányok általánosan mért átlagsúlya a fenti adatnál nagyobb, 0.55 g értéket eredményezett (66. táblázat, 17. tábla 11–14¹¹⁶⁹).

átm/mm	ép				A				*	**	+		+	o
	db	min/g	max/g	átls/g	db	min/g	max/g	átls/g			ép	A		
12.0	9	0.38	0.60	0.52						1	5		1	
12.5	13	0.25	0.67	0.49	2	0.49	0.51	0.50	1	7	5	1		1
13.0	14	0.32	0.78	0.62						5	6		1	
össz	36	0.25	0.78	0.55	2	0.49	0.51	0.50	1	13	17		2	1

66. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép és körülvágott H45 típusú denárainak adatai. Jelmagyarázat: *: +LADISLAVSE, **: +LADLAASRE, +: +LADLAASE, ++: +LADLAASE, o: +LADLAASRE hátlati körirattal, A: lásd az 1. táblázatnál

H45a denárváltozat (CNH 52): az előző denártípus változata, nagyobb lemezre verve, a hátlati körirat külső oldala mentén kettős vonalkörrel. Csak a szakirodalomból ismert (17. tábla 15).

H46 denár (R300, CP 3): a H45 denárnak csupán az előlapi köriratában különböző változata, amelyen +CEHANVS REX helyett, +STEPHANVS REX szerepel: a finom, vékony törzsű betűkből formált, fordított állású S és N, valamint a H44 előlapi köriratában szereplőkkel azonos, háromlábú T és jellegzetes P betűket tartalmazó köriratot a kereszt felső és jobb szára +STEPHANVS - REX• alakban osztja meg. A középről félrecsúszott hátlati érmekepen két vonalkör között, az L utáni, átkötés nélküli vonalakkal jelzett A vagy V betű értelmezésnek megfelelően +LADLAASE vagy LADLVVSE körirat, szétesett alkotóelemű betűkből, amelyek közül a fekvő T alakú L és a csupán = alakú E a legkevésbé felismerhető.¹¹⁷⁰ A belső kis vonalkörben egyenlő szárú kereszt, szárai között 1-1 ékkel. Az érme vastagsága miatt az előlapi érmekep reflexe a hátlaton nem mutatkozik. Az MNM É gyűjteményének 3 példánya alapján az átmérője 12.0–12.5 mm közötti, átlagsúlya 0.53, kiverési súlya 0.56 g (67. táblázat, 18. tábla 1–3¹¹⁷¹).

átm/mm	db	min/g	max/g	átls/g
12.0	1			0.35
12.5	2	0.59	0.64	0.61
össz	3	0.35	0.64	0.53

67. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép H46 típusú denárainak adatai. Jelmagyarázat az 1. táblázatnál.

H47 denár (R72–74, CNH 53–54, U37): gyöngy- vagy félholdsoros körrel szegélyezett előlapjának közepén a hagyományos 3 keresztos érmekep: 2 kisebb sima, és közöttük 1 nagyobb, gyöngyözött szárú, 1-1 ékből kialakított háromkarú kereszt, szárvégükön egy-egy, a nagy kereszt szárának felső harmadánál további egy nagy ponttal jelzett gömbbel. Körirata nincsen, helyette a kereszték külső oldalán lefelé futó, egymáshoz viszonyítva tükrösképes állású TE - TE felirat, a kereszték belső oldalán S - S betűk, alattuk 1-1 ék.¹¹⁷² Az érmekeket két csoportra oszthatjuk annak megfelelően, hogy az említett páros S egyformán helyes vagy fordított állású-e.¹¹⁷³ Lehetséges, hogy ezen az alapon a típust

¹¹⁶⁹ A bemutatott 2 érme, valamint 1-1 elő- és hátlati fényképe érzékelteti a részleges körülírást (13), az előlapi érmekepnek a belső gyöngykör és kereszt nagyságában, továbbá a körirati betűk formálásában jelentkező eltéréseit (11–12 és 13). A változó nagyságú hátlati vonalkörök között +LADLAASDE (11), +LADLAASE (12), +LADLAASDE (13) körirat. Az érmekek adatai: 11: Sz.I.39.3 (37:1:9), 12: Sz.I.39.1 (37:3:6), 13: B.3./1903.25 (37:3:8), 14: Weszler 10/b (37:1:59).

¹¹⁷⁰ A hátlati köriratot a numizmatikai szakirodalom értelmetlen jelsornak tekintette: „kétes betűvonások”: *Rupp* (1841) 53: II. nemű B. típusánál; „értelmetlen legenda”: *Zimmermann* (1907) 4: CP 3. (= CNH 51a) típusánál; „statt Umschrift Zeichen”: *Huszár* (1979) 38.

¹¹⁷¹ A bemutatott 3 érme fényképe érzékelteti az előlapok egyedi megformálását, a hátlapokon pedig a változó nagyságú

vonalkörök között a +LADLAASE (2), +LADLAASE (3) köriratot. Az érmekek adatai: 1: 78./1939 (37:6:2); 2: B.55./1901.6 (37:5:1), 3: B.8./1907.36 (37:4:8).

¹¹⁷² Mivel mindkét T és E betű egy vastagabb, s rá merőleges 3 vékonyabb vonalból áll, ilyen olvasatukat a király többi veretén, azaz a H44 és H46 előlapi köriratában való szerepük, továbbá a kereszték közötti nem egymásba csúszott ívű, hanem éppen túl hosszúra nyújtott S betűkkel feltételezett kapcsolatuk indokolja, olvasatuk ily módon STE - STE volna, STE(PHANVS) feloldással: vö. *Rupp* (1841) 53–54: III. nem A.1–5; ugyanígy: *Réthy* (1899) 15, IV. t. Nr. 53; *Huszár* (1979) 38: H47.

¹¹⁷³ A két változat 50:29 arányban volt a gyűjteményben jelen, de ezenfelül további elkülönítésre sem a méret, sem a súly vonatkozásában nem szolgáltatott alapot.

két változatra lehetne felosztani, magam azonban nem láttam ennek indokát. Kevés példányon van pénzverőjegy: a bal oldali kereszt felett, ill. mellett ék és dúc, ill. belül kereszt, valamint egy elterjedt változat: a két kisebb kereszt felett, egy-egy, pontozott végű csúcsaival kifelé fordult félhold, amelyről vitatott, hogy valóban szigla-e vagy a megtervezett érmekep része.¹¹⁷⁴ Magam az előbbi véleményhez csatlakozom, ugyanis az MNM É 81 H47 típusú példányából e sziglapár mindössze 10, egyébként jellegzetes csoportot nem alkotó érmén volt megfigyelhető.¹¹⁷⁵ A középről rendszerint elcsúszott hátlapi érmekepen két vonalkör között nagyszámú köriratváltozat.¹¹⁷⁶ A belső kis vonalkörben egyenlő szárú kereszt, karjai között 1-1 ékkel. A veret vastagsága miatt az előlapi érmekep reflexe a hátlapon nem mutatkozik. Mivel az érme méretváltozatait korábban különféleképpen értékelték, az alábbiakban a saját, az MNM É gyűjteményének példányain végzett méréseim adataira támaszkodtam. Eszerint a H47 típusú denárok méretkülönbsége egyedül nem lehet a csoportosításuk alapja, hiszen méretváltozatok egyéb típusok között is előfordultak. A fentiekől azonban jellegzetesen különböztek azok a kisebb veretek, amelyeken csak T - T felirat volt, ezeket H47a változatba különítettem el. A H47 példányai között körülvágott nem akadt, átmérőjük 9.5–13.5 mm, hátlapi vonalköreiké 8.5–10.5, ill. 4.5–6.0 mm között változott, átlagsúlyuk 0.44, kiverési súlyuk 0.46 g-nak mutatkozott. A H47–H47a megkülönböztetése nélkül végzett vizsgálatokkal kapott átlagos ezüstfinomság 49% volt¹¹⁷⁷ (68. táblázat, 18. tábla 4–9¹¹⁷⁸).

átm/mm	db	min/g	max/g	átls/g	*	**
9.5	1			0.18		1
10.0	6	0.24	0.47	0.36	6	
10.5	8	0.27	0.56	0.37	5	3
11.0	17	0.32	0.67	0.49	11	6
11.5	17	0.35	0.66	0.46	9	8
12.0	19	0.32	0.56	0.46	10	9
12.5	8	0.32	0.52	0.45	7	1
13.0	3	0.39	0.56	0.50	2	1
13.5	1			0.40	1	
össz	81	0.18	0.67	0.44	50	29

68. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép H47 típusú denárainak adatai. Jelmagyarázat: *: S – S, **: fordított állású S – S betűjellel az előlapon; ld. még az 1. táblázatnál

¹¹⁷⁴ Már Rupp Jakabnál ellenőrizhető, hogy a „holdkák” némelyik vereten szerepelnek, másokon nem: Rupp (1841) 53–54: III. nem A.1–5. Réthy László a CNH 53 és 54 között a nagyságukban látta a fő különbséget, de ábráin az előbbi holdacska, az utóbbi a nélküli változatban mutatkozott: Réthy (1899) 15, 4. t. 53–54. Hóman Bálint csupán a holdacska H53-at említette és ábrázolta: Hóman (1916) 243, 237: 32. á., 246: III.1. típus, mert a H54-et bélyegváltozatnak tekintette: Hóman (1916) 248: 1. jegyzet. Nagy Lóránt szerint a „két pontozott hegyű félhold” meglete vagy hiánya ugyan megkülönböztette a CNH 53, ill. CNH 54 jelzetű denárokat, de a méretkülönbségeik vizsgálata kimutatta, hogy azok mégiscsak egyetlen típus változatai. Súlyarányukból következik, hogy nem állnak egymással denár-obulus viszonyban, hanem mind denárok, s szemben pl. Salamon H17 denárainak több méretben való kibocsátásával, amely azt bizonyítja, hogy „úgy is lehet nemesfémeket csalárdul megtakarítani, ha az érméket az eleve meghatározottnál kisebb átmérőjűre verik,” a H47 jelzetnél nem éltek e módszerrel, hanem megvastagították a lapkát: Nagy (1979) 15–18. Huszár Lajos is így módon szerepeltette őket: a H47a a H47 kisebb, mindössze 11.0 mm átmérőjű változata. Típusleírásában a H47 érmekepének részeként említette viszont a félholdacskaikat, vö. Huszár (1979) 38.

¹¹⁷⁵ A 10 példány közül csak hármon volt az S betűpár helyes állású, s az összes érme a nagyobb és nehezebb példányok közé tartozott: átmérőjük 11.5–13.5 (az összesé 9.5–13.5) mm közöttinek, átlagsúlyuk 0.495 (az összesé: 0.44) g-nak bizonyult. A 10 példányból kettőn a holdacska végén nem volt pont.

¹¹⁷⁶ +LADLAVSE, +LADLAVS, +LALANS változatokat közölt: Rupp (1841) 53–54: IV. nem 1–5; a hátlap köriratra ki

sem tért, de Rupptól átvett ábráján az a +LADLAVIE alak látható, amit Rupp Jakab +LADLAVSE-ként olvasott: Réthy (1899) 15, IV. t. 53. Huszár Lajos típusleírásában „statt Umschrift Stiche” olvasható, ábráján pedig egy inkább jelsoros érmekep látható: Huszár (1979) 38. Az MNM É gyűjteményének érméin apró, vékony betűkből, amelyek közül az egymásba csúszott ívú S rendszerint fekvő helyzetű, alakított a hátlap körirat, amelynek az alábbi változatai voltak többé-kevésbé olvashatók: +LADLAVSRE, +LADLAVSRE, +LADLAVSE, +LADLAVS, +LADLASE, +LADLAVE, +LADLAE, +LADLAVRE, rajtuk kívül pedig még sokféle romlott, értelmezhetetlen változat.

¹¹⁷⁷

H47–H47a	db	átls/g	kivs/g
Hóman (1916) 255, 607.	35	0.4242	0.45
H47a	db	átls/g	kivs/g
Barb – Dworschak (1936) 72.	201	0.35	0.37

Hóman Bálint a H47–H47a elkülöníthető anyagában 0.32–0.535 g szélső értékeket mért, és 3 példány ezüstfinomsági vizsgálatát elvégezve 80–87.5% közötti értéket, ill. 84.17% átlagot kapott: Hóman (1916) 255, 607, 643. A mosonytétényi (AU) kincs csupán a H47a (CNH 54) 11 mm átmérőjű 201 példányát érintő mérésének eredményei: átlagsúly 0.35, kiverési súlya 0.37 g, átlagos finomsága 48.4% ezüsttartalom: Barb – Dworschak (1936) 72. Az ezüstfinomsági értékek súlyozott átlaga: 0.49%.

¹¹⁷⁸ A 4 érme, valamint 1-1 elő- és hátlap fényképe jól mutatja a nagyságkülönbségeket és az előlapi érmekepnek a mérettől függő „zsúfoltságát”. Két példány látható a félholdacska sziglapárral (4, 6), s jól megkülönböztethető a 3 kereszt

H47a denárváltozat: (-): a korábbi szakirodalomban a H47 típusú érmék közül talán csupán véletlenül kiemelt 11 mm átmérőjű, a két kisebbik kereszt feletti pontozott végű holdacskák nélküli denárok a H47a típusjelzést (R73, R74, CNH 54) kapták,¹¹⁷⁹ de a fentiekből kitűnik, hogy e méret szerinti elkülönítésnek nem volt típusjelző szerepe. Magam az alábbiakban — kivételesen — a H47a jelzetet a Huszár Lajos által megadottól eltérően alkalmaztam és pedig a H47 egy általam az MNM É gyűjteményében megfigyelt változatára, amelyet nem elsősorban a kisebb méret, hanem az érmekép és a felirat különbözősége alapján lehetett elkülöníteni. Amíg a H47-be a TE - TE, a H47a-ba az általában valóban kisebb, s csak a T - T (vagy E - E) jelölésű¹¹⁸⁰ példányokat lehetett besorolni, amelyek mindegyikén még S - S jelzés van, pénzverőjegyük viszont nincs: alighanem már nem fért el! Középről elcsúszott hátlapi érmeképükön két vonalkör között talán +LADLAVS lehetett a szabványos körirat,¹¹⁸¹ egyébként többségükön csak értelmetlen jelsor látható. A veretek átmérője 10.0–11.0 mm között változik, hátlapi vonalköreié 8.0, ill. 5.0 mm körüli, átlagsúlyuk 0.33, kiverési súlyuk 0.35 g (69. táblázat, 18. tábla 10–12¹¹⁸²).

átm/mm	db	min/g	max/g	átls/g
10.0	3	0.29	0.38	0.34
10.5	2	0.20	0.36	0.28
11.0	1			0.40
össz	6	0.20	0.40	0.33

69. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép H47a típusú denárváltozatainak adatai. Jelmagyarázat az 1. táblázatnál

H48 denárcsegely (CNH 55): a H47 denárnak a kiverést követően körül nem vágott, hanem négyszegletes lemezűen megmaradt változata. Az MNM É gyűjteménye egyetlen, olvashatatlan hátlapi köriratú példányának adatai: 12.0x13.5 mm, súlya 0.75 g (18. tábla 13).¹¹⁸³

A H44–H48 denár együttes értékelése: II. István vereteinek áttekintéséből kiderült, hogy előlapjukon a király neve a szabályos Stephanus rex formán (H44, H44b, H46), ill. az arra utalónak elfogadott, s STE alakban összeállítható rövidítéspáron (H47, H47a) kívül a Cehanus rex formában (H45)¹¹⁸⁴ is szerepel. Hátlapai körirataik általános jellemzője az, hogy követve I. (Szent) László és Kálmán példáját, érméin állandósult László király neve és címe, de elődje vereteinek köriratához képest újabb változtatásokkal. A teljes +Ladislaus rex kiírás már nem jelentkezett, s eltűnt a korábbi idők Ladislaus írásformájának minden változata, bár egy kivétellel csupán azért, mert a rövidült névalakokból az „is, isc” szóközép kiesett. Miután az érmék nagysága is csökkent, tovább mérséklődött az amúgy is jelentéktelen és információhordozásra alkalmatlan hátlapi érmekép nagysága, s az egyre kisebb vonalkörök közötti sávban egyre rövidebb betűsor fért el. Mindez ugyanúgy történt, mint Kálmán uralkodásának idején, s az ő veretei hátlapi érmeképéről írottakat nem ismételve, csupán egyetlen ötlet említésére szorítkozom: ez a folyamat II. István korában is keltező értéket hordozhatott. Lehetséges, hogy a H44 nagysága, előlapi köriratának szabályos volta, az érmeképi hasonlóságon is túlmutatva erősítheti meg e veret sorozatnyitó helyét a király érméi között (70. táblázat).

közötti 2 ívpár S alakú (4–6), ill. fordított S alakú (8–9) állása. A hátlapi változó méretű vonalkörök között +LADLAVIE (8), +LADLAVSE (5, 9), romlott (4) és visszafelé futó betűsorrú utánpótló (6) körirat. Az érmék adatai: 4: B.20./1899.5 (37:9:6), 5: B.20./1899.5 (37:8:7), 6: B.20./1899.5 (37:9:8), 7: B.20./1899.5 (37:8:9), 8: B.8./1907.38 (37:12:9), 9: N.II.255 (37:12:10).

¹¹⁷⁹ A csak a H47a-ra vonatkozó ezüstfinomsági átlagérték 48.4% volt: Barb – Dworschak (1936) 72, azaz lényegesen különbözött a Hóman Bálint-féle, H47–H47a-ra vonatkozó együttes, 84.17% átlagtól, ami a hitelességet is megkérdőjelezi!

¹¹⁸⁰ A leírás így nem teljesen pontos, valójában a „háromlábú” T vagy E helyett gyakran — az MNM É 7 példányából

3 esetben — csak „kétlábú”, a pi-hez hasonló alakzat szerepel a vereteken.

¹¹⁸¹ Az MNM É gyűjteményének 6 példánya közül egyetlen H47a-denár hátlapján értelmezhető így a jelsor.

¹¹⁸² A 3 érme fényképe mutatja a nagyságkülönbségeket, valamint az előlapi érmeképek „zsúfoltságbeli” eltéréseit. A hátlapokon jelsor (10–11) vagy felismerhetetlen „körirat” (12). Az érmék adatai: 10: B.23./1913.1 (38:2:9), 11: B.20./1899.5 (37:14:7), 12: B.23./1913.1 (38:2:8).

¹¹⁸³ MNM É lt. sz.: 69./1891.3 (38:4:2).

¹¹⁸⁴ Vö. IV/1. Függelék.

	körirat	H44	H44b	H45	H46	H47	H47a
Av	+STEPHANVSREX	+++	+++		+++		
	CEHANVSRE+			+++			
	STE - STE					+++	
	TE - TE						+++
Rv	+LADISLAVSE			+++			
	+LADLAVSRE			+++		+++	
	+LADLAASRE			+++			
	+LADLAASE			+++	+++		
	+LADLAVSE	+++				+++	
	+LADLVVSE			+++	+++		
	+LADLASE					+++	
	+LADLAVE					+++	
	+LADLAVRE					+++	
	+LADLAVS					+++	+++
	+LADLAE					+++	
	egyéb (féle)	3		4			
	jelsor				+++	+++	+++
	brakteáta/szerű	+++	+++				

70. táblázat: II. István denárainak elő- és hátlapi köriratai. Nincs felvéve a H48 típus, s nincs jelölve a köriratok tagolása és betűik rendellenes állása sem

II/13.3. Időrendi értékelés

Amint arról már Kálmán érméinél szó volt, a 12. századi veretek sorrendjének megállapításakor Hóman Bálint lényegében véve Nuber Károly Ferenc tapasztalati eredményeire támaszkodott, aki a II. István király kibocsátásainak tartott veretek alábbi sorrendjét javasolta: H44, H45, H47, H80, H94, H84, H91, H92, H76.¹¹⁸⁵ E sorrenden azonban Hóman Bálint a metrológiai és ezüstfinomsági adatok, valamint a leletbizonyítékok alapján változtatásokat eszközölt: szerinte a nehéz H45-nek meg kellett a könnyebb H44-et előznie, a H80-at pedig kiemelve a sorból, II. Géza veretének mondta ki.¹¹⁸⁶ Bár maga is azt hangsúlyozta, hogy a H45, H44, H47, H94, H84, H91, H92, H76 sorrendet nem tekinti véglegesnek,¹¹⁸⁷ csaknem félévszázad múlva Unger Emil mégis ezt a rendszert vette át.¹¹⁸⁸ Utoljára Huszár Lajos foglalt állást a kérdésben, elutasítva a 12. századi anonim denárok királyhoz, ebben az esetben II. Istvánhoz való kötését, s megmaradt a köriratos, ill. a betűjelzéses példányok besorolásánál. Sorrendje (H44–H48) időrendi vonatkozásaira azonban nem utalt.¹¹⁸⁹

Mivel a Kárpát-medencei régészeti leletanyagban egyetlen olyan vegyes többérmés temetkezés sincsen, amelyben II. István valamelyik denára egy másik saját denártípusával, vagy bármelyik verete Kálmán vagy II. (Vak) Béla bármelyik veretével együtt fordult volna elő, ill. olyan teljesen feltárt köznépi temető sincsen, amelyben II. István valamelyik pénze lenne a legfiatalabb veret,^{1189a} a király érméi sorrendjének megállapításához a régészeti forrás nem jöhet számításba. A kincsleletekkel sincsen több szerencsénk, mivel kettejük közül jelenleg csupán a mosonytétényi (AU) tanulmányozható (83b. táblázat): ebben II. István 3 denártípusa — H44 (75), H45 (106), H47a (201) — is szerepelt. Nem

¹¹⁸⁵ Hóman (1916) 249.

¹¹⁸⁶ Itt Hóman Bálint a mezőzáhi (ROM) leletbeni szereplése alapján kötötte a H80 anonim denárt II. Gézához: Hóman (1916) 250, 252; amit az etyek (Fe)-richárdpusztai leletben való előfordulása miatt Jeszenszky Géza kétségbevit, s magát a veretet nem is denárnak, hanem II. Géza elődei valamelyike obulusának tekintette: Jeszenszky (1929–30) 46. Érvéle nem fogadható el, mert azon alapszik, hogy az etyeki kincs legutolsó érméjének a legnagyobb számú H50-nek kell lennie, vagyis a H80 csupán ezért korábbi kibocsátású! II. Géza H56 típusú denárán kívül kizárólag csak 12. századi H80, H82, H89, H106 jelzetű anonim denárokat tartalmazott a mezőzáhi (ROM) kincs: vö. MNM É lt. sz.: 1701 = 265./1873; Ortvay (1875); Réthy (1894) 60: Nr. 7; Éber (1904) 8; Sabáu (1958) 299: Nr. 62; FÉK (1962) 12: 17. jegyzet. Megjegyzendő, hogy a beletárolzott 203 db helyett 222 példányt említett: Jeszenszky (1929–30) 46.

¹¹⁸⁷ Hóman (1916) 252, 255.

¹¹⁸⁸ Vö. U35–37 és U38?–U42?: Unger (1960) 7.

¹¹⁸⁹ A sorrend a CNH sorrendjét követte: CNH 39, 51, 52, CP 3, CNH 53, 54, 55, amely valójában Rupp Jakab rendszerére ment vissza: Huszár (1979) 36; vö. 1142. jegyzet.

^{1189a} A rendkívül gazdag érmesorozatot nyújtó magyarhormorog (HB)-kőnyadombi temetőben I. (Szent) László sok érmetípusát (H21, H22, H24, H24a?, H25, H27, H28 és H29) követően mindössze egyetlen sírban volt H38 jelzetű Kálmán-érme, valamint zárópénzként ugyancsak egyetlen temetkezésben talán II. István darabokra törött, manapság egyetlen töredékében megmaradt, pontosabban besorolhatatlan érméje (vö. 9. kép). Megjegyzendő, hogy korábban egy további Kálmán-érmehamisítványt szerepeltettem — ld. Kovács (1989–90) 70: 5. á. —, amely azonban valószínűbben I. (Szent) László H24a jelzetű denárváltozata. Vö. továbbá 1269a. jegyzet!

lehetetlen, hogy a mindmáig feldolgozatlan garamszentbenedeki (SZLK) kincs meghozná az előrelépés lehetőségét, jelenleg azonban a király veretei kronológiájának felvázolása nem áll módunkban.¹¹⁹⁰ Azt hiszem, hogy a mosonytétényi (AU) kincs típusösszetétele még annak feltételezésére is elégtelen, hogy a H46 denárt a kincsen szereplőket követően bocsáthatták ki, ugyanis éppen a H46 a király veretei közül az egyik legritkább.

II/14. II. (VAK) BÉLA (*1108; 1131. ÁPRILIS 28–†1141. FEBRUÁR 13.) H49–H54 TÍPUSÚ DENÁRA

II/14.1. Bevezetés

II. István halála után mintegy 2 hónappal lépett a trónra¹¹⁹¹ II. (Vak) Béla, akinek felesége a leendő I. Uroš szerb nagyzsupán (1143–1176)¹¹⁹² leánya, Ilona volt. Az új király azonnal leszámolt elődje támogatóival, s mivel több híve Kálmán trónkövetelő fattyú fia, Borisz irányában is ingadozott, azokat is elpusztította. 1132-ben döntő csatában megverte Borisz seregét, ezután helyzete megjavult és dalmáciai, sőt boszniai sikereket is elért. Dinasztikus kapcsolatait megerősítve¹¹⁹³ oroszországi hadjáratra is vállalkozott. Ebben a helyzetben halt meg 1141. február 13-án és Székesfehérvárott temették el.¹¹⁹⁴

II. (Vak) Béla érméinek meghatározása a több ilyen nevű király létéből, ill. a Kálmán uralkodásával kezdődő korszak anoním vereteiből következő nehézségek miatt csak lassan haladt. Johann Friedrich Joachim 1750-ben még csupán egyetlen H320 jelzetű IV. Béla (1235–1270) denárt közölt II./III. Béla vagylagossággal,¹¹⁹⁵ 1761-ben viszont ezt továbbra is II./III. Béla vereteként újraközölve,¹¹⁹⁶ mellé sorolta I. Béla H12,¹¹⁹⁷ IV. Béla H310¹¹⁹⁸ és III. Béla H69¹¹⁹⁹ jelzetű denárát is. 1764-ben tovább bonyolította a helyzetet, ugyanis ekkor IV. Béla H313 denárát kapcsolta Felmer Márton lelkész 1762. június 29-én hozzá írott levelében tett megállapításait¹²⁰⁰ megismételve immár kizárólagosan II. Béla-hoz.¹²⁰¹ Ezért nem lehet véletlen, hogy 1787-ben Wessprémi István is egy H313 jelzetű denárt adott közre II. (Vak) Béla vereteként.¹²⁰² Schönvisner István 1801-ben a király 4 veretét (sajnos csak 3 ábrával) vélte közreadni, közülük azonban csupán egyetlen H50 volt valóban az ő kibocsátása,¹²⁰³

¹¹⁹⁰ A mosonytétényi (AU) kincset közreadók is csak annyit állapítottak meg, hogy „der Fund umfaßt rund das halbe Jahrhundert, von der mittleren Zeit Ladislaus' I. (1077–1095) bis zum Ausgang Stefans II. (1114–1131), und dürfte nicht wesentlich später vergraben worden sein.”: *Barb – Dworschak* (1936) 70.

¹¹⁹¹ A II. István halálával bekövetkezett trónviszályban le kellett győznie a király unokaöccsét, az 1127-ben trónörökössé tett Sault, aki 1131-ben halt meg: *Kristó* (1984) 1188–1189; *Makk* (1994b); *Kristó – Makk* (1995) 160, 164.

¹¹⁹² *Makk* (1994d) 281; *Rokay – Takács* (1994a) 639.

¹¹⁹³ 1134-ben I. Soběslav cseh herceg (1125–1140) egyik rokona feleségül vette Ilona királyné nővérét, 1139-ben pedig III. Konrád német király (1138–1152) eljegyezte kisleányát, Henrik (király: 1147–1150) számára II. (Vak) Béla kisleányát: *Kristó – Makk* (1995) 173.

¹¹⁹⁴ *Kristó* (1984) 1188–1193; *Makk* (1994b); *Kristó – Makk* (1995) 161–174.

¹¹⁹⁵ *Joachim* (1750) 646–647: Nr. 3.

¹¹⁹⁶ Az érme leírását követően utalt a *Joachim* (1750) 646–647: Nr. 3-mal való, csupán a hátlapi köriratban vélt különbség miatt nem teljes azonosságára, majd az idézett közlésre hivatkozva úgy folytatta, hogy ott: „wird die Münze entweder dem Könige Bela dem zweiten, oder dem dritten beigelegt, denn für König Bela den ersten möchte sie wohl zu jung und schöne sein. Da nun die gegenwärtige eben dieses Gepräge hat: so muß sie ebenfalls einem von diesen beiden Königen beigelegt werden.”: *Joachim* (1761.3) 342–343, XXXIVb. t. (= 1. kép A): 14 (H320).

¹¹⁹⁷ *Joachim* (1761.3) 342, XXXIVb. t. (= 1. kép A): 13 (H12); ld. I. Béla érméjének kutatástörténeténél!

¹¹⁹⁸ Az érme leírását követően utalt hátlapi érmeképének a *Joachim* (1750) 644–646: Nr. 2-n látható sárkányölő Szent

Mihály-ábrázolással való hasonlóságára, s mivel azt végül is I. (Szent) László denárának határozta meg (bár valójában IV. László H362 denára volt, vö. 840. jegyzet) megállapította, hogy „übrigens weiß man nicht, welcher König Bela diese Münze hat schlagen lassen. Ich werde indessen nicht irren, wenn ich dieselbe entweder dem Könige Bela dem zweiten, oder dem dritten urtheile.”: *Joachim* (1761.3) 343, XXXIVb. t. (= 1. kép A): 15 (H310).

¹¹⁹⁹ Az érme leírása után megjegyezte: „Allem Vermuthen nach kommt diese Münze gleichfalls entweder von dem Könige Bela dem zweiten oder dem dritten her.”: *Joachim* (1761.3) 343–344, XXXIVb. t. (= 1. kép A): 16 (H69). Az előlapi érmekép pajzsba foglalt kettőskeresztjéhez vö. 156. jegyzet.

¹²⁰⁰ Felmer Márton leveléről vö. 80. jegyzet.

¹²⁰¹ „Von dieser Münze giebt Herr Felmer folgende Erklärung: „Die Münze Num. 3. bezeichnet den König Bela den Zweiten. Ausserdem, daß man unter dem Zeichen N schwerlich etwas anders als die römische Zahl II. verstehen kan, besonders wenn man Num. 6. [= IV. Béla H324] und 7. [= V. István H343] damit vergleiche und erwäget, daß auf keiner ungarischen Münze das Wort *Hungariae* durch ein einfaches *H* angezeigt worden ist: so bestätiget diese Meinung auch das Bildnis des blinden und jungen Königes.“: *Joachim* (1764.3) 23.

¹²⁰² A kibocsátó téves megnevezésével a debreceni Kazay Sámuel-féle érmegyűjteményből: *Wessprémi* (1787) 1014–1015, 1018–1019: (= 2. kép B): F. á.

¹²⁰³ A királynak tulajdonított típusok: *Schönvisner* (1801) 124–125, II. t. (= 3. kép): 40 (H50), 41–42 (H191 III. és/vagy IV. Béla brakteáta). Felsorolásának 2. sz. példányát nem rajzolta le, de ha a leírást — „*BELA REX. Caput nudum barbatum, circulo inclusum.*” — egy kopott érmére vonatkoztatjuk, akkor az inkább H200, mint a H194 III. és/vagy IV. Béla-brakteáta lehetett: *Schönvisner* (1801) 124: Nr. 2.

ugyanakkor ő számolt le a H313 II. (Vak) Béla veretének lehetőségével, s foglalt helyesen állást annak IV. Bélához való tartozása mellett.¹²⁰⁴ Ugyanerre az eredményre jutott tőle függetlenül 1803-ban Joseph Mader is.¹²⁰⁵ Később, 1807-ben Schönvisner István 5 denár leírását és képét ismertette, de most sem volt több szerencséje, mert a H50 mellett egy III. Béla-denár és 3 III./IV. Béla-brakteáta kapott rossz besorolást;¹²⁰⁶ mindezt Joseph Appel változtatás nélkül adta újra közre.¹²⁰⁷ Joseph Mader a H50 értelmezését elfogadta, 2 brakteáta korhatározását pedig helyesbítette.¹²⁰⁸ Érmefajtákban ugyan nagy gazdagodást hozott Weszerle József 1838-ban félbeszakadt gyűjtése, de a 13 típusból mindössze 3 (H49, H50, H53) bizonyult II. (Vak) Béla valószínű veretének. Az előrelépés mégsem vitatható, hiszen a helyesen besorolt típusok száma ezzel „megháromszorozódott”.¹²⁰⁹ Rupp Jakab teljességgel az ő anyagát vette át, csupán tévesen kiegészítette még a sort II. Géza H56 denárával.¹²¹⁰ Érdy János is és Végh Ödön is megpróbálkozott 1-1 eddig figyelmen kívül hagyott anonim denár (H93, ill. H101) hitelessé alakításával,¹²¹¹ de eredménytelenül, hiszen már Rupp Jakab 14 típusának sokasága is gyanakvást támasztott a meghatározás helyességében, s ez fejeződhetett ki abban, hogy Réthy László csupán 4 köriratos típust (H49/H49a, H50, H52, H53) ismert el II. (Vak) Béla kibocsátásának. Köztük újdonságként a H52 lépett fel,¹²¹² míg a H51 Zimmermann Lajos figyelmességéből 1907-ben került be a sorozatba,¹²¹³ amelynek bizonytalanságát jelzi a Hóman Bálint munkájában történt újabb átalakítás. Hóman Bálint ugyanis vita nélkül fogadta el a saját tapasztalataira hivatkozó Nuber Károly Ferenc javaslatát,¹²¹⁴ s ennek következtében II. (Vak) Béla érmesorozatából egyetlen uralkodóhoz való kötés nélkül kiesett a korábban már helyesen meghatározott H49, H49a és H52, bekerült viszont a korábban még II. István veretének tartott H54, továbbá ismét kibővült a névvel jelzett veretek készlete a 12. századi anonim denárok köréből kiemelt típusokkal.

Ezt a II. (Vak) Béla mindössze 3 típusát (H50, H53, H54) tartalmazó — H50, H53, H96, H95, H89, H97, H54, H82, H100, H102 — formájú sorrendet,¹²¹⁵ a H49-nek a H50 és H53 közé való betoldásával Unger Emil ugyan elfogadta, de a besorolás feletti kétségeit a veretek kétharmadánál,

¹²⁰⁴ Ő utalt arra először, hogy a pénz előlapján +BELA•K. — +REX köriratban nem a II. számlelőnek tekintett fordított állású N, hanem K szerepel, amely a IV. jelzéssel azonos: *Schönvisner* (1801) 136, II. t. (= 3. kép): 54.

¹²⁰⁵ Josephus Mader a „vak és ifjú” király konkrét ábrázolásának lehetőségét is kizárta és a számlelőre is kitért: „Aber auf vielen Münzen aus dem Mittelalter z. B. auf Böhmischen, sind nicht Mund und Augen blos durch drei Vertiefungen angedeutet! Es sind Beweise von der Ungeschichtlichkeit der Stempelschneider, nicht von der Blindheit der vorgestellten Personen... Ist aber die Abbildung bei Joachim getreu [*Joachim* (1764) IV t. (= 1. kép B): 3], so sieht die zweideutige Figur einem verkehrten N gleich [ebben tévedett, ld. az előző jegyzet – K. L.], was dann vielmehr IV. als II. bedeuten wird. Mann vergleiche nur diesen Pfennig mit anderen Münzen Bela des IVten, Carls I (1308–42) ja noch Ludwigs I. (1342–82) und man wird es überwiegend wahrscheinlich finden, daß er nicht vom Iiten, sondern vom IVten sei.”: *Mader* (1803) 94–95.

¹²⁰⁶ *Schönvisner* (1807) I: 40–41, IV: 2. t: XI.1 (H50), 2 (III. Béla H66), 3 (H200 III. és/vagy IV. Béla-brakteáta), 4 (H191 III. és/vagy IV. Béla-brakteáta), 5 (H199 III. és/vagy IV. Béla-brakteáta).

¹²⁰⁷ *Appel* (1822) 851–852.

¹²⁰⁸ „Der Obol N. 40. [= H50] BELA.REX. ist nach der vollkommenen Gleichheit mit dem Colomans [N. 32 = H32] sicher von Bela II. — Eben demselben eignet der V[erfasser], einen kleinen Brakteat zu, den er leider in Kupfer nicht mittheilt: BELA.REX. In einem Zirkel ein unbedeckter bärtiger Kopf. Blos nach dieser Beschreibung sein Alter zu bestimmen, wäre zu mißlich [Vö. 199. jegyzet!]. — Einen anderen Brakteat, worauf ein sitzender König mit Lilienzepter, und Reichsapfel: B. R. und einen dergl. mit ganz glattem R. [41, 42 = H191, vö. 199. jegyzet] hatte Cornides dem Isten Bela zugeeignet; dann aber einem späteren, weil die europäischen Fürsten auf den Münzen des 11ten Jahr. noch nicht in sitzender Stellung erscheinen; weil ferner nicht glaublich sei, daß Ungarn schon um 1140 Brakteaten geschlagen habe, die in Dänemark, Deutschland u. s. w. erst im 12ten Jahr. aufgekomen sind; endlich weil von Bela I. ausdrücklich gemeldet wird, daß er große

(schwere) Münze geprägt habe. Gewiß, vom Isten Bela sind diese Pfennige nicht! Aber auch nicht vom Iiten. Die ganze Fabrik steht gar nicht zu dem angeführten Obol (N. 40) oder zu denen seines Nachfolgers, Geisa's II.; desto besser aber denen N. 44. [= IV. Béla H301], 52. [= IV. Béla H294]; welche der Hr. Abt selbst dem III. und IV. Bela zuschreibt.”: *Mader* (1810) 62–63. Joseph Mader véleménye tévedésen alapult, hiszen Cornides Dániel egyező érveléssel nem I. vagy II., hanem III. vagy IV. Bélától származtatta a szóban forgó érmét: „denique, ut hunc Bracteatum non primo, sed secundo, vel, si mauis, tertio aut quarto Belae adscribam.”: *Cornides* (1784) 128–129.

¹²⁰⁹ *Weszerle* (1873) XI. t: 17–19 (H53), 20–29 (H50), 30–40 (H49), továbbá a következő anonim denárok: XI. t: 41–42 (H82), 43–46 (H89), 47–48 és XII. t: 1 (H96), 2–3 (H95), 4–6 (H94), 7–11 (H84), 12–16 (H91), 17–19 (H97), 20 (H92), 21–28 (H99–H100).

¹²¹⁰ *Rupp* (1841) 54–64, IV. t: 77 (I. nem = H50), 78 (II. nem = H49), 79 (III. nem = II. Géza H56 denára), 80 (IV. nem = H53), továbbá anonim denárok: IV. t: 81–82 (V. nem = H82–H82a), III. t: 63–64 (VI. nem = H84), IV. t: 83–84 (VII. nem = H89), 85 (VIII. nem = H92), 86–87 (IX. nem = H95), 88 (X. nem = H94), III. t: 67–68 (XI. nem = H100, H99), IV. t: 89 és XI. t: 302 (XII. nem = H91), IV. t: 90 (XIII. nem = H97), 91 (XIV. nem = H96).

¹²¹¹ Érdekes, hogy ez a tévesen II. Bélához kötött 2 anonim denárcelegy volt az első — (H93): *Érdy* (1865a) 142; ill. a második (H101): *Végh* (1868) 61, 61: 2. á. — ilyen jellegű Árpád-kori érme.

¹²¹² Az említettekén kívül, II. (Vak) Béla ma hitelesnek elfogadott érméi közül a H54-et (= CNH 56) még II. István, a H50a-t (= CNH 62) pedig II. Géza veretének tekintette, vö. *Réthy* (1899) 15: Nr. 56–62, IV. t: 56–62.

¹²¹³ CP4: *Zimmermann* (1907) IV: Nr. 4.

¹²¹⁴ Hóman Bálint adatgyűjtésében mindössze 5 olyan kincslelet szerepelt, amelyben általa II. (Vak) Bélához kötött érme előfordult, ezek egyike sem tekinthető hitelesnek, ezért kronológiai kérdésben nem értékelhetők, vö. főként 1115., 1265. jegyzet.

¹²¹⁵ *Hóman* (1916) 249–250, 255–256.

köztük a H54-nél is, megjelölte.¹²¹⁶ Huszár Lajos visszaemelte a H51 denárt és a H52 denárcsegelyt a hivatalos veretek közé, megtartotta közöttük a H49-et és H54-et, de az anonim denárokat újra kihagyta közülük, így alakult ki minden időrendi megalapozás nélkül a jelenleg elfogadott H49–H54 sorozat.¹²¹⁷ A legújabbán Gedai István azt a véleményét fejtette ki, hogy a H76, H84, H91, H92 és H94 nem lehet II. Géza verete, s amennyiben nem II. István, úgy talán II. (Vak) Béla kibocsátása.¹²¹⁸ Egy ismeretlen lelőhelyű, csupán H50 (106) és H76 (9) típusú denárt tartalmazó, zártnak nem nevezhető kincs(töredék?) alapján módszertanilag elhibázottan, legalábbis valószínűnek ítélte, hogy a H76 anonim denár is II. (Vak) Béla hiteles verete.¹²¹⁹

II/14.2. II. (Vak) Béla denárai Huszár Lajos érmekatalógusának sorrendjében

H49 denár (R78, CNH 57, U44): gyöngykörös peremű előlapján szembenéző koronás királyfej. Az abroncskorona kettős vonala a homlok közepe felett tompaszögben megtörik, s a csúcán háromágú oromdísze van. Két ugyanilyen szélső, és gömbös végű halántékc süngőben folytatódó oromdísze annyira elkülönítetten jelzett a fej két oldalán, hogy többen önálló liliomnak tekintették őket.¹²²⁰ A királyfej alatt változó felirat. A rendszerint a középről elcsúszott hátlapi érmeképen két vonalkör között ugyancsak változó körirat, a belső vonalkörben egyenlő szárú kereszt, karjai között 1-1 ékkel. A veret vastagsága miatt az előlap érmekép reflexe a hátapon nem mutatkozik. A pénz adatait 28 példányt vizsgálva Hóman Bálint a következőképpen határozta meg: átlagsúlya 0.37, kiverési súlya 0.39 g.¹²²¹

Ez az érme az első olyan típus, amelynek az előlap körirata is — szemben a korábbi érmefajtákon tapasztalt betűkihagyásokkal, rontásokkal — több változatban készült, s mivel e változatokat hordozó érmék mérete ugyancsak különböző, önálló típusba sorolást érdemelnének. Mivel Huszár Lajos befejezett rendszerében erre nincsen mód, ezért e változatokra a H49, H49a, H49b, H49c, a korábban H49a jelzetűre pedig a H49c-vel való kapcsolata miatt a H49d jelzést javaslom.

H49 denár (R78, CNH 57, U44): a fenti eredeti leírásnak megfelelő előlapján, a két halántékc süngő gömbös vége közötti ívelt sávban vékony ívű és átkötőjű, egyébként széles törzsű betűkkel eredetileg MBRE; felirat lehetett, amelynek elfogadott feloldása: *Moneta Belae Regis*.¹²²² Ilyen érmét az MNM É gyűjteményében nem találtam,¹²²³ a megfelelő vereteken ugyanis az átkötés irányától függően az első betű H vagy N, a második pedig az ívek számából következően B vagy D, tehát az érméken HBRE, NBRE vagy HDRE, NDRE felirat olvasható.¹²²⁴ Pénzverőjegyek a jobb halántékc süngő mellett: 1–2 pont, pont és ék, 1–2 ék, kereszt, félhold, vonalka, ill. a körirat H betűje körül vagy az R és B után: pont, vonalka, ék, félhold alakban. Hátlapján két vonalkör között apró betűkből álló, közöttük fekvő T alakú L és egymásba csúszott ívű, fekvő, fordított állású S betűt is tartalmazó +LADLAVSRE,

¹²¹⁶ Vö. U43–U45, U46?–U53?: Unger (1960) 7–8. Az U43 (= H50), U44 (= H49) és U45 (= H53) helyesen meghatározott veretek mellett, még az ugyancsak II. (Vak) Béla veretének tekintett U50 (= H54) is kérdőjelet kapott!

¹²¹⁷ Huszár (1979) 38: H49–H54.

¹²¹⁸ Az említettek mindegyikét II. István korinak tartotta: Hóman (1916) 249, 250, 255. A leletbizonyítékoknak számított kincstöredékek összetétele azonban nem alkalmas egyikük véleményének alátámasztására sem.

¹²¹⁹ Gedai (1989–90) 379.

¹²²⁰ Réthy (1899) 15: Nr. 57; Huszár (1979) 38: H49. He-lyesen csak a király koronás fejének ábrázolását említette: Rupp (1841) 56.

¹²²¹

H49 db átls/g kivs/g
Hóman (1916) 607. 28 0.372 0.39
Hóman Bálint 0.24–0.52 g szélső értékeket mért, ezüstfi-nomsági vizsgálatot nem végzett: Hóman (1916) 607.

¹²²² Rupp (1841) 56: II. nem 1; Réthy (1899) 15, IV. t. Nr. 57. Típusleírásában MBRE köriratot nevezett meg, de ábráján a HBOCRE-t (lásd H49b) szerepeltette: Huszár (1979) 38: Nr. 49. A kortárs német pénzverésben az érmére magára egyaránt nagy ritkán vagy nem teljes megnevezéssel, vagy rövidítéssel történt utalás. Teljes megnevezéssel pl. I. Ottó király, majd császár (936–962–973) Dbg. 222 huyi denárán Rv: +HOIOMONE-TA+; II. Henrik király majd császár (1002–1014–1024) Dbg.

1178 Maas-vidéki denárán Av: HEINRICVSREX, Rv: HEIN-RICVSMONETA vagy +MONETAREINRICVS; II. (Hennega-ui) Balduin flandriai herceg (1070–1099) Dbg. 160 denárán Rv: +MONETAS; I. (Fríz) Róbert flandriai gróf (1072–1093) dená-rain, Dbg. 154 Rv: +MONETAE, Dbg. 155 Av: EGO SVN DE(NARIVS), Rv: ROBERTI; II. (Jeruzsálemi) Róbert flandriai gróf (1093–1111) denárain, Dbg. 1988 Av: MONETA ROBERTI COMITIS; Dbg. 1989 Av: +MONETAS; Lambert tournay-i püs-pök (1113–1121) Dbg. 1459 denárán Rv: +MONETA; Jó Károly flandriai gróf (1119–1127) Dbg. 1990 denárán Av: +MONETA, Rv: +COMITIS; egy ismeretlen kibocsátójú ciney-i denáron, Dbg. 1219 Rv: MONETACEVN, vö. Dannenberg (1876) 120, 457; Dannenberg (1894) 562, 567, 575; Dannenberg (1905) 891.

Rövidítéssel pl. III. Ottó német király, majd császár (983–996–1002) Dbg. 267 viset-i denárán Rv: +VIOSAS(MONE)TA; III. Henrik király, majd császár (1039–1046–1056) Dbg. 186 cellesi denárán Rv: (MONE)TACELA; II. (Hennegaui) Balduin flandriai herceg (1070–1099) Dbg. 145, 147, 149, 151–153 de-nárain Av: BALDVINIM(ONET)A, Rv: +BONVSDENARI: Dannenberg (1876) 103–104, 112 133.

¹²²³ Vitathatatlanul MBRE feliratú darabot ábrázolt: Unger (1960) IV. t. 44.

¹²²⁴ A felirat gondatlanul készült, ezért az MNM É gyűj-teményében IIBRE, HBICE (az R ívét fordítva poncolták a verőtöbe), HPDE és HIDE is előfordult.

+LADLAVSE vagy LALDLAVSRE körirat.¹²²⁵ A belső vonalkörben egyenlő szárú kereszt, szárai között 1-1 ékkel. A szép veretű, nyolcszegletesre vágott érmék előlapi érmeképének reflexe a hátlapon nem jelentkezik, a köriratok jól láthatók. Az MNM É gyűjteményének néhány példánya enyhén körülvágott volt; az általam mért 22 ép veret átmérője 10.0–11.5 mm, hátlapi vonalköréi 9.0–9.5, ill. 5.0 mm közötti volt, átlagsúlya pedig 0.39 g (71. táblázat, 18. tábla 14–16¹²²⁶).

Valószínűleg ide sorolható 3 példány neutronaktivációs vizsgálatával kapott átlagos ezüstfinomság 88.63%-nak bizonyult.¹²²⁷

átm/mm	ép				A				*		**	+
	db	min/g	max/g	átls/g	db	min/g	max/g	átls/g	ép	A		
10.0	1			0.36					1			
10.5	1			0.28	3	0.32	0.39	0.37		2	1	
11.0	13	0.33	0.52	0.43					11		2	
11.5	7	0.31	0.46	0.35					6			1
össz	22	0.28	0.52	0.39	3	0.32	0.39	0.37	20		3	1

71. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép és körülvágott H49 típusú denárainak adatai. *Jelmagyarázat:* *: +LADLAVSRE, ** LADLAVSE, +: +LALDLAVSRE hátlapi körirattal, A: lásd az 1. táblázatnál

H49a denárváltozat (-): teljesen a H49-nek megfelelő példány mindössze annyi különbséggel, hogy az előlapját szemmel láthatólag nem gyöngykör, hanem sima vonalkör szegélyezi.¹²²⁸ Körirata HBRE, a H és B között pont alakú pénzverőjeggyel, hátlapján apró betűkből formált +LADLAVSRE körirat, fekvő fordított S betűvel. Az MNM É gyűjteményében egyetlen példánya létezik, átmérője 10.5 mm, súlya 0.31 g (18. tábla 17).¹²²⁹

H49b denárváltozat (-): a fenti eredeti leírásnak megfelelő előlapján, a két halántékcsőgömb vége közötti ívelt sávban vékony ív és átkötőjű, egyébként széles törzszű betűkkel HBOCRE vagy NBOCRE felirat.¹²³⁰ Pénzverőjegyek a bal halántékcsőgömb külső oldalánál: 2 pont, s a körirat O és H betűje után ék, félhold alakban. A félhold alakú jegy alapján bizonyos, hogy sem az O, sem a C nem tekinthető pénzverőjeggynek, hanem a felirat alkotórésze. Hátlapján 2 vonalkör között apró, vékony betűkkel formált +LADLAVSRE körirat, amelyben a fordított állású, fekvő S két íve összecúszott, az R pedig D alakú. A belső vonalkörben egyenlő szárú kereszt, szárai között 1-1 ékkel. A szép veretű, nyolcszegletesre vágott lapkájú érmék előlapi érmeképének reflexe a hátlapon nem jelentkezik, a köriratok jól láthatók. Az általam mért 5 példány átmérője 11.0–12.0 mm, hátlapi vonalköréi 9.0–9.5, ill. 5.0 mm közötti volt, átlagsúlya pedig 0.42 g (72. táblázat, 18. tábla 18¹²³¹).

átm/mm	db	min/g	max/g	átls/g
11.0	2	0.38	0.46	0.42
11.5	2	0.32	0.44	0.38
12.0	1			0.49
össz	5	0.32	0.49	0.42

72. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép H49b típusú denárváltozatainak adatai. *Jelmagyarázat* az 1. táblázatnál

¹²²⁵ Rupp Jakab a felsoroltakon kívül +LADSLAVSRE, +LADLAVSDE, +LADLAVSRX, +LADLAVS változatokat is ismert: Rupp (1841) 56–57: II. nem 1–14. Huszár Lajos típusleírásában csak a +LADLAVSRE szerepelt: Huszár (1979) 38: Nr. 49.

¹²²⁶ A 3 érme fényképe jól érzékelteti az előlapok egyedi kivitelét. A hátlapok kissé eltérő vonalköréi között változó betűformájú +LADLAVSRE körirat. Az érmék adatai: 14: 5/1889.13 (38:11:6), 15: B.8./1907.40 (38:12:10), 16: Weszlerle 11/c (38:11:7).

¹²²⁷ A 3 érme ezüsttartalma 87.9–89.5% között változott: Boroş – Dărăban – Fiat (1995) 233: 2. táblázat. Ugyanezt a 3

példányt egyformán 80.0% ezüsttartalmuként közölte: Boroş (1995) 240: 1. táblázat.

¹²²⁸ Megfelelő nagytírásnál kiderül, hogy eredetileg talán gyöngykört poncoltak a verőtőbe.

¹²²⁹ MNM É lt. sz.: B. 8./1907.40 (38:11:4).

¹²³⁰ A H49 típusleírásában MB.RE köriratot nevezett meg, de ábráján HBOCRE köriratos példányt szerepeltetett: Huszár (1979) 38: Nr. 49.

¹²³¹ A közölt fényképen jól látható az előlapi HBOCRE felirat, a hátlapon pedig szép +LADLAVSRE körirat; MNM É lt. sz.: 39./1967.12 (38:11:5).

H49c denárváltozat (-): a fenti eredeti leírásnak megfelelő előlapján, a két halántékcsőgömbös vége közötti ívelt sávban helyes vagy fordított állású N betűvel kezdődő NRE felirat. Pénzverőjegyek a bal halántékcsőgömb mellett: vonalka, ill. 2 pont alakjában, továbbá a felirat N és R betűje után pont és vonalka alakban. Hátlapján két vonalkör között apró betűkből kialakított +LADLAVSE körirat, amelyben az S fordított alakban összecúsztatott két fekvő ív alakú. A belső vonalkörben egyenlő szárú kereszt, szárai között 1-1 ékkel. A szép veretű, nyolcszegletesre vágott érmék előlapi érmeképének reflexe a hátlapon nem jelentkezik, a köriratok jól láthatók. Az MNM É gyűjteményében 1 ép és 1 enyhén körülnyírt példány van,¹²³² az előbbi átmérője 11.0 mm, hátlapi vonalköréi 9.0, ill. 5.0 mm, átlagsúlya pedig 0.30 g (73. táblázat, 18. tábla 19–20¹²³³).

átm/mm	ép		A	
	db	átls/g	db	átls/g
10.5			1	0.25
11.0	1	0.30		
össz	1	0.30	1	0.25

73. táblázat: Az MNM É gyűjteménye *H49c* típusú denárainak adatai. Jelmagyarázat az 1. táblázatnál

H49d denárváltozat (CNH 58): a *H49c* kisebb változata, attól az előlapi gyöngykör helyett látható sima vonalkör; a magasra csúsztatott átkötő vonalú H-val kezdődő HRE felirat, továbbá a hátlapi körirat helyetti jelsor (?)¹²³⁴ különbözteti meg. Az MNM É egyetlen példányán a H és R között ék alakú pénzverőjegy. Az érme félig körülvágott, átmérője 9.0 mm, súlya 0.14 g (18. tábla 21¹²³⁵).

H50 denár (R77, CNH 59, U43): előlapját sűrű, széles félholdsoros kör szegélyezi, s a közepén szembenéző koronás királyfej látható. A sematikus korona 2-2 vízszintes vonalka sorából, s ennek végeinél félhold, ill. gyűrű alakú lezárásból áll, a korábbi koronaábrázolások oromdíszai és halántékcsőgömböi teljesen hiányoznak róla.¹²³⁶ Széles törzsű, de vékony átkötőjű és ívű betűkkel formált körirata a királyfej alatt balról kezdődően az óramutató járásával egyezően olvasandó: REXBELA. A betűk közül az X két egymásnak szembefordított (kör/gyűrű végű ponccal készített) félhold, a B pedig D alakú. Sokféle és gazdag kombinációjú, felismerhető rendszer szerint bonyolódó összetételű pénzverőjegyek a fej alatt, a körirat L betűjében, a koronában és a köriratban, továbbá nagy pont formájú állandó pénzverőjegyek a körirat betűi között.¹²³⁷ Az érmekép a Vadász György által „magas plasztikájú”-nak nevezett verőtövet használó, az érmeképeket vastag lapkára verő technika szép példája.¹²³⁸ A közepről rendszerint elcsúsztatott hátlapi érmeképe hagyományos: két vonalkör között a köriratot többé-kevésbé utánzó jelsor; a kis belső vonalkörben apró kereszt, karjai között 1-1 ékkel. A pénznek a szakirodalomból egyesített átlagsúlya 0.37, kiverési súlya 0.39 g, átlagos finomsága 54.3% ezüsttartalom.¹²³⁹ Mivel az anyaggyűjtésembe fel nem vett etyek (Fe)-richárdpusztai kincsből, valamint 4 további, de esetleg akár az etyeki kincs szétszóródott töredékének is tekinthető kincsből több ezer példánya került elő, ez a

¹²³² MNM É lt. sz.: B. 5./1914.13, Weszerle 11/c. Egy további sérült példány átmérője 10.0 mm, súlya 0.25 g; MNM É lt. sz.: N.II.257.

¹²³³ A 2 érme fényképén némi nagyságkülönbség, s az előlapi érmekép egyedi kialakítása jól felismerhető az NRE felirattal együtt. A hátlapokon +LADLAVSE körirat. Az érmék adatai: 19: Weszerle 11/c (38:14:2), 20: B.5./1914.13 (38:11:8).

¹²³⁴ Az MNM É példánya túlságosan kopott annak eldöntéséhez, hogy jelsor vagy felismerhetetlen körirat van rajta. Ha Rupp Jakab ilyen veretet közölt, akkor a +LADLAVSE körirat a valószínűbb, vö. Rupp (1841) 57: Nr. 13. Az MNM É példányát közölte: Réthy (1899) IV. t. Nr. 58.

¹²³⁵ MNM É lt. sz.: 37/1887.20 (38:14:10).

¹²³⁶ Gedai (1991) 42.

¹²³⁷ Szentgáli (1922) 23. A jegyek 127 variációjának táblázatos összefoglalása: Jeszenszky (1929–30) 47–52; 49 változat: Gedai 1989–90, 378.

¹²³⁸ Vö. Vadász (1988) 10: 1. á.

¹²³⁹

H50	db	átls/g	kivs/g
Hóman (1916) 255, 608.	2800	0.3683	0.39
Jeszenszky (1929–30) 50.	2067	0.3683	0.39

Gedai (1989–90) 378.	106	0.37	0.39
összesen	4973	0.37	0.39

Hóman Bálint 0.257–0.607 g szélső értékeket mért és 5 példány ezüstfinomsági vizsgálatát elvégezve 45–71% közötti értékeket, ill. 61.4% átlagot kapott: Hóman (1916) 255, 608, 643. A 0.356–0.624 g szélső értékek közötti súlyú 20 példány mérése Jeszenszky Géza szerint 52.55% ezüstfinomsági átlagot adott: Hóman (1916) 643: 1. jegyzet. Jeszenszky Géza később 2067 példány átlagsúlyát mérte meg, s a változó pénzverőjegyek alapján elkülönített 4 csoportjának külön-külön is meghatározta az átlagsúlyát. Az eredményeket összefoglaló táblázata a C és D sor darabszámának összegét (160 helyett 172, 682 helyett 470), ill. az I. típus darabszámának összegét (1188 helyett 988) jelző hibás számok miatt nem használható, vö. Jeszenszky (1929–30) 50: 2. táblázat. Az átlagsúlyérték viszont jó, mert ugyanez az eredménye az állandó pénzverőjegyek (nagy pontok) szerint elkülönített 4 csoport átlagsúlyai összegzésének, vö. Jeszenszky (1929–30) 50: a lap alján. 106 példányt mérve 0.23–0.52 g közötti szélső értékeket kapott: Gedai (1989–90) 378. Az ezüstfinomsági értékek súlyozott átlaga: 54.32%.

típus igen jól ismert mind a pénzverőjegyeket, mind pedig az egymástól apró részletekben különböző verőtöveket illetően¹²⁴⁰ (vö. 19. tábla 1¹²⁴¹). E típus további vizsgálatát meg kell előznie az etyek (Fe)-richárdpusztai és a hozzá csatlakozó kincsek példányainak tüzetes összevetése, e feladatra munkám más célkitűzése miatt nem vállalkozhattam.

H50a denárváltozat (CNH 62): a korábban II. Géza kibocsátásának tartott¹²⁴² denár valószínűleg a H50 korabeli utánzata,¹²⁴³ az MNM É gyűjteményében valószínűleg nem szerepel (19. tábla 2).

H50b denárváltozat (-): a H50 típus olyan változata, amelynek előlapján a fordított állású betűkből álló körirat a királyfej alatt jobbról kezdődően, az óramutató járásával ellentétesen olvasandó: REX-BELA, vagyis az ötvös a körirat tükörképét poncolta a verőtőbe. Az MNM É példányának átmérője 12.0 mm, súlya: 0.41 g (19. tábla 3¹²⁴⁴).

H50c denárváltozat (-): a H50 típus olyan változata, amelynek előlapi körirata megőrizte ugyan a valószínűleg a H50b típusú denárok ellentétes futású egykori betűinek több jellegzetességét, mégis értelmetlen jelsorrá vált. Az MNM É 2 példányának átmérője 11.0 mm, súlya 0.29, ill. 0.33 g (19. tábla 4¹²⁴⁵).

H51 denár (CP 4): ugyancsak a H50 változata, eltérő hátlapképpel: a két vonalkör közötti sáv üres ugyanúgy, mint a belső kis vonalkörben lévő kereszt szárainak köze.¹²⁴⁶ Az MNM É gyűjteményében nem szerepel (19. tábla 5).

H52 denárcsegely (CNH 60): a H50 denárnak a kiverést követően körül nem vágott, négszegletes lemezűen megmaradt változata; az MNM É gyűjteménye egyetlen példányának méretei 11.5x12.0 mm, súlya 0.35 g (19. tábla 6¹²⁴⁷).

H53 denár (R80, CNH 61, U45): előlapját széles fogazott vagy sűrű félholdsoros kör kereteli, s a középmezéjében egy nagyobb, annak két oldalán egy-egy kisebb, gyöngyözött szárú, keresztnek tekintett alakzat látható, amelyek mindkét végét egy keresztirányú vonalka (dúc) zárja le. Az érmekép körül +BELARX körirat, a székezdő keresztcska a jobb oldali kereszt felett helyezkedik el, s a széles törzsű, vékony ívű és átkötőjű betűk közül a B D alakú, az X pedig két egymás mellé fordított ívrészlet formájú. Némelyikük, így az A és az R azt mutatja, hogy a köriratot a sugáriránnyal ellentétes, fordított állású betűk testesítik meg, ez a D, E és X betűnél nem dönthető el, az L pedig helyes és fordított állásban egyaránt megfigyelhető volt.¹²⁴⁸ Pénzverőjegyek a körirati kereszt, az A, E, R és X után, ill. felett: 1–4 pont, 1–3 ék, 1–2 kereszt, 1–2 vonalka, félhold alakjában. A középről rendszerint elcsúszott hátlapi érmeképén két vonalkör között az egykori köriratot utánzó, többféle összetételű értelmetlen jelsor, a belső vonalkörben egyenlő szárú kereszt, szárai között 1-1 ékkel. A nyolcszegletesre vágott

¹²⁴⁰ A nevezett kincseket azért nem vettem fel az anyaggyűjtésembe, mert a köriratos veretek mellett anonim denárokat is tartalmaztak. Az etyek (Fe)-richárdpusztai, valamint a részleteként tekintett etyek (Fe)-bothipusztai II. kincslelet — vö. *Szentgáli* (1911) — tanulmányozása kapcsán fejtette ki véleményét a pénzverőjegyekről: *Szentgáli* (1916). *Jeszzenszky* Géza feltételezte, hogy a bicskei (Fe), az etyek (Fe)-botpusztai I–II, valamint egy esztergomi (KE) kincs az etyek (Fe)-richárdpusztai kincs része volt, amire azonos összetételük, s „lelőhelyeik” egymástól való 3–5 km-es távolsága utalna (Esztergom esetleg csupán az eladási hely lett volna). Feltételezve a négy kincsrészlet, valamint az etyek (Fe)-richárdpusztai kincs azonos összetételét, a négy kincsrészletben a H50 és a többi típus 2255:210 arányából számítva, a richárdpusztai és a négy kincsrészlet összes értéke között 33.500 db H50 denárt sejtett: *Jeszzenszky* (1929–30) 45. Számítása hibás volt, a helyes eredmény 31529 volna, de maga az eljárás sem több spekulációnál. Mindenesetre Nuber Károly Ferenc szívességéből az etyek (Fe)-richárdpusztai kincs 2982 H50 példányát tudta tanulmányozni: *Jeszzenszky* (1929–30) 45. Ugyancsak e kincsből kapott Harsányi Pál útján 1050 H50 típusú veretet tanulmányozásra 1929-ben a szegedi Ferenc József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetének szemináriuma: *Párducz* (1929) 203. Nem lehetetlen, hogy további érméi

elsikkadásának nyoma a következő híre: „Szentgáli Károly (II., Mecset=utca 17.) II. Béla CNH 59. sz. denárjából 75 változatot feldolgozott... elcserélne bármilyen hasonló értékű éremanyagért vagy régiségiért.”: *Szentgáli* (1922b).

¹²⁴¹ MNM É lt. sz.: B.8./1907.41 (44:8:2).

¹²⁴² *Réthy* (1899) 15: Nr. 62, IV. t: 62.

¹²⁴³ E veret ezüsttartalma oly csekély, hogy Hóman Bálint egyebek között ezt a veretet is a „rézből készült, többnyire a mintául használt ezüstpénznél primitívebb kivitelű” egykorú hamisítványnak tekintette: *Hóman* (1916) 472; egyetértően: *Huszár* (1979) 38: H50a.

¹²⁴⁴ MNM É lt. sz.: B. 3./1911.4 (44:8:1). Ilyen példányok létezésére utalt: *Jeszzenszky* (1929–30) 46, és 4. t. 4. sor jobbról.

¹²⁴⁵ MNM É lt. sz.: B. 8./1907.41 (43:5:9).

¹²⁴⁶ A típusra Zimmermann Lajos figyelt fel, vö. CP 4: *Zimmermann* (1907) IV; *Huszár* (1979) 38: H51.

¹²⁴⁷ MNM É leltári szám nélkül (53:9:2). A CNH 60 típusú Hóman Bálint nem foglalkozott, vö. *Huszár* (1979) 38: H52.

¹²⁴⁸ *Rupp* Jakab a +BE székezdetet sugárirányú és helyes állású betűknek tekintette, s a LARX folytatását úgy értelmezte, hogy a „négy végső betű felfordítva van véve”: *Rupp* (1841) 57: IV. nemű veretek.

veret vastagsága miatt az előlapi érmekép reflexe a hátlapon nem jelentkezik. A szakirodalomból ismert átlagsúlya 0.18, kiverési súlya 0.19 g, átlagos finomsága 75.25% volt.¹²⁴⁹ Az MNM É gyűjteményi példányok szerint, amelyek között körülvágott nem volt, az érme többféle méretben készült, átmérője 9.0–11.0 mm között változott, s az érmeképek, ill. a körirat különbsége alapján három csoportra (H53, H53a, H53b) oszthatók:

H53 denár (-): a fenti leírást annyival kell kiegészíteni, hogy az előlapi érmekép keresztjeinek mindkét vagy csupán alsó végéhez egy-egy hegyével illeszkedő ék vagy pont csatlakozott, erősítve a kereszt jelleget. Az MNM É gyűjteményében 36 példányt találtam, átmérőjük 9.0–11.0 mm között változott, átlagsúlyuk pedig 0.19 g volt (74. táblázat, 19. tábla 7–9¹²⁵⁰).

átm/mm	db	min/g	max/g	átls/g
9.0	1			0.11
9.5	2	0.14	0.15	0.14
10.0	27	0.11	0.26	0.17
10.5	7	0.16	0.31	0.23
11.0	1			0.28
össz	38	0.11	0.31	0.19

74. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép H53 típusú denárainak adatai. Jelmagyarázat az 1. táblázatnál

H53a denárváltozat (-): a H53 típustól mindössze annyiban különbözik, hogy az előlapi keresztjei végeit lezáró keresztirányú vonalkákhoz egyéb elem már nem csatlakozott. Az MNM É gyűjteményében 6 példányra leltem, átmérőjük 9.0–10.0 mm között változott, átlagsúlyuk 0.15 g volt (75. táblázat, 19. tábla 10–11¹²⁵¹).

átm/mm	db	min/g	max/g	átls/g
9.0	1			0.15
9.5	2	0.17	0.18	0.17
10.0	3	0.11	0.14	0.13
össz	6	0.11	0.18	0.15

75. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép H53a típusú denárváltozatainak adatai. Jelmagyarázat az 1. táblázatnál

H53b denárváltozat (-): a H53 típustól abban különbözik, hogy a sugáriránnyal ellentétes, de helyes állású betűkből formált, hibás előlapi körirata fordított, azaz az óramutató járásával ellentétes futású. Az MNM É gyűjteményében 2 példány fordult elő, átmérőjük 9.5, ill. 10.5 mm, átlagsúlyuk 0.22 g volt (76. táblázat, 19. tábla 12–13¹²⁵²).

átm/mm	db	átls/g
9.5	1	0.24
10.5	1	0.21
össz	2	0.22

76. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép H53b típusú denárváltozatainak adatai. Jelmagyarázat az 1. táblázatnál

1249

H53 db átls/g kivs/g
Hóman (1916) 255, 608. 96 0.1735 0.18
Hóman Bálint 0.101–0.297 g szélső értékeket mért és 6 példány ezüstfinomsági vizsgálatát elvégezve 67.5–81% közötti értékeket, ill. 75.25% átlagot kapott: Hóman (1916) 255, 608, 643. Megemlítenéd, hogy rézből készült korabeli utánzata is ismeretes: Hóman (1916) 472: 1. jegyzet.

¹²⁵⁰ Az 1 érme és 2 előlap fényképe érzékelteti az előlapi érmekép megformálásbeli különbségeit, a betűformák eltéréseit. A hátlapon a körirat csak jelezve van. Az érmék adatai: 7: N.II.258 (53:11:49), 8: B.8./1907.42 (53:10:59), 9: B.8./1907.42 (53:12:2).

¹²⁵¹ A 2 érme fényképe nagyságkülönbséget is érzékeltet, továbbá az előlapi érmeképnek a körirat finom (10), ill. vaskos (11) betűformáiból következő kisebb-nagyobb „zsúfoltságát”. Az eltérő méretű hátlati vonalkörök között a körirat csupán több-kevesebb jellel helyettesített. Az érmék adatai: 10: B.8./1907.41 (53:13:10), 11: B.5./1914.14 (53:11:5).

¹²⁵² A 2 érme fényképe nagyságkülönbséget, s előlapnak ebből, valamint a körirat kisebb-nagyobb betűiből következő eltérő „zsúfoltságát” is érzékelteti. A hátlapokon a körirat csupán több-kevesebb jellel helyettesített. Az érmék adatai: 12: B.8./1907.42 (53:10:10), 13: B.8./1907.42 (53:12:1).

H53 denár előlapi vas felső verőtöve: említést érdemel, hogy e típus vasból készült, előlapi felső verőtöve került elő 1905-ben, feltételezhetően Esztergom (KE)-Kovácsi három templomkörüli temetője egyikének valamelyik sírjából. Az MNM É Nuber Károly Ferencsel cserélte 1905. április 6-án, s a csereokmány a ritka lelet előkerülési helyét is rögzítette. A verőtő henger alakú testén nincsenek fogónyomok. Az erősen korrodált bélyeg valószínűleg poncolással készült. H: 180.0, á: 13.0–32.0 mm. MNM É, lt. sz.: B. 21./1905; új lt. sz.: B. 16./1981.31.¹²⁵³

H54 denár (R75, CNH 56, U50): sűrű félholdsoros szegélyű előlapjának képmezőjén középen egy hosszú, gyöngyözött szárú kereszt, s annak két oldalán egy-egy rövidebb, gyöngyözött szárú pálcá. A keresztzsár közepén és végén, valamint a pálcák mindkét végén egy-egy nagy pont. A pálcák felett 1-1 lefelé nyitott félhold, külső oldaluknál 1-1 betű: vagy függőleges állású „háromlábú” T, vagy inkább elfogadottan: oldalt fekvő, lefelé néző E.¹²⁵⁴ Pénzverőjegyek a nagy kereszt szárai között, nyelének egyik, másik vagy mindkét oldalán, valamint az E betűk körül: 1–3 pont, 1–2 ék, 1–2 dúc alakjában. A középről rendszerint elcsúszott hátlapi érmekepen két vonalkör között a köriratot helyettesítő jelekből és félholdakból álló jelsor, a belső apró vonalkörben egyenlő szárú kereszt, szárai között ékek vagy pontok. A nyolcszegletesre vágott érme vastagsága miatt az előlapi érmekep reflexe a hátlaton nem mutatkozik. A pénz több méretváltozatban készült, átmérője 9.0–11.0 mm között változott, s a szakirodalomból ismert átlagsúlya 0.22, kiverési súlya 0.23 g, átlagos finomsága 21.78% ezüsttartalom, vagyis valójában rézpénz volt!¹²⁵⁵ Az MNM É gyűjteményében körülvágott érme nem akadt, az általam mért példányok átlagsúlya a fenti adattal megegyezett. A korábban II. István veretének tartott¹²⁵⁶ denár megokolás nélkül II. (Vak) Béla kibocsátásaként való besorolása csak fenntartással fogadható el,¹²⁵⁷ a numizmatikai fenntartásokat megerősítheti az érme a király veretei között kirívóan alacsony ezüsttartalma is (77. táblázat, 19. tábla 14–17¹²⁵⁸).

átm/mm	db	min/g	max/g	átls/g
9.0	1			0.15
10.0	35	0.14	0.29	0.21
10.5	11	0.19	0.28	0.23
11.0	1			0.26
össz	48	0.14	0.29	0.21

77. táblázat: Az MNM É gyűjteménye ép H54 típusú denárainak adatai. Jelmagyarázat az 1. táblázatnál

¹²⁵³ Katalógusom adatgyűjtése szerint, a középkori Kovácsi három templomához (Szent János evangélista, Szent Mihály, valamint Szent Kozma és Damján temploma) tartozó három templomkörüli temető közül, az első kettőnek a helye ismert, de a régi ásatások anyaga temetőnként ma már nem mindig különíthető el. Ilyen, pontosan nem ismert származású leletnek tekintendő ez a verőtő is, amelyet az Érentárral cserélő Nuber Károly Ferenc érmekezeskedő és -gyűjtő bemondása szerint egy esztergomi sírban csontváz mellett találtak. Az MNM É 1905. április 6-án szerezte meg, lt. sz.: B. 21./1905. A lelőhely csak feltételezen azonosított, s a szakirodalomban ellentétes utalások láttak róla napvilágot, pedig „Lelőhely Esztergomban, egy sírban, csontváz mellett” – áll az MNM É leltárkönyve nevezett tételénél. Érthetetlenül Esztergom megyei sírt említett a JNM (1905) 50. Közvetetten, de már inkább Esztergomra (KE) utalt: Király (1955) 139: 6. jegyzet; Esztergom területére, talán éppen Kovácsiba lokalizálta a lelőhelyet: Zolnay (1965) 160. Huszár Lajos rámutatott, „hogy a középkori pénzverőtő a legnagyobb ritkaságok közé tartozik, mert a verőtöveket a maguk idejében a pénzverés befejezése után megsemmisítették, az esetleges hamisítások és visszaélések megakadályozása okából. Ha valahol mégis felbukkanik ilyen verőtő, nem valószínű, hogy a pénzverdétől távolabb eső területre jutott volna el, és így az Esztergom megyében előkerült példány is nagy valószínűséggel az esztergomi pénzverde működésével hozható összefüggésbe.”: Huszár 1968, 210. Horváth István véleménye szerint „nem tudni, hogy Kovácsi melyik temetőjének egyik sírjából került elő”: MRT 5, 177: 8/17. lelőhely, 180: 69. jegyzet. A leltárkönyvi bejegyzés hitelességét kétségbe vonta mondván: „oly” sok a bizonytalanság és a vizsgálat elmaradásának érthetlensége, hogy az eredeti bejegyzésben foglaltak hitelességét is meg kell kérdőjeleznünk”: Gedai (1985–86) 48; legújabbban „Eszter-

gomból az MNM-ba került”-ként említette: Horváth (1988) 301; Horváth (1993) 6. A leltárkönyvi adatok mellett azonban utalás olvasható a csereügylet irattári dokumentumára, s az szerencsénkre jelenleg is megtalálható az MNM-ben. Eszerint „Nuber Károly Ferenc úr cserére ajánlott egy Árpád-kori vas éremverőtőt, egyik végén a CNH 61 számú érem előlapjának homorú típusával. Lelték Esztergomban, egy embersírban...” MNM É, Irattári sz.: 222./1905; vö. Gedai (1985–86) 54: 3. jegyzet.

¹²⁵⁴ T és E betűként oldotta fel: Rupp (1841) 54: III. nem B. típus; mindkétyszer E betűként: Réthy (1899) 15: Nr. 56; Huszár (1979) 38: Nr. 54. Utóbbi vélemény valószínűleg a H47 denár TE - TE betűpárja ilyen állású betűfeloldásának analógiájára épült, bár az sem tagadható, hogy a „háromlábú” T ilyen formája II. István, az E betű pedig Kálmán érmeinek köriratától kezdődően általános volt.

¹²⁵⁵

H54 db átls/g kivs/g
Hóman (1916) 256, 607. 14 0.226 0.24

Hóman Bálint 0.15–0.277 g szélső értékeket mért és 7 példány ezüstfinomsági vizsgálatát elvégezve 15–35% közötti értékeket, ill. 21.78% átlagot kapott: Hóman (1916) 255, 607, 644. E pénzek rézpénz voltáról: Hóman (1916) 472.

¹²⁵⁶ Rupp (1841) 54: Nr. III. nem B; Réthy (1899) 15: Nr. 56, IV t. 56.

¹²⁵⁷ Hóman (1916) 249, 256; a „leletbizonyítékok” között azonban ő sem talált erre adatot: uo. 250–251; sőt érdekes módon anonim denárként is szerepeltette: uo. 246: III.2. típus (CNH 56); ugyancsak II. (Vak) Bélához sorolta: Huszár (1979) 38: H54.

¹²⁵⁸ A 4 érmét bemutató fényképek némi nagyságkülönbséget, továbbá az ép és körülnyírt (17) állapotot is érzékeltetik. Az előlapi érmekepeknek a nagy kereszt mellett álló 2 kisebb

A H49–H54 denár együttes értékelése: ha nem tekintjük az elsősorban numizmatikai változatokat, akkor II. (Vak) Béla denárainak felén (H50–H53) még megmaradt a király nevének szabatosságra törekvő rex Bela vagy Bela rx formájú megnevezése (78. táblázat).

A többi veretének felirataiban azonban már nem egyértelműek: a H49b jelzeten szereplő rövidítés eredetileg valóban lehetett MBRE alakú, vagyis *Moneta Belae Regis* feloldású, de egyrészt ez a forma jóval ritkábbnak mutatkozik az elterjedtebb HBRE (és változatai) alaknál,¹²⁵⁹ másrészt a király nevével¹²⁶⁰ többre vállalkozó rövidítés még nem e korszak sajátossága,¹²⁶¹ harmadrészt a H49d denár HRE, a H49b HBOCRE, valamint a H49c NRE rövidítése aligha oldható fel a kívánt formában.¹²⁶² Végül a „háromlábú” E vagy T betűket felmutató H54 típusú denárnak még a II. (Vak) Béla korához való kötése sem bizonyított. A hátlapi köriratoknál szinte véget ért a korábban már megkezdődött folyamat. Értelmes szövegű, I. (Szent) László király nevére utaló körirat csupán a H49 változatain őrződött meg, éspedig a korábban is gyakori Ladlausre vagy Ladlause alakban (a Laldlausre csupán betűhiba), a többi veretnél viszont kizárólag az egykori körirat elemeit őrző, de értelmetlen jelsor maradt ránk, sőt a H51 típusú denárra már jelsor sem került: körbefutó sávja üresen maradt!

	körirat	H49	H49a	H49b	H49c	H49d	H50	H51	H52	H53	H54
Av	MBRE ?	+++									
	HBRE		+++								
	HBOCRE			+++							
	NRE				+++						
	HRE					+++					
	REXBELA						+++	+++	+++		
	BELARX									+++	
	E - E ?										+++
Rv	+LADLAVSRE	+++	+++	+++							
	+LADLAVSE	+++			+++						
	+LALDLAVSRE	+++									
	jelsor					+++	+++		+++	+++	+++

78. táblázat: II. Béla denárainak elő- és hátlapi köriratai. Nincs felvéve a H53a és a H53b típus, s nincs jelölve a köriratok tagolása és betűik rendellenes állása

II/14.3. Időrendi értékelés

Miután Réthy László kiostálta a Rupp Jakab munkájában túlságosan nagy számban szereplő II. (Vak) Béla verettípusokat, a megmaradtakat pedig átrendezte,¹²⁶³ kialakult a király érméinek bizonyos sorrendje. Ez a rend, amely feltehetőleg a királyfejes, majd az egyéb vereteket vette sorra, bár semmiféle időrendi megalapozottsággal nem rendelkezett, lényegében véve napjainkig fennmaradt, hiszen Huszár Lajos még a legutóbb is ezt választotta.¹²⁶⁴ A tipológiai érvek hatástalansága mellett a Hóman Bálint által fontosnak ítélt leletbizonyítékok sem nyomhattak sokat a latba, hiszen a kincsek értékelésénél tárgyalt prekonceptiót¹²⁶⁵ csupán néhány nem zárt és többségében 12. századi anonim denárokat is tartalmazó leletgyűjtésre vonatkoztatva lehetett érvényesíteni, amelyekben 3 kivétellel a király veretei amúgy is csupán egy-egy példányban kerültek elő.¹²⁶⁶ Mindebből következik, hogy II.

pálcája csak a végein (14–15, 17) és még a közepén is (16) nagyobb gombbal díszített. A hátlapokon különféle, köriratot helyettesítő jelsorok. Az érmék adatai: 14: B.5./1904.12 (38:6:5), 15: B.5./1914.12 (38:8:5), 16: R.II.202 (38:7:9), 17: 31./1967.171 (38:10:2).

¹²⁵⁹ Szókezdő, szabályos megformálású H betűje két lábának összekötő vonalát aligha lehet egy M betű „kiegyenesített” V alakú középírási tekinteni!

¹²⁶⁰ Leszámítva Kálmán még meg nem magyarázott, de nem elsősorban rövidítésként ható köriratú H33a, H35, H39 típusú denárakat, csak a király nevét rövidítő feliratú érméket mindössze II. István H47 és H47a típusú veretei tekinthetők

¹²⁶¹ A *Moneta Belae Regis* rövidítés helyett kiírva szerepel III. Béla (1172–1196) H61, H62, valamint az előlapra és a hátlapra elosztva H63 típusú denárain.

¹²⁶² A B betűt is tartalmazó HBOCRE még felfogható volna MB??RE alakúnak, de az NRE vagy HRE feltételes MRE alakja már semmiképpen sem utalhatna Bélára.

¹²⁶³ Amint arról fentebb bőven volt szó, Weszerle Józsefnél a H53, H50, H49, Rupp Jakabnál a H50, H49, H53, Réthy Lászlónál a H49, H50, H52, H53 sorrend mutatkozott.

¹²⁶⁴ A CNH sorrendjét követte a CNH 57-tel kezdődően, csak a CNH 59 után szűrta be a CNH 62 és a CP 4, s a CNH 61 után, a korábban II. István veretének tekintett CNH 56 típust.

¹²⁶⁵ A kincsen a korban legfiatalabb érméből vagy az utolsó előttiből van a legtöbb, s egy uralkodó több veretének fiatalodó sorrendjét egyéb lehetőségek híján a mennyiségi növekedésük sorrendje határozza meg, vö. *Hóman* (1916) 203–204.

¹²⁶⁶ Etyek (Fe)-Richárdpuszta, -Botpuszta két kincsrészlet, utóbbi feltehetőleg az előbbi része, vö. fentebb, a H50 tárgya-

(Vak) Béla vereteinek sem a számát, sem a korrendjét nem ismerjük még csak hozzávetőlegesen sem, s a rájuk vonatkozó feltevések ilyen vonatkozású része megalapozatlannak tekinthető.

Mindezt azért kellett előrebocsátanom, mert a hipotetikus alapra a kényszerű pénzüjtás jelenleg elfogadhatatlan következtetésrendszere épült.¹²⁶⁷ A továbblépés egyelőre nehezen képzelhető el; nem adnak segítséget a régészeti leletek sem. Ugyan meglepő módon 2 olyan vegyes többpénzes temetkezést is ismerünk, amelynek zárópénze II. (Vak) Béla H49 verete volt, de az e síregyüttesek összetételéből nemigen lehet a király veretsorrendjére következtetni. Mindkét sírban Kálmán denára volt a kísérő érme, ezért a két kibocsátás között minimálisan 15 évnek kellett eltelnie,¹²⁶⁸ tehát már az sem magától értetődő, hogy a Kálmán-veretek az ő legkésőbbi, a II. (Vak) Béla H49 denára pedig az ő legkorábbi típusai-e. Ráadásul a moraván (SZLK)-ducói 54. sírban lelt egyik H49 denárt Kálmán H33 típusú érmeje kísérte, amelyet fentebb, Kálmán vereteinek rendjében éppen az ő 2–4. kibocsátása közé soroltam, s uralkodási idejének első szakaszából származtattam, tehát az érmepáros minimális időkülönbsége a jelzett 15 évnél biztosan több volt. Még inkább érvényes ez a feltevés a Kaposvár (So)-61. sz. úton feltárt temető 501. sírjának érmeire, amelyet pici kincsleletnek is tekinthetünk, hiszen itt a 8 db H49 denár mellett Kálmán 6 db H31 típusú verete látott napvilágot; utóbbit ugyancsak a király első kibocsátásai közé kellett számítanom (82b. táblázat).¹²⁶⁹ II. (Vak) Béla halotti obulusként adott H49 és H50 jelzetű denárai utolsóként jelentkeznek a teljesen feltárt köznépi temetőekben, nagyon gyakran I. (Szent) László érmeinek bőségét, Kálmán és II. István veretsorozatának viszont hiányos vagy hiányzó típusait követve; a leletek ily mértékű szaporodására egyelőre nincs magyarázat. Amennyiben az ilyen esetek időrendileg egyáltalán értékelhetők, megerősíthetik a fenti sejtést, hogy az említett két típus talán valóban a király első veretének tekinthető.^{1269a}

A rendelkezésre álló egyetlen, II. (Vak) Béla verette zárópénzünek tekintett, valójában azonban teljesen bizonytalan összetételű kincslelet az időrend kérdésében semmiféle támaszt nem nyújt, ugyanis a homoródszentpáli (ROM) kincsben a király veretei meghatározatlanul kallódtak el (83b. táblázat). Jelen ismereteim szerint tehát II. (Vak) Béla vereteinek számát és sorrendjét objektív módon nem lehet meghatározni!

lásánál; Ismeretlen lelőhely (Magyarország): nem hiteles kincs, H50 (106) példány; Esztergom-Téglagyár: nem hiteles kincs, meghatározva H53 (1) példány; Esztergom (környéke) – „Graner Fund”: nem hiteles kincs H53 (1) példány, vö. *Király* (1955) 129; Mezőzáh (ROM): ebben nem is volt II. (Vak) Béla érme; Ismeretlen lelőhely (Esztergom megye): nem hiteles kincs H50 (1) példány. A leletek táblázatba foglalt összesítése: *Hóman* (1916) 250.

¹²⁶⁷ Vö. IV/5. Függelék.

¹²⁶⁸ Pontosító adatok híján Kálmán 1116. évi halála és II. (Vak) Béla 1131. évi trónra lépése közötti időt számítva!

¹²⁶⁹ A moraváni sír adatait Alexander Ruttkay szívességéből ismerem, a kaposvári temetkezéshez vö. *Bárdos* (1978) 215: 10. t: 9–23; *Müller* (1987) 77: 10. jegyzet. A sír és érmei a pénzleletek felsorolásából kimaradtak: *Bárdos* (1987) 13, 30.

^{1269a} A csekej (SZLK)-templomdűlői temetőben I. (Szent) László 3 érmetípusát — H25: 7, H27: 1 és H28: 1 sírban — Kálmán egyetlen érme-faja — H37: 1 sírban — követte, s a sort II. (Vak) Béla H50 denára zárta ugyancsak egyetlen csontváz mellett (vö. 7. kép); a halimba (Ve)-cseresi temetőben I. (Szent) László típusban és példányban egyaránt gazdagabb sorozatát

— H24: 4, H26: 4, H27: 5 és H28: 5 sírban — Kálmán H37 és II. (Vak) Béla H49 jelzetű denára követte 1-1 temetkezésben (vö. 4. kép); végezetül a pusztaszentlászló (Za)-deáksűrűi temetőben a szent király csaknem teljes és rendkívül nagy számú veretsora — H22: 4, H23: 1, H24: 7, H25: 1, H26: 1, H27: 7, H28: 5, H29: 3 és H?: 1 sírban — után még Kálmán H35 és H37 denára következett 1, ill. 2 temetkezésben, s a sorozat II. (Vak) Béla H49 jelzetű denarával ért véget (vö. 12. kép). Nem hagyhatom említés nélkül a hasonló jelenséget mutató mezőberény (Bé)-kérhalmi temetőrészletet, ahol I. (Szent) László — H22: 3, H24: 1, H28: 4 és H29: 1 temetkezésben — érmeit Kálmán H35 és H37 jelzetű denára követte 1-1 sírban, s a sort II. (Vak) Béla H49 típusú denára fejezte be 3 temetkezés mellékleteként: a közöletlen leletanyagot Mesterházy Károly és Jankovich B. Dénes szívességéből ismerem. Talán az sem véletlen, hogy az I. (Szent) László halála és II. (Vak) Béla trónralépése közötti 36 esztendőből II. Istvánnak egyetlen pénze sem került elő e temetőkből, s Kálmánt is csupán a H35 és H37 jelzetű denára képviselte 2, ill. 5 példányban. Ez utóbbi furcsaságra nem találtam magyarázatot.

III. ÖSSZEFOGLALÁS

Amit a magyar pénzverés kezdeti időszakáról s gazdasági háttéréről tudni lehetett, azt Hóman Bálint máig is alapvető munkájában foglalta össze,¹²⁷⁰ s e komplexitást a magyar érmetani kutatás csak részletkérdések többé-kevésbé elmélyült, gyakran kampányszerű vizsgálatával, s a korábban ismeretlen típusok vagy leletek tárgyalásával és a meglévő, ill. állandóan fejlesztett rendszerbe való iktatásával egészítette ki. Az alábbiakban adatgyűjtésem tanulságait a Hóman Bálint felállította rendszer konkrét, magyar elemeinek revideálásával kívánom levonni.

III/1. A PÉNZLÁBRÓL

III/1.1. Hóman Bálint adatainak áttekintése

Hóman Bálint a magyar pénzverés gazdasági háttérét vizsgálva a következő feltevésrendszerből indult ki: széles körű kitekintés alapján azt a végkövetkeztetést vonta le, hogy a magyar pénzverés alapsúlya a 408 grammos karoling font volt, s ebből 240 denárt vagy 480 obulust kellett verni, ill. ennyi érmét kellett a lakosságnak egy font értékben elfogadnia („számítási font”). Ha az uralkodó egy fontból ennél többet veretett, a különbség a kincstár hasznává, egyik legnagyobb jövedelemforrásává vált. Az e feltevésnek megfelelő magyar gyakorlatot azzal igyekezett bebizonyítani, hogy megkísérelte kiszámítani a magyar érmetípusok pénzlábát, azaz az egy fontból típusonként kiverett érmék számát. Ezt az értéket úgy kapta meg, hogy a leletek érméinek átlagsúlyához 5%-ot hozzáadott az egykori kiverési súly megállapítására,¹²⁷¹ s az így kapott értékkel elosztotta a font 408 grammját.¹²⁷² Ezt a számítást tisztán csupán I. (Szent) István H1 denáránál alkalmazta, s 510 darabos pénzlábat kapva, fontonként 30 denár kincstári hasznót mutatott ki.¹²⁷³ A későbbi típusokra vonatkozóan bizonyos általánosításokat tett oly módon, hogy a Péter és I. (Szent) László uralkodásának vége közötti hasonló átlagsúlyú vereteket 5 súlycsoportba vonta össze, azt feltételezve, hogy ezek súlycsoportonként azonos pénzlábbal készültek,¹²⁷⁴ s hol a típusok átlagsúlyával, hol pedig a súlycsoportok átlagsúlyával számolt, s a pénzlábra vonatkozó eredményeket tízes végződésre kerekítette. Péter, Aba Sámuel és I. András második vereténél (H6, H7, H9) a három érme közös átlagsúlyából indult ki, s 570 darabos pénzlábat kapott. Ezt vette át Béla dux H11, Salamon H14 és Géza dux H18 denárára is vonatkoztatva.¹²⁷⁵ I. András első, H8 vereténél a mért átlagsúlyból kiindulva nyerte a 650-et és ezt érvényesítette Salamon H16 és H17, valamint I. Géza H19 denárával kapcsolatosan, függetlenül utóbbiak valódi átlagsúlyától.¹²⁷⁶ I. Béla H12 és Salamon H15 vereténél ugyancsak a mért átlagsúlyból indult ki, s a közelítő

¹²⁷⁰ Hóman (1916).

¹²⁷¹ A középkorban szokásos *al marco* pénzverési eljárásban csak a pénzláb volt meghatározva, s a technika fogyatékosága miatt az egyes veretek súlya egymástól lényegesen eltérhetett; ezek átlagsúlya, a „középsúly” volt a törvényes kiverési súly. A kereskedők és a magánszemélyek azonban kiemelték a forgalomból a legnehezebb darabokat, emiatt egy típus érméinek forgalmi súlyátalaga kisebb volt a törvényes kiverési súlyuknál. Ezért a numizmatikai számításokat csak nagyobb mennyiségű és hibátlan érme átlagsúlyára lehet építeni, méghozzá egy tapasztalati úton nyert 5% érték hozzáadásával, amely a törvényes középsúly és forgalmi átlagsúly közötti különbséget, ill. a forgalomban történt kopási súlyvesztést pótolja: Hóman (1916) 19–22, 215. Újabban Stanisław Suchodolski 409 g súlyú karoling fonttal számolt, s a leletérmék átlagsúlyához 2% kiegészítést javasolt hozzáadni: Suchodolski (1986) 349.

¹²⁷² Hóman (1916) 41, 88–89, 146–147, 150.

¹²⁷³ A H1 megfelelő adatai: átlagsúly 0.7682 g, kiverési súly: 0.8066, azaz 0.8 g. 480: 0.8 = 510 db: Hóman (1916) 187. Az érmét obulusnak nevezte. Magam — amint azt az I/5. fejezetben megindokoltam — a denár elnevezést használtam, de matematikai kényszerűségből az obulus-értéknek megfelelő 480 db-os eszméi pénzlábbal számoltam.

¹²⁷⁴ Az 1. súlycsoport (H6, H7, a H9-ből csak a CNH 12 jelzetű ép érmék, H11, H14, H18, H22, H23, H25, H28, H30) átlagsúlyainak átlaga: 0.692 g, a 2. súlycsoporté (H8, H16, H17, H19, H21): 0.6028 g, a 3. súlycsoporté (H12, H15): 0.506 g, a

4. súlycsoporté (a H24-ből csak a CNH 28 jelzetű ép érmék, H26, H27, H29): 0.8232 g. A fentiektől eltérően az 5. súlycsoportba (a H9-ből csak CNH 13–14 jelzetű körülvágott érmék, a H17-ből a CNH 22A–22B jelzetű kisebb méretű érmék, a H24-ből a CNH 29–30 jelzetű körülvágott érmék) típusú „könynyű és körülnyírt, de nem egy pénzláb alapján vert pénzeket” sorolta: Hóman (1916) 210–211.

¹²⁷⁵ A három érme átlagsúlyának (0.6718, 0.689, 0.6745 g) átlaga + 5% = 0.7123 g. Ezzel a kiverési súllyal 572.8 db-os volna a pénzláb, ezért valószínűleg az 570-es kerekített értékhez kereste meg az átlagsúlyt: 408:570 = 0.7159 g: vö. Hóman (1916) 210, 216. A H11 átlagsúlyát 0.6959 g-ban adta meg, ebből 0.7307 g volna a kiverési súly, s 558 db-os a pénzláb, ezért inkább a fent említett 0.7157 g-mal számolt: Hóman (1916) 210, 218. Ugyanez vonatkozik a H14 denárára, amelynek átlagsúlya 0.6792, ebből 0.7132 g volna a kiverési súly és 572.07 db-os a pénzláb: Hóman (1916) 210, 226; valamint a H18 denárára, amelynek 0.693 g átlagsúlyából 0.7265 g kiverési súly és 561.60 db-os pénzláb adódott volna: Hóman (1916) 210, 228.

¹²⁷⁶ A H8 típus 0.597 g átlagsúlya + 5% = 0.627 g. Ezzel a kiverési súllyal a pénzláb 650.72, azaz 650 db: vö. Hóman (1916) 210, 216. A H16 0.5787 g átlagsúlyából 0.6076, a H17 0.6087 g-jából 0.6391, a H19 0.6023 g-jából 0.6324 g lett volna a kiverési súly, s 671.49, 638.40, ill. 645.16 db-os a pénzláb, ezért mindhárom helyett a 650-hez vezető adatsort használta: Hóman (1916) 210, 226.

értékből kerekített 760-ra.¹²⁷⁷ I. András második veretének szerinte hivatalosan, de kevésbé körülnyírt példányainál a mért átlagsúlyból nyerte a 880-as,¹²⁷⁸ s hasonló módon Salamon H17 denára két méretváltozatának mért adataiból a 940-es és az 1020-as pénzlábat.¹²⁷⁹ I. (Szent) László veretei közül a fenti vizsgálatot viszont csupán az általa is denárnak tekintett, nehéz veretek, a H24, H26, H27, H29 együttesére vonatkoztatva végezte el, s közös átlagsúlyukból kiindulva 470 darabos, az összes korábbiánál nehezebb pénzlábat kapott.¹²⁸⁰

A továbbiakban Hóman Bálint kimutatta, hogy lényegesen megváltozott a helyzet a I. (Szent) László uralkodását követő korban, amelynek veretei közül a tárgyalta érmék több, általa elkülönített súlycsoportban tűnnek fel. Értékelésük folyamán a csoportátlagok megfelelő adataival (átlagsúly, kiverési súly) számolt, s megkereste az adatokhoz legközelebbi kerek pénzláb értéket. E módszerrel a következő, a pénzrontás folyamatát jól kifejező pénzlábakat kapta: Kálmán és II. István egyaránt veretett denárt 780 és 920 darabos pénzlábal,¹²⁸¹ majd II. István és II. (Vak) Béla 1060,¹²⁸² végezetül II. (Vak) Béla 1900 és 2400 darabossal (79. táblázat).¹²⁸³

	A/g	B/g	C/g	D/%	E/g	F/db	f/db
H1	0.77		0.82	86.0	0.71	510	474
H1a			0.82				
H1b			0.79				
H2		1.27	1.30	94.3	1.23		299
H3		1.94					200
H4		1.24		95.2	1.18		313
H5	0.76		0.78	84.5	0.66		498
H6	0.67	0.65	0.65	87.2	0.57	570	598
H6a			0.71				547
H7	0.69	0.68	0.69	87.6	0.60	570	563
H8	0.60	0.58	0.67	86.6	0.58	650	580
H9	0.67	0.69	0.68	86.5	0.59	570	571
H11	0.70	0.70	0.70	87.8	0.61	570	555
H12	0.51	0.49	0.52	88.6	0.46	760	747
H14	0.68	0.68	0.68	86.8	0.59	570	571
H14a			0.64				607
H14b			0.56				694
H14c	0.36		0.36				1079
H15	0.50	0.49	0.46	84.3	0.39	760	845
H16	0.58	0.58	0.59	88.3	0.52	650	659
H17	0.63	0.47	0.54	84.8	0.46	650	720
H18	0.69	0.68	0.70	88.7	0.62	570	555
H18b			0.62				627
H19	0.60	0.53	0.54	88.6	0.48	650	720
H20		0.67–0.72	0.70				555
H21	0.61	0.60	0.64	88.5	0.57	650	607
H22	0.70	0.68	0.72	88.2	0.63	570	540

¹²⁷⁷ A H12 0.5125 g átlagsúlyából 0.5381 g, a 3. súlycsoport 0.506 g-jából 0.5313 g lett volna a kiverési súly, s 758.22, ill. 767.93 db a pénzláb. Eszerint bizonyára a 760 db-os pénzlábhöz kereste meg a megfelelő kiverési súlyt: $408:760 = 0.5368$ g, vö. Hóman (1916) 211, 218. Az ugyancsak a 3. súlycsoportba tartozó H15 saját, 0.4953 g átlagsúlyából 0.5201 g kiverési súly és 784.46 db pénzláb következett volna: Hóman (1916) 211, 226.

¹²⁷⁸ A típus 0.441 g átlagsúlya + 5% = 0.463 g, s ezzel a kiverési súllyal a pénzláb 881.2 azaz 880 db: vö. Hóman (1916) 211, 216.

¹²⁷⁹ A H17 (CNH 22A) 0.4115 g átlagsúlyából 0.4321 g, a H17 (CNH 22B) 0.3782 g-jából pedig 0.3971 g kiverési súly és 944.23, ill. 1027.45 db-os pénzláb jelentkezett volna, ezért a kerekített számokhoz vezető adatsort kereste meg, vö. Hóman (1916) 211, 226.

¹²⁸⁰ A 4. súlycsoport átlagsúlya 0.8232, kiverési súlya 0.8643, pénzlába pedig 472.06, azaz 470 db: Hóman (1916) 211, 232.

¹²⁸¹ A 12. századi 1. súlycsoport (H33, H35, H37, H38, H45) összátlagsúlya 0.5024, az ennek megfelelő kiverési súly 0.5275, a pénzláb pedig 773.46 db. A kerekítés miatt a 780-hoz vezető adatot kereste meg, s ezért $(408:780 =) 0.5231$ g kiverési súllyal számolt. A 2. súlycsoport (H31, H32, H34, H39, H40,

H41, H47) összátlagsúlya 0.4241, kiverési súlya 0.4453, pénzlába pedig 916.23 lenne, ezért a 920 db-ot eredményező 0.4435 g kiverési súllyal számolt: Hóman (1916) 260–261, 263.

¹²⁸² A 3. súlycsoportba a tárgyalta érmék közül csupán a H44 került (továbbá a H84, H91, H94 anonim denárok), a 4. súlycsoportba pedig mindössze a H50 (továbbá a H76, H92 anonim denárok), de jobb híján a csoportjuk összességére vonatkoztatott adatokat rájuk elkülönítetten is elfogadtam, vö. Hóman (1916) 260–261, 263.

¹²⁸³ Hóman Bálint itt a pénzláb számértékét már nem adta meg. Az 5. súlycsoportba egyedül a H53 került 0.1715 teljes, azaz kiverési súllyal, amiből 2379.01 azaz 2400 db-os pénzláb következett. A 6. súlycsoportba II. (Vak) Béla vereteiként csupán a H89, H95, H96 anonim denárokat sorolta, ezekkel nem foglalkoztam! A 7. súlycsoportba II. (Vak) Béla és II. Géza érméi kerültek, közülük a H54 az elfogadható (a többi: a H80, H82, H97 anonim denár), s a csoporthoz sorolt 0.216 g-os kiverési súlyból 1888.89, azaz 1900 db-os pénzláb következett. Bár a 8. súlycsoportba is került még néhány II. (Vak) Béla veretnek tartott érme, de ezek valójában anonim denárok (H100, H102) lévén, velük a továbbiakban szintén nem foglalkoztam: vö. Hóman (1916) 263–264.

	A/g	B/g	C/g	D/%	E/g	F/db	f/db
H23	0.68	0.71	0.65	91.4	0.59	570	598
H24	0.82	0.68	0.75	91.2	0.68	*470	518
H24a			0.54				720
H25	0.69	0.63	0.65	91.1	0.59	570	598
H26	0.84	0.86	0.85	89.5	0.76	*470	457
H27	0.81	0.79	0.77	87.8	0.68	*470	505
H28	0.70	0.70	0.70	85.0	0.59	570	555
H28b			0.53				733
H29	0.83	0.78	0.84	85.3	0.72	*470	463
H30	0.67	0.66	0.66	87.5	0.58	570	589
H31	0.43	0.44	0.48	84.0	0.40	920	809
H32	0.44	0.46	0.46	76.8	0.35	920	845
H33	0.51	0.50	0.51	86.9	0.44	780	762
H33a			0.56				694
H34	0.40	0.43	0.41	76.2	0.31	920	948
H35	0.46	0.44	0.42	88.0	0.37	780	925
H36	0.48		0.29				1340
H37	0.50		0.50	85.4	0.43	780	777
H38	0.47	0.42	0.44	84.1	0.37	780	883
H39	0.41	0.53	0.41	72.3	0.30	920	948
H40	0.43	0.45	0.47	77.6	0.36	920	827
H41	0.42	0.44	0.44	81.0	0.36	920	883
H42	0.18		0.18	26.0	0.05		2159
H44	0.33	0.31	0.33	90.9	0.30	1060	1177
H44b			0.16				2429
H44c			0.06				6476
H45	0.52	0.53	0.55	90.9	0.50	780	706
H46			0.53				733
H47	0.42		0.44	84.2	0.22	920	883
H47a			0.33				1177
H47a*		0.35		48.4	0.17	920	
H48			0.75				518
H49	0.37		0.39			920	996
H49a			0.31				1253
H49b			0.42				925
H49c			0.30				1295
H50	0.37	0.37		54.3	0.20	1060	
H50b			0.41				948
H50c			0.31				1253
H52			0.35				1110
H53	0.17		0.19	75.2	0.14	1715	2045
H53a			0.15				2590
H53b	0.17		0.22				1766
H54	0.23	0.22	0.21	21.8	0.05	1850	1850

79. táblázat: Az I. (Szent) István és (Vak) II. Béla uralkodása között vert királyneves H1–H54 jelzetű ép denárok metrológiai adatai. *Jelmagyarázat:* két tizedesre kerekített számértékű átlagsúlyok A: Hóman Bálint nyomán, B: a szakirodalomból egyesítve, C: saját mérés alapján; D: százalékos ezüsttartalom, E: ezüst színsúly, F: az egy fontból kivert érmék száma Hóman (1916) 187, 215–216, 218, 226, 228–232 és 263–264. szerint, f: ua. saját mérés alapján a $408:(C+5\%)$ képlet szerint, *: a Hóman Bálint által denárnak meghatározott I. (Szent) László kori érmék, H47a*: csak a régi szakirodalomból

Amint az az egyes érmetípusok tárgyalásánál kiderült, adatgyűjtésem a pénzláb vonatkozásában Hóman Bálint munkájához képest bizonyos eltéréseket eredményezett: az érmék állapotának függvényeként megváltozott néhány típus átlagsúlya, s ez természetesen a pénzlábak alakulásában is megmutatkozott. Az eltérések okát az egyes típusokon belüli méretkülönbségekben, ill. a körülvágás mértékében látom, ugyanis amennyiben ilyen sajátosságot nem kellett figyelembe vennem, mérési eredményeim jól egyeztek a korábbi mérésekével.

III/1.2. Az egytípusú érmék méretkülönbségeiről

A magyar érmetani szakirodalomban az egységes szemléletű tárgyalás hiánya miatt és sajátos elvárások kényszerében csupán bizonyos érmetípusok méretkülönbségeire irányult figyelem.

Amint arról a H17 denár tárgyalásánál már volt szó, Gohl Ödön vetette fel, hogy e veret három méretben, 17.0, 16.0 és 15.0 mm átmérővel készült, és ő fogalmazta meg a Jeszenszky Géza és Hóman

Bálint által is elfogadott tételt, hogy e három méret a hivatalos pénzüjtás esetenkénti pénzrontása jelének, vagyis önálló kibocsátásnak tekintendő. Így kezelte a gazdaságtörténet-írás is: ugyanis a Salamon korabeli kétévenkénti pénzüjtás feltevéseinek megalapozásához nem volt elegendő a H14–H17 denárok négyese, szükség volt a H17 méretváltozatainak (CNH 22A–22B) önálló veretként való kezelésére is.¹²⁸⁴ A H24 méretváltozatait (CNH 28–30) viszont hosszú ideig csupán a különböző mértékű körülvágással magyarázták,¹²⁸⁵ s csak a kitűnő szemű Jeszenszky Géza ismerte fel, hogy 20,0–14,0 mm között, milliméterenként fokozatosan csökkenő átmérővel kivert érmékről van szó.¹²⁸⁶ Mivel azonban I. (Szent) László pénzverésének kétévenkénti szakaszolásához a H21–H30 sorozata éppen elegendőnek bizonyult, nem vetődött fel a H24 méretváltozatainak önállósítása.¹²⁸⁷

Anyaggyűjtésem során kiderült, hogy különösen a H17 esetében a méretváltozatok jelentőségét túlságosan felértékelték, hiszen valójában ez a jelenség a H1 denárral kezdődően a kora Árpád-kori veretek többségénél tapasztalható (vö. 80. táblázat).

	db	átmérő/mm			súly/g		középsúly-eltérés/%
		x	min-max	xx	min-max	átls	
H1	146		15.5–19.5		0.43–1.20	0.82	–47.56 – +46.34
H1a	27		16.5–18.5		0.70–0.94	0.82	–14.63 – +14.63
H1b	3		17.5–18.0		0.70–0.94	0.79	–11.39 – +18.99
H2	34		20.0–23.5		0.93–1.71	1.27	–26.77 – +34.64
H5	21	15.5	16.5–18.0	19.0	0.48–1.02	0.78	–38.46 – +30.77
H6	13		16.5–18.0		0.52–0.74	0.65	–20.00 – +13.85
H7	6		16.0–17.5	18.5	0.55–0.83	0.69	–20.29 – +20.29
H8	3		17.5–18.0		0.62–0.74	0.67	–7.46 – +10.45
H9	71	13.5	15.5–18.0		0.26–0.95	0.68	–61.76 – +39.71
H11	226		16.5–19.0	20.0	0.50–0.98	0.70	–28.57 – +40.00
H12	30	14.0	15.0–18.0		0.35–0.72	0.52	–32.69 – +38.46
H14	42		17.0–18.0		0.46–0.82	0.68	–32.35 – +20.59
H14a	7		17.0–17.5		0.56–0.67	0.64	–12.50 – +4.68
H14b	6		15.5–17.0		0.40–0.65	0.56	–28.57 – +16.07
H15	25		14.0–16.5		0.27–0.65	0.46	–41.30 – +41.30
H16	6		13.5–14.0		0.48–0.68	0.59	–18.64 – +15.25
H17	134		13.5–18.5		0.25–0.97	0.54	–53.70 – +79.63
H18	318		17.0–20.0		0.52–0.94	0.70	–25.71 – +34.29
H19	19		17.0–18.5		0.40–0.76	0.54	–25.93 – +40.74
H20	5		17.0–18.0		0.56–0.88	0.70	–20.00 – +25.71
H21	19		17.0–19.0		0.51–0.73	0.64	–20.31 – +14.06
H22	40		18.0–20.0		0.55–0.97	0.72	–23.61 – +34.72
H23	67		17.0–20.0	21.5	0.46–1.06	0.65	–29.23 – +63.08
H24	54		17.0–20.0		0.59–1.05	0.75	–21.33 – +40.00
H24a	7	14.0	15.0	16.0	0.42–0.60	0.54	–22.22 – +11.11
H25	62	15.0	18.5–21.0		0.28–0.86	0.65	–56.92 – +32.31
H26	116		19.5–21.0		0.51–1.19	0.85	–40.00 – +40.00
H27	180		17.0–20.5		0.60–1.07	0.77	–22.08 – +38.96
H28	45		15.5–17.0		0.59–0.90	0.70	–15.71 – +28.57
H28b	4		13.5–14.0	15.0	0.49–0.59	0.53	–7.55 – +11.32
H29	33		19.5–21.5		0.45–1.10	0.84	–46.43 – +30.95
H30	21		15.0–15.5	16.5–17.5	0.47–0.77	0.66	–28.79 – +16.67
H31	34		17.5–18.5	19.5	0.33–0.74	0.48	–31.25 – +54.17
H32	76		11.0–12.5		0.29–0.63	0.46	–36.96 – +36.96
H33	29		13.5–14.0		0.40–0.73	0.51	–21.57 – +43.14
H34	29		10.0–11.0		0.20–0.56	0.41	–51.22 – +36.58

¹²⁸⁴ Gohl (1908) 104; Jeszenszky (1914) 65–66; Hóman (1916) 225; Györffy (1984a) 873.

¹²⁸⁵ Pl. Hóman (1916) 198–199.

¹²⁸⁶ Jeszenszky (1939–40) 30.

¹²⁸⁷ Jeszenszky Géza csak megemlítette, hogy „sok jel arra mutat, hogy a (CNH) 28 számhoz [= H24] fűződik az évi pénzváltás rendszere. Az ősi megszokott éremkép elhagyása, a többféle nagyságban kivert pénz, mind az új rendszerre való áttérés járuléka lehetnek.”: Jeszenszky (1939–40) 34; vö. IV/5. Függelék.

	db	átmérő/mm			súly/g		középsúly-eltérés/%
		x	min-max	xx	min-max	átl	
H35	24		11.0–13.0		0.26–0.54	0.42	–38.01 – +28.57
H37	128		12.0–13.5		0.34–0.71	0.50	–32.00 – +42.00
H38	11		12.0–13.5		0.35–0.57	0.44	–20.45 – +29.54
H39	96		10.5–11.5		0.28–0.54	0.41	–31.71 – +31.71
H40	37		10.5–11.0		0.34–0.63	0.47	–27.66 – +34.04
H41	53		10.0–11.0		0.26–0.69	0.44	–40.91 – +56.82
H42	53		9.5–10.5		0.12–0.26	0.18	–33.33 – +44.44
H44	3		17.0–17.5		0.30–0.38	0.33	–9.09 – +15.15
H44b	5	13.5	15.0	17.0	0.12–0.18	0.16	–25.00 – +12.50
H45	36		12.0–13.0		0.25–0.78	0.55	–54.54 – +41.82
H46	3		12.0–12.5		0.35–0.64	0.53	–33.96 – +20.75
H47	81		9.5–13.5		0.18–0.67	0.44	–55.09 – +52.27
H47a	6		10.0–11.0		0.20–0.40	0.33	–39.39 – +21.21
H49	22		10.0–11.5		0.28–0.52	0.39	–28.20 – +33.33
H49b	5		11.0–12.0		0.32–0.49	0.42	–23.81 – +16.67
H53	38		9.0–11.0		0.11–0.31	0.19	–42.10 – +63.16
H53a	6		9.0–10.0		0.11–0.18	0.15	–26.67 – +20.00
H53b	2	9.5		10.5	0.21–0.24	0.22	–4.54 – + 9.09
H54	48	9.0	10.0–11.0		0.14–0.29	0.21	–33.33 – +31.82

80. táblázat: Az I. (Szent) István és (Vak) II. Béla uralkodása között vert királyneves H1–H54 jelzetű ép denárok méret- és súlyváltozatai. *Jelmagyarázat:* x: a min. méretnél legalább 1 mm-rel kisebb átmérő, xx: a max. méretnél legalább 1 mm-rel nagyobb átmérő. Megjegyzendő, hogy egyszerűsítés céljából az átlagsúlyt tekintettem középsúlynak (tehát a Hóman Bálint ajánlotta 5% hozzáadása nélkül), s a szélső értékek százalékos eltérését ehhez viszonyítva adtam meg. A H2 denárnál az ép állapot vitathatósága miatt, önkényesen a legnagyobb átmérőjű példányokkal számoltam. Az általam épnek tekintett 3 példány megfelelő adatai: 21.0–23.0 mm, 0.90–1.52 g, átl: 1.30 g.

Mivel nyilvánvaló, hogy egy-egy típusból a pénzforgalmi és adózási célokra — ha nem is egyetlen menetben — néhány millió példányt ki kellett bocsátani,¹²⁸⁸ s verőpáronként pedig mintegy 10 000 darab készülhetett,¹²⁸⁹ egy típus számára akár néhány száz új vagy utánjavított verőpárra is szükség volt. Vizsgálataim idején a véletlenül fennmaradt érméket csoportosítottam átmérőjük szerint, de ez a rendszeresnek tűnő méretcsökkenés csupán optikai csalódás eredménye: nem ismerjük annak a folyamatnak a menetét, ahogyan az alkalmanként csak kissé változó pénzméretek között a ma felbukkanó nagyobb különbségek létrejöttek. Amúgy sem volna szerencsés az átmérőnek tulajdonítani a pénzláb vonatkozásában kiemelkedő jelentőséget, hiszen ugyanilyen fontos volt annak a fémlemeznek a vastagsága, amelyre az érméket verték, s amely — mivel nem hengerléssel, hanem kalapálással készült — meglehetősen egyenetlen lehetett. Nyilvánvaló, hogy az érme darabsúlya az átmérő, a vastagság és a pénzverőbeli, gyártáskori körülvágás¹²⁹⁰ mértékének együttese alapján dőlt el. Mivel az *al marco* verés technológiájában csak az volt meghatározva, hogy a „pénzverési alapsúlyból hány darab pénz verendő, továbbá a maximalis és a minimalis súlyeltérés”, a számított középsúlyhoz képest pénzdarábonként 25–35% eltérés is keletkezhetett.¹²⁹¹ Mivel ez az arány a magyar veretek körében, bizonyos típusoknál még nagyobbak mutatkoztak (pl. H1, H5, H9 stb. – vö. 80. táblázat), a kérdés a későbbiekben önálló vizsgálatot érdemel. Az adatgyűjtésben éppen a méretek „0.5 mm-kénti folyamatosága” jelezte az egymásból való leszármazást, ha a különbség 1 mm vagy annál nagyobb volt, arra a táblázatban külön utaltam. Mindenesetre a fentiek alapján a túl kis vagy túl nagy méretből nem következik a pénzdaráb önálló típusú kibocsátása, hanem csak a méretéhez vezető láncszemek jelenlegi hiánya. Egészen kirívó esetekben természetesen az önálló típus léte is elképzelhető, pl. a H9, H14c, H23, H24a, H25, H30, H44b, H44c s a H53b? esetében (80. táblázat).

¹²⁸⁸ Tájékoztató Györfy György számításait lehet figyelembe venni, aki csupán a füstadó beszédéhez 960 000–1 200 000 H1 denár verését feltételezte: Györfy (1977) 343; ellenvetésekkel: Gedai (1986) 92–93.

¹²⁸⁹ Suchodolski (1990) 171.

¹²⁹⁰ Gohl Ödön mutatott rá, hogy „ami a lapka alkotását illeti, nyilvánvaló, hogy a lapkát valami olló- vagy csipetű-féle szerszámmal vágta ki; az egyes vágások nyomai számos pél-

dányon egészen világosan láthatók és egy-egy példányon 8–9 vágást lehet megszámolni; innen van, hogy a lapkák feltűnően szép köralakúak, míg például nyugati szomszédaink középkori fillérei, melyeket kevesebb fáradsággal, gyakran csak négy vágással vágta ki, szögletesek.”: Gohl (1908) 102.

¹²⁹¹ Kopasz Károly (840–877) egyik denárának 350 darabját lemérve –40.00 – +19.35% középsúlyeltérés mutatkozott: Hóman (1916) 19–20.

A fentiek alapján tehát egy érmetípus méret- és súlyadatai közül az átmérő csupán az ép példányok folyamatos méretváltozatainak határértékeivel adható meg, a súly pedig e folyamatos méretváltozatok átlagsúlya. Ezt előrebecsátva a pénzláb már meghatározható. Ennek áttekintése előtt azonban egy, az érmék forgalomban történt körülnyírását tárgyaló kitérőt kell tennem.

III/1.3. A körülnyírásról

Bár Hóman Bálint is említette,¹²⁹² az érmetani szakirodalomban ritkán történt utalás az érmék körülnyírt állapotára, s e csonka példányoknak az átlagsúlyszámításból elvárható kivonására.¹²⁹³ Mivel munkámban, ha néha kényszerűségből szubjektíven is, határozottan eleget kívántam tenni e követelménynek, az MNM É anyagát e szempontból átvizsgáltam, s eredményeimet az egyes típusok átlagsúlytáblázatában össze is foglaltam. Az alábbiakban általánosságban térek vissza e kérdésre.

A körülnyírás módját az I/7. fejezetben már érintettem, itt e gyakorlat időrendjének kérdését tekintem át. Amint arról már volt szó, korábban elsősorban I. András H9 és I. (Szent) László H24 típusú denárainak megcsonkítására figyelt fel a szaktudomány. Jeszenszky Géza a H9 körülvágásában a köznépeknek egy könnyebb pénzlábhöz való igazolódását látta akár még I. András, akár Salamon uralkodása idején, Hóman Bálint pedig arra gondolt, hogy a teljes súlyban kiadott H9 denárt a kincstár még I. András életében a forgalomból begyűjtette, s egy könnyebb pénzlábhöz csatlakoztatta azzal, hogy a királyi verdében körülnyírva bocsátatta ki újra.¹²⁹⁴ A H24 körülnyírását pedig azzal magyarázta, hogy I. (Szent) László feltételezett kétévenkénti pénzkibocsátásából következően a H24-re 1091-ben kerülhetett sor, s az ezt követő évek hadjáratainak költségeit a királyi kincstár csak a mechanikai pénzcsonkítás igénybevételével tudta fedezni.¹²⁹⁵

A fenti elmesés magyarázatok azonban értéküket veszítik a körülnyírás általam megfigyelt szinte általános kora Árpád-kori gyakorlatában. A csonkítás mértéke, gyakorisága I. (Szent) László uralkodásának végéig általában nagyobb, az utána tudatosan kibocsátott új típusú, apró és vastag, vagyis nehezebben körülvágható denárok megjelenését követően inkább kisebbnek mutatkozott, igaz csupán egy meghatározott érmecsoporthoz, az MNM É gyűjteményének veretei körében. Mégis mindezt szem előtt tartva nem lehet különleges jelenségnek tekinteni sem a H2, sem a H1 tömeges körülnyírását, s az előbbi azt is sejteti, hogy a csonkítás csaknem egyidős a magyar pénzverés megkezdésével. Igaza volt; Stanisław Suchodolskinak, amikor elvetette azt a gondolatot, hogy a H2 gyakori körülvágása a H1 súlyához való igazításának, vagyis közvetve a H2 és a H1 egyidejű forgalmának jele, bár ő csupán arra utalt, hogy a körülvágott H2 denárok súlya még mindig lényegesen nagyobb a H1 denároknál.¹²⁹⁶ Az új adatok fényében azonban a csonkítás semmiképpen sem lehetett a két súly összehangolásának kísérlete, mert rendszeresen csonkították az egy típust vert királyok pénzeit is. Nem lehetett ez az eljárás Péter és Aba Sámuel uralkodása zavaros viszonyainak következménye sem, hiszen a H1–H2 példányainak körülvágását nem lehet kizárólag 1038 után keltezni, ráadásul éppen Péter és Aba Sámuel érméin volt ritkábban megfigyelhető a csonkítás. A helyzet utódok, I. András korában változott meg igazán, hiszen mindkét denárt előszeretettel könnyítették meg, sőt a H9-et a korábbiaknál durvább módon: igaz, a körülvágás növekedő nagyságát szinte sugallta az érme dirhemszerű, többszörös keretelése. A magyarázat valószínűségét mi sem bizonyíthatja jobban, hogy ilyen többlépcsős csonkítás a későbbiekben is csupán I. (Szent) László idején, s az ő ugyancsak dirhemszerű keretelésű H23 denárával történt meg. Az analógia vitathatatlan, mégis van egy további homályos részlete, a H23-on már nem jelentkezett gyakorlat: a H9-en érmeközépig történt az ép érmék 0.68 g átlagsúlyáról 0.27 g-ra való csökkentését eredményező csonkítás, miközben még egy feltételezhető félsúlyt (= obulus?) is átléptek, ill. nem törődtek az érmeképnek a belső vonalkörig való megőrzésével sem. Amennyiben a körülnyírás nemcsak a kincsleletekben felgyűlt, hanem a pénzforgalomból halotti obulusként kiemelt érméket is érintette (ami a régészeti szakirodalomban legalábbis a H9 = CNH 12–14. típusú denárokat illetően egyértelműen dokumentált!), akkor ez a gyakorlat a fejletlen pénzviszonyokkal függhetett össze: a lakosság ép denárként fogadta el a finoman vagy erőteljesebben megcsonkított érméket is. Arra nézvést, hogy e hiányos veretek egy kisebb értékű pénzérme szerepét töltötték volna be, aligha

¹²⁹² Vö. Hóman (1916) 20.

¹²⁹³ Pl. Jeszenszky (1939–40) 27.

¹²⁹⁴ Jeszenszky (1914) 64–65; Hóman (1916) 213–214.

¹²⁹⁵ Hóman (1916) 230. Érdekes, hogy a kiváló szemű Jeszenszky Gézának, aki határozottan rámutatott a H24 denár többféle méretben történt kibocsátására, a körülvágás gyakor-

latának említésén kívül annak magyarázatára már nem terjedt ki a figyelme, vö. Jeszenszky (1939–40) 30.

¹²⁹⁶ Suchodolski (1990) 175. Véleménye azonban csak részben igaz, hiszen a csonka H2 denárok súlya 0.95, míg az ép H1 denárok átlagsúlya 0.82 g!

lesz adatunk.¹²⁹⁷ Mindenesetre az elvégzett művelet mértékétől függően a csonkítók haszna jelentős volt (vö. 81a–b. táblázat),¹²⁹⁸ emiatt elképzelhetetlen, hogy a körülvágás módszerét csak a királyi pénzverde használta volna fel az uralkodó jövedelmének növelésére, s a pénzermékkal darabra és nem súlyra fizető kereskedők, ill. a lakosság¹²⁹⁹ nem élt volna vele mindaddig, amíg a királyi pénzverde technikailag meg nem nehezítette eljárásukat.

	ép	A		B	
	átls/g	átls/g	%	átls/g	%
H1	0.82	0.71	86.6	0.64	78.0
H1a	0.82	0.74	90.2	0.69	84.1
H1b	0.79	0.69	87.3		
H2	1.30	1.27	97.7	0.95	73.1
H5	0.78	0.82	105.1	0.66	84.6
H6	0.65	0.70	107.7		
H7	0.69	0.67	97.1		
H8	0.67	0.57	85.1	0.47	70.1
H9		lásd külön!			
H11	0.70	0.68	97.2	0.56	80.0
H12	0.52	0.46	88.5	0.36	69.2
H14	0.68				
H14a	0.64				
H14b	0.56				
H14c	0.36				
H15	0.46				
H16	0.59				
H17	0.54	0.43	79.6	0.43	79.6
H18	0.70	0.66	94.3	0.53	75.7
H19	0.54	0.72	133.3	0.61	113.0
H20	0.88	0.59	67.0		
H21	0.64	0.57	89.1		
H22	0.72	0.56	77.8	0.49	68.1
H23		lásd külön!			
H24	0.75	0.58	77.3	0.48	64.0
H24a	0.54				
H25	0.65	0.58	89.2	0.50	76.9
H26	0.85	0.79	92.9	0.86	101.2
H27	0.77	0.76	98.7	0.65	84.4
H28	0.70	0.63	90.0	0.54	77.1
H28b	0.53				
H29	0.84	0.65	77.4	0.61	72.6
H30	0.66	0.65	98.5		
H31	0.48	0.43	85.6	0.36	75.0
H32	0.46				
H33	0.51				
H34	0.41				
H35	0.42				
H36	0.29				
H37	0.50				
H38	0.44	0.43	97.7	0.37	86.0
H39	0.41				
H40	0.47				
H41	0.44				
H42	0.18				
H44		0.33			

¹²⁹⁷ Megjegyzendő, hogy a sírmellékletadás rítusában egyéb műveleteknek is nyoma maradt: pl. kettévágott vagy negyedelt érme darabjainak a halott különféle testtájaira való helyezése; e szokást majd munkámnak készülő régészeti részében fogom bemutatni.

¹²⁹⁸ A tárgyalat denárok szegélykörében maradó körülvágás az érmék 2.9 (H7)–33%-os (H20), míg a szegélykört csaknem eltávolító csonkítás 14 (H38)–36%-os (H24) szélső súlyvesztéssel járt. Különleges helyzet állt elő a hasonló keretelésű H9 és H23 esetében, ahol az ép veretek súlya a különböző mértékű körülnyírás miatt 19.9, 25.0, 35.3, ill. 7.7, 9.3, 21.5%-kal csökkent, sőt az előbbinek a középrészéig történt körülvá-

gása 60.3% (!) súlycsökkentést eredményezett (vö. 81a–b. táblázat). Az *al marco* verési technika következtében létrejött különlegesen nehéz példányok szolid körülnyírással is nehezebbek maradhattak az átlagsúlynál (pl. H5, H6, H19, H26).

¹²⁹⁹ Hóman Bálint vélte úgy, hogy mivel a lakosság az uralkodó nevével és képével jelzett (hitelesített) érméket nem ezüstértéke (nemesfém-tartalma), hanem darabszáma szerint forgatta, a király a verés utáni azonnali, vagy a már forgalomban volt érmék begyűjtését követő körülvágatással a súlycsökkentésnél jóval nagyobb jövedelemre tehetett szert, azaz így állította át gazdaságát egy könnyebb pénzlábra, vö. Hóman (1916) 214, 214: 2. jegyzet.

	ép	A		B	
	átls/g	átls/g	%	átls/g	%
H44b	0.16				
H44c	0.06				
H45	0.55	0.50	90.9		
H46	0.53				
H47	0.44				
H47a	0.33				
H49	0.39	0.37	94.9		
H49b	0.42				
H49c	0.30	0.25	83.3		
H50	0.37				
H50b	0.41				
H50c	0.29				
H53	0.19				
H53a	0.15				
H53b	0.22				
H54	0.21				

	ép	a		b		c		d	
	átls/g	átls/g	%	átls/g	%	átls/g	%	átls/g	%
H9	0.68	0.55	80.1	0.51	0.75	0.44	64.7	0.27	39.7
H23	0.65	0.60	92.3	0.59	90.7	0.51	78.5		

81a–b. táblázat: Az I. (Szent) István és II. (Vak) Béla uralkodása között vert királyneves H1–H54 jelzetű denárok ép és körülvágott példányainak súlyviszonyai. *Jelmagyarázat:* A súlyviszonyok grammban, ill. százalékosan A/ép, ill. B/ép (H1–H8, H11–H22, H24–H54), valamint a/ép, b/ép, c/ép, d/ép (H9, H23). A–B: lásd az 1. táblázatnál, a–d: lásd a 15. táblázatnál

III/1.4. Az érmék ezüsttartalmáról

A pénzverés-pénzromlás folyamatát a fentiekben csak egy jellemzőjének, a pénzlábnak változásában tekintetem át. A folyamatnak azonban volt egy másik vonulata is: az érmék ezüsttartalmának alakulása! Hóman Bálint saját vizsgálatai alapján arra az eredményre jutott, hogy a I. (Szent) István és Kálmán uralkodása közötti időszak összes, valamint II. István H45 és H47 típusú denárai kiveréséhez olyan tiszta ezüst (*argentum purissimum*) alapanyagból indultak ki, amely a kor technikai színvonala miatt a valóságban csupán 95–96%-os tisztaságú volt. Ehhez keverték 10% rezet, hogy megkapják az *argentum decimae combustionis*, a pénzvezüstöt, amely voltaképpen tehát 85.5–86.4% ezüsttartalmú volt, s amit az egyes pénzdarabok finomsági méréseredményének átlaga is bizonyított. II. István H44 típusú denára viszont csupán 76% ezüstöt tartalmazott (*quinta combustio*), sőt II. (Vak) Béla H50 denára 66.6% finomságú (*tertia combustio*) volt, azaz a pénzrontás nemcsak az érme pénzlábnak növelésében, hanem ezüsttartalmának csökkentésében is megmutatkozott.¹³⁰⁰

Amint azt a bevezetés I/8. fejezetében már említettem, ezüstfinomsági vizsgálatokat nem végez tettem, csupán a szakirodalmi említések összegyűjtésére szorítkozhattam, s a közölt adatokat egy- ségesíthettem (vö. 79. táblázat).

III/2. PÉNZTÖRTÉNETI VÁZLAT

III/2.1. Első szakasz (1000–1038)

A magyar királyság megalakulása, a törvényekben is rögzített királyi, egyházi és magángazdasági termelési viszonyok, a rájuk épült szervezetek fenntartása, a tulajdoni és vagyoni különbségek és függések, a külfölddel való kapcsolatok megerősödése, idegen telepesek betelepülése, az állam hadjáratainak finanszírozása stb. gazdaságilag kényszerítette ki az önálló magyar pénz kibocsátását. Volt azonban a királyság létrejöttének e tekintetben közvetlenebb következménye is. „A középkori nyugati felfogás szerint a felségjogok egyik legfontosabbika volt a pénzverés joga. Önálló pénzverés nélkül a 11. századi Európa nem tudott souverain keresztény uralkodót elképzelni. Amikor tehát

¹³⁰⁰ Hóman (1916) 183–184, 261–262. A korabeli cseh és lengyel veretek ezüsttartalmáról: Suchodolski (1995) 57–62.

István királyi címet vett fel és népével együtt kereszténnyé lett, nyugati felfogás szerint pénzt is kellett veretnie.”¹³⁰¹ Az utóbbi elvárásnak az első magyar király 1000 karácsonya és 1001 újéve között végbement koronázása alkalmából forgalomba hozatott H2 denár megfelelt, az előbbinek viszont feltehetőleg nem. Alkalmi kibocsátás voltát jelzi a későbbi magyar érméktől eltérő mindkét érmeképének és előlapi köriratának megválasztása, valamint az azokénál nagyobb, 310 körüli pénzlábra utaló súlya, végezetül — amennyire az az egyetlen nagyharsányi (Ba) kincslelete,¹³⁰² s az ugyan éppen a halotti obulusadás kezdetén a szokás lassú elterjedésével is magyarázható, de mégis mindössze két sírlelete¹³⁰³ alapján joggal feltételezhető — korlátozott, jóllehet a külföldet is elérő forgalma. A H2 denár korabeli minta nélkül készült, a német pénzveréshez csupán a súlya kötheti (82a–b, 83a–b. táblázat).¹³⁰⁴

A lelőhely neve	sorszám	István			Péter			Aba	I. András			Béla dux/rex			Salamon			
		H1	H1a	?	H6	H6a	?	H7	H8	H9	?	H11	H11/ 12	H12	H14	H14/ 15	H15	H 17
1. Szabolcs	19.	2	1															
2. Batajnica	31.	1			1													
3. Magyarhomorog	66.	2			1													
4. Magyarhomorog	120.	2			1													
5. Magyarhomorog	155.	1			2													
6. Magyarhomorog	173.	1			1													
7. Szomotor	64.		1			1												
8. Pétervására	2.			1			1											
9. Székesfehérvár	2.			4			1											
10. Biharkeresztes	36.				1			1										
11. Magyarhomorog	199.	2						1										
12. Csanytelek	17.				1				1									
13. Ellend-I	254.	1							1									
14. Magyarhomorog	114.	1			1				2									
15. Magyarhomorog	121.				2				2									
16. Magyarhomorog	132.	1							1									
17. Magyarhomorog	136.				1				3									
18. Pécs-Somogy	49.	1							1									
19. Püspökladány	160.				1				1									
20. Sorokpolány	55.	1							1									
21. Várfalva	28.	2				1			2									
22. Csanytelek	23.			1						1								
23. Gáva	10.								1	1								
24. Magyarhomorog	31.			1							1							
25. Magyarhomorog	37.			1							1							
26. Rácalmás	604.						1				1							
27. Várfalva	35.								1		1							
28. Bijelo Brdo	107.								1					1				
29. Esztergom	24.									2		13		17				
30. Magyarhomorog	405.												1	1				
31. Rezi	4.								1			8		48				
32. Sarkadkeresztúr	90.											1		1				
33. Sarkadkeresztúr	126.											1		1				
34. Szeged-Szóreg	25.											1		1				
35. Tiszalök	15.											1		1				
36. Kiskunfélegyháza	40.												1		1			
37. Sárrétudvari	13.														1	1		
38. Biharkeresztes	95.														1		1	
39. Sarkadkeresztúr	41.									1							1	
40. Szentkirály	20.											1					1	
41. Halimba	638.														1			1

¹³⁰¹ Hóman (1916) 169–170; Huszár (1938) 337; Kupa (1975–76) 21 és 21: 1. jegyzet. Más országokban, ahol hercegek, grófok, püspökök és apátok is verethettek pénzt, az újonnan kereszténnyé lett király belépve a régen keresztény királyok sorába, hatalmának kinyilvánítását nemcsak szomszédai, hanem saját országának előkelői irányában is a pénzveréssel tette meg: Suchodolski (1990) 175. Erre Magyarországon nem volt szükség!

¹³⁰² A kincsleletek értékeléséhez e fejezetben végig vő. 83a–b. táblázat.

¹³⁰³ A sírleletek értékeléséhez e fejezetben végig vő. 82a–b. táblázat.

¹³⁰⁴ Gedai István úgy találta, hogy a H2 általa számított 1.2665 g átlagsúlya IV Henrik bajor herceg (995–1004) ugyan-csak saját mérés alapján kapott denárai 1.25 g átlagsúlyával azonos: Gedai (1986) 53.

		Salamon		Gd	Gr	I. (Szent) László							Kálmán				II. B
		H 14	H 17	H 18	H 19	H 21	H 22	H 26	H 27	H 28	H 29	H ?	H 31	H 33	H 35	H 38	H 49
42. Magyarhomorog	289.			1	1												
43. Magyarhomorog	452.				1	1											
44. Sarkadkeresztúr	5.			1	1	2											
45. Sarkadkeresztúr	21.				1	1											
46. Oroszlámos	1/1903.					1	1										
47. Püspökladány	409.					1	1										
48. Deszk-D.	207.							1	1								
49. Oroszlámos	2/1903.	1					1		1								
50. Mezöberény	43.		1				1				5						
51. Magyarhomorog	288.						1				2						
52. Szeged-Szörög	13.										1	1					
53. Madar	38.									1						1	
54. Moraván	130.												1			1	
55. Kaposvár-61. út	501.														6		8
56. Moraván	54.													1			1

82a-b. táblázat: A Kárpát-medence köznépi és **templomkörüli** temetőinek többpénzes sírjai I. (Szent) István és II. (Vak) Béla uralkodása között kibocsátott H1-H54 jelzetű denárainak valamelyikével záródó sírleletei, zárópénzük fiatalodó sorrendjében rendezve. A táblázat nem tartalmazza azoknak a többérmés síroknak az adatait, amelyekben vagy ugyanazon típus több példánya, vagy akár egy meghatározhatatlan példány is előkerült. Nem tartalmazza továbbá a Deszk (Cs)-D temető 92. sír H24, H24? denárát, valamint a Mačvanska Mitrovica (JUG) 215. sír összesen 6 Kálmán és II. (Vak) Béla/II. Géza denárát. *Jelmagyarázat:* Gd: Géza dux, Gr: I. Géza, II. B: II. (Vak) Béla

Bár a H1 Kárpát-medencei zárt kincslelete mindaddig nem került elő, ez az érmetípus a I. (Szent) István uralkodásának idején általánossá vált obulusadás gyakorlata következtében nagy számú sírleletként az egész Duna-medencéből ismert, európai elterjedése pedig Németországtól Skandináviáig és Oroszországig bizonyított, vitathatatlan tehát, hogy a H1 denár töltötte be elsőként a magyar királyságban a valódi forgalmi pénz szerepét. Fellépésének keltezése még nem tisztázott, de az I. (Szent) István trónra lépését követő kibocsátásának korábban meggyökeresedett feltevését vitathatatlan ellenérvek felbukkanásáig nem szükséges néhány évtizeddel későbbre halasztani. A H1 denár Bajorországból történt átvétele tényként elismert, az átvétel ideje, ill. közvetlen érmemintája még vitatott, ezért fellépésének pontosabb keltezése — egyéb e célra alkalmazható módszer híján — egyelőre megoldhatatlan. A H2 korlátozottságával ellentétben a H1 denár általánosan elterjedt, s egyben a korai magyar pénzverés mértékadó veretévé vált, nemcsak I. András H8 típusú denárában újra megtestesülve, hanem mert előlapi érmeképét — Salamon pénzverését leszámítva — egészen I. (Szent) László H22 denáráig tekintették mintának, s később is vissza-visszatértek hozzá, hátlapi érmeképe pedig a tárgyalts korszakban kizárólagos maradt. A H1 denár bevezetésével kapcsolatos fenti óvatos megfogalmazásom eltér Hóman Bálint korábbi, szinte véglegesnek tűnt véleményétől,¹³⁰⁵ s eltérnek a pénzlábara vonatkozó adatok is: utóbbinak az az oka, hogy az MNM Éremtárában végzett áttekintésem alkalmával csak az ép érmék vizsgálatára szorítkoztam. Saját méréseim szerint a H1 átlagsúlya nehezebbnek (0.82 g) bizonyult, mint a Hóman Bálint mérte 0.77 g, ezáltal az 5%-kal megnövelt kiverési súlya a korábbi 0.80 g-ról 0.86 g-ra növekedvén, a 408 grammos karoling fontból mint a pénzverés feltételezett alapsúlyából kiverhető példányok száma 510-ről 474 darabra mérséklődött (ld. 79. táblázat). Eszerint a tárgyalts korszak összes érméjét tekintve a Magyarországon denárként szerepeltetett¹³⁰⁶ H1 kibocsátási adatai egyedül nem reálisak, hiszen 474 darabos pénzláb alkalmazásánál nem keletkezett volna kincstári pénzverési illeték, azaz haszon.¹³⁰⁷ Lehetséges, hogy a válogatásom volt túlságosan szigorú (bár a többi érmét illetően bevált) vagy a gyakorlat másként működött,¹³⁰⁸ mindenesetre a magyarázat

¹³⁰⁵ Hóman (1916) 189–191.

¹³⁰⁶ A H1 a német pénzverésben obulusnak tekinthető, de közvetlen denárelőzménye ismeretlen. Gedai István II. Henrik király (1002–1014) 1003–1004 között veretett denáira 40 db lemérésével 1.40, az 1009–1014 közöttiekre 8 példány lemérésével 1.54 g átlagsúlyt kapott, s ezt viszonyította a H1 0.7682 átlagsúlyához: Gedai (1986) 53. Hasonlóképpen az 1009–1017 közötti kibocsátott bajor denárok 1.46–1.49 g közötti átlagsúlyához arányítható obulusnak tekintette: Suchodolski (1990) 169.

¹³⁰⁷ Hóman Bálint számítása a 408 grammos fontból 510 db 0.8 g súlyú érme kiverését eredményezte, s mivel egy font pénzüzstből törvényesen 240 denárt vagy 480 obulust kellett

verni, a kincstárnak 30 denár haszna maradt: Hóman (1916) 187–188.

¹³⁰⁸ Hóman Bálint minden számítása azon a kiinduló feltevezésen alapult, hogy I. (Szent) István a regensburgi példát követve, a 408 g súlyú karoling fontból 240 denárnak megfelelő 480 obulust tartozott kiveretni, az e mennyiség feletti darabszám volt a kincstár haszna. A sajátos magyar viszonyok között, ahol a mértékadó H1 denár egy hozzárendelt obulus együtt forgása nélkül funkcionált, s pénzlábal nem volt kapcsolatban a vele bizonyos ideig együtt forgó H2 pénzlába, nem lehet ellenőrizni e számítás helyességét: vö. alább, I. Béla H12 denáránál! A terminológia zavarosságára az I/5. szakaszban utaltam. A kérdés tehát megválaszolatlan: a Magyarországon denárnak

Lelő- helyek	I. István				Péter		AS	I. András			Bd	B	Salamon				Gd	I. Géza		I. László					Id	?	össz
	H1	H1a	H2	H?	H6	H?	H7	H8	H9	H?	H11	H12	H14	H15	H17	H?	H18	H19	H20	H21	H22	H23	H25	H29			
1.			44																						31		75?
2.	+					+																					?
3.						1																					1+
4.	+						+																				275+
5.	13				3		2																				18?
6.	7				4		1	6	14																		32?
7.	+				2	+	+			+																	200?
8.				48			40	52		20																	2000?
9.				+			+			+															+		200+
10.				27	3		2			8																	40+
11.											129																129?
12.											596	72															668
13.											1	8															9?
14.											163		6														169?
15.	25					58	1	326	1072				1		59												1542
16.				3			1	5	14		1		2	10	227												263?
17.															82												82
18.															218												218?
19.															1												1+
20.															1												1
21.												2	+	+	+	+	3										5+
22.	2										18	1			191		1569	29	2							45	1857+
23.											10	5	20	9	2	4				1							51
24.																	2			29							31+
25.															1							33					34?
26.	24	6			2		4	6				1	2				3			21		54	27	132	4	12	298+

83a-b. táblázat: A Kárpát-medence I. (Szent) István és II. (Vak) Béla uralkodása között kibocsátott H1–H54 jelzetű denárainak valamelyikével záródó kincsletei, zárópénzük fiatalodó sorrendjében rendezve. A hitelesnek tekintett/tekinthető kincsek neve kövérral jelölve. Lelőhelyek: 1. Nagyharsány, 2. Szabadka, 3. Lámkerék, 4. Baksa, 5. Visonta, 6. Bögöt, 7. Vác, 8. Budapest-XXII. ker., 9. Felsőfalu, 10. Jászberény, 11. Alsólendva, 12. Jászberény-Borsóhalom, 13. Kiskunhalas, 14. Ism. lh. (Moson m.), 15. **Hódmezővásárhely**, 16. Nyitraudány, 17. Apagy, 18. Ism. lh. (Dunántúl), 19. Ism. lh. (SzSzB m.), 20. Kiskunlacháza, 21. Ism. lh., (Nyitra környéke), 22. Nagytapolcsány, 23. **Dömsöd**, 24. Gecse, 25. Székesfehérvár, 26. Ism. lh. (Baja környéke). *Jelmagyarázat:* As: Aba Sámuel, Bd: Béla dux, B: I. Béla, Gd: Géza dux, Id: nem magyar érme, ?: meghatározatlan érme, össz: összesen, ?: ismeretlen számú érme, +: volt még több érme is

lh	P	Bd	S.		Gd	I. G.		I. (Szent) László										Kálmán								II. István					II. B.		Id	?	Össz.	
	H6	H11	H14	H17	H18	H19	H20	H21	H22	H23	H24	H25	H26	H27	H28	H29	H30	H?	H31	H32	H33	H34	H38	H39	H40	H41	H?	H44	H45	H47	H47a	H?				H?
27.									+		+																									?
28.					1							97																							98?	
29.												9	161																					1	172	
30.								2	1		88			19																					110	
31.									18	18		54			14																				105	
32.													10	30																					40	
33.														120																					120	
34.														185																					185?	
35.														48																					48?	
36.									15	41	14				14																			2	86?	
37.	1	3	3	9	334	144	4	35	18	276	121	368		24	5																			7	1632+	
38.								1	2	7	11	2	12	39	1	2		28																	105+	
39.									5																											200+
40.				1	2			1	11	11	6		114	123		13	1		28																66	377?
41.																		45			87	11													+	150+
42.											+	+	+		+					+																?
43.													67	18			13		424	50	84	179	20	296	117	263		75	106		201				1913	
44.																			111									445	468	1	194	264			244	1727+
45.																		+										+					16			16+
Össz.	1	3	3	10	337	144	4	39	70	353	240	530	364	606	15	34	14	28	497	161	171	190	20	296	117	263	+	520	574	1	395	264	16	11	310	7083

83a-b. táblázat folytatása: Lelőhelyek (lh): 27. Ism. lh. (Magyarország), 28. Ism. lh. (Magyarország), 29. Nagyvárád, 30. Hort, 31. **Gölle**, 32. **Badacsonytomaj**, 33. **Magyarfráta**, 34. Somogyvár, 35. Torda, 36. Ism. lh. (Szerém m.), 37. Ism. lh. (Felvidék), 38. Siófok, 39. Kisasszonyfa, 40. Ism. lh. (Székesf. környéke), 41. Andornaktálya, 42. Ism. lh. (Bács m.), 43. **Mosonytétény**, 44. Garamszentbenedek, 45. Homoródszentpál. *Jelmagyarázat:* lh: lelőhely, Bd: Béla dux, S: Salamon, Gd: Géza dux, I. G: I. Géza, II. B: II. (Vak) Béla; a további rövidítést ld. 209. old.

hiánya ellenére a változások jelzésére alkalmas Hóman Bálint-féle számítási módszerhez a későbbiekben is ragaszkodtam. További típusok — a H3, ill. a H4 — hivatalos kibocsátása sem elképzelhetetlen, de jelenleg még nem tekinthető bizonyítottnak. A bizonyításkísérletek elleni érvek között különösen a Kárpát-medencei előfordulás régészeti tanúsága hiányzik, ezért e denárok magyar királyi kibocsátását egyelőre fenntartással kezeltem.¹³⁰⁹ A magyar pénzverés jellemzőjeként már a H1 denárral megjelent az érmék széles mérethatárok, s az *al marco* verési technika miatt az ugyancsak nagy súlyhatárok közötti gyártása (vö. az alábbiakat illetően is: 80a–b. táblázat), valamint mind a H1-et, mind pedig a H2-t is érintően az érméknek a forgalomban történt körülírása.

I. (Szent) István pénzverése a magyar pénztörténet első, elkülönülő szakasza: jellemzője az új uralkodó hatalma kinyilvánításának érmeveréssel történt megvalósítása. I. (Szent) István pénzverésére az idegen hatás érvényesülése, a magyar forgalmi viszonyokhoz alkalmas pénzláb keresése,¹³¹⁰ s a Magyarországon pénzforgalmi-gazdasági szerepet először betöltő H1 denár hagyományt teremtő érmeképeinek és körirattípusainak kialakulása nyomta rá a bélyegét: az előlapra (a H2 kivételével) az érmét verető király neve (+Stephanus rex), a hátlapra a verőhely megnevezése került (+Regia Civitas).¹³¹¹

III/2.2. Második szakasz (1038–1060, ill. a dukátusban még 1064–1074)

I. (Szent) István utódainak, Péter és Aba Sámuel királynak érmeverése a H1 mintáját követte, csupán a hátlapi körirat váltott át a primitívebb betűformájú Regia Civitas konkrét helymegnevezéséről a majuszkulákból álló, tágabb értelmű Pannoniára. Mindkét uralkodó a H1-énél szűkebb méret- és súlyhatárok betartásával verette pénzét. Péter H6 denára lényegesen csökkentett átlagsúlyúnak bizonyult (bár a 0.65 g-nál jóval nehezebbre sikerült darabok a körülvágás után is 0.70 g átlagsúlyt mutattak), ezért változatlan ezüstfinomság mellett a király a pénzláb növelésével juthatott nagyobb haszonhoz: egy fontból 598–600 érmét veretve 120 denár nyereségre tehetett szert. Péter kétszakaszos uralkodásának érmeverésében nem maradt nyoma, H6a típusa csupán H6 denárának betűhibás változata.

Aba Sámuel érmeverése elődeiét követte, H7 denárát szintén a szűk méret- és súlyhatárok jellemezték. Denárai átlagsúlya Péteréhez állt közelebb, ezért az ugyanolyan minőségű karoling fontból 563–560 darabot kiverve 80 denár haszonhoz juthatott.

I. András volt az első magyar uralkodó, aki egynemű veretekből több típust bocsátott ki, felvetve ezzel azok időrendjének kérdését. Szerencsére azonban egyik, H8 típusú denárát teljesen a H1 mintáját követve készítette, ezért annak az ő első vereteként való kezelése kezdettől elfogadott volt, s a vegyes többérmés sírletek ezt a keltezést meg is erősítették. I. András e veretével talán folytatta elődeiének gyakorlatát az érmék szűk méret- és súlyhatárok között tartására, azonban ezt a vizsgálható alacsony darabszám miatt határozottan nem lehet kijelenteni. Ugyancsak elődeiéhez illeszkedett H8 denárának átlagsúlya is, vagyis fenntartással ugyan, de kijelenthető: egy fontból 580 denárt veretvén, 100 denár haszonra tehetett szert. Ha a fenti adatsor a H8 ép példányainak szaporodtával valóságosnak bizonyul, akkor a H9 kibocsátása nem valamilyen gazdasági nekirugaszkodás jele, hiszen szemben Hóman Bálint mérési eredményeivel, az átlagsúly nem 0.60 g-ról, hanem 0.67 g-ról változott 0.68 g-ra, vagyis e különbség a korábban véltől észrevehetően nagyobb volt. Ennek megfelelően a pénzláb is alig, a H8

nevezett, denárként szerepelt H1 jelzetű érmét vajon a német obulus mértékében verték-e?

¹³⁰⁹ Itt csak arra térek ki, hogy a frank-bajor pénzlábból következő 1.7–1.8 g átlagsúlytól a H3 ismert 3 példánya eléggé eltér (1.67, 1.99, 2.16 g), s ez az 1.93 g átlagsúly vagy az *al marco* verés szélsőségével: Suchodolski (1990) 166–167., vagy egy sebtében választott más pénzlábbal — Jonsson (1988) 100–101. — magyarázható, de sem a H1, sem a H2 denárával nincs kapcsolatban.

¹³¹⁰ A H1–H4 metrológiája teljesen különböző. A H3 a karoling szabványhoz áll közel, azaz a 408 vagy a 430 g súlyú font 1/240-ed része. A H2 és a H4 azon könnyű denárokhoz tartozik, amelyeket 1/300-ad pénzlábbal vertek a 10. század első feléből való 1.6–1.7 g, valamint a 995–1009 közötti 1.2–1.3 g súlyú bajor minták nyomán, végezetül a H1 olyan 1.5–1.6 g súlyú bajor denárok félsúlyával készült, amelyek 1009–1017 közötti időből valók — foglalta össze a legutóbb: Suchodolski

(1990) 169. Bár érvelésének keltezésével a H1 általam mért nagyobb átlagsúlya miatt eleve nem érthetek egyet, az elfogadható, hogy mivel az ép H2 német mértékkel mérve is valóban denársúlyú volt, a magyar pénzverésben később sem denár, sem pedig lehetséges földénár irányadó súlyként nem funkcionált, pénzlába a magyar pénzveréstől idegen maradt. Egyetlen kivételt a H4 jelent, amelyet újabban Gedai István hiteles magyar kibocsátásnak ismert el, s amelyet a H2-ével azonos pénzláb szerint vertek; e veret elfogadásában egyelőre tartózkodó álláspontot foglaltam el ugyanúgy, mint a vitatottabb, s teljesen más pénzlábú H3 esetében is! A későbbiekben mintaként szereplő H1 átlagsúlya — bár nem a H2 denárával volt összehangolva — nehezebbnek bizonyult, mint I. (Szent) István utódainak érméi, egészen I. (Szent) László H26, H29 típusú vereteiig, de pénzlábuk összevethető.

¹³¹¹ A verőhely kérdését önállóan ld. IV/2. Függelék.

580-as mértékéről mintegy 570-esre csökkenhetett. A H9 denár az előző típusokhoz képest valamivel szélesebb méret- és súlyhatárok között került kibocsátásra, ránk maradt leleteit azonban a körülvágott példányok nagyságbeli változatossága jellemezte. Bár az alább említendő, valamivel nehezebb H11 típusú hercegi denárok kimutatható közös, kevert forgalma is kiválthatta a körülvágás ingerét, annak a korábbi és későbbi gyakorlattól elütő mértékét talán leginkább az előlapi érmeképének sajátos háromszoros keretelése okozhatta: ez vezethette az ollót a különféle szélességű peremgyűrűk eltávolításakor. Már a H8 denáron is, de teljes gazdagságában a H9 denáron jelent meg a 11. századi magyar érmék egyik jellegzetessége, a bonyolult pénzverőjegy (szigla) rendszer, amelynek megfejtése — a sokféle tetszetős magyarázat ellenére — még nem megoldott. I. András nevéhez szokás írni az évi vagy kétévenkénti pénzűjtás bevezetését is,¹³¹² holott valójában csak annak van bizonyítéka, hogy elődei H1, H6, H6a, H7 denárai többször, pontosabban 10 alkalommal fordultak elő az ő H8, s mindössze egyszer a H9 denárával együtt a vegyes többérmés sírok mellékleteiben, tehát a halotti obulusadás szokása csupán a H8 és a H9 egymásutánisága mellett tanúskodik. Ha cseréjüket a kincstár meg is követelte, az nem történhetett a H8 teljes begyűjtésével, ugyanis mind a H8–H9 párosa, mind pedig e páros I. Béla H12 denárát kísérő együttese felbukkant sírmellékletekben. A kincsleletekben mindkettő Salamon uralkodásának idejéig szerepelt.

I. András királyságának idején Béla herceg is veretett pénzt az ország területének dukátusi harmadában. Pénzverése a király és a herceg újonnan kialakult kapcsolatának volt a terméke, s Hóman Bálint azért is hangsúlyozta a jelentőségét, mert Béla denárának pénzlábát lényegesen jobbnak, nehezebbnek ítélte meg a királyénál.¹³¹³ Méréseim ezt a nézetét nem igazolták és pedig azért, mert egyrészt a H8 átlagsúlya nála talán túl alacsonyra sikeredett,¹³¹⁴ másrészt a H9 körülvágatait hivatalos csonkításnak értelmezte, s ezért az ép veretekkel összehasonlíthatónak ítélte.¹³¹⁵ Csak ilyen összevetésben mutakozhatott lényegesen jobbnak Béla dux H11 típusú denára, holott valójában nem tért el jelentősen a maga 0.70 g-os átlagsúlyával azok 0.67, ill. 0.68 g-os átlagsúlyától, vagy az 550–560 példányos pénzlábalával azok 580, ill. 570 példányos pénzlábától. Lehetséges, hogy a körülnyírások megszaporodását kezdetben éppen az eltérő súlyú érmék együttes forgalma kényszerítette ki, ugyanis szemben Hóman Bálint elutasító véleményével,¹³¹⁶ e forgalomnak régészeti bizonyítékai is vannak, méghozzá nemcsak a vegyes többérmés sírokban, hanem egy-egy köznépi temető más-más sírjaiban, ill. egy-egy tájegység temetőiben is, tehát nem bizonyítható több szerzőnek az a feltevése, hogy a hercegnek a király területére tévedt vagy utóbbinak a dukátusba jutott, egymástól eltérő súlyú vereteit begyűjtötték és beolvastották. A H11 denár valamivel szélesebb méret- és súlyhatárok között készült, mint a H8 és a H9, mégis legfeljebb Salamon érméivel összevetve szolgált rá a típus tárgyalásánál idézett Képes Krónika elismerő méltatására, ami Béla királyként veretett H12 denárát már semmiképpen sem illette meg. További, bár csupán közvetett érvnek tekinthető az I. András kori kétévenkénti pénzűjtás feltevése ellen, hogy Béla mind hercegsége 10–12, mind pedig királysága 3 éve alatt megelégedett egy-egy érme kibocsátásával, s majd csak Salamon volt az, aki legkevesebb 4 érmetípust veretett uralkodásának 11 éve alatt. Mégis a kétévenkénti pénzűjtás német rendszerű és pontosságú gyakorlatát az ő országlása alatt sem lehet bizonyítani, ugyanakkor vele egyidejűleg a dukátusban pénzt verető Géza herceg apjához hasonlóan, továbbra is megelégedhetett egyetlen veret, a H18 denár kibocsátásával. Ez a denár — ugyanúgy, mint Salamon elsőnek tekintett H14 denára — mind 0.70 g átlagsúlyával, mind pedig 550–560 példányos pénzlábalával a magyar pénzverés Aba Sámuel és Béla dux uralkodása közötti, H6–H11 denárukkal jelzett második szakaszának jó pénzt kibocsátó hagyományát folytatta tovább. A H18 denárokat Géza dux nagyjából a megszokott méret- és súlyhatárok között verette ki, s a Jeszenszky Géza megfigyelte érmeképi változatok, továbbá a H18a körirati változatok a több mint egy évtized hosszúságú verési idővel természetes módon megmagyarázhatók. A H18 denár időrendi helyzete magától értetődő, mindenesetre figyelemre méltó, hogy a vegyes többérmés sírokban egyetlen kapcsolatát sem találtam a Géza herceggel egy időben országló Salamon király pénzeivel. Egyébként forgalmát a sírleletek I. (Szent) László uralkodásának elejéig, lappangását a kincsleletek pedig Kálmán koráig tanúsítják.

A Péter és I. András (Béla dux) uralkodása között eltelt 22 év (a dukátusban Géza herceg 1064–1074 közötti működésével meghosszabbítva) a magyar pénzverés második szakasza. Kizárólagossá

¹³¹² Pl. utoljára: *Gedai* (1986) 66, 68. Részletes tárgyalását ld. IV/5. Függelék.

¹³¹³ *Hóman* (1916) 217–218.

¹³¹⁴ Saját állításom hitelét viszont a mért kis darabszám csökkentette!

¹³¹⁵ *Hóman* (1916) 216–217.

¹³¹⁶ A nyitraludányi (SZLK) kincsen a királyi veretekkel szemben, a hercegiek csaknem teljes hiányát magyarázta úgy, hogy a király(ok) hívei a kezükhöz jutott hercegi vereteket beolvastották vagy beolvastották: *Hóman* (1916) 205: 1. jegyzet.

vált a H1 fémjelezte minta, habár I. András H9 denára némileg eltávolodott tőle. Változás állt be a hátlapi körirat mondanivalójában, a hagyományhű H8-at leszámítva immár nem a verőhely városára, hanem az országra utalt, helyes (+PANNONIA), sajátos (+PANONEIA), s leromlott alakban (H18: +PANONAI) egyaránt. Folytatódott az egyes érmefajták viszonylag szűk méret- és súlyhatárok közötti kibocsátása, valamint a forgalomban történt körülvágása. A H6–H11, H18 típusú denárokat hasonló, 0.65–0.70 g átlagsúllyal, vagyis hasonló, 550–600 példány közötti pénzlábbal verhettek. A korszakban rendszeres pénzüjtás nem volt, egyetlen, bár feltehetőleg nem szigorúan végrehajtott pénzcserére csupán I. András H8–H9 denárát illetően kerülhetett sor.

III/2.3. Harmadik szakasz (1060–1077)

Ez a helyzet változott meg I. Béla trónra lépését követően, hiszen ő valószínűleg gazdasági kényszerből tért rá az elődjéhez hasonló méret- és súlyhatárok között, de lényegesen kisebb átlagsúlyú, 0.52 grammos denár bevezetésére, amelyből 747–750 darabot veretve a haszna 270 denár lehetett. A H12 példányait ugyanúgy körülnyírták, mint elődei denárait, ezért fenti lépésének aligha lehetett az a kiváltó oka, hogy a H12 denárt a korábbi idők csonkítottan könnyűvé vált¹³¹⁷ vagy könnyebbre is tervezett érmesúlyához akarta igazítani,¹³¹⁸ vagy mintegy 33%-os leértékeléssel a bizánci solidussal való korábbi értékarányt visszaállítani.¹³¹⁹ A király pénzügyi politikájának és pénzverésének igen jó minőségét nyújtó leírása maradt fenn a Képes Krónika részletesen tárgyalt szövegében. A krónika állításainak azonban Bélának sem hercegi, sem királyi pénze nem felel meg a jelen ismereteink szerint.

Salamon király uralkodása önálló időszaka volt a magyar pénzverésnek. Vitathatatlan, hogy denárain német előképek egyenes hatása jelentkezett, ami a kor közvetlen német kapcsolataival kellően megmagyarázható. A nevezett hatás a királyt ábrázoló előlapi érmekepek és a H17 denár háromsoros hátlapi feliratának átvételében nyilvánult meg a leglátványosabban. Salamon vereteinek száma és sorrendje máig sem tisztázott, mindenesetre van esélye a hagyományos H14–H17 sorozati rendnek. Ugyan a H15 denár kissé több joggal kerülhetne a sor élére 2, szemben a H14 1 visszafelé (a H9, H11, H12 irányába) mutató vegyes többbértés sírból való régészeti kapcsolatával, viszont a H14 elsősége melletti érv lehet az a 0.68 g átlagsúlya és 570 példányos pénzlába, amellyel még beilleszkedhetett a

¹³¹⁷ *Hóman* (1916) 220–221.

¹³¹⁸ Jeszenszky Géza arra gondolt, hogy I. Béla e lépésével Salamon könnyű denárát követhette, mert szerinte I. András 1060. őszi halála után, a már 1057-ben királlyá felkent kis Salamon azonnal pénzt veretett, éspedig könnyű pénzlábbal. „Béla, kinek országrésze a legszorosabb gazdasági kapcsolatban állott az anyaországgal, területén fenntartotta Endre haláláig annak nehéz pénzlábát. Mikor trónra került és a királyságban Salamon könnyebb pénzláb szerint kezdett pénzt verni, nagy károsodás nélkül Béla se tarthatta fenn I. Endre nehezebb pénzlábát és királyi címmel kisebb értékű pénzt bocsátott ki. Ez a Corpus 16. számú [H12]... 0.5120 gr-os denár, értékre megfelel Salamon 20., 21. és 22. számú [H15–17] pénzei átlagának = 0.5205 gr-nak.”: *Jeszenszky* (1941) 25.

¹³¹⁹ A Képes Krónika tudósítása szerint Béla pénzéből 40 ezüstdenár ért egy bizánci aranyat: *Chronicon Pictum* cap. 52: *Képes* (1964) II. 119. Györffy György ezt a megjegyzést a Vazul királyi ágát magasztaló krónikás túlzásának tekintette, s denárral csupán I. (Szent) László korában számolt: *Györffy* (1984a) 869–870; *Györffy* (1993) 394. *Hóman* Bálint a változást számértékben is kimutatta, gondolatmenete a következő volt:

I. (Szent) István I. törvénykönyve 32. § és forrása, a *Lex Baiuviorum* X. c. 1. összevetéséből kiderült, hogy I. (Szent) István alatt 1 pensa auri, azaz a bizánci aransolidus 2.5 ezüst-solidussal volt egyenértékű. Utóbbi Bajorországban 30 denárt ért, s feltehetőleg ennyinek kellett lennie Magyarországon is. Ekkor tehát a 4.4 g súlyú aransolidusnak 43.2 g színezüst felelt meg: azaz 60 db 0.8 g súlyú és 90% ezüsttartalmú H1 obulus/denár színsúlya (30 x 0.8 x 0.9), vagyis 1:10 volt az értékarány: *Hóman* (1916) 166–167, 188–189. Első királyunk utódainak H6, H7, H9 és Béla dux H11 obulus/denára viszont 1:8.78 arányra értékelődött fel, hiszen *Hóman* Bálint e veretek kiverési súlyát egységesen 0.7157 g-ban, színsúlyát 0.644 g-ban állapította meg, 60 db színsúlya tehát 38.65 g volt. Mivel mérései

szerint a H12 kiverési súlya 0.5368 g, színsúlya 0.483 g volt, ebből 60 db színsúlyát, 28.98 g-ot tekintve 1:6.59 arány számolt volna, ami a H12 érmét erősen túlértékelte volna. I. Bélának úgy sikerült megtartania legalább az elődei idején kialakult 1:8.78 értékarányt, hogy solidusonként nem 60, hanem 80 obulusos számítási módra tért át: $80 \times 0.483 = 38.64$: *Hóman* (1916) 221–223.

Ezzel a frappáns érveléssel azonban nem lehet egyetérteni. Ha igazat adunk *Hóman* Bálintnak, hogy I. (Szent) László 1092. május 20-ra keltezett I. törvénykönyve 42. §-a a pensa: denár arányt 1:40-ben állapította meg, vö. *Hóman* (1916) 224: 1. jegyzet 231., akkor ez az arány 1092-ben még a bizonytalan érme-sorrend szerint is leginkább a legnehezebb, 0.85 g átlagsúlyú H26 denárra vonatkozhatott (lásd I. /Szent/ László érméinek időrendjét!). Ez esetben viszont miért kellene 1 pensa auri:30 denár (= 60 obulus) arányt feltételeznünk csupán a bajor analógiák alapján, ahol egyszerre léteztek denárok és obulusok is, I. (Szent) István király csaknem azonos, 0.82 g átlagsúlyú és azonos ezüsttartalmú H1 vereténél? Ha e kérdést továbbgondoljuk, a H1 veret akár denár, akár obulus meghatározását illető válasz esetén is feltűnik annak megoldatlansága! Hiszen amennyiben elvégezzük a pensa auri és a 40 denár = 80 obulusnak tekintett H1, *Hóman* Bálint által javasolt arányszámítását ($80 \times 0.8 \times 0.9$), akkor az irreális 1:13.09 arányt kapjuk, míg a 40 denárosnak becsült H1-et illetően a szintén valótlan 1:6.54 arányszámot ($40 \times 0.8 \times 0.9$). A hasonló szorzótényezők miatt természetesen az utóbbi arányszám megfelel a már *Hóman* Bálint által is denárnak elismert, s általa 0.8232 g átlagsúlyúnak mért, s 5%-kal megtoldott kiverési súlyú H26-ra vonatkozó 1:7.07 aránynak ($40 \times 0.8232 \times 1.05 \times 0.9$), amelyre *Hóman* Bálint már nem tért ki. E számítások hibás kiindulását mutatja az, hogy mindkét arányszám-véglet alaposan eltér az arany és színezüst 11. századi 1:10 értékarányától: vö. *Hóman* (1916) 165–166, 188–189, 478.

magyar pénzverés Aba Sámuel és Béla dux közötti, H6–H11 denárakkal jelzett második szakaszába. Talán az sem elképzelhetetlen, hogy ezt a denárt az I. Béla halála után hazatért, majd Béla fiai által 1063 ősze és 1064 januárja között Moson várába szorított kis Salamon király a helyszínen bocsátotta ki.¹³²⁰ Pénzlába ugyanis mind I. András, mind pedig Béla dux vereteiének megfelelt, s az érme szokatlanul kis mérethatárok között, vonalkörös peremezése miatt a körülnyírást ügyesen elhárító technikával készült. Példányai között ránk maradt a gyöngykörös szegélyű, szerintem inkább csak numizmatikai különlegességű H14b változat,¹³²¹ s a talán ugyancsak a H14 sorrendi elsőségét bizonyító, s a német hatást a denár mellett obulussal is átültetni kívánó, de be nem vált gyakorlatot tanúsító H14c obulus.

A csökkenő átlagsúly elve nyomán, s természetesen már Salamon király 1063. évi visszatérését, s talán a H14 ekkori kiveretését követően a H16, H17, H15 kibocsátása volna az elképzelhető sorrend, 0.59, 0.54, 0.46 g átlagsúllyal, ill. 659–660, 720, 840–850 példányos pénzlábbal. E rendszerben azonban a H16 helye teljesen bizonytalan, mert 1–2 sírlelete s a kincsekből való teljes hiánya nem teszi lehetővé a besorolását, viszont valószínű, hogy lappangását nem lehet azzal magyarázni, miszerint Salamon király a pozsonyi várba zárva verette volna már I. Géza király uralkodása alatt. Mivel a H15 időben inkább visszafelé, a H17 pedig előre mutat régészeti, bár egyformán igen gyér (2, ill. 1) kapcsolatot, amit a H17 további 2 kincsbeli, I. (Szent) László sőt Kálmán felé mutakozó összeköttetése is megerősíteni látszik, összességében a H14, H15, H17 típusrend valószínűsíthető. E denárok közül a H15 és H16 ugyancsak a korábbiaknál szokatlanul szűkebb mérethatárok között készült, s a H14-gyel egyezően szintén kiválóan ellenállt a körülnyírást csábításának. Tőlük eltérően azonban a H17 denárt már ismét a megszokott szélesebb méret- és súlyhatárok között verték, és éremtári példányainak többségét körül is nyírták. Mind a széles mérethatárok közötti kibocsátás, mind pedig a körülnyírást elszigetelt korábbi kutatói szemlélete eredményezte azt a feltevést, hogy Salamon és egyben a magyarok pénzverésében először, e méretváltozatok több egymás utáni önálló kibocsátásnak vagy — amint már a H9 körülnyírt példányaival kapcsolatban is felmerült — a hivatalos pénzcsonkítás új módszerű megvalósításának emlékei. A H17 denárok e nem egyedülálló, s I. (Szent) István uralkodásától kezdődően kimutatható előállítási, ill. forgalmi gyakorlata azonban kizárja annak lehetőségét, hogy a H17 különféle méretváltozataival önálló kibocsátásként számoljunk, tehát Salamon király vereteinek számát jelenleg négyben kell meghatároznunk.¹³²² Leletben megőrzött darabszámuk mögött¹³²³ igen eltérő mértékű (hosszúságú?) forgalom állhat, ezért kibocsátásukat semmiképpen nem lehet összekapcsolni a korábban elfogadott kétévenkénti pénzüjtés bizonyíték nélküli feltevésével sem.¹³²⁴

Mivel érmetípusainak példányai igen eltérő mennyiségben maradtak ránk, összevethetlenségük miatt jelenleg még az sem bizonyos, hogy Salamon király első veretét követően hányszor újította meg pénzét. A vegyes többérmés sírok s a kincsleletek viszont egyaránt azt tanúsítják, hogy a pénzüjtést követően a már forgott régi érmék begyűjtése nem volt tökéletes, legalábbis sírleletben a király H17 denára I. (Szent) László koráig előfordult, különféle veretei pedig I. (Szent) László, sőt Kálmán uralkodásáig is lappantak a kincsekben.

A kétévenkénti pénzüjtés német rendszerű és pontosságú gyakorlatát önmagában is megkérdőjelezi az a tény, hogy a Salamon uralkodásával egyidejűleg a dukátusban pénzt verető Géza herceg megelégedhetett egyetlen veret, a H18 denár kibocsátásával. Királykénti pénzverésének pedig egyelőre talánya maradt, hogy egyetlen denárának két, csupán az előlap 2–2 gyöngykörös (H19), ill. vonalkörös (H20) díszítésű változata önálló kibocsátásnak tekinthető-e? Ennek ellene szól ugyanis a két változat

¹³²⁰ Bóna István feltevését ld. Kovács (1991) 105–106: 125. jegyzet; vö. Györffy (1984a) 871. Disszertációmban tévesen az 1060. évi melki meneküléshez kötöttem e pénz lehetséges kibocsátását, e hibára rámutatott: Gedai (1995a) 6.

¹³²¹ Amelyet a H19–H20 párosának analógiájára, legalábbis numizmatikai szempontból önálló típusnak kellene tekintenünk!

¹³²² Amennyiben a csupán numizmatikai változatnak tekinthető, s a vonalkörös H14 típustól mindössze gyöngykörös peremével különböző H14b változatot, valamint a bizonyára csak a denára kíséretében, s az ismertté vált mennyisége (2 db: MNM É, 1 db: Zágrábi Múzeum: *Hóman* (1916) 602. és saját gyűjtés) alapján pedig igencsak korlátozottan forgalmazott H14c obulust nem számítjuk be a sorba!

¹³²³ Természetesen a mennyiségek az alábbiaknál jóval magasabbak, hiszen én csupán a sír- és lelőhelyes szórvány- vala-

mint a kincsleleteket gyűjtöttem össze, amelyek a következő arányt mutatták: H14 (sír- és szórványleletben: 45 – kincsleletben: 33+), H14/15 (9 –?), H15 (31–19+), H16 (1–2? – 0), H17 (125–791+), H? (23 –?). Az MNM É gyűjteményében vizsgált kincs-, lelőhelyes és lelőhely nélküli szórványleletek mennyisége, amelybe a fenti adatok kincsleletekre vonatkozó részének néhány lelete természetesen beletartozott, a következő volt: H14 (49), H14b (6), H14c (2), H15 (25), H16 (6), H17 (473).

¹³²⁴ A király uralkodásának 11 éve alatt a kétévenkénti pénzüjtés feltevéséhez, továbbá a H16, már I. Géza uralkodása alatt való kibocsátása elméletének igazolásához 6 vagy 7 veret-típus kimutatására volt szükség. Ezért alakult ki a Hóman Bálint-féle H14, H15, 3 H17 (CNH 22, CNH 22A, CNH 22B), H16 sorozatú hatos, ill. a Györffy György-féle H14, H15, 3 H17, H14=(CNH 19A), H16 sorozatú hetes rendszer. Erről részletesen Kovács (1991) 79–81.

ránk maradt mennyisége között a H19 javára megmutatkozó különbség,¹³²⁵ amely a pénzüjtásban való szereplésüket is cáfolja. Amennyiben azonban mégis két különböző denárról volt szó, akkor a király első veretének talán a H20 denár látszik jobban megfelelni 0.70 g-os, hagyományos átlagsúlya, azaz 550–560 denáros pénzlába alapján. Ez esetben I. Géza valamikor később térhetett át a H19 denár kibocsátására, visszalépni kívánván I. Béla H12, ill. Salamon H15–H17 denárainak vonulatához ennek 0.54 g átlagsúlyával, ill. 720 denárosnak számítható pénzlábával.

Az I. Béla–I. Géza uralkodása közötti 17 éves időszakot a magyar pénzverés harmadik szakaszának tekinthetjük. Jellemzője, hogy csak a királyok veretei sorolhatók ide, s hogy az uralkodók jobbra egynél több pénztípust bocsátottak ki. Mindegyik király az első veretével igyekezett visszatérni az Aba Sámuel és I. András (valamint Béla dux és Géza dux) uralkodása közötti, a H6–H11, H18 denárral jelzett második szakasz jó pénzt kibocsátó hagyományához, de a pénzügyi nehézségek a továbbiakban pénzrontásra kényszerítették őket. Kivételt csupán Géza dux pénzverése jelent, aki hercegségében megőrizte apjának ugyancsak duxi méltóságában kibocsátott denárai jó minőségét, s ezért működése még a magyar pénzverés második szakaszába sorolható. A harmadik szakaszban is tovább élt a H1 képviselte érmekepek hatása annak ellenére, hogy Salamon teljes érmeverésével az előlapi, a H17 esetében pedig a hátlapi érmekepet illetően is német mintára állt át. A köriratok jellege változatlan maradt, noha Salamon érmekepeinek újszerű kialakítása megtörte az előlapi köriratok folyamatosságát, a hátlapon pedig az országnév új változata (H15: +PANONIA TERA), sőt kevésbé vagy jobban romlott alakja (H14: +PANONONENIA, H15, H19: +PANONAI, H17: +PANONIA, ill. H20: +ANONAI) is megjelent.

Éppen Salamon érmeinek egy része (H14–H16) kivételével folytatódott az egyes érmefajták viszonylag széles méret- és súlyhatárok közötti gyártása, valamint a forgalomban történt körülvgása. Királyonként, I. Béla kivételével, az elsőnek feltételezhető veretek (H14, H20) a H6–H11 átlagsúlyához hasonló 0.68–0.70 g átlagsúllyal, s az azokéhoz közelítő 550–560–570 példány közötti pénzlábbal készülhettek, míg a többiek 0.46–0.59 g átlagsúly és 660–840–850 példány közötti pénzláb szerint verhették. A magyar pénzverés e harmadik szakaszában, Salamon uralkodása alatt megindulhatott a régebbi veretek rendszertelen cseréje, de I. Géza idejében való folytatásának bizonyítása egyelőre kérdéses maradt.

III/2.4. Negyedik szakasz (1077–1095)

Lényeges változást I. (Szent) László uralkodása hozott, ami felszíni és lényegi vonásokban egyaránt megmutatkozott. E szakaszban szűnt meg a H1 érmekepei közül az előlapi minta hegemoniája, mert a H21–H22 előlapján még megmaradt továbbélését követően a király egymást váltó denárainak előlapja már mind-mind új terv szerint készült. Bizonyos hagyományos elemeket természetesen felhasználtak hozzájuk: a H1 előlapi érmekepeének négyosztatúságát (H25, H26), ill. az annak hosszú ékekkel díszített változatára, s egyben a keresztes vitézek jelvényére való utalást (H30) vagy Salamon denárai királyábrázolásának fejét (H23, H24), vagyis teljesen új érmekepet csupán a Golgota hármaskeresztjének magyarított H27, H28 denár előlapja hozott.¹³²⁶ Jelentős változás történt a hátlapi köriratban is. I. (Szent) László első veretere az eltelt háromnegyed század jószerint helyes névformájú köriratai közül bátyja H20 denárának romlott köriratát vette át (H21: +ANONAI), majd többi pénzén mind az elő-, mind a hátlapon már csak saját nevét szerepeltette igen sokféle, folyamatosan romló, végül csupán jelsorrá széteső változatban. Érméi jó részét az elődeiéhez hasonlóan körülnyírták, különösen a H23 (a H9-ével egyező) és H24 (szélesen peremezett) példányait, viszont néhány típusa szélének egy (H25–H27) vagy kettős finom gyöngykörrel (H30) való peremezése, legalábbis az MNM É gyűjteményének példányai szerint, kifejezetten nagyobb arányban óvta meg az így védett denárait.

¹³²⁵ A régészeti leletekben, amennyiben a meghatározók a különbségtételre tekintettel voltak, a következő arány mutatkozott: sírmellékletekben H19 (11), H20 (1), szórványleletekben I. Géza denár (3); a H19–H20 megkülönböztetése nélkül). Azokban a kincsekben, amelyekben I. Géza denárait egyáltalán megkülönböztették, ill. megemlítették a H19 döntő túlsúlya mutatkozott: a nagytapolcsány (SZLK)-alsóhelbényi kincsből 29, ill. 2 db, az ismeretlen lelőhelyű felvidéki (SZLK) kincsből 144, ill. 4 db! Az MNM É gyűjteményében a fentieket is beszámítva, a két típusból 41, ill. 6 db volt. Összesítve, s tekintet nélkül a

származásra, a H19 (184) és a H20 (7) aránya nagyjából 26:1-nek mutatkozott.

¹³²⁶ Hóman Bálint ismerte fel, hogy a 11–12. századi érmék előlapi érmekepei többségükben a 11. században kialakult 3 főtípusból vezethetők le, ezek a következők: 1. kereszt, szárai között jegyekkel vagy azok nélkül, 2. királyalak vagy királyfej, 3. három kereszt és változatai. Az uralkodó mindig a pénzüjtás követelményének megfelelően választott: az egymás után kibocsátott vereteknek ránézésre különbözniük kellett: *Hóman* (1916) 242–247.

A lényegi változás azonban denárai pénzlábanak mértékében következett be. Sajnos ezt a folyamatot kellő pontossággal jelenleg még nem lehet bemutatni, mert egyelőre nem végleges I. (Szent) László 10 veretének sorrendje. E helyzeten különböző szerzők különféle logikai megalapozottságú, de nem meggyőző eredményű elméletekkel igyekeztek változtatni. A vegyes többbármés sírleletek érme-együtteseiből, valamint az egyáltalán értékelhető kincseletek állományából a jelenlegi adatok birtokában ugyanis sem a régi feltevések valamelyikének elfogadása, sem új sorrend felállítása mellett nem lehet határozottan dönteni! Csupán annyi valószínű, hogy I. (Szent) László pénzkibocsátása a H21, H22, s talán a H29 típusal indult, őket a H23–H25 ismeretlen sorrendű hármasa követhette, s a rendszer a H26–H27 és a H28, H30 párosokkal zárulhatott úgy, hogy egyelőre sem egymásutániségük, sem a pároson belüli sorrendjük nem eldönthető. Lehetséges tehát, hogy a szent király pénzverése a H1 mintájára leginkább visszavezethető 3 típusal kezdődött meg, olyan denárokkal, amelyek értékei egymástól mégis különbözött: a H21 előlapján dominált a körirati szóelválasztó kereszttecskével összedolgozott középső kereszt, a H22-nél ez már nem volt hangsúlyozott, a H29 közepe pedig a jellegzetes küllős kerékmintát mutatta, vagyis e 3 veret rápillantásra is megkülönböztethető lehetett! Ha így volt, akkor a H21, H22, H29 folyamat az átlagsúly növekedésével járt:¹³²⁷ már a H21 nagyobb, 0.64 g átlagsúllyal, s nehezebb, 607–610 példányos pénzlábal készülhetett, mint I. Géza talán második, H19 típusú denára, a H22 denár átlagsúlya meghaladhatta a magyar pénzverés 2. szakaszának érméire jellemző felső átlagsúlyhatárt, a 0.70 g-ot, s a 0.72 g-jával nehéz, 540 denáros pénzlábat hozott, majd a H29 típus a király második legnehezebb denaraként 0.84 g átlagsúllyal, vagyis 460–470 denáros pénzlábal következhetett. E veretek megjelenésének idejét egyelőre csupán sejteni lehet, mert bár régen felvetődött a király 10 érmetípusának és uralkodása 18 éves időtartamának összevetéséből kikövetkeztethető kétévenkénti pénzüjtés lehetősége,¹³²⁸ a sorrendi nehézségek, valamint néhány típus (pl. a H30 és H28) csekélyebb mennyisége miatt a feltételezhető pénzüjtés periódusa egyelőre bizonytalan maradt. A kezdeti 3 veretét követően a király eléggé változatos átlagsúlyú denárokat veretett, de a sorrendi támpontok híján e változás iránya nem állapítható meg. Bizonyára mégsem csupán a véletlen műve, hogy a négy utolsónak sejtett verete az átlagsúly csökkenő sorrendjében is rendezhető: a H26 (0.85 g), H27 (0.77 g), H28 (0.70 g), H30 (0.66 g), amit általánosságban a király háborús politikája következtében növekvő költségeinek előteremtési szándékával magyarázhatnánk.¹³²⁹ A magyarázat azonban nem meggyőző, mert más sorrendet is alá lehetett támasztani eseménytörténeti érvekkel.¹³³⁰ A továbbblépéshez új leletek előkerüléséig vagy új módszerek kidolgozásáig várni kell.

A felsorolt változások miatt I. (Szent) László uralkodásának időszaka a magyar pénzverés önálló, negyedik szakasza, amely még számos vonásában kötődött a megelőző időszakokhoz. Határai adottak, de belső időrendje egyelőre nem kidolgozható.

III/2.5. Ötödik szakasz (1095–1141)

Kálmán trónra léptével új korszak kezdődött a magyar pénzverésben, amely éppen úgy, mint I. (Szent) László idejében, felszíni és lényegi változásokat egyaránt hozott. Ezt a korszakot a hazai érmetan a „12. századi aprópénz-korszaknak” nevezte, s hagyományosan II. András 1205-ben kibocsátott H205 típusú első veretéig számította,¹³³¹ magam azonban, amint azt az I/3. fejezetben kifejtettem, munkám elsődleges régészeti megalapozottsága következtében csupán e korszak II. (Vak) Béla haláláig terjedő ötödfél évtizedével foglalkoztam, s ezen belül a királyneves köriratú, nem anonim denárok tárgyalására szorítkoztam.

A három uralkodó, Kálmán, II. István és II. (Vak) Béla pénzeinek értékei nagyrészt elődeik hagyományát követték. A H1 denáron bevezetett hátlapú érmeke változatlan maradt, legfeljebb egyre inkább összezsugorodott, míg az előlapúak részben a H1 kereszt előlapú érmekepéből levezethető, de

¹³²⁷ A művet nem járhatott veszteséggel! A pénzüjtés/pénzrontás óhajtott nyereségét a kincstár úgy is elérhette, hogy a korábbi könnyebb érmé(ke)t meghatározott arányban váltotta csak át az új nehezebb(ek)re.

¹³²⁸ 1077-ben és 1095-ben is kibocsátott denárral számolva!

¹³²⁹ A korábban, a feltételezett kétévenkénti pénzüjtés kronológiáját követve, s a király 1095. július 29-i halálától visszszámálva az alábbi magyarázatokat vethetnénk fel: 1089 a magyar királyságban békeév volt, az év húsvétján adhatta volna ki I. (Szent) László a legnehezebb, H26 típusú denárát. Ezután következett az 1091 kora tavaszán indított horvátországi hadjárat, majd a Kapolcs vezette kun támadás visszaverése (köny-

nyebb H27 denár kibocsátása), 1092-ben Ákos kun vezér csapatainak kiverése, 1093 második felében a lengyelországi hadjárat (1093: a még könnyebb H28 denár veretése), 1095-ben pedig morvaországi hadjáratot tervezett (1095: a még könnyebb H30 kiadása), vö. Györffy (1984b) 928–940. Megnyerő lenne utóbbi ránk maradt kisebb példányszámát azzal magyarázni, hogy a királyt halála megakadályozta utolsó pénztípusa beavatásában, de hasonló érvelés aligha lehet igaz a H30-at megelőző, ugyancsak az átlagnál ritkább H28 esetében.

¹³³⁰ Vö. Kovács (1989–90) 72–76.

¹³³¹ Vö. Hóman (1916) 236–273.

attól el is térő változatok (H31, H33, H35–H40; H45–H46), a királyfejes H23–H24 változatai (H32; H44; H49–H52), ill. a H27–H28 Golgota-ábrázolásából származtathatók (H34; H47–H48; H53–H54). Új megfogalmazású érmeképek csupán a Kálmán nevével jelzett H41 négykaréjos mintája tekinthető.¹³³² A köriratok I. (Szent) László érméinek gyakorlatát folytatták: az előlapon a király neve többféle alakban jelent meg, sőt II. Istvántól kezdődően rövidített formában is, a hátlapon a +LADIS(C)LAVS REX körirat volt az alapforma, de fokozatosan eltérve tőle, egyre rövidebb és egyre romlottabb kialakítású változatait vagy csupán a köriratot utánzó jelsort szerepeltették. Mindeme változások az egyre kisebbé váló érméken következtek be, a veretek nagyságcsökkenése miatt nevezték a szóban forgó időszakot aprópénzkorszaknak. A finoman tagolt peremkörrrel határolt apró, továbbá gyakran vastag érmét ugyanis nehezen lehetett körülnyírni. Kálmán pénzverő mestereinek elképzelése bevált, a H31–H54 között mindössze az a néhány típus körülnyírt, amelyet — az illető uralkodó érméi közül elsőként? — a hagyományokhoz jobban kötődve, nagyobb méretben verettek: H31, H38; H44, H45; H49.

Az érmék vastagságának növekedése ellenére átmérőjük mérséklése az átlagsúly csökkenését eredményezte. A változást jól érzékelteti, hogy míg I. (Szent) László 10 denárának közös átlagsúlya 0.72 g volt, addig Kálmán 12 denáréé 0.43 g, II. István 5 denáréé 0.44, végezetül II. (Vak) Béla 4 denáréé 0.26 g. Kálmán tehát tudatosan lépett új útra érméinek értékét illetően, s ebben két utóda is követte. Eközben a pénzrontás az ezüsttartalom csökkentésével is járt. Hóman Bálint általam ellenőrizhetetlen mérési eredményei szerint a I. (Szent) István és Kálmán uralkodása közötti időszak összes, valamint II. István H45 és H47 típusú denárai kiveréséhez 90.0%-osnak tekintett (valójában 85.5%)¹³³³ ezüsttartalmú fémeket (*argentum decimae combustionis*), II. István H44 és II. (Vak) Béla H53 típusú denárához csupán 80%-osnak tekintett (valójában 76,0% ezüstöt tartalmazó *argentum quintae combustionis*), sőt II. (Vak) Béla H50 denárához 66.6%-osnak elfogadott (valójában csak 63.2% ezüsttartalmú *argentum tertiae combustionis*) fémeket használtak fel.

Sajnos e nagy vonalakban felvázolható folyamat egyes lépéseit még nem tudjuk keltezni, mert kevés a korabeli kincs, és a halotti obulusadás szokásának némi átalakulása miatt,¹³³⁴ még kevesebb a nevezett uralkodók pénzével jelzett vegyes többérmés sírlelet. Ezért az ide sorolt három uralkodó több tagból álló érmekibocsátásának rendszere egyelőre még kidolgozhatatlan. Kálmán 12 veretének együtteséből mindössze az sejtethető, hogy a bevezető H31 denárt a H33, H35, H38 ismeretlen sorrendű hármasa követte. II. István pénzverése még kevésbé követhető nyomon, hiszen vegyes többérmés sírlelete nincs, s az egyetlen közölt korabeli kincs, a mosonytétényi (AU) összetétele alapján a H44, H45, H47a hármának kapcsolata, érmeképük nyomán pedig a H44 elsőbbsége a valószínű. II. (Vak) Béla verettípusainak sem száma, sem sorrendje nem tisztázott; csupán annak van némi esélye, hogy a H49 denárt tekintsük első veretének. Természetesen kísérletet tehetünk az anonim denárok királyonkénti besorolására is, azonban ez a lehetőség egyelőre aligha kiaknázható.¹³³⁵

III/3. BEFEJEZÉS

A magyar numizmatika jeles művelői a hazai pénzverés kora Árpád-kori időszakának történetét elsősorban a gyűjtői szemlélettől vezérelve tekintették át. Réthy László, Unger Emil vagy Huszár Lajos fő törekvése a tipológiai rendszerezés, valamint a kialakult osztályozás állandó finomítása volt. Nem véletlenül erősödött meg ez az irányzat, ugyanis Réthy László corpora s azt követőleg Hóman Bálint pénztörténete szinte a véglegesség igényével készült és fogadtatott el. Az ő munkásságuk óta eltelt csaknem évszázadnyi idő alatt jobbára elszigetelt, bár nem lényegtelen vizsgálatokra került sor. Gedai István, Huszár Lajos, Rádóczy Gyula egy-egy uralkodó pénzverését illetően, vagy egy-egy új lelet (pl. nagyharsányi kincs, bosarvei lelet stb.), merész új feltevés [pl. Géza nagyfejedelem ezüst-, vagy I. (Szent) László aranypénzverése] kapcsán nyilvánított rövidebben-hosszabban kifejtett véleményt, de a Schönvisner István, Weszerle István, Rupp Jakab, Hóman Bálint vagy Jeszenszky Géza által képviselt komplex szemlélet, amely az anyaggyűjtés, mérés és értékelés együtteséből állott, lehanyagolt. Magam

¹³³² A H42–H43 típust Huszár Lajos Kálmán hiteles veretei közé sorolta, magam 12. századi anonim denárnak tekintettem, s a továbbiakban nem térek ki rá.

¹³³³ A középkorban csak 95.0–96.0% finomságú ezüstöt tudtak előállítani (= 100% finomság), ezért az 1/10 combustio ennek 9/10 részeként kb. 85.5% ezüsttartalmú lehetett (= 90% finomság), vö. Hóman (1916) 22–24, 259–260, 284–286; ld. III/1.4. fejezet.

¹³³⁴ A sírokba ritkábban tettek érmét, s még ritkábban többet; ha mégis, akkor leginkább ugyanazon típusból. Kálmántól kezdődően már nem szerepel a Kárpát-medence sírleleteiben egy-egy uralkodó mindegyik verete.

¹³³⁵ Vö. IV/6. Függelék: Kálmán, II. István és II. (Vak) Béla korszaka.

a korábbi könyvem célkitűzését folytatva, valamint a magyar pénztörténet tárgyalásában mostohán kezelt régészeti adatok bevonására törekedve, s elsősorban a halotti obulusadással és a tárgyak keltezésével kapcsolatos kérdésekre várva választ, közeledtem e témához, s a Kárpát-medence teljességre törekvő régészeti adatgyűjtése közben (amely e munka következő kötete lesz) hamarosan szükségét éreztem a magyar pénzverés első másfél évszázada áttekintésének, pótolva a monografikus feldolgozás érezhető hiányát. Munkámban a sorrend és a keltezés megoldhatatlansága miatt támadt objektív és a fémvizsgálatok hiánya következtében fennmaradt szubjektív nehézségekkel birkóztam, gyakran eredménytelenül, ezért a jelen szöveget csupán a téma problémafelvetésének tekintem.

IV. FÜGGELEK

IV/1. KIRÁLYNEVEK MÁSFÉLSZÁZ ÉV MAGYAR ÉRMÉIN (1000–1141)

IV/1.1. Bevezetés

A tárgyalt másfélszáz év magyar királyai keresztény vagy ótestamentumi, ill. pogány neveket viseltek, e nevek kezdettől fogva kiváltották a nyelvészek érdeklődését.¹³³⁶ A keresztény neveket az egyház szentjeinek tisztelete, ill. a nagy elődök, pl. császárok emlékezete, az ótestamentumiakat a biblia tisztelete terjesztette el még a népvándorlás korában,¹³³⁷ a családi hagyományt őrző pogány nevek pedig már visszaszorulóban voltak.¹³³⁸ Az egyház azonban a felnőttek keresztelésekor nem követelte meg minden esetben, legfeljebb csak tanácsolta a már használt pogány név megváltoztatását,¹³³⁹ s a pap által felügyelt keresztény névadás előírásáról Magyarországon csak az 1279. évi budai zsinati határozatok 88. pontja rendelkezik.¹³⁴⁰ Ezért a tárgyalt korszakban is „a magyarok jó része megtérésükkor a fölnttek keresztelési gyakorlatát követve nem változtatta meg nevét, sőt gyermekeinek is ősmagyar nevet adott... Ezek egy része ugyan a pártfogó szent nevének a szorgalmazásával lassan eltűnt, amelyik fönmaradt, azt valamilyen szenttel azonosították.”¹³⁴¹ A honfoglalást követően „négy évszázadnak kellett elteltie, míg a keresztnév legyűrte — de még akkor sem teljesen — a nemzeti névadást.”¹³⁴² A tárgyalt korszakban tehát még minden megkeresztelt magyar kétnevű volt: egyik neve világi, a másik egyházi név volt.¹³⁴³

A szóban forgó időszak királyneveit az alábbiakban két szakaszra osztva tárgyalom. I. (Szent) László király denárait megelőzően ugyanis királynév csupán az érmék előlapi köriratában szerepelt, az ő második veretétől (H22) kezdődően viszont a hátlapi köriratban is, s ez a kettősség megkülönböztetett figyelmet érdemelt. Miután munkám első részében az egyes érmetípusokat bőven tárgyaltam, az alábbi szövegből hiányzó információk ott lelhetők fel!

IV/1.2. A H1–H21 jelzetű érmék előlapi köriratának királynevei

Géza nagyfejedelem (*945 k.; 970-es évek eleje–997): László Gyula feltevése szerint Taksony nagyfejedelem (*905 k.; 955 k.–970-es évek eleje) nagyobbik fia, a keresztségben István nevet nyert, s több forrásban *rex*nek nevezett Géza bocsátotta ki STEPHANVS REX körirattal az első magyar pénzeket.¹³⁴⁴ Fia, I. (Szent) István király változtatás nélkül verette volna tovább őket (H1), ezért tisztán 10. század végi kincsleteik híján egyelőre nem tudjuk a nagyfejedelem és a király denárait szétválasztani. Mivel e gondolatgazdag feltevés csaknem általános elutasításra talált, lehetséges névtani vonatkozásaira alább térek ki.

Mihály herceg (*944/948 k.–976/978 k.) és családja: Taksony nagyfejedelem kisebbik fia pénzt nem veretett, de saját és utódai nevének tárgyalására a továbbiak szempontjából volt szükség.

Mihály éleadatai ismeretlenek, rekonstrukciójára Vajay Szabolcs vállalkozott. Bár az általa készített sorsvázlátot nem fogadták el, a részleteket tekintve nem hagyhattam figyelmen kívül. Mihálynak csak a 971/972. évi keresztelésekor kapott¹³⁴⁵ neve maradt ránk,¹³⁴⁶ pogány neveként Beszprim, Béla (ld. ott),¹³⁴⁷ sőt Koppány¹³⁴⁸ is felmerült. Házasságában két fia született: Vazul/Vászoly és Szár László.

¹³³⁶ Vö. Melich (1905) 102, 117, 154, 180, 204; Nagy (1906) 61: 1. jegyzet; Jakubovich (1927) 238; Németh (1928) 147; Moravcsik (1935) 139; Czeglédy (1956) 325. stb.

¹³³⁷ Mutius (1993) 1903–1904.

¹³³⁸ „Szent István szláv és német hithirdetői a megtérő magyarokat... a keresztény martyrologium neveire és e keresztnevekből formált vagy velük némi vonatkozásba hozható, előbbeni hazájukban használatos, idegen: szláv és német nevekre keresztelték. Az elhagyott pogánysággal gyakran a megkeresztelték korábbi nemzeti, pogány magyar neve is feledésbe ment.”; Jakubovich (1927) 238.

¹³³⁹ Galambos (1942) 4–6, 11.

¹³⁴⁰ Galambos (1942) 5.

¹³⁴¹ Galambos (1942) 6; vö. Jakubovich (1927) 238.

¹³⁴² Jakubovich (1927) 238.

¹³⁴³ Melich (1943) 275–276.

¹³⁴⁴ Vö. 215. jegyzet.

¹³⁴⁵ Vajay Szabolcs a 971. évi lengyelországi keresztelésére gondolt: Vajay (1967) 79: 62. jegyzet; ezt Györffy György 972-re valószínűsítette: Györffy (1977) 70, 91. Györffy György rámutatott, hogy „az István-Mihály testvérpár megnevezés... más királyok családjában is előfordul: Sztefanosz görögül 'megkoszorúzott' a királyra, Mikháel, a karddal ábrázolt arkangyal, a duxra jellemző név. E névpár jelentkezése valószínűvé teszi, hogy Gézával együtt kiskorú öccse, Mihály is felvette a keresztiséget.”; Györffy (1997) 70.

¹³⁴⁶ Hóman Bálint arra gondolt, hogy Gézát és öccsét, valamint fiát, Vajkot Pilgrim passauai érsek papjai keresztelték meg: Hóman (1941) 167.

¹³⁴⁷ Vajay (1967) 79: 62. jegyzet, 85: 78. jegyzet (Györffy György elutasító véleményével); ill. Györffy (1977) 98.

¹³⁴⁸ Karácsonyi (1906) 110–111.

Szár ('tar, kopasz')¹³⁴⁹ László (*Zaar Ladislaus, Calvus Ladislaus*) életadatai ismeretlenek. Vajay Szabolcs szerint 973-ban született, Györffy György úgy vélte, hogy 997-ben, Koppány felkelésének leverésekor Vazul és Szár László még gyermek volt.¹³⁵⁰ Az Árpád-házban e kisleányként tűnt fel a később oly kedvelté vált 'hatalom-dicsőség' jelentésű szláv *Vladislav/Ladislaus* név.¹³⁵¹ A névadást édesanyja kikövetkeztetett személye révén eredeztették: Hóman Bálint szláv fejedelmi leányra,¹³⁵² Vajay Szabolcs Ziemomysl lengyel fejedelem (913–964) Adelheid nevű leányára,¹³⁵³ Györffy György bolgár hercegnőre gondolt.¹³⁵⁴ Szár László felesége I. (Szent/Nagy) Vlagyimir novgorodi (969–) és kijevei (980–1015) fejedelem Predszlava/Peredszlava vagy Premiszlava nevű leánya volt.¹³⁵⁵

Kérésre Király Péter volt szíves összefoglalni a László névre vonatkozó ismereteket: „A magyar *László* név a szláv *Vladislav* személynévből származik. Melich János mutatott rá arra, az -av végződésű szláv eredetű jövevényszavaink, személynéveink és helyneveink nyelvünkben -ó megfelelést kaptak (*posztó, Szoboszló, Szaniszló*).¹³⁵⁶ További változások: a magyar nyelvnek szokatlan szókezdő *ul-* más-salhangzó-torlódás *v-*-vé egyszerűsödött, majd a három szótagú (*Vla-di-slav* — a malina>málna, pali-ca>pálca mintájára — két szótagú (*Vlads-slav*vá változott, s ebből keletkezett a magyar nyelv rendszerének megfelelő *László* hangalak...

Ha a *Vladislav* nevű fejedelmek jelenlétét vizsgáljuk a szláv népeknél, úgy tűnik, hogy a legrégebbi adat a 945. évi orosz eseményekre vonatkozik...¹³⁵⁷ Hangtani szempontból megemlíthető a 945. évi *Volodislav* polnoglasies alakja.¹³⁵⁸

A *Vladislav* személynév alapszava az összsláv **vold-ti* 'birtokolni, uralni', az összsláv **tolt-* típusú szavakhoz tartozik, amelynek három változata alakult ki: *tolot-* a keleti szlávban, az oroszban (ld. fent), *tlot-* a lengyelben (vö. ó-lengyel *włodarz, włodyka, Włodzimierz, Włodzisław*), míg a többi szláv nyelvben *tlat-* található (*vladika, Vladislav*...).¹³⁵⁹ A *tlat-* típusú változatok jelenléte az oroszban és a lengyelben az óbolgár eredetű egyházi szláv nyelv hatása, vö. óbolgár *vladyka, Vladimir* bolgár fejedelem (889–893). A magyarországi latin nyelvű források is a *tlat-* típusú névváltozatot örökítették meg.¹³⁶⁰

Szár László testvérének, Vazul/Vászolynak volt védőszentje: Nagy Szent Vazul,¹³⁶¹ magának azonban nem, ugyanis a nyugati keresztény egyház első ilyen nevű szentje majd csak másodfokú unokaöccse, I. (Szent) László király lett 1192. évi szentté avatását követően,¹³⁶² a második s egyben utolsó Gielniówi Ladislaus/Władisław obszerváns szerzetes (*1440 k.–†1505),¹³⁶³ a keleti egyházban pedig talán Vladislav István ortodox szerb király (1234–1243).¹³⁶⁴

¹³⁴⁹ A szár 'kopasz' jelző azt sejteti, hogy „tövig nyíratkozva pogány szokások szerint élt...”: Nagy (1906) 65. Nem jelzőnek, hanem magyar személynévnek tekintette: Karácsonyi (1906) 104.

¹³⁵⁰ Györffy (1984a) 840, 851.

¹³⁵¹ Kálmán (1967) 34. A név Ladislaus, Ladizlaus alakjainak 1138-tól összegyűjtött Árpád-kori előfordulásai: Fehértői (1983) 199.

¹³⁵² „Géza öccse, Mihály — fiainak Vászolynak (Vaszili) és Szár Lászlónak (Vladislav) szláv nevéből következtetve — valószínűleg egyik szomszédos szláv fejedelem leányát vette nőül”: Hóman (1941) 170.

¹³⁵³ Feltevése szerint ő később az eltaszított Sarolt helyett és Mihály halálát követően, 985 táján Géza nagyfejedelem második felesége lett: Vajay (1967) 73, 77–80.

¹³⁵⁴ Mivel testvérének „Vazul keresztnéve a görögkeleti egyházban divatos *Vaszili* névből származik, s ez Szent Vazul kultusza révén terjedt el, de a Vladisláv nevet is viselték Sámuel családjában, valószínű, hogy Vazul és Szár László anyja bolgár hercegnő volt Sámuel családjából.”: Györffy (1977) 91; Györffy (1984) 740, 751.

¹³⁵⁵ Makk (1994i) 584.

¹³⁵⁶ Melich (1903) 4; Melich (1905) 117. Jóval későbbi véleménye szerint „a név végelemzésben talán cseh, talán lengyel, innen került *Ladislaus* alakban a német, a cseh, a lengyel és a magyar latinságba...”: Melich (1941) 154.

¹³⁵⁷ Időrendi sorban: Ouléb', Volodislav', Kaniecar', Pered'slavin', orosz fejedelem (945): PVL I: 34, 231, II: 289. Ivan Vladislav bolgár knyáz (1015–1018), Sámuel knyáz, majd cár (976–997–1014) unokaöccse, I. Władisław Herman lengyel herceg (1079–1102), II. (Merész) Boleszláv herceg (1058–1079) fivére, I. Vladislav cseh herceg (1109–1117, 1120–1125), II. Vratislav herceg (1061–1092) fia, Vladislav István szerb király (1234–1243).

Elsőnek Megkoronázott Szent István király (1196–1228) fia. Mindjüket megelőzi a 12. században író Diokleiai Névtelen munkájának 9. fejezetében említett Vladislav zétai (Crna Gora-i) apostata, s bűneiért vízbe fulladt király, aki Svetopelek fia. Az ő uralkodását a 10. század elejére valószínűsítették, mert a szövegben utána említett testvére, Svetolik már a magyarokkal küzdött: Kovačević (1967) 354. Az adatot Takács Miklós szívességének köszönhetem.

¹³⁵⁸ Vö. még ad a. 1097: „*Volodimer*”... k *Volodislavu*.”: PVL I: 178, II. 467.

¹³⁵⁹ Brückner (1970) 625–626.

¹³⁶⁰ „Vö. 1079–1080: *Ladislaw*, 1086: *Ladislaw*,... *Ladizlaus*... , 1095–1115: *regis Wladizlai*: Hartvik-legenda cap. 24; pénzeinken: *Ladislaus, Ladislaus, Ladizlaus*. A magyar hangalakú *László* adatai: *Lazla*: pénzeinken, *Lazlo*: 1466: Müncheni kódex; 1510: Margit-legenda: *Melich* (1905) 117; világi személynévként 1455-től: *Lazlo*: Kázmér (1993) 667.” Ezúton is megköszönöm Király Péter szíves segítségét és 1996. június 6-án kelt levele közreadásának engedélyét.

¹³⁶¹ A keleti egyház egyik legnagyobb egyháztanítója (329–379), caesariai püspök, a bizánci kolostori élet szabályzatának készítője; ünnepe június 14.: *Myslivec* (1973).

¹³⁶² „Szár László neve, a mit ebben az időben még egyáltalában nem tekinthetünk keresztnévnek. Pogány szláv-nyugoti szláv név volt, keresztnévvé csak Sz[ent] László által vált.”: Nagy (1906) 61.

¹³⁶³ Hertogenbosch – *Schmucki* (1974).

¹³⁶⁴ Berki Feriz ortodox esperes szíves közlése szerint Szent-életű Simon, Vladislav és mások ünnepe október 7. (az ortodox naptár szerint szeptember 24.). A király szent voltára nem találunk adatot, jöllehet szerb és orosz ortodox naptárakban szerepel. Berki Feriz segítségét ezúton is megköszönöm; vö. *Enciklopedija* (1971) 513.

I. (Szent) István király (*970 k.; 1000–1038): Géza nagyfejedelem és az erdélyi Gyula leánya, Sarolt házasságából született és a pogány Vajk nevet kapta.¹³⁶⁵ Még kisgyermekkorában megkeresztelték, s a keresztségben a Stephanus/István nevet nyerte el, amely a görög *Stephanos* ('koszorú') latin alakja,¹³⁶⁶ amint azt Istvánnak az 1077 tájára már elkészült Nagy legendája találóan megfogalmazta: „Akkor az István nevet kapta; hisszük, hogy Isten is ezt akarta, mert ami »István« a görög nyelvben, »koronázott« a latin beszédben (*Stephanus quippe Graece, coronatus sonat Latine*). Mivelhogy Isten azt óhajtotta, hogy viselje e világban is a királyi hatalmat, s a jövőben váltsa fel az örökké tartó boldogság koronájával, kijelölte őt az örök, el nem múló dicsőség elnyerésére.”¹³⁶⁷ A névválasztást az magyarázhatja, hogy apja és anyai nagybátyja¹³⁶⁸ is ezt a nevet viselte. A több Szent István közül a magyarországi térítést megkezdő passauai egyház védőszentje, Szent István protomártír lehetett az övé is.¹³⁶⁹

A király pénzverése még fő vonalaiban sem tisztázott, mert érméinek típuszáma és sorrendje nem tekinthető véglegesnek. A jelenleg két biztosan elismert (H1–H2) típusának egyike (H1) hordozza csupán köriratában a király nevét, éspedig a szabályos +STEPHANVS•REX• alakban,¹³⁷⁰ bár betűkihagyásos és betűtöbbletes romlott alakja is előfordul.¹³⁷¹

Péter király (*1010 k.; 1038–1041, 1044–1046; †1046/?1059 k.): Orseolo Ottone/Ottó velencei doge (1009–1026) és Géza nagyfejedelem ismeretlen nevű leánya házasságából született. Nevét valószínűleg anyai nagyapja, II. Orseolo Pietro (991–1009) hagyományozta rá. A latin formájú *Petrus* a héber *Kéfás* görögre fordítása: *Petrosz/Petra* jelentése 'kő, szikla'.¹³⁷² Ismeretlen, hogy a több Szent Péter közül melyik volt a védőszentje.

Péter király kétszakaszos uralkodása alatt egyetlen denártípust (H6) veretett, amelyen rendszerint hibátlan +PETRSREX a körirat. Az érmetanilag önállónak tekintett változatát (H6a) éppen hibás, +PETVSREX körirata különbözteti meg. Ez a verető készítőjének hibájából jött létre: a szép elosztású betűsor tervezése közben a mester kifelejtette az R betűt. Más magyarázat, pl. becéző névforma alkalmazásának lehetősége kizárt.¹³⁷³

Aba Sámuel király (*990/1000 k.; 1041–1044): I. (Szent) István „sororiusa volt, ennek a szónak pedig a 'nővér férje, sógor' mellett 'nővér fia' jelentése is volt.” Györffy György vélekedése szerint „Aba Sámuel... nem István királynak, hanem a következő generációba tartozó Orseolo Péternek volt a kortársa és vetélytársa, tehát ugyanúgy István nővérenek fia kellett legyen, mint Orseolo Péter; csakis ezen a réven volt vérségi joga az Árpádok trónjához.”¹³⁷⁴ Ha tehát I. (Szent) István unokaöccsének, azaz huga fiának, s nem sógorának¹³⁷⁵ tekintjük, akkor az a dinasztikus kapcsolat magyarázhatja meg a névadását, hogy a magyar–bolgár szövetség idején Sámuel knyáz, majd cár (976–997–1014) kérte I. (Szent) István másikat feleségül fia, Gábiel Radomir trónörökös számára.¹³⁷⁶ Aba Sámuel kettős nevének, nem pedig család- és keresztnévének első tagja török eredetű, jelentése 'apa',¹³⁷⁷ a Sámuel

¹³⁶⁵ A *Vajk* név „magyar -k kicsinyítőképzővel ellátott töve... ugyanúgy kereshető a magyar *vaj*, régi jelentése szerint 'zsír' szóban, mint a török *baj* 'gazda, gazdag' tiszteleti névben. Annak, hogy a *Vajk* névben Szent Adalbert szláv *Vajtech* nevét keressük, nemcsak nyelvi, hanem kronológiai nehézségei is vannak: Adalbert ui. Vajkot csak kamaszkorban ismerte meg, amikor már bizonyosan »férfineve« volt.”: Györffy (1977) 57–58, 112–113. István Waic/Vajk nevét Thietmar merseburgi püspök 1018-ban befejezett műve őrizte meg: Thietmar: *Chronicon*. lib. IV. 38: *Gombos* (1938) III: 2203; vö. Györffy (1977) 140.

¹³⁶⁶ Kálmán (1967) 22; Drosdowski (1968) 192; 1138-tól gyűjtött Árpád-kori előfordulásai: *Fehértói* (1983) 321–324; vö. Melich (1905) 173–175.

¹³⁶⁷ C. 5.: *István király* (1971) 43. Csaknem szó szerint átvette az 1083-ban történt szentté avatása után, s 1116 előtt íratott Hartvik-legenda is: *Uo.* 67.

¹³⁶⁸ Györffy György szerint Zombor gyula Bizáncban 953-ban keresztelkedett meg, s a keresztségben az István nevet kapta: *Györffy* (1977) 60.

¹³⁶⁹ *Hóman* (1941) 167. A felirattal is megnevezett szent ábrázolását az 1031-ben elkészült székesfehérvári miseruhán, azaz a későbbi koronázási paláston a harcos szentek lándzsás sorában a király balján, s a többiek fegyvertől eltérően, viszont az uralkodói jelvénytől azonos típusú szárnyaslándzsával hímezték ki. Szent István protomártír az apostolok által Rómában

és Jeruzsálemben felszentelt 7 diakonus egyike volt, aki először halt keresztény vértanúhalált; ünnepe december 26.: *Nitz* (1976) 395–403.

¹³⁷⁰ Ugyanez olvasható az általam kétszeres súlyú utánveretnek tekintett H4 denár előlapi köriratában is, míg a magyar kutatás által ugyancsak utánveretnek ítélt H3 denár mindhárom példányának előlapján a hibás +SPHANVS•REX olvasható.

¹³⁷¹ Pl. a STEPHANVS szóból a P, az E, valamint az E és H, a REX szóból az E hiányozhat. Ismeretes +STEHANVS, +STEPANVS, +STEPHANVS, +STHANVS, +STIEPHANVS, +STTEPHANVS és +STTPANVS stb. romlott alak is.

¹³⁷² Kálmán (1967) 22; 1138-tól összegyűjtött Árpád-kori előfordulásai: *Fehértói* (1983) 275–279.

¹³⁷³ Benkő Loránd szíves véleményét ezúton is megköszönöm.

¹³⁷⁴ Györffy (1977) 286; Györffy (1984a) 838–839.

¹³⁷⁵ A király sógorának vélt, 995 körüli születési idejével számolt: *Hóman* (1941) 199; *Vajay* (1967) 70, 99–100, 100–101: táblázat; s szintén sógornak tekintette: *Kristó* (1992) 25–27; *Szegfű* (1994c) 592–593.

¹³⁷⁶ Györffy (1977) 284–286.

¹³⁷⁷ „E királyunknak Oba, Aba neve az »apa« értelmű török *aba* tiszteleti jelzőből származik: Pais Dezső 1926. évi jegyzete”: *Anonymus* (1975) 137; vö. *Rásonyi Nagy* (1933) 167; *Kristó – Makk – Szegfű* (1973) 78. Az Aba név 1138-tól összegyűjtött Árpád-kori előfordulásai: *Fehértói* (1983) 23. Vö. „Ta-

pedig a héber *Sámuel/Semuél* ('Isten meghallgatott') névre, Izrael utolsó bírójának nevére vezethető vissza.¹³⁷⁸ E kettős név ritka kivétel a korszak keresztény névadásában, s a forrásokban csak a magas rangú személyeket, pl. Vajk-Istvánt vagy Géza-Magnust illetően őrződött meg.¹³⁷⁹ Az adott esetben az volt a jelentősége, hogy kiemelte: Sámuel nem az Árpád-nemzetségből való.¹³⁸⁰ Pais Dezső mutatott rá arra, hogy a kora Árpád-kori oklevelekben és az elbeszélő forrásokban a király csaknem kivétel nélkül csupán az *Aba* néven szerepel,¹³⁸¹ s a Sámuel a kivételesnek tekinthető érméin kívül csupán Anonymusnál hagyományozódott ránk, aki meg is magyarázta a kettős név eredetét. Eszerint Ed, Edömén és Pata sarjadékából „származott hosszú idő után Sámuel király is, akit kegyességéért Abának hívtak” (*ex quorum etiam progenie longo post tempore rex Samuel descendit, qui pro sua pietate Oba vocabatur*).¹³⁸²

A király egyetlen érmetípust veretett (H7), amelyen tehát ugyancsak a keresztény nevének változata olvasható +REXSAMVHEL alakban. Figyelmet érdemel, hogy e denáron jelentkezik először a név és a cím fordított sorrendje, amelynek különös jelentőséget bizonyára nem kell tulajdonítanunk.¹³⁸³ A köriratba többletként illesztett H betű pedig, akár élőnyelvi forma is lehet.¹³⁸⁴

I. András király (*1015 k.; 1046–1060): András Vazul/Vászoly herceg és egy Tátyon nembeli ismeretlen nevű leány házasságából¹³⁸⁵ született másodszülött fiú volt.¹³⁸⁶ Apja a fiának pogány nevet adott,¹³⁸⁷

nuzaba (Thonuzoba, olv. Tonuzoba): e név előrésze a török *tanuz* 'disznó', utórésze pedig *aba* 'apa'. A törökségnél nem ritka az ilyen név. Pais Dezső 1926. évi jegyzete: "Anonymus (1975) 167.

¹³⁷⁸ Kálmán (1967) 19; Drosdowski (1968) 184; Melich (1905) 204.

¹³⁷⁹ Benkő (1949) 4; Bárczi – Benkő – Berrár (1967) 379.

¹³⁸⁰ Bárczi (1958) 132; Kálmán (1967) 41, 172. Egyébként a név alapján Kristó Gyula arra gondolt, hogy mivel „maga a Sámuel név meglehetősen ritka Magyarországon a középkorban, s mivel héber eredetű, alkalmasint viselőjének zsidó valására enged következtetni.”: Kristó – Makk (1995) 61.

¹³⁸¹ Az oklevelekben *Aba*, *Obbo*, *Ouo* változatban: Györffy (1992) 473. alapján. Az elbeszélő forrásokban *Aba* *Banus*, *Abans*, *Abanus*, *Abbo*, *Abo*, *Alba*, *Albo*, *Oba*, *Obbo*, *Obdo*, *Obo*, *Olbo*, *Otto*, *Ove*, *Ouban*, *Ouo*, *Ouvo*, *Ovo*, *Urbanus*, *Vuo* változatban: Csapodi (1943) 13 alapján. Pais Dezső már 1926-ban rámutatott arra a feltűnő jelenségre, hogy „a Sámuel nevet a király pénzein kívül csak Anonymus tartotta fenn”: Anonymus (1975) 137; vö. Jakubovich (1927) 238; Silagi – Veszprémy (1991) 164.

¹³⁸² Anonymus c. 32.: MEH 159; Gombos (1937) I: 244. Azokon a krónikahelyeken viszont, ahol e kegyességre csaknem a szentként való tiszteletet érdemlő körülmények hangoztatásával emlékeztek, szintén nem említették a király keresztény nevét, hanem *Aba rex* módon szóltak róla. Ugyanis a legendás beszámoló szerint, amikor *Aba* holttestét felemelték, hogy a saját alapítású sári (Abasár, He) monostorban újra eltemessék, „szemfedelét és ruháját romlatlanul találták, sebhelyei begyógyultak (*sudarium ac ipsius vestimenta invenerunt incorrupta et loca vulnenum resanata*).”: Kézai lib. II. c. 13: Gombos (1938) III. 2148; Chronicon Pictum c. 76: Képes (1964) 107. Az Anonymus-adatot már felhasználta: Schönvisner (1801) 99!

¹³⁸³ A jelenség önmagában nem megokolható, Gerics József és Sarbak Gábor szíves tájékoztatását ezúton is megköszönöm. A külföldi érmekibocsátástól eltérő sorrendre Gedai István utalt, de csupán *Aba Sámuel* és I. András veretei kapcsán, nem véve észre, hogy ugyanez a jelenség Salamon H16–H17, Géza dux H18, sőt II. (Vak) Béla H50 denárán is megfigyelhető: vö. Gedai (1969a) 102. Példák a 10–12. századi német pénzverésből is hozhatók pl. Udo strassburgi püspök (950–965) Dbg. 1671. obulusán Av: REXOTTO; III. Otto király, majd császár (983–996–1002) Dbg. 1550. deventeri denárán Av: REXODDO; Widerold strassburgi püspök (991–999) Dbg. 934. denárán Av: REXOTTO; II. Henrik király, majd császár (1002–1024) Dbg. 2003. maastrichti denárán Av: REX(HE)I(N)RIC, Rv: REXHE-RICVS; Dbg. 163, Dbg. 1191. namuri denárán Av: IMPHEN-RICVS; I. vagy II. Ernst zürichi herceg (1012–1015 vagy 1015–1030) Dbg. 997. denárán Av: +DVXERNST; II. Konrád király, majd császár (1024–1027–1039) Dbg. 229–30, Dbg. 1196, Dbg. 2005. huyi, ill. németalföldi denárán Av: IMPCONRADVS; Dbg.

707. hildesheimi denárán Av: IMPECVONRADR; III. Henrik király, majd császár (1039–1046–1056) Dbg. 386a. kölni denárán Av: +REXHINRICVS; IV. Henrik király, majd császár (1056–1084–1105) Dbg. 669–670, 672. goslari denárán Av: REXHE-INRICVS; Gerardus felső-lotharingiai herceg (1048–1070) Dbg. 4. toulai denárán Av: DVXGERARDVS; Otto szász herceg (1059–1071) Dbg. 595. retrográd köriratú denárán Av, Rv: OD-DOXVD+; V. Henrik király, majd császár (1106–1111–1125) Dbg. 680, Dbg. 683, Dbg. 2133. goslari denárán Av: +REXHIN-RICVS vagy +REXHEINRIVS; Lothar király (1125–1137) Dbg. 687. goslari denárán Av: +REXLOTERRIVS vagy +REXLOTHARVS: Dannenberg (1876) 66, 107, 122, 161, 232–233, 262, 265–267, 273, 355, 373, 463, 464; Dannenberg (1894) 611, 669; Dannenberg (1905) 893, 968. A jelenség elég gyakori a Péter uralkodását megelőző, ill. kortárs német pénzverésben, tehát az átvétel megmagyarázható. Az sem kizárt azonban, hogy a verőtő mestere tévedett vagy elváltasztotta egymástól a rex X-ét és a köriratkezdő +et: vö. Dannenberg (1876–1905). Gedai István e kérdést érintő alábbi megjegyzése sok tévedést tartalmaz: „Csak röviden említjük azt a különbséget, hogy I. Endre pénzein először a cím — rex — van, s utána a neve, Bélánál először a név, s utána a cím. A cím-név sorrend egyébként csak *Aba Sámuel*nél és I. Endrénél (a két PANONEIA alakot használónál) van, sehol másutt. Külföldi érmelemben is mindig a név van elől.”: Gedai (1969a) 102; részint hasonlóképpen: Gedai (1969b) 209. Gedai István nem nézett utána a külföldi párhuzamoknak, megfigyelte Salamon H16–H17, valamint Géza dux H18 típusú cím-név sorrendű veretéről, amelyeken egyébként nem PANONEIA, hanem rendre PANONAI, PANONIA, PANONAI a hátlapi körirat.

¹³⁸⁴ Benkő Loránd szíves véleményét ezúton is megköszönöm! Nagy Géza rámutatott, hogy a Samuhel „h-s írásmód[ja] egészen megfelel a pannonhalmi alapítólevél S. Michahel-jének.”: Nagy (1906a) 114.

¹³⁸⁵ Gerics József szerint „feltehető, hogy Vazul, amikor egybekelt gyermekei anyjával [ennek dátumát 1010–1025 közé tette – K.L.] — neve ellenére — még nem volt keresztény. Levente fiukról tudjuk, hogy életében és halálában egyaránt pogány volt és pogányként temették el.”: Gerics (1966) 7, 22–23: 122. jegyzet. Györffy György ellenkező véleménye szerint „Vazul a pogány korban született és 1000-ban, kb. 24 éves korában már bizonyára nős vagy éppen többnejű volt. Az időbeli egyezés alapján [bolgár hercegi származású – K. L.] új keresztény feleségével kapcsolatba hozható megkeresztelkedése és névválasztása.”: Györffy (1966) 34. Vazul másik két fiának, Andrásnak és Bélának nevére ld. alább!

¹³⁸⁶ Vö. Chronicon Pictum c. 92: Képes (1964) 118.

¹³⁸⁷ Fiai a Levente, András és Béla nevet kapták (utóbbi kettőt ld. a nevével). Levente (*1010/1015–1046); élete végéig

de közülük éppen Andrásé nem maradt fenn, ugyanis latinosan írott neve a görög *Andreasz/andreiosz* 'férfiás' névből eredeztethető. Ez a név a hellenizmus idején került Palesztinába, s apostolnévként vált népszerűvé a keresztény világban.¹³⁸⁸ Galambos László véleménye szerint az Andreasz jellegzetesen orosz név, amelyet a herceg Bölcs Jaroszláv kijevi fejedelem (1019–1054) leányával, Anasztáziával 1038-ban kötött házassága előtt kaphatott, amikor ott felesége kedvéért megkeresztelték.¹³⁸⁹ A nevet azért választhatták, mert András apostol Oroszország védőszentje volt.¹³⁹⁰ A király nevét a középkori írásos források Andreas alakban, ill. ennek változataiban örökítették meg,¹³⁹¹ fennmaradt „Fehér” és „Katolikus” mellékneve is,¹³⁹² előbbi mögött Jakubovich Emil a korábbi „pogány nemzeti nevet” sejtette.¹³⁹³

I. András két denártípust veretett (H8, H9), amelyen neve szabályos +REX•ANDREAS alakban szerepel. Említésre méltó a cím és név már Aba Sámuel denáránál észrevételezett sorrendje.

Béla herceg (*1015/1020 k., 1047–1060), majd király (1060–1063): Vazul/Vászoly harmadik fiának csak pogány neve maradt ránk, s „vitatott eredetű magyar ('belső rész' jelentésű *bél* szóból), török ('előkelő' értelmű szóból), szláv (Beloslav személynévből) és héber (az ótestamentumi 'világot elnyelő' jelentésű *Bela* személynévből) etimológiája van,”¹³⁹⁴ de az is felvetődött, hogy a latin *Albanus*, *Albaninus*, *Albinus* vagy *Blancus* szláv fordítása.¹³⁹⁵ A szláv eredeztetés korábban a *bél* 'fehér' szóhoz kötődött, de ez kizárólag női név volt. A török eredeztetés a Bojla személy- és méltóságnévhez kapcsolódik.¹³⁹⁶ Valószínűleg Lengyelországban tartózkodása idején, II. Mieszkó lengyel fejedelem (1025–1031, 1032–1034) Richeza/Adelhaid nevű leányával, I. (Megújító) Kázmér fejedelem (1038–1058) testvérével¹³⁹⁷ kötött házassága előtt keresztelték meg Bélát leendő felesége kedvéért, de neve minden bizonnyal nem lengyel óhaj eredménye talán ezért is tételezte fel történeti-helynévi megfontolások alapján Györffy György, „hogy a Mihály ágában igen kedvelt *Béla* név, melyre négy királyt és két herceget kereszteltek, eredetileg az ősapa Mihály pogány neve volt.”¹³⁹⁸ Az írásos forrásokban Béla herceg/király leginkább Bela néven szerepel, de megmaradt jelzős Bela Belyn,¹³⁹⁹ Bela Benyn¹⁴⁰⁰ és Bela Pugil¹⁴⁰¹ névalakja is, amely a 'Bölény' ragadványnevet rejt; ezt Béla a lengyel udvarban nyerte, amikor párviadalban

pogány maradt. Lévante/Lévanta alakú nevét azon Liüntika magyar alakjának tartják, amelyet VII. (Bíborbanszületett) Konstantinosz: A birodalom kormányzása (*De administrando imperio*) c. műve 40. fejezetében őrzött meg Árpád egyik fiára vonatkoztatva (török neve Tarkatus? volt): MEH 120; Makk (1994h); Tóth (1994). A név finnugor eredetű, benne a *liün* 'lesz - lévő' igenévszóhoz járul *-n* + *-ti* + *-k* képzőbokor: Pais (1953) 292; vö. Györffy (1977) 27, 57, 98. A Levente nevű személyekről: Makk (1985); Tóth (1985).

¹³⁸⁸ Kálmán (1967) 21; Drosdowski (1968) 35. Árpád-kori, 1202-től összegyűjtött előfordulásai: *Fehértói* (1983) 31–33. Több Szent András korai magyar tiszteletéről: Melich (1905) 155.

¹³⁸⁹ Galambos (1942) 11.

¹³⁹⁰ Szent András apostol és vértanú (†60/62); ünnepe november 30., május 5.: Lechner (1973). Rajta kívül különösen Oroszországban tisztelték még a szláv származású, bizánci Együgyű Andrást (†936?); ünnepe május 28., a keleti egyházban október 2.: Morawa (1973); vö. Wimmer (1959) 113.

¹³⁹¹ Az elbeszélő források Andre, Andreasso, Andres, Andreaxius, Andrius, Endre, Hendreas változatait ld. Csapodi (1943) 19.

¹³⁹² *Iste quidam rex Albus Andreas et Catholicus vocatur*: Chronicon Pictum c. 87: Képes (1964) 113.

¹³⁹³ Jakubovich (1927) 238.

¹³⁹⁴ Kristó – Makk – Szegfű (1973) 65; vö. Kálmán (1967) 42. A név Árpád-kori, 1138-tól összegyűjtött előfordulásai: *Fehértói* (1983) 45. A név eredeztetésének kutatástörténetét Kálmán Béla tekintette át, s az egyéb lehetőségek kizárását követően úgy döntött, hogy az „a *bél* 'pars interior' köznév -a képzővel ellátott alakja.”: Kálmán (1961) 87. A név vegyes hangrendűségének jó párhuzama Béla herceg bátyja ugyancsak magyar eredetű nevének *Leventa* alakja: Uo. 87–88. Leventéről ld. fentebb!

¹³⁹⁵ Melich (1905) 102.

¹³⁹⁶ Bárczi (1951) 64; Györffy (1977) 98–99.

¹³⁹⁷ Vö. Pauler (1899) I: 90.

¹³⁹⁸ Györffy (1977) 98. Az ötletet talán Nagy Géza vetette fel, miután kizárta keresztnevet voltát, majd elvetette szláv eredeztetését is: a 'fehér' jelentésű szláv szóból nem származhat, mert ilyen férfi személynév nincs, tehát nincs a szláv fejedelmi nevek között sem. „Sohasem szabad ugyanis elfelejtenünk, hogy az Árpádok a kész neveket vették át a velük rokonságban volt családoktól, mint a Vladislávot, Boleszlávot, Henriket, Lambertet; de hogy ők maguk alkottak volna idegen nyelvű szavakból új neveket, ez talán mégsem hihető... De ebből aztán következik egy másik tény. Az Árpádoktól használt személynevek közt mindaz, a mi nem általános keresztnev, a minő az István=Stephanus, Endre=Andreas, Salamon=Salomo stb., vagy nem a velük összeköttetésben levő dinasztiaéknál divatozott, mint a minő az Imre=Heinrich, László=Vladisláv stb., az ősi nevek közé tartozik...”: Nagy (1906) 62.

¹³⁹⁹ I. (Szent) István és I. Béla elveszett oklevelének szövegét 1228-ban Dénes ispán saját szavaival összefoglalta, s ebben említi a királyt Bela Belyn néven: Györffy (1992) Nr. 30. 126: 12. sor; Nr. 51. 174: 22. sor.

¹⁴⁰⁰ *Post hunc regnavit Benyn Bela*: Kézai lib. II. c. 18: Gombos (1938) III, 2150; *De Bela duce Benyn dicto; dux igitur Bela, vocatus Benyn*: Chronicon Pictum c. 80, 94: Képes (1964) II: 108, 119.

¹⁴⁰¹ Albericus, Trium Fontium-i cisztercita szerzetes (†1252) krónikájában a. 1061: *In Ungaria regnavit Bela Pugil...*; a. 1065: *In Ungaria post Belam pugilem...*; a. 1078: *In Ungaria regnavit sanctus rex Logescelaus Bele pugilis filius...*: Gombos (1937) I: 27.

legyőzte a pogány pomeránok fejedelmét.¹⁴⁰² A későbbi forrásokban, talán mert íróik keresztény nevet akartak használni, Béla mind dux, mind rex méltóságában Adalbertus néven is szerepel.¹⁴⁰³

Béla hercegi és királyi minőségében 1-1 denártípust bocsátott ki, ezen a neve szabályos +BELADVX¹⁴⁰⁴ (H11), ill. +BELAREX¹⁴⁰⁵ (H12) alakban olvasható.

Salamon király (*1053; 1063–1074; †1087): I. András és Anasztázia házasságának elsőszülött fiúgyermek, akinek testvéreivel együtt csupán keresztény neve volt vagy maradt fenn.¹⁴⁰⁶ A Salomon/Salamon a héber *Selomoh* 'békés, szelíd' latinos alakja,¹⁴⁰⁷ s a bibliai királytól való. Az egyház szentként nem tisztelte, névünnepe július 20. A név a középkori forrásokban viszonylag változatos alakban szerepel.¹⁴⁰⁸

A királyt magát is ábrázoló 2 denártípusán (H14–H15) az uralkodó széttárt kezű térdalakja az előlapi köriratot S - ALOM - ONIRE - X módon tagolja. Salamon nevének ragozott (genitivusi?) alakjához a korabeli német pénzverésben lehet találni párhuzamokat, s nagyrítján előfordul a név ragozott s a cím ragozatlan alakjának együttese is.¹⁴⁰⁹ Két másik denártípusának (H16–H17) előlapján a kis belső körbe zárt érmekép a H14–H15 párosától eltérő szósorrendű +REXSALOMONI formájú köriratot nem tagolja.

Géza herceg (*1040 k.; 1064–1074): Béla és Richeza/Adelhaid házasságának elsőszülöttje, testvéreinek pogány és keresztény neve vegyesen maradt ránk.¹⁴¹⁰ A mai Géza név egy rossz 18. századi könyvolvasat, s a korábbi források meg nem értett írásmódját „normalizálta”, a régi magyar **Gyeücsa* **Gyeüsa*

¹⁴⁰² Vö. *László király* (1977) 7. Korábban Pauler Gyula a három alak közül az első kicsinyítő jelzős, a másik kettőt pedig egymással azonos jelentésű jelzős ('Bajnok Béla') formának tekintette, s utalt arra, „hogy Miklosich szerint... a »Ben« gyök *occisor*-t jelent. A Benyn névben tehát nagy merészség nélkül a »pugil« szláv eredetijét, mely Bélára Lengyelországban ragadhatott, láthatjuk. Előfordul a Béla Belyn is. Ha a név nem csak hiba Benyn helyett, úgy benne a Béla kicsinyítőjét kell látnunk...”: Pauler (1899) I: 430: 214. jegyzet.

¹⁴⁰³ Radó nádor I. András birtokadományozását megerősítő 1235 előtti hamis oklevelében említi: *ego Rado palatinus licentia piissimi regis Andree eiusque fratris Adalberti invictissimi duci...; gloriosissimi Andree regis et optimi ducis Adalberti...; Andreas rex et frater meus, dux Adalbertus dilectus...: Györffy* (1992) Nr. 46. 161: 20–21. sor, 162: 1–2., 12. sor. A százdi apátság általa kiadott alapítólevelének 1360. évi interpolációjában említi: *privilegium domini Adalberti, qui et Be(la nu)ncupab(atur): Györffy* (1992) Nr. 47. 166: 15–16., 167: 11–12. sor. E név védőszentje a több azonos nevű közül legvalószínűbben Adalbert (Vojtěch) prágai (gnieznói) mártír püspök (956 k.–997) lehetett; ünnepe április 23.: *Poche* (1973). Van vélemény, amely a Béla nevet egyenesen az Adalbert magyar változatának tekinti: *Drosdowski* (1968) 43; vö. *Jakubovich* (1927) 238. A név kutatástörténetéhez tartozik, hogy Cornides Dániel már 1802-ben hivatkozott a Radó nádor oklevelében előforduló Béla/Adalbert azonosságra, de azt nem tekintette kizárólagosnak, utalva a Béla név írásbeli és érmeképi előfordulásaira is. Érdy János ezt hevesen cáfolta, kijelentvén, hogy „Adalbert nem Béla...”: *Érdy* (1865) 9–10. Ugyanitt már szólt a Béla név szláv *bel* 'fehér' eredeztetéséről, amit ugyancsak elutasított, mert Béla „ki krónikáink szerint, barna arczzsine s kopasz feje miatt Szögzárnak, barna kopasznak nevezeték.” Ezután elutasította a latin *bellus*, francia *bel*, olasz *bello* 'szép, fehér, villogó' származtatást is, s összegzése szerint „Adalbert tehát vértanú, Béla pedig oly bibliai személynév, mint József vagy Benjamin, kinek első szülött fia volt Béla — (*filii Benjamin: Bela*) Gen. XLVI. 21. — Volt Béla bibliai helynév is, szintűgy, mint nálunk.”: *Érdy* (1865) 10.

¹⁴⁰⁴ Előfordul +BEADVX alakú hibás körirat is, de nem tekintették önálló érme- és névváltozatnak.

¹⁴⁰⁵ Előfordul +BLAREX alakú hibás körirata is.

¹⁴⁰⁶ Salamon testvérei az Adelheid és Dávid, apjának egy Marót falubeli ágyasától született féltestvére pedig a György nevet kapta: *Chronicon Pictum* c. 88: *Képes* (1964) II: 114; *Makk* (1994j).

¹⁴⁰⁷ *Kálmán* (1967) 18; *Drosdowski* (1968) 183; vö. *Galam-bos* (1942) 20. Árpád-kori, 1138-tól összegyűjtött Salamin, Sa-

lomon, Salomo, Solomun, Solomon, Salomon változatainak előfordulása: *Fehértői* (1983) 296.

¹⁴⁰⁸ A Salomon változatai: Salaman, Salamon, Salania, Salemannus, Salemon, Salo, Salomonus, Solomon: *Csapodi* (1943) 119; vö. *Györffy* (1992) 505.

¹⁴⁰⁹ Hasonló jelenség a 10–12. századi német pénzeken is megfigyelhető, pl. Erkambold strassburgi püspök (965–991) Dbg. 932a denárán Rv: +ERCHANBALDI; de Dbg. 932 Rv: +ERCHAMBALD EP; Dbg. 933b–c Av: +ERKANBALDVS EP; I. Dietrich felső-lotharingiai herceg (984–1026) Dbg. 1 denárán Av: DEODERICO; IV. Balduin flandriai herceg (989–1036) Dbg. 145, 147, 149, 151–153 denárán Av: +BALDVINIM(ONET)A, Rv: +BONVSDENARI; III. Henrik császár (1039–1046–1056) Dbg. 720 stadei denárán Av: HEINRICO; Theoderich baseli püspök (1041–1055) Dbg. 974 denárán Av: THEODERICI; Hermann metzi püspök (1073–1090) Dbg. 41 denárán Rv: +HERIMANNIEPS; de Dbg. 45 Rv: HERIMANNEPS; II. (Jeruzsálemi) Róbert flandriai gróf (1093–1111) denárán, ahol az elő- és hátlap körirata összefügg: Dbg. 159 Av: +DESTERA, Rv: +ROBERTI; Dbg. 154 Av: +ROBERTI, Rv: +MONETAE; Dbg. 155 Av: EGO SVN DE(NARIVS), Rv: +ROBERTI; Dbg. 1445 Rv: +ROBERTI; de Dbg. 156 Av: +ROBERT; Lambert tournay-i püspök (1113–1121) Dbg. 1459a denárán Av: +LAMBERTI, Rv: +MONETA; de Dbg. 1459 Av: +LAMBERTVS, Rv: +MONETA; Friedrich namuri gróf, lüttichi püspök (1119–1121) Dbg. 1479 denárán Av: F(R)EDERI: *Dannenberg* (1876) 67, 79, 103–105, 278, 355, 363; *Dannenberg* (1894) 549, 562, 567, 573, 664, 668. Egyes esetekben, de nem következetesen tehát az érme kétoldali körirata összefügg, s ez természetes magyarázatát adja a kibocsátó genitivusi névalakjának. Hermann Dannenberg II. Henrik király, majd császár (1002–1014–1024) Maas-vidéki Dbg. 1178. típusú denárával kapcsolatban, amelynek előlapján HEINRICVSREX, hátlapján HEINRICVS-MONETA/MONETAREINRICVS körirat van, a következőket jegyezte meg: „Zweifelhaft bleibt nur die Deutung der Rv., Henricus monetarius wird nemlich etwas zweifelhaft dadurch, dass ein anderes Exemplar +MONETAR EINRICUS liest; dennoch wäre wohl, von der allerdings nicht seltenen Verwechslung des Genitivus mit dem Nominativ abgesehen, *moneta regis Henrici* zu ungewöhnlich und zugleich zu trivial.”: *Dannenberg* (1876) 457. Lehetséges, hogy ilyesféle szókapcsolat maradványa a *Salomoni* forma is, bár egy ilyen feltevésnek ellentmondani látszik a *rex* titulus nominativusa. A Salomoni-t nem ragozott alaknak tekintette, hanem *Salamony*-nak olvasta: *Melich* (1905) 204.

¹⁴¹⁰ Géza mindkét (Geuca/Magnus), László pogány, Lambert, Zsófia, Eufémia és Ilona keresztény neve őrződött meg, a

név (azaz a *Gyü alapszó és -cs+a kicsinyítőképző-bokor) változata, az alapszó nyugati türk-kazár méltóságnévként kerülhetett a magyar nyelvbe. Ha a név a középkoron át folyamatosan élt volna, akkor mai hangzása — a 18. századi, rossz latin olvasatú Géza, Gyeiza helyett — valószínűleg Décse volna.¹⁴¹¹ Ligeti Lajos ugyancsak a *Gyeücsa/Gyeüsa*, *Gyécsa/Gyécső* és *Győ* névalakjaira, ill. helynévi *Décs*, *Décse*, *Decső* formájú jelentkezésére utalt. A név első ismert viselőjével kapcsolatban arra is rámutatott, „hogy Géza fejedelemnek ez aligha lehetett a címe (a címek ugyanis nem alkalmi válogatás eredményeképp jöttek létre), hanem a neve, olyan címből származó név, amely alkalmas volt arra, hogy jövődő fejedelmi személy viselje. Géza fejedelem idejében az ilyen természetű fejedelmi névadás szokásait még elevenen őrizte a kazár-kabar hagyomány.”¹⁴¹²

Géza keresztelése, amint azt duxi verete tanúsítja, már 1064 előtt megtörtént,¹⁴¹³ s a keresztségben a Magnus nevet kapta.¹⁴¹⁴ E név eredetéről több vélemény is ismeretes,¹⁴¹⁵ mindenesetre nem csupán a latin 'nagy' jelentésű szóval volt azonos, sem a *Győ 'erő, hatalom' latin fordítása,¹⁴¹⁶ hanem védőszenttel rendelkező szabályos keresztnév. Védőszentje a több ilyen nevű szent egyike lehetett.¹⁴¹⁷ Mezey László véleménye szerint is azért kaphatta ezt a nevet, mert e szent ünnepe, szeptember 6. táján született,¹⁴¹⁸ mivel azonban „pogány” neve is volt, valószínűbbnek tartom, hogy inkább valamelyik Magnus névnapon kereszthelték. Géza Magnus keresztnévét a garamszentbenedeki bencés apátság általa 1075-ben kiadott alapítólevele a következőképpen őrizte meg: „*En, Magnus, más néven Géza, előbb a magyarok legfelső duxa, azután pedig Isten kegyelméből felszentelt királya (Ego Magnus, qui et Geisa, in primis Hungarorum dux, postea vero gracia Dei rex consecratus)*”.¹⁴¹⁹ Géza neve mind a középkori oklevelekben, ill. átíratokban, mind az elbeszélő forrásokban változatos formában őrződött meg,¹⁴²⁰ s az alkalmankénti Géza/Magnus névválasztás nem kapcsolódott következetesen az életében viselt egyik vagy másik méltóságához: előfordul ugyanis Magnus dux, Magnus rex, Géza dux és Géza rex cím-névpár egyaránt.¹⁴²¹ Később a Képes Krónika csak IV. Henrik 1074. őszi hadjáratának visz-

negyedik leányuk neve pedig nem maradt fenn. Lambert/Lampert/Lambrecht neve keresztnév névnek számít, az ófelnémet *lant/Land* 'ország' és *beraht/glänzend* 'ragyogó' szavak összetételéből alakult. *Drosdowski* (1968) 135. Védőszentje Lambert maasrichi püspök (†705/706), ünnepe szeptember 17. vagy Lantbert/Lambert freisingi püspök (937–957), ünnepe szeptember 18., lehetett: *Kiesel* (1974); *Lechner* (1974). Ha Lambert kapott is pogány nevet, az nem hagyományozódott ránk. A név használatának adatai: *Melich* (1905) 145. Sophia/Zsófia védőszentje Szent Sophia asszony, aki három leányával a 6. századnál nem korábbi legenda szerint Hadrianus császár uralkodása idején szenvedett vértanúhalált; ünnepe szeptember 9.: *Stintzi* (1976). Euphemia/Eufémia védőszentje Chalcedoni Euphemia szűz, az ortodoxia védelmezője lehetett, aki Diocletianus császár uralkodása alatt vértanúként halt meg; ünnepe szeptember 16.: *Boberg* (1974). Helena/Ilona védőszentje minden bizonnyal Helena császárnő (255 k.–330), Nagy Konstantin császár anyja, a szent kereszt megtalálója lehetett; ünnepe augusztus 18.: *Werner* (1974).

¹⁴¹¹ *Czegléd* (1956) 325, 332–333; érvelését elfogadta: *Vajay* (1967) 63: 1. jegyzet; *Kálmán* (1967) 36, 40; *Kristó–Makk–Szegfü* (1973) 46–47. A *Geuca* névalak az 1138-tól összegyűjtött Árpád-kori névanyagban nem fordul elő, vö. *Fehértói* (1983).

¹⁴¹² *Ligeti* (1986) 21, 485–486.

¹⁴¹³ Nem valószínű tehát *Kristó* Gyula feltevése, hogy a király csak 1074-ben, „talán a korona elnyerése után... [vette fel a]... Magnus keresztnévi nevet, amelynek egy alakváltozata pénzein szintén szerepel.”: *Kristó* (1985) 93.

¹⁴¹⁴ E név Géza korában divatos volt, s többek között Zsófia nevű testvérének második férje, Magnus szász herceg (1071–1106), továbbá két norvég uralkodó, I. (Jóságos) Magnus norvég-dán király (1035–1042–1046), valamint II. Magnus Haraldsson norvég király (1066–1069), de Magnus Wratislaviensis püspök is viselte. A név 1211-től összegyűjtött Árpád-kori előfordulásai: *Fehértói* (1983) 211.

¹⁴¹⁵ Lehetséges, hogy a *Magnus* ('nagy') név eredetileg a Nagy Károlyra (*Carolus Magnus*) való emlékezésből született: *Drosdowski* (1968) 145; más vélemény szerint azonban német eredetű, vö. *Maginold*, *Magnoald*, *Mang*, *Mainold* (ófeln. 'der

mit Macht Waltende', azaz 'hatalommal bíró, hatalmas'): *Pauler* (1959) 332–333.

¹⁴¹⁶ Vö. *Juhász* (1954) 160. Korábban *Németh Gyula* vetette fel: „nem lehetetlen, hogy a *Gyücsa* fordítása I. Géza királynak *Magnus* neve... Ilyen névfordítások előfordulnak. De figyelembe kell vennünk, hogy a *Gyücsa*-nak inkább 'Major, Maximus' volna a fordítása”: *Németh* (1928) 149. E fordítás lehetőségét ugyancsak elvetette: *Czegléd* (1956) 330: 1. jegyzet.

¹⁴¹⁷ Szent Magnus volt egy füsseni Benedek-rendi szerzetes (699–772); ünnepe szeptember 9.: *Zoepl* (1974); egy oderzói püspök (660 k.); ünnepe október 6.: *Kimpel* (1974); végezetül egy trani mártír püspök (250 k.); ünnepe augusztus 19.: *Kimpel* (1974a).

¹⁴¹⁸ *Képes* (1964) 190: 54. jegyzet.

¹⁴¹⁹ *Györffy* (1984a) 883; *Györffy* (1992) Nr. 73/II. 213: 1. sor. Vö. Manegoldus, monachus conventus in Lutimbach: *Liber ad Gebehardum*... (1085 után): *deiecit eique Magnisonem cognomine Gieuso: Gombos* (1937) II: 1490. Mindkét nevének együttes használata inkább a későbbi átíratokban gyakori akár már jelzős változatként is: pl. 1407. június 15: *domini Magni, qui et Geysa dictus fuit*...; *domini Magni, seu Geyse regis: Györffy* (1992) 209: 18., 22. sor; 1489. november 3: *domini Geysse Magni regis*...; *dominus Geysa rex Magnus: Uo.* 210: 35., 43. sor stb.

¹⁴²⁰ *Geisa*, *Geysa*, *Geyssa*, *Geusa*, *Gesa*, *Dessa*, valamint *Magnus* a középkori oklevelekben, ill. átíratokban: *Györffy* (1992) 486. Az elbeszélő forrásokban *Deuca*, *Geissa*, *Geitza*, *Geiza*, *Geusa*, *Geyche*, *Geysa*, *Geyssa*, *Geyza*, *Gieuso*, *Gonzo*, *Guotsco*, *Guotso*, *Iessa*, *Iesse*, *Ioas*, *Iosa*, *Ioitscho*, *Ioitsco*, *Loitsco*, *Zeicha*, *Zeycha*, valamint *Magnus: Csapodi* (1943) 61. nyomán; *Jeovidzas* a szent koronán: *Moravcsik* (1935) 140; *Czegléd* (1956) 327. A változatok magyarázata *Uo.* 325–330.

¹⁴²¹ Néhány nagyjából korabeli példa:

Magnus dux: a százdi apátság 1067. évi alapítólevelében: *Salamon rex cum Magno duce*...; *dux Magnus*...; *cum duce Magno*...; *rex Salamon, dux Magnus: Györffy* (1992) Nr. 58. 184: 19., 39., 185: 19., 22–23. sor.

Géza dux: VII. Gergely pápa (1073–1085) 1074. március 17-én, 1075. március 23-án és április 17-én I. Gézához írott leveleinek megszólításában: *Geuse duci Vngarorum*...; *Geuse Vngarie*

szaverésétől és Salamon Pozsonyba szorításától számította, s használta kizárólagosan Géza Magnus nevét.¹⁴²²

Géza hercegeként egyetlen denártípust veretett (H18) +DVX MVONAS körirattal, amely azt mutatja, hogy Géza 1064 táján, azaz hercegi méltósága, s duxi pénzverése kezdetén, tehát mintegy 20–25 éves korában már meg volt keresztelve, ezért verethette MAGNVS keresztnevét a denárára.¹⁴²³ Ebből pedig Jeszenszky Géza szellemes magyarázata szerint úgy lett, s csakis úgy lehetett MVONAS, hogy a denár verőtövét „készítő mester felcserélte az A és a V betűk poncait, a G betű poncát rosszul véste és az S betűt alkotó 2 félholdat megfordította.”¹⁴²⁴ A Muonas hibás voltára utal, hogy az írásbeli forrásokban nem szerepel.

I. Géza király (1074–1077): Géza királyi uralkodása idején egy vagy két (H19–H20),¹⁴²⁵ azonos +GEVCA•REX köriratú denárt hozatott forgalomba. Nevének betűsorában az „a” á-t, a „c” pedig cs hangot jelölt.¹⁴²⁶ A Geuca névalak az áttekintett forrásanyagban nem fordult elő,¹⁴²⁷ legközelebb a fentebb már idézett 1074/1075-beli Geusa dux és a 12. századi Deuca rex állanak hozzá. A bemutatott példák alapján úgy tűnhet, hogy a Géza/Magnus kevert névhasználat miatt a királyi kibocsátású denár(ok) Géza névalakját sem kellene tudatos lépésnek tekinteni. Véleményem szerint ez azonban több a hercegi veret hibás névírásánál vagy egy egyedi példányban kiállított oklevél szóhasználatánál, hiszen uralkodása idejének (egy-két?) hivatalos érmetípusaként milliószámra verve fejezett ki valamilyen királyi szándékot: talán a dinasztia ősi, pogány ágához való tartozást, szemben a salamoni évek német irányú kapcsolattartásával.

IV/1.3. A H22–H53 jelzetű érmék elő- és hátlapi köriratának királynevei

I. (Szent) László király első (H21) denára köriratainak jellegében még az elődei vereteihez csatlakozott, de a következő (H22–H30) jelzetű érméinek hátlapi köriratában már lényeges változás történt: a verőtövek készítői elhagyták a verőhely, ill. a kibocsátó uralkodó országának megnevezését, s helyette itt is az uralkodó nevét szerepeltették: emiatt az alábbiakban az elő- (Av) és a hátlap (Rv) megkülönböztetése is szükségessé vált. Egy-egy típus előlapján általában csak egyféle névalak olvasható, a

duci...; Geuse Vngarie duci...: Györffy (1992) Nr. 66. 192: 22. sor; Nr. 71. 200: 27. sor; Nr. 72. 202: 23. sor. Mivel I. Géza egész uralkodása alatt életben volt az ország megkoronázott királya, Salamon, a pápa nem ismerte el királyságát, ezért Gézát a VII. Dukász Mihály császár (1071–1078) által küldött koronával koronázták meg: Kristó – Makk (1995) 102–103. A címzésben a pápa állásfoglalásának maradt nyoma.

Magnus rex: a garamszentbenedeki apátság 1075. évi alapítólevelében: *Ego Magnus... rex...; ego rex Magnus...; Ego Magnus, qui et Geisa, gracia Dei Pannoniorum rex consecratus:* Györffy (1992) Nr. 73/II. 213: 1–2., 218: 14., 19. sor; Albericus, Trium Fontium-i cisztercita szerzetes (†1252) krónikájában a. 1075: *rex Magnus: Gombos* (1937) I: 27.

Géza rex: *Necrologium Gradicensis monasterii*, 12. század: *Deuca rex: Gombos* (1937) II: 1672; Szent László Legenda c. 1: „Magnus a dicsőséges király volt az ő vértestvére; ezt Gézának nevezte népe (*Frater autem eius uterinus magnus rex gloriosus Geysa a sua gente appellatus est*):” László király (1977) 51; *Gombos* (1938) III: 2457.

¹⁴²² „Salamon király... Pozsonyba húzódott. Géza király kezében megerősödött az ország, és ez időtől fogva Magnus királynak nevezték (*At rex Salomon... collegit se in Poson. Confortatumque est regnum in manu Geysae regis, et ex eo tempore vocatus est Magnus rex*):” *Chronicon Pictum* c. 129: *Képes* (1964) 138. A krónikáról ezt a bejegyzését megelőzően tényleg a *Geysa dux magnus*, ezt követően viszont valóban csak a *rex Magnus* alakot használta: c. 124, ill. c. 130 (3x), 131: *Képes* (1964) II: 135., ill. 139.

¹⁴²³ Így, DVX MAGNVS-nak olvasta a legelterjedtebb érme-korpusz szerzője, Réthy László: „Kettős reczés körben: DVX MAGNVS”: Réthy (1899), 13: Nr. 23, 2. t: 23; továbbá őt követően Nagy (1906a) 113; Németh (1928) 149.

¹⁴²⁴ Nehezebb megmagyarázni — folytatta — „hogy miért ragaszkodtak oly törhetetlenül egy évtizeden át ezen hibás körirathoz? Hogy az analfabéta pénzverőmunkások nem törődtek

a dologgal az természetes, de valaki csak tudott írni-olvasni azok közül, kikre a pénzverés feletti felügyelet bízva volt, miért nem javította ki a hibát? A szintén hibás hátlapra nézve még sok valószínűséggel feltehetjük, hogy az az alsó, erősebb, nagyobb átmérőjű, üllőszerű ducba lévén vésvé, ez a duc nem egyhamar romlott el és addig használták amíg lehetett. Így a hibás hátlapi körirat sokáig fenntartotta magát. Azonban a gyorsan kopó és így természetesen és szükségképpen gyakran megújított vagyis felső verőtöre nézve ez az okoskodás meg nem áll.” Összegzőképpen úgy gondolta, hogy nem a kegyelet, nem is a használókra való tekintet (úgysem tudtak olvasni!), hanem a takarékoság vagy a kényelem lehetett e nemtörődomség oka: Jeszenszky (1914) 54. Magyarázatát nem érezte véglegesnek: Kristó (1974) 94: 39. jegyzet. Megjegyzendő, hogy azért nem lehet a MVONAS-t talpukkal sugárirányban kifelé álló betűkből a MAGNVS-hoz közelebbinek látszó MAONVS-nak olvasni, mert egyrészt a körirat megelőző DVX szava mutatja a betűk helyes, talpukkal sugárirányban befelé forduló állását, másrészt a MVONAS A betűje rövid záróvonalkájával egyértelműen különbözik a két vonallal formált V betűktől, az O pedig nem lehet G.

¹⁴²⁵ A H20 csupán abban különbözik a H19-től, hogy előlapján a körirat két vonalkör, s nem két félholdsoros kör között fut. A két érmetípus között olyan nagy a mennyiségi különbség a H19 javára, hogy a H20 csupán a H19 változata is lehet.

¹⁴²⁶ Benkő Loránd szíves véleményét ezúton is megköszönöm. Németh Gyula véleménye szerint a király „neve a pénzein már *Geuca* olv. *Gyücsa* alakban van... Ez tehát egy -a becézőképzővel bővült forma; olyan mint pl. a Szem-a, Vak-a, Fehér-a, Szép-a, Űs-a régi magyar személynevek... Az -a képzővel bővült alakot találjuk VII. Gergely pápának (1073–1085) I. Gézához írt leveleiben is: 1074. év: *Geusae* Ungarorum ducis, 1075. év: *Geusam* Ungariae ducem, *Geusae* Ungariae duci”: Németh (1928) 147.

¹⁴²⁷ Ugyancsak hiányzik az 1138-tól összegyűjtött Árpád-kori névanyagban is: vö. *Fehértői* (1983).

hátlapján viszont több is. Az utóbbiak finomabb, kisebb betűinek elemei (vonalai, ívei) gyakran nem érnek össze, ami később ahhoz vezetett, hogy az elemek teljesen szétesvén, a körirat értelmetlen jelsorrá romlott.¹⁴²⁸

I. (Szent) László király (*1040 k.; 1077–1095): Béla és Richeza/Adelhaid házasságából származott második fiú volt. Lengyelországban született, s nevének sajátos etimológiája már az 1192. évi szentté avatása után, 1210 körül írott László-legendába is bekerült: „... a neve pedig László lett, s úgy látszik kiváltképpen az eljövendőek előérzetében adták neki e nevet. Mert ha nevének etimológiájával enyeltünk, »Ladislaus« a népeknek istenadta dicsőségét jelenti. *Laos*-t ugyanis *nép*-nek fordítják, *dosis* pedig *adó* vagy *adott*, illetve *adás*. Nevének első szótagja pedig szótoldással dicsőség (*Nam si ethymologiae nominis eius alludamus, Ladislaus quasi laus divinitus data populis dicitur*: »*Laos*« enim *populus interpretatur*; »*dosis*« autem *dans vel datum sive datio*. *Prima vero sillaba nominis eius* »*laus*« est *paragogen*). Hiszen dicsőség adatott a népeknek, mert valóban dicsérendő a nép, és boldog a nemzet, melyből ilyen fejedelem támadt.”¹⁴²⁹ Béla gyermeke a nevét lengyel édesanyja óhajára is megkaphatta,¹⁴³⁰ de az apja is adhatta neki a saját nagybátyjára, Szár Lászlóra való emlékezése jeléül (ld. ott).¹⁴³¹ Nem talált elfogadásra Karácsonyi János véleménye, miszerint e név „talán az egyházi *Dominicus*, illetőleg *Herrmann* lengyel tükörszava.”¹⁴³² A király latin neve a középkori írásos forrásokban aránylag kis változatosságban fordul elő.¹⁴³³ Leggyakoribb a szabályos *Ladislaus* alak, a többi közül pedig az alábbiakban még az *sc* betűkapcsolatot tartalmazó formákra fogok kitérni.

László hercegi méltóságában (1074–1077) pénzt nem veretett, királyként viszont tíz denártípust (H21–H30) bocsátott ki, amelyek körirataiban a neve változatos formákban szerepel (vö. 48. táblázat). Ezek között a szabályos névalak +LADISLAUSREX (H21: Av, H25: Rv), továbbá az érmekép kiváltotta negyedelhetség miatt a szókezdő kereszteske nélkül LAD - ISL - AVS - REX (H25–H27, H30: Av) módon látható, de megfigyelhető az érmekép által kettéválasztott +LADIS - LAUSRE (H28: Av),¹⁴³⁴ ill. a szóelválasztó keresztet egyben X-nek is felhasználó +LADISLAUSRE (H23, H26–H30: Rv) formában is. A hátlapokon mutatkozó körirati romlás jelentkezett a +LADILAUSRE (H30: Rv) alakban, amely nyelvészeti indoklással nem magyarázható.

Önálló névváltozatnak számít az ugyancsak gyakori +LADISCLAUSRE¹⁴³⁵ névalak, amely ugyan-csak az X-ként is tekintett szóelválasztó kereszteske használatával jött létre (H22–H24: Av/Rv, H26–H28: Rv, H29: Av/Rv, H30: Rv). A *Ladislaus* név *sc* betűkapcsolatos alakját a legutóbb Horváth Mátyás azzal magyarázta, hogy a magyar *sz* hang jelölésére az *s* mellett az *sc* betűkapcsolattal is találkozunk, és pedig legkorábban a veszprémi görög apácakolostor görög nyelvű alapítólevele 1109. évi megerősítésének latin fordításában.¹⁴³⁶ Párhuzamokat azonban a király nevére szűkítve még korábbi időből is találhatunk.¹⁴³⁷ Bár I. (Szent) László vereteinek előlapján a nevét mindig vagy az egyik, vagy a

¹⁴²⁸ A fentiekkel kapcsolatban újól meg kell említenem egy már korábban is megkezdődött, de I. (Szent) László érméi készítésénél tetőző technikai folyamatot, miszerint a király pénzeinek többségét vékony lapkára verték, s e művelet közben a fém a markánsabban mintázott előlapi verető mélyedéseibe anynyira „belenyomult”, hogy az előlap minden kiemelkedése a hátlapon megfelelő mélyedésként jelentkezett. Emiatt a kisebb és finomabb rajzú hátlapi érmekép egyre kevésbé volt észlelhető, körirata mindinkább olvashatatlaná vált, ráadásul mivel a hátlapi érmekép átmérőjét is folyamatosan csökkentették, s emiatt a körirathoz mind kisebb betűket használhattak, sőt egyre több betűt is kihagytak belőle, végül beérték betűszerű jelsorral is.

¹⁴²⁹ In: *László király* (1977) 51. Ezt azután évszázadokon át idézték: *Chronicon Pictum* c. 131: *Képes* (1964) II: 140; még Temesvári Pelbárt: *Első beszéd szent László királyról élete olvasmányával együtt* című, 1498-ban írott prédikációjába is belekerült, in: *László király* (1977) 78. „A nevet az Érdy-kódex így magyarázza: *Ladislaus* hárommal hasítván, azaz *laus*, *dacio*, *populus*, dicséret, adás, nép. Kiket egybe rakosgatván annyit teszen: népeknek Istentől adatott dicséret.”: *Bálint* (1977) 522: 3. jegyzet.

¹⁴³⁰ Már Schönvisner István gondolt arra, hogy a király szláv eredetű nevét a keresztségben lengyel anyjától, annak szokása szerint kaphatta: *Schönvisner* (1801) 112; *Rupp* (1841) 31.

¹⁴³¹ Erre látszik utalni az „Ének szent László királyról” című 15. századi magyar nyelvű vers alábbi szakasza is:

„Nekünk szíletl Lengyelországban,
Mennyből adatál nagy csudaképpen.

Másson szíletl szent keresztvíztől,

Ősödnék nevén László lón neved.” in: *László király* (1977) 83.

¹⁴³² *Karácsonyi* (1926) 11.

¹⁴³³ Csökkenő gyakorisági sorrendben *Ladislaus*, *Ladizlaus*, *Wladislaus*, *Ladizlaus*, *Ladyslaus*, *Uladdislaus* stb. *Csapodi* (1943) 84. és *Györffy* (1992) 494. alapján.

¹⁴³⁴ A REX cím RE változatáról vö. 947. és 962. jegyzet.

¹⁴³⁵ Előfordul hibás +LAISCLAUSRE, +LAPPISC-LAV+VSRE, +LAISCLAUSRE változata is.

¹⁴³⁶ *Horváth* (1985). Az *sc* betűkapcsolat 11–13. századi hangjelölő szerepéről: *Knieza* (1952) 14–22. Korábban az addigi kutatástörténetet is áttekintő Bárczi Géza úgy vélekedett, hogy a Magyarországon csak a 12. századtól felbukkant, s elsősorban inkább az oklevélírásban elterjedt írásmód „francia földről ered, s kettős: s és č hangértéke a francia nyelvi *s* ~ *s* ingadozással magyarázható.”: *Bárczi* (1935) 75, 81, 147.

¹⁴³⁷ A somogyvári Szt. Egyed apátság 1091. évi alapítólevelében: *Latisclauo... rege...*; *rex Latisclauus*: *Györffy* (1992) Nr. 88. 267: 25., 268: 6. sor; II. (Boldog) Orbán pápa (1088–1099) 1091. november 17-én keltezett levelében: *Latisclauo Ungarorum rege*: *Györffy* (1992) Nr. 94. 275: 20. sor; II. Pászkal pápa (1099–1118) 1106. november 2-án keltezett levelében: *Latisclauus... Ungarorum rex*: *Gombos* (1938) III: 1961; Albericus Trium Fontium-i cisztercita szerzetes (†1252) krónikájában a. 1078: *rex Logescelaus*, a. 1095: *Logescelaus rex*: *Gombos* (1937) I: 27; Spalatói Tamás (†1268): *Historia Salonitanorum*. c. 17: *ad regem Vladisclauum... Vladisclauus rex...* *Vladisclauo*: *Gombos* (1938) III: 2224–2225.

másik változatban szerepeltették, ugyanazon típus elő- és hátlati köriratában (H26–H28, H30), ill. egy-egy típus hátlati köriratában (H23, H26–H30) mindkét névváltozat előfordul. Még ha nem is kizárt, hogy az elő- és a hátlat verőtvét más-más mester készíthette, a Ladislaus/Ladislaus írásmód ugyanazon érmetípuson való jelentkezése kétséges teszi annak a lehetőségét, hogy e kettősség a készítő(k) származásának vagy műhelyének különbségét jelzi. Az sem lehet véletlen, hogy ugyanazon típus hátlatján mindkét változat előfordul: a pénzverést elvben felügyelő esztergomi érsek műhelybeli kiküldöttje — amint arra már a Magnus/Muonas kapcsán fény derült — ilyen finomságokat talán észre sem vett!

Végezetül említést érdemel a király nevének néhány késői denára (H28, H30) hátlati köriratában fellépő értelmetlen jelsorrá való romlása, ami utódainak veretein egyre gyakoribbá vált.

Kálmán király (*1070 k.; 1095–1116): Géza és egy német hercegnő¹⁴³⁸ (Loozi Zsófia?) házasságának elsőszülöttje volt. Nevének származása tisztázatlan, hagyományosan török eredetűnek tekintették 'maradék' jelentéssel,¹⁴³⁹ de még kelta,¹⁴⁴⁰ szláv¹⁴⁴¹ és óskandináv¹⁴⁴² eredeztetését is felvetették. A pogány név nem lett volna kirívó a 11. századi környezetben,¹⁴⁴³ még a kezdetben váradi püspöki méltóságot viselő, a korabeli Európa legműveltebb királyának titulált, s a zárai apátnő által „a legszentebb király”-nak (*sanctissimus rex*) nevezett, tudományáért a „Könyves” melléknevet nyert¹⁴⁴⁴ Kálmán esetében sem. Mégis azonban nevének eredetére más megoldás is elképzelhető! 1012. július 17-én a Béccsel szemközti Stockerauban megkínóztak és felakasztottak egy a Szentföldre igyekvő, Colomannus/Columbanus nevű ír zarándokot, akit ismeretlen nyelve vagy ruházata miatt kémnek véltek.¹⁴⁴⁵ Holttestével csoda történt: a már hat napja függő tetem nem kezdett romlani, vére nem alvadt meg, sőt a testének terhét viselő fa is friss lombot hajtott. Mindezek hallatán I. Henrik osztrák örgróf (994–1018) a testet tisztességgel eltemettette, de mivel a sírjánál csodák estek, a maradványokat már 1014. október 13-án felemeltette és a melki apátságba vitette. Tisztelete azonnal megindult,¹⁴⁴⁶ s ereklyéit Péter király kérésére a zarándokútra induló Poppo trieri érsek ugyan Magyarországra hozta, de az uralkodó hamarosan visszavitetni kényszerült, mert országában dög- és éhhalál támadt. Székesfehérvárott maradt azonban fejereklyéje, amelyet a 12. században készült aranyozott bronz fejereklyetartójában csak 1515-ben vittek Melkbe.¹⁴⁴⁷ A magyar szakirodalom több téves adatot is rögzített Colomannus személyével kapcsolatban,¹⁴⁴⁸ de szentként való korai tisztelete vitathatatlan,¹⁴⁴⁹ s „hazai tiszteletének korai bizonyossága Könyves Kálmán keresztnéve.”¹⁴⁵⁰ Ebben az esetben pedig a Colomannus névalak mellett annak eredetijével, a Columban(us)/Kolumban(us) névvel is számolnunk kell. Az ezt viselő szentek¹⁴⁵¹ egyike, az eredetileg Kolumkille/Coulm nevezetű szerzetes úgy kapta ezt a nevet,

¹⁴³⁸ Vö. Kristó – Makk (1995) 101.

¹⁴³⁹ Kálmán (1967) 36.

¹⁴⁴⁰ A kelta eredetű név jelentése: *der Einsiedler* 'remete': Drosdowski (1968) 132.

¹⁴⁴¹ Moór Elemér a névadás gyakorlatát tekintve az anya óhajának fontosságát hangsúlyozta az Árpádok családi történetében, s rámutatott, hogy „hasonló módon jöttek létre és ítélendők meg az Árpádok szláv származású személynevei, mint *Prokuj, Vazul, Mihály, Béla, Kálmán, László*.”: Moór (1960) 118.

¹⁴⁴² *Der behelmte Mann* 'sisakos férfi' jelentéssel: Pauler (1959) 308.

¹⁴⁴³ Mellette szól, hogy öccse is pogány nevet viselt, mert a dinasztiaalapító Árpád apja után az Álmos nevet kapta. Többi testvérük neve nem maradt fenn. Géza Szüznadéné bizánci hercegnővel 1074/1075-ben kötött második házasságából talán nem születtek gyermekek, vö. Makk (1994).

¹⁴⁴⁴ Vö. Györffy (1984b) 940–941.

¹⁴⁴⁵ Györffy György szerint a helybeliek a I. (Bátor) Boleszló vezette morvák támadásától tartottak: Györffy (1977) 294, 562–563; más vélemény szerint, a magyarok kémjének nézték: vö. Ramseger (1974); vö. *Brockhaus Enzyklopädie*. IV (Chod-Dol). Wiesbaden 1968.¹⁷ 115.

¹⁴⁴⁶ A helyi szentek korlátozott tiszteletéről: Györffy (1984b) 908–910.

¹⁴⁴⁷ Györffy (1977) 294; vö. *Ipolyi* (1862) 108.

¹⁴⁴⁸ Hevenesi Gábor terjesztette el, hogy eredetileg Edelterdusnak hívták és a magyar származású Margit, skót királynő valamint Malcolm király (1057–1093) fia volt: *Hevenesi Gábor: Ungaricae Sanctitatis Iudicia*. Nagyszeben 1692, idézi: *Szentek élete* (1990) 865–866. Egyébként ugyanitt Skóciai Szent Margit

születési éve 1047: *Szentek élete* (1990) 664–667, ami a vázolt leszármazást természetesen kizárja! Skót királyfinak, sőt anyai ágon állítólag királyi magyar ivadéknak említette, s halálának évét 1072-re tette: *Ipolyi* (1862) 108; tőle vette át: *Gerevich* (1938) 195. Halálzási évét 1002-ben adta meg, s ereklyéinek Magyarországra hozatalát I. (Szent) Istvánhoz kötötte: *Bálint* (1977) 376, 415. A téves nézetek mögött az a 18. századi feltevés állott, hogy Skóciai Szent Margit anyja, az 1018 táján Edmund nevű testvérével Magyarországra érkezett Edvárd angol királyfi Agatha nevű felesége, I. (Szent) István király leánya vagy közvetlen rokona volt. E feltevés valódiságát Herzog József a források revízióját követően teljességgel kizárta, s Agatha apját III. Henrik német király majd császár (1039–1046–1056) féltestvérében, II. Ernest/Ernő sváb hercegen (1015–1030) vélte felismerni: *Herzog* (1939) 32–38; vö. *Herzog* (1940). Eredményeit Vajay Szabolcs elfogadta, de Agatha apját Liudolf westfrieslandi örgrófra cserélte, ami időközben „okirati igazolást is nyert.”: *Vajay* (1967) 88: 90. jegyzet. Mindebből következik: nemhogy Skóciai Szent Margit, hanem a vele kapcsolatba sem hozható Stockeraui Szent Kálmán Árpád-házi rokonsága is kizárt!

¹⁴⁴⁹ Vö. *Ipolyi* (1862) 108. Ünnepe a felemelésének (*translatio*) emléknapija, október 13.: *Wimmer* (1959) 308.

¹⁴⁵⁰ *Bálint* (1977) 377.

¹⁴⁵¹ Két ilyen nevű, Kálmán koránál régebben élt szentet is ismer az egyház: a Hyi vagy Ionai Kolumban ír szerzetest és térítőt (?597; ünnepe június 9.) vagy Luxeuil-i/Bobbioi Kolumban apátot (*540 k.–615; ünnepe november 21/23., később július 2.): *Schnackenburg* (1974) 331; ill. *Schnackenburg* (1974a); *Wimmer* (1959) 309.

hogy szelíd lelkülete miatt *Columbanus*, 'galamb'-nak is nevezték,¹⁴⁵² s ezzel kezdődhetett a *Columbanus-Colomannus* nevek szójátékszerű cseréje. Véleményem szerint tehát *Colomannus/Columbanus/Kálmán* király a magyarok körében nagy tiszteletnek örvendő *Colomannus* vértanú nevét nyerte a keresztségben,¹⁴⁵³ s az sem véletlen, hogy 1100 körül keltezett ún. I. törvénykönyve bevezetőjében, azaz a törvény írója, Albericus Seraphin érsekhez írott ajánló levelében még a galambra utaló szójáték is előfordul, amikor a levélíró „legkeresztényibb királyunk, Kálmán, aki a galamb szelídségének kegyességével és minden erény jelességével van felruházva (*christianissimus rex noster Colomannus columbine gracia simplicitatis, cum omni virtutum discrezione peditus*)” módján nevezte meg az uralkodót.¹⁴⁵⁴ A király neve¹⁴⁵⁵ a korabeli oklevelekben és későbbi átirataikban,¹⁴⁵⁶ valamint a középkori elbeszélő forrásokban¹⁴⁵⁷ igen nagy változatossággal szerepel az érméken is előforduló változatokra alább térek ki. Megjegyzendő, hogy a fentiekől eltérően Jakubovich Emil a Kálmán nevet a király pogány, a *Colomannus* pedig a keresztény nevének tekintette.¹⁴⁵⁸

Kálmán denártípusainak száma még vitatott, ráadásul a jelenleg elfogadottak (H31–H43) között a H36, H42–H43 jelzetű minden bizonnyal korabeli hamisítvány. Érméinek előlapján a saját neve, hátlapján I. (Szent) László neve szerepel igen tarka változatossággal (vö. 62. táblázat). A hitelesnek tekinthető, előlapján királyneves verettípusain leggyakoribb nevének *Calman* alakja, akár címével együtt +*CALMANRE* (H31–H33, H38, H41), akár anélkül és az érmekép által kettéosztva +*CALMAN* (H34), akár pedig az érmekép által negyedelve betűhiányos +*C - AL - M - N* (H40) formában. Benkő Loránd szíves véleménye szerint a *Coloman(n)us* név rövid, *Coloman* alakjából a második „o” kiesésével a *Colman*,¹⁴⁵⁹ majd nyíltabbá válásával keletkezhetett a *Calman* alak, amelyre mindössze két forrásban bukkantam, éspedig a *Kalomannus* alakot is említő Kézai Simon krónikájának 38. és a rendszerint *Colomanus* névalakot használó Képes Krónika 152. fejezetében a király magyar nevének említésekor: *Qunwes enim Kalman*, ill. *Cunues Calman* módon.¹⁴⁶⁰

Egyetlen denárán (H37) ránk maradt nevének hosszabb +*COLVMBANVSRE* alakja is, amelynek betűi a verető vésnökének hibája következtében¹⁴⁶¹ az érméken a sugáriránnyal ellentétes, tükörképi helyzetben vannak, tehát lábukkal kifelé, s jobb-bal oldalcsérével, vagyis a mester kívülről nézve helyes állásban, de az óra járásával ellenkező irányú futásban poncolta őket a veretőbe. A kontármunka hasonló eredménye Kálmán további denárainál¹⁴⁶² is megfigyelhető. Az érmekép egyébként a körirattal körülvett belső körbe zárt kereszt, mert bár a galamb ábrázolása a nem-magyar érméken gyakori volt főként a Szentlélek, Isten, Szűz Mária vagy Noé jelképeként,¹⁴⁶³ Kálmán veretein nem jelentkezett. Erősebb volt ugyanis a korábbi, elsősorban geometrikus jellegű érmeképeket alkalmazó, s csak részben változtató magyar érmeverési hagyomány ereje, mint a király nevéhez kapcsolható szójáték megjelenítésének lehetősége. A király *Colomanus* nevének az ír *Columbanus*-ra visszavezethető alakját néhány (csaknem) korabeli forrás is fenntartotta,¹⁴⁶⁴ Saját oklevelében is említették így,¹⁴⁶⁵ s mivel ő éppen

¹⁴⁵² Szántó (1983) 251–252.

¹⁴⁵³ Melich János az ír névátvétel és az ausztriai szent elutasítása mellett foglalt állást, de nem zárta ki a német *Kolman/Cholman* hatását: Melich (1905) 78, 180–181.

¹⁴⁵⁴ Szilágyi (1961) 37; *Conlunbanus* névalakkal: Závodszy (1904) 182; *MTt* I: 92–95. Wespriemi István 1781-ben 11–14. századi pénzeink állat-, ember- és angyalábrázolásain elmélkedve említett meg egy érmét, „amely éppen Kálmáné, az ún. Galambosé, galambot” mutat, vagyis a szójátékot már ismerte. Írásának latin eredetije pontosabb: „... et Columbanus, qui forte est Colomanni, dicti Columbanus”: Wespriemi (1781) 494–495: A 475. oldalon kezdődő * jegyzetben. Erre a *Columbanus-columbinus* 'galamb-, galambtól való' szójátéokra Pauler Gyula is felhívta a figyelmet: Pauler (1899) 179. Egyetlen szóba jöhető érméjével, a H37 jelzetű denárral kapcsolatban már megemlítette: Cornides (1778) 105: (17) jegyzet.

¹⁴⁵⁵ *Coloman*, *Colomanus*, *Colman* változatainak 1138-tól összegyűjtött Árpád-kori előfordulásai: Fehértői (1983) 94.

¹⁴⁵⁶ *Colomannus*, *Colomagnus*, *Cologmanus*, *Columanus*, *Columbanus*, *Calemannus*, *Kalamannus*, *Kalomannus*: Györffy (1992) 481.

¹⁴⁵⁷ *Alamanus*, *Alemannus*, *Calemannus*, *Calemanus*, *Calimannus*, *Calman*, *Calojano*, *Calomanus*, *Cholomannus*, *Coclanus*, *Colimannus*, *Collomannus*, *Colmannus*, *Colmanus*, *Colomam*, *Coloman*, *Colomano*, *Colomanus*, *Columannus*, *Columbanus*, *Columman*, *Colummannus*, *Culmannus*, *Kalman*, *Kalemannus*, *Kalomannus*, *Kolman*: Csapodi (1943) 42.

¹⁴⁵⁸ „I. Gyécse királyunk e pogány nevét a *Magnus*, fia Kálmán királyunk meg valószínűleg szintén török eredetű nevét a *Colomannus*, *Colomagnus*, *Columbanus* névvel váltogatta.”: Jakubovich (1927) 238.

¹⁴⁵⁹ Cosmas prágai dékán (†1125): *Chronica Bohemorum*. Lib. III. 25: *Colmannus rex*, bár megjegyzendő, hogy általában a *Colomannus/Cholomannus* alakot használja: Gombos (1937) I: 805; *Chronica Polonorum usque ad a. 1113*. Lib. II. 46: *inter regem Ungarorum Colmannum et...*; de II. 29: *cum rege Ungarorum Colomanno*, III. 16: *cum rege Ungarorum Columanno*, III. 25: *rex Ungarorum Colummannus*: Gombos (1937) I: 490–491; *Canonicus Wissegradensis* (flor. a. 1142): *Continuatio Chronicae Cosmae Pragensis*. a. 1132: *filium Colmanni...*; *rege videlicet Colmanno*, a. 1137: *fratre suo Colmanno*: Gombos (1937) I: 442–443.

¹⁴⁶⁰ Gombos (1938) III: 2151; Képes (1964) 151.

¹⁴⁶¹ Előfordul +*COLVMBANISRE* alakú romlott változata is.

¹⁴⁶² Vö. H33a, H35, H39 alább!

¹⁴⁶³ Vö. *Friedensburg* (1913) 44; *Friedensburg* (1922) 285–288.

¹⁴⁶⁴ II. (Boldog) Orbán pápa (1088–1099) 1096. július 27-i keltezésű levelének megszólításában: *Columbano magnifico Ungarorum regi*: Györffy (1992) Nr. 109. 317: 19–20. sor; Ordericus Vitalis Angligena (†1142): *Historia ecclesiastica*. Lib. IX. 4: *Columbanus autem Hunorum rex*: Gombos (1938) III. 1751.

¹⁴⁶⁵ A veszprémi apácakolostor görög alapítólevele 1109. évi latin átirásában: *precipiente cristianissimo rege Co-*

el is tudta azt olvasni, használata több volt vagy lehetett a galambra utaló szójátéknál. Minden bizonnyal Kálmán Columbanus nevével lehet összefüggésben 2 további veretének és egy változatának rejtélyes körirata. H35 jelzetű denárán ugyanis az érmekép keresztje által negyedelt LA - BV - HA - RE/LA - BV - NA - RE olvasható, amelyben az L tükörképű, mindkét A hol átkötéses, hol anélküli, az H pedig gyakran N alakú. A tévesen még legutóbb is CALAMARE-nek olvasott¹⁴⁶⁶ körirat megfejtésében Rupp Jakabnak lehetett igaza, akinek véleménye szerint a verőtő mestere a rosszul beállított betűkkel tulajdonképpen a COLVMBANVSREX-ből levezethető LVBANVRE alakot tervezhetett.¹⁴⁶⁷ Amennyiben így volt, ehhez a körirathoz csatlakoztatható a H33 olyan változata (H33a), amelyen a +CALMANRE helyett a H35 tagolása nélküli, folyamatos LABVHARE olvasható. Még rejtélyesebb a H39 kétféleképpen is értelmezhető, még legújabban is a téves +CALAMA módon értelmezett¹⁴⁶⁸ körirata: +VDVNAE az óramutató járásával ellentétes irányban futó, talpukkal kifelé álló betűkből vagy +ADANVE ugyanígy futó, de talpukkal befelé álló, emiatt jobb-bal oldalcserejű betűkkel. E körírra sem lehet más magyarázat, mint a +COLVMBANVSRE-ből való teljes leromlás.¹⁴⁶⁹

Kálmán denárainak hátlapjait I. (Szent) László király neve Ladislaus vagy Ladislaus formájú megjelenítésének igényével tervezhették, de megvalósítaniuk nem sikerült. A Ladislaus rex formára a +LADISLAUSRE (H35, H37), a Ladislaus rex alakra pedig csupán a H37 denár sokféle névváltozatának egyike, a +LADISCLAUSRE¹⁴⁷⁰ utal, míg a tovább rövidült s legkedveltebb +LADLAUSRE (H31-H35, H37-H38, H41), valamint a +LADLAVSE (H33-H34, H39-H41) és a +LADLAUS (H39) alakoknál a származás nem dönthető el. Ezenkívül 5 típusnál (H31, H33a, H35, H37, H39) mintegy 30 egyéb, többé-kevésbé olvasható körirat, további 6 jelzetnél (H32-H34, H36-H37, H39) az olvashatók mellett már értelmetlen jelsor is megjelent, s a H42a-H43-at illetően kizárólagossá is vált.

II. István király (*1101; 1116-1131): Kálmán király és I. Roger szicíliai normann herceg (1061-1101) Felícia (?) nevű leánya házasságából született második fia. Mindkét fiú Árpád-házi hagyományt teremtő nevet kapott, a Ladislaus/Lászlót (+1112) és a Stephanus/Istvánt, nővérüket pedig Zsófiára keresztelték.¹⁴⁷¹ A királyt a latin nyelvű írásos forrásokban gyakran többféle értelmező jelző kíséretében ugyan, de kizárólag Stephanus néven nevezték,¹⁴⁷² amellyel ismételtelen már nem foglalkozom.

A király pénzverésének még a főbb adatai is bizonytalanok, s az elfogadott típusok (H44-H48) közül a H47 és a H48 előlapja a királynév rövidítése miatt témánkban érdektelen (vö. 70. táblázat) ugyanúgy, mint H44 jelzetű denárnak a talpukkal befelé álló, az óramutató járásával ellentétes irányban futó, jobb-bal oldalcserejű betűkből álló +STEPHANVSREX• körirata, amelynek betűit a verőtőbe poncolták be szabályos rendben (H44) vagy a H46 érmeképi keresztjének jobb és felső ága által tagolt +STEPHANVS - REX• körirat. Annál érdekesebb a H45 denárnak az előzővel egyező módon tagolt CEHANVS - REX körirata, amely névforma egyelőre magyarázatlan, jóllehet korábban sokan kifejtették róla véleményüket. Az érmét ugyan tévesen, II. László és III. István közös veretének meghatározó Cornides Dániel már 1783-ban úgy vélekedett, hogy a CEHANVS voltaképpen CEPHANVS, amelyből a P betű tévedés vagy helyhiány miatt maradt ki, és a Chephanus, Chepanus, Cephaneus, Cepaneus egyaránt a Stephanus név változata.¹⁴⁷³ Pauler Gyula szerint, „hogy a Stephanus név a magyarban is eleinte Stefannak hangzott, miből Csépan is lett, bizonyítja az, hogy még 1322-ben is bizonyos

lumbano... ; christianissimo rege Columbano: Györffy (1992) Nr. 136/I. 366: 21. és 30. sor;

¹⁴⁶⁶ Huszár (1979) 37: Nr. 35. Megjegyzendő, hogy a Columbanus és Calman alaktól eltérő Calma, Calama, Calmn változatokat korábban csupán íráshibának tekintették: *Melich (1905) 180.*

¹⁴⁶⁷ Rupp (1841) 38, 41: V. nem 1.

¹⁴⁶⁸ Huszár (1979) 37: Nr. 39.

¹⁴⁶⁹ „Visszáról, Lubanus vagy Columbanus Rex helyett”: Rupp (1841) 49: XIII. nem 1.

¹⁴⁷⁰ Vö. 1436. jegyzet.

¹⁴⁷¹ A házasságtörése miatt eltaszított második feleségétől, II. Vlagyimir Monomah kijevi fejedelem (1113-1125) Eufémia nevű leányától a szláv Borisz/Borics nevet kapott fia született (*1114 k.-†1153/1154 k.), aki Kálmán apaságának hangsúlyozására a Kalamanos/Kálma nevet is használta: *H. Tóth (1994).*

¹⁴⁷² Pl. az *ego Stephanus, Colomani regis filius* vagy *rege gloriosissimo Stephano secundo Vngariam gubernante: Györffy (1992) Nr. 152. 416: 29. sor; Nr. 156. 423: 1. sor; vagy hasonló alakban; vö. Csapodi (1943) 127.*

¹⁴⁷³ Rámutatott, hogy pl. az 1203-1207 közötti oklevelekben Chephanus, Chepanus, Cephaneus, Cepaneus nádor, bácsi

ispánt másutt Stephanus de Hédervára nevezték, s utalt Csépanfalva (SZLK) cipszer Stephansdorf, ill. cseh/szlovák Stefanovce nevére: *Cornides (1783) 367-369.* A községnév etimológiáját legutóbb Kiss Lajos tárgyalta. Véleménye szerint „Csépanfalva Márkusfalvához (Markušovce) tartozó település a szlovákiai Szepességben; Čepanovce [1863: *Csepánfalva*, ... de I. 1337: *Chepanfalva*, ... 1307: *Villa Chepani*, ... 1295: *Villa Stephani*]. Az elsődleges *Csepánfalva* névváltozat a Csépan [1217/1550: *Chepan*, ...] 'István' személynévnek és a birtokos személyraggal ellátott *falva* főnévnek az összetétele. A *Csepán* személynévhez I. cseh *Štěpán*, lengyel *Szczepan*, ... A szlovák *Čepanovce* [többszám] 'Csépanfalva' a magyarral párhuzamos szlovák névadás eredménye”: *Kiss (1988) 318-319.* Csépan/Csepán nádor, bácsi ispán említései: *Szentpétery (1923) 71-77: Nr. 226 (1206), 228-230 (1207), 233-237 (1208), 239b (1209 előtt), 240 (1209), 82: Nr. 252 (1210 előtt), 253 (1210), 102: Nr. 310 (1216), 464: Nr. 1528 (1267); a Stephanus nevére való utalást nem találtam meg. Megjegyzendő, hogy más oklevelekből az István és a Csépan különbözősége tűnik ki: pl. Csépan bán fia István: 120: Nr. 364 (1221), 204: Nr. 672 (1240); Csépan fia István: 394: Nr. 1291 (1262, hamis).*

helységet *Ernefyastephan paulia* – Pályi-jának hívtak...; ennek átmenete aztán mint 1333-ban olvassuk, Ystefan: »Iburfyastefan háza.«¹⁴⁷⁴ Melich Jánosnak az volt a véleménye, hogy „a magyar *István* és *Csepán* nem latin átvevések, hanem római katolikus szláv nyelvekből valók. István a szlovén Števan, Csépán pedig a szlovén Čtepan, cseh-től Štěpán, Štepan, lengyel Szczepan mása. A két alak átvevését legjobban [a cikkéhez mellékelte] térkép tünteti fel.”¹⁴⁷⁵ Fehértói Katalin véleménye szerint a Cehanus névalak kérdése még nem megoldott,¹⁴⁷⁶ vagyis a H45 típusú denáron való szereplése valamiféle torzulás eredménye. Pedig nemigen lehet más kibocsátóról szó, hiszen az I. (Szent) László nevével vagy arra utalóan jelzett hátlapú denárok királyneves előlapi példányai I. (Szent) László H22 és II. (Vak) Béla H49 típusa közé vagyis a 11. század vége–12. század első fele közötti időbe sorolhatók, sőt a mosonytétényi (AU) kincs összetétele egyértelműen kizárja más kibocsátó lehetőségét. A nevezett időszak királyai közül a Cehanus pedig kizárólag II. István torz névalakjával hozható kapcsolatba. Ilyesféle torzulás lehetőségének feltevését megengedi néhány elődje pénzének előlapi körirathibája: Géza Magnus nevének Muonas (H18), Kálmán Calman névformájának Calmn (H40), sőt Labuha (H33, H35) alakja, nem is beszélve László Ladis(c)laus névformájának — igaz csupán a hátlapi köriratokban jelentkező — teljes leromlásáról. Ezt előrebozsátva nem lehetetlen, hogy Cornides Dánielnek mégis igaza volt: a verőtő készítőjétől Chephanus vagy Cephanus névalakot rendeltek meg, s abból sikeredett a Cehanus, amelyet tehát minden ellentmondásossága ellenére a Stephanus változataként kell elfogadni. Álláspontom fenntartásában megerősít Hóman Bálint véleménye is, miszerint „az ETSz (VI. füzet) 941. hasábján *Csepán* (= István) névre az első adat a XIII. század elejéről való. Felemlítendő, hogy II. István... egyik pénzfaján (CNH I. 51. sz.) neve *Cehanus* alakban fordul elő, ami nyilvánvalóan téves veret *Cephanus* helyett.”¹⁴⁷⁷

II. István denárainak hátlapi köriratai közül egyetlen (H45) biztosan a Ladislaus rex alakból romlott a +LADISLAVSE formára, a rendkívül nagyszámú többi változat azonban nem árulja el az ebből vagy a Ladislaus rexből való származását. Általánosságban megállapítható, hogy az — egyre rövidülő névmaradványok betűelemei szétesésének terjedésén kívül — értelmezhető újdonság e köriratokban nem jelentkezett.

II. (Vak) Béla király (* 1108/1110 k.; 1131–1141): Álmos herceg (*1070 k.–†1127), horvát király (1091–1096), majd magyar dux (1096–1107) és II. Szvjatopolk kijevi nagyfejedelem (1093–1113) leánya, Predszláva hercegnő házasságából született fia. Az írásos forrásokban a király *Bela/Bela Caecus* ('Vak') néven szerepel.¹⁴⁷⁸

A király pénzverésének még a főbb adatai is bizonytalanok, egyelőre nem végleges típusainak száma és kibocsátási sorrendje sem. Az elfogadott típusok (H49–H54) közül a H49 és H54 előlapja a királynév rövidítése miatt témánkban érdektelen, s nem jelentkezett korábban még nem tárgyalt újdonság a H50–H52 REXBELA vagy BELA - REX,¹⁴⁷⁹ ill. a H53 +BELARX formájú köriratában sem.

A H49 különböző változatainak hátlapi köriratai az eredetükről nem árulkodó +LALDLAVSRE, +LADLAVSRE, +LADLAVSE romlási állomásokat jelzik, míg a többi típus értelmetlen jelsorai körében talán csupán annyi újdonság jelentkezett, hogy jelsor nélküli, azaz a két vonalkör között üres mezejű hátlap is előfordult (H51).

IV/1.4. Összefoglalás

A viszonylag jól keltezhető pénzekben szereplő királynevek nem előzmények nélküli, de az érmetípusok szerint első áttekintése az érintett nevek egységes bemutatásán túl néhányuk esetében további kutatásra is alkalmas eredményt sejtet, így Géza dux, majd rex névadásának és névhasználatának kérdésében, I. (Szent) László latin nevű névírása változásának ábrázolásában, ill. Kálmán nevének eredeztetésében.

¹⁴⁷⁴ Pauler (1899) I: 383–384: 36. jegyzet.

¹⁴⁷⁵ Melich (1905) 175–176.

¹⁴⁷⁶ „A nevek eredete — az egyetlen Cehanus-t kivéve, melyhez Pauler idézete nem is illik és nincs igaza Pauler-nek, mert a Csépán nem magyar alakulat, csak az írásképe — többé-

kevésbé megoldott.” 1996. június 27-én keltezett szíves levelét ezúton is megköszönöm!

¹⁴⁷⁷ Hóman (1917a).

¹⁴⁷⁸ Két leánytestvére az Adelheid és Hedvig nevet kapta: Makk (1994). Névalakjaira ld. Csapodi (1943) 27.

¹⁴⁷⁹ Attól függően, hogy melyik szóval indítjuk a köriratot.

IV/2. A PÉNZVERŐHELY NEVÉNEK VÁLTOZÁSA NYOLC ÉVTIZED MAGYAR ÉRMÉIN (1000–1080 K.)

IV/2.1. Bevezetés

A magyar királyság fennállásának első nyolc évtizedében kibocsátott pénztípusok hátlapjára a verőhelyet nevezte meg, szűkebb értelemben a verdének otthont adó városra (*REGIA CIVITAS*), tágabb értelemben az országra (*PANNONIA* és változatai, *PANNONIA TERA*) utalva. I. (Szent) László (1077–1095) bizonyára második veretétől (H22) kezdődően a verőhely nevét az előlapi körirattal egyezően a király neve és titulusa, azaz a *LADIS(C)LAVS REX* váltotta fel. Mindebből következik, hogy a címben felvetett kérdést az alábbi három fő szempont szerint volt érdemes áttekinteni: 1. a *REGIA CIVITAS* lokalizálása, 2. a *PANNONIA*, *PANNONIA TERA* jelentése, 3. hány pénzverőműhely működött? Korábbi tárgyalása miatt¹⁴⁸⁰ itt nem érintettem az általam hiteles magyar kibocsátásának nem tekintett H3 denár verőhelyére utaló *PRESLAVVACIV* hátlapjára köriratot.

IV/2.2. A REGIA CIVITAS lokalizálása

I. (Szent) István királynak a már a 18. század elején ismertté vált pénze (H1) hátlapján olvasható rejtélyes körirata azonnal kiváltotta megfigyelésének kényszerét. Bél Mátyás már 1718-ban úgy vélekedett, hogy a *REGIA CIVITAS* vagy Budára, vagy még valószínűbben Székesfehérvárra utal.¹⁴⁸¹ Johann Friedrich Joachim nem foglalt e kérdésben állást, csupán rámutatott, hogy a körirat szerint az érmét a király székhelyén verték.¹⁴⁸² Annál gondosabb érveléssel foglalt állást e kérdésben is Felmer Márton nagyszebeni lelkész a Johann Friedrich Joachimhoz írott, 1762. június 29-én kelt levelében. Miután ismertette Bél Mátyás álláspontját hosszas érveléssel fejtette ki, hogy miután az I. (Szent) István trónján követő utódai a *PANNONIA* és *REGIA CIVITAS* megnevezést még cserélni tudták (H6, H7, H9, ill. H8), mindkettő ugyanazt a helyet, és pedig Pannonia régi városát: Pannonhalmát jelentette.¹⁴⁸³ Schönvisner István viszont ismételtelen az Alba Regia/Székesfehérvár verőhely mellett döntött és pedig elsősorban a Hartvik-legenda azon mondata alapján, miszerint I. (Szent) István, hogy Szűz Mária „könyörületet oltalmát méginkább elnyerhesse, magában a királyi székvárosban, amelyet Fehérvárnak mondanak (*in ipsa regalis sedis civitate, quae dicitur Alba*), ugyanezen örökké szűz dicsőségére és nevére híres és hatalmas, csodálatos művi bazilikát kezdett építtetni...”¹⁴⁸⁴ A munkáját részletesen ismertető és bíráló Joseph Mader a Regia Civitas kérdésre nem tért ki. Elfogadó véleményt közölt viszont egy névtelen szerző, aki szerint Székesfehérvár magyar, német (*Stuhlweissenburg*) és deák (*Alba Regalis*) neve arra utal, hogy „székesnek, s királyinak csak azért nevezetethetett, különösen: mivel Sz. István itt vette lakását... azért koronáztattak, temettettek [itt királyaink], azért tartattak az Ország Gyűlései is itt közönségesen: mert itt volt a Királyi lakás tulajdonképpen... ennek nyilvánvaló tanúja Hartwik... Püspök, Sz. István élet-leírója a XI. századból: »A Királyi Szék Városában, mely Fejérvár nevet visel (*in ipsa Regalis Sedis Civitate, quae dicitur Alba*)» Cap. 3.). Erre mutatnak némely régi pénzek is: ilyen mindenekelőtt e fölírású pénz... Regia civitas, mely hogy Székes Fejérvárott veretett legyen, onnét lesz hihetővé, mert az ott volt pénzverő helynek emlékeztet a szájról szájra költ hagyomány a pénzverő völgy neve alatt maiglan fenn tartotta.”¹⁴⁸⁵ Rupp Jakab nem értett egyet ezzel a felfogással. S bár Székesfehérvár kiváltságos helyzetére Schönvisner István több oklevelet is felsorolt, Rupp Jakab élelméjében mutatott rá, hogy „nem volna nehéz több hasonló adatot összegyűjteni: de ezek Székesfehérvárt egyedül magasztalják, azt azonban, hogy a *REGIA CIVITAS* felirat e várost, és pedig mint pénzverőhelyet illeti, éppen nem tanúsítják; és ha Esztergomra, sz. István születéshelyére fordítjuk figyelmünket, melynek egyházát oly adakozólag gazdagították királyaink, erről sem lesz nehéz, a történeti kútfők után magasztalólag szólnunk... El lehetne itt számlálni mind azon

¹⁴⁸⁰ Vö. II/2.2.

¹⁴⁸¹ „*Civitas Regia, sive Buda illa fuerit, sive, quod mihi probabilius videtur, Alba Regia, quae ab auspiciis Stephani regis, & secutis demum sepulturis regum, id nominis tulisse censetur; hinc a Hungaris hodiernum Székes Fejér Vár, a Germanis Stul-Weissen-Burg, a Saluis Stoličnj Belehrad dicitur.*” Bél (1718) 69, IV t. 3; vö. Joachim (1764.6) 328; Rupp (1841) 2.

¹⁴⁸² „Die Umschrift im Avers: Regia Civitas, giebt zu erkennen, daß sie in der königlichen Residenzstadt geprägt worden.” Joachim (1761.1) 332.

¹⁴⁸³ Joachim (1764.6) 328–330. Idézését ld. alább!

¹⁴⁸⁴ Cap. 12: István király (1971) 72–73; Gombos (1938) III: 2587; vö. Schönvisner (1801) 90; Rupp (1841) 2.

¹⁴⁸⁵ n. n. (1818) 38–39. A királyi lakhely (palota) mellett a Boldogasszony temploma, Szent Péter temploma és a váron kívüli templomok, valamint hogy itt volt a magyar királyok koronázási és temetője, az országgyűlés színhelye, mind azt bizonyítja, hogy Székesfehérvár volt a „királyi város”: uo. 39–53.

királyainkat is, kik Esztergomban laktak, koronáztattak vagy temetkeztek; de ezek azt, hogy a REGIA CIVITAS felirat e városra alkalmazható, s e város pénzverőhely volt éppen nem valószínű. Városaink kiváltványai Esztergam szabadságaira nem hivatkoznak ugyan akként, mint Székesfehérvár szabadalmaira; de igen az esztergami és budai pénzváltók előjogaira, és e körülmény közelebb áll a pénzveretéshez, mint e városok általános magasztalása.”¹⁴⁸⁶ Miután pedig sorra vette a nevezett hivatkozásokat, összefoglalásként megjegyezte: „Ezek után a REGIA CIVITAS felirat Esztergamra hihetőbben alkalmazható, mint Fehérvárra.”¹⁴⁸⁷ A vélemények azonban továbbra is vegyesek maradtak. Szalay László elfogadta az első pénzverde esztergomi lokalizálását,¹⁴⁸⁸ Erdy János viszont nem akarván dönteni, mindkét lehetőség egyidejű támogatása mellett érvelt,¹⁴⁸⁹ Végh Ödön pedig mindennemű vita és bizonyítás nélkül jelentette ki, hogy a „Regia Civitas első pénzeinken Fehérvárat jelenti, hol az első magyar pénzverde létezett.”¹⁴⁹⁰ Réthy László számára is természetes volt, hogy a H1 hátlati körirata „a verőhely nevének van szánva, a mi... általános európai gyakorlat volt. A hátlati körirat; +REGIA CIVITAS..., a miben könnyen felismerhetjük, hogy a pénzverők a regensburgi bajor denárok köriratára — REGINA CIVITAS — gondolva, mintegy a magyar királyi székhelyet, mely alkalmasint a pénzverőhely is volt, akarták megnevezni.” Első pénzeinken tehát „egy idegen helynévből költsöt név jelenik meg, mely a király székhelyének vagy a pénzverőnek megjelölésére a magyar diplomáciában sohasem fordul elő...”¹⁴⁹¹ Eredetijének latin alakját az magyarázta, hogy a bajorországi pénzverők olaszok (lombardok) voltak, akik milánói CHRISTIANA RELIGIO köriratú templomos érmeképüket körítették Regensburg latin REGINA CIVITAS nevével, amelyet 1009–1014 között, majd 1027-től kezdődően s véglegesen a bajor RATISBONA, RADISPONA váltott fel.¹⁴⁹² Helytálló eszmefuttatása végén azonban nem tett kísérletet a királyi pénzverőműhely lokalizálására¹⁴⁹³ ugyanúgy, mint Nagy Géza sem,¹⁴⁹⁴ ami Gálócsy Zoltánt ösztökélte ennek elvégzésére, s az Esztergom melletti állásfoglalásra.

Gálócsy Zoltán szintén úgy vélekedett, hogy „a Regia Civitas felirat azt tudatja velünk, hogy a pénzverde a király székhelye volt. Tudjuk, hogy Szent István Esztergomban született, Esztergomban koronáztatott királlyá. Tudjuk azt is, hogy székhelyül később Székesfejervárt jelölte ki, itt építtette azon kornak egyik leghíresebb bazilikáját, itt építtetett királyi palotát. Hogy azonban életében befejezhette-e ezen hatalmas alkotást, és hogy elfoglalta-e székesfejervári rezidenciáját, erre nézve... írott emlékeink egyáltalán nincsenek...”¹⁴⁹⁵ E bevezetésből következett, hogy vizsgálódásait a szóban forgó két városra vonatkozó történelmi vélemények összegzésével kezdte, s azzal az eredménnyel végezte, „hogy Szent István állandó királyi székhelyét nem Székesfejerváron, hanem Esztergomban tartotta, továbbá hogy nem Székesfejerváron halt meg, csak ott temettetett el. Ezen két körülmény, de főképp az első... a legbiztosabb következtetést engedi levonni az iránt, hogy Szent István első pénzverdéje Esztergomban volt szervezve.”¹⁴⁹⁶

Álláspontját tovább erősítette az esztergomi érsek pisetum-jogára vonatkozó adatok felhasználása, ugyanis IV. Béla 1256. december 16-i¹⁴⁹⁷, majd hat évvel később kiadott, 1262. október 28-i oklevelé-

¹⁴⁸⁶ Rupp (1841) 2.

¹⁴⁸⁷ Rupp (1841) 3.

¹⁴⁸⁸ „Fő pénzverő műhelyül, úgy látszik, Esztergom jelletett ki.”: Szalay (1861) I: 128.

¹⁴⁸⁹ „Azok, kik a REGIA CIVITAS hátlati körirathól azon várost akarják erővel meghatározni, melyben sz. István érmei verettek, abban nem tudnak megegyezni: Székes-Fehérvárra alkalmazható-e inkább e körirat vagy Esztergam városra? Nem is könnyű megmondani: melyik helyesebb e vélemény közül: A mi arra látszik mutatni, hogy mind a két vélemény helyes. Azt nem tagadhatni, hogy valamint más, azon korú keresztény fejedelmek, úgy sz. István magyar király is a francia Capitularékat utánozta törvényeiben, és használta szabályokul intézkedéseiben... . Nagy-Károly 805-dik évi rendelete ez: »Volumus, ut nullo alio loco moneta sit, nisi in Palatio nostro.« Minthogy a moneta szó a középkorban annyit is jelentett, mint domus monetaria: az is könnyen fölfogható, hogy sz. István érmei annak királyi palotájában verettek, mely éppen nem volt egy városra szorítva.”: Erdy (1854) 52.

¹⁴⁹⁰ Végh (1867) 10: 1. jegyzet; furcsállva utal is erre: Gálócsy (1906) 97.

¹⁴⁹¹ Réthy (1899) 8.

¹⁴⁹² Réthy (1899) 8–9.

¹⁴⁹³ Amint ezt csodálkozva megjegyezte: Gálócsy (1906) 97.

¹⁴⁹⁴ A „... Civitas Regia... csakis a veretési helyet (Székesfejervár? Esztergom?) jelentheti”: Nagy (1906a) 113.

¹⁴⁹⁵ Gálócsy (1906) 93.

¹⁴⁹⁶ Gálócsy (1906) 95.

¹⁴⁹⁷ „Krisztusban tisztelendő atyánk, Benedek az esztergomi egyház érseke, panaszosan élénk terjeszté, hogy midőn ugyanazon esztergomi egyház alapításának első pillanatától számos szabadalommal, különféle javadalmakkal és számtalan kiváltságokkal lett felruházva, s mint a többi egyházak feje (primas) az apostoli szentszékeknek, úgy mint a szent királyoknak, a mi dicsőséges elődeinknek (a sanctis regibus nostris progenitoribus gloriosis), adományai folytán bámulatra méltó módon megerősítve, különösen az által, hogy alantosa a világi bíráskodás alól kivétellett, minden királyi adóktól szabadoknak nyilvánítottak, továbbá az által, hogy az összes királyi jövedelmeknek, az arany- és ezüstbányákból befolyó adóknak, valamint az összes kamarai nyereségnek tizedében részesítettett (salvo eo), érintetlenül maradván azon joga, hogy oly királyi kamarákban, hol denárok veretnek, minden feldolgozott márka után egy nehezék finom ezüst fizettségéki neki és hogy a pénzverésnél használt veretminták egyedül csak az ő általa e célra kiküldött ember őrizete alatt tartandók... Mi [azaz IV. Béla]... a fent említettek mind egyenként és összesen, örök időkre érvényes módon megerősítjük, meghagyván minden királyi hatalmunk alá tartozóknak, hogy az elsorolt szabadalmakban,

ben¹⁴⁹⁸ említettek alapján kikövetkeztetve, I. (Szent) István „a pénzverde főfelügyelőjévé (*supremus pisetarius*) az esztergomi érseket nevezte ki, amely megbízatással bizonyos anyagi dotáció járt, nevezetesen a pénzverdében, hol denárok verettek, minden... pénzzé vert márka ezüst után egy nehezeék finom ezüst honorárium jutott részére.”¹⁴⁹⁹ Tehát „a pisetum-jog feletti elmélkedés tág tért nyit ugyan a kombinációkra, s ha nem bizonyítja is éppen az első pénzverdének Esztergomban történt felállítását, de legalábbis arra enged következtetni.”¹⁵⁰⁰ Gálóczy Zoltán két további gondolattal zárta érvelését: egyrészt Székesfehérvár régi neve Alba regalis, s nem Regia civitas formában ismert, másrészt mivel I. (Szent) István a frank királyok kapitulárait utánozta intézményeiben, talán ő vagy ez ügyben tanácsadója ismerte Nagy Károly 805. évi rendeletét, miszerint „azt akarjuk, hogy sehol más helyen pénzverde ne legyen, csupán a palotánkban.”¹⁵⁰¹ Utóbbi figyelembe véve, „csakis Esztergomban lehetett az első... pénzverde.”¹⁵⁰²

Új hangot ütött meg a kérdés tárgyalásában Hóman Bálint, aki az addig közreadott lokalizálási kísérletek ismeretében¹⁵⁰³ e vállalkozások értelmetlenségét hangsúlyozta: „Szent István és XI. századi utódainak »Regia Civitas« és »Pannonia« feliratú érmei alapján Esztergomban, Székes-Fehérvárott vagy éppen Pannonhalmán keresik a XI. század pénzverő székhelyét. E megállapítások azonban nem egyebek meddő kísérleteknél. A *Regia Civitas* — a bajor Regina Civitas (Regensburg) felirat utánzata — királyi várost jelent. Fehérvárra és Esztergomra egyaránt alkalmazható volt. *Pannoniának* pedig, a Salamon egyik érmefaján (H15) előforduló *Pannonia Terra* változat bizonyítéka szerint, Magyarország az értelme. Így nevezik hazánkat XI. századi okleveleink is. Megerősítik ezt a hercegek — Béla és Géza — hasonló feliratú pénzei, a melyek semmi esetre sem verethettek a király országrészéhez tartozó Pannonhalmán.”¹⁵⁰⁴ Összefoglalásul arra utalt, hogy a 13. században a fő pénzverőhely Esztergom volt, „s nagy valószínűséggel bír az a feltevés, hogy a magyar király pénzeit már a XII. században is Esztergomban verték.”¹⁵⁰⁵ Ugyancsak itt volt az a fővárosi rangú központi hely, ahová a király jövedelmei, így a szabadok denárai országos méretben befolytak.¹⁵⁰⁶

Két évtized múltán Huszár Lajos ismét sorra vette a rendelkezésre álló adatokat. Ismételten rögzítette, hogy a hátlati REGIA CIVITAS körirat a valóságos magyar pénzverőhelyre utal,¹⁵⁰⁷ amelynek vitatott lokalizálásában dönteni ugyan nem lehet, de újra leszögezte, hogy „valamennyi közvetett bizonyíték inkább Esztergom, mint Székesfehérvár mellett szól.”¹⁵⁰⁸ További három évtized elteltével

vagyis az állatok, bányaadó és kamarai nyereség után járó tizedben, úgyszintén a kamarákból fizetendő nehezeékek szedésében és a pénzverésnél használatos veretminták őrzetében senki a mi esztergomi egyházunkat vagy az ő hivatalnokait háborgatni vagy megrövidíteni ne merészelje.”: Gálóczy (1906) 95–96.

¹⁴⁹⁸ Ebben IV. Béla újra megerősítette az esztergomi érsekség jogait, „köztök felsorolva a pénzverés ellenőrzéseért minden pénzzé vert márka után egy nehezeék tiszta ezüst fizetését is, s a megerősítést azzal fejezi be: »mindezen szabadalmakat, jövedelmeket és kiváltságokat a legapróbb részletekig megvizsgálván úgy látjuk és úgy tudjuk, hogy azok mindenkori az esztergomi érsekséghez tartoztak.«”: Gálóczy (1906) 96.

¹⁴⁹⁹ Gálóczy (1906) 95.

¹⁵⁰⁰ Gálóczy (1906) 96.

¹⁵⁰¹ „Volumus, ut nullo alio loco moneta sit, nisi in palatio nostro”: Gálóczy (1906) 97. Később, Huszár Lajos által idézett helye: Jesse (1924) Nr. 34, vö. Huszár (1968), 208: 1. jegyzet.

¹⁵⁰² Gálóczy (1906) 97.

¹⁵⁰³ „Legújabbán Gálóczy Zoltán kísérelte meg az esztergomi pénzverő XI. századi létezésének bizonyítását... XIII. századi — tehát nem egykorú — források alapján.”: Hóman (1916) 457: 4. jegyzet.

¹⁵⁰⁴ Hóman (1916) 456. Munkájának egy másik helyen a regensburgi kapcsolatot részletezte, s felvetette a kérdést: „a *Regia Civitas* a. m. királyi város. Vajjon Esztergom avagy Fehérvár értendő-e alatta, ma már nem állapítható meg, csak az a bizonyos, hogy a regensburgi »Regina Civitas« utánzata.”: Hóman (1916) 174.

¹⁵⁰⁵ „Forrásaink gyakran — először 1240-ben — emlegetik az esztergomi pénzverőket (*monetarii, fabri, aurifabri*) és az esztergomi kamarát (*de camera nostra apud Strigonium*).”: Hóman (1916) 457–458, 458: 1. jegyzet. 1221-ben szerepel egy esztergomi oklevélben „*Gathco magister monetariorum regis*”,

kit egy korábbi forrás kamaraispánnak (*comes camere*) nevez: Hóman (1916) 458.

¹⁵⁰⁶ Kálmán ún. I. törvénykönyve (1100 körül) 79. §.: „Azokat a denárokat, amelyeket Magyarország összes részeiben szednek, mindegyik ispán, — pontosan és névszerint megírván az összeget, hogy minden egyes századosi kerületből mennyit szedtek be, — bárki által, akivel akarja, küldje el Esztergomba, Szent Mihály napjáig. És az ispánok vagy századosok, a királyból részüket ne vegyék ki előre, hanem ugyanazon helyen, tudnillik Esztergomban legyen az összes részüik szétosztása. (*Singuli comites per quemcumque suorum voluerint denarios, qui per universas Hungariae partes colliguntur, quantum super unoquoque centurionatu fuerit collectum, nominatim sub certo scribes numero, Strigonium usque ad festum sancti Michaelis mittant. Neque prius rege comites vel centuriones, partem accipiant, sed in eodem loco, videlicet Strigonii, fiat omnium parcium divisio*).”: Szilágyi (1961) 49; MTt (1897) I: 118; Závodszy (1904) 193.

¹⁵⁰⁷ 1) Ez a jelölés már a Karoling-vereteken megtalálható, a 864. évi Edictum Pistense 11. szakasza el is rendelte a verőhely feltüntetését: Huszár (1938) 351: 2. jegyzet; 2) Regensburg és a REGINA CIVITAS kapcsolata is ezt mutatja, 3) a bajor–magyar pénzverési kapcsolatok pedig vitán felüliek. 4) a bajor minta után készült cseh pénzek, pl. II. Boleslav cseh herceg (967–999) veretein a PRAGA CIVITAS körirat ugyanerre utal: Huszár (1938) 351. Később, 1975-ben utóbbit kiegészítette azzal, hogy I. (Bátor) Boleszló/Boleslaw Chrobry lengyel herceg (992–1025) pénzein GNEZDVN CIVITAS ugyancsak a székhelyt jelzi: Huszár (1975) 277.

¹⁵⁰⁸ A korábban elfogadottabb Székesfehérvár mellett a már idézett Hartvik-legenda c. 12.-beli *ad sedem regalem albam* mellett a Pénzverőpuszta helynév is említésre került, de ez a Károly Róbert korában valóban művelt pénzverés emléke is lehet: Huszár (1938) 351. A 14. századi székesfehérvári pénz-

az esztergomi középkori pénzverde működését bemutató tanulmányának bevezető részében újból annak kora Árpád-kori megléte mellett foglalt állást. A már ismert bizonyító anyagon kívül nyomtatékkal jelentette ki, hogy mivel „a XI. századi uralkodók állandó tartózkodási helye Esztergom volt, akkor eléggé valószínűnek tűnik fel, hogy a pénzverde helye is ugyancsak Esztergomban keresendő.”¹⁵⁰⁹ A pénzverő itteni, a királyi székhelyhez kötött működése közvetett bizonyítékának tekintve mutatott be középkori oklevélátiratokat, ill. III. Ince pápa (1198–1216) 1203-ban írott levelét, amelyek nem kimondottan esztergomiaként, de esztergomi vonatkozásban említették a királyi kamarát (*camera regis*). Szinte bizonyíték erejű leletnek tekintette továbbá II. (Vak) Béla H53 típusú denára előlapjának vas verőtövet, amelyet egy általa Esztergom megyeinek tekintett,¹⁵¹⁰ valójában azonban ténylegesen esztergomi sírban találtak.¹⁵¹¹ Öt év múlva egy nemzetközi célra készült összefoglalásban, majd hét év múlva, a magyar pénzverés kezdetével foglalkozó székesfehérvári konferencián a korábbi adatok ismételten túl, Györffy György kutatási eredményeire alapozva újból az esztergomi lokalizálás mellett döntött. Közvetett bizonyítékként említette meg a Zolnay László által Esztergom (KE)-Kovácsiban feltárt 10. századi, tehát a magyar pénzverés kezdetén már régebben működő ötvösműhelyt, azt sem zárva ki, „hogy az első pénzverők az itteni ötvösök sorából kerültek ki...”¹⁵¹² Összefoglalásként jegyezte meg, „hogy míg a rendelkezésre álló adatok és ismeretek sorában nem sikerült olyan érvet kovácsolni, melynek segítségével legalább közvetve a székesfehérvári pénzverésre lehetne következtetni, addig viszont Esztergom felé sok jel mutat. Ezért áll az előtérben a kutatás jelenlegi állása szerint Esztergom, mint a XI. századi pénzverés valószínű helye. Természetesen elképzelhető más vélemény is, de annak csak akkor lehet meggyőző ereje, ha legalább hasonló súlyú bizonyítékokat tud felsorakoztatni. Pusztá feltevésekkel vagy kombinációkkal ezt a kérdést megoldani nem lehet.”¹⁵¹³ Utoljára kényszerből rövidre fogva, mindössze két mondatban állt ki Esztergom mellett.¹⁵¹⁴

Györffy György e témát részben érintő vagy tárgyaló okfejtését több tanulmányban fejtette ki. Szemléletes mondata szerint „Székesfehérvárnak az 1009-től 1055-ig terjedő fél évszázada alatt megismerjük magyar, latin és német nevét”: Feheruar, Alba civitas, Wzenburch, sőt a 12. században a szláv Baligrata/Belgrád alakban is,¹⁵¹⁵ ha I. (Szent) István pénzeit itt verték volna, Alba Civitas hátlati körirattal látták volna el.¹⁵¹⁶ A H3 denárra vonatkozó téveszmék tárgyalása közben, s már a H2 denár ismeretében nyomtatékkal jelentette ki: „997-ben Esztergom volt a [fejedelmi] székhely, 1001-ben ugyanez lett a magyar egyházszervezet központja, s mivel az egyházszervezet központjával ugyanúgy az uralkodó székhelyéhez igazodott, mint a pénzverő hely, az első két évtizedben Esztergomot kell központnak és pénzverő helynek tekintenünk.”¹⁵¹⁷ Amit pedig a továbbiakban írt, az a kérdés történeti szempontú összefoglalásának tekinthető:

„Itt merül fel a *Regia civitas* körüli évszázados vita... Nézetem szerint István az 1018-i bolgár hadjárat után tette át székhelyét Esztergomból az ekkor megnyitott jeruzsálemi zarándokúton fekvő Székesfehérvárra. Ha tehát a *Regia civitas* felirat, amit az újonnan felfedezett veret [= H2] a koronázás utáni évekre is igazol, a verőhely neve volt, Székesfehérvár nem jöhet komolyan szóba. Székesfehérvári veret esetén méltán várhatnók az *Alba civitas* feliratot, amint neve István király 1009-i oklevelében is hangzik. *Regia civitas* kétségtelenül Regensburg *Regina civitas* nevének mintájára megalkotott név, de használatához az a körülmény is hozzájárulhatott, hogy Esztergom városnak 1000 táján egyértelműen használt neve nem volt. Legalábbis erre látszik mutatni Asztrik érseki székeének *Sobottin* azaz *Szombat* megnevezése a XI. század eleji *Passio Sancti Adalberti*-ben. A *Strigonium-Esztergom* névvel

verésről: V. Székely (1993). Esztergomot illetően egyrészt megemlítette az érsek pizetum-jogát azzal, hogy „az a tény pedig, hogy a pénzverés ellenőrzése az esztergomi érsek joga volt, igen valószínűvé teszi azt a dolog természetéből is folyó feltevést, hogy ez esetben a pénzverés Esztergomban folyt, mert ellenkező esetben a fejevári püspök lett volna talán megbízva a pénzverés ellenőrzésével”. Másrészt arra utalt, hogy „a 13. században Esztergom volt előbb az egyedüli, majd a főpénzverőhely”. Ennek bizonyítására említette újra az 1240. és 1221. évi okleveleket, s többletként egy 1184. évit, amely szerint „Esztergom Magyarország fővárosa és a királyi kúriától 6000 марка pénz és 10 pénzverőműhelyt bír (*Strigonium habet de curia regis de moneta VI. mille marcas et decimam monetarum et est Metropolis Vngariae*).”: Huszár (1938) 352.

¹⁵⁰⁹ Huszár (1968) 207–209.

¹⁵¹⁰ „Közismert dolog, hogy a középkori pénzverőtő a legnagyobb ritkaságok közé tartozik, mert a verőtöveket a maguk idejében a pénzverés befejezése után megsemmisítették, az eset-

leges hamisítások és visszaélések megakadályozása okából. Ha valahol mégis felbukkanik ilyen verőtő, nem valószínű, hogy a pénzverdétől távolabb eső területre jutott volna el, és így az Esztergom megyében előkerült példány is nagy valószínűséggel az esztergomi pénzverde működésével hozható összefüggésbe.”: Huszár (1968) 210.

¹⁵¹¹ Vö. 1253. jegyzet.

¹⁵¹² Huszár (1973), 264; Huszár (1975) 279.

¹⁵¹³ Huszár (1975) 279.

¹⁵¹⁴ „Esztergom (Strigonium, Gran). Aufgrund von Indizien ist anzunehmen, daß sich eine Münzstätte seit dem Beginn der ungarischen Münzprägung. Anfang des 11. Jahrhunderts, hier befand; sie blieb bis 1221 die einzige Münzstätte des Landes.”: Huszár (1979) 23.

¹⁵¹⁵ Györffy (1967) 19.

¹⁵¹⁶ Györffy (1975) 287.

¹⁵¹⁷ Györffy (1973–74) 37.

kezdetben csak a több magból álló város egy részét nevezték. Esztergom, mint királyi pénzverőhely mellett szól az esztergomi érsek kezdettől fogva számon tartott pisetum-joga, valamint az hogy a város Kovácsi nevű negyedében az Árpád-korban pénzverők laktak. Kovácsi pedig igen ősi fémmegmunkáló hely volt, mert templomának kiásásakor alatta egy ötvösműhely került felszínre. Befejezésül... hozzáfűzöm, hogy ha István első korai veretén [= H2] és 1020 tájától igazolt tömeges veretein [= H1] *Regia civitas* felirat igazolt, a közbeeső időre nézve nem indokolt más verőhely-feliratot feltételezni¹⁵¹⁸, s ehhez csupán az fűzhető hozzá, hogy a későbbi időre sem!

Ugyanezt a gondolatsort fejtette ki más megközelítéssel később is Györffy György: „Ugyanakkor az eredetileg is több településből álló Esztergomnak... nem volt véglegesen megrögződött neve. Az *Esztergom* név még latin *Strigonium* néven sem szerepel István király korában — első hiteles feljegyzése 1079/80-ból: *Strigonensis* —, noha nem kételkedünk benne, hogy az egyik városrészt már István idejében is így nevezték, mert a bolgár eredetű neve *Esztrigon*, Géza kori kapcsolat eredménye lehet. A német *Gran* nevet tükröző krónikahely ugyancsak a XI. század végén keletkezett, de ez a név is közkeletű lehetett István korában. A XI. század elején német szerző... Asrik érseki székhelyét *ad Sobottin* jelöli meg; ezen elsősorban Esztergomot kell értenünk; maga a név az elterjedt magyar *Szombat(hely)* vásárhely elnevezés szláv *Sobot* alakjának német képzős feljegyzése lehet. A pénzverők elővárosának neve is már e kortól kezdve *Kovácsi* lehetett. Mindent összevéve a különféle településrészek különböző nyelvű elnevezése mellett egy tudatosan propagált vagy jelképesen írt összefogó *Regia Civitas* 'Királyvár'; székhelyelnevezés időszerű volt akkor, amikor még az egyik városrész neve sem győzedelmeskedett a többi felett. Ilyenféle városmegjelöléssel III. Ottó is élt, amikor 1001 januárjában a székhelyül kiszemelt Rómát *nostra urbs regia* 'királyi városunk' néven nevezte. Esztergom mellett szól az a körülmény is, hogy Fehérvárat István csak 1018 táján tette székhelyévé, akkor, amikor megnyitotta a nagy szárazföldi zarándokutat a városon át, és elkezdte benne a bazilika építését. A koronázáskor és az egyházszervezés kezdetekor Esztergom volt a királyi székhely és pénzverőhely” – írta az 1977-ben,¹⁵¹⁹ s ismételte meg rövidre fogva az 1984-ben¹⁵²⁰ megjelent munkájában.

Mindezen kutatási adatokat a legújabbban Horváth István egyetértőleg tekintette át, sőt az esztergomi pénzverde helyét is lokalizálni igyekezett, és pedig a *Regia Civitas* nem 'királyi vár', hanem 'királyi város' jelentéséből kiindulva. Eszerint az a már a 10. század végétől fallal és árokkal védett polgárvárosban, a Szent Lőrinc-kapu fölött emelkedő ún. Szennye-palota/Zenye úr palotája (*quoddam Pallacium, quod domine Zenye antiquis vocabatur in civitate Strigoniense*) nevű épületben működhetett. További támogató érvként említette, hogy 13–14. századi oklevelekben gyakori a város *Civitas Strigoniensis*, ill. *Regalis Civitas Strigoniensis* formájú neve.¹⁵²¹ A kérdést általánosságban érintő Kristó Gyula is hajlott a *Regia Civitas* 'Esztergom' magyarázat elfogadására.¹⁵²² Megemlíteném, hogy a pénzverőműhely székesfehérvári azonosításnak is maradt bajnoka: Christian Turnwald az érsek esztergomi székhelyére hivatkozva foglalt állást mellette.¹⁵²³

Új lehetőséget adott a körirat értelmezéséhez a H2 (= Dbg. 1706a) denár hátlapján olvasható ugyancsak REGIA CIVITAS körirat. E témában írott több tanulmányát követő összefoglaló munkájában, az addig jobbára „Esztergom-párti” Gedai István¹⁵²⁴ úgy találta, hogy „a korábbi szakirodalom

¹⁵¹⁸ Györffy (1973–74) 37.

¹⁵¹⁹ Györffy (1977) 154; előzményként rövidebben: Györffy (1973–74) 37.

¹⁵²⁰ A pénzverőhely és a királyi székhely I. (Szent) István korában „Cseh-, Lengyel- és Magyarországon egybeesett. István pénzverő helye kezdettől fogva Esztergom volt, ahol utóbb is a váraljánál elterülő Kovácsi nevű falu volt a pénzverők lakhelye.”: Györffy (1984) 825.

¹⁵²¹ Az esztergomi azonosítást támogató, többnyire már tárgyalta érveket 7 pontba sorolta: 1. Esztergom volt a királyi székhely, 2. az érsek pisetum-joga, 3. Kálmán 1100. évi dekrétuma, 4. 1221: az esztergomi Gathco említése, 5. a Kovácsi-beli fémműves központ, 6. a H53 vas verőtövének előkerülése, 7. a városban talált 6 Árpád-kori pénzváltó mérleg: Horváth (1988) 300–302; a *Regalis Civitas Strigoniensis*: 302; a pénzverő lokalizálása: 303–306; vö. Horváth (1993).

¹⁵²² A REGIA CIVITAS 'királyi város' köriraton „Esztergomot érthették”: Kristó (1983) 58. Hasonlóan: a H1–H2 „hátlapján pedig a talán Esztergomra vonatkoztatható REGIA CIVITAS felirat található.”: Kristó (1993) 110–111; „... auf der Revers der Münze ist REGIA CIVITAS (in wörtlicher Überset-

zung königliche Stadt) zu lesen, worunter wahrscheinlich Gran zu verstehen ist.”: Kristó (1993a) 64.

¹⁵²³ 1020–1030 táján „war das *Regia Civitas* (d. i. Königstadt) schon eher das Alba Regia (Székesfehérvár, Stuhlweissenburg, Stoličny Belehrad), da das Strigonium ab 1007 bereits als eine *Prima Sedes Archiepiscopalis Hungariae*, der erzbischöfliche Primassitz von Ungarn galt.”: Turnwald (1967–68) 27: 9. jegyzet. Később pedig bizonyítás nélkül jelentette ki, hogy a H1 denárok „a székesfehérvári pénzverdében nem készülhettek még, mert ez a pénzverde már a megindulásakor is minden bizonnyal nagyon jól fel volt szerelve.”: Turnwald (1969) 6.

¹⁵²⁴ „Eddigi ismereteink feltételezése szerint a magyar királyságban a XIII. század elejéig Esztergom volt az egyetlen verde. Esztergomot jelenti a REGIA CIVITAS, s több jelenség bizonyítja, hogy itt készültek a magyar királyok pénzei”: Gedai (1969a) 101, 103. Ugyanezt megismételte olyképpen, hogy „die eindeutige Stellungnahme der bisherigen Forschung setzt bis zum Anfang des XIII. Jahrhunderts nur eine einzige Prägestalt voraus, zwar in Esztergom (Gran).”: Gedai (1969b) 208. Újabb véleménye szerint: „A H2 denár „REGIA CIVITAS-a... csak István pénzverő városát, Esztergomot vagy Székesfehérvárt jelentheti.”: Gedai (1971–72) 27. Másutt: „Am Revers ist

nem foglalt határozottan állást, csak igen bizonytalanul vélte — elsősorban az esztergomi érsek későbbi pisetum-jogára hivatkozva —, hogy inkább Esztergomra utal a felirat. A rendelkezésünkre álló adatok nem elégségesek a kérdés eldöntésére, egy jelenségre azonban felhívjuk a figyelmet. István pénzeinek felirata REGIA CIVITAS, Péter [H6] és Aba Sámuel [H7] vereteinek hátlapján PANNONIA, illetve PANNONEIA van. I. András első típusán ismét a REGIA CIVITAS felirat tűnik fel [H8], de csak ezen az egyen, utána soha nem tér vissza. I. András Péter leverésével lett király. 1046 őszén volt a döntő ütközet, melynek során Péter királyt is megölték. A csata után András Székesfehérvárra vonult, itt megkoronázták, és egész télen itt maradt. Legkorábban 1047 tavaszán mehetett más városba. András abban a történelmi helyzetben koronázása után azonnal gyakorolni kezdte összes felségjogait, bizonyára a pénzverést is. Ha a király székvárosában verték a pénzt, akkor ez 1046–1047 telén Székesfehérvár lehetett. Ez a »ha« szerintünk rendkívül erős, de ez — REGIA CIVITAS = Székesfehérvár, PANNONIA = más város — talán magyarázatot adna a hátlap felirátváltozásra.¹⁵²⁵ Később nem nyilatkozott ennyire egyértelműen,¹⁵²⁶ majd számon kérte a magáéval nem egyező álláspontom megalapozását,¹⁵²⁷ s a sajátját még részletesebben ismertette. Annyiban meg is változtatta azt, hogy a REGIA CIVITAS = Székesfehérvár azonosítás mellett a PANNONIA = Esztergom értelmezésre váltott át, s nézete szerint a két műhely egymás után, de egymással párhuzamosan is működhetett (84. táblázat).¹⁵²⁸

Típus	Körirat	t.p.q	Jonsson	Gedai	Suchodolski	Kovács
H1	+STEPHANVS•REX +REGIA•CIVITAS	1018a	1018– Esztergom	1018/1020 Esztergom	1015/1018– Esztergom? / Székesfehérvár	1001– Esztergom
H2	+ LANCEA•REGIS +REGIA•CIVITAS	1006b	1008–1013 Esztergom	1001– Esztergom	1000–1010 Esztergom? / Székesfehérvár	1001–? Esztergom
H3	+SPHANVS•REX+ +PRESLAVVA•CIV	1018c	1013–1015 Pozsony	1015–1018 Břeclav	1000–1015 Pozsony	– nem magyar
H4	+STEPHANVS•REX +REGIACIVITAS	1018d	1013–1018 Esztergom	1001–1018/1020 Esztergom	1010–1020 Esztergom? / Székesfehérvár	– utánveret

84. táblázat: I. (Szent) István király hiteles vagy annak vélt érmetípusainak kibocsátási ideje és verőhelye különféle szerzők szerint. *Jelmagyarázat:* a–d: a legkorábbi kincsleletben való előfordulásuk a: Poznań/Posen környéke (LEN), b: Nagyharsány (Ba), c: Ismeretlen lelőhely (Dél-Svédország), d: Majkóv (LEN), Jonsson: *Jonsson* (1988) 101; Gedai és Suchodolski: *Suchodolski* (1990) 174; Kovács e munkában.

der Name der ersten ungarischen Münzstätte: REGIA CIVITAS (Esztergom?)... Früher war es Gegenstand von Debatten, ob unser erstes Geld in Esztergom oder in Székesfehérvár geprägt wurde. Wegen der ungenügenden Quellen ist diese Debatte bis heute unentschieden geblieben.“: *Gedai* (1979) 2–3. Újból nyilatkozva, talán fordítói hibából sikeredett félreérthetővé a következő állásfoglalás: „In case of István's and András I's coins the »REGIA CIVITAS«, on coins of other kings the »PANNONIA« inscriptions refer to Hungary on the reverse.” – írta, s így módon úgy tűnhet, hogy tárgyalt időszak mindkét hátlap körirattípusa 'Magyarország' jelentésű lett volna, vö. *Gedai* (1985a) 305. A folytatása viszont szokványosan „Esztergom-párti” volt: „A »REGIA CIVITAS« inscription refers perhaps to the site of coinage which, since the problem is still unsolved, might mean Esztergom during the Árpádian Age and both presumably and in fact coins were rarely minted elsewhere in Hungary.” E mondat folytatásában viszont a duxi pénzverésre utalt, s szóba sem hozta Székesfehérvárt, vö. *Gedai* (1985a) 306. Másutt azt írta, hogy a H1 egyenlőszárú keresztre leegyszerűsödött érmeképei körül „a felirat az uralkodóra (STEPHANVS REX), illetve székvárosára, Esztergomra (REGIA CIVITAS) utalt.”: *Gedai* (1991a) 6. Ugyanezt más megközelítéssel ismételte meg azzal, hogy a Selmecbánya vidékén „bányászott ezüsből a XIII. századig kizárólag Esztergomban készítették pénzt,”: *Gedai* (1991a) 8. Még egy 1994-ben megjelent lexikoncímzésben is meglepő visszafogottsággal úgy fogalmazott, hogy a „REGIA CIVITAS ('királyi város')... azonosítása bizonytalan, Esztergom, esetleg Székesfehérvár lehetett. Tényként csupán azt fogadhatjuk el, hogy az esztergomi verde 11. századi eredetű

és a 13. század közepéig csak itt verték a magyar király pénzeit.”: *Gedai* (1994).

¹⁵²⁵ *Gedai* (1986) 38.

¹⁵²⁶ Úgy vélte, hogy a REGIA CIVITAS „appears on the coins alone, because no Hungarian town was called REGIA CIVITAS. It is known that the Esztergom mint was established in the 11th century, and the legend REGIA CIVITAS might refer to Esztergom, which was king István's royal residence. The other town which can be referred to is Székesfehérvár, where a church had been built for the royal obsequies, and along with Esztergom it also became the capital and later the town of coronation. The medieval name of Esztergom was Strigonium, and of Székesfehérvár it was Alba Regia and Alba Civitas.”: *Gedai* (1989) 98.

¹⁵²⁷ „A CNH.I.1. és 11. [= H1, H8] egymással megegyező, de a többitől eltérő jellegéből levont, általam felvetett elméletet [REGIA CIVITAS = Székesfehérvár, PANNONIA = Esztergom] lehet el nem fogadni, de, ha foglalkozik vele és elutasítja, azt érvekkel meg kell indokolni.”: *Gedai* (1995a) 5. *Gedai* István rosszul emlékezett a felvetett ötletére, ugyanis a PANNONIA = más város feloldást javasolta, vö. *Gedai* (1986) 38, a számon kért változatot szövegem írásakor még nem olvashattam, vö. *Gedai* (1995) 322.

¹⁵²⁸ Kibővített gondolatmenete szerint „sämtliche Silbermünzen Stephans des Heiligen wurden in der auf ihnen als REGIA CIVITAS bezeichneten Münzstätte geprägt. Dies war ein existenter, konkreter Ort, wenn auch der Einfluß der bayerischen Münzen mit der Legende REGINA CIVITAS auf der Hand liegt. Bei der REGIA CIVITAS bezeichneten Stadt han-

Időközben ugyancsak a H2 denár hátlapja köriratát tárgyalva Gerics József és Ladányi Erzsébet is érintette e kérdést, a vizsgálat súlypontját a mindeddig ellenvetés nélkül elfogadott „regensburgi minta, eredet, megfelelés mellőzésével, a hasonló hangzás ellenére a REGINA CIVITAS és a REGIA CIVITAS lényeges különbségére” helyezve. Rámutattak, hogy a Regensburgra vonatkozó „adatok között a CASTRA REGINA és az »urbs Radaspona«, valamint a máig használatos megnevezés, a REGENsburg egyaránt megtalálható, és ezek azonos helyre vonatkoznak, vagyis egymással azonosnak kell tekintenünk, egyértelműen bizonyítják, hogy a magyar [H2] denár feliratának előzménye nem a CASTRA REGINA/CIVITAS REGINA feliratú regensburgi érme. A REGINA a REGENsburngnál a Dunába torkolló REGEN folyó nevét őrzi, ahol már a IV. sz. végén, az V. század elején említik a III. légiót a Castra Regina erődítménnyel együtt. Hrabanusnak Regensburgról Baturich püspökhöz (840 k.) írott versében pedig ezt olvashatjuk: »*Urbem Regensem minitancia moenia caelo.*« Ugyancsak létezik Reganesburg (Castra Regina) megjelölés is a frank korból. Ezek az adatok feltétlenül azt igazolják: elvethető minden Regensburggal kapcsolatot teremtő, ott előforduló REGINA CIVITAS adatra való hivatkozás.”¹⁵²⁹ Hozzászolt a vitához a hagyományos felfogást követve Vera Hatz, Jozef Hlinka és Kenneth Jonsson is, a H1–H2, sőt a H4–H5 típust egyaránt az esztergomi verdéből származtatva,¹⁵³⁰ később Jozef Hlinka eldöntetlenül hagyva a kérdést,¹⁵³¹ valamint Stanisław Suchodolski, aki ha feltelesen is, de inkább a REGIA CIVITAS ’Székesfehérvár’ állásponthez közeledett (84. táblázat).¹⁵³²

Itt szükséges áttérnem I. András első, H8 típusú veretére, amelynek I. (Szent) István H1 fajtájú denárához való hasonlatossága annyira magától értetődő, hogy kezdetben az említésén kívül nemigen tartották magyarázatra érdemesnek,¹⁵³³ majd vagy a király trónra léptét követő zavaros idők következményének tekintették,¹⁵³⁴ vagy pedig két különböző pénzverőműhely termékének ítélték kettejüket, ill. Péter és Aba Sámuel H6–H7 típusú pénzeit.¹⁵³⁵ Napjainkig érvényes véleményt Hóman Bálint formált, miszerint nem tartotta lehetetlennek, „hogy András céltudatosan verette pénzére a — tőle bitorlóknak tekintett Urseolo Péter és Aba Sámuel alatt használatos Pannonia helyébe — a régi feliratot. Ezzel akarta talán jelezni a jogfolytonosságot, hogy nem e trónbitorlók, hanem István király utódának tekinti magát. Lehet azonban, hogy csupán az a gyakorlati oka ennek, hogy első pénzeihez mintául Istvánnak általa ismert pénzeit vette. Erre mutat az, hogy későbbi pénzeire ő is Pannoniát veretett.”¹⁵³⁶ Magam ehhez az állásponthez csatlakoztam,¹⁵³⁷ mert I. András érméinek tárgyalásakor valószínűsíthető lehetett, hogy a H8 denár kibocsátásakor, s egyéb korai intézkedéseit illetően is, az új király tudatosan terepített hidat a maga és I. (Szent) István uralkodása között, ezért e pénzére is tudatosan került rá a H1–H2 köriratával azonos REGIA CIVITAS.¹⁵³⁸ Miután pedig a H2 denár verése I. (Szent) István koronázásával kapcsolatban történt vagy kezdődött, 1000 karácsonya s 1001 újéve

delt es sich, wie wir meinen, aller Wahrscheinlichkeit nach um Székesfehérvár (Stuhlweißenburg). Vom König Peter wurde nämlich die Legende REGIA CIVITAS auf den Münzen Stephans des Heiligen in PANNONIA umgewandelt, was auch unter König Samuel Aba unverändert blieb. Auf dem Münztyp des König Andreas I. [CNH.I.11. = H8] kehrte REGIA CIVITAS noch einmal zurück und verschwand dann endgültig. Man erklärte diese Prägung Andreas’ I. und ihre Legende im allgemeinen damit, daß er so die Kontinuität der Nachfolge Stephans des Heiligen beweisen wollte. Auch László Kovács wiederholt das. Wenn wir dieser Meinung beistimmen, wäre es unverständlich, warum Andreas die Kontinuität nur für so kurze Zeit unter Beweis stellen wollte. Wahrscheinlicher ist, daß man im Wandel der Legende von REGIA CIVITAS zu PANNONIA auch einen Wechsel der Münzstätte sehen muß, und das beweist gerade der CNH.I.11. König Andreas I. besiegte König Peter im September 1046. Dann marschierte er in Székesfehérvár ein und ließ sich zum König kronen. Unter diesen Umständen mußte der Bevölkerung des Landes umgehend kundgetan werden, daß er der König ist, und das einzige Mittel dieser Propaganda war das seinen Namen tragende Geld. Die sofortige Münzprägung mußte in Székesfehérvár geschehen, hier wurde also der Typ CNH.I.11. [H8] geprägt. Die Münzen CNH.I.12–14. [= H9, azaz csupán egyetlen típus – K. L.] hat er wohl später, als er nach Esztergom (Gran) umgezogen war, prägen lassen. Zur Andreaszeit waren die Stephanschen Traditionen mit Sicherheit noch lebendig, die Münzstätte REGIA CIVITAS muß noch in Betrieb gewesen sein, so daß der neue König sie auch benutzt haben dürfte. Das würde also heißen, daß REGIA CI-

VITAS = Székesfehérvár, PANNONIA = Esztergom bedeutet.”; *Gedai* (1995) 322. Az idézet folytatását ld. alább 1594. jegyzet.

¹⁵²⁹ Gerics – Ladányi (1990) 9.

¹⁵³⁰ Hatz (1965) 80; Hatz (1965a), 143; Hlinka (1967–68) 65; Jonsson (1988) 101.

¹⁵³¹ Hlinka (1979) 375 (1975. évi előadásának szövege); Hlinka (1977) 247.

¹⁵³² Suchodolski (1990) 173.

¹⁵³³ Vö. Joachim (1761.2) 333; Rupp (1841) 9.

¹⁵³⁴ Végh Ödön szerint a H8 típust I. András „uralkodása első éveiben verette; mit ismét azon körülmény eléggé megfoghatóvá teszen, hogy ezen zavart a keresztyének, papok és idegenek üldözése, s rajtok elkövetett kegyetlenségek miatt gyászos emlékü években az ügyesebb német pénzverők, félve a pogány hazafiak üldözésétől, külföldre menekültek.”: Végh (1867) 18–19.

¹⁵³⁵ Réthy (1899) 11.

¹⁵³⁶ Hóman (1916) 192.

¹⁵³⁷ Kovács (1995a) 6. A gondolat a H1–H8 kapcsolaton kívül is komolyan alátámasztható: vö. 619–620. jegyzet. Nem volt tehát véletlen, hogy I. András felkutatva I. (Szent) István felségjelvényeit, „összeíratta és rendezette az István által gyűjtött ereklyéket is a királyi kincstárban, ... felségpecsétjét I. István pecsétjének mintájára készítette el. Hasonlóképpen első pénzverete is István dénárját utánozta.”: Makk (1990) 25, 27; Kristó – Makk (1995) 72. Leodvin bihari püspökről: Veszprémy (1994) 407; vö. Lenduin néven: Pauler (1899) 94, 424: 195. jegyzet. A két király pecsétjének hasonlóságáról: Jakubovich (1933) 68–69.

¹⁵³⁸ Vö. 619–620. jegyzet.

táján, valamint azt követően, de még jóval 1018 előtt — amint arról fentebb már volt szó¹⁵³⁹ — vitathatatlanul Esztergom volt az egyetlen magyar királyi székhely, csak ott lehetett pénzt veretni, tehát a *REGIA CIVITAS* 'királyi város' verőhelynév egyedül Esztergomot jelenthette a H2, s természetesen a H1 típus hátlati köriratában egyaránt! Ráadásul Gedai Istvánnak a fenti gondolatsornak ellentmondani látszó feltevése s a rá alapozott kronológiai következtetése, hogy I. András a gyors koronázását követően 1046/47 telét Székesfehérvárott töltötte, tévedésen alapult. Bár a történészek hajlanak arra a véleményre, hogy András herceget már a bejövetelekor vagy röviddel a diadala után királlyá választották, a Képes Krónikában megőrzött hagyomány szerint a koronázására csak 1047-ben került sor.¹⁵⁴⁰ Annak pedig nagyobb a valószínűsége, hogy a H8 jelzetű denárát sem még mint választott, hanem csak később mint megkoronázott király bocsátotta ki. Egy ilyen feltevésnek nem csupán az lehet az alapja, hogy bizonyára ki kellett várnia a címhasználat jogszerűvé válását, hanem egy pénzügyi megfontolás is. Ugyancsak a krónika elmondása szerint Péter 1045 húsvétján hűbéreskút tett III. Henrik német királynak, s az ünnepélyes alkalmat követően nagy mennyiségű arany átadásával is nyomatékosította hódolatát.¹⁵⁴¹ A következő év során a forrongó országban egyre jobban elszigetelődött király aligha tölthette fel a kincstárát, ezért az idegenben nevelkedett s a magyarországi viszonyokkal 1046 őszén csak ismerkedő András hercegnek aligha állhatott rendelkezésére az az ezüstmennyiség, amely az új pénz kiveréséhez szükséges volt, s amelyet nem szerezhettek meg a forgalomban lévő pénz előzetes begyűjtésével. Ehhez — véleményem szerint — a viszonyok rendeződését követően is csak bizonyos idő elteltével kerülhetett sor, amikor a selmecbányai kitermelés ezüstjét már kellően felhalmozhatta. Mindebből következően témánk szempontjából közömbös, hogy az uralkodó hol töltötte 1046/47 telét, ráadásul az udvarával Székesfehérvárról Esztergomba vonulni nem lehetett az évszaktól függő királyi elhatározás, tehát nem tekinthetjük kronológiai jelentőségű tényezőnek sem. Végezetül az sem valószínű, hogy a verőhely követte volna Péter király, majd a diadalmas András herceg seregeinek vonulását, hihetőbb, hogy mindvégig a békés hátországnak számító Esztergomban maradt, ezért még akkor sem volna szükséges a pénzverés helyszínének más várost sejtetni, ha valamiképpen bebizonyosodna, hogy a herceg mégsem várt volna a koronázásáig a H8 jelzetű denára forgalomba hozatalával. Így, miután Gedai István forráshiányt pótló feltevésének semmiféle kényszerítő ereje sem maradt, fenntartható az az általánosabban elfogadott hagyományos vélemény, hogy az I. András első veretén olvasható *regia civitas* a jelenlegi ismereteink szerint a H2 és a H1 körirattal egyezően a legvalószínűbben Esztergomot jelenthette.

Összegezve a fentieket: ma sincs okunk megkérdőjelezni Huszár Lajos véleményének azt végki-csengését, hogy közvetlen forrásadat nincs ugyan a *REGIA CIVITAS* értelmezésére, de az összes eddig ismert közvetett adat Esztergomra vonatkozik vagy vonatkoztatható (84. táblázat).

IV/2.3. A PANNONIA, PANONIA TERA jelentése

Köztudomású, hogy a tárgyalt H1–H2 és H8 denárokat leszámítva, a magyar veretek Pétertől I. (Szent) László első kibocsátásával (H21) záruló sorozatának verőhelyére utaló hátlati körirata PANNONIA vagy annak változata.¹⁵⁴² Lehetséges, hogy a latin műveltségű Péternek megszokott volt Magyarország Pannoniaként való megnevezése, s azért került először ez a név az ő pénzének köriratába. Maga az elnevezés a magyar udvari írásbeliségben kezdettől fogva használatos volt. Így például a veszprémi apácakolostor 1001 után írott, görög nyelvű alapítólevelében I. (Szent) István, aki „egész Hungria (*králész pászész Onggriasz*)” királyának nevezte magát, a kolostort a maga és családja, valamint Magyarország értelemben „egész Pannonia lelki üdvéért” ajánlotta fel.¹⁵⁴³ A 11. századi legendákból is kiderül, hogy e megnevezés nem csupán az antik értelemben vett Pannoniát, hanem azt az egész területet jelentette, ahol a „gens hungarica” élt, s „amely a magyar király regnumja volt,

¹⁵³⁹ Az erre vonatkozó legújabb nézetekről: Kovács (1995) 1081–1086; vö. 351., 361–386. jegyzet.

¹⁵⁴⁰ Ld. 593. jegyzet.

¹⁵⁴¹ Chronicon Pictum c. 78.: Képes (1964) 108; Györffy (1984a) 842–843.

¹⁵⁴² Nem említve a torzult változatok sokaságát, a „szabványos” köriratok királyonként és típusonként a következők: Péter H6–H6a: +PANNONIA, Aba Sámuel H7: +PANONEIA, I. András H9: +PANONEIA, Béla dux H11: +PANNONIA, I. Béla H12: +PANNONIA, Salamon H14: +APANNONENI, H15: +PANONIA TERA, H16: +PANONAI, H17: +PANONIA,

Géza dux H18: +PANONAI, I. Géza H19: +PANONAI, H20: +ANONAI, I. (Szent) László H21: +ANONAI (az oldalcserélt betűk aláhúzással jelölve). A korábbi érmetani irodalomban szereplő D-vel kezdődő névváltozatoknak az a magyarázata, hogy a P betűt egy egyenes ponccal (dúccal) és egy ferdén tartott gyűrűponccal verték a verőtőbe. Amennyiben túlságosan nagy átmérőjű gyűrűponcot választott a verőtő készítője, akkor annak félköríve a P betű egyenes szárával D-hez hasonló vagy azzal egyező alakot eredményezett.

¹⁵⁴³ Moravcsik (1984) 80.

beleértve a Tiszántúlt, sőt Erdélyt is.”¹⁵⁴⁴ Az ilyen megfogalmazás mögött az a gyakorlat állott, hogy „Istvánt saját okleveleiben idegen írnokai olyan nép, ill. ország királyának címezték, amilyen néven otthon a magyarokat nevezték. A németek az »ungrok királyának« írták, s »Hungria királya« névvel élt a görög oklevélíró is, míg a veszprémi oklevél olasz írója a »pannonok királya« címet használta, összhangban azzal, hogy a Pannonia országnevet az Itáliából bejött Orseolo Péter vezette be pénzein.”¹⁵⁴⁵ Bár a pénzek körirata „hivatalos” megnevezésnek tekinthető, a PANNONIA használata nem jelentett a korszakunkban kizárólagosságot. A pénzeik hátlapjára PANNONIA-t írató királyok közül Péter, ólombullája hátoldalán DI GRA - VNGA - RIORV - REX-nek, I. András 2 példányban¹⁵⁴⁶ is megmaradt idézőpecsétje előlapján ANDREAS DEI GRACIA VNGARIORVM REX, Salamon pedig ugyancsak ólombullája hátoldalán DEI - GRACI - VNGRO - VM alakban nevezte meg magát.¹⁵⁴⁷ A 11. századi magyar uralkodók címzéséről a 20. század elején folyt tisztázó vita, amelyet végül Hóman Bálint zárt le.¹⁵⁴⁸

Mindezzel az ismertté vált források keretein belül teljességgel tisztában voltak a korszak érméivel foglalkozó szakemberek. Az egykori római provinciának a Dunántúlt, ill. a középkori Magyarországot jelentő Pannonia elnevezés használata annyira közismert volt, hogy ez a körirat lényegesen hozzájárult az első magyar veretek felismeréséhez.¹⁵⁴⁹ Már Schwarz Gottfried megtette a finom megkülönböztetést a Regia civitas és Pannonia között: „Mit is jelent Péter, Sámuel és András pénzein a PANONEIA felirat? Mit István pénzén a REGIA CIVITAS?... Véleményünkkel azt a felfogást követjük, hogy PANNONIA annyit jelent, hogy a pénzt királyi műhelyben állították elő, az ország vagy szűkebb értelemben Pannonia, vagy pedig az egész Magyarország számára. A REGIA CIVITAS annyit jelent, hogy a város műhelyében állították elő a királyok által adományozott pénzverési jog alapján, kifejezetten azon város hasznára. Ezt bizonyítja, hogy későbbi korokban egyes városok mind az ábrázolásukkal, azaz őket övező falak, emelt kapuk, csúcsos tornyok képével, mind pedig különböző címereikkel verették műhelyeikben a pénzeket.”¹⁵⁵⁰ Rendkívül érdekes magyarázatot adott a Pannonia országnév szerinte első, I. András kori jelentkezésére Johann Friedrich Joachim, aki D. Richter véleményével egyetértve, legalábbis egyik lehetőségként úgy gondolta, hogy Péter kegyetlen uralma miatt a hun eredetre utaló Rex Vngarorvm jelentése lejárátódott, s I. András azért hívatta magát Hungaria helyett Pannonia királyának, hogy az Vngariae szó még frissen az emlékezetben élő fenti levezetését méginkább a feledésbe merítse, s magáról, valamint szelíd uralmáról alattvalói körében jobb elvárást alakíthasson.¹⁵⁵¹

¹⁵⁴⁴ Perényi (1972) 88–89.

¹⁵⁴⁵ Györffy (1977) 137.

¹⁵⁴⁶ Ismeretlen lelőhely: Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum lt. sz.: 3074, ld. Jakubovich (1933) 63; Mélykút (BK)-Gányó: MNM KO lt. sz.: Ö/1.88.6.

¹⁵⁴⁷ Vö. Lovag (1990) 189, 193; Kovács (1991) 104: 130. jegyzet.

¹⁵⁴⁸ Vö. Melich (1904) 115–116; Sufflay (1906) 46–47; Nagy (1906a); Erdélyi (1907); Hóman (1917). Jakubovich (1933) 65.

¹⁵⁴⁹ „Besonders ist merkwürdig, daß auf der Münze [a H9 típusra vonatkoztatva – K. L.] das Wort PANONEIA vorkommt. Damit wurde ehemals Ungarn zu der Römer Zeiten benennet... Indessen haben die Könige, welche dieses Reich... regieret, sich Reges Vngarorum genennet. Nur dieser König Andreas der erste hat das Wort Pannonia wieder hervor gesucht, und an statt Vngaria gebraucht.” Arra is rámutatott, „daß die... Münzen des Königs Peter des grausamen das Wort Pannonia schon haben, welches mithin der König Andreas nicht zuerst gebraucht habe.”: Joachim (1761.2) 334–335. Utalt arra, hogy a H6–H6a köriratai biztos korhatározók: „Unter den Königen in Ungarn findet sich nur ein einziger, welcher Peter geheissen, und der vom Jahr 1039. bis 1046. regieret hat. Weil nun dessen Name und königlicher Titel, wie auch das Wort PANNONIA auf diesen Münzen vorkommt: so ist offenbar, daß dieselben ungarische Münzen sein.”: Joachim (1761.4) 345–347; vö. Joachim (1764.2); vö. Hóman (1917) 227.

¹⁵⁵⁰ „Quid vero sibi vult posticae in numis Petri, Samuelis & Andreae inscriptio PANONEIA? quid in numo Stephani REGIA CIVITAS?... Hoc deinde, quod quidem iudicio adsequi possumus, vult PANNONIA, numum conflatum esse in officina regia, pro usibus regni, seu Pannoniae stricte dictae, seu totius Hungariae. Hoc vult REGIA CIVITAS conflatum esse in officina civitatis, jure monetandi a Regibus donatae, proxime pro usibus

ejus civitatis. Quo factum est, ut posteris temporibus civitates illae jam cum imagine sua, ut muris cinctae, portis instructae, turribus cacuminatae sunt; jam, cum ceteris suis insignibus, numos in suis officinis excudi curarent.”: Schwarz (1761) 55; Schönvisner (1801) 98.

¹⁵⁵¹ „... die Könige, welche dieses Reich nach der dritten Ankunft der Hunnen regieret, sich Reges Vngarorvm genennet. Nur dieser König Andreas der erste hat das Wort Pannonia wieder hervor gesucht, und an statt Vngaria gebrauchet... [er] folgte im Regiment dem Könige Peter dem grausamen, von welchem [D. Richter a Thuroczy-krónika c. 35. alapján – K. L.] die Worte anführet, deren es sich gegen die Ungarn verlauten lassen: Hoc nomen Hungaria, derivatum est ab angaria, et ipsi debent angariari. Thurocz setzt hinzu: Haec itaque fuerunt fomenta discordiae, inter Petrum regem, et Hungaros. Bonfinius... schreibt, er habe gesagt: Hungariam idcirco nominatam, quia perpetuo angore agi oporteret. Es ist hierbei die Muthmassung... nicht vorbei zu lassen, warum König Andreas der erste sich auf der Münze nicht Regem Hungaria, sondern Pannoniae genennet habe, damit nemlich obige Ableitung des Wortes Vngariae, die noch im frischen Andenken gewesen, desto eher in Vergessenheit gestellet, und von ihm und seinem sanften Regiment eine bessere Erwartung der Unterthanen gewürket werden möge. Indessen steht noch dieser Muthmassung entgegen, daß die unten n. 19. und 20. vorkommene Münzen des Königs Peter des grausamen [= Joachim (1761.4) 345–347, XXXIVb. t. (= 1. kép A): 19–20 – K. L.] das Wort Pannonia schon haben, welches mithin der König Andreas nicht zuerst gebraucht habe.”: Joachim (1761.2) 334–335; gondolatmenete azonos a korábban említett munkájával: Joachim (1750) 643; ismerteti Schönvisner (1801) 107–108. A Hungaria fenti etimológiáját a Képes Krónika őrizte meg: a dölgyös Péter király mondotta ugyanis megvetett magyar alattvalóinak, hogy „ez a

Nem mindenki volt azonban azon a véleményen, hogy a Pannonia ország- és nem városnév! Az utóbbiak tábora több felfogást is képviselt. Pray György a Pannonia = Pannonhalma híve volt.¹⁵⁵² Katona István felsorolta az I. (Szent) István és I. András közötti uralkodók érdemeinek hátlati köriratait, mellékelte Schwarz Gottfried fentebb már ismertetett véleményét, majd hozzáfűzte: „De végül is mi volt a regia civitas? A régieknek ebben a nagy hallgatásában ki tudná meghatározni? Talán a Regia ciuitas Alba Regia [= Székesfehérvár] volt, amint egyesek gondolják, talán Pannoniát nem egy vidékként, hanem egy városként kell felfogni, amely fölött Pannonia hegye emelkedett, s amely a pénzverőműhelynek helyet adott, ahogy a nevezetes Pray Szt. László okleveléből következteti, amelyben Szt. Márton közösségének első birtokát Pannoniának nevezi. Talán a Regia ciuitas és Pannonia ugyanazt a helyet jelöli.”¹⁵⁵³ Timon Sámuel a Pannonia = Pannonhalma azonosítás mellett az 1705-ben Nyergesújfalu (KE)-Sánc-hegyen, az egykori Crumerum castrum területén II. Rákóczi Ferenc erődítést készítő katonái által egy régi kútban talált CIVITAS PANNONIA feliratú kőtöredéket is felemlítette, feliratát Pannonhalmára vonatkoztatva.¹⁵⁵⁴ Felmer Márton lelkész Johann Friedrich Joachimhoz 1762. június 29-én kelt levelében ugyancsak a Pannonia = valamilyen város álláspontra helyezkedett, s Bél Mátyás nézetét bemutatva arra utalt, hogy barátja, Cornides Dániel is a Pannonia = Székesfehérvár/Buda? elfogadására hajlik.¹⁵⁵⁵ Maga azonban inkább a Pannonia = Pannonhalma azonosítást részesítette előnyben és Timon Sámuel nézetét igyekezett megerősíteni.¹⁵⁵⁶ A fenti nézeteket 1801-ben Schönvisner István foglalta össze.¹⁵⁵⁷ Joseph Mader nem fűzött kommentárt a verdehely Pannonia megnevezéséhez, sőt a magyar érmeiket időrendi sorozatban ismertetve, először nem is Péter H6 denáránál, hanem csupán Béla dux H11 típusa kapcsán említette meg.¹⁵⁵⁸

Rupp Jakab is kereste a „Mit kell a Pannonia szó alatt érteni, magát az országot-e, vagy illy nevű várost?” formában felvetődött, s megoldatlanul maradt kérdésre a választ. Bevezetőben forrásbizonyítékok alapján kiemelte, „hogy Magyarország azon korban Pannonia néven is hívaték.”¹⁵⁵⁹

név: Magyarország, abból származik: Nyomorország, hát hadd nyomorogjanak (*Hoc nomen Hungaria derivatum est ab angaria, et ipsi debent angeriari*).”: *Chronicon Pictum* c. 71.: Képes (1964) 103.

¹⁵⁵² Pray (1774) 94.

¹⁵⁵³ „Sed quae tandem ciuitas illa regia fuerit, in tanto veterum silentio quis definiat? Forte Regia ciuitas Alba Regia fuit, ut quidam putant; forte Pannonia non pro regione, sed pro ciuitate sumenda, cui Pannoniae mons incumberebat, quaeue conflandis monetis officinam praebebat; ut Cl. Praius ex diplomate S. Ladislai, quo coenobii S. Martini primum praedium appellat Pannoniam, colligit. Forte Regia ciuitas et Pannonia locum eundem designabant.”: Katona (1779) 180–181; utalására vö. 1552. jegyzet.

¹⁵⁵⁴ „Ugyanezen sors nyomta el és pusztította el magát Pannonia városát, amelyről a rómaiak hallgatnak. Dicső volt ugyanis a népnek, a földkerekség legyőzőjének a városok feldúlása és lerombolása. Pannonia visszaállításáról megemlékezik Szent István király Szent Márton monostorának alapítólevelében. Ezért nevezzük azt a hegyet, ahol a bencés rend szentélye áll, Pannonia hegyének: egyébként erre semmi különleges okunk nem lenne, hiszen Pannoniában más nevezetes hegyek is találhatók. Nem is tesztek említést arról a kőről, amelyet Komárom alatt, az Ephippiusról elnevezett vidéken (Nyerges Újfalu) egy régi kútból 1705-ben hoztak a felszínre, amikor a Rákóczy párti magyarok a régi építményt megújították, s amelyen e szavak álltak bevésve, CIVITAS PANNONIA. A kocsisok előtt e város még ma is annyira ismeretes, hogy mutogatják a Tatáról eredő vizek árkaiban a városnak a víz által a két partfalon kimosott nyomait, ahol két templom falainak maradványai is látszódnak (*Eadem fors oppresserat ac deleverat ipsam urbem Pannoniam; de qua Romani silent. Solenne enim fuit genti illi, orbis terrarum victrici, urbes aliquas evertere atque extinguere. Meminit tamen Pannoniae utcunque restitute D. Stephanus Rex, in literis ordinationis Coenobii D. Martini. Qua de causa montem illum in quo posita sunt aedes Familiae Benedictinae, montem Pannoniae nuncupamus: alioquin nihil esset, quamobrem peculiariter ita appellaretur: cum in Pannonia sint alii montes illo nobiliores. Taceo de lapide infra Comaromium supra pagum ab Ephippio cognominatum [Nyerges Új-*

fal] ex puteo antiquo anno [MDCCV] extractum, cum Racociani Hungari vetus munimentum reperarent; in quo incisa erant haec verba, CIVITAS PANNONIA. Ea hodie rhedariis adeo nota est, ut digitis eam monstrent infra corrivationem aquarum a Tata defluentium, perque duos alveos urbis ruinis allabentium, ubi etiamnum duorum templorum parietinae apparent).”: Timon (1754) 20; vö. MRT 5, 266–267: 15/4. lelőhely.

¹⁵⁵⁵ Bél Mátyás Buda és Székesfehérvár között megoszló véleményét ismertette folytatta: „Mein Freund ist geneigter, die alte Stadt Pannonia darunter zu verstehen.”: Joachim (1764.6) 328.

¹⁵⁵⁶ Idézte Timon Sámuel fentebb közölt szövegrészletét (1554. jegyzet), majd így folytatta: „Diese Meinung hat ihre Gründe; denn 1) haben die Ungarn montem tricollem Pannoniae in Ihr Wappen gesetzt; 2) haben die unmittelbaren Nachfolger des heiligen Stephanus, Petrus und Aba auf ihre Münzen an statt REGIA CIVITAS, PANNONIA gesetzt, Andreas aber bald jene, bald diese Benennung gebraucht. Vielleicht sollen 3) auch die vier Triangel um das Kreuz gar den Grund einer Stadt bezeichnen. Vielleicht soll Bononia, welches PTOLEMAEVS lib. II. cap. 15. in Pannonia superiori an die Donau versetzt, diese Stadt Pannoniam andeuten.”: Joachim (1764.6) 328–329. További alátámasztásként Szegedi Jánosra hivatkozott, aki szerint a pannonthalmi kolostor lokalizálásának az I. (Szent) István kori alapítólevelében olvasható „in monte supra Pannoniam sito” utalásából is Pannonia városának léte következik: Joachim (1764.6) 329; Szegedi (1744) 110: (a) jegyzet.

¹⁵⁵⁷ „Alii villam, cui nomen Pannonia fuerit, in provincia Jauriensi infra montem S. Martini sitam. Fit hujus villae mentio, sed subobscura, in Literis fundationalibus Abbatiae, & Monasterii Benedictinorum S. Martini his verbis: in monte supra Pannoniam. Clarior vero ejusdem memoria in diplomate S. Ladislai, per Andream II. transumpto, ubi sic legitur: primum praedium est Pannonia, ubi Monasterium est.”: Schönvisner (1801) 98, 107–108. A 98: c) jegyzetben „Vid. Nic. Schmidt P. I. Episc. Agr. p. 131. & Katona T II. Reg. Hung. p. 641.” módon utalt forrásaira is; vö. n. n. (1803) 198.

¹⁵⁵⁸ Mader (1810) 56.

¹⁵⁵⁹ Rupp (1841) 6.

Elutasította Timon Sámuel felvetését, rámutatván, hogy mivel a nevezetes kő lelőhelyétől „nem messze esett Bregetio (Szőny), hajdan *Civitas et hyberna legionis I. adjutricis*, sokkal hihetőbb, hogy e kőtöredéket BREGETIO CIVITAS PANNONIAE olvasással kell kiegészíteni,”¹⁵⁶⁰ vagyis az érme-körirat értelmezéshez nem használható fel. Felsorolta viszont Pannonhalmi Pannonia névalakjának adatait, s fejtegetését a következő higgadt összefoglalással zárta: „Tudjuk ezek után nem csak azt, hogy *Pannonia* annyi, mint *Hungaria*, hanem mind azt, hogy volt *Pannonia* nevű hely is Magyarországon, mind pedig azt, hol kell ennek fekvését keresni; de a pénzeinken olvasható *Pannonia* név, magára az országra magyarázható inkább, mint e város pénzverőhelyére.”¹⁵⁶¹ A további PANNONIA köriratos érmék esetében már csak megemlítette e név különböző alakjait, s kommentárt csupán a H15 különleges, PANONIA TERA változatához fűzött, megerősítve annak 'ország' jelentését.¹⁵⁶² Ismereteim szerint Végh Ödön volt az első, aki vitát nem tűrően jelentette ki, hogy a „PANNONIA a pénzverőhely nevét, az ezen korban virágzó Pannonia városát jelenti. E város Pannonhalmi a mai Szt. Márton hegy tövében feküdt.”¹⁵⁶³ Érdekes módon Réthy László nem foglalt állást ebben a kérdésben, hanem csupán az adatokat ismertette.¹⁵⁶⁴

Néhány évvel később heves vita alakult ki a magyar uralkodók titulusról, mivel az egyik tábor azt állította, „hogy első királyaink a *rex Pannoniae* címet használták és hogy legelőször Szt. László kezdte alkalmazni a *rex Ungarorum*, *rex Hungariae* címet amazzal fölváltva, s az utóbbi Kálmántól fogva kiszorította a másik címet.”¹⁵⁶⁵ A korszak érme-köriratait felsorolva Nagy Géza a *Pannonia* mindkét jelentésére kitért, de inkább az országra való utalás mellett döntött.¹⁵⁶⁶ Más kérdés, hogy az országon főként a dunántúli országrészt értette, s az I. (Szent) László kori köriratváltozást azzal magyarázta, hogy a király egyesítette újra I. (Szent) István országát.¹⁵⁶⁷ Elfogadhatatlan véleményét Erdélyi László azzal cáfolta meg, hogy a szóban forgó pénzek Pannonia köriratát a pénzverőhely jelzésének fogadta el, amelynek a király címzéséhez semmi köze nem volt.¹⁵⁶⁸ Végleges cáfolatot Jeszenszky Géza adott azzal, hogy a *Pannonia* 'Magyarország' kizárólagos jelentése mellett foglalt állást,¹⁵⁶⁹ s ezt Hóman Bálint helyeslően idézte,¹⁵⁷⁰ majd részletes tárgyalást követően újra megerős-

¹⁵⁶⁰ Rupp (1841) 6. A lelőhely és leleteinek korszerű áttekintése: *MRT* 5, 266–267: 15/4. lelőhely; vö. 1554. jegyzet.

¹⁵⁶¹ Rupp (1841) 6–7.

¹⁵⁶² „A PANONIA TERA feliratra nézve meg kell jegyeznünk, hogy a *terra* szó 'ország, tartomány, örökbirtok, uradalom stb.' helyett is használták... és ámbár volt *Pannonia* nevű hely is, itt azonban országot jelent.”: Rupp (1841) 22.

¹⁵⁶³ Végh (1867) 18, 18: 1. jegyzet.

¹⁵⁶⁴ „... Péternél eltűnik az idegen keletű Regia Civitas felirat s a hátlapon verőhelyül +PANNONIA jó elő. Vajjon Pannonia verőhelyet jelent-e, mely esetben azt kell feltennünk, hogy Pannonhalmán (Mons Pannoniae) királyi pénzverő műhely volt, vagy archaizáló modorban a dunántúli Magyarországot jelentette-e? – e helyütt nem kutatjuk, elég legyen itt annyit tudnunk, hogy ez az új hátlati körirat Ába Sámuel érméin ismétlődik, de PANONEIA alakban... A következő éremfajokon a Pannonia felirat állandósul és I. László koráig tart. Ez éremfajokon a pénzverőhely vagy ország nevét PANONEIA, PANONIA, PANNONIA vagy PANONIA TERA alakban találjuk.”: Réthy (1899) 10.

¹⁵⁶⁵ Nagy (1906a) 112.

¹⁵⁶⁶ „Ha nem fordulna elő Salamon érmein a *Pannonia terra* kifejezés: semmi esetre sem érthetnénk mást a [Péter H6 típusától kezdve használt – K. L.] *Pannonia* alatt, mint a pannonhalmi monostor közelében a bencések felügyelete alatt levő pénzverő helyet... A *Pannonia terra* azonban már az egész országrészre utal, nem pedig a pannonhegyi pénzverőre,”: Nagy (1906a) 113.

¹⁵⁶⁷ Elfogadhatatlan további gondolatmenete szerint a Péter királysága és az I. (Szent) László uralkodásának eleje közötti zavaros időszakban, amikor a magyar pénzek a *Pannonia* nevet (vagy annak változatait) hordozták, a magyar királyok uralma a valóságban is inkább csak Pannoniára szorítkozott. Ennek oka az volt, hogy I. (Szent) István halála után kitört a magyar – fekete magyar ellentét, amely a Péter és Ába közötti küzdelem alapját szolgáltatva, s a német veszedelem miatt I. András/Endre sem tudta egyesíteni „a keleti részeket Pannoniával. Bele kellett nyugodnia, ha félig-meddig függetlenek ma-

radnak s legalább öccsét, Bélát ismerik el fejedelmüknek. De ezzel aztán a királyság is jobbra csak Pannonia területére szorítkozott. Szent István Ungriája egyelőre politikailag is megszűnt. Érthető, ha I. Endre nem nevezi magát *Ungorum* vagy *Ungariae rex*-nek, hanem a tényleges viszonyokkal számolva, a *rex Pannoniorum* címet használja.”: Nagy (1906a) 113, 115, s különösen: 116; vö. Erdélyi (1907) 149. Egy ilyen célt tévesztett gondolat cáfolatát az jelenti, hogy mind Béla, mind Géza dux és rex minőségében, tehát egyharmad, ill. teljes országterület feletti uralomban egyaránt PANNONIA köriratú denárokat veretett! I. András címéhez vö. 1546. jegyzet!

¹⁵⁶⁸ A REGIA CIVITAS „csak költött név s a magyar diplomatikában sohasem fordul elő. A Péter érmein kezdődő Pannonia változatai: »Panoneia, Danonia (!), Panonai, Pannonia tera« a további királyok érmein oly bizonytalanul használva, hogy azt sem tudjuk, pénzverő helyet akartak-e vele jelezni, vagy csak a régi római provincia nevét archaizálták Péter pénzverői – ama változatok éppen nem mutatnak valami hivatalos és következetes jelleget. Az bizonyos, hogy a *Pannonia* név a szokásos pénzverő-hely nevet váltotta föl az érme hátlapján, s jól mondta Nagy Géza, hogy annak a királyi címhez semmi köze.”: Erdélyi (1907) 150.

¹⁵⁶⁹ Ő is azt hangsúlyozta, hogy „... a PANNONIA vagy hasonló körirat nem a pénzverő helyet (Pannonhalmát) vagy az ország dunántúli részét (Réthy /1899/ 10.), hanem az egész országot jelenti. Nehéz volna megérteni, hogy az ország felső- és társzántúli részeit bíró hercegek miért és miképpen verhetnék volna pénzeiket a velük sokszor ellenséges király (I. András és I. Béla, Salamon és I. Géza) pénzverőjében vagy területén. Állításomhoz Salamon pénze [= H15] is bizonyosságot szolgáltat, mely expressis verbis PANONIA TERA-t mond.”: Jeszenszky (1914) 54.

¹⁵⁷⁰ Péter és Ába Sámuel érméit tárgyalva jegyezte meg, hogy „Pannonia alatt itt is, mint az egykorú és közeli oklevelekben Magyarországot kell értenünk s nem Pannonhalmát, mint némelyek magyarázni szeretik.” A fentiekhez kapcsolt jegyzetben hozzáfűzte: „Vö. erről Jeszenszky Géza helyes meg-

síttette, ismételten kitérve a pénzek köriratára is: „A XI. századi magyar királyok és hercegek pénzük hátlapján Péter király idejétől egészen Szent Lászlóig »Pannonia« (Panoneia, Pannoneia, Panonia, Panonai) feliratot verettek. A Salamon egyik éremfaján [H15] szereplő »Panonia terra« változat kétségtelen bizonyossága szerint e név nem pénzverőhely neve, hanem az ország nevét jelenti.¹⁵⁷¹ Ezt követően a *Pannonia* 'Pannonhalma', sőt általában is a konkrét verőhelyre és nem a Magyarországra utaló magyarázat lekerült a napirendről. Nem véletlen, hogy fél évszázad múltán, 1968-ban,¹⁵⁷² majd részletes kifejtéssel 1975-ben¹⁵⁷³ is az országnevet valló nézet mellett állt ki Huszár Lajos. Györffy György további érvet is felhozott e felfogás mellett: eszerint „a *Pannonia* felirat aligha takar várost, nemcsak azért, mert érmeinken *Pannonia tera* is előfordul, hanem mert hiányzik a *civitas* megjelölés.”¹⁵⁷⁴ Ez idő tájt ezt a véleményt támogatta Gedai István is.¹⁵⁷⁵

Egy évtized elteltével azonban mégis ő vetette fel újra a *Pannonia* 'konkrét város, nem Székesfehérvár',¹⁵⁷⁶ később pedig a *Pannonia* 'Esztergom' értelmezésének a korábban már a REGIA CIVITAS-ról vallott véleményének ismertetésekor tárgyalt lehetőségét.¹⁵⁷⁷ A fentiek alapján és új bizonyíték előkerülése híján azonban mindkét ötlete elvethető,¹⁵⁷⁸ hiszen a *Pannonia* köriratnak csupán a 'Magyarország' értelmezése fogadható el. Azt pedig, hogy a történészek véleménye e kérdésben Hóman Bálint óta aligha változott, Veszprémy Lászlónak az írásos források szóhasználatából levont új lexikoncímzava igazolja.¹⁵⁷⁹

Összefoglalásul megállapítható, hogy a magyar érmék hátlapján Péter uralkodása alatt megjelenő *Pannonia* körirat 'Magyarország' jelentéssel csupán általánosította a konkrét városra utaló *Regia Civitas* verőhely megnevezést,¹⁵⁸⁰ s e váltás háttérében nem szükséges a verőhely megváltozását sejtteni.

IV/2.4. Hány pénzverőműhely működött?

Miután, amint arról fentebb volt szó, már Rupp Jakab a PANNONIA körirat 'Magyarország' jelentése mellett döntött, s ezért ha kimondatlanul is, számára nem okozott fejtörést az egyedi REGIA

jegyzéseit (*Jeszzenszky* /1914/ 54.).”: *Hóman* (1916) 192, 192: 1. jegyzet, 456.

¹⁵⁷¹ *Hóman* (1917) 227.

¹⁵⁷² Minthogy az I. (Szent) István utáni „XI. századi pénzek hátlapján köriratában általában a *Pannonia* kifejezés olvasható, azért az eddigi kutatás Esztergom, Székesfehérvár és Pannonhalma nevét emlegette, mint a korai magyar pénzek verőhelyeit. Ezek közül Pannonhalma feltétlenül kiesik, mert a *Pannonia* kifejezés nyilvánvalóan és bizonyíthatóan egész Magyarországot jelentette, nem pedig egy bizonyos várost, a másik kettőnél pedig csupán feltevésekre vagyunk utalva, hogy melyik lehetett a pénzverde helye?": *Huszár* (1968) 208.

¹⁵⁷³ „Ami az érmék hátlapján levő másik nevet illeti, az nem sokat segít [(a verőhely lokalizálása kérdésének – K. L.] megoldásánál, mert a *Pannonia* név véleményünk szerint nem a verőhelyre utal, illetve nem vonatkoztatható semmilyen városra sem. Hóman Bálint... e név jelentését általában Magyarországra vonatkoztatta. Ezt a véleményt valószínűsítik azok az adatok, melyek a magyar királyok XI. századi címe körül kifejlődött vitában közlésre kerültek ... 1050–1100 között a *rex Pannoniae* a királyi cím formája, melyben *Pannonia* nyilván az egész országot jelentette. Márpedig, ha *Pannonia* az oklevelekben mint királyi cím része jelentkezik, akkor ezen analógia alapján valószínűtlen, hogy a pénzekben más jelentése lenne. Különösen valószínűtlen, ha figyelembe vesszük, hogy Salamon egyik érmén »*Pannonia tera*« kifejezés olvasható. Ezek után Pannonhalma végleg kiesik a lehetőségek közül, de az is valószínűtlen, hogy az érméken *Pannonia* bármilyen pénzverőhelyet is jelölne.”: *Huszár* (1975) 278.

¹⁵⁷⁴ Györffy (1973–74) 40.

¹⁵⁷⁵ Pl. „Auf den Münzen der Nachfolger Stephans löste... die Aufschrift REGIA CIVITAS die neue Aufschrift PANNONIA ab. Wenn die erstere die Münzstätte bedeutete, so ist es wahrscheinlich, daß diese geändert wurde. Unsere Quellen — es ist wahr, es sind spätere — kennen aber bloß eine Münzstätte aus dieser Zeit Esztergom (Gran). Die Frage ist nun, ob diese REGIA CIVITAS war, und welche Stadt hätte dann PANNONIA sein können? Gegen die Bedeutung PANNONIA's als Münz-

stätte spricht, daß auf einer Münze Salomons die Aufschrift PANNONIA [valójában: PANONIA – K. L.] TERA (sic) stand. Es ist unwahrscheinlich, daß diese auf eine Stadt bezieht.”: *Gedai* (1979) 3.

¹⁵⁷⁶ *Gedai* (1986) 38.

¹⁵⁷⁷ *Gedai* (1995) 322.

¹⁵⁷⁸ Ebben a kérdésben máskor is tett elhamarkodott kijelentést, hiszen a bizonyítatlan feltevése szerint I. (Szent) László verette, de újkori historizáló érmének sem lehetetlen arany-péNZ — vö. IV/4. Függelék — hátlapján körirata kapcsán megjegyezze, hogy „a PANNONIA hátlapján felirat István utódával, Péter királlyal kezdődött el, s tartott Szent László uralkodásának végéig, azaz a XI. századdal bezárólag.”: *Gedai* (1992) 21. Hogy nem elírásról van szó, azt e kijelentés általa kurzivált ismétlése mutatja: „A történeti valószínűsítés mellett a PANNONIA felirat mindenképpen László király mellett szól, hiszen László pénzeinek felirata mindegyik típuson PANNONIA.”: *Gedai* (1992) 22. Ezzel szemben köztudomású, hogy a PANNONIA ANONAI-ra (Huszárnál: PANONAN) romlott változata ugyan még feltűnik I. (Szent) László első, H21 típusú denárán, de a következő kilenc, azaz H22–H30 jelzetű veretén már a hátapon is a király neve szerepel, vö. *Huszár* (1979) 35–36.

¹⁵⁷⁹ „A magyarországi latinságban az ókori eredetű *Pannonia* név — melléknévi alakjával együtt (*Pannonius*) — már a kezdetektől azonosult az egész királyságot magában foglaló *Hungaria* (Magyarország) fogalmával: okleveles forrásokban (pl. I. /Szent/ István király veszprémvölgyi alapító oklevele), elbeszélő forrásokban (pl. Gellért püspök *Deliberatio*-ja, Zoerard-András és Benedek legendája), pénzek feliratain Pétertől I. Géza királyig, liturgikus forrásokban (misekönyvek, breviáriumok). A külföldi latinságban is ismert a *Pannonia* név és *Hungaria* azonossága (Merseburgi Thietmar, Arnoldus). I. (Szent) Lászlótól királyi címben nem használatos. Helynévként Pannonhalma nevének középkori alakjában (*Sacer Mons Pannoniae* stb.) őrződött meg, de Dunántúl jelentése sem felejtődött el teljesen (Anonymus)”: *Veszprémy* (1994a).

¹⁵⁸⁰ Hasonlóan: *Vadász* (1984) 13.

CIVITAS 'inkább Esztergom' és az általános PANNONIA 'Magyarország' hátlati köriratváltás. Mivel említés nélkül hagyta, nem valószínű, hogy emiatt a pénzverő helyének változására gondolt volna. Érdy János közvetítő megoldásként vetette fel, hogy I. (Szent) István esetleg mindkét helyen, azaz Esztergomban és Székesfehérvárott is veretett volna egyidejűleg pénzt.¹⁵⁸¹ Végh Ödön indoklás nélkül mindkét körirat esetében hasonlóképpen konkrét pénzverőműhelyt feltételezett, és pedig azt az első esetben Székesfehérvárra, a másodikban Pannonhalmára lokalizálva,¹⁵⁸² ami kimondatlanul ugyan, de egymást követő műhelyváltást jelentett volna. Két műhely (részben?) egyidejű tevékenységére utalt Réthy László is, aki a H1, H8 és a H6–H7 típusok összehasonlítása során jegyezte meg, hogy „ha ez érmeik technikáját összehasonlítjuk, az tűnik ki, hogy a Regia Civitas feliratú I. István és I. Endre denárok sokkal közelebb állanak egymáshoz, mint a közbeeső Pannonia feliratúak, a miből alkalmasint azt lehet következtetnünk, hogy már első királyunk korában két pénzverő működött hazánkban, egy régibb, mely I. István és I. Endre érmeit verte, s egy újabb, melyből a Péter- és Aba Sámuel-félék származnak.”¹⁵⁸³ Nagy Géza ugyancsak egymásután működő két műhely mellett foglalt állást, amelyeket azonban nem kötött meghatározott földrajzi helyhez.¹⁵⁸⁴

E kérdésben a döntő szót Hóman Bálint mondotta ki: „Annyi bizonyos, hogy — a hercegi pénz verésének XI. ...századi rövid korszakát nem számítva — egy időben csak egy pénzverőház működött az országban. Az esztergomi és kalocsai érsek 1211-ben kötött egyessége még csak mint lehetőséget említi az »általános (egységes) magyar pénz (*generalis moneta totius Ungarie*)« verésének megszűntét.”¹⁵⁸⁵ Világosan kitűnik ebből, de a pénzek typológiai sajátosságaiból s, hogy Magyarországon 1211 előtt csak egyféle királyi pénz volt, tehát csak egy királyi pénzverőház működhetett. Több pénzverőház mellett — a XII–XIII. századi viszonyok mellett, ha még oly szigorú szabályok írták volna is elő a pénzek egységes pénzlábát — nem lehetne »*generalis moneta*«-ról beszélni.”¹⁵⁸⁶ Egyébként közvetve erre utalt a Magyarországon 1147-ben, a második keresztes hadjárat alkalmával járt Freisingi Ottó püspök (†1158) megjegyzése is, hogy itt egyedül a király működtetett pénzverőházat.¹⁵⁸⁷

Hóman Bálint annyira törekedett az objektivitásra, hogy mindezt előrebocsátva csupán azt rögzítette, hogy „a XIII. századi viszonyokból s abból a körülményből következtetve, hogy a pénzverési jövedelem tizede az esztergomi érseket illette, nagy valószínűséggel bír az a feltevés, hogy a magyar királyok pénzeit már a XII. században is Esztergomban verték. Ismétlem azonban, hogy ez csak feltevés, a mit semmi pozitív forrásadat sem bizonyít.”¹⁵⁸⁸ A további, egészen a magyar pénzverés 11. századi kezdetéig visszavezető lépést ő már nem tette meg! Később Huszár Lajos pontos fogalmazásából viszont kiderült, hogy ő már a 11. században is egyetlen verdehellyel számolt,¹⁵⁸⁹ amelyet később, ha feltételeken is, de Esztergomként meg is nevezett.¹⁵⁹⁰ Némileg más véleményt képviselt Györffy György, rámutatván, hogy „mivel Pannonia az Itáliából jött Péter alatt jelenik meg, számolnunk kell vele, hogy a nyugaton elterjedt decentralizált pénzverést jelenti; tehát Regia civitas az első székhelyen Esztergomban, Pannonia az Esztergomon kívüli pénzverőhelyet jelentené. Péter szembekerülése az egyházzal és István király rendjével, összhangba hozható egy ilyen újítás bevezetésével.”¹⁵⁹¹ Györffy György a későbbiekben nem érintette többé ezt a kérdést. Mivel azonban minden a korábbiakban már felsorolt közvetlen és közvetett adat az általa felvetett ötlet, a decentralizált 11. századi magyar pénzverés ellenében éppen a centralizált mellett szól, véleményét nem fogadhattam el.

Mindazok számára nyilvánvaló, akik a H3 típust hivatalos magyar veretnek ismerték el — e sorok írója nem tartozik közéjük —, hogy I. (Szent) István királynak két műhelyt kellett volna működtetnie, ahol a PRES LAVVA CIV és ahol a REGIA CIVITAS köriratú érmeiket verték. Az előbbieket most figyelmen kívül hagyva meg kell említenem Stanisław Suchodolski jóhiszemű állásfoglalását, aki

¹⁵⁸¹ Érdy (1854) 52, vö. 1489. jegyzet; Huszár (1938) 352–353.

¹⁵⁸² Végh (1867) 10: 1. jegyzet, 18: 1. jegyzet.

¹⁵⁸³ Réthy (1899) 10.

¹⁵⁸⁴ Miután a Regia Civitas „csakis a veretési helyet (Székes-Fejérvár? Esztergom?) jelentheti, a mi Péter és Aba idejében megváltozott, mert a »Civitas Regia« jelzésű érmeiken sokkal kezdetlegesebb a betűk alakja, mint Péter és Aba érmein, melyeken Pannonia vagy Pannoneia váltja fel a veretési hely nevét. Világos tehát, hogy két különböző pénzverő helynek felel meg a kétféle jelzés.” – írta, s úgy folytatta, hogy ha a H15-ön nem volna Pannonia Tera körirat, akkor a Pannonia kizárólag Pannonhalmát jelenthette volna: Nagy (1906a) 113. ld. fentebb!

¹⁵⁸⁵ „Quod si cudi desierit generalis moneta totius Ungarie, quidquid loco generali monete successerit.”: Hóman (1916) 457, 457: 2. jegyzet.

¹⁵⁸⁶ Hóman (1916) 457.

¹⁵⁸⁷ „... nullusque in tam spacio ambitu, rege excepto, monetam vel theloneum habere audeat.” Lib. I. c. 31.: Gombos (1938) III: 1767. Az adatot már idézte: Luczenbacher (1839) 52; csak a vámszedésre hivatkozik Kristó (1984) 1082.

¹⁵⁸⁸ Hóman (1916) 457.

¹⁵⁸⁹ Úgy vélte ugyanis, hogy Esztergom és Székesfehérvár esetében „csupán feltevésekre vagyunk utalva, hogy melyik lehetett a pénzverde helye.”: Huszár (1968) 208; azaz melyik a kettő közül?

¹⁵⁹⁰ Előtérben áll „a kutatás jelenlegi állása szerint Esztergom, mint a XI. századi pénzverés valószínű helye.”: Huszár (1975) 279.

¹⁵⁹¹ Györffy (1973–74) 40.

a vonatkozó magyar szakirodalomban kevésbé tájékozott lévén, könnyűszerrel tehetné le a garast a királyi város Székesfehérvárral való azonosítása mellett, sőt feltételezte, hogy a REGIA CIVITAS körirat PANNONIA-ra cserélése a pénzverőhely váltásával függött össze.¹⁵⁹²

Amint arról fentebb már volt szó, Gedai István korábbi tartózkodását követően ötletszerűen vetette fel először a REGIA CIVITAS 'Székesfehérvár' és a PANNONIA 'más város',¹⁵⁹³ majd az utóbbit érintő változtatásként a PANNONIA 'Esztergom' gondolatot. Minden bizonyítás nélkül vélte úgy, hogy a műhelyváltás I. András uralkodása alatt ment végbe, emiatt a H8 Székesfehérvárott, a H9 Esztergomban került kibocsátásra. A két műhely egymásutáni tevékenységének lehetőségét azzal kísérte meg valószínűsíteni, hogy a bajor pénzverés gyakorlatát idézte, ahol több városban is volt verde.¹⁵⁹⁴ Ez az utalás nem volt szerencsés, hiszen a korabeli magyar pénzverés egyik szembetűnő jellegzetessége éppen az volt, hogy a hatalmat erősen kézben tartó királyok — a hercegi pénzverés időszakát leszámítva — nem adták ki kezükből a pénzverés jogát sem világi, sem egyházi előkelőknek, tehát csak a királyi székhely volt egyben verőhely is!¹⁵⁹⁵

Az elfogadott nézet szerint Béla és Géza duxnak az egyharmad országterületre rúgó dukátus feletti uralma idején a királyi pénzverő mellett önálló hercegi műhely is működött, utóbbi létének bizonyítékát a termékeinek tekinthető érmeokről mindeddig nem sikerült leolvasni. Bizonyára ezért nem vizsgálta az elkülöníthetőség kérdését a duxi vereteket lépésről lépésre felismerő Johann Friedrich Joachim, Rupp Jakab, Végh Ödön és Réthy László ugyanúgy, mint Nagy Géza sem: utóbbi talán azért, mert saját Pannonia 'Nyugat-Magyarország, Dunántúl' feltevését cáfolta volna meg.¹⁵⁹⁶ Jeszenszky Géza viszont azért tartotta reálisnak ezt a nézetet, mert „nehéz volna megérteni, hogy az ország felső- és tisztántúli részeit bíró hercegek miért és miképpen verethették volna pénzeiket a velük sokszor ellenséges király... pénzverőjében vagy területén.”¹⁵⁹⁷ Nézetéhez közvetve Hóman Bálint is csatlakozott, amikor egyebek között azzal zárta ki a Pannonia 'Pannonhalma' lehetőséget, hogy Béla és Géza herceg az egyező köriratú pénzeit „semmi esetre sem verethette... a király országrészéhez tartozó Pannonhalmán.”¹⁵⁹⁸ Ezzel anélkül, hogy leírta volna, állást foglalt amellett, hogy a duxok nem a király kétharmadnyi országrészében verették pénzüket. Talán ezt az álláspontot tartotta szem előtt Jeszenszky Géza akkor, amikor egy késői, a duxok pénzverését tárgyaló önálló cikkében e témakört már egyáltalán nem is érintette.¹⁵⁹⁹

Amikor Gedai István először foglalkozott ezzel a kérdéssel, akkor még Esztergomot tekintette az egyetlen kizárólagos kora Árpád-kori verőhelynek, s a hercegi pénzverés kapcsán minden korábbi véleményénél részletesebben rögzítette a hercegek önálló pénzverőhelyét feltételező nézetének alapjait: „Valószínűtlen..., hogy a duxokét is itt [azaz Esztergomban – K. L.] verték volna. Igaz, hogy sem írott emléket, sem egyéb bizonyítékot nem tudunk, hogy a vezéreknek máshol lett volna verdéje, de a történelmi körülmények indokolták teszik létét. I. Endre és Béla dux között Salamon 1057-es megkoronázása után olyan feszült volt a viszony, hogy nem tételezhetünk fel közös pénzverést. Még kevésbé lehetett közös verdéje az egymással háborúban álló Salamonnak és Gézának. E történelmi helyzeten kívül azonban van még néhány jelenség, amelyre rá kell mutatnunk. A leglényegesebb, hogy a királyi

¹⁵⁹² „Es unterliegt keinem Zweifel, dass die Münzen von Stephan I. in zwei Münzstätten geprägt wurden. Eine von Ihnen war in *Preslava*, die andere in der »königlichen Stadt«, die meist mit Esztergom (Gran) und seltener mit Székesfehérvár (Stuhlweissenburg, Alba Regia) identifiziert wird. Die Entscheidung dieser Frage ist mehr die Aufgabe der Historiker *sensu stricto* als der Historiker des Geldes. Es scheint jedoch, dass die zweite dieser Möglichkeiten ganz real sei. Dafür spricht auch der Fund von Nagyarsány in Südungarn. Die Tatsache, dass die Münzstätte später mit dem Erzbischof von Esztergom verbunden war, lässt noch keine Entscheidung zu, weil vorher die Situation anders gewesen sein könnte. Schon früher habe ich die These aufgestellt, dass mit dem Ersetzen der Umschrift *REGIA CIVITAS* durch *PANNONIA* ein Ortswechsel der Münzstätte zusammenhing.”: *Suchodolski* (1990) 173. Ugyanitt az 1. jegyzetben megjegyezte, hogy Huszár Lajos Esztergom kizárólagos szerepét vallja, s idézte *Huszár* (1975); *Györffy* (1973–74) és *Györffy* (1975) bibliográfiai adatait. Megjegyzendő, hogy a nagyarsányi (Ba) kincs lelőhelyének fekvése semmiféle utalással nem szolgálhat a verőhely lokalizálásának kérdésében.

¹⁵⁹³ *Gedai* (1986) 38.

¹⁵⁹⁴ Az idézet előzményét ld. 1528. jegyzet. „Es ist auch nicht gesetzmäßig, daß nur eine Münzstätte betrieben wurde;

wir können uns gerade in diesem Fall auf die bayerische Münzprägung beziehen, die der ungarischen als Vorbild gedient hat und wo neben der Regensburger Münzstätte beispielsweise auch in Cham, Eichstätt, Freisingen, Nabburg, Neuburg und Salzburg Münzen geprägt wurden. In Ungarn aber waren die Münzstätten in Esztergom und Székesfehérvár nicht zur gleichen Zeit, sondern nacheinander tätig.”: *Gedai* (1995) 322.

¹⁵⁹⁵ Vö. *Hóman* (1916) 457.

¹⁵⁹⁶ A hátlapi köriratokat tárgyalva természetesen felsorolta a hercegi vereteknek a királyokéval egyező *Pannonia* formáját, ami a saját gondolatmenete szerint azt a lehetetlen állapotot bizonyította volna, hogy a Dunántúlra visszaszorult uralmú király, valamint a fekete-magyarok ura a dux egyaránt Pannoniát veretett volna pénzére. Ráadásul „megfeledezett” arról is, hogy ugyancsak a saját feltevését szó szerint véve, I. (Szent) István országát először nem I. (Szent) László egyesítette volna újra, hanem I. Béla és I. Géza is, hiszen egyikük sem adta meg azt a lehetőséget fiának, ill. testvérének, hogy a fekete-magyarok felett herceggént önállóan uralkodjon, s pénz is veressen, vö. 1567. jegyzet.

¹⁵⁹⁷ *Jeszenszky* (1914) 54.

¹⁵⁹⁸ *Hóman* (1916) 456.

¹⁵⁹⁹ Vö. *Jeszenszky* (1941).

és hercegi pénzek pénzlába nem egyezik. I. Endre CNH.I.11. [= H8] típusú pénzének átlagsúlya 0.547 g, a CNH.I.12. [= H9] 0.693 g és a CNH.I.13. [= H9] 0.441 g. Ezzel szemben Béla dux pénzének — CNH.I.15 [= H11] — átlagsúlya 0.695 g, tehát I. Endrének csak a CNH.I.12. típusa közelíti meg. I. Endre első pénze a CNH.I.11. volt, a CNH.I.12–14. későbbi; a pénzláb tehát nem változott. Ezen kívül I. Endre bevezette az időnkénti pénzújítást is, míg Béla egész hercegségi ideje alatt azonos pénzláb szerint, azonos pénzt veretett, amit nem kellett időnként beváltani. Ugyanezt látjuk Salamon és Géza alatt. Géza CNH.I.23. [= H18] típusa 0.677 g átlagsúlyú, ezzel szemben Salamon CNH.I.19. [= H14] veretének átlagsúlya 0.692 g, a CNH.I.20. [= H15] 0.483 g, a CNH.I.21. [= H16] 0.582 g, végül a CNH.I.22. [= H17] 0.496 g. A két verde feltételezését tehát a súlyadatok is megerősítik, mert valószínűtlen, hogy egy verdében két pénzláb szerint vertek volna.¹⁶⁰⁰ Ezt követően a királyi és hercegi veretek felirati különbségeit sorolta fel,¹⁶⁰¹ majd helyesen utalt arra, hogy mindezen különbségek ellenére a kétféle származású denárok az országban együttesen forogtak. Ennek ellenére az alábbi következtetéssel zárta fejtegetését: „megállapíthatjuk, hogy az említett különbségek megerősíteni látszanak azt a feltevést, hogy a királyi és hercegi pénzek nem egy verdében készültek... Ha a királyi veretekre vonatkozó adatok birtokában is csak feltételelesen állíthatjuk, hogy a királyi pénzeket Esztergomban verték, akkor még kevésbé kísérelhetjük meg a hercegek pénzverdájének helyét meghatározni. Egyetlen szokásjogra hivatkozhatunk, hogy a pénzverde általában a kibocsátó székhelyén volt. Valószínűleg a hercegek esetében is. Györffy szerint a dukátusnak két központja volt, Bihar és Nyitra. A kettő közül Bihar tűnik a jelentősebbnek... valószínű, hogy a dux székhelye Biharvár volt. Ez a feltételezés egymagában nem jelentheti, hogy itt verték volna Béla és Géza hercegi pénzeit, csupán mint valószínűséget vehetjük számba.”¹⁶⁰²

A duxi székhely(ek?) kérdésében a történészek nincsenek egy véleményen, Peter Ratkoš Béla székhelyét nem nevezte meg, ellenben Salamon alatt Gézáét Nyitrára, Lászlóét Biharra lokalizálta a pénzverésre való utalás nélkül.¹⁶⁰³ A hercegség történetét monografikusan feldolgozó Kristó Gyula szakirodalmi tallózását követően inkább arra hívta fel a figyelmet, hogy „aligha véletlen, hogy sem Géza alatt László, sem László alatt Lampert (dux) nem veretett pénzt. Ebben a tényben a dukátus önállósulási kísérleteinek visszaszorítását kell látnunk.”¹⁶⁰⁴ Ha tehát Géza dux esetleg önálló pénzverővel is rendelkezett, annak további működtetésére 1074. évi trónra kerülését követően már nem volt többé szükség.

Az előbbieken részletesen kifejtett véleményét Gedai István később is fenntartotta,¹⁶⁰⁵ sőt csaknem két évtized múltán meg is ismételte, némileg eltérő zárómonddal, miszerint valószínű, „hogy a királyi és hercegi pénzek nem egy verdében készültek, a PANNONIA feliratot több verde is használta.”¹⁶⁰⁶ Mindezek ellenére a fent részletesen idézett gondolatmenetével nem lehet egyetérteni. Ugyanis hibásan sorolta be a szóban forgó érmék egyik típusát,¹⁶⁰⁷ csak átvette, de nem ellenőrizte az átlagsúlyokat,¹⁶⁰⁸ s nem elég gondossággal tárgyalta a körirati különbségeket.¹⁶⁰⁹ Mivel azonban e csak részben közelítő átlagsúlyú királyi és hercegi érmék a leletek bizonyossága szerint szabadon forogtak együtt térben és időben a korabeli Magyarországon, másrészt a kényszer-pénzbeváltást sem alkalmazták velük kapcsolatban következetesen,¹⁶¹⁰ ráadásul a Biharváron, esetleg Nyitrán feltételez-

¹⁶⁰⁰ Gedai (1969a) 101; Gedai (1969b) 208.

¹⁶⁰¹ Gedai (1969a) 102–103; Gedai (1969b) 208–209.

¹⁶⁰² Gedai (1969a) 103; Gedai (1969b) 209.

¹⁶⁰³ Ratkoš (1961) 125. Tévesen említette, hogy a duxi pénzverőt is Nyitrára lokalizálta: Kristó (1974) 94: 41. jegyzet.

¹⁶⁰⁴ Kristó (1974) 94.

¹⁶⁰⁵ Az esztergomi pénzverőt említve utalt arra, hogy e helyen kívül feltételezhetően, de valószínűleg is csak nagy ritkán vertek érmét. Majd így folytatta: „Such exception might have occurred in the 11th century when king András I handed over one third of the country as a principedom to his brother, the later Béla I, who was also vested with royal authority. The same took place during Salamon's reign when his cousins, the later Géza I, and then later László I were given country-size principedoms. Princes Béla and Géza, respectively, had coins minted with the inscription »DVX«, as well, and their mint probably was not in Esztergom.”: Gedai (1985a) 306.

¹⁶⁰⁶ Gedai (1986) 38–39; az idézett mondat: 39.

¹⁶⁰⁷ A CNH 12–CNH 14 nem tekinthető önálló típusnak, hiszen ugyanazon típus, a CNH 12 különféle mértékben körülírt példányai, amint azt már leszögezte: Hóman (1916) 198–199.

¹⁶⁰⁸ Nyilvánvaló, hogy az átlagsúlyok összevetésére csak az ép példányok alkalmasak, ezért pl. a H9 körülírt darabjai (= CNH 13–14) egyáltalán nem. Ilyen előfeltétel mellett, saját méréseim szerint az alábbi átlagsúlyviszonyok jelentkeznek: I. András és Béla dux idejében H8: 0.58 g, H9: 0.69 g, ill. H11: 0.70 g. Salamon és Géza dux idejében H14: 0.68 g, H15: 0.49 g, H16: 0.58 g, H17: 0.47 g, ill. H18: 0.68 g.

¹⁶⁰⁹ A királyi-hercegi veretek különbségeit sorra véve rámutatott az előlapi köriratban a cím-név sorrend eltérésére, vö. +REX ANDREAS, ill. +BELA DVX, de megfigyelte az ugyanilyen párost alkotó, bár kevertebb Salamon–Géza köriratokról, ezért tévesen állapította meg, hogy a cím-név sorrend csak Ába és I. András veretein fordított. Ugyanis fordított még Salamon H16–H17 és Géza dux H18 denárán is! A hátlapi körirat PANNONIA változatait sem sorolta fel pontosan: Gedai (1969a) 103; Gedai (1969b) 208–209. A hátlapi köriratokhoz vö. 1542. jegyzet.

¹⁶¹⁰ A királyiak típusváltási üteme bizonytalan, a kényszerbeváltásra alkalmas típusok száma vitatható, s ekközben a hercegieket változatlan formában verették a teljes időszakon át, ld. IV/5. Függelék.

hető hercegi verde működésének az írásos források hallgatásán túl jelenleg nem fedezhető fel régészeti jellegű bizonyítéka sem,¹⁶¹¹ óvatosan, de talán kétségbe lehet vonni a külön hercegi verőhely működésének elképzelését. Miután az 1059 körül bekövetkezett várkonyi jelenetig nincs ok feltételezni I. András király és Béla herceg nyílt viszályát,¹⁶¹² az 1048/1050 tájától 1060 őszéig duxi méltóságot viselő Béla egy-másfél év híján akár a királyi verdében is verethette volna denárát. Hasonlóképpen valószínű, hogy Salamon, valamint Géza és László herceg kapcsolata csak az 1071. évi nándorfehérvári (JUG) ostromot követően romlott meg, de nyílt szakításra csupán 1072-ben került sor.¹⁶¹³ Ily módon az 1064–1074 között uralkodó Géza dux 1071/1072 tájáig akár a királyi verdében is készíttethette volna pénzét.

Mindkét dux tehát méltósága időszakának nagy részében a politikai viszonyok miatt nem volt eleve elzárva a királyi verde használatától. Nem lehetetlen, hogy a hátlapi köriratok azonossága is erre utal, hiszen ennek következtében mind a király, mind alattvalója s egyben rokona a dux — eltérően más országok önálló érmekibocsátóinak saját városi verőhelyükre történő körirati utalásaitól — ugyanazon ország (és nem város!) pénze kibocsátójának mutatkozott.¹⁶¹⁴ Az a tény pedig, hogy a némileg eltérő átlagsúlyú pénztípusok a magyar pénzforgalomban együtt forogtak, mérsékli azon feltevés elképzelhetetlenségét, hogy e királyi, ill. hercegi kibocsátású veretek kellő ellenőrzés mellett ugyanazon műhelyben is készülhettek. Itt említem meg ismételten, hogy a H11a hibridveret létezése is egy ilyen vélekedésnek lehet — az általam ismert egyetlen példány miatt — egyelőre csupán igen-igen erőtlen bizonyítéka!

Összefoglalásként tehát megállapítható, hogy a tárgyalt időszakban Magyarországon általában egyetlen pénzverőműhely dolgozott, talán még Béla és Géza dux hercegi méltóságának idején is.

IV/2.5. Összefoglalás

Véleményem szerint, a fenti áttekintésből kiderült, hogy a korai Árpád-kor általam tanulmányozott szakaszában (1000–1141), esetleg beleértve Béla és Géza dux hercegségének idejét is, Magyarországon egyetlen pénzverőműhely működött. Erre a verdére az I. (Szent) István első veretétől (H2) I. (Szent) László első érméjével (H21) bezárólag kibocsátott denárok hátlapi körirata Regia Civitas és Pannonia (ill. ennek változatai) néven utalt, éspedig oly módon, hogy a Péter H6 és I. (Szent) László H21 típusa közötti sorozaton, I. András H8 érmefajtáját leszámítva, a Pannonia körirat 'Magyarország' jelentésű volt, míg I. (Szent) István H1–H2, ill. I. András H8 típusának Regia Civitas körirata a királyi székhelyen tevékenykedő verőhelyet nevezte meg. E verőhely lokalizálását közvetlen forrásadat nem segíti, az összes közvetett forrás- és logikai adat azonban Székesfehérvár ellenében Esztergom javára látszik dönteni. Utóbbi adatoknak a kutatók generációi által felépített rendszerét ötletszinten megintgatni nem lehet, s érvényességét — új perdöntő jelentőségű ellenbizonyítékok esetleges előkerüléséig — továbbra is fenntartani szükséges.

IV/3. A LANCEA REGIS – A KIRÁLY KEZÉBEN¹⁶¹⁵

IV/3.1. Bevezetés

Amikor 1894-ben Hermann Dannenberg közreadta a regensburgi egykori W. Schratz-gyűjteményben fellelt s II. Henrik német király korabeli (1002–1014) jó minőségű hamisítványának tekintett denárt, amelynek érmekorpusza második kötetében az 1706a sorszámot adta (Dbg. 1706a), nem foglalkozott előlapjának érmeképével (Nr. 1: 18. kép 1), hanem csupán a következőket jegyezte meg róla: „+LAN-CEA•REGIS Hand mit Fähnchen.”¹⁶¹⁶ 1953-ban azonban bebizonyosodott az érme hitelessége, ekkor ugyanis Peter Berghaus egy svédországi ismeretlen lelőhelyű, Stockholmban őrzött példányát közölte (Nr. 2: 18. kép 2), amelyet II. Konrád király, majd császár korából (1024–1027–1039) származtatott, s

¹⁶¹¹ Disszertációmban I. András, Béla dux és rex, Salamon, Géza dux és rex érmeleleteinek elterjedési térképét megrajzolva kíséreltem meg az érmék forgalmára, ill. esetleg a verőhelyükre következtetni – sikertelenül, vö. Bóna (1995a) 4; Kovács (1995a) 5–6; (vö. 13–17. kép).

¹⁶¹² Vö. Kristó (1974) 61; Györffy (1984a) 863–865, 1511; Makk (1994a).

¹⁶¹³ Vö. Kristó (1974) 64; Györffy (1984a) 879–882; Makk (1994c) 235.

¹⁶¹⁴ Végül is a Regia Civitas köriratú H8 típust leszámítva, a Pannonia különféle változatai szerepelnek a Péter és I. László uralkodása között kibocsátott H6–H7, H9–H21 fajok hátlapján.

¹⁶¹⁵ Önállóan is megjelent: Kovács (1996b).

¹⁶¹⁶ Dannenberg (1894) 684, 87. t.

1025/30 táján Regensburgban kibocsátottnak vélt. Az előlapi érmeképén ábrázolt zászlós¹⁶¹⁷ szárnyas-lándzsát a német királyi lándzsának tekintette, s leírása közben tért ki az uralkodói jelvényt tartó kéz magyarázatára: „Die Bedeutung der Hand ist nicht ganz klar. Wahrscheinlich soll es aber doch wohl die Hand des Gottes, die *dextera dei* sein, die hier die Heilige Lanze hält. In diesem Fall ist es auch durchaus möglich, daß der Stempelschneider statt eines bauchigen Gewandes eine Wolke andeuten wollte”.¹⁶¹⁸ Hasonló, de hiteles példány már 1938-ban, a morvaországi kelc (CSEH)-strážnei kincsben is napvilágot látott (Nr. 3: 18. kép 3), de említésére csak 1994-ben, közlésére pedig 1995-ben került sor.¹⁶¹⁹ A Dbg. 1706a jelzetű denár megítélését akkor kellett megváltoztatni, amikor 1968-ban a nagyharsányi (Ba) kincsben a korábbiaktól eltérő két verőpárral készült min. 44¹⁶²⁰ példány (Nr. 4-5: 18. kép 4-5) került elő, s az érme később H2 jelzettel besorolást nyert I. (Szent) István érmesorozatába. Közreadója, Gedai István nem tért ki ugyan a lándzsát tartó kéz szerepére, mivel azonban az ábrázolást a király lándzsájaként értelmezte, magától értetődőnek tűnt, hogy a fegyver az uralkodó kezében van.¹⁶²¹

Először Györffy György jelentetett meg ettől eltérő véleményt, elfogadva László Gyula alább ismertetendő, s Peter Berghaustól független ötletét. Györffy György arra mutatott rá, hogy III. Ottó császár (996–1002) egy ólombullája alapján, amelyen a megszemélyesített Róma jelképét ábrázolták zászlós lándzsával és pajzzsal, „István érmé(jé)n is indokolt ilyen feltevésekre gondolni, azt a kép egyéb részlete engedi meg. A lándzsát tartó kéz felett érthetetlen íves vonalak ismétlődnek. Gedai ennek értelmezésére nem tért ki, művének munkahelyi vitáján¹⁶²² azonban László Gyula figyelemreméltó észrevételt tett. Ő felhőábrázolásnak vélte, s ha ez a számomra valószínű magyarázat igaznak bizonyul, akkor ez annak a jelképe lehet, hogy István a lándzsát nem földi, hanem égi ajándéknak tartotta, ennek közvetítője keresztény felfogás szerint csak Róma lehet”.¹⁶²³ Kifejtette továbbá, hogy a lándzsaadás jelene a Nagy Károly császári koronázása alkalmából 800-ban felrakott, s a pápák középkori lateráni palotájának ebédlőjét egykor díszítő mozaik ábrázolásának segítségével értelmezhető, amelynek „ábrája szerint a trónuson ülő szent Péter jobbával palliumot ad III. (Szent) Leó pápának (795–816), baljával pedig zászlós lándzsát nyújt a térdeplő Nagy Károlynak [19. kép 84].¹⁶²⁴ Ugyanígyen ábra István király koronázására is készülhetett volna, azzal a jelentéssel, hogy Szent Péter trónusából II. Szilveszter pápa (999–1003); palliumot nyújt át a magyarok érsekének és zászlós lándzsát Istvánnak. A Szent Péter kezéből átnyújtott vexillum égi kéznek magyarázza a LANCEA REGIS érmen a lándzsát tartó kezét, s biztosan 1000-re datálja az érem verését.”¹⁶²⁵

A magyar pénzverés kezdeteinek szentelt 1973. május 14-i székesfehérvári konferencián Gedai István is és Györffy György is megismételte a maga véleményét,¹⁶²⁶ László Gyula viszont csak az érmekép megoldatlan részleteit sorolta fel: „ilyenek a kéz körüli ívelt vonalak (felhők? *dextera domini* nyújtja a zászlót?), és a zászló szalagjainak a végén lévő poncolt félgömbök.”¹⁶²⁷ Magam kezdettől fogva azt az álláspontot képviseltem, hogy a kar ruhaujjból nyúlik ki,¹⁶²⁸ s az említett stockholmi példányra hivatkozva utasítottam el a felhőben megmutatkozó *dextera dei* lehetőségét.¹⁶²⁹ A konferenciát követően Gedai István elfogadta a László Gyula és Györffy György képviselte feltevést,¹⁶³⁰

¹⁶¹⁷ Erről részletesen ld. IV/3.5. Függelék! Itt jegyzem meg, hogy az alábbiakban a köriratok szövegét nem tudtam betűhíven visszaadni, azok az érmeképekről olvashatók le! A leírásokban az Av: előlap, a Rv: hátlap. Mivel munkám nem általános érmetani, hanem csupán érmeképi kérdésekkel foglalkozik, helytakarékosságból érménként nem mindkét, hanem csak az érintett érmeképet adtam közre.

¹⁶¹⁸ Berghaus (1952–53) 61–62.

¹⁶¹⁹ Vö. Katz (1939); Štěpánková (1957); Sejbal (1993–94) 41; Kovács (1995); Kovács (1996a).

¹⁶²⁰ A korábbi 40 példány — vö. Gedai (1986) 40–42. — helyett: Kovács (1994a) 363–370.

¹⁶²¹ Gedai (1971) 6–11; Gedai (1971–72) 25–27; Gedai (1972–73) 89; Gedai (1974) 42–43. Az uralkodói attribútumok közé tartozó lándzsáról: Haczevska (1985) 121; Krejčík (1986) 374; Kiersnowski (1990) 159.

¹⁶²² Vö. Gedai (1971).

¹⁶²³ Györffy (1973–74) 39.

¹⁶²⁴ „Leo III; schickte Karl dem Grossen eine Römer-Fahne, um durch diesen symbolischer Akt auf dessen Herrschaft über Rom hinzuweisen. In diesem Sinne ist auch die (vö. 19. kép 34 – K. L.)... Darstellung zu erklären: Petrus überreicht den damals im Abendland herrschenden Vertretern von Sacerdotium und

Regnum Pallium, bzw. Fahnen-Lanze”: Neubecker (1972) 1124. A zászló háromcsücskös (‘dreizipfelige’) gonfanon, amelyet Nagy Károly vesz át Szent Pétertől: Neubecker (1972) 1061.

¹⁶²⁵ Györffy (1971–74) 39, vö. 19. kép 34.

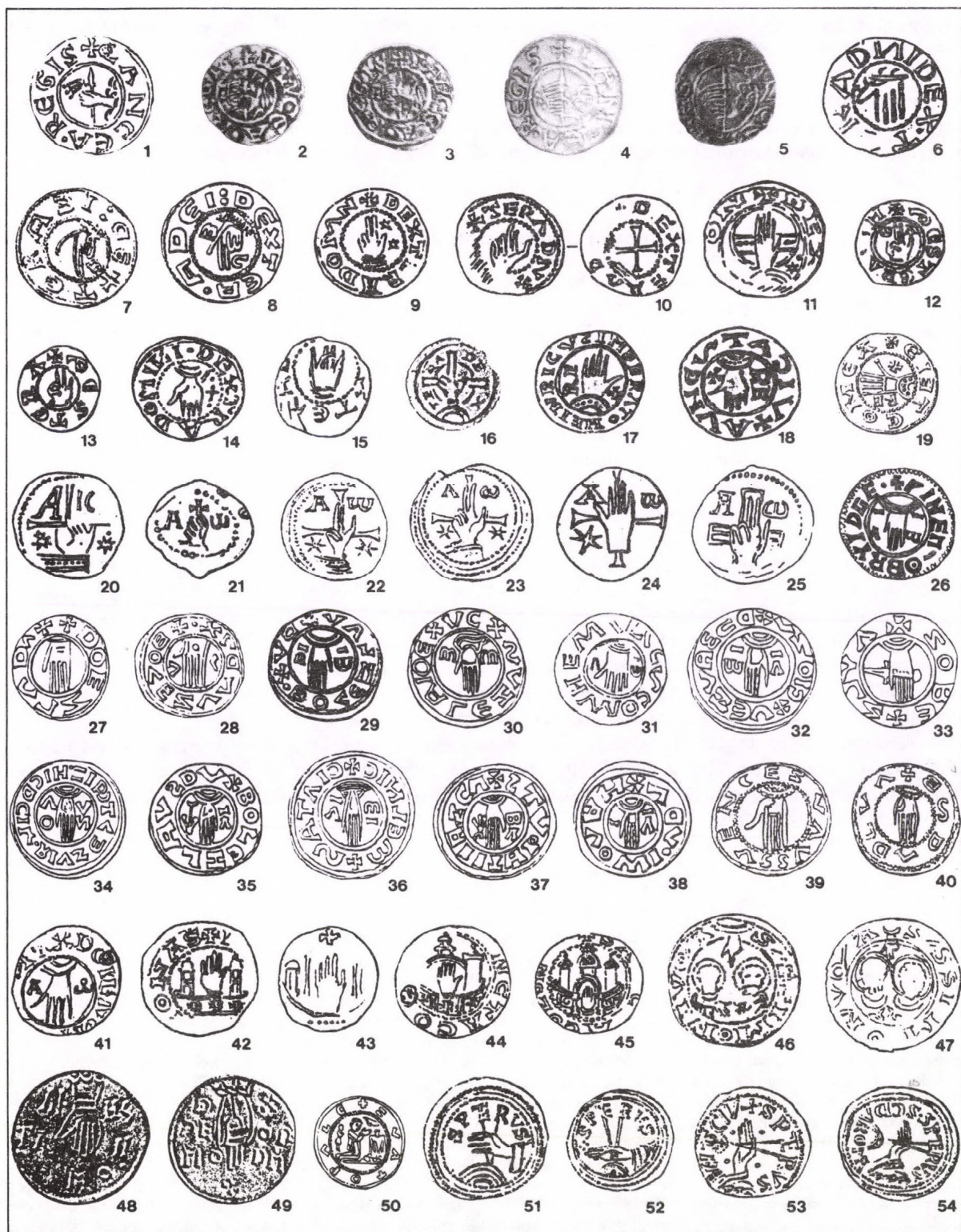
¹⁶²⁶ Gedai (1975) 250–252; vö. Gedai (1976) 419–420; Györffy (1975) 287–288.

¹⁶²⁷ László (1975) 276.

¹⁶²⁸ Kovács (1975) 264.

¹⁶²⁹ Kovács (1975) 266.

¹⁶³⁰ Györffy György véleményének ismertetését fejezte be oly módon, hogy az említett lateráni ábrázolás „... egyszerűsített formája jelenik meg István király denárán: a felhőből zászlós-lándzsát nyújtanak Istvánnak.”: Gedai (1986) 54, és 34–37. A denáron „... egy felhőből kinyúló, lándzsát tartó kéz látható. Egyértelmű az üzenet, a körirattal is alátámasztott szimbólum: Isten keze adja át a hatalmi jelvényt, István király uralkodói joga, hatalma tehát Istentől eredeztetett.”: Gedai (1986a) 32; „... the picture shows a lance with a flag held by a hand reaching down from a cloud.”: Gedai (1987a) 11; „... et la représentation d’une lance ornée d’une oriflamme, tenue par une main sortant d’un nuage.”: Gedai (1987b) 11; „... das Bild stellt eine Lanze mit Flagge dar, gehalten von einer Hand, die sich aus einer Wolke herausstreckt.”: Gedai (1987c) 11.

18. kép: I. (Szent) István H2-H2a típusú denárának előlapja: 1-3: a H2a változat regensburgi, svédországi és kelci (CSEH) példánya, 4-5: a H2 eltérő verőpárral készült 2 nagyharsányi (Ba) példánya. Dexter a dei/domini ábrázolású angol, cseh, dán és német érmék: 6-16: *dexter a dei* körirattal, 17-19: REX értelmezővel, 20-25: a kéz mögött kereszttel és egyéb kísérő jelekkel, 26-41: a kéz két oldalán A és Ómega, valamint egyéb kísérő jelekkel, 42-50: egyéb érmeképekkel. 51-54: Szent Péter keze a mennyország kulcsaival (az egyes érmék részletes ismertetése a szövegben)

később Györffy György maga is többször megismételte e véleményét,¹⁶³¹ amelyhez idővel Kupa Mihály,¹⁶³² ill. e részletéhez Gerics József és Ladányi Erzsébet,¹⁶³³ majd Szegefü László¹⁶³⁴ is csatlakozott. A külföldi véleményezők viszont e részletkérdésben vagy nem foglaltak állást,¹⁶³⁵ vagy csupán az érmekep által megengedett mértékig nyilatkoztak.¹⁶³⁶ Magam kitartottam korábbi véleményem mellett,¹⁶³⁷ azonban elkövettem azt a hibát, hogy csak érveltem, de még kísérletet sem tettem a felvetődött magyarázatoknak a korabeli ábrázolásokkal történő összevetésére. Ezt a mulasztást pótolom az alábbiakban.

IV/3.2. *Dextera (manus) dei/domini* ábrázolások érméken

A *dextera* vagy *manus dei/domini* az Atyaisten legfontosabb szimbóluma volt, s a konstantinusi korban fellépve különösen a 4–13. század közötti időszakban terjedt el a keresztény művészetben. Az „Isten szózatát”, az Atyaistennek a földi életbe avatkozását (a haragot és a kegyelmet, a teremtetést és a megsemmisítést), ritkábban pedig Krisztust és a Szentlelket szemléltette. Leginkább a fény- vagy felhőszegmentként (kőrszeletként) ábrázolt égből mutat lefelé,¹⁶³⁸ ujjainak különböző tartásával.¹⁶³⁹ A művészeti ábrázolások gazdag választékából alább kizárólag csak a korabeli érmekek válogatására szorítkoztam, hiszen a kis méret megszabta a verető tervezőjének lehetőségeit.

A *dextera dei* az érméken leginkább két módon szerepel: vagy teljes tenyérként, amely egyben a mózesi rítus áldó kéztartása, s amelyet Jézus Krisztus is átvett, vagy behajlított kis- és gyűrűsujjal, amely az áldás (katolikus) keresztény kéztartása, valamint az eskü mozdulata akkor, ha az esküvés nem egy erekyetartóra tett kézzel történt. A két ábrázolási mód az érméken felváltva jelentkezik, minden okszerű megkülönböztetés nélkül, s a kéz vagy a dicsfényt (*nimbus*, *aureola*) jelképező keresztben nyugszik, vagy pedig A és Ómega, kereszttek, csillagok, rozetták és egyéb erekyetárgyak kísérik. Gyakran *dextera*, néha még az ehhez hozzáfűzött *dei* vagy *domini* körirat magyarázza az érmekepi kezet, amely legtöbbször a felhőt jelképező egy vagy többszörös vonalú ívszeletből nyúlik ki.¹⁶⁴⁰ Amint az elnevezés is mutatja (lat. *dextera*, *dextra* = 'jobb'), kifelé fordított tenyerű jobb kézfejet kellett ábrázolni, néha azonban a bal kéz érmekepe jelentkezett, bizonyára a verető negatívba vésésének hibájaként (vö. 18. kép 20, 24, 29, 32, 35, 37, 19. kép 15–17).

A tanulmányozott 10–12. századi angolszász, cseh, francia, lengyel és német pénzverésben a kézfej/tenyér ábrázolása elég gyakori volt. Mivel a legtöbbször értelmező körirat vagy egyéb jelzés nélkül mintázták meg, az alábbiakban elsősorban csak azokból a különleges érmekepekből válogattam, amelyeket a körirat, kísérő szöveg, mellékljel vagy az érmekep egésze *dextera dei/domininak* meg is határozott.¹⁶⁴¹

¹⁶³¹ Györffy (1977) 155–157, 522; másutt csak a pápa által adományozott felségjelvényt, a „zászlós lándzsát tartó kar” képét említette: Györffy (1984) 763.

¹⁶³² „... a lancea regis, amit az égből alányúló kéz tart...”: Kupa (1975–76) 24.

¹⁶³³ „A lándzsát égből lenyúló kéz adja át. Ez az égi investitúrának az ábrázolása, amely képszerűségében teljesen megfelel az Egbert-ordo vonatkozó imádságának: »Adj Uram a Te szolgádnak a mi fejedelmünknek égi fegyvert«, és egyszersmind annak is határozott kifejeződése, hogy a lándzsa birtokosa senkinek sincs alávetve, csak az égi Hatalomnak!»: Gerics – Ladányi (1990) 11. További cikkükben elvetették a Györffy György ajánlotta analógiákat, s rámutattak, hogy I. (Szent) István király lándzsájának „mintája és legjobb megfelelése a birodalmi szent lándzsa,” s hogy a király fegyvere „a dénár előlapján nemcsak a senkinek nem alávetett szuverén uralkodó felségjelvénye, hanem az égi fegyver (*arma coelestia*), melyet Isten keze nyújt...”: Gerics – Ladányi (1991) 12–13.

¹⁶³⁴ „I. (Szt.) István denárja veretképen Lancea regis köriratban felhőből kinyúló kar (*manus dei*) tartja a lándzsát”: Szegefü (1994a) 359.

¹⁶³⁵ Jonsson (1988).

¹⁶³⁶ Stanisław Suchodolski szerint, a királyi lándzsa ábrázolásának részletei „waren für den Hersteller des Stempels so wichtig, dass er sich entschieden hat, nicht nur die Darstellung des Herrschers [kiemelés – K. L.], sondern auch dessen

Namen nicht zu berücksichtigen. Es unterliegt keinem Zweifel, dass das Münzbild für den Empfänger ganz eindeutig war: es gab doch nur einen einzigen Besitzer der Lanze und der königlichen Residenzstadt, wobei er in diesem Charakter keine Vorgänger und natürlich auch noch keine Nachfolger hatte.”: Suchodolski (1990) 171.

¹⁶³⁷ Kovács (1976) 134–135; Kovács (1988) 282–283; Kovács (1988a) 679–681; Kovács (1994a) 377: 50. jegyzet; vö. Kovács (1995) 1085, 1100: 75. jegyzet.

¹⁶³⁸ Az ég egyik ábrázolási formája a gömb (*sphaira*), s ennek egyik helyettesítője az az ívrészlet, amelyből pl. az „Isten keze” alányúlik: Holländer (1970) 259–260.

¹⁶³⁹ Braunfels (1970). Megkülönböztethető a latin és görög áldás. A latin áldást osztó kéz hüvelyk-, mutató- és középső ujjja kinyújtott, a további kettő pedig behajlított; a görög áldásnál a mutató-, közép- és kisujj kinyújtott, a gyűrűs- és a hüvelykujj összeérintett; egy további áldásmódban a mutató- és a kisujj kinyújtott, míg a befelé hajlított gyűrűs-, közép- és hüvelykujj összeér: Heinz-Mohr (1981) 125: Hand címszó. Felsőgi kéztartás főként a trónoló Krisztus (*Maiestas domini*) ábrázolásokon látható: a feltartott tenyér hüvelykujja a behajlított gyűrűsujjat érinti, miközben a középső- és mutatóujj V-szerűen kiterjesztett: Holl (1970); Meer (1971).

¹⁶⁴⁰ Friedensburg (1913) 14–16; Friedensburg (1922) 189–190.

¹⁶⁴¹ Dannenberg (1876) 22, Dannenberg (1894) 517.

A dextera dei/domini körirat alapján: a *dextera dei* ábrázolás különleges példái azok a 11–12. századi német és cseh érmekepek, amelyeken a felhőszegmentből kinyúló kezét a körirat értelmezi. A lengyel pénzverésben a kép és szöveg ilyen kettőse csak jóval később, II. (Igazságos) Kázmér (1177–1199); gnieźni brakteátján (G124; – Nr. 16: 18. kép 16) jelentkezett.¹⁶⁴² Az ide sorolható érmék többsége 11. századi, sőt néhányuk I. (Szent) István uralkodása idején volt forgalomban. Az értelmező körirat megerősítette az alább külön tárgyalt néhány érmekeptípus *dextera dei* voltát is:¹⁶⁴³

6. Ulrich püspök (1002–1026) churi denára (Dbg. 1680), Av: DEX•T(E)RADNI, lefelé mutató jobb tenyér (18. kép 6),¹⁶⁴⁴

7. Jaromír cseh herceg (1003, 1004–1012, 1033–1034) prágai denára (F476–478, C273–275), Rv: :DEXTERAEI, lefelé mutató, áldó jobb kéz (18. kép 7),¹⁶⁴⁵

8. Oldřich cseh herceg (1012–1033, 1034) prágai denára (F513–519, C281–282), Rv: :DEXTER•ADEI, lefelé mutató, áldó jobb kéz Ómega és A között (18. kép 8),¹⁶⁴⁶

9. II. Udo nordmarki örgróf (1057–1082) stadei denára (Dbg. 1614), Rv: +DEXTERADOMN, felfelé mutató, áldó jobb kéz, mellette két csillag (18. kép 9),¹⁶⁴⁷

10. II. Udo nordmarki örgróf stadei denára (Dbg. 1758), Av: +...XTERADN, felfelé mutató, áldó jobb kéz, Rv: DEXTERAD..., nagy, egyenlő szárú kereszt (18. kép 10),¹⁶⁴⁸

11. II. Adelheid quedinburgi apátnő (1063–1088) denára (Dbg. 619), Rv: DEXTERADON, kereszt előtt felfelé mutató jobb tenyér (18. kép 11),¹⁶⁴⁹

12. I. (Fríz) Róbert flandriai gróf (1072–1093) denára (Dbg. 158), Av: +DESTERA(SV)M, felfelé mutató, áldó jobb kéz, Ómega és A között (18. kép 12),¹⁶⁵⁰

12a. I. (Fríz) Róbert flandriai gróf obulusa (Dbg. 159), Av: +DESTERA, felfelé mutató, áldó jobb kéz,¹⁶⁵¹

13. A St. Omer-i apátságban kibocsátott denár (Dbg. 1449), Av: +DESTERA, felfelé mutató, áldó jobb kéz (18. kép 13),¹⁶⁵²

14. Megingaud/Maingoz eichstätti püspök (991–1014/1015) 1010 táján kibocsátott denára (Dbg. 1213), Rv: DEXTRADOMINI, lefelé mutató jobb tenyér, mellette kereszt (18. kép 14),¹⁶⁵³

15. Ismeretlen kibocsátójú és verőhelyű denár (Dbg. 1247), Av:...XTERA, felfelé mutató jobb kéz?, gyűrűsujja keresztbe hajlítva (18. kép 15).¹⁶⁵⁴

16. – ld. fentebb a bevezető bekezdésben.

A kéz melletti REX felirat alapján: az eget jelentő felhőszegment és a *dextera dei* összetartozását Ferdinand Friedensburg annyira fontosnak tartotta, hogy a kéz mellé írt REX titulushoz az égi királyra való utalást látott.¹⁶⁵⁵ Érvelését elfogadva, példákat az I. (Szent) István királyságával egyidős vagy ahhoz igen közeli kibocsátású német és a dán érmék között találtam

17. II. Henrik király, majd császár (1002–1014–1024) deventeri denára (Dbg. 563 Av: felfelé mutató jobb tenyér két oldalán RE és X (18. kép 17),¹⁶⁵⁶

18. II. Henrik császár augsburgi denára (Dbg. 1035), Rv: +AVNESTACIV, lefelé mutató jobb tenyér két oldalán X és RE (18. kép 18),¹⁶⁵⁷

¹⁶⁴² A kereszt előtt felfelé mutató, áldó jobb kéz, s a kereszt ágai között elosztva: DE X TE RA körirat: Gumowski (1960) 92, 91: 124. A Marian Gumowski által adott sorszám jelzése az alábbiakban: G.

¹⁶⁴³ Pl. a felhőszegmentből lefelé mutató jobb tenyér, a lefelé mutató jobb tenyér, az esküre emelt jobb kéz, a kereszt előtt tartott bal tenyér stb. Különleges esetnek tekinthető Udo stadei denára (Dbg. 1758; – Nr. 10: 18. kép 10), amelynek mindkét oldalán *dextera domini* körirat olvasható, de kéz csak az előlapon van, míg a hátoldalon kereszt helyettesíti. Hasonló eset figyelhető meg Ágnes quedinburgi apátnő 1200 körül kibocsátott denárán (Dbg. 2024): Rv: +DEXT(ERA DEI?), középen pedig templomábrázolás?: Dannenberg (1905) 905, 113. t.

¹⁶⁴⁴ Dannenberg (1894) 672, 85. t.

¹⁶⁴⁵ A katalógusszámozást megelőző F: Fiala (1895), a C: Cach (1970) (1972) sorszámaira utal. Jaromír XXX. típus: Fiala (1895) 271–272, 6. t: 27–28. Egy típus három változatának tekintette František Cach azokat a változó betűhelyességű köriratú példányokat, amelyeken a kéz ujjai különféleképpen behajlítottak, ill. a kéz behajlított ujjai mellett „ablakocskák” vagy rozetta van; e típust a herceg legutolsó vereteként sorolta be: C273–275: Cach (1970) 41, 46, 91.

¹⁶⁴⁶ Oldřich II. típus változatai: Fiala (1895) 275, 7. t: 3; szintén ugyanazon típus változatainak (C281: csak kéz, C282: kéz Ómega és A között), s a herceg első vereteinek tekintette: Cach (1970) 41–42, 46, 91.

¹⁶⁴⁷ Dannenberg (1894) 644, 79. t.

¹⁶⁴⁸ Dannenberg (1894) 726, 94. t.

¹⁶⁴⁹ Dannenberg (1876) 243–244, 26. t.

¹⁶⁵⁰ Dannenberg (1876) 105; Dannenberg (1894) 562, 66. t.

¹⁶⁵¹ Dannenberg (1876) 105 (kép nélkül).

¹⁶⁵² Dannenberg (1894) 564, 66. t.

¹⁶⁵³ Dannenberg (1876) 467, 54. t. A kibocsátót Hermann Dannenberg feltételelesen egy trieri érseknek határozta meg, a változtatás Hahn (1980) 238, 238: 2a–b, 3. á. nyomán. Ugyanitt egy eltérő előlapú hibridveretet is közreadott: 238, 238: C. á. A tanulmányra a szerző hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is megköszönök.

¹⁶⁵⁴ Dannenberg (1876) 475, 56. t. E különleges kéztartás is görög módon történő áldás: Friedensburg (1922) 192–193.

¹⁶⁵⁵ Friedensburg (1922) 190; Wörterbuch (1930) 252.

¹⁶⁵⁶ Dannenberg (1876) 220, 24. t.

¹⁶⁵⁷ Dannenberg (1876) 388, 45. t. Augsburgot illetően a *dextera domini* azért nagyon jellegzetes ábrázolás, mert az

19. Jó Magnus (den Gode) dán király (1042–1046) lundi denára, Av: +EIETDOMEA, balról benyúló jobb kéz alatt RE, felett X (18. kép 19),¹⁶⁵⁸

A kéz mögötti kereszt és egyéb kísérő jegyek alapján: amint azt az egyik *dextera dei* körirattal is értelmezett, felhőszegmentből kinyúló kézábrázolás is tanúsítja (vö. 18. kép 11), a kereszttel a háttérben mintázott kéz ugyancsak *dextera dei*nek tekinthető, s ezt gyakran további kísérő jelek: az A és Ómega,¹⁶⁵⁹ keresztek, csillagok, rózsák stb. erősítették meg.¹⁶⁶⁰ Az alábbiakban az A és Ómegával kiegészült érmeképekből adok válogatást annak hangsúlyozásával, hogy mondanivalóm szempontjából a fel nem sorolt példányok¹⁶⁶¹ is azonos tanulsággal jártak:

20. Wicellinus vagy I. Werner strassburgi püspök (1001–1029) denára (Dbg. 945), Rv: felfelé mutató bal tenyér egy kereszt előtt, amelynek felső ágai között A és Ómega, az alsók között 1-1 csillag (18. kép 20),¹⁶⁶²

21. Rudhard constanzi püspök (1018–1022) vagy valamelyik utódának denára (Dbg. 1685), Rv: CO..., a felfelé mutató áldó jobb kéz felett kis kereszt, A és Ómega között (18. kép 21),¹⁶⁶³

22. Udo trieri érsek (1066–1078) denára (Dbg. 477), Rv: felfelé mutató, áldó jobb kéz egy kereszt előtt, amelynek felső szegleteiben A és Ómega, az alsókban 1-1 csillag (18. kép 22),¹⁶⁶⁴

23. Bruno trieri érsek (1102–1124) denára (Dbg. 487), Rv: felfelé mutató, áldó jobb kéz egy kereszt előtt, amelynek felső szegleteiben A és Ómega, az alsókban 1-1 csillag (18. kép 23),¹⁶⁶⁵

24. Püspöknév nélküli metzi denár (Dbg. 66), Rv: Felfelé mutató bal tenyér egy kereszt előtt, amelynek 3 szegletében A, Ómega és csillag (18. kép 24),¹⁶⁶⁶

25. Ismeretlen kibocsátójú és verőhelyű denár (Dbg. 2171), Rv: felfelé mutató, áldó jobb kéz egy kereszt előtt, amelynek két felső szegletében A és Ómega (18. kép 25).¹⁶⁶⁷

A kéz két oldalán lévő jelek alapján: ez a jellegzetes, hosszú ujjú, keskeny jobb tenyeret ábrázoló érmekép angolszász környezetben, II. Aethelred angol király (979–1016) ismeretlen verőhelyű denárán tűnt fel, majd ritkaságként a német, és igen kedvelt típusként a cseh érméken is megjelent, a lengyel pénzekben viszont csak kevéssé terjedt el.¹⁶⁶⁸ Mivel a tanulmányozott téma szempontjából feleslegesnek éreztem bemutatni az ide sorolható szinte szabványos kivitelű, főként cseh érmeképek mindazon változatait, amelyeken a kezét más, de leginkább az Ómega és A párosához kötődő, abból levezethető, azt felváltó jelek kísérték,¹⁶⁶⁹ az alábbiakban csak uralkodók szerint adok válogatást az I. (Szent) István királyságát részben megelőző, részben azzal egykorú angol, cseh és német kibocsátású, s főként az Ómega és A jelzetű érmékből válogatást. Ide soroltam azokat a különleges érmeképeket, amelyeken a kéz érmét vagy tört tart (18. kép 28, 33), valamint azt a denárt, amelynek kézábrázolásos érmeképét magát a pénzdarabot megnevező körirat övezi (18. kép 34).

26. II. Aethelred angol király (979–1016) ismeretlen verőhelyű denára (B2, FR313), Rv: +LINEM-OBBYIDGE, lefelé mutató jobb tenyér A és Ómega között (18. kép 26),¹⁶⁷⁰

onnét eredő Ulrich-kultusz tartozékaként játszott szerepet. A szent életrajzában 2. §-a említi, hogy Ulrich püspöknek (†973) egy nagycsütörtöki mise alatt megjelent a *dextera domini*, s e jelenetről már a 11. század első feléből fennmaradt kódexbeli ábrázolás: Hahn (1980) 238, 238: D. á., 239: 18. jegyzet.

¹⁶⁵⁸ Hauberg (1900) VI. t: 12.

¹⁶⁵⁹ Az alfa és ómegának, azaz a görög abc első és utolsó betűjének már a Krisztus előtti időkben bajelhárító (*apotropaikus*) jelentése volt, a keresztény szimbolikában pedig mind az Atyaistent, mind Krisztust jelképezte. János apostolnak a mennyi jelenésekről írott könyvében áll: „Én vagyok az Alfa és az Ómega, a kezdet és a vég, ezt mondja az Úr, aki van és aki volt, és aki eljövendő, a Mindenható.”: János Jelenéseinek könyve, 1. rész 8. és 11. vers, 21. rész 6. vers, 22. rész 13. vers. A leginkább A (nem Alfa) és Ómega betűvel kiírt jelkép a korakeresztény szimbolikában az Atyával való egylényegűséget jelképezte, gyakran a Krisztus-monogrammal vagy a kereszttel együtt, továbbá koszorúba vagy körbe foglalva. Az A szabályszerűen jobbra, az Ómega pedig balra jelenik meg az ábra központi részétől: Friedensburg (1913) 59–84; Friedensburg (1922) 189; Lieball (1968) 1.

¹⁶⁶⁰ Friedensburg (1922) 189.

¹⁶⁶¹ Kéz a kereszt előtt, csak 2 csillaggal: Dbg. 1843, ill. minden mellékjel nélkül: Dbg. 590, Dbg. 953, Dbg. 1279, Dbg.

1716–1717, Dbg. 2066, Dbg. 2170. Igen szép érmeképpel: C287, Cach (1970) 42.

¹⁶⁶² Dannenberg (1876) 358–359, 41. t.

¹⁶⁶³ Dannenberg (1894) 674, 85. t.

¹⁶⁶⁴ Dannenberg (1876) 191, 21. t.

¹⁶⁶⁵ Dannenberg (1876) 193, 21. t.

¹⁶⁶⁶ Dannenberg (1876) 83, 3. t.

¹⁶⁶⁷ Dannenberg (1905) 956, 121. Dannenberg (1905) 956, 121. t.

¹⁶⁶⁸ Vö. G17–21, G27, G31–33: Gumowski (1960) 14, 87–88, I. t: 21, 27, II. t. 31. A betűjelzés kísérete nélküli kézábrázolásos 11. századi püspöki vereteket elhagytam: G61–62: Gumowski (1960) 88, III. t: 60, 62.

¹⁶⁶⁹ A tárgyalat típusba sorolható s a 11. század közepéig nagy változatosságban kibocsátott cseh érmeképeken, de főként II. Boleslav (967–999) veretein, a tenyér két oldalán igen gazdag betű- és jelkombinációk szerepelnek, vö. Friedensburg (1913) 59–84! Már a Jaromír uralkodása alatt (1003, 1004–1012, 1033–1034) kibocsátott pénzekben megjelent a betű vagy mellékjel kísérete nélküli kézábrázolás, majd kizárólagossá is vált, vö. Fiala (1895) és Cach (1970) (1972) megfelelő érmeképei.

¹⁶⁷⁰ B2 típus: Brooke (1950) 68, XVI. t: 7; FR313 típus: Friedberg (1962) 20. Másik változatán a nem nyújtott tenyérű,

27. A Přemysl fejedelmi családból való I. Boleslav cseh herceg (929–967/972) prágai denára (F-, C37), Av: DOEZLADA, lefelé mutató jobb tenyér (18. kép 27),¹⁶⁷¹
28. I. Boleslav cseh herceg prágai denára (F153–156, C36, C38–39), Av: +BOLEZLADVX, lefelé mutató jobb tenyér; benne kis kör (pénz? – 18. kép 28),¹⁶⁷²
29. II. Boleslav cseh herceg (967/972–999) prágai denára (F415, C98), Av: +DVX•BOLEZLA, lefelé mutató bal tenyér A és Ómega között (18. kép 29),¹⁶⁷³
30. II. Boleslav cseh herceg prágai denára (F238, C127), Av: +BOIALEZVSXC, lefelé mutató jobb tenyér két Ómega között. A felhőszegment szokásos íve sajátosan formált (18. kép 30),¹⁶⁷⁴
31. Jó Henrik stadei gróf (976–1016) mundburgi denára (Dbg. 1606), Av: HEM\LCVSCOM, lefelé mutató jobb tenyér A és Ómega között (18. kép 31),¹⁶⁷⁵
32. A Slavnik fejedelmi családból való Soběslav cseh herceg (985–995) legkorábbi denára (F2898, C154), Rv: +VEZVAESD+VZOIC, lefelé mutató bal tenyér Ómega és A között (18. kép 32),¹⁶⁷⁶
33. Soběslav cseh herceg denára (F-, C159), Av: +ZOBEL+ZLA, lefelé mutató jobb tenyér mögött hegyével jobbra néző tör (18. kép 33),¹⁶⁷⁷
34. A Slavnik fejedelmi családból származó Vojtech (Szt. Adalbert) püspök (992–994) prágai denára (F201–202, C164), Av retrográd: HIC DENARIVS EST EPISC, lefelé mutató jobb tenyér A, O és V, S között (18. kép 34),¹⁶⁷⁸
35. III. Boleslav cseh herceg (999–1002, 1003) prágai denára, (F321, C185) Av: BOLEZLA VS DVX, lefelé mutató bal kéz nyílvesző és A között (18. kép 35),¹⁶⁷⁹
36. Emma, II. Boleslav felesége, cseh hercegnő (999–1006) mēlniki denára (F286–291, C145), Rv: +CIVITAS+MELNIC, lefelé mutató jobb tenyér A és Ómega között. A felhőszegment nem „szabványosan” ívelt,¹⁶⁸⁰ hanem a belső körhöz igazodó (18. kép 36),¹⁶⁸¹
37. I. (Bátor) Boleszló/Bolesław Chrobry lengyel herceg majd király (992–1025–1025) csehországi uralma idején (1003–1004) kibocsátott prágai denára (F-, C226), Av: +STVPATIIAZCA, lefelé mutató bal tenyér háromágú jegy és B, A között (18. kép 37),¹⁶⁸²
38. Jaromír cseh herceg (1003, 1004–1012, 1033–1034) prágai denára (F2914, C229), Av: +HAVOMI•VDA, lefelé mutató jobb tenyér – és A között (18. kép 38),¹⁶⁸³
39. Oldřich cseh herceg (1012–1033, 1034) prágai denára (F543–585, C288), Rv: S VENCESLA VS, lefelé mutató jobb tenyér mellékjelek nélkül. A felhőszegment két gyöngykörös ívvel jelzett (18. kép 39),¹⁶⁸⁴
40. I. Břetislav cseh herceg (1037–1055) morva részfejedelemtént (1028–1034) kibocsátott denára (F750–791, C300), Av: +BSDADLVA, lefelé mutató jobb tenyér (18. kép 40),¹⁶⁸⁵

hanem áldó tartású kéz két oldalán 1-1 inda látható, FR314 típus: *Friedberg* (1962) 20.

¹⁶⁷¹ A herceg érméi között a kéz-templom típus és változatai többi érmeképén (C28–31, C36, C38–39) nem felhőszegmentből nyúlik ki a szélesebb megfogalmazású tenyér; hanem csupán a belső kör határolja: *Cach* (1970) 19–20. Az itt tárgyalt 2 típust (Nr. 27–28) 965–973 közé, tehát még Aethelred uralkodása előtti időre keltezte: *Suchodolski* (1971) 41, II. t: 28, 300.

¹⁶⁷² *Fiala* (1895) 237–238, II. t: 22–23; *Cach* (1970) 19–20.

¹⁶⁷³ *Fiala* (1895) 264, IV. t: 5; *Cach* (1970) 25, 46. A herceg több, „szabványos” kivitelű kézábrázolásos érmetípusán, ill. annak változatán szerepel még A és Ómega (C120–C124, C126, C128, C136), míg igen sok további érméjén a kéz két oldalán változatos, részint az előzőkből levezethető jelek vannak: C61–C62, C85–C86, C89, C99–C100, C102–C110, a C111 mindkét oldalán kézábrázolás, + és három pont között, C112–C119, C125, C127, C129–C135, C137–C143: *Cach* (1970) 21–28; a C135 típusról: *Štála* (1986); vö. *Friedensburg* (1913) 41–109; *Friedensburg* (1922) 189–190. Stanisław Suchodolski e különféle képpen keltezhető kézábrázolásos érmék 3 típusát különítette el, a fríz (kéz-kereszt: 987–992), a bajor-sváb (kéz-templom: 974–992) és etelredi (kéz-király: 992–999, vö. 18. kép 30) típusokat: *Suchodolski* (1971) 41, III. t: 43–45.

¹⁶⁷⁴ *Fiala* (1895) 237, II. t: 24; *Cach* (1970) 27, 46.

¹⁶⁷⁵ *Dannenberg* (1894) 642, 78. t. Ugyanő mundburgi; (Dbg. 1605) és stadei (Dbg. 1609) denárán a kéz mellett A és O, ill. csak A szerepel: uo. 642–643, 78. t.

¹⁶⁷⁶ *Fiala* (1895) 518, XXXVI. t: 2; *Cach* (1970) 30, 46. A herceg veretei és azok változatai (C146–C162) közül mindössze egyetlen volt e szabványos kézábrázolás nélkül (C162), vö. G31–33: *Gumowski* (1960) 88, II. t: 31; *Suchodolski* (1971) 60, V. t: 72–74.

¹⁶⁷⁷ *Cach* (1972) 30; *Suchodolski* (1971) 60, V. t: 75.

¹⁶⁷⁸ *Fiala* (1895) 241, III. t: 3; G21: *Gumowski* (1960) 87, I. t; *Cach* (1970) 31. Másik típusán a kéz mellett zászló? jele: C163: *Cach* (1970) 31; vö. *Suchodolski* (1971) 64–65, VI. t: 77.

¹⁶⁷⁹ *Fiala* (1895) IV. t: 23; *Cach* (1970) 33; *Suchodolski* (1971) 53, IV. t: 46–48. A nyílvesző szerepéről: *Friedensburg* (1913) 21; *Friedensburg* (1922) 248–249.

¹⁶⁸⁰ Mint F281–285: *Fiala* (1895) 248, III. t: 26–27; C144: *Cach* (1970) 29, 46; *Suchodolski* (1971) 89, VI. t: 78.

¹⁶⁸¹ *Fiala* (1895) 249, III. t: 25, 28; *Cach* (1970) 29, 46.

¹⁶⁸² *Cach* (1970) 37; *Suchodolski* (1971) 52, IV. t: 48.

¹⁶⁸³ *Cach* (1970) 37. Másik változatán a kéz 2 nyílvesző között van, F475b–c: *Fiala* (1895) 271, XXVI. t: 12; C228: *Cach* (1970) 37; *Suchodolski* (1971) 57, V. t: 65.

¹⁶⁸⁴ *Fiala* (1895) 277, VII. t: 9; *Cach* (1970) 42. Másik típusán az előlapi érmeképen szerepel +DVX VDALRICVS körirattal övezve, F586–587: *Fiala* (1895) 280, VII. t: 10; C289: *Cach* (1970) 42; vö. *Suchodolski* (1971) 58–59, V. t: 67–68.

¹⁶⁸⁵ *Fiala* (1895) 293–296, VIII. t: 7; *Cach* (1970) 43. A dextera dei ábrázolás 11–12. századi morva denárokon való jelentkezéséről: *Cach* (1986) 334, 339, 334–335: 4. á.

41. Adela frízöldi grófnő (†1017) ismeretlen verőhelyű (deventeri?) denára (Dbg. 1237), Av: XDOIEAVENEOTTREX, lefelé mutató jobb tenyér A és Ómega között (18. kép 41).¹⁶⁸⁶

Az érmeképek egyéb részletei alapján: Az itt összegyűjtött érmék érmeképein a kéz vagy templomképbe illesztve, vagy szentek mellképe felett értelemszerűen *dextera dei*ként jelentkezik. Ezek az érmeképek a kézábrázolás új irányzatait tükrözik, viszont mind jóval fiatalabbak I. (Szent) István uralkodásának a koránál:

42. III. Hermann kölni érsek (1089–1099) denára (Dbg. 414), Rv: +...ONAS, felfelé mutató jobb tenyér, kétoldalt egy-egy templomtoronnyal (18. kép 42).¹⁶⁸⁷

43. V. Gottfried alsó-lotharingiai herceg (1106–1128) denára (Dbg. 1250), Rv: felfelé mutató jobb tenyér, kétoldalt egy-egy templomtoronnyal (18. kép 43).¹⁶⁸⁸

44. III. Hermann kölni érsek denára (Dbg. 415), Rv:...NCTACO, háromtornyú templom homlokzatában felfelé mutató jobb tenyér (18. kép 44).¹⁶⁸⁹

45. I. Friedrich kölni érsek (1099–1131) denára (Dbg. 416), Rv: +SA(N)C(T)ACOLON(IA), háromtornyú templom főkapujában felfelé mutató jobb tenyér (18. kép 45).¹⁶⁹⁰

46. V. Henrik király, majd császár (1106–1111–1125) goslari denára (Dbg. 678), Rv: S/S SIMON IVDA, a köriratban megnevezett és mellképpel ábrázolt Szent Simon és Juda felett középen lefelé mutató, áldó jobb kéz (18. kép 46).¹⁶⁹¹

47. Lothar király (1125–1137) goslari denára (Dbg. 687), Rv: S/S SIMON VDA, a köriratban megnevezett és mellképpel ábrázolt Szent Simon és Juda felett középen lefelé mutató, áldó jobb kéz (18. kép 47).¹⁶⁹²

Értékelés: a felsorolt érmeképekről¹⁶⁹³ egyértelműen megállapítható, hogy I. (Szent) István király LANCEA REGIS köriratú denáránál zömében későbbi, 1002–1125 közé keltezhető német, korábbi vagy egykorú, 979–1016 közötti angolszász és 929–1034 közötti cseh denárok ábrázolásai alapján a magyar denáron látható kéz *dextera dei* magyarázata kizárható. A fenti módon kiválogatott *dextera dei* ugyanis mindig függőlegesen, ujjával le- vagy felfelé tartott, s kifelé fordított tenyér vagy áldó kéz alakjában ábrázolt. Szinte sohasem tart semmit (kivételesen: pénzt vagy tört, vö. 18. kép 28, 33), és sohasem nyúlik ki felhőből, különösen nem a felhők gyermekrajzszerűen karéjos formájából (kivétel?: Nr. 48–49: 18. kép 48–49).¹⁶⁹⁴ hanem legtöbbször a fény- vagy felhőszegmentként (körszeletként) ábrázolt égből,¹⁶⁹⁵ amelyet a pénzekben leginkább az érmekép belső pontkörével ellenirányú kettős ívelt vonallal jelenítettek meg (vö. 18. kép 11, 14, 16–19, 26–27, 29, 31–35, 37–41, 46–47).¹⁶⁹⁶ Ez annyira „szabványos” követelmény volt, hogy a nagyon formagazdag cseh pénzverésben is alig akad jelentéktelen eltérést mutató kivétel (vö. 18. kép 30, 36). Az égi ív néha hiányzik, s ilyen esetekben a csuklót záróvonal határolja vagy még az sem (vö. 18. kép 6, 9–10, 12–13, 15, 21, 24–25, 28, 42–45,

¹⁶⁸⁶ Dannenberg (1876) 473–474, 55. t; Dannenberg (1894) 615–616, 74. t.

¹⁶⁸⁷ Dannenberg (1876) 173, 18. t.

¹⁶⁸⁸ Dannenberg (1876) 436, 56. t.

¹⁶⁸⁹ Dannenberg (1876) 173–174, 18. t.

¹⁶⁹⁰ Dannenberg (1876) 174, 18. t.

¹⁶⁹¹ Dannenberg (1876) 265, 29. t.

¹⁶⁹² Dannenberg (1876) 267, 30. t.

¹⁶⁹³ Helyhiány miatt nem mutattam be mindazon érmeképeket, amelyek csak feltartott tenyeret, vagy áldó kezét ábrázoltak, jöllehet több értelmező köriratos példány (vö. 18. kép 10, 12–15) is utal *dextera dei* voltukra. Ez a megfogalmazás gyakori a német pénzverésben, felhőszegmentből kinyúlva, pl. Dbg. 425, mandzsettászerű lezárással, pl. Dbg. 265, 562, 862, vagy csak az érmekép belső gyöngyköre által határolva, pl. Dbg. 94–95, 100, 104–105, 1248, 1253, 1421, 1440, vagy anélkül, pl. Dbg. 1249, 1356a (pálmaággal?), 1696, 1768, 1976, 2123, 2182. Ez a formai megoldás jellemző a korabeli francia párhuzamokra is, pl. torzult felhőszegmentből vagy ruhaujjból lefelé mutató: Engel – Serrure (1894) 480: 861. á, mandzsettával: uo. 441: 796. á, uo. 772: 1239. á, vonalas határral: uo. 441: 797. á, 446: 811. á, 506: 903. á; Northumbria dán királya, II. Ragnald Guthfrithsson (942–944?) is veretett sajátos kivételű kézábrázolású

érmét, B2 típus: Brooke (1950) 39, X. t: 6; FR201 típus: Friedberg (1962) 13.

¹⁶⁹⁴ I. Edvárd (900/1–925) ismeretlen verőhelyű kis keresztelőlappal denárának hátulján szerepel a *dextera dei* (Hand of Providence) magyarázatú ábrázolás, a pénzverő nevének betűi kíséretében, az ég különleges jelzésével. A nyújtott tenyér változat háromkaréjos, pontokkal díszített égből, az áldó tartású változat többszörösen karéjosított égből nyúlik le, B9 típus: Brooke (1950) 55, XIV. t: 8; mindkét változat FR273 típus: Friedberg (1962) 17. E két ábrázolás a H2 denár érmeképe ruhaujjának legjobb párhuzama, de a két érmekép között kapcsolat nemigen tételezhető fel.

¹⁶⁹⁵ Az értékelés bizonytalansága és a helyhiány miatt fel nem sorolt német érmék – ld. Dbg. 94–95, 100, 104–105, 160, 265, 425, 590, 625, 686, 699, 728, 951, 953, 986, 1015, 1248, 1249, 1253, 1279–80, 1355–56, 1421, 1440, 1552, 1597, 1605, 1716–17, 1843, 1956a, 1961–62, 1964, 1976, 2066, 2113, 2170, 2182 – érmeképei e megfigyeléseimet megerősítik.

¹⁶⁹⁶ További példák fel nem használt német típusok közül: Dbg. 425, 619, 985, 1961 (díszítve), 1964. típus. Megjegyzendő, hogy néhány vésett verőtővű cseh vereten az íves vonalakat gyöngyözés helyett a szerszám sarkának sűrű beütögetésével „bodrosították” (vö. 18. kép 7–8).

50).¹⁶⁹⁷ Néhány alkalommal a *dextera dei* mégis ruhaujjból nyúlik ki (vö. 18. kép 20, 22–23),¹⁶⁹⁸ ilyenkor az alább bemutatandó, valamilyen tárgyat tartó kézábrázolások hatásáról lehet szó, mert az aszimmetrikusan ábrázolt ruhaujj nem a viseletnek megfelelően redőzik a felfelé mutató kézen.

Összefoglalásul megállapítható, hogy a *dextera dei* csak jelen van, de nem avatkozik be az érmekép „cselekményébe”, amint az egyebek között Svatozluk cseh herceg (1107–1109) prágai denárán jól megfigyelhető (F1374–1383, C461–465. — Nr. 50: 18. kép 50).¹⁶⁹⁹

IV/3.3. Tárgyat tartó kéz érmeképeken

A német és cseh érmeanyag azonban nemcsak a Dbg. 1706a = H2 lándzsát tartó kézábrázolása *dextera dei*ként való magyarázatának kétségbe vonásához, hanem a feltehető értelmezéséhez is szolgáltat anyagot, amelyben a valamilyen tárgyat tartó kéz érmeképe vagy Szent Péterrel, vagy pedig valamely egyházi méltósággal kapcsolatosan szerepel.

Szent Péter és a mennyország kulcsa: a 11–12. századi trieri érsekek érmeverésében oly kedvelt érme-képmotívumok, amelyek szerint vagy Szent Péter jobb keze tartja a mennyország két kulcsát, vagy a trieri érsek jobb keze veszi át tőle azokat, legkorábbi jelentkezése is csupán részben egyidejű I. (Szent) István uralkodásával, a többi mind fiatalabb pénzeken figyelhető meg:

51. Poppo trieri érsek (1016–1047) denára (Dbg. 471), Rv: S PETRVS, balról benyúló jobb kéz két olyan kulcsot tart, amely felhőszegmentből indul ki, a tolla pedig a körirat ET ligatúrája és R betűje (18. kép 51),¹⁷⁰⁰

52. Eberhard trieri érsek (1047–1066) denára (Dbg. 473), Rv: S PETRVS, balról benyúló jobb kéz két olyan kulcsot tart, amely felhőszegmentből indul ki, a tolla pedig a körirat ET ligatúrája és R betűje (18. kép 52),¹⁷⁰¹

53. Eberhard trieri érsek denára (Dbg. 475), Rv: S PETRVS - BELGC CIV, felhőszegmentből felfelé mutató jobb tenyér két kulcsot tart, amely pontsoros vonalú, kereszttel díszített felhőszegmentből indul ki, a tolla pedig a körirat ET ligatúrája és R betűje (18. kép 53),¹⁷⁰²

54. Eberhard trieri érsek denára (Dbg. 476), Rv: S PETRVS - SCDA ROMA, felfelé mutató jobb kéz két kulcsot tart, amely felhőszegmentből indul ki, a tolla pedig a körirat ET ligatúrája és R betűje (18. kép 54),¹⁷⁰³

55. Udo trieri érsek (1066–1078) denára (Dbg. 479), Rv: S PETRVS BELG CIV, két oldalról benyúló egy-egy jobb kéz együtt két kulcsot tart, amelyek tolla a körirat ET ligatúrája és R betűje (19. kép 1),¹⁷⁰⁴

56. Egilbert trieri érsek (1079–1101) denára (Dbg. 480), Rv: TRE(VERIS C)IVITAS, a balról benyúló jobb kézben tartott s gyöngyköríves felhőszegmentből kinyúló két kulcs tolla a körirat alá, a belső körbe írt ET ligatúra és R betű (17. kép 2),¹⁷⁰⁵

57. Egilbert trieri érsek denára (Dbg. 482), Rv: TREVERIS CIVITAS PE, két oldalról benyúló egy-egy jobb kéz együtt két kulcsot tart, amelyek tolla a körirat P és E betűje (17. kép 3),¹⁷⁰⁶

58. Bruno trieri érsek (1102–1124) denára (Dbg. 488), Rv: ...RSPETR..., két oldalról benyúló egy-egy jobb kéz együtt két kulcsot tart, amelyek tolla a körirat P és E betűje (17. kép 4),¹⁷⁰⁷

59. Kibocsátó neve nélküli trieri denár (Dbg. 493), Rv: +S PETRVS, a felülről, balról nyitott tenyerű, s alulról jobbról markoló jobb kéz együtt két kulcsot tart, amelyek tolla a körirat ET ligatúrája és R betűje (17. kép 5),¹⁷⁰⁸

60. Albero trieri érsek (1130–1152) denára (Dbg. 1882), Rv: CLAVES • PETRI, két oldalról benyúló egy-egy jobb kéz két kulcsot tart, amelyek tolla a körirat I és C betűje (17. kép 6),¹⁷⁰⁹

61. Albero trieri érsek obulusa (Dbg. 1883), Rv: balról benyúló jobb kéz két kulcsot tart, amelyek tolla P és E betű (17. kép 7),¹⁷¹⁰

¹⁶⁹⁷ További német példák: Dbg. 1015, 1248–1250, 2065–2066. típus.

¹⁶⁹⁸ További német példák: Dbg. 483, 945, szimmetrikusan: Dbg. 1962, 2067. típus.

¹⁶⁹⁹ Fiala (1895) 341–342, XII. t.: 19–21; Cach (1972) 31.

¹⁷⁰⁰ Dannenberg (1876) 190, 21. t.

¹⁷⁰¹ Dannenberg (1876) 191, 21. t.

¹⁷⁰² Dannenberg (1876) 191, 21. t.

¹⁷⁰³ Dannenberg (1876) 191, 21. t.

¹⁷⁰⁴ Dannenberg (1876) 192; Dannenberg (1905) 102. t.

¹⁷⁰⁵ Dannenberg (1876) 192, 21. t.

¹⁷⁰⁶ Dannenberg (1876) 193, 21. t.

¹⁷⁰⁷ Dannenberg (1876) 194, 21. t.

¹⁷⁰⁸ Dannenberg (1876) 194, 21. t.

¹⁷⁰⁹ Dannenberg (1898) 785, 102. t.

¹⁷¹⁰ Dannenberg (1898) 785, 102. t.

62. Ismeretlen kibocsátójú trieri? denár (Dbg. 2184), Av: +...IAC, balról benyúló jobb kéz két kulcsot tart, amelyek tolla ET ligatúra és R betű (17. kép 8).¹⁷¹¹

A kulcsokat tartó kéz Szent Péterhez tartozását az ábrázolás tartalmán,¹⁷¹² valamint a kulcsok tollainak sajátos betűformáján kívül az is bizonyítja, hogy Bruno és Albero trieri érsek egy-egy további denárán az apostolfejedelem mellképe látható a jobbában tartott két kulccsal, amelyek tolla a körirat PAX PETRVS köriratának P és E betűje (Dbg. 489–490: 17. kép 9–10).¹⁷¹³ További bizonyítékkul szolgál, hogy a kulcsok másik vége néhány esetben a fény- vagy felhőszegmentként (körszeletként) ábrázolt égi ívéhez csatlakozik (18. kép 51–54). A két kezet mutató érmeképeken a balról, feljebből benyúló kéz Isten kezeként értelmezett, amely átnyújtja Péternek a mennyek országának kulcsait.¹⁷¹⁴ Ez azonban nem lehet *dextera dei*, mert nem tekinthető Máté evangéliuma idézett elbeszélése kivétel számba veendő megjelenítésének, hiszen a korábban bemutatott *dextera dei* ábrázolások sem tárgyakkal, sem jelképes, sem valóságos személyekkel nem mutattak kapcsolatot.¹⁷¹⁵ Valószínűbb, hogy Szent Péter nyújtja és a mindenkor trieri érsek veszi át az egyházi méltóságának égi megerősítését, a bűnök oldásának és kötésének földi hatalmát jelképező égi kulcsokat, úgy mint a már említett lateráni mozaik palliumot átadó és átvevő jelenetén (vö. 19. kép 34).

A felsorolt érméken ábrázolt kezek tartása nem természetes: a balról vagy mindkét irányból benyúló kéz ugyanis leginkább csupán a hüvelykujj ráhajlításával, de legtöbbször nyújtott tenyérrel tartja a kulcsokat ugyanúgy, mint a H2 denáron.¹⁷¹⁶ A jelképes tartás akkor a legvilágosabb, ha a kéz felfelé mutat (vö. 18. kép 51–54, 19. kép 1–2, 6–8), kivételesen azonban az ujjaknak a tárgy tartásához szükséges behajlítása is megfigyelhető (pl. 19. kép 3–4, 5²). A kéz minden esetben valóságos ruhaujjból nyúlik ki, a ruhát vagy a bő ujj redőzésével (pl. 18. kép 52–54, 19. kép 2), vagy a határozott vonalú mandzsettával (pl. 18. kép 51, 19. kép 1, 5–6) jelezték. Az összegyűjthető példák közül Eberhard trieri érsek két denárán jelentkeztek a H2 érmeképén megfigyelhetőkhöz hasonló ívelt vonalak, kétségtelenül a ruhaujj redőzésére utalva (vö. 18. kép 53–54, 20. kép 1–2).

Pásztorbotot vagy keresztes pálcát tartó egyházi méltóság keze: az alábbi ábrázolások legkorábbi két példája I. (Szent) István uralkodásával, sőt az első akár a H2 denár kibocsátásával is egykorú lehet.

65. I. Adelheid? quedinburgi apátnő (999–1044) denára (Dbg. 614), Rv: +S(SC)DIONISIVS, felfelé mutató jobb tenyér mögött, keresztben balra mutató pásztorbot (19. kép 11).¹⁷¹⁷

66. I. Ulrich churi püspök (1002–1026) denára (Dbg. 985), Av: VODELRICVS, Rv: +EPISCOPVS+, jobbról benyúló természetes tartású jobb kéz pásztorbotot fog (19. kép 12).¹⁷¹⁸

67. III. Hermann kölni érsek (1089–1099) denára (Dbg. 411), Rv: HERIMANNVS, felfelé mutató jobb tenyér mögött, keresztben, balra mutató keresztes pálca, a négy mezőben 1-1 pont? (19. kép 13).¹⁷¹⁹

68. IV. Adalbero metzi püspök (1090–1115) denára (Dbg. 58), Av: ADELBERO EPS, balról benyúló jobb tenyér, mögötte? függőleges helyzetű pásztorbot, a négy mezőben egy-egy csillag (19. kép 14).¹⁷²⁰

69. Bruno trieri érsek (1102–1124) denára (Dbg. 485), Rv: T R E V E R I S, minden betű között fényküllővel, középen ruhaujjból felfelé mutató bal tenyér hüvelyk- és kisujjával leszorítva rövid pálcát (valószínűleg egy elrontott háttérbeli keresztmaradványt) tart (19. kép 15).¹⁷²¹

70. Stephan metzi püspök (1120–1163) denára (Dbg. 60), Rv: SEPHAN ME(PC), esküre emelt bal kéz (vagy a hátával kifelé fordított jobb kéz) mögött keresztben, jobbra mutató pásztorbot (19. kép 16).¹⁷²²

¹⁷¹¹ Dannenberg (1905) 957, 121. t.

¹⁷¹² Péter apostol kapta Jézus Krisztustól a mennyek országának kulcsait (*claves regni coelorum*), s az oldás és kötés jogát – vö. Poeschke (1972). „És néked adom a mennyek országának kulcsait; és amit megkötysz a földön, a mennyek országában is kötve lesz; és amit megoldasz a földön, a mennyekben is oldva lesz.”: Máté evangéliuma 16. rész 19. vers.

¹⁷¹³ Dannenberg (1876) 22, 194, 21. t.

¹⁷¹⁴ Ferdinand Friedensburg nem különböztette meg az érmekép egy és két kezes változatát, s mindössze annyit említett, hogy az Isten keze „übergibt in Trier dem Petrus die Schlüssel (Dbg. 471 fg.)”: Friedensburg (1922) 190, 267.

¹⁷¹⁵ A tárgyalt korszak érméin nem szerepel olyan konkrét ábrázolás, mint pl. II. Henriknek a 11. század első negyedében Regensburgban készült szertartáskönyve egyik képén, ahol az

égi koronázás jelenetében a mandorlában trónoló, teljes alakú Krisztus saját kezűleg helyezi a Szent Ulrich és Szent Emmeram által közrefogott császár fejére a koronát: Swarzenski (1931) 42, 94.

¹⁷¹⁶ A H2 denáron ábrázolt kéz ujjai valószínűleg nem behajlítottak, mert akkor túlságosan hosszúak lennének (bár vö. 18. kép 7–8, 11, 27 stb.), másrészt behajlítva nem engednék látni a lándzsanyélnek a hüvelykujj mellett futó szélét.

¹⁷¹⁷ Dannenberg (1876) 242, 26. t.

¹⁷¹⁸ Dannenberg (1876) 370, 43. t.

¹⁷¹⁹ Dannenberg (1876) 173, 18. t.

¹⁷²⁰ Dannenberg (1876) 81, 3. t.

¹⁷²¹ Dannenberg (1876) 193, 21. t.

¹⁷²² Dannenberg (1876) 82, 3. t.

71. Svájci ismeretlen kibocsátójú és verőhelyű érme (Dbg. 1697), Rv: jobbról benyúló balkéz hüvelyk- és mutatóujja között apró pásztorbotot tart (19. kép 17).¹⁷²³

Az ebben a csoportban összegyűjtött veretek többsége csak jelzi a tárgy (pásztorbot, keresztes pálca) tartását, hiszen azt a felfelé mutató (kétszer oldalról benyúló) kéz mögött leginkább oly módon ábrázolták, mint más érmeképeken a kéz mögött lévő, s általa nem tartott keresztet (pl. 18. kép 20, 22–25). Ferdinand Friedensburg ezen érmeképek egy részében ugyancsak *dextera dei* látott,¹⁷²⁴ másutt azonban önmagával is ellentmondásba keveredve, a világi vonatkozású *pars pro toto* ábrázolásmód példái között említette ismét a fentiek egyikét, három további ábrázolással együtt.¹⁷²⁵ Egy alkalommal azonban valóságosan megmarkolva fogja a köriratban is megnevezett püspök keze a pásztorbotot (19. kép 12), s már Hermann Dannenberg is rámutatott, hogy „wenn die Hand einen Bischofsstab hält,... so ist es wohl nichts als die Hand des Bischofs, so zu sagen eine *pars pro toto*”.¹⁷²⁶ Az övéhez csatlakozó véleményem szerint tehát az érmeképek inkább magukra a püspökökre vonatkoznak, hiszen többségükön a kéz többé-kevésbé felismerhető mandzsettával jelzett ruhaujjból (19. kép 11–12, 14–16) nyúlik ki, s csak kivételképpen felhőszegmentként ábrázolt, kettős vonalú égből (19. kép 13).

A „részével helyettesített egész” (*pars pro toto*) ábrázolási mód a cseh pénzverés emlékei között konkrét példákon is megfigyelhető, amelyek közül¹⁷²⁷ csak a két eltérő utalású legkorábbi kapcsolatpárt mutatom be. II. Vratislav cseh herceg, majd király (1061–1086–1092) 1085 után olomouci herceggént kiadott denára hátlapján Szent Vencelre utaló S WENCESLV körirattal övezve mutatkozik a jobbában lándzsát tartó szent félalakja (F924. – Nr. 73: 19. kép 20),¹⁷²⁸ míg cseh herceggént kibocsátott több veretén a körirat szövegével megerősítve, csupán Szent Vencel lándzsát tartó, természetesen ábrázolt ruhaujjból kinyúló jobb alkarja látható. (F889, F910, F912. – Nr. 75–76: 19. kép 21–22).¹⁷²⁹ E három érmekép kettején szerintem a kéz fogó helyzete is felismerhető (19. kép 20–21). Ugyanez a kapcsolatpár nemcsak egy szent szimbolikus, hanem egy uralkodó herceg „valóságos” ábrázolásánál is megfigyelhető. I. Ota Sličný/Krásný olomouci részfejedelemsége idején (1061–1087) kibocsátott két denarán a kezében lándzsát, ill. zászlós lándzsát tartó herceg teljes alakja van az öt megnevező OTTO DVX körirattól kísérve (F1099–1112. – Nr. 77–78: 19. kép 23–24),¹⁷³⁰ míg egy másik veretére azonos körirattal csupán a zászlót (zászlós lándzsát?) tartó jobb kezét mintázták (F1115. – Nr. 79: 19. kép 25).¹⁷³¹ A két apró, teljes alak kéztartásáról nem tudok nyilatkozni, viszont a harmadik példányon a tenyér ugyanúgy nem tartja a lándzsát, mint a H2 érmeképén. Mivel Ferdinand Friedensburg a *pars pro toto* ábrázolásmódot csak világi vonatkozásban tekintette érvényesnek, még ha mint kiderült, az egyházi és világi jellegű érmeképeket együtt is említette,¹⁷³² akaratlanul is megerősítette azt a feltevésemet, hogy az érmeképeken tárggyal együtt szereplő kéz nem a *dextera dei*, hiszen más érmeképeken az ugyanolyan cselekvést végző Atyaistennek a maga teljességében is fel kellett volna tűnnie.

I. Miesko lengyel herceg (960 körül – 992) denára: külön említést érdemel I. Miesko lengyel hercegnek a legvalószínűbben a 990-es évek elejére keltezhető denára (Su III.4 típus), amelynek előlapján MISICV EIVA körirattal övezve lefelé mutató jobb tenyér látható, felhő helyett szép redőzésű ruhaujjból kinyúlóan.¹⁷³³ A minden valószínűség szerint *dextera dei* ábrázolás készítője nem vette át a számára talán érthetetlen, körszegmentum rajzolatú felhőszimbólumot,¹⁷³⁴ hanem reális mintázású ruhaujjal helyettesítette (19. kép 19). Véleményem szerint a H2 denár érmeképének alkotója ugyancsak a ruha ábrázolására törekedett, de kevesebb sikerrel!

¹⁷²³ Dannenberg (1984) 679, 86. t.

¹⁷²⁴ A *dextera dei* „reicht voll- oder zweifingerig den Krummstab in Metz, Quedlinburg, Chur [vö. 19. kép 11, 12, 14, 16. – K. L.], Meaux...”: Friedensburg (1922) 190; Wörterbuch (1930) 252.

¹⁷²⁵ „Als *pars pro toto* bedeutet sie [a kéz – K. L.] den Fürsten, wenn sie die Fahne... , die Lanze... , das Schwert [pl. Nr. 72: a katalóniai Ampurias grófság egyik Hugo nevű grófja; denarán: Rv: IMPVRIARVM, jobbról benyúló kéz függőlegesen kardot tart: Engel – Serrure (1894) 440: 795. á; – 19. kép 18]... , das Kreuz-Scepter [Dbg. 411: vö. 19. kép 13], den Bischofsstab [Dbg. 985, 1697: vö. 19. kép 12, 17], einen kurzen Stab [Dbg. 485: vö. 19. kép 15]... hält...”: Friedensburg (1922) 191.

¹⁷²⁶ Dannenberg (1876) 22.

¹⁷²⁷ Vö. Fiala (1895) 9–14. t; Cach (1970), (1972); Krejčík (1986) 374.

¹⁷²⁸ Fiala (1895) 308, IX. t: 11; C344: Cach (1972) 20, 52.

¹⁷²⁹ Fiala (1895) 306–307, IX. t: 4, 8, 9; C348–349, C351: Cach (1972) 20–21, 52.

¹⁷³⁰ Fiala (1895) 316, X. t: 2, 6; C372, C375: Cach (1972) 23, 52.

¹⁷³¹ Fiala (1895) 318, X. t: 8; C374: Cach (1972) 23, 52.

¹⁷³² Friedensburg (1922) 191.

¹⁷³³ „The representation of hand on the obverse of type III coins is allied to similar representation on Frisian and Bohemian deniers struck in the 980s. At the same time it differs from them in certain details, for example in having a sleeve instead of clouds” [kiemelés – K. L.]: Suchodolski (1967) 186; Suchodolski (1971) 102–103.

¹⁷³⁴ Korábban már utaltam arra, hogy az ilyen ábrázolás megjelenése lengyel környezetben amúgy is megkészt, vö. 1642. jegyzet.

20. kép: A ruhaujjból kinyúló, tárgyat tartó kéz ábrázolása: 1-2: trieri denárokon (Dbg. 475-476), 3-5: a H2a denárváltozat regensburgi, svédországi és kelci (CSEH) példányán, 6-7: a H2 denárnak a nagyharsányi kincs egy-egy eltérő verőpárral kivert példányán (1-7: 3:1 méretarányban)

IV/3.4. Összefoglalás

I. (Szent) István király H2 típusú, azaz LANCEA REGIS köriratú denára előlapi érmeképének eddig elfogadott magyarázata a fentiek alapján azzal módosítható, hogy a zászlóval díszített nyelvű frank/karoling szárnyaslándzsát csak jelképesen, a tenyerén átfutó nyélre ráhajlított hüvelykujjával tartó kéz nem lehet *dextera dei/domini*, hanem csupán a király keze. Nem felhőből nyúlik ki tehát, hiszen a 11. században a felhőnek a ma megszokott karéjos ábrázolását a verőtövek készítői még nem alkalmazták, hanem ruhaujjból. A ruhaujj eredetileg a későbbi Eberhard trieri érsek két denarán megfigyelhető (vö. 18. kép 53–54, 20. kép 1–2) hasonlóan lehetett mintázva, s ebből torzulhatott a H2 denáron látható formára (18. kép 4–5, 20. kép 6–7). Utóbbi érmeképének kialakulásában csupán a Hermann Dannenberg munkájában fennmaradt, továbbá a svédországi ismeretlen lelőhelyüként és a kelői kincsben előkerült 1-1 példány típusának szerepe maradt kérdéses, ugyanis ez akár a magyar megfelelőinek előképe, akár azok „visszanémetesítő” ízlésű utánzata is volt,¹⁷³⁵ nemcsak a szárnyaslándzsa megformálásában, hanem a ruhaujj kialakításában is jobban megfelelt a német ábrázolásmódnak (vö. 18. kép 3–4, 20. kép 3–5). Eddig nem esett szó arról, hogy az ábrázolásnak és a köriratnak a H2 denár előlapján megfigyelhető kivételes azonossága¹⁷³⁶ is megerősíti azt a végkövetkeztetést, hogy az érmeképen látható kéz nem lehet más, mint I. (Szent) István jobb keze, s képe pedig a *pars pro toto* elve alapján a király teljes alakjával egyenértékű: vagyis I. (Szent) István király, kezében a II. Szilveszter pápa (999–1003) nyilvánvaló beleegyezésével III. Ottó császártól kapott, zászlóval díszített szárnyaslándzsával, amely pengéjében a Krisztus keresztjéből való szent szög erekljét őrizte.¹⁷³⁷

A fenti megállapítás sem több azonban feltevésnél, ugyanis I. (Szent) István H2 típusú denára egyedülállóan öntörvényű érméje a magyar pénzverésnek. Körirata nem nevezi meg kibocsátóját, hanem páratlan módon az érmeképet értelmezi, azt az érmeképet, amelyhez hasonló (de hangsúlyozottan csak hasonló) szerepű és kivitelű konkrét ereklyetárgy megjelenítésére a német pénzverésben csupán egy évszázaddal később került sor (ld. alább Nr. 81–87: 19. kép 26–33). Bár a pástorbotot tartó kéz érmeképei már I. (Szent) István uralkodásával egy időben is megjelentek, a bemutatott két legkorábbi, egyrészt szászöldi quedlinburgi, másrészt svábföldi churi párhuzam (vö. 19. kép 11–12) csak jelezheti a hasonló magyar ábrázolás elkészítésének lehetőségét, de közvetlen hatásukkal aligha számolhatunk. S bár joggal véltem kizárhatónak a H2 érmeképe lándzsát tartó kezének *dextera dei* értelmezését, mind a *pars pro toto* ábrázolásmód idézett példái, mind pedig a kezét körülvevő ruhaujj felfedezhető legjobb hasonmásai (vö. 18. kép 53–54) jóval későbbiek a magyar denárnál. Mivel azonban a cseh és főként a német pénzverésben megvolt a H2 érmeképi ábrázolása egyes részleteinek elvi lehetősége, e denár megrendelője és verőtövének minden bizonnyal német (de nem bajorföldi!) jártasságot szerzett elkészítője sajátosan egyedi alkotást hozott létre (vö. 19. kép 19). Ezért e páratlan és később sem Magyarországon, sem másutt nem ismételt ábrázolási-körirati együttes, főként későbbi érmeképek alapján megkísérelt magyarázata még hosszú ideig csupán feltevésnek tekinthető!

IV/3.5. A H2 denár lándzsajelvényének zászlajáról

Az érmekép szárnyaslándzsáját díszítő zászló formai sajátosságai egyelőre magyarázatlanok; a magyar forrásanyag ehhez elégtelen.¹⁷³⁸ A korabeli zászlótípusok közül valószínűleg *fanon* nélküli *gonfanon*-nak tekinthető, hiszen szövetének 4–5 vonallal jelzett ábrázolását egy keresztirányú szalag zárja le anélkül, hogy 2–3 elkeskenyedő vagy párhuzamos szélű szalag (*fanon* ném. 'Zipfel', ill. 'Latze') csatlakozna hozzá (vö. 19. kép 34). A zászló külső széléhez vonalkákkal kapcsolt 3 nagy pont feltehetőleg bojtoknak (ném. 'Troddel') felel meg annak ellenére, hogy bár azok keskenyedő szalagos *gonfanon*-okon már a 9. századtól dokumentáltak, rajtuk nem gömb alakúak.¹⁷³⁹ Megjegyzendő, hogy a zászlót sohasem

¹⁷³⁵ Vö. Kovács (1988) 280–281: 16a. jegyzet; Kovács (1988a) 677.

¹⁷³⁶ A korabeli német, cseh és lengyel pénzverésben a H2 denárával egyező, mindössze egyetlen tárgyat ábrázoló érmeképre utaló köriratot sem találtam, vö. Kovács (1975) 267–268; Kovács (1976) 136–137. Paradox módon ilyen szoros kapcsolatot csupán a fentebb kifejtettek miatt figyelembe nem vehető *dextera dei* ábrázolása és köriratú érméken volt észrevehető.

¹⁷³⁷ Vö. Kovács (1988) 277–283; Kovács (1988a) 674–681.

¹⁷³⁸ Vö. Kumorovitz (1954) 21–26; Pandula (1986) 230–239.

¹⁷³⁹ Neubecker (1972) 1060–1073. Az előlapi érmekép igen finom részleteit is megfigyelő Egri János e 3 „bojtkban” az általa felfedezettnek sejtett érmekép-szerkesztési módszer gyöngy,

szemcse, félgömb utólagos ráponcolásával „elrejtett” alappontjait vélte felismerni. További 4 szerkesztési alappont — a jobb kisujj és a lándzsanyél csukló felőli szegletében, a hüvelykujj és a lándzsanyél kereszteződésében, a lándzsanyélen a harmadik szalag befutása alatt, valamint a lándzsahegyen a felső szalag befutása felett — eredeti jelentéktelen alakjában maradt volna fenn: Egri (1992a) 15. Feltevése nem fogadható el, mert a feltételezett módszer alkalmazása a H2–H2a viszonyt illetően feltétlenül hibás végkövetkeztetésre vezetett, vö. 171. és 335. jegyzet, másrészt az utóbbi típusú, jelentéktelen pontocskák, véleményem szerint verőtőhibák száma tetszőlegesen szaporítható, pl. a C és E betű alja között, az R aljában, a legfelső bojt felett, s attól is feljebb, a belső kör mentén stb.

kötötték a lándzsahegyre, hanem kizárólag a nyélre, de az érmekép kis felületén a kézábrázolás a zászlót annyira a lándzsa hegye felé kényszerítette, hogy az a H2 típuson nagyjából a köpű végére és a nyélre, a H2a változaton viszont szinte teljesen a lándzsahegyre kötve mutatkozik.¹⁷⁴⁰

Az I. (Szent) István-kori zászló vörös színű lehetett, bár nyélvégére nem keresztet, hanem a szóban forgó szárnyaslándzsát erősíthették fel. A vörös zászlóra III. Béla uralkodása idején (1172–1196) került rá a kettőskereszt, majd a vágásos címert használó Imrétől (1196–1204) kezdődően, a magyar királyok felváltva használták a vörös-fehér csíkozású, ill. vörös alapon ezüst kettőskeresztes zászlót az Árpád-kor végéig (18. kép 1–5, 20. kép 3–7).¹⁷⁴¹ Nem lehetetlen, de bizonyíthatatlan tehát, hogy a H2 denár megrendelője vagy készítője a verőtövek szerinti 3–5 vonalas rajzzal a zászló csíkozását kívánta szemléltetni,^{1741a} de az sem kizárható, hogy csak a szövet hajlását, hullámlását óhajtotta így megjeleníteni. A német pénzverésben a csupán ívelten lobogó önálló szalagokkal jelzett *gonfanon* ábrázolása olyan gyakori, hogy a bemutatásától itt eltekintek.¹⁷⁴² Korábban már utaltam a H2 denár érmeképi zászlájának olyan későbbi magdeburgi megfelelőire, amelyek ugyancsak zászlós szárnyaslándzsát, és pedig a magdeburgi Szent Mauritius-lándzsát ábrázolják kiemelt szerepben, azaz emberi alak vagy kéz tartása nélkül. Az Adelgod magdeburgi érsek (1107–1119) verette denáron a ... RIC.V köriraton kívül talán csillag (Dbg. 664 – Nr. 80: 19. kép: 26), a brakteátán pedig a +MAVRICIVS EPS körirat mellett a felhőszegmentből kinyúló lándzsanyél, valamint az A és 3 csillag (Dbg. 665 – Nr. 81: 19. kép 27) is jelzi az ábrázolt jelvény tiszteletreméltóságát. További ismeretlen kibocsátójú magdeburgi vereteken is csillagok jelzik a Szent Mauritius-lándzsaereklye szentségét [Rv: (M)AG(ADEBURG): Dbg. 1896 Rv: +SESMARICIAS: Dbg. 1897 – Nr. 82–83: 19. kép 28–29], az előbbinek rajzán a gonfanon olyan keresztirányú vonalkázásával, amely mintegy a H2 érmeképi zászlájának szegélyét jelző vonalat sokszorozza meg. Az erre a zászlóra erősített bojtkokhoz hasonló szegélydíszek, az annak alakjától ugyan eltérő háromszög alakú zászló¹⁷⁴³ érmeképein ismerhetők fel. A mintegy 970 és 1160/70 között forgalomban volt Wendenpfennigek¹⁷⁴⁴ két magdeburgi érseki kibocsátású típusán látható sugaras futású vonalakkal jelölt szövetű, de a H2 zászlóképhez hasonló vonallal szegélyezett, s a vonalak metszéspontjaihoz csatlakozó 5–5 bojttal díszített zászlójú lándzsa ugyancsak a Szent Mauritius-lándzsa, ill. annak az 1000-ben Gnieznóba látogatott III. Ottó császártól I. (Bátor) Boleszló/Bolesław Chrobry lengyel hercegnek ajándékozott bronzból öntött másolata¹⁷⁴⁵ lehetett a modellje, bár ezt az értelmetlen körirat nem erősíti meg (Dbg. 1351 = G54, Dbg. 1353 = G48. – Nr. 84–85: 19. kép 30–31).¹⁷⁴⁶ Az ábrázolás kanonizálatlan voltát egy másik Wendenpfennig jelzi, amelyen a háromszögű zászló csíkozatlan szövetű, s a szegélyét 5 hosszabb szalag díszíti (Dbg. 1814 = G48–49. – Nr. 86: 19. kép 32).¹⁷⁴⁷ A Szent Mauritius-lándzsa valamivel nagyobb méretű, gondosabb kivitelű képe I. vagy II. Bernhard szász herceg (973–1011–1059) hiltagesburgi denárát ékíti, ezen a háromszögű zászló sugaras vonalkázása sűrűbb, s a szélét nem bojtsor, hanem valószínűleg sűrű rojtozás szegélyezi (Dbg. 1757 – Nr. 87: 19. kép 33).¹⁷⁴⁸ Az utóbb felsorolt, s részben korabeli négy zászlókép hasonlósága a részletek némi különbözősége ellenére is lehetővé teszi azon magyarázat elfogadását, hogy a H2 denár előlapi érmeképen a zászlóhoz csatlakozó nagy pontok mintái az I. (Szent) István király szárnyaslándzsa-jelvényére kötött valóságos zászló bojttjai voltak.

I. (Szent) István H2 típusú denárát követően magyar érméken csak II. András idejében (1205–1235) jelentek meg zászlóábrázolások. E *gonfanonokat fanonokkal* (vö. H236, H256), ill. azok nélkül

¹⁷⁴⁰ Vö. Kovács (1988) 280; Kovács (1988a) 676 (18. kép 1–5, 20. kép 3–7).

¹⁷⁴¹ Vö. Kovács (1988) 280; Kovács (1988a) 676; Szentgáli (1924) 5; Donászy (1935); Kumorovitz (1954) 25–26; Pandula (1986) 238–239. Említésre méltó, hogy az aacheni Liuthar-evangelárium ajánlasi képén a trónoló III. Ottó császár két oldalán ábrázolt, s I. (Szent) István, valamint I. (Bátor) Boleszlóként azonosított koronás alak egy-egy hosszú nyelű vörös zászlócskát tart. Ez a „Triumphbanner der beiden Könige zu Seiten des Kaiserthrones symbolisieren keine Herrschaftsleihe und kein Vasallenkönigtum, sie verkünden die Anerkennung neuer Mitglieder in der Familie christlicher Könige, die Kaiser Otto soeben vollzogen hat.”: Fried (1989) 22–23, 38–67, 126–141; az idézet: 139–140.

^{1741a} Az „árpádsávós zászlót” vélte felismerni: Szigeti (1996) 75.

¹⁷⁴² Vö. Kovács (1975) 269: 10. á: 2, 5, 7–10, 15, 19, 21, 25, 30–31, 38–39, 41, 43; Kovács (1976) 137: Abb. 11, 138: Abb. 12. megfelelő képei.

¹⁷⁴³ Az ún. Dreieck-Fahne első ábrázolása 925 tájáról való: Neubecker (1972) 1069–1071.

¹⁷⁴⁴ Ezt a nagy érmecsoportot régebben nevezték Wenden vagy Sachschenpfennige néven, zömében azonban Wrocław (LEN)/Breslau, Gniezno (LEN)/Gnesen, Kruszwica (LEN)/Kruschwitz, Poznań (LEN)/Posen városokban alapított püspöki verdekben állították őket elő: Gumowski (1960) 14.

¹⁷⁴⁵ Kovács (1975) 265, 265: 8. á: 1–3; Kovács (1976) 136; Kovács (1988) 276: 1. á: 1–4. Bizonyára ez esetben is a kis mérettel magyarázható, hogy e lengyel lándzsaábrázolások egyike sem szárnyaslándzsát mutat, a zászló azonban azonos a fent idézett német veretek ábrázolásával, a 4 vagy 7 ponttal jelzett szélű, azaz bojtos háromszög alakú zászlóval.

¹⁷⁴⁶ Dannenberg (1876) 490–491, 494–495, 60. t; Gumowski (1960) 14–15, 89: 54, 48. á.

¹⁷⁴⁷ Dannenberg (1894) 734, 97. t; Gumowski (1960) 14–15, 89: 48–49. á.

¹⁷⁴⁸ Dannenberg (1894) 725, 94. t.

(vö. H255, H256) ábrázolták, s *bannière*-nek (azaz címeres *gonfanon*nak) azért nem tekinthetők, mert nyoma sincs rajtuk a szövetükre varrt címer jelzésének.¹⁷⁴⁹

IV/4. I. (SZENT) ISTVÁN/I. (SZENT) LÁSZLÓ KIRÁLY FELTÉTELEZETT ARANYPÉNZÉRŐL

IV/4.1. Bevezetés

1988-ban Gedai István befejezte doktori értekezését, s mind szövegének előzetes vitáján, mind pedig megjelent téziseiből kiderült, hogy a disszertáció legérdekesebb részében egy olyan aranypénz-típussal foglalkozott, amelyet a magyar szakirodalom már régóta ismert ugyan, de történeti emlékérmének tekintett, viszont a disszerens megkísérelte hiteles 11. századi eredetét bebizonyítani.¹⁷⁵⁰

IV/4.2. Leírás és értékelés

Aranypénz ritka szemű gyöngykörös peremmel, s e külső és egy kisebb, a királyábrázolás által megszakított belső, ugyancsak ritka szemű gyöngykör között vésett betűs verőtővel készült +STEPHANVS-REX körirattal,¹⁷⁵¹ amely a szemből néző királyalak jobb oldala mellett indul és az óramutató járásával egyezően haladva a balján ér véget. A bajuszos, szakállas, szegletes arcú, csupasz nyakú király fején nyitott, kétoldalt gömbös végű halántékcsőgöcs, három oromdíszes pántkorona, amelynek oromdíszei 3-3 gömböcskével jelzettek. A korona részletei mindhárom példányon különbözőek.¹⁷⁵² A király fejét ritka szemű gyöngykörös dicsfény köríti. Ruházata bő palást, amelyet a jobb vállán talán kapocs fog össze, s amennyiben a nyakán ívelő kettős vonal nem az alsóruhájának szegélye, akkor az a palástszárnyak összekötő nyakszalagja.¹⁷⁵³ A királyalak kidomborodó felkarjain ráncolódó palást alól jobb alkarja hegyesszögben behajlítva felfelé kinyúlik, s jobb kezének hüvelyk és mutató ujj között, finomkodó tartással apró, kerek tárgyat fog.¹⁷⁵⁴ Az érme alsó szegélye mentén látható kiemelkedés a derékszögben behajlított bal alkar és kézfej rosszul sikerült maradványa. A hátapon az ugyancsak ritka szemű gyöngykörös perem és a belső, hasonló gyöngykör között vésett betűs verőtővel készített +PAN-NONIA körirat olvasható.¹⁷⁵⁵ A belső gyöngykörben szemből néző, ritkásan gyöngyözött vonalú dicsfénnel övezett fejű, keskeny arcú, gömbölyödően tiszta állú, minden bizonnyal nőalak mellképe. Nyaka behúzott, fején a királyéhoz hasonló korona.¹⁷⁵⁶ Ugyancsak köpenyszerű, sűrűn ráncolódó felsőruhát visel, amely alól az alsóruha tölcéséres ujjából a jobb alkarja hegyes-, a bal tompaszögben behajlítva nyúlik ki; a jobb a bal fölé.¹⁷⁵⁷ Az érme 3 példányban ismeretes, mindhárom más-más verőtővel készült,¹⁷⁵⁸ s a gyöngykörös szegélye egyiküknek sem teljes, vagyis mindhármát részlegesen körülnyírták. A három ismert példány adatai: 1: kettősen vert, a verőtő balra megugrott; átmérője: 23.0 mm, súlya: 4.50 g, MNM É lt. sz.: A. 81./1906.4; 2: 20.5 mm, 4.49 g, MNM É lt. sz.: B. 17./1909.16; 3: 22.0 mm, 4.49 g, Gotha, Münzkabinett lt. sz.: G. 404.¹⁷⁵⁹

A magyar érmészeti irodalomban e 3 ritka aranypénz közül csupán a gothai volt ismert, hiszen az MNM É 2 közöletlen példányát csupán típusként, s kép nélkül ismertette Huszár Lajos. Gedai István megérzését dicséri értékelésük kérdésének újbóli felvetése!

¹⁷⁴⁹ Vö. *Kumorovitz* (1954) 26: 64. jegyzet)

¹⁷⁵⁰ *Gedai* (1988a).

¹⁷⁵¹ Mivel az érmének mindössze három példánya ismert, az alábbiakban egyenként is hivatkozhatom rájuk, sorszámuikat ld. e bekezdés végén! Az előlapi körirat változatai: +STEPHANVSREX (1., 3.), +SETPHANVSREX (2.), fordított állású szókezdő S betűvel: *Huszár* (1972) 22: Nr. 40–41.

¹⁷⁵² A változatok: a koronapánt peremvonalának csak a király jobb szemöldöke feletti elágazó indulása maradt meg (1.), a koronapántnak egyenes homlok- és a kapcsos zárójelhez hasonló tetővonala van (2.), csak a homlokvonala jelzett (3.).

¹⁷⁵³ Ez legtisztábban a gothai példányon (3.) látható.

¹⁷⁵⁴ Az érme képpel kapcsolatos vitában felvetődött az a lehetőség, hogy a sikerületlen ábrázolás eredetijén a király kéze egy gömbös végű kardmarkolaton nyugodhatott, azonban ezt a magyarázatkiegészítést a kard keresztvása és pengéje ábrázolásának híján teljességgel ki lehet zárni. A további magyarázatkiegészítéseket ld. alább!

¹⁷⁵⁵ +PANNONIA (3.), ill. +PAANNNON A (1.: kétszer vert), +PANN NIA (2.: az O kimaradt, helyén nem látszik a nyoma).

¹⁷⁵⁶ A koronapánt felső szélét nem jelölte vonal, csupán a fej domború megmintázása jelezte, homlokvonala egyenes.

¹⁷⁵⁷ *Gedai* (1992) 119–120.

¹⁷⁵⁸ Mivel az egyik példányban (2.) a királynév körirathibás, ez önálló verőtőnek tekintendő, a másik két példányon (1. és 3.) pedig az érme képek apró részletei az eltérők, pl. a király szemöldökének, koronájának, ruhája nyakrészének és csatjának, ill. a hátlap nőalakja szemöldökének, állának, koronájának részletei stb. A jelentős különbségek ellenére Gedai István csupán 2 verőpárral (1. és 3., valamint 2.) számolt: *Gedai* (1991b) 649; *Gedai* (1992) 119; *Gedai* (1992a) 21

¹⁷⁵⁹ A gothai példányra vonatkozó összes adatot, valamint a megküldött fényképeket Uta Wallenstein szívességének köszönhetem.

I. (Szent) István feltételezett aranypénzére, ill. brakteátájára vonatkozó korábbi nézetek: a gothai aranypénz származásáról csak annyi tudható, hogy 1712-ben II. Anton-Günther schwarzburg-arnstadi herceg (1666–1716) jelentős gyűjteményének egyik példányaként került Gothába.¹⁷⁶⁰ A szakirodalomban Schwarz Gottfried említette meg 1761-ben először a következőképpen: „az érme, amelyet a gothai királyi éremgyűjteményben láttam... tiszta aranyból készült, s a mi aranyunkon negyedével túlsz [a súlya], antik pénzre hasonlít, s egy koronás király mellképét mutatja, jobbában országhalmával, feje körül kör [= gloria], STEPHANVS REX körirattal. A hátlapon koronás, inkább női, mint férfi alak, a feje körül szintén körrel, kezei a melle alatt összefonva, PANONIA körirattal PANNONIA helyett. Erről a ritka érméről a tudós férfiak deríthetnek ki többet.”¹⁷⁶¹ A híradást Czirbesz Jónás András, Katona István, majd Cornides Dániel jóvoltából ismerte meg a magyar tudományosság, s eközben a gothai aranyhoz hozzákapcsolódott egy bécsi arany brakteáta ügye is.

E legendás aranybrakteáta első említése 1752-ből való, mikor is a lemezpénzeket (brakteátákat) tárgyaló Johann Peter von Ludewig munkájához Johann Jacob Moser azt a jegyzetet fűzte, hogy „a tudós császári antikvárius, von Heraeus¹⁷⁶² úr azt mondta nekem, hogy Magyarország első keresztény királyától, Istvántól is birtokol egy arany brakteátát, amelyet azonban bizonyos okok miatt akkor nem tudott nekem megmutatni.”¹⁷⁶³ A híradásra már 1772-ben felfigyelt Czirbesz Jónás András, s együtt kerített sort mind a bécsi, mind a gothai érme bemutatására, azzal a tévedéssel, hogy mindkettőt brakteátának nevezte.¹⁷⁶⁴

Közvetve kizárta a tárgyalta aranypénz 11. századi voltát Cornides Dániel, amikor a bizánciaktól végigkövetve az aranypénzverés történetét, kimondta: „Magyarországon Károly Róbert király volt az első aki aranypénzt veretett, de ez súlyra és ábrázolásra és formára azokra a firenzei érmekre hasonlít, melyek ma már igen ritkán fordulnak elő.”¹⁷⁶⁵ 1779-ben kiadott könyvében Katona István Schwarz Gottfried véleményét ismertetve így folytatta: „Mint mondom, Cornides megjegyzéséből nyilvánvaló, hogy azt a pénzt nem Szent István korában verték, hanem később Károly Róbert korában, vagy valamelyik utóda idejében, hasonló módon, miként Corvin Mátyás és II. Ulászló Szent László képével vertek bizonyos pénzeket.”¹⁷⁶⁶ 1784-ben megjelent újabb munkájában Cornides Dániel viszont már végére is járt a legendás bécsi brakteátának, ugyanis kérésére Franz Neumann az ottani K. K. Modern Münzkabinet igazgatója közölte, hogy a gyűjteményében I. (Szent) István királynak semmiféle aranybrakteátája nem létezik,¹⁷⁶⁷ ezért Cornides Dániel biztonsággal jelenthette ki, hogy a róla szóló híradás

¹⁷⁶⁰ „Daß die Münze im Jahre 1712 als Bestandteil der bedeutenden Sammlung des Fürsten Anton-Günther II. von Schwarzburg-Arnstadt nach Gotha gelangte.”: Uta Wallenstein, kérdésemre 1993. november 11-én kelt válaszelevelében.

¹⁷⁶¹ „Emendatius, non tamen sine omni mendo, exaratum nomen inveni in numo aureo, quem in regii apparatus numophylacio Gotthano vidi, & quem paucis describere quoque juverit. Ex auro puro conflatus, numum nostrum aureum quarta parte excedens, in disco antico spectandum exhibet bustum Regis coronati, globum regium in dextra tenentis, cujus praeterea caput circulus ambit, cum perigraphe STEPHANVS REX. In parte postica bustum foeminae potius, quam viri, coronatae & circulo pariter quoad caput circumdatae, manibus infra pectus complicatis, cum perigraphe PANONIA pro Pannonia. De que rarissimo monumento dispiciant doctiores.”: Schwarz (1761) 53.

¹⁷⁶² Névalakjai: von Heraeus, von Haeräus, azaz Carolus Gustavus Haeräus.

¹⁷⁶³ Johann Peter von Ludewig azon elmélkedett, hogy a Rajnától keletre miért nincsenek sem Frank-, sem Svábföldön; brakteáták, s ehhez a kiadó Johann Jacob Moser a következő jegyzetet fűzte: „Hierinnen betrüget sich Herr Auctor, und alle andere, die solches glauben; wie zum theil schon andere vor mir, sonderlich Herr Liebknecht, Schlegel und Leuchtfeld gezeigt haben. Und kan ich ihn und jederman versichern, daß wir in Schwaben, am Rhein, in der Schweiz und der Orten, so viele in diesen Landen geschlagene bracteatos haben, als man sächsische und selbiger Enden immer hat; wie ich dann solcher oberdeutschen etliche hundert, mit meinen Gedanken darüber, an das Licht zu stellen gesonnen bin. Die heßischen bracteatos hat bereits Herr Liebknecht erkläret, und indessen deren noch mehrere gefunden. Der schwäbischen und österreichischen habe ich in vorhergehender Anmerkung gedacht; und der gelehrte kaiserliche Antiquarius, Herr von Heraeus sagt mir, daß

er auch von dem ersten christlichen König in Ungarn, Stephan, einen gülden bracteatum beihanden habe, welchen er mir doch gewißer Ursachen wegen damals nicht weisen konte.”: Ludewig (1752) 66–67: (15.) jegyzet.

¹⁷⁶⁴ „Der kaiserliche Antiquarius Herr von Haeräus konte von dem ersten ungarischen Könige Stephan dem Heiligen, einen goldenen Bracteaten aufweisen. S.[iehe] des berühmten Joh[annes] Jac[obus] Mosers 15te Anmerkung über Joh[annes] Peters v. Ludwig, Einleitung zu dem deutschen Münzwesen, mittlerer Zeiten. Seite 67. Unser gelehrter H. D. Schwarz [= Schwarz Gottfried] erwähnt auch eines goldenen Bracteaten von diesen Könige, welcher in dem weitberühmten Münzschatz zu Gotha aufbewahren wird, in seiner Commentation: Samuel Rex Hungariae, qui vulgo Aba audit, et c. Seite 53. [ld. Schwarz (1761) 53. – K. L.]. In der allgemeinen Einleitung, in das ungarische Münzwesen, werden wir davon umständlich handeln.”: Czirbesz (1775) 202: *) jegyzet.

¹⁷⁶⁵ „Primus autem monetam auream in Hungaria feriendam curavit Carolus Robertus Rex, sed eam similem pondere, lege, & forma Florentinis, quae hodie jam rarissime conspiciuntur.”: Cornides (1778) 84.

¹⁷⁶⁶ „Ex Cl. Cornidis [ld. 1765. jegyzet – K. L.], inquam, commentatione patet, numum istum aetate S. Stephani cusum non suisse; sed serius a Carolo Roberto rege, vel eius aliquo successore, percussus; ad eum fere modum, quo Mathias quoque Corvinus et Wladislaus II. cum effigie S. Ladislai numos quosdam feriundos curarunt.”: Katona (1779) 173; Schönvisner (1801) 94.

¹⁷⁶⁷ „Reverendiss. ac Cl. FRANC. NEVMANNUS, Vir in rep. litteraria multi celebratque nominis, nunc Nummophylacii Caesarei Director, alter, nuper abs me interrogatus, num revera nullus in Gaza Cesarea nummus bracteatus aureis S. Stephani Regis exstet, id non solum conceptis asseveravit verbis, sed &

csupán Carolus Gustavus Haeräus koholmánya (*figmentum*).¹⁷⁶⁸ Cornides Dániel ezenkívül a gothai arany ügyében is döntő előrelépést tett, mert még a címzettnél is hamarabb közölte Julius Carolus Schlaeger 1783. november 15-én kelt s Schönvisner Istvánnak küldött levelét a gyűjteményében őrzött érmére vonatkozó tudnivalókkal.¹⁷⁶⁹ A levél ismertetését követően maga is élelméjűen hozzászólt a gothai arany előlapi érmeképe értelmezéséhez, elutasítván korabeliségét. Érdekes, hogy a hátlapi köriratot rosszul olvasta el, mert Schwarz Gottfried „PANONIA pro Pannonia” olvasatára reflektálva a következőkkel kezdte a véleményét: „Ez az utóbbi azonban nem helyes: a gothai érmén jól megkülönböztethetően PANONONIA olvasható.”¹⁷⁷⁰ Ezt az érmét ugyanis, amely olyan vastag, hogy a földön párja nincs, s ma a körmöcinek felel meg, azt azonban súlyának negyed részével meghaladja, nem maga Szent István verette, hanem sokkal később készült, ami a király fejét övező nimbusból is kiderül. Nem hihető ugyanis, hogy a szent király saját magát életében szentként ábrázoltatta volna.”¹⁷⁷¹

Az 1801-ben publikáló, s a gothai érme képét is közreadó¹⁷⁷² Schönvisner István mindezen előzményeket természetesen ismerte. Bevezetőjében Cornides Dánielre hivatkozva maga is koholmány-nak jelentette ki a bécsi brakteátát,¹⁷⁷³ majd a gothai solidus leírását követően idézte Schwarz Gottfried fentebb már bemutatott leírását, majd a nevezetes levéllel folytatta: „Jul(ius) Car(olus) Schlaeger úr; a Szász-Gothai Múzeum és Könyvtár igazgatója kérdésemre volt olyan kedves, hogy ezt az érmét tüstént a legnagyobb hitelességgel és alapossággal lerajzolván, nekem elküldve, hozzám két levelet intézett. Abban, amelyik Gothában 1783. november 15-én kelt, ennek az emléktárgynak minden körülménye, valamint az ő személyes véleménye van leírva a következőképpen.”¹⁷⁷⁴ „Az érme leírása, úgymond, amelyet a tisztelendő Schwarzius [= Schwarz Gottfried] írásban tett közzé, oly messze van attól, hogy minden tekintetben megfeleljen az igazságnak, hogy legalább két, elég súlyos tévedést tartalmaz. Az egyiket az érme anyagát illetően követte el, amely nem tiszta arany (*obryzum*), ahogy a mesterségben jártasak a tisztított aranyat nevezik. Akár első látásra, még a felületes szemlélőnek is feltűnik a halvány avagy vöröses sárga szín, ami nyilvánvalóvá teszi az ezüsttel bőven való ötvözést. Hogy Neked az érme anyagáról és súlyáról minél hitelesebben beszámolhassak, tanácskozára elhívtam azt a férfit, aki ebben az ügyben bírót lehet, ti. felséges uramnak pénzváltóját. Ettől a mestertől megtudtam, hogy a pénz a mai magyar pénzek súlyának negyedével nehezebb,¹⁷⁷⁵ de még annál is gyengébb minőségű aranyból készült, amilyen arany forintokat az én honfitársaim használnak, és hogy csak 18 karátos. A másik hibába Schwarzíust a gömböcske vitte, amely Szent István melle közepén látszik, és jobb kezének ujjaira támaszkodik, hiszen erről azt hitte, hogy országalma, jöllehet igen kicsi,

quo certior essem, Chirographo suo, roganti mihi exhibito, id ipsum firmavit. Litteras Testimonii sui, quum alioquin perbreves sint, hic visum est adponere. Ita vero habent: Daß kein goldner Bracteate des H. Stephan, ersten christlichen Königs in Ungarn im K. K. modernen Münzkabinet zu Wien vorhanden sei, bezeuge ich mit meiner eigenen Handschrift. Wien, den 9ten August 1784. Franz Neumann, Direktor des K. K. mod. Mkts.”: Cornides (1784) 137: (4) jegyzet.

¹⁷⁶⁸ Miután idézte Johannes Jacobus Moser fentebb már közreadott jegyzetét (vö. 1763. jegyzet), a következőképpen folytatta: „Sed commentitius hic Bracteatus est, nec unquam in rerum natura, nedum in Nummophylacio Caesareo Vindobonensi, exstitit. Diu multumque Caesareum Nummophylacium frequentaveram antea, quod illius Praefectum, Celeberr. Valent. Du Val, in me semper benevolentissimum essem expertus. Ex quo cum essem de bracteato aureo S. Stephani percontatus, provocassemque ad Haeraeum, eidem Nummophylacio Caesareo quondam Praefectum, subridens respondit ille mihi, figmentum hoc esse Haeraei, doctas eiusmodi imposturas sibi interdum permittere soliti; nunquam enim in Caesareo Nummophylacio Bracteati auri S. Stephani vel volam exstitisse vel vestigium. [Ide idézte Franz Neumann fentebb már közreadott jegyzetét] Et certe videtur hoc ipsum suboluisse Mosero, quod verbis: gewisser Ursachen wegen, non obscure innuit. Neque denique fictitius iste aureus S. Stephani comparet uspiam inter aureos nummos Regum Hungariae Nummophylacii Caesarei Vindobonensis, nitidissime aeri incisus in splendidissimo illo Opere: Monnaies en Or, qui composent une des différentes Parties du Cabinet de S. M. l'Empereur; depuis les plus grandes pièces jusqu'aux plus petites. Vienne 1759. folio regali.”: Cornides (1784) 137–138.

¹⁷⁶⁹ Magyar fordítása alább a szövegben, latin eredetijére ld. 1781. jegyzet.

¹⁷⁷⁰ Az Uta Wallenstein küldötte képen jól látható, hogy a körirat valójában PANNONIA, azonban verési hiba következtében az első és a harmadik N a többi betűnél kevésbé kiemelkedő. Az első és második N között valamilyen kerek sérülés nyoma látszik ugyan, de a betűelosztás ritmusa kizárja, hogy kettejük között eredetileg egy O betűnek is lennie kellett (20. tábla 3).

¹⁷⁷¹ „Hoc postremum haud recte: distinctissimis enim elementis PANONONIA legitur in nummo Gothano. Quem quidem nummum, qui eius crassitie est, ut licet orbe non sit majore, quam sit hodiernus Crennitiensis, hunc tamen quarta sui ponderis parte excedat, non ab ipso Divo Stephano, sed longe serius prociusum esse, prodit nimbus caput Regis circumdans. Neque enim par est credere, Divum Regem semet ipsum in vita adhuc ad instar Sancti effigiatum fuisse.”: Cornides (1784) 138; vö. Schönvisner (1801) 94.

¹⁷⁷² Schönvisner (1801) 92–96, I. t. (= 3. kép): 10.

¹⁷⁷³ „Numum aureum bracteatum divi Regis STEPHANI, quem in Caesareo Museo Vindobonensi exstitisse narravit Moserus, non aliud esse, quam Heraei figmentum, ostendit Daniel Cornides in Epistola exegetica ad Ganocizium p. 136. seq. Verum extat alius aureus, non bracteatus, sed solidus...” módon térve át a gothai példányra: Schönvisner (1801) 92.

¹⁷⁷⁴ Az 1781. jegyzetben következő levél »...« jelek közé fogott szakasza azonos a Cornides Dániel által már 1784-ben leközölt levélrészlettel, amelynek csupán a bevezető mondatrésze volt eltérő: „Numismatis Divi Stephani descriptio, quam Reverendus Schwarzius...” stb.: Cornides (1784) 139–140.

¹⁷⁷⁵ A gothai példány súlya 4.49 g, míg a 18/19. század fordulóján a magyar aranydukát szabványsúlya 3.49 g volt: Huszár (1979) 17–19.

nem nagyobb annál, mint amit ide rajzolok [•], s ezért inkább emlékeztet a grammatikusok pontjára, mint az említett felségjelvényre, amit annál is kevésbé ábrázolhat, mivel a keresztnek, amelyről a keresztos gömb nevét nyerte, semmi nyoma. Én a gömböcskét a pénzverő tévedésének tartom, de a pénznek nemrégén küldött leírásában ezt kifejezni nem akartam. Egyébként nem vagyok messze attól a meggyőződéstől, hogy a pénzünket sem a kereskedelmi vagy használati pénzek, sem az emlékérmek közé nem lehet besorolni, hanem abból a fajtából való, amelyet hol amulettnek, hol phylacter (azaz ereklyetartó) éremnek szokás nevezni. Erre a véleményre amint kitűnik részben a hitvány arany miatt jutottam, részben a két ábrázolt szent miatt, akiknek a pártfogásában a Te népedből valókkal élsz, az egyik oldalon ti. Szent István, a másikon az Istenszülő Szűz Máriával, akit a régiek módján a Kiszűz nélkül ábrázoltak.« Schlaegerus ítélete szerint tehát ez az arany, amelyről beszélünk, semmiképpen sem származik az első magyar király korából. Ugyanígy vélekedik Cornidesius [= Cornides Dániel], különösen azon okból, hogy ezen az érmén a király fejét nimbus, a szentség jele övezi.¹⁷⁷⁶ Katona tiszteendő [= Katona István] úgy vélekedik, hogy ezt az érmet Károly Róbert vagy valamelyik utóda alatt verték, mivel azt mondja, a királyság második időszakában¹⁷⁷⁷ Szent László képével jelölt több pénzünk van.¹⁷⁷⁸ Schlaegerus, amint azt leveléből fentebb megtudhattuk, inkább amulettnek vagy phylacter éremnek tartja, mint pénznek vagy emlékérmének. De valószínűbbnek tűnik, hogy ez az aranypénz valamelyik hamisítónak a műhelyéből került ki, amilyenek főként a XVI. században működtek. A közepén látható gömböcske a rossz öntés jele. A hitványabb aranyat a nagyobb nyereség miatt használták. Szent István és Gizella királyné (mert úgy vélem, ezen az érmén inkább őt ábrázolták szentként, mint az Istenszülő Szűzet) jobb mesterségbeli tudással készült képe, mint az a XI. századhoz illenék, és a felirat annak a kornak nem megfelelő jellege a hamisítás gyanúját látszik erősíteni. A +PANNONIA feliratot a ravasz mester a Szent Istvánhoz közeli ezüst denáraitól másolta,¹⁷⁷⁹ és a pénzlábat, hogy az óvatlanokat könnyebben becsapja, inkább a bizánciakhoz igazította, mint az arany forintokhoz. Ami a király és a királyné fejét övező nimbust illeti, a bizánci uralkodók is nemegyszer jelennek meg arany pénzeiken nimbusszal...

Arra, hogy ezt a gothai aranyat ne tartsam a királyság második korszakának elején¹⁷⁸⁰ készült emlékérmének az alábbiak az okaim: először, mivel az alább leírandó érmékből kitűnik, hogy az emlékérmek a magyaroknál nem jelentek meg előbb, mint a második korszak végén. Azután, mivel ha ez az arany Szent István király és az Istenszülő Szűz tiszteletére veretett volna, akkor mind István megkapta volna a *Szent* címet az érme előlapján, mind pedig a hátoldalán nem csak az egyszerű +PANNONIA körirat, hanem mellette vagy inkább helyette a SANCTA MARIA lenne olvasható. A második korszak forgalomban lévő magyar aranyain, amelyek Szent László királyt ábrázolják, sohasem fordul elő László neve a *Szent* előtag nélkül, aminthogy nem hiányzik a kör vagy nimbus, a szentség jele sem a feje körül, és a másik oldalon sohasem marad el annak a másik királynak a neve, aki az aranyat verette. Amiből nyilvánvaló, hogy Szent István gothai aranyát semmiképpen sem lehet összevetni a Szent László képével vert magyar aranyakkal. És nem hasonlít egyetlen amulett vagy phylacter érem alakjára sem, vagy azokra, amilyeneket babonából a betegségek elűzésére, vagy más ártatlan hiedelem miatt viseltek. Az első fajta phylacterek ugyanis részben rövidítésekből vagy ligatúrákból állanak, részben bizonyos misztikus ábrákból vagy betűkből és szokatlan előírásokból. Ezeket a Katolikus Egyház mindig helytelenítette és elítélte, ahogy kitűnik a különféle zsinati és pápai előírásokból, akárcsak a Codex Theodosianusból és a Capitularia Francorumból. A másik félék pedig nem voltak egyebek, mint kis tartók, amelyekbe a keresztények a szent keresztnek vagy más szenteknek ereklyéit tették emlékezésül vagy tiszteletből. Ebben az értelemben dicsérettel említették a phylactereket Nagy Szent Gergely... [stb.]. Ezért, mivel a gothai arany sem átfúrva nincs, sem fülecskéje nincs a felfüggesztéshez, sem belül nem olyan üreges, hogy bármilyen szent ereklyét tartalmazhatna, nem látom, mi okból lehetne a phylacterek vagy az amulettnek sorába számítani, amint az igen tudós Schlaegerus akarja. A hitványabb aranyból és a szentek képéből semmiféle következtetés sem vonható le. Ezek ugyanis nem annyira jellemzőek az amulettekre vagy phylacterekre, hogy ne találhatnánk eközben ilyeneket mind az eredeti és valódi érmek, mind a hamisítványok között.”¹⁷⁸¹ A fentebb

¹⁷⁷⁶ Cornides (1784) 138; ld. 1773. jegyzet.

¹⁷⁷⁷ Azaz 1301–1526 között!

¹⁷⁷⁸ ld. 1766. jegyzet.

¹⁷⁷⁹ A hamisító a +PANNONIA köriratot I. (Szent) István utódai érméiről csak akkor kölcsönözhetette, ha ilyet a veret tervezésekor már ismert. Saját adatgyűjtésem szerint a legkorábbi jól meghatározott +PANNONIA köriratú magyar pénz, I. András H9 denára azonban csak 1750-ben látott napvilágot: Joa-

chim (1750) 641–644, XXXVI. t. 1. Valószínűbb tehát, hogy közismert utalásként érmeelözmény felhasználása nélkül alkalmazta.

¹⁷⁸⁰ Azaz az 1301–1526 közötti időszak kezdetén, az Anjou uralkodók alatt.

¹⁷⁸¹ „Consultus a me D. Jul. Car. SCHLAEGER, Musei ac Bibliothecae Saxo-Gothanae Director, ea fuit humanitate, ut hoc Numisma, illico summa fide, & accuratione depictum, mihi

írottakat könyvének recenzensei is elfogadták, s a gothai érmét 16. századi hamisítványként,¹⁷⁸² nem I. (Szent) István vereteként,¹⁷⁸³ kitalált, hamisított veretek egyikeként nevezték meg.¹⁷⁸⁴ Schönvisner István elutasító véleményéhez később a nagy tekintélyű Joseph Mader is csatlakozott, aki miután végleg leszámolt az egyetlen földi halandó szeme elé sem került bécsi brakteátával, a valójában létező gothai aranyat 16. századi „tákolmánynak, kontármunkának” nevezte.¹⁷⁸⁵

transmittens, binas ad me dederit literas. In his, quae Gotha die 15. Nov. 1783. datae sunt, omnes hujus monumenti peristases simulque suum de illo iudicium aperit hunc in modum: »Numismatis, inquit, descriptio, quam Reverendus Schwarzius cum republica literaria communicavit, tantum abest, ut veritati omni ex parte sit consentanea, ut potius binos, eosque sic satis graves contineat errores. Alter commissus est circa numuli materiam, quam non esse obryzum, quo nomine artis periti aurum designant excoctum, vel primo aspectu, oculis etiam fugitivis patefacit color helvinus, seu luteolus, quippe qui praesentiam argenti, larga admixti manu, apertissime manifestat. Ut tibi eo certiora de substantia, nec non de pondere numismatis referrem, in consilium vocavi virum, qui iudex in hac causa sedere potest, nempe Serenissimi Heri mei argyrognomonem. Hoc magistro didici, numum quidem quarta parte hodiernis aureis hungaricis esse ponderosiores, sed auro constare viliori etiam illo, quo in excudendis florenis aureis mei utuntur concives, quodque octodecim solummodo est caratorum. In alterum errorem Schwarzius abripuit tuberculum, in medio D. Stephani apparens pectore, imminensque extremis manus dextrae digitis, quippe quem pomum imperiale reputavit, licet perexiguae, hujus nempe, quam adpingo [•] sit magnitudinis, adeoque punctum potius Grammaticorum repraesentet, quam memoratum majestatis insignis, quod designare eo minus potest, quoniam crucis, unde globi crucigeri accepit nomen, nec vola appareat, nec vestigium ullum. Ego tuberculum monetarii culpa adesse arbitratus, in transmissa nuper numuli delineatione nolui exprimere. Ceterum non longe absum, quin persuasum habeam, numulum nostrum reponi posse neque inter aes circumforaneum, sive monetas usuales, neque inter Numismata mnemonica, sed ex eorum esse genere, qui vulgo appellantur nunc amuleta, nunc phylacteria. Perducitur in hanc sententiam partim viliori, quo constat, auro, partim binis, quos sistit, Sanctis, in quorum clientela cum tuis popularibus vivis, hinc nempe divo Stephano, indeque diva Maria Deipara, verum antiquorum more, absque Iesulo adumbrata.«

Schlaegeri igitur iudicio, Aureus hic, de quo agimus, Numus aetatem primi Regis Hungariae nequaquam sapit. Idem sentit Cornidesius hac praecipue de causa, quod in hoc Numismate caput Regis nimbo, sanctitatis indice, circumdatur. Neque enim, inquit [utalását ld. 1768. jegyzet], par est credere divum Regem semetipsum in vita adhuc ad instar Sancti effigiaturum fuisse. RR. vero Katona arbitratur, hoc Numisma sub Carolo Roberto, vel aliquo ejus successore procusum suisse, ad eum, ait [utalását ld. 1766. jegyzet]; modum, quo in secunda Regum Periodo complures aureos effigie Sancti Ladislai signatos habemus. Schlaegerus, ut jam ex ejus epistola intelleximus, pro antiquo amuleto potius vel phylacterio, quam pro moneta, vel Numo mnemonico eum fuisse signatum censet. Sed verisimilius appareat, aureum hunc Numum ex officina cujusdam impostoris, quales Saeculum praecipue XVI^{um} multos tulit, providisse. Tuberculum, quod in medio conspicitur, indicium est improbae fusionis. Aurum vilis lucris majoris causa adhibitum; Effigies Sancti Stephani, & Gisellae Reginae (hanc enim, utut sanctae instar adumbratam, potius quam Deiparam Virginem in hoc Numo repraesentari autumo) magis affabre, quam ut Saeculo XI. conveniat, exsculptae, & character inscriptionum non illi aetati respondens, imposturam redolere videntur. Epigraphen + PANNONIA callidus artifex mutuatus est ex denariis argenteis proximorum S. Stephano Regum, & modulum ipsum, ut incautos facilius falleret, maluit byzantinis, quam florenis aureis accommodare. Quo & nimbus capiti tam Regis, quam Reginae

circumdatus pertinet, nam & Principes Byzantini in nonnullis aureis suis inveniuntur nimbati,...

Ne autem Gothanum hunc aureum pro mnemonico, sub initium secundae Regum Periodi, signato, habeam, haec faciunt: primum, quia ex Numis infra describendis patebit, Numismata mnemonica apud Hungaros non prius occurrere, quam sub finem Periodi Secundae. Deinde, quia, si hic aureus in memoriam, ac venerationem Sancti Stephani Regis, & Virginis Deiparae procusus fuisset, tam Stephanus titulum Sancti in antica Numi haberet, quam & parte aversa non haec sola epigrapha + PANNONIA. sed praeter hanc, vel hujus potius loco, legeretur SANCTA MARIA. In communibus aureis hungaricis Periodi Secundae, imagine Sancti Ladislai Regis insignitis, nunquam nomen Ladislai sine praefixo titulo Sancti legitur, utut non desit etiam circa Regis caput circulus, sive nimbus, Sanctitatis index: & in altera Numi aurei parte nunquam omittitur nomen alterius, qui aureum illum signari jusserat, Regis. Unde patet Gothanum Sancti Stephani aureum nequaquam conferri posse cum aureis hungaricis effigie Sancti Ladislai signatis. At neque idem praesefert formam amuleti, aut phylacterii cujuspiam sive ex illo genere, quae superstitiose ad arcendos morbos gestabantur, sive ex alio a superstitione immuni. Prioris quippe generis phylacteria consistebant partim in fasciis, vulgo ligaturis variis, partim in mysticis quibusdam figuris, vel characteribus, & insolitius inscriptionibus; quae ab Ecclesia Orthodoxa semper improbata, ac damnata fuisse constat ex variis Conciliorum, ac Pontificum Romanorum Constitutionibus, non minus quam ex Codice Theodosiano, & et Capitularibus Francorum. Altera vero non aliud erant, quam thecae, in quibus Christiani salvificae crucis, vel Sanctorum reliquias, memoriae, ac venerationis causa, condebant. Hoc sensu phylacteriorum cum laude meminerunt Gregorius... Quamobrem cum aureus Gothanus nec perforatus, nec ansula pro gestamine instructus, nec intus ita cavus sit, ut sacra quaeque Lipsana continere potuerit, non video, quam ratione in phylacteriorum, vel amuletorum numero, uti doctissimus Schlaegerus voluit, habendus esset. Ex auro viliori, & imaginibus Sanctorum nullum duci potest argumentum. Haec enim non sunt amuletorum, aut phylacteriorum sic propria, ut non etiam in monetis tam genuinis, ac sinceris, quam confictis interdum reperiantur.”: Schönvisner (1801) 92–96.

¹⁷⁸² „Die goldene Münzen, welche man diesem Könige zuschreibt, und deren eine ehemals im kaiserl. Museum zu Wien existierte, die andere aber noch im herzogl. Gothaischen Münzcabinette aufbewahrt wird, sind nach den Gründen des Vf's. unstreitig [sajthőhíba unstreitig helyett – K. L.] für unächte zu erklären, wie die häufig im XVIten Jahrhundert fabrizirt wurden.”: n. n. (1802) 227.

¹⁷⁸³ „A Saxo-Gothai arany pénze Sz. Istvánnak, hogy nem ahhoz tartozandó, hosszasan megmutattatik a P. 92. ad 96.”: n. n. (1803) 198.

¹⁷⁸⁴ „Caput XII: De numis adulterinis hungaricis, wo sowohl von erdichteten Stücken, z. B. Attila, Judenmedaillen, St. Stephan u. s. w., als von verfälschten zu reden wäre.”: n. n. (1804) 429.

¹⁷⁸⁵ „Den goldenen Brakteat, welchen Heräus in Händen zu haben vorgab, aber aus gewissen – allerdings vollgiltigen Ursachen, nicht vorweisen konnte, hat keines Sterblichen Augen je gesehen. Eben ja richtig urtheilt der Hr. Abt [azaz Schönvisner István – K. L.], daß die Goldmünze N. 10. [vö. 1772. jegyzet – K. L.] ein neueres Machwerk sei, etwa aus dem 16ten Jahrh.”: Mader (1810) 53.

Schönvisner István a későbbiekben sem látott okot arra, hogy megváltoztassa 1801-ben kifejtett véleményét. 1802-ben a magyarországi „eredeti lemezpénzeket”, azaz az egy oldalon vert brakteátákat tárgyalta, s miután széleskörű áttekintést adott európai példányairól, rátért a magyarokra. Kezdetnek mindjárt egy régebbi cikkíró, az általa „Ungenannter”-ként említett, v. Cz. szignójú szerző (valójában Czirbesz Jónás András fentebb már idézett) véleményét dorongolta le, amelyben az illető éppen a tárgyalt aranypénzzel foglalkozott. „Ennyit röviden a német és cseh lemezpénzek régiségeiről — írta Schönvisner István — a továbbiakban csupán néhány szóval kívánom elmagyarázni, mit kell az ilyen magyar érméről tudni. Egyeseknek az a véleménye, hogy régebben Magyarországon nemcsak ezüst, hanem arany lemezpénzeket is vertek. Egy magát meg nem nevezett szerző arról adott hírt I. Lajos magyar király aranypénzéről írott tanulmányában,¹⁷⁸⁶... hogy I. (Szent) István magyar királynak eddig 2 arany lemezpénze vált ismertté, s ezek egyikét Heraeus a bécsi Csász. és Kir. Érmegyűjteményből, a másikat Gottfried Schwarz a gothai herceg érmegyűjteményéből említette.

E híradás alapján elhibázott. Ugyanis az idézett szerzők egyike sem állította, hogy I. (Szent) István királynak a saját szemükkal látott aranypénze valódi lemezpénz volna, ez a toldás tehát a Névtelen feltevése. Ezenkívül Heraeus tekintélye nem oly nagy, hogy szavának biztosan hinni kellene, azaz hogy az aranypénz, ha nem is éppen lemezpénz, hanem jó minőségű veret volna, valóban I. (Szent) István király eredeti aranypénze volna, s nem inkább utánpótlás, vagy jóval később csupán a rá való emlékezés céljából verték volna. Sőt abban is joggal kételkedhetünk, hogy vajon ez az aranypénz, amelyről a Névtelen közlése szerint Heraeus, Jacob Mosernél... talált említést,¹⁷⁸⁷ létezett-e valaha a bécsi császári és királyi Éremtárban, amelynek vezetője Heraeus volt. Mindenesetre annyi biztos, hogy ma már többé nincs ott meg, s az ott őrzött aranypénzek Duval kiadta jegyzékében ezért egyáltalán nem is szerepel. A Gottfried Schwarz: *De Samuele Rege Hungariae c. tanulmányának* 53. oldalán leírt aranypénz, amelyet ő a hercegi szász-gothai Érmegyűjteményben látott, mindenesetre még most is ott van. Az, hogy ez semmi esetre sem számítható a lemezpénzek közé, már abból kiderül, hogy mindkét lapján mind a köriratok, mind az alakok kiemelt formában vannak kiverve, s a pénz maga olyan vastag, hogy ennek ellenére csak akkora, mint egy szokásos új körmőci dukát, de annak súlyánál negyedével nehezebb. Erről meggyőződött a szász-gothai herceg tanácsosának, s egyben a hercegi érmegyűjtemény könyvtáros igazgatójának, Julius Carl Schlägernek levele, akinek szívességéből egyúttal a pénz ábrázolását is megkaptam.¹⁷⁸⁸ Tehát a Névtelen híradása e pénzről teljesen hibás, hiszen az sem a lemezpénzekhez, sem — miként azt már másutt bemutattam¹⁷⁸⁹ — I. (Szent) István király korához nem tartozik. Mindazonáltal maga Schwarz sem merészelte a korát meghatározni, jóllehet a pénzt a saját szemével látta, inkább így írt: erről a rendkívül ritka emlékről a tudós férfiak deríthetnek ki többet. Miképpen volt szabad tehát a Névtelennek oly bizodalommal állítani, hogy Schwarz tanulmányából az derült ki, hogy a gothai Münzcabinetben Magyarország első királyának, Szent Istvánnak arany lemezpénze található. Azonkívül J. C. Schlägernek sem az volt a véleménye, hogy ezt az aranypénzt I. (Szent) István király idejében verték.¹⁷⁹⁰ Hogy az ő régi tárgyakról alkotott ítéletének milyen súlya van, azt mindenki tudja, aki előtt sok kiváló munkája jobban ismeretes. Ezért a továbbiakban nem ügyelek már azon szerzők véleményére, akik inkább álmodozva, mint megalapozott feltevésként azt vallják, hogy Magyarországon egykor, mégpedig már a XI. században arany lemezpénzeket vertek volna.”¹⁷⁹¹

¹⁷⁸⁶ Czirbesz (1775) 202: *) jegyzet; szövegét ld. 1764. jegyzet. Az idézet azért szokatlan formájú, mert a folyamatosan lapszámozott évfolyam — 5 (1775) — kötetén belül a június 28-án megjelent 26. Stück-re, s nem az oldalszámra utal, vö. 1791. jegyzet.

¹⁷⁸⁷ Helyesen a 15. jegyzetben: ld. 1763. jegyzet.

¹⁷⁸⁸ Ld. Schönvisner (1801) 93, I. t. (= 3. kép): 10: A kiadó * jegyzete: Schönvisner (1802) 375.

¹⁷⁸⁹ Ld. Schönvisner (1801) 93: A kiadó ** jegyzete: Schönvisner (1802) 375.

¹⁷⁹⁰ Ld. Schönvisner (1801) 94: A kiadó * jegyzete: Schönvisner (1802) 376. A Schwarz Gottfried idézetét ld. 1761. jegyzet.

¹⁷⁹¹ „... ich will nun mit wenigen Worten erklären, was man von den ungrischen Münzen dieser Art zu halten habe. Einige sind der Meinung, in Ungern seien vor Zeiten nicht nur silberne, sondern auch goldene Blechmünze geprägt worden. Ein Ungenannter gibt in seiner Abhandlung über die Goldmünze Ludwig I. Königs von Ungern, welche in Anzeigen aus den sämmtlichen kaiserl. königl. Erbländern V. Jahrgang. 26.

St. enthalten ist, die Nachricht, daß man bisher zwei goldene Blechmünzen des heiligen Stephan I. Königs von Ungern entdeckt habe; deren eine Heraeus, aus der Wiener k. k. Münzsammlung, und die andere Gottfried Schwarz aus der Gothaer Münzsammlung anführet. Diese Nachricht ist grundfalsch. Denn keiner der angeführten Schriftsteller behauptet, daß jene Goldmünze des heiligen Königs Stephanus, die sie vor Augen hatten, wirkliche Blechmünzen gewesen sind; diesen Zusatz hat also der Ungenannte aus eigener Muthmassung gemacht. Ueberdieß gilt das Ansehen des Heraeus nicht so viel, daß man ihm auf sein Wort sicher glauben könnte, jede Goldmünze, wenn sie gleich keine Blechmünze, sondern von solidem Gepräge gewesen wäre, sei wirklich eine ächte Goldmünze des Königs Stephan I. gewesen, und nicht vielmehr nachgeahmt, oder erst lange nachher bloß zum Andenken an jenen König geschlagen worden. Ja man kann sogar noch mit Grunde zweifeln, ob auch diese Goldmünze, von der Heraeus beim Jacob Moser, wie der Ungenannte angiebt, in der 14. Anmerkung zu »J. P. v. Ludwigs Einleit. zu den deutsch. Münzwesen mittl.

Schönvisner István utoljára 1807-ben tért vissza a gothai aranypénz kérdésére, s a korábbi véleményét fenntartva a következőket rögzítette: „De Szent I. István király arany brakteátája, amely a bécsi császári múzeumban volt egykor, a mai kritikusi szerint Heraeus koholmánya. Ugyanezen királynak a szász-gothai aranyáról pedig, amelynek képeit az idézett Notitia Tab. I. N. 10. mutatta be, nyilvánvalóak a jelenkori készítés nyomai.”¹⁷⁹²

Valószínű, hogy az aranyérme újkori voltának bemutatott többszöri megerősítése és maradéktalan elfogadása okozta azt, hogy Weszerle József sem vette fel „a hírnevesb személyeket illető emlékérmék” közé,¹⁷⁹³ s hogy Rupp Jakab volt az utolsó, aki szükségét látta e vélemény újbóli, s természetesen egyetértő megemlékezésének a következőképpen: „Schönvisner »Notitia Hungaricae rei numariae. 92. l.« hoz ugyan fel a szász-gothai vezér gyűjteményéből nagyobb veretű aranyat, melynek előlapján: +STEPHANUS REX olvastatik, és a király koronás és fénykörös fővel, melléhez hajolt jobbájával, és vállára vetett paláttal hátlapján továbbá: +PANNONIA felirat mellett, koronás és fénykörös királyné ábrázoltatik; a 96. lapon pedig Schaedel Márton (*Disquisito hist. pol. de Regno Hung.*) után, Luck [város múzeumának] gyűjteményéből ezüstpénzt említ, melynek előlapja: SANCTUS STEPHANUS felirattal, és a király szakállas pártázott fővel; hátlapja pedig ALEMANNIA szóval egyenkarú kereszttel, és ennek szegleteiben négy gömböccsel van bélyegezve; de ezek, véleménye szerint is, mint utóbb koholtak, inkább ál- és idegen, emlékpénzek közé számítandók. (*Mader, Krit. Beitr. III. 54. l.*)”¹⁷⁹⁴

Az érintett korszak magyar pénzverésével, gazdaságtörténetével foglalkozó vagy az érmeit katalogizáló kutatók, pl. Réthy László vagy Hóman Bálint figyelme ezért nem terelődött többé a szóban forgó aranypénzre. Szintén csupán historizáló érmeinek tekintette Huszár Lajos is, emiatt nem a forgalmi, hanem az emlékérmék katalógusába sorolta be. Nagy kár, hogy véleményét a katalógus szűkre szabott keretei között nem fejthette ki, s csupán azzal a rövid, s mindenképpen hibás megjegyzéssel osztotta be az 1850 előtt vert fiktív érme sorába, hogy „a XVIII. sz. végén készült.”¹⁷⁹⁵

Gedai István feltevése: amennyire az az eddig közreadott írásaiból kiderült, főként Schönvisner István 1801-ben megjelent szövegének ismeretében¹⁷⁹⁶ értékelte újra az 1980-as évek végén Gedai István ezt az aranypénztípust. A korábbi szerzők munkáihoz képest azonban nem csupán a gothai, hanem a még Huszár Lajos által is feldolgozatlanul hagyott MNM É-beli 2 példánnyal is foglalkozott. Vizsgálatának eredményeként arra a megállapításra jutott, hogy ez az érme hiteles 11. századi magyar kibocsátás. E megállapítás mellett szóló érvek a következőket tekintette: 1) az érme pénzlába a bizánci solidu-

Zeiten«, Erwähnung macht, in der kaiserl. königl. Münzsammlung zu Wien, deren Vorsteher Heraeus gewesen, jemals vorhanden war? Soviel ist gewiß, daß sie jetzt nicht mehr da vorhanden ist, auch wird dieselbe in dem von Duval herausgegebenem Verzeichnisse der im kaiserl. königl. Wiener Münzkabinete befindlichen Goldmünzen gar nicht angeführt.

Die von Gottfr. Schwarz in seiner Abhandlung de Samuele Rege Hungariae p. 53. beschriebene Goldmünze, die er in dem herzogl. Sachsen-Gothaischen Münz-Cabinete gesehen hat, befindet sich allerdings noch jetzt daselbst. Aber daß, dieselbe keineswegs unter die Blechmünzen zu zählen sei, erhellt schon daraus, weil daran auf beiden Seiten sowohl die Inschrift, als die Figuren, in erhobener Gestalt geprägt vorkommen, und dieselbe von solcher Dicke ist, daß ungeachtet sie nur so groß ist, als ein gewöhnlicher neuerer Kremnitzer Ducaten, sie doch denselben um ein Viertel überwiegt. Hievon überzeugte mich das Schreiben des Hrn. Jul. Carl. Schläger, herzogl. Sachsen-Gothaischen Rathes, Bibliothekars und Directors der herzogl. Münzensammlung, von dessen Gefälligkeit ich zugleich den Abdruck dieser Münze erhalten habe. *) Die Nachricht des Ungenannten über diese Münze ist also ganz falsch; weil diese weder zu den Blechmünzen, noch, wie ich anderswo gezeigt habe, **) in die Zeiten K. Stephans I. gehört. Indessen wagte es ja selbst Schwarz nicht, der diese Münze doch mit eigenen Augen gesehen hatte, das Alter derselben zu bestimmen; vielmehr sagt er: »von diesem äußerst seltenen Denkmale mögen gelehrtere Männer das Mehrere ergründen.«

Wie dürfte also der Ungenannte so zuversichtlich behaupten, daß es durch Schwarzens Abhandlung bekannt sei, daß in dem Gothaischen Münzcabinete eine goldene Blechmünze des ersten Königs der Ungern Stephans des Heiligen sich befinde?

Ferner ist auch H. J. C. Schläger nicht der Meinung, daß diese Goldmünze unter K. Stephan I. geprägt worden sei. *) Von welchem Gewichte aber das Urtheil dieses Gelehrten über antiquarischen Gegenstände sein müsse, wissen alle, denen seine vielen vortrefflichen Werke genauer bekannt sind.

Daher achte ich nicht mehr der Meinung jener Schriftsteller, die mehr im Traume, als durch gegründete Vermuthungen, behaupten, daß ehemals goldene Blechmünzen, und zwar schon im Xten Jahrhundert in Ungern geprägt worden waren.": Schönvisner (1802) 374–376. A *-gal jelzett jegyzetek szövegét ld. 1788–1790. jegyzet.

¹⁷⁹² „Sed Aureum bracteatum divi Regis Stephani I. extitisse aliquando in Museo Caesareo Vindobonensi, hodierni Critici arbitrantur esse Heraei figmentum. De Saxo-Gothano ejusdem Regis Aureo, cujus iconismus in cit. Notitia Tab. I. N. 10. proponitur, constat manifesta in illo esse recentioris fabricae vestigia.”: Schönvisner (1807.1) 51.

¹⁷⁹³ Vö. Weszerle (1873) G: I-XXXVII. tábla.

¹⁷⁹⁴ Rupp (1841) 1–2. Mivel ezt az érmét a felbukkanása pillanatában sem ismerték el I. (Szent) István kibocsátásának, vö. Schönvisner (1801) 96–97: „e museo Luckii apud Mart. Schaedelium”; n. n. (1802) 227–228; n. n. (1803) 193; Mader (1810) 53–54; a továbbiakban nem foglalkoztam vele.

¹⁷⁹⁵ „40. I. István

E/ +STEPHANVS REX Koronázott mellkép glóriával sz.[emben], jobb keze a szívéen.

H/ +PANNONIA A királyné mellképe koronázva, glóriával.

23 mm arany (4,52 g). Schönvisner I.t.10. A XVIII. sz. végén készült.”: Huszár (1972) 22: Nr. 40.

¹⁷⁹⁶ Gedai (1988a) 17–18; Gedai (1991b) 649.

sokéval egyezik, s mivel a bizánci hatás érvényesülésére e tekintetben a 10. és a 12. század nem jöhet szóba,¹⁷⁹⁷ a veret a 11. századra keltezhető, 2) a hátlapi körirat +PANNONIA alakja csak a 11. században volt használatos, 3) a király neve, 4) a pénz valószínű azonossága a 11. századi magyar írásos források *pensa auri*jával. Az aranypénz kibocsátójaként természetesen a köriratában szereplő nevű királyra gondolhatott volna, de maga utasította el ezt a feltevést, mert I. (Szent) István király nem ábrázoltathatta volna saját pénzén önmagát a szenteknek kijáró dicsfénnel, sőt egyéb érméinek tanúsága szerint, e feltételezett verete hátoldalán +REGIA CIVITAS köriratot várhatnánk, nem pedig az utódai által kedvelt +PANNONIA-t. Elismerete továbbá azt is, hogy a *pensa* (nem „auri”) kifejezés magyar veretre való alkalmazásának nincs bizonyítéka, viszont a korabeli bizánci aranypénzre való vonatkoztatását I. (Szent) László törvénykönyve még meg is erősíti.¹⁷⁹⁸ Végül is a feltevése mellett és ellene felhasználható érvek ismeretében a következő feltevést kockáztatta meg: „Ha elutasítjuk a pénz I. (Szent) István-i kibocsátását, akkor csak az 1083-as esztendő jöhet számításba a kibocsátás dátumául. Ez István király (és Imre herceg, valamint Gellért püspök) szentté avatásának éve. Az esemény rendkívül kiemelkedő politikai visszhangot válthatott ki. László királynak belpolitikailag is szüksége volt annak bizonyítására, hogy István királynak jogos örököse,... ennek pedig a dinasztia alapítójának szentté avatása kitűnő lehetőség volt. Ennek közhírré tételére pedig egyik legeredményesebb, régtől bevált propagandaeszköz egy reprezentatív pénz kibocsátása. A történeti valószínűsítés mellett a PANNONIA felirat mindenképpen László király mellett szól, hiszen László pénzeinek a felirata mindegyik típuson PANNONIA.”¹⁷⁹⁹ Ezt a feltevést Gedai István még azzal a korhatározó párhuzammal is megerősíteni vélte, hogy a királyalak jobbában tartott gömb alakú tárgyat nem verőtőhibának vagy országalmának ítélve, olyan Krisztus-fejes medaillonhoz hasonlónak tekintette, amelyet a VII. Dukasz Mihály bizánci császár (1071–1078) érméin ábrázolt Szűz Mária fog a kezében.¹⁸⁰⁰ Végezetül elvégeztette a két magyarországi érme anyagvizsgálatát is, amelynek az volt a fentebb kifejtett véleményének nem ellentmondó eredménye, hogy anyaguk közel áll a korabeli bizánci solidusokéhoz, s nem messze a Károly Róbert (1308–1342) verette magyar aranyakétól, ugyanakkor igen eltérő a további összehasonlításra felhasznált I. Lipót (1657–1705)-féle arany anyagösszetételétől.¹⁸⁰¹

Elfogadván Gedai István véleményét, miszerint ezt az aranypénzt I. (Szent) István nem verethette, a továbbiakban a I. (Szent) László-kori kibocsátásának feltevését kell vizsgálat alá venni. Amint arról már volt szó, a fenti keltezés az első Árpád-házi szentté avatások 1083. évi időpontjával, utóbbinak figyelembe vételi lehetősége pedig a hátlapi körirat +PANNONIA formájának használati idejével kapcsolatos. Ezzel összefüggésben viszont Gedai István tévesen hangsúlyozta, hogy ilyen körirattal Péter és I. (Szent) László uralkodásának vége között verettek királyaink pénzt,¹⁸⁰² ugyanis közismert, hogy éppen I. (Szent) László az, akinek uralkodása alatt ez a hagyomány megszakadt, s csupán az első veretének tekintett, tehát 1077 táján kiadott H21 típusú ezüstpénzén szerepelt még, s egyben utoljára — a nem +PANNONIA, hanem az I. Géza H20 típusú ezüstpénzéével azonos formájú — +ANONAI szövegű körirat.¹⁸⁰³ A PANNONIA országnév használata sem lehet korhatározó, hiszen az ország

¹⁷⁹⁷ István király ábrázolása miatt a 10. sz. természetesen kiesik, a 12. század pedig azért nem jöhet számításba, mert ekkor Bizáncban már a tál alakú aranypénzeket (szküphatoszokat) verték, tehát azokat kellett volna utánozniuk: *Gedai* (1988a) 18–19; *Gedai* (1991b) 649–650; *Gedai* (1992) 118; újranyomva: *Gedai* (1992a).

¹⁷⁹⁸ *Gedai* (1992) 119–120. Vö. I. (Szent) László ún. II. törvénykönyve 11 §: A más házát megtámadó nemes kísérői „... ha szabadok, vétküket 55 bizáncival váltásák meg... (*alii vero... liberi reatum suum quinquaginta quinque byzantiis redimant*).”: *Hóman* (1916) 164: 3. jegyzet; *Szilágyi* (1961) 27.

¹⁷⁹⁹ *Gedai* (1992) 120; *Gedai* (1992a) 22.

¹⁸⁰⁰ *Gedai* (1988a) 19; *Gedai* (1991b) 650; *Gedai* (1992) 120.

¹⁸⁰¹ *Gedai* (1988a) 19. Ezt a megállapítást pontosítani illetlen volna, hiszen ez idő tájt Magyarországon működő aranybányáról nem tudunk, tehát aranypénz veréséhez legvalószínűbben a forgalomban lévő bizánci aranyakat vagy esetleg különféle aranytárgyakat lehetett volna fémnyagnak tekinteni, ahogyan az Vladimir kijeji nagyfejedelem (978–1015) aranypénzének kibocsátásakor történt: *Sotnikova – Spasskij* (1983) 62. E kötetre Bóna István hívta fel a figyelmemet, szívességét ezúton is megköszönöm.

¹⁸⁰² Nem lehet szó sajtóhibáról, ugyanis több helyen is utalt arra, hogy „a PANNONIA hátlapi felirat István utódával, Péter királlyal kezdődött el, s tartott I. (Szent) László uralkodásának végéig, azaz a XI. századdal bezárólag”: *Gedai* (1992) 119; *Gedai* (1992a) 21; ill. „a PANNONIA felirat mindenképpen László király mellett szól, hiszen László pénzeinek a felirata mindegyik típuson PANNONIA.”: *Gedai* (1992) 120; *Gedai* (1992a) 22. Külföldnek szánt megfogalmazásban ugyanígy nyilatkozott: „The legend REGIA CIVITAS on the coins of St. Stephen was changed into PANNONIA by King Peter [1038–1046 – sic! K. L.], but it was used only till the end of the 11th century, to be more exact [kiemelés tőlem – K. L.], they do not occur officially later than King Ladislaus’s time (1077–1095).”: *Gedai* (1991b) 650.

¹⁸⁰³ Az talán már csupán akadémikuskodásnak tűnik, hogy ámbár Pétertől kezdődően bármelyik királyunk udvarában lehetett olyan személy, aki a helyes névalak verőtőbe való pontolására figyelmeztetett, a szóban forgó pénzeket +PANNONIA (H7, H9), +PANNONENIA (H14), +PANONIATERA (H15), +PANONAI (H16, H18, H19), +PANONIA (H17), +ANONAI (H20, H21) szerepel, s csupán Péter H6, és Béla H11–H12 típusú veretein olvashatjuk a helyes (bár részben fordított N betűkkel írott), s az aranypénz egyik verőtővével azonos alakot. Megjegyzendő, hogy a másik két verőtő hibás, +PAANN-

egyéb módon történt megnevezése forrásokból adatolható gyakorlat volt.¹⁸⁰⁴ Nem lehet korhatározó jelentőségű a király kezében tartott, s egyelőre ismeretlen rendeltetésű korong vagy gömb alakú tárgy sem, amelynek a bizánci érméken látható, Jézus-fejjel díszített medaillonval való egyeztetése minden bizonnyal elhibázott volt. A bizánci szakértő Cécile Morrisson fel is hívta a figyelmet arra, hogy a Gedai István által I. (Szent) Lászlónak tulajdonított aranyérme „bizánci ihletése és magának az érmének az eredeztetése kétes.”¹⁸⁰⁵ Mindennek figyelembevételével e tudatosan megformált érmeképi részlet nem lehet verőtőhiba, de a kézben tartásának módja miatt országalma ábrázolása sem, számomra leginkább a szent ostya méretéhez és jellegzetes tartásához hasonló. Mivel mindhárom példányon a kerek tárgy a jobb kéz hüvelyk- és mutatóujja között van, csak kitérőleg jegyzem meg: az alább ismertetendő kijevei aranypénzek egy részlete is magyarázatul szolgálhat. Nem szükséges továbbá e pénzt a forrásokban megnevezett *pensa aurival* azonosítani, mert az említett törvénycikkelyen kívül néhány magyarországi kincslelet is tanúsítja a bizánci solidusok Kárpát-medencei forgalmát.¹⁸⁰⁶ Nem lehet a hátlapú érmeképet sem felhasználni az 1083. évi kibocsátás alátámasztására, ugyanis mind a korábbi vélemények,¹⁸⁰⁷ mind az előlapi érmeképpel való összevetés amellel szól, hogy az ábrázolás csak nőalaknak tekinthető, ezért nem lehet az új szent, Imre herceg képe. Nem lehet korhatározó adatnak tekinteni az aranyérmék súlyát sem, ugyanis azok 4.49–4.50 g közötti súlya túlságosan nehéznek tűnik a 11. századi bizánci nomizmák között,¹⁸⁰⁸ IX. Konsztantinosz Monomakhosz (1042–1055), majd VII. Dukasz Mihály (1071–1078) trónra léptéig, aki elterjesztette, ill. kizárólagossá tette a tányér alakú szküphatusok verését,¹⁸⁰⁹ vagyis I. (Szent) László számára kortársa aranypénzei már nem számíthattak volna mintául.

Lehetséges, hogy a megoldás irányát Bóna István ismerte fel, amikor arra hívta fel a figyelmet, hogy a tárgyalta három aranyérme 4.50, 4.49 (2 db) g súlya „... a klasszikus római solidus átlagsúlya, amely utoljára a Római Birodalom fennállása idején létezett. Bizáncban I. Anastasius császár (491–518) pénzreformja a 490-es években 4,40–4,45 g-ra csökkenti a solidus átlagsúlyát s ez így marad, illetve 4,30–4,40-re csökken a következő 700 évben. Pénzeink súlyban tehát semmiképpen nem utánozhatják vagy követhetik a korabeli bizánci solidust, pontosabban a 11. század első 70 évének solidusát. Viszont pontosan megfelelnek a klasszikus késő római solidus méretének, súlyának és aranyfinomságának, vagyis a szikáncsi, bényi s más 5. századi aranypénz-kincsek átlagos solidus súlyának. Hangsúlyozom: méretük, súlyuk és aranyfinomságuk klasszikus ókori jellegű. Bármikor is verték hát őket, az alapjuk ókori solidus volt, amelyet újravertek, – ilyenek akár *többzetres példányban előbukkanhattak* a korábbi évszázadokban is.”¹⁸¹⁰

Egy ilyen lehetőség felvetése azonban további kétséget támaszt: feltétlenül magyarországi környezetből kell-e a klasszikus bizánci solidussúlyban készült, s Kárpát-medencei lelőhellyel, ill. bizo-

NON A, ill. +PANN NIA formájú névalakjára a magyar érmeanyagban nem bukkantam.

¹⁸⁰⁴ Vö. IV/2. Függelék.

¹⁸⁰⁵ Annotált bibliográfiai összefoglalóban a következőképpen nyilatkozott *Gedai* (1991b)-ről: „Trop bref rappel de trouvailles de monnaies byzantines des IXe et Xe s. en Hongrie. Publie une monnaie d'or à la lég. +STEPHANVS REX, rev. +PANNONIA (4.52 g, 18 carats) qu'il attribue à Ladislav (1077–1095) mais l'inspiration byzantine et l'authenticité de la pièce sont douteuses toutes les deux.”: *Morrisson* (1993–94) 277.

¹⁸⁰⁶ Nagyarsány (Ba)-Harsányhegy: 1006 után elrejtve, benne VII. Biborbanszületett Konsztantinosz és II. Romanosz (948–959) 3 solidusának középrész kivágata; Nagyvárád (ROM)-Téglagyár (korábban: Biharszentandrás): 1077 után elrejtve, benne IX. Konsztantinosz Monomakhosz (1042–1055) arany szküphatosza; Gölle (So): 1077 után elrejtve, benne VII. Dukasz Mihály (1071–1078) solidusa; Ismeretlen lelőhely (egykori Szerém megye, SZE): talán egyetlen, 1077 után elrejtett kincsben VII. Dukasz Mihály (1071–1078) solidusa és III. Nikéforosz Botaneiatész (1078–1081) solidusa.

¹⁸⁰⁷ Koronázott nőalaknak vélte: *Schwarz* (1761) 53; Gizella királyné ábrázolásának: *Schönvisner* (1801) 92, 95; „fénykörös női (?) mellkép”-nek említette: MNM É leltárányve A 81./1906.4; s ugyancsak királyné mellképének tekintette: *Huszár* (1972) 22: Nr. 40; erre hivatkozva nevezte viszont a hátlapú érmeképet Szent Imre alakjának: *Gedai* (1988a) 18. Bóna István ugyancsak elutasította az érmeképi Szűz Máriával való azono-

sítását, de nem akart állást foglalni további lehetőségek (Imre herceg?, Péter trónörökös?, Gizella királyné?) között: vö. *Bóna* (1990) 9. Utóbbi, kéziratban maradt véleményt Bóna István szívességéből tanulmányozhattam, amiért ezúton is köszönetet mondok. A magam véleménye szerint a tárgyalta időszak magyar pénzverésében nincs személyes ábrázolás. Salamon vagy I. (Szent) László királyt vagy királyfejet hordozó érmeképein sem magát az uralkodót, hanem annak elvont képét jelenítették meg. Ebből következő véleményem szerint a szóban forgó érmén „a királynő” vagy Szűz Mária, de nem Gizella, még kevésbé Imre herceg képe látható.

¹⁸⁰⁸ Az érmék aranyfinomsága közöletlen, jóllehet bizonyos keltező értéke ennek is van. A bizánci solidusok aranytartalma ugyanis a 10. századtól a 11. század elejéig tartó időszakban 916–958‰ volt, viszont a 11. század 30–40-es éveiben már 750‰-ig, a 11. század végére pedig 350‰-ig csökkent: *Sotnikova – Spasskij* (1983) 62.

¹⁸⁰⁹ Elsődleges megközelítésként kiszámítottam a BMC megfelelő nomizmáinak átlagsúlyát: II. Baszileiosz Bulgaroktonosz és VIII. Konsztantinosz (976–1025): 4.28 g; VIII. Konsztantinosz (1025–1028): 4.2 g; III. Romanosz Argürosz (1028–1034): 4.38 g; IV. Mihály (1034–1041): 4.41 g; IX. Konsztantinosz Monomakhosz (1042–1055): 4.19 g; Theodóra (1055–1056): 4.12; VI. Mihály (1056–1057): 3.97 g; I. Izsák (1057–1059): 4.30 g; X. Konsztantinosz (1059–1067): 4.36; Eudoxia (1067): 4.39 g; IV. Romanosz (1067–1071): 4.32 g.

¹⁸¹⁰ *Bóna* (1995a) 5.

nyitható eredettel nem rendelkező érmét származtatni? Ugyanis a magyar pénzekétől teljesen idegen érmekeiket csupán az egész művelt közép- és kora újkori világban ismert magyar vonatkozású, s egymást feltételező — bár a 11. századi magyar érmétípusokon soha együttesen elő nem fordult — két utalószó, azaz a +STEPHANVS REX és a PANNONIA lokalizálja. Amennyiben tehát historizáló érméről volna szó, a verőpár készítője ilyen köriratpárost bárhol kigondolhatott volna! Talán itt érdemes utalni a típus leírásában már említett sajátosságra is, hogy a köriratok betűsorát nem a 11. századi magyar érmeiken megfigyelhető ponttechnikával jelenítették meg a verőtöveken, hanem véséssel. Ez a feltűnő, de az évszázadok során elfeledett különbség is a korabeliség ellen szól, tekintet nélkül akár az I. (Szent) István, akár az I. (Szent) László kori feltételezett származtatásra.

A minta kérdése egyelőre megoldatlan. Mivel bizánci előkép nem jöhet számításba,¹⁸¹¹ az egyéb korabeli aranypénzek körében lehetne azt keresni, de közvetlen előzményére még nem bukkantak. Bóna István mutatott rá egy sokkal kézenfekvőbb párhuzamra, Vladimir kijevi nagyfejedelem (978–1015) aranypénzeire.¹⁸¹² Az egyetlen típusban, de a körirataik különbözősége szerint 6 verőtőpárral solidussúlyban és -méretben veretett érme (*zlatnik*) a II. Baszileiosz Bulgaroktonosz és VIII. Konsztantinosz együttes uralkodása (976–1025) alatt kibocsátott solidusokat utánozta némileg barbarizált formában. A szóban forgó aranypénzhez anyagának és adatainak¹⁸¹³ döntő jelentőségű kapcsolatán kívül éppen ez, a bizánciakénál barbárabb érmekepi megfogalmazás köthetné, valamint a gyöngykörös szegély és talán a palástkapocsnak a mellkas közepén domborodó nagy pont formában való ábrázolása, ami esetleg az aranypénzünk királyalakjának ujjai között tartott koronghoz szolgálhatott félreértett kiindulási ötletül. Egyébként Bóna István véleményével szemben szerintem több rokon vonás a két érmén nincsen: a kijevi *zlatnik*on ugyanis a jobbjaiban keresztet tartó nagyfejedelem trónján ülő egész alakos, pálcikatestű, de domborművi megformálással fogalmazott arcú ábrázolása látható, akinek a koronája a bizánciak durvább kivitelű utánzata. Az érme hátlapja Krisztus-ábrázolása az aranypénzünk hátlapja érmekepével szerintem össze sem vethető.¹⁸¹⁴ Mindemellett Bóna István további, igen jelentős párhuzamokra is utalt a nagyfejedelem ezüstpénzei (*srebniki*) köréből. II. típusú ezüstpénzén a trónján ülő, páncélinges (?) nagyfejedelem üresen hagyott mellkasa közepén, a bal kézfeje felett fennmaradt a ruhakapocstra utaló köröcske, s ami még fontosabb, a nagyfejedelem fejét gyöngykörös glória övezi. A dicsfény felbukkan IV. típusú ezüstjén, sőt az I. Szvjatopolk kijevi nagyfejedelem (1015–1016, 1018) saját nevével, valamint a Petros, ill. Petor névvel jelzett ezüstpénzen is.¹⁸¹⁵ Nem véletlenül jegyezte meg Bóna István, hogy „ez, a tagadhatatlanul kissé barbár öntudatra valló kortársi párhuzam a nyitja a legvitatottabb, Gedaitól kizárólag spekulációs alapon értelmezett kérdésnek és sejtetően I. (Szent) István aranypénzeinek is. Egyébként Vladimir után a kijevi nagyfejedelmek sem verettek többé aranypénzt, a 11. század végére már ezüstöt is alig.”¹⁸¹⁶ Amint a fentiekből kiderült, Bóna István határozottan elvetette a szóban forgó aranypénz I. (Szent) László kori kibocsátásának ötletét, de mivel elháríthatónak vélte érmekepi glóriája nehézségét, nem zárta ki annak lehetőségét, hogy az aranypénzveréssel maga I. (Szent) István király próbálkozott úgy, mint kortársai közül a fentebb már említett Vladimir vagy két angolszász király.¹⁸¹⁷

Mielőtt lezárnam az érme tárgyalását, meg kell jegyeznem, hogy Gedai István véleménye időközben erősen formálódott. Bóna István fentebb körvonalazott nézőpontját megismerve ugyanis hol vagylagosan,¹⁸¹⁸ hol lényegi változtatással, azaz az aranypénz Szent István korában történt kibocsátása

¹⁸¹¹ Még egy korlátozott értékű ellenvetés is támasztható a bizánci eredeztetés ellen. Mind a korabeli bizánci solidusok, mind pedig a kijevi *zlatniki* jellemzője az érmekepek ellentétes pozíciója: vö. *Sotnikova – Spasskij* (1983) 60. A szóban forgó aranypénzek MNM É-beli példányain viszont csaknem azonos állásúak az érmekepek. Az ellenvetés azért nem kizáró jellegű, bár említésre érdemes, mert egy utánzat esetleg e vonatkozásban eltérhetett volna az eredetitől.

¹⁸¹² Bóna (1990) 9–10.

¹⁸¹³ A közölt példányok átmérője 19–24 mm, súlya 4.00–4.40 g közötti volt, átlagsúlya pedig 4.266 g, aranyfinitása 916‰ (1 esetben), 916–958‰ (3), 958‰ (5), ismeretlen (1): vö. *Sotnikova – Spasskij* (1983) 115–118.

¹⁸¹⁴ Vö. *Sotnikova – Spasskij* (1983) 60.

¹⁸¹⁵ *Sotnikova – Spasskij* (1983) 69–96.

¹⁸¹⁶ Bóna (1990) 9–10.

¹⁸¹⁷ „Míg jelen ismereteink szerint kizárható, hogy a 11. század közepe után, kivált I. László idején magyar aranypénzverés létezett volna, annál feltűnőbb, hogy éppen Szent István

kortársai kísérleteztek vele, mondhatnók: csakis ők. Ezek közé tartozik két angolszász király egy-egy pénze (az egyiket 1808-ban, a másikat 1951-ben találták, annak ékes bizonyítékaként, hogy a korai középkori aranypénzek milyen elvételre és szórva nyosan maradnak az utókorra), a korábbi II. Aethelred 1005 körüli verete, a későbbi Hitvalló Edvárd 1051. évi Warwickben vert aranya.”: Bóna (1990) 9. Opponensi véleményében meg egyszer hangsúlyozta, hogy „László, mint verető semmiképpen sem jöhet szóba — ebben teljes mértékben egyetértek Kovács László érveivel — ám minden egyebet tanácsos lesz egyelőre nyitva hagyni. Helyeslendő, hogy az értekezés is így döntött.”: Bóna (1995a).

¹⁸¹⁸ „Bizonyára a bizánci aranyak magyarországi jelenlétének hatása alatt készült az a magyar aranypénz, amely egyedülállóan kiemelkedő a magyar pénzverésben. István királyt és egy másik koronás főt (Szűz Mária?, Imre herceg?) ábrázol. A XI. században — egyes feltevések szerint István király szentté avatására —, 1083-ban készült, mások szerint István király verette.”: Gedai (1991a) 6. Az érme képaláírásában: „Magyar

mellett állást foglalva,¹⁸¹⁹ hol pedig a keltezés kérdését nyitva hagyva¹⁸²⁰ nyilatkozott. Mindez saját álláspontomat nem befolyásolja, már csak azért sem, mert a változtatások okának tudományos kifejtésére mindeddig nem vállalkozott.¹⁸²¹

A téma lezárásaként megemlítendő, hogy az MNM É őrizi az aranypénz ezüstműből öntött (?) „újkori utánérzését” is,¹⁸²² amely Havas (Hirsch) Emil ajándéka 1907. április 30-án került a Magyar Történelmi Képcsarnok állományába, s a tárgyalt aranypénzt utánozza javított formában: szabályos körirattal, a király szakállának és ruházatának gondos ábrázolásával, a vitatott értelmezésű kerek tárgyacská elhagyásával. A hátlapi érmeképpen Szent Imre alakját vélték felismerni. Átmérője: 24 mm, súlya 3.19 g. Országos Magyar Szépművészeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok lt. sz.: 1075; új száma: MNM É 29./1940.108.¹⁸²³ Ez az ezüstpénz készülhetett aranypénzünk 1801 óta közismert képe alapján,¹⁸²⁴ de első hazai példányának 1906. évi megszerzését (vagy korábbi felbukkanását) követően is.

IV/4.3. Összefoglalás

A fentiek alapján nem lehet bizonyítottan tekinteni a valószínűleg 17–18. századi hamisítvány ötletét, ezért az aranypénz eredetének kérdését megoldatlanul kellett hagynom. Áttekintéséből azonban annyi kiderült, hogy Bóna István érvei Gedai István felvetésénél jóval súlyosabbnak tűntek, de ugyanúgy nélkülözték a konkrét bizonyítékokat. Ha ilyenek egyáltalán várhatóak, akkor előkerülésükig a felvetett kérdésre válasz nem adható. Mindezen túl, meggondolt véleményalkotásra sarkallnak aranyérménk ma ismert 3 példányának előkerülési körülményei is. A gothai herceg gyűjteményébe az ottani példány 1712 előtt jutott. Az MNM É első aranypénzét 1906. október 24-én vásárolta meg a gráci illetőségű Lukschitz Hermantól egy 21 tételből álló vegyes gyűjtemény részeként, a második darabot pedig egy 19 tételű vegyes anyagban 1909. április 18-án cserélte az MNM É azzal a Nuber Károly Ferencsel, akinek széles gyűjtési köre közismert volt. Így tehát jelenleg semmi bizonyíték nem ismeretes annak, hogy ezen érmék bármelyike is az egykori Magyarország területén földből, azaz kincs-, sír- vagy lelőhelyes szórványleletből látott volna napvilágot. Ily módon a tárgyalt aranyérme magyar kibocsátásának komoly mérlegelését majd csak a Kárpát-medencén belüli felbukkanása után lehet megkísérteni, s a feltételezett 11. századi korához talán majd éppen a leletkörülményei fognak megengedő vagy elutasító bizonyítékokat szolgáltatni.

aranypénz a XI. századból. (Egyes kutatók szerint István király verette, mások szerint Szent László, István király szentté avatására 1083-ban).”: *Gedai* (1991a) 20.

¹⁸¹⁹ A székszárdi Babits Kft. 1995. II. negyedévi kibocsátású érméinek, arany, ezüst ékszereinek és dísz tárgyainak tájékoztatójában a következő értesítés szerepel: „Tájékoztatjuk megrendelőinket, hogy az 1100 év emlékére kibocsátandó emlékérem sorunk egyik lapján változtattuk a megjelenítendő grafikát. A szkíta aranyzarvas ábrázolása helyett sikerült hozzájutnunk egy olyan Szt. István korában vert pénzérme ábrázolási lehetőségéhez, melyből három darab ismert mindössze. A kis ezüstpénz [sic! – K. L.] olyan ritka veret, hogy talán államalapító királyunk is kezébe fogta valaha azt a darabot, melyről most az éremveret készült.”: *Tájékoztató* (1995) 3. 1995. május 23-i telefonérdeklődésemre azt a választ kaptam, hogy az érmekép I. (Szent) István mellképe lesz, amelyet Gedai Istvántól kaptak meg – vagyis az azonosítás nagyon valószínű. Ugyanezt ismételte meg Gedai István, amikor kiforratlan fogalmazással így írt: „... az is lehet, hogy a bizánci aranypénz mintájára és pénz-lába szerint a Szent István által veretett (?) aranypénzt jelentette a törvény pensa aurija... Szimbólum lehet az említett, Szent István által veretett aranypénz is, amennyiben átvette a Kelet-római (Bizánci) Birodalom értékét. Érmeképe azonban Istvánt ábrázolta. Így egyensúlyozott első szent királyunk kelet és nyugat között. Ez az egyidejű európaiság és magyarság, a kelet és nyugat közötti diplomácia, valamint politika tartotta meg a mai napig az ezeréves magyar államot.”: *Gedai* (1996) 58, 59.

¹⁸²⁰ Legutóbbi munkáját a következő, meglepően homályos bekezdéssel zárta: „Végül is összegzőképpen annyit mondhatunk, hogy a XI. században Magyarországon a bizánci solidus hatására, annak pénz-lába alapján aranypénzt bocsátottak ki. Ennek pontosabb időpontja azonban a rendelkezésünkre álló források elégtelensége miatt nem határozható meg.”: *Gedai* (1992) 120.

¹⁸²¹ Disszertációm bírálatában találóan jegyezte meg Székely György, hogy „az értekezés behatóan foglalkozik a feltételezett Szent László-aranypénz kérdésével, bár szükségképpen nem az egész munkára jellemző szakirodalmi alaposítással. Nem tartom szerencsésnek, hogy tézisek, népszerűsítő cikkek, elvileg nem a nyilvánosságnak szánt kéziratok bírálat volt alapul vehető Kovács László számára.”: *Székely* (1995) 8. Nem tekintem, mert nem is tekinthetem a magam hibájának, hogy Gedai István a nagyszámú ismeretterjesztő megnyilatkozásán kívül szakcikkekben nem fejtette ki álláspontját.

¹⁸²² *Bóna* (1990) 9.

¹⁸²³ Századeleji leírása a következő: „I. (Szent) István. Derékig, szembe nézve és sima karimájú érem előlapján olyképpen van ábrázolva, hogy jobb kezét keblén nyugtatja, baljával palástját tartja, a melyet vért felett visel, koronás fejét pedig dicsfény veszi körül. A hátlapon allegoricus mellkép (Szent Imre) szemléltethető kebelre tett kezekkel, nyílt koronával és dicskörrrel. Felírata az emelkedő perem mentén haladó kettős gyöngysor között az előlapon: „+STEPHANVS RE+”, a hátlapon: „PANNO-NIA+”: *Peregriny* (1915) 283–283. Nr. 1075. E műre Héri Vera hívta fel a figyelmet, segítségét ezúton is megköszönöm.

¹⁸²⁴ Vö. *Schönvisner* (1801) I. t. (= 3. kép): 10.

IV/5.1. Bevezetés és külföldi példák

Ismeretes, hogy a korai Árpád-kor általam vizsgált szakaszában (1000–1141) némely király több érmetípust is kibocsátott. Egy érmet mindegyik uralkodó veretett,¹⁸²⁶ hiszen az érmeverés a gazdasági szükségletek kielégítése mellett a királyi felségjogok egyik legfontosabb megnyilvánulása volt: egy országban a pénzverés bevezetése ugyanúgy presztízscélokat is szolgált, mint egy új uralkodónak saját kibocsátású érmével való jelentkezése.¹⁸²⁷ Az érmeverés kezdetén alkalmoszerű kibocsátásra is többször sor kerülhetett,¹⁸²⁸ később, ha a király a „bemutakozó” veretét követően további típust vagy típusokat is forgalomba hozott, akkor eljárását a korszak általánosnak vélt pénzügyi tevékenységével, a periodikus pénzüjtás vagy kényszerbevéltás (*renovatio monetae*, *reliutio monetae*, *mutatio monetae*) gyakorlatával szokás a hazai szakirodalomban magyarázni.¹⁸²⁹ Az alábbiakban a külföldi, majd a magyar korabeli gyakorlatra vonatkozó nézeteket tekintem át, az utóbbiakat az előbbiek legújabb eredményeivel összevetve.

Karoling birodalom, Anglia: a karoling birodalomban Kis Pippin király (751–768) és Nagy Károly király, majd császár (768–800–814) korától kezdve a pénzcserét kapitulárek (rendeletek) sorozata szabályozta.¹⁸³⁰ Uralomváltáskor vagy egy pénztípusnak a birodalom egészére kiterjedő érvényesítése alkalmából, továbbá az elhasználódott régi érmék cseréje során a lakosságnál tezaurált vagy külföldre került érmék pótlására bocsátották ki az új, nem egyszer jobb minőségű és kötelezően előírt érmeképű denárokat, éspedig leginkább a nagy országos vásárok idején, amikor a tömegesen összegyűlt kereskedők sok készpénzt igényeltek. A művelet célja tehát a pénzforgalom elősegítése, nem pedig a kincstári haszonszerzés volt. A lakosság mégis ellenállt, mert egyes vidékeken a pénzhasználatot még általában sem szokta meg, másutt pedig a régi denárok birtokosait a csere alkalmával anyagi veszteség érte. A pénzüjtásra ekkor még csupán a körülményektől függően néhány évenként került sor.¹⁸³¹

A periodikussá vált gyakorlat legkorábbi adatai az angolszász Angliából ismeretesek, ahol Edgar király (959–975) pénzreformjának megfelelően a használatban lévő összes érmet demonetizálták, azaz kivonták a forgalomból, beolvastották és előre meghatározott ideig (kezdetben hat, majd három évig) érvényes, „szabványos” kialakítású új denárrá verték.¹⁸³²

Csehország: a következő forrásadat Csehországból való, ahol Cosmas, a prágai székesegyház krónikaíró dékánja (†1125), a halálos ágyán fekvő II. (Jámbor) Boleslav cseh herceg (967/972–999) szájába adva örököltette meg a periodikus kényszerbevéltás újabb, évente többször is megismételt változatának bírálatát: „Tiszteld a pénzt, de takarékoskodj, tiszteld a formát. Ha az állam ugyanis túlságosan merész, a hamis pénzekkel gyorsan semmivé válhat jövedelme... Bizonyos, hogy sem szerencsétlenség, sem pestis, sem halál, sem az, ha az ellenség az egész földet rablással és tűzzel elpusztítja, nem okoz Isten népének olyan kárt, mint a pénz gyakori megváltoztatása és csalárd rontása. Mely járvány, vagy pokoli Erinys kíméletlensége fosztaná ki, pusztítaná el, vagy tenné tönkre a keresztényeket úgy, mint az úri pénzrontás? Azok pedig, akik ezek után az igazság gyengülésével és a rosszaság megerősödésével lábra kapnak, nem hercegek, hanem tolvajok, nem Isten népének vezetői, hanem semmirekellő adószedők, a legkapzsibb, könyörület nélküli emberek, akik nem félnek a mindent látó Istentől, akik a pénznek évente háromszor vagy négyszer való megváltoztatásával az ördög csapdájába estek, hogy elpusztítsák Isten népét.”¹⁸³³ Bár felvetődött, hogy II. (Jámbor) Boleslav a pénzüjtás ötletét bizonyos

¹⁸²⁵ Önállóan is megjelent: Kovács (1996).

¹⁸²⁶ Valószínűleg a kutatás elégtelenségének következménye, hogy a tanulmányozott korszakot követő bő fél évszázadon belül uralkodott III. István (1162–1172), IV. István (1163) és III. László (1204–1205) magyar királyoknak mindeddig egyetlen biztos veretét sem ismerjük, vö. Huszár (1979) 39, 42.

¹⁸²⁷ Hóman (1916) 169–170; hasonlóan: Huszár (1938) 337; Hóman (1941) 214. stb.; a legújabban: Suchodolski (1990) 175; Berghaus (1992).

¹⁸²⁸ Pl. Suchodolski (1990) 174–176.

¹⁸²⁹ Pl. Hóman (1916) 412. A pénzüjtás kérdésének tömör áttekintése: Berghaus (1992b).

¹⁸³⁰ A pénzcserét és a régi denárok használatának tilalmát 781, 794, 809, 818/819, 823–825, 829, 832, 864. és 865. évi rendeletek írták elő: Suchodolski (1961) 58: 7. jegyzet.

¹⁸³¹ Suchodolski (1961) 58; vö. Eheberg (1879) 65–69; Luschin von Ebengreuth (1926) 260–264; Suhle (1969) 100, 105. Kazimír (1989).

¹⁸³² Suchodolski (1961) 59; Suchodolski (1971) 254; Dolley (1976) 358; Mazo Karras (1985) 204.

¹⁸³³ Nagy Károlynak fiához, Pippinhez intézett fiktív szavait tolmácsolta a halálos ágyon fekvő II. (Jámbor) Boleslav fiának, III. (Vörös) Boleslavnak (999–1002): „*Dilige denarium, sed parce, dilige formam. Res enim publica, licet si nimis audacta, per formam nummismatis falsam cito erit ad nihilum redacta... Certe nulla clades, nulla pestilencia nec mortalitas*

pénztípusok Angliából történt átvételével egy időben kölcsönözhetette, ma már nem fogadják el a *renovatio monetae* ilyen korai csehországi meglétét. Pavel Radoměrskýnek az érmék ezüstfinomsági statisztikájára¹⁸³⁴ épített elmélete alapján Rudolf Turek arra a következtetésre jutott, hogy a krónika valójában I. Břetislav cseh herceg (1037–1055) 1050 táján bevezetett pénzreformjának emlékét őrizte, amelyben az uralkodó egyrészt a márkarendszert honosította meg, másrészt új kincstári gyakorlatot foganatosított. Utóbbinak volt lényeges eleme a lakosságot sújtó kényszerbeváltás, valamint a következménye a nagy tömegű és sajátosan megfogalmazott érmeképző veretek kibocsátása.¹⁸³⁵ Természetesen az is lehetséges, hogy Cosmas inkább saját kora, azaz I. Vladislav cseh herceg (1109–1117, 1120–1125) pénzügyi politikájáról fogalmazta meg lesújtó véleményét, de ez a magyarázat sem több feltételezésnél.¹⁸³⁶

Az Angliát kivéve inkább 12–13. századból adatolt módon gyakorolt *renovatio monetae* 11. századi csehországi megléte ellen szól egyrészt a Cosmas idézett adatában említett, s az évenkéntinél is rövidebb üteme miatt feltétlenül anakronisztikus jellege, másrészt az ottani korabeli kincsek összetétele. Míg a 10–11. századi Anglia megfelelő korú kincsleleteinek állományában oly módon ismerhető fel a *renovatio monetae* visszatükröződése, hogy 33 kincsből 15 egyetlen, további 7 pedig mindössze 2 érmetípusból állt,¹⁸³⁷ a 11. század elejétől a 13. század 2. feléig keltezhető 40 csehországi kincs mindegyikének érméi hosszú időtávot fogtak át és több érmetípust tartalmaztak.¹⁸³⁸ Következésképpen ha volt is (ütemezésére tekintet nélküli) pénzüjtés, azt alkalmanként nem hajthatták következetesen végre, mert a lakosság megőrizte az értékesebb régi érméknek legalábbis egy részét.¹⁸³⁹ Hogyan magyarázható viszont az, hogy a cseh uralkodók igen sok érmetípust bocsátottak ki?¹⁸⁴⁰ Feltehető, hogy nem mindig az érmék értékében (súlyában és ezüstfinomságában), hanem a művészi-érmeképi kivitelezésében történt csak a változás. Ennek oka a korabeli pénzverés technikájában rejtett, amelynek során ugyanazon típus felső és alsó verőtőveit akár naponkénti véletlen változatossággal párosították, s elhasználódásuk mértékében hol az egyiket, hol a másikat cserélték ki, vagy alkalomadtán, tehát nem periodikusan egyszerűbb volt teljesen új típust tervezni. Vagyis a nagy típusválasztéknak inkább technikai, mint a periodikus *renovatio monetae* kincstári gyakorlatában rejlő magyarázata lehet.¹⁸⁴¹

Végül is a 11. század 2. felében Csehországban a pénzüjtésnek működnie kellett, de ennek üteme még aligha volt megállapodott.

nec non, si hostes totam terram rapinis, incendiis devastarent, magis populo Dei nocerent quam frequens mutacio et fraudulenta peioracio nummi. Que pestis aut que infernalis Herinis inclemencius spoliat, perdit et attenuat christicolis quam fraus in nummo herilis? Atqui post hec senescente iusticia et invalescente nequicia surgent non duces, sed fures, non rectores populi Dei, sed nequam exactores, avarissimi sine misericordia homines, Deum omnia cernentem non timentes, qui ter vel quater in anno monetam mutando erunt in laqueum diaboli ad perditionem populi Dei. Pošvár (1956) 144: 4. jegyzet; Mazo Karras (1985) 205–206: 51. jegyzet; Suchodolski (1995) 60; vö. Luschin von Ebengreuth (1926) 261.

¹⁸³⁴ Az ilyen vizsgálatok eredményeivel kapcsolatos óvatosság szükségességére, ill. a korábbiak eredményeivel való csaknem összevethetlenségére rámutatott: Mazo Karras (1985) 194–203.

¹⁸³⁵ Turek (1979) 161; vö. Radoměrský (1952) 109–116, 164; Sejbal (1979a) 41–42, 117–118; Mazo Karras (1985) 204: 46. jegyzet.

¹⁸³⁶ Mazo Karras (1985) 206.

¹⁸³⁷ Mazo Karras (1985) 205.

¹⁸³⁸ A Jaroslav Pošvár által összegyűjtött 60 db és 4894 db (ill. 4 kg) között változó darabszámú kincsekben a következő érmetípus mennyiségeket találták: 150, 60, 55, 41, 34, 24, 19, 17, 14, 10, 8, 6 típus (egyszer-egyszer), 27, 20, 15, 13, 5, 2 típus (kétszer-kétszer), 22, 18, 11, 4 típus (háromszor-háromszor), 3 típus (4x): Pošvár (1956) 153–155: 1–2. táblázat. Tehát gyűjtése idején egyetlen olyan kincs sem volt ismert, amelyben kizárólag egytípúsú érmék láttak volna napvilágot!

¹⁸³⁹ Pošvár (1956) 264; vö. Sejbal (1979a) 41–42, 117–118. Ruth Mazo Karras, aki tanulmányában egy I. Vladislav (1109–1118, 1120–1125) kori kincsleletet dolgozott fel, rámutatott azon metrológiai adatok hiányosságaira, amelyeken a jelenleg elfogadott cseh érmekronológia és a csillapodó pénzrontás el-

mélete alapult, s úgy vélte, hogy szilárd metrológiai vagy forrásbeli megalapozás nélkül az új pénz kényszerű elfogadásával járó periodikus pénzüjtés elméletét megrendíti az a tény, hogy oly sok kincs oly bő típusválasztékot tartalmazott: Mazo Karras (1985) 209. Lengyelországban Marian Gumowski volt hasonló véleményen, de korábban Stanisław Suchodolski éppen a csehországi viszonyokra hivatkozva utasította el azt. A kincsek tagadhatatlan típusgazdagságát azzal magyarázta, hogy a *renovatio monetae* hiányosan, csak a piacokon vagy más olyan helyeken hajtották végre, ahol nagy tömeg gyűlt össze, azonkívül számolnunk kell a hivatalosan a forgalomból kivont régi érmék szándékos elrejtésével is: Suchodolski (1961) 58.

¹⁸⁴⁰ II. Vratislav a hercegsége (1061–1086) alatt 4–7, a királyi koronázását követően (1086–1092); viszont csak 1 típust veretett, viszont II. Břetislav (1092–1110) 2–3, II. Bořivoj (1100–1107) 4, Svatopluk (1107–1109) 3, I. Vladislav (1109–1118) 8, II. Bořivoj (1118–1120) 5, I. Vladislav (1118, 1120–1125) 12 típust: Suchodolski (1961) 69. A csak bizonyos részletekben eltérő változatokat jóval kisebb számú típusba vonta össze: Cach (1970), (1972) No. 345–562. A túlságosan kis példányszámban ránk maradt típusok nem szolgálhattak a teljes érmemennyiség cseréjét szándékozó pénzüjtés céljára, ezért II. Vratislav és II. Břetislav (1092–1100) alatt egy érmetípus 3–7 évig, II. Bořivoj 1. periódusa alatt mintegy 2 évig maradhatott a forgalomban, majd Svatopluk és I. Vladislav 1. periódusa alatt 1 évig, II. Bořivoj és I. Vladislav 2. periódusa folyamán pedig mindössze félévig foroghatott egy-egy típus. Évenkénti kettőnél gyakoribb pénzüjtés ez időben sem volt, s erre is csupán 1118 után került először sor, amely feltevés talán nem kategorikusan mond ellent prágai Cosmas fentebb idézett beszámolójának: Suchodolski (1961) 69.

¹⁸⁴¹ Mazo Karras (1985) 184–189, 206, 209–210. A verőtővek előállításának gyártásmenete: Hásková (1976) 562–566.

Németország: Németországból korai, azaz 11. századi adat egyáltalán nem ismert. A helyzetet Gert Hatz a következőképpen jellemezte: „A *renovatio monetae* kérdését a 11. században a német viszonyokra alkalmazva nehéz megválaszolni. Biztos írásos bizonyítékai csak a 12/13. századból maradtak ránk.”¹⁸⁴² Walter Häwernick már korábban rámutatott, hogy Karl Theodor Eheberg kísérelte meg még a 19. században a periodikus *renovatio monetae* gyakorlatát a 9–10. századi évenkénti vásárok szükségleteire alapozva feltételezni oly módon, hogy egy vásáron bevezetett pénzt a következő évben ugyanott kötelező lett volna becserélni.¹⁸⁴³ Ilyen országos rendszer azonban nem létezett, sőt a helyi rendszer a német pénzverés tagoltsága miatt egy nagyobb országrész városainak körzetében még később is eltérően alakult. Ezért jelenthette ki Walter Häwernick a Pfalztól a torkolatig terjedő Rajna-vidéket és a hozzá csatlakozó Hessent és Westfaliát vizsgálva, „hogyan ezen a vidéken a pénzüjtás szabályos alkalmazása csak 1100 körül alakult ki, sőt néhány helyen csak 1100 után vált gyakoribbá. Vagyis nem a szász-frank kor e művelet virágkora, ahogyan azt Eheberg vélte, ezért a megnövekvő piaci tevékenységhez a szabályozott pénzüjtásnak semmi köze nem volt. Csak a következő időszakban, a helyileg korlátozott forgalmú pfennig-érmék korában, vagyis a 12–13. században vált a pénzüjtás szabályszerűvé. Ezért is tűnt el a nevezett érmékkel együtt a 13. század végén, amikor a mindenütt érvényes kereskedelmi pénzek, a heller/fillér, a turnose, a sterling és az aranygulden elterjedése a helyben vert érmék kényszerbevéltását legkésőbb 1300 körül hatástalanná tette.”¹⁸⁴⁴ A 12. század elején mindenesetre igyekeztek kizárni az idegen vereteket a helyi forgalomból, s e térbeli korlátozás mellett határozták meg a helyi veretek forgalmának időbeli korlátját is: a régít bizonyos veszteséggel kellett beváltani az újra. A kényszerbevéltást azonban nem minden kibocsátó tudta maradéktalanul végrehajtani, mert kibocsátásainak értékeiket a lakosság nem tudta a másokétól megkülönböztetni.¹⁸⁴⁵ Walter Häwernick alapos tanulmányának adatgyűjtéséből további ismertetése helyett csak azt emelem ki, hogy forrásadatai csupán az 1140-es évektől vannak.¹⁸⁴⁶ A periodikus pénzüjtás 12–13. századi elterjedését és évenkénti ritmusát az ugyancsak a Rajna-vidék kincseleteit vizsgáló Wolfgang Heß is elismerte, de feltételezte korábbi előzményeit is.¹⁸⁴⁷ Mégsem lehet véletlen tehát, hogy Wolfgang Hahn a 9–11. századi bajor pénzverést tárgyalva a kényszerű pénzüjtásnak még a létét is tagadta. Rámutatott, hogy a keresztes érmeképeken a kereszt szárai között jelentkező díszek (szíglák) változtatása elegendő volt arra, hogy az uralomváltás új érmeképi igényét kielégíthessék, sőt még erre is csak akkor került sor, ha a régi és az új kibocsátó neve azonos volt. Ugyancsak kiváltó okot jelentett pl. a gyámsági kormányzás vége, vagy a kibocsátó rangemelkedése: *dux* helyett *rex* vagy *imp* köriratváltással. Mégis a fentiek ellenére, még feltűnő névkülönbség esetén is gyakran elmaradt a szíglák változtatása, ha pedig megtörtént, egyedi oka volt.¹⁸⁴⁸ Egy másik tanulmányában Wolfgang Hahn maga is állást foglalt a periodikus pénzüjtás bajorországi 12. századi kezdete mellett.¹⁸⁴⁹

Lengyelország: noha a lengyelországi pénzüjtást mindeddig nem hozták, mert időbeli eltolódása miatt nem is hozhatták fel a 11. századi Magyarországra vonatkozó feltevések alátámasztására, áttekintését a jó kutathatósága indokolja. Az ottani gyakorlat első említése Vincent Kadhubek krakkói érsek (1208–1223) krónikájában maradt fenn, éspedig III. Miesko első uralkodási időszakára (1173–1177) vonatkoztatva.¹⁸⁵⁰ Mivel az állítás vitatottá vált, Stanisław Suchodolski önálló tanulmányt szentelt a témának, s ennek elején rámutatott, hogy a *renovatio monetae* bevezetéséhez három feltétel egyidejű fennállására

¹⁸⁴² 1995. június 20-án kelt szíves levelét s az abban adott szakirodalmi tájékoztatást ezúton is megköszönöm.

¹⁸⁴³ Eheberg (1879) 65–96; Luschin von Ebengreuth (1926) 260–266; Häwernick (1931) 129–130.

¹⁸⁴⁴ Häwernick (1931) 130.

¹⁸⁴⁵ Häwernick (1931) 130–131.

¹⁸⁴⁶ Häwernick (1931) 133–134; vö. Suchodolski (1961) 59.

¹⁸⁴⁷ „... kiderült, hogy a hosszabb időszakonkénti forgalomból való kivonásnak már korábban szokásosnak kellett lennie. Az időszakok verőhelyenként és az egyes korszakokban is nagyon különböztek voltak. Mindenekelőtt az Ottók-kori veretek többségének volt hosszú forgalmi ideje, ... valamint a wormsai Heinrichus rex denároknak, amelyeket jelen ismereteink szerint II. (Szent) Henrik-től (1002–1014–1024) III. Henrik (1039–1046–1056) császári korszakáig változatlanul vertek. Ezzel szemben pl. az 1039 és 1120 közötti időszak speyeri érmesorozata legalább 24 típusból áll, amelyek érmeképileg határozottan különböznek. (Az érmekép, s nem a körirat volt a főként analfabétákból álló lakosság számára a fő megkülönböztető jegy). Ez

esetben típusonként kevesebb mint 4 éves átlagos forgalmi idő mutatkozik.”: Heß (1982) 124–125. Wolfgang Heß tanulmányában 15 kincset tárgyalt, s ezekben az alábbi típusszámok voltak: 2 (ötször), 5, 1 (kétszer-kétszer), 43, 41, 26, 17, 7,? (egyszer-egyszer). A két tisztán egytípusú érmés kincs egyike 1002/46 között lezárt 65 példányos, másika 1102/24 között lezárt 400 példányos volt: Heß (1982) 129: Nr. 4, 131: Nr. 10; vö. Hess (1982a).

¹⁸⁴⁸ Hahn (1976) 30.

¹⁸⁴⁹ Megemlítette, hogy a 12. század első két évtizede a bajor pénzverésnek egyik homályos korszaka. Ezzel kapcsolatban utalt az 1840-ben lelt unternbiberti kincs elégtelen közlésére, „amely sok kérdést nyitva hagyott. Emiatt borítja sötétség a periodikus pénzüjtás kezdeteit s vele együtt a politikától függő típusváltásról a helyi piaci szabályozásra való áttérést.”: Hahn (1993) 83. A Magyarországon elérhetetlen tanulmány különnyomatát a Szerzőnek ezúton is megköszönöm.

¹⁸⁵⁰ Luschin von Ebengreuth (1926) 262; Suchodolski (1961) 57–58.

volt szükség: 1) a gazdasági fejlődés megfelelő szintje, szervezett apparátus a pénzbevéltás lebonyolításához, elégséges létszámú lakosság, megfelelő mennyiségű technikai eszköz és ezüst, 2) a teljes érmekepek gyakori változtatása a könnyű megkülönböztetés céljából, 3) a forgalomban lévő régi érmék beváltására elegendő új érme kiverésének lehetősége.¹⁸⁵¹ Az utóbbi pontból következett az a jelentős megállapítás, hogy a cseréhez szükséges érmemennyiség ezüst alapanyagát előre raktározni kellett, mert készletek hiányában a jelzett időben nem állhatott rendelkezésre elegendő új pénz a forgalomban lévő csaknem összes régi veret beváltására. Ilyen esetben a műveletet el kellett halasztani vagy ki kellett hagyni. „Nem kétséges, hogy néhány típus miért oly csekély példányszámú, nemritkán csak részben változtatott érmekepekkel. E típusokat két beváltás között bocsáthatták ki” – írta.¹⁸⁵²

Az egyes uralkodók pénzverését és érmeleleteit áttekintve jelenthette ki, hogy I. Miesko (950–992) és I. (Bátor) Boleszló/Bolesław Chrobry (992–1025) típusonként oly kis mennyiségű érmét verethetett, hogy a kényszerű pénzbevéltásra csak később, II. (Merész) Bolesław (1058–1079) és Władisław Herman (1079–1102) uralkodása alatt kerülhetett volna sor. Mivel azonban utóbbiak összesen néhány, s ráadásul egymáshoz is hasonló érmét bocsátottak ki, periodikus pénzüjtítés valószínűleg ekkor sem történt.¹⁸⁵³ III. (Ferdeszájú/Krzywousty) Bolesław (1102–1138) egymást követő érmein már megfigyelhető a teljes érmekepek változása, ugyanakkor néhány típusát a kis példányszám miatt el kell a többitől különíteni; ezek kibocsátásának nem közvetlen gazdasági oka lehetett, s ezért a pénzüjtítésben sem vehettek részt.¹⁸⁵⁴ Az 1107 utánra keltezett 2., a bizonytalan korú 3. és az 1135 utáni kibocsátásúnak vélt 4. típus érmekepei bizonyos történeti eseményeket tükrözhetnek, mégis cserére, és pedig a herceg hasznára kivitelezett pénzüjtítésre készülhettek, amit átlagsúlyuk összevetése alapján is sejteni lehet. A herceg hosszú uralkodása alatt lebonyolított 3 kényszerbevéltási műveletet még nem lehet kifejezett *renovatio monetae*-nak tekinteni, hiszen átlagosan több mint 10 éves periódussal lehetne számolni!¹⁸⁵⁵ II. (Száműzött) Władisław rövid uralkodása alatt (1138–1146) 4 érmét hozatott forgalomba, de közülük a 3. típus talán eleve nem készült beváltási céllal,¹⁸⁵⁶ nem úgy, mint a többi. Kibocsátásuk dátumát nem ismerjük, ezért átlagosan 2–2.5 évenként kerülhetett sor a *renovatio monetae* műveletére.¹⁸⁵⁷ IV. (Göndörhajú/Kędzierzawy) Bolesław (1146–1173) uralkodásához teljes biztonsággal csupán 4 típus köthető, az első kettőt valószínűleg 1157-ig, a második kettőt pedig 1157–1166 között bocsáthatta ki. A jól megkülönböztethető s politikai események tükrözésével magyarázható érmekepű denárok mindegyike pénzüjtítés céljára készült, de Stanisław Suchodolski nem számította közéjük a herceg további 3 késői veretét, amelyeket kis példányszámuk miatt ki is zárt a *renovatio monetae* lehetőségéből. Ily módon a beváltási periódus 4–5 évre emelkedett, s gyakorlata a herceg uralkodásának végével meg is szakadt.¹⁸⁵⁸

Stanisław Suchodolski a következő összefoglalással zárta tanulmányát: „A 11–12. századi Lengyelországban a profitszerzésre az uralkodók pénzügyi politikájában három periódus különböztethető meg. A 11. században a nominál- és a reálérték közötti különbséget szerezték meg az egyes típusok kibocsátása folyamán az érmeék súlyának és ezüsttartalmának fokozatos csökkentésével. III. (Ferdeszájú/Krzywousty) Bolesław (1102–1138) uralkodása átmeneti periódus volt. Egyrészt állandóan csökkentette a finomságot és a súlyt oly módon, hogy megváltoztatta a kibocsátási szabványt (azaz megnövelte az egy fontból kivert denárok számát), másrészt megkezdte a régi érmék új pénzre történő kényszerbevéltását. A *renovatio*-ra meglehetősen ritkán került sor: még nem volt megszervezett rendszer, s lehetséges, hogy kezdetben valóban csak az a szükséglet váltotta ki, hogy elkerüljék azt a veszteséget, amelyet a különböző reálértékű érmeék egyidejű forgalma okozott volna. II. (Száműzött) Władisław (1138–1146) 1. típusának kibocsátása idején a szabvány ugyancsak fokozatosan romlani kezdett. Ettől az időtől kezdve, azaz a harmadik s egyben az utolsó periódusban (kb. 1140–1170) a pénzüjtítésre gyakrabban került sor, s e művelet az uralkodók pénzügyi politikájának lényeges elemévé vált.”¹⁸⁵⁹

¹⁸⁵¹ Suchodolski (1961) 59.

¹⁸⁵² Suchodolski (1961) 61.

¹⁸⁵³ Részleges csere történhetett, amikor II. (Merész) Bolesław a pénzverése kezdetén kivonta a forgalomból a Sachsenpfennigek egy részét, s 1076-ban szintén, amikor a koronázása alkalmával mindkét oldalán új érmekepű pénzt adott ki. Ezzel szemben nem kerülhetett sor cserére Władisław Herman uralkodásának kezdetén, akinek érmei előlapjukon elődjének hercegi, hátlapjukon királyi vereteihez hasonlóak: Suchodolski (1961) 61.

¹⁸⁵⁴ Suchodolski (1961) 61.

¹⁸⁵⁵ Suchodolski (1961) 62–63.

¹⁸⁵⁶ Kis példányszámán kívül érmekepei sem túl eredetiek, előlapja a herceg előző 2., hátlapja pedig az azt megelőző 1. típusára hasonlít: Suchodolski (1961) 67.

¹⁸⁵⁷ Suchodolski (1961) 64–67. A 2. típus a legnagyobb példányszámú lengyel középkori érmefajok egyike, amelyek vizsgálatával lehetett bemutatni a kölcsönös verőkövi kapcsolat rendszerét, vö. Suchodolski (1961) 64–67, 65: ábra.

¹⁸⁵⁸ Suchodolski (1961) 67–68.

¹⁸⁵⁹ Suchodolski (1961) 75.

IV/5.2. A 11–12. századi magyar gyakorlatra vonatkozó vélemények

Bevezetés: a *renovatio monetae* cseh-, német- és lengyelországi 11–12. századi gyakorlatára vonatkozó véleményeket azért tekintettem át, mert a hazai szakirodalomban az első két területről bekövetkezett hatással szoktak számolni. Az áttekintésből kiderült, hogy az alkalmankénti pénzcseréket követően szabályos, bár különféle ütemű kényszerbevéltásra csak a 12. században került sor. Az alábbiakban a jelenség magyarországi gyakorlatára vonatkozó feltevéseket ismertetem előrebecsátva, hogy a 11. század 2. felére sejtett meghonosodásához a fentiek alapján csak a cseh hatást lehet számításba venni. Megemlítem még, hogy a Stanisław Suchodolski jelzette 3 elvárás¹⁸⁶⁰ közül Magyarország a 11. század közepére kettőnek bizonyosan megfelelt. A lakosság nagysága, a gazdaság színvonala s az államszervezeti és pénzügyi apparátus már I. (Szent) István korában kialakult,¹⁸⁶¹ az ezüstművelés is megindult, feltehetőleg Selmechányán,¹⁸⁶² és megteremtődött a forgalomban lévő régi érmék bevéltására elegendő új érme kiverésének lehetősége is. Ezért az alábbiakban a teljes érmeképek gyakori változtatása követelményének vizsgálatára szorítkozhattam, amely éppen a tárgyi hagyatékban követhető nyomon.

A magyarországi periodikus pénzüjtás bevezetésének kora még nem tisztázott. Az összefoglaló áttekintést nyújtani kívánó Thallóczy Lajos szerint „a pénzbevéltás legelső nyomai hazánkban 1191-ig érnek föl.”¹⁸⁶³ A pénzüjtás igényét szerinte a lemezpénzek (brakteáták) 12. század végi felbukkanása és viharos elterjedése váltotta ki, ugyanis e rendszerint csak egyik oldalukon vert érmék olyan gyorsan megkoptak, hogy újakra kellett cserélni őket (pénzcseré = *cambium*). A pénzváltó hasznán (*monetarium*) kívül a kibocsátó is nyereségre akart szert tenni, ezért az uralkodók egyre gyakrabban és egyre nagyobb haszonnal kötelezték alattvalóikat a pénzváltásra.¹⁸⁶⁴ Thallóczy Lajos azonban nem csak a brakteáták felbukkanását keltezte túl későre,¹⁸⁶⁵ hanem tévesen kapcsolta össze elterjedésüket a kényszerű pénzüjtással, ráadásul az általa bizonyíthatónak vélt gyakorlat első említésének tekintett pécsi oklevél hamisnak bizonyult.¹⁸⁶⁶ A III. Béla gazdaságát tárgyaló Pauler Gyula rá is mutatott, hogy „nálunk is már egy század, ha nem már László, de bizonyosan Kálmán király ideje óta, mint Európa szerte mindenütt, évenként, sőt néha többször is, új pénzt vertek, és mindenki köteles volt a régi pénzét ez újjal, gyakrabban rosszabbal, becserélni, még pedig, mintegy az új pénz verése költségei fejében, némi veszteséggel, mi a »kamara hasznát«, mint nevezék, alkotta.”¹⁸⁶⁷ Helyesen jegyezte meg, hogy „az úgynevezett brakteátákat inkább a pénzbevéltás következményének, mint okának tekinthetjük. Úgy látszik, László, vagy még inkább Kálmán korától kezdődik, s azóta van királyainknak az az aránylag sokféle pénze.”¹⁸⁶⁸ Hóman Bálint abból indult ki, hogy „pénzleteink tanúbizonysága alapján ezt az időpontot jóval korábbra, I. András és Salamon korára kell helyezniünk.”¹⁸⁶⁹ Magát a pénzüjtási műveletet a következőképpen vázolta: amikor az uralkodók kevesellni kezdték a pénzverés hasznát,¹⁸⁷⁰ további pénzforgalmi jövedelem után néztek, s azt a pénzüjtás/kényszerbevéltás elrendelésében találták meg: azaz „... időnként — kétévente, évente, sőt évenként többször is — új pénzt bocsátottak ki, a melynek forgalomba hozatalával a régebbi kibocsátású pénz értéke devalválódott. Az alattvalók, sőt az országon keresztülutazó idegenek is, kötelesek voltak külföldi és régi pénzeiket bizonyos értéklevonással új s igen gyakran silányabb minőségű, értéktelenebb pénzre bevéltani.”¹⁸⁷¹ Az azonban csupán 13. századi adatokból ismert, hogy Magyarországon „az új pénz ideje (*tempus novae monetae*), vagyis a kötelező pénzbevéltás ideje évenként hat hétig tartott, márczius 15-től (vagy

¹⁸⁶⁰ Suchodolski (1961) 59.

¹⁸⁶¹ Vö. Györffy (1977) 332–347; Györffy (1984) 778–807, 819–825, ld. 259. jegyzet.

¹⁸⁶² Györffy (1977) 102, 109, 338–340, 343–344; Heckenast (1994) 80.

¹⁸⁶³ „III. Béla ugyanis a pécsi püspök szabadalom-levelében elősorolja annak kiváltságait, s a többiek közt megengedi, hogy a pénzbevéltók székhelyén ne üzérkedjenek, hanem egy más, a lakosok kedve szerinti városban szabadon kereskedjenek. Igen valószínű, hogy ez idő tájba esik a pénzbevéltás kezdete: egyrészt, mert v a l ó d i lemezpénzt eddigelé nem találtak a XII. század végénél előbbi, másrészt okleveles tárainkban szorgos kutatásaink dacára sem bukkantunk előbbi időre utaló bizonyítékokra.”: Thallóczy (1879) 21–22.

¹⁸⁶⁴ Thallóczy (1879) 3–9.

¹⁸⁶⁵ Felbukkanásukkal a 12. század elejétől kell számolnunk, de félbrakteátákat, azaz a hátapon gyengén vert, ezért brakteátának tűnő vereteket már I. (Szent) László is kibocsátott.

¹⁸⁶⁶ Pauler (1899) I: 507, II: 590–593.

¹⁸⁶⁷ Pauler (1899) I: 336.

¹⁸⁶⁸ Pauler (1899) I: 507: 546. jegyzet. Pauler Gyula a pénzfajok I. (Szent) László és Kálmán alatti szaporodására az MNM É választékának Érdy Kálmán készítette jegyzéke alapján figyelt fel: Érdy (1870).

¹⁸⁶⁹ Hóman (1916) 412: 1. jegyzet.

¹⁸⁷⁰ A pénz kibocsátásakor a király a törvényes finomságú ezüsből fontonként nem a törvényes darabszámot verette ki, hanem többet. Ebből a pénzverési illetéknek tekintett különbözetből finanszírozta magát a gyártást, s a maradék képezte a kincstár hasznát. A 11. században a különbözet egyre nőtt, „a pénzverési illeték elvesztette illeték jellegét s indirect adóvá alakult át. A pénzverési jog ezáltal regalevá, a királyi jövedelmek egyik fő forrásává, a pénzverési haszon rendes királyi jövedelemmé vált.”: Hóman (1916) 412.

¹⁸⁷¹ Hóman (1916) 413.

virágvasárnapjától) Szent Györgyig. Ez idő alatt a kamaraispánok, ill. embereik az egész országban szertejártak és forgalomba hozták az új pénzt, a melyet az ország minden lakosa köteles volt elfogadni, illetve a pénzbeváltási időszakban bizonyos mennyiségű új pénzt beváltani.”¹⁸⁷² Szent György napjával, azaz április 24-ével kezdődően az új pénz is veszteni kezdett az értékéből, s ily módon az évenkénti új pénz hűsvétől húsvétig tartó forgalmi periódusát követően a legközelebbi pénzkibocsátáskor már csak fele értékben váltották be a régebbit az újabbra: pl. kettő régiért adtak egy újat.¹⁸⁷³

Hóman Bálint elmélete olyannyira elfogadottá vált, hogy a legújabban Györffy György sem tért el tőle a rendszer működtetését illetően.¹⁸⁷⁴ Miután azonban a fentiekre nézvést a 12. század végénél korábbi magyarországi írott forrás nem maradt,¹⁸⁷⁵ nem elégséges csupán e késői forrásadatokból visszakövetkeztetni a 11–12. században sejtett gyakorlatra, hanem annak korabeli nyomait a több érmetípust kibocsátott magyar királyok pénzverésének ránk maradt emlékeiben kell megkeresni. E munka jelenleg csupán a kutatási helyzet felvázolását eredményezhette, ugyanis gyakran azt sem ismerjük, hogy egy-egy uralkodó hány érmetípust veretett, s nem tudjuk felállítani érméik sorrendjét sem, pedig a periodikus pénzüjtás menetében az egymást váltó érméknek mindenkor jól megkülönböztethetőknek kellett lenniük.¹⁸⁷⁶ Az érmekorpuszokban szereplő, s egy-egy uralkodó teljes érmeverését megjelenítő típusmennyiség azonban bizonytalan, már Hóman Bálint rámutatott arra, hogy önálló besorolást nyertek bélyegváltozatok (= verőpárváltozatok) és hibrid veretek¹⁸⁷⁷ is, s „ha minden ily változatot külön fajnak tartanánk, sokkal több éremfajt kapunk, mint a mennyit XII. századi uralkodóink — az évi pénzkibocsátás rendszere mellett — verethettek.”¹⁸⁷⁸ Az alábbiakban az I. (Szent) István és II. (Vak) Béla uralkodási ideje (1000–1141) közötti magyar királyok pénzverését a lehetséges pénzüjtásra vonatkozó nézetek szempontjából tekintem át.¹⁸⁷⁹

I. (Szent) Istvántól Péterig (1000–1046): I. (Szent) István király (1000–1038) ugyan több érmetípust veretett, de kibocsátásait nem a pénzüjtás igénye, hanem a pénzverés megindításának többszöri nekirugaszkodása magyarázhatja: van olyan vélemény, amely szerint a királyi pénzverde kétszakaszosan és nem is egyazon helyen működött: az elsőben, 1000 és 1020 között a gyártás még csupán alkalmoszerű és kevésbé fejlett volt, s ez idő alatt 3 típusban (H3, H2 és H4) mindössze néhány (tíz) ezer denárt gyártott, majd a másodikban, azaz 1015 után, rendszeresen s fejlettebb keretek között millió számra bocsátotta ki a közismert H1 típusú denárait.¹⁸⁸⁰ Ez a típusválaszték azonban egyelőre bizonyítatlan, s nem megoldott az érmesorrend kérdése sem. Időközben egyre elfogadottabbá vált az a nem kizárólagos vélemény, hogy I. (Szent) István a LANCEA REGIS köriratú denárt (H2) a talán már 1000 karácsonján megkezdett és 1001. január 1-re befejezett koronázási szertartása alkalmára vagy kevéssel azt követően bocsáthatta ki, s később is alkalmoszerűen veretethette tovább e korlátozott forgalmúnak mutatózó érmét. Hagyományosan obulusnak nevezett, s országa határain belül és kívül egyaránt széleskörűen elterjedt denára (H1) forgalomba hozatalának¹⁸⁸¹ időpontja még nem tisztázott, van képviselője a H2-vel való csaknem egyidejű, és a csak 1015–1020 tájára tehető fellépésének is. Említett esetleges további denárainak elismerése még várat magára. A magyar érmészek felfogása szerint a hátlapján

¹⁸⁷² Hóman (1916) 415 és 415: 1–3. jegyzet.

¹⁸⁷³ Hóman (1916) 417–418.

¹⁸⁷⁴ Györffy (1984a) 869, 872–874.

¹⁸⁷⁵ A *monetarius* (pénzverő, pénzváltó?) 1111-ből, a *red-ditus monetae* (pénzjövedelem) említése pedig 1212-ből maradt fenn: Pauler (1899) I: 507: 546. jegyzet. A *cambium, concambium* (/pénz/váltás, /pénz/újítás) 1271, 1279-ből, a *collecta lucra camerae, collecta monetae, lucrum camerae* (kamara haszna adó: az el nem fogadott új pénz fejében szedett rendkívüli adó) 1229, 1231, 1234-ből, a *cursus monetae* (pénzforgalom, az új pénz forgalomba hozatala) 1279-ből, a *decima monetae, decima de proventu monetae* (a pénzverési és pénzváltási jövedelem tizede) 1279-ből, a *nova moneta* (új pénz, a folyó évben kibocsátott pénz) 1222, 1271-ből, a *renovatio monetae, mutatio monetae, revolutio novae monetae* (pénzüjtás) 1255, 1271-ből, a *tempus novae monetae* (az új pénz ideje) 1255-ből, a beváltás körülményeinek leírása 1265, 1271-ből adatolt: Hóman (1916) 415: 1–2. jegyzet, 660–675.

¹⁸⁷⁶ „Az új pénznek rajzban is könnyen feltűnő eltérést kellett mutatnia a megelőző egy-két fajhoz képest. Ha az új pénz a régítől nem lehetett volna megkülönböztetni, bizonyára senki sem igyekezett volna a reá nézve anyagi teherrel járó pénzváltási kényszernek engedelmessé válni, hanem használták volna tovább is a régi pénzt. A gyakori pénzüjtás főcélja a lakosság minden rétegét terhelő indirect adójövedelem behajtása volt. A saját érdekeit szem előtt tartó kincstárnak tehát minden módon meg kellett akadályoznia, hogy a nép e teher alól könnyen kivonhassa magát. Legegyszerűbb mód erre az egymást követő pénzek változó rajza volt... Az éremtípusok visszatértét viszont az magyarázza meg, hogy az öt-hat, sőt tíz év előtti pénz rajzának ismétlésével a kincstárt már nem érthette nagyobb károsodás, mert a többévi pénzüjtással a hasonló rajzú régi pénz jóformán teljesen forgalomból vonzott. Újabb és újabb típusok képzésétől a pénzverés állandó karaktere miatt is tartózkodni kellett.”: Hóman (1916) 246–247; vö. Heß (1982) 124–125.

¹⁸⁷⁷ „A hybrid-veretek részben az előző vagy következő évi pénzkibocsátás hátlapjával vert téves veretek, részben pedig — valószínűleg a pénzverőmunkások visszaéléseire visszavezethető — hamispénzek”: Hóman (1916) 248–249.

¹⁸⁷⁸ Hóman (1916) 248.

¹⁸⁷⁹ Az egyes uralkodók verette érmék típusválasztékával és sorrendjének megállapításával kapcsolatban ld. a főszöveget!

¹⁸⁸⁰ Suchodolski (1990) 174, és 174: táblázat alapján.

¹⁸⁸¹ A forgalomba hozatal módjáról: Györffy (1984) 824–825.

+BRESLAVVA CIV(ITAS) köriratú típus (H3) csupán utánveret, míg a korábban ugyancsak utánveretnek tekintett obulusrajzú, de nehezebb denársúlyú típus (H4), amennyiben hiteles kibocsátása beigazolódik, feltételesen a H2 és a H1 forgalmi ideje közötti hiányt töltötte volna be.¹⁸⁸² I. (Szent) István király érmefajtái kibocsátásának mennyiségi arányait leleteinek megoszlása is jelzi: a H1 típusból 385,¹⁸⁸³ a H2-ből 45 szerepel Kárpát-medencei teljességre törekvő adatgyűjtésemben,¹⁸⁸⁴ miközben a H3 és H4 hiánya egyelőre a magyar veretként való besorolásuk legnagyobb nehézsége (85. táblázat).

Véleményem szerint a H3 és H4 denár jelenleg nem vehető számításba, a forgalmi pénznek tekinthető H2 pedig alkalmi kibocsátása és csekély ismert példányszáma alapján semmiképpen sem állhatott volna csereviszonyban kölcsönös ritkaságuk miatt a H3 és H4 denárral, míg éppen gyakorisága miatt a H1 típussal sem.¹⁸⁸⁵ A H1 jelzetű denárt a forgalomból csak I. András uralkodásának elején vonhatták ki, amit a sírleletekben a H8 típussal való gyakori közös előfordulása bizonyít (82a-b. táblázat¹⁸⁸⁶), s a kincsleletek szerint pedig a lakosság még I. (Szent) László uralkodásának idejéig is őrizte példányait (83a-b. táblázat).

Első királyunk trónjának örököse, Orseolo Péter (1038–1041, 1044–1046) viszont olyannyira egyetlen érmetípust (H6) veretett, hogy nem lehet különbséget tenni uralkodása első (1038–1041) és második (1044–1046) szakaszában kibocsátott érmei között sem.¹⁸⁸⁷ Ugyancsak egyérmés (H7) volt Aba Sámuel (1041–1044) is, így a pénzüjtés kérdése először I. András pénzügyi politikájával kapcsolatban vetődhetett fel.

I. Szent István érmei (db)							
típus	A	B	C	D	E	F	összesen
H1	128	7	1	2	71	12	221
H1a	6	2			6	1	15
H1b	6	2				1	9
H1c	1						1
H2	1	1			42	1	45
?H3							
?H4							
H?	37	9	1	2	78	12	139
összesen	179	21	2	4	197	27	430

85. táblázat: I. (Szent) István érmeleleteinek származási módja érmetípusai szerint. *Jelmagyarázat:* A: hiteles sírlelet, B: feldúlt temetőből való szórványlelet, C: temetőásatás közöletlen lelete, D: településásatási lelet, E: kincslelet, F: lelőhelyes szórványlelet

I. András, Béla dux és I. Béla (1046–1063): I. András (1046–1060) ugyanis az I. (Szent) István H1 jelzetű érméjének érmekepeit másoló, s ezért joggal elsőnek tekintett H8 típusú veretét követően egy újabbat (H9) is forgalomba hozatott. Ennek ránk maradt példányait (vö. 86. táblázat) a korábbi szakirodalomban három külön típusként kezelték, mert a megfigyelhető körülmények mértéke szerint az eredeti 17 mm átmérőjű érmék mellett egy-egy 14, ill. 10 mm átmérőjűre csökkent példányokból álló

¹⁸⁸² A vélemények részletes bemutatása: Kovács (1994a) 370–378; ld. II/2. fejezet.

¹⁸⁸³ A 385 a H1, H1a, H1b, H1c és a H? típusok példányszámának összessége, ugyanis a király típusba nem sorolt érmei kivétel nélkül a H1-hez, vagy annak valamelyik változatához tartoznak.

¹⁸⁸⁴ Gyűjtésemből e vonatkozásból nem tudtam értelmezni azokat az adatokat, ahol további ismeretlen mennyiségű érmére történt utalás. Itt jegyzem meg, hogy ámbár a sírokba a hét-köznapi forgalomból kiemelt pénzeket helyezték, azok nem a forgalomban volt típusok példányai arányának, hanem egy temetkezési szokás alkalmazása gyakoriságának jelzései. Amint a táblázatokból kitűnik, a sírmellékletek körében megkülönböztettem a hiteles sírleletből (A), a feldúlt csontvázak mellől (B), továbbá a közöletlenül maradt sírleletekből (C) való példányokat, s az utóbbiak körében egy-egy típus darabszám nélküli említésénél mindannyiszor 1 példánnyal számoltam. Arra is fel kell hívnom a figyelmet, hogy a királyi Magyarország területén kevés ugyan a kincslelet (E), de a bennük elrejtett érmemennyiségek mégis rendszeresen meghaladják a sírokban lelt példányokét. Anyaggyűjtésem sajátos záróhatára következtében néhány, főleg II. (Vak) Béla által kibocsátott típus ismert meny-

nyisége lényegesen több az általam itt közreadottnál, ugyanis nem számoltam azokkal a kincsleletekkel, amelyek 12. századi anonim denárokat is tartalmaztak. A szórványleleteknek az említett temetői példányokon túl további minősített esetei a településásatásokról valók (D), ezért a szórványleletek (F) kategóriájába a lelőhelyes, de előkerülési adat nélküli példányokat soroltam. Végezetül megjegyzem, hogy az MNM Éremtára példányaival itt nem számoltam, hiszen a szakirodalomból ismert kincsleletek, ill. a szórványleletek kiszűrése csaknem megoldhatatlan feladat az egykori állományt meg nem őrzött, s típusok szerint dobozolt anyagban.

¹⁸⁸⁵ Egyetértésben Stanisław Suchodolski lengyel vonatkozásban kifejtett véleményével: Suchodolski (1961) 61.

¹⁸⁸⁶ A 82a-b. táblázat nem tartalmazza azoknak a többérmés síroknak az adatait, amelyekben vagy ugyanazon típus több példánya, vagy akár egy meghatározhatatlan példány is előkerült. Nem tartalmazza továbbá a Mačvanska Mitrovica (JUG)-Zidine/Širingrad 215. sír 6 bizonytalan meghatározású Kálmán?, ill. II. (Vak) Béla?/II. Géza? érméjét.

¹⁸⁸⁷ Az előlapján hibás +PETVS REX köriratú H6a változatot nem lehet önálló típusnak tekinteni.

csoportját is elkülöníteni vélték (H9 = CNH 12–14). Ez a felfogás úgy alakult ki, hogy Réthy László még csupán e méretkülönbségeket jegyezte meg,¹⁸⁸⁸ Jeszenszky Géza viszont már úgy magyarázta a H9 példátlan mértékű körülírást, hogy I. András vagy inkább Salamon uralkodásának zavaros idejében a köznép az eredetileg nagyobb és nehezebb H9 jelzetű (= CNH 12) pénzérméket azért csonkította meg, hogy egy könnyebb pénzlábhöz igazítsa azokat (H9 = CNH 13–14), miközben a lenyírt érmeszelekből nem kis nyereségre tett szert.¹⁸⁸⁹ Hóman Bálint arra gondolt, hogy I. András tudatosan törekedett a pénzláb növelésére és a pénz értékének csökkentésére, s a pénzűjtás vélt korabeli cseh gyakorlatából következett, hogy a 11. században „először Csehországban, s nem sokkal utóbb nálunk is I. András és Salamon korában a periódusonként való pénzűjtás vagy kényszerpénzváltás rendszere lépett életbe.”¹⁸⁹⁰ Az „Európa szerte csak Csehországban” kimutatható újdonságra való gyors reagálást nem tekintette véletlennek, hiszen „I. András leánya és Salamon nővére, Adelheid hercegnő a morva Vratiszlávnak, a későbbi cseh királynak volt felesége. E rokoni kapcsolat magyarázza meg a cseh rendszer magyarországi meghonosodását.”¹⁸⁹¹ Úgy találta, hogy a csekély leletszámból rövid forgalmi idejűnek ítélt H8 (CNH 11) típusú denár még az elődeiénél (H1, H6, H7) is könnyebb pénzláb alapján készült, s bár a nehezebb H9 (CNH 12) követte, kevés forgott belőle teljes súlyban, mert a H9 leletpéldányainak többsége körülvágottan bukkant fel. Ez „a csonkítás — tömeges előfordulását figyelembe véve — sem a pénzverők ügyetlenségének, sem egykori pénzhamisítóknak és csalóknak rovására nem írható. Minden jel arra mutat, hogy ezeket az obolusokat már a királyi pénzverdében a kibocsátás előtt megcsonkították. Valószínű, hogy a korábban teljes nagyságban forgalomba hozott pénzt is beváltották s azután megcsonkítva újra forgalomba hozták.”¹⁸⁹² A kincstári manipulációk feltételezése mellett természetesen azt sem zárhatta ki, hogy a kereskedők vagy a magánszemélyek is körülvághatták a kezükhöz került ép érméket.¹⁸⁹³ I. Andrásnak a pénzei körülíratásával végrehajtott értékcsökkentő eljárásáról vallott nézetét Hóman Bálint később is fenntartotta,¹⁸⁹⁴ sőt Günter Probszt még 1958-ban is változtatás nélkül vette át.¹⁸⁹⁵ Feltevését jóval később Györffy György utasította el,¹⁸⁹⁶ viszont Gedai István még a legújabbban is azt jelentette ki, hogy „I. András rendelte el a pénzek eleinte kétévenkénti, majd évenkénti beváltását új pénzre.”¹⁸⁹⁷ Az ütem jelzése azért is meglepő, mert Hóman Bálint nem állapította meg az I. András korában bevezetni vélt pénzűjtás periódusát, hiszen uralkodása idejére csak primitív formában meghonosított változatát, a

¹⁸⁸⁸ Réthy (1899) 12: Nr. 12–14.

¹⁸⁸⁹ I. András H8 verete a szokásos típus, „mely Szent István óta — utódai alatt talán kissé csökkent átlagsúllyal — addig fenntartotta magát. Később más típus szerint veret és ezen új típus szerint vert darabok — ami hazánkban a 11. században példátlan — erősen körülméltelve forogtak közkezen. Nem egyes darabokról van itt szó, hanem az ezen típus szerint vert pénznek nagy százalékaról; tudjuk, hogy nem könnyű teljesen ép, körülméltetlen példányt találni. Ez nem lehet pusztán élelmes izmaeliták műve. Itt történt valami. Úgy látszik, a közönség maga idomította, alkalmazta hozzá egy behozott könnyebb pénzlábhöz a kezén lévő régiek és be nem vont pénzeket és a forgalom befogadta a csonkított darabokat. Hogy ez még I. András vagy csak Salamon idejében történhetett-e, annak eldöntésére hiányzik minden támpontunk. Valószínű az utóbbi, mert elképzelhetetlen, hogy egy uralkodó könnyebb pénzlábat hozzon be és azt in specie ki ne veresse, a régi jobb pénzt be ne vonja. Ez csak Salamon zavaros ideje alatt történhetett meg.”: Jeszenszky (1914) 64–65.

¹⁸⁹⁰ Hóman (1916) 412.

¹⁸⁹¹ Hóman (1916) 414–415. II. Vratislav 1056-tól morva, 1061-től cseh fejedelem volt, s 1086–1092 között uralkodott mint cseh király.

¹⁸⁹² Hóman (1916) 213–214.

¹⁸⁹³ Szerinte „a magánosok üzérkedését... az egyes leletekben talált ezüstofforgácsok bizonyítják, amelyeken a pénzek lementszett vonalkörös szegélyei láthatók. A CNH 14. sz. [= H9] alá sorozható túlságosan körülvágott — átlagban 0.2098 g súlyú — pénzek minden bizonnyal az üzérkedő kalmárokról vezethetők vissza.” Ezért azokat I. András pénzrontásánál nem vette figyelembe: Hóman (1916) 215.

¹⁸⁹⁴ „... a pénzláb fokozatos és céltudatos megrontásának kétes dicsősége, Szent István korában a nemzetközi forgalom-

ban is kedvelt pénzünk hitelének tönkretétele I. András nevéhez fűződik. Ő kezdte meg a pénzverési regálé teljes pénzügyi kihasználását, évről-évre jobban körülírt s így ezüstértékben csökkenő aprópénzt hozva forgalomba. A periódusonként való pénzkibocsátásnak ezzel a kezdetleges módszerével a pénzverés hasznát, ami Szent István korában a forgalomba hozott pénz ezüstértékének 5.88%-ára rúgott, 45.46%-ra fokozta. I. Béla útját vágja e gazdasági szempontból káros rendszernek, de Salamon nyugati mintára újra bevezeti a kényszerpénzváltást...”: Hóman (1935) 282.

¹⁸⁹⁵ Hóman (1940) 286; Réthy – Probszt (1958) 8. Bevezetőjében Günter Probszt Hóman Bálint fenti munkájának idézőjelek között közreadott részleteire külön nem hivatkozott, vö. Réthy – Probszt (1958) 12: 3–4. jegyzet.

¹⁸⁹⁶ I. András „gazdasági intézkedési közül említést érdemel, hogy tizenhárom év alatt két eltérő feliratú feldenárt veretett. Ezek ugyan súly és finomság tekintetében alatta maradtak István király pénzeinek, de nem jelentettek sülydedést elődeihez képest. Elődei sokkal hosszabb ideig forgott pénzei gyakran körülírt állapotban kerülnek elő. Volt aki ebből egy primitív pénzűjtásra, a beszédett pénzek kincstári körülíráására, valamint újbóli forgalomba hozatalára következtetett, ezt a kétes értékű dicsőséget azonban el kell hátrítani I. András felől, mivel vidéki kincsletekben magánosok által lenyírt peremek is előkerültek.”: Györffy (1984a) 854–855, 1664.

¹⁸⁹⁷ Gedai (1986) 68. Ezzel csak a korábbi véleményét ismételte meg, miszerint „lényeges változást jelentett az érmekibocsátásban, hogy I. András alatt kezdetét vette a kényszerű pénzűjtás, és pedig először minden második évben, majd évente adtak ki pénzt, ami a kincstárnak jelentős hasznot hozott.”: Gedai (1979) 3; vö. Gedai (1969a) 101; „Endre I. liess vier Typen prägen, er gab jährlich neue Münzen aus, wobei sich der Münzfuss änderte...”: Gedai (1969b) 208.

körülnyírást keltezte.¹⁸⁹⁸ Nem véletlen, hogy a *renovatio monetae* kérdését önálló munkában tárgyaló Stanisław Suchodolski I. Andrással kapcsolatosan e gyakorlattal szintén nem számolt.¹⁸⁹⁹

Megjegyzendő, miután fentebb kiderült, hogy a periodikus pénzűjtás módszerét I. András korában nem lehetett cseh környezetből kölcsönözni, hiszen ott sem működött ekkor még, Hóman Bálint feltevése azért sem volt szerencsés, mert a cseh pénzverés a magyartól teljesen eltérő módon fejlődött. Ezt több, gyakran egy időben működő hercegi, ill. időnként királyi és hercegi pénzverde (Brno, Mělník, Olomouc, Plzeň, Podivín?, Prága, Vyšehrad, Znojmo) párhuzamos tevékenysége, valamint nagy számú típus, típusváltozat kibocsátása jellemezte. Így mind az első magyar királyokkal egyidejűleg hatalmon volt cseh hercegek, mind pedig a részben apósával, majd sógorával párhuzamosan uralkodott II. Vratislav (1054–1061–1086–1092) oly nagyszámú érmetípust veretett,¹⁹⁰⁰ hogy azzal a magyar kibocsátás tempóját még I. (Szent) László korában sem lehet összevetni! Igen tanulságos az I. András uralkodási idejére utaló *terminus post quem* 2 csehországi kincs összetétele is: az 1004–1055 között vert 4 kg érmét tartalmazott želčany kincsben 22, az 1012–1055 évek közül való 3000 példányos prágai kincsben 18 típust számláltak össze,¹⁹⁰¹ vagyis a következetes pénzbeváltást a kincseletek cseh környezetben sem tükrözték, mert nem is tükrözhatték.

A magyarországi leletanyagra vonatkozó adatgyűjtésem tanúsítja, hogy fennmaradt példányszáma nyomán s Hóman Bálint megfigyelésével szemben a H8 forgalma nem lehetett lényegesen kisebb sem elődei (H1, H6, H7) összesített, sem utóda (H9) forgalmánál,¹⁹⁰² s azt a kincs-, főleg pedig a sírleletek igazolják, hogy a H1, H6, H7 és a H8 típusú veretek egy időben is forgalomban voltak, nyilvánvalóan az I. (Szent) István király halálát követő évtized zavaros viszonyai között, s legalább az I. András uralkodásának elején bekövetkezett rendteremtés befejezéséig (82–83. táblázat). A H8 és a H9 cseréjének dátumát azonban nem tudjuk meghatározni, de együttes forgalmuk nem túl gyakori régészeti bizonyítékai meggyőzően tanúsítják, hogy a H8 következetes kiváltása a H9 révén vagy nem is volt a király törekvése, vagy nem járt sikerrel. Ráadásul amennyire a nem éppen megfelelő arányú ép példány alapján végzett méréseim eredménye elfogadható, akkor a H8 és a H9 átlagsúlya nem is tért el lényegesen egymástól,¹⁹⁰³ vagyis cseréjükre nem kincstári, hanem politikai okból kerülhetett sor, mintegy a H1 és a H8 kapcsolatával jelzett konszolidálási folyamat lezárultán. A H8 és a H9 csaknem egyenlő átlagsúlya cáfolja Hóman Bálintnak azt a feltevését is, hogy a nagy súlykülönbségük váltotta volna ki a nehezebb H9 körülnyírásának ötletét. Éppen ellenkezőleg, nemcsak a király H9 típusú, s a körülnyírást — de egyáltalán nem a feltételezett tudatos mérethatárok közötti új érmenagyságokat kialakítani sejtett csonkítást — valósággal sugalló, elődeiétől lényegesen különböző érmeképű¹⁹⁰⁴ veretének, hanem saját korábbi, valamint elődei és utódai csaknem összes típusának számos példánya, ha nem is a H9-nél megfigyelt s egyelőre megindokolhatatlan arányban,¹⁹⁰⁵ elszenvedte ezt a barbár súlycsökkentést. Mindkét típus (H8–H9) viszonylag rövid ideig volt használatban, a sírleletek ugyanis Salamon (82. táblázat), a kincsek pedig I. (Szent) László koráig (83. táblázat) való forgalmát jelzik.

I. András érméi (db)							
típus	A	B	C	D	E	F	összesen
H8	138	3	4		395	1	541
H9	96	4	3		1100	6	1209
H?	20	4	2	2	28	1	57
összesen	254	11	9	2	1523	8	1807

86. táblázat: I. András érmeleleteinek származási módja érmetípusai szerint. Jelmagyarázat a 85. táblázatnál

¹⁸⁹⁸ Hóman (1916) 214, 227, 415!

¹⁸⁹⁹ A pénzcseré kapcsán Magyarországon először Salamon tevékenységére utalt: Suchodolski (1961) 68.

¹⁹⁰⁰ Vö. 1840. jegyzet!

¹⁹⁰¹ Vö. Pošvář (1956) 153–155: 1–2. táblázat.

¹⁹⁰² A H1 említett 385 példányához az említett érmék a következőképpen arányultak uralkodónként, ill. a 85. táblázat jelrendszere szerint: Péter (H6, H6a, H?) denárai: A: 49, B: 6, C: 4, D: 2, E: 72, F: 7, össz: 140 db, Aba Sámuel (H7) denárai: A: 14, B: 2, C: 0, D: 0, E: 51, F: 3, össz: 70 db, azaz H1–H6–H7 együtt: 595 db, vö. H8: 541 db, H9: 1209 db. A H9 nagy száma a hódmezővásárhelyi (Cso) Salamon korában elásott kincs 1072 példányának köszönhető, amelyben a H8 csupán 326 darabbal szerepelt, vö. 83a. táblázat.

¹⁹⁰³ A H8-nak a szakirodalmi adatokból egyesített átlagsúlya 0.58 g-nak, az MNM É mindössze 3 mérhető ép példányáé viszont 0.67 g-nak bizonyult, míg a H9 szakirodalmi átlagsúlya 0.69 g-nak, ill. a mért 71 db-on 0.68 g-nak mutatkozott.

¹⁹⁰⁴ A körülnyírást történhetett a külső gyöngykör, továbbá az első, ill. a második vonalkör külső vagy belső oldala mentén, sőt előkerültek kerek középrész-kivágatok is. Az ép példányok átmérője 15.5–18.0, a körülnyírtak csoportjaié 14.0–17.0, 13.5–16.5, 12.5–15.5 mm között, míg a középrész kivágatoké 8.5–13.0 mm között ingadozott, vö. 15. táblázat.

¹⁹⁰⁵ Az MNM É gyűjteményében pl. a H1–1a–1b esetében 176:244, a H6–6a esetében 13:21, a H7 esetében 6:6, a H8 esetében 3:27, a H9 esetében pedig 71:168 volt az ép, ill. a többé-kevésbé körülnyírt példányok mennyisége, vö. 1–3, 11–15. táblázat.

A periodikus pénzüjtás megléte elleni további érvnek tekinthető, hogy a királlyal csaknem egy időben országló Béla dux 10-12 évi hercegsége idején (1048/1050 körül–1060. december 6.) megelégedett egyetlen típus (H11) kibocsátásával, s az a leletek tanúsága szerint szabadon forgott együtt királyi bátyja mindkét típusú veretével, bár önálló kincslelete is előfordult (82–83. táblázat).¹⁹⁰⁶ Cserére azért sem volt szükség, mert az ép érmék átlagsúlya igen közel állt egymáshoz.¹⁹⁰⁷ Nem lehet véletlen az sem, hogy Béla királyként is egyetlen típus (H12) kibocsátására szorítkozott, amely a leletek tanúsága szerint annak ellenére forgott együtt saját hercegi, s ritkábban királyi bátyja és előde, I. András vereteivel, hogy érmeképei az előzőkétől nem különböztek, s átlagsúlya mindannyiuknál lényegesen kisebb volt.¹⁹⁰⁸ Ez a súlycsökkentés azonban „nem tekinthető a szorosabb értelemben vett »mutatio monetae«-nek. Trónváltáskor az új uralkodó mindig új pénzt veretett s gyakorta nem a korábban vert pénzek pénzlába alapján. Béla is így tett, de új könnyű pénzei rövid uralkodása idején azonos pénzláb alapján verettek.”¹⁹⁰⁹ Nem lehetetlen, hogy elődei érméinek körülnyírása még uralma alatt is folytatódott. A forgalmi veszteség elkerülésére I. Béla bizonyára kezdeményezte a pénzcserét, de a fentebbiek szerint azt nem sikerült következetesen végrehajtania. Csak kincsleletek bizonyítják a H12 jelzetű denár I. (Szent) László korába is benyúló forgalmát (83. táblázat). Mindössze tehát egyetlen érmét kibocsátó pénzverésének emléke még egy évszázad múltán is fennmaradt. Igaz, az emlékezés tárgyát, miszerint „... pénzt veretett, nagy érméket színtiszta ezüsből, ... egész életében nem változtatta meg a pénz értékét”,¹⁹¹⁰ a korábbi elfogadó véleménnyel¹⁹¹¹ szemben Györffy György a legújabban az apa helyett a fia, I. Géza korához kötötte.¹⁹¹² A leírás azonban egyikük pénzverésére sem illik, mert jelen ismereteink szerint sem I. Béla, sem I. Géza érméit nem különböztette meg a nagyságuk vagy finomságuk elődei vagy utódaik vereteitől,¹⁹¹³ s Györffy György is a beszámoló további részletei alapján alkotta meg álláspontját.¹⁹¹⁴ Magam azonban éppen a korabeli gyakorlatra nem jellemző „mutatio monetae” kifejezés használata miatt valószínűbbnek tartom, hogy e szöveg különböző korú információk szövedékeként állt össze, s a személyi vonatkozásai egyelőre eldönthetetlenek.

I. András király tehát nem vezethette be a periodikus pénzüjtást, és a H9 típusú denárainak a korabeli veretekénél lényegesen nagyobb mennyiségű és mértékű körülnyírását sem lehet a *renovatio monetae* primitív formájú kezdeményezésének tekinteni. A H8–H9 egyelőre nem meghatározható időponttól számítható cseréjét nem hajtották végre maradéktalanul.

Salamon, Géza dux és I. Géza (1063–1077): az 1053-ban született s 1063-ban gyermekként trónra lépett Salamon nevében a 6 évvel idősebb felesége irányította a kormányzást, bizonyíthatóan beleértve a pénzügyeket is.¹⁹¹⁵ Nem véletlen tehát, hogy Salamon érméinek a magyar pénzverés korábbi típusaitól elkülönítő sajátosságait — így a király térdalakjának vagy csupán koronás fejének ábrázolását, továbbá a H17 hátlati feliratának 3 vízszintes sorba rendezését — a kutatás közvetlen német hatással magyarázta, amely a Judit kíséretében sejthető német pénzverő mester(ek) keze munkája által öltött testet.¹⁹¹⁶ Ennek tudatában jelentette ki Györffy György, hogy a „pénzüjtás bizonyára nem az egyetlen reform volt, amit Judit királyné német mintára a magyar udvarban meghonosított,”¹⁹¹⁷ sőt hozzáfűzte: „a

¹⁹⁰⁶ A hitelesnek is tekinthető alsólendvai (SZLN) kincsben 129 db H11 denárról maradt említés.

¹⁹⁰⁷ Béla dux (H11) denára: A: 81, B: 4, C: 7, D: 1, E: 921, F: 4, össz: 1018 db. Az eldönthetetlen dux/rex veretekkel sem itt, sem a királyi kibocsátásnál nem számoltam! Saját méréseim szerint az érintett ép érmék átlagsúlya: H8: 0.67, H9: 0.68, H11: 0.70 g volt.

¹⁹⁰⁸ I. Béla (H11) denára: A: 92, B: 4, C: 4, D: 0, E: 89, F: 0, össz: 189 db. Saját méréseim szerint a H12 átlagsúlya 0.56 g volt.

¹⁹⁰⁹ *Hóman* (1916) 221.

¹⁹¹⁰ A 14. századi Képes Krónika e részlete a 12. század közepén íródott: „... fabricari nummos magnae monete ex purissimo argento, ... omnibus enim diebus vite sue in tota Hungaria non est mutata moneta”. *Chronicon Pictum* c. 52: *Képes* (1964) II: 119; *Hóman* (1916) 219; *Györffy* (1984a) 868–869, 886–887, ld. 683. jegyzet.

¹⁹¹¹ *Vö. Hóman* (1916) 219–221.

¹⁹¹² *Györffy* (1994) 886–887.

¹⁹¹³ *Hóman* Bálint sorra vette mindazok — Pauler Gyula, Marczali Henrik, Békefi Remig, Domanovszky Sándor — nézeteit, akik 12–13. századi interpolációnak tekintették e beszámolót, de elutasította őket, mert alapjuk az a „feltevés volt,

hogy I. Béla pénzei nem különböztek elődei és utódai pénzeitől. Hozzájárult ehhez az is, hogy az évi pénzüjtás rendszerének első írott nyomai III. Béla idejéből valók. Mivel azonban e két feltevés téves, a reájuk alapított következtetés sem állhat meg.”: *Hóman* (1916) 220: 1. jegyzet.

¹⁹¹⁴ A beszámoló itt nem idézett részletei, valamint a Géza-zavására = Szombathely névegyezés adata alapján vélte úgy, hogy I. Géza vásári reformot hajtott végre, a templomoktól független új helyet jelölve ki, s a zsidó kereskedők visszaszorítását célzóan vásárnap helyett a szombati megtartást írva elő számukra, *vö. Györffy* (1984a) 886–887, ld. 829. jegyzet.

¹⁹¹⁵ A Jehuda-ha-Kohen mainzi rabbi (†1070) döntvénytárában fennmaradt három magyarországi jogeset egyikéből kiderült, hogy az 1060-as években a mainzi Simon zsidó számára éppen Judit királyné engedélyezte, hogy Simon 100 font ezüstjéből a „pénzverésre ügyelő” pénzt verethessen. A másik két jogeset azt tanúsította, hogy mainzi zsidók élénk kereskedelmet folytattak a magyar királyságban: *Györffy* (1984a) 872. Szövegét a legújabban kiadta: *Györffy* (1992) 186: Nr. 59.

¹⁹¹⁶ *Hóman* (1916) 194–195; *Györffy* (1984a) 873; *Kovács* (1991) 94–95.

¹⁹¹⁷ *Györffy* (1984a) 874.

tényleges periodikus pénzűjtás... csak Salamon alatt honosodott meg Magyarországon amint az az új veretek számából következtethető, a király nevében Judit királyné kétévenként veretett új pénzt.”¹⁹¹⁸

Salamon pénzpolitikája azonban nem ítélt meg ilyen biztonsággal, mert érmetípusainak száma, sorrendje és keltezése egyaránt vitatható. Miután a kutatástörténeti áttekintést korábban már közreadtam,¹⁹¹⁹ itt csak arra utalok, hogy Gohl Ödön, Jeszenszky Géza és Hóman Bálint tévesen önálló típusként kezelte a H17 (= CNH 22) valójában nem is létező határok közé szoríthatónak ítélt méretváltozatait (CNH 22, 22a, 22b), s emiatt a király 6 kibocsátásával számolt (H14–H17 = CNH 19, 20, 21, 22, 22a, 22b). Hóman Bálint világosan meg is írta, hogy a király „tízévi uralkodása alatt öt ízben bocsátott ki új pénzt (a hatodik kibocsátás már Géza korára esik) – ami kétévenkénti rendszeres pénzűjtásra mutat.”¹⁹²⁰ Véleményét még 1958-ban is elfogadólággal idézték.¹⁹²¹ Györffy György is átvette ezt az álláspontot, de annyiban módosította, hogy a H14 félsúlyú obulusát (H14c = CNH 19a) is önállónak értékelve már 7 érmetípust feltételezett, s ezt az általa elismerten is bizonytalan sorrendű típusszámot a király uralkodásának hosszával összevetve szintén a kétévenkénti pénzűjtás bizonyítékának ítélte.¹⁹²²

Mindkettejük érvelésében szerepet játszott az az ugyancsak Gohl Ödön és Hóman Bálint képviselte feltevés, hogy Salamon az utolsónak tekintett érméjét (H16) nem uralkodása (1063 ősze–koronázás 1064 húsvétja–1074 tavasza) idején, hanem már I. Géza és I. (Szent) László királysága alatt, a pozsonyi várba zárva (1074 nyara–1080 dereka vagy vége) verette. Miután az utóbbi elmélet általam megkísérelt régészeti bizonyítása vagy cáfolata egyaránt sikertelen maradt,¹⁹²³ az érmék típusszámát és sorrendjét tekintve Huszár Lajos óvatos véleményét tanácsos követni, amely szerint a király mindössze 4 érmefajt (H14–H17) hozott forgalomba, s azokat is csupán trónjának birtoklása idején. Ez a leegyszerűsített álláspont azonban bizonytalanságokat takar mind az érmetípusokat, mind méreteiket és állapotukat, mind pedig a sorrendjüket illetően. A típusválaszték azért nem végleges, mert eddig besorolatlan változatok meglétéről is tudunk.¹⁹²⁴ Az elfogadott típusok sír-, ill. kincsleletekben való együttes előfordulását vizsgálva pedig arra a megállapításra jutottam, hogy nincs kellő alapja annak, hogy eltérjünk a hagyományos, ám minden bizonyítékot nélkülöző H14–H17 sorrendtől annak hangsúlyozásával, hogy e bizonytalan sorrendben a H16 helye teljességgel ismeretlen. Itt azonban arra is utalnom kell, hogy a nagyobb H14 és a kisebb H15 veret előlapjának érmeképe annyira hasonló volt,¹⁹²⁵ hogy a pénzűjtás elvei szerint semmiképpen sem válthatták volna egymást. Ráadásul az így kényszerűségből négyre csökkentett típusválaszték nem minden tagja készülhetett a kényszerbevéltás céljára, hiszen a véletlenül ránk maradt példányok igen eltérő mennyiségűek.

A szinte lappangó, s a tárgyalt időszak egyik legritkább veretének tekinthető H16 teljes biztonsággal zárható ki a cseréből, de gyakoriságát tekintve a H14 és H15 sem vethető össze a király legelterjedtebb, H17 típusú érméjével (87. táblázat). Ezért még az sem biztos, hogy a Salamon 10–11 éves uralkodási ideje és 6–7 típusa alapján feltételezett kétévenkénti pénzcsere helyett csupán 4 típussal számolva 2–2.5, hárommal pedig 3–3.5 évenként kerülhetett új kibocsátásra a sor.¹⁹²⁶ A beváltást viszont nem követelheték meg vagy végezheték el következetesen, mert a sírleletek a gyakoribb előfordulású H14 és H17 típusnak I. (Szent) László (82. táblázat), a kincsek pedig Kálmán koráig (83. táblázat) fennmaradt forgalmát bizonyítják, a szóban forgó érmefajták egymástól, ill. az utódokétól

¹⁹¹⁸ Györffy (1984a) 873 és 869.

¹⁹¹⁹ Kovács (1991) 79–81.

¹⁹²⁰ Hóman (1916) 227, 415. A hatodik kibocsátás Géza kori voltára való utalás: Hóman (1916) 205–206, 225, 227: 1. jegyzet.

¹⁹²¹ A Kovács (1991) 79–81. oldalain kifejtett kutatástörténethez pótlólag jegyzem meg, hogy röviden összefoglalva a következőképpen vélekedett: „... Salamon nyugati mintára újra bevezeti a kényszerpénzváltást. Kétévenként új és értékben folyton hanyatló pénzt bocsátott ki, melynek forgalomba hozatalával a régi értékét veszítette s csak a pénzverési haszon levonása ellenében volt újra beváltható. Uralkodása alatt a pénz ezüsttartalma, értéke 25%-kal csökkent, s a tervszerű pénzrontás elviselhetetlen terhet rótt a háborúban amúgy is rengeteget szenvedett alattvalókra.”: Hóman (1935) 282; vö. Hóman (1940) 286–287; Réthy – Probszt (1958) 8. Az idézett szöveg a későbbi kiadásokban is változatlan maradt, pl. Hóman (1941) 282.

¹⁹²² Györffy (1984a) 869, 872–874.

¹⁹²³ Vö. Kovács (1991).

¹⁹²⁴ Az MNM É-ban a H14 típus mellett annak kisebb, s gyöngyörös előlapi szegélyű változatára is rábukkantam (H14b), s valószínűleg létezett a Hóman Bálint említette változat (vagy a denár obulusa?) is (H14c = CNH 19a). Nem lehetséges viszont a típusokon belül elkülönült mérethatárokat megállapítani, ugyanis az ép érmék elég széles átmérőhatárok között készültek, pl. H14: 17.0–18.0, H15: 14.0–16.5.0, H16: 13.5–14.0, H17: 13.5–18.5! mm között, de az utóbbiak körében körülnyírt példányok is előfordultak, s az ép és körülnyírt aránya 134:339 volt. A ritka változatok/típusok természetesen nem készülhettek a pénzűjtás céljára.

¹⁹²⁵ Az átlagsúlyok: H14: 0.68 g/49 db, H15: 0.46 g/25 db-on mérve. Ránézésre leginkább a hátlapú érmekép középső körének és szöelválasztó keresztjének együttesében volt észrevehető különbség, elhanyagolva a hátlapú köriratban jelentkező eltérést, amit az írástudatlan köznép aligha érzékelt.

¹⁹²⁶ Stanisław Suchodolski is Salamon 3–4 évenkénti pénzcserejére gondolt: Suchodolski (1961) 68.

különböző átlagsúlya ellenére.¹⁹²⁷ Mivel pedig az eldöntetlen sorrendhez s a kevés példányon mért átlagsúlyhoz a bizonytalan ezüstfinomság, valamint a típusok eltérő mennyisége is csatlakozik, e sok óvatosságra intő tényező miatt a pénzcserével kapcsolatos kincstári törekvés célja sem állapítható meg. Ezért a *renovatio monetae* gyakorlata mellett és ellen is hozhatók fel érvek: mellette a több típus tulajdonképpeni létezése, továbbá a H17 jelzetű denár két, bár kevésbé hiteles kincsből való nagyobb mennyiségű egyedüli előfordulása,¹⁹²⁸ végezetül az a tény, hogy a H14–H17 érmekepei ugyan alapvetően különböznek Salamon király összes elődjének vereteitől, mégis az egymáshoz hasonló zárt csoportjuk miatt aligha tükrözhettek eltérő eseménytörténeti hátteret,¹⁹²⁹ vagyis kibocsátásuknak kizárólag finansziális oka lehetett.

A fentieknek ellene szól viszont az, hogy a számításból kizárható H16-on kívüli H14–H15–H17 hármashoz képest kettőnek kifejezetten hasonló érmekepe volt, vagyis a H17 típusnak mindenképpen a másik kettő közé kellett ékelődnie. Azt azonban fentebb jeleztem, hogy az eltérő mennyiségi adatok nem utalnak arra, hogy a ritkább H14 vagy a H15 típust a H17 teljes cseréje igényével hozhatták volna forgalomba. Ellene szól továbbá még a nem periodikus kincstári célú pénzűjtés meglétének az is, hogy a Salamon királyságával párhuzamosan 10 évig (1064. január–1074 nyara) uralkodott Géza dux — apja nyomdokán haladva — csupán egyetlen érmetípust veretett (H18),¹⁹³⁰ sőt királyként sem biztos, hogy nem így járt-e el. Amennyiben a H19 és a H20 önálló kibocsátásnak tekintendő,¹⁹³¹ akkor az utóbbi rendkívüli ritkasága miatt semmiképpen sem készülhetett pénzcseré céljára. Amúgy is nehezen képzelhető el, hogy a hasonló érmekepű H18, H20 és H19 sorozatban váltotta volna egymást!

Összegzésképpen tehát elmondható, hogy Salamon uralkodása alatt megkezdődött a régi érmék ritka és rendszertelen cseréje, amelyet a pénzleletek bizonyossága szerint nem sikerült következetesen végrehajtani. Géza hercegi minőségében nem, sőt talán királyként sem élt ezzel a jövedelemszerző lehetőséggel.

Salamon érméi (db)							
típus	A	B	C	D	E	F	összesen
H14	47	2	2		34	2	87
H14/15			1				1
H15	26	2		1	19	1	49
H16	2						2
H17	99	6	8	9	792	13	927
H?	13	4	5	1	4	3	30
összesen	187	14	16	11	849	19	1096

87. táblázat: Salamon érmeleleteinek származási módja érmetípusai szerint. Jelmagyarázat a 85. táblázatnál

I. (Szent) László (1077–1095): Hóman Bálint monográfiáját követően rögzült, hogy I. (Szent) László „már számolt a periódusonként való kényszerpénzűjtésnek a külföldön meggyökeresedett és András idején hazánkba is utat talált rendszerével. Tizenkilenc évi¹⁹³² uralkodása alatt tíz éremfajt bocsátott forgalomba, tehát — mint Salamon — kétévenként élt a pénzűjtésben rejlő jövedelmi forrás kihasználásával. A pénzűjtésből húzható váltási jövedelmet élvezte, de nem használta azt fel — legalább is

¹⁹²⁷ Salamon érméinek átlagsúlya: H14: 0.68 g/49 db, H15: 0.46/25 db, H16: 0.59/6 db, H17: 0.54 g/134 db; vö. Géza dux: H18: 0.70 g/308 db, I. Géza: H19: 0.54 g/19 db, H20: 0.70 g/5 db-on mérve.

¹⁹²⁸ Egyrészt nem maradt adat arról, hogy az apagi (SzSzB) kincs 82 db H17 példány a teljes állományt jelentette-e, másrészt a 218 db H17 érmét csak „dunántúli” leletként említették: MNM Éremtára leltárkönyve B. 34./1903 (83. táblázat).

¹⁹²⁹ A képes ábrázolásokban lényegesen gazdagabb lengyel pénzverés érmekepeinek eseménytörténeti hátterét és a belőle következő kronológiai lehetőségeket részletesen mutatta be: *Szchodolski* (1961) 62–68. A tárgyalt időszak (1000–1141) magyar pénzverésében egyedül a H2 hordoz konkrét, s talán a H27–H28, ill. a H30 magyarázható jelentésű képi ábrázolást, utóbbiakhoz: vö. *Györffy* (1977a) 19–20.

¹⁹³⁰ Géza dux (H18) denárai: A: 18, B: 1, C: 0, D: 0, E: 1914, F: 1, össz.: 1934 db. A darabszámot főként a nagytapolcsány (SZLK)-alsóhelbényi kincs 1569 és egy ismeretlen lelőhelyű felvidéki (SZLK) kincs 337 példány emelte meg.

¹⁹³¹ A H19 és a H20 a szakirodalomban nincs következetesen megkülönböztetve, ezért mennyiségi adatai bizonytalanok: I. Géza (H19) denárai: A: 12, B: 0, C: 0, D: 0, E: 173, F: 2, össz.: 187 db, (H20): A: 1, B: 0, C: 0, D: 0, E: 6, F: 0, össz.: 7 db. A H20 tulajdonképpen a H19 változata, csupán abban különbözve attól, hogy az előlapján annak két gyöngyköre helyett két vonalkör látható, ami talán ránézésre is megkülönböztethetővé tette a H19 példányaitól. Hóman Bálint bélyegváltozatnak tekintette a H20 típust: *Hóman* (1916) 228: 2. jegyzet. Az MNM É-ban végzett kis példányszámú mérés alapján az átlagsúly: H19: 0.54 g/19 db, H20: 0.70 g/ 3 db-on mérve.

¹⁹³² A 18 évet egy negyedévvél meghaladó uralkodására (1077. április 24/25. után–1095. július 29.) úgy osztható el a 10 éremfajta, hogy az elsőt a trónra lépése évében bocsáthatta ki, majd — figyelembe véve az új pénz elterjesztésének ugyan csak a 13. századból adatolt húsvét körüli dátumát is — kétévenként húsvét táján. Az utolsót tehát még halálának évében, 1095-ben is: vö. *Hóman* (1916) 230.

rendszeresen nem — alacsony nyereszkesedési célokra. Pénzeinek súlya és finomsága mutatja, hogy nemcsak megelégedett a kor felfogása szerint jogos pénzverési illetékekkel, hanem a kétévi pénzkibocsátás rendszerét a pénzláb megjavítására is felhasználta.”¹⁹³³ Hóman Bálint e kétéves ütemezésnek megfelelően sorba is rendezte a király vereteit, amelyek közül a második típus (H23) példányain megfigyelte az I. András H9 jelzetű denáránál tapasztalható hasonló körülményírást. Ez a csonkítás „előfordul szórva nyosan a következő érmefajoknál (H29, H25, H22, H28, H30) és tetőpontra jut a (H24) sz. éremben... A csonkítás eredetét — tekintettel a körülményt példányok nagy számára — ezeknél is, mint I. András pénzeinél, a királyi pénzverőben kell keresnünk.”¹⁹³⁴ Mivel a pénzüjtás rendszeres körülmények között ismétlődött, Hóman Bálint feltette a kérdést: milyen külső körülmények kényszeríthették a királyt arra, hogy „hirtelenében és bármi úton-módon”, vagyis a pénzverdében történő „hivatalos” érmecsonkítással kíséreljen meg többletjövedelmet szerezni? A választ a kelezett érmesorrendből kapta meg: váratlan háborús költségeket kellett az uralkodónak előteremtenie. 1079-ben apósa, Rudolf sváb herceg, német ellenkirály (1077–1080) melletti kiállásakor IV. Henrik császárral (1056–1084–1105) szemben (H23), 1091–92. fordulóján pedig a horvát, kun és orosz hadjáratok céljára (H24).¹⁹³⁵

Hóman Bálint nagy hatású elmélete mindmáig érvényben maradt.¹⁹³⁶ Gondolatmenetének két összefonódó ága közül a kétévenkénti pénzüjtást bizonyított tényként fogadták el, az érmesorrendet viszont többen is kétségbe vonták. Mint ahogy Hóman Bálint a Réthy László ajánlotta sorrenden változtatott, az övét Jeszenszky Géza, Rádóczy Gyula és Egri János dolgozta át. Az egymást váltó elméletek az elődök véleményének cáfolatára épültek, de elfogadható új eredményre mindeddig nem jutottak. A vegyes többbérme sírleletek érmeegyütteseiből, valamint az egyáltalán értékelhető kincseleletek állományából a jelenlegi adatok birtokában magam sem tudtam a régi feltevések valamelyikének elfogadása vagy új sorrend felállítása mellett dönteni. Csupán azt vázolhattam, hogy „a H21, H22, H29 után a H23, H24, H25 következhetett egyelőre ismeretlen sorrendben, majd a H26–H27 és a H29–H30 talán egymást követő, de páronként meg nem állapítható sorrendű kettőse.”¹⁹³⁷ Mindebből következik, hogy a kétéves kelezési rendszer és pénzüjtás feltételezett változatai, beleértve a sajátomat is, egyelőre elfogadhatatlanok (50. táblázat). Mivel még nem végleges a típusok sorrendje és emiatt a kelezése sem, továbbá az érmék átlagos ezüstfinomságának ingadozása sem ismert, ezért csupán a változó átlagsúlyokra¹⁹³⁸ hagyatkozva a pénzüjtást kiváltó okokat sem lehetett meghatározni. Az érmeképek változásainak eseménytörténeti indoklásai sem meggyőzőek, ezért azok inkább finánciális igényre jöhetnek létre.¹⁹³⁹ A király nem minden érmetípusa készülhetett a teljes csere lebonyolítására, ugyanis a H30 lényegesen, a H28 pedig jelentősen ritkább társainál (88. táblázat),¹⁹⁴⁰ ezért az sem lehetetlen, hogy pénzüjtási céllal 2–3 évenként csupán 8 típust bocsátottak ki. Ezek sírleletei (82b. táblázat) a király érmefajtainak sokkal szorosabb együttforgását jelzik más uralkodók pénzeivel, mint a kincsek, amelyek teljes bizonyossággal tanúsítják, hogy I. (Szent) László veretei legtöbb elődje pénzei kíséretében előfordulnak, másrészt még II. István idejében is a földbe rejthették őket (83. táblázat). A *renovatio monetae* további bizonyítékának tekinthető, hogy 3 olyan kincset is ismerünk, amely több-kevesebb hitelességgel a király egy típusú, H27 fajú érméiből állt (83. táblázat).¹⁹⁴¹

¹⁹³³ Hóman (1916) 229.

¹⁹³⁴ Hóman (1916) 229.

¹⁹³⁵ Hóman (1916) 230.

¹⁹³⁶ „A királyi kincstár egyik fő jövedelmi forrása a pénzverésből és a pénzváltásból származó haszon: a *lucrum camerae* 'kamara haszna' volt. László — Salomont követve — kétévenként új pénzt veretett; tizenhét éves uralkodása alatt tíz alkalommal veretett esztergomi pénzverdében LADIS(C)LAUS RE(X) feliratú új érmekeket.”: Györffy (1984b) 904.

¹⁹³⁷ Vö. Kovács 1989–90; a legújabban: Egri (1992c).

¹⁹³⁸ I. (Szent) László ép érméinek az MNM Éremtára gyűjteményében mért és a szakirodalomból átvett, összesített átlagsúly adatai az általam javasolt sorrendben: H21: 0.64 g/19 db, H22: 0.72 g/40 db, H29: 0.84 g/33 db, H23: 0.65 g/67 db, H24: 0.75 g/53 db, H25: 0.65 g/62 db, H26: 0.85 g/116 db, H27: 0.77 g/180 db, H28: 0.70 g/45 db, H30: 0.66 g/21 db-on mérve.

¹⁹³⁹ Korábban Salomon német hatásra veretett érméit leszámítva, I. (Szent) István király H1 jelzetű denárainak érmeképei jelentették utódai számára a mintát, amelyet I. (Szent) László első két denárán (H21–H22) maga is követett, de az utánuk forgalomba hozott, egymást váltó denárainak előlapja mind-mind új terv szerint készült. Verőmesterei felhasználtak bizonyos hagyományos érmeképi elemeket: a H1 denár előlap

érmeképének négyosztatúságát (H25, H26), annak hosszú ékekkel (H29) vagy a hasonlóan elrendezett felirattal (H30) díszített változatát, továbbá Salomon denárai királyábrázolásának fejét (H23, H24), vagyis teljesen új érmeképet csupán a Golgota hármaskeresztjének (?) magyarázott H27 és H28 denár előlapja hozott. A hagyományosan 1091 húsvétján kibocsátani vélt utóbbi két típus egyikének érmeképét magyarázta Györffy György a király dalmáciai hódításaira való utalásként: Györffy (1977a) 19., az 1095 húsvétjára kelezett H30 előlapját díszítő keresztet pedig az uralkodó által tervezett keresztshadjárattal hozta kapcsolatba: Györffy (1977a) 20; Györffy (1984b) 938.

¹⁹⁴⁰ I. (Szent) László ép és körülményt érméinek típusonkénti mennyisége az MNM É tudatosan szaporított gyűjteményében: H21: 40, H22: 87, H23: 131, H24: 192, H25: 93, H26: 122, H27: 187, H28: 66, H29: 92, H30: 23 db.

¹⁹⁴¹ Nem számítottam közéjük a kisasszonyfa (Ba)-kőrisdombi kincset, amelynek munkagép által lelt mintegy 200 érméből mindössze 5 db H22 denár maradt, továbbá a nagyváradi (ROM)-téglaágyári kincset, amelyről csak a legújabban derült ki, hogy a típusválasztékát ki kell bővíteni, s H25 (171) helyett valójában H25 (9) és H26 (161) denárt tartalmazott: Săşianu (1995) 13. A H27 denár elsősorban erdélyi kincsei a típus hagyományos kelezése (vö. 50. táblázat) alapján olyan magyará-

Összefoglalásul kimondható, hogy I. (Szent) László uralkodása alatt minden bizonnyal működhetett a talán már periodikus kényszerbeváltás, de ennek ütemét a szükséges adatok bizonytalansága, ill. hiánya miatt egyelőre nem lehet megállapítani.

I. Szent László érméi (db)							
típus	A	B	C	D	E	F	összesen
H21	13		1		90		104
H21/22				1			1
H22	45	5			70	3	123
H23	15	1			440		456
H24	62	3		1	240	1	307
H25	32	2			752	1	787
H26	17	1	1		203	1	223
H27	60	2	1		606	3	672
H28	34	4			15	3	56
H29	44	2			199	1	246
H30					14	1	15
H?	33	8	9	2	28	21	101
összesen	355	28	12	4	2657	35	3091

88. táblázat: I. (Szent) László érmeleleteinek származási módja érmetípusai szerint. Jelmagyarázat a 85. táblázatnál

Kálmán, II. István és II. (Vak) Béla (1095–1141): I. (Szent) László utódai alatt lényeges változás következhetett be a pénzüjtás gyakorlatában, ezt a változást azonban csak sejteni tudjuk. Ennek az az oka, hogy nem lehet meghatározni az egyes uralkodók által veretett érmetípusok számát, mivel mindenbizonnyal már Kálmán idején megindult a királynév nélküli, anonim denárok kibocsátása. Éppen Hóman Bálint alkotta meg a Kálmán és III. Béla korszaka között uralkodó királyok érmeválasztékának névvel jelzett és anonim veretekből összeállított rendszerét, s eközben azt is kimondhatta, hogy „az éremfajok száma azt bizonyítja, hogy Szent László két közvetlen utóda, hozzá hasonlóan, kétévenként bocsátott ki új pénzt, de II. (Vak) Béla óta, már a XIII. században is szokásos évi pénzüjtás vált rendszerre.”¹⁹⁴² Bár az anonim denárok általa javasolt, királyok szerinti csoportosítását a magyar érmészet nem fogadta el,¹⁹⁴³ a reá épített elmélet felülvizsgálat nélkül nyert polgárjogot.¹⁹⁴⁴

Ha Kálmánnak csupán a vitathatatlanul saját nevével jelzett érméit emeljük ki a neki tulajdonított denárok sorából, azaz a H31–H43 közül a H31–H34, H37–H38, H40–H41 típusú denárokat, valamint a valószínű H35 és H39 jelzetűeket,¹⁹⁴⁵ akkor ez a felsorolt 10 veret a király uralkodásának 21.5 éve (1095. július 29. után–1116. február 3.) alatt valóban a kétévenkénti pénzüjtás üteméhez közelít, hiszen a kétéveshez 11, az évenkéntihez 21 veretét kellett volna regisztrálnunk.¹⁹⁴⁶ Azonban e veretek némelyike semmiképpen sem készülhetett a pénzbeváltás céljára, ugyanis a többenél jóval ritkábban fordul elő: ilyennek kell tekintenem a H35 és a H37, de talán a H38 és a H32 jelzetű denárokat is (89. táblázat).

zatot nyertek, hogy feltehetőleg a Kapolcs vezette 1091. évi kun betörés elől rejthették el őket, vö. Kovács (1989–90) 72–74.

¹⁹⁴² Hóman (1916) 259; Hóman (1935) 401.

¹⁹⁴³ Vö. Unger (1960); Huszár (1979) 36.

¹⁹⁴⁴ A legutóbbi összefoglalás is teljesen Hóman Bálint gondolatmenetére épült: „Kálmán és II. István, I. Lászlóhoz hasonlóan kétévenként bocsátott ki új pénzt, de II. Béla óta az évenkénti pénzüjtás vált gyakorlattá. A rendszeres pénzüjtás a királyi kincstár jövedelmét gyarapította, ugyanis a kibocsátott új pénz csak rövid ideig tartotta értékét, majd fokozatosan veszített ebből. Egy év alatt a pénz értéke felére csökkent, a pénzváltók két régi dénárt vettek egy újért.”: Kristó (1984) 1089.

¹⁹⁴⁵ Kihagyni ítélem a H36, H42–H43, s fenntartással kezeltem a H35, H39 típusokat. A H35 előlapi köriratát Huszár

Lajos ugyan Réthy László ötletét követve CA-LA-MA-RE alakban adta meg, azonban valójában a Rupp Jakab-féle olvasat a helyes éspedig a LVBANVRE, ami talán mégis kapcsolatban lehet a CALMANRE (H31–H33) vagy inkább a COLVM-BANVSRE (H37) névalakkal, vö. Leszih (1942) 32. A H36 az előző típus köriratát jelsorral helyettesített változata. A H39 ugyancsak tévesen +CALAMA-nak olvasott előlapi köriratú, holott valójában +ADANVE vagy +VDANVE áll rajta: Rupp (1841) 49. A +CALMA alak: Réthy (1899) 14; a +CALAMA alak: Huszár (1979) 37. nyomán. A H42 a H41 jelsorról romlott köriratú változata, a H43 pedig a H41–H42 hibridverete.

¹⁹⁴⁶ Mivel Kálmán 1116. február 3-án hunyt el, az elfogadott feltevés szerint 1116 húsvétjára már nem bocsáthatta ki 1116. évi, azaz 22. denárát!

Kálmán érméi (db)							
típus	A	B	C	D	E	F	összesen
H31	7	2			497		506
H32	5				50	2	57
H33	9	2			171	3	185
H34	6				190		196
H35	13					3	16
H36							
H37	18	1				2	21
H37/38		1					1
H38	24	3			20	1	48
H39	5				296	3	304
H40	5				117		122
H41	9	2			263	2	276
H42							
H42a	3	1				1	5
H43							
H?	34	8	3	2	111	10	168
összesen	138	20	3	2	1715	27	1905

89. táblázat: Kálmán érmeleleteinek származási módja érmetípusai szerint. Jelmagyarázat a 85. táblázatnál

Ily módon azonban csak 6-8 hiteles típus pénzüjtési célra történt kibocsátásával számolhatunk. Mivel bizonytalan, bár valószínű, hogy a csupán numizmatikai változatok nem tekinthetők önálló kibocsátásnak, az anonim denárok között kell lappangania a hiányzó 3-5, illetve 13-15 típusnak. Ha tehát a névmegjelölés nélküli, de hasonló érmekepekből válogatunk,¹⁹⁴⁷ akkor további 5 érmefajta (H42a, H76, H84, H95, H98)¹⁹⁴⁸ beszámításával a kétévenkénti periódus megkívánta 11-13 típus közelébe jutnánk ugyan, de az ilyen eredményt semmiféle külső bizonyíték nem támasztaná alá. Ráadásul a pótoltt 5 típus gyakoriságának ismerete nélkül hiba volna mindőjüket a periodikus pénzüjtés céljára kibocsátottnak tekinteni. Az egymást váltó típusok kincstári begyűjtése továbbra sem volt maradéktalan, ezt az amúgy is csökkenő mennyiségű sírmelléklet már csak halványan (82b. táblázat), az ugyancsak kevés kincslet (83b. táblázat) összetétele viszont még erőteljesebben tanúsítja. A sorrend, az átlagsúly, az ezüstfínomság meghatározatlansága és az egyenetlen példányszám okozta nehézségekről I. (Szent) László pénzverésénél írottak Kálmán vereteire is érvényesek, hiszen a korábbi vélemények és saját anyaggyűjtésem alapján is csupán pénzverése kezdetét kísérelhettem meg meghatározni úgy, hogy az első vereteként valószínű H31 denárt, s a H33, H35 és a H38 ismeretlen sorrendű hármását követően a kibocsátási sorrend homályban maradt.¹⁹⁴⁹ Ha tehát Kálmán uralkodása alatt anonim denárok pénzüjtés céljára való kibocsátásával is számolunk, akkor a két- és egyéves vagy éppen más (!) periódus gyakorlatának feltevése között nem lehet dönteni.

Ha a fenti módon II. István vereteit is áttekintjük, akkor uralkodásának csaknem pontosan 15 éve (1116. február–1131. március 1.) alatt kétévenként összesen 8, évente 15 denárt kellett volna veretnie.¹⁹⁵⁰ Nevével jelzett érméje azonban mindössze 4 van (H44–H47),¹⁹⁵¹ s talán ötödikként hoz-

¹⁹⁴⁷ Sajnos egy olyan feltevés sem igazolható, hogy a királyneves veretek leromlását jelezne anonimá válásuk, hiszen így szoros kapcsolatot lehetne kimutatni a denárok e két fajtája között. E logikusnak tűnő elgondolás alapján azonban nem lehet az összes anonim veretet a királyneves denárokhoz kötni. Mégis ezt a módszert alkalmazva a H31 és H33 előlapi érmekepe alapján talán a H102 és hibridjei (H103, H104?, H105), valamint a H40 denár előlapképe alapján talán a H76, H77 és csegelye (H79), ill. a H95, H98, H99 és hibridjei meg csegelye (H100–H101), végezetül az ugyancsak fentebb elhagyott H42, H42a, H43, s velük együtt a H41 előlapja nyomán talán a H84–H86 és csegelye (H87) lenne Kálmán veretei közé számítható. Ha pedig végezetül az így kiemelt érmék közül a körirati és érmekepi romlás további állomásainak tekinthető, változatszerű típusokat, hibridvereteket és csegelyeket elhagyjuk, a H42a, H76, H84, H95, H98 jelzetű maradékot lehetne a király típusai közé felvenni.

¹⁹⁴⁸ Meg kívánom jegyezni, hogy e „spontán válogatás” más eredményt hozott, mint a korábban hagyományos elrendezés, amely szerint az említett veretek közül a H76, H84 II. István, a H95 II. (Vak) Béla személyéhez volt kötött, míg a

H98–H99 egyáltalán nem nyert besorolást. Az általam elhagyni ítélt típusok közül a H42a Kálmán, a H101 II. (Vak) Béla veretei közé került, míg a H36, H43, H77–H79, H85, H88 egyik király vereteinek sorát sem gazdagította; vö. *Huszár* (1979) 36.

¹⁹⁴⁹ Kálmán ép érméinek az MNM É gyűjteményében mért és a szakirodalomból átvett, s összesített átlagsúlya az általam javasolt kezdősorrend (H31, H33–H35–H38, a többi bizonytalan) figyelembevételével: H31: 0.48 g/33 db, H33: 0.51 g/29 db, H35: 0.42 g/24 db, H38: 0.44 g/11 db, – H32: 0.46 g/76 db, H34: 0.41 g/29 db, H36: 0.50 g, H37: 0.50 g/128 db, H39: 0.41 g/96 db, H40: 0.47 g/37 db, H41: 0.44 g/24 db, H42a: 0.18 g/53 db-on mérve.

¹⁹⁵⁰ II. István ugyancsak a tél végén, 1131. március 1-én halt meg, tehát 1131 húsvétjára már nem adhatta ki az 1131. évi denárát.

¹⁹⁵¹ Valószínű, hogy az általam az MNM É-ban megfigyelt numizmatikai változatoknak tekinthető H44b, H45a, H47a jelzettel ellátott denárok (leszámítva a H44c obulust) nem önálló veretek, amelyeket önálló kibocsátási évhez kötve kellene a király vereteinek sorába illeszteni.

zájuk sorolható még a H54 is.¹⁹⁵² Gyakoriságuk azonban lényeges különbségeket mutat, a H46 biztosan, a feltételezett H54 pedig bizonyára elkülönült a többi, egyébként szintén kis példányszámú érmefajtától (90. táblázat).

II. István érméi (db)							
típus	A	B	C	D	E	F	összesen
H44	6	1			75		82
H44a							
H45	9	1			106	1	117
H45a							
H46							
H47	2	1				1	4
H47a	7	1	1		201		210
H48						2	2
H?	5	1	2	1	1363	5	1377
összesen	29	5	3	1	1745	9	1792

90. táblázat: II. István érmeleleteinek származási módja érmetípusai szerint. Jelmagyarázat a 85. táblázatnál

Ha tehát legfeljebb 3 pénzűjtési célra kibocsátott érmeje jöhet számításba, akkor a kétéves periódushoz 8, az egyéveshez 15 típusnak ugyancsak az anonim denárok között kell meghúzódnia. A fentebb vázolt módszerrel azonban már csak további 2 érmefajta besorolásával számolhatunk,¹⁹⁵³ s ez a mennyiség a periódus megállapításához elégtelen. A korábban használatos bizonyító anyagból a sírleletek már hiányoznak, a szóba jöhető 2 kincslelet pedig II. István érméinek együttes, ill. elődjével közös forgalmát jelzi (83b. táblázat), hagyományosan tanúsítva a kényszerű pénzcseré következtetését. Miután a király vereteinek száma, sorrendje, átlagsúlya¹⁹⁵⁴ és színezüsttartalma még Kálmán vereteinél is kevésbé meghatározott, példányszáma egyenetlen, ill. csekély, a periodikus pénzűjtés valószínű gyakorlatának ütemezése még csak nem is körvonalazható.

II. (Vak) Béla csaknem 10 éves (1131. április 28.–1141. február 13.) uralkodása alatt a kétévenkénti pénzűjtéssel 5, az évenkéntivel 10 denárt bocsáthatott ki.¹⁹⁵⁵ Nevével jelzett vereteinek száma azonban csak 4,¹⁹⁵⁶ csekély példányszámuk (91. táblázat) viszont nem irányadó, mert olyan kincsekben is előfordultak, amelyek anonim denárokat is tartalmazván kimaradtak adatgyűjtéséből. E veretek körében a hasonlóság szerinti válogatás is csődöt mond,¹⁹⁵⁷ de elemezhetetlenek a további, csupán hézagosan rendelkezésünkre álló adatok is (82b–83b. táblázat).¹⁹⁵⁸ Mindebből következik, hogy a II. (Vak) Béla kori periodikus pénzűjtés részleteiben egyelőre nem vizsgálható.

II. Béla érméi (db)							
típus	A	B	C	D	E	F	összesen
H49	26	3				1	30
H50	9	5				1	15
H50a							
H51							
H52							
H53	1	1				1	3
H54	8	1				2	11
H?	11	8	1	2	16	7	45
összesen	55	18	1	2	16	12	104

91. táblázat: II. (Vak) Béla érmeleleteinek származási módja érmetípusai szerint. Jelmagyarázat a 85. táblázatnál

¹⁹⁵² Ha a H47: STE - STE és a H47a: TE - TE feliratai nyomán e veretek II. István kori kibocsátását elfogadjuk, akkor a hasonló érmekepű T - T vagy E - E jelzésű H54 típusú denároktól sem lehet megtagadni ezt a besorolást. Utóbbi típust Huszár Lajos is csak feltételesen tekintette II. (Vak) Béla denárának: Huszár (1979) 38.

¹⁹⁵³ A H47 előlapképe alapján a H171 és hibridveretei (H172–H173), továbbá a H179 és hibridje (H180) lehetne még II. István veretei közé számítható. Ha az említettek közül a H54-et, valamint a körirati és érmekepi romlás további állomásainak tekinthető, változatszerű típusokat ugyancsak elhagyjuk, minősége 2 használhatónak ítéltető veret (H171, H179) marad. Az érintett érmék közül korábban a H180 II. Géza, a H171 III. István személyéhez volt hagyományosan kötött, a H172–H173, H179 pedig nem nyert besorolást, vö. Huszár (1979) 36.

¹⁹⁵⁴ II. István ép érméinek az MNM É gyűjteményében mért és a szakirodalomból átvett, s összesített átlagsúlya a ha-

gyományos sorrend szerint: H44: 0.33 g/3 db, H45: 0.55 g/35 db, H46: 0.53 g/3 db, H47: 0.44 g/81 db-on mérve, H47a: 0.35 g.

¹⁹⁵⁵ II. (Vak) Béla a tél végén, 1141. február 13-án halt meg, tehát 1141 húsvétjára már nem adhatta ki az évi denárát.

¹⁹⁵⁶ Ez a szám tartalmazza a kiírt nevű H50 és H53 denárt (és ennek az általam az MNM É-ben megfigyelt H53a, H53b jelzetű numizmatikai változatait), a bizonytalan feloldású, négyféle numizmatikai változatban kiadott H49 denárt (H49, H49a, H49b, H49c) s a feltételesen a király veretei közé sorolt H54 típust, nem tartalmazza viszont a numizmatikai változatnak tekinthető H51 típust, a H52 típusú csegelyt, továbbá a H49a obulust.

¹⁹⁵⁷ Ugyanis a II. István verette H47 alapján oda sorolt denárok a H53 nyomán II. (Vak) Béla veretei közé is beilleszthetők lennének.

¹⁹⁵⁸ II. (Vak) Béla ép érméinek az MNM É gyűjteményében mért és a szakirodalomból átvett, s összesített átlagsúlya a

Visszatekintés: felvetődhet a kérdés, van-e egyáltalán értelme a hasonló érmekepek alapján történt válogatásnak. A válasz nagyon bizonytalan,¹⁹⁵⁹ bár egyéb módszerrel olyan eredményre jutottam, amely akár ki is egészítheti a fentebb írottakat. Más kiindulási alapról, nevezetesen a petőfalvi (ROM) és a zabolai (ROM) telepített székely/magyar falvaknak a 12. század közepétől használatba vett köznépi temetőjében feltárt érmeanyaga elemzéséből feltételesem II. Géza (1141–1162) és III. Béla (1173–1196) uralkodási ideje közé lehetett besorolni a következő anoním denárokat: H76, H112, H117a, H127, H140, H149, H150a, H164, H167, H171.¹⁹⁶⁰ Amint a felsorolásból kiderül, a Kálmán és II. István pénzveréséhez feltételesem csatlakoztatott anoním denárok (H76–H79, H84–H88, H95, H98–H105, ill. H171–H173, H179–H180) közül csupán a H76 és H171 (és hibridjei) szerepeltek a következő fél évszázadra sejtett veretek között, tehát a két csoportosításnak lehet más módszerrel tovább ellenőrzendő valóságtartalma is!

Hóman Bálint lesújtó véleménye szerint a II. István uralkodása alatt megindult pénzromlás II. (Vak) Béla utolsó vereteinél ért a tetőpontra, s az érmék átlagsúlyának és ezüsttartalmának csökkenésében fejeződött ki,¹⁹⁶¹ ezért „II. Béla, a tehetetlen vak király, pénzverése elrettentő példája a középkori pénzverési visszaéléseknek, a királyi *hamispénzverésnek*”.¹⁹⁶² Véleménye nyomán vált általánossá az a felfogás, hogy ez a tendencia beilleszkedett az európai pénzromlási folyamatba, amely II. (Vak) Béla vagy még inkább II. Géza (1141–1162) uralkodásától kezdődően jelentkezett, amikor is a vert ezüst inkább csak váltópénzként szolgált, az igazi értékpénz pedig a veretlen ezüst, a súly szerint mért és finomság szerint meghatározott ezüstrúd volt.¹⁹⁶³ Mivel azonban II. Bélát illetően Hóman Bálint sorrendben a H97, H54, H82, H100, H102 típusú, a bizonytalan meghatározású H54 kivételével anoním denárokat építette gondolatmenetét,¹⁹⁶⁴ elfogadásával szemben egyelőre az óvatosság ajánlatos.

A Kárpát-medence sír- és kincsleletei: hogyan viszonyulnak a fenti áttekintés eredményeihez a Kárpát-medence sír- és kincsleletei? A sírleletek között ritkák azok, amelyekben ugyanazon uralkodó eltérő típusú veretei vagy több kibocsátó érméi láttak napvilágot, s még ezek számát is csökkentenem kellett, hiszen a meghatározhatatlan példányt is tartalmazó, tehát finoman keltezhetetlen síregyütteseket el kellett hagynom. Hogy a maradékról ítélni lehessen, a következő arányokat kell szem előtt tartanunk: anyaggyűjtésem 1667 érméje 1371 sírből származik, ezek közül 126 volt többpénzes (9.19%). E 126 temetkezésből 38-ban ugyanazon típusból volt több példány (2.77%), további 32 csontváz érméi közül pedig legalább egy-egy meghatározhatatlan kibocsátójúnak bizonyult (2.33%), vagyis csupán 56 értékelhető többpénzes temetkezés maradt az összes síradatnak mindössze 4.08%-a (82. táblázat)! Bármennyire csekély is ez az arány, mégsem lehet lemondani véletlenszerűen összeállt alkotóelemeinek áttekintéséről, mert a korabeli pénzűjtés hatékonyságának ez az egyik lehetséges becslési módja. Amint azt az egyes uralkodók pénzverését tárgyalva fentebb kifejtettem, az így kiválasztott sírmellékletek tanúsága szerint a beváltást soha nem sikerült következetesen elvégezni. Mivel a többpénzes temetkezésekre a 2 különféle típusú pénz adása volt a jellemző (44+5 esetben), 3 típust pedig mindössze 7 alkalommal mellékeltek, feltételezhető, hogy a falusi hétköznapi pénzforgalomban sem sokkal több típus vett egyszerre részt, hiszen a hozzátartozók abból emelték ki a halottnak mellékelt, egyformán értékesnek ítélt vereteket.¹⁹⁶⁵

A kisszámú sírlelet összetételénél jóval kevésbé hiteles, nagy darabszámú kincsek vizsgálatánál merülhet fel inkább az a gyanú, hogy nem az elrejtésük idejében forgott pénzállomány összetevőit jelzik, hanem tarkaságuk a hosszú, netán nemzedékeken keresztül ívelő gyűjtésük következménye volt (83. táblázat). A kincsleletek ugyanis az érméknek a sírokban megfigyelt hosszú használati idejéhez hasonló, de még inkább megnyúlt forgalmára engednek következtetni, hiszen egyes példányaik akár több évtizeddel későbbi zárópénzü kincsek alkotórészeiként is ránk maradtak. A leletek jelzése szerint I. (Szent) István érméi még I. Géza kori kincsekbe is bekerültek, míg Aba Sámuel és I. András érméi

hagyományos sorrend szerint: H49: 0.39 g/22 db, H50: 0.37 g, H51: ?, H52: ?, H53: 0.19 g/37 db, H54: 0.22 g/48 db-on mérve.

¹⁹⁵⁹ A módszer abból a szempontból eleve hibáztható, hogy ha egy uralkodó minél több hasonló érmekepű veretet bocsátott volna ki, annál nehezebb lett volna olyan sorrendben forgalomba hozni őket, hogy eleget tegyenek a könnyű megkülönböztethetőség követelményének. Ha pedig a fenti ok miatt éppen a köriratosokhoz hasonló érmekeket hagynánk ki egy-egy uralkodó típusválasztékából, akkor reménytelenné válna a besorolás lehetősége.

¹⁹⁶⁰ Vö. IV/6. Függelék.

¹⁹⁶¹ Hóman (1916) 268.

¹⁹⁶² Hóman (1916) 268.

¹⁹⁶³ Hóman (1916) 269–273; Kristó (1984) 1090.

¹⁹⁶⁴ Hóman (1916) 267.

¹⁹⁶⁵ Nagy számú érme mellékletének különleges eseteiben természetesen más magyarázati lehetőség is felmerülhet: pl. a hozzátartozók nem vették észre a halott nadrag- vagy csizmaszárában elrejtett „vagyonát”, pl. Rezi (Za)-Gyöngyösi-csárda 4. sír: 57 denár; Kaposvár (So)-61. sz. út 501. sír: 14 denár; a hozzátartozók a temetéskor a halott fejtájékára egy marék érmét szórtak, pl. Esztergom (KE)-Szt. Mihály-templom 24. sír: 32 denár (82. táblázat: Nr. 31, 54, 29).

a Salamon, Péteré, Béla duxé, I. Béláé és I. Gézáé az I. (Szent) László, Salamoné és Géza duxé a Kálmán, I. (Szent) Lászlóé a II. István, esetleg a II. Béla, Kálmáné és II. Istváné pedig a II. (Vak) Béla uralkodása alatt elásott kincseknek is összetevői maradtak. Ha egy-egy olyan viszonzszámmal jellemezzük a kincsek gyakoriságát, amelyet királyonként az uralkodása idejére keltezhető kincsek számát az uralkodási éveivel elosztva kaphatunk, akkor a 18 uralkodási évére jutó 17 kincsből nyert 0.94-dal I. (Szent) László kora mutatkozik a leggazdagabbnak (92a. táblázat).

a/	A lelőhely neve	db	-tól -ig	k/u	t	b/	A lelőhely neve	db	-tól -ig	t
1.	Nagyharsány	75+	1000–1038	0.03	1	1.	Ism. lh. (Felvidék)	1632+	1038–1095	14
2.	Baksa	275+	1000–1044		2	2.	Mosonytétény	1913	1077–1131	14
3.	Visonta	18?	1000–1044	0.40	3	3.	Ism. lh. (Székesfehérvár k.)	377?	1063–1116	11
4.	Szabadka	?	1000–1046		2	4.	Ism. lh. (Baja k.)	298+	1000–1095	10
5.	Lámkerék	1+	1038–1046	0.66	1	5.	Siófok	105?	1077–1095	9
6.	Bögöt	32?	1000–1060		5	6.	Nyitraudány	263?	1000–1074	8
7.	Vác	200?	1000–1060		4	7.	Hódmezővásárhely	1542	1000–1074	6
8.	Budapest–XXII.	2000?	1000–1060		4	8.	Nagytapolcsány	1857+	1000–1077	6
9.	Felsőfalu	200?	1000–1060		3	9.	Dömsöd	51	1048–1095	6
10.	Jászberény	40+	1000–1060		4	10.	Bögöt	32?	1000–1060	5
11.	Alsólendva	129?	1048–1060	0.43	1	11.	Ism. lh. (Nyitra k.)	5+	1060–1077	5
12.	Jászberény-Borsóhalom	668	1048–1063		2	12.	Ism. lh. (Bács m.)	?	1077–1116	5
13.	Kiskunhalas	9?	1048–1063	0.66	2	13.	Budapest–XXII.	2000?	1000–1060	4
14.	Hódmezővásárhely	1542	1000–1074		6	14.	Jászberény	40+	1000–1060	4
15.	Nyitraudány	263?	1000–1074		8	15.	Vác	200?	1000–1060	4
16.	Ism. lh. (Moson m.)	169?	1048–1074		2	16.	Székesfehérvár	34?	1063–1095	4
17.	Apagy	82?	1063–1074		1	17.	Gölle	105	1077–1095	4
18.	Ism. lh. (Dunántúl)	218?	1063–1074		1	18.	Hort	110	1077–1095	4
19.	Ism. lh. (SzSzb m.)	1+	1063–1074		1	19.	Ism. lh. (Szerém m.)	86?	1077–1095	4
20.	Kiskunlacháza	1	1063–1074	0.64	1	20.	Visonta	18?	1000–1044	3
21.	Nagytapolcsány	1857+	1000–1077		6	21.	Felsőfalu	200?	1000–1060	3
22.	Ism. lh. (Nyitra k.)	5+	1060–1077	0.66	5	22.	Andornaktálya	150+	1095–1116	3
23.	Ism. lh. (Baja k.)	298+	1000–1095		10	23.	Homoródszentpál	16+	1077–1141	3
24.	Ism. lh. (Felvidék)	1632+	1038–1095		14	24.	Baksa	275+	1000–1044	2
25.	Dömsöd	51	1048–1095		6	25.	Szabadka	?	1000–1046	2
26.	Székesfehérvár	34?	1063–1095		4	26.	Jászberény-Borsóhalom	668	1048–1063	2
27.	Gecse	31+	1064–1095		2	27.	Kiskunhalas	9?	1048–1063	2
28.	Ism. lh. (Magyarország)	98?	1064–1095		2	28.	Ism. lh. (Moson m.)	169?	1048–1074	2
29.	Ism. lh. (Magyarország)	?	1077–1095		2	29.	Gecse	31+	1064–1095	2
30.	Nagyvárad	172?	1077–1095		2	30.	Ism. lh. (Magyarország)	98?	1064–1095	2
31.	Hort	110	1077–1095		4	31.	Nagyvárad	172?	1077–1095	2
32.	Gölle	105	1077–1095		4	32.	Badacsonytomaj	40	1077–1085	2
33.	Badacsonytomaj	40	1077–1095		2	33.	Ism. lh. (Magyarország)	?	1077–1095	2
34.	Magyarfráta	120	1077–1095		1	34.	Garamszentbenedek	1474?	1077–1131	2
35.	Somogyvár	185?	1077–1095		1	35.	Nagyharsány	75+	1000–1038	1
36.	Torda	48?	1077–1095		1	36.	Lámkerék	1+	1038–1046	1
37.	Ism. lh. (Szerém m.)	86?	1077–1095		4	37.	Alsólendva	129?	1048–1060	1
38.	Siófok	105?	1077–1095		9	38.	Apagy	82?	1063–1074	1
39.	Kisasszonyfa	200?	1077–1095	0.94	1	39.	Kiskunlacháza	1	1063–1074	1
40.	Ism. lh. (Székesfehérvár k.)	377?	1063–1116		11	40.	Ism. lh. (Dunántúl)	218?	1063–1074	1
41.	Ism. lh. (Bács m.)	?	1077–1116		5	41.	Ism. lh. (SzSzb m.)	1+	1063–1074	1
42.	Andornaktálya	150+	1095–1116	0.14	3	42.	Kisasszonyfa	200?	1077–1095	1
43.	Mosonytétény	1913	1077–1131		14	43.	Magyarfráta	120	1077–1095	1
44.	Garamszentbenedek	1474?	1077–1131	0.14	2	44.	Somogyvár	185?	1077–1095	1
45.	Homoródszentpál	16+	1077–1141	0.10	3	45.	Torda	48?	1077–1095	1

92a–b. táblázat: A Kárpát-medence 1000 és 1141 közé keltezhető kincsleletei kétféle elrendezésben: elrejtésük ideje (a), ill. típusmennyiségük (b) sorrendjében. A kövérrel nyomott helynevek a többé-kevésbé hiteles adatokat jelzik. *Jelmagyarázat:* db: a kincs idegen és meghatározhatatlan veretekkel is kiegészített érme száma, ?: valószínűleg több érme volt, +: biztosan több érme volt, -tól -ig: a kincs legkorábbi érméjét kibocsátó uralkodó első, ill. a legkésőbbi kibocsátó utolsó uralkodási éve, k/u: egy uralkodó királysága idején elrejtett kincsek száma osztva az uralkodási éveinek számával, t: a magyar veretek típusa, m: megye, k: környéke, SzSzb: Szabolcs-Szatmár-Bereg, ism. lh.: ismeretlen lelőhely.

Ez az időszak azonban más szempontból is kiemelkedőnek látszik. A Kárpát-medencei kincsekben 14 és 1 között változott a magyar érmék típusa, ¹⁹⁶⁶ s szemléltetést I. (Szent) László korától szaporodtak meg a gazdag típusválasztékú kincsek, bár a csupán egyetlen típusúakat tartalmazók

¹⁹⁶⁶ Itt kell visszautalni arra, hogy legalábbis Jaroslav Pošvár 1956-ban közreadott gyűjtéséig a cseh kincsleletek között tisztán egy típusú érméből álló nem volt: *Pošvár* (1956)

153–155: 1–2. táblázat; a német leletek között viszont 2 is előkerült: *Heß* (1982) 129, 131; vö. 503. és 512. jegyzet!

jelentős része is az ő uralkodási idejéből származtatható (92b. táblázat).¹⁹⁶⁷ Az értékelés nehézségére utal, hogy míg a gazdag típusválaszték a pénzüjtás elleni, az egytípusú összetétel viszont mellette szóló érvként használatos. Nem segíti a tisztánlátást az sem, hogy a király utódai alatt a kincsek száma megritkul, s miközben a nagy típusválaszték fennmarad, az egytípusú állomány eltűnik, holott éppen egy ellentétes folyamat nyomára számíthatnánk.

IV/5.3. Összefoglalás

Befejezésül tehát megállapítható, hogy az uralkodónként több érmetípus kibocsátásából kikövetkeztetett, rendszertelen ütemű(?) pénzüjtást inkább cseh, mint német hatásra Salamon király vezethette be, s I. (Szent) László uralkodása alatt alakulhatott ki a periodikus (kétévenkénti?) váltásnak a tanulmányozott időszakban teljes következetességgel soha nem működött rendszere. Mivel utódai érdmével kapcsolatban ma még igen sok a bizonytalanság, egyelőre nem állapítható meg, hogy ez a rendszer élt-e, s ha igen: meddig élt tovább. Kérdés az is, hogy a vizsgált időszak határa, 1141 előtt egyáltalán kialakult-e az éves ütemű pénzüjtás hazai gyakorlata.

IV/6. SEJTÉSEK A 12. SZÁZADI ANONIM DENÁROKKAL KAPCSOLATBAN¹⁹⁶⁸

IV/6.1. Kutatástörténet

A hazai pénztörténettel foglalkozó kutatók számára köztudott, hogy a magyar királyok feltételezetten Kálmán korától, azaz a 11. sz. vége/12. sz. elejétől kezdődően verettek körirat nélküli (anonim) denárokat. E veretek besorolása még manapság sem megoldott, jóllehet többen megpróbálkoztak ezzel a feladattal. Az első magyar érmetani szakírók, Schönvisner István, Weszerle József és Rupp Jakab az anonim típusok érmekepeit hasonlították össze a köriratos pénzekével, de az így kialakított közös időrendi osztályozás nem bizonyult megfelelőnek: „egyes uralkodók neve alá túl sok, másoké alá alig egy-két fajt soroltak.”¹⁹⁶⁹ Ezt a helyzetet ismerte fel Réthy László, aki szintén nem talált, mert nem is találhatott más módszert e veretek csoportosítására, de tudatosan elkerülte elődei hibáját: a királyonkénti felosztás buktatóját. Ő sem tehetett mást: összehasonlította a különféle ismertetőjegyeket, s ezek segítségével két csoportra osztotta az anonim vereteket. Az elsőt a Kálmán és II. Géza uralkodási ideje (1095–1162) között kibocsátott királyneves kis méretű denárokkal rokonította, s valamennyit az ő pénzverő műhelyük termékének tekintette,¹⁹⁷⁰ a másodikat pedig III. Béla (1172–1196), Imre (1196–1204) és II. András (1205–1235) jól meghatározott érdmével vetette össze, s velük azonos pénzverő-műhelyekből származtatta.¹⁹⁷¹ Eközben máig érvényesen határozta meg II. László (1162–1163) királyneves vereteit,¹⁹⁷² valamint mai ismereteink szerint, tévesen tekintette IV. István (1163–1164) kibocsátásainak a rézpénzeket,¹⁹⁷³ és csak részben helyesen ítélte meg a IV. István és III. Béla (1172–1196) vereteihez kapcsolt további királynév nélküli denárokat.¹⁹⁷⁴ Arra viszont nem tért ki, mert talán a véletlen játékának tekintette, hogy a mindmáig helyesen meghatározott királyneves érmék s az általa

¹⁹⁶⁷ Témánk szempontjából közömbös, hogy mi volt az egytípusú érmék kincseinek elrejtését kiváltó konkrét ok, vö. Kovács (1989–90) 72–74., fontosabb az, hogy voltak olyan pillanatok, amikor valakinek minden bizonnyal friss kibocsátású érmék nagyobb mennyiségben voltak a birtokában. A magyarázat nem minden korszakra érvényes, nem áll pl. a magyar érmékből csak egyetlen típust tartalmazó nagyharsányi (Ba) kincs esetére, amelynek körülményét és kopott példányai hosszú forgalomról tanúskodtak (83. táblázat).

¹⁹⁶⁸ Önállóan is megjelent, a szerkesztőség ajánlotta címváltoztatással: Kovács (1997).

¹⁹⁶⁹ Hóman Bálint mutatott rá, hogy pl. Rupp Jakab „a 10 évig uralkodó II. Bélának 14, a 8 évig uralkodó Imrének 14, viszont a 20 évig uralkodó II. Gézának csak 5 éremfajt tulajdonít.”: Hóman (1916) 241. és 241: 2. jegyzet.

¹⁹⁷⁰ A királyneves IV. sorozat (CNH 40–64 = H32–H42, H45, H49–H50, H52–H56) érdmével összevetve állította fel az azok ábrázolásait ismétlő, de előlapjukon az uralkodó neve helyett jelsort alkalmazó, hátlapjukon pedig az előbbieket már

ugyancsak romlott, s a hajdani Ladis(c)laus rex köriratból torzult jelsorát felmutató, szintén apró anonim denárok V. sorozatát (CNH 65–86 = H76, H78, H80–H82, H82a, H84, H86–H89, H91–H92, H92a, H94–H96, H96a, H97–H97a, H98), beleértve a tőlük kissé eltérő hátlapképű denárok csoportját is (V. sorozat: CNH 87–93 = H99–H102, H105–H107): Réthy (1899) 15, 15–17; Huszár (1979) 38–45, 347.

¹⁹⁷¹ Réthy (1899) 22; vö. X. sorozat (CNH 117–170 = H112–H113, H116–H116a, H117a–H118, H122–H127, H127c–H128, H130–H131, H134–H135, H138–H142, H144–H145, H148–H150, H152, H156–H162, H164–H167, H171–H172, H179–H180, H180a, H183–H183a, H184–H186, H188–H190.)

¹⁹⁷² VI. sorozat: (CNH 94–97 = H57–H59).

¹⁹⁷³ VII. sorozat: (CNH 98–103 = H72–H73a).

¹⁹⁷⁴ A VIII. sorozatbeli CNH 104 (= H60) ma IV. István helyett III. Béla veretének tekintett, a CNH 105–106 (= H61–H62) is elfogadottan az övé, míg a CNH 107–109 (= H108–H111) egyikőjüké sem, hanem csupán 12. századi anonim denár besorolást nyert.

besorolt királynév nélküliek II. Andrásig összeállított sorozata nem lett teljes, hiszen III. István (1162–1172) és III. László (1204–1205) egyetlen veretét sem sikerült felismernie.

Réthy László rendszerének helyességét Hóman Bálint vonta kétségbe, rámutatván: „az egyes éremfajok sorrendjét illetőleg szem előtt kell tartanunk, hogy az éremrajzok hasonlóságából levont következtetések mindig tévesek,”¹⁹⁷⁵ továbbá, hogy a megállapított típusok ellenőrzésre szorulnak, mert Réthy László munkájában „sok éremnek a változata külön éremfajként van feltüntetve”, ezek valójában csak verőtői bélyegváltozatok, de lappanghatnak közöttük korabeli hamisítványok is.¹⁹⁷⁶ Az elvégzett tipológiai rendszert¹⁹⁷⁷ azonban csak kiindulásnak tekintette, utalván arra, hogy a „körirat-nélküli érmek chronologiai osztályozásánál — a typologiai sajátosságok figyelembevételével — csakis a leletek összetételéből és a fennmaradt példányok metrologiai vizsgálatából együttesen levont következtetések vezethetnek kielégítő eredményre.”¹⁹⁷⁸ Munkájához felhasználta Nuber Károly Ferenc érmekereskedő, -gyűjtő és szakíró részint a verőtői bélyegváltozatok és a hibrid veretek¹⁹⁷⁹ elhagyására, részint a kincsek összetételéből levonható tanulságokra támaszkodó kronológiáját,¹⁹⁸⁰ amelyet olyan meggyőzőnek talált, hogy a rendelkezésére álló metrologiai és finomsági adatokkal, valamint a közölt leletleírásokkal összevetve sem érezte lényeges változtatásának szükségességét. Helyesbítései részint az érmék súlyára és finomságára alapozott hipotézisek voltak, részint pedig a kincseletek összetételére épültek.¹⁹⁸¹

A javított Nuber–Hóman-féle kronológia azonban nem nyert végleges elismerést. Jeszenszky Géza már 1929-ben kételkedni kezdett a kincsek uralkodónként legnagyobb számban előforduló érméire alapított kormeghatározás helyességében,¹⁹⁸² s a későbbi katalógusok szerzői pedig a szóban forgó kronológiát csak annak bizonytalanságait jelezve alkalmazták¹⁹⁸³ vagy egyáltalán nem vették figyelembe.¹⁹⁸⁴ Mivel a kincseletek egyelőre legfeljebb spekulációkra ösztönöznek,¹⁹⁸⁵ előrelépésre talán az eddig mostohán kezelt régészeti adatok bevonását követően számíthatunk. Ilyen kísérletnek tekintem az alább kifejtetteket.

IV/6.2. A régészeti leletek tanúsága

Tudott dolog, hogy a Kárpát-medence érmeleleteinek egy része köznépi vagy templomkörüli temetőben, ill. ezek kisebb-nagyobb feltárt részletének sírjaiban látott napvilágot. Az előbbieket a magyar királyság lakóinak falusi nyughelyei (helytelen, de hagyományos elnevezéssel Bijelo Brdó-i típusú

¹⁹⁷⁵ Hóman (1916) 242.

¹⁹⁷⁶ Hóman (1916) 247–248 és 248: 1. jegyzet. E megállapítását utoljára Huszár Lajos érintette úgy, hogy a javasolt változatoknak csak egy részét fogadta el, így az alábbiakat: CNH 51/52 (= H45/H45a); CNH 53/54–55 (= H47/H47a–H48: utóbbi csupán csegely); CNH 69/70 (= H82/H82a), CNH 76/77 (= H92); CNH 81/82 (= H96/H96a); CNH 83/84 (= H97/H97a). Nem fogadta el a következőket: CNH 59/57–58–60 (= H50–H49–H49a–H52: utóbbi csupán csegely); CNH 67/68 (= H80–H81); CNH 71/72–73–86 (= H84–H87–H86–H88); CNH 88/87–89 (= H100–H99–H101); CNH 90/91 (= H102–H105); CNH 92/93 (= H106–H107); CNH 94/95–96–97 (= H57–H58–H59–59): Huszár (1979) 38–45, 347.

¹⁹⁷⁷ Hóman Bálint a „12. századi aprópénz korszak” érméit három csoportra osztotta: az első csoportba (CNH 40–97) az előlapjukon a 11. századi érmeképek módosult rajzát, köriratukban ritkán a király nevét, gyakrabban annak csupán néhány jelből álló pótlását, hátlapjukon a hagyományos körbe írt keresztet, ágai között a 4 ékkel, köriratukban a Ladislaus re és az abból leromlott jelsor közötti változatok sorát mutató denárok kerültek. Egy részüket a Kálmán és II. Géza között uralkodó királyok neve jelölte, a többi anonim denár: CNH 40–97 (= H32–H41, H42a, H44–H45, H45a, H47–H47a, H48–H49, H49a, H50, H50a, H52–H56): Hóman (1916) 236. A második csoport (CNH 104–170) érméinek előlapján az érmekép módosulása még nagyobb, de bizánci és arab motívumok is jelentkeztek rajtuk: vö. Hóman (1916) 239–241; hátlapjukról eltűnt a köriratnak még a maradványa is, s az érmeképek igen változatosak voltak. Véleménye szerint a két csoport között átmenetet II. László denárai és néhány anonim denár képezett: CNH 94–97, ill. CNH 92–93 (= H57–H59, H106–H107): Hóman (1916) 237. A harmadik csoport, CNH 271–281, 263–265 (= H191–H200,

H69–H70) brakteátáiról, amelyeket ugyancsak III. Béla vereteinek tartott — Hóman (1916) 238. — l. alább!

¹⁹⁷⁸ Hóman (1916) 242.

¹⁹⁷⁹ A „rendes” és hibrid veretek között az teremtetten a kapcsolatot, hogy azonos előlaphoz többféle hátlap párosult. A megítélést az döntötte el, hogy egy-egy leletben „rendes veretektől” volt a sokszorta több, a hibrid veretektől a kevés, pl. a bács (JUG)–Perlyance-dűlőbeli kincsből a CNH 137 (= H127) típusból 397, a változataiból 2–2 példány került elő: Hóman (1916) 248: 3. jegyzet, ld. 13. jegyzet. E hibrid veretek Hóman Bálint szerint „részben az előző vagy következő évi pénzkibocsátás hátlapjával vert téves veretek, részben pedig — valószínűleg a pénzverőmunkások visszaéléseire visszavezethető — hamis pénzek lehetnek.”: Hóman (1916) 248–249. Néhány hibrid veretsort be is mutatott: uo. 248: 4. jegyzet. Ezek zömét Huszár Lajos is elfogadta: CNH 119/120–121 (= H140 (H141–H142), CNH 137/138–139–140–141 (= H127/H127c: csak változat, H130–H131, H128), CNH 151/152 (= H161–H162), CNH 153/154–155–156, CP34–CP35 (= H164/H165–H169), ill. csak részben fogadta el: CNH 129/130–131 (= H117a: csak változat, H122a, H118 önálló típus).

¹⁹⁸⁰ Vö. Hóman (1916) 249.

¹⁹⁸¹ Ezt a módszert korábban már bemutattam: Kovács (1994b).

¹⁹⁸² Jeszenszky (1929–30) 45–46. A félrevezető módszer jó példája a már említett bács (JUG)–Perlyance-dűlőbeli kincs (ld. 13. jegyzet).

¹⁹⁸³ Ld. II. István és II. (Vak) Béla bizonytalan azonosítású, s kérdőjellel jelzett érmetípusait: Unger (1958) 7–8.

¹⁹⁸⁴ Vö. Huszár (1979) 36.

¹⁹⁸⁵ Vö. Gedai (1989–90) 377–380.

temető), amelyeket vagy a 10., vagy a 11. században nyitottak, s használatukkal még a 11. században, de legkésőbb a 12. század első felében fel is hagytak, s temetkezéseiket kizárólagosan a templomok kerítéssel határolt udvarában¹⁹⁸⁶ létesített, egyébként helyenként ugyancsak már a 11. század elejétől használatba vett templomkörüli temetőkben folytatták. A még a pogány korban létesített köznépi temetők elhagyására törvényi úton szorították rá alattvalóikat a magyar királyok,¹⁹⁸⁷ s e folyamat tempóját a nagy köznépi temetők legfiatalabb temetkezései egybehangzóan jelzik, mivel az általam összegyűjtött Kárpát-medencei érmeanyagukban I. (Szent) László veretei még rendszeresen, Kálmán, II. István és II. (Vak) Béla királyneves denárai viszont már egyre csökkenő típus- és darabszámban bukkannak fel. Csökkenésük mértéke azonban nem folyamatos, ugyanis a fent említett négy király veretei a következő mennyiségben jelentkeznek zárópénz szerepben¹⁹⁸⁸: a köznépi temetőkben 260:27:1:15 db, a templomkörüli temetőkben viszont 71:94:28:34 db (93. táblázat).

I. (Szent) László			Kálmán				II. István				II. (Vak) Béla		
típus	kt	tk	típus	kt	tk	ism	típus	kt	tk	ló	típus	kt	tk
H21	9	1	H31	3	3		H44		6		H49	10	9
H22	32	7	H32		5		H44a				H50	1	8
H23	11	4	H33	2	5		H45		9		H50a		
H24	48	11	H34		6		H45a				H51		
H25	26	5	H35	3	4		H46				H52		
H26	10	5	H36				H47		3		H53		1
H27k	45	14	H37	10	8		H47a		6	1	H54		8
H28	23	10	H38	2	20	1	H48				H?	3	8
H29	36	1	H39		5		H?	1	4		B/G	1	
H30			H40	1	4								
H?	19	12	H41		9								
hamis	1		H42										
L/K		1	H42a		3								
			H43										
			H?	6	21								
			K/I		1								
össz.	260	71	össz.	27	94	1	össz.	1	28	1	össz.	15	34

93. táblázat: A Kárpát-medence köznépi (kt) és templomkörüli (tk) temetői sírjait keltező, I. (Szent) László, Kálmán és II. Béla verette zárópénzek mennyisége típusuk szerint. Jelmagyarázat: ism: ismeretlen temetőtípus: Timorháza (SZLK)-Poloha Nadskálie 1. sír: Hunka-Kolniková (1994) 98: Nr. 195., ló: csombordi (ROM) lósír, vő.: Ana-Maria Velter (1988) 270: Nr. 6, hamis: I.(Szent) László érméjének hamisítványa, L/K: I. (Szent) László vagy Kálmán verete, K/I: Kálmán vagy II. István verete, B/G: II. (Vak) Béla vagy II. Géza verete

E két számsorból kiolvasható, hogy a pénzmellékletadás gyakorlata I. (Szent) László és Kálmán uralkodása alatt a fent említett intézkedések következtében a köznépi temetőkből a templomkörüliekre tevődött át, majd II. István korában az előbbieken gyorsabban, az utóbbiakban lassúbb tempóban csökkent, viszont II. (Vak) Béla uralkodása alatt általános érvénnyel, de egyelőre megmagyarázatlan okból megemelkedett. Szembetűnő sajátosságnak bizonyult viszont az a jelenség, hogy a 11. századtól akár a 18. századig használt templomkörüli temetők természetszerűleg jóval több érmetípust felmutató és egyebek között 12. századi anonim denárokat is tartalmazó érmeanyagától különbözően a köznépi temetőkből vagy részletükből a nevezett anonim denárok csaknem kivétel nélkül¹⁹⁸⁹ hiányoztak. Jelentheti-e az utóbbi megfigyelés azt, hogy a szóban forgó királynév nélküli veretek vagy valamekkora hányaduk csak II. (Vak) Béla uralkodási idejét követően került forgalomba? Részletes elemzés nélkül ilyen megállapítást éppen a bemutatott típusarányok miatt nem tehetünk, mivel a Kárpát-medence köznépi

¹⁹⁸⁶ Magyar neve „cinterem” a latin *coemeterium* ’temető, templomudvar’ szóból: TESz I (1967) 443.

¹⁹⁸⁷ I. (Szent) László király ún. I. törvénykönyvében, azaz az 1092. május 20-i szabolcsi zsinati határozatok 25. cikkelyében, Kálmán király a maga 1100 körüli, ún. I. törvénykönyvének 73. cikkelyében, valamint az 1104/1112/13 közötti első ún. esztergomi zsinat határozatának 9. cikkelyében: *Závodszy* (1904) 192, 199; *Szilágyi* (1961) 32, 48, 51; *Waldmüller* (1987) 122; *Jánosi* (1986) 28; *Kovács* (1994) 179–181; vö. I/1.2.2. fejezet. Lehetséges, hogy e temetők már nem is voltak a szó szoros értelmében pogányok, hiszen a sikeresen térítő Gellért csanádi püspök (1030–1046) nagy legendájából ismert, hogy egyházmegyéjében körbe járt „felszentelni azok temető helyét, akik temp-

lomot akartak építeni.”: *Érszegi* (1983) 84; *Bóna* (1989) 143; *Kovács* (1991/92) 67. Ezt lehet úgy is értelmezni, hogy új temetőhelyeket szentelt fel, de úgy is, hogy a meglevő temetőket szentelte fel, s azokhoz épült a templom.

¹⁹⁸⁸ A zárópénz szerepe a többérmes sírok azon csoportjánál nyer jelentőséget, amelyek mellékletei között ugyanazon uralkodó több érmetípusára vagy több uralkodó érméjére találtak. Ilyen esetekben a „zárópénz” a legfiatalabb vagy az annak tekintett veret.

¹⁹⁸⁹ Az általam ismert egyetlen kivétel a Szabolcs (SzSzB)-Petőfi utcai köznépi temető 82. sírjának H91 típusú, 12. századi anonim denára, amely egy, a feltáráskor megsemmisült másik érmével együtt került elő: *Kovács* (1994) 31, 33: 7. á.

temetőinek sírmellékletei egyáltalán nem tartalmazták az I. (Szent) László–II. (Vak) Béla uralkodása időszakának (1077–1141) összes királyneves érmetípusát sem. Amint az gyűjtéséből kiderül, hiányoznak belőlük az alábbi veretek:

I. (Szent) László H30*,¹⁹⁹⁰

Kálmán H32, H34, H36*, H39, H41, H42+,¹⁹⁹¹ H42a+, H43*+,

II. István H44, H44a*+, H45, H45a*+, H46*, H47, H47a, H48*=¹⁹⁹²

II. (Vak) Béla H50a*+, H51*, H52*=¹⁹⁹³, H53, H54 típusú denára.

Ez a hiány még akkor is figyelemre méltó, ha mennyisége csökkenthető is a pénzverő munka félkész, összemásolt vagy hamisított, s elsősorban csak érmetanilag érdekes, nem pedig a kibocsátás önálló lépéseire utaló termékeivel: a H42, H42a, H43, H44a, H45a, H48, H50, H52 számú változatokkal, hibridveretekkel, csegelyekkel, ill. ha e hiányt szerencsésebb esetben valamiképpen mérsékelhették volna a fenti uralkodók meghatározhatatlan típusúnak bizonyult, rossz állapotú pénzei: az említett királyok szerinti sorban 19, 6, 1 és 3 db (93. táblázat). A királynévvel jelzett néhány típus sírmellékletekben való hiánya azonban megengedi azt a feltevést is, hogy Kálmánnal kezdve a nevezett uralkodók anonim denárokat is kibocsáthattak, de ezekre mindeddig nem bukkantak a köznépi temetők sírjaiban.

A templomkörüli temetőkben más a helyzet. A hosszú használat eredményeképpen kialakult többrétegűségük következtében a köznépieknek bevált horizontálstratigráfiai módszerrel¹⁹⁹³ általában nem elemezhetők. Mivel pedig temetkezéseikben a pénzmellékletadás amúgy is megritkul, csak elvétve fordul bennük elő keltező értékű többérmés sír, azaz olyan, amelyben több uralkodó érméi vagy ugyanazon uralkodó eltérő érmetípusai kerülnek elő, beleértve a királyneves, a királyneves és anonim, sőt a különféle anonim veretek együtteseit is. Jóllehet ezekre az alábbiakban még visszatérek, a továbbiakban két székelyföldi temető érméinek tanulságait mutatom be.

Anonim denárok erdélyi magyar temetőkben: a Petőfalva (ROM)-Alsóhatár lelőhelyen (21. kép) 1960-ban bukkantak temetőre, amelynek ekkor Székely Zoltán 8 sírját mentette meg. Az ő vezetésével került sor 1978–80-ban a temető teljes feltárására is, további 229 temetkezés megkutatásával. A 237 sírban 296 egyén csontmaradványaira lelt,¹⁹⁹⁴ közülük 15 pénzes sírban 15 érmére és 8 temetkezésben megsemmisült érmét is jelezhető patinafoltra (részletes leírás helyett ld. 94. táblázat, 22. kép).

		Férfi	Nő	Felnőtt	Gyermek
III. Béla	H66a	207c	21a		43c
anonim denár	H127		194b		
anonim denár	H140		206Aa		
anonim denár	H149		170a	109a	
anonim denár	H150a		72d		
brakteáta	H191		195c		
meghatározh.	H?	225a	32c 83a 204a 214e	112a	
patina		52a 74a 87a 201c	50c 97a 108a		

94. táblázat: A petőfalva (ROM)-alsóhatári székely köznépi temető érmés temetkezéseinek megoszlása az eltemetettek neme, életkora, kísérő mellékletei és érméjük típusa szerint. *Jelmagyarázat:* megjegyzések az érmék helyzetéhez: a: a szájrügben: 21., 52., 74., 83., 87., 89., 97., 108., 109., 112., 170., 204., 206., 225. sír, b: a jobb marokban: 194. sír c: a koponya táján: a koponyán: 201., a koponya alatt: 43., a jobb halántékon: 50., a jobb oldalánál: 32., az állkapocs mellett: 207., az állkapocs alatt: 195. sír, d: a jobb mellkasfélen: 72. sír, e: a medencén: 214. sír. A kővérral jelzett sírszámú temetkezésekben az érmén kívül egyéb melléklet is volt

¹⁹⁹⁰ *-gal azokat a vereteket jelöltem, amelyek templomkörüli temetőkben sem kerültek elő.

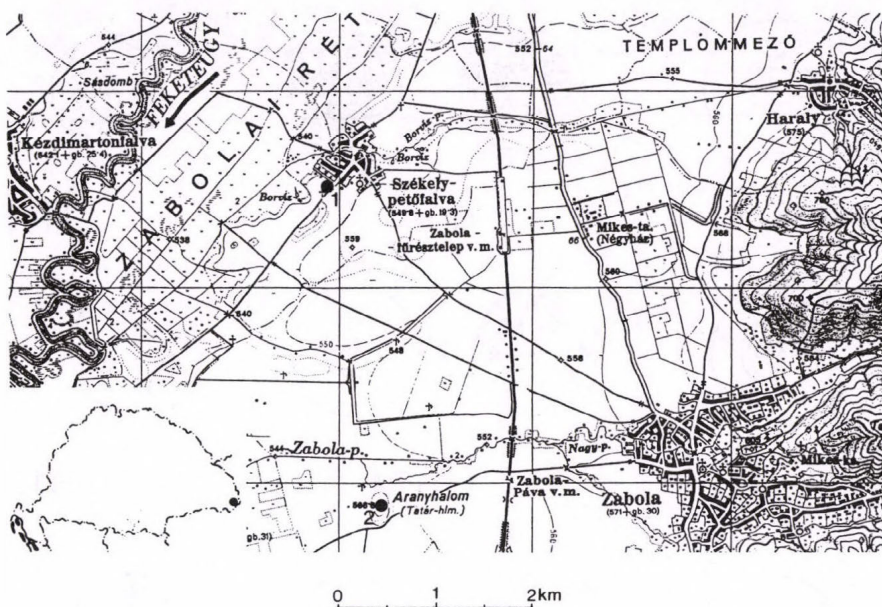
¹⁹⁹¹ +-tel azokat a vereteket jelöltem, amelyek talán csak változatai egy-egy valódi típusnak, ill. hibridveretek.

¹⁹⁹² =-lel a csegelyeket jelöltem, amelyek félkész, azaz a négysegeletes, körülvágatlan lapkára vert érmék.

¹⁹⁹³ A teljesen feltárt temetők sírjainak térképére bejelölt érméi szerencsés esetben többé-kevésbé felismerhetővé tették a temető „benépesülését”, azaz a sírok megadásának egymásutánosságát, vö. Kovács (1989–90) 63–76: temetőtérképek (ld. 4–12. kép). A templomkörüli temetőknel a legnagyobb gondot általában a feltáratlanság jelenti. Így pl. az ó-kolozsvári ispáni

székely kolozsvar (ROM)-kolozsmonostori templomkörüli temetője 159 síros részletének 15 sírjában a következő 15 érme látott napvilágot: I. András H9, I. (Szent) László H22 (3), H24, H25, II. (Vak) Béla H49 denára, 12. századi anonim denárok H95, H96, H106, H152, H163?, H189, Mária (1385–1395) H566 denára. Az ásatásnak a temetőtérképről leolvasható részletfelfedezései miatt azonban az anonim érmék kronológiája fel sem vethető: *Iambor – Matei* (1983) 131–146. Ó-Kolozsvárról: *Bóna* (1995) 26–27.

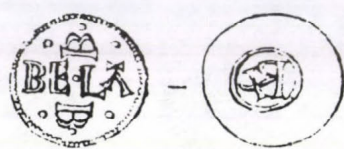
¹⁹⁹⁴ *Székely* (1985–86) 212–214. A végleges leletközlés sajtóhibából 238 helyett 283 sírt említett, 1960-ban 8, 1978–80-ban 229 sír feltárásával: *Székely* (1990) 87, 106.

21. kép: A petőfalva (ROM)-alsóhatári és a zabola (ROM)-tatárhalmi székely köznépi temetők fekvése

22. kép: A petőfalva (ROM)-alsóhatári székely köznépi temető érmés temetkezéseinek fekvése. *Jelmagyarázat:* a sírszámmal jelzett sírok körrel ábrázolt érméit a H-betűjel nélküli Huszár (1979)-féle típusszámok jelzik; az üres kör meghatározhatatlan érmére, a ? pedig patinanyomra utal. A Bóna István által elkülönített csoportok határát pontozott vonal jelzi

H66a

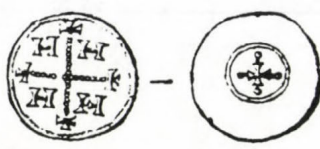
H69

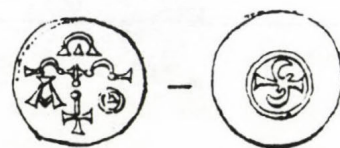
H76

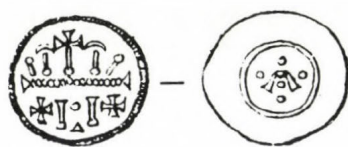
H112

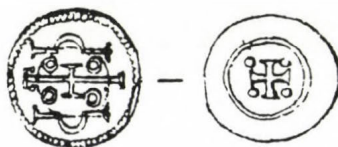
H117a

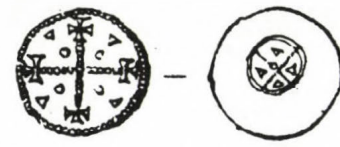
H127

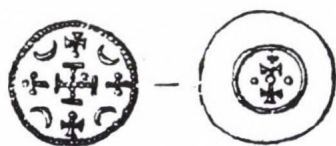
H140

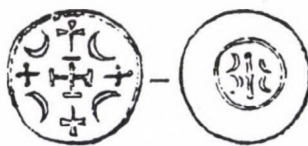
H149

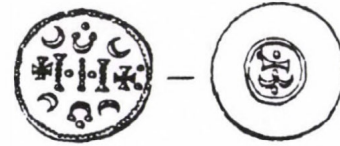
H150a

H164

H167

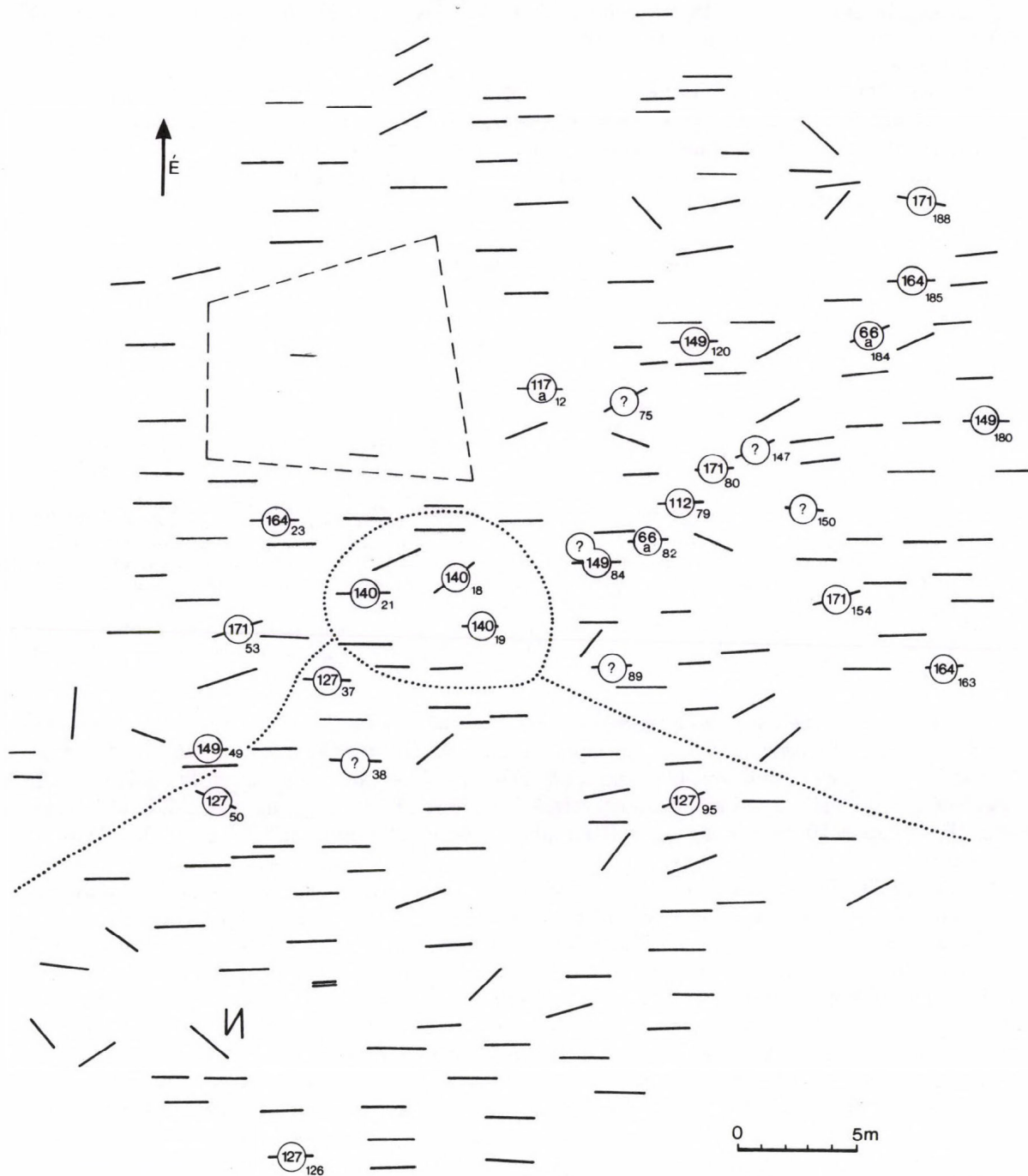

H171

H191

23. kép: Az ebben a fejezetben vizsgált érmetípusok: III. Béla denárai (H66a, H69), 12. századi anonim denárok (H76, H112, H117a, H127, H140, H149, H150a, H164, H167, H171), brakteáta a 12. század végéről (H191)

24. kép: A zabola (ROM)-tatárhalmi székelly köznépi temető érmés temetkezéseinek fekvése. *Jelmagyarázat:* a sírszámmal jelzett sírok körrel ábrázolt érméit a H-betűjel nélküli Huszár (1979)-féle típusszámok jelzik; a ? patinanyomra utal. A Bóna István véleménye alapján elkülöníthető csoportok határát pontozott vonal jelzi

A meghatározható érmék: III. Béla H66a (3) denára, H127 (1), H140 (1), H149 (2), H150a (1) jelzetű 12. századi anonim denárok, H191 (1) típusú brakteáta (23. kép), valamint meghatározhatatlan töredék H? (6).¹⁹⁹⁵

A zabola (ROM)-tatárdombi 192 síros temetőt (21. kép)¹⁹⁹⁶ ugyancsak Székely Zoltán tárta fel, s 21 sírban 21 érmére, egy továbbiiban érmére és esetleg megsemmisült pénzdarabra utaló patinafoltra,¹⁹⁹⁷ végezetül ötben pedig 1-1 hasonló patinafoltra lelt (részletes leírás helyett vö. 95. táblázat, 24. kép). A pénzek: III. Béla H66a (2) denára, 12. századi anonim denárok H112 (1), H117a (1), H127 (4), H140 (3), H149 (4), H164 (3), H171 (4) (23. kép).¹⁹⁹⁸

	Férfi	Nő	Felnőtt	Gyermek
III. Béla H66a				82a 184c
anonim denár H112	79c			
anonim denár H117a	12c			
anonim denár H127	95a 126a	37a		50c
anonim denár H140	18a 21c		19f	
anonim denár H149	84a 120c	180a		49c
anonim denár H164	23c 185d	163a		
anonim denár H171		53e 154a 188c		80c
patina	38a 75a 84a	150a		89a 147a

95. táblázat: A zabola (ROM)-tatárhalmi székely köznépi temető érmés temetkezéseinek megoszlása az eltemetettek neme, életkora kísérő mellékletei és érméjük típusa szerint. *Jelmagyarázat:* megjegyzések az érmék helyzetéhez: a: a szájuregben: 18., 37., 38., 75., 82., 84.[2], 95., 126., 147., 150., 154., 163., 180. sír, c: a koponya táján: a jobb szemgödörben: 21., a bal szemgödörben: 12., 23., 49., 50., a bal fültájék mellett: 79., az áll jobb oldalán: 120., a koponya jobb oldalán: 80., a koponya alatt: 184., 188. sír, d: a jobb vállnál: 185. sír, e: a medencén: 53. sír, f: a csontváz halomba rakott csontjai mellett: 19. sír. A kővérral jelzett sírszámú temetkezésekben az érmén kívül egyéb melléklet is volt

E két temetőnek, melyek viszonylagos késői voltak ellenére is inkább köznépinek, mint templom-körűlinek tűnnek,¹⁹⁹⁹ van egy alapvető, s a Kárpát-medence összes többi köznépi temetőjétől elkülönítő sajátosságuk: a vitathatatlanul későbbi, azaz csupán a 12. század közepére tehető használatbavétel. Ezt mindeddig a temetők érméi alapján állapították meg, amelyeket a hagyományos felfogást követve II. Géza, III. István és III. Béla (sőt még IV. Béla) kibocsátásainak tekintettek.²⁰⁰⁰ Ez a Nuber–Hóman-féle elméletre visszamenő hagyományos felfogás azonban nem tartható,²⁰⁰¹ ezért a szerencsés történelmi körülményeket kihasználva éppen fordítva járhatunk el: azaz a temető telepítésével kísérrelhetjük meg keltezni, természetesen csupán durva időhatárok között a sírok körirat nélküli denárait.

A szóban forgó két sírmezőt feltáró Székely Zoltán kezdettől fogva úgy vélte, hogy magyar falvak köznépi temetőire bukkant, ugyanis valószínűnek tartotta, hogy már a 11. században magyarok látták el Erdély keleti-délkeleti határának őrzését, s e feladat ellátásában csak a 12–13. század fordulóján váltották fel őket a háromszéki medencében megjelent székelyek. E lakosságváltás eredményezhette mindkét temetőnek a 12. század végére keltezett felhagyását.²⁰⁰² Abban Székely Zoltánnak feltétlenül igaza volt, hogy e sírmezők leletanyaga csakis a magyar köznépi temetőkéhez hasonlítható, ill. szinte semmiben sem tér el azoktól,²⁰⁰³ de a sajátos érmeanyag jelezte koruk szembetűnően fiatalabb, hiszen

¹⁹⁹⁵ Székely (1990).

¹⁹⁹⁶ A temető északi szélénél volt egy nagyobb, a domb felszínének eróziója miatt temetkezés nélkülűvé vált terület, de már Orbán Balázs is megemlítette koponyák itteni előkerülését: Orbán (1868) 145.

¹⁹⁹⁷ A 84. sz. férfisírban a felső állkapocs bal oldalán látszott a patinafoltt, s a szájuregében volt egy H149 típusú anonim denár: Székely (1993–94) 281.

¹⁹⁹⁸ A korábbi előzetes jellegű közlések helyett, vö. Székely (1993–94) 288, 295–296: 8–9. kép. Itt kell felhívnom a figyelmet Ana-Maria Velter lelőhelyként csak a falunevet említő, a temető létre, sőt a valós érmemennyiségekre sem utaló, hanem mindössze II. (Vak) Béla, II. Géza és III. István 1-1 típusszám nélkül megadott veretét megnevező, furcsa említésére: Velter (1988) 273: Nr. 34.

¹⁹⁹⁹ Egyik helyen sem bukkantak feltárás közben templom nyomára, ezért az ásató úgy vélte, hogy köznépi temetőt talált. Ezt korábban Bóna István is tudomásul vette, vö. Bóna (1988) 227., később azonban arra gondolt, hogy e temetők valószínűleg

nyomtalanul elpusztult fatemplomokhoz csatlakoztak: Bóna (1991) 13–14; Bóna (1991a) 1531. Ennek lehetőségét később Székely Zoltán sem zárta ki: Székely (1993–94) 289.

²⁰⁰⁰ Bóna (1991) 13; Bóna (1991a) 1531. A H191 brakteáta IV Béla-féle korhatározásáról lásd alább!

²⁰⁰¹ Vö. Huszár (1979) 36.

²⁰⁰² Székely (1973) 222–228; Székely (1980) 508; Székely (1993–94) 288–290.

²⁰⁰³ Mindkét temető leletanyagában az öntött, kiszélesedő fejű karikagyűrűk és a magas rekeszű fejcsigűrűk látszanak a legfiatalabb típusoknak, vö. Parádi (1975) 119–161. A többi lelet, beleértve a zabolai temető csavart huzalú, nagy s-végű karikáját is — vö. Kovács (1994) 114: 157. jegyzet — a magyar köznépi temetők kései tárgyi anyagába sorolható. Egyes ékszerei 12. századi bizánci hatást mutatnak: Székely (1981) 137–140 (e munkára Bóna István hívta fel a figyelmet, s ezt ezúton is megköszönöm). Nem tartozik viszont az említett leletanyagba a 130. bolygatott gyermek sír kerek, lapos aljú, nyakas gömb-sorral szegélyezett, felületén két körbefutó borda között gyöngy-

a Kárpát-medencében köznépi temetőt a 12. század közepe táján már legalább egy évszázada nem nyitottak.²⁰⁰⁴ Ezért feltűnő, hogy Székely Zoltán okfejtésében megválaszolatlan maradt az a megkezdhetetlenül felvetődő kérdés, hogy a temetőket telepítő két magyar köznépi falu lakói miért és honnan költöztek ide valamikor az 1150-es éveket követően.

A betelepülés/betelepítés kérdésére más megközelítéssel is kereshető a válasz. Makkai László legutóbbi összefoglalása szerint a 12. század közepén Magyarországot az I. (Szent) László király unokája, I. (Komnénosz) Mánuel császár (1143–1180) uralma alatt megerősödött bizánci birodalom kezdte fenyegetni, s az előrelátó II. Géza német és vallon lovagokat telepített be, egyebek között Nagyszeben környékére a Nagy-Küküllő és az Olt völgye közé, későbbi nevén a Királyföldre (Königsboden). Az addig ott élt székelyeket keletebbre, a háromszéki medencébe költöztette át,²⁰⁰⁵ hogy telepések számára helyet csináljon.²⁰⁰⁶ Ezen okfejtéshez csatlakozott Bóna István azt felvetvén, hogy a petőfalvi (ROM) és a zabolai (ROM) sírmező az új lakhelyükön megjelent székelyek temetője,²⁰⁰⁷ ezért használatbavételük terminus ante quem non dátuma II. Géza uralkodási ideje. Bóna István e véleményét még azzal is megalapozta, hogy rámutatott: nemcsak a székelyek megérkezésének pillanata és továbbélésük folyamata tükröződik e két háromszéki temetőben, hanem hasonló biztonsággal ragadható meg a régebbi településhelyükről elköltözésük ideje is. Ugyanis a szász betelepülés előtti magyar lakosság helyneveit őrző Királyföldön „a 13–14. századi szász templomok régészeti megkutatása során egymás után kerültek elő a ma álló templomok alatt vagy mellett a korábbi, a 11–12. század fordulóján vagy után épült kő- és fatemplomok alapjai. Bennük – körülöttük Kálmán király korától... kezdődő, az ő pénzeivel kezelt temetkezések voltak... Távolról sem meglepő, hogy [e]... szász templomok alatti korábbi temetőkben II. Géza... vagy III. István királyok pénzei a legkésőbbi halotti obolusok, hiszen köztörténeti tény, hogy a németek betelepítését II. Géza kezdeményezte.”²⁰⁰⁸ E kérdésben tisztánlátás végett, tekintsük át a Bóna István felsorolta, értéket is tartalmazó templomkörüli temetőket:

Földvár (ROM)-Evangélikus templom: a ma is álló késő román templom alatti korábbi templom templomkörüli temetőjének Radu Popa, majd Adrian Ioniță vezette feltárásán 116 temetkezés került elő az alábbi anonim denárokkal: 58. sír: H156, 93. sír: H127, 98. sír: H127, H140, H152.²⁰⁰⁹ A kellő részletességgel egyelőre nem értékelhető adatok az érmehorizont hasonlóságát sejtetik.²⁰¹⁰

Homoróddaróc (ROM): templomkörüli temető 98 síros részletének 10 sírjában 10 érme. Az érmék típusa ismeretlen, csak a hagyományos besorolásuk közölt: II. Géza H? (2), III. István H? (4), meghatározhatatlan H? (4). Az ily módon egyelőre alig használható adat az érmehorizont hasonlóságát mégis sejteti.²⁰¹¹ A legújabbban Dana Marcu 1993?/1994. évi ásatásának egyik sírjából H164 típusú denár került elő.²⁰¹²

Szászfehéregyháza (ROM)-Kirchenburg: Mariana Dumitrache feltárta templomkörüli temetőrészlet 2 sírjában 2 érme: Kálmán H? (1) denára, meghatározatlan H? (1) ezüstpénz.²⁰¹³

sorral díszített, közepén kerek kivágású vas rozettája, ami esetleg kelta eredetű lehet: Székely (1993–94) 282, 286, 288, 292: 5. kép 9, 297: 10. kép 1–1a; Filip (1956) 415, CIV. t. 18; hasonló megjelenésű gyöngysor-keretdíszes bronzozetta: The Celts (1991) 252: a lap bal felső szélénél. E fejezet tanulmányként megjelent szövegének lektora Bóna István rámutatott arra, hogy: „Petőfalvát és Zabolát nem a pénzek kelteztek, hanem a sírleletek: a hajkarika, a csat és a gyűrű típusok. Ezek egyértelműen java 12. századiak, sőt kora 13. századiak. A két temető leleteit személyesen ismerem, pénzek nélkül is Halimba és Majs lezáródása utánra, de a tatárjárás előttre kelteztem és keltezem őket!”

²⁰⁰⁴ A 11. század 40–50-es évtizedében való nyitásuk miatt már későinek számítható a teljesen feltárt, s ezért jól tanulmányozható pusztaszentlászló (Za)-deáksűrűi és a tiszalúc (BAZ)-sarkadpusztai, érmékben gazdag köznépi temető. Az előbbiben Salamon H14/15 (2) és H17 (2), valamint II. (Vak) Béla H49 (3) denára közötti volt az érmeállomány, míg az utóbbiban Ábá Sámuel H7 (1) és I. (Szent) László H22 (3), H24 (2), H25 (3), H29 (4) denárai között állt össze az érmeválaszték: Kovács (1989–90) 71–72. (ld. 11–12. kép).

²⁰⁰⁵ Makkai (1988) 296–297.

²⁰⁰⁶ A székelyek keletebbre települése már a 12. század középső harmadában megkezdődhetett, „hiszen a 13. század eleji oklevelek korábbi szállásterületüket »desertum«-nak nevezik. Ami ez esetben nem lakatlan pusztaságot, hanem korábbi

lakosaitól elhagyott földet jelent.”: Bóna (1991) 13; uő. (1991a) 1531.

²⁰⁰⁷ Bóna (1988) 227; Bóna (1991) 13–15; Bóna (1991a) 1531–1532.

²⁰⁰⁸ Bóna (1991) 12–13; Bóna (1991a) 1530–1531.

²⁰⁰⁹ A hagyományos meghatározás szerint a temetőben III. István H? (4), II. Géza H? (1), közelebbről meghatározhatatlan H? (1) denára látott napvilágot. Az egyik temetkezésben (98. sír?) 2 III. Istváné és 1 II. Gézáé megkezdett anonim denár került elő a csontváz szájüregében, ill. egy-egy markában. A romániai szakirodalomban szokásos, hogy az érmék típusmeghatározását nem adják meg. Ha mégis, akkor a Réthy László (CNH), de leginkább az Unger Emil-féle érmehatározó (U) hagyományos besorolásait követik a 12. századi anonim denárok esetében is, ezért a kibocsátókra való utalásaik fenntartással kezelendők.

²⁰¹⁰ Adrian Ioniță; szíves szóbeli közlését ezúton is megköszönöm, vö. Ioniță (1995) 11–12.

²⁰¹¹ Dumitrache (1979) 174, 176, 178, 180, 181, 184; csak ugyanígy: Stoia (1975) 284; Mitrea (1979) 375: 111; Velter (1988) 270: Nr. 12.

²⁰¹² Adrian Ioniță szíves szóbeli közlését ezúton is megköszönöm.

²⁰¹³ Székely (1974–75) 67; Dumitrache (1978) 46; Velter (1988) 273: Nr. 31; Bóna (1991) 12; Bóna (1991a) 1531.

A fenti felsorolás nyomán valószínű, hogy pontosabb adatok birtokában a földvári (ROM) és homoróddaróci (ROM) templomkörüli temető H127, H140 és H164 típusú pénzei kapcsolódhatnak a tárgyalta petőfalvi (ROM) és zabolai (ROM) temetőkéhez, míg a H152 és H156 azokban nem jelentkezett.

E kitérő után visszatérve a petőfalvi (ROM) és zabolai (ROM) köznépi temető érméihez, megállapítható, hogy csupán az ismertett történeti feltevés alapján következik, hogy e temetők anonim denárai részben II. Géza uralkodása alatt,²⁰¹⁴ részben azt követően kerülhettek kibocsátásra. A horizontálstratigráfiai módszer itteni korlátozott használhatósága miatt²⁰¹⁵ jelenleg nem lehet pontosan megállapítani e temetők felhagyásának idejét, amelynek okára több magyarázat is elképzelhető. Lehetséges, hogy mintegy fél évszázaddal az áttelepülés után, a III. Béla uralkodásának idejére már konszolidálódott viszonyok között templomépítésre és templomkörüli temető nyitására kényszerítették a temetőket használó faluközösségeket: erre utalhatna, hogy mindkét temetőben egyetlen királyneves, s emiatt keltezhető típusként egyaránt III. Béla H66a fajtájú denára szerepelt. Egy másik lehetséges magyarázat arra támaszkodhat, hogy II. András 1211-ben a Szentföldről kiűzött német lovagoknak azért adta lakhelyül a Barcaságot, mert azt a kun betörések tették pusztává és lakatlanná.²⁰¹⁶ Mivel ilyen kun portyázó csapatok az Ojtozi-szoroson át a Feketeügy völgyében közelíthették meg legkönynyebben a Barcaságot, hadmenetük érinthette és elpusztíthatta a petőfalvi (ROM) és zabolai (ROM) temetők falvait vagy elűzhette azok lakóit. Végül természetesen az a lehetőség sem elvethető, hogy e települések a tatárjárásig fennálltak, s ily módon a temetők is addig maradtak használatban. Ennek jelzése lehetne a petőfalvi (ROM) 195. sír H191 típusú brakteátája, amennyiben keltezésére elfogadnók a IV Béla korából (1235–1270) való származtatásának halvány lehetőségét.²⁰¹⁷ E lehetőség azonban, azt jelentené, hogy a tárgyalta temetőkben a biztos meghatározású, III. Béla verette H66a denár, valamint a 12. század végénél későbbre aligha keltezhető anonim denárok mellékletül adását követően a szokás megszakadt, majd a petőfalvi (ROM) temetőben — III. Béla 1196. évi halálától számítva — min. 40 évvel később, csak IV. Béla korában folytatódott volna. Bár e feltevés elméletileg nem volna elutasítható,²⁰¹⁸ nézetem szerint gyakorlati okból mégsem tartható. Véleményem megalapozásához azonban illő áttekinteni a típusra, ill. amennyire szükséges, e brakteátákra vonatkozó korábbi állásfoglalásokat.

A H191 (= CNH 271; U102) brakteáta egyoldalú veret, hátlapján az előlapi érmekép kiemelkedései mélyedésként jelentkeznek. Előlapján trónon ülő koronás király, jobbjaiban lilomos jogarral, baljában keresztes országalmával. Könyökei mellett •B• és •R• betűk; e jelzés feloldása: Bela Rex (23. kép). A brakteáták

²⁰¹⁴ Mivel a betelepítésre nem uralkodása legelején került sor, feltételezhető, hogy később már egyre inkább csak az ő kibocsátásai maradtak a pénzforgalomban.

²⁰¹⁵ Az anonim denárok időrendje ismeretének hiányában a pénzes temetkezések temetőterképre rajzolt helyzetéből nem olvasható le a temetkezések egymásutánisága, nem ismerhető fel a köznépi temetők sokszor megfigyelt, a szélei felé sugárirányban fiatalodó érmemellékletes sírjaiból megmutatkozó rendszerének — (vö. 4–12. kép) — léte vagy nemléte sem. A sajnos többségében meghatározhatatlanná vált érméket tartalmazó petőfalvi (ROM) temetőnek ugyan a szélén kerültek elő a III. Béla verette H66a típusú denárok, s a H191 és H127 jelzetű, többé-kevésbé hasonló korúnak sejtethő példányok is (ezekről alább a szövegben!), de helyzetükből merészség lenne a fenti rendszer szerinti temetkezésekre gondolni (22. kép). A lényegesen jobb arányban meghatározható érméket tartalmazó zabolai (ROM) temetőben ugyanez a rendszer még kevésbé mutatkozott meg, ugyanis a későinek sejtett H66 és H127 típusok nemcsak a peremsávban, hanem beljebb is előkerültek. Jellegetesebbnek mutatkozott viszont a hasonló forgalmi idejűnek tekintett H149 és H164 típusú denárok (ezekről alább a szövegben!) temetőszéli helyzete (24. kép). Az sem lehetetlen, hogy mindkét temető átlóvonalában egy-egy inkább pénzmellékletes sáv különült el, a petőfalviban ÉK–DNY, a zabolaiiban É–D irányban, ami arra utalna, hogy e temetőket a pénzmelléklet adásának időszaka előtt és után is használták volna. Tanulmányom lektora, Bóna István szerint túlságosan hamar feladtam a két térkép elemzését, mert rámutatott, hogy „a két temetőben szemmel láthatóan négy pénzcsoport különül el s ezek nyilvánvalóan időrendi csoportok: A) H66a–H112–H117a, 4+3=7-szer, B) H149–H150a,

ill. H149–H164–H171, 10+3=13-szor, C) H140, 3+1=4-szer, D) H127 (+ H191) 4+1=5-ször. Bár a megfejtés sejtethető, ma mégis korai lenne. Viszont a legjobb úton van...” Bóna István feljegyzésre érdemes megfigyeléseit a zabolai temetőterképen ábrázolta is, a petőfalvira pedig én vázoltam fel, (vö. 22. és 24. kép).

²⁰¹⁶ 1211. május 7. után: „... cruciferis de hospitali sanctae Mariae, quod quandoque fuit in Jerusalem, sed modo peccatis exigentibus situm est in Acaron, caritatis intuitu quendam terram Borza nomine, ultra silvas versus Cumanos licet desertam et inhabitatam contulimus pacifice inhabitandum et in perpetuum libere possidendam,... et ad munimen regni contra Cumanos castra lignea et urbes ligneas construere eos permisimus.”: Zimmermann – Werner (1892) 11; Györfy (1987) 113; Makkai (1988) 297–298. A kifejtett magyarázati lehetőségre Benkő Elek hívta fel a figyelmemet, szíves tanácsát ezúton is megköszönöm.

²⁰¹⁷ Amint az az alábbiakból magyarázatot nyer, az akkor legújabb érmehatározóként Unger Emil munkáját forgató ásató és feldolgozó a H191-et III. Béla veretének tekintették: Székely (1980) 507; Bóna (1988) 227. Az inkább IV. Béla korára való keltezés Bóna Istvánnál Huszár Lajos újabb munkáját használva jelentkezett: Bóna (1991) 13; Bóna (1991a) 1531.

²⁰¹⁸ Hasonló mértékű folytonossági hiány volt megfigyelhető a 11. században folyamatos pénzmellékletadást mutató halimba (Ve)-cseresi köznépi temetőben, ahol mindössze 1-1 Kálmán H37 és II. (Vak) Béla H49 típusú denár látott napvilágot, valamint a már említett pusztaszentlászló (Za)-deáksűrűi temetőben, ahol Kálmán mindössze 2 típusú veretét — H35 (1) és H37 (2) — csak II. (Vak) Béla egyetlen típusa — H49 (3) — követte: Kovács (1989–90) 68–69, 71.

Réthy László-féle XV. jelzetű sorozatáról, amely tehát a H171-et is magába foglalja,²⁰¹⁹ szerzője a következőket írta: „Egy lapon vert érmek, ún. bracteátok. A sorozatot Rupp III. Bélának tulajdonítja, de úgy az ábrázolások, mint a körirati betű típusok alapján ezen érmefajokat IV. Béla koránál régiebbeknek nem tarthatjuk. A pénzverőjegyeket, melyek utóbbi sorozatokon ritkulnak, itt ismét felüljülni látjuk.”²⁰²⁰ Hóman Bálint ellenkező véleményen volt, mert szerinte a CNH 271 (= H191)-et is magába foglaló brakteáták együttese, a „12. századi aprópénz korszak” általa elkülönített 3. csoportja,²⁰²¹ amelybe „III. Béla királynak [CNH 271–281] féloldali veretű lemezpénzei, bracteái és a velük rokon CNH 263–265. sz. éremfajok tartoznak.”²⁰²² Réthy e pénzeket — Ruppal szemben — IV. Béla érmeinek tartja. E feltevésnek azonban úgy előállításuk, veretük és a IV. Béla pénzein már nem igen szereplő siglák, mind a leletek összetétele, ellentmond.²⁰²³ Hóman Bálint e véleményét korábbi szerzők megállapításaira alapozta. Kováts Ede a századfordulón már arra utalt, hogy II. András király uralkodása alatt a veretővek poncolt előállítását a vésés váltotta fel, s e váltás a brakteáták is jelentkezett: „Ezek is kétfélék vannak ponczolt és vésett bélyegűek is. Hogy valamennyi IV. Béla alatt veretett volna, azt kétségbe vonom különösen a CNH 269–270. számúakat [= H136–137], — melyek tisztán poncztechnikával vannak készítve, — inkább II. (Vak) Béla – IV. István korába tenném. Poncz-technika látszik még a CNH 271. [= H191!] és 279. [= H199] brakteátákon...”²⁰²⁴ Mivel tehát a poncztechnikát a szóban forgó H191 brakteátán is felismerni vélte, jogos arra következtetni, hogy Kováts Ede e pénz kibocsátását is inkább II. Béla – IV. István személyéhez kötötte. Hóman Bálint megjegyezte azt is, hogy e Béla-féle brakteáták véleménye szerint a 12. század 2. feléből vagy a 12–13. század fordulójáról valók, tehát „nem IV., hanem III. Béla korában, vagy az azt követő időben” elásott magyarországi leletekben találták meg.²⁰²⁵

A Hóman Bálint nyomdokait követő Unger Emil a H191-et szintén III. Béla veretei között szerepeltette (U102).²⁰²⁶ Később a H191 vonatkozásában is újat hozó nagy anyaggyűjtés²⁰²⁷ és Tari

²⁰¹⁹ CNH 269–270, 271–283 (H136–H137; H191–H192, H194–H202): Réthy (1899) 32–33.

²⁰²⁰ Réthy (1899) 32.

²⁰²¹ Az 1–2. csoportról már volt szó: vö. 1977. jegyzet!

²⁰²² A CNH 271–281 (= H191–H192, H194–H200) brakteáták, míg a velük rokon CNH 263–265 (= H69–H70) veretek III. Béla denára, ill. annak csegelye: Huszár (1979) 40.

²⁰²³ Hóman (1916) 238.

²⁰²⁴ Kováts (1903) 5.

²⁰²⁵ Hóman (1916) 238: 1. jegyzet, 254: táblázat és 4–7. jegyzet. Az itt bemutatott 7 kincslelet közül véleménye szerint a sövényházi, hatrongyosi és kiscsáji leletben bukkan fel a H191 jelzetű brakteáta:

Hatrongyos (Cso): azonos a sövényháza (Cso)-hatrongyosi kincssel, tehát törölni kell! Ld. alább!

Kiscsáji (ROM): 1903-ban talált vegyes érmelelet, amelyben III. Béla H69 típusú denarához és a magyar brakteátákhoz 366 friesachi denár csatlakozott. A legfiatalabb veret: III. Henrik angol király (1216–1242) 26 érméje: *G-n* (1903) 106; *JMNM* (1904) 40; *Berkeszi* (1907) 19; *Király* (1953–54) 11; *Gedai* (1965–66) 34–35.

Sövényháza (Cso)-**Hatrongyos-dűlő**: 1879/80-ban kiszántott cserépedényben talált vegyes érmekincs, amelynek egy része elkallódott. Megmaradt egy ezüstlemez ruhadíszkorong? griffábrázolással?, valamint a 138 magyar érmehez és brakteátához csatlakozó 91 friesachi denár és idegen pénz. A legfiatalabb verete I. (Nagy) Lajos (1342–1382) 46 garasának vagy Széchy Miklós szlavón bán (1346–1349) denárának, továbbá Stepan Dušan szerb király (1331–1346), ill. cár (1346–1355) együttesen 38 ezüstérméjének valamelyike lehetett: *Reizner* (1898) 81–82; *Tömörkény – Harsányi* (1912) 10–11; *Hatrongyospart* néven: *Király* (1953–54) 11; *Székely* (1980) 29.

²⁰²⁶ Unger (1958) 10, VII. t. 102.

²⁰²⁷ Anyaggyűjtését a sajátommal bővítettem ki:

Bánkút – ld. Medgyesegyháza

Békéscsaba (Bé): a magyar brakteátákhoz 10 friesachi denár csatlakozott, amelyek legfiatalabbja II. Eberhard salzburgi érsek (1200–1246) 8 denára volt: *Gedai* (1965–66) 34.

Csongrád (Cso)-**Faragó-tanya**: 1962-ben edényben kiszántott, talán teljes kincsleletben 214 brakteáta mellett 5 friesachi denár is volt: az 1235 előtt kibocsátottnak vélt, legfiatalabb 2 példányt II. Eberhard salzburgi érsek (1200–1246) verette. A kincs elrejtését a tatárjáráshoz kapcsolta: *Tari* (1964–65) 83–86.

Felsőrécsény (SZLK): 1941-ben kiszántott edénybe rejtett kincs maradványai (?): H191 (1267), H199 (205), H200 (963) jelzetű brakteáták, valamint II. Přemysl Ottokár (1253–1278) bécsi fillére, F14 (1), valamint további 5 magyar brakteáta, azaz 2436 érme. Az elrejtés idejét az 1271. évi magyar–cseh háború idejére tette: *Hunka* (1996a) 117, 120.

Ladánybene (BK)-**Hornák-domb**: 1973-ban szétszántott, edénybe rejtett kincs maradványai között H191 brakteáta (3), valamint friesachi (1149), bécsi (3) és kölni (3) denárok, azaz összesen 1158 érme. A lelet korát II. Eberhard salzburgi érsek (1200–1246), Bernhard karintiai herceg (1202–1256), II. Frigyes herceg és császár (1212–1220–1250) vereteit az 1240 körüli évekre, azaz a tatárjárás idejére keltezték: *V. Székely* (1984) 209–259.

Medgyesegyháza (Bé)-**Bánkút**: 1897-ben megszerzett kincslelet 2772 érméjét mutatták be az MNM É-ben. III. Béla H69 típusú denarai, valamint magyar lemezpénzek mellett 10 friesachi és 1 kölni denárt is tartalmazott, ezek legfiatalabbika valószínűleg II. Eberhard salzburgi érsek (1200–1246) 7 denára: *Réthy* (1897) 88; *Gedai* (1965–66) 34.

Nagyecsed (SzSzB)-**Bagolyvár**: 1967 előtt edényben talált s 911 érmét, valamint további töredékeket tartalmazó vegyes kincslelet, amelyben a magyar brakteáták mellett 683 friesachi denár volt. Legutolsó verete II. Frigyes császár (1236–1239, 1246–1250) bécsi denára: *Gedai* (1965–66a) 57, 73.

Nagyősz (ROM): az 1888-ban kiszántott, cserépkorszokban elrejtett kincsben mintegy 2000 érme volt, s ebből mind III. Béla H69 jelzetű denárának, mind a magyar brakteátáknak csak a típusát jegyezték fel, a darabszámát nem. A 107 friesachi és 3 kölni denárból, amelyek közül csak 67 db meghatározása ismert, a legfiatalabb II. Frigyes osztrák herceg

László véleményének ismeretében viszont Gedai István rámutatott: a brakteátákat tartalmazó leletek „nem mondanak ellent, hogy legalábbis egyes lemezpénzeket III. Béla utáni időből származtassunk, sőt a leletegyüttesek éppen nem utalnak egyértelműen III. Béla korára... egyetlen éremleletet sem ismerünk a XII. századból, amelyben a vitatott lemezpénzek szerepeltek volna, hanem azokat mind olyan idegen pénzek környezetében találjuk, amelyeket a XIII. század első felében vertek.”²⁰²⁸ Külön kitért a H191 érmeképen látható királyalak ábrázolására, amelynek párhuzamát meggyőző módon nem III., hanem inkább IV. Béla pecsétjén vélte felismerni. Ugyanakkor nem vitatta a korábbi szakirodalomban — fentebb már általam is idézett — érveket, miszerint az érmeképen szereplő szíglák léte s a verőtő poncolt készítménye egyebek között a H191 kibocsátásának korát is a 13. század első felénél korábbi időre, azaz III. Béla időszakára valószínűsíti. Tanulmányának befejezésekként ezért arra hívta fel a figyelmet, hogy „valószínűleg el kell vetnünk azt a felfogást, amely a lemezpénzeket egyik vagy másik uralkodóhoz köti, s azokat több kibocsátó vereteként kell majd kezelni.”²⁰²⁹ Később azonban megkülönböztetés nélkül fogadta el az összes brakteáta IV. Béla kori voltát.²⁰³⁰ Érdekes módon az óvatos Huszár Lajos, aki tevékenyen közreműködött Gedai István kezdeti álláspontjának kialakításában,²⁰³¹ a fenti véleményeket összefoglalva: „A magyar brakteáták [= H191–203] kicsi, egyoldalasan

(1229–1246) denára volt: *Berkeszi* (1907) 31; *Király* (1953–54) 11; *Gedai* (1965–66) 35.

Nyáregyháza (Pe)-Pusztapótharaszti, Zsengellér-dűlő I. kincs: 1964-ben szőlő alá forgatáskor, a terület legmagasabb részén cserépedényben előkerült kincslelet: 8 brakteáta és 16 friesachi denár. Utóbbiak között a legfiatalabb IV. Henrik anders-meráni herceg (1204–1228) denára: *Gedai* (1969–70) 38; *Parádi* (1975) 122.

Nyáregyháza (Pe)-Pusztapótharaszti, Zsengellér-dűlő II. kincs: 1965-ben az I. kincs lelőhelyétől K-ÉK irányban 50–60 méterre előkerült kincslelet, amelynek darabjait szőlőtelepítéskor, majd a talajfelszínen összeszedve, továbbá tárcsázáskor, végül pedig ásatással és fémkutatóval gyűjtötték össze ékszerek, valamint 759 magyar, 997 friesachi és egyéb érme összetételben. A legfiatalabb veret II. Frigyes császár (1236–1239, 1246–1250) aacheni denára: *Gedai* (1969–70) 25–37. Megjegyzendő, hogy a kincsben Ottokár osztrák herceggént (1251–1276) kibocsátott bécsi denára is előkerült, de típusának Arnold Luschn-Ebengreuth által ajánlott meghatározása helyességét Gedai István e leletegyüttes összetétele alapján kétségbe vonta, ugyanis benne 1240 utáni időre utaló egyéb veret nem volt: *Gedai* (1969–70) 37. A lelet ékszereiről: *Parádi* (1975) 119–126.

Ostrovo (HOR): a mintegy 3500 érmét tartalmazó leletből III. Béla H69 és II. András H225 típusú denarai mellett magyar brakteáták valamint 131+ friesachi, bécsi denár és egyéb veret meghatározása ismeretes. A legfiatalabb érme Rudolf osztrák herceg (1276–1281) kibocsátása volt: *Ötvös* (1905) 154; *Gedai* (1965–66) 35.

Pátroha (SzSzB)-Butorka-dűlő ld. 2070. jegyzet.

Szank (BK): 1971-ben birkák által kitaposott kincslelet, amelyből 853 brakteáta és 328 friesachi, kölni denár került meghatározásra. A legfiatalabb veret Engelbert kölni érsek (1216–1255) denára volt: *Huszár* (1976) 271.

²⁰²⁸ *Gedai* (1965–66) 33, 38. Ekkor már megjelent Tari László ugyancsak elutasító véleménye is, amelyet a következőkben összegzett: „Már Király Ferencnek is föltűnt, hogy: »valami oka lehet annak, hogy a brakteáták főleg friesachiak társaságában bukkannak fel.« *Király* (1953–54) 12.] Ha ehhez hozzátesszük, hogy olyan friesachiak társaságában, melyek korát a XIII. századi darabok határozzák meg, úgy azt a legkézenfekvőbb föltevést kockáztathatjuk meg, hogy a brakteáták a XIII. századi friesachiak kortársai voltak. Ha azt is figyelembe vesszük, hogy ezekkel a friesachiakkal előkerült leletek elrejtési idejét újabb irodalmunk egyértelműen a tatárjárás idejére és az azt követő idejűnek tartja, úgy azt is kimondhatjuk, hogy a brakteáták IV. Béla által vert pénzek. IV. Béla 1235 októberében lépett trónra, első pénzét, a szokásos tavaszi pénzüjtési időszakot figyelembe véve, 1236-ban verethette. A muhi csata a pénzüjtési időszak vége felé, 1241. április 11-én volt, vagyis az új

pénz már ebben az évben is forgalomba került. Ez hat pénzki-bocsátási időszak, ami megfelel a leleteinkben előforduló hat magyar pénzfajnak, a CNH I. 263. sz.-nak [= H69] és az öt brakteátának [= H191, H192, H195, H199, H200].”: *Tari* (1964–65) 87. A továbbiakban alapos részletességgel cáfolta a szóban forgó lemezpénzek Hóman Bálint-féle keltezését, de érveinek súlyát lerontja az a feltevése, hogy a leletekben a brakteátákkal együtt jelentkező H69 denárt is IV. Béla érméjének tekintette, amelyet mások kivétel nélkül III. Bélához kapcsolnak, vö. 2051. jegyzet.

²⁰²⁹ *Gedai* (1965–66) 38–40.

²⁰³⁰ A Nyáregyháza (Pe)-Pusztapótharaszti, Zsengellér-dűlőbeli 2 érmelelet értékelése kapcsán általánosságban ugyan, de határozottabban foglalt állást a brakteáták IV. Béla kori volta mellett. Rámutatott, hogy a „brakteáták a tatárjárást nem sokkal megelőző évek terméke... bár a kutatás jelenlegi állása mellett nem tudunk kielégítő választ adni arra a kérdésre, hogy a magyar király denára miért nem szerepel az e korbéli leletekben. Még akkor is feltűnő lenne e jelenség, ha olyan megoldásra gondolnánk, hogy IV. Béla a tatárjárás előtt csak lemezpénzeket — brakteátákat — veretett volna.”: *Gedai* (1969–70) 40. A két érmelelet megkülönböztetésének szükségességéről: *Parádi* (1975) 119–124. Néhány év múlva a szigetcsépi (Pe) friesachi lelet kapcsán, amely brakteátát nem, de II. András-veretet tartalmazott, ugyancsak erre utalva jegyezte meg: „a lelet összetétele egy negatív adattal járul hozzá egy sokat vitatott magyar numizmatikai problémához. Nem lehet ugyanis végérvényesen eldöntöttnek tekinteni a magyar lemezpénzek (brakteáták) kor meghatározását; vitatott, hogy III. vagy IV. Bélához köthetők-e. Korábbi munkánkban IV. Béla vereteinek véltük, és ezt a nézetünket erősíti ez a lelet is. A magyar brakteáták ugyanis friesachi denárokkal kerülnek elő, mégpedig olyanokkal, amelyeknek elrejtési idejét 1241-re tehetjük. Természetesen nem minden friesachi lelet tartalmazott magyar brakteátát is, így nem perdöntő az 1220 körül elrejtett szigetcsépi lelet braktea hiánya. Ellenkező esetben viszont perdöntő lett volna. Azonban ebben az esetben is igen fontos adat.”: *Gedai* (1975–76) 35. A tyukod (SzSzB)-bagolyvári kincslelet feldolgozásakor ugyancsak rámutatott, hogy friesachi denárainak egy része 1235 utáni, tehát 1241-ben rejtették el, vagyis brakteátái — H192 (133), H195 (136), H197 (1), H199 (148), H200 (226) — ismét csak IV. Béla idején forogtak: *Gedai* (1983–84) 27. A szóba jöhető leleteket hasznos táblázatban összefoglaló V. Székely György is megállapította, hogy „a brakteátákat III. Béla korából származtató régebbi véleményekkel szemben a lemezpénzekkel foglalkozó újabb kutatás megállapításai szerint ezek inkább a 13. században, IV. Béla uralkodásának első éveiben készülhettek. A kérdés még korántsem eldöntött...”: V. Székely (1984) 255, 254: 1. táblázat.

²⁰³¹ Vö. *Gedai* (1965–66) 39: 66. jegyzet.

vert érmék, a legkésőbbi érmék, amelyeken még megjelentek a szigtlák. Verési idejük bizonytalan, s csak a 12. század vége és a 13. század közepe közé határolhatóak. Még nem lehetett egyértelműen meghatározni, hogy a Béla név ezeken a vereteken III. vagy IV. Bélát jelenti-e, talán mindkettőt.²⁰³² Később viszont a fentiekkel ellentmondásosan, de Hóman Bálint és Kováts Ede állításainak ismeretében azt jegyezte meg, hogy „a 13. század érméin többé már nincsenek szigtlák.”²⁰³³ Utóbbi megjegyzésének megfelelően másutt is utalt arra, hogy a szigtlákat csak 11–12. századi jelenségnek tekintette,²⁰³⁴ ebből viszont a szóban forgó brakteáták kibocsátásának szintén 12. századi lezárása következne.

A brakteáták fellépésének kérdése tehát még nem eldöntött! Már Hóman Bálint kiindulási alapja sem volt szerencsés: leletlistájából a hatrongyosi kincset a sövényházzal (Cso) való azonossága miatt törölnöm kellett, maga a sövényházi kincs pedig az 1346. évi *terminus post quem* miatt szóba sem jöhet a H191 keltezésének kérdésében (96. táblázat).

lh	III. Béla		anonim denárok							Brakteáták						II. A.	id	db	DB	t.p.q.
	H66a	H69	H113	H117a	H127	H140	H161	H164	H171	H191	H192	H195	H198	H199	H200	H225				
1		438								428	905	2		296	689		11	2769	2772	1200-
2										5	5				1		10	21	?	1200-
3										1				6	1		16	24	24?	1204-
4		1								1	211				2		394	609	613?	1216-
5										10	36		1	805	1		328	1181	1200?	1216-
6		*								*	*	*		*	*		67	67+	2000?	1229-
7										73	74			412	192		997	1756	1756?	1230-
8										25	86			1	116		683	911	911?	1236-
9										21	13			83	97		5	219	219?	1241-
10										1267				205	963		1	2436	2441?	1241-
11										3							1155	1158	1158?	1241-
12		19								7	145	27		123	30	12	131+	494+	3500?	1276-
13										*	*			*	*		91	91+		1346-
14		2277						1			1083		4	3084	1108			7557	7557?	?
15	3	1	9	1	3	1	2	2	3	1		36						62?	62?	?

96. táblázat: A H191 jelzetű brakteátát is tartalmazó kincsek a Kárpát-medencében. *Jelmagyarázat:* II. A.: II. András, id: idegen (főként friesachi) denárok, db: a meghatározott érmék darabszáma, DB: a lelet összes érméjének hozzávetőleges darabszáma, t.p.q.: az idegen érmék legutolsó kibocsátója első hivatali évétől számított *terminus post quem*, *: ismeretlen darabszám, +: további ismeretlen érmék, lh: lelőhelyek: 1. Medgyesegyháza; 2. Békéscsaba; 3. Nyáregyháza I. kincs; 4. Kisgáji; 5. Szank; 6. Nagyősz; 7. Nyáregyháza II. kincs; 8. Nagyecsed; 9. Csongrád; 10. Felsőrécsény; 11. Ladánybene; 12. Ostrovo; 13. Sövényháza; 14. Pátroha I. kincs; 15. Pátroha II. kincs. A részletes adatokat ld. 2025, 2027 és 2070. jegyzet

Nehezebb a megmaradt kisgáji (ROM), továbbá a Hóman Bálintnál nem szerepeltetett vagy azóta előkerült kincsleletek korhatározása, hiszen többük esetében csak megőrzött és meghatározott részletükkel számolhatunk, ami pedig növeli az eredmények bizonytalanságát. A friesachi denárokat is tartalmazó kincsek földbe rejtése már a 12. század végén megkezdődött, a zöme azonban 13. századi, s bár forgalmuk a tatárjárás idején lehanyatlott, kincsleletekben még jóval később is előfordultak.²⁰³⁶ Gyűjtésem néhány lelete a *terminus post quem* adata alapján viszonylag korai is lehetne: a medgyesegyháza (Bé)-bánkúti és békéscsabai (Bé) 1200, az I. nyáregyházi (Pe) 1204, a kisgáji (ROM) és a szanki (BK) 1216, a nagyősi (ROM) 1229, a II. nyáregyházi (Pe) pedig 1230 után kerülhetett a földbe, s talán nem mindegyik a tatárok 1241. évi hadjárata hírére, mint ahogy a csongrádi (Cso) kincs esetében feltételezett. Viszont a tatárjárás múltán, csak az 1276. évet követően ásták el az ostrovói (HOR), s 1346 után az ópusztaszeri (= sövényházi, Cso) kincset (96. táblázat). A leletek áttekintése alapján tehát nem zárható ki az a vélemény, hogy a szóban forgó kincsek némelyikét már IV. Béla uralkodását

²⁰³² Huszár (1979) 53.

²⁰³³ Huszár (1979) 54.

²⁰³⁴ Vö. Huszár (1979) 8, 33.

²⁰³⁵ Huszár Lajosnak a brakteáták III. Béla kori keltezését valló szóbeli véleményét Gedai István több alkalommal is rögzítette. „Mind a lemezpénzeket, mind az összes idegen pénz demonetizálva, pénz-jellegétől megfosztva, mérlegelt ezüstként használták, mint kötelező évi kényszerbeváltás alá nem eső, jó ezüstműből vert érmeket. Ez az oka annak, hogy királyi denár, amivel darabonként fizettek, nem fordul elő ezekben a [rendszerint friesachi denárokat és brakteátákat tartalmazó – K. L.] kincsleletekben, amelyeket az előbb említett módon használtak, mert a magyar denárnak névleges értéke nagyobb volt a mérlegelve használt pénzdarábnál. Így a demonetizált pénz sokkal tovább lehetett forgalomban, mivel ezüstértékét nem veszítette el, végeredményben tehát elképzelhető, hogy III. Béla pénzeit ilyen értelemben használták a XIII. század első felében. Huszár

Lajos érvelése logikus. A rendelkezésünkre álló adatok elégtelensége cáfolatát lehetetlenné teszi, bár úgy érezzük, hogy e magyarázat még nem kielégítő. Annál is inkább, mert tudjuk, hogy pl. az átvonuló keresztsek kölni és friesachi denárát darabszám váltották át magyar királyi denárra.”: Gedai (1965–66) 38. Később megismételte Huszár Lajos véleményét, miszerint „a friesachi denárokat és a magyar lemezpénzeket pénzjellegétől megfosztva, demonetizálva használták, mert ez értékállóbb volt az ugyanakkor névlegesen nagyobb értékű dénárnál, amit viszont évente be kellett váltani. Nagyon logikus érvelés, mégsem tudjuk elfogadni, mert a friesachi éremleletek döntő többségét 1241-ben rejtették el egy hirtelen ránk szakadó vész elől, s ki-ki azonnal elrejtette értékét, pénzét, nem lehetett ideje forgalmi pénzét értékálló pénzzé váltani. Már pedig az elképzelhetetlen, hogy mindenkinek csak forgalmi értékétől megfosztott pénze lett volna.”: Gedai (1967–68) 41.

²⁰³⁶ Gedai (1969) 113–114, 131.

megelőzően a földbe rejtették, ami viszont a bennük is szerepelt H191 jelzetű típus III. Béla kori volta melletti érvnek számítana. Erőltetettnek tűnik ugyanis az a feltevés, hogy e brakteáták mind a 9 típusát (H191–192, 194–195, 197–201) IV. Béla bocsátotta volna ki, és pedig uralkodásának első öt éve, 1235. október 14-i koronázása és az ország keleti felének a Dunát 1241 áprilisára elérő tatár lerohanása között. Ha pedig feltehető, hogy néhány típust mégsem IV. Béla bocsátott ki, akkor a Bela rex nevet viselő H191 jelzetű denár elődei közül csakis III. Béla érméje lehetett, s ily módon talán az sem véletlen, hogy az egyre inkább 1241 felé közelítő *terminus post quem*ű, vegyes állományú friesachi kincsek brakteái között — a medgyesegyháza (Bé)-bánkúti kincset kivéve — általában a H191 a legkevesebb példánnyal képviselt (96. táblázat). Végezetül tehát a fentieket összegezve úgy tűnik, hogy van némi esélye a H191 jelzetű brakteáta III. Béla kori keltezhetőségének!

E hasznos kitekintés eredményeképpen talán elfogadható feltevés az is, hogy mindkét tárgyalt temetőt a II. Géza országlásának kora és III. Béla uralkodásának eleje (az 1172. évet követő esztendő) közötti 3–5 évtizedben (de max. 1141–1196 között) használhatták. Feltevésem nem paleodemográfiai elemzésen,²⁰³⁷ hanem azon a sejtésen alapult, hogyha e sírmezőket tovább használták volna, III. Béla egyéb királyneves veretei (H60–69, H71–73) is megjelenhettek volna a csontvázak mellett, bár természetesen az is lehetséges, hogy uralkodásának egész időszakát itt csupán a talált anonim denárok egyike-másika jelezte.²⁰³⁸ Nem rövid ez a feltételezett használati idő a petőfalvi (ROM) temetőt létesítő falu 296, ill. a zabolai (ROM) telepítő 192 lakosának elhunytához?²⁰³⁹ A születéskor várható 28 éves átlag élettartamot és a temetők feltételezett 3–5 évtizednyi használati idejét figyelembe véve mindkét falu elég nagy lehetett, hiszen a petőfalviban (ROM) 1.8–1.1 generációban 165–276 fő, ill. 33–55 család,²⁰⁴⁰ a zabolai (ROM) pedig ugyanannyi generációban 112–187 fő, azaz 22–37 család élhetett (97. táblázat).²⁰⁴¹

	Sírszám		átl életk	évi halál		generáció		fő/gen		családsz	
	felt	becs		h-30	h-50	h-30	h-50	h-30	h-50	h-30	h-50
Petőfalva	296	?	28	9.87	5.92	1.07	1.79	276	165	55	33
Zabola	192	200	28	6.66	4.00	1.07	1.79	187	112	37	22

97. táblázat: A petőfalvi (ROM) és zabolai (ROM) székely köznepi temetők népességének becsült adatai. *Jelmagyarázat:* felt: a feltárt csontvázak száma, becs: az összes eltemetett becsült adata, átlélethk: a születéskor várható átlagélettartam Kiss Attila nyomán, évi halál: az évi halálozási átlag a temető 30 (h-30), ill. 50 éves (h-50) használatát feltételezve (= 296/30 stb.), generáció: az egykor élt, ill. eltemetett generációk száma (= használati idő/átlélethk), fő/gen: a falvak generációnkénti átlaglakossága (= sírszám/generáció), családsz: a falvak generációnként 5 fős családszáma (= fő/gen/5).

A mindkét módon, mindkét településen megbecsült családszám a 11. századi, bár szinte túlzottan széles határok között adatolt háznépű falvak sorában nem tartozhatott a kisebbek közé.²⁰⁴² Végül is amennyiben tehát elfogadható a két temetőnek nagyjából a 12. század 2. felére való keltezése, akkor a benne talált H112, H117a, H127, H140, H149, H150a, H164, H171 típusú anonim denárok és a H191

²⁰³⁷ A mérhető csontanyagban készült ugyan antropológiai vizsgálat — Georgescu (1980) 509–513; Georgescu (1981) 141–143 (a temető embertani anyagáról írott munkára Bóna István hívta fel a figyelmemet, s ezt ezúton is megköszönöm) —, s bár Székely K. Zsolt tanulmánya címében paleodemográfiai vizsgálatokat sejtetett, tulajdonképpen „csak” nemi és életkori szempontokat követő régészeti feldolgozást végzett: Székely (1985–86). Székely Zoltán a zabolai (ROM) temetőről úgy vélekedett, hogy abba egy 30–40 főből állt közösség mintegy 70–80 évig temetkezett: Székely (1993–94) 288; utalása: Acsády – Harsányi – Nemeskéri (1962) 129: 8. táblázat. Arra nem utalt, hogy a születéskor várható élettartamot kiszámította volna, emellett a reális fél évszázados temetőhasználat helyett 70–80 évvel számolt.

²⁰³⁸ Feltételezhető volna az is, hogy a III. Béla verette H66a denárok e két temetőnek nem a legkésőbbi, hanem akár a legkorábbi veretei, s az anonim denárok, ill. a H191 brakteáta pedig a tatárjárás bekövetkeztéig tartó bő fél évszázad (1172–1241) emlékei. E feltevésnek azonban ellentmondani látszik a temetők nem templomkörűli, hanem köznepi jellege és régészeti anyaga, valamint mind III. Béla, mind utódai egyre növekvő számú biztos érmetípusának hiánya.

²⁰³⁹ A számítás előfeltétele az, hogy kizárólag egy-egy falu lakóit sejtjük egy-egy temető használóiban, ami Benkő Elek

szíves megjegyzése szerint nem bizonyított. Ő, s vele együtt e tanulmány lektora, Bóna István is túlzottan soknak találta a számítások eredményeül kapott generációnkénti 22–37 zabolai családot.

²⁰⁴⁰ Kiss Attila felidézte, hogy a különféle szerzők 5–10 közöttire becsülték családonként a tagok számát, de Györffy György rámutatott, hogy „a nemzetközi irodalom az ötös családlétszámot a maximumnak tartja.”: Kiss (1983) 197: 5. jegyzet.

²⁰⁴¹ A Kiss Attila felvázolta módszer alapján számítva, vö. Kiss (1983) 197. Kiss Attila egyébként a Majs (Ba)-Udvari-rétek lelőhelyű 1130 síros, s általa mintegy 130 éves használati idejűre becsült nagy köznepi temető falujában 4.6 generációt, abban nemzedékenként 247–249 főt, ill. a különféle szerzők becslése szerint 25–35–50 családot feltételezett: Kiss (1983) 197.

²⁰⁴² A keltezett említett háznépek száma falvanként: Dorog, Gessen (?)/1061: 10–10, Zsíkva/1075: 12, Kölked/1002, Noa/1061: 14–14, Pográny/1075: 15, Szürnyeg/1067: 20, Zsadány/1060: 22, Alexander/1061: 26, Szentmárton/1061: 34, Szőlős/1075: kb. 51, Szárberény/1002: 54–60, Zselicszentjakab/1061: 59, Szántó/1002: 62, Ártánd/1075: 120: Györffy (1963) 48–49; vö. Kiss (1983) 197: 4. jegyzet. A dömösi prépostság 1138. évi összeírásában szereplő falvak lakóiról: Györffy (1991) 291–295.

jelzetű brakteáta nagy valószínűséggel ugyancsak ebből az időszakból származhatnak. Ez az állítás nem tartalmazza azt a lehetséges további feltevést, hogy a többi anonim denár is e fél évszázadból való, de azt sem, hogy akár ezt megelőzően, akár ezt követően kerültek kibocsátásra. Utóbbi feltevések vizsgálata nem fért e dolgozat keretébe, amelynek módszere azt sem tette lehetővé, hogy kísérletet tegyek az általam elkülönített anonim denárok csoportosítására a II. Géza és III. Béla közötti fél évszázadban uralkodó királyok körében. Erre jelenleg még nem elégségesek a rendelkezésemre álló adatok.

Anonim denárok a Kárpát-medence többérmes sírjaiban: nem maradhat el azonban fenti állításom lehetséges ellenőrzése, vagyis a nevezett anonim denárok keltezésének megerősítése. E célra nem alkalmasak a templomkörüli temetőkben előkerült példányok, hiszen e temetők hosszú használati idejéből következően még azt sem lehet eldönteni, hogy a szóban forgó királynév nélküli veretek a II. Géza–III. Béla periódus előtt, alatt vagy után kerültek-e a földbe. Bizonyos egyidejűségeket azonban kétféle kiindulással is ellenőrizhetünk a temetkezésekben való együttes előfordulásokat, ill. a kincsleletekben a királyneves veretekkel való közös szereplésüket véve figyelembe.

Egyazon sír mellékleteiben királyneves és anonim, ill. többféle típusú anonim veretet a következő lelőhelyekről gyűjtöttem:

Abaújvár (BAZ)–Földvár 1. sír: 12. századi anonim denár H96 (5),²⁰⁴³

Földvár (ROM)–Evangélikus templom 92. sír: 12. századi anonim denár H127, H140, H152.

Nadány (SZLK)–Széplak, Návršie chríb:

177. sír: 12. századi anonim denár H89, H97,²⁰⁴⁴

411. sír: II. Géza H55 denára és 12. századi anonim denár H76,²⁰⁴⁵

1205. sír: a H99 jelzetű anonim denár korabeli 1-1 ezüst, ill. réz hamisítványa,²⁰⁴⁶

1539. sír: 12. századi anonim denár H149, H164.²⁰⁴⁷

Segesvár (ROM)–Malomoldal 28. sír: III. Béla H69 (35 és további töredékek!), 12. századi anonim denár H127,²⁰⁴⁸

Visegrád (Pe)–Várkert 436. sír: 12. századi anonim denár H117a, H167, H171.²⁰⁴⁹

Gyűjtésemben nem törekedtem teljességre, de nem emiatt tettem szert feltűnően csekély anyagra. Ennek az az oka, hogy mintegy Kálmán uralkodásától kezdődően rohamosan ritkulni kezdett a halotti obulusadás többérmes változata, ezért a csontvázak mellett rendszerint csupán egyetlen pénzdarab található. A gyűjtött anyagból azonban annyi kiolvashatónak látszik, hogy a H76 típusú anonim denár a vizsgált időszak elején, azaz II. Géza uralkodási ideje táján (is?) foroghatott,²⁰⁵⁰ a H127 viszont inkább annak végén, III. Béla uralkodásának éveiben, a H140 alkalmi? együtt forgásával. A H149 és a H164 típusú anonim denárok egyazon síregyüttesben való előfordulása megerősítette hasonló korra, s egyben a vizsgált korszakra való keltezésük sejtését a H117a és a H171 párosa pedig a H167 bevonását tette lehetővé az együttes korhatározásba. Végezetül a H89 és H97 típusú anonim denárok együttes fellépése, ill. a H99 jelzetű denárhamisítvány párosának előfordulása közömbös témám szempontjából.

Más szempontból is jelentős a segesvári (ROM) 28. sír érmeegyüttese. Mivel mindkét vizsgált temető pénzei között a H127 is felbukkant — Petőfalván (ROM) 1, Zabolán (ROM) 4 akár temetőszélinek is tekinthető temetkezésben —, a segesvári csontváz H127 érméjének együttes előfordulása III. Bélának azzal a Hóman Bálint által 1190 tájára sejtett kibocsátású H69 jelzetű denárával, amely a brakteátás vegyes kincsekben a friesachi denárok legáltalánosabb, s egyben szinte kivételes magyar kísérője volt,²⁰⁵¹ nemcsak a H127-nek III. Béla korában való forgalmát jelezte, hanem utalással szol-

²⁰⁴³ *Éremleletek-MNM É* (1951–1989) Nr. 1.

²⁰⁴⁴ *Kolníková* (1967) 192, 202–203: Nr. 64, 203: Nr. 76, 219: 2. t: 3, 10.

²⁰⁴⁵ *Kolníková* (1967) 192, 201: Nr. 52, 202: Nr. 59, 218: 1. t: 25, 29.

²⁰⁴⁶ *Kolníková* (1967) 193, 204: Nr. 78–79, 219: 2. t: 17–18.

²⁰⁴⁷ *Kolníková* (1967) 193, 207: Nr. 115, 120, 220: 3. t: 1, 6.

²⁰⁴⁸ Radu Harhoiu és Lukács Antal ásatásán 1988-ban 60 sír feltárási jutottak el. A temető belseje felé többretegűvé váló temetkezéseket egyebek között 12. századi anonim denárok — 30. sír: H156, 7. sír: H139 — keltezték: *Benkő* (1992) 24. A részletes adatokat Benkő Elek és Lukács Antal szívességének köszönhetem.

²⁰⁴⁹ Itt is megköszönöm Kovalovszki Júlia szívességét, hogy közöletlen ásatásának teljes érmeanyagát áttekinthettem, vö. *Kovalovszki* (1993) 69: Nr. 113.

²⁰⁵⁰ Érdekes, hogy ezt a kincsleletek tanúsága nem erősítette meg, ugyanis a II. Géza két verettípusát (H55, H56) is tartalmazó mezőzáhi (ROM) kincsen a H76 éppen nem fordult elő!

²⁰⁵¹ *Gedai* (1965–66) 37; véleményét saját gyűjtésem is megerősítette. A H69 típusról legújabban Ján Hunka a következőképp vélekedett: „Bei der Untersuchung der Münzfunde, die auch ungarische Brakteaten enthielten, stellte der Autor fest, daß sie häufig auch Denare Bela III. des Typs Huszár 69 enthalten, der in das J. 1190 datiert ist. Wenn die Münzkomplexe nur Brakteaten der Typen Huszár 191, 199 und 200 enthielten, wurden in ihnen niemals Denare des Typs Huszár 69

gálhat a lemezpénzek legalábbis egy részének hasonló korára, ill. a két temető használata felhagyásának idejére.

Anonim denárok a Kárpát-medence 12. századi kincsleleteiben: a Kárpát-medence kincsleletei között nagyon ritkák azok, amelyekben egyrészt Kálmán vagy II. István királyneves érméje volt a legfiatalabb [II. (Vak) Béla veretes pedig nincs is],²⁰⁵² másrészt nem tartalmaztak 12. századi anoním denárt (98. táblázat).²⁰⁵³

Bár a köznépi és templomkörüli temetők érméiről fentebb írottakat e kincsek összetétele alapján akár megerősítettnek is tekinthetném és mindez olyan következtetés levonását sugallhatná, hogy legalábbis II. István koráig a 12. századi anoním denárok nemigen lehettek forgalomban, ilyen állítás a gyér leletanyagra támaszkodva nem kockáztatható meg. Ráadásul attól függően, hogy királyaink Kálmánnal kezdődően két- vagy egyévenként éltek-e a kényszerű pénzüjtás módszerével, az uralkodások hosszát és a nevükkel jelzett típusok számát összevetve nyilvánvaló, hogy az eddig ismert királyneveseknél több érmefajtát bocsáthattak ki. Azaz amennyiben nem számolunk nevükkel jelzett további, eddig ismeretlen típusok felbukkanásával, akkor Kálmán uralkodási idejétől számítva már a pénzüjtás ütemétől kényszerítve kellett volna anoním denárokat is veretniök.²⁰⁵⁴ Nem véletlen hát: viszonylag sok a zártnak ugyancsak aligha tekinthető kincslelet, amelyben Kálmán, II. István, II. (Vak) Béla és II. Géza királyneves vereteit anoním denárok kísérték (99. táblázat). Többségük legfiatalabb veretét II. (Vak) Béla bocsátotta ki, így a bicskei (Fe) kincsrészletét,²⁰⁵⁵ az esztergom (EK)-téglagyári kincsmaradványt,²⁰⁵⁶ a teljességgel nem is ismert esztergomi ún. „Graner Fund”-ét,²⁰⁵⁷ továbbá azon két etyke (Fe)-botpusztaiét, amelyeknek még az önállósága is vitatott,²⁰⁵⁸ végezetül egy ismeretlen, Esztergom-

verzeichnet. Wenn sie jedoch in den Hortfunden auch ein Brakteat des Typs Huszár 192 befindet, dann enthält sie gewöhnlich auch einen Denar Huszár 69 (von sechs Fällen in zwei). Wenn ein Fund Brakteaten der Typen Huszár 192 und 195, 199 und 200 aufwies, dann enthielt er in sechs Fällen von acht einen Denar Huszár 69. Das bedeutet, daß der Denar des Typs Huszár 69 auf irgendeine Weise mit dem Brakteatenumlauf des Typs Huszár 192 und 195 zusammenhängt, d. h. daß alle drei Münzen zeitgleich sein müßten.”: *Hunka* (1996a) 119. Ján Hunka érdekes megfigyelése finomításra szorul, hiszen a H69 és a H192, H195 legalább részbeni egyidejűségében a H191 típusnak is osztoznia kellett, azaz utóbbi kibocsátására talán valóban III. Béla kori lehetett, vö. 96. táblázat.

Ján Hunka munkájához két további megjegyzés szükséges. Először is a H69 kibocsátásának Hóman Bálint-féle 1190 tájára való keltezése nem bizonyított, vö. *Hóman* (1916) 238, 253–254, 258, 267 (általánosságban). Csupán kijelentésszerűen jegyezte meg, hogy közvetlenül a metrológiai és tipológiai okokból egyaránt III. Béla első vereteinek csoportjához csatlakoznak a király „lemezpénzei (C.N.H. XV. sorozatból: 271–281. sz.) [= H191–H192, H194–H200] és kettős kereszt címeret ábrázoló »Bela rex« feliratú pénze (263. sz.) [= H69]. A kettős kereszt a brakteátok egyikén, mint az éremrajz része (279.) [= H199], az 1190 táján vert 263. sz. éremfajon pedig pajzsba foglalva, mint valódi címerkép szerepel.”: *Hóman* (1918–21) 4; csak ezt ismétli: *MoTK* I. 122; 1190. körül.

A témánk szempontjából érdekes H69 és H191 típusú vereteket tartalmazó — *Hunka* (1996a) 113: 2. táblázat — anyagával kapcsolatban megjegyzendő, hogy a sövényházi (Cso) és hatrongyosi (Cso) kincs, valamint a nagyősi (ROM) és tomnatici (ROM) kincs azonos, a nyáregyházi (Pe) kincset tanácsos az előkerülésük sorrendjében számozni, s a II. kincsben a H192 típusból 74 példány látott napvilágot, vö. 2025, 2027. jegyzet. Ugyanakkor is az megjegyzendő, hogy saját táblázatomból kimaradt a csongrádi (Cso), ladánybenei (BK) és felsőrécsényi (SZLK), továbbá a 100. jegyzetben leírt pátróhai (SzSzB) kincs: *Kovács* (1997) 94–95: 100. jegyzet, 100: 8. á.

²⁰⁵² A homoródszentpál (ROM)-bélábánvári jórészt ismeretlen összetételű és mennyiségű kincsrészletről: *Orbán* (1868) 166; *Kanócsay – Banner* (1964) 21–23; részletesen: *Kovács* (1994c).

²⁰⁵³ **Ismeretlen lelőhely** (Fe): szinte zártnak tekinthető kincslelet: MNM É lt. sz.: B. 8./1921.1–91; *Harsányi* (1921) 56;

Jeszzenszky (1939–40) 36; *Jeszzenszky* (1941) 27; részletesen: *Jeszzenszky* (1942) 24.

Andornaktálya (BAZ)-Sodoma utca 6. (ma Dózsa György utca 3.): eredetileg 150-nél több érméből 143 maradt: Miskolc, Herman Ottó Múzeum lt. sz.: 58.160.1: *Leszihi* (1942) 28–34.

Ismeretlen lelőhely (Bács m; SZE): Nuber Károly Ferenc közlése, minden egyéb adat nélkül: *Hóman* (1916) 207, 207: 7. jegyzet.

Mosonytétény (AU): minden bizonnyal zárt kincslelet: *Barb – Dworschak* (1936) 69–72. Mivel elnézésből a H47a 201 példányát kiflejlesztette, a leletet csupán 1712 darabosnak számította: *Jeszzenszky* (1939–40) 36: 2. táblázat.

Garamszentbenedek (SZLK)-Jozef Kotor 181. sz. házának udvara: nagyjából rekonstruálható összetételű, de még teljesen meg sem határozott, zártnak még fenntartással sem tekinthető kincslelet: *Hlinka – Kraskovská – Novák* (1968) 49: Nr. 27, vö. 1118. jegyzet.

²⁰⁵⁴ A pénzüjtás kérdéséről ld. IV/5. Függelék.

²⁰⁵⁵ A lelet darabszáma bizonytalan, „egy része (63 db) mostanában Déri Frigyes gyűjteményébe került.”: *Harsányi* (1921) 55. Az érméket a tulajdonosa Budapesten az MNM-ban őriztette, s nem került gyűjteményének egyéb darabjaival együtt a debreceni múzeumba: M. Nepper Ibolya 1992 őszén írott levele nyomán; szívességet ezúton is megköszönöm.

²⁰⁵⁶ „Kuckländer-szlőlők” lelőhelynéven is! MNM É lt. sz.: 1429 = 331/1871.1–2; *Fleischmann* (1871) 281–282; *Ortúay* (1875a) 123; *Hóman* (1916) 250; *MRT* 5 (1979) 202: 8/64. lh. Megjegyzendő, hogy az a Singer Jakab, akinek *Fleischmann* Jenő 1871-ben bemutatta a hozzá került érméket, s aki azok nagy részét meg is vásárolta, 1873-ban a következő két érmét adta az MNM E-nak: II. (Vak) Béla H50 (1), 12. századi anoním denár H92 (1), lt. sz.: 1634 = 110/1873.1–2. Utóbbiaknak a kincshez tartozása valószínű, de nem bizonyítható, ezért nem számoltam velük: vö. *MRT* 5 (1979) 229: 8/***. Gedai István tévesen állította, hogy a kincsben csupán H76 és H92 jelzetű anoním denárok voltak: *Gedai* (1989–90) 379.

²⁰⁵⁷ Esztergom, Balassa Bálint Múzeum lt. sz.: 55.1127.1–1207.1, 55.2008.1–2206.1; *Király* (1955) 127–140; *MRT* 5 (1979) 229: 8/***.

²⁰⁵⁸ I. kincs: *Z. L.* (1918) 109–110. II. kincs: *Szentgáli* (1911) 118; *Jeszzenszky* (1929–30) 45; 1221 db-ot említett: *Börzsönyi* (1926) 203.

lh.	S	Gd	I. (Szent) László										Kálmán										II. István				II. B	?	össz.
	H17	H18	H21	H22	H23	H24	H25	H26	H27	H29	H30	H?	H31	H32	H33	H34	H38	H39	H40	H41	H?	H44	H45	H47a	H?	H?			
1.	1	2	1	11	11	6		114	123	13	1		28															66?	377?
2.													45		87	11												*	150+
3.					*	*	*		*					*															*
4.								67	18		13		424	50	84	179	20	296	117	263		75	106	201					1913
5.																					111				1363		253	1474+	
6.												*									*					16		16+	

98. táblázat: A Kárpát-medence anonim denárokat nem tartalmazó 12. századi kincsletelei. *Jelmagyarázat:* S: Salamon, Gd: Géza dux, II. B: II. (Vak) Béla, *: ismeretlen darabszám, +: további ismeretlen érmék. A részletes adatokat ld. 2052–2053. jegyzet. Lelőhelyek: 1. Ismeretlen lelőhely (Székesfehérvár környéke); 2. Andornaktálya; 3. Ismeretlen lelőhely (Bács m.); 4. Mosonytétény; 5. Garamszentbenedek; 6. Homoródszentpál

lh.	Kálmán								II. I	II. (Vak) Béla				II. G		III. B	12. századi anonym denár															össz.
	H32	H33	H34	H36	H38	H39	H40	H41	H47a	H49	H50	H53	H55	H56	H69	H76	H80	H82	H82a	H84	H89	H91	H92	H94	H95	H96	H98	H99	H100			
1.											58					5															63?	
2.											1											1									200?	
3.											150					16				2		2									170?	
4.		*					*			*	1147					*			*	*	*	*									1262+	
5.						1					880					48				5		2	13								950?	
6.											106					9															115?	
7.												1						1		1	5		1		1	1		1	3		2710?	
8.													1	48			109		3		3		106								203?	
9.		53	*	*	*	*	*	11	*	31	7	13378				1	214	*		*		*	226	*			*				30940?	

99. táblázat: A Kárpát-medence anonim denárokat is tartalmazó 12. századi kincsletelei. *Jelmagyarázat:* II. I: II. István, II. G: II. Géza, Bé: III. Béla, *: ismeretlen darabszám, +: további ismeretlen érmék. A részletes adatokat ld. 2055–2062. jegyzet. Lelőhelyek: 1. Bicske; 2. Esztergom-Téglagyár; 3. Etyek-Bot(hi) puszta I.; 4. Etyek-Bot(hi) puszta II.; 5. Ismeretlen lelőhely (Esztergom m.); 6. Ismeretlen lelőhely; 7. Esztergom-„Graner Fund”; 8. Mezőzáh; 9. Etyek-Richárdpuszta

Komárom megyei lelőhelyű,²⁰⁵⁹ s egy minden adat nélkül maradt kincs(részlet?)ét.²⁰⁶⁰ Tőlük eltérően a mezőzáhi (ROM) kincs legfiatalabb névvel jelölt érméit már II. Géza verette,²⁰⁶¹ a pontosan még meg sem határozott összetételű etyek (Fe)-richárdpusztaiét pedig III. Béla.²⁰⁶² Korábban a 12. századi anoním denárokat besorolni kívánó Hóman Bálint ugyan további kincsekkel is számolt, azonban véleményem szerint az ő többlete a tárgyalt téma szempontjából nem használható fel.²⁰⁶³ Az általam vizsgálatra alkalmasnak ítélt kincsek viszont szemmel láthatólag más összetételűek (99. táblázat), mint amilyen választék a két erdélyi temetőben megmutatkozott, vagyis utóbbiak 12. századi anoním denárainak pontosabb keltezéséhez a vegyes összetételű, névvel jelzett és anoním denárokat egyaránt tartalmazó kincsleletek nem szolgálhatnak alapul, de talán ahhoz sem, hogy segítségükkel a királynév nélküli érmék újabb csoportját különíthessem el.²⁰⁶⁴ Óvatosságomnak az az oka, hogy e hiányos és részben meghatározatlan összetételű leletekből csak olyasféle homályos következtetést lehet levonni, mint amelyet Gedai István a fentebb már említett, minden előkerülési adatot nélkülöző, de megszerzésének pillanatában II. (Vak) Béla H50 típusú denárain kívül csupán H76 jelzetű anoním denárokat tartalmazó érmeegyüttesben ez utóbbiakat illetően tett: „A [H50] biztosan II. (Vak) Béla denárja, a vele együtt előkerülő felirat nélküli pénzek is II. Béla uralkodási idejéhez közel kell essék, azaz övé, vagy elődjéé, illetve utódjáé.”²⁰⁶⁵ Zárt lelet kapcsán Gedai István ezt több-kevesebb joggal talán valóban állíthatta volna,²⁰⁶⁶ de még ez a megközelítés is túlságosan tág a fentebb felsorolt kincseket illetően (vö. 99. táblázat). A feliratos vereteik által határolt időszak — leszámítva azokat a kincseket, amelyekben a névvel jelzett vereteket egyetlen uralkodó bocsátotta ki²⁰⁶⁷ —, ugyanis túlságosan széles, hiszen a Kálmán és II. (Vak) Béla uralkodása közötti fél évszázadtól Kálmán és III. Béla királyságát átívelő évszázadig terjed, tehát nem igazít el az anoním denárok kibocsátóját illetően.²⁰⁶⁸ Azt is meg kell

²⁰⁵⁹ MNM É lt. sz.: B. 21./1920.1–7; *Harsányi* (1921) 55; *Jeszenszky* (1929–30) 45; *FÉK* (1962) 10: 17. jegyzet.

²⁰⁶⁰ A kinsként kezelt 115 példányos érmeegyüttes összetétele: II. Béla H50 (106) denár, 12. századi anoním denár H76 (9); MNM lt. sz.: L. 3./1985.1–58. Az előkerülési adatok nélküli érméket lelet(töredék?)nek tekintette: *Gedai* (1989–90).

²⁰⁶¹ Minden említés 203 darabosnak írta le a kincset, kivéve *Jeszenszky Gézát*: MNM É lt. sz.: 1701 = 265./1873.1–7; *Ortway* (1875) 59; *Réthy* (1894) 60: Nr. 7; *Sabău* (1958) 299: Nr. 62; *FÉK* (1962) 12: 17. jegyzet. *Jeszenszky Géza* változtatásai: elhagyta a H55 (1)-t, a H82a helyett H82-t írt, a H106 (39 db helyett 59 – lehet, hogy csupán sajtóhiba?): *Jeszenszky* (1929–30) 46.

²⁰⁶² 30–40 000 érméből álló törtezüstlelet, amelynek összetételét pontosan nem határozták meg. Éber Lászlóné a pénzek összsúlyából mintegy 39 400 db-ot számított: *Éber* (1904) 87. Az MNM É leltárkönyvében 30 940 db van beírva: lt. sz.: B. 20./1899.1–12. *Jeszenszky Géza* más átlagsúlyokkal számolva 32 000 darabot sejtett: *Jeszenszky* (1929–30) 45. A táblázatba foglalt vereteken kívül friesachi denárok, bizonytalan meghatározású darabok voltak benne. Zárópénznek nem fogadták el a CNH 263 (= H69) veretét, mert IV. Béla pénzének tekintették és a felső földrétegből vagy utólag a kincsbe keveredettnek vélték – *Éber* (1904) 88; *FÉK* (1962) 35: Nr. 305 –, holott valójában III. Béla H69 (1) típusú denára volt. A magyar érmetan évszázados mulasztása, hogy ez a különleges méretű kincs feldolgozatlan maradt, tetézve azzal, hogy nem ellenőrizték azon sejtés valóságát sem, hogy a táblázatban szerepeltetett etyek (Fe)-Botpuszta I–II. kincs, a bicskei (Fe) kincs, sőt az Esztergom (-Komárom) megyei ismeretlen lelőhelyű kincs nem ugyanazon hatalmas kincslelet, az etyek (Fe)-richárdpusztai külön sorsra jutott részlete-e. Vö. *Jeszenszky* (1929–30) 45.

²⁰⁶³ Hóman Bálint listája a következő volt: Richárdpuszta, Bothpuszta (II.), Vörösmart, Esztergom I–II (= Téglagyár, ill. „Graner Fund”), Mezőzát (= Mezőzáh), Esztergom megye, Kóka, Erdőd, Szlavónia, Nagyteremia, Bács: *Hóman* (1916) 250–251. Az általam eddig nem említett leletek:

Vörösmart (HOR): nem kincslelet, hanem a falu és szomszédja határából begyűjtött szórvány érmék: *Harsányi* (1910) 135.

Kóka (Pe): 27–28 érméből álló kincs(részlet?) más korszakra utaló zárópénzzel: 12. századi anoním denárok H106 (1), H140 (1), H145 (2), H152 (17), H156 (2), H159 (1), H189

(1), H180 (2) mellett Imre H75; (1) denára volt: MNM É lt. sz.: 39./1893.1–25; *Réthy* (1893) 455–456.

Erdőd (HOR): kinsrészlet, amely Nuber Károly Ferenc 1916 előtti közlése szerint Cseh Ervin ny. miniszter birtokában volt: 12. századi anoním denárok H113 (123), H130 (15), H144 (203), H150 (2), H152 (10), H158 (13), H162 (84), egyéb adatai ismeretlenek: *Hóman* (1916) 251: 2. jegyzet.

Ismeretlen lelőhely (Szlavónia, HOR): mintegy 900 darabos kincs(részlet?) amelyből csupán a következők ismeretesek: 12. századi anoním denárok H123, H124, H148, H152 ismeretlen mennyiségben és sorssal, továbbá H144 egykor Réthy László birtokában: *Ry* (1885) 30.

Nagyteremia (ROM): kivételesen kizárólag 12. századi anoním denárokból álló kincs, amelyben min. 1292 érme volt, köztük H123, H124, H145, H148, H152, H180, H180a típusú anoním denárok ismeretlen megoszlásban. A kincs érméiből 200 példányt 1905. július 4-én Kisléghy Nagy Gyula ajándékozott a múzeumnak: MNM É lt. sz.: B. 34./1905.1–6. További 1092 db-ot pedig az ő közvetítésével még aznap Götz György nagyteremiai lakos adott el: MNM É lt. sz.: B. 35./1905.1–6. Megjegyzendő, hogy a típusok szerinti mennyiséget be sem írták a leltárkönyvbe, csupán a 34. tételnél jelezték: „101 db duplum”. Valamikor később ceruzával ugyanezen tétel 1–2. és 6. alszámához 3 típus mennyiségét jegyezték be ceruzával: H145 (1), H148 (57), H180/180a (41), s az 1966. évi revízió alkalmával is csak ezek voltak meg. Vö. *JMNM* (1906) 48; *Berkeszi* (1907) 43; *Hóman* (1916) 251: a H180/180a = CNH 160–161 összevonásával.

Bács (JUG): vö. 13. jegyzet.

²⁰⁶⁴ Gedai István a H76, H84, H91, H92, H94 jelzetű anoním denárokat II. István és II. (Vak) Béla korára valószínűsítette: *Gedai* (1989–90) 379.

²⁰⁶⁵ Sic! *Gedai* (1989–90) 379.

²⁰⁶⁶ A fentebbi felsorolásomban szerepelt nadány (SZLK)-széplaki 411. sírban azonban a H76 jelzetű anoním denárt II. Géza H55 típusú denára kísérte, nem zárva ki, de meg sem erősítve Gedai István II. (Vak) Béla kori keltezésének lehetőségét.

²⁰⁶⁷ Azaz a bicskei (Fe), a két esztergomi (KE; Téglagyár; „Graner Fund”), az etyek (Fe)-botpusztai I., az ismeretlen lelőhelyű és a mezőzáhi (ROM) kincs.

²⁰⁶⁸ Azaz két végleltként az ismeretlen lelőhelyű (Esztergom m.) és az etyek (Fe)-botpusztai II., ill. az etyek (Fe)-richárdpusztai kincs (vö. 99. táblázat).

említenem, hogyha a királyneves veretek uralkodónkénti sorozatához az érmeképek hasonlósága alapján kísérelünk meg anonim denárokat csatlakoztatni, akkor nagyjából ellentmondó eredményre juthatunk.²⁰⁶⁹ Mindez arra intett, hogy a vegyes kincsleletekben előfordult anonim denárok keltezésének a szövegben csak melléktémaként felvetődött kérdésében ne foglalják állást.

IV/6.3. Összefoglalás

Összefoglalásul tehát csupán sejtésnek minősíthető az a petőfalvi (ROM) és zabolai (ROM), a 12. század 2. felére keltezett székely köznépi temetők érmeanyagából, valamint néhány további sírleletből levont következtetés, hogy a H76, H112, H117a, H127, H140, H149, H150a, H164, H167, H171 típusú anonim denárokat, valamint a H191 jelzetű brakteátát ugyanebből a fél évszázadból származtassuk.²⁰⁷⁰ Sejtésem további sorsát elsősorban szerencsés összetételű, új leletek előkerülése befolyásolhatja.

²⁰⁶⁹ A módszertanilag nem megalapozottan, csupán a hasonló érmeképek alapján Kálmán veretei közé sorolható anonim denárok közül a tárgyalt vegyes kincsleletekben csupán a H76, H84, H95, H98, H99 jelzetűek fordultak elő, a II. István érméinek vélték közül viszont egyik sem!

²⁰⁷⁰ Elfogadhatatlan kiindulással jutott részben hasonló eredményre Gedai István a Pátroha (SzSzB)-Butorka-dűlőbeli kincsrészlet feldolgozása kapcsán. Az 1931-ben előkerült kincsből 7439 érme volt, amelyből 7557 (!) példányt és súlyra mért töredékeket leltároztak be. A múzeumban azonban egy további 62 példányos leletrészt is őriztek, amely mind Csallány Dezső, mind pedig Németh Péter szerint ugyanehhez a kincshez tartozott (Pátroha I-II: állományukat ld. 96. táblázat). Gedai István szerint két lelet keveredésével számolhatunk, s a kincsek szo-

kásos összetétele szerint a pátrohai leletben eredetileg a következő típusok lehettek: III. Béla H69 (2178) denára, H191 (1), H192 (1083), H195 (36), H198 (4), H199 (3084), H200 (1108) brakteáta, míg egy 12. századi denárlethez a következő érmék tartozhattak: III. Béla H66a (3), H113 (9), H117a (1), H127 (2), H127c/H127 (1), H140 (1), H161 (2), H164 (3), H171 (3) anonim denár. Gedai István feltételezése szerint, amennyiben tehát leletnek tekinthetők az utóbbi érmék, akkor a H66a alapján III. Béla korának sejthető a többi anonim denár is: Gedai (1967–68) 41. Összevetve ezt és az általam javasolt listát, a következő, bár általam nem III. Béla korára sarkított azonosságok adódhatnak: H117a, H127, H140, H164, míg listámra nem került fel a H113 és a H161 jelzetű anonim denár.

V. EMLÉKEZÉS AZ ELŐDÖKRE

Az alábbiakban a kora Árpád-kori numizmatika témáját korábban művelő hajdan élt legfontosabb szerzők néhány adatát gyűjtöttem össze, munkásságuknak csupán jelzésszerű említésével. A témába vágó műveik felsorolásától eltekintettem, hiszen az könyvem irodalomjegyzékéből jól nyomon követhető, további információ pedig a vonatkozó jegyzet irodalmából nyerhető.²⁰⁷¹

Amant Zoltán – ld. Barcsay-Amant Zoltán

Appel, Joseph (Bécs /AU/, 1767. május 18. – Bécs /AU/, 1834. december 4.): 1787-től állami hivatalnok, munkásságának végén a Beváltási és Törlesztési Bizottságban (Einlösungs- und Tilgungs-Deputation) tevékenykedett, amely az ún. beváltási cédulák kiadását és bevételét felügyelte. Jelentős numizmatikai munkássága volt.²⁰⁷²

Balogh Albin Lajos (Kassa /SZLK/, 1887. május 17. – Budapest, 1958. március 17.): 1903-ban lépett a bencés rendbe, majd 1910-től Győrben (GyMS), 1911-től Pannonhalmán (GyMS), 1915-től pedig Esztergomban (KE) tanított. 1930-ban pápai (Ve), 1933-ban esztergomi házfőnök lett, s egyben a gimnázium és a múzeum igazgatója, 1947-től pedig budapesti nyugalmazott lelkész. Történelmi, régészeti, numizmatikai és helytörténeti munkássága jelentős.²⁰⁷³

Barb, Alphons (Bécs /AU/, 1901. április.15. –?): bölcsészdoktorként W. Kubitschek professzor és numizmata asszisztense volt, 1926-tól pedig az újonnan létrehozott kismartoni (AU) Burgenländisches Landesmuseum vezetője. 1938-ban kiutasították az országból s Angliába ment, ahol 1949-től a londoni egyetem könyvtárosa lett.²⁰⁷⁴

Barcsay-Amant Zoltán (? – Budapest, 1966. december 15.): életadatainak többsége ismeretlen. A nyugállományú huszár főhadnagy MNT tagsága 1927. március 10-től 1966. december 15-ig tartott, utóbbi lehetett halálának napja.²⁰⁷⁵

Bél Mátyás/Mathias Belius (Ocsova /SZLK/, 1684. március 24. – Németóvár /AU/, 1749. augusztus 29.): teológiai tanulmányait Halléban (NÉM) fejezte be, majd 1707-től Besztercebányán (SZLK), 1714-től Pozsonyban (SZLK) tanított, 1719-től a pozsonyi ág. ev. német egyház lelkésze lett. A magyar történeti földrajzírás első nagy alakja, ezenkívül is hatalmas munkássága volt. I. (Szent) István H1 érméjét ő említette először írásban és képpel.²⁰⁷⁶

Berkeszi István (Berkesz /ROM/, 1853. december 6. – Temesvár /ROM/, 1922. április 3.): tanulmányait Budapesten végezte, tanárként leghosszabban 1888-tól a temesvári állami főreáliskolában tanított, amelynek 1911-től igazgatója lett. Ő volt a temesvári múzeum igazgatója, s a Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Társulat titkára.²⁰⁷⁷

Bitnicz/Bitniz Lajos (Ják /Va/, 1790. július 17. – Nagykanizsa /Za/, 1871. június 28.): szombathelyi /Va/ r. kat. teológiai tanulmányait követően bölcelettudori címet szerzett, s Szombathelyen megyei lyceumi igazgató, 1868-tól címzetes és választott bosoni püspök, az MTA rendes, majd tiszteleti tagja. Matematikai és nyelvtudományi munkái mellett régészettel is foglalkozott, s jelentős római érme- és régiséggyűjteményre tett szert, amelyet az MTA-ra hagyott.²⁰⁷⁸

Börzsönyi Arnold (Ják /Va/, 1856. május 14. – Győr /GyMS/, 1920. május 4.): tanulmányait Budapesten végezte, s mint a győri bencés gimnázium tanára, 1883-tól a régészeti gyűjteményt is vezette. Régészeti és érmetani munkássága jelentős.²⁰⁷⁹

Chirilă, Eugen (Hátszeg /ROM/, 1921. szeptember 15. – Kolozsvár /ROM/, 1991. április 5.): bölcsészeti tanulmányait a kolozsvári egyetemen 1945-ben fejezte be, s a Klasszikatudományi Intézetének könyvtárosa lett, majd annak 1948. évi megszüntetését követően a Román TA Történettudományi Intézete helyi részlegébe került, ahonnan 1983-ban főmunkatársként ment nyugdíjba. Jelentős érmetani munkásságából kiemelendő a magyarfrátai és tordai kincseletek közlése.²⁰⁸⁰

²⁰⁷¹ Az adatok összegyűjtésében Ábrányi Hedvig (MNT), Ján Hunka (Archeologický USTAV SAV v Nitre), Gert Hatz (Hamburg) és Gerhard Krusche (Institut für Numismatik der Universität Wien) volt a segítségemre, amit ezúton is megköszönök.

²⁰⁷² Gerhard Krusche szívességéből.

²⁰⁷³ MÉL I (1981) 96.

²⁰⁷⁴ Gerhard Krusche szívességéből.

²⁰⁷⁵ Ábrányi Hedvig szívességéből.

²⁰⁷⁶ Szinnyi I (1891) 780–784.

²⁰⁷⁷ MÉL I (1981) 194.

²⁰⁷⁸ Szinnyi I (1891) 1092–1094.

²⁰⁷⁹ MÉL I (1981) 260.

²⁰⁸⁰ Gudea – Ardevan (1991).

- Cornides Dániel/Daniel Cornides** (Liptószentmiklós /SZLK/, 1732. július 1. – Pest, 1787. október 4.): Pozsonyban (SZLK) Bél Mátyás tanítványa volt, Erlangenben (NÉM) bölcselőtutori címet szerzett. Pályafutását a pesti egyetemen a diplomatika és heraldika tanáraként kezdte, s könyvtárőrként fejezte be. Jelentős érme gyűjteménye volt, s gazdag munkássága során érmetani témákat is feldolgozott.²⁰⁸¹
- Csallány Gábor** (Tolnátamási /To/, 1871. május 10. – Budapest, 1945. január 31.): 1883-ban ármentesítő társulati műszaki napidíjasként került Szentesre (Cso), ahol később közkórházi gondnok lett. Megalapítván a helyi múzeumot, annak első igazgatójaként kiemelkedő jelentőségű régészeti munkát végzett.²⁰⁸²
- Csatkai Endre** (Darufalva /AU/, 1896. augusztus 13. – Sopron /GyMS/, 1970. március 12.): hosszasan megszakított bölcsészeti tanulmányait a budapesti egyetemen fejezte be, majd bölcsészként 1925-től Kismartonban (AU) műemléki és múzeumi feladatokat látott el. 1936 után visszatelepült Sopronba, ahol 1945 után újjászervezte a múzeumot, amelynek igazgatója lett. A *Soproni Szemle* szerkesztője volt, munkásságáért Kossuth-díjat is kapott.²⁰⁸³
- Czirbesz Jónás András** (Szepesváralja /SZLK/, 1732 – Igló /SZLK/, 1813. január 11.): teológiai tanulmányait Halléban (NÉM) s Göttingában (NÉM) végezve, 1756-tól Iglón lett ág. ev. lelkész. Egyebek között jelentős érme gyűjteménye volt, több érmetani munkát írt.²⁰⁸⁴
- Dannenbergh, Hermann** (Berlin /NÉM/, 1824. július 4. – Bad Salzbrunn /NÉM/, 1905. július 14/15.): jogi tanulmányait követően Berlinben volt nyugdíjaztatásáig tartományi törvényszéki bírósági bírósági. 14 éves korától lett érme gyűjtő, majd a berlini Numizmatikai Társaság legfiatalabb alapító tagja. 24 éves korától folyamatosan publikált érmetani műveket, amelyek közül magyar szempontból a főműve a legjelentősebb.²⁰⁸⁵
- Dworschak, Fritz** (Krems /AU/, 1890. február 27–Krems, 1974. szeptember 7.): történeti és művészettörténeti tanulmányait követően 1913-tól a bécsi Kunsthistorisches Museum önkéntes gyakornoka lett, 1938–1947 között az ottani Éremtár élén állott, majd 1958-ig a kremsi Állami Levéltár igazgatója és a Kultúrhivatal vezetője volt, gazdag szakirodalmi munkássággal.²⁰⁸⁶
- Éber Lászlóné, sz. Kiss Margit** (Miskolc /BAZ/, 1881 – ?): az MNM É alkalmazásában állt s 1903–1907 között volt a MNT tagja. Férje, a neves művészeti író és műfordító akadémikus (1871. május 28. – 1935. március 29.) 1898–1904 között ugyancsak az MNM-ban dolgozott.²⁰⁸⁷
- Érdy/Luczenbacher János** (Szob /Pe/, 1796. szeptember 19. – Pest, 1871. május 9.): jogi doktor, történész, érmész, régész, a *Tudománytár* szerkesztője. 1832-től az MTA tagja. 1840-től az MTA érme gyűjteményének őre, Weszerle József hagyatékának rendezője, majd 1846-tól az MNM régiségtárának őre, 1860-tól új kiállításának létrehozója.²⁰⁸⁸
- Felmer Márton** (Nagyszeben /ROM/, 1720. november 1. – Nagyszeben /ROM/, 1767. március 28.): teológiai tanulmányait Halléban (NÉM) fejezte be, majd egyebek között szülővárosának ág. ev. lelkésze, gimnáziumának rektora lett. Cornides Dániel barátja; témám szempontjából Johann Friedrich Joachimhoz 1762. június 29-én kelt levelében kifejtett érmetani kommentárjai a jelentősek.²⁰⁸⁹
- Frey Imre** (Zombor /SZE/, 1885. június 16. – Zombor /SZE/, 1954. október 15.): a kolozsvári (ROM) egyetemen szerzett jogi diplomát, Budapesten lett ügyvéd, majd 1944. évi nyugdíjazásáig szülővárosának járásbíróságán dolgozott. Jelentős régészeti és numizmatikai gyűjteményét és könyvtárát a városi múzeumra hagyományozta.²⁰⁹⁰
- Fridwaldszki/Fridvaldszki János** (Zólyom /SZLK/, 1740. december 13. – Szepes megye /SZLK/, 1784.): jezsuita bölcséleti doktor, aki egy ideig Kolozsvárott (ROM) tanított, majd 1773-ig könyvtárnok volt. Mineralógiai munkásságáért Mária Terézia nyugdíjat és apátságot adományozott neki, majd 1777-ben szepesi kanonokká nevezte ki. Liptó megye főesperese és táblabírája is volt.²⁰⁹¹

²⁰⁸¹ Szinnyei II (1893) 113–115.

²⁰⁸² MÉL I (1981) 296; Paszternák (1992–95) 279–280.

²⁰⁸³ Köhegyi (1971–72); MÉL III (1981) 118–119.

²⁰⁸⁴ Szinnyei II (1893) 531–532.

²⁰⁸⁵ Brockhaus (1968) 307. Berghaus (1993).

²⁰⁸⁶ Gerhard Krusche szívésségéből.

²⁰⁸⁷ Gulyás – Viczián XVI (1995) 653.

²⁰⁸⁸ Römer (1871); Szinnyei II (1893) 1413–1419; Ilon – Ughy (1996) 263.

²⁰⁸⁹ Szinnyei III (1894) 346–349.

²⁰⁹⁰ Nađ – Nađ (1964) 5 (Takács Miklós szívésségéből); MÉL I (1981) 541.

²⁰⁹¹ Szinnyei III (1894) 759–760.

- Gálócsy Zoltán** (Ungtarnóc /UK/, 1855. december 25. – Debrecen /HB/, 1929. december 30.): jogi tanulmányait Debrecenben végezte, majd 1888-tól Ung vármegye számvevője, később levéltárosa lett. 1919-ben Magyarországra menekült, s Hajdú vármegye levéltárához került.²⁰⁹²
- Gánóczy Antal/Antonius Ganoczy** (Kassa /SZLK/, 18. század 1. fele – Pozsony /SZLK/, 1790. december 10.): r. kat. teológiai tanulmányait Nagyszombatban (SZLK) végezte, 1764-től pozsonyi, 1768-tól nagyvárad (ROM) kanonok, majd a budai papnevelde igazgatója lett. Pray Györggyel és Cornides Dániellel folytatott nyilvános vitáiban érmetani adatokra is támaszkodott.²⁰⁹³
- Gárdonyi/Grünn Albert** (Eperjes /SZLK/, 1874. december 14. – Budapest, 1946. október 23.): r. kat. teológiai doktorátust Bécsben szerzett, majd kilépve a premontrei rendből jogi diplomát, 1907-ben bölcsészeti doktorátust is kapott. 1899-től budapesti könyvtárakban és levéltárakban, majd 1911-től a Fővárosi Levéltárban dolgozott, amelynek 1914–1935 között az igazgatója volt, de már 1913-tól az oklevéltan tanára is a budapesti egyetemen.²⁰⁹⁴
- Gaspartz Géza Elemér** (Budapest, 1876. október 29. – Budapest?, 1919. szeptember 8.): bölcsészeti tanulmányait Budapesten végezte és 1911-ben doktorált. Még ebben az évben az MNM Régiségtárához került, ahol 1914-től segédőrré nevezték ki. Technikai témájú cikkek szerzője.²⁰⁹⁵
- Gohl Ödön** (Budapest, 1859. október 8. – Budapest, 1927. március 21.): széles körű tanulmányait Bécsben és Budapesten végezve klasszika filológiai tanári oklevelet szerzett. Soproni (GyMS) és szabadkai (JUG) tanárságot követően 1895-ben az MNM É-ba került, ahol rangban emelkedve 1920-ban osztályigazgatóvá nevezték ki; 1926-ban az ő javaslatára lett önálló osztály az MNM É. Jeles érme gyűjtő is volt, s 1913-tól a *Numizmatikai Közöny* szerkesztője.²⁰⁹⁶
- Grünn Albert – ld. Gárdonyi Albert
- Gubitza Kálmán** (1869 – Zombor /SZE/, 1916. július 21.): 1913-ig monostorszei (JUG) községi igazgatótanító, majd a zombori Bács-Bodrog Vármegyei Múzeum őre, régészeti, néprajzi és pedagógiai cikkek szerzője.²⁰⁹⁷
- Haeräus, Carolus Gustavus** (Svédország, 1671 – Bécs /AU/?, 1725): Bécsben császári érmefelügyelő (Münzinspektor) volt, az ő irányítása alatt történt a bécsi Császári Éremtár jelentős kiépítése.²⁰⁹⁸
- Hampel József** (Pest, 1849. november 10. – Budapest, 1913. március 25.): jogi tanulmányait befejezván az MNM-be került. 1877-től az érem- és régiségosztály őre, 1890-től igazgatója, 1877-től a budapesti egyetemen a klasszika archeológia tanára lett. 1885-től szerkesztette az *Archaeologiai Értesítőt*. Írt érmetani dolgozatokat is, s elévülhetetlen régészeti rendszerző leletkiadások szerzője.²⁰⁹⁹
- Hanov, Michael Christophorus** /Michael Christophorus Hanovius (Zamborst bei Neustettin /LEN/, 1695. december 18. – Danzig /LEN/, 1773. szeptember 21.): tanulmányait szülővárosában, majd Lipcsében végezte és 1720-ban magiszteri fokozatot nyert. Ezután házitanítóként működött, majd 1727-től a danzigi Athenäum filozófiaprofesszora lett. Jelentős könyvtárát is erre az intézményre hagyta.²¹⁰⁰
- Harsányi Pál** (Mány /Fe/, 1882. november 20. – Budapest, 1929. május 26.): bölcsészeti tanulmányait és a ref. teológiát budapesti egyetemeken végezte, majd bölcsészdoktori címet szerzett. Hampel József mellett szaksegéd volt az egyetem érem- és régiségügyi tanszékén, majd 1909-ben az MNM É-be került, ahol 1919-ben igazgatóórré nevezték ki, s amelynek önálló osztállyal alakulásától, 1926-tól első igazgatója lett.²¹⁰¹
- Hlinka, Jozef** (Bélapataka /SZLK/, 1925. december 1. – Pozsony /SZLK/, 1992. június 4.): latin-történelem szakos diplomát a pozsonyi egyetemen szerzett, majd tanári munkát követően 1956-ban az eperjesi (SZLK), 1958-tól pedig a pozsonyi Szlovák Nemzeti Múzeumban nyert állást. 1961–1984 között az Éremtár vezetője volt, s kandidátusi fokozatot szerzett. Jeles

²⁰⁹² Gulyás – Viczián X (1992) 311.

²⁰⁹³ Szinnyei III (1894) 997–999.

²⁰⁹⁴ MÉL I (1981) 573; részben eltérő adatokkal: Gulyás –

Viczián X (1992) 387–389.

²⁰⁹⁵ Gulyás – Viczián X (1992) 497–498.

²⁰⁹⁶ Harsányi (1928–29); Huszár (1928–29).

²⁰⁹⁷ Várjú (1916); Gulyás – Viczián XI (1992) 547.

²⁰⁹⁸ Gerhard Krusche szívességéből.

²⁰⁹⁹ Márton (1913); Supka (1913); MÉL I (1981) 669–670.

²¹⁰⁰ Ilon – Ughy (1996) 266–267.

²¹⁰¹ ADB X (1879) 524–525. A szócikket Gert Hatz szívességéből ismerem, amit ezúton is megköszönök.

²¹⁰¹ Jónás (1929–30).

szerkesztő és szervező volt. Gazdag munkásságában a magyar pénzverés kezdeti kérdéseivel is foglalkozott.²¹⁰²

Hóman Bálint (Budapest, 1885. december 29. – Vác /Pe/, 1953 ?): a budapesti egyetemen szerzett bölcsészdoktori oklevelet, majd 1915-ben az Egyetemi Könyvtár, 1922-ben az OSZK, 1923-ban az MNM főigazgatója lett, s 1925–1931 között az egyetem professzora is volt. 1932-től több kormányban volt vallás- és közoktatásügyi miniszter, s politikai működésének egyoldalú megítélése következtében 1946-ban életfogytig tartó börtönbüntetésre ítélték. A börtönben halt meg. Érméleti munkái közül Árpád-kori pénztörténete máig felülmúlhatatlannak bizonyult.²¹⁰³

Horvát István (Székesfehérvár /Fe/, 1784. május 3. – Pest, 1846. június 13): pesti tanulmányait követően lett bölcséleti doktor. Sokféle tisztségéből az MNM könyvtárának őre és a pesti egyetem tanára említendő. Igen gazdag történeti munkásságából gyakran idézték felhasznált munkáját.²¹⁰⁴

Huszár Lajos (Nyárádszereda /ROM/, 1906. január 9. – Budapest, 1987. december 23.): tanulmányait Budapesten fejezte be, majd művészet- és művelődéstörténetből doktorált, 1983-ban a művészettörténeti tudomány doktora lett. 1929-től az MNM É-ben dolgozott, 1944-ben osztályvezetőjének nevezték ki, 1945–1949 között pedig az MNM főigazgatója volt. 1968-ban vonult nyugállományba. A 20. századi magyar érmészeti kutatás legkiválóbb személyisége, az Árpád-kor vizsgálatában is kiemelkedőt alkotott.²¹⁰⁵

Jeszzenszky Géza (Csejte /SZLK/, 1857. november 20. – Budapest, 1942. augusztus 21.): a mosonmagyaróvári gazdasági akadémiát elvégezve a patvaróci (SZLK) családi birtokon gazdálkodott. A cseh megszállást követően földjeit bérbeadva 1921-ben Budapestre települt. Nagy érmegyűjteményében elsősorban az Árpád-kori anyag volt gazdag.²¹⁰⁶

Joachim, Johann Friedrich (Halle/Saale /NÉM/, 1713. június 23. – Halle/Saale, 1767. december 24.): a hallei egyetemen jogot hallgatott, és 1738-ban a római és kánonjog doktora lett. 1748-ban a történelem és az államjog rendkívüli professzora, 1762-től pedig a történelem rendes professzora kinevezést nyerte. Az érmetani ismereteket a numizmatikus J. H. Schulze tanítványaként sajátította el.²¹⁰⁷

Katona István/Stephanus Katona (Bolyk /SZLK/, 1732. december 13. – Kalocsa /BK/, 1811. augusztus 17.): az r. kat. teológiát Nagyszombatban (SZLK) elvégezve bölcséleti doktor, majd jezsuita szerzetes lett. Sokfelé oktatott, volt a budai egyetem tanára is. Később Esztergomban (KE), végül Kalocsán működött, itt kanonok és címzetes apát címet nyert. Hatalmas történeti munkásságának apró részleteként idézték numizmatikai megnyilatkozásait.²¹⁰⁸

Kazimír, Štefan (Alsószérdahely/SZLK/, 1924. április 13. – Pozsony /SZLK/, 1989. április 27.): a pozsonyi egyetem filozófia-történelem szakán 1948-ban filozófiai doktori címmel végzett, majd 1966-ban kandidátusi fokozatot szerzett. Levéltári, majd szerkesztői munkát követően 1959-től a Szlovák TA Történettudományi Intézetének munkatársa volt, s a legkorábbi magyar pénzverést érintő kérdésekkel is foglalkozott.²¹⁰⁹

Kempelen Engelbert (†1762): pozsonyi /SZLK/ cs. kir. kamarai udvari tanácsos, a híres feltaláló Kempelen Farkas (1734–1804) apja. Nevezetes érmegyűjteményének példányait bemutatva ismertette Johann Friedrich Joachim 1761-ben a tudományos világgal egybeközött a kora Árpád-kor érmészeti emlékeit.²¹¹⁰

Keresztényi József (Lövé /GyMS/, 1919. december 7. – Siófok /So/, 1992. június 30.): könyvtáros, sporttörténész és sportvezető, újságíró. 1957–1979 között az ELTE könyvtárának h. osztályvezetője. Az olimpiák történetével s a numizmatikában elsősorban az olimpiai érmészettel foglalkozott. 1957-től volt az MNT tagja.²¹¹¹

²¹⁰² Šášky (1985); Minarovičová (1985). A további adatokat Ján Hunka szívességének köszönöm

²¹⁰³ MÉL I (1981) 734.

²¹⁰⁴ Szinnyei IV (1896) 1211–1222.

²¹⁰⁵ Gedai (1987–88); Kőhegyi (1988)..

²¹⁰⁶ Huszár (1943).

²¹⁰⁷ ADB XIV (1881) 94–95. A szócikkre Gert Hatz hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is megköszönök.

²¹⁰⁸ Szinnyei V (1897) 1197–1202.

²¹⁰⁹ Vozár (1984). Az adatokat Ján Hunka szívességének köszönhetem.

²¹¹⁰ Szinnyei V (1897) 1458; Joachim (1761) 326; Joachim (1764.6) 334; Rupp (1841) XIII.

²¹¹¹ Kozák (1995) 98–99. A kötetre Szabó Lajos hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is megköszönök.

Király Ferenc: életadatai ismeretlenek, az ötvenes évek első feléig az MNM É-ben dolgozott. 1950-tól volt az MNT tagja. 1956-ban Németországba távozott.²¹¹²

(Kis-sárosi) Kiss Ferenc (Bécs /AU/, 1791. december 8.–Buda, 1859. július 25.): jogi tanulmányait követően 1820-tól Zombor határkimérési biztosa lett, majd 1828-tól Budára költözött és főként régiséggyűjtéssel foglalkozott. 1839-ben az MTA levelező tagjává választották, 1852–1859 között pedig a pesti egyetemen a régiség- és éremtan helyettes tanára, ill. Bács vármegye táblabírája lett. Jelentős éremgyűjteménye az MNM É-t gazdagította.²¹¹³

(Mezőbándi) Kovács Ede (Mezőbánd /ROM/, 1863. április 27. – Kolozsvár /ROM/, 1921. december 17.): kolozsvári díszműáru-kereskedő, aki éremgyűjteményéből min. 22 példányt adományozott az Erdélyi Múzeumnak. 1901–1914 között volt a MNT tagja.²¹¹⁴

Kupa Mihály (Sikló /ROM/, 1906. december 22. – Budapest, 1996. február 11.): jogi és államtudományi doktor, az MNT főtítkára (1968–1970), *Az Érem* főszerkesztője (1963–1970). Félézer publikációjából a magyarországi papírpénzek monográfiája a legismertebb.²¹¹⁵

Lelewel, Joachim (Varsó /LEN/, 1786. március 21. – Párizs (FR), 1861. május 29.): tanulmányait az akkor oroszországi vilnai egyetemen végezte, a bölcsészdoktori címet Krakkóban szerezte meg. Változatos munkahelyeken dolgozott, közben megírta Lengyelország első modern történetét. Varsóból az oroszellenes felkelés leverését követően 1831-ben Párizsba menekült, ahol letartóztatták, majd Brüsszelbe távozott. Hatalmas numizmatikai munkásságát nem lehet túlértékelni; főművében magyar érméket is közölt.²¹¹⁶

Leszih Andor (Miskolc /BAZ/, 1880. szeptember 19. – Miskolc, 1963. november 11.): 1902-től kezdődően a miskolci múzeumban dolgozott, amelynek 1905-től őre, később igazgatója lett. Az MNT alapító tagja volt, jeles éremgyűjteménnyel rendelkezett.²¹¹⁷

Luczenbacher János – ld. Érdy János

Ludewig, Johann Peter von (Frankenhardt/Hohenhardt bei Schwäbisch Hall /NÉM/, 1668. augusztus 8. – Halle /NÉM/, 1743. szeptember 7.): történész és jogtudós. 1695-ben a hallei egyetem professzorává, 1721-ben kancellárjává választották. 1741-től a magdeburgi (NÉM) hercegség kancellárja. 1729-ben Halléban az első értelmiségi tudományos-ismeretterjesztő lapot alapította. Számos államjogi és érmészeti munka szerzője.²¹¹⁸

Lukeschitz /Lukschitz Ármin/ Hermann: grazi (AU) érmekezeskedő, életadatai ismeretlenek, az MNT tagja volt 1901–1927 között.²¹¹⁹

Mader, Joseph (Bécs /AU/, 1754. szeptember 8. – Prága /CSEH/, 1815. december 25.): 1779-től a prágai egyetem jogtudományi professzora, 1791-től dékán, 1802-től a bölcsészeti kar igazgatója, 1815-ben lovagi címet nyert. A középkori érmék szakértője és kritikai vizsgálatának megteremtője, jelentős éremgyűjtő.²¹²⁰

Nagy Géza (Gárdony /Fe/, 1855. augusztus 4. – Budapest, 1915. február 3.): történelmi, régészeti, oklevéltani és összehasonlító nyelvészeti tanulmányait a budapesti egyetemen végezte. 1881–1889 között a sepsiszentgyörgyi (ROM) Székely Nemzeti Múzeum őre volt, előtte (1875-től) és utána (1889-től) az MNM régiségtárában dolgozott, amelynek 1902-től igazgatóőre lett és a hadtörténelmi gyűjteményt rendezte. 1901-től az MTA levelező tagjának választották, s 1913-tól az *Archaeologiai Értesítő* szerkesztését is végezte.²¹²¹

Nagy Lóránt (Medgyes /ROM/, 1917. március 27. – Kiskunhalas /BK/, 1986. szeptember 17.): Pécsen végzett jogi tanulmányait követően Baján és Kiskunhalason bíróként, majd ügyvédként dolgozott. Gazdag numizmatikai munkásságának jó része *Az Éremben* jelent meg.²¹²²

Nuber Károly Ferenc (Eszék /HOR/, 1872 – Bukarest /ROM/, 1935. november 22.): érmekezeskedő, autodidakta numizmatikus, 1901–1935 között az MNT tagja.²¹²³

²¹¹² Ábrányi Hedvig, Barkóczy László és Parádi Nándor szíves segítségét ezúton is megköszönöm.

²¹¹³ Rupp (1841) XIII; Szinnyei VI (1899) 283–284.

²¹¹⁴ Ábrányi Hedvig, Benkő Elek, Benkő Samu és Pap Ferenc szívessége nyomán.

²¹¹⁵ A személyi adatokat Kupa Mihálynénak ezúton is megköszönöm; vö. Stirling (1996).

²¹¹⁶ Berghaus (1991).

²¹¹⁷ Huszár (1965–66a).

²¹¹⁸ Brockhaus (1970) 636; Berghaus (1990), valamint Gert Hatz és Gerhard Krusche szíves segítségével.

²¹¹⁹ Ábrányi Hedvig szívessége nyomán.

²¹²⁰ Brockhaus (1970) 767; a kiegészítő adatok Gerhard Krusche szívességéből.

²¹²¹ Varjú (1915); MÉL II (1981) 266.

²¹²² n. n. (1987).

²¹²³ Bakonyi (1936).

Ortmayr Tivadar – ld. Ortway Tivadar

Ortway/Ortmayr Tivadar (Csiklovabánya /ROM/, 1843. november 19. – Pozsony /SZLK/?, 1916. július 8.): r. kat. teológiai tanulmányait Temesvárott (ROM) végezte, de bölcsészdoktori címet is nyert. Egyebek között az MNM régiségtárának segédőre is volt, majd a pozsonyi jogakadémián történelemprofesszor, s a helyi régészeti és történelmi társulat alelnöke. Az MTA levelező tagja, igen széles körű munkásságából érmeleletekre felhívó cikkeit használtam.²¹²⁴

Otrokocsi Fóris Ferenc (Rimaszécs /SZLK/, 1648. október – Nagyszombat /SZLK/, 1718. október 1.): ref. teológiai tanulmányait Utrechtben (HOLL) végezte, teológiai, bölcseleti és jogi doktorként rimaszombati (SZLK) lelkész lett, egyike volt a vallása miatt 1764-ben gályarabságra ítélt protestáns papoknak. Egyévi rabság és külföldi tartózkodást követően 1679-ben tért haza. Viszontagságos évek teltével 1699-től a nagyszombati (SZLK) akadémia jogi tanészékének professzora lett. Gazdag munkásságából érmetani munkák a PANNONIA magyarázatát idézték.²¹²⁵

Pálma Károly Ferenc/Franciscus Carolus Palma (Rózsahegy /SZLK/, 1735. augusztus 18. – Pest, 1787. február 10.): jezsuita rendtagként végezte el a bölcseletet Kassán (SZLK) és a teológiát Bécsben (AU). Tanári és papi pályafutása végén kalocsai (BK) kanonok és címzetes püspök lett. Idézett munkájában néhány magyar érmét közölt írásban és képpel.²¹²⁶

Pauler Gyula (Zágráb /HOR/, 1841. május 11. – Badacsonytomaj /Ve/, 1903. július 6.): jogi tanulmányait követően ügyvédként működött, de történetírói elhivatottsága következtében az Országos Levéltár igazgatójának nevezték ki. Az MTA tagja volt. Hatalmas munkásságának érmetani vonatkozásai is vannak.²¹²⁷

Peer Jakab/Jacobus Peer (?-?): bölcseleti doktor, kegyesrendi áldozópap és tanár. Nagyszombatban (SZLK), majd 1781–1792 között a pozsonyi (SZLK) akadémián a történelem tanára. Fennmaradt kéziratos katalógusú érmegyűjteményét Széchényi Ferenc gróf vásárolta meg.²¹²⁸

Péterffi Károly/Carolus Péterffi (Pozsony /SZLK/, 1700. augusztus 24. – Pozsony, 1746. augusztus 24.): jezsuita lelkész és tanár, Nagyszombatban (SZLK) és Bécsben (AU) tanított, majd pozsonyi áldozópapként történetírással foglalkozott.²¹²⁹

Pray György/Georgius Pray (Érsekújvár /SZLK/, 1723. szeptember 11. – Pest, 1801. szeptember 23.): jezsuita rendtag, Nagyszombatban (SZLK) végezte el a teológiát s nyerte el a bölcseleti doktori címet. Tanított, majd áldozópappá szentelése után fokozatosan a történetírásnak szentelte idejét, miközben a pesti egyetemi könyvtár első őre lett. Egyházi pályafutását tormovai apátként fejezte be. Rendkívüli munkásságának apró részleteként az idézett numizmatikai kérdésekben is állást foglalt.²¹³⁰

Réthy László (Szarvas /Bé/, 1851. november 21. – Arad /ROM/, 1914. november 24.): tanulmányait Pesten és Bécsben /AU/ végezte, majd numizmatikából szerzett bölcsészdoktori címet. 1881-ben az MNM É-be került, amelynek 1901-től igazgatóőre lett. Az MNT alapító tagja és elnöke volt. Munkásságának máig elévülhetetlen része a kora Árpád-kori érmészet is.²¹³¹

Rhé Gyula (Tiszaeszlár /SzSzB/, 1871. november 9. – Veszprém /Ve/, 1936. november 16.): állomásfőnökként került Veszprémbe, ahol régészeti érdeklődésétől vezette 1906-tól sorozatos ásatásokat végzett. Közreműködött a városi múzeum létrehozásában, amelynek nyugállományba kerülését követően 1932-től igazgatója lett.²¹³²

Rupp Jakab/Jacobus Rupp (Buda, 1800. április 13. – Buda, 1879. október 14.): Pozsonyban (SZLK) és Pesten jogot tanult, majd 1821-től a magyar udvari kamara levéltárának hivatalnoka, „levéltári jelelő”, első osztályú lajstromozó lett. Alapvető numizmatikai összefoglalás szerzője.²¹³³

Sabău, Ion (Kismajtény /ROM/, 1911. január 16.–?): 1929–1933 között Szamosújvárott (ROM) ortodox teológiát, 1933–1936 között pedig Kolozsvárt bölcsészeti tanulmányokat végzett és

²¹²⁴ Szinnyei IX (1903) 1412–1418; Varjú (1916).

²¹²⁵ Szinnyei X (1905) 4–14.

²¹²⁶ Szinnyei X (1905) 209–210.

²¹²⁷ MÉL II (1981) 374.

²¹²⁸ Szinnyei X (1905) 693–694.

²¹²⁹ Szinnyei X (1905) 866–868.

²¹³⁰ Szinnyei XI (1906) 111–118.

²¹³¹ Harsányi (1915).

²¹³² MÉL II (1981) 518.

²¹³³ Szinnyei XI (1906) 1401.

1937-ben bölcsészdoktori címet szerzett. 1938–1940 között Rómában volt ösztöndíjas. Később a kolozsvári Történettudományi Intézet munkatársa lett, ahonnan betegsége miatt nyugdíjazták.²¹³⁴

Schlaegerus/Schläger, Julius Carolus/Julius Carolus Schlaegerus (Hannover /NÉM/, 1706. szeptember 25. – Gotha /NÉM/, 1786. június 14.): egyetemi tanulmányait Helmstedtben végezte, majd házitanítóskodott. 1730-tól oktatott a helmstedti egyetemen, ahol 1736-ban a görög és keleti filológia professzorává választották. Korábbi éremtani munkássága elismeréseként 1744-ben a gothai hercegi Münzkabinet felügyelője, 1746-tól a könyvtár igazgatója, 1747-től udvari tanácsos lett.²¹³⁵

Schönwisner/Schoenvisner István/Stephanus Schönvisner (Eperjes /SZLK/, 1738. december 15. – Nagyvárád /ROM/, 1818. szeptember 26.): a jezsuita rend tagjaként teológiai tanulmányait Nagyszombatban (SZLK) fejezte be. Bölcséleti doktorként 1777-től a budai egyetemi könyvtár másodőrének, 1794-től igazgatójának nevezték ki. 1780-tól az egyetemen a régészet tanára lett, majd dékánná és rektorra is megválasztották. Egyházi pályáját mint tormovai () apát és nagyváradi (ROM) kanonok fejezte be. Széles körű munkásságából is kiemelkednek érmészeti alapvetései.²¹³⁶

Schwarz Gottfried/Godofredus Schwarz (Igló /SZLK/, 1707. november 19. – Rinteln /NÉM/, 1788. november 23.): ág. ev. teológiai tanulmányait a jenai egyetemen végezte, majd Lőcsén (SZLK) lett iskolai igazgató. 1735-től Németországba települt, itt szerezte meg a teológiai doktori címet. 1749-től Rintelnben ág. ev. szuperintendens és teológiai tanári meghívást fogadott el. Kiterjedt munkásságából felhasznált műve általános idézettségnek örvendett.²¹³⁷

Simoncsics Ince/Innocentius Simonchicz (Rovna /SZLK/, 1750. december 6. – Máramaros-sziget /ROM/, 1807. április 10.): kegyes tanítórendi áldozópap és igazgató-tanár. Sok helyen, majd 1796-tól Máramaros-szigeten tanított, ahol igazgatóvá is kinevezték. Jeles munkásságában több numizmatikai írás is szerepelt.²¹³⁸

Stipsics Alajos Manó/Alois Emanuel von Stipsics (Székesfehérvár /Fe/,? – Pest, 1815. szeptember 17.): bölcséleti doktor, a pozsonyi (SZLK), majd a budai gimnázium tanára. 1800-tól az egyetemi könyvtár igazgatójává, 1802-től az egyetemen a régészet és az érmészet tanárává, az antik gyűjtemény vezetőjévé nevezték ki. Az egyetemnek kétszer dékánja is volt.²¹³⁹

Steingassner István – ld. Tömörkény István

Strommer Lajos – ld. Thallóczy Lajos

Szegedi/Szegedy János/Joannes Baptista Szegedi (Acsád /Va/, 1715. október 9. – Nagyszombat /SZLK/, 1770. december 5.): teológiai tanulmányait Nagyszombatban végezte, majd bölcséleti és teológiai doktori címet szerzett. Nagyszombatban, Grácban (AU), Kolozsvárott (ROM), Bécsben (AU) tanított, s Nagyszombatban a papnevelő intézet igazgatójaként érte a halál.²¹⁴⁰

Szentgáli Károly (Balatoncsicsó /Za/, 1879. április 19. – Balatonkenese /Ve/, 1945. május 23.): a tanítóképző elvégzése után 1902-től kezdett tanítani, majd 1921-től több helyen volt igazgató. Az MNT másodkönyvtárosa és a társulati gyűjtemény őre, 1927-ben titkára, 1938-ban főtitkára lett. 1922-ben megalapította, majd szerkesztette *Az Érem* c. folyóiratot.²¹⁴¹

Thallóczy/Strommer Lajos (Buda, 1856. december 8. – Herceghalom /Pe/, 1916. december 1.): egyetemi tanulmányait Budapesten végezte, majd később 1884-től a közös pénzügyminisztérium bécsi levéltárának igazgatója lett, s oktatott is. Rangos közjogi pályát futott, s eközben jeles tudományos munkásságot is kifejtett.²¹⁴²

Timon Sámuel/Samuel Timon (Turna /SZLK/, 1665. július 20. – Kassa /SZLK/, 1736. április 7.): jezsuita áldozópap, bölcséleti és teológiai doktor. Nagyszombatban (SZLK) és Kassán volt teológiai tanár, végezetül rendházi főnök. Történeti munkásságának apró részlete a felhasznált adata.²¹⁴³

²¹³⁴ Az adatokat Lukács Antal szívességének köszönhetem.

²¹³⁵ ADB XXXI (1890) 327–329; vö. Schönvisner (1801) 93.

²¹³⁶ Szinnyei XII (1908) 588–591. Ilon – Ughy (1996) 282.

²¹³⁷ Szinnyei XII (1908) 754–758.

²¹³⁸ Szinnyei XII (1908) 1068–1070.

²¹³⁹ Szinnyei XIII (1909) 47–48.

²¹⁴⁰ Szinnyei XIII (1909) 549–551.

²¹⁴¹ Faludi (1947–48); MÉL II (1981) 751.

²¹⁴² Varjú (1917); MÉL II (1981) 851.

²¹⁴³ Szinnyei XIV (1914) 180–182.

- Tömörkény/Steingassner István** (Cegléd /Pe/, 1866. december 21. – Szeged /Cso/, 1917. április 24.): gyógyszerészként, majd újságíróként tevékenykedett, s 1899-től a szegedi Somogyi Könyvtár és a Városi Múzeum könyvtárosa, 1904-től a könyvtár igazgatója volt. Szépirodalmi munkássága mellett néprajzi és régészeti tevékenysége is jelentős.²¹⁴⁴
- Török Gyula** (Abony /JNSz/, 1911. augusztus 21. – Budapest, 1997. január 22.): a szegedi egyetemen történelem–földrajz szakot végzett, de már régészeti témával szerzett bölcsészdoktori címet. Szegedi, keszthelyi, majd pécsi munkásságát s egyéves minisztériumi alkalmazását követően 1952-től nyugdíjazásáig az MNM RO munkatársa volt. 1979-ben nyerte el a kandidátusi tudományos fokozatot. A halimba (Ve)-cseresi temető értékelésével jelentős horizontálstratigráfiai és érmekronológiai megállapításokat is tett.²¹⁴⁵
- Turnwald, Kristián** (1896–1970): a jogi doktori cím megszerzését követően régészeti és numizmatikai tanulmányokat is folytatott, s élete során az antik, cseh és német érmészet szakértőjévé vált.²¹⁴⁶
- Végh Ödön** (? – Budapest, 1911. június 17.): m. kir. ítélőtáblai bíró.²¹⁴⁷
- Weszerle József** (Németpróna /SZLK/, 1781. március 12. – Pest, 1838. július 29.): bölcsészeti és jogi tanulmányait Pesten fejezte be, itt szerezte meg bölcsészdoktori oklevelét is. Több városban tanított, majd 1817-től a pesti egyetem érme- és régiségtan tanárává, majd 1827-től a történelem tanárává nyert kinevezést, de egyben az egyetem könyvtárosa és az érme gyűjtemény őre is volt. Volt dékán is, és a rektorra választás előtti napon hunyt el. Érme gyűjteményét az MNM É szerezte meg, s évtizedeken át készülő munkájának rézmetszetű tábláit 1873-ban adatta ki.²¹⁴⁸
- Weszprémi/Csanády István/Stephanus Weszprémi** (Veszprém /Ve/, 1723. augusztus 13. – Debrecen /HB/, 1799. március 13.): orvosi tanulmányait Debrecenben kezdte meg, majd több külföldi egyetem után Londonban fejezte be. 1757-től Debrecenben orvos, 1767-től a város tisztifőorvosa lett. Egyedülálló orvostörténeti munkájának numizmatikai részletein kívül önálló e tárgyú munkát is írt.²¹⁴⁹
- Zimmermann Lajos** (Budapest, 1876. – 1946. december 2.): ügyvéd, az MNT alapító tagja (1901–1946) és sorozatos tisztségviselője: 1901-től titkári, 1913-tól pénztárosi, 1921-től ügyvezető alelnöki hármas tisztségben, majd 1928-tól elnökként. Az MNT életét, szervezetét ő alakította ki. Politikai magatartásáért 1945 után kapott börtönbüntetése közben halt meg.²¹⁵⁰
- Zoltai Lajos** (Földes /HB/, 1861. július 16. – Debrecen /HB/, 1939. augusztus 29.): debreceni teológiai tanulmányait követően 15 évig újságíróként élt, majd levéltárosként működött, később részben, 1907-től pedig egészében a városi múzeum őre, 1916-tól igazgatója lett, s e minőségében irányította a Déri Múzeum megteremtését 1929-ben történt nyugdíjaztatásáig. Nevezetes néprajzi és régészeti tevékenységet fejtett ki.²¹⁵¹

²¹⁴⁴ Móra (1917); MÉL II (1981) 902–903.

²¹⁴⁵ Erdélyi (1981)

²¹⁴⁶ Petráň – Radoměřský (1996) 312–313. Az adatokat Ján

Hunka szívességéből ismerem.

²¹⁴⁷ Szinnyi XIV (1914) 1048.

²¹⁴⁸ Gohl (1907).

²¹⁴⁹ Szinnyi XIV (1914) 1545–1548.

²¹⁵⁰ Fitz Jenőnek az MNT serlegvacsoráján 1991-ben tartott emlékező előadása és Ábrányi Hedvig adatai alapján; mindkettejük segítségét ezúton is megköszönöm. Az előadásszöveget az MNT könyvtárának adtam át, vö. Fitz (1991).

²¹⁵¹ Sőregi (1939–40) nyomán; vö. Ilon – Ughy (1996) 288–289. – A kötet illusztrációi saját tervezésűek, az általam készített s kinyomtatott táblázatokat a nyomdai VENTURA programnak megfelelően Pál Balázsna újra gépre kellett vinnie. Az érmerajzos és térképes képeket ugyancsak magam terveztem, a kivitelezés grafikai munkáit Dukay Bernadette és Merényiné Pazár Judit végezte. A fényképeket Kádas Tibor készítette, s Dukay Bernadette segítségével rendeztem őket táblákba, végezetül a mutatót K. Bende Ildikó készítette. Mindőjük szívességét ezúton is megköszönöm.

VI. A KÁRPÁT-MEDENCE HELYNEVEI ÉS EGYÉB (LELŐ)HELYNEVEK

Munkámban a magyarországi helyneveket megyenevük rövidítésének kíséretében adtam meg. A szomszédos országok magyar helyneveit követően felhívó jellegű utalásképpen zárójelben az országnevük rövidítését szerepeltettem, s alább következik mai hivatalos alakjuk és közigazgatási beosztásuk. A távolabbi idegen helyneveket országnevük rövidítése kísérte, alább ezeket is felsorolom.

VI/1. AZ ALKALMAZOTT RÖVIDÍTÉSEK

VI/1.1. Országnevek

ANG: Anglia, AU: Ausztria, BEL: Belgium, BUL: Bulgária, CSEH: Csehország, DÁN: Dánia, FR: Franciaország, HOLL: Hollandia, HOR: Horvátország, LEN: Lengyelország, LITV: Litvánia, NÉM: Németország, OL: Olaszország, OR: Oroszország, ROM: Románia, SPA: Spanyolország, SVÁJC: SVÉD: Svédország, SZE: Szerbia, SZLK: Szlovákia, SZLN: Szlovénia, TÖR: Törökország, UKR: Ukrajna

VI/1.2. Magyar megyenevek

Ba: Baranya, BAZ: Borsod-Abaúj-Zemplén, Bé: Békés, BK: Bács-Kiskun, Cso: Csongrád, Fe: Fejér, GyMS: Győr-Moson-Sopron, He: Heves, HB: Hajdú-Bihar, JNSz: Jász-Nagykun-Szolnok, KE: Komárom-Esztergom, Nó: Nógrád, Pe: Pest, So: Somogy, SzSzB: Szabolcs-Szatmár-Bereg, To: Tolna, Va: Vas, Ve: Veszprém, Za: Zala

VI/1.3. Idegen közigazgatási nevek

Bez.: Bezirk, jud.: județul, Ksp.: Kirchspiel, okr.: okreš, opšt.: opština, pow.: powiat, prow.: provincia, woj.: wojewodztwo

VI/1.4. Egyéb rövidítések

ág. ev.: evangélikus, ELTE: Eötvös Loránd Tudományegyetem (Budapest), fn.: falunév, lt. sz.: leltári szám, m. kir.: magyar királyi, MNM: Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest), MNM É: a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára, leltári számaiban a következő betűjelekkel, ill. utalásokkal: A:, B:, Kiss F.: Kiss Ferenc gyűjteményéből, N: Niklovits Károly gyűjteményéből, Weszerle: Weszerle József gyűjteményéből; 19 után: A: antik érmék, B: magyar és minden egyéb érme, C: emlékérmék, kitüntetések, D: papír- és szűkségpénzek, részvények, L: leletegyüttesek, R: a revíziók alkalmával azonosíthatatlannak mutatkozott érmék, MNM KO: Magyar Nemzeti Múzeum Középkori Osztálya, 1955 utáni leltári számaiban a következő betűjelekkel: A: honfoglalás kori gyűjtemény, B: középkori gyűjtemény, C: ötvöstárgy-gyűjtemény, FN: a Fegyvertár Naplójába leltározott leletek, NN: a Régészeti Osztály Nép-vándorláskori Naplójába leltározott leletek, MNM RO: Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Osztálya, MNT: Magyar Numizmatikai Társulat (Budapest), (M)TA: (Magyar) Tudományos Akadémia (Budapest), OSZK: Országos Széchényi Könyvtár (Budapest), ref.: református, r. kat.: római katolikus, szn.: személynév, vm: vármegye

VI/2. KÁRPÁT-MEDENCEI HELYNÉV- ÉS (LELŐ)HELYNÉV MUTATÓ

Alsógellér (SZLK) – ld. Bogya (SZLK)-Alsógellér
Alsóhelbény (SZLK) – ld. Nagytapolcsány (SZLK)-Alsóhelbény
Alsójattó (SZLK) – ld. Jatov (SZLK)-čast' Dolný Jatov
Alsólendva (rég: Zala m; Lendava, opšt. Lendava, SZLN)
Alsószerdahely (rég: Pozsony m; Dolná Streda, okr. Galanta, SZLK)
Arad (rég: Arad m; Arad, jud. Arad, ROM)
Bács (rég: Bács – Bodrog m; Bač, opšt. Bač, SZE)

Bagota (SZLK) – ld. Ógyalla (SZLK)-Bagota
 Barátudvar (rég: Moson m; Mönchhof, Bez. Neusiedl am See, Burgenland, AU)
 Batajnica (rég: Szerém m; Batajnica, opšt. Zemun, JUG)
 Bélapataka (rég: Nyitra m; Valaská Belá, okr. Prievidza, SZLK)
 Belgrád (Beograd, SZE)
 Bény (rég: Esztergom m; Bíňa, okr. Nové Zámky, SZLK)
 Berkesz (rég: Berkeszfalu, Temes m; Percosova, jud. Timiș, ROM)
 Besztercebánya (rég: Zólyom m; Banská Bystrica, okr. Banská Bystrica, SZLK)
 Bihar (rég: Bihar m; Biharia, jud. Bihor, ROM)
 Biharszentandrás (ROM) – ld. Nagyvárád (ROM)
 Bijelo Brdo (Bijelo Brdo, opšt. Osijek, HOR)
 Bogya (rég: Komárom m; Bodza, okr. Komárno, SZLK)-Alsógellér (rég: Gellér, Komárom m; čast' Holiare)
 Borbánd (rég: Alsó-Fehér m; Bărbant, jud. Alba, ROM)
 Bosarve (Ksp. Stंगा par., prow. Gotland, SVÉD)
 Bothipusza – ld. Etyek (Fe)-Botpusza
 Brandsgård (Knutsker, Bornholm, DÁN)
 Brogyán (SZLK) – ld. Simony (SZLK)-Brogyán
 Břeclav (kraj Brno, země Morava, CSEH)
 Bukarest (București, ROM)
 Cabaj (rég: Nyitra m; Cabaj, okr. Nitra, SZLK)
 Ciganka (Ciganka, opšt. Podravska Slatina, HOR)
 Csejte (rég: Nyitra m; Čahtice, okr. Nitra, SZLK)
 Csekej (rég: Nyitra m; Čakajovce, okr. Nitra, SZLK)
 Csépfalu (SZLK) – ld. Márkus-Csépfalu (SZLK)
 Csiklovabánya (rég: Krassó-Szörény m; Ciclova Montaná, jud. Caraș-Severin, ROM)
 Csúza (rég: Baranya m; Suza, opšt. Beli Manastir, HOR)
 Darufalva (rég: Sopron m; Drassburg-Baumgarten, Bez. Mattersburg, Burgenland, AU)
 Dévény (SZLK) – ld. Pozsony (SZLK)-Dévény
 Djuped (Ksp. Styrnäs, prow. Ångermanland, SVÉD)
 Ducó (SZLK) – ld. Moraván (SZLK)-Ducó
 Enegård (Nylarsker, Bornholm, DÁN)
 Eperjes (rég: Sáros m; Prešov, okr. Prešov, SZLK)
 Erdőd (rég: Verőce m; Erdut, opšt. Osijek, HOR)
 Eszék (rég: Verőce m; Osijek, opšt. Osijek, HOR)
 Érsekújvár (rég: Nyitra m; Nové Zámky, okr. Nové Zámky, SZLK)
 Felfalu (SZLK) – ld. Felsőfalu (SZLK)
 Felsőfalu (rég: Gömör-Kishont m; Chvalová, okr. Rimavská Sobota, SZLK)
 Felsőrécsény (rég: Nyitra m; Rišňovce, okr. Nitra, SZLK)
 Féltorony (rég: Moson m; Halbturn, Bez. Neusiedl am See, Burgenland, AU)
 Felvidéki (SZLK) kincs – ld. Ismeretlen lelőhely
 Földvár (rég: Szolnok-Doboka m; Feldioara, jud. Brașov, ROM)
 Garamszentbenedek (rég: Bars m; Hronský Beňadik, okr. Žiar nad Hronom, SZLK)
 Gimeskosztolány (rég: Nyitra m; Kostolany pod Tribečom, okr. Nitra, SZLK)
 Grapzow (Kreis Demmin, Neubrandenburg, NÉM)
 Gyulafehérvár (rég: Alsó-Fehér m; Alba Iulia, jud. Alba, ROM)
 Gyulavarsánd (rég: Arad m; Vârșand, jud. Arad, ROM)
 Hátszeg (rég: Hunyad m; Hațeg, jud. Hunedoara, ROM)
 Homoróddaróc (rég: Udvarhely m; Drăușeni, jud. Brașov, ROM)
 Homoródszentpál (rég: Udvarhely m; Sînpaul, jud. Hargita, ROM)
 Ibsker (amt Bornholm, DÁN)
 Igló (rég: Szepes m; Spišská Nová Ves, okr. Spišská Nová Ves, SZLK)
 Ipolykiskeszi (rég: Hont m; Malé Kosihy, okr. Nové Zámky, SZLK)
 Jászfalu (rég: Komárom m; Jászová, okr. Nové Zámky, SZLK)
 Karlberg (SVÉD) – ld. Stockholm (SVÉD)-Karlberg
 Kassa (rég: Abaúj-Torna m; Košice, okr. Košice, SZLK)

Kelč (okr. Valašské Meziříčí, země Morava, CSEH)
 Királyhida (rég: Moson m; Bruckneudorf, Bez. Neusiedl am See, AU)
 Kisgáj (rég: Temes m; Gaiu Mic, jud. Timiș, ROM)
 Kismajtény (rég: Szatmár m; Moftinu Mic, jud. Satu Mare, ROM)
 Kismarton (rég: Sopron m; Eisenstadt Stadt, Burgenland, AU)
 Kolozsmonostor (ROM) – ld. Kolozsvár (ROM)-Kolozsmonostor
 Kolozsvár (rég: Kolozs m; Cluj-Napoca, jud. Cluj, ROM)
 Kolozsvár (rég: Kolozs m; Cluj-Napoca, jud. Cluj, ROM)-Kolozsmonostor (rég: Kolozs m; Mă-năștur)
 Komáromszentpéter (rég: Komárom m; Svätý Peter, rég: Dolný Peter, okr. Komárno, SZLK)
 Körmöcbánya (rég: Bars m; Kremnica, okr. Žiar nad Hronom, SZLK)
 Kujawy (Kujawia, LEN)
 Lajtapordány (rég: Sopron m; Leithaprodersdorf, Bez. Eisenstadt, Burgenland, AU)
 Lajtaújfalu (rég: Sopron m; Neufeld an der Leitha, Bez. Eisenstadt, Burgenland, AU)
 Ligetfalu (rég: Pozsony m; Bratislava, SZLK)
 Liptószentmiklós (rég: Liptó m; Liptovský Mikuláš, okr. Liptovský Mikuláš, SZLK)
 Lőcse (rég: Szepes m; Levoča, okr. Senica, SZLK)
 Mačvanska Mitrovica (opšt. Sremska Mitrovica, SZE)
 Madar (rég: Komárom m; Modrany, okr. Komárno, SZLK)
 Magyarfráta (rég: Kolozs m; Frata, jud. Cluj-Napoca, ROM)
 Majkó (pow. Kalisz, LEN)
 Máramarosziget (rég: Máramaros m; Sighetu Marmației, jud. Sălaj, ROM)
 Márkus-Csepánfalú (rég: Szepes m; Markušovce, okr. Spišská Nová Ves, SZLK)
 Medgyes (rég: Nagy-Küküllő; Medias, jud. Sibiu, ROM)
 Mezőbánd (rég: Maros-Torda m; Band, jud. Mureș, ROM)
 Mezőzáh (rég: Torda-Aranyos m; Zau de Cîmpie, jud. Mureș, ROM)
 Mokrin (rég: Torontál m; Mokrin, opšt. Kikinda, SZE)
 Molnos (SZLK) – ld. Nyitra (SZLK)-Molnos (Mlynárce)
 Monostorszeg (rég: Bács-Bodrog m; Bački Monoštor, opšt. Sombor, SZE)
 Moraván (rég: Nyitra m; Moravany nad Váhom, okr. Trnava, SZLK)-Ducó (rég: Nyitra m; Ducové)
 Mosonytétény (rég: Moson m; Tadtén, Bez. Neusiedl am See, Burgenland, AU)
 Nadány (rég: Nyitra m; Nedanovce, okr. Topoľčany, SZLK)-Széplak (rég: Nyitra m; Krásno)
 Nagyősz (rég: Torontál m; Tomnatic, jud. Timiș, ROM)
 Nagyszeben (rég: Szeben m; Sibiu, jud. Sibiu, ROM)
 Nagyszentmiklós (rég: Torontál m; Sînnicolau Mare, jud. Timiș, ROM)
 Nagyszombat (rég: Pozsony m; Trnava, okr. Trnava, SZLK)
 Nagytapolcsány (rég: Nyitra m; Topoľčany, okr. Topoľčany, SZLK)-Alsóhelbény (rég: Nyitra m; časť Dolné Chlebany)
 Nagyteremia (rég: Máriafölde, Torontál m; Teremia Mare, jud. Timiș, ROM)
 Nagyvárad (rég: Bihar m; Oradea, jud. Bihor, ROM)
 Németóvár (rég: Óvár, Vas m; Bad Deutsch-Altenburg, Bez. Hainburg an der Donau, Niederösterreich, AU)
 Németpróna (rég: Nyitra m; Nitrianske Pravno, okr. Nitra, SZLK)
 Neustadt (Kreis Ludwigslust, Schwerin, NÉM)
 Nyárádszereda (rég: Maros-Torda m; Miercurea Nirajului, jud. Mureș, ROM)
 Nyitra (rég: Nyitra m; Nitra, okr. Nitra, SZLK)
 Nyitra (rég: Nyitra m; Nitra, okr. Nitra, SZLK)-Molnos (rég: Nyitra m; Mlynárce)
 Nyitraludány (rég: Nyitra m; Ludanice, okr. Topoľčany, SZLK)
 Nylarsker (DÁN) – ld. Enegård (DÁN)
 Nyulas (rég: Moson m; Jois, Bez. Neusiedl am See, Burgenland, AU)
 Óbars (rég: Bars m; Starý Tekov, okr. Levice, SZLK)
 Ógyalla (rég: Komárom m; Hurbanovo, okr. Komárno, SZLK)-Bagota (rég: Komárom m; Bohatá)
 Ocsova (rég: Zólyom m; Očová, okr. Zvolen, SZLK)
 Oroszlámos (rég: Torontál m; Banatsko Arandelovo, opšt. Novi Kneževac, SZE)

Ostrovo (rég: Ostrovo, opšt. Vinkovci, HOR)
 Parlin (pow. Mogilno, woj. Bydgoszcz, LEN)
 Patvaróc (rég: Nyitra m; Potvorice, okr. Trenčín, SZLK)
 Pecsényéd (rég: Sopron m; Pötsching, Bez. Mattersburg, Burgenland, AU)
 Perse (rég: Nógrád m; Prša, okr. Lučenec, SZLK)
 Petőfalva (rég: Székelypetőfalva, Háromszék m; Peteni, jud. Covasna, ROM)
 Posen vidéke – ld. Poznań (LEN)
 Poznań (woj. Poznań, LEN) vidéke
 Pozsony (rég: Pozsony; Bratislava-mesto, SZLK)
 Pozsony (rég: Pozsony; Bratislava-mesto, SZLK)-Dévény (rég: Pozsony m; Devín)
 Prága (Praha, CSEH)
 Prerau – ld. Přerov (CSEH)
 Přerov (kraj Přerov, země Morava, CSEH)
 Rimaszécs (rég: Gömör-Kishont m; Rimavská Seč, okr. Rimavská Sobota, SZLK)
 Rimaszombat (rég: Gömör-Kishont m; Rimavská Sobota, okr. Rimavská Sobota, SZLK)
 Rovna (rég: Trencsén m; Veľké Rovné, Žilina, SZLK)
 Rózsahegy (rég: Liptó m; Ružomberok, okr. Liptovský Mikuláš, SZLK)
 Ruda (pow. Wieluń, woj. Łódź, LEN)
 Sásony (rég: Moson m; Winden am See, Bez. Neusiedl am See, Burgenland, AU)
 Segesvár (rég: Nagy-Küküllő m; Sighişoara, jud. Mureş, ROM)
 Selmechánya (rég: Hont m; Banská Štiavnica, okr. Žiar nad Hronom, SZLK)
 Sepsiszentgyörgy (rég: Háromszék m; Sfîntu Gheorghe, jud. Covasna, ROM)
 Šupca (woj. Poznań, LEN)
 Sikló (rég: Arad m; Şiclău, jud. Arad, ROM)
 Simony (rég: Bars m; Partizánske, okr. Topoľčany, SZLK)-Brogyán (rég: Bars m; část Brod-
 zany)
 Skåne-félsziget (SVÉD)
 Sochaczew (woj. Warszawa, LEN) környéke
 Starczanowo (pow. Środa, woj. Poznań, LEN)
 Stockholm (Ksp. Solna, prow. Uppland, SVÉD)-Karlberg
 Stora-Sojdeby (Ksp. Fole, prow. Gotland, SVÉD)
 Stroszki (pow. Środa, LEN)
 Svinjarevci (Svinjarevci, opšt. Vukovar, HOR)
 Szabadka (rég: Bács-Bodrog m; Subotica, opšt. Subotica, SZE)
 Szamosújvár (rég: Szolnok-Doboka m; Gherla jud. Cluj, ROM)
 Szászfehéregyháza (rég: Nagy-Küküllő m; Viscri, jud. Braşov, ROM)
 Szeghegy (rég: Bács-Bodrog m; Lovćenac /Sekič/, opšt. Mali Idoš, SZE)
 Szendrő (Smederevo, opšt. Smederevo SZE)
 Szepesváralja (rég: Szepes m; Spišské Podhradie, okr. Spišská Nová Ves, SZLK)
 Széplak (SZLK) – ld. Nadány (SZLK)
 Szomotor (rég: Zemplén m; Somotor, okr. Trebišov, SZLK)
 Temesliget (rég: Szolnok-Doboka m; Pădureni, jud. Timiş, ROM)
 Temesvár (rég: Temes m; Timişoara, jud. Timiş, ROM)
 Teschen – ld. Těšín Český (CSEH)
 Těšín Český (kraj Těšín, země Slezsko, CSEH)
 Tomsarve (Ksp. Eksta, prow. Gotland, SVÉD)
 Torda (rég: Torda-Aranyos m; Turda, jud. Cluj-Napoca, ROM)
 Trencsén (rég: Trencsén m; Trenčín, okr. Trenčín, SZLK)
 Turna (rég: Trencsén m; Trenčianska Turné, okr. Trenčín, SZLK)
 Ungtarnóc (rég: Ung m; Tarnovec, Užgorod raj., Zakarpats'ka obl., UK)
 Vágbori (rég: Nyitra m; Borovce, okr. Trnava, SZLK)
 Vágsellye (rég: Nyitra m; Šala, okr. Galanta, SZLK)-Vágvecse (rég: Nyitra m; Veča)
 Vágvecse (SZLK) – ld. Vágsellye (SZLK)
 Vajdahunyad (rég: Hunyad m; Hunedoara, jud. Hunedoara, ROM)
 Várfalva (rég: Torda-Aranyos m; Moldovenesti, jud. Cluj, ROM)
 Vörösmart (rég: Baranya m; Zmajevac, opšt. Beli Manastir, HOR)

Wielowies (pow. Krotoszyn, LEN)
Zabola (rég: Háromszék m; Zăbala, jud. Covasna, ROM)
Zágráb (Zagreb, HOR)
Zakrzew/Zakrzewo – ld. Sochaczew
Zenta (rég: Bács-Bodrog m; Senta, opšt. Senta, SZE)
Zimándújfalu (rég: Arad m; Zimandu Nou, jud. Arad, ROM)
Zólyom (rég: Zólyom m; Zvolen, okr. Zvolen, SZLK)
Zombor (rég: Bács-Bodrog m; Sombor, opšt. Sombor, SZE)

VII. IRODALOMJEGYZÉK

VII/1. RÖVIDÍTÉSEK

ACIN 8	Actes du 8 ^{ème} Congrès International de Numismatique New York–Washington septembre 1973. Éd.: Herbert A. Cahn–Georges Le Rider. Paris–Bâle 1976.
ACIN 9	Actes du 9 ^{ème} Congrès International de Numismatique Berne septembre 1979. Éd.: Tony Hackens – Raymond Weiller. Louvain-la-Neuve – Luxembourg 1982.
ACISPP	Actes du XII ^e Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques Bratislava, 1–7 septembre 1991. 4: Red.: Juraj Pavúk. Bratislava 1993.
ActaArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
ActaMN	Acta Musei Napocensis (Cluj-Napoca)
ADB	Allgemeine Deutsche Biographie. Auf Veranlassung Seiner Majestät des Königs von Bayern herausgegeben durch die Historische Commission bei der Königlichen Akademie der Wissenschaften. I (1875: Von der Aa–Baldanus)–LVI (1912: Gesamtregister). Leipzig.
AFSB	Arbeits- und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege (Berlin)
Agria	Agria. Az Egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve (Eger)
AHSzeg	Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica (Szeged)
AIA	Acta Interdisciplinaria Archaeologica (Nitra)
AIAC	Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca (Cluj-Napoca)
Aluta	Aluta. Publicație a Muzeului din. Sf. Gheorghe (Sfintu Gheorghe)
AnnLK	Annalen der Literatur und Kunst in dem Oesterreichischen Kaiserthume (Wien)
ANSMN	American Numismatic Society, Museum Notes (New York)
Antaeus	Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő (Budapest)
ArchHung	Archaeologia Hungarica (Budapest)
ArchKözl	Archaeologiai Közlemények (Budapest)
ArchSlovMF	Archaeologica Slovaca Monographiae Fontes – Instituti Archaeologici Nitriensis Academiae Scientiarum Slovacae (Nitra)
ARegia	Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis (Székesfehérvár)
Athenaeum	Athenaeum (Pest)
AUBSH	Annales Universitatis Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica (Budapest)
AVANS	Archeologické Výskumu a Nálezy na Slovensku v roku... (Nitra)
Az Érem	Az Érem (Budapest)
Balcanoslavica	Balcanoslavica (Prilep)
BBTÉ	A Bács-Bodrog Vármegyei Történeti Társulat Évkönyve (Zombor)
BMb	Berliner Münzblätter (Berlin)
BMC	Warwick Wroth: Catalogue of the imperial Byzantine coins in the British Museum. I–II. London 1908.
BOH	Bibliotheca Orientalis Hungarica (Budapest)
BSMRAe	Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Seria Nova (Budapest)
BU	Bücher aus Ungarn (Budapest)
BZ	Byzantinische Zeitschrift (Stuttgart–Leipzig)
CAB	Cercetări Arheologice in București (București)
CN	Commentationes Numismaticae (Hamburg)
CNH	Id. Réthy (1899)
CommArchHung	Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest)
CP	Id. Zimmermann (1907)
Crisia	Crisia (Oradea)
Cumania	Cumania. A Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei (Kecskemét)

Dacia	Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne (București)
Dbg.	ld. <i>Dannenberg</i> (1876–1905)
DDMÉ	A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve (Debrecen)
DDMK	Debrecen Sz. Kir. Város Déri Múzeumának Kiadványai (Debrecen)
DissArch	Régészeti Dolgozatok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészeti Intézetéből – Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae (Budapest)
DMM	Denárová měna na Moravě. Sborník prací z III. numismatického symposia 1979: Ekonomicko-peněžní situace na Moravě v období vzniku a rozvoje feudalismu (8.–12. století). Hrsg. Jiří Sejbal. NumMor 6 (1986)
Dolg	Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából (Kolozsvár, 1910–1919)
Dolg	Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből (Szeged, 1925–1943)
ÉK	Az Éremgyűjtők Kiadványsorozata (Budapest)
ÉL	Éremtani Lapok (Nagykovácsi)
EMÉ	Az Egri Múzeum Évkönyve (Eger), később: Agria
ErdTört	Erdély története. I–III. Főszerk.: Köpeczi Béla. I: A kezdetektől 1606-ig. Szerk.: Mócsy András–Makkai László. Budapest 1988. ³
EszteÉvl	Esztergom Évlapjai (Esztergom)
ÉT	Élet és Tudomány (Budapest)
ETSz	<i>Gombóc Zoltán – Melich János</i> : Magyar etymológiai szótár. I: I–X, II: XI–XVII. Budapest 1914–1944.
ÉTTK	Értekezések a Történeti Tudományok Köréből (Budapest)
F	ld. <i>Fiala</i> (1895)
FE	Folklór és Etnográfia (Debrecen)
FÉK	<i>Fehér Géza–Éry Kinga–Kralovánszky Alán</i> : A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. RégTan 2 (1962) Budapest.
FolArch	Folia Archaeologica (Budapest)
FontesArchHung	Fontes Archaeologici Hungariae (Budapest)
FVL	Forschungen zur Volks- und Landeskunde (București–Sibiu)
G	ld. <i>Gumowski</i> (1960)
GGB	Godišnjak Grada Beograda (Beograd)
GlauX	GlauX. Collana di Studi e Ricerche di Numismatica (Milano)
GN	Geldgeschichtliche Nachrichten (Frankfurt am Main)
H	ld. <i>Huszár</i> (1979)
HBN	Hamburger Beiträge zur Numismatik (Hamburg)
HBR	Hungarian Book Review (Budapest)
HČ	Historický Časopis (Bratislava)
Hikuin	Hikuin (Højbjerg)
HK	Hadtörténelmi Közlemények (Budapest)
HOMÉ	A Herman Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)
HT	Halasi Téka (Kiskunhalas)
HZ	Historische Zeitschrift (München)
IKMK	Az István Király Múzeum Közleményei (Székesfehérvár)
IRH	Insignia Regni Hungariae. Red.: Zsuzsa Lovag. I. Budapest 1983.
JMNM (1904)	Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1903. évi állapotáról. Közzéteszi a Magyar Nemzeti Múzeum Igazgatósága. Budapest 1904.
JMNM (1905)	Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1904. évi állapotáról. Közzéteszi a Magyar Nemzeti Múzeum Igazgatósága. Budapest 1905.
JMNM (1906)	Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1905. évi állapotáról. Közzéteszi a Magyar Nemzeti Múzeum Igazgatósága. Budapest 1906.
JPMÉ	A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs)
KKAnz	Kaiserlich Königlich Allerhöchste Privilegierte Anzeigen aus Sämmtlichen Kaiserl. Königl. Erbländern (Wien)
KMMK	A Komárom Megyei Múzeumok Közleményei (Tata)

KMTL	Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest 1994.
Korunk	Korunk (Kolozsvár)
KözlMNM	Közlemények a Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából (Budapest)
LCI	Lexikon der christlichen Ikonographie. Hrsg. von Engelbert Kirschbaum. I–VIII. Rom–Freiburg–Basel–Wien I: 1968, II: 1970, III: 1971, IV: 1972, V: 1973, VI: 1974. VII: 1974, VIII: 1976.
LH	Le Livre Hongrois (Budapest)
LM	Lexikon des Mittelalters. Hg.: Gloria Avella-Wildhalm–Liselotte Lutz–Roswitha Mattejiet–Ulrich Mattejiet. (München–Zürich)
LSz	Levéltári Szemle (Budapest)
MAS	Materialia Archaeologica Slovaca (Nitra)
MCA	Materiale și Cercetări Arheologice (București)
MEH	A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Sajtó alá rend.: Györffy György. Budapest 1986. ³
MÉL	Magyar életrajzi lexikon. Főszerk.: Kenyeres Ágnes. I (A–K), II (L–Z), III (kiegészítő kötet, A–Z). Budapest 1981.
MFME	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged)
MHÁTL	Magyarország honfoglalás- és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga (Budapest)
MittArchInst	Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 1 (1970) – 15 (1986) (Budapest). Folytatása: Antaeus 16 (1987)–
MKH	Magyar Könyv-Ház (Pozsony, Pest)
MKsz	Magyar Könyvszemle (Budapest)
MM	Magyar Múzeum (Budapest)
MNT	Magyar Numizmatikai Társulat
MNTÉ	A Magyar Numizmatikai Társulat... évi Évkönyve (Budapest)
MNy	Magyar Nyelv (Budapest)
MNyTK	A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai (Budapest)
MNZ	Moravské Numismatické Zprávy (Brno)
MoT	Magyarország története tíz kötetben. I: Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk.: Székely György, szerk.: Bartha Antal. (Budapest 1984)
MoTK	Magyarország történeti kronológiája a kezdetektől 1970-ig. Főszerk.: Benda Kálmán. I: A kezdetektől 1526-ig. Szerk.: Solymosi László. Budapest 1981.
MPK	Mitteilungen der Prähistorischen Kommission (Wien)
MRT 5	<i>Horváth István–H. Kelemen Márta–Torma István</i> : Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás. Szerk.: Torma István. Magyarország Régészeti Topográfiája 5. Budapest 1979.
MRT 8	<i>Jankovich B. Dénes–Makkay János–Szőke Béla Miklós</i> : Békés megye régészeti topográfiája. IV/2. A szarvasi járás. Szerk.: Makkay János. Magyarország Régészeti Topográfiája 8. Budapest 1989.
MTt	Magyar Törvénytár (Corpus Juris Hungarici) 1000–1895. Szerk.: Márkus Dezső. Budapest 1899.
MuzNaț	Muzeul Național (București)
NK	Numizmatikai Közlöny (Budapest)
NumČas	Numismatický Časopis (Praha)
NumListy	Numismatické Listy (Praha)
NumMedd	Numismatiska Meddelanden (Stockholm)
NumMor	Numismatica Moravica (Brno)
NumSbor	Numismatický Sborník (Praha)
NV	Numismatische Vorlesungen (Berlin)
NZ	Numismatische Zeitschrift (Wien)
NyJAMÉ	A Nyíregyháza Jósza András Múzeum Évkönyve (Nyíregyháza)
NyT	Nyelvészeti Tanulmányok (Budapest)
Oberhofen	<i>Fritz Dworschak–Alfred Noss</i> : Der Münzfund von Oberhofen–Rabenschwand (Ger. Bez. Mondsee). NZ 53 (1920) 81–96.

ÖAW P-HKD	Österreichische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse Denkschriften (Wien)
PDOS (1989)	Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5 až z 13 storočia. I.1–2: Bratislava, hlavné mesto SSR a Západoslovenský Kraj. Zost.: Darina Bialeková. Nitra 1989.
PNN	Polish Numismatic News (Wrocław–Warszawa–Kraków) – ld. WN
Potaissa	Potaissa. Muzeul de Istorie (Turda)
PVL	Povest' vremennyh let. Pod red.: V. P. Andrianovoj-Peretc. I: Tekst i perevod. Podgotovka teksta D. S. Lihačeva. Perevod: D. S. Lihačeva i B. A. Romanova. II: Stat'i i kommentarii D. S. Lihačeva. Moskva-Leningrad 1950.
QTNAC	Quaderni ticinesi di numismatica e antichità classiche (Lugano)
R	ld. <i>Rupp</i> (1841)
RCIAS	Rapports du III ^e Congrès International d'Archéologie Slave (Bratislava 7–14 septembre 1975). I–III. Éd.: Bohuslav Chropovský. Bratislava 1979.
RDKg	Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte. Begonnen von Otto Schmidt, fortgeführt von Ernst Gall, Hans Martin..., Ludwig Heinrich Heydenreich und Karl-August Wirth. (in Lieferungen). München 1937–
RégDolg	ld. DissArch
RégFüz	Régészeti Füzetek. Ser. 1. Az... év régészeti kutatásai. (Budapest)
RégTan	Régészeti Tanulmányok (Budapest)
SCIVA	Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie (București)
SCN	Studii și Cercetări de Numismatica (București)
Sigtuna Papers	Sigtuna Papers. Proceedings of the Sigtuna symposium on Viking-age coinage 1–4 June 1989. Ed. by Kenneth Jonsson–Brita Malmer. Commentationes de Nummis Saeculorum IX–XI in Suecia Repertis. Nova Series 6. Stockholm 1990.
SlovArch	Slovenská Archeológia (Bratislava)
SlovNum	Slovenská Numizmatika (Bratislava)
SMK	Somogyi Múzeumok Közleményei (Kaposvár)
Správy	Správy (Košice)
SSF	Staats- und Socialwissenschaftliche Forschungen (Leipzig)
StComSib	Studii și Comunicări. Muzeul Brukenthal (Sibiu)
Stf	Städteforschung, Reihe A: Darstellungen (Köln–Wien)
ŠtZv	Študijské Zvesti Archeologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied (Nitra)
Századok	Századok (Budapest)
SzÉ	Székesfehérvár Évszázadai. I: Az államalapítás kora. Szerk.: Kralovánszky Alán. Székesfehérvár 1967. = IKMK Ser. A. No. 13.
SZIE	Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. I–III. Szerk.: Serédi Jusztinián (Budapest 1938)
SzKK	Szegedi Középkortörténeti Könyvtár (Szeged)
SzSzSze	Szabolcs-Szatmári Szemle (Nyíregyháza)
TESz	A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerk.: Benkő Loránd. Budapest. I: 1967, II: 1970, III: 1976.
TörtSzle	Történeti Szemle (Budapest)
TRN	Történelem, Régészet, Néprajz (Debrecen)
TudGyűjt	Tudományos Gyűjtemény (Pest)
Tudt-Ért	Tudománytár. Közrebocsátja A Magyar Tudós Társaság. Értekezések (Buda)
Turul	Turul (Budapest)
U	ld. <i>Unger</i> (1958) (1960)
UME	Unger Mátyás Emlékkönyv. Szerk.: E. Kovács Péter–Kalmár János–V. Molnár László. Budapest 1991.
UngMag	Ungrisches Magazin (Preßburg)
VAH	Varia Archaeologica Hungarica (Budapest)
Valóság	Valóság (Budapest)
VMMK	Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei (Veszprém)
VNK	Veröffentlichungen der Numismatischen Kommission (Wien)
WSW	Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte

W	Id. Weszerle (1873) (1911)
Wi	J. P. Beierlein: Die Medaillen und Münzen des Gesamthauses Wittelsbach. München 1901.
WienerNMh	Wiener Numismatische Monatshefte (Wien)
WN	Wiadomości Numizmatyczne (Wrocław-Warszawa-Kraków)
WN = PNN	Wiadomości Numizmatyczne = Polish Numismatic News (Wrocław-Warszawa-Kraków)
ZalaiGyűjt	Zalai Gyűjtemény (Zalaegerszeg)
ZbSNM (Hist)	Zborník Slovenského Národného Múzea – História (Bratislava)
ZeitschrUng	Zeitschrift von und für Ungern zur Beförderung der vaterländischen Geschichte, Erdkunde und Literatur. Hrsg. von Ludwig Schedius (Pest)

VII/2. IRODALOM

- Acsádi-Harsányi-Nemeskéri (1962) György Acsády-László Harsányi-János Nemeskéri: The population of Zalavár in the Middle ages. *ActaArchHung* 14 (1962) 113-141.
- Almási-Wehli (1994) Almási Tibor-Wehli Tünde: Selmezbánya. KMTL 598.
- Amant (1927-28) Amant Zoltán: Két kiadatlan Árpádházi denár-változat. NK 26-27 (1928-29) 72, X. t: 19-21.
- Anonymus (1975) Anonymus Gesta Hungarorum. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Fordította és jegyzetekkel ellátta Pais Dezső. Bevezette és a jegyzeteket kiegészítette Györffy György. Budapest 1975.
- Appel (1822) Joseph Appel: Münzen und Medaillen aller Könige in alphabetischer Ordnung, dann der Markgrafen, Herzoge und Erzherzoge von Österreich. Des Repertoriiums zur Münzkunde des Mittelalters und der neuern Zeit. Zweiten Bandes, zweite Abtheilung. Wien 1822.
- Bakonyi (1936) Id. Szentgáli (1936)
- Bálint (1977) Bálint Sándor: Ünnepi kalendárium. I-II. Budapest 1977.
- Bálint (1981) Csanád Bálint: Einige Fragen des Dirhem-Verkers in Europa. *ActaArchHung* 33 (1981) 105-131.
- Bálint (1982) Bálint Csanád: Az európai dirhem-forgalom néhány kérdése (Quelques questions de la circulation du dirham en Europe). *Századok* 116 (1982) 3-32.
- Bálint (1996) Csanád Bálint: Diskussionsbeitrag zur Neubearbeitung der Inschriften des Schatzes von Nagyszentmiklós. Kézirat 1996.
- Barb-Dworschak (1936) Alphons Barb-Fritz Dworschak: Der Fund von Tadtén, Burgenland. NZ 29 (1936) 69-72.
- Bárczi (1935) Bárczi Géza: Az ó-magyar sc hangjelölés. MNy 31 (1935) 74-84, 140-147.
- Bárczi (1951) Bárczi Géza: A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. NyT 1 (1951).
- Bárczi (1958) Bárczi Géza: A magyar szókincs eredete. Budapest 1958.
- Bárczi-Benkő-Berrár (1967) Bárczi Géza-Benkő Loránd-Berrár Jolán: A magyar nyelv története. Budapest 1967.
- Bárdos (1978) Bárdos Edith: Középkori templom és temető Kaposvár határában. Előzetes jelentés a leletmentő ásatásról (A mediaeval church and a cemetery on the confines of Kaposvár). SMK 3 (1978) 187-234.
- Bárdos (1987) Bárdos Edith: Középkori templom és temető Kaposvár határában (Medieval church and cemetery in the vicinity of Kaposvár). II. SMK 8 (1987) 5-76.
- Bél (1718) Matthiae Belii [Bél Mátyás]: De vetere litteratura hunno-scythica exercitatio. Lipsiae 1718.
- Benkő (1949) Benkő Loránd: A régi magyar személynévadás. Budapest 1949.
- Benkő (1992) Benkő Elek: A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája. VAH 5 (1992).
- Berghaus (1952-53) Peter Berghaus: Beiträge zur deutschen Münzkunde des 11. Jahrhunderts. HBN 6-7 (1952-53) 61-67.
- Berghaus (1982) Peter Berghaus: Das mittelalterliche Münzporträt Abbild oder Topos? ACIN 9, 851.
- Berghaus (1990) Peter Berghaus: Numismatiker im Porträt 2. Johann Peter von Ludewig. GN 25:139 (September 1990) 266-272.

- Berghaus* (1991) *Peter Berghaus*: Numismatiker im Porträt 7. Joachim Lelewel. GN 26:145 (September 1991) 219–225.
- Berghaus* (1992) *Peter Berghaus*: Münzrecht. LM 6:5 (1992) 934–935.
- Berghaus* (1992a) *Peter Berghaus*: Münztechnik. LM 6:5 (1992) 935–936.
- Berghaus* (1992b) *Peter Berghaus*: Münzverrufung. LM 6:5 (1992) 936–937.
- Berghaus* (1993) *Peter Berghaus*: Numismatiker im Porträt 20. Hermann Dannenberg. GN 28: 158 (November 1993) 261–268.
- Berkeszi* (1907) *Berkeszi István*: Délmagyarország éremleletei. Temesvár 1907.
- Bertényi* (1978) *Bertényi Iván*: A magyar korona története. Budapest 1978.
- Bertényi* (1983) *Bertényi Iván*: Kis magyar címertan. Budapest 1983.
- Bitnicz* (1842) *Bitnicz Lajos*: Magyarország ekkorig ismeretes pénzei, lerajzolva, történeti s pénztudományi kútfők után megmagyarázva előterjeszti Rupp Jakab, a N. M. Kir. Udvari Kamaránál levéltári jelelő. Árpádi korszak. Budán 1841. Athenaeum 6: II. félév: 5 (1842. július 12.) 33–36, 6: II. félév: 6 (1842. július 14.) 41–45, 6: II. félév: 7 (1842. július 17.) 49–54.
- Bobek* (1986) *Jan Bobek*: Mincovníctví olomouckých biskupů ve středověku (Das Münzwesen der Olmützer Bischöfe im Mittelalter). Brno 1986.
- Boberg* (1974) *Jochen Boberg*: Euphemia von Chalzedon, Verteidigerin der Orthodoxie. LCI VI (1974) 182–185.
- Bóna* (1984) *István Bóna*: Bemerkungen zum 1. Bd. des Werkes: Das landnahme- und früh- arpadenzeitliche Fundmaterial Ungarns. A. Kiss: Baranya megye X–XI. századi sírleletei. ActaArchHung 36 (1984) 283–294.
- Bóna* (1984a) *Bóna István*: A karoling Pannonia. MoT I (1984) 346–369, 1600–1605.
- Bóna* (1988) *Bóna István*: Daciától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271–896). In: Erdély története. Főszerk.: Köpeczi Béla. I: A kezdetektől 1606-ig. Szerk.: Mócsy András–Makkay László. Budapest 1986.³ 203–234, 575–582.
- Bóna* (1989) *Bóna István*: Magyar-szláv korszak. In: Erdély rövid története. Főszerk.: Köpeczi Béla. Budapest 1989, 101–157.
- Bóna* (1990) *Bóna István*: Bírálát Gedai István, Bizánci pénzek szerepe a magyar pénzforgalomban és pénzverésben c. doktori értekezéséről. Kézirat. Budapest 1990.
- Bóna* (1991) *Bóna István*: A székely kérdés mai állása egy régész-történész szemszögéből. TRN. Szerk.: Újváry Zoltán. Debrecen 1991, 9–17.
- Bóna* (1991a) *Bóna István*: A székely kérdés mai állása egy régész-történész szemszögéből. Korunk 3:II:12 (1991. december) 1529–1536.
- Bóna* (1995) *Bóna István*: Az Árpádok korai várairól. 11–12. századi ispáni várak és határ- várak. Debrecen 1995.
- Bóna* (1995a) *Bóna István*: Bírálát Kovács László, A kora Árpád-kori magyar pénzverésről c. doktori értekezéséről. Kézirat. Budapest 1995.
- Boroș* (1995) *Doina Boroș*: Tezaurul de la Bărabanț, jud. Alba (sec. XI–XII), investiții de laborator (Le trésor monétaire de Bărabanț, dép. de Alba /11e–12e siècles/. Investigations de laboratoire). ActaMN 32 (1995) 237–236.
- Boroș–Dărăban–Fiat* (1995) *Doina Boroș–Liviu Dărăban–Trandafir Fiat*: Analiza unor monede de argint din tezaurul de la Bărabanț, jud. Alba (sec. XI–XII), prin metoda analizei prin activare cu neutroni (Determination of silver coins from the Bărabanț treasure /11th–12th centuries neutron activation analysis/). ActaMN 32 (1995) 231–236.
- Börzsönyi* (1903) *Börzsönyi Arnold*: Szent László-féle éremlelet Kiliti határában. NK 2 (1903) 90–99.
- Börzsönyi* (1926) *Börzsönyi Arnold*: A fejevármegyei és székesfehérvári múzeum. NK 25 (1926) 203.
- Brambilla* (1883) *Camillo Brambilla*: Monete di Pavia. Pavia 1883.
- Braunfels* (1970) *Wolfgang Braunfels*: „Hand Gottes”. LCI II (1970) 211–214.
- Brockhaus* (1968) (1970) *Brockhaus Enzyklopädie*. IV (Chod–Dol). Wiesbaden 1968.17, XI (L–MAH). Wiesbaden 1970.17
- Brooke* (1950) *G. C. Brooke*: English coins from the seventh century to the present. London 1950.³
- Brückner* (1970) *Aleksander Brückner*: Słownik etimologiczny języko polskiego. Warszawa 1970.

- Cach* (1970) *František Cach*: Nejstarší české mince. I: České denáry do mincovní reformy Břetislava I. Praha 1970.
- Cach* (1972) *František Cach*: Nejstarší české mince. II: České a moravské denáry od mincovní reformy Břetislava I. do doby brakteátové. Praha 1972.
- Cach* (1986) *František Cach*: Charakteristické znaky moravských denárů 11.–12. století (Charakteristische Merkmale der mährischen Denare des 11. und 12. Jahrhunderts). DMM 331–340.
- Čaplovič* (1965) *Pavol Čaplovič*: Včasnostredoveké pohrebisko a sídlisko v Hurbanove (Gräberfeld und Siedlung aus dem Frühmittelalter in Hurbanovo). SlovArch 13 (1965) 237–247.
- Chirilă-Feneșan* (1974) *Eugen Chirilă-Virgil Feneșan*: Der Münzhort von Frata. StComSib 18 (1974) 43–49.
- Chirilă-Hopârtean* (1977) *Eugen Chirilă-Ana Hopârtean*: Der Münzhort von Turda. Numismatische Beiträge zum Problem des Eindringens der Ungarn nach Transilvanien im 11. Jh. AIIAC 20 (1977) 287–302.
- Chirilă-Hopârtean* (1978) *Eugen Chirilă-Ana Hopârtean*: Tezaurul monetar de la Turda (Contribuții numismatice la problema penetrației ungarilor în Transilvania în secolul XI). Potaissa 1 (1978) 59–73.
- Cornides* (1778) *Regum Hungariae qui seculo XI. regnare genealogiam illustrat atque ab objectionibus reverendissimi domini Antonii Ganoczy praepositi S. Augustini de Insula Lazari cathedralis ecclesiae Varadiensis archidiaconi et canonici, protonotarii apostolici, SS. theologiae doctoris etc. vindicat Daniel Cornides [Cornides Dániel] philos. mag. Posonii et Cassoviae 1778.*
- Cornides* (1783) *Daniel Cornides [Cornides Dániel]*: Erläuterung einer merkwürdigen ungarischen Münze aus dem zwölften Jahrhunderte. UngMag 3 (1783) 365–388.
- Cornides* (1784) *Epistola tertia: Reverendissimo D. Antonio Ganoczy Daniel Cornides [Cornides Dániel]. In: Georgii Pray, Stephanis Katona et Danielis Cornides: Epistolae exegeticae in disputationem Antonii Ganoczy cum Appendicula ad L. K. Pestini 1784, 1–164.*
- Csallány* (1939–40) *Csallány Gábor*: Honfoglalás- és árpádkori sírokból talált magyar és idegen pénzek a szentesi Csongrádvármegyei Múzeum gyűjteményében. NK 38–39 (1939–40) 23–25.
- Csapodi* (1943) *Id. Gombos* (1943).
- Csatkai* (1955–56) *Csatkai Endre*: Numizmatikai vonatkozások az első magyar nyelvű hírlapban. NK 54–55 (1955–56) 67.
- Cz.* (1772) *Id. Czirbesz* (1772)
- Czeglédy* (1956) *Czeglédy Károly*: Géza nevünk eredete. MNy 52 (1956) 325–333.
- Czirbesz* (1772) *Cz. [Czirbesz Jónás András]*: Beschreibung einer seltenen ungarischen Münze. KKANz 2 (1772) 113–115.
- Czirbesz* (1774) *J. A. v. Cz. [Czirbesz Jónás András]*: Ungarische Numismatik. KKANz 4 (1774) 11–15.
- Czirbesz* (1775) *v. Cz. [Czirbesz Jónás András]*: Ein gemeiner Ducaten Ludwigs des ersten Königes von Ungarn, vom Jahre 1342. bis 1382. KKANz 5 (1775) 201–203.
- Czirbesz* (1775a) *v. Cz. [Czirbesz Jónás András]*: Beschluß von einem gemeinen Ducaten Ludwigs des ersten Königes von Ungarn, vom Jahre 1342. bis 1382. KKANz 5 (1775) 209–212.
- Dannenberg* (1876–1905) *Hermann Dannenberg*: Die deutschen Münzen der sächsischen und fränkischen Kaiserzeit. Berlin I: 1876, II: 1894, III: 1898, IV: 1905.
- Deér* (1965) *Josef Deér*: Gy. László, A magyar pénzverés kezdeteiről. HZ 200 (1965) 703–704.
- Die Reichelsche* (1850) *Die Reichelsche Münzsammlung in St. Petersburg. Dritter Theil Bd. I: Österreich und die dazu gehörigen Länder. St. Petersburg 1850.*
- Dinkler* (1970) *Erich Dinkler*: Kreuz. LCI II (1970) 562–572.
- Dinkler-Schubert* (1970) *Erich Dinkler-v. Schubert*: Kreuz. LCI II (1970) 572–590.
- Dolley* (1976) *Michael Dolley*: The coins. In: The archaeology of Anglo-Saxon England. Ed. by David M. Wilson. London 1976, 349–372.

- Donászy* (1935) *Donászy Ferenc: Az Árpádok címerének kérdése (Das Wappen der Árpáden).* Turul 49 (1935) 24–33, 48.
- Drosdowski* (1968) *Günther Drosdowski: Lexikon der Vornamen. Duden Taschenbücher 4. Mannheim-Zürich 1968.*
- Dumitrache* (1978) *Mariana Dumitrache: Archäologische und baugeschichtliche Forschungen in der Repser Gegend (Viscri-Deutschweisskirch). FVL 21:2 (1978) 35–53.*
- Dumitrache* (1979) *Mariana Dumitrache: Cetatea sătească din Drăușeni, jud. Brașov, ansamblu de arhitectură medievală. Cercetări arheologice 1973–1977 (La forteresse villageoise de Drăușeni, dép. de Brașov, ensemble d'architecture médiévale. Recherches archéologiques). CAB 3 (1979) 155–198.*
- Duškova* (1986) *Sáša Dušková: K problematice dvou nejstarších listin olomouckého kostela na Podivín, mincí a imunitu (Zur Problematik der zwei ältesten Urkunden der Olmützer Kirche für Podivín, die Münzstätte und die Immunität). DMM 313–318.*
- Éber* (1904) *Éber Lászlóné: A richárdpusztai éremlelet. NK 3 (1904) 87–91.*
- Egri* (1992) *Egri János: Korai pénzverésünk éremkép-szerkesztés, -készítés kérdéseihöz. Kézirat. Mezőtúr 1992. III. 24.*
- Egri* (1992a) *Egri János: A pontokról. Geometrikus éremképszerkesztés a CNH.I.1-nél és a Dbg. 1706/a-nál. Elemző vonatkozások. Kézirat. Mezőtúr 1992. VII. 15.*
- Egri* (1992b) *Egri János: A poncolásról. Kézirat. Mezőtúr 1992. VII. 24.*
- Egri* (1992c) *Egri János: I. László pénzeinek tipológiai és kronológiai sorrendje a formula geometrica alapján. Kézirat. Mezőtúr 1992. IX. 15.*
- Egri* (1993) *Egri János: A bosarvei fellelészű PHANVS.RE.X – RESLAVVA CIV feliratú pénzről. Kézirat. Mezőtúr 1993. VI. 27.*
- Eheberg* (1879) *Karl Theodor Eheberg: Ueber das ältere deutsche Münzwesen und die Hausgenossenschaften besonders in volkswirtschaftlichen Beziehung. Mit einigen bisher ungedruckten Urkunden über die Strassburger Hausgenossen. SSF II:5 (1879).*
- Ein Fund* (1865) *Ein Fund in Ungarn. WienerNMh 1 (1865) 93–94.*
- Enciklopedija* (1971) *Enciklopedija Jugoslavija. Glavn. red.: Miroslav Krleža. 8 (Srbija-Ž) Zagreb 1971.*
- Engel-Serrure* (1894) *Arthur Engel-Raymond Serrure: Traité de numismatique du moyen âge. Paris I: 1891, II: 1894, III: 1905.*
- Erdélyi* (1907) *Erdélyi László: Szent István király czíme. Turul 24 (1907) 149–151.*
- Erdélyi* (1981) *Erdélyi István: A 70 éves Török Gyula köszöntése [Gyula Török is 70 years old]. ArchÉrt 108 (1981) 94.*
- Érdy* (1854) *Szent István első magyar király' életirata Hartvik regensburgi püspök szerint. A Magyar Nemzeti Museumban őrzött frankfurti codexből átírta és fordította Érdy János. Pest 1854.*
- Érdy* (1865) (1865a) *Érdy János: Kiadatlan magyar érmek az Árpádok korszakából. I. ArchKözl 5 (1865) 1–11, II. ArchKözl 5 (1865) 138–142.*
- Érdy* (1870) *Érdy Kálmán: (Érmészeti adalékok. L.). ArchÉrt 4 (1870) 323–324.*
- Éremleletek-MNM É* *Éremleletek. Kéziratos jegyzék az MNM É-ban feldolgozott érmeleletekről. I.1–2: 1900–1919, II: 1920–1950, III.1–2: 1951–1989.*
- Érszegi* (1983) *Árpád-kori legendák és intelmek. Szerk.: Érszegi Géza. Budapest 1983.*
- Faludi* (1947–48) *Faludi Géza: Szentgáli Károly (1879–1945). NK 46–47 (1947–1948) 3–6.*
- Fehértói* (1983) *Fehértói Katalin: Árpád-kori kis személynévtár. NyT 25 (1983).*
- Fejér-Huszár* (1977) *F. Fejér Mária-Huszár Lajos: Bibliographia numismatica Hungaricae (A magyar numizmatika bibliográfiája). Budapest 1977.*
- Fekete* (1992) *Fekete András: Géza fejedelem pénzverése? (The coinage of Prince Géza?) Az Érem 49:2 (1992) 9–10.*
- Felmer* (1762) *ld. Joachim (1764.6)*
- Fiala* (1895) *Eduard Fiala: České denáry. Praha 1895.*
- Filip* (1956) *Jan Filip: Keltové ve Střední Evropě. Monumenta Archaeologica 5. Praha 1956.*
- Fitz* (1991) *Fitz Jenő: Zimmermann Lajos emlékezete. Kézirat. Székesfehérvár 1991, 1–2.*

- Fleischmann* (1871) *Fleischmann Jenő*: Archaeologiai levelek. ArchÉrt 5 (1871) 281–282.
- Frey* (1907) *íff. Frey Imre*: Bács-Bodrogmegye érmészeti emlékei. BBTTÉ 23 (1907) 59–76.
- Frey* (1918) *Frey Imre*: Weszerlére vonatkozó feljegyzések Érdi János kézírataiban. NK 17 (1918) 60.
- Fridvalszkj* (1775) *[Fridvalszki János]* Reges Ungariae Mariani ex antiquissimis diplomatis aliisque mss. conscripti ab A. R. D. Joanne Fridvaldszky de Frivald... Viennae 1775.
- Fried* (1989) *Johannes Fried*: Otto III. und Bolesław Chrobry. Das Widmungsbild des Aachener Evangeliiars, der „Akt von Gnesen“ und das frühe polnische und ungarische Königtum. Eine Bildanalyse und ihre historischen Folgen. Stuttgart 1989.
- Friedberg* (1962) *Robert Friedberg*: Coins of the British world. Complete from 500 A. D. to the present. New York 1962.
- Friedensburg* (1903) *Ferdinand Friedensburg*: Erdichtete Medaillen: IV. BMb 24 (1903) 349–350.
- Friedensburg* (1913) *Ferdinand Friedensburg*: Die Symbolik der Mittelaltermünzen. I: Die einfachsten Sinnbilder. Berlin 1913.
- Friedensburg* (1922) *Ferdinand Friedensburg*: Die Symbolik der Mittelaltermünzen. II: Sinnbildliche Gegenstände und Vorgänge, III: Ergebnisse. Berlin 1922.
- Gaj-Popović* (1978) *Dobrica Gaj-Popović*: Olovna bula madaršskog kralja Salomona. GGB 25 (1978) 163–167.
- Galambos* (1942) *Galambos László*: A szentírási eredetű személynevek a váradi regestrumban. MNyTK 64 (1942).
- Gálócsy* (1906) *Gálócsy Zoltán*: Esztergom-e, vagy Székesfejérvár? (Regia Civitas). NK 5 (1906) 92–97.
- Ganoczy* (1781) *Antonii Ganoczy [Gánóczy Antal]* Praep. S. August. de Ins. Laz. Cath. Eccl. Varadiensis lectoris... Dispunctio Diatriabae a Georgio Pray dioecesis Strigoniensis presbytero in Dissertationem de Sancto Ladislao Rege Hungariae, Episcopatus Magno-Varadiensis fundatore conscriptam, editae. Magno-Varadini 1781.
- Gárdonyi* (1903) *Gárdonyi Albert*: Széchényi Ferenc gróf éremgyűjteményének katalógusáról. NK 2 (1903) 87–90.
- Gárdonyi* (1904) (1904a) (1904b) *Gárdonyi Albert*: Széchényi Ferenc gróf éremgyűjteményének megalapítása. NK 3 (1904) 39–42, 61–65, 91–94.
- Gasparetz* (1913) *Gasparetz Géza Elemér*: Érmek anyagának meghatározása próbaköves savak segítségével. I. csoport: Tiszta fémek. NK 12 (1913) 17–1, 52–56, 109–113.
- Gedai* (1965) *Gedai István*: I. Endre király sírköve (La pierre tombale du roi André Ier). ArchÉrt 92 (1965) 49–51.
- Gedai* (1965–66) *Gedai István*: Árpád-kori lemezpénzeink kormeghatározásához (Sur la datation des pièces de monnaie bractéates de l'époque de la conquête arpadienne). NK 64–65 (1965–66) 33–40, 110–111.
- Gedai* (1965–66a) *Gedai István*: A nagyecsed-i Árpád-kori éremlelet (Der Arpaden-zeitliche Münzfund aus Nagyecsed). NyJAM 8–9 (1965–66) 57–72.
- Gedai* (1967–68) *Gedai István*: Árpád-kori éremlelet Pátróhán (Trouvaille de monnaie de l'époque arpadienne à Pátróha). NK 66–67 (1967–68) 37–41, 121–122.
- Gedai* (1969) *István Gedai*: Fremde Münzen im Karpatenbecken aus dem 11.–13. Jahrhundert. ActaArchHung 21 (1969) 105–148.
- Gedai* (1969a) *Gedai István*: Numizmatikai adatok a dukátus kérdéséhez (Numismatic dates to the question of the duchy). FolArch 20 (1969) 99–105.
- Gedai* (1969b) *István Gedai*: Numismatische Angaben zur Frage des „Dukatus“. MFME 1969/2, 207–209.
- Gedai* (1969–70) *Gedai István*: A nyáregyházi lelet éremanyaga (Das Münzmaterial des Fundes von Nyáregyháza). NK 68–69 (1969–70) 25–42.
- Gedai* (1971) *Gedai István*: A magyar pénzverés kezdete. Kandidátusi értekezés kézírata. Budapest 1971; vö. Gedai 1986.

- Gedai* (1971a) *Gedai István*: A magyar pénzverés kezdete. Kandidátusi értekezés tézisei. Budapest 1971.
- Gedai* (1971-72) *Gedai István*: István király denára (Der Denar König Stephans). NK 70-71 (1971-72) 23-32.
- Gedai* (1972-73) *Gedai István*: XI. századi kincslelet Nagyharsányból (Münzfund aus dem XI. Jahrhundert von Nagyharsány). JPMÉ 27-28 (1972-73) 85-90.
- Gedai* (1973) *Gedai István*: A magyar pénzverés kezdetének problémái. MNTÉ-1972. Budapest 1973, 69-78.
- Gedai* (1974) *István Gedai*: Das ungarische Münzwesen vom 10. bis ins 13. Jahrhundert und seine Beziehungen zu den westlichen Nachbarländern. NZ 89 (1974) 41-49.
- Gedai* (1975) *Gedai István*: A magyar pénzverés kezdetének problémái. ARegia 14 (1975) 249-252.
- Gedai* (1975-76) *Gedai István*: A szigetcsépi friesachi denárlelet (Der Fund von friesacher Pfennigen in Szigetcsép). NK 74-75 (1975-76) 27-36.
- Gedai* (1976) *István Gedai*: Bavarian influence on the early coinage of the states in Central Europe. ACIN 8, 415-421.
- Gedai* (1977-78) *Gedai István*: Az első magyar pénz történeti körülményeinek kérdéséhez (Die geschichtlichen Umstände des ersten ungarischen Geldes). NK 76-77 (1977-78) 53-55.
- Gedai* (1979) *István Gedai*: Die Münzprägung des ungarischen Mittelalters. NV 2 (1979) 1-12.
- Gedai* (1979-80) *Gedai István*: I. András király denárának utánverete (Imitation of a denarius of Andrew I). NK 78-79 (1979-80) 41-42.
- Gedai* (1980) *István Gedai*: The circulation and the imitation of Hungarian coins in North Europe. In: Proceedings of the International Numismatic Symposium, 1976. Budapest 1980, 133-135.
- Gedai* (1982) *István Gedai*: Commercial connections between Central and Northern Europe in the X-XIth centuries. ACIN 9, 789-803.
- Gedai* (1983-84) *Gedai István*: A XIII. századi veretlen ezüst forgalma Magyarországon. A tyukodi friesachi érmelelet (Der Umlauf von Silberbarren in Ungarn im 13. Jahrhundert. Der Friesacher Münzfund von Tyukod). NK 82-83 (1983-84) 23-29.
- Gedai* (1985) *István Gedai*: Dates of hoards in Sweden and the coinage of Stephen I, King of Hungary. Hikuin 11 (1985) 169-174.
- Gedai* (1985a) *István Gedai*: Minting of precious metal coins in Hungary. In: Neogene mineral resources in the Carpathian Basin. Historical studies on their utilization. VIIIth RCMNS Congress-Hungary. Ed. by József Hála. Budapest 1975, 305-322.
- Gedai* (1985-86) *Gedai István*: A Magyar Nemzeti Múzeum verőszerszám gyűjteménye (Die Prägewerkzeugssammlung des Ungarischen Nationalmuseums). I. NK 84-85 (1985-86) 47-55.
- Gedai* (1986) *Gedai István*: A magyar pénzverés kezdete. Budapest 1986.
- Gedai* (1986a) *István Gedai*: Pénz és ideológia. Honismeret 14:4 (1986) 32-34.
- Gedai* (1987) *Gedai István*: A Rezi-Gyöngyösi sírlelet érmei. ZalaiGyűjt 26 (1987) 78-79, 81.
- Gedai* (1987a) *István Gedai*: The first Hungarian coins. HBR 28:1 (1987) 10-11.
- Gedai* (1987b) *István Gedai*: Les premières monnaies Hongroises. LH 28:1 (1987) 10-11.
- Gedai* (1987c) *István Gedai*: Die erste ungarische Münzen. BU 28:1 (1987) 10-12.
- Gedai* (1987-88) *Gedai István*: Huszár Lajos (Lajos Huszár). NK 86-87 (1987-88) 3-6.
- Gedai* (1988) *Gedai István*: Az első magyar pénzek időrendi kérdéséhez. Századok 122 (1988) 694-696.
- Gedai* (1988a) *Gedai István*: Bizánci pénzek szerepe a magyar pénzforgalomban és pénzverésben. Doktori értekezés tézisei. Budapest 1988.
- Gedai* (1989) *István Gedai*: Preslavva Civ(itas). NumMedd 37 (1989 = Festschrift till Lars O. Lagerqvist) 95-102.
- Gedai* (1989a) *Gedai István*: László királyunk aranya. A törvényes Szent István-i örökség hirdetője. ÉT 44:33 (1989. augusztus 18.) 1034-1035.

- Gedai* (1989–90) *Gedai István*: Leletadatok II. Béla pénzveréséhez (Data on the coinage of Béla II.). *Agria* 25–26 (1989–90) 377–380.
- Gedai* (1990) *Gedai István*: PRESZLAVVA CIV(itas). *ÉL* 1 (1990. június) 9–20.
- Gedai* (1991) *Gedai István*: Magyar aranypénzverés a XI. században. *ÉL* 6 (1991. április) 3–7.
- Gedai* (1991a) *Gedai István*: Magyar uralkodók pénzeiken. Budapest 1991.
- Gedai* (1991b) *István Gedai*: The Influence of the Byzantine gold coins in the Carpathian Basin in the early Middle ages. In: Ermanno A. Arslan studia dicata. A cura di Rodolfo Martini – Novella Vismara. *GlauX* 7 (1991) 645–655.
- Gedai* (1992) *Gedai István*: Pénztörténeti kérdések Szent László korában. In: Tanulmányok a 900 éves somogyvári bencés apátság emlékezetére. Szerk.: Magyar Kálmán. Kaposvár 1992, 117–121.
- Gedai* (1992a) *Gedai István*: Pénztörténeti kérdések Szent László korában. In: Megemlékezés Szent László királyról (Szenttéavatásának 800. évfordulójára). Szerk.: Magyar Kálmán. Nemzeti Ünnepeink 1 (1992), Kaposvár, 19–23 (azonos *Gedai* 1992-vel).
- Gedai* (1994) *Gedai István*: Pénzverde. *KMTL* 541.
- Gedai* (1995) *István Gedai*: Noch einmal über den Münztyp Dannenberg 1706/a. *ActaArch-Hung* 47 (1995) 319–323.
- Gedai* (1995a) *Gedai István*: Opponensi vélemény Kovács László: A kora Árpád-kori magyar pénzverésről. Kézirat. Budapest 1995.
- Gedai* (1996) *Gedai István*: A honfoglalók pénzei. *Valóság* 39:3 (1996. március) 56–59.
- Gedai* (1996a) *Gedai István*: II. András magyar király hercegi pénzverése. *Az Érem* 52:2 (1996/2) 2–7.
- Georgescu* (1980) *Laurenția Georgescu*: Materialul osteologic uman descoperit în necropola din secolul al XII-lea de la Peteni. *MCA* (1980) 509–513.
- Georgescu* (1981) *Laurenția Georgescu*: Unele considerații antropologice privind populația sec. al XII-lea din Sud-Estul Transilvaniei – zona Covasna. *MuzNaț* 5 (1981) 141–143.
- Gerevich* (1938) *Gerevich Tibor*: Magyarország románkori emlékei. Budapest 1938.
- Gerics* (1966) *Gerics József*: A Tátöny nemzetségről. Adatok egy krónikahely értelmezéséhez. *TörtSzle* 9 (1966) 1–24.
- Gerics-Ladányi* (1990) *Gerics József-Ladányi Erzsébet*: A Szent István lándzsájára és koronájára vonatkozó források értelmezése. *LSz* 40:2 (1990) 3–14.
- Gerics-Ladányi* (1991) *Gerics József-Ladányi Erzsébet*: A birodalmi Szent Lándzsa és Szent István lándzsája. *UME* 7–14.
- G- -n.* (1914) *Id. Gohl* (1914)
- Gohl* (1903) *G-n [Gohl Ödön]*: Éremleletek. *NK* 2 (1903) 105–106.
- Gohl* (1903a) Szerk. [Gohl Ödön]: (1–3. jegyzet Grün Albert cikkéhez). *NK* 2 (1903) 7–8.
- Gohl* (1907) *Gohl Ödön*: Weszerle József. *NK* 6 (1907) 37–46.
- Gohl* (1908) *Gohl Ödön*: Salamon-korabeli éremlelet Nyitra-Ludányban. *NK* 7 (1908) 102–109.
- Gohl* (1914) *G- -n. [Gohl Ödön]*: Különfélék (A fönti képen...). *NK* 13 (1914) 28.
- Gohl* (1918) *Gohl Ödön*: Weszerle József. *NK* 17 (1918) 6–7.
- Gombocz* (1915) *Gombocz Zoltán*: Árpád-kori török személyneveink. *MNyTK* 16 (1915).
- Gombos* (1937) (1938) (1943) *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendendum ad anno Christi DCCC usque ad annum MCCC.* Coll.: *Albinus Franciscus Gombos*. I: A–C, II: D–N. Budapest 1937, III: O–Z. Budapest 1938, IV: Index, composuit *Csaba Csapodi*. Budapest 1943.
- Göbl-Róna-Tas* (1995) *Robert Göbl-Andreas Róna-Tas*: Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szentmiklós. Eine paläographische Dokumentation. *ÖAW P-HKD* 240 = *VNK* 31 = *MPK* 29 (1995).
- Grünn* (1903) *Grünn Albert*: Kazay Sámuel éremgyűjteménye. *NK* 2 (1903) 5–8.
- Gubitza* (1913) *Gubitza Kálmán*: A bácsi középkori éremlelet (Der Münzfund von Bács). *NK* 12 (1913) 1–15, 40.

- Gudea-Ardevan* (1991) *Nicolae Gudea-Radu Ardevan*: Eugen Chirilă (1921–1991). Dacia 35 (1991) 239–242.
- Gulyás* (1978) *Gulyás Pál*: Magyar írói álnév lexikon. Budapest 1978.
- Gulyás-Viczián* (1992) (1995) Magyar írók élete és munkái. Új sorozat. Írta és összeállította *Gulyás Pál*. Sajtó alá rendezte *Viczián János*. Budapest, I (1939/1990: Aachs – Bálint Dezső)–XVII (1995: Kovács A. Ödön – Lyka Károly).
- Gumowski* (1960) *Marian Gumowski*: Handbuch der polnischen Numismatik. Graz 1960.
- Györffy* (1963) *Györffy György*: Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig. In: Magyarország történeti demográfiája. Szerk.: Kovacsics József. Budapest 1963, 45–62.
- Györffy* (1966) *Györffy György*: Egy krónikahely magyarázatához. TörtSzle 9 (1966) 25–35.
- Györffy* (1967) *Györffy György*: Székesfehérvár feltűnése a történelmi forrásokban (Das Erscheinen von Stuhlweissenburg /Székesfehérvár/ in den Geschichtsquellen). SzÉ I (1967) 19–25.
- Györffy* (1973–74) *György Györffy*: A magyar pénzverés kezdeteihez (Data to the beginnings of coinage in Hungary). NK 72–73 (1973–74) 35–41.
- Györffy* (1975) *Györffy György*: A magyar pénzverés kezdeteinek kérdéséhez. ARegia 14 (1975) 287–288.
- Györffy* (1977) *Györffy György*: István király és műve. Budapest 1977.
- Györffy* (1977a) *Györffy György*: Szent László. In: László király emlékezete. Szerk.: Katona Tamás. Budapest 1977, 5–20.
- Györffy* (1983) *György Györffy*: Die „corona sancti Stephani regis” zur Zeit der Arpaden. IRH I (1983) 55–63.
- Györffy* (1984) *György Györffy*: Államszervezés. MoT I (1984) 717–834.
- Györffy* (1984a) *György Györffy*: Az új társadalmi rend válsága. Trónküzdelmek. MoT I (1984) 835–892.
- Györffy* (1984b) *György Györffy*: A magyar állam megszilárdulása. MoT I (1984) 893–1006.
- Györffy* (1987) *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. 2 (Doboka, Erdélyi Fehér, Esztergom, Fejér, Fogaras, Gömör és Győr megye). Budapest 1987.
- Györffy* (1991) *Györffy György*: Dömös falu prépostsága és népei az Árpád-korban (The village Dömös, its provostship and people in the Arpadian age). In: A Duna menti népek hagyományos műveltsége. Szerk.: Halász Péter. Budapest 1991, 291–295.
- Györffy* (1992) *Diplomata Hungariae antiquissima accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia. I: Ab anno 1000 usque ad annum 1131.* Ed. Georgius Györffy. Budapest 1992.
- Györffy* (1993) *Györffy György*: Az Árpád-kori magyar krónikák (Hungarian chronicles of the Arpadian age). Századok 127 (1993) 391–412.
- Haczewska* (1985) *Bogumiła Haczewska*: Insignia koronacyjne na monetach polskich w okresie rozbięcia dzielnicowego (Coronation insignia on Polish coins during the regional fiefdoms). In: Numus et historia: Pieniądz Europy średniowiecznej. Red.: Stefan K. Kuczyński–Stanisław Suchodolski. Warszawa 1985, 119–129.
- Hahn* (1976) *Wolfgang Hahn*: Moneta Radasponensis. Bayerns Münzprägung im 9., 10. und 11. Jahrhundert. Braunschweig 1976.
- Hahn* (1980) *Wolfgang Hahn*: Zwei neue Münzzeugnisse des frühen 11. Jahrhunderts aus Franken. GeldNachr 79 (September 1980) 237–239.
- Hahn* (1990) *Wolfgang Hahn*: Fund- und Mengenstatistische Erwägungen zur Chronologie der bayerischen Münzen König Heinrichs II. (1002–1024). In: Sigtuna Papers 83–86.
- Hahn* (1993) *Wolfgang Hahn*: Das Herzogtum Bayern in der Münzpolitik der Salischen Könige. In: Fernhandel und Geldwirtschaft. Beiträge zum deutschen Münzwesen im sächsischer und Salischer Zeit. Ergebnisse des Dannenberg-Kolloquiums 1990. Hrsg.: Bernd Kluge. Sigmaringen 1993, 73–87.
- Hampel* (1907) *Hampel József*: Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Budapest 1907.

- Hanovius* (1749) *Michael Christophorus Hanovius*: Samuel rex Pannoniae e numo argenteo exhibitus. Gedani [= Gdańsk] 1749.
- Harsányi* (1910) *Harsányi Pál*: Éremleletek. NK 9 (1910) 133–136.
- Harsányi* (1912) *Harsányi Pál*: Árpád-házi királyaink kiadatlan pénzei. NK 11 (1912) 83–85.
- Harsányi* (1913) *Harsányi Pál*: Egy Árpád-házi magyar éremlelet (Ein Münzfund aus der Arpadenzeit). NK 12 (1913) 81–104, 122.
- Harsányi* (1915) *Harsányi Pál*: Dr. Réthy László emlékezete (Szül. 1851. Megh. 1914.). NK 14 (1915) 22–28.
- Harsányi* (1916) *Harsányi Pál*: A Nemzeti Múzeum Éremtárából. KözlMNM 1 (1916) 42–44.
- Harsányi* (1921) *Harsányi Pál*: Éremleletek. NK 20 (1921) 55–56.
- Harsányi* (1924–25) *Harsányi Pál*: Éremleletek: Gölle. NK 23–24 (1924–25) 43–44.
- Harsányi* (1928–29) *Harsányi Pál*: Dr. Gohl Ödön (1859–1927). NK 26–27 (1928–29) 3–10.
- Hásková* (1976) *Jarmila Hásková*: Die böhmische Münztechnik in der Zeit des Feudalismus. AFSB 20–21 (1976) 559–582.
- Hatz* (1965) *Vera Hatz*: (B)RESLAVVA CIV(ITAS). Zum Beginn der ungarischen Münzprägung. In: *Dona Numismatica*. Walter Hävernack zum 23. Januar 1965. dargebracht. Hamburg 1965, 79–85.
- Hatz* (1965a) *Vera Hatz*: Die ungarischen Münzen in den schwedischen Funden der Wikingerzeit. In: *Festschrift Hermann Aubin zum 80. Geburtstag*. Hrsg.: Otto Brunner–Hermann Kellenbenz–Erich Maschke–Wolfgang Zorn. Wiesbaden 1965, 142–150.
- Hauberg* (1900) *P. Hauberg*: Myntforhold og Udmyntninger i Danmark indtil 1146 (*Histoire monétaire du Danemark jusqu'en 1146*). Kjøbenhavn 1900.
- Häwernick* (1931) *Walter Häwernick*: Münzverrufungen in Westdeutschland im 12. und 13. Jahrhundert. VSW 24 (1931) 129–141.
- Heckenast* (1994) *Heckenast Gusztáv*: Bányászat és kohászat. KMTL 80–82.
- Heinz-Mohr* (1981) *Gerd Heinz-Mohr*: Lexikon der Symbole. Bilder und Zeichen der christlichen Kunst. Düsseldorf–Köln 1981.⁶
- Hertogenbosch–Schmucki* (1974) *Gerlach van 's-Hertogenbosch–Oktavian Schmucki*: Ladislaus (Władisław) von Gielniów. LCI VII (1974) 361.
- Herzog* (1939) *Herzog József*: Skóciai Szent Margit származásának kérdése. Turul 53 (1939) 1–42.
- Herzog* (1940) *Herzog József*: Skóciai Szent Margit származásának kérdéséhez. Turul 54 (1940) 36–46.
- Heß* (1982) *Wolfgang Heß*: Münzstätten, Geldverkehr und Märkte am Rhein in Ottonischer und Salischer Zeit. In: *Beiträge zum hochmittelalterlichen Städtewesen*. Hrsg. von B. Diestelkamp. Stf. A: Darst. 11 (1982) 111–133.
- Hess* (1982a) *Wolfgang Hess*: Währungszwang und Geldumlauf in den Brakteatengebieten Wetterau–Hessen–Thüringen. ACIN 9, 853–857.
- Hevenesi* (1692) *Hevenesi Gábor*: Ungaricae Sanctitatis Iudicia. Nagyszeben 1692: idézi: Szentek élete (1990).
- Hlinka* (1967–68) *Jozef Hlinka*: BRESLAVVA CIVITAS – BRATISLAVA. Príspevok k začiatkom uhorského mincovníctva (Breslavva Civitas – Bratislava. Ein Beitrag zu den Anfängen des ungarischen Münzwesens). NumSbor 10 (1967–68) 65–77.
- Hlinka* (1976) *Jozef Hlinka*: K problematike začiatkov uhorského mincovníctva. Správy 3:3 (1976. október) 3–8.
- Hlinka* (1977) *Jozef Hlinka*: Nové pohľady na začiatky uhorského mincovníctva (Neue Aspekte zu den Anfängen des ungarischen Münzwesens). ZbSNM 71 (= Hist 17) (1977) 247–260.
- Hlinka* (1979) *Jozef Hlinka*: Die bisherigen Ergebnisse über die Münze BRESLAVVA CIVITAS. RCIAS, 375–383.
- Hlinka* (1982) *Jozef Hlinka*: Bratislavská mincovňa (Die Münzstätte von Bratislava). Bratislava 1982.
- Hlinka* (1989) *Jozef Hlinka*: Nálezy mincí na Slovensku z 11. až začiatku 14. storočia a ich historicko-numizmatická analýza (Münzfunde in der slowakei aus dem 11.

- bis Anfang des 14. Jahrhunderts und ihre historisch-numismatische Analyse). SlovNum 10 (1989) 153–164.
- Hlinka–Kolníková–Kraskovská–Novák* (1978) *Jozef Hlinka–Eva Kolníková–Ludmila Kraskovská–Jozef Novák*: Nálezy mincí na Slovensku. 3. Bratislava 1978.
- Hlinka–Kraskovská–Novák* (1968) *Jozef Hlinka–Ludmila Kraskovská–Jozef Novák*: Nálezy stredovekých a novovekých mincí na Slovensku. Nálezy mincí na Slovensku. 2. Bratislava 1968.
- Holl* (1970) *Oskar Holl*: Handgebärden. LCI II (1970) 214–216.
- Holländer* (1970) *Hans Holländer*: Himmel. LCI II (1970) 255–267.
- Hóman* (1912) *Hóman Bálint*: Kálmán király denáradója. 1. Az első állami egyenes adó. Adalék az európai adótörténethez. TörtSzle 1 (1912) 161–184. = *Hóman* (1938) 287–306.
- Hóman* (1916) *Hóman Bálint*: Magyar pénztörténet 1000–1325. Budapest 1916.
- Hóman* (1916a) *Hóman Bálint*: A magyar pénzverés Szent István korában. Századok 50 (1916) 116–127, 267–285. = *Hóman* (1916) 154–191. = *Hóman* (1938) 237–266.
- Hóman* (1916b) *Hóman Bálint*: A XI. századi pénzromlás és a magyar hercegek pénzverése. AkadÉrt (1916) 605–612. = *Hóman* (1938) 267–275.
- Hóman* (1917) *Hóman Bálint*: A magyar nép neve és a magyar király címe a középkori latinságban. TörtSzle (1917) 191–250.
- Hóman* (1917a) *Hóman Bálint*: Csépán. MNy 13 (1917) 119. = *Hóman* (1938) 670.
- Hóman* (1918–21) *Hóman Bálint*: A magyar czímer történetéhez. Turul 36 (1918–1921) 3–11. = *Hóman* (1938) 327–340.
- Hóman* (1935) *Hóman Bálint*: Magyar történet. In: *Hóman Bálint–Szekfű Gyula*: Magyar történet. I. Budapest 1935.2
- Hóman* (1938) *Hóman Bálint*: Magyar középkor. Budapest 1938.
- Hóman* (1940) *Bálint Hóman*: Geschichte des ungarischen Mittelalters. I–II. Berlin 1940, 1943.
- Hóman* (1941) *Hóman Bálint*: Magyar történet. In: *Hóman Bálint–Szekfű Gyula*: Magyar történet. I. Budapest 1941.⁷
- Horvát* (1834) *Horvát István*: Miért találtatnak gyakrabban a' pénzgyűjteményekben Szent István, Péter, Sámuel és I. András Magyar Királyoknak pénzeik, mint sem az ezek után uralkodott Magyar Fejedelmeknek pénzeik? TudGyűjt 18:1 (1834) 40–47.
- Horváth* (1977) *Horváth István*: Esztergom–Budai Nagy Antal u. 7. RégFüz I:30 (1977) 59–60: Nr. 135.
- Horváth* (1985) *Horváth Mátyás*: Megjegyzések a magyar középkori helyesírásról. Az Érem 41:1 (1985) 12.
- Horváth* (1988) *Horváth István*: Az esztergomi pénzverde helyének kutatásáról (Forschungsergebnisse über die Stelle der Münzanstalt von Esztergom). EsztÉvl (1988) 297–319, 413–414.
- Horváth* (1993) *Horváth István*: Az esztergomi pénzverde helyének kutatásáról (The place of the Esztergom mint in the Arpadian age). Az Érem 50:1 (1993) 1–13.
- B. Horváth–Bóna* (1993) *B. Horváth Jolán–Bóna István*: Rácalmás–Göböljárás. RégFüz I:45 (1993) 67: Nr. 108.
- Hunka* (1989) *Ján Hunka*: Mincovníctvo Arpádovcov — poznatky a problémy bádania (Das Münzwesen der Arpaden — Erkenntnisse und Forschungsprobleme). SlovNum 10 (1989) 139–151.
- Hunka* (1996) *Ján Hunka*: Mincovníctvo uhorských vojvodov v druhej polovici 11. storočia (Das Münzwesen ungarischen Herzöge in der zweiten Hälfte des 11. Jahrhunderts). SlovNum 14 (1996) 59–84.
- Hunka* (1996a) *Ján Hunka*: Hromadný nález uhorských brakteátov z Rišžoviec. Príspevok k hospodárskym pomerom na území Slovenska koncom 12. a v 1. pol. 13. storočia (Hortfund ungarischer Brakteaten aus Rišžovce. Beitrag zum Kennen der Wirtschaft in der Slowakei Ende des 12. und während der ersten Hälfte des 13. Jh.). SlovNum 14 (1996) 85–120.
- Hunka – Kolníková* (1994) *Nálezy mincí na Slovensku. 4. Zus.: Ján Hunka – Eva Kolníková*. Hrsg.: Eva Kolníková. Nitra 1994.

- Huszár* (1928–29) *Huszár Lajos*: Gohl Ödön irodalmi munkássága. NK 26–27 (1928–29) 11–13.
- Huszár* (1938) *Huszár Lajos*: Szent István pénzei. SzIE II (1938) 337–364.
- Huszár* (1943) *Huszár Lajos*: Jeszenszky Géza (1857–1942). NK 42 (1943) 3–5.
- Huszár* (1947) *Huszár Lajos*: Péter király olombullája. MM (1947 december) 13–16.
- Huszár* (1954) *Huszár Lajos*: Kiadatlan középkori magyar pénzek (Unveröffentlichte mittelalterliche ungarische Münzen). FolArch 6 (1954) 115–122, 208.
- Huszár* (1963–64) *Huszár Lajos*: Gyula László: Die Anfänge der ungarischen Münzprägung. NK 62–63 (1963–64) 101.
- Huszár* (1965–66) *Lajos Huszár*: Bemerkungen zur Frage der ersten ungarischen Münzen. NK 64–65 (1965–66) 29–31.
- Huszár* (1965–66a) *Huszár Lajos*: Leszih Andor (1880–1963). NK 64–65 (1965–66) 88–89.
- Huszár* (1966) *Huszár Lajos*: Megjegyzések az első magyar pénzek kérdéséhez. Az Érem 22 (1966) 290–294.
- Huszár* (1967) *Lajos Huszár*: Der Umlauf ungarischer Münzen des XI. Jahrhunderts in Nord-europa. ActaArchHung 19 (1967) 175–200.
- Huszár* (1968) *Huszár Lajos*: Az esztergomi középkori pénzverde (Die mittelalterliche Münze von Esztergom). KMMK 1 (1968) 207–220.
- Huszár* (1972) *Huszár Lajos*: A régi magyar emlékérmek katalógusa a legrégebbi időktől 1850-ig. I. Történeti érmek. 1. Középkor. ÉK 5.5 (1972).
- Huszár* (1973) *Lajos Huszár*: Hungary. In: A survey of numismatic research 1966–1972. II. Mediaeval and oriental numismatics. Ed. by Jacques Yvon–Helen W. Mitchell Brown. New York 1973, 262–267.
- Huszár* (1975) *Huszár Lajos*: A pénzverés helye Magyarországon a XI. században. ARegia 14 (1975) 277–279.
- Huszár* (1976) *Lajos Huszár*: Der Münzfund von Szank aus dem 13. Jahrhundert (A Szank községben talált 13. századi éremlelet). Cumania 4 (1976) 265–274.
- Huszár* (1979) *Lajos Huszár*: Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute. Budapest 1979.
- Huszár* (1987–88) *Huszár Lajos* (1905–1987): A magyar pénzverés és éremművészet története tézisekben (Die Geschichte der ungarischen Münzprägung und Medaillenkunst in Thesen zusammengefasst – Bibliographie). NK 86–87 (1987–88) 7–36.
- Iambor–Matei* (1983) *Petre Iambor–Ștefan Matei*: Noi cercetări arheologice la complexul medieval timpuriu de la Cluj-Mănăstur. ActaMN 20 (1983) 131–146.
- Ilon–Ughy* (1996) *Ilon Gábor–Ughy István*: Bevezetés a Kárpát-medence régészetébe. Szombathely 1996.3
- Ioniță* (1995) *Adrian Ioniță*: Quelques considérations sur la nécropole de Feldioara (dép. Brașov). In: International historical conference 900 years from Saint Ladislav death, Oradea 16th–18th june 1995. Oradea (1995) 11–12.
- Ipolyi* (1862) *Ipolyi Arnold*: Magyar ereklyék. ArchKözl 3 (1862) 67–125.
- István király* (1971) *István király emlékezete*. Szerk.: Györffy György. Budapest 1971.
- Istvánovits* (1996) *Istvánovits Eszter*: 10–11. századi temető Ibrány-Esbó halmon (Begräbnisplatz aus dem 10.–11. Jahrhundert auf dem Hügel von Ibrány-Esbó). In: A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Szerk.: Révész László–Wolf Mária. Miskolc 1996, 25–46.
- Jakubovich* (1927) *Jakubovich Emil*: Viska, Stojaszló és Pécel. MNy 23 (1927) 228–240.
- Jakubovich* (1933) *Jakubovich Emil*: I. Endre király törvénybeidéző ércbilloa (Vorladungssiegel König Andreas' I.). Turul 47 (1933) 56–74, 88.
- Jánosi* (1986) *Jánosi Mónika*: Az első ún. esztergomi zsinati határozatok keletkezésének problémái (Les problèmes de la naissance des décrets conciliaires du premier concile nommé d'Esztergom). AHSzeg 83 (1986) 23–30.
- Jánosi* (1992) *Jánosi Mónika*: A Szent László-kori zsinati határozatok keletkezéstörténete (The origins of the Saint Ladislaus synod decisions). AHSzeg 96 (1992) 3–11.
- J. A. v. C.* (1774) *ld. Czirbesz* (1774)
- Jesse* (1924) *Wilhelm Jesse*: Quellenbuch zur Münz- und Geldgeschichte des Mittelalters. Halle–Saale 1924.
- Jeszenszky* (1914) *Jeszenszky Géza*: Az alsóhelbényi éremlelet töredékéről. NK 13 (1914) 52–66.

- Jeszzenszky* (1929–30) *Jeszzenszky Géza*: A richárdpusztai éremlelet és a C.N.H. 59. szám sziglái. NK 28–29 (1929–30) 45–55.
- Jeszzenszky* (1939–40) *Jeszzenszky Géza*: Szent László korabeli magyar éremlelet és tanulmányai. NK 38–39 (1939–40) 26–38.
- Jeszzenszky* (1941) *Jeszzenszky Géza*: A vezérek pénzverése. NK 40 (1941) 24–27.
- Jeszzenszky* (1942) *Jeszzenszky Géza*: Szent László korabeli éremlelet Székesfehérvár vidékéről. NK 41 (1942) 24–27.
- Jireček* (1988) *Konstantin Jireček*: Istorija Srba. Politička istorija do 1537. god. I. Beograd (1988).
- Joachim* (1750) [*D. Johann Friedrich Joachim*]: Das neueröfneten Groschen-Cabinets. Zweites Supplement enthält königlich-ungarische und böhmische alte und neue Groschen, in Kupfer gestochen, beschrieben und kürzlich erklären. Leipzig 1750.
- Joachim* (1761) Das neueröfnete Münzcabinet, darinnen merkwürdige und viele bishero noch nirgends mitgetheilte Gold- und Silbermünzen zu finden, die richtig in Kupfer abgebildet, beschrieben und erläutert werden von *D. Johann Friedrich Joachim*. Nürnberg 1761.
- Joachim* (1761.1) *D. Johann Friedrich Joachim*: Nr. 91. Eine alte ungarische Münze vom Könige Stephan. 332–333.
- Joachim* (1761.2) *D. Johann Friedrich Joachim*: Nr. 92–93. Zwo alte ungarische Münzen vom Könige Andreas I. 333–335.
- Joachim* (1761.3) *D. Johann Friedrich Joachim*: Nr. 101–104. Vier alte ungarische Münzen von einem Könige Bela, vermutlich dem II. oder III. 342–344.
- Joachim* (1761.4) *D. Johann Friedrich Joachim*: Nr. 107–108. Zwo recht alte ungarische Münzen vom Könige Petrus, aus dem elften Jahrhunderte. 345–347.
- Joachim* (1764.) Des neueröfneten Münzcabinets zweiter Theil, darinnen merkwürdige und viele bishero noch nirgends mitgetheilte Gold- und Silbermünzen zu finden, die richtig in Kupfer abgebildet, beschrieben und erläutert werden von *D. Johann Friedrich Joachim* öffentlichen ordentlichen Professor der Geschichte zu Halle und Ephorus der landschäftlichen magdeburgischen Freitische. Nürnberg é.n. [1764].
- Joachim* (1764.1) *D. Johann Friedrich Joachim*: Nr. 4. Eine seltene ungarische Münze des Königs Ladislaus. 21–22.
- Joachim* (1764.2) *D. Johann Friedrich Joachim*: Nr. 5. Eine Münze des ungarischen Herzogs Bela. 22–23.
- Joachim* (1764.3) *D. Johann Friedrich Joachim*: Nr. 6. Eine Münze des ungarischen Königs Bela. 23.
- Joachim* (1764.4) *D. Johann Friedrich Joachim*: Nr. 11. Eine ungarische Münze des Königs Colomannus. 29.
- Joachim* (1764.5) *D. Johann Friedrich Joachim*: Nr. 12. Noch eine andere von eben demselben. 29–31.
- Joachim* (1764.6) *D. Johann Friedrich Joachim*: Supplement zum ersten Theile des neueröfneten Münzcabinets. 324–334. Ennek önálló része: Schreiben Herrn *Martin Felmers*, Diener des Worts und des Evangelischen Gimnasii Rectors zu Hermannstadt in Siebenbürgen, die in dem ersten Bande tab. XXXIV.b. befindliche ungarische Münzen betreffend. [kelt: 1762. június 29. – K. L.]: 328–334.
- Joachim* (1770) Des neueröfneten Münzcabinets dritter Theil, darinnen merkwürdige und viele bishero noch nirgends mitgetheilte Gold- und Silbermünzen zu finden, die richtig in Kupfer abgebildet, beschrieben und erläutert werden von *D. Johann Friedrich Joachim*. Nürnberg 1770.
- Joachim* (1773) *Id. Reinhard* (1773)
- Jónás* (1929–30) *Jónás Elemér*: Dr. Harsányi Pál †. (1882–1929). NK 28–29 (1929–30) 1–5.
- Jonsson* (1988) *Kenneth Jonsson*: The earliest Hungarian coinage. CN (1988 = Festgabe für Gert und Vera Hatz zum 4. Januar 1988 dargebracht) 95–102.
- Jonsson* (1990) *Kenneth Jonsson*: A magyar pénzverés kezdetei. ÉL 1 (1990. június) 3–8.

- Jovanović* (1977) *Vojislav S. Jovanović*: Prilozi hronologii srednjevekovnih nekropola Jugoslavije i Bugarske (Contribution à la chronologie des necropoles medievales de Yougoslavie et de Bulgarie). *Balcanoslavica* 6 (1977) 141–187.
- Juhász* (1954) *Juhász Jenő*: Győz. MNy 50 (1954) 159–160.
- Kállai* (1987–88) *Kállai Géza*: Újabb szempont a Dbg. 1706/a dénár hátlap éremképének meghatározásához (Ein neuer Gesichtspunkt zur Bestimmung des Münzbildes auf dem Revers des Denars Dbg. 1706/a). NK 86–87 (1987–88) 63–68. Diskussion: 68–72.
- Kálmán* (1961) *Kálmán Béla*: Béla. MNy 57 (1961) 86–88.
- Kálmán* (1967) *Kálmán Béla*: A nevek világa. Budapest 1967.
- Kanozsay-Banner* (1964) *Kanozsay Margit-Banner János*: Torma Károly leveleiből (Ausgewählte Briefe von Professor C. Torma). *DissArch* 6 (1964) 17–53.
- Káplár* (1975) *Káplár László*: I. István király pénzei anyagvizsgálatának eredményei. *ARegia* 14 (1975) 253–255.
- Karácsonyi* (1906) *Karácsonyi János*: Szent-István anyja, I. András atyja. Új eredmények. *Turul* 24 (1906) 97–112.
- Karácsonyi* (1926) *Karácsonyi János*: Szent László király élete. Budapest 1926.
- Katona* (1779) *[Katona István]* *Historia critica Regum Hungariae stirpis Arpadianae, ex fide domesticorum et exteriorum scriptorum concinnata a Stephano Katona in Regia Universitate Budensi historiarum doctore archidioecesis Strigoniensis presbytero. II. Complectens res gestas Andreae I. Belae I. Salomonis, Geisae I. S. Ladislai. Pestini 1779.*
- Katz* (1939) *Redakce [Viktor Katz]*: Nález mincí a sekaného stříba ze začátku 11. století u Kelče na Moravě (Ein Fund von Münzen und Hacksilber aus dem Beginne des 11. Jahrhunderts bei Kelč in Mähren). *NumČas* 15 (1939) 10–22.
- Kazimír* (1983) *Štefan Kazimír*: Hlinka Jozef: Bratislavská mincovňa. *NumListy* 38 (1983) 116–118.
- Kazimír* (1989) *Štefan Kazimír*: Tovarovo-peňažné vzťahy v období denárovej meny: 11.–začiatok 14. storočia (Ware-Geld-Beziehungen in der Zeit der Denarwährung: 11. bis Anfang des 14. Jahrhunderts). *SlovNum* 10 (1989) 117–124.
- Kázmér* (1993) *Kázmér Miklós*: Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század. Budapest 1993.
- Képes* (1964) *Képes Krónika (Chronicon pictum)*. Bev.: Dercsényi Dezső. I–II. Budapest 1964.
- Keresztényi* (1959–60) *Keresztényi József*: Az Egyetemi Könyvtár szerepe a XVIII–XIX. század érmészetében. NK 58–59 (1959–60) 70–74.
- Kiersnowski* (1990) *Ryszard Kiersnowski*: Über einige Herrschaftszeichen auf Münzbildern des 10. und 11. Jahrhunderts. In: *Sigtuna Papers* 159–166.
- Kiesel* (1974) *Georges Kiesel*: Lambert (Lambrecht, Lampert) von Maastricht. *LCI* VII (1974) 363–369.
- Kimpel* (1974) *Sabine Kimpel*: Magnus von Oderzo. *LCI* VII (1974) 473.
- Kimpel* (1974a) *Sabine Kimpel*: Magnus von Trani (von Anagni, von Fondi). *LCI* VII (1974) 473.
- Király* (1953–54) *Király Ferenc*: Éremlelet Örkénypusztán a XIII. századból. NK 52–53 (1953–54) 9–12.
- Király* (1955) *Király Ferenc*: XII. századi pénzek Magyarországon. Az esztergomi lelet összefoglaló feldolgozása (Münzen des 12. Jahrhunderts in Ungarn. Zusammenfassender Bericht über den Münzfund von Esztergom). *FolArch* 7 (1955) 127–140.
- Kiss* (1968) *Kiss Attila*: A magyar államalapítás telepítéseinek tükröződése dunántúli köznépi temetőkben (Der Widerspiegelung der Ansiedlungen zur Zeit der ungarischen Staatsgründung in transdanubischen Gemeinvolk-Gräberfeldern). *ArchÉrt* 95 (1988) 243–256.
- Kiss* (1983) *Kiss Attila*: Baranya megye X–XI. századi sírleletei (Die Grabfunde aus dem 10.–11. Jahrhundert im Komitat Baranya). *MHÁTL* 1 (1983), Budapest.
- Kiss* (1988) *Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. I (A–K), II (L–Zs). Budapest 1988.⁴

- Kiss (1990) *Attila Kiss*: Über einige chronologischen, siedlungsgeschichtlichen und geschichtlichen Fragen des 10.–11. Jhs. (Erwiderung auf die „Bemerkungen...“ von I. Bóna. (1990) 197–209.
- Kluge (1986) *Bernd Kluge*: Das mährische Münzwesen in der ersten Hälfte des 11. Jahrhunderts. In: DMM 205–232.
- Kniezsa (1952) *Kniezsa István*: Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. NyT 2 (1952).
- Kolníková (1956) *Eva Kolníková*: Súpis mincí uložených v Archeologickom Ústave SAV v Nitre. ŠtZv 1 (1956) 34–68.
- Kolníková (1967) *Eva Kolníková*: Obolus mrtvých vo včasnostredovekých hroboch na Slovensku (Totenobolus in frühmittelalterlichen Gräbern der Slowakei). SlovArch 15 (1967) 189–254.
- Kolníková (1975) *Eva Kolníková*: Prírastky mincí v Archeologickom Ústave SAV v roku 1975 (Münzzuwachs im Archäologischen Institut der SAW zu Nitra im J. 1975). AVANS-1975. Nitra 1976, 140–146.
- Kolníková (1977) *Eva Kolníková*: Prírastky mincí v Archeologickom Ústave SAV v roku 1977 (Münzzuwachs im Archäologischen Institut der SAW im Jahre 1977). AVANS-1977. Nitra 1978, 144–151.
- Komjáthy (1994) *Komjáthy Miklós*: Veszprémvölgyi alapítólevél. KMTL, 729.
- Korek (1977–78) *Korek József*: A 175 éves MNM Éremtár (Das Münzkabinett des 175 jährigen Nationalmuseums). NK 76–77 (1977–78) 3–5.
- Kovačević (1967) *Jovan Kovačević*: Od dolaska slovena do kraja XII vijeka. In: Istorija Crne Gore. I: Od najstarijih vremena do kraja XII vijeka. Szerk.: Milinko Đurović. Titograd 1967, 281–444.
- Kovács (1970) *László Kovács*: Die Budapester Wikingerlanze. Geschichtsabriss der ungarischen Königslanze. ActaArchHung 22 (1970) 323–339.
- Kovács (1970a) *Kovács László*: A budapesti lándzsa. A magyar királylándzsa történetének vázlat (La lance de Budapest. Histoire sommaire de la lance royale Hongroise). FolArch 21 (1970) 127–146.
- Kovács (1975) *Kovács László*: Adatok a LANCEA REGIS köriratú pénz értékeléséhez. ARegia 14 (1975) 257–274.
- Kovács (1976) *László Kovács*: Zur Deutung der Münze mit der Umschrift LANCEA REGIS. ActaArchHung 28 (1976) 123–145.
- Kovács (1976a) *László Kovács*: Ausgrabungen der Gräberfelder des ungarischen Gemeinen Volkes in Szabolcs und Tímár. ActaArchHung 28 (1976) 383–389.
- Kovács (1978–79) *László Kovács*: Bemerkungen zur Bewertung der fränkischen Flügellanzen im Karpatenbecken. MittArchInst 8–9 (1978–79) 97–119, 351–360.
- Kovács (1984) *László Kovács*: Zur ersten Publikation einer neuen Veröffentlichungsreihe. A. Kiss: Baranya megye X–XI. századi sírleletei. ActaArchHung 36 (1984) 271–281.
- Kovács (1985) *László Kovács*: Über die Datierung der Grabfunde des 10. Jahrhunderts in Ungarn anhand der Arbeit von J. Giesler: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. ActaArchHung 37 (1985) 207–222.
- Kovács (1986) *Kovács László*: Viselet, fegyverek. In: Kristó Gyula: Az Árpád-kor háborúi. Bp. 1986, 216–281, 306–313, 317–326.
- Kovács (1987–88) *Kovács László*: (Vélemény). NK 86–87 (1987–1988) 68–69.
- Kovács (1988) *László Kovács*: Bemerkungen zur Arbeit von István Gedai, A magyar pénzverés kezdete. ActaArchHung 40 (1988) 275–300.
- Kovács (1988a) *Kovács László*: Megjegyzések Gedai István: A magyar pénzverés kezdete c. könyvéhez. Századok 122 (1988) 674–693.
- Kovács (1988b) *Kovács László*: A Dbg. 1706/a típusú denár hátlapí érmekepéről. Az Érem 44 (1988):2, 1–5.
- Kovács (1989) *László Kovács*: Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Archäologische Untersuchung der arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus dem Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts. FontesArchHung Budapest 1989.

- Kovács* (1989–90) *Kovács László*: Régészeti jegyzetek I. László király érméinek sorrendjéhez (Archäologische Anmerkungen zur Reihenfolge der Münzen König Ladislaus' I.). NK 88–89 (1989–1990) 63–76.
- Kovács* (1990) *László Kovács*: Einige Ergänzungen zu einer wertvollen Monographie: B. M. Szőke–L. Vándor: Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője. ActaArchHung 41 (1990) 313–330.
- Kovács* (1991) *Kovács László*: Salamon pénzveréséről. Századok 125 (1991) 79–106.
- Kovács* (1991–92) *Kovács László*: A baksai („bognári”) 11. századi magyar érmekincs (Ungarischer Münzschatzfund von Baksa /„Bognár”/ aus dem 11. Jahrhundert). NK 90–91 (1991–1992) 217–220.
- Kovács* (1991/92) *Kovács László*: A Móra Ferenc Múzeum néhány régi, honfoglalás kori leletanyagáról: Oroszlámos, Horgos, Majdán, Rábé, /Csóka/ (Zu einigen alten landnahmezeitlichen Fundmaterialien des Móra-Ferenc-Museums: Oroszlámos, Horgos, Majdán, Rábé /Csóka/). MFMÉ 1991/92–1, 37–74.
- Kovács* (1993) *László Kovács*: Zur Hypothese der Münzprägung durch Ungarnkönig Salomon in Pressburg. ACISPP 4 (1993) 253–255.
- Kovács* (1994) *László Kovács*: Das früharpadenzeitliche Gräberfeld von Szabolcs. VAH 6 (1994).
- Kovács* (1994a) *László Kovács*: Über den Schatz von Nagyharsány und den Lanzen-Denar Stephans I. ActaArchHung 46 (1994) 365–380.
- Kovács* (1994b) *Kovács László*: Megjegyzések a kora Árpád-kori numizmatika és régészet kapcsolataihoz (Die Beziehung der Archäologie und Numismatik der Árpád-Zeit). In: A numizmatika és a társtudományok. Konferencia Szegeden 1993. október 25–26. Szerk.: Nagy Ádám. Szeged 1994, 103–113.
- Kovács* (1994c) *Kovács László*: A kora Árpád-kori magyar pénzverésről. Érméleti és régészeti tanulmányok a Kárpát-medence Szent István és II. Béla uralkodása közötti időszakának (1000–1141) érméiről. Akadémiai doktori disszertáció kézírata. Budapest 1994.
- Kovács* (1995) *Kovács László*: Újra a nagyharsányi kincsről és a LANCEA REGIS köriratú denárról. Századok 129 (1995) 1075–1104.
- Kovács* (1995a) *Kovács László*: Válasz az opponensi véleményekre. Kézirat. Budapest 1995.
- Kovács* (1996) *Kovács László*: A kora Árpád-kori pénzűjítésről (Renovatio monetae in the early Arpadian age in Hungary). Századok 130 (1996) 823–860.
- Kovács* (1996a) *László Kovács*: Die Variante des Denars vom Typ LANCEA REGIS in einem mährischen Schatzfund. ActaArchHung 48 (1996) 197–208.
- Kovács* (1996b) *Kovács László*: A LANCEA REGIS – a király kezében (Der LANCEA REGIS – in der Hand des Königs). CommArchHung (1996) 165–180.
- Kovács* (1997) *Kovács László*: A 12. századi anonim denárok. (Anonymous denars issued in Hungary in the 12th century). Századok 131 (1997) 75–104.
- Kovács* (1997a) *Kovács László*: Dienes István legnagyobb ásatása: a magyarhomorog (Hajdú-Bihar m.)-kőnyadombi 10–12. századi magyar köznépi temető (Kutatástörténet). ActaArchHung 50 (1998) sajtó alatt.
- Kovács–Németh* (1971) *Kovács László–Németh Péter*: A szabolcsi ispáni központ régészeti kutatásainak első három évéről 1969–1971. SzSzSzle 6:4 (1971) 49–59.
- Kovalovszki* (1993) *Kovalovszki Júlia*: Visegrád–Várkert. RégFüz I:45 (1993) 69: Nr. 113.
- Kováts* (1903) *Kováts Ede*: Árpádházi királyaink pénzeinek technikájáról NK 2 (1903) 1–5.
- Kozák* (1995) *Kozák Péter*: Ki kicsoda a magyar sportéletben? (Sportolók, edzők, sportvezetők, sportújságírók, sportorvosok, sportszakemberek). II: I–R. Budapest 1995.
- Kőhegyi* (1971–72) *Kőhegyi Mihály*: Csatai Endre (1896–1970). NK 70–71 (1971–1972) 78–79.
- Kőhegyi* (1988) *Kőhegyi Mihály*: Huszár Lajos (1906–1987). Az Érem 44:1 (1988/1) 1–2.
- Kraskovská* (1939) *Ludmila Kraskovská*: Nálež ve Svätom Benadiku (okres Nová Baža, Slovensko). NumČas 15 (1939) 41–44. (Praha 1940).
- Kraskovská* (1989) *Ludmila Kraskovská*: Nálezy cudzích mincí z 11.–začiatku 14. storočia na Slovensku (Funde fremder Münzen aus dem 11. bis Anfang des 14. Jahrhunderts in der Slowakei). SlovNum 10 (1989) 165–173.

- Krejčík* (1986) *Tomáš Krejčík: Ikonografie moravských denárů (Ikonographie der mährischen Denare). DMM 369–378.*
- Kristó* (1974) *Kristó Gyula: A 11. századi hercegség története Magyarországon (L'histoire de l'institution de duché en Hongrie au XIe siècle). Budapest 1974.*
- Kristó* (1981) *Kristó Gyula: Sírhelyekre vonatkozó adatok korai okleveleinkben (Données relatives aux sépultures dans nos chartes pré-médiévales). AHSzeg 71 (1981) 21–27.*
- Kristó* (1983) *Kristó Gyula: Magyarország története. Budapest 1983.*
- Kristó* (1984) *Kristó Gyula: A korai feudalizmus (1116–1241). MoT 1 (1984) 1007–1415.*
- Kristó* (1985) *Kristó Gyula: Magyarország története 895–1301. Budapest 1985.*
- Kristó* (1992) *Kristó Gyula: Aba Sámuel és Károly Róbert családi kapcsolatairól (On the family relationships of Samuel Aba and Charles Robert). AHSzeg 95 (1992) 25–30.*
- Kristó* (1993) *Kristó Gyula: A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja (1301-ig). SzKK 3 (1993).*
- Kristó* (1993a) *Gyula Kristó: Die Arpadendynastie. Die Geschichte Ungarns von 895 bis 1301. Budapest 1993.*
- Kristó* (1994) *Kristó Gyula: I. András. KMTL 42–43.*
- Kristó* (1994a) *Kristó Gyula: I. (Szent) István. KMTL 291–292.*
- Kristó–Makk* (1995) *Kristó Gyula–Makk Ferenc: Az Árpád-ház uralkodói. Budapest é. n. [1995].*
- Kristó–Makk–Szegeffü* (1973) *Kristó Gyula–Makk Ferenc–Szegeffü László: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez (Données à la connaissance des toponymes Hongrois „anciens”). I. AHSzeg 44 (1973)*
- Kučerovská* (1986) *Tatjana Kučerovská: Nález zlomkového stříbra z Kelče (Der Fund von Bruchsilber aus Kelč). DMM 235–248.*
- Kukai* (1991) *Kukai Sándor: István király ezüstpénzei? (Silver coins of King Stephen?) Az Érem 47:1 (1991) 10.*
- Kumorowitz* (1954) *Kumorowitz Lajos Bernát: A magyar zászló és nemzeti színeink múltja. HK 1:3–4 (1954) 18–60.*
- Kupa* (1975–76) *Kupa Mihály: I. István magyar király pénzverése (Die Münzprägung König Stefans I.). NK 74–75 (1975–76) 21–26.*
- Lakos* (1958) *Lakos János: Rupp. I. és a CNH. I. éremképeinek egyeztetése. Az Érem 14 (1958) 14–16.*
- László* (1957) *László Gyula: Jegyzetek a nagyszentmiklósi kincsről (Notes sur le trésor de Nagyszentmiklós). FolArch 9 (1957) 141–152.*
- László* (1962) *Gyula László: Die Anfänge der ungarischen Münzprägung (Skizze). AUBSH 4 (1962) 27–53.*
- László* (1963) *László Gyula: A magyar pénzverés kezdeteiről. Vázlat (Über die Anfänge der ungarischen Münzprägung. Skizze). Századok 97 (1963) 382–397.*
- László* (1968) *Gyula László: Die Anfänge der ungarischen Münzprägung. In: I międzynarodowy kongres archeologii słowiańskiej. Warszawa 14–18. IX. 1965. Red.: Witold Hensel. VI. Wrocław–Warszawa–Kraków 1968, 288–291.*
- László* (1970) *László Gyula: A népvándorlaskor művészete Magyarországon. Budapest 1970.*
- László* (1975) *László Gyula: Géza-kori pénzverésünk kérdéseiről. ARegia 14 (1975) 275–276.*
- László–Rácz* (1977) *László Gyula–Rácz István: A nagyszentmiklósi kincs. Budapest 1977.*
- László király* (1977) *László király emlékezete. Szerk.: Katona Tamás. Budapest 1977.*
- Lechner* (1973) *Martin Lechner: Andreas. LCI V (1973) 138–152.*
- Lechner* (1974) *Martin Lechner: Lantbert (Lambert) von Freising. LCI VII (1974) 372.*
- Lelewel* (1835) *Numismatique du Moyen-âge, considérée d'un atlas, composé des tables chronologiques, de cartes géographiques et de figures de monnaies, gravées sur cuivre; par Joachim Lelewel. I–III. Paris 1835.*
- Lelewel* (1835a) *Numismatique du Moyen-âge, considérée sous le rapport du type, par Joachim Lelewel. Atlas composé des tables chronologiques et des planches numismatiques, ouvrage publié par Joseph Straszewicz. Paris 1835.*

- Leszih* (1942) *Leszih Andor*: Az andornaktályai Kálmán denárlelet. NK 41 (1942) 28–34.
- Lieball* (1968) *J. Lieball*: A–O. LCI I (1968) 1.
- Ligeti* (1986) *Ligeti Lajos*: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Budapest 1986.
- Ljubić* (1875) *Sime Ljubić*: Opis jugoslavenskih novaca. Zagreb 1875.
- Lovag* (1990) *Lovag Zsuzsa*: I. András király idézőbillojának második példánya (Zweites Exemplar des Zitationssiegels von König András I.). ArchÉrt 117 (1990) 189–201.
- Luczenbacher* (1839) *Luczenbacher János*: Magyar pénztudományi ritkaság. Tudt-Ért 3:6 (1839) 48–55.
- Ludewig* (1752) *Johann Peter von Ludewig*: Einleitung zu dem deutschen Münzwesen mittlerer Zeiten mit Anmerkungen herausgegeben von Johann Jacob Moser. Ulm 1752.
- Luschin von Ebengreuth* (1926) *Arnold Luschin von Ebengreuth*: Allgemeine Münzkunde und Geldgeschichte des Mittelalters und der neueren Zeit. München–Berlin 1926.2
- Mader* (1803) *Joseph Mader*: Kritische Beyträge der Münzkunde des Mittelalters. Prag 1803.
- Mader* (1810) *Joseph Mader*: Einige Anmerkungen und Zusätze zu Herrn Abts Schönvisner. Notitia Hungaricae rei numariae. Budae 1801. In: Joseph Mader: Kritische Beyträge der Münzkunde des Mittelalters. III. Prag 1810, 50–109.
- Makk* (1980) *Makk Ferenc*: Megjegyzések Kálmán külpolitikájához (Remarques sur la politique extérieure de Coloman). AHSzeg 67 (1980) 21–31.
- Makk* (1985) *Makk Ferenc*: Kiknek az élen állott Levente? Egy konsztantínoszi hely értelmezéséhez (A la tête de qui se trouvait Levente? A l'interprétation d'un endroit de Constantin). AHSzeg 82 (1985) 3–9.
- Makk* (1987) *Makk Ferenc*: Megjegyzések Salamon és I. Géza történetéhez (Remarques sur l'histoire de Salamon et Géza Ier). AHSzeg 84 (1987) 31–44.
- Makk* (1990) *Makk Ferenc*: Megjegyzések I. András történetéhez (Remarques sur l'histoire d'André Ier). AHSzeg 90 (1990) 23–41.
- Makk* (1991) *Makk Ferenc*: Néhány megjegyzés a Kálmán-ági királyok külpolitikájához (Quelques remarques sur la politique extérieure des rois de la branche de Coloman). AHSzeg 102 (1991) 3–15.
- Makk* (1992) *Makk Ferenc*: Megjegyzések a Szent László korabeli magyar–bizánci kapcsolatok történetéhez (Comments of the history of Byzantine–Hungarian relations during the reign of Saint Ladislaus). AHSzeg 96 (1992) 13–24.
- Makk* (1994) *Makk Ferenc*: Álmos. KMTL 40.
- Makk* (1994a) *Makk Ferenc*: I. Béla. KMTL 90.
- Makk* (1994b) *Makk Ferenc*: II. (Vak) Béla. KMTL 90–91.
- Makk* (1994c) *Makk Ferenc*: I. Géza. KMTL 235–236.
- Makk* (1994d) *Makk Ferenc*: Ilona. KMTL 281.
- Makk* (1994e) *Makk Ferenc*: II. István. KMTL 292–293.
- Makk* (1994f) *Makk Ferenc*: Kálmán. KMTL 314–315.
- Makk* (1994g) *Makk Ferenc*: I. László. KMTL 394–395.
- Makk* (1994h) *Makk Ferenc*: Liüntika. KMTL 413.
- Makk* (1994i) *Makk Ferenc*: Rurikok. KMTL 583–589.
- Makk* (1994j) *Makk Ferenc*: Salamon. KMTL 591.
- Makk–Szádeczky-Kardoss* (1994) *Makk Ferenc–Szádeczky-Kardoss Samu*: Bizánci–magyar kapcsolatok. KMTL 111–113.
- Makkai* (1988) *Makkai László*: Erdély a középkori magyar királyságban (896–1526). ErdTört I: 235–408, 582–600.
- Marsina* (1987) *Richard Marsina*: Údelné vojvodstvo na Slovensku (Das Lehnsherzogtum in der Slowakei). ZbSNM 81 = Hist 27 (1987) 199–212.
- Marsina* (1989) *Richard Marsina*: Politický vývoj na Slovensku od 10. do začiatku 14. storočia (Politische Entwicklung in der Slowakei vom Ende des 10. bis zum Anfang des 14. Jahrhunderts). SlovNum 10 (1989) 103–115.
- Márton* (1913) *Márton Lajos*: Hampel József (1849–1913). ArchÉrt 33 (1913) 97–104.
- Mazo Karras* (1985) *Ruth Mazo Karras*: Early twelfth-century Bohemian coinage in light of a hoard of Vladislav I. ANSMN 30 (1985) 179–210.

- Medgyesi* (1993) *Medgyesi Pál*: 10–11. századi temető Sarkadkeresztúr határában. Előzetes jelentés (Ein Gräberfeld aus dem 10.–11. Jahrhundert in der Gemarkung Sarkadkeresztúr. Vorläufiger Bericht). *HOMÉ* 30–31/2 (1993) 487–511.
- Meer* (1971) *Frits von der Meer*: *Maiestas domini*. *LCI* III (1971) 136–142.
- Melich* (1903) (1905) *Melich János*: Szláv jövevényszavaink. I.1: Az óbolgár nyelvm emlékek szókészlete és a magyar nyelv szláv jövevényszavai. Budapest 1903; I.2: A magyar nyelv keresztény terminológiája. Budapest 1905.
- Melich* (1904) *Melich János*: A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története... *MKsz* 12 (1904) 110–117.
- Melich* (1941) *Melich János*: László, Ulászló. *MNy* 37 (1941) 145–154.
- Melich* (1943) *Melich János*: Családneveinkről. *MNy* 39 (1943) 265–280.
- Minarovičová* (1985) *Elena Minarovičová*: Bibliografia prác PhDr. Jozefa Hlinku, CSc., za roky 1975–1984. *ZbSNM* 79 = *Hist* 25 (1985) 239–242.
- Mitrea* (1979) *Bucur Mitrea*: Découvertes monétaires en Roumanie – 1978 (XXII). *Dacia* 23 (1979) 371–376.
- Moór* (1960) *Moór Elemér*: Pais Dezső előadásához. In: Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája 1958. Szerk.: Mikesy Sándor–Pais Dezső. Budapest 1960, 116–118.
- Móra* (1917) *Móra Ferenc*: Tömörkény István. *ArchÉrt* 37 (1917) 218–221.
- Moravcsik* (1935) *Moravcsik Gyula*: A „Géza” név a magyar Szent Koronán. *MNy* 31 (1935) 137–140.
- Moravcsik* (1984) *Moravcsik Gyula*: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Budapest 1984.
- Morawa* (1973) *Christa Morawa*: Andreas der Narr von Byzanz (Stultus, Salus, Andrej Jurodivj). *LCI* V (1973) 157–158.
- Morrisson* (1993–94) *Cécile Morrison*: Gedai I., The Influence of the Byzantine Gold Coins in the Carpathian Basin in the Early Middle Ages... *BZ* 86–97 (1993–94) 277.
- Moser* (1752) ld. *Ludewig* (1752)
- Mutius* (1993) *Hans-Georg von Mutius*: Personennamen, -forschung. *LM* 6:9 (1993) 1903–1905.
- Müller* (1987) *Müller Róbert*: XI. századi sír Rezi-Gyöngyösi csárdánál (Ein Grab aus dem XI. Jh. bei der Bauernschenke von Rezi-Gyöngyös). *ZalaiGyűjt* 26 (1987) 75–77, 80–81.
- Myslivec* (1973) *Josef Myslivec*: Basilius der Große. *LCI* V (1973) 337–341.
- Nađ–Nađ* (1964) *I. Nađ–P. Nađ*: Katalog arheološke zbirke Dr. Imre Frey-a. Sombor 1964.
- Nagy* (1906) *Nagy Géza*: Szent István király családi összeköttetései. *Turul* 24 (1906) 53–65.
- Nagy* (1906a) *Nagy Géza*: A magyar királyok címe a XI. században. *Turul* 24 (1906) 112–116.
- Nagy* (1979) *Nagy Lóránt*: Az Árpád-házi néma denárok nagyság változatai. *Az Érem* 35:1 (1979:1) 15–18.
- Németh* (1928) *Németh Gyula*: Géza. *MNy* 24 (1928) 147–151.
- Németh* (1932) *Gyula Németh*: Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós. *BOH* 2 (1932).
- Németh* (1988) *Németh Péter*: Jegyzetek az ún. tokaji kincs értékeléséhez. In: Németh Péter: Királyok–ispánok–jobbágyok. Vázlatok a magyar középkor történetéből. *FE* 48 (1983) 17–30.
- Neubecker* (1972) *Ottfried Neubecker*: Fahne (militärisch). *RDKg* 69–70 (1972) 1060–1168.
- Nitz* (1976) *Gaynor Nitz*: Stephan, Erzmart. *LCI* VIII (1976) 395–403.
- n. n.* (1781) *n. n.* in: Magyar Hírmondó (1781) I. 136. 17. sz; idézve *Csatkay* (1955–56) 67. alapján.
- n. n.* (1802) *n. n.*: Notitia Hungaricae rei numariae ab origine ad praesens tempus. Auctore Stephano Schönvisner, Presb. Sec. R. Univers. Pestanae Bibliothecario... *Zeitschr-Ung* 1 (1802) 222–234.
- n. n.* (1803) *n. n.*: Schenvisner István a K. Pesti Könyvtárnak Fő Tisztje... kiadta a Magyar Országai Pénzek Fejtését... *MKH* (1803, 19. szakasz: 165–222.) 189–212.

- n. n.* (1804) *n. n.*: Notitia Hungaricae rei numariae ab origino ad praesens tempus auctore Steophano Schönvisnero... AnnLK (1804:54) 425–432, (1804:55) 433–439.
- n. n.* (1812) *n. n.*: Pestini, typis Matthae Trattner: Catalogus Numorum Hungariae ac Transilvaniae Instituti Nationalis Széchényiani. Pars I. Numi Hungaricae... Pars II. Numi Transilvaniae... 1807, worauf zu Pesth anno 1810 in der Trattnerischen Buchdruckerei ein Nachtrag herauskam: Appendix ad Catalogum... AnnLK (1812:3) 75–78.
- n. n.* (1818) *n. n.*: Régi Székes Fejérvárról Jegyzetek. TudGyűjt (1818:6) 33–53.
- n. n.* (1871a) ld. *Rómer* (1871a)
- n. n.* (1915) ld. *Varjú* (1915)
- n. n.* (1916) ld. *Varjú* (1916)
- n. n.* (1916a) ld. *Varjú* (1916a)
- n. n.* (1986) (*n. n.*): Dr. Nagy Lóránt (1917–1986). Az Érem 43:2 (1987/2) hátsó borítón, belül.
- Nudelman* (1995) *Nudelman László*: 1. Numizmatikai aukció 1995. szeptember 15–16. Grand Hotel Corvinus Kempinski Budapest: Magyar és erdélyi pénzek – emlékérmek (Münzen – Medaillen Ungarn, Siebenbürgen). Budapest 1995.
- Orbán* (1868) *Orbán Balázs*: A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népismereti szempontból. I. Pest 1868.
- Ortvay* (1875) *Ortvay Tivadar*: Hazai leletek. 7: Mező-záthi éremlelet. ArchÉrt 9 (1875) 59.
- Ortvay* (1875a) *Ortvay Tivadar*: Hazai leletek. ArchÉrt 9 (1875) 123–125.
- O.T.* (1875) (1875a) ld. *Ortvay* (1875) (1875a)
- Ötvös* (1905) *Ötvös Gábor*: Irodalom. NK 4 (1905) 149–158 (Dr. Josip Brunšmid: Nekoliko našašća novaca na skupu u Hrvatskoj i Slavoniji. 152–156: Nr. X: Friesachi fillérlelet Ostrovóból. 154.).
- Pais* (1953) *Pais Dezső*: Nyék törzsnevünk s ami körülötte lehetett. MNy 49 (1953) 278–293.
- Palma* (1766) [*Palma Károly Ferenc*:] Heraldicae Regni Hungariae specimen, regia, provinciarum, nobiliumque scuta complectens conscriptum a Francisco Carolo Palma. Vindobonae 1766.
- Pandula* (1986) *Pandula Attila*: Vexillológia. In: A történelem segédtudományai. Szerk.: Kállay István. Budapest 1986.2, 230–253.
- Pap–Blăjan* (1995) *Francisc Pap–Mihai Blăjan*: Tezaurul monetar de la Bărbant, jud. Alba /sec. XI–XII/ (Le trésor monétaire de Bărbant, dép. de Alba /11e–12e siècles/). ActaMN 32 (1995) 489–496.
- Parádi* (1975) *Parádi Nándor*: Pénzekkel keltezett XIII. századi ékszerek. A nyáregyháza-pusztapótharaszti kincslelet (Münzdatierte Schmuckstücke aus dem 13. Jahrhundert. Der Schatzfund von Nyáregyháza-Pusztapótharasztt). FolArch 26 (1975) 119–161.
- Párducz* (1929) *Párducz Mihály–Buday Kálmán–Schupiter Elemér stb.*: A C. N. H. 59. sziglái. Dolg 5 (1929) 203–206.
- Paszternák* (1992–95) *Paszternák István*: A magyar középkor kutatásának száz éve Szentest határában (100 Jahre ungarische Mittelalterforschung in der Gemarkung Szentest). Savaria 22/3 (1992–1995). Szombathely 1996. 277–292.
- Pauler* (1899) *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. I–II. Budapest 1899.2; reprint: Budapest 1984.
- Peer* (1778) *Jacobi Peer [Peer Jakab]*, cleri regularis e scholis piis artium liberalium et philosophiae doctoris, in regia academia Tyrnaviensis historiarum professoris publici ordinari Res Numaria Regni Hungariae, cui accesserunt animaadversiones in numismaticarum Hungaricam, Austriacam et Borussicam germanicae. Anno 1778. Kézirat az OSZK Kézirattárában lt. sz.: Quart. lat. 199.
- Peregriny* (1915) *Peregriny János*: Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum állagai. IV: Magyar Történelmi Képcsarnok. Budapest 1915.
- Perényi* (1972) *Perényi József*: A magyar „nemzeti öntudat” fejlődése a 11–13. században. In: Nemzetség a feudalizmus korában. Szerk.: Spira György–Szűcs Jenő. ÉTTK 64 (1972) 83–101.

- Petráň – Radoměský* (1996) *Zdeněk Petráň – Pavel Radoměský*: Encyklopedie české numismatiky. Praha 1996.
- Pinder* (1843) *M. Pinder*: Die Beckerschen falschen Münzen. Berlin 1843.
- Poche* (1973) *Emanuel Poche*: Adalbert (Vojtěch) von Prag (von Gnesen). LCI V (1973) 25–28.
- Poeschke* (1972) *Joachim Poeschke*: Schlüssel; Schlüsselübergabe an Petrus. LCI IV (1972) 81–85.
- Pošvár* (1954) *Jaroslav Pošvár*: Moravská mincovna v Podivíně. NumListy 9 (1954) 7–16.
- Pošvár* (1956) *Jaroslav Pošvár*: Nálezy mincí a renovatio monetae (Renovatio monetae et les trouvailles de monnaies). NumSbor 3 (1956) 143–155, 263–264.
- Pošvár* (1986) *Jaroslav Pošvár*: Počátky mincovního práva a mincovem na Moravě (Anfänge des Münzrechtes und der Münzstätten in Mähren). DMM, 319–327.
- Potin* (1976) *Vsevolod M. Potin*: Systematisierung der Münzfunde und ihre Bedeutung für die numismatische Forschung. ACIN 8, 13–23.
- Potin* (1982) *Vsevolod M. Potin*: Wie hat man die Münzen in Altrussland gebraucht? Wirtschaftliche und ethnographische Aspekte der Frage. ACIN 9, 811–817.
- Pray* (1774) *[Pray György]* Dissertatio historico-critica de Sancto Ladislao Hungariae Rege a Georgio Pray Hungaro presbytero seculari conscripto. Posonii 1774.
- Pray* (1779) *[Pray György]* Specimen hierarchiae Hungaricae complectens seriem chronologicam archiepiscoporum et episcoporum Hungariae cum rudi diaecesium delineatione adiectis, si quae sunt peculiares, praerogativis ut plurimum ex diplomatibus congestum a Georgio Pray presbytero seculari. I–II. Posonii et Cassoviae 1779.
- Rádóczy* (1968) *Rádóczy Gyula*: I. László pénzeinek korrendi meghatározása metrológiai alapon. Az Érem 24 (1968) 4–7.
- Rádóczy* (1984) *Rádóczy Gyula*: A „BRESLAVVA CIVITAS” denárral kapcsolatos gondolatok. Az Érem 40:1 (1984) 8–12.
- Rádóczy* (1996) *Rádóczy Gyula*: Hol verték a „BRESLAVVA CIVITAS” köriratú pénzt? Kézirat. Budapest 1996.
- Radoměský* (1952) *Pavel Radoměský*: Peníze Kosmová věku 1050–1125 (Den’gi vremen letopisca Koz’my 1050–1125 g.). NumČas 21 (1952) 7–165.
- Ramseger* (1974) *Ingeborg Ramseger*: Koloman von Stockerau (von Melk). LCI VII (1974) 328–329.
- Ransanus* (1777) *Petrus Ransanus*: Epithoma rerum Hungaricarum id est annalium omnium temporum. Curam qerebat Petrus Kulcsár. BSMRAe 2 (1977).
- Rásonyi Nagy* (1933) *Rásonyi Nagy László*: Baszaraba. Az oláh államiság kialakulásához. MNy 29 (1933) 161–171.
- Ratkoš* (1961) *Peter Ratkoš*: Podmanenie Slovenska uhorskými feudálmi. In: Dejiny Slovenska. I: Od najstarších čias do roku 1848. Red.: Ľudovít Holotík–Ján Tibenský. Bratislava 1961, 119–142.
- Redakce* (1939) *Id. Katz* (1939)
- Reinhard* (1773) Des neueröfneten Münzcabinets vierter und letzter Theil, darinnen merkwürdige und viele bishero noch nirgends mitgetheilte Gold- und Silbermünzen zu finden, die richtig in Kupfer abgebildet, beschrieben und erläutert werden von *Johann Paul Reinhard*, hochfürst. Brandenburg-Ansbach- und Culmbachsischem Hofrath, und ordentlichem Lehrer der Geschichte auf der Friedrich-Alexanders-Universität zu Erlangen. Nürnberg 1773.
- Reizner* (1898) *Reizner János*: Oroszlámosi magyar pogánykori sírlelet. ArchÉrt 18 (1898) 184, 190–192.
- Rejholcová* (1974) *Mária Rejholcová*: Pohrebisko z 10.–12. storočia v Nových Zámkoch (Gräberfeld aus dem 10.–12. Jahrhundert in Nové Zámky). SlovArch 22 (1974) 435–463.
- Rejholcová* (1976) *Mária Rejholcová*: Pohrebisko z 10. a 11. storočia v Hurbanove-Bohatej (Gräberfeld aus dem 10. und 11. Jahrhundert in Hurbanovo-Bohatá). SlovArch 24 (1976) 191–234.
- Rejholcová* (1989) *Mária Rejholcová*: Obolus mŕtvych na pohrebisku v Čakajovciach (Der Totenobolus auf dem Gräberfeld in Čakajovce). SlovNum 10 (1989) 191–201.

- Rejholcová* (1995) *Mária Rejholcová: Pohrebisko v Čakajovciach* (9.–12. storočie). Katalog. ArchSlovMF 15 (1995).
- Rejholcová* (1995a) *Mária Rejholcová: Das Gräberfeld von Čakajovce* (9.–12. Jahrhundert. Analyse. ArchSlovMF 15 (1995).
- Réthy* (1885) *Ry [Réthy László]: Árpádkori éremlelet*. ArchÉrt 5 (1885) 30–32.
- Réthy* (1893) *Réthy László: Árpádkori éremlelet*. ArchÉrt 13 (1893) 455–456.
- Réthy* (1894) *Réthy László: Margitszigeti árpádkori éremlelet*. ArchÉrt 14 (1894) 60–62.
- Réthy* (1897) *R. L. [Réthy László]: A M. N. Múzeum Éremtárának 1897. évi gyarapodása*. ArchÉrt 17 (1897) 88–93.
- Réthy* (1898) *Réthy László: Két árpádkori temető Arad megyében*. ArchÉrt 18 (1898) 124–131.
- Réthy* (1899) (1907) *Réthy László: Corpus nummorum Hungariae. Magyar egyetemes éremtár. I: Árpádházi királyok kora. Budapest 1899, II: Vegyesházi királyok kora. Budapest 1907.*
- Réthy* (1903) *Réthy László: Magyar numizmatikai adatok Oroszországból*. NK 2 (1903) 85–87.
- Réthy-Probszt* (1958) *Ladislaus Réthy: Corpus nummorum Hungariae. Eingeleitet und übersetzt von Günter Probszt. Graz 1958.*
- R. Fl.* (1871) *Id. Rómer (1871)*
- R. L.* (1897) *Id. Réthy (1897)*
- Rokay-Takács* (1994) *Rokay Péter-Takács Miklós: Bosznia. KMTL 123–124.*
- Rokay-Takács* (1994a) *Rokay Péter-Takács Miklós: Szerbek. KMTL 638–640.*
- Rokay-Takács* (1994b) *Rokay Péter-Takács Miklós: Szlavónia. KMTL 650–651.*
- Rómer* (1871) *R. Fl. [Rómer Flóris]: Érdy János. † május 9. 1871. ArchÉrt 5 (1871) 25–26.*
- Rómer* (1871a) *n. n. [Rómer Flóris]: Bitnicz Lajos. † június 28. 1871. ArchÉrt 5 (1871) 145–147.*
- Rupp* (1841) (1846) *Rupp Jakab: Magyarország ekkorig ismeretes pénzei, lerajzolva, történeti s pénztudományi kútfők után megmagyarázva. I: Árpádi korszak. Pest 1841, II: A Vegyes házakból királyok korszaka. Pest 1846. = Jacobus Rupp: Numi Hungariae hactenus cogniti, quos delineatos, ac e monumentis historico-numariis illustratos exhibet. I: Periodus Arpadiana. Pestini 1841, II: Periodus mixta. Pestini 1846.*
- Ry* (1885) *Id. Réthy (1885)*
- Sabău* (1958) *Ion Sabău: Circulația monetară în Transilvania secolelor XI–XIII, în lumina izvoarelor numismatice (La circulation monétaire en Transylvanie aux XIe–XIIIe siècles à la lumière des sources numismatiques). SCN 2 (1958) 269–301.*
- Saltzer* (1985) *Saltzer Ernő: Árpádházi éremleletek a statisztika tükrében. Az Érem 41:1 (1985) 6–11.*
- Saltzer* (1992) *Saltzer Ernő: Árpádkori sírleletek pénzeinek statisztikája. Az Érem 48:1 (1992/1) 6–9.*
- Saltzer* (é. n.) *Saltzer Ernő: A történelmi Magyarország területén fellelt 156 Árpádházi éremkincslelet összefüggő áttekintése. Budapest 1996.*
- Sășianu* (1995) *Alexandru Sășianu: The Oradea-Sântandrei hoard of coins issued by Saint Ladislav. In: International historical conference 900 years from Saint Ladislav death, Oradea, 16th–18th june 1995. Szerk.: Alexandru Sășianu. Oradea 1995, 13.*
- Šášky* (1985) *Ladislav Šášky: PhDr Jozef Hlinka, CSc., šest'desiatročný. ZbSNM 79 = Hist 25 (1985) 235–239.*
- Schnackenburg* (1974) *Bernhard Schnackenburg: Kolumban (Kolumkille, Coulm) von Hy (von Iona). LCI VII (1974) 331.*
- Schnackenburg* (1974a) *Bernhard Schnackenburg: Kolumban von Luxeuil. LCI VII (1974) 331–332.*
- Schoennisner* (1801) *Stephanus Schoennisner: Notitia Hungaricae rei numariae ab origine ad praesens tempus. Budae 1801.*
- Schönvisner* (1802) *Stephanus Schönvisner: Ueber die ungrischen Blechmünzen. Zeitschr-Ung 1 (1802) 372–378.*
- Schönvisner* (1807) *[Stephanus Schönvisner:] Catalogus numorum Hungariae ac Transilvaniae Instituti Nationalis Széchényiani. I: Numi Hungariae, II: Numi*

Transilvaniae, III: Numi miscellanei, IV: Tabulae numismaticae pro catalogo numorum Hungariae ac Transilvaniae Instituti Nationalis Széchényiani. Pestini 1807.

- Schönvisner* (1807.1) [*Stephanus Schönvisner*:] Specimen dissertationis de praestantia et usu Numorum Hungariae ac Transilvaniae. Caput I: De praestantia et usu Numorum Hungariae ex prima Regum Periodo. In: *Schönvisner* (1807) III: 48–79.
- Schönvisner* (1810) [*Stephanus Schoenvisner*:] Appendix ad catalogum numorum Hungariae ac Transilvaniae Instituti Nationalis Széchényiani. Pesthini 1810.
- Schwarz* (1761) (*Schwarz Gottfried*) Samuel rex Hungariae qui vulgo Aba audit. Ex historico et simul numario monumento tam nomini quam populo suo restitutus hallucinationibus et erroribus non paucis, quos actis suis sanctorum ad d. IV. septembr. scriptores Antwerpienses jaczantius affricarunt, de eadem fidelia delitis subsecivo studio *Godofredi Schwarz* Theol. Doctor... Lemgoviae [Lemgo]. 1761.
- Sebők* (1990) *Sebők László*: Magyar neve? Határokon túli helységnév-szótár. Budapest 1990.
- Sejbal* (1973) *Jiří Sejbal*: István Gedai, ISTVÁN KIRÁLY DENÁRA. NUMIZMATIKAI KÖZLÖNY LXX-LXXI 1971–1972, str. 23–32 a I tab. MNZ 13 (1973) 77–79.
- Sejbal* (1979) *Jiří Sejbal*: Diskussion. RCIAS 1, 383–384.
- Sejbal* (1979a) *Jiří Sejbal*: Dějiny peněz na Moravě (Die Geldgeschichte von Mähren). Blok 1979.
- Sejbal* (1981) *Jiří Sejbal*: K problematice středověkého mincovnictví olomouckých biskupů (Zur Problematik des mittelalterlichen Münzwesens der Olomoucer Bischöfe). Studie Muzea Kroměřížska '80. Kroměříž 1981, 52–58.
- Sejbal* (1993–94) *Jiří Sejbal*: Ungarische Münzen im Geldumlauf in Mähren. NK 92–93 (1993–1994) 41–45.
- Sejbal* (1995) *Jiří Sejbal*: Die Beziehungen zwischen Mähren und Österreich im Münzwesen des Mittelalters. NZ 103 (1995 = Bernhard Koch-Gedächtnisschrift) 51–56.
- Silagi-Veszprémy* (1991) Die „Gesta Hungarorum“ des anonymen Notars. Die älteste Darstellung der ungarischen Geschichte. Unter Mitarbeit von László Veszprémy. Hrsg. von Gabriel Silagi. Ungarns Geschichtsschreiber 4. Sigmaringen 1991.
- Simonchicz* (1794) *Innocentius Simonchicz* [*Simoncsics Ince*]: Dissertatio de numismatica Hungariae diplomaticae accomodata. Viennae 1794.
- Sotnikova-Spasskij* (1983) *Marina Petrovna Sotnikova-Ivan Georgievič Spasskij*: Tysjačeleťie drevnejših monet Rossii. Svodnyj katalog russkih monet X–XI vekov. Leninograd 1983.
- Sőregi* (1939–40) *Sőregi János*: Zoltai Lajos dr. (1861–1939). DDMÉ (1939–1940) = DDMK 36.
- Štěpková* (1957) *Jarmila Štěpková*: Islámské stříbro z nálezů v Kelči na Moravě (L'argent islamique dans le trouvaille de Kelč en Moravie). NumSbor 4 (1957) 73–96.
- Stintzi* (1976) *Paul Stintzi*: Sophia mit ihren drei Töchtern Fides, Spes und Caritas (Pistis, Elpis und Agape) von Rom. LCI VIII (1976) 382–384.
- Stipsics* (1804) *Alois Emanuel von Stipsics* [*Stipsics Alajos Manó*]: Anzeige und Erläuterung einiger seltenen Münzen aus dem Antiquitäten-Kabinete der. kön. Universität zu Pesth. ZeitschrUng 6 (1804) 21–30.
- Stirling* (1996) *Stirling János*: Dr. Kupa Mihály 1906–1996. Az Érem 52:2 (1996/2) 1.
- Stoia* (1975) *Adriana Stoia*: Les fouilles archéologiques en Roumaine (1973–74). Dacia 19 (1975) 269–307.
- Straszewicz* (1835) Id. *Lelewel* (1835a)
- Suchodolski* (1961) *Stanisław Suchodolski*: Renovatio monetae in Poland in the 12th century. WN 5 (1961) = PNN 1 (1961) 57–75.
- Suchodolski* (1967) *Stanisław Suchodolski*: Moneta Polska w X/XI wieku. Mieszko I i Bolesław Chrobry (Polish coinage at the close of the 10th and the beginning of the 11th century). WN 11 (1967) 67–193.
- Suchodolski* (1969) *Stanisław Suchodolski*: Początki mennictwa węgierskiego (The beginnings of mintage in Hungary). WN 13 (1969) 131–148.

- Suchodolski* (1971) *Stanisław Suchodolski: Początki mennictwa w Europie Środkowej, Wschodniej i Północnej* (Beginnings of coinage in Central, Eastern and Northern Europe). Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk 1971.
- Suchodolski* (1986) *Stanisław Suchodolski: Waga funta karolińskiego* (Das Gewicht des karolingischen Pfunds). DMM 341–350.
- Suchodolski* (1990) *Stanisław Suchodolski: Noch einmal über die Anfänge der ungarischen Münzprägung*. WN 34 (1990) = PNN 5 (1991) 164–176.
- Suchodolski* (1992) *Stanisław Suchodolski: Még egyszer a magyar pénzverés kezdeteiről*. ÉL 13 (1992. június) 3–12.
- Suchodolski* (1995) *Stanisław Suchodolski: Hatte die Münzprägung im Mittelalter einen Einfluß auf die politischen Ereignisse in Polen gehabt?* NZ 103 (1995) 57–66.
- Suchodolski* (1996) *Stanisław Suchodolski: Absence of mind or magic? A few remarks on the so called small or single coin finds*. QTNAC 25 (1996) 317–327.
- Sufflay* (1906) *Sufflay Milán: A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története...* Turul 24 (1906) 44–50.
- Suhle* (1969) Arthur Suhle: Die Muenze von den Anfängen bis zur europäischen Neuzeit. Leipzig 1969.
- Šůla* (1986) *Jaroslav Šůla: Adiva, Adila a její pražský denár* (Adiva, Adila und deren Prager Denar). DMM 187–204.
- Supka* (1913) *Supka Géza: Hampel József irodalmi működése* (1966–1913). ArchÉrt 33 (1913) 105–117.
- Swarzenski* (1931) *Hanns Swarzenski: Vorgotische Miniaturen, Die ersten Jahrhunderte deutscher Malerei*. Leipzig 1931.2
- Szalay* (1861) *Szalay László: Magyarország története. I. Pest 1861.2*
- Szántó* (1983) *Szántó Konrád: A katolikus egyház története. I. Budapest 1983.*
- Szegedi* (1744) [*Szegedi János:*] *Decreta primorum Regum Hungariae eruditissimis notis á R. P. Joanni Bapt. Szegedi S. J. illustrata in Seminario Episcopali Csakiano Varadiensis Clericorum Beatae Virginis Mariae Visitantis auditoribus distributa*. Claudiopoli 1794.
- Szegfű* (1994) *Szegfű László: Ajtony*. KMTL 32–33.
- Szegfű* (1994a) *Szegfű László: Királylándzsa*. KMTL 359.
- Szegfű* (1994b) *Szegfű László: Péter*. KMTL 544.
- Szegfű* (1994c) *Szegfű László: Sámuel*. KMTL 592–593.
- Székely* (1971) *Székely Zoltán: Unele probleme de cercetări epocii feudale timpurii în Sud-Estul Transilvaniei* (A kezdeti hűbérkor kutatásának néhány kérdése Erdély délkeleti részében). Aluta 3 (1971) 141–165.
- Székely* (1973) *Székely Zoltán: Korai középkori temetők Délkelet-Erdélyben*. In: *Korunk Évkönyv*. Szerk.: Ritoók János. Kolozsvár 1973, 219–228.
- Székely* (1974) *Zoltán Székely: Contribuții la problema stabilirii secuilor în Sud-Estul Transilvaniei* (Beiträge für Szekler-Frage in Sud-Ost Transilvanien). Crisia 4 (1974) 89–100.
- Székely* (1974–75) *Székely Zoltán: Sud-Estul Transilvaniei în secolele VI–XIII. e. n. (Délkelet-Erdély a VI–XIII. században)*. Aluta 6–7 (1974–75) 57–71.
- Székely* (1980) *Zoltán Székely: Cercetări arheologice în necropola feudală de la Peteni sec. XII. Date arheologice preliminare* (La nécropole féodale de Peteni). MCA 9 (1980) 504–508.
- Székely* (1981) *Zoltán Székely: Elemente bizantine în inventarul necropolelor din sec. al XII-lea de la Zăbala și Peteni, jud. Covasna*. MuzNaț 5 (1981) 137–140
- Székely* (1984) *Székely György: Koronaküldések és királykreálások a 10–11. századi Európában* (Envois de couronnes, intronisations de rois dans l'Europe des 10e–11e siècles). Századok 118 (1984) 905–949.
- Székely* (1988) *Zsolt Székely K.: Analiza paleo-demografică a necropolei din feudalismul timpuriu de la Peteni, județul Covasna* (Palaeo-sociographical examination of the early middle age population cemetery from Peteni). Aluta 17–18 (1985–86) 211–221. Sfintu Gheorghe 1988.

- Székely* (1990) *Zoltán Székely*: Necropola medievală de la Peteni, com. Zăbala, jud. Covasna (Das mittelalterliche Gräberfeld von Peteni, Gem. Zăbala, Kreis Covasna). SCIVA 41 (1990) 87–110.
- Székely* (1993–94) *Székely Zoltán*: A zabolai (Zăbala – Románia) kora-középkori temető (Das mittelalterliche Gräberfeld von Zabola /Zăbala – Rumänien/). VMMK 19–20 (1993–94) 277–305.
- Székely* (1995) *Székely György*: Bírálát Kovács László régész akadémiai doktori értekezéséről. Kézirat. Budapest 1995.
- Székely* (1980) *György [V.] Székely*: Slawonische Banalmünzprägung. DissArch II:8 (1980).
- V. Székely* (1991–92) *V. Székely György*: XVIII. századi feljegyzés egy friesachi éremletről. A szalacsi lelet (Eine Aufzeichnung aus dem 18. Jahrhundert über einen Friesacher Münzfund. Der Fund von Szalacs). NK 90–91 (1991–92) 105–113.
- V. Székely* (1993) *V. Székely György*: 14. századi pénzverés Székesfehérvárott. Az Érem 49:2 (1993/2) 10–14.
- V. Székely* (1995) *V. Székely György*: Vélemény Kovács László: A korai magyar pénzverésről... című doktori értekezéséről. Kézirat. Budapest 1995.
- Szentek élete* (1990) *Szentek élete*. Szerk.: Diós István. I. Budapest 1990.3
- Szentgáli* (1911) *Szentgáli Károly*: A fejevármegyei és Székesfehérvár városi múzeum éremgyűjteménye. NK 10 (1911) 118.
- Szentgáli* (1916) *Szentgáli Károly*: A sziglák megfejtése felé. NK 15 (1916) 47–54.
- Szentgáli* (1922) *Szentgáli Károly*: Az „árpádok” specializálása. Az Érem 1 (1922) 20–23.
- Szentgáli* (1922a) *Szentgáli Károly*: Az éremhamisítványokról. Az Érem 1 (1922) 27–30.
- Szentgáli* (1922b) *[Szentgáli Károly:] Szentgáli Károly* (II., Mecset-utca 17.)... Az Érem 1 (1922) 32.
- Szentgáli* (1924) *Szentgáli Károly*: Címertani alapismeretek. Az Érem 2 (1924) 3–5.
- Szentgáli* (1936) *Bakonyi [Szentgáli Károly]*: Egy lap a magyar éremgyűjtés történetéből. Az Érem 8 (1936) 25–26.
- Szentpétery* (1923) *Szentpétery Imre*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke (Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica). I: 1001–1270. Budapest 1923.
- Szerk.* (1903) *Id. Gohl (1903a)*
- Szigeti* (1996) *Szigeti István*: A Szent Korona titka. Aachen 1996.
- Szilágyi* (1961) *Árpádkori törvények*. Latinból fordította: Szilágyi Lóránd. Budapest.
- Szinnyei* (1891–1914) *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. I–XIV. Budapest 1891–1914. Reprint kiadása: Budapest 1980–1981.
- Szőke-Vándor* (1987) *Szőke M. Béla-Vándor László*: Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője (Arpadenzeitliches Gräberfeld von Pusztaszentlászló). FontesArchHung (1987).
- Tari* (1964–65) *Tari László*: Éremlelet Csongrád-Faragó-tanyán (Münzfund in Csongrád-Faragó-Gehöft aus dem XIII. Jahrhundert). MFMÉ 1964–65/1, 83–92.
- Thallóczy* (1879) *Thallóczy Lajos*: A Kamara Haszna (Lucrum camerae) története kapcsolatban a magyar adó- és pénzügy fejlődésével. Budapest 1879.
- The Celts* (1991) *The Celts*. Ed. director: Mario Andreose. Milano 1991.
- Thuróczy* (1978) *Thuróczy János*: A magyarok krónikája. Ford.: Horváth János. Budapest 1978.
- Timon* (1754) *[Timon Sámuel]* Imago antiquae Hungariae repraesentans terras, adventus, et res gestas gentis Hunnicae. Historico genere strictim perscripta a *Samuele Timon* e Soc. Jesu sacerdote. Viennae 1754.
- Točík* (1992) *Anton Točík*: Materialy k dejínám južného Slovenska v 7.–14. storočí (Materialien zur Geschichte der Südslowakei im 7.–14. Jahrhundert). ŠtZv 28 (1992) 5–250.
- Tóth* (1985) *Tóth Sándor László*: Levente és András (Levente et André). AHSzeg 82 (1985) 31–36.
- Tóth* (1994) *Tóth Sándor László*: Levente. KMTL 408.
- H. Tóth* (1994) *H. Tóth Imre*: Borisz. KMTL 120–121.
- Tóth* (1997) *Tóth Endre*: István király és Gizella miseruhája (The coronation cope of St. Stephen and Gisela). Századok 131 (1997) 3–74.

- Totten (1982) *Norman Totten*: Minting and coinage in Provence and the upper Rhône, 900–1250. *ACIN* 9, 785–789.
- Tömörkény (1904) *Tömörkény István*: Oroszlámosi leletekről és ásatás a körös-éri iskolánál. *ArchÉrt* 24 (1904) 263–271.
- Tömörkény–Harsányi (1912) *Tömörkény István–Harsányi Pál*: A szegedi múzeumba került régi-pénz-leletek. *NK* 11 (1912) 8–15.
- Török (1962) *Gyula Török*: Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert. *ArchHung* 39 (1962).
- Turek (1962) *Rudolf Turek*: Zlomkové stříbro z kelčského nálezu (Rublenoe srebro iz kelčského klada.–Fragments d'argent provenant de la trouvaille faite à Kelč en Moravie). *NumSbor* 7 (1962) 83–115.
- Turek (1979) *Rudolf Turek*: K úloze české mince v období denárovém (Zur Rolle der böhmischen Münze in der Denaren-Epoche). *NumListy* 34 (1979) 150–162.
- Turnwald (1965–66) *Christian Turnwald*: Denare vom ältesten Oboltyp. *NK* 64–65 (1965–66) 19–27.
- Turnwald (1967–68) *Christian Turnwald*: Noch zum Münzwesen Stephans I. *NK* 66–67 (1967–68) 23–27.
- Turnwald (1969) *Kristian Turnwald*: A magyar pénzverés kezdete. *Az Érem* 25 (1969) 1–9.
- Unger (1958) (1960) *Unger Emil*: Magyar éremhatározó (Ungarischer Münzbestimmer). Füzetekben: I–II: Középkor, I–IV: Újkor. I–IV. Budapest 1958–1959. Egy kötetben: Budapest 1960.
- Vadász (1976) *Vadász György*: A poncolt magyar pénzek betűi. *Az Érem* 31:1 (1977) 10–12.
- Vadász (1977) *Vadász György*: Regensburgi–magyar „rokonság” a pénzek betűin. *Az Érem* 33:1 (1977) 7–15.
- Vadász (1978) *Vadász György*: Éremkép-szerkesztés pénzverésünk kezdetén. *Az Érem* 34:2 (1978) 3–9.
- Vadász (1983) *Vadász György*: Néhány észrevétel a XI. századi magyar pénzekkel kapcsolatban. *Az Érem* 39:2 (1983) 6–9.
- Vadász (1984) *Vadász György*: Megjegyzések a RESLAVVA CIV feliratú denár éremképéhez. *Az Érem* 40:1 (1984) 13–15.
- Vadász (1985) *Vadász György*: Különböző országok hasonló éremképeinek egyezései és eltérései a XI. században. *Az Érem* 41:1 (1985) 13–19.
- Vadász (1986) *Vadász György*: A hercegi pénzverésről. *Az Érem* 42:1 (1986) 6–9.
- Vadász (1988) *Vadász György*: Az Árpád-házi aprópénzkorszakról és II. Endre pénzveréséről. *Az Érem* 44:1 (1988) 10–13.
- Vajay (1967) *Vajay Szabolcs*: Géza nagyfejedeleme és családja (Grossfürst Géza und seine Familie). *SzÉ I* (1967) 63–100.
- Varga (1996) *Varga Mihály*: István királynak az Éremhatározóban nullás sorszámú denárja. *Az Érem* 51:2 (1995/2) 1–4.
- Varjú (1915) *[Varjú Elemér:]* Nagy Géza. *ArchÉrt* 35 (1915) I–III.
- Varjú (1916) *[Varjú Elemér:]* Ortway Tivadar. *ArchÉrt* 36 (1916) 238–239.
- Varjú (1916a) *[Varjú Elemér:]* Gubitz Kálmán. *ArchÉrt* 36 (1916) 239.
- Varjú (1917) *V. E. [Varjú Elemér:]* Thallóczy Lajos (1854–1916). *ArchÉrt* 37 (1917) 217–218.
- v. Cz. (1775) (1775a) *ld. Czirbesz (1775) (1775a)*
- V. E. (1917) *ld. Varjú (1917)*
- Végh (1867) *Végh Ödön*: A nyugati és keleti érmészet befolyása Magyarország érmészetére a középkorban. Pest 1867.
- Végh (1868) *Végh Ödön*: Néhány kiadatlan magyar érem az Árpádok korából. *ArchKözl* 7 (1868) 60–64.
- Velter (1988) *Ana-Maria Velter*: Unele considerații privind circulația monetară din secolele V–XII în bazinul Carpatic cu o privire specială asupra teritoriului României (Considerations of the monetary circulation in the Carpathian area in the 5th–12th centuries – with a special regard over the territory of Romania). *SCIVA* 39 (1988) 251–274.
- Veszprémy (1994) *Veszprémy László*: Leodvin. *KMTL* 406.
- Veszprémy (1994a) *Veszprémy László*: Pannonia. *KMTL* 526.

- Voigt (1771) Beschreibung der bisher bekannten böhmischen Münzen nach chronologischer Ordnung, nebst einem kurzen Begriff des Lebens der Münzfürsten, und anderer, auf welche sie geprägt worden; mit eingestreueten historischen Nachrichten von dem Bergbaue im Böhmen ausgefertigt von *Adauctus Voigt a St. Germano*, Priester des Ordens der Frommen Schulen. I. Prag 1771.
- Vozár (1984) *Jozef Vozár*: K šestidesiatinam PhDr. ŠTEFANA KAZIMÍRA, CSc. HČ 32–2 (1984) 343–345.
- Waldmüller (1987) *Lothar Waldmüller*: Die Synoden in Dalmatien, Kroatien und Ungarn. Von der Völkerwanderung bis zum Ende der Arpaden (1311). Paderborn, München, Wien, Zürich 1987.
- Welzl (1845) Verzeichniss der Münz- und Medaillen-Sammlung des kaiserl. königl. Hofrathes und Mitgliedes mehrere gelehrten Gesellschaften, Herrn *Leopold Welzl von Wellenhelm*. II. Band, II. Abtheilung. Wien 1845.
- Werner (1974) *Friederike Werner*: Helena. LCI VI (1974) 485–490.
- Weszerle (1873) (1911) *Weszerle József*: Hátrahagyott érmészeti táblái. Kiadja a M. Nemzeti Múzeum Érem- és Régiség-Osztálya. Pest 1873.¹; Budapest 1911.²
- Wesprémi (1781) (1787) *Wesprémi István (Stephanus Wesprémi)*: Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza (Succinta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia). I (Első száz): Lipcse 1774 (= Budapest 1960), II (Második száz, első rész): Bécs 1778 (= Budapest 1962), III (Második száz, második rész): Bécs 1781 (= Budapest 1968), IV (Harmadik száz, I. és II. tized): Bécs 1787 (= Budapest 1970). I–III: Kővári Aladár, IV: Vida Tivadar fordítása.
- Wesprémi (1795) *Wesprémi István*: Negyedik elmélkedés: Némelly régi Magyar Királyoknak ritka Pénzeikről. In: *Wesprémi István*: Magyarországi öt különös elmélkedések. Pozsony 1795, 88–118.
- Wilberg (1906) *Max Wilberg*: Regententabellen. Eine Zusammenstellung der Herrscher von Ländern aller Erdtheile bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts. Frankfurt/Oder 1906. Reprint kiadása: Berlin 1987.
- Wimmer (1959) *Otto Wimmer*: Handbuch der Namen und Heiligen. Mit einer Geschichte des christlichen Kalenders. Innsbruck–Wien–München 1959.²
- Wörterbuch (1930) Wörterbuch der Münzkunde. Hrsg.: F. von Schrötter. Berlin–Leipzig 1930.
- Závodszy (1904) *Závodszy Levente*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Budapest 1904.
- Zedelius (1992) *Volker Zedelius*: Münzfunde. LM VI:5 (1992) 932–934.
- Zemek (1972) *Metoděj Zemek*: Moravsko–uherská hranice v 10. až 13. století. Příspěvek k nejstarším dějinám Moravy. Brno 1972.
- Zimmermann (1903) (1904) *Zimmermann Lajos*: Árpádházi magyar pénzek. Pótlék a C. N. H. első füzetéhez. I: NK 2 (1903) 25–30; II: NK 3 (1904) 38–39.
- Zimmermann (1907) *Zimmermann Lajos*: Pótlék a Corpus Nummorum Hungariae – Magyar Egyetemes Éremtár – I. füzetéhez: Árpádházi királyok pénzei. Budapest 1907.
- Zimmermann (1918) *dr. Z. L. [Zimmermann Lajos]*: Bot (Fejér m.). NK 17 (1918) 109–110.
- Zimmermann–Werner (1892) *Franz Zimmermann–Carl Werner*: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I: 1191–bis 1342. Hermannstadt 1892.
- Z. L. (1918) *ld. Zimmermann (1918)*
- Zoepfl (1974) *Friedrich Zoepfl*: Magnus von Füssen. LCI VII (1974) 471–473.
- Zolnay (1965) *Zolnay László*: Pénzverők és ötvösök a románkori Esztergomban (Monnayeurs et orfèvres à Esztergom à l'époque Romane). ArchÉrt 92 (1965) 148–162.
- Zoltai (1915) *Zoltai Lajos*: A debreceni kollégium éremtárának keletkezése és a Kazay-féle gyűjtemény. NK 14 (1915) 137–143.
- Zsótér (1994) *Zsótér Rózsa*: Kapnikon. KMTL, 325.

VIII. ÜBER DIE UNGARISCHE MÜNZPRÄGUNG IN DER FRÜHEN ARPADENZEIT

Numismatisch-archäologische Studien über die Münzen aus dem Zeitraum zwischen den Regierungszeiten Stephans I (des Heiligen) und Bélas II (des Blinden) (1000–1141) im Karpatenbecken
(Zusammenfassung)

Diese Studie ist der Teil einer größeren Bearbeitung, vorläufig unter dem Titel *Münzfunde des Karpatenbeckens aus dem Zeitraum zwischen den Regierungszeiten von Stephan I. (dem Heiligen) und Béla II. (dem Blinden) (1000–1141)*, an der ich als an der Fortsetzung eines meiner früheren Bücher seit 1987 arbeite.² Während der Zusammenstellung meines zu publizierenden archäologisch-numismatischen Fundkatalogs lernte ich gezwungenermaßen sowohl die Münztypen der Epoche als auch die einschlägige Fachliteratur kennen. Aus dem Vergleich dieser drei Quellenmaterialien entstand 1994 in Form eines selbständigen Werkes meine im Jahre 1995 erfolgreich verteidigte Dissertation für den Doktorgrad der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (Doctor Scientiarum) und nach mancher Umarbeitung und Erweiterung des Textes sowie mit selbständigen Studien im Anhang (s. *Anhang IV/1–6*) vorliegendes Buch.^{1, 3–6}

I. EINFÜHRUNG

Die in diesem Band behandelten Münzen befinden sich in der Sammlung des Münzkabinetts des Ungarischen Nationalmuseums (UNM Mk), die mit Fundort bezeichneten Exemplare ihrer Typen stammen aus Hortfunden, Siedlungsfreilegungen, Streufunden bekannter Fundorte sowie aus Grabfunden des Karpatenbeckens.^{44–46} Letztere wurden entweder in den noch von den heidnischen Ungarn angelegten Gräberfeldern des Gemeinvolkes aus dem 10.–12. Jahrhundert gefunden, deren jüngste Münzen meistens Béla II. (der Blinde) prägen ließ, oder in christlichen Kirchhöfen, von denen einige noch bis zum 17. Jahrhundert benutzt wurden. Die Grenze meiner Materialsammlung zog ich eben deshalb am Ende der Regierungszeit (1141) Bélas II. (des Blinden), und nahm wegen ihrer unsicheren Zeitbestimmung auch die sog. anonymen Denare aus dem 12. Jahrhundert nicht auf (s. *Anhang IV/6*).^{7–36, 40–43} In meiner, in diesem Thema schon über gewisse Vorgänger verfügenden^{37–39} Arbeit sind die besprochenen Münzen im Gegensatz zur Unterscheidung Obolus–Denar der früheren Fachliteratur einheitlich als Denare bezeichnet^{47–75}, und unter den mit H gekennzeichneten Typenzahlen des Katalogs von Lajos Huszár behandelt, wobei auch die früheren Bestimmungen⁷⁷ von Jakab Rupp (R-), József Weszerle (W-) und László Réthy (CNH-) umgruppiert wurden. Ich habe den Durchmesser und das Gewicht der 4114 Münzen von UNM Mk selbst gemessen, mit besonderer Berücksichtigung ihrer unversehrten bzw. umschnittenen Gestalt sowie den Eigenheiten der Umschriften und Münzbilder^{78–87}, doch war mir nicht möglich, ihre Metallzusammensetzung zu analysieren.^{88–91}

II. DIE MÜNZTYPEN DER BEHANDELTEN EPOCHE (H1–H54)

Die Münzen werden nach den emittierenden Herrschern gruppiert, in der Reihenfolge des Katalogs von Lajos Huszár erörtert. Bei jedem König folge ich dem gleichen System: in der Einführung werden die wichtigsten Angaben über Leben, Regierung und Münzprägung der einzelnen Herrscher zusammengefaßt und dann der Prozeß geschildert, wie ihre Münzen bekannt wurden. In der Abhandlung sind die sich auf die einzelnen Münztypen beziehenden früheren Kenntnisse und meine eigenen Beobachtungen systematisiert und zusammengefaßt (die Ergebnisse meiner Messungen in Form von Tabellen). In der chronologischen Auswertung sind all diese Angaben mit den aus der Zusammensetzung der Schatzfunde bzw. der Grabfunde mit mehreren Münzen unterschiedlichen Typs des in der Einführung erwähnten Fundkatalogs zu ziehenden chronologischen Schlußfolgerungen verglichen, um den Versuch zu machen, die Reihenfolge der Münztypen des behandelten Herrschers festzustellen. Die Namen der Herrscher auf den Münzen (s. *Anhang IV/1*) sowie die Veränderungen der Benennung des Prägeortes (s. *Anhang IV/2*) werden hervorgehoben und selbständig erörtert. Die Angaben zusammenfassenden Charakters sind in großen Tabellen angeordnet. Diese enthalten die metrologischen Daten (*Tab. 79*), die Größen- und Gewichtsvarianten (*Tab. 80*) sowie die Gewichtsverhältnisse zwischen den intakten und den umschnittenen Exemplaren (*Tab. 81*) der behandelten Denartypen H1–H54,

des weiteren die Prägungen der Gräber mit mehreren unterschiedlichen Münzen und zugleich mit Schlußprägungen der Typen H1–H54 aus den Gräberfeldern des ungarischen Gemeinvolkes und aus den **Kirchhöfen** des Karpatenbeckens (Tab. 82a–b) sowie den Bestand der mit den Münzen H1–H54 abgeschlossenen authentischen und mangelhaften Schatzfunde (Tab. 83a–b).

II/1 Erstmals werden hier die bisher nicht untersuchte Forschungsgeschichte^{92–100} der Münzkunde dieser Epoche seit der Tätigkeit von Mátyás Bél¹⁰¹, Johann Friedrich Joachim (Abb. 1)^{102–108} und István Weszprémi (Abb. 2)^{119–121} aus dem 18. Jahrhundert, mit ihren teils richtigen, teils falschen Bestimmungsversuchen der einzelnen Typen bis zu den zusammenfassenden Arbeiten von István Schönvisner (Abb. 3), József Weszerle, Jakab Rupp, László Réthy, Bálint Hóman, Emil Unger und Lajos Huszár dargestellt.^{109–145}

II/2 Stephan I. (der Heilige) (1000–1038) ließ mehrere Münztypen prägen (H1–H2, H3?, H4? — Tab. 1–10, Taf. 1–2), von denen H1 mindesten seit 1718 und H2 seit 1894 bekannt, während die Einordnung der übrigen vorläufig noch umstritten ist; der Münzprägung des Königs wurde fast größere Fachliteratur gewidmet als der seiner sämtlichen hier behandelten Nachfolger.^{146–168} Die zwei Jahrhunderte alten Feststellungen zur Bewertung des Denars H1 und seiner Varianten (H1a: Revers mit retrograder Umschrift, H1b: mit Blättern zwischen den Balken des Kreuzes von Avers und Revers, H1c: Revers mit retrograder Umschrift vom Avers, H1d: Umschriften mit Buchstabenfehler) glaubte Lajos Huszár annähernd endgültig zusammenfassen zu können.^{169–214} Gyula László warf auf, daß mindestens ein Teil der Prägungen noch vom Vater des Königs, vom Großfürst Geysa (971/972–997) emittiert worden sei, seine einfallsreiche Theorie stieß aber in Ungarn wie im Ausland auf internationale Ablehnung.^{215–265} Die chronologische Ungewißheit versuchte István Gedai durch Messungen des Durchschnittsgewichts, durch horizontalstratigraphische Analysen der Grabfunde mit mehreren unterschiedlichen Münzen aus den Gräberfeldern des ungarischen Gemeinvolkes, durch die Überprüfung der *terminus post quem*-Daten der vor allem ausländischen Schatzfunden und durch eine Hypothese über die ungarische Steuergeschichte aufzulösen.^{266–281} Seine Ergebnisse stellte ich selbst in Frage,^{283–306} während Kenneth Johnsson und Stanisław Suchodolski einen eher seiner Meinung nahekommenden Standpunkt vertraten (die konträren Meinungen s. in Tab. 84).^{307–314} Die von István Gedai ausgearbeitete Hypothese über die ungarische Emission des in Ungarn in 46 und im Ausland in 2 Exemplaren vorkommenden Denars H2^{315–322} wurde inzwischen allgemein anerkannt, während die in 3 ausländischen Exemplaren bekannte Variante (Nachprägung) H2a ungeklärt blieb.^{323–336} Ihre Münzbilder konnten zum Teil erklärt werden: auf dem Avers die Hand des Königs mit einem Machtsymbol, einer mit fahnenverzierten, reliquienenthaltenden Flügellanze (s. Anhang IV/3),^{337–350} auf dem Revers eine eigenartig dargestellte Kirche oder als wiederkehrende Meinung eine Krone.^{351–360} Wenn auch nicht endgültig, so scheint sich doch auch die Chronologie des Typs H2 zu klären: er mag anlässlich der Krönung Stephans I. (des Heiligen) für das Neujahr 1001 emittiert worden sein, eventuell wurde später noch eine Menge von ihm geprägt. Doch aufgrund des *terminus post quem* 1006 des nicht geschlossenen Schatzes von Nagyharsány (Ba) sowie anhand seiner Zusammensetzung kann man sich über den Umlauf sonstiger Münztypen des Königs (z.B. von H1) nicht äußern, da dieser der einzige Schatz in Ungarn aus der Regierungszeit des Königs ist.^{361–386} Hinsichtlich der Interpretation des erstmals 1965 publizierten Denars H3 weichen die Meinungen der ungarischen und der ausländischen Forscher voneinander ab. Erstere betrachten den aufgrund seiner Avers-Umschrift +SPHANVS•REX eingereihten, auf dem Revers mit der Umschrift PRESLAVVACIV versehenen, außerordentlich schweren Denar als die erste, noch in Preßburg emittierte Prägung von König Stephan I. (dem Heiligen),^{387–421} letztere weisen dies mit einer umfassenden Argumentation ab.^{422–442} Und wenn auch einige von ihnen eher andeuten, diesen Denar habe der vom König vertriebene Gyula namens Prokuj/István in Břecław um 1015–1018 prägen lassen, ist meiner Meinung nach auch dieser Lösungsversuch nicht akzeptierbar.^{443–468} Bei der Entscheidung kann nur das Auftauchen neuer Funde behilflich sein, ebenso wie im Fall des mit Obolus-Münzbild versehenen, aber mit Denargewicht geprägten Typs H4, mit dessen Annahme als offizieller ungarischer Prägung^{469–505} allein der Autor dieser Zeilen nicht einverstanden ist, bis zumindest ein einziges authentisches Exemplar sowohl von H3 als auch von H4 aus dem Karpatenbecken auftaucht! Die Bezeichnung H5 deckt die nordeuropäischen Nachprägungen der Denare H1,^{506–511} die Einordnung des Typs Dbg. 1305–1307 als eine ungarische Prägung⁵¹² erwies sich als irrig, die Behandlung der dem König zugeschriebenen Goldmünze s. im Anhang IV/4. Aus den obigen Ausführungen geht hervor, daß ich die Münztypen Stephans I. (des Heiligen), die Zeit ihrer

Emission und ihre Reihenfolge — trotz der Systematisierungsversuche sowohl von István Gedai als auch von Stanisław Suchodolski — vorläufig für bestreitbar halte, und unter der Hypothese einer beinahe gleichzeitigen Emission der Prägungen H2 und H1 die Fortsetzung als noch unbekannt⁵¹³⁻⁵⁴² beurteile. Bei der Aufstellung der Typenreihe half auch die horizontalstratigraphische Analyse der Gräberfelder des ungarischen Gemeinvolkes nicht, da das verhältnismäßig späte Vorkommen des Denars H1 als Totenobolus im Gräberfeld von Halimba (Ve) (Abb. 4) nicht für das ganze Land verallgemeinert werden konnte (vgl. Abb. 5-8).⁵⁴³⁻⁵⁵²

II/3 *Peter Orseolo* (1038-1041, 1044-1046) ließ nur einen einzigen Denartyp prägen, nur noch mit einer Variante mit falscher Umschrift (H6-H6a — Tab. 11-12, Taf. 3, 4-5), beide sind mindestens von der Mitte des 18. Jhs. bekannt.⁵⁵³⁻⁵⁷³ Die zwei Phasen der Regierung des Königs sind in seiner Münzprägung vorläufig nicht nachzuweisen.

II/4 Der einzige Denartyp von *Samuel Aba* (1041-1044) (H7 — Tab. 13, Taf. 3, 7-10) ist seit 1761 bekannt.⁵⁷⁴⁻⁵⁹⁰

II/5 Von *Andreas I* (1046-1060) sind zwei Denartypen (H8-H9 — Tab. 14-17, Taf. 3, 11-14, Taf. 4, 1-17) seit 1750/1761 bekannt,⁵⁹¹⁻⁶⁰⁸ die Reihenfolge beider kann weder anhand der den von H1 folgenden Münzbilder von H8, noch aufgrund der Funde⁶²⁶ nicht bestritten werden. Früher meinte man das schon bei den Exemplaren von H1 einsetzende Umschneiden zum ersten Mal am Denar H9 beobachtet zu haben, deshalb wurden seine Exemplare, die man nach ihrer Größe in drei Gruppen einteilen zu können glaubte, für 3 selbständige Typen (CNH 12-14) gehalten und als Spuren einer frühen primitiven Münzverfälschung erachtet. Man war der Meinung, daß die offizielle Verstümmelung entweder noch vor der Emission in der Prägwerkstatt, oder nachträglich an den aus dem Umlauf eingezogenen Münzen durchgeführt worden sei.^{609-616, 618-625} Meines Erachtens kann diese Annahme nicht aufrechterhalten werden (s. *Anhang IV/5*). Der Zeitpunkt des Wechsels beider Typen ist zur Zeit nicht bestimmbar. Der bis zur Erscheinung der kleinen, dicken Münzen von König Koloman immer allgemeiner werdende Brakteaten-Charakter meldete sich auf den Prägungen von Andreas I. prägnanter, was darauf zurückzuführen ist, daß sich das dünne Blech der Münze im Moment der Prägung in die Höhlungen des die Wölbungen des Avers-Münzbildes ausgestaltenden oberen Prägestocks "hinaufdrängte", wodurch das ohnehin feiner geformte Münzbild auf dem Revers oft unerkennbar und so den Brakteaten ähnlich wurde. Hier soll noch die hybridartige, nicht-ungarische Nachprägung H10 vom Typ H8 erwähnt werden (Taf. 4, 18).⁶¹⁷

II/6 *Bela dux* (1048/1050-1060), der jüngere Bruder von Andreas I., erhielt mit der Herrschaft über den ein Drittel des Landes bildenden *ducatus* auch das Münzprägerecht. Sein einziger Denartyp (H11 — Tab. 18, Taf. 4, 19, Taf. 5, 1-9) ist seit 1754 bekannt.⁶²⁷⁻⁶⁴² Prägeort und Zeitpunkt des In-Umlauf-Bringens seiner häufig den Brakteaten ähnlichen Münzen ist noch nicht geklärt,^{643-648, 651-657} auf die Größe der Emission komme ich später noch zurück. Bekannt sind noch die Hybridprägungen von H11 und H9 (Taf. 5, 10)⁶⁴⁹ und eine mit retrograden Umschriften versehene Variante mit der Bezeichnung H13 (Taf. 5, 17).⁶⁵⁰

II/7 *Béla I.* (1060-1063) begnügte sich auch als König mit der Emission eines einzigen Denars (H12 — Tab. 19, Taf. 5, 11-16), der seit 1801/1807 bekannt ist.⁶⁵⁸⁻⁶⁷⁸ Eine lobende Würdigung seiner Münzprägung enthält die Bilderchronik aus dem 14. Jh., der konkrete Inhalt des Berichtes kann aber kaum auf seine erhalten gebliebenen, oft den Brakteaten ähnlichen Münzen bezogen werden, ebenso wenig wie auf die gewünschten Prägungen von Geysa I., die sie ersetzen sollten.⁶⁷⁹⁻⁶⁹⁹

II/8 *Salomon* (1063-1074) ließ während seiner Regierung wahrscheinlich 4 Denartypen prägen (H14-17 — Tab. 20-26, Taf. 6, 1-15, Taf. 7, 1-11), die bis etwa 1838 allmählich bekannt wurden.⁷⁰⁰⁻⁷¹⁴ Seine Münztypen sondern sich von den Prägungen seiner Vorgänger und seiner Nachfolger eindeutig ab, auf ihnen kommt eine auffallende deutsche Wirkung sowohl in der Gestaltung des Königs als auch in der Genitivform des Königsnamens, in der in Zeilen angeordneten Aufschrift auf dem Revers von H17, vielleicht sogar in seiner guten Prägung zur Geltung.⁷⁴¹⁻⁷⁵⁶ Den von verschiedenen Varianten (H14a: mit retrograder Umschrift auf dem Revers — Taf. 6, 3, H14b: mit Perlenkranzrand — Taf. 6,

4–7, H14c: mit einem sich dem Denar anschließenden Obolus? — *Taf. 6, 8*) begleiteten Typ H14 unterscheidet vor allem seine Umschrift +APANNONENI auf dem Revers vom Typ H15 mit der Umschrift +PANONIATERA, auf H16 wird hingegen bloß ein Königshaupt dargestellt. Die umschnittenen Exemplare vom Typ H17 (von der Variante H17a mit spiegelbildartigem Münzbild auf dem Revers begleitet — *Taf. 7, 12*) wurden früher irrtümlich für drei selbständige Varianten gehalten (CNH 22, 22A, 22B), demzufolge die Zahl seiner Emissionen bis heute unterschiedlich, zwischen 6 und 7 bestimmt wurde, je nachdem, ob die zwei weiteren Größenvarianten von H17 sowie der Obolus H14c zu den 4 Grundtypen des Denars H17 als selbständige Prägungen hinzugezählt wurden oder nicht. Zudem blieb auch die Idee unbeweisbar bzw. unwiderlegbar, wonach den Typ H16 der seiner Macht entkleidete und zwischen Herbst 1074 und Sommer 1080 in der Burg von Preßburg eingesperrte König Salomon in Umlauf bringen ließ.^{715–740, 757–774} Die chronologische Lage der vier Münztypen des Königs ist noch ungeklärt, unter den Exemplaren dieser Typen aus bekannten Fundorten besteht ein gewaltiger quantitativer Unterschied für H17, während H16 in den Fundkomplexen fast vollkommen fehlt.^{775–779}

II/9 *Geysa dux* (1064–1074), der den *ducatus* und damit das Münzprägerecht seines Vaters geerbt hatte, ließ auch selbst bloß einen einzigen, der Tradition von H11 folgenden Denartyp emittieren (H18 — *Tab. 27, Taf. 7, 13–16, Taf. 8, 1–5*), der seit 1804 bekannt ist.^{780–786, 795–798} Unter seinen meistens den Brakteaten ähnelnden Exemplaren kommen auch die mit falscher Umschrift versehenen Varianten H18a⁷⁹³ und H18b (*Taf. 8, 6*)⁷⁹⁴ vor.

II/10 *Geysa I.* (1074–1077) ließ als König nur zwei Denartypen in Umlauf bringen (H19–H20 — *Tab. 28–29, Taf. 8, 7–13*): H19 wurde etwa um 1807, H20 um 1913 bekannt.^{799–815} Die Eigenständigkeit des sich bloß durch seine Avers-Linienkreise unterscheidenden und gegenüber dem Typ H19 den Brakteaten weniger ähnlichen Typs H20 ist noch fraglich, die Reihenfolge der beiden Typen ist ungeklärt.^{816–830}

In einem selbständigen Unterkapitel (II/10.4) habe ich die Verbreitung der königlichen und herzoglichen Prägungen aus bekannten Fundorten verglichen. Aufgrund der die Münzfundorte der emittierenden Paare (zeitlich parallel herrschende *rex* und *dux* bzw. die einander folgenden Könige) im Zeitraum zwischen der Regierung von Andreas I. und Geysa I. darstellenden Karten (*Abb. 11–15*) erwies sich, daß die Prägungen von *rex* und *dux* im Landesteil des jeweils anderen gleichfalls in Umlauf waren, und aufgrund ihrer Verbreitung keiner der angenommenen herzoglichen Münzprägeorte (Bihar/Biharea?, Nyitra/Nitra/Neutra?) lokalisiert werden konnte.^{831–835}

II/11 *Von Ladislaus I. (dem Heiligen)* (1077–1095) wurden 10 Denartypen emittiert (H21–H30 — *Tab. 30–50, von Taf. 8, 14 bis Taf. 14, 4*), die etwa von 1766 bis 1865 allmählich bekannt wurden, vom inzwischen auf 13 Typen angewachsenen Bestand mußten sogar 2 irrtümlich bestimmte Typen (CNH 29–30) der in abweichendem Maße umschnittenen Exemplare des Denars H24 (CNH 28), weiterhin die zeitgenössische Fälschung der Prägung H28 (H28a = CNH35 — *Taf. 12, 10*) gestrichen werden.^{836–855} Zu dieser Zeit hörte die an den Typen H21–H22 noch wahrnehmbare Hegemonie des Avers-Münzbildes von H1 auf. In der mit dem Denar H23 beginnenden Reihe wurden nämlich die Averse der einander wechselnden Münzen einerseits mit der *neuartigen* Anwendung der traditionellen Elemente geplant, wie z.B. die Vierteilung des Avers-Münzbildes von H1 (H25, H26), mit Hinweisen auf dessen mit langen Keilen verzierte Variante und zugleich auf das Kreuz der Kreuzritter (H30), oder auf den Kopf der Königsdarstellungen der Denare von Salomon (H23, H24), andererseits mit *neuem* — als die drei Kreuze von Golgotha erklärtem — Münzbild ausgestattet (H27, H28). Das traditionelle Münzbild auf dem Revers wurde ebenfalls mit neuartiger Umschrift versehen. Seine erste Prägung (H21) war nach siebeneinhalb Jahrzehnten die letzte, auf deren Reversen die Umschrift +ANONAI noch auf den Prägeort hinwies, darauffolgend gerieten nämlich eine oder beide Formvarianten des vorderseitigen Königsnamens LADIS(C)LAUS auch auf den Revers, was sich auf den Prägungen seiner Nachfolger als eine "Schutzmarke" weiter überliefert, während auf seinen Denaren H28, H30 schon der Verfall der sich schließlich zu einer Symbolreihe vereinfachenden rückseitigen Umschrift (*Tabelle 48, s. Anhang IV/1–2*) begann. Obzwar die zweierlei Namensschreibung der Namen eine unterschiedliche Rechtschreibung widerspiegelt, weist sie doch nicht auf verschiedene Münzprägeorte hin.^{957–971} Die meisten Denartypen von Ladislaus I. (dem Heiligen) sind den Brakteaten ähnlich, nur die Reverse eines Teils der Exemplare von H26 sowie der Stücke von H28 und H30 sind erkennbar.^{856–956} Bei mehreren Typen konnten auch Varianten abgesondert werden: H23a (*Taf. 10, 1*),⁸⁷⁷ H24a (*Taf. 10, 6*),⁸⁸⁵ H25a?

(Taf. 20, 7),⁸⁹³ H28a (Taf. 12, 10),⁹³⁹ H28b (Tab. 43, Taf. 12, 11–13),^{940–941} H29a (Taf. 13, 7).⁹⁴⁸ Das System der Münztypen des Königs Ladislaus I. (des Heiligen) entwickelte sich wahrscheinlich durch die Zusammenstellung der ähnlichen Münzbilderpaare derart, daß der den Denaren H18–H20 seines Bruders ähnliche Typ H21 von jedem Systematiker als seine erste Prägung betrachtet wurde. Die Reihenfolge der folgenden gestaltete sich aber bei jedem Autor anders, und auch die Berücksichtigung der archäologischen Funde ergab bloß am Anfang der Reihe eine begründet erscheinende Lösung. (Tab. 50).^{972–1006} Nachdem die Regierungszeit und die 10 Münztypen des Königs mit der zweijährigen Periode der Praxis von *renovatio monetarum* gut zu erklären waren, erstarrte die diesbezügliche Hypothese zur Gewißheit. Die Darstellung meines vorsichtigeren Standpunktes s. im *Anhang IV/5*. Seine vermutete Goldmünze wird in einem selbständigen Kapitel behandelt, s. *Anhang IV/4*.

II/12 Koloman (1095–1116) ließ Denartypen in unbestimmter Menge, vielleicht 10, prägen, obwohl traditionell 13 Typen mit seiner Person verbunden werden (H31–H43 — Tab. 51–63, Taf. 14, 5–Taf. 17, 1), von denen die Typen H36, H42 und H43 wahrscheinlich aber zeitgenössische Nachahmungen sind. Seine Prägungen wurden in die Jahre von 1764 bis 1979 eingeordnet, unter den Typen kamen manchmal auch anonyme Denare vor.^{1007–1034} Bei einigen Typen konnten auch Varianten bestimmt werden: H33a (Taf. 15, 5),^{1053–1055} H37a (Taf. 16, 5),¹⁰⁷⁵ H42a (Taf. 16, 25).¹¹⁰³ Der Motivschatz seiner Prägungen folgte den Traditionen der Denare von Ladislaus I. (dem Heiligen), als neues Motiv kann einzig das vierbogige Münzbild von H41–H43 gelten. In den Avers-Umschriften tauchte die lateinische Form des Königsnamens Colomanus/Colomannus nicht auf, sondern dieser erschien als COLUMBANUS, CALMAN, CALMN sowie rätselhafterweise als LABUHARE, VDVNAE, auf den Reversen wurden hingegen die sich stufenweise deformierenden und bis zur Symbolreihe verderbenden Varianten des Namens 'Ladislaus' I. (des Heiligen) bewahrt (s. Tab. 62 und *Anhang IV/1*).^{1106–1112} Mit Koloman begann die "Kleingeld Epoche" des 12. Jahrhunderts, weil er mit Ausnahme seines ersten Typs H31 kleinere, aber dickere Denare in Umlauf brachte, um die bis dahin fast allgemein gewordene Umschneidung der Prägungen zu verhindern.^{1035–1106} Die Chronologie dieser Denare ist vorläufig noch ungeklärt, die einzelnen Verfasser kamen zu abweichenden Ergebnissen. Sowohl die immer selteneren Grabfunde mit mehreren verschiedenen Münzen von einem oder mehreren Königen als auch die Hortfunde ließen bloß partielle und unsichere Lehren zu (Tab. 63).^{1113–1129} Aller Wahrscheinlichkeit nach war es Koloman, der die nicht mit Königsnamen versehenen anonymen Denare zu emittieren begann, die aber nach den einzelnen Herrschern vorläufig noch nicht gruppiert werden können (vgl. *Anhang IV/6*). Obwohl man traditionell die jährliche Praxis von *renovatio monetarum* an seine Person bindet, kann diese Hypothese — u.a. wegen der unsicheren Anzahl der Typen — zur Zeit nicht bewiesen werden (vgl. *Anhang IV/5*).

II/13 Die Denare von Stephan II. (1116–1131) wurden ebenfalls in unsicherer Anzahl, aber mindestens in 4 Typen in Umlauf gebracht (H44–H47 — Tab. 64–70, Taf. 17, 2–Taf. 18, 12). Obwohl sie zwischen den Jahren 1781/1801–1903 richtig eingereiht wurden (H48 ist bloß die Variante einer Denarklippe), findet man Einfügungsversuche der anonymen Denare seit damals bis heute.^{1130–1150} Seine erste Prägung war der große, häufig umschnittene, ganz wie eine Brakteate aussehende Denar H44, von dem auch eine kleinere Variante bekannt ist (H44b — Taf. 17, 6–10),^{1163–1164} nach der Fachliteratur gehört sogar auch ein Obolus dazu (H44c).¹¹⁶⁵ (Für die einseitigen Prägungen wurde von Lajos Huszár die Typenzahl H44a schon benutzt.) Seine übrigen Prägungen widerstanden dem Umschneiden besser: sie waren winzig und dick. Von zweien kennt man auch ihre Varianten: H45a ist aus der Fachliteratur, H47a aber von ihr abweichend (Tab. 69, Taf. 18: 9–11)^{1178–1181} bekannt. Auf den Münzen des Königs zeigt sich der traditionelle Motivschatz der früheren Zeiten, in den Avers-Umschriften kommt sein Name neben der regulären Benennung auch in der unerklärlichen Form CEHANUSRE und mit der Abkürzung STE - STE vor, an den Reversen hingegen setzte sich die Verderbung des Namens 'Ladislaus' I. (des Heiligen) weiter fort (Tab. 70, s. *Anhang IV/1*).^{1151–1183} Im Fall der Münztypen von Stephan II. ist sogar noch die von den anonymen Denaren gesäuberte Reihenfolge umstritten, vor allem, weil bisher keine Grabfunde mit mehreren verschiedenen Münzen aus dieser Epoche zum Vorschein kamen und der einzige Hortfund, der untersucht werden kann, keinen chronologischen Hinweis gibt.^{1184–1189} Die Periode der von ihm angewandten *renovatio monetarum* ist vorläufig eben deshalb nicht feststellbar (s. *Anhang IV/5*).

II/14 Béla II. (der Blinde) brachte seine Denare in unbestimmter Anzahl, aber mindestens in 4–5 Typen in Umlauf (H49–H54 – Tab. 71–78, Taf. 18, 13–20, Taf. 19, 1–17). Seine Prägung H52 stellt bloß eine Denarklippenvariante dar, H54 wurde nur mit Vorbehalt in den Bestand eingeordnet, weil er auch zu den Prägungen Stephans II. gehören mag. Sein Münzkomplex wurde nach langer Unge-
 wißheit 1801–1979 zusammengestellt, bis heute gibt es aber sich ständig wiederholende Versuche, anonyme Denare anzuschließen.^{1190–1218} Von seinen Münztypen wartet der aus der frühen Arpadenzeit in der größten Anzahl erhalten gebliebene Typ H50 auf seine Bearbeitung; Voraussetzung dafür ist die fast ein Jahrhundert verspätete Bearbeitung des Schatzes von Etyek (Fe)-Richárdpuszta und der sich daran knüpfenden Schatzfunde, auf welche ich mich in meiner gegenwärtigen Arbeit nicht ein-
 lassen konnte! Auf den Aversen der königlichen Prägungen mit den früheren Traditionen folgenden Münzbildern finden sich sowohl der volle Name des Königs als auch die verschiedenen Abkürzungen, auf den Reversen ist der Name Ladislaus I. (des Heiligen) fast völlig zu einer Symbolreihe entstellt (Tab. 78).^{1258–1261} Die winzigen und dicken Denare^{1219–1257} haben verhältnismäßig viele Varianten: H49a–c (Taf. 18, 16–20),^{1228–1234} H50a–c (Taf. 19, 2–4)^{1241–1244} und H53a–b (Taf. 19, 10–13).^{1250–1251} Vorläufig kennen wir die Zahl und die Chronologie der Prägungen Bélas II. (dem Blinden) nicht einmal annähernd, für die Chronologie liefern auch die 2 Grabfunde mit mehreren Münzen verschiedenen Typs keine Beweise, sie tragen höchstens dazu bei, den Typ H49 weiter vorn einzureihen. Im Besitz solcher Kenntnisse kann man die an die Person des Königs gebundene Praxis der Jahresperiode von *renovatio monetae* bloß als unbegründete Annahme betrachten (s. Anhang IV/5).^{1262–1268}

III. ZUSAMMENFASSUNG

Was über die behandelte Epoche der ungarischen Münzprägung und über ihren Hintergrund zu wissen war, hatte Bálint Hóman in seiner bis heute grundlegenden Arbeit zusammengefaßt,¹²⁶⁹ weshalb ich die Lehren meiner Materialsammlung mit seinen Ergebnissen vergleichen mußte.

III/1 *Über den Münzfuß*: Bálint Hóman ging bei seiner Überprüfung des wirtschaftlichen Hintergrundes der ungarischen Münzprägung davon aus, daß zum Grundgewicht der ungarischen Münzprägung das 408 Gramm schwere Karolingerpfund gedient habe. Daraus mußten 240 Denare oder 480 Oboli geprägt werden, bzw. ebenso viele Münzen mußte die Bevölkerung im Werte eines Pfunds akzeptieren ("Rechnungspfund"). Wenn ein Herrscher aus einem Pfund mehr als diese Menge prägen ließ, wurde der Unterschied zum Gewinn der Schatzkammer, zu einer der größten Einnahmequellen des Königs. Von Bálint Hóman wurde die Zahl der aus einem Pfund je nach Typ geprägten Münzen, also der Münzfuß, so bestimmt, daß er, um das einstige Prägegewicht feststellen zu können, zum Durchschnittsgewicht der einzelnen Münzen aus den Fundkomplexen noch 5% hinzurechnete und die 408 g des Pfundes mit dem so erhaltenen Durchschnittswert dividierte. Seine Methode übernehmend bin ich bei ihrer Anwendung doch zu gewissermaßen abweichenden Ergebnissen gekommen. Denn infolge der Sortierung der unversehrten Münzen nahm das Durchschnittsgewicht von vielen Typen zu, wodurch ihre Münzfüße sich verminderten; bei jenen Typen hingegen, wo sich keine Größenunterschiede zeigten oder die nicht umschnitten waren, stimmten die Ergebnisse meiner Datenaufnahme mit denen der früheren Messungen gut überein (Tab. 79).^{1270–1282} Meine abweichenden Ergebnisse folgten also einerseits aus den Angaben der gemäß den früheren Abmessungen umfassenderen, auf alle Typen erweiterten Beobachtungen über die Größen- und Gewichtsunterschiede innerhalb der einzelnen Typen (Tab. 80),^{1283–1290} andererseits aus der Untersuchung der Umschneidung ebenfalls je nach Typen (Tab. 81).^{1291–1298} Leider hatte ich keine Möglichkeit, die vermutete Änderung im Silbergehalt der Münzen von Typ zu Typ zu verfolgen, deshalb verwendete ich dafür fast ausschließlich die Angaben der Fachliteratur (vgl. Tab. 79).¹²⁹⁹

III/2 *Münzhistorische Übersicht*: **im ersten Abschnitt** (1000–1038) wurde die Emission des selbständigen ungarischen Geldes von der Schaffung des ungarischen Königsreichs, von den auch in den Gesetzen niederlegten königlichen, kirchlichen und privatwirtschaftlichen Produktionsverhältnissen und zugleich von der Erhaltung der darauf basierenden Organisationen, von der Zunahme sowohl der Besitz- und Vermögensunterschiede und -abhängigkeiten als auch der Beziehungen zum Ausland, von der Niederlassung fremder Ansiedler sowie von der Finanzierung der Feldzüge des Staates usw. wirtschaftlich erzwungen. Dieser Schritt hat sogar eine entscheidende Rolle bei der Äußerung der königlichen Souveränität gespielt. Dieser Erwartung entsprach der anlässlich der zwischen Weihnachten

1000 und Neujahr 1001 vollzogenen Krönung des ersten ungarischen Königs in Umlauf gebrachte Denar H2, der vorherigen aber vermutlich nicht: Auf eine Prägung aus gegebenem Anlaß deuten die Auswahl seiner beiden, von den späteren ungarischen Münzen abweichenden Münzbilder, seine Umschrift auf dem Avers, sein gegenüber den späteren größeres Gewicht mit einem Münzfuß von 310 Exemplaren sowie sein beschränkter, das Ausland aber doch erreichender Umlauf gleicherweise hin. Letzterer kann aufgrund des einzigen Hortfundes aus Nagyarsány (Ba) sowie anhand der insgesamt zwei Grabfunde mit Recht angenommen werden, obwohl seine Beschränktheit auch mit der sich langsam verbreitenden Sitte der beginnenden Totenobolusbeigabe erklärt werden kann. Der Denar H2 wurde ohne zeitgenössisches Vorbild hergestellt, an die deutsche Münzprägung knüpfte er vermutlich bloß durch sein Gewicht an (*vgl. Tab. 82a-b, 83a-b*).

Obwohl im Karpatenbecken bisher kein Hortfund mit dem Denar H1 zum Vorschein kam, übernahm diese infolge der in den ersten Jahrzehnten des 11. Jahrhunderts allgemein gewordenen Sitte der Totenobolusbeigabe als massenhafter Grabfund bekannte und in Europa von Deutschland bis Skandinavien und bis Rußland verbreitete Prägung im ungarischen Königsreich die Rolle des ersten tatsächlichen Verkehrsgeldes. Die Datierung ihrer Ausgabe ist noch nicht gelöst, doch braucht die sich früher allgemein vertretene Hypothese über ihre Emission nach der Thronbesteigung Stephans des Heiligen bis zum Auftauchen von unbestreitbaren Gegenargumenten nicht auf einige Jahrzehnte später verschoben zu werden. Die Übernahme des Denars H1 aus Bayern gilt als Tatsache, der Zeitpunkt der Übernahme bzw. das unmittelbare Vorbild der Münze sind aber noch umstritten, deshalb ist die genauere Datierung ihres Auftretens — mangels sonstiger, für diesen Zweck verwendbarer Methoden — vorläufig unlösbar. Im Gegensatz zur Beschränktheit von H2 war der Denar H1 allgemein verbreitet und wurde zugleich zur maßgebenden Prägung der ungarischen Münzprägung, nicht nur deshalb, weil er sich im Denar H8 von Andreas I. wieder verkörperte, sondern auch durch sein vorderseitiges Münzbild, das — außer der Münzprägung von Salomon — bis zum Denar H22 von Ladislaus I. (dem Heiligen) als Muster galt und auch später mehrmals wiederkehrte. Das Revers-Münzbild der Prägung blieb während der behandelten Epoche ausschließlich in Gebrauch. Anhand meiner Messungen an den intakten Münzen aus der Sammlung des UNM Mk war das Durchschnittsgewicht von H1 schwerer (0,82 g) als der von Bálint Hóman gemessene Wert (0,77 g). Durch das um 5% von den früheren 0,80 g auf 0,86 g zugenommene Prägegewicht hätte sich die Zahl der aus dem vermuteten Grundgewicht der Münzprägung, dem 408 g schweren Karolingerpfund zu prägenden, als Oboli behandelten Exemplare von 510 auf 474 Stücke verringert (*s. auch im weiteren, Tab. 79*). So hätte aber, auch den Denar H1 als Obolus gerechnet, aus der Prägung der vorgeschriebenen 480 Exemplare keines Nutzen die Schatzkammer gezogen. Die Frage des Münzfußes des Denars H1 ist also noch nicht gelöst, für die spätere Zeit bot aber die Rechnung von Hóman eine entsprechende Basis für die Ankündigung der Veränderungen. Die Emission von weiteren Typen Stephans I. (des Heiligen) — H3 bzw. H4 — ist zwar vorstellbar, aber noch nicht bewiesen, als ein Argument gegen die Beweisversuche soll besonders das Fehlen des Vorkommens im Karpatenbecken betont werden: ich habe deshalb die Emission dieser Denare durch den ungarischen König mit Vorbehalt behandelt. Die offiziellen Prägungen wurden schon vom Denar H1 an innerhalb weiter Größen- und Gewichtsgrenzen angefertigt, und sowohl H1 als auch H2 wurden im Umlauf umschnitten.

Die Münzprägung Stephans I. (des Heiligen) bildet die erste selbständige Epoche in der ungarischen Münzgeschichte, wofür die sich in der Münzprägung äußernde Macht des neuen Herrschers kennzeichnend war. Die Münzprägung des Königs trug den Stempel des zur Geltung kommenden Fremdeinflusses, der Suche nach einem zu den ungarischen Verkehrsverhältnissen passenden Münzfuß und der Herausbildung der traditionsschaffenden Münzbilder und Umschrifttypen des Denars H1, der als erster in Ungarn eine Rolle in der Wirtschaft und im Geldumlauf erfüllte. Auf dem Avers (mit Ausnahme von H2) stand der Name des die Münze emittierenden Königs (+Stephanus rex), auf dem Revers die Benennung des auch heute noch umstrittenen Prägeortes (Esztergom?, Székesfehérvár?) (+Regia Civitas *vgl. Anhang IV/2*). 1300–1310

Die Münzprägung der zu Beginn **des zweiten Abschnittes** (1038–1060 bzw. im *ducatus* noch 1064–1074) herrschenden Könige Peter und Samuel Aba folgte dem Vorbild des Typs H1, nun wurde in der Umschrift auf dem Revers die konkrete Benennung des Prägeorts durch Pannonia im weiteren Sinne (*vgl. Anhang IV/2*) ausgetauscht. Beide Herrscher ließen ihre Münzen unter Einhaltung engerer Größen- und Gewichtsgrenzen prägen. Das Durchschnittsgewicht des Denars H6 von Peter verringerte sich, der König hatte also bei unverändertem Silberfeingehalt durch die Erhöhung des Münzfußes einen größeren Nutzen: Bei 598–600 Münzen aus einem Pfund konnte er einen Gewinn von 120

Denaren ziehen. Die zwei Abschnitte seiner Regierung hinterließen in seiner Münzprägung keine Spuren. Die Münzprägung von Samuel Aba folgte seines Vorgängers, das Durchschnittsgewicht seiner Denare H7 stand dem Wert der Prägungen von Peter näher, so mag er, bei 563–560 Stücken aus jedem Pfund, 80 Denare Gewinn erzielt haben.

Die Reihenfolge der zwei Denartypen von Andreas I. ist geklärt. Den für seine erste Prägung gehaltenen Denar H8 wird er wohl selbst in engen Größen- und Gewichtsgrenzen gehalten haben, und wie es aus dem — bedauerlicherweise nur an wenigen Exemplaren gemessenen — Durchschnittsgewicht des Typs H8 folgt, mag er, bei 580 Denaren aus einem Pfund, einen Gewinn von 100 Denaren erzielt haben. Stimmt dies ungefähr, so kann die Emission von H9 keinesfalls als Zeichen irgendeines wirtschaftlichen Aufschwungs interpretiert werden, weil sich sein Durchschnittsgewicht — im Gegensatz zu den Messungsergebnissen von Bálint Hóman — nicht von 0,60 g, sondern von 0,67 g von H8 auf 0,68 g änderte. Dementsprechend verringerte sich auch der Münzfuß kaum, von 580 Exemplaren des Denars H8 auf etwa 570. Obwohl der Denar H9 ebenfalls unter engen Größen- und Gewichtsgrenzen emittiert wurde, sind seine Fundstücke durch die wechselnden Größen ihrer umschnittenen Exemplare charakteristisch, deren Verstümmelung ihr gemeinsamer, gemischter Umlauf mit den etwas schwereren herzoglichen Denaren vom Typ H11 ausgelöst haben mag, oder aber die eigenartige dreifache Umrahmung des Avers-Münzbildes: sie mag die Schere bei der Entfernung der Randringe verschiedener Breite geführt haben. Schon auf dem Denar H8, in vollem Reichtum aber erst auf H9 erschien eines der Merkmale der ungarischen Münzen aus dem 11. Jahrhundert, u. zw. das komplizierte System der Münzprägezeichen (Siglen), dessen Deutung — trotz vielerlei gefälliger Erklärungen — noch nicht gelöst ist. Mit dem Namen Andreas' I. ist traditionell die Einführung der jährlichen oder zweijährlichen Münzverrufung verbunden, was ich jedoch nicht für wahrscheinlich halte (s. *Anhang IV/5*). Die Denare seiner Vorgänger kamen mit seinem Denar H8 mehrmals, mit H9 nur noch selten in Gräbern mit mehreren Münzen abweichenden Typs zum Vorschein. Selbst wenn die Schatzkammer den Wechsel der Exemplare H8 mit den Denaren H9 eventuell auch gefordert hatte, wurde ihr Austausch doch nicht konsequent durchgeführt, die Denare H8 und H9 tauchten nämlich unter den Grabbeigaben sowohl zusammen als auch in Begleitung des Denars H12 Bélas I. auf. In den Schatzfunden kommen alle beide bis zur Regierungszeit Salomons vor.

Während der Regierung von Andreas I. durfte auch der Herzog (*dux*) Béla in seinem Drittel des Landes, im Gebiet des *ducatus*, Geld prägen. Bálint Hóman hielt den Münzfuß des herzoglichen Denars H11 für wesentlich besser als den der königlichen Prägungen. Meine Messungen zeigen aber, daß das von ihm festgestellte Durchschnittsgewicht von H8 zu niedrig war, andererseits interpretierte er die Umschneidung der Exemplare von H9 als eine offizielle Verstümmelung, und hielt sie deswegen mit den unversehrten Exemplaren für vergleichbar. Nur bei solchem Vergleich konnte sich *dux* Bélas Prägung H11 als besser erwiesen haben, obwohl in Wirklichkeit weder ihr Durchschnittsgewicht 0,7 g von den Münzen H8 (0,67 g) bzw. H9 (0,68 g) noch ihr Münzfuß von 550–560 Exemplaren von denen mit 580 bzw. 570 Exemplaren wesentlich abwichen. Möglicherweise wurde die Vermehrung der umschnittenen Exemplare anfänglich eben vom gemeinsamen Umlauf der Münzen von abweichendem Gewicht erzwungen. Für diesen Umlauf gibt es auch archäologische Beweise, und zwar nicht nur in Gräbern mit mehreren Münzen unterschiedlichen Typs, sondern auch in verschiedenen Gräbern einiger Gräberfelder des Gemeinvolkes, oder in den Gräberfeldern einiger Regionen. Die frühere Annahme, wonach der *rex* und der *dux* in ihren eigenen Gebieten die Münzen des anderen von ohnehin abweichendem Gewicht einsammeln und einschmelzen ließen, ist also zu bestreiten. Der Denar H11 wurde innerhalb etwas weiterer Größen- und Gewichtsgrenzen als H8 und H9 geprägt, doch verdient er höchstens verglichen mit den Münzen von Salomon die lobenden Worte der Bilderchronik, die aber der von Béla als König geprägte Denar H12 keinesfalls verdiente.

Geysa *dux*, der gleichzeitig mit der Regierung Salomons im *ducatus* Geld prägen durfte, emittierte ebenfalls einen einzigen Denartyp, H18. Diese Prägung setzte — ebenso wie die erste Münze von Salomon, H14 — die Tradition des gutes Geld emittierenden, mit den Denaren H6–H11 gekennzeichneten zweiten Abschnittes der ungarischen Münzprägung zwischen Samuel Aba und Béla *dux* fort, sowohl mit ihrem Durchschnittsgewicht von 0,7 g als auch mit ihrem Münzfuß von 550–560 Exemplaren. Die Abweichungen der im großen und ganzen innerhalb der üblichen Größen- und Gewichtsgrenzen geprägten Denare bzw. die mit H18a und H18b bezeichneten Varianten können mit der mehr als ein Jahrzehnt langen Prägezeit erklärt werden. Im Gegensatz zu den Feststellungen über die Prägungen von Andreas I. und Béla *dux* kamen bisher die Münzen von Salomon und von Geysa *dux* in keinem einzigen Grab mit mehreren Münzen verschiedenen Typs ans Tageslicht, obwohl die Grab-

funde den Umlauf der Prägung H18 bis zum Anfang der Regierung von Ladislaus I. (dem Heiligen), die Schatzfunde hingegen bis zur Zeit Kolomans bezeugen.

Die von den Regierungen Peters und Andreas' I. (*Béla dux*) begrenzten 22 Jahre (im *ducatus* um 14 Jahre verlängert) stellen den zweiten Abschnitt der ungarischen Münzprägung dar. Das mit dem Denar H1 eingeführte Muster wurde ausschließlich, wenn sich auch das vorderseitige Münzbild des Denars H9 von Andreas I. davon einigermaßen entfernte. Eine Veränderung gab es im Inhalt der Umschrift auf dem Revers, die mit Ausnahme der traditionsgemäßen Prägung H8 nicht mehr auf die Stadt, sondern auf das Land des Prägeortes hinwies. Die Emission einiger Münztypen innerhalb verhältnismäßig enger Größen- und Gewichtsgrenzen sowie ihre Umschneidung im Umlauf setzte sich fort. Die Denare der Typen H6–H11 und H18 wurden mit ähnlichem Durchschnittsgewicht von 0,65–0,70 g, also nach ähnlichem Münzfuß von 550–600 Exemplaren geprägt. In dieser Periode gab es keine regelmäßige Münzverrufung, zum einzigen, aber wahrscheinlich nicht konsequent durchgeführten Geldwechsel dürfte es bloß bei den Denaren H8–H9 gekommen sein.^{1311–1315}

Zu Beginn **des dritten Abschnittes** (1060–1077) führte Béla I., wahrscheinlich durch wirtschaftlichen Zwang bewogen, seinen Denar H12 innerhalb von den Münzen seines Vorgängers ähnlichen Größen- und Gewichtsgrenzen, aber bloß mit einem Durchschnittsgewicht von 0,52 g ein. Bei 747–750 Stück aus jedem Pfund dürfte sein Gewinn schon etwa 270 Denar betragen haben. Die Exemplare seines Denars wurden ebenso umschnitten wie die von seinen Vorgängern, die Steigerung des Münzfußes wurde also kaum dadurch ausgelöst, daß er sein Geld dem Münzgewicht der früheren, verstümmelten Typen anpassen oder das frühere Wertverhältnis mit dem byzantinischen Solidus durch eine Abwertung von 33% wiederherstellen wollte.

Die Herrschaft König Salomons bildet eine selbständige Phase in der ungarischen Münzprägung. Unbestreitbar zeigt sich auf seinen Denaren der direkte Einfluß der deutschen Vorbilder, der sich gut mit den direkten deutschen Verbindungen dieser Epoche erklären läßt. Die Zahl und Reihenfolge der Prägungen Salomons sind bis heute nicht geklärt. Die traditionelle Anordnung H14–H17 ist vorstellbar, weil sich die Prägung H14 aufgrund ihres Durchschnittsgewichtes von 0,68 g und seines Münzfußes von 570 Exemplaren noch dem zweiten Abschnitt der ungarischen Münzprägung anzuschließen scheint. Auf ihre Frühzeitigkeit deuten vielleicht sowohl der beigeordnete (?) Obolus H14b als auch die in mehreren Gräbern mit mehreren Münzen verschiedenen Typs beobachteten, zeitlich zurück- (nach den Prägungen H9, H11, H12) -weisenden archäologischen Beziehungen hin (obzwar H15 von diesen Beziehungen sogar zwei aufweist). Allein nach dem Prinzip des sich vermindernenden Durchschnittsgewichts wäre die Emission der Prägungen in der Reihenfolge H14, H16, H17 und H15 vorstellbar; mit 0,68, 0,59, 0,54 und 0,46 g Durchschnittsgewicht bzw. mit 570, 659–660, 720 und 840–850 Exemplaren entsprechendem Münzfuß. Die Stelle des Denars H16 ist allerdings in jedem System unsicher; seine 1–2 Grabfunde und sein völliges Fehlen in den Schatzfunden ermöglichen nämlich keinerlei Einordnung. Die Latenz dieser Münze kann auch nicht damit erklärt werden, daß sie der vertriebene König Salomon, in der Burg von Preßburg eingesperrt, schon unter der Regierung von Geysa I. habe prägen lassen. Da die Prägung H15 zeitlich eher rückwärts, H17 hingegen vorwärts spärliche archäologische Beziehungen (2 bzw. 1) aufweisen, was auch zwei weitere Exemplare von H17 in auf die Zeiten von Ladislaus dem Heiligen und Koloman hindeutenden Schätzen zu verstärken scheinen, ist schließlich die Reihenfolge H14, H15, H17 als wahrscheinlich anzunehmen. Von diesen wurden die Denare H15 und H16 innerhalb gegenüber den früheren Prägungen ungewöhnlich enger Größen- und Gewichtsgrenzen angefertigt und erwiesen sich wegen ihres linienkreisverzierten Randes — übereinstimmend mit dem Denar H14 — als gegen Umschneidung geschützt. Der Denar H17 wurde abweichend von ihnen, schon wieder innerhalb der üblichen weiten Größen- und Gewichtsgrenzen geprägt, die meisten Exemplare des UNM MK wurden sogar umschnitten. Das schließt die Möglichkeit aus, mit den verschiedenen Größenvarianten von H17 als mit selbständigen Emissionen zu rechnen. Hinter der Zahl ihrer Stücke aus Fundkomplexen kann sich ein Umlauf recht unterschiedlicher Dauer verbergen, so darf ihre Emission keinesfalls mit der durch keinerlei Beweise erhärteten Vermutung der früher angenommenen Münzverrufung in jedem zweiten Jahr verbunden werden (*vgl. Anhang IV/5*). In den Gräbern mit mehreren Münzen verschiedenen Typs kam Salomons Denar H17 bis zur Zeit Ladislaus' des Heiligen vor; seine sonstigen Prägungen sind bis zur Regierung von Ladislaus I. (dem Heiligen), sogar bis Koloman in den Hortfunden verborgen.

Vorläufig ist es unsicher, ob die zwei, voneinander nur durch die je zwei Perlenkreise (H19) bzw. Linienkreise (H20) ihrer Averse unterschiedenen Varianten des einzigen Denars vom Salomons Nachfolger, von Geysa I. als selbständig emittierte Prägungen betrachtet werden sollen. Gegen diese An-

nahme spricht der vielfache quantitative Unterschied von H19, aber aufgrund ihres verschiedenen Durchschnittsgewichtes ist ihre Selbständigkeit dennoch vorstellbar. Demgemäß hätte der Denar H20 aufgrund seines traditionellen Durchschnittsgewichtes von 0,7 g, also seines Münzfußes von 550–560 Denaren, als erste Prägung des Königs zu gelten. In diesem Fall kann sein erst später zu prägen begonnener Denar H19 auf einen den Denaren H12 von Béla I. bzw. H15–17 von Salomon angepaßten Rücktritt hinweisen, mit seinen 0,54 g Durchschnittsgewicht bzw. 720 Denare ausreichenden Münzfuß.

Den 17jährigen Zeitraum zwischen Béla I. und Geysa I. können wir als den **dritten Abschnitt** der ungarischen Münzprägung betrachten. Charakteristischer Zug dieser Zeitspanne ist, daß hier nur die Prägungen der Könige einzureihen sind, die mit Ausnahme von Béla I. mehrere Münztypen emittierten. Jeder König strebte danach, mit seiner ersten Prägung zur Tradition des durch die Denare H6–H11, H18 gekennzeichneten, gutes Geld emittierenden zweiten Abschnitts während der Regierung seiner Vorgänger und der *duces* zurückzukehren, sie wurden aber im Laufe der Zeit durch finanzielle Schwierigkeiten doch zur Münzverrufung gezwungen. Die einzige Ausnahme bildet die Münzprägung von Geysa dux, der die gute Qualität der herzoglichen Denare seines Vaters aufrechterhielt, wodurch seine Tätigkeit noch in den zweiten Abschnitt der ungarischen Münzprägung einzuordnen ist. Auch im dritten Abschnitt wirkte der Einfluß der mit dem Denar H1 eingeführten Münzbilder weiter, trotz der Tatsache, daß Salomon seine ganze Münzprägung sowohl hinsichtlich des vorderseitigen, als im Fall von H17 auch des rückseitigen Münzbildes auf das deutsche Muster umstellte. Die Umschriften blieben in ihrem Charakter unverändert, obwohl die Kontinuität der Avers-Umschriften von der neuartigen Gestaltung der Münzbilder Salomons gebrochen wurde und auch auf dem Revers neue Formen des Ländernamens erschienen (s. *Anhang IV/2*). Mit Ausnahme eines Teils der Münzen Salomons (H14–H16) setzte sich die Anfertigung der einzelnen Münztypen innerhalb verhältnismäßig weiter Größen- und Gewichtsgrenzen fort, wie ebenso ihre Umschneidung in Umlauf. Bei jedem König mit Ausnahme von Béla I. wurden die als erste angenommenen Prägungen (H14, H20) ähnlich den Münzen H6–H11 mit einem Durchschnittsgewicht von 0,68–0,70 g und nach einem dem Wert der erwähnten Prägungen annähernden Münzfuß von 550–560–570 Exemplaren geschlagen, die übrigen hingegen mit einem Durchschnittsgewicht von 0,46–0,59 g und nach einem Münzfuß von 840–850 Stück. In diesem dritten Abschnitt der ungarischen Münzprägung, unter der Regierung von Salomon, begann die Münzverrufung, anfänglich vielleicht noch in unregelmäßigem Tempo.^{1316–1324}

Als **vierter Abschnitt** (1077–1095) kann die Regierung von Ladislaus I. (dem Heiligen) gelten. Von seinem dritten Denartyp (H23) an hörte die traditionelle Hegemonie des Avers-Münzbildes von H1 auf, von seinem zweiten Münztyp (H22) an trat konsequent sowohl auf dem Avers als auch auf dem Revers sein eigener Name in ziemlich mannigfaltigen, stets mehr verdorbenen und schließlich in eine bloße Symbolreihe zerfallenen Varianten auf. Ein beträchtlicher Teil seiner Münzen wurde ähnlich den Prägungen seiner Vorgänger umschnitten, besonders die Exemplare von H23 (mit dreifacher Umrahmung, gleich wie bei H9) und von H24 (mit außerordentlich breiter Umrahmung), aber die von ihm eingeführte Neuerung der Umrahmung der Prägungen mit einem feinen (H25–H27) oder mit doppeltem Perlenkreis (H30) unmittelbar am Rand, schützte einen guten Teil seiner Denare nach Zeugnis der Sammlung von UNM Mk davor.

Man kann den Prozeß der im Maß des Münzfußes der Denare Ladislaus' I. eingetretenen Änderungen nicht mit erforderlicher Genauigkeit darstellen, da die Reihenfolge seiner 10 Prägungen vorläufig noch nicht endgültig ist. Wie seit langem gewohnt, folgert man bloß aus dem Vergleich des 18jährigen Zeitraums seiner Regierung aus der Typenzahl seiner Denare auf Emissionen in jedem zweiten Jahr. Aufgrund der Münzkomplexe aus Gräbern mit mehreren Münzen verschiedenen Typs sowie anhand der überhaupt zu interpretierenden Hortfunde kann man sich im Besitz der gegenwärtigen Angaben weder für die Annahme einer der von den früheren Verfassern vorgeschlagenen Reihenfolgen noch für die Erstellung einer neuen entscheiden! Als wahrscheinlich kann nur gelten, daß die Emission der Münzen des Königs mit den Typen H21, H22 und vielleicht H29 begann, dann kamen die drei Prägungen H23–H25 in unbekannter Reihenfolge, und die Serie schließt mit den Paaren H26–H27 und H28–H30 so ab, daß weder ihr Nacheinander noch ihre Ordnung innerhalb der einzelnen Paare vorläufig festgestellt werden kann. Die Exemplare der Typen H21, H22 und H29 sind mit einem Blick voneinander zu unterscheiden, und der Prozeß der Vergrößerung brachte wohl die Zunahme des Durchschnittsgewichtes mit sich: H21 wurde vermutlich schon im Jahre 1077 mit einem größeren Durchschnittsgewicht von 0,64 g und nach einem schwereren Münzfuß von 607–610 Exemplaren geprägt als der vielleicht zweite Denar H19 von Geysa I. Das Durchschnittsgewicht des um 1079 emittierten Denars H22 überstieg die für die Münzen des zweiten Abschnittes der ungarischen Münz-

prägungstypische obere Durchschnittsgewichtsgrenze von 0,7 g, wobei sein Gewicht von 0,72 g zugleich einen schweren Münzfuß von 540 Denaren mit sich brachte. Schließlich wurde im Jahre 1081 der Typ H29 als der zweitschwerste Denar des Königs mit einem Durchschnittsgewicht von 0,84 g, also nach einem Münzfuß von 460–470 Denaren emittiert. Das durchschnittliche Gewicht der übrigen Münzen ist veränderlich, aus Mangel an Anhaltspunkten kann die Richtung dieser Veränderungen nicht festgestellt werden. Bestimmt ist es auch bloß ein Zufall, daß die vier als letzte vermuteten Prägungen des Königs sich auch in der Reihenfolge des sich vermindernenden Durchschnittsgewichts einordnen lassen: Die Reihe H26, H27, H28, H30 würde auf die zahlenmäßige Verringerung des durchschnittlichen Gewichtes von 0,85 g, 0,77 g, 0,70 g, 0,66 g hinweisen, was man sogar mit der Absicht des Königs erklären könnte, sich die Mittel für seine Kriegspolitik zu beschaffen. Diese Erklärung ist doch nicht überzeugend, denn auch früher hat man andere Reihenfolgen ebenfalls mit historischen Ereignissen untermauert. Wie angenommen wird, hat der König, von dem 10 Münztypen in Umlauf gebracht wurden, die Münzverrufung in jedem zweiten Jahr angewandt (s. *Anhang IV/5*).

Aufgrund der angeführten Veränderungen kann die Regierungszeit Ladislaus' I. (des Heiligen) als selbständiger Abschnitt der ungarischen Münzprägung angesehen werden, dessen innere Chronologie noch nicht bekannt ist.^{1325–1329}

Im **fünften Abschnitt** (1095–1141), mit der Thronbesteigung Kolomans, begann die "Kleingeldperiode des 12. Jahrhunderts" in der ungarischen Münzprägung, die traditionell bis zur ersten, 1205 emittierten Prägung H205 von Andreas II. gerechnet wird, hier werden allerdings innerhalb der bis zum Tode Bélas II. (des Blinden) dauernden fünfzehn Jahre dieser Epoche ausschließlich diejenigen Exemplare behandelt, deren Umschrift einen Königsnamen enthält.

Die Münzbilder der Prägungen der drei Herrscher, Koloman, Stephan II. und Béla II. folgten größtenteils den Traditionen ihrer Vorgänger. Ihre Averse sind meist vom mit Kreuz verziertem Avers-Münzbild von H1 abzuleitende, jedoch davon abweichende Varianten (H31, H33, H35–H40, H45–H46), Varianten der Typen H23–H24 mit dem Kopf des Königs (H32, H44, H49–H52) oder sind von der Golgotha-Darstellung von H27–H28 abzuleiten (H34, H47–H48, H53–H54). Als neu komponiertes Münzbild kann nur das vierbogige Muster der mit dem Namen Kolomans beschrifteten Denare H43–H44 betrachtet werden. Das auf dem Denar H1 eingeführte Revers-Münzbild blieb unverändert, höchstens schrumpfte es immer mehr, und seine Umschriften setzten die Praxis der Münzen von Ladislaus I. (dem Heiligen) fort: auf dem Avers der Name des emittierenden Königs in verschiedener Form, von Stephan II. an sogar auch in abgekürzter Form, auf dem Revers verdarb die Umschrift +Ladis(c)laus rex allmählich zu einer Symbolreihe. All diese Veränderungen geschahen auf immer kleineren Münzen, man konnte nämlich die mit feinem Perlenkreis umrahmten winzigen, oft dicken Geldstücke schwer umschneiden. Die Vorstellung der Münzprägameister von Koloman hat sich gut bewährt: von den Prägungen H31–H54 wurden bloß jene Typen (H31, H38, H44, H45 und H49) umschnitten, die als erste (?) der Münzen des betreffenden Herrschers in der herkömmlichen größeren Form geprägt wurden.

Trotz der zunehmenden Dicke der Münzen ergab die Verringerung ihres Durchmessers die Verminderung des Durchschnittsgewichtes. Diese Änderung wird gut daran erkennbar, daß während das gemeinsame Durchschnittsgewicht der 10 Denare von Ladislaus dem Heiligen 0,72 g betrug, Koloman 12 Denare 0,43 g, Stephans II. 5 Denare 0,44 g und schließlich Bélas II. 4 Denare durchschnittlich 0,26 g schwer waren. Hinsichtlich des Wertes seiner Münzen betrat also Koloman bewußt einen neuen Weg, den auch seine beiden Nachfolger fortsetzten. Inzwischen zog die Münzverrufung auch die Verminderung des Silbergehalts nach sich. Nach den Messungsergebnissen von Bálint Hóman, die ich nicht kontrollieren konnte, wurde zur Prägung sämtlicher Denare des Zeitraums zwischen Stephan I. (dem Heiligen) und Koloman sowie für die Denare H45 und H47 von Stephan II. Metall mit 85,5–86,4 % Silbergehalt ("argentum decimae combustionis"), für die Denare H44 von Stephan II. und H53 von Béla II. (dem Blinden) solches mit bloß 72 % Silbergehalt ("quinta combustio") und für den Denar H50 von Béla II. (dem Blinden) nur noch Feinsilber von 66,6% ("tertia combustio") verwendet.

Leider können die einzelnen Schritte dieses nur in groben Zügen skizzierten Vorgangs noch nicht datiert werden, weil nur wenige zeitgenössische Hortfunde vorhanden sind und wegen gewisser Umgestaltungen der Sitte der Totenobolusbeigabe — immer öfter nur eine einzige Münze als Beigabe — nur wenige Grabfunde mit durch die Prägungen der erwähnten Herrscher datierten mehreren Münzen verschiedenen Typs zum Vorschein kommen. Deshalb ist das System der Prägungen von Koloman vorläufig noch unsicher; vermutet werden kann nur, daß dem einführenden Denar H31 die drei Prägungen H33, H35 und H38 in unbekannter Reihenfolge folgen. Die Münzprägung von Stephan II.

kann noch weniger verfolgt werden, weil keine Grabfunde aus seiner Zeit mit mehreren, verschiedenen Münzen bekannt sind. Aufgrund der Zusammensetzung des einzigen zeitgenössischen Schatzes, des Befundes von Mosonytétény (Au) ist eine Verbindung zwischen den drei Prägungen H44, H45 und H47a anzunehmen, ihre Münzbilder weisen hingegen auf die vermutliche Priorität von H44 hin. Weder die Zahl noch die Reihenfolge der Denartypen von Béla II. (dem Blinden) sind geklärt, es besteht nur eine gewisse Chance, den Denar H49 für seine erste Prägung halten zu können. Die Einordnung der aller Wahrscheinlichkeit nach während der Regierung der drei Herrscher schon in Umlauf gebrachten anonymen Denare kann kaum noch versucht werden (s. *Anhang IV/6*), ihre früher angenommene alle zwei Jahre bzw. jährlich wechselnde Münzverfälschung ist nicht zu beweisen (s. *Anhang IV/5*).^{1330–1334}

III/3 Abschluß: Die Geschichte der ungarischen Münzprägung in der Epoche der frühen Arpadenzeit wurde von den früheren kundigen Vertretern der ungarischen Numismatik in erster Linie aus der Sicht des Sammlers betrachtet. Sie strebten hauptsächlich nach typologischer Systematisierung und ständige Verfeinerung der erarbeiteten Klassifizierung. Diese Tendenz hat sich nicht zufällig verstärkt: der Korpus von László Réthy und später die Münzgeschichte von Bálint Hóman sind fast mit dem Anspruch auf Endgültigkeit geschrieben worden und wurden in diesem Sinne angenommen. Im seit ihrer Tätigkeit vergangenen fast ganzen Jahrhundert wurden meist isolierte, doch nicht unwesentliche Analysen der Münzprägung je eines Königs bzw. in Verbindung mit neuen Funden oder kühnen Behauptungen durchgeführt. Ich bin an das Thema an Fortsetzung der Zielsetzung meines früheren Buches herangegangen, indem ich die in der Erforschung der ungarischen Münzgeschichte stiefmütterlich behandelten archäologischen Quellen einbezog, wobei ich vor allem Antworten auf die Fragen der Totenobelusbeigabe und der Datierung der Gegenstände erwartete. Im Laufe der nach Vollständigkeit strebenden archäologischen Datensammlung im Karpatenbecken (die der folgende Band dieser Arbeit enthalten wird!) hielt ich es sehr bald für notwendig, die ersten anderthalb Jahrhunderte der ungarischen Münzprägung zu überblicken, um dem spürbaren Mangel einer monographischen Bearbeitung des Themas abzuhelpen. In meiner Arbeit hatte ich wegen der ungelösten Reihenfolge und Datierung der Münzen sowohl mit objektiven, als infolge des Mangels an Metalluntersuchungen auch mit subjektiven Schwierigkeiten zu ringen, häufig ergebnislos, weshalb ich den vorliegenden Text deshalb bloß als das Aufwerfen der Probleme dieses Themas betrachte.

IV. ANHANG

IV/1 Königsnamen auf den ungarischen Münzen aus anderthalb Jahrhunderten: Die Könige der Epoche trugen christliche oder alttestamentliche bzw. heidnische Namen. Die christlichen Namen haben sich noch in der Völkerwanderungszeit durch die Anbetung der Heiligen der Kirche bzw. das Andenken an große Vorgänger (z.B. an Kaiser) und die alttestamentlichen durch die Verehrung der Bibel verbreitet. Die traditionsbewahrenden heidnischen Namen wurden zu dieser Zeit immer mehr zurückgedrängt. Bei der Taufe der Erwachsenen verlangte jedoch die Kirche die Ablegung der schon benutzten heidnischen Namen nicht in jedem Fall, sie empfahl sie höchstens; aus diesem Grunde bezwangen die Taufnamen die ungarische Namensgebung erst im 13. Jahrhundert.^{1335–1342}

Einige später beliebte Königsnamen tauchten schon bei den noch kein Geld prägenden, zum Teil heidnischen Mitgliedern des Arpadenhauses auf: der Sohn des Großfürsten Taksony, Großfürst Geysa, erhielt den Taufnamen Stephanus, Taksonys anderer Sohn, der früher vielleicht Béla hieß, wurde Michael getauft. Einer seiner Söhne, Zaar (Calvus) Ladislaus war der erste bekannte ungarische Träger des polnischen oder russischen Namens Vladislav.^{1343–1363}

Der Sohn von Geysa/Stephanus, Vajk erhielt in der Taufe ebenfalls den lateinischen Namen griechischer Herkunft "Stephanus", mit der Bedeutung 'Kranz', den er in Form von Stephanus rex trug. Sein Schutzheiliger mag der Patron der die Bekehrung in Ungarn beginnende Passauer Kirche, der Protomärtyrer Sankt Stephanus gewesen sein.^{1364–1370} Peter wird seinen hebräisch/griechisch/lateinischen biblischen Namen mit der Bedeutung 'Fels' in Erinnerung an seinen mütterlichen Onkel bekommen haben. Die Namensform Petus rex auf seinem Denar H6a deutet bloß auf die Auslassung eines Buchstabens hin.^{1371–1372} Im Namen von Samuel Aba ist das Wort Aba 'Vater' von türkischer, Samuel 'Gott hat mich erhört' dagegen von alttestamentlicher hebräischer Herkunft. Die als seltene Ausnahme erhalten gebliebene doppelte Namensform wies bloß darauf hin, daß er nicht aus dem Geschlecht von Arpad, sondern aus dem von Aba stammt. Die schriftlichen Quellen nennen den Namen Aba und seine Varianten, die alte Form rex Samuhel blieb bloß bei Anonymus und auf dem Denar

H7 erhalten.^{1373–1383} Der heidnische Name des zweiten (?) Sohnes von Vasul, des Neffen des Fürsten Michael, wurde nicht tradiert, seinen griechisch/lateinischen, auf den Schutzheiligen Rußlands hinweisenden Namen Andreas mit der Bedeutung 'männlich' wird er wohl zu seiner Taufe schon vor seiner Hochzeit in Kiew erhalten haben, den er auf seinen Münzen als rex Andreas anführen ließ.^{1384–1392} Sein jüngerer Bruder Béla ließ seinen heidnischen Namen umstrittener slawisch/türkisch/hebräischer Etymologie in der Form von dux/rex Bela auf seine Münzen setzen. Mit diesem Namen, den er auch bei der Taufe behielt, dürften sich seine Eltern an seinen Onkel Béla/Michael erinnert haben. In den späteren Quellen wird er auch mit dem Namen Adalbertus erwähnt.^{1393–1404} Salomons Name ist die lateinische Form des biblischen hebräischen Namens Selomoh 'friedlich, mild', er erscheint auf seinen Münzen in der falschen Genitivform Solomoni rex.^{1405–1408} Der heidnische Name *Geuca von Geysa ist auch in der Umschrift Geuca rex seiner königlichen Denare H19–H20 bewahrt, sein bei der Taufe erhaltener Name Magnus — sogar mit mehreren Schutzheiligen — wurde in der Umschrift seiner herzoglichen Prägung H18 zu dux Muonas entstellt.^{1409–1426}

König Ladislaus I. (der Heilige) ließ von seinem Denar H22 an sowohl in den Avers- wie Revers-Umschriften seiner Prägungen seinen eigenen Namen erscheinen, der sich auf den Reversen der Münzen seiner Nachfolger als Schutzmarke weiter vererbte. Seinen heidnischen Namen Vladislav/Ladislaus, den er auch bei der Taufe behielt und der auf seinen Münzen in den Rechtschreibformen Ladislaus/Ladislaus rex steht, wird er von seiner polnischen Mutter oder von seinem sich an seinen Onkel erinnernden Vater erhalten haben.^{1427–1436} Kolomans Name kann sowohl aus dem Türkischen ('Rest'), als auch aus dem Keltischen, Slawischen und Altskandinavischen hergeleitet werden, aber wahrscheinlich hat er ihn durch die ungarländische Verehrung des 1012 in Stockerau bei Wien ermordeten irischen Mönches Colomannus/Columbanus erhalten. Auf seinen Münzen erschien die Namensform Colomannus nicht, statt dessen traten der wortspielartige Name Columbanus rex (H37), in abgekürzter Form Coloman/Colman und als Namensform mit offener gewordenem Vokal Calman/Calmn rex (H31–H34, H38, H40–H41) auf. Die verstümmelten Namensformen auf den Typen H33a, H35, H39 können vorläufig nicht geklärt werden. Auf den Reversen seiner Denare setzte sich die Verderbnis der Namenformen Ladis(c)laus rex fort.^{1437–1469} Neben dem Namen Stephanus rex, der lateinischen Form des Namens Stephans II., erschien auf Typ H45 auch die sich nur auf ihn beziehende, aber bisher nicht erklärte Namensform Cehanus rex.^{1470–1475} Auf den Prägungen mit voll ausgeschriebenem Namen Bélas II. (des Blinden) ist die Form Bela r(e)x zu lesen.^{1476–1478}

IV/2. *Veränderungen der Namen der Prägeorte auf ungarischen Münzen aus acht Jahrzehnten (1000–1080):* Die Prägeorte wurden in der behandelten Epoche nur von den Denaren H2/H1 Stephans I. (des Heiligen) an bis einschließlich dem ersten Denar H21 Ladislaus I. (des Heiligen), in den Revers-Umschriften der ungarischen Denare angegeben, u.zw. auf zweierlei Art: als *Regia Civitas* und als *Pannonia* (über die nichtungarische *Breslavva civitas* s. Kap. II/2.2).

Regia Civitas 'königliche Stadt' kommt auf den Denaren H1–H2 und H4 (?) von Stephan I. (dem Heiligen) und H8 von Andreas I. vor. Auf fast drei Jahrhunderte zurückblickend, kommen unter ihren Auflösungsversuchen auch Buda und Pannonhalma vor; als ernsthafte Lösungen sind aber nur Strigonium (Esztergom) und Alba Regia (Székesfehérvár) vorstellbar. Die wechselnden Stellungnahmen erschöpften die Lehren des gesamten diesbezüglichen indirekten Quellenmaterials^{1480–1501} und wurden von Bálint Hóman dahingehend zusammengefaßt, daß diese Benennung als Nachahmung der bayrischen Umschrift *Regina Civitas* (Regensburg) auf beide Städte paßt, obwohl der Prägeort im (12.–) 13. Jahrhundert schon beweisbar Esztergom war.^{1502–1505} Mit seinem Standpunkt waren Lajos Huszár, György Györffy und als Author einer Monographie über Esztergom/Gran István Horváth, ja sogar Vera Hatz, Jozef Hlinka und Kenneth Jonsson im großen und ganzen einverstanden,^{1506–1522, 1529–1530} während József Gerics und Erzsébet Ladányi sogar die Verbindung mit Regina Civitas ablehnten.¹⁵²⁸ István Gedai nahm jüngst dennoch Stellung für die Identität *Regia Civitas* mit Alba Regia, weil seiner Meinung nach der König Peter 1046 besiegende Herzog Andreas in Székesfehérvár (Alba Regia) gekrönt worden sei und hier sogleich Geld geprägt habe, demzufolge sein Denar H8 wieder mit der Umschrift Regia Civitas versehen worden sei. Dieser Auffassung näherte sich auch Stanisław Suchodolski an (Tab. 84).^{1523–1527, 1531} Meine Meinung stimmt mit dem früheren Standpunkt überein, hier möchte ich aus dem System der Argumente nur hervorheben, daß die Königsresidenz an der Wende 1000–1001 zweifellos schon Esztergom war, wo Stephans I. (des Heiligen) Krönung stattfand und er aller Wahrscheinlichkeit nach seinen Denar H2 mit der Umschrift Regia Civitas prägen ließ.^{1532–1540}

Außer den oben behandelten Typen traten bis einschließlich zum Denar H21 von Ladislaus I. (dem Heiligen) auf den Reversen der ungarischen Prägungen der in vielen Varianten geschriebene Name *Pannonia* und auf Salomons Denar H15 die Benennung *Pannonia Tera* auf. Möglicherweise war auch der lateinisch gebildete Peter gewohnt, Ungarn *Pannonia* zu nennen,^{1541–1547} weswegen er auf seinem Denar H6 die Benennung *Regia Civitas* durch *Pannonia* austauschen ließ. Obwohl mehrere Autoren bestrebt waren, die Benennung *Pannonia* auf eine Ortschaft (z.B. auf Pannonhalma, Székesfehérvár, Buda) zu lokalisieren, wurde die Identifizierung *Pannonia* = Ungarn im 18. Jahrhundert besonders durch die Einbeziehung von *Pannonia Tera* allgemein akzeptiert und vom Anfang des 19. Jahrhunderts an ausschließlich.^{1548–1574} Deshalb sind sowohl die frühere Annahme von István Gedai: *Pannonia* = eine konkrete Stadt, jedoch nicht Székesfehérvár¹⁵⁷⁵ als auch seine jüngere: *Pannonia* = Esztergom¹⁵⁷⁶ mangels Beweisen abzulehnen.^{1577–1579}

Aus Obigem folgt, daß es nicht notwendig ist, mit der Namensänderung des Prägeortes zugleich die Änderung der Werkstatt anzunehmen, es wird also in der behandelten Epoche — auch nach Mehrheitsmeinung — in Ungarn nur eine einzige Prägewerkstatt, u. zw. in Esztergom tätig gewesen sein.^{1580–1594}

Für die Zeit der Münzprägung der Herzöge Béla und Geysa im *ducatus* nahmen die Fachgelehrten ohne Ausnahme Stellung für die Tätigkeit einer selbständigen herzoglichen Prägewerkstatt, höchstens über ihre Lokalisierung diskutierend.^{1595–1606} Da aber zwischen Andreas I. und Béla in den Jahren 1048–1059 sowie zwischen Salomon und Geysa von 1064 bis 1071/1072 noch ein gutes Verhältnis bestanden haben konnte, und da ihre Münzen gleichförmig mit der Revers-Umschrift vom Typ *Pannonia* im Gebiet des jeweils anderen frei in Umlauf waren, noch dazu weder schriftliche noch archäologische Spuren von irgendeiner herzoglichen Münzprägewerkstatt bekannt sind, ist es möglich, daß die königlichen und herzoglichen Münzen sogar in ein und derselben Werkstatt geprägt wurden (vgl. mit dem Hybriden H11a).^{1607–1614}

Meiner Meinung nach war also in den Jahren 1000–1141 nur eine einzige Münzprägewerkstatt in Ungarn tätig. Darauf weisen die Revers-Umschriften der Denare von der ersten Prägung (H2) Stephans I. (des Heiligen) bis einschließlich zur ersten Münze (H21) Ladislaus' I. (des Heiligen) mit den Namen (bzw. mit deren Varianten) von *Regia Civitas* und *Pannonia* hin. Auf den Prägungen der Serie von H6 von Peter bis H21 von Ladislaus I. (dem Heiligen) stand außer auf der Münze H8 von Andreas I. die Umschrift *Pannonia* mit der Bedeutung 'Ungarn', während die Umschrift *Regia Civitas* auf den Denaren H1–H2 von Stephan I. (dem Heiligen) und H8 von Andreas I. den Prägeort am Königssitz benannte. Bei der Lokalisierung dieses Prägeortes sind uns keine direkten Quellenangaben behilflich, sämtliche indirekten Quellen- und logischen Angaben scheinen aber für Esztergom gegen Székesfehérvár zu sprechen. Das von Generationen der Forscher aufgebaute System dieser Angaben durch einen bloßen Einfall zu erschüttern, ist — zumindest bis zum Auftauchen neuer Gegenbeweise von entscheidender Bedeutung — nicht möglich.

IV/3 Die LANCEA REGIS — in der Hand des Königs: Ein ungelöstes Detail des Avers-Münzbildes des Denars H2 (Dbg. 1706a) und seiner Variante H2a war, ob die Hand Gottvaters oder die des Königs die auch in der Umschrift genannte *LANCEA REGIS* mit einer Fahne am Lanzenschaft hält (Abb. 16, 1–5). Mit gewissen Ausnahmen wurde in der Fachliteratur die erstere Ansicht allgemein, daß also die die Lanze haltende Hand die Darstellung der *dextera dei/domini* sei (vgl. Abb. 17, 34).^{1615–1638}

Um diese Auffassung zu kontrollieren, sammelte ich aufgrund der Umschriften *DEXTERA DEI/DOMINI* (Abb. 16, 6–16),^{1639–1654} der Signatur *REX* (Abb. 16, 17–19),^{1655–1658} des hinter der Hand dargestellten Kreuzes und sonstiger Symbole (Abb. 16, 20–25)^{1659–1667}, der sich an beiden Seiten der Hand befindenden Zeichen (Abb. 16, 26–41),^{1668–1686} und schließlich sonstiger Details der Münzbilder (Abb. 16, 42–50)^{1687–1692} die *dextera dei*-Darstellungen auf englischen, böhmischen, dänischen, französischen und deutschen Münzen aus dem 10.–12. Jahrhundert. Ich konnte feststellen, daß die Hand Gottes immer senkrecht, mit nach unten oder nach oben gehaltenen Fingern und nach außen gewendeter Handfläche erscheint. Sie hält fast nie etwas (Ausnahme: Abb. 16, 28, 33) und reicht nicht aus einer Wolke (Ausnahme?: Abb. 16, 48–49), sondern aus dem kreissegmentartig dargestellten Himmel hervor (vgl. Abb. 16, 11, 14, 16–19, 26–27, 29, 31–35, 37–41, 46–47), aber auch andere Lösungen gibt es (vgl. Abb. 16, 30–36, Abb. 6, 9–10, 12–13, 15, 21, 24–25, 28, 42–45), sogar die Abbildung des Gewandärmels (vgl. Abb. 16, 20, 22, 23). Die Hand greift nicht in die dargestellte Handlung ein (Abb. 16, 50).^{1693–1699}

Auf dem anderen Typ von Handdarstellungen hält oder überreicht St. Peter die Schlüssel des Himmelreiches und zugleich des LöSENS und des Bindens (Abb. 16, 51–54, Abb. 17, 1–10)^{1700–1716} oder irgendein kirchlicher Würdenträger seinen Bischofsstab bzw. Stock (Abb. 17, 11–17). Die Hand reicht immer aus dem Gewandärmel hervor. Die Erscheinung *pars pro toto* ist auf diesen Prägungen und ebenso auf den als Beispiel angeführten böhmischen Münzen zu erkennen, auf denen die mit voller Gestalt oder bloß mit der Hand dargestellten Emittenten anhand der übereinstimmenden Umschrift identifiziert werden können (Abb. 17, 20–25).^{1717–1732} Besondere Erwähnung verdient der Denar des polnischen Herzogs Miesko I. (um 960–992), dem die *dextera dei* statt aus dem vielleicht unverständlichen Wolkensegment aus einem real gemusterten Gewandärmel hinausreicht (Abb. 17, 19).^{1733–1734}

Zusammenfassend läßt sich feststellen, daß auf dem Denar H2 von Stephan I. (dem Heiligen) mit der Umschrift LANCEA REGIS auf dem Revers nur die Hand des Königs die Lanzeninsignie halten kann. Die Hand reicht statt aus einer Wolke aus dem Gewandärmel heraus, dessen ähnliche Darstellung erst aus späterer Zeit bekannt ist (vgl. Abb. 18, 1–2). Die entstellte Form auf dem Denar H2 mag sich ebenfalls aus einer ähnlichen Darstellung herausgestaltet haben (Abb. 18, 6–7). Bei dieser Gestaltung zeigen die Exemplare von H2a einen Übergangscharakter (Abb. 18, 3–5). Die auf dem Revers des Denars H2 ersichtliche ausnahmsweise Identität von Darstellung und Umschrift bestätigt die Schlußfolgerung, daß die auf dem Münzbild sichtbare Hand die rechte Hand Stephans I. (des Heiligen) und dieses Bild aufgrund des *pars pro toto* Prinzips mit der vollen Gestalt des Königs gleichwertig ist: König Stephan I. (der Heilige), in der Hand mit der von Kaiser Otto III. mit offenkundiger Einwilligung von Papst Sylvester II. erhaltenen fahngeschmückten Flügellanze, die in ihrer Klinge die Reliquie des heiligen Nagels vom Kreuz Christi enthielt.^{1735–1737}

Zum Schluß faßte ich unsere bisherigen Kenntnisse über die Fahne des Münzbildes zusammen. Die Fahne aus der Zeit Stephans I. (des Heiligen) war vermutlich rot, eventuell weiß gestreift, ebenso wie die mit drei großen Quasten am Rand geschmückte Fahne (fanon) vom Denar H2. Erst ihre späteren Analogien lassen sich in der deutschen Münzprägung erkennen, sowohl betreffs der hervorragenden Bedeutung dieser Darstellung (Abb. 17, 26–29) als auch bezüglich der Fahne mit Quasten und Fransen am Rand (Abb. 17, 30–33).^{1738–1749}

IV/4 Über die angenommene Goldmünze von König Stephan I. (dem Heiligen) oder König Ladislaus I. (dem Heiligen): In seiner 1988 beendeten, aber nicht verteidigten Dissertation warf István Gedai die Authentizität der Herkunft aus dem 11. Jahrhundert eines solchen, mit der Umschrift +STEPHANUS REX — PANNONIA versehenen Goldmünzetyps auf, den die Fachliteratur als eine neuzeitliche historisierende Münze erachtet. Von diesem Typ sind drei Exemplare bekannt: je ein Stück ohne Fundort kam im Jahre 1712 in die Sammlung des Herzogs von Gotha (Taf. 20, 3) bzw. 1906 (Taf. 20, 1) und 1909 in die Sammlung des UNM MK (Taf. 20, 2).^{1750–1759} Das Stück von Gotha wurde von Godofredus Schwarz im Jahre 1761 als eine falsche Prägung Stephans I. (des Heiligen) erwähnt, und seine Meinung haben sich auch die Nachveröffentlicher zu eigen gemacht. Inzwischen wurde damit zusammen auch eine als gleichaltrig vermutete goldene Brakteate erwähnt, wobei selbst das Vorhandensein der Münze zu bezweifeln war.^{1760–1761} 1801 überblickte István Schönvisner nochmals die Frage und nahm, gestützt auf den Brief des Museums- und Bibliotheksdirektors von Gotha, Julius Carolus Schläeger(us) sowie auf seine eigene Folgerungen, wiederum für das falsche Gepräge der Münze Stellung, woran er auch in seinen späteren Arbeiten festhielt.^{1772–1792} Auch József Weszerle nahm diese Münze nicht in seine Sammlung auf, und Jakab Rupp schien im Jahre 1841 den falschen Charakter der Münze endgültig zu bestätigen.^{1793–1794} Danach blieb sie länger als ein Jahrhundert unbeachtet, und als letzter zählte Lajos Huszár sie zu den vor 1850 angefertigten fiktiven Münzen.¹⁷⁹⁵

Auch István Gedai schloß die Bestimmung der Münze auf die Zeit Stephans I. (des Heiligen) wegen der Darstellung des mit Nimbus umgebenen Königs aus. Wegen ihres nicht scyphatenförmigen Charakters, ihres byzantinischen Münzfußes, der mit byzantinischen Analogien erklärbaren Kugel in der Hand des Königs sowie der Umschrift Pannonia auf ihrem Revers dachte er daran, daß König Ladislaus I. (der Heilige) die Goldmünze zu Propagandazwecken im Jahre 1083, aus Anlaß der Kanonisierung Königs Stephan I. prägen ließ.^{1796–1801} Die byzantinische Inspiration und Herleitung der Münze wurde von Cécile Morrisson in Frage gestellt,¹⁸⁰⁵ ihre Datierung aufgrund der Umschrift Pannonia scheint ebenfalls verfehlt zu sein, weil diese auch Ladislaus I. (der Heilige) nur auf seinem ersten, um 1077 emittierten Denar erscheinen ließ.^{1802–1804} Nicht einmal das Gewicht der Münzen ist zeitbestimmend, sie wurden nämlich mit dem Gewicht des sowohl im Mittelalter als auch in der Neuzeit bekannten klassischen spätrömischen Solidus geprägt. István Bóna machte auf die Beziehun-

gen zu den Goldmünzen des Kiewer Großfürsten Wladimir (978–1015) aufmerksam (der Großfürst ließ z.B. sein eigenes Haupt mit einer Glorie umgeben) und schloß die Möglichkeit nicht aus, daß auch Stephan I. (der Heilige) eine solche Goldmünze prägen lassen konnte, ähnlich Wladimir oder zwei zeitgenössischen angelsächsischen Herrschern.^{1806–1817} Die dargelegte Umdatierung lehnte in letzter Zeit auch István Gedai nicht ab, zu ihrer wissenschaftlichen Erörterung entschloß er sich aber nicht.^{1818–1821} Die Frage des Ursprungs ist also noch unentschieden, wünschenswert wäre das Vorkommen von mindestens einem Exemplar aus bekanntem Fundort im Karpatenbecken. Schließlich soll noch erwähnt werden, daß von dieser Münze auch eine aus Silber gegossene neuzeitliche Nachahmung bekannt ist.^{1822–1824}

IV/5 Über die früharpadenzeitliche Münzverrufung: Von der Regierung Andreas' I. an wurde die Praxis, daß der König auch mehr als einen Münztyp in Umlauf brachte, mit dem für allgemein gehaltenen Finanzgebaren Tätigkeit der Epoche, u.zw. mit der Technik der periodischen Münzverrufung oder des Zwangwechsels (*renovatio monetae*, *restitutio monetae*, *mutatio monetae*) erklärt.^{1825–1829} Um den möglichen Entlehnungsort dieser Praxis entdecken zu können, habe ich die Meinungen über die karolinische, böhmische, deutsche und polnische Verwendung dieser Methode überblickt.^{1830–1859}

In Ungarn kann man in der 2. Hälfte des 11. Jahrhunderts höchstens mit böhmischem Einfluß rechnen, durch den vielleicht ein gelegentlicher Geldtausch eingetreten sein mag. Zu dieser Zeit entsprach das Land schon den von Stanisław Suchodolski festgestellten Bedingungen der *renovatio*,^{1860–1862} den konsequent durchgeführten Wechsel der einander ablösenden Typen widerlegen aber die Grab- und Schatzfunde des nächsten Jahrhunderts (Tab. 82.–83). Stephan I. (der Heilige) ließ nur den Denar H1 gänzlich zu wirtschaftlichen Zwecken prägen, da H2 als Gelegenheitsprägung bloß von beschränktem Umlauf gewesen sein mag (Tab. 85) und seine Nachfolger nur noch eine Münze prägen ließen.^{1863–1887} Von den Exemplaren verschiedener Größe der den ersten Denar Andreas' I. vom Typ H8 ablösenden Prägung H9 erwies sich, daß sie nicht von der Schatzkammer umschnitten wurden und ihr Wechsel nicht aus wirtschaftlichen, sondern aus politischen Gründen erfolgte (Tab. 86).^{1888–1909} Der fast zeitgleich herrschende Béla begnügte sich sowohl in den 12 Jahren seines Herzogtums als auch drei Jahre lang als König mit der Emission von je einem Typ (H11–H12), hat also die Methode der Münzverrufung nicht verwendet, was auch eine bestrittene schriftliche Quelle aus dem 14. Jh. berichtet.^{1910–1914} Die Zahl, die Reihenfolge und die Datierung der Münztypen des für einen dem deutschen Muster folgenden Gelderneuerer gehaltenen König Salomons sind umstritten, seine vermuteten 4 Typen können einander in Umlauf wahrscheinlich weder infolge ihrer ähnlichen Münzbilder (H14–H15) noch ihrer unterschiedlichen Menge (H16H14–15H17) unmittelbar abgewechselt haben (Tab. 87). Demnach ist höchstens ein seltener, unregelmäßiger und inkonsequenter Tausch seiner Münzen aus finanziellen Gründen vorstellbar, nachdem sich sein Zeitgenosse Geysa in 11 Jahren als Herzog mit einem (H18) und in 3 Jahren als König höchstens mit 2 (H19, H20?) Typen begnügte.^{1915–1931} Die 10 Münztypen (H21–H30) von Ladislaus I. (dem Heiligen) und seine 18jährige Regierungszeit suggerierten fast die Annahme der zweijährlichen Münzverrufung. Obwohl die Reihenfolge dieser Typen umstritten ist (Tab. 50), ihr Silbergehalt noch nicht untersucht wurde und der Umlauf von einigen (H28, H30) aufgrund der Funde beschränkter gewesen zu sein scheint (Tab. 88), bleibt nur die Frage übrig, ob der König jedes zweite Jahr 10 oder jedes 2–3 Jahr 8 Typen zum Zwecke der *renovatio* emittiert hat.^{1932–1941} In der Regierungszeit seiner Nachfolger kann die Zahl der von den einzelnen Königen geprägten Münztypen nicht bestimmt werden, weil die Emittierung der anonymen Denare aller Wahrscheinlichkeit nach schon unter Koloman begann. Koloman ließ vielleicht 10 mit Königsnamen beschriftete Typen prägen (H31–H35, H37–H41; Tab. 89) und einige von ihnen (H32, H35, H37–H38) bestimmt nicht zum Zweck der *renovatio*. Die Zahl seiner Münztypen, deren Reihenfolge größtenteils unbekannt ist (und in die sogar die anonymen Denare H42a, H76, H84, H95, H98 einzuordnen wären, aber auch andere Möglichkeiten sind vorstellbar!) entspricht ebensowenig weder dem zwei-, noch dem einjährigen Wechsel der Münzverrufung^{1492–1499} wie die 4–5 Typen von Stephan II. (H44–H47, H54?; Tab. 90) — vielleicht durch zwei anonymen Typen ergänzt (H171, H179)^{1950–1954} — oder die 3–4 Münzsorten Bélas II. (des Blinden) (H49–H50, H53, H54?; Tab. 91).^{1955–1964}

Die von mir zusammengestellten 1667 Prägungen aus den zeitgenössischen Grabfunden im Karpatenbecken stammen aus 1371 Gräbern, von denen 126 mehrere Münzen enthielten; in 38 gab es mehrere Exemplare desselben Typs, in weiteren 32 Bestattungen war mindestens je 1 Münze unbestimmbar, so blieben insgesamt 56 auswertbare Bestattungen mit mehreren Münzen verschiede-

nen Typs (4,08 % – s. *Tab. 82*)! Der Eintausch war nie konsequent: den Bestattungen waren Münzen zweier verschiedener Typen in 44+5 und dreier in 7 Fällen beigegeben.¹⁹⁶⁵

Die Zusammensetzung der Schatzfunde (*Tab. 83*) beweist ebenfalls den langen Umlauf der Prägungen. Der Quotient aus der Anzahl der während der Regierungszeit eines Königs verborgenen Schätze und der Regierungsjahre des Königs (*Sch/R_j*) erwies sich unter König Ladislaus I. (dem Heiligen) am höchsten (0,94: 17 Schätze/in 18 Jahren – s. *Tab. 92a*), doch von seiner Regierung an vermehrte sich auch die Anzahl der entweder die meisten Typen oder nur einen einzigen Typ enthaltenen Schätze (*Tab. 92b*). Ersteres ist als Argument gegen, letzteres als eines für die *renovatio* zu verwenden. Unter seinen Nachfolgern wurden die Schätze seltener, und während die große Typenauswahl fort dauerte, verschwand der bloß einen Typ enthaltene Bestand, obwohl man gerade mit den Spuren eines entgegengesetzten Prozesses rechnen würde.^{1966–1967}

Die Münzverrufung in unregelmäßigen Abschnitten (?) wird König Salomon also eher unter böhmischem als deutschem Einfluß eingeführt haben. Das im untersuchten Zeitraum nie mit ganzer Konsequenz durchgeführte System der periodischen (zweijährlichen?) Wechsel entwickelte sich vermutlich unter Ladislaus I. (dem Heiligen). Da es in bezug auf die Münzen seiner Nachfolger heute noch ziemlich viele Probleme gibt, ist vorläufig nicht festzustellen, ob es dieses System wirklich gab und wie lange es fortlebte. Eine weitere Frage ist, ob die ungarische Praxis der jedes Jahr durchgeführten Münzverrufung überhaupt vor der Grenze der behandelten Epoche, vor 1141, entstand.

IV/6 Vermutungen bezüglich der anonymen Denare aus dem 12. Jahrhundert: Die ungarischen Könige ließen vermutlich von Kolomans Regierung (1095–1116) an anonyme Denare, also solche ohne Nennung des Emittenten, prägen, deren Einordnung nach Königen bisher nicht gelang.^{1968–1985} Nachfolgend versuche ich die bisher außer acht gelassenen archäologischen Angaben einzubeziehen.

In den Gräberfeldern des ungarischen Gemeinvolkes im Karpatenbecken stellen die mit Königsnamen versehenen Denare von Koloman, Stephan II. (1116–1131) oder Béla II. (dem Blinden) die jüngsten Prägungen dar, während sich die Münzserien ihrer Nachfolger in den Kirchhöfen sogar bis zur Neuzeit fortsetzen (vgl. *Tab. 93*). Anonyme Denare kommen aber nur in den letzteren vor, in den Gräberfeldern des Gemeinvolkes mit Ausnahme von Szabolcs (SzSzB)-Petőfi-Straße sind sie überhaupt nicht vorhanden.^{1986–1993} Ausnahmen von besonderer Bedeutung bilden die sich im südöstlichen Winkel Siebenbürgens befindenden ungarisch/szeklerischen Gräberfelder des Gemeinvolkes von Petőfalva (ROM)-Alsóhatár und Zabola (ROM)-Tatárdomb aus dem 12. Jahrhundert, die jünger als die obigen sind (*Abb. 19*). In 15 von den 237 Gräbern des ersten gab es je eine Münze und weitere 8, vielleicht auf Münzen hinweisende Edelrostverfärbungen (*Tab. 94, Abb. 20–21*), in 21 von 192 Gräbern des letzteren gab es 21 Münzen, in einem Grab eine Münze und ähnliche Edelrostverfärbung und in 5 weiteren ebenfalls Edelrostverfärbungen (*Tab. 95, Abb. 21–22*).^{1994–2001} Diese beiden Gräberfelder dürften von den Szeklern eingerichtet worden sein, die auf dem Königsboden zwischen der Großen Kokel und dem Alt lebten und die Geysa II. später weiter östlich ansiedelte, um für deutsche und wallonische Siedler Platz zu schaffen. Daraus würde folgen, daß die anonymen Denare dieser besonderen Gräberfelder unter Geysa II. und seinen Nachfolgern emittiert worden wären, die jüngsten Prägungen der Gräberfelder sind die mit Königsnamen beschrifteten Denare Bélas III. H66a oder die Brakteate H191 aus dem Grab Nr. 195 von Petőfalva.^{2002–2018} Obwohl letztere traditionell auf die Zeit Bélas IV. (1235–1270) datiert wurde, besteht dennoch die Möglichkeit für die Annahme Bélas III. als Emittenten (*Tab. 96*),^{2019–2036} was die Benutzungszeit der Gräberfelder und zugleich den Zeitraum des Umlaufs der hier vorgekommenen anonymen Denare (vgl. *Tab. 97*) auf die zweite Hälfte des 12. Jahrhunderts datieren würde.^{2037–2042}

Die Datierung der behandelten anonymen Denare wird gewissermaßen durch jene Grabfunde bestätigt, in denen mehrere anonyme Denartypen bzw. anonyme und mit Königsnamen bezeichnete Denare Beigaben desselben Skeletts waren.^{2043–2051} Jene Schatzfunde vom Anfang des 12. Jahrhunderts, die keine anonymen Denare enthielten (*Tab. 98*), sind für uns indifferent, diejenigen mit anonymen Denaren, aber aus der 2. Hälfte des 12. Jahrhunderts (*Tab. 99*), haben andere Zusammensetzung als das Münzmaterial beider behandelten Gräberfelder, können also zur Zeitbestimmung der anonymen Denare letzterer nicht verwendet werden.^{2052–2069}

Zusammenfassend ist es zu sagen, daß die aus dem Münzmaterial der auf die 2. Hälfte des 12. Jahrhunderts datierten Gräberfelder des Gemeinvolkes der Szekler von Petőfalva und Zabola sowie aus einigen weiteren Grabfunden gezogene Folgerung, die anonymen Denare H76, H112, H117a, H127,

H140, H149, H150a, H164, H167, H171 und die Brakteate H191 seien ins gleiche halbe Jahrhundert zu datieren, nur noch als Vermutung betrachtet werden kann.²⁰⁷⁰

V. ERINNERUNG AN DIE VORGÄNGER

In diesem Kapitel sind die wichtigsten Angaben über die einstigen wichtigsten Verfasser gesammelt, die das Thema der früharpadenzeitlichen Numismatik früher bearbeiteten, mit lexikalischer Kürze und kurzen Hinweisen auf ihre sonstige Tätigkeit.^{2072–2151}

VI. DIE ORTSNAMEN DES KARPATENBECKENS UND SONSTIGE FUND-ORTNAMEN

In meiner Arbeit habe ich die Ortsnamen in Ungarn mit der Abkürzung ihrer Komitatsnamen (VI/1.2) angegeben. Nach den ungarischen Ortsnamen der benachbarten Länder wurde in Klammern die Abkürzung ihres Ländernamens als Hinweis angeführt (VI/1.1), hier auch ihre heutige, offizielle Namensform und ihre Verwaltungsgliederung zuordnend (VI/1.3). Die fremden Ortsnamen in fernen Ländern sind nur mit der Abkürzung ihres Ländernamens versehen. Hier kann man auch die sonstigen Abkürzungen durchschauen (VI/1.4).

VII. LITERATUR

VIII. ZUSAMMENFASSUNG

IX. VERZEICHNIS DER ORTS- UND PERSONENNAMEN^{2152–2153}

X. TAFELN UND SONSTIGE ILLUSTRATIONEN

Auf den beigelegten 20 Phototafeln finden sich die Bilder der für das bearbeitete Münzmaterial kennzeichnenden Prägungen nach der Reihenfolge ihrer Behandlung. Auf die Photos auf den Tafeln ist am Ende der Auswertung je eines Typs in selbständigen Anmerkungen hingewiesen. In den sich auf mehrere Exemplare beziehenden, mit Text ergänzten Anmerkungen steht nicht vor jeder einzelnen Inventarnummer die Bezeichnung UNM Mk, nur in Anmerkungen über eine einzige Münze ohne sonstigen Text. Um die schnelle Identifizierung der Münzen in der Sammlung des UNM Mk zu ermöglichen, habe ich aus Schrank Nr. 8 der Arpadenzeitlichen Sammlung (im weiteren nicht bezeichnet) die Nummer des Münzfaches, im Fach die von vorne an gerechnete Ordnungszahl der Schachtelreihen 1–14 und schließlich die von rechts nach links gerechnete Ordnungszahl der Schachtel 1–10 je nach Reihen angegeben, z. B. in der Form 32:2:9 = (im Schrank Nr. 8 der Arpadenzeitlichen Sammlung des UNM Mk) die 9. Münze von rechts in der 2. Reihe des 32. Faches. Da meine Arbeit kein Münzkatalog ist, wurden die veröffentlichten Münzbilder (um sie besser studieren zu können), in einem Maßstab von 2:1 dargestellt.

X/1. Verzeichnis der Tafeln

Taf. 1: Denare von Stephan I. dem Heiligen H1: 1–8,¹⁸⁵ H1a: 9–11,¹⁸⁷ H1b: 12,¹⁸⁸ H1c: 13,¹⁸⁹ H2: 14³²⁰

Taf. 2: Denare von Stephan I. dem Heiligen H2: 1–2,³²⁰ H2a: 3–5 (alle drei bekannten Exemplare),³²⁹ sein vermuteter Denar H3: 6–8 (alle drei bekannten Exemplare)³⁸⁷

Taf. 3: Nachprägungen des Denars Typs H1 von Stephan I. dem Heiligen H4: 1,⁴⁷⁰ H5: 2–3;⁵⁰⁸ Denare von Peter H6: 4–5,⁵⁶⁹ H6a: 6;⁵⁷¹ Denar von Samuel Aba H7: 7–10;⁵⁹⁰ Denar von Andreas I. H8: 11–14⁶¹²

Taf. 4: Denare von Andreas I. H8: 1–2,⁶¹² H9: 3–17,⁶¹⁶ Nachprägung des Denars Typs H8 von Andreas I. H10: 18;⁶¹⁷ Denar von Béla dux H11: 19⁶⁴⁸

- Taf. 5:* Denar von Béla dux H11: 1–9;⁶⁴⁸ Hybridprägung des Denars Typs H11 von Béla dux H11a: 10;⁶⁴⁹ Denar von Béla I. H12: 11–16;⁶⁸² Nachprägung des Denars Typs H11 von Béla dux H13: 17⁶⁵⁰
- Taf. 6:* Denare und Obolus von Salomon H14: 1–2,⁷¹⁸ H14a: 3,⁷²⁰ H14b: 4–7,⁷²¹ H14c (Obolus): 8,⁷²² H15: 9–14,⁷²⁴ H16: 15⁷²⁶
- Taf. 7:* Denare von Salomon H16: 1,⁷²⁶ H17: 2–10,⁷³⁹ H17a: 11;⁷⁴⁰ Denar von Geysa dux H18: 12–16⁷⁹²
- Taf. 8:* Denar von Geysa dux H18: 1–4,⁷⁹² H18a: 5,⁷⁹³ H18b: 6;⁷⁹⁴ Denare von Geysa I. H19: 7–11,⁸¹⁹ H20: 12–13;⁸²² Denar von Ladislaus I. dem Heiligen H21: 14–15⁸⁶¹
- Taf. 9:* Denare von Ladislaus I. dem Heiligen H21: 1–2,⁸⁶¹ H22: 3–7,⁸⁶⁷ H23: 8–15⁸⁷⁶
- Taf. 10:* Denare von Ladislaus I. dem Heiligen H23a: 1,⁸⁷⁷ H24: 2–5,⁸⁸⁴ H24a: 6,⁸⁸⁵ H25: 7–10,⁸⁹² H26: 11⁹⁰⁷
- Taf. 11:* Denare von Ladislaus I. dem Heiligen H26: 1–5,⁹⁰⁷ H27: 6–9⁹¹⁴
- Taf. 12:* Denare von Ladislaus I. dem Heiligen H27: 1–3,⁹¹⁴ H28: 4–9,⁹³⁷ H28a: 10,⁹³⁸ H28b: 11–13,⁹⁴¹ H29: 14⁹⁴⁷
- Taf. 13:* Denare von Ladislaus I. dem Heiligen H29: 1–6,⁹⁴⁷ H29a: 7,⁹⁴⁸ H30: 8–11⁹⁵⁶
- Taf. 14:* Denare von Ladislaus I. dem Heiligen H30: 1–4,⁹⁵⁶ Denare von Koloman H31: 5–10,¹⁰⁴⁰ H32: 11–20¹⁰⁴⁶
- Taf. 15:* Denare von Koloman H33: 1–4,¹⁰⁵² H33a: 5,¹⁰⁵⁵ H34: 6–9,¹⁰⁶⁰ H35: 10–12,¹⁰⁶⁷ H36: 13,¹⁰⁶⁹ H37: 14–22¹⁰⁷⁵
- Taf. 16:* Denare von Koloman H37: 1–4,¹⁰⁷⁵ H37a: 5,¹⁰⁷⁶ H38: 6–8,¹⁰⁸⁰ H39: 9–13,¹⁰⁸⁵ H40: 14–15,¹⁰⁹⁰ H41: 16–21,¹⁰⁹⁴ H42: 22–24,¹⁰⁹⁷ H42a: 25¹¹⁰⁴
- Taf. 17:* Denar von Koloman H43: 1,¹¹⁰⁷ Denare von Stephan II. H44: 2–5,¹¹⁶³ H44b: 6–10,¹¹⁶⁵ H45: 11–14,¹¹⁶⁹ H45a: 15
- Taf. 18:* Denare von Stephan II. H46: 1–3,¹¹⁷¹ H47: 4–9,¹¹⁷⁸ H47a: 10–12,¹¹⁸² H48: 13,¹¹⁸³ Denare von Béla II. dem Blinden H49: 14–16,¹²²⁶ H49a: 17,¹²²⁹ H49b: 18,¹²³¹ H49c: 19–20,¹²³³ H49d: 21¹²³⁵
- Taf. 19:* Denare von Béla II. dem Blinden H50: 1,¹²⁴¹ H50a: 2, H50b: 3,¹²⁴⁴ H50c: 4,¹²⁴⁵ H51: 5, H52: 6,¹²⁴⁷ H53: 7–9,¹²⁵⁰ H53a: 10–11,¹²⁵¹ H53b: 12–13,¹²⁵² H54: 14–17¹²⁵⁸
- Taf. 20:* Alle drei bekannten Exemplare der für die Prägung von Stephan I. dem Heiligen oder Ladislaus I. dem Heiligen vermuteten Goldmünze, UNM Mk: 1–2, Mk von Gotha: 3; Prägebild der Prägestöcke aus dem 11.–12. Jh., Salomon H14: 4,⁷¹⁹ Koloman? H39?: 5,¹⁰⁸⁶ Béla II. der Blinde H53: 6.¹²⁵³ Denarvariante? von Ladislaus I. dem Heiligen H25a?: 7⁸⁹³

X/2. Verzeichnis der Abbildungen

Abb. 1: Münzen aus der ehemaligen Sammlung von Engelbert Kempelen in Preßburg (erstens die zeitgenössische, danach in Klammern die heutige Bestimmung).

A: Taf. XXXIVb bei Joachim (1761) 1: Stephanus Crapalus¹⁰⁵ [= Groschen von Stephan Dragutin (1276–1282) oder Uroš Stephan II., Milutin (1282–1321): *Ljubić* (1875) Typ Taf. V: 19–22], 2: Stephanus Crapalus [= Groschen von Stephan Dragutin oder Stephan Uro III. von Dečan (1321–1331), oder Uro IV., Dušan Stephan (1334–1346–1355): *Ljubić* (1875) Typ Taf. V: 15–18], 3: Stephan I. der Heilige (H1), 4–5: Andreas I. (H8–H9), 6: Andreas II. (H206), 7: Béla IV. (H294), 8–10: Ludwig I. der Große (H534, H542, H548), 11: Ludwig I. der Große (Variante des Typs H547, mit 2 Rv-Münzbildern), 12: Ludwig I. der Große (H535), 13: Béla I. (H12), 14–15: Béla II./III. (= Béla IV. H320, H310), 16: Béla II./III. (= Béla III. H69), 17: Karl Robert (H459), 18: Matthias Corvinus (= Stephan V. H357), 19–20: Peter (H6–H6a), 21: Leopold I. (H1483), 22–23: Maria Theresia (H1736, H1744). Die Münzen Nr. 1–2, 11, 18. sind von György V. Székely bestimmt

B: Taf. IV bei Joachim (1761) 1: Ladislaus I. der Heilige (= Salomon H14), 2: Béla dux (H11), 3: Béla II. der Blinde (= Béla IV. H313), 4: Wenzel (= Béla IV. H313 oder Ladislaus IV. H383), 5: Ladislaus IV. (H378), 6: Béla IV. (H324), 7: Stephan III. (= Stephan V. H343), 8–9: Koloman (H32, H38), 10: Karl der Kleine (= Béla IV. H306). Die Münze Nr. 4 ist von György V. Székely bestimmt

Abb. 2: Münzen aus der ehemaligen Sammlung von Samuel Kazay in Debrecen (erstens die zeitgenössische, danach in Klammern die heutige Bestimmung).

A: Abb. auf der S. 496–497 bei Weszprémi (1781) I: Geysa I. (= Stephan II. H45), II: Gaitiha rex (= Koloman H35), III: Salomon (H17), IV: ? (= Béla IV. H336), V: Koloman (= Friesacher Pfennig)

B: Abb. auf der S. 1016–1021 bei Weszprémi (1787) A: Stephan I. der Heilige (H1), B: Peter (H6), C: Samuel Aba (H7), D: Andreas I. (H9), E: Béla (= Béla IV. H301), F: Béla II. der Blinde (= Béla IV. H313), G: Béla (= Béla III. H69), H: Geysa (= Geysa II. H55), I: Geysa zusammen mit Ludwig (= Ladislaus IV. H371), K: Ladislaus I. der Heilige (= Ladislaus IV. H363), L: Ladislaus I. der Heilige (H27), M: Koloman (H33), N: Ludwig (= Ludwig I. der Große H543), O: Maria (H570), P: Maria (= Karl Robert H495), Q–R: Iaiaz, vermutlich Geysa (= anonym Denare H100, H91), S: ? [= deutsche (?) Münze], T: ? [= Pfennig aus Oberbayern von Rudolf I. & Ludwig IV. (1294–1317) Wi63, Typ Oberhofen 6]. Die Münzen mit Zeichen P–T sind von György V. Székely bestimmt

Abb. 3: Auf die Regierungszeit von Stephan I. dem Heiligen bis zum Béla II. dem Blinden datierte Münztypen (erstens die zeitgenössische, danach in Klammern die heutige Bestimmung). *Taf. I–II bei Schoenwisner (1801)* 6–9: Stephan I. der Heilige (H1), 10–11: neuzeitliche Fälschung, 12–13: Peter (H6, H6a), 14: Samuel Aba (H7), 15–16: Andreas I. (H8–H9), 17–18: Béla dux (H11), 19: Béla I. (H12 oder Béla III. H63), 20–23: Salomon (2 St. H17 und 2 St. H14), 24–25: Geysa I. (= Geysa II. H55 und anonym Denar H152), 26–31: Ladislaus I. der Heilige (H25, H23, H27, H28, Stephan II. H47, H22), 32–36: Koloman (H32, H33, H38, H41, H37), 37–39: Stephan II. (2 St. H45 und anonym Denar H102), 40–42: Béla II. der Blinde (H50 und 2 St. anonym Denar H191), 43–44: Béla III. (= Béla IV. H301, H310)

Abb. 4: Die Gräber mit Münzbeigaben im Gräberfeld des ungarischen Gemeinvolkes in Halimba (Ve)-Cseres aus dem 10.–12. Jh. *Zeichenerklärung:* Punkt: römische Münze, Kreis: fremde Münze aus dem 10. Jh., Kreis mit Buchstaben: unbestimmbare Münze eines Königs mit Anfangsbuchstaben seines Namens, Doppelkreis: zeitgenössische Fälschung. Die Münzen der mit Grabnummer versehenen Bestattungen sind mit den Katalognummern von *Huszár*

(1979), aber ohne Buchstabe H angegeben. Der Linienrahmen zeigt die Grenze der Ausgrabung, É: Nord

- Abb. 5: Die Gräber mit Münzbeigaben im Gräberfeld des ungarischen Gemeinvolkes in Fiad (So)-Kérpusztá aus dem 10.–11. Jh. Die Grenze der Ausgrabung sind nicht publiziert
- Abb. 6: Die Gräber mit Münzbeigaben im Gräberfeld des ungarischen Gemeinvolkes in Majs (Ba)-Udvari rétek aus dem 10.–11. Jh.
- Abb. 7: Die Gräber mit Münzbeigaben im Gräberfeld des ungarischen Gemeinvolkes in Csekej (SZLK)-Templom-dűlő aus dem 9.–12. Jh. *Zeichenerklärung:* agyagbánya: Tongrube
- Abb. 8: Die Gräber mit Münzbeigaben im Gräberfeld des ungarischen Gemeinvolkes in Ipolykiskeszi (SZLK)-Felsőkenderesek-dűlő aus dem 10.–11. Jh.
- Abb. 9: Die Gräber mit Münzbeigaben im Gräberfeld des ungarischen Gemeinvolkes in Magyarhomorog (HB)-Kőnyadomb aus dem 10.–12. Jh.
- Abb. 10: Die Gräber mit Münzbeigaben im Gräberfeld des ungarischen Gemeinvolkes in Biharke-resztes (HB)-Ártánd aus dem 10.–12. Jh.
- Abb. 11: Die Gräber mit Münzbeigaben im Gräberfeld des ungarischen Gemeinvolkes in Tiszalúc (BAZ)-Sarkadpusztá aus dem 11.–12. Jh.
- Abb. 12: Die Gräber mit Münzbeigaben im Gräberfeld des ungarischen Gemeinvolkes in Pusztaszentlászló (Za)-Deáksűrű aus dem 11.–12. Jh. Nicht bezeichnet sind einige Münzgräber der Ausgrabung aus dem J. 1943, die H? Münze aus Grab 3./1947 und der Denar Typs H? von Ladislaus I. dem Heiligen aus Grab 4/1947
- Abb. 13: Die Grab-, Schatz- und Streufunde mit Fundortangaben der Münzen von Andreas I. (a) und Béla dux (b). Die Fundortnamen der Schatzfunde sind **fett** gezeichnet, die Grabnummern wurden nicht angegeben
- Abb. 14: Die Grab-, Schatz- und Streufunde mit Fundortangaben der Münzen von Béla dux (a) und Béla I. (b). Die Fundortnamen der Schatzfunden sind **fett** gezeichnet, die Grabnummern wurden nicht angegeben
- Abb. 15: Die Grab-, Schatz- und Streufunde mit Fundortangaben der Münzen von Béla I. (a) und Salomon (b). Die Fundortnamen der Schatzfunden sind **fett** gezeichnet, die Grabnummer wurden nicht angegeben
- Abb. 16: Die Grab-, Schatz- und Streufunde mit Fundortangaben der Münzen von Salomon (a) und Geysa dux (b). Die Fundortnamen der Schatzfunden sind **fett** gezeichnet, die Grabnummern wurden nicht angegeben
- Abb. 17: Die Grab-, Schatz- und Streufunde mit Fundortangaben der Münzen von Geysa dux (a) und Geysa I. (b). Die Fundortnamen der Schatzfunden sind mit **fett** gezeichnet, die Grabnummer wurden nicht angegeben
- Abb. 18: Avers des Denars vom Typ H2–H2a Stephans I. des Heiligen, 1–3: die Exemplare der Variante H2a aus Regensburg (?), Schweden und Kelč, 4–5: je 1 Exemplar des Typs H2 aus Nagyharsány (Ba), geprägt mit abweichenden Prägestöcken. Englische, böhmische, dänische

und deutsche Münzen mit der *dextera dei/domini*, 6–16: mit Umschrift *dextera dei*, 17–19: mit erklärendem Wort *REX*, 20–25: mit Kreuz hinter der Hand und weiteren begleitenden Zeichen, 26–41: mit A und Omega an beiden Seiten der Hand und weiteren begleitenden Zeichen, 42–50: mit übrigen Münzbildern. 51–54: Hand St. Peters mit den Schlüsseln des Himmelreiches (Münzbestimmungen im Text)

Abb. 19: 1–10: Hand oder Halbgestalt St. Peters mit den Schlüsseln des Himmelreiches, 11–18: Hand hält irgendeinen Gegenstand, 19: Denar von Miesko I., 20–25: Beispiele für *pars pro toto*-Darstellungen, 26–29: Parallele des Münzbildes auf dem Avers von H2, 30–33: Parallele der Fahne mit Quasten und Fransenrand auf dem Avers des H2, 34: St. Peter übergibt das *sacerdotium* als Pallium dem Papst Leo III. dem Heiligen und das *regnum* als Fahnenlanze dem Kaiser Karl dem Großen (Münzbestimmungen im Text)

Abb. 20: Aus einem Gewandärmel kommende Hand hält irgendeinen Gegenstand, 1–2: auf den Denaren von Trier (Dbg. 475–476), 3–5: auf den Exemplaren des H2a in Regensburg (?), Schweden und Kelč, 6–7: auf je einem Denar des H2 aus Nagyharsány (Ba) geprägt mit verschiedenen Prägestöcken (Maßstab 3:1)

Abb. 21: Die Lage der Gräberfelder des Szekler Gemeinvolkes in Petőfalva (ROM)-Alsóhatár (1) und Zabola (ROM)-Tatárhalom (2)

Abb. 22: Die Gräber mit Münzbeigaben im Gräberfeld des Szekler Gemeinvolkes in Petőfalva (ROM)-Alsóhatár aus dem 12. Jh. Zeichenerklärung s. bei Abb. 4; Kreis: unbestimmbare Münze, ?: Patinaspur. Die Grenzen der von István Bóna getrennten Gruppen sind mit punktierter Linie gezeichnet

Abb. 23: Die im Kapitel IV/6. behandelten Münztypen: Denare von Béla III. (H66a, H69), anonyme Denare aus dem 12. Jh. (H76, H112, H117a, H127, H140, H149, H150a, H164, H167, H171), Brakteate vom Ende des 12. Jhs. (H191)

Abb. 24: Die Gräber mit Münzbeigaben im Gräberfeld des Szekler Gemeinvolkes in Zabola (ROM)-Tatárhalom aus dem 12. Jh. Zeichenerklärung s. bei Abb. 4; ?: Patinaspur. Die Grenzen der von István Bóna getrennten Gruppen sind mit punktierter Linie gezeichnet

X/3. VERZEICHNIS DER TABELLEN

Tab. 1: Die Angaben der unversehrten oder umschnittenen Denare H1 von Stephan I. dem Heiligen des UNM Mk. Zeichenerklärung: átm/mm: Durchmesser in mm, ép: unversehrt, A: umschnitten außerhalb des Perlenkreises, B: umschnitten innerhalb des Perlenkreises, db: Stück, min/g: Minimalgewicht in g, max/g: Maximalgewicht in g, átlgs/g: Durchschnittsgewicht in g, össz: zusammen, Mk: Münzkabinett, UNM: Ungarisches Nationalmuseum (Budapest)

Tab. 2: Die Angaben der unversehrten oder umschnittenen Denarvarianten H1a von Stephan I. dem Heiligen des UNM Mk.

Tab. 3: Die Angaben der unversehrten oder umschnittenen Denarvarianten H1b von Stephan I. dem Heiligen des UNM Mk

Tab. 4: Die Gewichtsangaben der vermutlichen Vorbilder und der Münztypen von Stephan I. dem Heiligen. Zeichenerklärung: zwischen 1002 und 1004 geprägter Denar, b: zwischen 1009 und 1014 geprägter Denar, c: nach *Hóman* (1916) 152, 176; d: 158 St.: nach *Hóman* (1916) 178;

343 St.: nach *Huszár* (1938) 346–347, 353; e: nach *Huszár* (1938) 353. Neue Meßangaben f: nach *Gedai* (1986) 51–53; g: nach dem Autor; h: *Jonsson* (1988) 96.

Tab. 5: Die "Verspätung" nach der Emission der Münzen von Stephan I. dem Heiligen in den Schatzfunden außerhalb des Karpatenbeckens nach Kenneth Jonsson, István Gedai und Stanisław Suchodolski. *Zeichenerklärung:* a: *Suchodolski* (1990) 172; b: *ebendort* 166: Anm. 13; c: *Jonsson* (1988) 96; t.p.q.: *terminus post quem*

Tab. 6: Die Angaben der bekannten H2 Denare von Stephan I. dem Heiligen. *Zeichenerklärung:* I–III. ver(ötövel): geprägt mit Prägestöcken I–III aus dem Schatzfund von Nagyarsány (Ba), ohne Buchstaben die Exemplare des UNM Mk, a: Bujdosó-Sammlung, b: UNBank-Sammlung, c: Unbekannter Fundort (aus der ehemaliger Emmert-Sammlung), d: aus der ehemaliger Szécsi-Sammlung; e: Lébény (GyMS)-Kaszásdomb und Sochaczew (LEN)

Tab. 7: Die Angaben drei allen bekannten Exemplare der H2a Denarvariante von Stephan I. dem Heiligen. *Zeichenerklärung:* a: Unbekannter Fundort in Schweden, b: Kelč (CSEH)-Meziříči

Tab. 8: Die Exemplare der mährischen Münztypen I–X des 11. Jhs. aufgrund ihres Fundortes nach *Kluge* (1986). *Bemerkungen:* belföldi lelöhely: inländischer Fundort, külföldi lelöhely: ausländischer Fundort, *: je 1 Typ kam auch in mehreren Schatzfunden vor, kincs/szórvány: Schatzfunde/Streufunde

Tab. 9: Die *terminus post quem*-Angaben der Schatzfunden mit Denarnachprägungen Typs H4 nach *Gedai* (1986) 72, 81, 84, 86 (GI) und *Jonsson* (1988) 98 (KJ)

Tab. 10: Die Angaben der unversehrten oder umschnittenen Denarnachprägungen H5 des UNM Mk

Tab. 11: Die Angaben der unversehrten oder umschnittenen Denare H6 von Peter des UNM Mk

Tab. 12: Die Angaben der umschnittenen Denarvarianten H6a von Peter des UNM Mk. *Zeichenerklärung:* *: leicht beschädigt

Tab. 13: Die Angaben der unversehrten oder umschnittenen Denare H7 von Samuel Aba des UNM Mk. *Zeichenerklärung* s. bei Tab. 1

Tab. 14: Die Angaben der unversehrten oder umschnittenen Denare H8 von Andreas I. des UNM Mk. *Zeichenerklärung* s. bei Tab. 1

Tab. 15: Die Angaben der unversehrten oder umschnittenen Denare H9 von Andreas I. des UNM Mk. *Zeichenerklärung:* a: umschnitten auf irgendeiner Seite des äußeren Perlenkreises, b: umschnitten auf irgendeiner Seite des Linienkreises neben dem Perlenkreis, c: umschnitten auf irgendeiner Seite des inneren Linienkreises

Tab. 16: Die Angaben der umschnittenen Mittelteilen der Denare H9 von Andreas I. des UNM Mk

Tab. 17: Die vereinigten Angaben der unversehrten oder umschnittenen Denare H9 von Andreas I. des UNM Mk. *Zeichenerklärung:* a–c: s. bei Tab. 15, d: umschnittener Mittelteil s. bei Tab. 16, ö: unversehrte und c zusammen, Ö: alle zusammen, e/%: durchschnittlicher Silbergehalt, e/g: derselbe in g, kivs/g: Prägegewicht (= Durchschnittsgewicht + 5 %) in g, f/db:

Anzahl aus 1 Pfund (= 408 g) Silber zu prägenden unversehrten (ép) oder umschnittener (a-c) Münzen (= 408 : kivs)

- Tab. 18:* Die Angaben der unversehrten oder umschnittenen Denare H11 von Béla dux des UNM Mk
- Tab. 19:* Die Angaben der unversehrten oder umschnittenen Denare H12 von Béla I. des UNM Mk
- Tab. 20:* Die Angaben der unversehrten Denare H14 von Salomon des UNM Mk
- Tab. 21:* Die Angaben der unversehrten Denarvarianten H14a von Salomon des UNM Mk
- Tab. 22:* Die Angaben der unversehrten Denarvarianten H14b von Salomon des UNM Mk
- Tab. 23:* Die Angaben der unversehrten Denare H15 von Salomon des UNM Mk
- Tab. 24:* Die Angaben der unversehrten Denare H16 von Salomon des UNM Mk
- Tab. 25:* Die Angaben der unversehrten oder umschnittenen Denare H17 von Salomon in ihrer Av-Umschrift mit einem liegenden T-förmigen Münzzeichen des UNM Mk
- Tab. 26:* Die Angaben der unversehrten oder umschnittenen Denare H17 von Salomon des UNM Mk
- Tab. 27:* Die Angaben der unversehrten oder umschnittenen Denare H18 von Geysa dux des UNM Mk
- Tab. 28:* Die Angaben der unversehrten oder umschnittenen Denare H19 von Geysa I. des UNM Mk
- Tab. 29:* Die Angaben der unversehrten oder umschnittenen Denare H20 von Geysa I. des UNM Mk
- Tab. 30:* Die Angaben der unversehrten oder umschnittenen Denare H21 von Ladislaus I. dem Heiligen des UNM Mk
- Tab. 31:* Die Angaben der unversehrten oder umschnittenen Denare H22 von Ladislaus I. dem Heiligen des UNM Mk
- Tab. 32:* Die Angaben der unversehrten oder umschnittenen Denare H23 von Ladislaus I. dem Heiligen des UNM Mk. Zeichenerklärung s. bei Tab. 15
- Tab. 33:* Die lesbaren Umschriften auf den Reversen der unversehrten oder umschnittenen Denare H23 von Ladislaus I. dem Heiligen des UNM Mk. Zeichenerklärung: SL: +LADISLAVSRE, SCL: +LADISCLAVSRE; a-c: s. bei Tab. 15
- Tab. 34:* Die Angaben der unversehrten oder umschnittenen Denare H24 von Ladislaus I. dem Heiligen des UNM Mk

- Tab. 35: Die Angaben der unversehrten Denarvarianten H24a von Ladislaus I. dem Heiligen des UNM Mk
- Tab. 36: Die Angaben der unversehrten oder umschnittenen Denare H25 von Ladislaus I. dem Heiligen des UNM Mk
- Tab. 37: Die Angaben der unversehrten oder umschnittenen Denare H26 von Ladislaus I. dem Heiligen des UNM Mk
- Tab. 38: Die lesbaren Umschriften auf den Reversen der unversehrten oder umschnittenen Denare H26 von Ladislaus I. dem Heiligen des UNM Mk. *Zeichenerklärung:* SL: +LADISLAVSRE, SCL: +LADISCLAVSRE
- Tab. 39: Die Angaben der unversehrten oder umschnittenen Denare H27 von Ladislaus I. dem Heiligen des UNM Mk
- Tab. 40: Die lesbaren Umschriften auf den Reversen der unversehrten oder umschnittenen Denare H27 von Ladislaus I. dem Heiligen des UNM Mk. *Zeichenerklärung:* SL: +LADISLAVSREX, SCL: +LADISCLAVSREX
- Tab. 41: Die Angaben der unversehrten oder umschnittenen Denare H28 von Ladislaus I. dem Heiligen des UNM Mk
- Tab. 42: Die lesbaren Umschriften auf den Reversen der unversehrten oder umschnittenen Denare H28 von Ladislaus I. dem Heiligen des UNM Mk. *Zeichenerklärung:* SL: +LADISLAVSRE, SCL: +LADISCLAVSRE
- Tab. 43: Die Angaben der unversehrten oder umschnittenen Denarvarianten H28b von Ladislaus I. dem Heiligen des UNM Mk
- Tab. 44: Die Angaben der unversehrten oder umschnittenen Denare H29 von Ladislaus I. dem Heiligen des UNM Mk
- Tab. 45: Die lesbaren Umschriften auf den Reversen der unversehrten oder umschnittenen Denare H29 von Ladislaus I. dem Heiligen des UNM Mk. *Zeichenerklärung:* SL: +LADISLAVSRE, SCL: +LADISCLAVSRE
- Tab. 46: Die Angaben der unversehrten oder umschnittenen Denare H30 von Ladislaus I. dem Heiligen des UNM Mk
- Tab. 47: Die lesbaren Umschriften auf den Reversen der unversehrten oder umschnittenen Denare H30 von Ladislaus I. dem Heiligen des UNM Mk. *Zeichenerklärung:* SL: +LADISLAVSRE, SCL: +LADISCLAVSRE, L: +LADILAVSRE
- Tab. 48: Die Umschriften der Aversen und Reversen der Denare von Ladislaus I. dem Heiligen. *Zeichenerklärung:* jelsor: unlesbare, umschriftförmige Zeichenreihe
- Tab. 49: Die chronologische Reihe der Denare von Ladislaus I. dem Heiligen nach Gyula Rádóczy (die Denare seiner Meinung nach sind **fett** bezeichnet). *Zeichenerklärung:* év: das vermutete Prägejahr

- Tab. 50: Die chronologische Reihe der Denare von Ladislaus I. dem Heiligen nach einigen Autoren. *Zeichenerklärung*: verési év: Prägejahr, Hóman: *Hóman* (1916) 196–197, 230–231; Jeszenszky: *Jeszenszky* (1939–40) 29–31; Rádóczy: *Rádóczy* (1968) 4; Egri: *Egri* (1992c) 8–13; Kovács: der Autor in dieser Arbeit
- Tab. 51: Die Angaben der unversehrten oder umschnittenen Denare H31 von Koloman des UNM Mk
- Tab. 52: Die Angaben der unversehrten Denare H32 von Koloman des UNM Mk
- Tab. 53: Die Angaben der unversehrten Denare H33 von Koloman des UNM Mk. *Zeichenerklärung*: mit Reversumschrift *: +LADLAVSRE, **: +LADLAVSE
- Tab. 54: Die Angaben der unversehrten Denare H34 von Koloman des UNM Mk. *Zeichenerklärung*: mit Reversumschrift *: +LADLAVSRE, **: +LADLAVSE
- Tab. 55: Die Angaben der unversehrten Denare H35 von Koloman des UNM Mk. *Zeichenerklärung*: mit Reversumschrift *: +LADISLAVSRE, **: +LADLAVSRE
- Tab. 56: Die Angaben der unversehrten Denare H37 von Koloman des UNM Mk
- Tab. 57: Die Angaben der unversehrten oder umschnittenen Denare H38 von Koloman des UNM Mk
- Tab. 58: Die Angaben der unversehrten Denare H39 von Koloman des UNM Mk. *Zeichenerklärung*: mit Reversumschrift *: +LADLAVSE, **: +LADLAVS
- Tab. 59: Die Angaben der unversehrten Denare H40 von Koloman des UNM Mk
- Tab. 60: Die Angaben der unversehrten Denare H41 von Koloman des UNM Mk. *Zeichenerklärung*: mit Reversumschrift *: +LADLAVSRE, **: +LADLAVSE
- Tab. 61: Die Angaben der unversehrten Denare H42 von Koloman des UNM Mk
- Tab. 62: Die Umschriften der Aversen und Reversen der Denare von Koloman. *Zeichenerklärung*: egyéb: andere verzerrten Umschriften, jelsor: unlesbare Zeichenreihe
- Tab. 63: Die chronologische Reihe der Denare von Koloman nach einigen Autoren. *Zeichenerklärung*: Hóman: *Hóman* (1916) 249, 255; Leszihi: *Leszihi* (1942) 31–32; Unger: *Unger* (1960) 6–7; Huszár: *Huszár* (1979) 36–37
- Tab. 64: Die Angaben der umschnittenen Denare H44 von Stephan II. des UNM Mk
- Tab. 65: Die Angaben der unversehrten Denarvarianten H44b von Stephan II. des UNM Mk
- Tab. 66: Die Angaben der unversehrten oder umschnittenen Denare H45 von Stephan II. des UNM Mk. *Zeichenerklärung*: mit Reversumschrift *: +LADISLAVSE, **: +LADLAVSRE, +: +LADLAASRE, ++: +LADLAASE, °: +LADLAASRE
- Tab. 67: Die Angaben der unversehrten Denare H46 von Stephan II. des UNM Mk

- Tab. 68: Die Angaben der unversehrten Denare H47 von Stephan II. des UNM Mk. *Zeichenerklärung:* auf der Vorderseite mit Buchstabenpaar *: S - S, **: S - S in umgekehrter Stellung
- Tab. 69: Die Angaben der unversehrten Denarvarianten H47a von Stephan II. des UNM Mk
- Tab. 70: Die Umschriften der Aversen und Reversen der Denare von Stephan II. *Zeichenerklärung:* egyéb: andere Umschriften, jelsor: unlesbare Zeichenreihe, brakteáta/szerű: Brakteaten(förmig)
- Tab. 71: Die Angaben der unversehrten oder umschnittenen Denare H49 von Béla II. dem Blinden des UNM Mk. *Zeichenerklärung:* mit Reversumschrift *: +LADLAVSRE, ** LADLAVSE, +: +LALDLAVSRE
- Tab. 72: Die Angaben der unversehrten Denarvarianten H49b von Béla II. dem Blinden des UNM Mk
- Tab. 73: Die Angaben der unversehrten Denarvarianten H49c von Béla II. dem Blinden des UNM Mk
- Tab. 74: Die Angaben der unversehrten Denare H53 von Béla II. dem Blinden des UNM Mk
- Tab. 75: Die Angaben der unversehrten Denarvarianten H53a von Béla II. dem Blinden des UNM Mk
- Tab. 76: Die Angaben der unversehrten Denarvarianten H53b von Béla II. dem Blinden des UNM Mk
- Tab. 77: Die Angaben der unversehrten Denare H54 von Béla II. dem Blinden des UNM Mk
- Tab. 78: Die Umschriften der Aversen und Reversen der Denare von Béla II. dem Blinden. *Zeichenerklärung:* jelsor: unlesbare Zeichenreihe
- Tab. 79: Die metrologischen Angaben der zwischen der Regierungszeit von Stephan I. dem Heiligen und Béla II. dem Blinden geprägten unversehrten Denare und Denarvarianten H1–H54 mit Königsnamen. *Zeichenerklärung:* die Durchschnittsgewichte A: nach Bálint Hóman, B: aus den Angaben der Fachliteratur vereinigt, C: nach meinen Messungen, D: Feinsilbergehalt in %, E: Feinsilbergehalt in g, F: die Anzahl der aus einem Pfund geprägten Münzen nach Hóman (1916) 187, 215–216, 218, 226, 228–232 és 263–264, f: dieselbe aufgrund der Messungen des Autors nach der Formel $408 : (C + 5 \%)$, *: die Denare von Ladislaus I. dem Heiligen nach Bálint Hóman
- Tab. 80: Die Größen- und Gewichtsvarianten der zwischen der Regierungszeit von Stephan I. dem Heiligen und Béla II. dem Blinden geprägten unversehrten Denare und Denarvarianten H1–H54 mit Königsnamen. *Zeichenerklärung:* x: mindestens 1 mm kleinerer Durchmesser als das Durchchnittsminimum, xx: mindestens 1 mm größerer Durchmesser als das Durchchnittsmaximum, átmérő/mm: Durchschnitt in mm, súly/g: Gewicht in g, közepsúly-eltérés/%: min.–max. Abweichung vom Mittelgewicht
- Tab. 81a–b: Die Gewichtsverhältnisse der zwischen der Regierungszeit von Stephan I. dem Heiligen und Béla II. dem Blinden geprägten unversehrten Denare und Denarvarianten H1–H54

mit Königsnamen. *Zeichenerklärung*: A/ép, B/ép: umschnitten nach A–B (s. Tab. 1) : unversehrt in %, a/ép, b/ép, c/ép, d/ép: umschnitten nach a–c (s. Tab. 15) : unversehrt

Tab. 82a–b: Die Gräber mit mehreren zwischen der Regierungszeit von Stephan I. dem Heiligen und Béla II. dem Blinden geprägten Münzbeigaben der Denare H1–H54 aus den Gräberfeldern des ungarischen Gemeinvolkes oder aus den **Kirchhöfen** des Karpatenbeckens nach ihren Schlußmünzen geordnet. *Zeichenerklärung*: lelöhely neve: Fundortname, sírszám: Grabnummer, S: Salomon, Gd: Geysa dux, Gr: Geysa I., II. B: Béla II. der Blinde

Tab. 83a–b: Die Schatzfunde zwischen der Regierungszeit von Stephan I. dem Heiligen und Béla II. dem Blinden geprägten Denare H1–H54 aus dem Karpatenbecken (ohne die Schätze mit anonymen Denaren) nach ihren Schlußmünzen geordnet. Die Fundortnamen der authentischen Funde sind **fett** bezeichnet. *Zeichenerklärung*: Lelöhelyek: Fundortnamen, k: Umgebung, AS: Samuel Aba, Bd: Béla dux, B: Béla I., Gd: Geysa dux, Id: fremde Münzen, ?: unbestimmte Münzen, össz: zusammen, ?: wahrscheinlich mehr Münzen, +: sicher mehr Münzen; Königsnamen im Teil b, P: Peter, S: Salomon, I. G: Geysa I., II. B: Béla II. der Blinde

Tab. 84: Die Prägungszeit und -ort der authentischen oder vermutlichen Denartypen von Stephan I. dem Heiligen nach einigen Autoren. *Zeichenerklärung*: Típus: Typ, Körirat: Umschrift; die frühesten Schatzfunde mit Denaren H1–H4, a: Umgebung von Posen (LEN), b: Nagyharsány (Ba), c: unbekannter Fundort (Südschweden), d: Majkóv (LEN)

Tab. 85: Die Art der Vorkommen der Denarfunde von Stephan I. dem Heiligen nach Typen. *Zeichenerklärung*: db: Stück, összesen: zusammen, A: authentischer Grabfund, B: Streufund aus zerstörten Gräbern, C: unpublizierter Fund einer Gräberfeldausgrabung, D: Fund einer Siedlungsausgrabung, E: Schatzfund, F: Streufund mit Fundort

Tab. 86: Die Art der Vorkommen der Denarfunde von Andreas I. nach Typen

Tab. 87: Die Art der Vorkommen der Denarfunde von Salomon nach Typen

Tab. 88: Die Art der Vorkommen der Denarfunde von Ladislaus I. dem Heiligen nach Typen

Tab. 89: Die Art der Vorkommen der Denarfunde von Koloman nach Typen

Tab. 90: Die Art der Vorkommen der Denarfunde von Stephan II. nach Typen.

Tab. 91: Die Art der Vorkommen der Denarfunde von Béla II. nach Typen.

Tab. 92: Die Schatzfunde des Karpatenbeckens aus der Zeit 1000–1141 in zweierlei Gruppierung: : nach ihren Verbergungszeit, b: nach ihren Typenmengen. Die Fundortnamen der authentischen Funde sind **fett** bezeichnet. *Zeichenerklärung*: a lelöhely neve: Fundortname, db: Anzahl der sämtlichen (ungarischen, fremden und unbestimmbaren) Münzen des Schatzfundes, -tól -ig: erstes Regierungsjahr des Emittenten der frühesten – letztes Regierungsjahr des Emittenten der jüngsten Münze des Schatzfundes, k/u: die Anzahl der Schatzfunde aus der Regierungszeit eines Herrschers : die Anzahl seiner Regierungsjahre, t: Typenzahl der ungarischen Münzen im Schatzfund, ?: wahrscheinlich mehr Münzen, +: sicher mehr Münzen, Ism. lh.: Unbekannter Fundort, m: Komitat, k: Umgebung von

Tab. 93: Die Anzahl der von Ladislaus I. dem Heiligen, Koloman, Stephan II. und Béla II. dem Blinden geprägten Schlußmünzen aus den Gräbern der Gräberfelder des ungarischen Ge-

meinvolkes (kt) und der Kirchöfe (tk) nach Typen. *Zeichenerklärung*: ?: unbekannter Gräberfeldtyp s. Timorháza (SZLK)-Poloha Nadskálie Grab 1: *Hunka-Kolníková* (1994) 98: Nr. 195., ló: Pferdegrab s. Csombord (ROM): *Ana-Maria Velter* (1988) 270: Nr. 6, ham: Fälschung der Münze von Ladislaus I. dem Heiligen, L/K?: Münze von Ladislaus I. dem Heiligen oder Koloman, K/I?: Münze von Koloman oder Stephan II., B/G?: Münze von Béla II. dem Blinden oder Geysa II.

Tab. 94: Die Gruppierung der Gräber mit Münzbeigaben im Gräberfeld des Szekler Gemeinvolkes in Petőfalva (ROM)-Alsóhatár aus dem 12. Jh. nach Geschlecht, Lebensalter, Begleitfunden und Münztypen der Begrabenen. *Zeichenerklärung*: Bestimmungen der Lage der Münzen: a: in der Mundhöhle — Grab 21, 52, 74, 83, 87, 89, 97, 108, 109, 112, 170, 204, 206 und 225, b: in der rechten Faust — Grab 194, c: neben/auf dem Schädel — Grab 201, unter dem Schädel — Grab 43, auf dem rechten Schläfenbein, — Grab 50., neben seiner rechten Seite — Grab 32, bei den Kieferknochen — Grab 207, unter dem Unterkiefer — Grab 195, d: auf dem rechtsseitigen Brustkorb — Grab 72, e: auf den Beckenknochen — Grab 214. In den Gräbern mit **fettem** Grabnummer wurden auch andere Beigaben gefunden

Tab. 95: Die Gruppierung der Gräber mit Münzbeigaben im Gräberfeld des Szekler Gemeinvolkes in Zabola (ROM)-Tatárhalom aus dem 12. Jh. nach Geschlecht, Lebensalter, Begleitfunden und Münztypen der Begrabenen. *Zeichenerklärung*: Bestimmungen der Lage der Münzen: a: in der Mundhöhle — Grab 18, 37, 38, 75, 82, 84 (2 St.), 95, 126, 147, 150, 154, 163 und 180, c: in der rechten Augenhöhle — Grab 21, in der linken Augenhöhle — Grab 12, 23, 49 und 50, bei der linken Ohrgegend — Grab 79, bei den rechten Kieferknochen — Grab 120., auf der rechten Seite des Schädels — Grab 80, unter dem Schädel — Grab 184 und 188, d: bei der rechten Schulter — Grab 185, e: auf den Beckenknochen — Grab 53, f: neben den aufgestapelten Knochen des Skeletts — Grab 19. s. In den Gräbern mit **fettem** Grabnummer wurden auch andere Beigaben gefunden

Tab. 96: Die auch die Brakteaten H191 enthaltenden Schatzfunde im Karpatenbecken. *Zeichenerklärung*: II. A: Andreas II., egyéb: fremde Münzen, hauptsächlich Friesacher Denare, db: die Anzahl der bestimmten Münzen, DB: die vermutliche Anzahl sämtlicher Münzen, *: unbekannte Anzahl, +: weitere unbekannte Münzen. Die Detailangaben s. Anm. 2025, 2027 und 2070

Tab. 97: Die bewerteten Angaben der ehemaligen Bevölkerung der Gräberfelder des Szekler Gemeinvolkes in Petőfalva (ROM) und Zabola (ROM) aus dem 12. Jh. *Zeichenerklärung*: sűrűség: Grabanzahl, felt: die Anzahl der Skelette, bec: die geschätzte Anzahl sämtlicher Begrabenen, átléletk: die bei der Geburt zu erwartende Lebensdauer nach Attila Kiss, évi halál: Streblichkeitsdurchschnitt pro Jahr in der 30- (h-30) oder 50jährigen (h-50) Nutzung der Gräberfelder (= $296 : 30$ usw.), generáció: die Anzahl der damals lebenden, bzw. begrabenen Generationen (= Nutzungszeit : átlé), fő/gen: die Durchschnittsbevölkerung der Generationen in den Dörfern (= Grabmenge : Generation), család: die Anzahl der Familien (mit 5 Personen) in den Dörfern (= fő/gen : 5)

Tab. 98: Die Schatzfunde ohne anonymen Denaren aus dem 12. Jh. im Karpatenbecken. *Zeichenerklärung*: lh: Fundorte, S: Salomon, Gd: Geysa dux, II. B: Béla II. der Blinde, ?: unbestimmte Münzen, ösz: zusammen, ? : wahrscheinlich mehr Münzen, +: sicher mehr Münzen, *: unbekannte Anzahl, ismeretlen lelőhely: unbekannter Fundort

Tab. 99: Die Schatzfunde mit anonymen Denaren aus dem 12. Jh. im Karpatenbecken. *Zeichenerklärung*: lh: Fundorte, II. I: Stephan II., II. G: Geysa II., III. B: Béla III. und s. bei Tab. 98

IX. A HELY- ÉS SZEMÉLYNEVEK MUTATÓJA

A mutató a szövegben előforduló hely- és személynéveket tartalmazza.²¹⁵² Az idegen helyneveknél csupán az országra, a magyar helyneveknél a megyére utaltam.²¹⁵³

A

- Aachen (Lotharingia–Rajna-vidék) 57, 120, 261, 302
- Aba, szn. és változatai 222
- Aba Sámuel, magyar király (1041–1044) 14, 18, 24, 27–30, 32, 37, 39, 50, 62, 78, 82, 84, 94–100, 102, 105, 107, 111, 113, 160, 163, 199, 204, 207, 209, 211, 214, 215, 221–223, 237–240, 242, 244, 246, 263, 267, 268, 279, 281, 289
- Abasár (He) 97, 222
- Abaújvár (BAZ)–Földvár 305
- Abony (JNSz) 317
- Ábrányi Hedvig 11, 310, 314, 317
- Acsád (Va) 316
- Acsády György 304
- Adalbero, IV, metzi püspök (1090–1115) 256
- Adalbert, brémai érsek, szász örgróf (1045–1072) 120
- Adalbert, salzburgi érsek (1183–1200) 165
- Adalbert/Vojtěch, Szent, prágai/gnieznói püspök (956 k.–997) 221, 224, 253
- Adalbertus – ld. I. Béla király
- Adanue – ld. Kálmán király
- Adela, frízöldi/deventeri?, Elten környéki? grófnő (†1017) 54, 254
- Adelgod, magdeburgi érsek (1107–1119) 261
- Adelhaid, Álmos herceg leánya 231
- Adelhaid, I. András leánya 224, 280
- Adelhaid, I. Béla felesége – ld. Richeza
- Adelhaid, lengyel hercegnő, Mihály herceg felesége 219
- Adelhaid, német hercegnő, I. (Szent) László felesége 139
- Adelheid, I., quedinburgi apátnő (999–1044) 256
- Adelheid, II., quedinburgi apátnő (1063–1088) 251
- Adelheid, Szent, burgundi hercegnő, III. Ottó nagymanyja, régens (*931–†999) 48
- Ademarus Cabannensis/Adhémar de Chabannes (†1035) 40, 45, 56, 57
- Aethelred, II., angol király (979–1016), 252, 253, 271
- Agatha, Edmund angol herceg felesége 228
- Ágnes, quedinburgi apátnő (1200 k.) 251
- Ágoston, Szent 59
- Ajtony, magyar főember 81
- Ákos, kun vezér 139, 159, 216
- Alba civitas – ld. Székesfehérvár
- Albanus, Albaninus, Albinus, szn. 223
- Alba Regia – ld. Székesfehérvár
- Albericus, Seraphin esztergomi érsek káplánja (1100 k.) 229
- Albericus, Trium Fontium-i szerzetes (†1252) 223, 226, 227
- Albero, trieri érsek (1130–1152) 255, 256
- Alduna vidéke 104
- Alemannia 268
- Alexander, fn. 304
- Almási Tibor 44
- Álmos, magyar fejedelem 228
- Álmos, magyar herceg (*1070 k.–†1127), horvát király (1091–1096), magyar dux (1096–1107) 124, 130, 163, 164, 180, 231
- Alsójattó (SZLK) 135
- Alsólendva (SZLN) 132, 138, 209, 282, 290
- Alsószerdahely (SZLK) 313
- Amant Zoltán – ld. Barcsay-Amant Zoltán
- Ampurias (SPA–Katalónia) 258
- Anastasius, I., bizánci császár (491–518) 270
- Anasztázia, orosz hercegnő, I. András felesége 98, 223, 224
- Andernach (NÉM–Lotharingia–Rajna-vidék) 120
- Anders (AU) 302
- Andornaktálya (He) 167–171, 179, 180, 210, 290, 306, 307
- András, Szent, apostol (†60/62) 223
- András, Együgyű Szent (†936?) 223
- András/Endre, I., magyar király (1046–1060) 15, 16, 22–30, 32, 37, 39, 41, 42, 47, 49, 50, 61, 62, 73, 74, 76, 78, 83, 84, 94, 96, 98–109, 111–113, 121, 129, 130, 132, 138, 139, 142, 151, 153, 160, 162, 183, 199, 200, 204, 207–

²¹⁵² A mutató készítése során használt legfontosabb munkák: *Dannenberg* (1905) 969–1010; *KMTL*; *Sebők* (1990); *Wilberg* (1906).

²¹⁵³ A rövidítéseket ld. VI/1. fejezet.

209, 211–215, 222–224, 237, 238, 240, 241, 244–247, 265, 277, 279–282, 285, 289, 294
 András, I., magyar király Marót falubeli ágyasa 224
 András, II., magyar király (1205–1235) 14, 15, 26, 99, 130, 182, 216, 241, 261, 291, 292, 300–303
 András, III., magyar király (1290–1301) 99
 Andreasz, szn. és változatai 223
 Anglia 45, 273, 274, 310
 Anonai – ld. Pannonia
 Anonymus 70, 221, 222, 243
 Anton-Günther, II., schwarzburg-arnstadti herceg (1666–1716) 263
 Apagy (SzSzB) 15, 117, 123, 135, 209, 284, 290
 Appel, Joseph 30, 32, 37, 95, 97, 99, 109, 114, 127, 140, 165, 190, 310
 Apulia (OL) 178
 Arad (ROM) 315
 Arad (ROM)-Öthalom 132
 Ardevan, Radu 310
 Arnoldus 243
 Arnstadt (NÉM) 263
 Arnulf, keleti frank király/császár (887–896–899) 63, 68, 72
 Árpád, magyar fejedelem 223, 228
 Ártánd (HB) 304
 Asrik/Asztrik, esztergomi/kalocsai érsek 235
 Attila, hun nagykirály (445–453) 266
 Atya(isten) 252, 258
 Augsburg (NÉM-Svábföld) 44, 58, 61, 251, 252
 Ausztria 71, 108, 122
 Aventinus (1477–1534) 63

B

Bács megye (JUG) 314
 Bács (JUG)-Perlyance-dűlő 14, 292, 308
 Badacsonytomaj (Ve) 15, 48, 163, 210, 290, 315
 Bad Salzbrunn (NÉM) 311
 Baja (BK) 314
 Bajorország 20, 27, 77, 80, 94, 208, 213
 Bakonyi – ld. Szentgáli Károly
 Baksa (Ba) 32, 37, 46, 84, 209, 290
 Balástya (Cso) 135
 Balatoncsicsó (Za) 316
 Balatonkenese (Ve) 316
 Balatonmagyaród (Za)-Felsőkoloni-dűlő 132, 135, 138

Balduin, II. (Hennegau), flandriai herceg (1070–1099) 191
 Balduin, IV., flandriai gróf (989–1036) 224
 Baligrata – ld. Belgrád
 Bálint Csanád 18, 42,
 Bálint Sándor 227, 228
 Balkán 113
 Ballo, V. 178
 Balogh Albin 310
 Baltikum 39
 Balti-tenger 40, 44, 74
 Bánkút – ld. Medgyesegyháza
 Banner János 306
 Barátudvar (AU) 135
 Barb, Alphons 147–149, 155, 166–170, 173–175, 178, 183, 184, 186, 187, 189, 306, 310
 Barcaság (ROM) 300
 Barcsay-Amant Zoltán 179, 182, 183, 310
 Bárczi Géza 222, 223, 227
 Bardo, erfurti érsek (1031–1051) 157
 Bárdos Edith 16, 198
 Bardowick/Bardowyk (NÉM-Szászország) 44
 Barkóczi László 314
 Bártfa (SZLK) 179
 Basel (SVÁJC) 120, 224
 Baszileiosz, II. (Bulgaroktonosz) és VIII. Konsztantinosz bizánci császár (976–1025) 270, 271
 Batajnica (JUG) 207
 Bátor/Vitéz Boleszló – ld. I. Bolesław (Chrobry)
 Baturich, püspök (840 k.) 238
 Becker, Carl Wilhelm 52
 Bécs/Wien (AU) 13, 25, 28, 74, 228, 263, 264, 266–268, 301, 302, 310, 312, 314, 315
 Békefi Remig 111, 282
 Békés (Bé)-Povádzug 132, 135
 Békéscsaba (Bé) 135, 301, 303
 Békésgyula – ld. Gyula-Farkashalmi-dűlő
 Békésszentandrás (Bé)-Pálinkásér-dűlő 132
 Béla, szn. 219, 228
 Béla, magyar dux (1048–1060) 15, 16, 25, 26, 29, 32, 41, 81, 84, 98, 100, 104–107, 109, 112, 121, 126, 130, 132, 138, 139, 158, 159, 180, 199, 207, 212, 214, 215, 224, 234, 239, 241, 242, 245–247, 269, 279, 282, 290
 Béla, I., magyar király (1060–1063) 14, 15, 16, 24–26, 29, 30, 32, 36, 84, 104, 105, 107–112, 121, 124, 129, 130, 132, 135, 138–140, 158, 160, 161, 179, 180, 188, 190, 207–210, 212–

- 215, 222–224, 227, 239, 242, 245–247, 269, 279, 280, 282, 290
- Béla, II. (Vak/Caecus), magyar király (1131–1141) 11, 15, 16, 17, 18, 24, 26–28, 30, 32, 94, 105, 108, 109, 119, 140, 151, 164–166, 177, 178, 180–182, 188–198, 200, 201, 203, 206, 208–210, 216, 217, 222, 223, 231, 235, 278, 279, 286, 287, 289–291, 293, 294, 298–301, 306–308
- Béla, III., magyar király (1172–1196) 14, 15, 24, 26, 27, 29, 32, 105, 108, 109, 111, 127, 140, 151, 177, 188, 190, 197, 261, 277, 282, 286, 288, 289, 291, 292, 294, 296, 298, 300–309
- Béla, IV., magyar király (1235–1270) 24, 26, 27, 105, 108, 127, 140, 164, 182, 188, 190, 233, 234, 298, 300–304, 308
- Bélapataka (SZLK) 312
- Belgrád (JUG) 119, 235
- Bél Mátyás/Mathias Belius 25, 31, 32, 36, 232, 241, 310, 311
- Beloslav, szn. 223
- Bende, K., Ildikó 317
- Benedek – ld. Zoerard
- Benedek, esztergomi érsek 233
- Benjamin, szn. 224
- Benkő Elek 300, 304, 305, 314
- Benkő Loránd 96, 157, 221, 222, 226, 229
- Benkő Samu 314
- Benzo, Alba (Itália) püspöke (1089 k.) 59
- Bény (SZLK) 270
- Beremend (Ba)-Homokbánya 135
- Berghaus, Peter 31, 53, 54, 57, 58, 61, 69, 119, 247, 248, 273, 311, 314
- Berkesz (ROM) 310
- Berkeszi István 31, 301, 302, 308, 310
- Berki Feriz 220
- Berlin (NÉM) 46, 311
- Bernhard, karintiai herceg (1202–1256) 301
- Bernhard, I., szász herceg (973–1011) 261
- Bernhard, II., szász herceg (1011–1059) 261
- Berrár Jolán 222
- Bertényi Iván 56
- Beszprim, szn. 219
- Besztercebánya (SZLK) 310
- Bicske (Fe) 194, 306–308
- Bihar (ROM) 102, 107, 126, 138, 139, 164, 246
- Bihar (ROM)-Földvár 132, 135
- Biharkeresztes (HB)-Ártánd 18, 91, 94, 132, 135, 137, 180, 207
- Bihar megye 104
- Biharszentandrás – ld. Nagyvárad-Téglagyár
- Bijelo Brdo (HOR) 16, 132, 135, 138, 207, 292
- Bilsen (BEL–Lotharingia) 120
- Bitnicz/Bitniz Lajos 30, 310
- Bizánc 17, 48, 49, 160, 161, 163, 180, 221, 266, 269, 270, 272, 299
- Bizánci Birodalom 63, 272
- Blancus, szn. 223
- Bobek, Jan 71
- Boberg, Jochen 225
- Bodrog (So) 155
- Bognár – ld. Baksa
- Bogya (SZLK)-Alsógellér 135
- Boisward, frieslandi gróf (11. sz. közepe) 157
- Bojla, szn. 223
- Boldogasszony 127, 232
- Boleslav, I., cseh herceg (929–967/972) 253
- Boleslav, II. (Jámbor), cseh herceg (967/972–999) 234, 252, 253, 273
- Boleslav, III. (Vörös), cseh herceg (999–1002) 147, 253, 273
- Bolesław/Boleszló, I. (Chrobry/Bátor/Vitéz) lengyel fejedelem/király (992–1025–1025) 44, 57, 61–63, 67, 69, 70, 80, 81, 101, 147, 228, 234, 253, 261, 276
- Bolesław/Boleszláv, II. (Merész/Śmiały), lengyel fejedelem/király (1058–1076–1079) 120, 220, 276
- Bolesław, III. (Ferdeszájú/Krzywousty), lengyel fejedelem (1102–1138) 44, 276
- Bolesław, IV. (Göndör/Kędzierzawy), lengyel fejedelem (1146–1173) 120, 276
- Boleszláv, szn. 223
- Bolgár? hercegnő, Mihály herceg felesége 220
- Bolyk (SZLK) 313
- Bóna István 11, 12, 13, 17, 31, 49, 50, 52, 68, 69, 71, 77, 177, 214, 247, 269–272, 293–295, 297–300, 304
- Bonfini, Antonio (1434 k.–1503) 127, 240
- Bononia mint „Pannonia város” 241
- Borisz/Borics/Kalamanos, magyar herceg (*1114 k.–†1153/1154) 189, 230
- Bořivoj, II., cseh herceg (1100–1107, 1118–1120) 274
- Bornholm (DÁN) 48, 73
- Boroș, Doina 171, 172, 192
- Borza, terra 300
- Bosarve (SVÉD) 33, 43, 62, 65, 68, 70, 73, 217
- Boson 310
- Bosznia 151, 189

- Božan, szn. 64
 Bögöt (Va) 84, 132, 209, 290
 Böhmen – ld. Csehország
 Börzsönyi Arnold 23, 31, 148, 150, 151, 153, 306, 310
 Brambilla, Camillo 45
 Brandsgård (DÁN) 45, 47, 48, 51
 Braslavepurch – ld. Pozsony
 Braszlav/Braslav/Brazlav, pannoniai dux (†901) 63, 64, 68, 72
 Braszlav, zarándok 64
 Bratislava – ld. Pozsony
 Braunfels, Wolfgang 250
 Brazlavuspurch 72
 Břeclav/Lundenburg/Laventenburch (CSEH) 63, 69–73, 237
 Bregetio/Brigetio/Szőny (KE) 242
 Breisach (NÉM–Svábföld) 120
 Bremen (NÉM–Szászország) 120
 Bresburch – ld. Pozsony
 Breslavva/Breslawa civitas 63, 64, 67, 68, 71, 72, 279 és ld. még Preslavva civitas
 Břetislav, I., morva/cseh herceg (1028–1034–1055) 20, 44, 71, 94, 114, 119, 120, 253, 274
 Břetislav, II., cseh herceg (1092–1100) 274
 Brezalauspurc – ld. Pozsony
 Brezesburg – ld. Pozsony
 Brezizburch – ld. Pozsony
 Brno/Brünn (CSEH) 54, 71, 281
 Brooke, G. C. 252, 254
 Brúnó, Szent 56
 Bruno, augsburgi püspök (1006–1029) 60, 61
 Bruno, frieslandi gróf (1038–1057) 157
 Bruno, trieri érsek (1102–1124) 252, 255, 256
 Brückner, Aleksander 220
 Brüsszel (BEL) 314
 Buda 232, 233, 241, 312, 316
 Budapest 11, 51, 70, 98, 124, 306, 310, 311–317
 Budapest-Nagytétény 84, 132, 209, 290
 Bujdosó Dénes 51–53
 Bukarest (ROM) 314
 Bulgária 49, 63
 Buzás Gergely 123
 Buzilla? – ld. Felicia
- C**
- Cabaj (SZLK)-Cápor 132
 Cach, František 60, 120, 147, 150, 251–253, 255, 258, 275
 Calamare – ld. Kálmán király
 Calman/Calmn – ld. Kálmán király
 Calman/Coloman, szn. és egyéb változatok 229
 Cambridge (ANG) 69
 Canonicus Wissegradensis (1142 k.) 229
 Čaplovič, Pavol 171
 Capua (OL) 180
 Carl I. – ld. Károly Róbert
 Castra Regina – ld. Regensburg
 Cegléd (Pe) 317
 Cegléd (Pe)-Nyúlfelehalom 132
 Cehanus rex – ld. II. István
 Celles (BEL–Alsó-Lotharingia) 120, 191
 Cephanus/Chephanus, nádor, bácsi ispán 230
 Cham (NÉM–Bajorország) 245
 Chephanus, Chepanus, Cephanus, Cepanus, szn. és egyéb változatok 230
 Chirilă, Eugen 23, 148–150, 310
 Chur (SVÁJC) 251, 256, 258, 260
 Ciganka (HOR)-Mesarna 132
 Ciney (BEL–Alsó-Lotharingia) 191
 Cividale (OL) 64
 Civitas Pannonia 241
 Civitas Regina – ld. Regensburg
 Cnut/Nagy Kanut angol király (1016–1035) 73, 78, 101
 Colomannus/Columbanus, ír zarándok (†1012) 228, 229
 Colomannus – ld. Kálmán király és Kálmán herceg
 Coloman(us) – ld. Kálmán király
 Columba, szn. 229
 Columbanus – ld. Kálmán király
 Columbanus, szn. és változatai 229, 230
 Constanz/Konstanz (NÉM) 252
 Cordoba (SPA) 59
 Cornides Dániel/Daniel Cornides 25, 28, 105, 108, 111, 113, 164, 181, 182, 190, 224, 229–231, 241, 263–266, 311, 312
 Corvey (NÉM–Szászország) 120
 Cosmas, prágai dékán (†1125) 68, 71, 229, 273, 274
 Cothman, báró 127, 181
 Crumerum castrum – ld. Nyergesújfalu
 Czeleky Károly 219, 225
 Czirbesz Jónás András 25, 28, 97, 105, 127, 181, 263, 267, 311

CS

Csákberény (Fe)-Homokbánya 135
 Csallány Dezső 309
 Csallány Gábor 16, 31, 311
 Csanytelek (Cso)-Dilitor 104, 132, 135, 207
 Csanytelek (Cso)-Síróhegy 132
 Csapodi Csaba 222–224, 227, 229–231
 Csátalja (BK)-Vágotthegy 135, 137
 Csatkai Endre 311
 Csávoly (BK)-Tanyai iskola 132
 Cséfán/Csépán – ld. Cephaneus nádor
 Cseh Ervin 308
 Csehország 45, 63, 65, 77, 80–82, 139, 236, 273, 274, 280
 Csejte (SZLK) 313
 Csekej (SZLK)-Templom-dűlő 18, 84, 88, 94, 132, 135, 198
 Cselgű/Kutesk, besenyő vezér 139
 Csépán, szn. és változatai 230, 231
 Csépánfalva/Čepanovce/Stefanovce/Stephansdorf (SZLK) 230
 Csiklovabánya (ROM) 315
 Csombord (ROM) 293
 Csongrád (Cso)-Faragó-tanya 301, 303, 306
 Csökmő (Bé)-Peterd 177
 Csúza (HOR)-Kedves Sándor szőleje 135

D

Dalmácia 150, 163, 189, 285
 Damján, Szent 196
 Dänemark – ld. Dánia
 Dánia 45, 47, 48, 190
 Dannenberg, Hermann 35, 38, 42–45, 49, 53–55, 120, 147, 157, 158, 191, 222, 224, 247, 250–256, 258, 260, 261, 311
 Dannonia, Danonai – ld. Pannonia
 Dánszentmiklós (Pe)-Tetveshalom 132, 135
 Danzig – ld. Gdańsk
 Dărbăban, Liviu 171, 172, 192
 Darufalva (AU) 311
 Dávid, herceg, I. András fia 224
 Debrecen (HB) 13, 27, 28, 32, 37, 74, 95, 97, 99, 108, 113, 127, 140, 164, 165, 181, 189, 306, 312, 317
 Debrecen (HB)-Parlag 135
 Décse, szn. és változatai 225 és ld. még Géza szn.
 Deér József 40, 45, 70
 Dénes ispán 223

Derekegyháza (Cs)-Ibolyásdomb 135
 Déri Frigyes 306
 Derzs, kalocsai érsek 124
 Deszk (Cso)-D. temető – ld. Deszk (Cso)-Nádashalmi-dűlő
 Deszk (Cso)-Nádashalmi-dűlő 103, 132, 135, 208
 Deuca rex – ld. I. Géza
 Deutschland – ld. Németország
 Deventer (HOLL-Frízföld) 120, 222, 251, 254
 Dietrich, I., felső-lotharingiai herceg (984–1026) 224
 Dietrich, II., kathlenburgi gróf (†1085) 120
 Dinant (BEL-Alsó-Lotharingia) 120
 Dinkler, Erich 42, 146, 147, 155, 166, 183
 Diocletianus, római császár (284–305) 225
 Diokleai királyság 151
 Diokleiai Névtelen 220
 Djuped (SVÉD) 73, 75–77
 Dóc (Cso)-Kötörés 132, 135, 138
 Dolley, Michael 273
 Domanovszky Sándor 111, 282
 Dominicus, szn. 227
 Donászy Ferenc 261
 Dorog (KE) 304
 Dortmund (NÉM-Szászország) 35, 57, 120, 157
 Dömös (KE) 108, 304
 Dömös (KE)-Alsóföldek I–II. 135
 Dömsöd (Pe)-Dab 15, 48, 132, 135, 209, 290
 Dráva-Száva köze 63
 Drosowski, Günther 221–225, 228
 Duisburg (NÉM-Lotharingia-Rajna-vidék) 120, 157
 Dukay Bernadette 317
 Dumitrache, Mariana 299
 Duna 63, 64, 68–70, 104, 304
 Duna-Dráva szeglete 63, 138
 Duna-medence 208
 Dunántúl 68, 138, 240, 243, 245
 Dunapataj (BK)-Szelidi-várhegy 132
 Dušková, Sáša 71
 Du Val/Duval, Valentinianus 264, 267, 268
 Dux Muonas – ld. Géza herceg
 Dworschak, Fritz 147–149, 155, 166–170, 173–175, 178, 183, 184, 186, 187, 189, 306, 311
 Dyje/Thaya 69
 Dzsigerdelen/Parkan/Párkány (SZLK) 68

E

Eberhard, trieri érsek (1047–1066) 255, 256, 260

- Eberhard, II., salzburgi érsek (1200–1246) 14, 301
 Éber Lászlóné sz. Kiss Margit 178, 188, 308, 311
 Edeltredus – ld. Colomannus ír zarándok
 Ed és Edömén, az Aba nemzetség ősei 222
 Edgar, angol király (959–975) 273
 Edmund, angol herceg, Vasbordájú Edmund (1016) fia 228
 Edvárd, I. (900/901–925) 254
 Edvárd (Hitvalló), angol király (1042–1066) 99, 271
 Edvárd, angol herceg, Vasbordájú Edmund (1016) fia 228
 Egbert (Dunston) 56, 250
 Egilbert, trieri érsek (1079–1101) 255
 Egri János 23, 31, 33, 34, 38, 55, 57, 59, 142, 157, 158, 162, 260, 285
 Egyházasgerge (Nó)-Sirmány 132
 Eheberg, Karl Theodor 273, 275
 Eichstätt (NÉM-Bajorország) 58, 245, 251
 Elek/Alexiosz, I., Komnénosz, bizánci császár (1081–1118) 161
 Elek (Bé)-Téglagyár 123, 135, 138
 Ellend (Ba)-I/Nagyödör-dűlő 46, 132, 135, 207
 Ellend (Ba)-II/Szilfadűlő 46, 103, 104, 132, 135
 Emma, II. Boleslav felesége, cseh hercegnő (999–1006) 253
 Emmeram, Szent 256
 Emmert István 52, 53
 Endre, szn. és változatai 223
 Enegård (DÁN) 73, 76, 77
 Engel, Arthur 254, 258
 Engelbert, kölni érsek (1216–1255) 302
 Eperjes (SZLK) 312, 316
 Erdély 11, 31, 71, 81, 240, 285
 Erdélyi István 317
 Erdélyi László 240, 242
 Erdőd (HOR) 15, 308
 Érdy Kálmán 277
 Érdy/Luczenbacher János 30, 32, 37, 105, 109, 111, 114, 124, 140, 166, 177, 178, 190, 224, 227, 233, 244, 311
 Erfurt (NÉM) 157
 Erinys 273, 274
 Erkambold, strassburgi püspök (965–991) 224
 Erlangen (NÉM) 311
 Ernefyastephan paulia 231
 Ernest/Ernst/Ernő, I., zürichi sváb herceg (1012–1015) 222
 Ernest/Ernst/Ernő, II., zürichi sváb herceg (1015–1030) 222, 228
 Érsekújvár (SZLK) 139, 315
 Érsekújvár (SZLK)-Szomoray-útra-dűlő 132, 135, 180
 Érszegi Géza 293
 Éry Kinga 188
 Eszék (HOR) 314
 Esztergom/Strigonium/Gran/Ostrigom (KE) 16, 67–71, 80, 81, 194, 232–239, 243–247, 293, 306, 310, 313
 Esztergom (KE)? 194
 Esztergom (KE)-Alsósziget 132
 Esztergom (KE)-Budai Nagy A. u. 16. – ld. Esztergom-Kovácsi, Szent Mihály-templom
 Esztergom (KE)-Kovácsi 132, 135, 196, 235–236
 Esztergom (KE)-Kovácsi, Szent Mihály-templom 16, 289
 Esztergom környéke (KE)-„Graner Fund” 182, 198, 306–308
 Esztergom (KE)-„Kuckländer-szőlők” 306
 Esztergom (KE)-Szentgyörgymező 135
 Esztergom (KE)-Szentkirály 132, 135, 166
 Esztergom (KE)-Szent Mihály-templom – ld. Esztergom-Kovácsi, Szent Mihály-templom
 Esztergom (KE)-Téglagyár 198, 306–308
 Esztergom (KE)-Vasútállomás – ld. Esztergom-Kovácsi
 Esztrigon – ld. Esztergom
 Etyek (Fe)-Bot/Bot(hi)puszta 178, 182, 194, 197, 306–308
 Etyek (Fe)-Richárdpuszta 15, 178, 182, 188, 193, 194, 197, 307, 308
 Eudoxia/Eudokia Dukaia, bizánci császárnő (1067) 270
 Eufémia, hercegnő, I. Béla leánya 224
 Eufémia, orosz hercegnő, Kálmán 2. felesége 163, 230
 Euphemia, Chalcedoni, szűz 225
 Európa 56, 64, 68, 69, 72–78, 83, 166, 206
- ## F
- Fábiánsebestyén (Cso)-Kórogy csárda 132
 Faludi Géza 316
 Fegyvernek (JNSz) 137
 Fehér Géza 188
 Fehértói Katalin 220, 221, 223–226, 229, 231
 Feheruuar – ld. Székesfehérvár
 Fejér, F., Mária 24
 Fekete András 45

Feketeügy völgye (ROM) 300
 Felfalu/Felsőfalu (SZLK) 84, 99, 132, 209, 290
 Felicia?, szicíliai hercegnő, Kálmán 1. felesége 163, 230
 Felmer Márton 25, 32, 97, 99, 105, 108, 113, 164, 177, 189, 232, 241, 311
 Felsőrécsény (SZLK) 301, 303, 306
 Féltorony (AU) 135
 Felvidék (SZLK) 17, 44, 76, 99
 Feneşan, Virgil 23, 148–150
 Ferdinánd, I., magyar király/császár (1526–1556–1564) 24
 Festetiz, báró 25
 Fiad (So)-Kérpusztá 18, 84, 86, 132, 135, 138, 163
 Fiala, Eduard 44, 60, 63, 64, 150, 251–253, 255, 258
 Fiat, Trandafir 171, 172, 192
 Filip, Jan 299
 Finály Henrik 19
 Firenze (OL) 263
 Fitz Jenő 317
 Flandria 191, 224, 251
 Fleischmann Jenő 306
 Földes (HB) 317
 Földvár (ROM)-Evangelikus templom 299, 300, 305
 Frankenhardt/Hohenhardt bei Schwäbisch Hall (NÉM) 314
 Frankföld 120, 263
 Freisingen/Freising (NÉM-Bajorország) 42–44, 245
 Frey Imre 30, 31, 311
 Fridwaldszki/Fridvaldszki/Fridvaldszki János 113, 311
 Friedberg, Robert 252–254
 Friedensburg, Ferdinand 53, 229, 250–253, 256, 258
 Fried, Johannes 57, 62, 261
 Friedrich, I., kölni érsek (1099–1131) 254
 Friedrich, namuri gróf, lüttichi püspök (1119–1121) 224
 Friesach (AU) 164, 165, 301–305, 308
 Friesland/Frízföld 120, 157, 228
 Frigyes, II., császár (1212–1220–1250) 301, 302
 Frigyes, II., osztrák herceg (1229–1246) 301
 Fritzlar (NÉM-Frankföld) 120
 Fusek Gabriel 163
 Füssen (NÉM) 225
 Füzesabony (He) 97

Füzesabony (He)-Kastélydűlő 103, 132

G

Gábrriel/Gavril Radomir, bolgár knyáz (1014–1015) 221
 Gafrík, F. 178
 Gaitiha rex – ld. Kálmán
 Gaj-Popović, Dobrila 119, 120
 Galambóc (JUG) 68
 Galambos László 119, 219, 223, 224
 Gálócsy Zoltán 31, 233, 234, 312
 Gandersheim (NÉM-Szászország) 147
 Gánóczy Antal/Antonius Ganoczy 28, 108, 164, 264, 312
 Ganoczy, Antonius – ld. Gánóczy Antal
 Garam 44
 Garami Erika 52
 Garamszentbenedek (SZLK) 124, 179, 225, 226
 Garamszentbenedek (SZLK)-Jozef Kotor háza 178, 183, 189, 210, 290, 306, 307
 Gárdony (Fe) 314
 Gárdonyi/Grünn Albert 28, 30, 31, 37, 108, 312
 Gaspartz Géza Elemér 23, 31, 312
 Gathco, magister 234, 236
 Gatterer János 127
 Gaufredus de Bruil (1184 k.) 40
 Gáva (SzSzB)-Vásártér 132, 207
 Gdańsk/Danzig (LEN) 312
 Gecse (Ve) 135, 137, 209, 290
 Gedai István 11, 12, 14–18, 20, 21, 23, 24, 31, 34, 35, 37, 44–54, 56, 58–62, 64, 65, 67–71, 73–79, 83, 84, 94, 101, 107, 110, 115, 130, 138, 143, 151, 167, 174, 182, 183, 191, 193, 196, 203, 207, 208, 211, 212, 214, 217, 222, 236, 237, 239, 243, 245, 246, 248, 262, 268–272, 292, 301–303, 305, 306, 308, 309, 313
 Gellért, csanádi püspök (1030–1046) 243, 269, 293
 Georgescu, Laurenția 304
 Gerardus, felső-lotharingiai herceg (1048–1070) 222
 Gerendás (Bé)-Grjecs-halom 132
 Gerevich Tibor 228
 Gergely (Nagy Szent), pápa (590–604) 265, 266
 Gergely, VII. (Szent), pápa (1073–1085) 59, 82, 126, 225, 226
 Gerics József 31, 51, 56–59, 222, 238, 250
 Gessen, fn. 304
 Geuca, rex – ld. I. Géza
 Géza/Décse/Gyeücsa, szn. és egyéb változatok 225

Géza, magyar nagyfejedelem (971/972–997) 31, 33, 38–41, 43–45, 48, 56, 58, 68, 70, 217, 219–221, 225, 236

Géza nagyfejedelem leánya 221

Géza/Magnus, magyar dux (1064–1074) 14, 16, 18, 30, 81, 107, 112, 113, 121–126, 130, 137–139, 158, 160, 162, 199, 208–210, 212, 215, 222, 224–226, 231, 234, 239, 242, 245–247, 282, 284, 290, 307

Géza/Magnus, I., magyar király (1074–1077) 14, 16, 18, 20, 21, 24, 27–30, 62, 84, 107, 112, 121–124, 126–130, 137, 138, 140, 141, 157–163, 181, 199, 208–210, 214–216, 222–226, 228, 231, 239, 242, 243, 245–247, 269, 282–284, 289, 290

Géza, II., magyar király (1141–1162) 14, 15, 17, 18, 27, 29, 127, 164, 166, 179, 181, 182, 188, 190, 191, 194, 200, 208, 288, 289, 291–293, 298–300, 304–307

„Géza Lajossal” 127

Géza–László, társkirályok 127, 181

Gézavására/Szombathely 130, 282

Gimeskosztolány (SZLK)-Poloha pri kostole 135

Gittelde (NÉM–Szászország) 120

Gizella/Gisla (Boldog), bajor hercegnő, I. (Szent) István felesége 31, 37, 39, 58, 64, 69, 265, 266, 270

Gleichgross, Georgius Ferdinandus 36

Gnesen – ld. Gniezno

Gniezno/Gnezdun Civitas/Gnesen (LEN) 68, 81, 224, 234, 251, 261

Gohl Ödön 30, 31, 37, 114, 117, 118, 120, 124, 201, 203, 283, 301, 312, 317

Golgota – ld. Kálvária(hegy)

Gombos F. Albin 56, 63, 70, 72, 82, 102, 221, 223, 225–227, 229, 232, 244

Goslar (NÉM–Szászország) 57, 120, 158, 222, 254

Gotha (NÉM) 262–268, 272, 316

Gotland (SVÉD) 33, 43, 62, 64, 68

Gottfried, V., alsó-lotharingiai herceg (1106–1128) 254

Gouz – ld. Géza nagyfejedelem

Gölle (So) 15, 163, 210, 270, 290

Göttinga/Göttingen (NÉM) 127, 311

Götz György 308

Grác/Graz (AU) 314, 316

Gradica – ld. Zágráb

Gran – ld. Esztergom

Grapzow (NÉM) 48, 51

Grečeskaja zemlja – ld. Bizánci Birodalom

Grierson, Philipp 69

Gröbl, Robert 41

Grünn – ld. Gárdonyi

Gubitza Kálmán 15, 31, 312

Gudea, Nicolae 310

Gulyás Pál 24, 28, 311, 312

Gumowski, Marian 44, 81, 120, 147, 251–253, 261, 274

GY

Gyécse/Gyeücsa, szn. és egyéb változatok 224, 225, 229

Gyomaendrőd (Bé)-Szujókereszt 132, 135, 163

Gyomaendrőd (Bé)-Ugari-dűlő 104

Győr (GyMS) 94, 97, 112, 310

Győr (GyMS)-Pósdomb 132

Győrffy György 20, 31, 39, 43, 44, 47–49, 51, 56–59, 61, 63, 67–70, 75, 81, 94, 97, 98, 104, 108, 112, 113, 120–122, 124, 126, 129, 130, 139, 151, 154, 161–179, 202, 203, 213, 214, 216, 219–228, 230, 235, 236, 240, 243–248, 250, 277, 278, 280, 282–285, 300, 304

György, Szent 278

György, herceg, I. András magyar király fia 224

Gyula, erdélyi 221

Gyula, „Kisebbik” 70

Gyula (Bé)-Farkashalmi-dűlő 46, 47

Gyula-Békésgyula – ld. Gyula-Farkashalmi-dűlő

Gyulafehérvár (ROM)-Zalatnai út 132, 135

Gyulavarsánd (ROM)-Laposhalom 103, 132, 135, 137

H

Haczewska, Bogumiła 248

Hadrianus császár (117–138) 225

Haeräus, Carolus Gustavus 263, 264, 266–268, 312

Hahn, Wolfgang 31, 58, 60, 65, 251, 252, 275

Hajdúdorog (HB)-Simon-tanya 132

Hajdúdorog (HB)-Temetőhegy 94, 132, 135, 137

Hajdú megye 312

Halberstadt (NÉM–Szászország) 120

Halimba (Ve)-Cseres 18, 50, 84, 85, 94, 103, 123, 132, 135, 138, 160, 163, 198, 207, 299, 300, 317

Halle (NÉM) 310, 311, 314

Halle/Saale (NÉM) 313

Hampel József 16, 31, 37, 312

Hanno, II. von Steußlingen, kölni érsek (1056–1075) 120

Hannover (NÉM) 316

- Hanovius, Michael Christophorus 28, 97, 312
 Hanuliak, Milan 31, 94
 Hardknut/Hardiknut, angol király (1035–1037, 1040–1042) 99
 Harhoiu, Radu 305
 Háromszéki-medence (ROM) 299
 Harsányi László 304
 Harsányi Pál 15, 16, 30, 31, 101, 178, 194, 301, 306, 308, 312, 315
 Hartvik, győri? püspök 221, 232, 234
 Hásková, Jarmila 274
 Hatrongyos – ld. Sövényháza-Hatrongyos
 Hátszeg (ROM) 310
 Hatz, Gert 275, 310, 312–314
 Hatz, Vera 31, 33, 40, 43, 62, 63, 66, 68, 69, 75, 76, 238
 Hauberg, P 252
 Havas/Hirsch Emil 272
 Hävernicks, Walter 275
 Hbre/Ndre/Hbocre és egyéb változatok – ld. II. (Vak) Béla
 Heckenast Gusztáv 44, 277
 Hedvig, Álmos herceg leánya 231
 Heinrich, szn. 223
 Heinz-Mohr, Gerd 250
 Helena (255 k.–330), római császárné, Nagy Konstantin anyja 225
 Helmstedt (NÉM) 316
 Henricus, monetarius 224
 Henrik, szn. 223
 Henrik, I. (Madarász), keleti frank király (919–936) 157
 Henrik, II. (Szent), német király/császár (1002–1014–1024) 46, 53, 54, 58–61, 63, 64, 119, 120, 157, 191, 208, 222, 224, 247, 251, 256, 275 és ld. még IV. (Szent) Henrik bajor herceg
 Henrik, III., német király/császár (1039–1046–1056) 82, 94, 98, 113, 157, 191, 222, 224, 228, 239, 275
 Henrik, IV., német király/császár (1056–1084–1105) 59, 113, 120, 122, 124, 139, 157, 159, 222, 225, 285
 Henrik, V., német király/császár (1106–1111–1125) 157, 222, 254
 Henrik, német király, társuralkodó (1138–1152) 189
 Henrik, III., angol király (1216–1242) 301
 Henrik, I., bajor herceg (948–955) 62, 66
 Henrik, II. (Civakodó), bajor herceg (955–976, 985–995) 31, 34, 37–39, 42–46, 79
 Henrik, III., bajor herceg (983–985) 42
 Henrik, IV. (Szent), bajor herceg (995–1004) (később II. Henrik német király/császár, ld. ott) 38, 45, 56, 58
 Henrik, V., bajor herceg (1004–1009, 1017–1026) 44
 Henrik, I. Babenbergi, osztrák örgróf (994–1018) 70, 228
 Henrik, IV., anders-meráni herceg (1204–1228) 302
 Henrik (Jó), stadei gróf (976–1016) 253
 Henrik, Schweinfurti, bajor-nordmarki örgróf (981–1014) 94
 Heraeus, von – ld. Haeräus
 Herceghalom (Pe) 316
 Herepei János 31
 Héri Vera 272
 Hermann, III., kölni érsek (1089–1099) 254, 256
 Hermann, metzi püspök (1073–1090) 224
 Herrmann, szn. 227
 's-Hertogenbosch, Gerlach van 220
 Herzog József 228
 Hesám, II., cordóbai kalifa (976–1008) 59
 Heß/Hess, Wolfgang 275, 278, 290
 Hessen és Westfália 275
 Hevenesi Gábor 228
 Hildesheim (NÉM-Szászország) 222
 Hiltagesburg (NÉM-Szászország) 57, 261
 Hlinka, Jozef 11, 17, 31, 44, 64, 65, 69, 76, 122, 179, 238, 306, 312
 Hódmezővásárhely (Cso) 15, 84, 123, 281, 290
 Hódmezővásárhely (Cso)-Gorzsa 135
 Hódmezővásárhely (Cso)-Hunyadi-halom 135
 Hódmezővásárhely (Cso)-Kopáncs 135
 Hódmezővásárhely (Cso)-Rárós 132
 Hódmezővásárhely (Cso)-R. kat. plébánia földje 135
 Hódmezővásárhely (Cso)-Szikáncs 270
 Holländer, Hans 250
 Holl, Oskar 250
 Holtzmann, Robert 70
 Hóman Bálint 13–16, 19, 20–23, 31, 32, 34, 35, 37, 38, 42, 45, 46, 62, 63, 74, 78, 95–97, 99–102, 105–107, 109–112, 114–118, 120–122, 125, 126, 128, 129, 140–146, 148, 149, 151–156, 159, 160, 162, 166–176, 178–180, 182–184, 186–188, 190, 191, 193–208, 211–217, 219–221, 231, 234, 238, 240, 242–246, 268, 269,

273, 277, 278, 280–282, 284–286, 289, 291,
292, 298, 301–303, 305, 306, 308, 313

Homoróddaróc (ROM) 299, 300

Homoródszentpál (ROM)-Bélabánvára 198, 210,
290, 306, 307

Hopârtean, Ana 148

Hort (He) 163, 210, 290

Horvát István 313

Horvát- és Tótország/Moesia/Messia 139, 150, 151,
159, 163

Horváth Adolf János 31

Horváth, B., Jolán 49, 52

Horváth István 16, 31, 196, 236

Horváth József 100

Horváth Mátyás 227

Hrabanus/Rhabanus Maurus, fuldai apát (†856)
238

Hugo, Ampurias grófja 258

Hungaria/Hungria – ld. Magyarország

Hunka, Ján 11, 24, 31, 108, 139, 293, 301, 305,
306, 310, 313, 317

Huszár Lajos 11, 13, 15, 17, 18, 20–24, 31–41, 45,
46, 52, 64, 67–69, 72, 74–76, 78, 85, 95, 97,
100, 104, 105, 109, 114, 117, 118, 120, 121,
123, 127, 128, 138, 140, 141, 143, 145–147,
149–155, 161, 164, 166–171, 173–177, 179,
180, 182–188, 191, 192, 194, 196, 197, 207,
217, 230, 234, 235, 239, 243–245, 262, 264,
268, 270, 273, 283, 286–288, 291, 292, 295,
297, 298, 300–303, 305, 306, 312–314

Huy (BEL–Alsó-Lotharingia) 62, 191, 222

I

Iaiaz 27, 127

Iambor, Petre 294

Ibrány (SZSzB)-Esbóhalom 123, 135

Ibsker (DÁN) 47

Iburfyastefan 231

Igló (SZLK) 127, 311, 316

Ilona, Anjou (†1314), I. Uroš István szerb király
felesége 25

Ilona, magyar hercegnő, I. Béla leánya (†1091
után) 224

Ilona, I. Uroš szerb nagyzsupán leánya, II. Béla
felesége 189

Ilon Gábor 311, 312, 316, 317

Imre, szn. 223

Imre/Henrik, Szent, magyar herceg (1007/1010–
1031) 31, 40, 49, 94, 105, 269, 270–272

Imre, magyar király (1196–1204) 130, 166, 261,
291

Inama-Sternegg, Th. 45

Ince, III., pápa (1198–1216) 235

Ioniță, Adrian 299

Iordanus/Jordanes 181

Ipolyi Arnold 228

Ipolykiskeszi (SZLK)-Felsőkenderesek-dűlő 84, 89,
94, 123, 132, 135

Isaszeg (Pe) 135

Ismeretlen lelőhely (rég: Bács megye, JUG) 210,
290, 306, 307

Ismeretlen lelőhely (Baja környéke, BK) 160, 209,
290

Ismeretlen lelőhely (Bosznia) 160

Ismeretlen lelőhely (Dunántúl?) 117, 209, 284, 290

Ismeretlen lelőhely (Ermitage és Visby múzeum)
73, 76

Ismeretlen lelőhely (Esztergom környéke, KE) 194

Ismeretlen lelőhely (rég: Esztergom megye, KE,
SZLK) 198, 306–308

Ismeretlen lelőhely (Fe) 306

Ismeretlen lelőhely (rég: Felvidék, SZLK) 123, 129,
130, 210, 215, 284, 290

Ismeretlen lelőhely (Gotland, SVÉD) 54, 55, 75,
237, 247, 259–260

Ismeretlen lelőhely (Göteborg, múzeum, SVÉD) 78

Ismeretlen lelőhely (Magyarország) 198, 210, 290

Ismeretlen lelőhely (Magyarország?) 174

Ismeretlen lelőhely (MNM É) 73, 101

Ismeretlen lelőhely (Mohács, Ba) 73

Ismeretlen lelőhely (rég: Moson megye) 123, 209,
290

Ismeretlen lelőhely (NÉM) 73

Ismeretlen lelőhely (rég: Nyitra megye, SZLK)
124, 126, 209, 290

Ismeretlen lelőhely (Székesfehérvár környéke, Fe)
148, 160, 163, 179, 180, 210, 290, 307

Ismeretlen lelőhely (rég: Szerém megye, JUG) 160,
209, 270, 290

Ismeretlen lelőhely (rég: Szlavónia, HOR) 308

Ismeretlen lelőhely (SZSzB) 209, 290

Isten/Dominus 57, 59, 221, 229, 248, 249, 250

Istenszülo Szűz/Maria Deipara 265, 266

István, szn. 223, 231

István, Szent, protomártír 55, 56, 68, 221

István, Elsőnek Megkoronázott Szent, szerb király
(1196–1228) 220

István, I. (Szent), magyar király (1000–1038) 11,
12, 13, 17–21, 23–94, 96–99, 102, 104, 105,

107, 109, 111, 113, 114, 121–123, 127, 138, 160, 161, 183, 199, 201, 203, 206–209, 211, 213, 214, 217, 219, 221–223, 228, 231, 232–235, 237–245, 247–252, 254, 256–269, 271, 272, 277–281, 285, 289, 310

István, I. (Szent) magyar király leánya 228

István, I. (Szent) magyar király nővérei 221

István, II., magyar király (1116–1131) 15–18, 27–30, 32, 37, 94, 119, 127, 140, 150, 158, 163, 164, 166, 178–191, 196–199, 206, 210, 216, 217, 230, 231, 285–290, 293, 294, 306, 307, 309

István, III., magyar király (1162–1172) 15, 26, 181, 182, 230, 273,

István, IV., magyar király (1163–1165) 181, 273, 291, 301

István, V., magyar király (1270–1272) 164, 182, 189

István Dragutin, szerb király (1276–1282) 26

István, I., Uroš, szerb király (1243–1276) 25

István, II., Uroš Milutin, szerb király (1282–1321) 26

István, III., Uroš Dečani, szerb király (1321–1331) 26

István/Stepan, IV., Uroš Dušan, szerb király/császár (1331–1346–1355) 26, 301

Istvánovits Eszter 123

Itália 56, 240, 244

Ivan Vladislav, bolgár knyáz (1015–1018) 220

Izrael 222

Izsák, I., bizánci császár (1057–1059) 270

J

Ják (Va) 210

Jakubovich Emil 219, 222–224, 229, 238, 240

Jankovich B. Dénes 12, 198

Jankovich Miklós 37

János, Szent, apostol 71, 196, 252

János, XIX., pápa (1024–1033) 39

Jánoshalma (BK)-Hergyevicai iskola 132

Jánosi Mónika 16, 19, 293

Jansson, Gunnel 54

Jaromír, cseh herceg (1003, 1004–1012, 1033–1034) 60, 63, 64, 251–253

Jaromír, olomouci püspök (1085 vége–?) 71

Jarosláv (Bölcs), kijevi nagyfejedelem (1019–1054) 98, 223

Jászberény (JNSz) 84, 209, 290

Jászberény (JNSz)-Borsóhalma 15, 132, 135, 209, 290

Jászfalu (SZLK)-Harangozó-dűlő 132

Jehuda-Ha-Kohen, mainzi rabbi (†1070) 122, 282

Jeovidzas, szn. – ld. Géza szn.

Jeruzsálem 139, 150, 221, 300

Jesse, Wilhelm 234

Jeszenszky Alajos, prelátus 125

Jeszenszky Géza 13, 15, 16, 19, 23, 31, 34, 35, 95, 97, 100, 101, 103–107, 110, 115–118, 121, 122, 124–126, 128, 129, 141–149, 152–162, 166, 167, 179, 188, 193, 194, 201, 202, 204, 212, 213, 217, 226, 242, 243, 245, 280, 285, 292, 306, 308, 313

Jézus Krisztus 81, 102, 105, 127, 147, 233, 250, 252, 256, 260, 265, 269–271

Jireček, Konstantin 25

Joachim, Johann Friedrich 25, 26, 28, 31, 32, 36, 95, 98, 99, 102, 105, 108, 109, 111, 113, 114, 140, 164, 177, 189, 232, 238, 240, 241, 245, 265, 311, 313

Jomsburg (NÉM–Szászország) 43

Jónás Elemér 312

Jonsson, Kenneth 20, 31, 46–48, 51, 55, 60, 62, 65, 69, 72, 73, 76–78, 211, 237, 238, 250

Jósa András 31

Jovanović, Vojislav S. 16, 31

József, szn. 224

Judit, regensburgi várgrófnő, Péter 1. felesége 94

Judit, Schweinfurti, bajor hercegnő, Péter 2. felesége 95

Judit, német hercegnő, Salamon felesége 113, 122, 130, 282, 283

Juhász Jenő 225

K

Kádas Tibor 317

Kahler Frigyes 31

Kalamanos – ld. Borisz/Borics

Kállai Géza 31, 58

Kálmán, szn. és változatai 228, 229

Kálmán, Könyves, magyar király (1095–1116) 16–18, 22, 25–30, 40, 42, 48, 49, 51, 84, 91, 94, 105, 119, 124, 126, 127, 151, 160, 163–182, 187–190, 197, 198, 200, 206, 208, 210, 214, 216, 217, 228–231, 234, 236, 242, 277, 279, 283, 286–294, 299, 300, 305–309

Kálmán, magyar herceg, II. András fia (*1208–†1241), halicsi király (1214–1221), szlavón herceg (1226–1241) 105

Kálmán Béla 220, 222–225, 228

Kalocsa (BK) 124, 165, 244, 313, 315

- Kálvária(hegy)/Golgota 150, 151, 215, 217, 285
 Kanozsay Margit 306
 Káplár László 31, 35, 52
 Kapolcs, kun vezér 139, 159, 216, 286
 Kaposfő (So) 132
 Kaposvár (So)-61. sz. út 16, 132, 198, 208, 289
 Karácsonyi János 219, 220, 227
 Kardoskút (Bé)-Fecskéspart 132, 135
 Kardoskút (Bé)-Hatablak 177
 Karetka Gábor 74, 78
 Karintia (AU) 301
 Karlberg – ld. Stockholm (SVÉD)-Karlberg
 Károly (Nagy), frank király/császár (768–800–814) 225, 233, 234, 248, 257, 273
 Károly (Kopasz), frank király/császár (840–875–877) 37, 203
 Károly, II. (Durazzói Kis), magyar király (1385–1386) 26
 Károly Róbert, magyar király (1308–1342) 26, 27, 190, 234, 263, 265, 266, 269
 Károly (Jó), flandriai gróf (1119–1127) 191
 Kárpát-medence 11, 13, 14, 16–19, 38, 39, 46, 48, 51, 72, 77, 79–81, 83, 94, 103, 107, 138, 162, 171, 177, 180, 188, 208, 209, 211, 217, 218, 270, 272, 279, 290, 292, 293, 298, 299, 303, 305, 306
 Kárpátok 70
 Kassa (SZLK) 13, 310, 312, 315, 316
 Katalónia (SPA) 258
 Katona István/Stephanus Katona 28, 32, 111, 241, 263, 265, 266, 313
 Katz, Viktor 54, 248
 Kazay Sámuel 27, 28, 32, 37, 95, 97, 99, 108, 113, 127, 140, 164, 165, 181, 189
 Kazimír, Štefan 31, 65, 273, 313
 Kázmér, I. (Megújító), lengyel fejedelem (1038–1058) 223
 Kázmér, II. (Igazságos), lengyel fejedelem (1177–1199) 251
 Kecskemét (BK)-Szikrapusztá 132
 Kéfas, szn. 221
 Kék (SzSzB)-Telek-dűlő 132, 135
 Kelč (CSEH)-Strážne 54, 55, 248, 249, 259, 260
 Keleti-tenger 83
 Kemeji részek (kb. a Nagykunság) 122, 123
 Kempelen Engelbert 25, 26, 313
 Kempelen Farkas 313
 Keresztényi József 28, 31, 124, 313
 Keszthely (Za) 317
 Kézai Simon 223
 Kiernowski, Ryszard 248
 Kiesel, Georges 225
 Kijev (UKR) 63, 139, 223, 230, 231, 270, 271
 Kimpel, Sabine 225
 Király Ferenc 31, 196, 198, 301, 302, 306, 314
 Királyföld/Königsboden (ROM) 299
 Királyhida (AU) 135
 Király Péter 220
 Kisasszonyfa (Ba)-Kórisdomb 210, 285, 290
 Kisgáj (ROM) 301, 303
 Kiskunfélegyháza (BK)-Kántordomb 132
 Kiskunfélegyháza (BK)-Páka 132, 135
 Kiskunhalas (BK) 314
 Kiskunhalas (BK)-Bodoglár 137
 Kiskunhalas (BK)-Fehértó 132, 135, 209, 290,
 Kiskunhalas (BK)-Sóstó 135
 Kiskunlacháza (Pe) 135, 209, 290
 Kisléghy Nagy Gyula 308
 Kismajtény (ROM) 315
 Kismarton (AU) 311
 Kiss Attila 31, 50, 52, 304
 Kiss Ferenc 37, 100, 124, 127, 149, 174, 314
 Kiss Lajos 230
 Kiszombor (Cso)-B. temető 132
 Kluge, Bernd 72, 73
 Kniezsa István 227
 Kocsér (Pe) 132
 Kóka (Pe) 308
 Kolníková, Eva 11, 14, 17, 31, 171, 180, 293, 305
 Kolozsvár (ROM) 310, 311, 314, 315, 316
 Kolozsvár (ROM)-Kolozsmonostor 135, 294
 Kolumban, Hyi/Ionai, szerzetes (†597) 228
 Kolumban, Luxeuil-i/Bobbiói, apát (*540 k.–†615) 228
 Kolumkille/Coulm, ír szerzetes 228
 Komárom (KE) 241
 Komáromszentpéter (SZLK)-Kisrét 132
 Komjáthy Miklós 40
 Konrád, burgundiai király (937–993) 59, 157
 Konrád, I., keleti frank király (911–919) 157
 Konrád, II., német király/császár (1024–1027–1039) 33, 35, 42–44, 53, 57, 59, 62, 69, 157, 222, 247
 Konrád, III., német király/császár (1118–1152) 71, 72, 189
 Konstantin (Nagy), I., keletrómai császár (306–337) 225
 Konstantinápoly (TÖR) 105

Konsztantinosz, VII. (Bíborbanszületett), bizánci császár (913–959) 223
 Konsztantinosz, VII. (Bíborbanszületett) és II. Romanosz bizánci császár (948–959) 270
 Konsztantinosz, VIII. (Bulgaroktonosz), bizánci császár (1025–1028) 270
 Konsztantinosz, IX. (Monomakhosz), bizánci császár (1042–1055) 163, 270
 Konsztantinosz, X. (= rég: XIII.), Dukasz, bizánci császár (1059–1067) 105, 109, 270
 Koppány, szn. 219
 Koppány, somogyi dux 66–69, 81, 220
 Korek József 30
 Koros – ld. Nagytapolcsány
 Kovačević, Jovan 220
 Kovács László 11, 12, 14–20, 22, 32, 37, 45–52, 54–62, 68, 71, 72, 77, 81, 83, 104, 107, 112, 114, 119, 121–123, 150, 155, 158, 162, 180, 188, 214, 216, 237–240, 247, 248, 250, 260, 261, 271–273, 279, 282, 283, 285, 286, 291–294, 298–300, 306
 Kovácsi – ld. Esztergom-Kovácsi
 Kovalovszki Júlia 205
 Kováts Ede 31, 38, 301, 303, 314
 Kozák Péter 313
 Kozma, Szent 196
 Kőhegyi Mihály 31, 311, 313
 Kölked (Ba) 304
 Köln (NÉM–Lotharingia–Rajna-vidék) 120, 222, 254, 256, 301, 302
 Költő László 74, 78
 Körmöcbánya/Kremnica/Kremnitz (SZLK) 65, 67, 264, 267, 268
 Körösszegapáti (HB)–Pállapály 132
 Kővári Aladár 28
 Krakkó (LEN) 70, 81, 275, 314
 Kralovánszky Alán 58, 188
 Kraskovská, Ludmila 11, 17, 31, 179, 183, 306
 Krejčík, Tomáš 248, 258
 Kremnitz – ld. Körmöcbánya
 Krems (AU) 311
 Kristó Gyula 16, 31, 40, 49, 56, 81, 95, 97, 98, 102, 104, 107, 112, 113, 121, 124, 126, 130, 139, 164, 180, 181, 189, 221–223, 225, 226, 228, 236, 238, 244, 246, 247, 286, 289
 Krisztus – ld. Jézus Krisztus
 Krusche, Gerhard 310–312, 314
 Kruszwica/Kruschwitz (LEN) 261
 Kubitschek, W 310
 Kučerovská, Tatána 54

Kukai Sándor 45

Kumorowicz Lajos Bernát 40, 260–262

Kupa Mihály 20, 21, 31, 44, 52, 69, 207, 250, 314

Kupa Mihályné 314

L

Labuhare, Labunare – ld. Kálmán király

Ladánybene (BK) 301, 303, 306

Ladányi Erzsébet 31, 51, 56–59, 238, 250

Ladilaus – ld. I. (Szent) László

Ladislaus – ld. I. (Szent) László

Ladislaus – ld. I. (Szent) László

Ladislaus, szn. és változatai 220, 227, 228

Ladislaus/Władisław, Gielniówi Szent (1440 k.–1505) 220

Ladná (CSEH) 71, 72

Laimihare – ld. Kálmán király

Lajos (Gyermek), keleti frank király (899–911) 157

Lajos, I. (Nagy), magyar király (1342–1382) 26, 27, 190, 267, 301

Lajtapordány (AU)–Loretom 132

Lajtaújfalu (AU) 135

Lakos János 21, 31

Lambert, szn. és változatai 223–225

Lambert, maastrichti püspök (†705/706) 225

Lambert, tournay-i püspök (1113–1121) 191, 224

Lámkerék (ROM) 209, 290

Lampert/Lambert, magyar herceg, I. Béla fia (1050 k.–1095) 112, 124, 126, 130, 139, 158, 164, 246

Lantbert/Lambert, freisingi püspök (937–957) 225

László, szn. 220, 223, 228

László, magyar dux (1064 k.–1077) 122

László, I. (Szent), magyar király (1077–1095) 12, 14–22, 24–30, 32, 37, 50, 62, 73, 79, 84, 93, 94, 96, 100, 102, 107, 109, 111–114, 119, 121, 122, 124, 126, 127, 130, 139–164, 166–170, 172–175, 177–182, 184–189, 191–193, 197–202, 204, 208–217, 219, 220, 224, 226, 227, 229–232, 239, 241–243, 245–247, 262, 263, 265, 266, 269–272, 277, 281–287, 290–294, 299, 307

László, II., magyar király (1162–1163) 140, 181, 182, 230, 291, 292

László, III., magyar király (1204–1205) 273, 292

László, IV. (Kun), magyar király (1272–1290) 26, 27, 127, 140, 189

László, Szár/Zaar Ladislaus/Calvus Ladislaus, Géza nagyfejedelem unokaöccse 219, 220, 227

László/Ladislau, magyar herceg, Kálmán fia (1101–1112) 164, 165, 230
 László Gyula 31, 33, 38–45, 68, 70, 96, 219, 248
 Laventenburch – ld. Břeclav
 Lébény (GyMS)-Kaszásdomb 52, 53, 61, 73
 Lechner, Martin 223, 225
 Lelewel, Joachim 30, 32, 114, 140, 165, 181, 314
 Lengyelország 43, 45, 47, 61, 65, 66, 72, 77, 81–83, 98, 104, 112, 216, 223, 224, 227, 236, 274–276, 314
 Leningrád – ld. Szentpétervár
 Leó, III. (Szent), pápa (795–816) 248, 257
 Leodvin/Lenduin, bihari püspök 102, 238
 Leszih Andor 31, 166–171, 179, 180, 286, 314
 Letkés (Pe)-Téglaégető, I. sz. temető 18
 Letkés (Pe)-Téglaégető, II. sz. temető 137
 Leuckfeld, Johann Georg 263
 Levente/Liüntika, magyar vezér 223
 Levente, magyar herceg, Vazul fia (1010/1015–1046) 94, 98, 104, 222, 223
 Lieball, J. 252
 Liebknecht 263
 Ligetfalu (SZLK) 68
 Lipót, I., császár (1657–1705) 26, 269
 Lipót (Szép), osztrák herceg (1075–1095) 122
 Liptó megye (SZLK) 311
 Liptószentmiklós (SZLK) 311
 Liudolf, westfrieslandi örgróf 228
 Liuthar 57, 261
 Liutolf, augsburgi püspök (987–996) 44
 Liüntika – ld. Levente
 Ljubić, Sime 26
 London (ANG) 310, 317
 Lotharingia 120, 254
 Lothar, III., német király/császár (1125–1133–1137) 222, 254
 Lovag Zsuzsa 114, 183, 240
 Lócse (SZLK) 179, 316
 Lövvő (GyMS) 313
 Lubanure – ld. Kálmán király
 Luck (UKR) 268
 Luczenbacher János – ld. Érdy János
 Ludány – ld. NyitraLudány
 Ludányhalászi (Nó)-Apáti-pusztá 132
 Ludewig, Johann Peter von 263, 314
 Ludwig – ld. I. (Nagy) Lajos
 Lajos IV. – ld. I. Rudolf és IV. Lajos bajor hercegek
 Lukács Antal 305, 316
 Lukschitz/Lukeschitz Hermann 272, 314

Lund (SVÉD) 252
 Lundenburg – ld. Břeclav
 Luschin von Ebengreuth, Arnold 165, 273–275, 302
 Lutinbach/Raitenbuch (NÉM-Bajorország) 225
 Lüttich/Liège (BEL–Alsó-Lotharingia) 120, 224

M

Maas-vidék 191, 224
 Maastricht/Maestricht (HOLL–Alsó-Lotharingia) 120, 157, 222, 225
 Mačvanska Mitrovica (JUG)-Zidine/Širingrad 208, 279
 Madar (SZLK)-Szentkirálykúti-dűlő 177, 180, 208
 Mader, Joseph 30, 32, 37, 95–97, 99, 105, 108, 109, 114, 119, 127, 140, 142, 147, 150, 151, 165, 181, 190, 232, 241, 266, 268, 314
 Magdeburg (NÉM–Szászöld) 57, 59, 151, 261, 314
 Maginold, szn. és változatai 225
 Magnus dux/rex – ld. Géza dux/rex
 Magnus/Muonas, szn. 225, 226, 228
 Magnus, I. (Jóságos/den Gode), norvég-dán király (1035–1042–1046) 225, 252
 Magnus, II., Haraldsson, norvég király (1066–1069) 225
 Magnus, szász herceg (1071–1106) 225
 Magnus, Szent, füsseni szerzetes (699–772) 225
 Magnus, Szent, oderzói püspök (†660 k.) 225
 Magnus, Szent, trani püspök (†250 k.) 225
 Magnus Wratislaviensis, püspök 225
 Magyarfráta (ROM) 15, 148, 163, 210, 290
 Magyarhomorog (HB)-Könyadomb 18, 46, 50, 90, 94, 123, 132, 135, 137, 138, 163, 188, 207, 208
 Magyarország 11, 14, 17, 28, 32, 39, 40, 44, 45, 47–49, 51, 52, 55, 56, 60, 63, 65, 66, 68–70, 72–75, 77, 78, 82, 83, 94, 101, 103–105, 107, 111, 121, 127, 130, 139, 150, 159, 165, 207, 208, 211, 213, 219, 222, 228, 234–243, 245–247, 260, 263, 266–270, 272, 275, 277–279, 283, 299, 312
 Mähren – ld. Morávia
 Mainz (NÉM–Franköld) 59, 157, 282
 Majkóv (LEN) 47, 48, 76, 77, 87, 237
 Majs (Ba)-Udvari rétek 18, 50, 84, 94, 132, 135, 137, 138, 163, 299, 304
 Makkai László 299, 300
 Makk Ferenc 25, 31, 40, 48, 49, 95, 97, 98, 102, 104, 112, 113, 121, 122, 124, 126, 130, 139,

- 163, 164, 180, 181, 220–226, 228, 231, 238, 247
- Malcolm, III. Canmore, skót király (1057–1099) 228
- Manegoldus, szerzetes 225
- Maniow (LEN) 72
- Mánuel, I. (Komnénosz), bizánci császár (1143–1180) 299
- Mány (Fe) 312
- Máramarossziget (ROM) 316
- Marcu, Dana 299
- Marczali Henrik 111, 282
- Margit, Skóciai Szent, skót királyné, III. Malcolm felesége 228
- Mária, magyar királynő (1385–1395) 27, 294
- Mária Terézia, magyar királynő/császárné (1740–1780) 26, 32, 311
- Márkusfalva/Markušovce (SZLK) 230
- Markward, karantán örgróf (1073–1076/1077) 122
- Maros 81
- Marsina, Richard 104
- Márton Lajos 312
- Márton, Szent 241
- Máté, evangélista 256
- Matei, Ștefan 294
- Mátyás, I., Hunyadi/Corvin, magyar király (1458–1490) 26, 263
- Mauritius/Móric, Szent 56, 81, 261
- Mazo Karras, Ruth 23, 273, 274
- Mbre – ld. II. Béla
- Meaux (FR) 258
- Medgyes (ROM) 314
- Medgyesegyháza (Bé)-Bánkút 301, 303, 304
- Medgyesi Pál 18, 163
- Meer, Frits von der 250
- Megingaud/Maingoz eichstätti püspök (991–1014/1015) 251
- Megváltó – ld. Jézus Krisztus
- Mekényes (Ba)-Kührumpel-tanya 132
- Melich János 219–225, 229–231, 240
- Melk (AU) 228
- Mělník (CSEH) 253, 281
- Mélykút (BK)-Gányó 240
- Ménfő/Ménfőcsanak – ld. Győr
- Merán (AU) 302
- Merényiné Pazár Judit 317
- Merseburg (NÉM) 70, 221, 243
- Mesterházy Károly 31, 198
- Metz (FRO–Felső-Lotharingia) 120, 224, 252, 256, 258
- Mezey László 225
- Mezőbánd (ROM) 314
- Mezőberény (Bé)-Kérhalom-dűlő 132, 135, 137, 198, 208
- Mezőzáh (ROM) 15, 188, 198, 305, 307, 308
- Miesko/Mieszko, I., lengyel fejedelem (960 k.–992) 80, 257, 258, 276
- Miesko/Mieszko, II., lengyel fejedelem (1025–1031, 1032–1034) 59, 104, 223
- Miesko/Mieszko, III. (Öreg), lengyel fejedelem (1173–1177, 1199–1202) 275
- Mihály, szn. 228
- Mihály, Szent 189, 196, 234
- Mihály, magyar herceg (944/948 k.–976/978 k.) 31, 219, 220, 223
- Mihály/Mikhaél, IV. Paphlagoniai, bizánci császár (1031–1041) 49, 270
- Mihály/Mikhaél, VI., bizánci császár (1056–1057) 270
- Mihály/Mikhaél, VII., Dukász Parapinakész, bizánci császár (1071–1078) 126, 226, 269, 270
- Mikhaél, szn. 219
- Miklós, II., pápa (1059–1061) 59
- Miklós?, herceg – ld. László herceg, Kálmán fia
- Miklosich, Franz von 224
- Minarovičová, Elena 313
- Minden (NÉM–Szászország) 120
- Miskolc (BAZ) 13, 306, 311, 314
- Mitrea, Bucur 299
- Mocsárvár/Mosaburg/urbs Paludarum/Zalavár (Za) 72
- Moesia/Messia – ld. Horvátország
- Mogilno/Mogiln civitas (LEN) 81
- Mogyoród (Pe) 113, 121, 122, 126, 127
- Mohács (Ba) 52, 73
- Mokrin (JUG) 132
- Moldova (UKR) 113
- Molnár Erzsébet 65
- Monostorszeg (JUG) 312
- Moór Elemér 228
- Móra Ferenc 317
- Moraván (SZLK)-Ducó 132, 135, 180, 198, 208
- Moravcsik Gyula 40, 219, 239
- Morávia/Morvaország 70, 71, 74, 216, 248
- Morawa, Christa 223
- Morrison, Cécile 270
- Morva határ 139

Morva/Morava 69, 70
 Morvaország – ld. Morávia
 Morva-völgy 44
 Moser, Johann Jacob 263, 264, 267
 Moson(magyaróvár) (GYMS) 113, 121, 122, 313
 Mosonytétény (AU) 15, 148, 149, 160, 163, 167,
 168, 170, 173–175, 178, 182–184, 186, 188,
 189, 210, 217, 231, 290, 306, 307
 Mozgovo (LEN) 52
 Mözs (To)-Szárazdomb 18, 135
 Muhi (BAZ) 302
 Mundburg (NÉM–Szászország) 253
 Muratori, Lodovico Antonio (1672–1750) 181
 Mutius, Hans-Georg von 219
 Müller Róbert 16, 31, 198
 München (NÉM) 38, 101
 Münster (NÉM) 69
 Myslivec, Josef 220

N

Nabburg/Navalis civitas/Nappa civitas/Napepurc
 (NÉM–Bajorország) 66, 245
 Nadány (SZLK)-Széplak, Návršie chríb 305, 308
 Nad I. 311
 Nad P. 311
 Nagy Ádám 31
 Nagy Géza 219, 220, 222, 223, 226, 233, 240, 242,
 244, 245, 314
 Nagy Lóránt 31, 118, 186, 314
 Nagyecsed (SzSzB)-Bagolyvár 301, 303
 Nagyharsány (Ba)-Harsányhegy 21, 33, 47, 50–53,
 55, 60, 61, 73, 75, 77, 80, 83, 207, 209, 217,
 237, 245, 248, 249, 259, 270, 290, 291
 Nagykanizsa (Za) 310
 Nagykőrös (Pe)-Barátság 51, 104, 132
 Nagy-Küküllő völgye (ROM) 299
 Nagyősz (ROM) 301, 303, 306
 Nagyszeben (ROM) 97, 228, 299
 Nagyszentmiklós (ROM) 41–43
 Nagyszombat/Tirnavia (SZLK) 24, 312, 313, 316
 Nagytapolcsány (SZLK)-Alsóhelbény 14, 84, 107,
 117, 121–123, 125, 126, 129, 130, 132, 135,
 137–139, 209, 215, 284, 290
 Nagyteremia (ROM) 308
 Nagytóke (Cso)-Jámborhalom 132, 135
 (Nagy)várad (ROM) 139, 164, 228, 312, 316
 Nagyvárad (ROM)-Téglagyár 15, 163, 210, 270,
 285, 290
 Namur (BEL–Alsó-Lotharingia) 222, 224

Nánássy, R., Éva 52
 Nándorfehérvár/Belgrád (JUG) 68, 247
 Nbre, Ndre, Nbocre és egyéb változatok – ld. II.
 Béla
 Nemeskéri János 304
 Némeföld 222
 Németh Gyula 41, 219, 225, 226
 Németh Péter 17, 123, 309
 Németország 32, 107, 190, 208, 275, 314, 316
 Németóvár (AU) 310
 Németpróna (SZLK) 317
 Nepper, M., Ibolya 306
 Neubecker, Ottfried 248, 260, 261
 Neuburg (NÉM–Bajorország) 245
 Neumann, Franz 263, 264
 Neustadt (NÉM) 48, 51
 Nikéforosz, III., Botaneiatész, császár (1078–1081)
 270
 Niklovits Károly 73, 101
 Nitz, Gaynor 221
 Nivelles (BEL–Alsó-Lotharingia) 120
 n. n. 30, 32, 95, 232, 241, 266, 268, 314
 Noa, fn. 304
 Noé 229
 Northumbria (ANG) 254
 Norvégia 45
 Novák, Jozef 11, 17, 179, 306
 Nuber Károly Ferenc 15, 73, 74, 100, 159, 178,
 182, 188, 190, 194, 196, 272, 292, 298, 306,
 308, 314
 Nudelman László 169
 Nyarsker – ld. Enegård

NY

Nyárádszereda (ROM) 313
 Nyáregyháza (Pe)-Pusztapótharasz, Zsengellér-
 dűlő 302, 303, 306
 Nyergesújfalu (KE)-Sánchez/Crumerum castrum
 241
 Nyitra, folyó 122
 Nyitra megye (SZLK) 104, 121
 Nyitra/Nitra (SZLK) 67, 107, 122, 138, 139, 164,
 246
 Nyitra (SZLK)-Molnos 103, 126, 132
 Nyitra (SZLK)-Šindolka 132, 135, 137, 163
 Nyitra (SZLK)-Zobordarás 132
 Nyitrakoros – ld. Nagytapolcsány
 Nyitraludány (SZLK) 14, 107, 117, 120–123, 132,
 135, 138, 209, 212, 290

„Nyomország” – ld. Magyarország

Nyúl (GyMS) 135

Nyulas (AU) 135

O

Oba/Obbo – ld. Aba Sámuel

Óbars (SZLK)-Pri kostole 132

Oberhofen (AU) 27

Ocsova (SZLK) 310

Odera 43

Odera–Elba köze 74

Oderzo (OL) 225

Ógyalla (SZLK)-Abadomb-dűlő 171

Ógyalla (SZLK)-Bagota 132, 135, 180

Ojtozi-szoros (ROM) 300

Ó-Kolozsvár – ld. Kolozsvár-Kolozsmonostor

Oldřich, cseh herceg (1012–1033, 1034) 251, 253

Olmütz – ld. Olomouc

Olomouc/Olmütz (CSEH) 71, 72, 120, 150, 258, 281

Olt völgye (ROM) 299

Ópusztaszer – ld. Sövényháza

Ópusztaszer (Cso)-Hantháza-puszta 132

Orbán Balázs 298, 306

Orbán, II. (Boldog), pápa (1088–1099) 139, 163, 227, 229

Ordericus Vitalis Angligena (†1142) 229

Orosháza (Bé)-Rákóczi-telep 135

Oroszlámos (JUG)-Vasútállomás 16, 135, 208

Oroszország 42, 45, 56, 63, 159, 189, 208, 223, 314

Oroszvár (SZLK) 68

Ortvay/Ortmayr Tivadar 188, 306, 308, 315

Osnabrück (NÉM) 147

Ostrovo (HOR) 302, 303

Oszlár (BAZ)-Csörsz árka 135

Otrokocsi Fóris Ferenc 32, 315

Ottó, Freisingi, püspök (†1158) 244

Ottó, I. (Nagy), német király/császár (936–962–973) 191

Ottó, III., német király/császár (983–996–1002) 45, 47, 48, 56–59, 147, 151, 191, 222, 236, 248, 260, 261

Ottó/Ordulf szász herceg (1059–1071) 35, 157, 222

Ottó/Ota, I. (Sličný/Krásný), olomouci herceg (1061–1087) 122, 258

Ottó/Ota, II. (Černý), olomouci herceg (1107–1110, 1113–1125) 150

Ottó (Sváb), bajor herceg (976–982) 45

Ottokár, II., Přemysl, cseh király (1253–1278) 301

Ottokár cseh herceg (1251–1261) 302

Ottone/Ottó, Orseolo, velencei doge (1009–1026) 94, 221

Ouléb Volodislavl, orosz fejedelem (945) 220

Ö

Örménykút (Bé) 135

Ötvös Gábor 302

P

Paderborn (NÉM-Szászország) 120

Pais Dezső 221–223

Pál Balázs 317

Palesztina 150, 223

Pálma Károly Ferenc/Franciscus Carolus Palma 24, 28, 140, 315

Paludarum, urbs – ld. Mocsárvár

Pandula Attila 260, 261

Panigaj, Lubomír 179

Pannonhalma (GyMS) 39, 64, 68, 69, 232, 234, 241–245, 310

Pannonia /Anonai/Danonai/Pannonenia/Panonai-/Panonia és egyéb változatok 32, 36, 39, 41, 43, 44, 63, 68, 72, 95–99, 101, 102, 106, 108–110, 113–117, 119, 124, 125, 127, 128, 140–142, 151, 156–158, 211, 213, 215, 222, 232, 234, 237–247, 262–266, 268–272, 315

Panonia tera 116, 119, 215, 232, 234, 239, 242–244

Pápa (Ve) 310

Pap Ferenc 314

Parádi Nándor 31, 298, 302, 314

Párducz Mihály 194

Párizs (FR) 314

Parlin (LEN) 51

Partium (ROM) 11

Passau (NÉM) 219, 221

Paszkal, II., pápa (1099–1118) 227

Paszternák István 311

Pata, magyar főember 222

Pátroha (SzSzB)-Butorka-dűlő 302, 303, 306, 309

Patvaróc (SZLK) 313

Pauler Gyula 70, 98, 102, 111, 223–225, 228–231, 238, 277, 278, 282, 315

Pécs (Ba) 51, 94, 124, 277, 314, 317

Pécs (Ba)-Somogy 103, 132, 207

Pecsenyéd (AU) 135

Peer Jakab/Jacobus Peer 28, 315

Pénzverőpuszta (Székesfehérvár határa) 234

Peregriny János 272

- Perényi József 240
 Perse (SZLK)-Bércz 132
 Perse (SZLK)-Papföld 163
 Pest – ld. Budapest
 Péter/Petrus, Szent 59, 71, 82, 165, 248, 249, 255–257
 Péter, Orseolo, magyar király (1038–1041, 1044–1046) 14, 18, 24–32, 36, 39, 48–50, 61, 62, 78, 82, 84, 94–97, 102, 105, 107, 111, 114, 119, 120, 160, 199, 204, 207, 209, 211, 212, 221, 222, 228, 237–244, 247, 269, 270, 279, 281, 290
 Péterffi Károly/Carolus Péterffi 24, 315
 Pétervására (He)-Ivádi műút mellett 132, 135, 207
 Petőfalva (ROM)-Alsóhatári-dűlő 18, 289, 294, 295, 299, 300, 304, 305, 309
 Petraň, Zdeňek 317
 Petros/Petor – ld. I. Szvjatopolk
 Petrus/Petrosz/Petra, szn. 221
 Petus – ld. Orseolo Péter magyar király
 Pfalz tartomány (NÉM) 275
 Pietro, II. Orseolo, velencei doge (991–1009) 221
 Pilgrim, passauai érsek (971–991) 219
 Piliny (Nó)-Sirmányhegy 132, 135
 Pinder, M. 53
 Pippin (Kis), frank király (751–768) 273
 Pirtó (BK) 132
 Plzeň (CSEH) 281
 Poche, Emanuel 224
 Podivín (CSEH) 71, 72, 281
 Poeschke, Joachim 256
 Pográny, fn. 304
 Polen/Polonia – ld. Lengyelország
 Pomeránia 44
 Popa, Radu 299
 Poppo, trieri érsek (1016–1047) 228, 255
 Posen – ld. Poznań
 Poson/Posonium – ld. Pozsony
 Pošvář, Jaroslav 71, 274, 281, 290
 Potin, Vsevolod M. 14, 44, 45
 Poznań/Posen (LEN) 47, 48, 51, 81, 237, 261
 Pozsony/Poson/Posonium/Possen/Braslavespurch/Bresburch/Breslaspurch/Brezalauspurc/Brezesburg/Brezizburch/Bratislava/Pressburg (SZLK) 13, 24, 25, 43, 63–70, 72, 75, 76, 80, 113, 121–123, 179, 226, 237, 310–313, 315, 316
 Pozsony (SZLK)-Dévény 132, 135
 Pozsony (SZLK)-Vár 132, 135
 Pozsony megye (SZLK) 121
 Prága/Praha/Praga civitas (CSEH) 58, 63, 68, 71, 72, 81, 224, 234, 251, 253, 255, 273, 281, 314
 Prága (CSEH)-Kanálská zahrada 72
 Pray György/Georgius Pray 28, 150, 164, 181, 241, 312, 315
 Predeslav/Predezlaus 64
 Predszlava/Peredszlava/Premiszlava, orosz hercegnő, Szár László felesége 220
 Predszláva, orosz hercegnő, Álmos herceg felesége 231
 Prerau – ld. Přerov (CSEH)
 Přerov/Prerau (CSEH) 73, 74, 77
 Preslav/Preszlav/Pereslav/Prjeslav (BUL) helynév és szn. 63
 Preslavaspurch – ld. Pozsony
 Preslavva civitas 62–66, 68–73, 81, 232, 237, 244, 245 és ld. még Breslavva civitas
 Pressburg – ld. Pozsony
 Probszt, Günter 31, 63, 120, 280, 283
 Prokuj, szn. 228
 Prokuj, gyula 69–73, 81
 Ptolemaeus 241
 Pusztaszentlászló (Za)-Deáksűrű 18, 93, 94, 135, 137, 163, 198, 299, 300
 Püspökladány (HB)-Eperjesvölgy 94, 132, 135, 207, 208
- ## Q
- Quedlinburg (NÉM–Szászország) 40, 251, 256, 258, 260
- ## R
- Rábca-vidék 108
 Rácalmás (Fe)-Göböljárás 49, 52, 53, 55, 61, 73, 132, 207
 Rác István 42
 Radó, nádor 224
 Rádóczy Gyula 19, 31, 69–71, 141–144, 146, 148, 149, 152, 154, 155, 160–162, 217, 285
 Radoměský, Pavel 31, 46, 274, 317
 Ragnald, II., Guthfrithsson, Northumbria dán királya (942–944?) 254
 Raimund, IV., toulouse-i gróf (1088–1105) 178
 Rajna 263
 Rajna-vidék 275
 Rákóczi, II., Ferenc, erdélyi fejedelem (1704–1711) 241
 Rakvice (CSEH) 71, 72

- Ramseger, Ingeborg 228
 Ransanus, Petrus (1420–1492) 32
 Rásonyi Nagy László 221
 Ratiboř (CSEH) 54
 Ratkoš, Peter 68, 107, 246
 Regalis civitas Strigoniensis – ld. Esztergom
 Regen 238
 Regensburg/Castra Regina/Radispona/Radaspona/Ratispona civitas/Reganesburg/Regensburc/Regina civitas (NÉM–Bajorország) 19, 31, 33, 37, 38, 42, 44, 53, 54, 57, 58, 64–66, 113, 157, 161, 208, 233–235, 238, 245, 247–249, 256, 259
 Regia civitas 32, 34–39, 41, 43, 45, 51–54, 58–60, 62, 65, 66, 68, 69, 75, 81, 96, 99, 100, 102, 107, 108, 211, 232–245, 247, 269
 Regina civitas – ld. Regensburg
 Reginald, pénzverő mester 58
 Reinhard, Johann Paul 25
 Reizner János 301
 Rejholcová, Mária 18, 31, 84, 94, 180
 Remagen (NÉM–Lotharingia–Rajna-vidék) 120
 Réthy László 12, 13, 19, 21–23, 30–32, 34, 36, 37, 63, 73, 95, 97, 99, 103, 105, 107–109, 114, 117, 120, 124, 127, 128, 140, 150, 155, 156, 159, 166–170, 173–176, 178, 182, 184–186, 188, 190, 191, 193, 194, 196, 197, 217, 226, 233, 238, 242, 244, 245, 268, 280, 283, 285, 286, 291, 292, 299, 301, 308, 315
 Rezi (Ve)-Gyöngyösi csárda 16, 110, 132, 135, 138, 207, 289
 Rhé Gyula 31, 315
 Richeza?/Adelhaid, I. Béla felesége 104, 223, 224, 227
 Richter, D. 98, 240
 Rimaszécs (SZLK) 315
 Rimaszombat (SZLK) 315
 Rinteln (NÉM) 316
 Róbert capuai normann herceg (1106–1120) leánya, II. István felesége 180
 Róbert, I. (Fríz), flandriai gróf (1072–1093) 191, 251
 Róbert, II. (Jeruzsálemi), flandriai gróf (1093–1111) 191, 224
 Roger, I., (Nápolyi), szicíliai normann herceg (1061–1101, †1115) 163, 230
 Roger, I. (Nápolyi) szicíliai normann herceg leánya – ld. Felícia
 Rokay Péter 151, 189
 Róma (OL) 221, 236, 248, 316
 Romanosz Argürosz, III., bizánci császár (1028–1034) 270
 Romanosz, IV., bizánci császár (1067–1071) 270
 Rómer Flóris 37, 311
 Romhányi Beatrix 12
 Róna-Tas András 41
 Rovna (SZLK) 316
 Rózsahegy (SZLK) 315
 Ruda (LEN) 47, 48
 Rudhard, constanzi püspök (1018–1022) 252
 Rudolf, osztrák herceg (1276–1281) 302
 Rudolf, sváb herceg (1075–1080), német ellenkirály (1077–1080) 59, 139, 285
 Rudolf, I. és IV. Lajos felső-bajorországi herceg együtt (1294–1317) 27
 Rupp Jakab/Jacobus Rupp 13, 21, 24, 25, 30, 32, 34–37, 95, 97, 99, 105, 109, 111, 113, 114, 117, 124, 127, 128, 140, 142, 143, 150, 153, 156, 158, 159, 164–177, 181–186, 188, 190, 192–194, 196, 197, 217, 227, 230, 232, 233, 238, 241–243, 245, 268, 286, 291, 300, 313–315
 Ruprecht, regensburgi vágróf (1002–1029) 94
 Russia – ld. Oroszország
 Ruttkay, Alexander 31, 180, 198
- ## S
- Sabău, Ion 11, 31, 188, 308, 315
 Salamon/Salomo, szn. és egyéb változatok 223
 Salamon, magyar király (1063–1074) 14, 15, 21, 25–30, 37, 50, 62, 65, 67, 82, 84, 94, 98, 102–104, 107–109, 111–124, 126, 129, 130, 135, 138–140, 142, 144, 158, 160, 161, 168, 179, 181, 186, 199, 200, 202, 204, 207–210, 212, 213–215, 222, 224–226, 239, 240, 242, 243, 245–247, 270, 277, 280–285, 290, 291, 299, 307
 Saltzer Ernő 11, 31
 Salzburg (AU–Bajorország) 64, 165, 245, 301
 Sámuel – ld. Aba Sámuel
 Sámuel, bolgár князь/cár (976–997–1014) 28, 97, 220, 221
 Sámuel/Semuél, Izrael utolsó bírása 222
 Sáradsadány (BAZ)-Akasztószer 135
 Sarbak Gábor 222
 Sarkadkeresztúr (Bé)-Csapháti-legelő 18, 132, 135, 137, 163, 207, 208
 Sarolta, Géza nagyfejedelem felesége 31, 40, 68, 220, 221
 Sárospatak (BAZ)-Páterhomoka 127, 137

- Sárrétudvari (HB)-Iskolák udvara 135, 207
 Sășianu, Alexandru 15, 285
 Saskó Kázmér 44
 Šašky, Ladislav 313
 Sásony (AU) 132
 Saul, magyar trónörökös, II. István unokaöccse (†1131) 180, 189
 Ščepan, szn. 231
 Schaedel Márton 268
 Schlaeger/Schlaegerus/Schläger, Julius Carolus 264, 265, 267, 268, 316
 Schlegel, Christian 263
 Schmidt, Nic(olaus) 241
 Schmucki, Oktavian 220
 Schnackenburg, Bernhard 228
 Schönvisner/Schoenwisner István/Stephanus Schoenvisner 13, 28–30, 32, 36, 37, 94, 97, 99, 105, 108, 109, 111, 114, 119, 127, 140, 142, 143, 147, 150, 158, 164, 165, 169, 177, 181, 189, 190, 217, 222, 227, 232, 240, 241, 264, 266–268, 270, 272, 291, 316
 Schratz, W. 53, 247
 Schulze, J. H. 313
 Schwabach (NÉM-Frankföld) 120
 Schwarzbürg (NÉM) 263
 Schwarz Gottfried/Godofredus Schwarz/Schwartz 28, 31, 32, 95, 97, 240, 241, 263, 264, 266–268, 270, 316
 Segesvár (ROM)-Malomoldal 305
 Sejbál, Jiří 20, 21, 31, 54, 64, 70–72, 248, 274
 Selmezbánya (SZLK) 44, 237, 239, 277
 Selomoh, szn. 224
 Sellye (Ba)-Dobina-dűlő 135
 Sepsiszentgyörgy (ROM) 314
 Seraphin, esztergomi érsek (1095 k.–1104) 229
 Serrure, Raymond 254, 258
 Sigebertus Gemblacensis, monachus (†1112) 82
 Sikló (ROM) 314
 Silagi Gábor 222
 Simon, Szent és Szent Jüda 254
 Simon, Szentéletű; Vladislav és mások 220
 Simon, mainzi zsidó 282
 Simoncsics Ince/Innocentius Simonchicz 28, 97, 316
 Simony (SZLK)-Brogyán 132
 Singer Jakab 306
 Siófok (So) 313
 Siófok (So)-Balatonkiliti 14, 150, 160, 209, 290
 Skandinávia 20, 39, 45, 55, 64, 66, 82, 208
 Skåne félsziget (SVÉD) 62, 65, 73
 Slowakei – ld. Szlovákia
 Soběslav, I., cseh herceg (1125–1140) 189
 Soběslav Slavnikovec cseh herceg (985–995) 253
 Sobottin/Szombat(hely) – ld. Esztergom
 Sochaczew („Zakrzew”, LEN) környéke 47, 48, 52, 53, 60, 73
 Soest (NÉM-Szászország) 120
 Soly (Ve) 68
 Somogyvár (So) 15, 139, 210, 227, 290
 Somogyvár (So)-Kupavár 132
 Sophia, Szent 225
 Sopron (GyMS) 311, 312
 Sorokpolány (Va)-Berekalja 132, 135, 137, 138, 207
 Sotnikova, Marina Petrovna 269–271
 Sőregi János 317
 Sövényháza (Cso)-Hatrongyos-dűlő 301, 303, 306
 Spasskij, Ivan Georgievič 269–271
 Speyer (NÉM-Frankföld) 120, 275
 Stade (NÉM-Szászország) 224, 251, 253
 Starczanowo (LEN) 47, 48
 Štěpán/Štepan/Števan, szn. 231
 Stepan, IV, Uroš Dušan – ld. IV. István Uroš Dušan
 Stephan, metzi püspök (1120–1163) 256
 Stephanos/Stephanus, szn. és egyéb változatok 220, 223, 230 és ld. még I. (Szent) István és II. István
 Štěpková, Jarmila 54, 248
 Stipsics Alajos Manó/Alois Emanuel von Stipsics 30, 124, 316
 Stirling János 314
 Stockerau (AU) 228
 Stockholm (SVÉD) 53, 57, 58, 62, 247
 Stockholm (SVÉD)-Karlberg 47, 48, 51–53, 60, 73
 Stoa, Adriana 299
 Stoličný Belehrad – ld. Székesfehérvár
 St.-Omer (FR) 251
 Stora Sojdeby (SVÉD) 73, 75–77
 Strassburg (FRO-Svábföld) 58, 120, 222, 224, 252
 Strigonium – ld. Esztergom
 Stroszki (LEN) 47, 48
 Stu(h)lweissenburg – ld. Székesfehérvár
 Suchodolski, Stanisław 14, 20, 23, 31, 39, 45, 47, 48, 51–53, 55, 57, 58, 60–62, 65–67, 70–73, 77, 79–83, 151, 199, 203, 204, 206–208, 211, 237, 238, 244, 245, 250, 253, 258, 273–278, 281, 283, 284
 Sufflay, Milan 240
 Suhle, Arthur 273

Šůla, Jaroslav 253
 Supka Géza 312
 Svábföld 120, 263
 Svájc 258, 263
 Svatopluk, cseh herceg (1107–1109) 255, 274
 Svédország 45, 53, 61, 65, 72, 75, 77, 249, 312
 Svetolik, zétai/Crna Gora-i király 220
 Svetopelek, zétai/Crna Gora-i király 220
 Svinjarevci (HOR) 16, 132, 135, 138
 Swarzenski, Hanns 256

SZ

Szabadka (JUG) 84, 209, 290, 312
 Szabadka (JUG)-Nosza, Hingadomb 135
 Szabadka (JUG)-Tompá-csárda 32
 Szabó János 140
 Szabó Lajos 313
 Szabolcs (SzSzB) 16, 19, 147, 207, 293
 Szabolcs (SzSzB)-Petőfi u. 17, 132, 293
 Szabolcs megye 104
 Szádeczky-Kardoss Samu 48
 Szakony (GyMS)-Lenin tsz. majorja 135
 Szalay László 233
 Szamosújvár (ROM) 315
 Szaniszló, szn. 220
 Szank (BK) 302, 303
 Szántó, fn. 304
 Szántó Konrád 229
 Szárberény/Vörösberény (Ve) 48, 49, 304
 Szarvas (Bé) 315
 Szászfehéregyháza (ROM)-Kirchenburg 299
 Szászország 77, 120
 Százdi apátság (Tiszakeszi, BAZ) 12, 224, 225
 Szczepan, szn. 230, 231
 Széchényi Ferenc (1754–1820) 28, 30, 105, 107, 109, 315
 Széchy Miklós, szlavón bán (1346–1349) 301
 Szécsény (Nó)-Kerekdomb 132, 135
 Szécsi Endre 51–53
 Szeged (Cso) 13, 194, 317
 Szeged (Cso)-Szőreg 132, 135, 207, 208
 Szegedi/Szegedy János/Joannes Baptista Szegedi 241, 316
 Szegfű László 56, 81, 95, 97, 221, 223, 225, 250
 Szeghegy (JUG)-Telecska 104, 132, 135
 Szegvár (Cso)-Oromdűlő 132
 Székely György 11, 13, 31, 56, 157, 272
 Székely K. Zsolt 304

Székely, V. György 12, 13, 25–27, 31, 160, 165, 235, 301, 302
 Székely Zoltán 294, 298–301, 304
 Székesfehérvár (Fe) 31, 39, 44, 58, 80, 82, 98, 122, 189, 207, 209, 228, 232–239, 241, 243–245, 247, 290, 313, 316
 Székesfehérvár (Fe)-Maroshegy II. 132
 Székesfehérvár (Fe)-Megyeháza utca 135
 Szekszárd (To) 108, 272
 Szekszárd (To)-Csatári-telep 132, 135
 Szekszárd (To)-Jobbremete-szőlőhegy 132
 Szemere Miklós 74
 Szendrő (JUG) 68
 Szentes (Cso) 34, 311
 Szentes (Cso)-Cserebökény 132
 Szentes (Cso)-Kaján 132
 Szentes (Cso)-Szentlászló 18, 135
 Szentföld 151, 228, 300
 Szentgáli Károly 23, 31, 32, 53, 110, 143, 151, 178, 193, 194, 261, 306, 314, 316
 Szentkirály (BK)-Homokbánya 132, 135, 207
 Szentlélek 229, 250
 Szentmárton, fn. 304
 Szentpétervár/Leningrád (OR) 34, 140
 Szentpétery Imre 40, 69, 230
 Szennye/Zenye úr 236
 Szepes megye (SZLK) 311
 Szepesség (SZLK) 230
 Szepesváralja (SZLK) 311
 Széplak – ld. Nadány
 Szicília (OL) 163, 230
 Szigetcsép (Pe) 302
 Szigeti István 59, 261
 Szikáncs – ld. Hódmezővásárhely-Szikáncs
 Szilágyi Lóránd 16, 19, 111, 147, 229, 234, 269, 293
 Szilécia (LEN) 43, 81
 Szilveszter/Gerbert, II., pápa (999–1003) 57, 151, 248, 260
 Szinnyi József 24, 310–317
 Szlavónia (Ó-Horvátország) 150, 151
 Szlovákia/Slowakei 44, 65, 67, 139
 Szob (Pe) 311
 Szob (Pe)-Vendelin-földek 132
 Szoboszló, szn. 220
 Szombathely (Va) 310
 Szomotor (SZLK)-Hegyilegelő 104, 132, 135, 137, 207
 Szovjetunió 72

Szőke Béla Miklós 17, 72, 122
 Szöllős, fn. 304
 Sztefanosz, szn. 219
 Szünadéné, bizánci herecegnő, I. Géza felesége
 126, 228
 Szürnyeg, fn. 304
 Szűz Mária, Boldogságos 24, 28, 113, 127, 229,
 232, 265, 266, 269–271, 300
 Szvatopluk, I., morva fejedelem (870–894) 68
 Szvjatopolk, I., kijevi nagyfejedelem (1015–1016,
 1018) 271
 Szvjatopolk, II., kijevi nagyfejedelem (1093–1113)
 231
 Szvjatoszlav, I., kijevi fejedelem (945–972) 63

T

Takács Miklós 151, 189, 220, 311
 Taksony, magyar nagyfejedelem (*905 k.–†970 k.)
 219
 Tamás, Spalatói (†1268) 227
 Tanuzaba/Thonuzoba 222
 Tápiószele (Pe)-I–II. 132
 Tari László 301, 302
 Tarkatzus – ld. Levente
 Tata (KE) 241
 Tátony nembeli leány, Vazul felesége 222
 Temesliget (ROM)-Beszerikucza-domb 132
 Temesvár (ROM) 132, 310, 315
 Temesvári Pelbárt 227
 Tépe (HB) 132
 Těšín (CSEH)/Teschén 70
 Teutschland – ld. Németország
 Thallóczy/Strommer Lajos 277, 316
 Theoderich, baseli püspök (1041–1055) 224
 Theodóra, bizánci császárnő (1055–1056) 270
 Thiel (HOLL–Frízföld) 120
 Thietmar, merseburgi püspök (†1018) 40, 70, 221,
 243
 Thuróczy János (1435 k.–1490 k.) 32, 36, 164, 240
 Tibolth Mihály 30
 Tihany (Ve) 98, 151, 162
 Timon Sámuel/Samuel Timon 24, 32, 241, 242,
 316
 Timorháza (SZLK) 293
 Tirnavia – ld. Nagyszombat
 Tisza 97, 122, 123
 Tiszaalpár (BK)-Dunszt-tanya 132
 Tiszabercel (SzSzB)-Mezőgazdasági szakiskola
 kertje 132, 135

Tiszaeszlár (SzSzB) 315
 Tiszakeszi (BAZ) 177
 Tisza–Körösök köze 138
 Tiszalök (SzSzB)-Halmidomb 132
 Tiszalök (SzSzB)-Rázompusztá I–II. 132, 135, 207
 Tiszalúc (BAZ)-Sarkadpuszta 18, 92, 94, 132, 135,
 137, 163, 299
 Tiszántúl 240
 Tiszavasvári (SzSzB)-Második-dűlő 132
 Točík, Anton 163
 Tokaj (BAZ) 123
 Tolnatamási (To) 311
 Tomka Péter 52
 Tomnatic – ld. Nagyősz
 Tomsarve (SVÉD) 73, 76
 Torda (ROM) 15, 48, 210, 290
 Tormova 315, 316
 Tóth Csaba 123, 169
 Tóth Endre 57
 Tóth Ferenc 51, 52
 Tóth, H., Imre 230
 Tóth Sándor László 93, 223
 Totten, Norman 105
 Toul/Tull (BEL–Felső-Lotharingia) 120, 222
 Toulouse (FR) 155, 178
 Tournay/Tournai (BEL) 191, 224
 Tömörkény/Steingassner István 16, 31, 301, 317
 Török Gyula 17, 31, 123, 160, 161, 317
 Törökszentmiklós (JNSz)-Szenttamás 135
 Törtel (Pe)-Szeghalom mellett 135, 137
 Tran (BUL) 225
 Trencsén (SZLK) 44, 70
 Trier (NÉM–Lotharingia–Rajna-vidék) 228, 251,
 252, 255, 256, 259, 260
 Trium Fontium/Trois Fontaines (FR) 226, 227
 Turek, Rudolf 54, 274
 Turmezey Tibor 74, 78
 Turna (SZLK) 316
 Turnwald, Christian 31, 33, 43, 44, 62–64, 67, 76,
 78, 236, 317

TY

Tyukod (SzSzB)-Bagolyvár 302

U

Udo, strassburgi püspök (950–965) 222
 Udo, trieri érsek (1066–1078) 252, 255
 Udo, II., nordmarki őgróf (1057–1082) 251

Udunae – ld. Kálmán király
 Ughy István 311, 312, 316, 317
 Ulászló, II., magyar király (1490–1516) 263
 Ulrich, Szent 256
 Ulrich, I., augsburgi püspök (†973) 252
 Ulrich, I., churi püspök (1002–1026) 251, 256
 Ung megye (UKR) 312
 Ungarn – ld. Magyarország
 „Ungenannter” – ld. Czirbesz Jónás
 Unger Emil 13, 15, 19, 21, 22, 31, 97, 105, 108,
 109, 114, 118, 121, 140, 160, 176, 179, 180,
 182, 188, 190, 191, 217, 286, 292, 299–301
 Ungtarnóc (UKR) 312
 Unternbibert (NÉM) 275
 Uroš, I., szerb nagyzsupán (1143–1176) 189
 Utrecht (HOLL–Frízföld) 157, 315

V

Vác (Pe) 84, 122, 126, 127, 209, 290, 313
 Vác (Pe)-Darányi-szőlő 132
 Vác (Pe)-Szent Márk-pusztta 135
 Vácszentlászló (Pe)-Eresztvény 132
 Vadász György 31, 33, 34, 38, 70, 76, 100, 124,
 141, 147, 148, 152, 155, 157, 158, 193, 243
 Vág 44
 Vágbori (SZLK)-Rakovica ulička 132
 Vágsellye (SZLK)-Veča-Andelok II. 104, 132
 Vajay Szabolcs 31, 95, 219–221, 225, 228
 Vajdahunyad (ROM)-Kincses-szőlőhegy 132, 135
 Vajk/Vaic – ld. I. (Szent) István
 Vándor László 17, 122
 Várad – ld. Nagyvárad (ROM)
 Várfalva (ROM)-Jósika-kastély parkja 104, 132,
 207
 Varga Mihály 56, 61
 Varjú Elemér 312, 314, 315
 Várkony/Tiszavárkony (JNSz) 247
 Várpalota (Ve) 68
 Varsó (LEN) 314
 Vazul, szn. 228
 Vazul, Nagy Szent 220
 Vazul/Vászoly/Vaszili, magyar herceg 31, 94, 98,
 104, 112, 213, 219, 220, 222, 223
 Végh Ödön 30, 32, 37, 95–97, 99, 105, 109, 114,
 124, 128, 140, 142, 143, 150, 165, 166, 177,
 182, 190, 233, 238, 242, 244, 317
 Velence (OL) 94, 221
 Velter, Ana Maria 16, 31, 293, 298, 299
 Vencel/Venceslaus, Szent 253, 258

Vencel, magyar király (1301–1305) 26
 Verdun (FR–Felső-Lotharingia) 120
 Veszprém (Ve) 40, 51, 68, 240, 315, 317
 Veszprém (Ve)-Kálvária-domb 135
 Veszprémvölgy (Ve) 39, 40, 48, 49, 51, 227, 229,
 239, 243
 Veszprémy László 12, 102, 222, 238, 243
 Vicellinus, strassburgi püspök (1006–1014) 58
 Viczián János 24, 311, 312
 Vida Tivadar 28
 Vilmos, IV., toulouse-i gróf (1060–1088) 155
 Vilna/Vilnius (LITV) 314
 Vincent/Vincenty Kadhubek, krakkói érsek (1208–
 1223) 275
 Visegrád (Pe) 139
 Visegrád (Pe)-Várkert-dűlő 123, 135, 137, 305
 Visonta (He) 84, 209, 290
 Vladimir, bolgár fejedelem (889–893) 220
 Vladimir, I. Szent, novgorodi és kijevi nagyfejede-
 lem (969–978–1015) 220, 269, 271
 Vladimir Monomah, II., kijevi fejedelem (1078–
 1125) 163
 (V)ladislav, szn. 220, 223
 Vladislav, I., cseh fejedelem (1109–1117, 1120–
 1125) 220, 274
 Vladislav, II., cseh fejedelem/király (1140–1158–
 1172) 71, 72
 Vladislav, zétai (Crna Gora-i) király 220
 Vladislav István, szerb király (1234–1243) 220
 (V)ládsslav, szn. 220
 Voigt, Adauctus 28, 97
 Vojtěch – ld. Adalbert, Szent
 Vozár, Jozef 313
 Vörösmart (HOR) 178, 308
 Vratislav, II., cseh fejedelem/király (1061–1086–
 1092) 99, 120, 159, 220, 258, 274, 280, 281
 Vszevolod, I., kijevi orosz fejedelem (1078–1093)
 139
 Vyšehrad (CSEH) 281

W

Waldmüller, Lothar 16
 Wallenstein, Uta 262–264
 Warwick (ANG) 271
 Wehli Tünde 44
 Welzl, Leopold 30
 Werner, Carl 300
 Werner, Friederike 225

Weszerle József 13, 21, 30, 32, 37, 95, 97, 99–101, 105, 106, 109, 110, 114–116, 124, 127, 140, 141, 145, 152, 158, 165, 166, 168–171, 173, 181, 182, 184, 185, 190, 192, 193, 197, 217, 268, 291, 311, 317

Weszprémi/Csanády István/Stephanus Weszprémi 24, 27, 28, 32, 36, 95, 97, 99, 108, 113, 114, 127, 140, 164, 165, 189, 229, 317

Weszprémi Imre, Weszprémi István fia 181

Wicellinus/I. Werner, strassburgi püspök (1001–1029) 252

Widerold, strassburgi püspök (991–999) 222

Wielowieś (LEN) 51

Wilhelm de Ponte, utrechti püspök (1054–1076) 157

Wimmer, Otto 223

Windisch-Grätz Ernő, herceg 74

Winkler Mihály, kanonok 124

Władisław, I., Herman, lengyel fejedelem (1079–1102) 220, 276

Władisław, II. (Számúzótt), lengyel fejedelem (1138–1146) 276

Włodzimierz, szn. 220

Włodzisław, szn. 220

Wołyn/Wołyń (LEN) 43

Worms (NÉM–Frankföld) 275

Wrocław/Breslau (LEN) 81, 261

Wzenburch – ld. Székesfehérvár

Y

Ystefan 231

Z

Zabola (ROM)-Tatárdomb 18, 289, 295, 297–300, 304, 305, 309

Zágráb (HOR) 13, 116, 214, 226, 315

Zakrzew/Zakrzewo – ld. Sochaczew

Zalavár – ld. Mocsárvár

Zalavár (Za)-Községi temető 132

Zamborst bei Neustettin (LEN) 312

Zámoly (To) 94, 98

Zámor – ld. Zámoly

Zanandrea kapitány – ld. Ismeretlen lelőhely (Bosznia)

Zárai apátnő 228

Závodszy Levente 16, 19, 111, 229, 234, 293

Zbranek, Ján 54

Zecha, I. – ld. I. Géza

Zedelius, Volker 14

Želčany (CSEH) 281

Zemek, Metoděj 72

Zenta (JUG)-Farkas-tanya 132

Zenta (JUG)-Paphalom 177

Ziemomysl, lengyel fejedelem (913–964) 220

Zimándújfalu (ROM)-Földvári-pusztá 132

Zimmermann, Franz 300

Zimmermann Lajos 13, 31, 176, 182, 185, 190, 194, 306, 317

Zirc (Ve) 98

Znojmo/Znaim (CSEH) 71, 281

Zoepfl, Friedrich 225

Zoerard-András és Benedek, nyitrai remeték (11. sz. eleje) 243

Zolnay László 31, 196, 235

Zoltai Lajos 37, 317

Zólyom (SZLK) 311

Zombor (JUG) 311, 312, 314

Zombor, gyula 70, 221

Zürich (SVÁJC) 120

ZS

Zsadány, fn. 304

Zselicszentjakab (Ba) 304

Zsikva, fn. 304

Zsófia, hercegnő, I. Béla leánya 224

Zsófia, hercegnő, Kálmán király leánya 180, 230

Zsófia, Loozi, német hercegnő, Géza/Magnus felesége 124, 228

Zsótér Rózsa 48

X. TÁBLÁK

Az alább következő 20 fényképes táblán a feldolgozott érmeanyagra jellemző veretek képeit gyűjtöttem össze a tárgyalás, ill. *Huszár* (1979) érmekatalógusának sorrendjében. A táblák képeire való utalás a típus értékelésének végén önálló jegyzetben történt. A több példányra vonatkozó szöveges jegyzetekben a leltári számok elé nem írtam ki példányonként az MNM É jelzést, ezt csupán az egyetlen érmére vonatkozó s egyéb szöveg nélküli jegyzetekben tettem meg. A közölt érméknek az MNM É gyűjteményében való gyors visszakeresését elősegítendő, megadtam az Árpád-kori gyűjtemény 8. számú szekrényében (ezt a továbbiakban nem jelöltem) az érmefiók számát, a fiókban a dobozkák 1–14. sorának előlől számított sorszámát, végezetül a soronként 1–10. dobozka jobbról balra számított sorszámát. Mindez pl. a 32:2:9 formában jelent meg, ami tehát a következőként értelmezendő: (az MNM É Árpád-kori gyűjteménye 8. számú szekrényében) a 32. fiók 2. sorában jobbról a 9. érme. Mivel munkám nem érmekatalógus, a jobb tanulmányozhatóság érdekében a közölt érmeképek 2:1 méretarányúak.

1. tábla: I. (Szent) István denárai H1: 1–8¹⁸⁵, H1a: 9–11¹⁸⁷, H1b: 12188, H1c: 13189, H2: 14³²⁰

2. tábla: I. (Szent) István denárai H2: 1-2³²⁰, H2a: 3-5 (mindhárom ismert példány)³²⁹, feltételezett denára H3: 6-8 (mindhárom ismert példány)³⁸⁷

3. tábla: I. (Szent) István denárának utánveretei H4: 1470, H5: 2-3⁵⁰⁸; Péter denárai H6: 4-5⁵⁶⁹, H6a: 6⁵⁷¹; Aba Sámuel denára H7: 7-10⁵⁹⁰; I. András denára H8: 11-14⁶¹²

4. tábla: I. András denárai H8: 1-2⁶¹², H9: 3-17⁶¹⁶, I. András H8 denárának utánverete H10 18⁶¹⁷; Béla dux denára H11: 19⁶⁴⁸

5. tábla: Béla dux denára H11: 1–9⁶⁴⁸, Béla dux denárának hibridverete H11a: 10⁶⁴⁹; I. Béla denára: H12: 11–16⁶⁸²; Béla dux denárának utánverete H13: 17⁶⁵⁰

6. tábla: Salamon denárai és obulusa H14: 1–2⁷¹⁸, H14a: 3⁷²⁰, H14b: 4–7⁷²¹, H14c (obulus): 8⁷²², H15: 9–14⁷²⁴, H16: 15⁷²⁶

7. tábla: Salamon denárai H16: 1⁷²⁶, H17: 2–10⁷³⁹, H17a: 11⁷⁴⁰; Géza dux denára H18: 12–16⁷⁹²

8. tábla: Géza dux denára H18: 1-4⁷⁹², H18a: 5⁷⁹³, H18b: 6⁷⁹⁴; I. Géza denárai H19: 7-11⁸¹⁹, H20: 12-13⁸²²; I. (Szent) László denára H21: 14-15⁸⁶¹

9. tábla: I. (Szent) László denárai H21: 1-2⁸⁶¹, H22: 3-7⁸⁶⁷, H23: 8-15⁸⁷⁶

10. tábla: I. (Szent) László denárai H23a: 1⁸⁷⁷, H24: 2-5⁸⁸⁴, H24a: 6⁸⁸⁵, H25: 7-10⁸⁹², H26: 11⁹⁰⁷

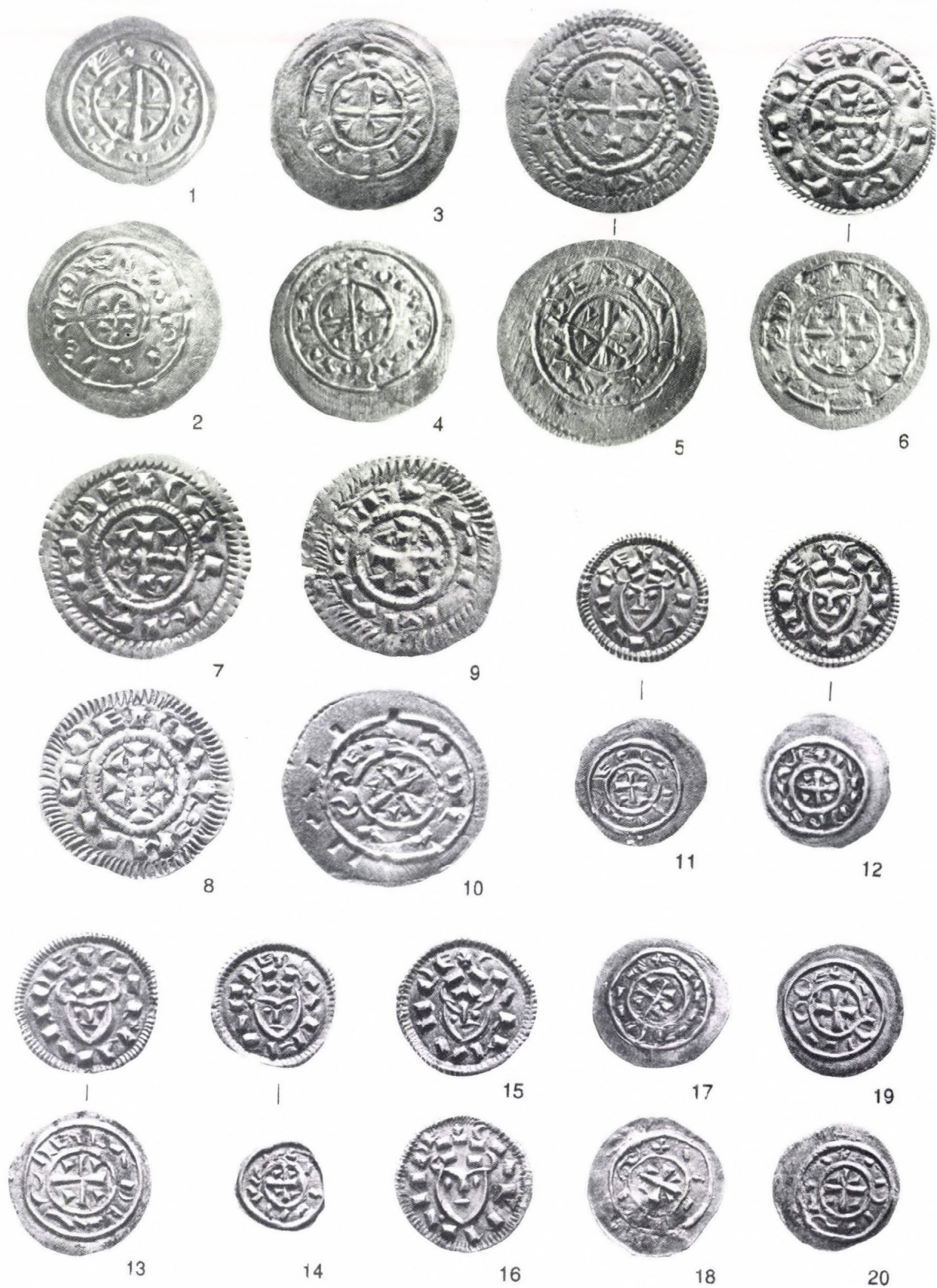
11. tábla: I. (Szent) László denárai H26: 1-5⁹⁰⁷, H27: 6-9⁹¹⁴

12. tábla: I. (Szent) László denárai H27: 1–3⁹¹⁴, H28: 4–9⁹³⁷, H28a: 10⁹³⁸, H28b: 11–13⁹⁴¹, H29: 14⁹⁴⁷

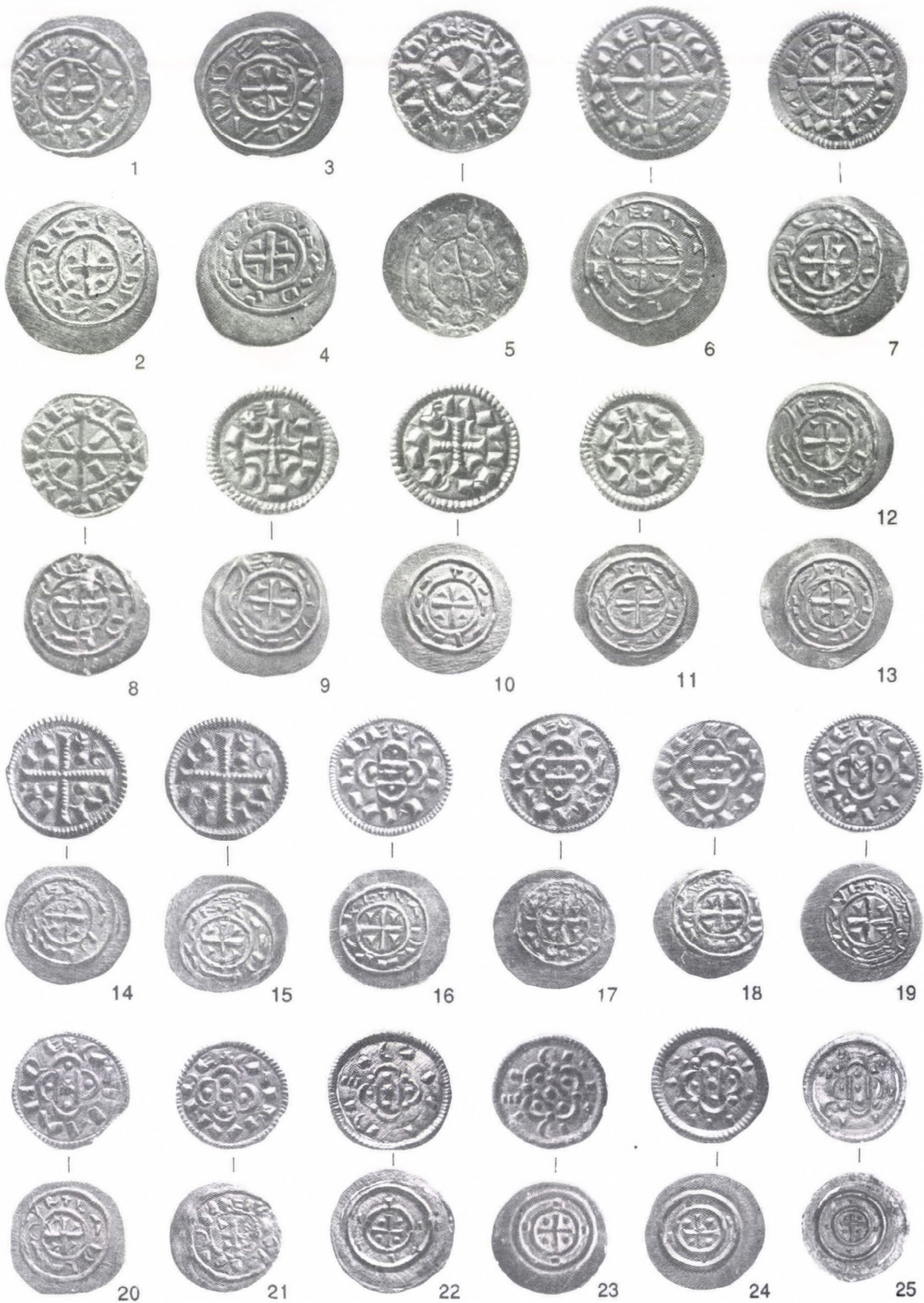
13. tábla: I. (Szent) László denárai H29: 1-6⁹⁴⁷, H29a: 7⁹⁴⁸, H30: 8-11⁹⁵⁶

14. tábla: I. (Szent) László denára H30: 1-4⁹⁵⁶, Kálmán denárai H31: 5-10¹⁰⁴⁰, H32: 11-20¹⁰⁴⁶

15. tábla: Kálmán denárai H33: 1-4¹⁰⁵², H33a: 5¹⁰⁵⁵, H34: 6-9¹⁰⁶⁰, H35: 10-12¹⁰⁶⁷, H36: 13¹⁰⁶⁹, H37: 14-22¹⁰⁷⁵

16. tábla: Kálmán denárai H37: 1-4¹⁰⁷⁵, H37a: 5¹⁰⁷⁶, H38: 6-8¹⁰⁸⁰, H39: 9-13¹⁰⁸⁵, H40: 14-15¹⁰⁹⁰, H41: 16-21¹⁰⁹⁴, H42: 22-24¹⁰⁹⁷, H42a: 25¹¹⁰⁴

17. tábla: Kálmán denára H43: 1¹¹⁰⁷; II. István denárai H44: 2-5¹¹⁶³, H44b: 6-10¹¹⁶⁵, H45: 11-14¹¹⁶⁹, H45a: 15

18. tábla: II. István denárai H46: 1-3¹¹⁷¹, H47: 4-9¹¹⁷⁸, 47a: 10-12¹¹⁸², H48: 13¹¹⁸³; II. (Vak) Béla denárai H49: 14-16¹²²⁶, H49a: 17¹²²⁹, H49b: 18¹²³¹, H49c: 19-20¹²³³, H49d: 21¹²³⁵

19. tábla: II. (Vak) Béla denárai H50: 1¹²⁴¹, H50a: 2, H50b: 3¹²⁴⁴, H50c: 4¹²⁴⁵, H51: 5, H52: 6¹²⁴⁷, H53: 7-9¹²⁵⁰, H53a: 10-11¹²⁵¹, H53b: 12-13¹²⁵², H54: 14-17¹²⁵⁸

20. tábla: I. (Szent) István vagy I. (Szent) László veretének vélt aranypénz mindhárom ismert példánya, MNM É: 1-2, Gotha Münzkabinett: 3; 11-12. századi verőtövek bélyegképe, Salamon H14: 4⁷¹⁹, Kálmán? H39?: 5¹⁰⁸⁶, II. (Vak) Béla H53: 6¹²⁵³

19. tábla: II. (Vak) Béla denárai H50: 1¹²⁴¹, H50a: 2, H50b: 3¹²⁴⁴, H50c: 4¹²⁴⁵, H51: 5, H52: 6¹²⁴⁷, H53: 7-9¹²⁵⁰, H53a: 10-11¹²⁵¹, H53b: 12-13¹²⁵², H54: 14-17¹²⁵⁸

1

2

3

4

5

6

7

20. tábla: I. (Szent) István vagy I. (Szent) László veretének vélt aranypénz mindhárom ismert példánya, MNM É: 1–2, Gotha Münzkabinett: 3; 11–12. századi verőtövek bélyegképe, Salamon H14: 4⁷¹⁹, Kálmán? H39?: 5¹⁰⁸⁶, II. (Vak) Béla H53: 6¹²⁵³

Varia Archaeologica Hungarica

- I. *Miklós Takács*: Die arpadenzeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken. 1986, 172 p. + 111 Tafeln + 2 Karten
- II. Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern Connections (International Conference 1987, Szolnok–Szeged). Ed. by *Sándor Bökönyi*. 1989, 316 p.
- III. Die Keramik der Saltowo-Majaki Kultur und ihrer Varianten. Hg.: *Csanád Bálint*. 1990, 342 p.
- IV. *Csanád Bálint*: Die spätaWARENZEITLICHE Siedlung von Eperjes (Kom. Csongrád). 1991, 103 p. + 34 Tafeln
- V. *Benkő Elek*: A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája (Zusammenfassung: Die archäologische Topographie des mittelalterlichen Stuhles Keresztúr). 1992, 272 p. + 84 Tafeln + 3 Karten
- VI. *László Kovács*: Das früharpadenzeitliche Gräberfeld von Szabolcs. 1994, 227 p. + 93 Abbildungen + 20 Tabellen + 6 Tafeln + 1 Karte
- VII. *Kovács László*: A kora Árpád-kori magyar pénzverésről. Érméleti és régészeti tanulmányok a Kárpát-medence I. (Szent) István és II. (Vak) Béla uralkodása közötti időszakának (1000–1141) érméiről [Zusammenfassung: Über die ungarische Münzprägung in der frühen Arpadenzeit. Numismatisch-archäologische Studien über die Münzen aus dem Zeitraum zwischen den Regierungszeiten Stephans I (des Heiligen) und Bélas II (des Blinden) (1000–1141) im Karpatenbecken]. 1997, 406 p. + 24 Abbildungen + 99 Tabellen + 20 Tafeln

In Vorbereitung

- VIII. *Tivadar Vida*: Die awarenzeitliche Keramik. I. Teil: Die Früh- und Mittelawarenzeit.
- IX. Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe in den 6.–7. Jh. (Tagungsmaterialien, Rom, 25–28. Oktober 1993). Hg.: *Csanád Bálint*

